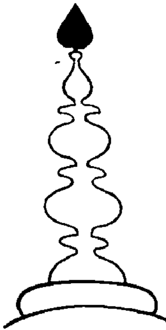

આ પુસ્તકની મુદ્રણરચના કરનાર તથા શરૂઆતના ચાર પાના, અંદરના ચિત્રો અને પૂંઠું છાપનાર બચુભાઇ રાવત કુમાર પ્રિન્ટરી, ૨૭૦૭ રાયપુર, અમદાવાદ

આ ગ્રન્થનાં પહેલાં ચાર પૃષ્ઠો સિવાયનાં બધાં પૃષ્ઠો
આદિત્ય મુદ્રણાલય: રાયખડ: અમદાવાદમાં
□ □ જ્વલનન વિશ્વનાથ પાઠકે છાપ્યાં છે. □ □

પ્રકાશક: કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, પ્રમુખ ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ
પહેલી આવૃત્તિ: પ્રત ૧૦૦૦ આ આવૃત્તિના સર્વ હક્ક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન.

દીવાન મોતીલાલ લાલભાઈ

(કચ્છના માજી દીવાન—અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલીટીના માજી પ્રમુખ)

કૈલાસવાસી તીર્થસ્વરૂપ વડિલ

શ્રી મોતીલાલ લાલભાઈ

અમદાવાદની હાલની સ્થિતિના પ્રમાણમાં એની શક્તિમાં રહેલું મોટામાં મોટું પદ એણે આપને આપ્યું એ અમદાવાદનો અને આપનો સંબંધ; આપના દૌહિત્ર તરીકે આપના સંસ્કારની છાયામા ઉછરવાનો યોગ મને પ્રાપ્ત થયો એ આપનો ને મારો સંબંધ; સંબંધની એ પવિત્ર સાકળના છેડાને અમદાવાદના ઇતિહાસના પ્રબંધની આ નાની કડીથી જોડીને આ ગ્રંથ આપના ચરણોમાં અર્પણ કરૂ છું.

પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તાવનાના ત્રણ જ હેતુ છે એક ગ્રંથની ગોઠવણી અને પદ્ધતિની સમજુતી આપવી, બીજુ લેખકની ખામીઓ માટે લેખકે વાચનારની ક્ષમા માગવી, અને ત્રીજુ ગ્રથમા દરેક જાતની સહાય કરનારનો આભાર માનવો.

શોખના વિષય તરીકે ગૂજરાતની સરકારિતાના ઇતિહાસનો સાધારણ અભ્યાસ અનુકૂળતા પ્રમાણે હું કરતો હતો એવામા ગૂજરાત સાહિત્ય સભાએ પોતાનો રજત મહોત્સવ ઉજવવાનું નક્કી કર્યું અમદાવાદને ગૂજરાતની સરકારિતાનું કેન્દ્ર બનાવવામા સભાએ યોગ્ય મહેનત કરેલી છે એ વાત ધ્યાનમા રાખીને અમદાવાદનો ઇતિહાસ રજતસ્મારક તરીકે બહાર પાડવો એમ એણે નક્કી કર્યું સભાએ મને એ કામ માટે નિયોજ્યો એનું આ પરિણામ છે.

ઇતિહાસ એટલે વસ્તુના શરીરનું સ્થૂલ વર્ણન કે બનાવોની નામાવલી નહિ, પણ એ વસ્તુના શરીર ઉપરાત હૃદય વગેરે સૂક્ષ્મ વાતો અને શરીર ઉપરના અલકાર વગેરે એના જીવનના સર્વસ્વનું જીવતું વર્ણન એ હવે જાણીતી વાત છે. જે જે અગોથી વસ્તુનુ આખુ યે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ જીવન બધાયું હોય છે એ સર્વનું વર્ણન એ ઇતિહાસ. આટલી વાત ટુકામા ધ્યાનમા રાખી આ ગ્રથ શરૂ કર્યો છે ઇતિહાસમા કેવળ સૂકુ નીચોવી કાઢેલુ સત્ય જ હોય બીજુ કાઈ નહિ, એ માન્યતા પણ ખરી છતા અધૂરી છે શુદ્ધ સત્ય સાથે કવિતા ને સુતર્કથી યોજેલો અને પ્રતિપાદન કરેલો તત્ત્વાર્થ મળે તો જ ઇતિહાસ સપૂર્ણ થાય

આ ગ્રંથમા શરૂઆતના પ્રકરણોમા અમદાવાદનો પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીનો ઇતિહાસ આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે એના જીવન, શણગાર વગેરેનું વર્ણન જૂદા જૂદા પ્રકરણોમા કરેલુ છે સિક્કા, ઉદ્યાનો, વહીવટ, પરા, મ્યુનિસીપાલીટી, કેળવણી, આરોગ્ય અને શરીરવિકાસ વગેરે માટે જૂદા પ્રકરણો છે અમદાવાદમા થએલા મહાપુરુષોના વર્ણન છેવટના ભાગમા કર્યા છે વિસ્તાર વધી જવાથી એમા મુદ્દાની ટુકી વાત જણાવી બાકીનું ઘણું છોડી દીધુ છે એમા પણ ઐતિહાસિક બાબતો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે લેખકોની હકીકત તો બધે મળી શકે છે એટલે એનું વર્ણન છેક ટુકામા કર્યું છે

છુટક વિષયોના પ્રકરણો બાજુએ રાખતા, પ્રકરણોના ચાર મોટા સમૂહો

પુરોવચનિકા

અમદાવાદની ગૂજરાતી સાહિત્ય સભાની પહેલી પચીસીની સક્રિય અનેકદેશી પ્રવૃત્તિનૂં મહત્વ ધરાવતૂં સ્થાયી મૂર્ત સ્વરૂપ ' ગુજરાતનું પાટનગરઃ અમદાવાદ ' છે. એની રચના એવી સર્વગ્રાહી છે કે એમાં શૂં નથી કહેવૂં વિષમ છે. કર્તાની મધુકરવૃત્તિ એટલા વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર વ્યાપી રહી છે કે કોઈ એ ઉપલબ્ધ સાહિત્યના આસની ઊણપ સામાન્ય દૃષ્ટિએ ક્વચિત જ દીસી આવે. એની પ્રકરણ વાર નોંધ લેવી એટલે એક દળદાર પ્રકરણ ઊમેરી પૃષ્ઠની સંખ્યા હજારે પ્હોંચડાવી. એનૂં વિવેચન કરવાનો અધિકાર સાહિત્ય સભાના પ્રમુખનો નથી, એ તો સ્વતંત્ર વિવેચકનો છે. પુસ્તકમાં સમાયલી વિવિધ બાબતોનો ખ્યાલ એની પ્રસ્તાવના અને અનુક્રમણિકા આપશે. કર્તાએ એનો પૂર્વાસ્વાદ ' શાહ-આલમ ' વગેરે લેખ છૂટા છપાવી કરાવેલ છે. ' અમદાવાદ ' ની તત્ત્વશોધક શૈલી ભાવી ' ગૂજરાત ' ના લેખકને પ્રેરક નીવડશે અને એની સરળતા વર્તમાન પ્રકાશનના વાચકને રોચક થશે. ભાઇ શ્રી. રત્નમણિરાવની કૃતિ ઐતિહાસિક જ્ઞાનનૂં ભંડોળ વધારનારી, આર્ય અને ઇસ્લામી સ્થાપત્યના સુભગ નિદર્શનદ્વારા એ બે પ્રજાનો સંબંધ ગાઢો કરનારી, શહેરનૂં ભૂતપૂર્વ અને વર્તમાન ગૌરવનો ચિતાર આપી અસ્મિતા પોષનારી, અનેક ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ આર્થિક દૃષ્ટિ ખેંચનારી અને સર્વને આનંદ આપનારી નીવડી અમદાવાદનૂં પ્રકાશન સફળ થાઓ !

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તાવનાના ત્રણ જ હેતુ છે. એક ગ્રંથની ગોઠવણી અને પદ્ધતિની સમજુતી આપવી; બીજું લેખકની ખામીઓ માટે લેખકે વાંચનારની ક્ષમા માંગવી, અને ત્રીજું ગ્રંથમાં દરેક જાતની સહાય કરનારનો આભાર માનવો.

શોખના વિષય તરીકે ગૂજરાતની સંસ્કારિતાના ઇતિહાસનો સાધારણ અભ્યાસ અનુકૂળતા પ્રમાણે હું કરતો હતો. એવામાં ગૂજરાત સાહિત્ય સભાએ પોતાનો રજત મહોત્સવ ઉજવવાનું નક્કી કર્યું. અમદાવાદને ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનું કેન્દ્ર બનાવવામાં સભાએ યોગ્ય મહેનત કરેલી છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને અમદાવાદનો ઇતિહાસ રજતસ્મારક તરીકે બહાર પાડવો એમ એણે નક્કી કર્યું. સભાએ મને એ કામ માટે નિયોજ્યો. એનું આ પરિણામ છે.

ઇતિહાસ એટલે વસ્તુના શરીરનું સ્થૂલ વર્ણન કે બનાવોની નામાવલી નહિ, પણ એ વસ્તુના શરીર ઉપરાંત હૃદય વગેરે સૂક્ષ્મ વાતો અને શરીર ઉપરના અલંકાર વગેરે એના જીવનના સર્વસ્વનું જીવતું વર્ણન એ હવે જાણીતી વાત છે. જે જે અંગોથી વસ્તુનું આખું યે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ જીવન બંધાયું હોય છે એ સર્વનું વર્ણન એ ઇતિહાસ. આટલી વાત ટુંકામા ધ્યાનમાં રાખી આ ગ્રંથ શરૂ કર્યો છે. ઇતિહાસમા કેવળ સૂકું નીચોવી કાઢેલું સત્ય જ હોય બીજું કાંઈ નહિ, એ માન્યતા પણ ખરી છતાં અધૂરી છે. શુદ્ધ સત્ય સાથે કવિતા ને સુતર્કથી યોજેલો અને પ્રતિપાદન કરેલો તત્ત્વાર્થ મળે તો જ ઇતિહાસ સંપૂર્ણ થાય.

આ ગ્રંથમાં શરૂઆતનાં પ્રકરણોમા અમદાવાદનો પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીનો ઇતિહાસ આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે. એના જીવન, શણગાર વગેરેનું વર્ણન જૂદાં જૂદાં પ્રકરણોમા કરેલું છે. સિક્કા, ઉદ્યાનો, વહીવટ, પરાં, મ્યુનિસીપાલીટી, કેળવણી, આરોગ્ય અને શરીરવિકાસ વગેરે માટે જૂદાં પ્રકરણો છે. અમદાવાદમાં થએલા મહાપુરુષોનાં વર્ણન છેવટના ભાગમાં કર્યા છે. વિસ્તાર વધી જવાથી એમાં મુદ્દાની ટુંકી વાત જણાવી બાકીનું ઘણું છોડી દીધું છે. એમાં પણ ઐતિહાસિક બાબતો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે. લેખકોની હકીકત તો બધે મળી શકે છે એટલે એનું વર્ણન છેક ટુંકામાં કર્યું છે.

કુટકળ વિષયોનાં પ્રકરણો બાજુએ રાખતાં, પ્રકરણોના ચાર મોટા સમૂહો

ગણી શકાય. પહેલો ઇતિહાસનો શરૂઆતમાં જ આવે છે; બીજો સ્થાપત્યનો; ત્રીજો વેપારનો, અને ચોથો જોવા લાયક સ્થળોનો. આ છેલ્લા ત્રણ વિષયોમાં લંબાણ કરવાની અગત્ય જણાઈ છે. આજે અમદાવાદનું મહત્ત્વ એના સ્થાપત્ય અને વેપારથી છે. યૂરોપાદિથી સ્થાપત્યને લીધે લોક અમદાવાદ જોવા આવે છે. સ્થાપત્યમાં બાંધણીનું વર્ણન, અને જોવા લાયક સ્થળોમાં બાંધણી સાથે ઐતિહાસિક બાબતો હોવાથી એ બે સમૂહોને જૂદા રાખ્યા છે. જોવા લાયક સ્થળોનાં વર્ણનમાં હોપ અને ડૉ. બર્જેસ વગેરે પહેલાંના લેખકો સાથે જ્યાં જ્યાં મતભેદ જણાય ત્યાં ચર્ચા કરેલી છે. વેપારને લીધે અમદાવાદમાં અમદાવાદપણું છે. એટલે એમાં લંબાણ કર્યા વગર ચાલે નહિ. બાદશાહી ગયા પછી અમદાવાદનો ઇતિહાસ તે ખરી રીતે અમદાવાદના વેપારનો જ ઇતિહાસ છે, એટલે એમાં કરેલું લંબાણ અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય. આ લખાણ કેવળ સ્થપતિ કે વેપારી માટે કર્યું નથી. એટલે લંબાણ છતાં સ્થાપત્ય અને વેપારના પ્રકરણો સામાન્ય વાંચનારની દૃષ્ટિએ લખ્યાં છે. સ્થપતિ કે વેપારીને એ પ્રાકૃત લાગશે, પણ એમ કર્યા વગર છૂટકો નહોતો. દરેક નાના મોટા વિષયમાં સરખામણીની દૃષ્ટિએ અમદાવાદની કાંઈ વિશેષતા હોય તો તે બતાવવા ખાસ પ્રયત્ન કર્યો છે; અને એવું બતાવતાં ચર્ચામાં લંબાણ થાય તો તે દોષ વ્હોરી લઈ ને પણ લંબાણ કર્યું છે. લાલા લજપતરાય કહે છે તેમ કમનશીબ દેશને પારકાનાં પ્રમાણપત્રોની જરૂર પડે. પરતંત્રતાને લીધે થએલી આપણી નબળી મનોદશાને લીધે આપણા દેશને આપણે નિર્માલ્ય માનતા થયા છીએ. એ માટે પારકાનાં પ્રમાણપત્રો યોગ્ય લાગે ત્યાં આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ ગ્રંથમાં લીધેલા આધારો પાનાની નીચેનાં ટિપ્પણોમાં આપ્યા છે. આમાં મારૂં કાંઇ નવું નથી. અનેક ગ્રંથકારોએ જે મહેનત કરેલી છે તેનો માત્ર મેં ઉપયોગ જ કર્યો છે, ફારસી અરબીનું અને આસપાસના પ્રાંતોની ભાષાનું અજ્ઞાન વગેરે બીજી અનેક હરકતો ઇતિહાસ સંશોધનના કાર્યમાં નડે છે તે જાણીતી વાત છે. તરજૂમા ઉપર આધાર રાખતાં ખામીઓ રહે છે, આવી હરકતોને લીધે અનેક ઉણપો આ ગ્રંથમા રહી ગઇ છે, તે માટે ઉદાર વાંચનાર ક્ષમા આપશે, અને ભૂલ તરફ ધ્યાન દોરી સુધારવાની તક આપશે એવી આશા છે. મુસલમાન નામો તથા હકીકતમાં ફારસી અરબીના અજ્ઞાનને લીધે કાંઇ ભૂલ રહી હોય તો મુસલમાન ભાઇઓ માફ કરશે અને મને ભૂલ બતાવશે તો ઉપકાર થશે. મહારાષ્ટ્રીય સામ્રાજ્યના સારા અંશો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ

ઘણા છે, પરંતુ અમદાવાદની દષ્ટિએ ઉપલબ્ધ સાધનોથી મને જે લાગ્યું તે લખ્યું છે. હાલની રાષ્ટ્રીય ભાઇચારાની દષ્ટિએ એ વર્ણન ભૂતકાળની ઐતિહાસિક ચર્ચા માત્ર જેવું સુજ્ઞ વાંચનાર ગણી લેશે એવી આશા રાખું છું. શહેરના ભાગોનું સંપૂર્ણ વર્ણન તો ઘેરે ઘેર ફરી મેળવીએ તો જ થાય. એમાં બનતું કર્યાં છતાં ઘણું રહી ગયું છે. તે માટે જેને જે કાંઇ સૂચન કરવાનું હોય તેને તેમ કરવા હું વિનંતિ કરૂં છું. ભાષા અને જોડણીની ખામી પણ જણાશે. પ્રુફ તપાસવામાં પડેલી કેટલીક હરકતોને લીધે જોડણીમાં ફેર પણ જણાશે. એવી ઘણી ખામીઓ વાંચનાર માફ કરશે એવી આશા રાખું છું. એમ છતાં યે અમદાવાદને માટે રસ ઉત્પન્ન થાય એવું કાંઇ થોડું પણ આમાં મળે તો એનો યશ મને નથી; પરંતુ મને આ કાર્ય માટે ફરમાશ કરનાર સાહિત્ય સભા જેવી સંસ્થાના સંભાવના ગુણને જ છે.

મુસલમાની તવારીખોમાં શંકા પડતાં મને મૌલવી અબુઝફર નદવી સાહેબે મદદ કરી છે. કેટલુંક ફારસી લખાણ વાંચી આપવામાં તથા મહાપુરુષોની હકીકત મેળવવામાં મુનશી અબ્દુલ મજીદે મદદ કરી છે; અને કેટલાંક સ્થળોની તપાસમા શેખ શાહબુદ્દીને મદદ કરી છે. એ સર્વેનો હું આભાર માનું છું. જૈન ગ્રંથોની હકીકતો માટે ગ્રંથો વગેરેની સગવડ આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજી અને પંડિત સુખલાલજીએ આપી હતી તેમનો પણ આભાર માનું છે. જે જે ગ્રંથોના આધાર લીધા છે તેમના વિદ્વાન લેખકોના આભાર તો માનવા જ જોઇએ. પરંતુ ખાસ કરીને હોપ અને ફરગ્યુસનના પુસ્તકના સંપાદકના તથા આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખકના આભાર ખાસ માનું છું. એ ગ્રંથોમાંથી ઉપયોગી હકીકત ઉપરાંત કેટલાંક ચિત્રો પણ લીધાં છે. મુસાફર થેવેનો અને મેન્ડેલ્સ્લોના ચિત્રો પ્રો. કોમીસેરીએટ આપ્યાં છે. ઝવેરી શાંતિદાસનું તથા શેઠ હઠીસિંહનું ચિત્ર ઝવેરી સારાભાઇ લાલચંદે લેવા દીધું છે. જુમામસજીદનું મીનારાવાળું ચિત્ર જેમ્સ ફોર્બ્સ અને આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના ખંડચિત્ર ઉપરથી રા. લાલશંકર ભટ્ટે તૈયાર કરેલું એમાં અસલના ઊરી ગએલા મીનારા રા. ગજાનન પાઠકે તૈયાર કરી આપ્યા છે. આ સર્વેનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. ભદ્રની કેટલીક જૂની હકીકત માટે અત્રેના સુપ્રસિદ્ધ વકીલ શ્રીયુત માવલંકરનો અને કેટલાંક ચિત્રો માટે ઇન્ડીઅન આર્ટ જરનલના તંત્રીનો પણ આભાર માનું છું.

પરંતુ પુસ્તકના શણગારની બાબતમાં મારે ખાસ આભાર તો કુમાર-

કાર્યાલય, એના ભાવનાથી ભરેલા તંત્રી શ્રીયુત રવિશંકર રાવળ અને મંત્રી રા. બચુભાઇનો માનવાનો છે. ચિત્રોનો મોટો ભાગ કુમારના સૌજન્યથી મળ્યો છે. પરંતુ આ ગ્રંથને માટે ખાસ તૈયાર કરેલાં ચિત્રોમાં પણ રા. રાવળે ઘણો જ શ્રમ લીધો છે. કેવું ચિત્ર લેવું, ક્યાંથી લેવું, એની છબી પાડવી, ધોવી, બગડે તો ફરી પાડવી, એ બધું કરી એનો બ્લોક કરવો વગેરે કામ, અને આખાયે પુસ્તકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી શણગાર સંપૂર્ણ ભાવથી બનાવવા, એ સઘળું તો જડ છાપખાનું ન કરી શકે. દેશની કલા પ્રત્યે અને સાહિત્યના પ્રચારને માટે જેને પ્રેમ ઉભરાતો હોય તે જ કરે. રા. રવિભાઈ અને કુમાર કાર્યાલયે આ કાર્ય કર્યું છે. ઘણા નકશા મેળવીને તૈયાર કરેલા નકશાને રા. રવિશંકરે જ ઘાટીલો કરી આપ્યો છે. અમદાવાદનો વિકાસ બતાવતી ચિત્રમાળા પુંઠા ઉપર છાપેલી છે. આશાવલના જૈન મંદિરથી શરૂ થઈ વચ્ચે મસ્જીદ સુધી અને મસ્જીદથી હાલની મીલ સુધીમાં અનેક બાંધણીના આકારો બતાવ્યા છે. દરેક પ્રકરણ ઉપર અમદાવાદની જૂદી જૂદી તેર ચૌદ જાળીઓ મુકી છે. એ જાળીઓને ચિત્રોની અનુક્રમણિકામાં ગણી નથી. પ્રકરણની નીચેના શણગાર પણ અમદાવાદના જ છે. એમાંના કેટલાક રા. રાવળે કલ્પિત કરેલા છે. આખુંયે પુસ્તક સુંદર રીતે તૈયાર કરવામાં સાહિત્ય સભાના ઉપપ્રમુખ ડૉ. હરિપ્રસાદે પ્રેરેલો ઉત્સાહ એ અગત્યની વાત છે.

આ પુસ્તકને એમના સંસ્કારી પ્રેસમાં વેળાસર છાપી આપવામાં રા. ગજાનન પાઠકે ઘણો શ્રમ લીધો છે. એના અલંકાર બરોબર ગોઠવાય એ માટે એમણે કાળજી રાખી છે. એમનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. પ્રુફ તપાસવામાં ઘણી હરકતો પડી છે, છતાં ત્રણ ગૃહસ્થોએ એ કાર્યમાં જે જે મદદ કરી છે એ માટે એમનો આભાર માનું છું. નકશો જે જે નકશાના આધારે બનાવ્યો છે તે ગ્રંથકારોનો આભાર માનું છું. પુરાતન અમદાવાદનો નકશો આપવા વિચાર હતો, પણ પાછળથી પડેલી ઉતાવળથી અને વાયદા ન પાળવાની આપણા કારીગરોની ટેવથી ઉત્પન્ન થએલી નિરાશાને લીધે આપી શકાયો નથી. અંતમાં ગૂજરાતના પાટનગર માટે દરેકને રસ ઉત્પન્ન થાય એવી ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરૂં છું.

૫૦૧ મીન્ટ સ્ટ્રીટ મદ્રાસ
તા. ૧૪—૧૦—૨૮

લી.
રત્નમણિરાવ ભીમરાવ

અનુક્રમણિકા.

ચિત્રોની અનુક્રમણિકા

ગૂજરાતનું પાટનગર

અ મ દા વા દ

ગૂજરાતનું પાટનગર : અમદાવાદ

પ્રકરણ ૧ લું

ભૂમિની પ્રાચીનતા અને સાબરમતી

અમદાવાદનું સ્થાન

રળીઆમણી ગૂજરાતમા અમદાવાદનુ સ્થાન આજે અનેરૂં છે. હિંદુસ્તાનની ઉત્તમ ભૂમિઓ સાથે સરખાવતા ગૂજરાતની ભૂમિની કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતા નથી. ગૂજરાત હિંદનો બગીચો છે, અથવા ગૂજરાત કાચુ સોનું ઉત્પન્ન કરે છે એનો યશ તો ગૂજરાતના ખેડુતના પરિશ્રમને જ છે. ગૂજરાતના મોટા ભાગ ઉપર તો કુદરતે પણ કૃપા કરી નથી. આવા ગૂજરાતના પણ સાદા, સૂકા, રેતાળ, કોઇ જાતના આકર્ષણ વગરના એક નાના વિભાગમા અમદાવાદનું સ્થાન છે. અમદાવાદને અડકીને વહેતી નદી પણ સૂકી અને છીછરી છે. છતાંયે ભૂતકાળના ઇતિહાસે અને વર્તમાનના લોકજીવને અમદાવાદનું સ્થાન ગૂજરાતમાં અને હિંદુસ્તાનમાં અનેરૂં કર્યું છે.

ઘણા પ્રાચીન કાળમાં લોકો, નદી, પર્વત, અને ભૂમિના સ્વરૂપ ઉપરથી દેશનું કે દેશના વિભાગોનું નામ પડતું. આશરે ઇસ્વીસનની શરૂઆતથી અમદાવાદની ભૂમિ અને એની આસપાસનો ભાગ શ્વભ્રદેશ કહેવાતો હશે એમ જણાય છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં હિંદના ભૌગોલિક વિભાગોના જે ઉલ્લેખો છે તેમાં ગૂજરાતના સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને અપરાંત એટલા વિભાગ મુખ્ય છે. આ ત્રણ વિભાગોનો કેટલોક ભાગ લાટ નામથી ઘણા પ્રાચીન કાળથી ઓળખાતો. ટૉલેમીના મત પ્રમાણે લાટની સીમા કલ્પીએ તો અમદાવાદની ભૂમિ લાટ દેશની ઉત્તર હદ ઉપર આવે.[1] એટલે શ્વભ્રદેશ, આનર્ત અને લાટની સરહદ ઉપર એક નાનો ભાગ હશે.

શ્વભ્ર એટલે કોતર સાબરમતી નદીનું નામ પણ ખરું શ્વભ્રવતી છે એ આગળ જોઇશું. સાબરમતીના કોતરો અગર વાઘા જાણીતા છે. એટલે સાબરમતીની આસપાસનો મુલક શ્વભ્ર કહેવાતો હશે. શ્વભ્ર અને શ્વભ્રવતી એ નામ ભૂમિના સ્વરૂપ ઉપરથી પડ્યાં હોય એમ જણાય છે. મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામાએ પશ્ચિમ હિંદ અને ખાસ કરીને ગૂજરાતના કેટલાક દેશો જીત્યા હતા તેનો લેખ ગીરનારના સુદર્શન તળાવ ઉપર છે. એમા શ્વભ્રનો ઉલ્લેખ છે.[2] એણે શ્વભ્રદેશ જીત્યો હતો એટલે શ્વભ્રદેશમાં વસ્તી હશે અને કોઇ રાજા પણ હશે. પરંતુ એ બધુ અંધકારમાં છે.

શ્વભ્રદેશ

શ્વભ્રદેશને પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી સાબરમતીને કાંઠે પશ્ચિમે, અને અમદાવાદથી ઉત્તરે આવેલો ગણે છે.[3] આપણામાં નદી ઉપરથી હજી પણ જીલ્લા

[૧] લાટ દેશની પ્રાચીન સીમા નક્કી થઇ શકી નથી. ઇ. સ. શરૂઆતમાં કેવળ નર્મદાની આસપાસનો ભાગ નદી પણ ઉત્તરે ખેડા અને ઉત્તર પૂર્વે છેક ઉજ્જન સુધી લાટની હદમાં ઘણો ફેર વખત જતાં થયાં કર્યો છે. [૨] જુઓ ગૂજરાત ગેઝેટીયર પૃ. ૩૬ રૂદ્રદામાની માલકીના દેશ એ લેખમાં આ પ્રમાણે આવ્યા છે: अकरावन्ति, अनूप, आनर्त, सुराष्ट्र, श्वभ्र, मरु, कच्छ, सिंधु सौवीर, कुकुर, अपरान्त, निषाद, ॥ [૩] જુઓ ગૂ. ગેઝેટીયરમાં પહેલા પ્રકરણની સાથે છાપેલો પ્રાચીન ગુજરાતનાં સ્થળોનો નકશો.

અગર પ્રાંતનાં નામ દેખાય છે.[૪] એટલે શ્વભ્રદેશ તે સાબરકાંઠો હોઇ શકે. આવા વિભાગનાં નામમાં કાંઇ ચોક્કસાઈ હોતી નથી; તેથી કાળે કરીને એ વિભાગ નાના મોટા થઈ શકે છે. હાલ જે સાબરકાંઠો ગણાય છે તે અમદાવાદથી દક્ષિણે વૌઠા સુધી છે; પરંતુ અસલ અમદાવાદ અને તેની ઉત્તરનો ભાગ શ્વભ્ર ગણાતો હોય એમ માની શકાય છે. સાબરમતીના કાંઠાનો દક્ષિણ કરતાં મધ્ય અને ઉત્તરનો ભાગ શ્વભ્ર અગર કોતરોથી ભરેલો છે. એટલે શ્વભ્રદેશને અમદાવાદ અને તેની ઉત્તરે મુકવામાં પંડિત ભગવાનલાલનું અનુમાન ખરૂં છે :

શ્વભ્રદેશનું સ્થાન

કહે છે કે શ્રી કૃષ્ણ દ્વારકાંથી યુધિષ્ઠિરનો રાજસૂય યજ્ઞ જોવા ગયા હતા ત્યારે સૌભ દેશના સાલ્વ રાજાએ દ્વારકાં લૂંટ્યું હતું. એની રાજધાની મૃત્તિકાવટી નામે નગરીમાં હતી. એ મૃત્તિકાવટી ક્યાં હશે તે શોધવા હજી કોઇનું અનુમાન સફળ થયું જણાયું નથી. શ્રીકૃષ્ણે પાછા આવ્યા પછી સૌભદેશના રાજાની સાથે યુદ્ધ કર્યું. બન્નેનાં લશ્કરો દરીયાકાંઠે મળ્યાં. અને સાલ્વ રાજા મરાયો. પંડિત ભગવનલાલ કહે છે કે આ સૌભદેશ તે જ શ્વભ્રદેશ હોવો જોઇએ. પરંતુ એ અનુમાન આધાર વગરનું છે.[૫]

શ્વભ્રદેશ માટે આખ્યાયિકા

[૪] મહીકાંઠો, વાત્રક કાંઠો, રેવાકાંઠો વગેરે કહેવાય છે. દક્ષિણમાં મદ્રાસના ઉત્તર સરકાર પ્રાંતમાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણના કીનારાના પ્રદેશ એજ નામના જીલ્લા તરીકે ઓળખાય છે. [૫] જુઓ ગૂજરાત ગેઝેટીયર પૃ. ૧૦ અને એજ પૃષ્ટ ઉપર નોંધ ૧ માં લખે છે કે મૃત્તિકાવટીનો પત્તો લાગ્યો નથી. પરંતુ સૌભનો અવાજ શ્વભ્ર જેવો છે એટલે એમ મનાય, નોંધનો લેખક એ દેશ અમદાવાદની દક્ષિણે હોય એમ માને છે. નકશામાં ઉત્તરે મુકે છે. નોંધમાં આગળ ડૉ. બુલરનો મત લખે છે કે પંડિત ભગવાનલાલનું અનુમાન છેક પાયા વગરનું છે. પરંતુ એ પછી પંડિત ભગવાનલાલે વધારે તપાસ કરી શ્વભ્ર એજ ખરો પાઠ છે એમ નક્કી કર્યું એમ લખે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે આ બાબતમાં ભારે શંકાને સ્થાન છે. સાલ્વરાજાનો સૌભ દેશ ગૂજરાતમાં ન પણ હોય એમ હાલ કેટલાક પંડિતોનું માનવું છે. પણ પંડિત ભગવાનલાલની તપાસ ખરી માનીએ તો શ્વભ્ર દેશ ઘણો પ્રાચીન ઠરે. અને અમદાવાદની ઉત્તરે એને ગણીએ તો સાબરમતીને કીનારે આવેલું કોટેશ્વર મહાદેવનું મહુડી ગામ મૃત્તિકાવટી હોય. પણ આ આધાર વગરનાં અનુમાન છે.

રુદ્રદામાના લેખ પછી શ્વભ્રદેશનું નામ કાંઇ જણાતું નથી. પરંતુ શ્વભ્રવતીનદીનું નામ છેક બારમી સદીના ગ્રંથોમાં દેખાય છે.[૬] એટલે શ્વભ્રદેશનું નામ કાળે કરીને બદલાઇ ગયું હોય અગર નાના ભૂમિ વિભાગોનાં ભિન્ન ભિન્ન નામોનો લોપ થઇ મોટા પ્રાંતોમાં એ વિભાગો મળી ગયા હોય. પરંતુ એટલું તો નક્કી માની શકાય કે હાલ જેવી રીતે સાબરમતીના કાંઠાના એક ભાગને સાબરકાંઠો કહીએ છીએ એથી પહેલાં તેના એક કાંઠાને શ્વભ્ર કહેતા હશે, અને સાબરમતી અગર શ્વભ્રવતી નદીને લીધે જ શ્વભ્રનામ પડયું હશે. અમદાવાદની ભૂમિ અને, તે ઉપર અમદાવાદથી પહેલાં વસેલું આશાપલ્લી શહેર એ આ શ્વભ્રની હદમાં જ હોઇ શકે એમ ચોક્કસ માની શકાય.

સાભ્રમતી કે શ્વભ્રવતી

સાબરમતીનું મૂળ નામ સાભ્રમતી છે એમ આપણે માનીએ છીએ. પદ્મપુરાણમાં સાભ્રમતી નદીનું મોટું માહાત્મ્ય લખેલું છે.[૭] પદ્મપુરાણ ગમે ત્યારે લખાયું હોય પરંતુ તેરમી અને ચૌદમી સદીના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પણ સાભ્રમતી નામ દેખાય છે.[૮] બારમી સદીની શરૂઆતમાં હેમચંદ્રાચાર્ય શ્વભ્રવતી નામ લાગે છે. એટલે આશરે એક સદીમા શ્વભ્રવતી નામ ભૂલાઇ સાભ્રમતી શી રીતે થયું એ કલ્પનાને ગૂંચવે એવું છે. સાધારણ લોક સમૂહને શ્વભ્રવતી નામ બોલતાં નહી આવડયું હોય અને લોકો સાબરમતી કહેતા થયા હશે. શ્વભ્રવતી નામ વિદ્વાનો માટે રહ્યું હશે. એ ભૂલાવામાં જતાં સાબરમતી ઉપરથી સંસ્કૃત કરી સાભ્રમતી નામ નવા પંડિતોએ ગોઠવી કાઢયું હશે. ગ્રામ્ય અને રૂઢ નામો ઉપરથી પાછળથી સંસ્કૃત થયેલાં નામોના ઘણાં ઉદાહરણો મળે છે.[૯] અને એવાં નામની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરવા સારૂ વાણીની ઇંદ્રજાળ પાથરવા પંડિતો મચ્યા પડે છે.

સાભ્રમતી નદી અને નામ માટે આવી ઇંદ્રજાળ સાભ્રમતી માહાત્મ્યમાં

[૬] રાજશેખરની કાવ્ય મીમાંસામા અને હેમચંદ્રના દ્વયાશ્રયમા શ્વભ્રવતી નામ છે. [૭] પદ્મ પુરાણ ઉત્તર ખંડ સાભ્રમતી માહાત્મ્ય. આ માહાત્મ્યની બહુ પ્રાચીનતા માટે શંકા રહે છે. [૮] હમ્મીરમદ મર્દન, પ્રબંધ ચિંતામણિ વગેરે ગ્રંથમાં સાભ્રમતી નામ છે. [૯] દાખલા તરીકે સુલતાન ઉપરથી સુરત્રાણ. વગેરે.

પાથરી છે દરેક વસ્તુની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મા વિષ્ણુ કે મહેશ્વરથી શરૂ કરવાનો આપણામા રીવાજ છે. એવી જ રીતે અર્બુદારણ્યમા તપ કરતા ઋષિ મુનિઓને પાણીની તાણ પડવાથી કશ્યપ ઋષિએ શિવને તપથી પ્રસન્ન કરીને ગગાને ગૂજરાતમા ખેંચી લાવ્યા ગગા પાર્વતીની બીકથી ભ્રમણ કરતી હતી, એથી એનુ નામ સાભ્રમતી પડ્યુ, કશ્યપ ઋષિ એને લાવ્યા એટલે કાશ્યપી ગગા એવું નામ પણ કહેવાય છે[10] પદ્મપુરાણે સાબરમતી હાથમતી વાત્રક આદી સાત નદીઓ જે ગૂજ-રાતના પૂર્વોત્તર પ્રદેશમાથી વહે છે તેને કશ્યપે લાવેલી ગંગાના જ ભિન્ન ભિન્ન શ્રોટા કહેલા છે.[11] સાબરમતીને તીરે અને અન્ય નદીઓના એની સાથેના મગમોએ અનેક તીર્થોના ભારે મહિમા એ પુરાણે ગાયા છે એમા મોટે ભાગે શિવનુ માહાત્મ્ય વર્ણવ્યુ છે.[12]

સાભ્રમતી નામનુ કારણ

આ તીર્થોમાથી ખડ્ડધારેશ્વરથી શ્રીક્ષેત્ર અથવા સરખેજ સુધીના

[10]શિવમુકુટાદવतीर्णा ब्रह्मजलपूरेण काश्यपीगंगा ।
कश्यपेनपुरानीता मुनिना स्नानकारणात् ।
(पार्वती) हठाद्ग्राह केशेषु शकर लोकशकरम् ।
जटाकलापनिश्चोत्य प्लावितं तज्जलं भुवि ॥ ३५ ॥
गौरीभयाच्च **अभ्राम सा गंगा** तनतनवै ।
तेन **साभ्रमतो नाम** प्रसिद्ध भूतले भवत् ॥ ३६ ॥

(સાભ્રમતી માહાત્મ્ય હસ્તલિખિત પ્રત)

[11] સાભ્રમતી માહાત્મ્ય અ ૩ શ્લો ૩ થી ૧૮ સાભ્રમતી, સેઢીકા, હિરણ્મયી, વકલા (બકુલા) હસ્તમતી, વાર્ત્રઘ્ની (વાત્રક) ભાદ્રમુખી, એ બધી 'દક્ષિણોદધિ ગામિની' હતી, અને જલના વેગથી પર્વતો વચ્ચે આવ્યાથી સાતસ્રોત થયા એમ પુરાણ લખે છે હિરણ્મયી નદી ઇડર બાજુ હરણાઇ કહેવાય છે

[12] નદીના મૂળથી અમદાવાદના ખડ્ડધારેશ્વર સુધી ઘણા તીર્થ ગણાવ્યા છે એ અહીં ઉપયોગી નથી ઉત્તરમા વિજાપુર પાસે બ્રહ્મવલ્લી (હાલનું પેડામલી ?) પાસે સપ્તધારતીર્થ લખ્યુ છે એ હાલ સાતેરા મહાદેવ કહેવાય છે એ મહાદેવ નદીના પટમા એક શ્વભ્ર-કોતર-મા છે અદર પાણી રહે છે એનુ મૂળ નામ શ્વભ્રવતીશ્વર હોય ?) અધ્યાય ૭ મો

તીર્થોનો સબંધ અમદાવાદ સાથે છે એમ કેટલાક કલિયુગમા શુભ થશે એમ કલિયુગમા લખાયલા પુરાણમા લખ્યુ છે. સાભ્રમતી માહાત્મ્યમા ગણાવેલા અમદાવાદની પાસેના કેટલાક તીર્થો હાલપણ અમદાવાદમા છે એ આગળ જોઇશુ [13]

સાભ્રમતી નામ શા રીતે પાડ્યુ તે જોયું મૂળ નામ શ્વભ્રવતી હતું અને એ શાથી અને ક્યારે બધ પડ્યુ તે જણાયુ નથી. પ્લા તેરમી સદીથી શ્વભ્રવતી નામ બધ પડી સાભ્રમતી નામ સાબરમતી ઉપરથી સસ્કૃત થઇને પડ્યુ એમ આગળ જોયુ પરતુ શ્વભ્રવતી એજ સાભ્રમતી કે સાબરમતી એ જોવાનુ રહ્યુ નવમી સદીના અતમા થયેલા કવિ રાજશેખરે કાવ્ય મીમાસા નામનો કાવ્યશાસ્ત્રનો એક ગ્રથ લખ્યો છે [14] એમા હિંદુસ્તાનની ભૂગોળના બે પાના લખ્યા છે. પશ્ચિમદેશની નદીઓ ગણાવતા સરસ્વતીથી શરૂ કરી બીજી નદી શ્વભ્રવતી ત્રીજી વાર્તધ્ની અથવા વાત્રક ચોથી મહેન્દ્રી અથવા મહી એમ નદીઓ ગણાવી છે. કવિ રાજશેખરે લખેલી આ નાનકડી ભૂગોળમા જે કાઇ ચોકસાઇ જાળવી છે એમા આ નદીઓનો ક્રમ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો છે અને શ્વભ્રવતી એજ સાબરમતી એમ સાબીત કરવામા ખાસ ઉપયોગી છે. તે પછી બસો વર્ષે હેમચદ્રાચાર્યે દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમા ગૂર્જરદેશની દક્ષિણ સીમા બનતી શ્વભ્રવતી નદીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે [15] એ કાવ્યના ભાષાતરની પ્રસ્તાવનામા સ્વ સાક્ષરરત્ન

શ્વભ્રવતી નામ માટે આધાર

[૧૩] ખડ્ગધારેશ્વર, દુગ્ધેશ્વર, ગુપ્તેશ્વર, પિપ્પલાદતીર્થ, બ્રહ્મચર્યતીર્થ, માણ્ડુકેશ્વર નિબાર્ક. કોટરાક્ષી, સોમેશ્વર, સમસારસ્વતતીર્થ, સપ્રસારેશ્વરતીર્થ, અગિરાતીર્થ, વૈજનાથ, અને શ્રીક્ષેત્ર, એટલા અમદાવાદની હદમા છે [૧૪] રાજશેખરકૃત काव्य मीमासा પૃ ૯૧ सरस्वती श्वभ्रवती वार्तघ्नी, महेन्द्री हिडिवाद्यानद्य । [૧૫] હેમચદ્રકૃત દ્વયાશ્રય काव्य મણિલાલ નભુભાઇ કૃત ભાષાતર સર્ગ ૬ઠ્ઠો શ્લો ૪૫. પૃ ૧૦૮-૧૧૦-મૂળરાજની સ્વારીનુ વર્ણન કરતા લાગે છે કે-"કારદ રાજાની પુત્રી દત્તાના પતિ અને વિદિશાની નારીના પુત્ર એવા એને હણવાને ઉત્સુક તે, કઠ સ્ત્રીથી વરેલા, અને દીર્ઘ કેશવાળી પુરસ્ત્રીઓના વિહાર સ્થાનરૂપ શ્વભ્રવતી નદીના તટ ઉપર આવ્યો " કાવ્યનો ટીકાકાર શ્વભ્રવતી મૂળરાજના રાજ્યની દક્ષિણ સીમા હતી એમ લખે છે શ્લોક ૪૬ આ એ જ નદીને કીનારે સ્નાયક અને મદ્રકાદિ જાતી વસતી હતી એમ પણ લખે છે

મણીલાલ નભૂભાઈ દ્વીવેદી લખે છે કે "શ્વભ્રવતી ઘણુ કરીને સાબરમતી હોય" શ્વભ્રવતી ગૂજરાતના રાજ્યની દક્ષિણ હદ હતી અને ઘણા કાળથી મહી અગર નર્મદાની ઉપરનો ભાગ ગૂજરાત ગણાતો એથી એ બેમાથી કોઈ નદી હશે એમ કેટલાક ધારે છે પરતુ એમ ધારવાને કાંઈ કારણ નથી રાજશેખરે હેમચદ્રની પૂર્વે જ શ્વભવતી અને નર્મદા ભિન્ન ભિન્ન નદીઓ ગણાવી છે. અને ગૂજરાતમા શ્વભ્રવતી એટલે કોતરવાળી જાણીતી બે જ નદીઓ મહી અને સાબરમતી છે આ બન્ને નદીઓ રાજશેખરે જૂદી ગણાવી છે એટલે શ્વભ્રવતી એ સાબરમતી એમા શકાને સ્થાન રહેતુ નથી મુસલમાન તવારીખકારો લખે છે કે સાબરમતીનુ નામ સાબર હતુ અને એને હાથમતીનો સગમ થયો એટલે હાથમતીનું "મતી" સાબર સાથે લગાડી લોકે સાબરમતી નામ પાડ્યુ બ્રહ્મ પુરાણના સસ્કૃત આડબર કરતા મુસલમાન ઇતિહાસકારોની આ સાદાઇ પ્રશંસનીય છે, પરતુ સાબરમતીનુ ખરૂ નામ શ્વભ્રવતી જ છે[૧૬]

સાબરમતી નદી મેવાડના ડુગરોમાથી નીકળી બસો માઈલ વહી ખભાતના અખાતમા મળે છે ઉત્તરના ડુગરી પ્રદેશ છોડયા પછી અમદાવાદ જીલ્લામા પ્રવેશ થતા સુધી નદીની આસપાસ મોટા કોતરો (શ્વભ્ર) છે. એને વાઘા કહે છે. ઉત્તરમા નદીના તટ આશરે બસો ફીટ ઉચા છે પણ અમદાવાદની પાસે ૩૦ થી ૫૦ ફીટ છે અને નીચે દક્ષિણમા ઉંચાઇ ઓછી થાય છે નદીનો પટ

સાબરમતીનુ સ્વરૂપ

[૧૬] સી વી વૈદ્યે એમના મધ્યકાલીન ભારતના ઇતિહાસમા ત્રીજા ભાગમા રાજશેખરની ભૂગોળ સબંધી એક નોધ લીધી છે એમા શ્વભ્રવતીને બદલે પ્રભાવતી લખ્યુ છે. કાવ્ય મીમાસનાની મૂળ પ્રતમા શ્વભ્રવતીજ છે અને ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝ સીવાય બીજી આવૃત્તિ રા બા વૈદ્યપાસે હોય તો તે જણાવ્યુ નથી. ઘણુ કરીને જે બે પ્રતો છે એમા શ્વભ્રવતી જ છે કારણ બન્ને પ્રતો એકની નકલ મા । છે (પાટણ અને જેસલમેરની પ્રતો) એટલે રા બહાદુર વૈદ્યે એ નામ કયાથી આણ્યુ એ જાણવા જેવુ છે ડે કૃત Geographical Disctionary of Ancient Indiaમા સાબરમતીના નામ જુદા જુદા આ પ્રમાણે આપ્યા છેઃ–સરાવતી કૃતવતી, ચંદના, ગિરિકર્ણિકા, કાશ્યપીગગા તારીખે અલફીમા સાબરમતીને સબર્ણમતી (સુવર્ણમતી) એવુ નામ આપેલુ છે

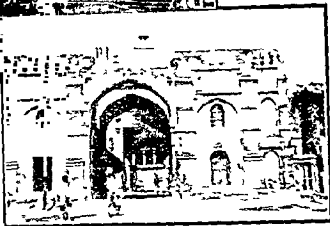
ઘણો પહોળો અને રેતાળ છે. એમા ચોમાસાના થોડા દીવસ સીવાય પાણી ઘણું ઓછું રહે છે. અમદાવાદથી સહેજ આગળ વહેતાં એનો પટ એટલો પહોળો થાય છે કે એના મુખથી ચાલીસથી પચાસ માઇલ ઉપર ૧૫૫૦ ફીટ પહોળો છે અને સાધારણ સારી ઋતુમા પાણીનો પ્રવાહ ૨૭૫ ફીટ રહે છે.[૧૭]

સાબરમતીએ પ્રવાહ વારંવાર બદલ્યો છે. અમદાવાદ આગળ જ એનો પ્રવાહ બદલાયો છે એમ કહેવાય છે. પરંતુ અમદાવાદ અને તેની દક્ષિણે નદીનો પ્રવાહ ઘણી જગ્યાએ બદલાયો છે. અને પ્રવાહ બદલવાથી કાઠાના ગામમા જે ફેરફાર થયા છે તે જૂના ઉજડ ગામોની નીશાનીઓથી આજે પણ જણાઇ આવે છે.[૧૮] અમદાવાદ પાસે સાબરમતીનો પ્રવાહ બદલાયો છે અગર અમદાવાદ વસતી વખતે પ્રવાહને ખાસ બદલ્યો છે એ આગળ જોઇશ.

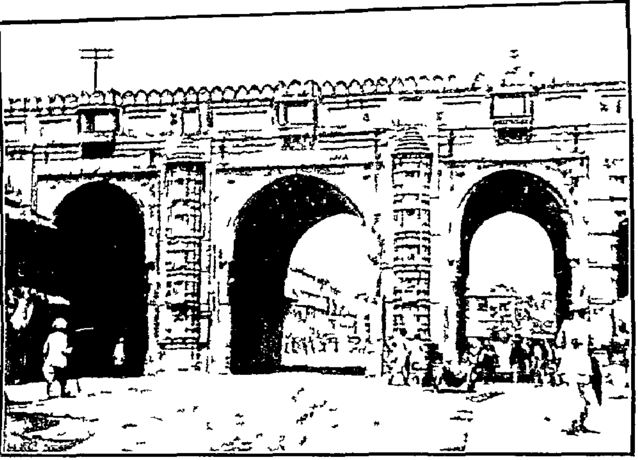
[૧૭] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૫. [૧૮] એજ પૃ ૫. પ્રવાહ અમદાવાદની દક્ષિણે બદલાયો છે ઉત્તરમા કીનારા ઉંચા અને વાધા મોટા હોવાથી બદલાવા સંભવ નથી. સાબરમતી માટે ફોર્બ્ઝ cities of Gujarashtra p 157-58માં એક વિચિત્ર વાત લખે છે. એ જાણવા જેવી છે—ખંભાતના અખાતને બદલે સાબરમતી છેક સુધી વહેતી અને નર્મદા તાપી વગેરે સાબરમતીને મળતી. ગૂજરાત કાઠીયાવાડ વચ્ચે એજ હદ હતી "ખંભાતના અખાત વિષે કથાઓ ચાલે છે એમા કાઠીયાવાડ સુરતના કિનારા સુધી પાસે હતો અને" with merely Sabarmati flowing between and the seperation not wider than at Vasthe, that the Narabada as well as the Tapti fell into this thirsty stream which drinks the water of so many rivers in its lengthy course that succession of earchquakes to which Gujarat is susceptible, allowed the waters of the Indian ocean to burst upon the land and then as conclusive evidence for the truth of this legend-the fossil remains of Perim are quoted. સાબરમતી કેટલી ઝડપથી વહે છે અને કેટલું પાણી સેકંડમા વહેવડાવે છે એના ઋતુવાર આંકડા અમદાવાદ ગેઝેટીયર (પૃ ૫)મા આપ્યા છે. જાન્યુઆરીમા ૧ ૬૦ ફીટ અને અગસ્ટમા ૨ ૦ ફીટ એક સેકંડમા દોડે છે અને અનુક્રમે એક સેંકડમા ૪૦૦ અને ૨૫૦૦ ઘનફુટ પાણી વહેવડાવે છે. અગસ્ટ એટલે વર્ષા ઋતુનું ઠેકાણું નથી. અને પુર આવે તો સેકંડે ૬૨૦૦૦ ઘનફુટ સુધી પાણી વહેવું નાખ્યું છે (નોધ ૨)

૧ (અ) ભદ્રનો કિ[illegible]
મોગ બુરજ ને ઘડિ
અંદરનુ ચિત્ર ભદ્રનો દ્વાર

(આ) ભદ્રનો મુખ્ય દરવાજો

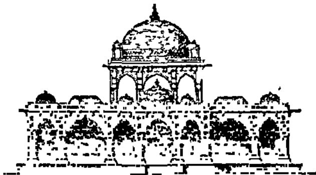

૨ ત્રણ દરવાજા

સાભ્રમતી માહાત્મ્ય પ્રમાણે સાક્ષાત ગંગા હોવા છતાં અને તીર્થોનો ઘણો મહિમા ગાયા છતાં સાબરમતીનો હાલ બહુ મોટો મહિમા નથી. અમદાવાદ પાસેનાં તીર્થોનો વિગતવાર મહીમા તેતે તીર્થોના વર્ણનમાં આગળ જોઇશું. દુધેશ્વર, ખડ્ગધારેશ્વર, અને સપ્તર્ષિનો મહિમા કાંઇક ગણાય છે. પરંતુ દૂર દેશાવરોથી લોક નાહવા આવે એવું કાંઇ નથી. પર્વોને દીવસે દધીચી ઋષિના આશ્રમ અને દૂધેશ્વર વગેરે તીર્થમાં સ્નાનનો જે મહિમા વીસમી સદીની શરૂઆતના દસકામાં હતો તે પણ હવે ઓછો થતો જાય છે. છતાં ઉત્તર ગૂજરાતના લોકો હજી પણ માને છે કે કલિયુગમાં નવસોનવાણુ નદીઓ સૂકાશે તોપણ સાબર સાપના લીસોટા જેટલી વહેશે. અને વૌઠામાં કાર્તિકી પૂનમે હજી પણ મોટો મેળો ભરાય છે.

નદીનો મહીમા

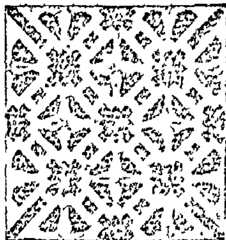
:

વટવાનો રોજો.

પ્રકરણ બીજું

આશાવલ અગર કર્ણાવતી

સાબરમતી અગર શ્વભ્રવતી નદીને કાંઠે આશાવલ હતું. એનું શુદ્ધ નામ આશાપલ્લી છે. એ નામ કેમ પડ્યું તે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. ઘણા જુના વખતમા ત્યા ભીલ રાજાઓનું રાજ્ય હતું, એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે. એ ભીલ રાજાઓ આશાભીલના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા, એમ જણાય છે.

આશો ભીલ

મૂળવંશનો સ્થાપક આશાભીલ નામનો પુરુષ હોય અને તે ઉપરથી જ આશાપલ્લી નામ પડ્યું હોય, કે આશાપલ્લીના રાજાઓ તે આશાભીલ કહેવાતા હોય એ એક પ્રશ્ન છે. પરન્તુ આશાપલ્લીના રાજા એટલે ગમે તે નામ હોવા છતા આશાભીલ કહેવાય એ વધારે બંધ બેસતું લાગે છે.

આશાપલ્લી અગર આશાવલ ક્યારે વસ્યું તે જણાયુ નથી પરંતુ ઇ. સ. ની દશમી સદીથી એના ઉલ્લેખો આરબ મુસાફરોના વર્ણનોમાં અને ગુજરાતના[1] સંસ્કૃત પ્રબંધ વગેરે સાહિત્યમા વારંવાર આવે છે. એટલે આશાવલ દશમી સદી પહેલા ઘણા લાંબા સમયથી વસ્યુ હશે એમ જણાય છે. અગીઆરમી સદીમા છ લાખ ભીલોના સ્વામી આશા ભીલને હરાવી સોલંકી

૧. (ઇ. સ ૯૭૦-૧૦૩૦) આલબરૂની સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ આશાવલ સંબંધી કરે છે. (Schau's Alberuni p 102.)

કર્ણદેવે આશાવલનું નામ બદલી કર્ણાવતી રાખ્યું.[૨] છતાં તે પછી ઘણા કાળ સુધી આશાવલ અને કર્ણાવતી બન્ને નામોના ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ થાય છે.

આશાવલ અને કર્ણાવતી એકજ શહેર છે.

આશાવલ અને કર્ણાવતી એકજ શહેર છે. આ માટે વિદ્વાનોમા મતભેદ ચાલે છે. કર્ણાવતી નગરી કયા હતી તે માટે પણ મતભેદ તો છે. પરંતુ એ બન્ને શહેરો એક જ છે",એવા ઉલ્લેખો મળે છે. કેટલાક વિદ્વાનો કર્ણાવતીને આશાવલ્લીની પાસે અગર તો સાબરમતીને સામે પશ્ચિમ કિનારે મૂકે છે. પરંતુ એમ માનવાને ખાસ આધાર નથી. સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણદેવે આશાભીલને હરાવી કર્ણાવતી વસાવ્યુ ત્યા જયંતીદેવી અને કર્ણેશ્વર મહાદેવના મંદિરો બંધાવ્યા, એમ કહેવાય છે, અને સારા શુકન થવાથી કોચરવા દેવીનુ સ્થાપન કર્યું. આ કોચરવા નામ અમદાવાદની સામે-પાર કોચરબ ગામમાં જળવાઇ રહ્યું છે. અને એ ઉપરથી કર્ણાવતી સામેપાર હશે એવું અનુમાન કેટલાક કહે છે.[૩]

કર્ણદેવે કર્ણાવતી વસાવ્યાનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મેરૂતુગાચાર્યે સદીની શરૂઆતમા લખેલા પ્રબંધચિંતામણિ* નામના ગ્રંથમા છે. પરંતુ એ ઉલ્લેખમા

[૨] स्वय तु, आशापल्ली निवासिनमाशाभिधान भिल्लमभिषेणयन् भैरवदेव्या शकुने जाते तत्र कोछरवाभिधान देव्याः प्रासाद च कारयित्वा षडलक्षाधिप भिल्ल विजित्य तत्र जयन्तीं देवीं प्रासादे स्थापयित्वा तथा कर्णेश्वर देवतायतन कर्णसागर तडागालङ्कृत चकार। कर्णावती पुरनिवेश्य स्वय तत्र राज्य चक्रे। (પ્રબંધ ચિંતામણિ પૃ. ૧૩૪ શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથની આવૃત્તિ–) [૩] કોછરવા એજ કોચરબપાલડી અને તેથી કર્ણાવતી અગર આસાવલ સામે કીનારે હશે એમ પણ કેટલાક માને છે; અને બન્ને જુદાં હોય એમ પણ કેટલાક માને છે, કોઇ સારી વસ્તીના બે શહેર પાસે પાસે હોઇ શકતા નથી એમ ભૂગોળ વિદ્યાના વિદ્વાનોનું માનવું છે, કોછરબા એ કોઇ બીજ દેવી જણાય છે અને કર્ણાવતી અગર આશાવલને સામે કિનારે તેનું મંદિર કર્યું હોય તેમ સભવે, પ્રબંધ ચિંતામણીના આઉતારામા કોચરબ અને જયન્તીદેવીનો સ્પષ્ટ નિર્દેષ છે, પરંતુ કર્ણેશ્વર અને કર્ણસાગર માટે ભ્રમ થાય એવું છે. કર્ણસાગર તળાવ હાલ ચાણસ્મા તાલુકાના કર્ણસાગર ગામ પાસે

કર્ણાવતીનો લેખ.

. એનું સ્થળ સ્પષ્ટ થતું નથી. એમાં જણાવેલું કર્ણસાગર સરોવર અને કર્ણમેરુપ્રાસાદતો છેક ચાણસ્મા તાલુકાના કણસાગર ગામ આગળ અને પાટણમાં છે. ઈ. સ. ૧૮૮૦માં ડૉ. હરિલાલ હ. ધ્રુવને જમાલપુર દરવાજા બહારના સપ્તર્ષિના આરા પાસેથી એક પથરો જડ્યો હતો, તેમાં ૧૫ લીટીની એક ખંડિત પ્રશસ્તિ છે. છેલ્લી રેલ[૪] વખતે આરો પડી જવાથી એ પત્થર જડ્યો હશે એમ ડૉ. ધ્રુવનું માનવું છે. એમાં ત્રીજી લીટીમાં "कर्णावत्त्या स्तंभतीर्थे तथा" એવા શબ્દો લખેલા છે. પ્રશસ્તિ ઘણી ખંડિત હોવાથી લખનાર લખાવનાર કે સમય કે હેતુ કાંઈ સમજાતું નથી. પરંતુ કર્ણાવતી નગરી હતી અને કયે સ્થળે હતી તે આ ઉપરની કંઈક સમજાય છે. અને કર્ણાવતી માટે શિલાલેખ કેવળ આટલો જ ઉપલબ્ધ થયો છે. એ રીતે લેખ મહત્ત્વનો છે.[૫]

આશાવલ એજ કર્ણાવતી માટેના આધાર

સિદ્ધરાજના સમયમા ઉદયન મંત્રી અને સુપ્રસિદ્ધ દેવચંદ્રસૂરિ કર્ણાવતીમાં રહેતા હતા એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે. આ દેવચંદ્રસૂરિએ દક્ષિણમાંથી આવેલા દિગંબર મતના આચાર્ય કુમુદચંદ્ર સાથે પાટણમાં વાદવિવાદ કર્યો હતો એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધવાત છે. એ પ્રસંગને લગતુ मुद्रित कुमुदचंद्र प्रकरण નામનું નાટક લગભગ બારમી સદીમા લખાયલું છે. તેમાં શરૂઆતઆશાપલ્લીથી થાય છે, અને આશાપલ્લીના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે.[૬] એ જ પ્રસંગને લગતા

પુરાયલું પડ્યું છે, તેથી કર્ણેશ્વર પણ એને તીરે જ હશે. અમદાવાદમાં કર્ણેશ્વર કે કર્ણમુક્તેશ્વર અને કાંકરીયું તે મૂળ કર્ણસાગર ધારવા માટે કંઇ કારણ નથી. [૪] ઇ. સ. ૧૮૭૫મા સાબરમતીમાં મોટી રેલ આવી હતી અને ઘણું નુકસાન થયું હતું. (જુઓ Ahmedabad Gaz. p. 12). [૫] જુઓ ડૉ. ધ્રુવનો લેખ બુદ્ધિપ્રકાશ ઑગસ્ટ ઇ. સ. ૧૮૮૦ પૃષ્ઠ ૧૭૪. [૬] પ્રબંધચિંતામણી પૃ. ૬૧ દેવસૂરિ કર્ણાવતીમાં અરિષ્ટનેમિ પ્રાસાદમાં રહેતા હતા એમ લખે છે:—

"तत्र भट्टारक श्रीदेवसूरिणां चातुर्मासकोस्थितानां श्री अरिष्टनेमि प्रासादे..."

"तस्मिन्नवसरे कुमुदचंद्रनामा दिगंबर....गुर्जरदेशं स्वेतुकामः कर्णावतीं प्राप।"

આગળ શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિને પણ દેવસૂરિ કર્ણાવતી લાવ્યા હતા એવા ઉલ્લેખો છે.

તેરમી સદીમાં બનેલા પ્રભાવકચરિત્ર નામના ગ્રંથમાં આશાપલ્લીને બદલે કર્ણાવતી નામ લખેલું છે. આ બન્ને ગ્રંથો પ્રબંધચિંતામણી કરતાં જુના છે. એટલે આ ઉલ્લેખો ઉપરથી તથા પ્રબંધચિંતામણીમાં આપેલા વર્ણન ઉપરથી, અને આશાવલનો સ્થલનિર્ણય આગળ કરીશું તે સાથે ઉપરના લેખની જગાના સંબંધથી, જણાશે કે, આશાપલ્લી અને કર્ણાવતી એક જ નગર છે; અને કર્ણદેવે આશાપલ્લીને પોતાનું નામ આપ્યું તે પ્રબંધો અને પ્રશસ્તિઓમાં ચાલુ રહ્યું પરંતુ લોકપ્રિય નામ તો આશાપલ્લી અગર આશાવલ જ હતું એ આગળ જોઇશું. સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ચાંપાનેરનું મુહમ્મદાબાદ નામ બદલેલું અને જુનાગઢનું મુસ્તફાબાદ નામ રાખેલું પણ જેમ ચાંપાનેર અને જુનાગઢ જ ચાલુ રહ્યું એવી જ રીતે કર્ણદેવનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો છે.

આશાવલના પરદેશી ઉલ્લેખ.

આમ છેક પંદરમી સદી સુધીનાં સંસ્કૃત ગ્રંથોમા કર્ણાવતી અને આશાવલ બંને નામ માલુમ પડે છે. કર્ણાવતી નામ પડયા પહેલાંથી પણ આરબ લેખકો આશાવલ નામનો ઉલ્લેખ કરે છે; અને તે વખતના ગ્રંથોમાં પણ કર્ણાવતીને જ બદલે આશાવલ નામ નજરે પડે છે, તે તો આપણે જોયું. દશમી સદીના અંતમાં એલ્બરૂની લખે છે કે આશાવલ ખંભાતથી બે દિવસને રસ્તે છે. અગીઆરમી સદીના અંતમાં અલઇદ્રીસી આશાવલનો ઉલ્લેખ ચુંવાળ (હનાવલ અગર જનાવલ) આગળ કરે છે. અને ધોળકા

પરંતુ પ્રબંધચિન્તામણિના આ ઉલ્લેખો કરતાં ઘણા જુના શ્રી દેવસૂરિના સમયમા જ લખાયલા આ કુમુદચન્દ્રના વિવાદને લગતા ઉલ્લેખ मुद्रित कुमुदचद्र प्रकरण નામના નાટકમાં છે તે આ પ્રમાણે છે.—श्रीमदाशापल्लीवतंस कुवलये श्रीमन्नेमि चैत्यालये" (પૃ. ૬.) "श्रीमदणहिल्लपत्तनात् जयश्री श्रमण संध आशापल्ली स्थानके श्रीमद्देवाचार्यमादिशति" (પૃ. ૧૬) એ જ પ્રસંગને લગતો ઉલ્લેખ પ્રબંધ ચિન્તામણિની પેઠે પણ તેનાથી જુનો શ્રી પ્રભાવકચરિત્રમા છેઃ—अथ कर्णावती संघोऽन्येद्युसत्कण्ठितः प्रभोः अव्हाययन्महाभक्त्या चातुर्मासिकहेतवे" (પૃ. ૨૮૩) स्वस्ति नत्वाजिन श्रीमदणहिल्लपुरे प्रभुम् । संघकर्णावती पुर्याः श्रीमन्तो देवसूरयः ॥ ૧૯૧ પૃ. ૨૮૫. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી આશાપલ્લી એ જ કર્ણાવતી તે સ્પષ્ટ થાય છે.

સાથે સરખાવતાં આશાવલ મારી વસ્તિવાળું, ઉદ્યોગી, અને મારી પેદાશવાળું હતું એમ લખે છે[૭]

સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આવેલા કર્ણાવતીના ઉલ્લેખોથી તેમ જ આશાવલના આ અને બીજા ઉલ્લેખોથી આશાવલ મારી વસ્તીવાળું શહેર હતું એમ જણાય છે.

આશાવલની મહત્તા.

ઇ. સ. દશમી સદીથી અમદાવાદ વસતા સુધી ગુજરાતનાં સ્થળોમાં પાટણ અને ખંભાતથી બીજી પંક્તિમાં આશાવલનું જ નામ જણાય છે. ઉદ્યોગી અને ધનવાન વેપારીઓની વસ્તી મોટી હોવાને લીધે અને ખંભાત બંદરથી અને ભરૂચથી પાટણ અને મોડાસા થઇ ઉત્તર હિંદમા જવાના ધોરી માર્ગ ઉપર આવેલ હોવાથી આશાવલ હંમેશાં ગુજરાતમા જાણીતુ શહેર ગણાયું છે, હેમચંદ્રસૂરિ, ઉદયનમંત્રી વગેરે નામાંકિત વ્યક્તિઓ ત્યા નિવાસ કરેલો છે, તેથી અન્ય હિન્દુ કોમો અને વિશેષે કરીને જૈન કોમે મંદિરાદિથી એ શહેરને શણગાર્યુ હતું. સિંધથી મુંબાઈ (ચિવલ બંદર) સુધીના કીનારાના બંદરોના નામ બાદ કરીએ તો પરદેશી મુસાફરોએ અમદાવાદ વસ્યા પહેલા ગુજરાતની અંદરના શહેરોમા જે ત્રણચાર ગણાવ્યા છે તેમા આશાવલ ખાસ આવે છે. વસ્તુપાળ, તેજપાળે પણ પાટણ અને ખંભાત એ મુખ્ય નગરો સાથે આશાવલનું નામ મંદિરો બાંધવાના વ્યવસાયમાં ગણાવ્યું છે.[૮] કર્ણદેવ વાઘેલાના સમયમાં સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનના સેનાપતિ ઉલુગખાએ ગુજરાત જીત્યું ત્યારે એ મોડાસાથી આશાવલ આવ્યો હતો; અને ત્યાથી કાઠીઆવાડ જઇ ત્યા બધુ ઉજ્જડ કરી પાછો વળતા આશાવલમાં આવી નિવાસ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે[૯] કર્ણદેવ સોલંકી પછી અમ-

અને સોલંકી સમયમા પણ બંને નામો ગ્રંથોમા પણ વપરાતા એમ જણાય છે. એટલે સાધારણ લોકોમાં આશાવલ નામ વધારે પ્રચલિત હશે [૭] અલ્ફીન્સ્ટન એલીયટ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિઆ ભા. ૧ પૃ. ૮૭ "......a town populous commercial rich, industrious and productive of useful articals." [૮] "ક્વિ મંત્રી વસ્તુપાલન ઈ અણહિલ્લપટ્ટનિ ૧ આશાવલ્લીઇ ૨ ખંભાયતિ ૩ પ્રમુખ નગરી છઈતન કોટિ દ્રવ્ય ભૂમધ્યે......(તપાગચ્છ બૃહદ પટ્ટાવલી પૃ. ૩૮)

[૯]"तओहम्मीर जयराओ वग्गडदेसं मुहुडासयई नयराणी भंजिय असावल्लीए पत्तो। कण्णदेवराओअ नट्ठो। सोरट्ठे....निअआण पयट्टाविंत्ता आसावल्लीये आवासिओ।"

દાવાદ વસાવનાર અહમદશાહના પિતા મુહમ્મદશાહના રાજ્ય સુધી આશાવલ ગુજરાતની બીજી રાજધાનીનું શહેર રહ્યું હોય એમ જણાય છે. તારીખે ફીરોઝશાહીમાં બળવાખોર તાઘીની પાછળ પડતાં ચોમાસું આવવાથી સુલતાન મુહમ્મદ તઘલખ આશાવલમાં એક મહીનો રહ્યો હતો એમ જણાવ્યું છે.[૧૦] અહમદશાહના બાપ મુહમ્મદશાહે પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં પોતાના પિતા મુઝફરશાહને આશાવલમાં કેદ કરીને ત્યાં ગાદી જમાવી હતી[૧૧] આ પ્રમાણે આશાવલ એક સારૂ શહેર હતુ, સમૃદ્ધ હતુ, વેપાર ઉદ્યોગ સારા ચાલતા અને અમદાવાદ વસ્યું ત્યા સુધી એનું મહત્ત્વ ઘણું હતુ એ સિદ્ધ થાય છે.

કર્ણાવતીની જગ્યાએ જ આશાવલ હતુ એ તો આગળ જોયું. કર્ણાવતી અને આશાવલ સાબરમતીના કીનારે છે,[૧૨] એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. પરંતુ આશાવલનો ચોક્કસ સ્થળ નિર્ણય કરવો જરૂરનો છે. સહેજ નામસાદશ્યને લીધે હાલનું અમારવા એ જુનું આશાવલ છે, એમ આજ સુધીના

જુઓ જીનપ્રભના તીર્થ કલ્પમાથી ઉતારો. પૂરાતત્ત્વ ૪ આષાઢ પૃ. ૨૬૬ નીચે તરજુમામાં આશાવલ ગુજરાતની બીજી રાજધાની જેવું ગણાતું એમ લખેલું છે. કાન્હડદે પ્રબંધમા (પૃ ૬ ખંડ ૧ લો. શ્લો. ૬૬-૬૭) પણ આ ઉલ્લેખ છે.

मणिकटक उपड्यां असाउलि गढमांहि मेहलूं थाणुं ।
गुजरातदेस हिलोल्यू अति कीधु तरकाणुं ॥ ॥ ६६ ॥
असाउलि धूलकू खमयति सुरति नई रानेर ।
बीजां नगरे केतलां कहीइं कम्भइ चांपानेर ॥ ६७ ॥

[૧૦] તારીખે ફીરોજશાહી Illiot of vol- III p. 260. [૧૧] તારીખે મુબારકશાહી Illoit of vol. IV p. ૩૧. [૧૨] हम्मीर मदमर्दन નામના નાટકમા કર્ણાવતી સાબરમતીને કીનારે છે એવા ઉલ્લેખ છે એ નાટક વસ્તુપાળના સમયમાં બનેલું કહેવાય છે એટલે પ્રબંધચિંતામણીથી જુનું છે. वीरधवलः-(अंगुल्या दर्शयन् । नयनमार्ग मियमायातैव महीमहेला कर्णावंतसकुसुमं कर्णावती नाम नगरी । यस्या मनवरतमपि, तटरकुरत् साभ्रमती तरङ्गरङ्गन्मृदङ्ग ध्वनितेन लक्ष्मीः । नरमतिपुः श्रीलवणप्रसाददेवस्य नर्नत्ति करारविन्द ॥ २९ ॥

કર્ણાવતી અગર આશાવલનો સ્થળ નિર્ણય

અમદાવાદના ઇતિહાસને લગતા લગભગ દરેક ગ્રંથમા લખેલુ છે.[13] પરંતુ એ ભ્રમ છે. મીરાતે અહમદીમા અમદાવાદના પરાની નોંધ લખતા આશાવલ અને અસારવા બન્ને જૂદા, જુદી જુદી જગ્યાએ ગણાવ્યા છે[14] અસારવા પાસેની અમદાવાદ પહેલાની ગણાતી માતરભવાનીની વાવને લીધે પણ એ ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે

અસારવા આશાવલ નથી

અસારવા અમદાવાદની ઇશાને છે આશાવલ અમદાવાદની સહેજ નૈઋત્યમા છે એટલે કેવળ સામી જ દિશામા છે. મીરાતે અહમદીમા શાહઆલમના રોજાવાળુ રસુલાબાદ પરૂ લખ્યા પછી બહેરામપુર માગે આશાવલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે અમદાવાદ વસવાની શરૂઆત વખતે શાહઆલમના પિતા કુતુબેઆલમ સાહેબ વટવા રહેવા જતા પહેલા આશાવલમા રહેતા હતા અને તેમના પૌત્ર–શાહશેખજી આશાવલમા જન્મ્યા હતા.[15] સોળમી સદીમા અકબર બાદશાહના રાજ્યમા મીર અબુતુરાબ મક્કાથી પેગમ્બર સાહેબના પવિત્ર પગલા લાવ્યા ત્યારે આશાવલમા આવેલા મીરના મકાન પાસે તેને માટે ભવ્ય મકાન બાંધવામા આવ્યું હતું એવો ઉલ્લેખ છે આ મીરે પાછળથી જુના આશાવલ પાસે નવુ આશાવલ વસાવી ત્યા પોતાની દરગાહ કરેલી એમ જણાય છે[16] એ રોજો હાલ કેલીકો મીલની પાછળ છે, એટલે આશાવલ પાછળથી

[૧૩] આ મુજબ ગોઝે ગેઝેટીયરના ગુજરાતના ઇતિહાસ અને અમદાવાદના ગેઝેટીયરમા તથા તે ઉપરથી લખાયલા ગુજરાતના અને અમદાવાદના ઘણા ખરા ઇતિહાસોમા અસારવાને જ આશાવલ ધારવામા આવે છે [૧૪] જુઓ મીરાતે અહમદી ભા ૨. ગૂ ભા પૃ ૧૮ અને જુઓ Supplement to Mirate-Ahmedi by Nawabali & Seddon P 12-& 17 [૧૫] મીરાતે અહમદી ગૂ ભા ભા ૨ પૃ ૩૦ અને ૩૧ શાહ શેખજીનો મહિમા ઘણો મોટો છે અહમદી શાહ ભીખણનુ સ્થાન આશાવલમા કહે છે અને એમના રોજાની જગ્યા હાલ બહેરામપુરામા જ છે શાહભીખણ શાહ આલમના પુત્ર હતા [૧૬] મીરાતે અહમદી ભા ૧ લામા આ વર્ણન કરેલુ છે અને ભા ૨ જામા અમદાવાદના ઓલીયાઓના વર્ણનમા પણ આનો ઉલ્લેખ છે નવાબઅલી અને સેડનની અંગ્રેજી આવૃત્તિમા પણ એ પ્રમાણેજ આપેલુ છે. મીર અબુતુરાબે નવુ

પર થઇ ગયુ ત્યારે જમાલપુર દરવાજા બહાર નદી કીનારે કેલીકો મીલ છે, તેની લગભગ પાસે હતું એમ નક્કી થાય છે, જ્યારે એ મોટુ શહેર હશે ત્યારે ઉત્તરે શહેરની અદર ખાનજહાન અને રાયખડ સુધી અને પૂર્વે આસ્તોડીઆ સુધી એની હદ હોય એમ સભવ છે આશાવન એ જગ્યાએ જ હતુ એનો બીજો ઉલ્લેખ તબકાતે અકબરીમા મળે છે બાદશાહ હુમાયુએ અમદાવાદ જીતી પોતાના ભાઈ મીરઝા અસ્કરીને અમદાવાદનો સુબો નીમ્યો ત્યારે ગુજરાતનો બાદશાહ બહાદૂરશાહ દીવ બદરે નાસી ગયો હતો પાછળથી ગુજરાતીઓનુ સારૂ લશ્કર ભેગુ થવાથી સુલતાને અમદાવાદ ઉપર ચઢાઇ કરી સાબરમતીને સામે કીનારે સરખેજની પાસે પડાવ નાખ્યો, મીરઝા અસ્કરીને લડાઈ કરવી ઠીક લાગી નહી તેથી શહેર બહાર નીકળી લડવાનો ડોળ કરી આશાવલની પાછળ સુલતાન બહાદૂરની છાવણીથી બરોબર સામે પડાવ નાખ્યો મીરઝા અસ્કરીની તોપનો એક ગોળો સીધો સામે બહાદુરના તબુમા વાગ્યો અને એ ઉપરથી અસ્કરી પાસેથી છુટીને નાસી ગયેલા ગઝનફારનો સુલતાને જવાબ લીધો એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એટલે અમદાવાદથી સરખેજ સુધીના સાબરમતીના સામા કીનારાની બરોબર સામે, અસ્કરીની છાવણીની પાસે, એટલે ઉત્તરે આશાવન હતુ એ ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે[૧૭]

અશાવલ વસાવ્યુ એમ પણ લખ્યુ છે પેગબર સાહેબના પગલા ઉપર ૭ વર્ષ સુધી કામ કરી ભવ્ય મકાન બાધવામા આવ્યુ જુનું આશાવલ પણ સાથેજ હોય એમ જણાય છે જુના આશાવલમા જુમ્મા મસીદની પાછળ મીર અબુ તુરાબના ભાઇ સૈયદ કમાલુદ્દીન શીરાઝી કબર છે અને તેમનો ઉરસ સવાલ માસની ચૌદમી તારીખે થાય છે એમ લખ્યુ છે (જુઓ મી અ બા, ૨ પૃ ૯૮) જે ગામ અગર પરામા જુમ્મા મસીદ હોય તેની વસ્તી મોટી હોવી જોઇએ હાલ એ મસીદ જણાતી નથી

[૧૭] જુઓ Tabkat Akbari Elliots History vol V p 198 " and from a camp in the rear of Asawal opposite Sarganj સરગજ એટલે સરખેજ એ આઇને અકબરીમા સરખેજના વર્ણનમા સ્પષ્ટ થયેલુ છે મીરઝા અસ્કરી બહાદુરની સાથે લડી શકે તેમ હતુ નહી તેથી બહાદુરને ભૂલાવામા નાખવા માટે લડવાનો ડોળ કરી આશાવલ આગળ છાવણી નાખી રાતોરાત એ મહેમદાવાદ નાસી ગયો મીરાતે સીકદરી અને અહમદીમા ગ્યાસપુર આગળ છાવણી નાખી એમ લખ્યુ છે આ ગ્યાસપુર પણ સરખેજની બરોબર સામે કીનારે છે (જુઓ અમદાવાદનો

આશાવલ જમાલપુર દરવાજાની બહાર હતુ એનો ઉલ્લેખ વધારે ચોક્કસ મળે છે ઈ. સ. ૧૫૪૨ મા સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાને તેના અમીર આલમખાએ નજર કેદ રાખ્યો હતો એ વર્ણનમા મીરાતે સીકંદરીમા લખ્યું છે કે આલમખાનો મહેલ "શહેરના કોટની બહાર આશાવલમા હતો" સુલતાને એક વખત યુક્તિથી કેદમાથી છૂટી ગયે આલમખા ગાનતાનમા હતો તે વખતે જમાલપુર દરવાજેથી બહાર નીકળી તેના મહેલ ઉપર હુમલો કર્યો સુલતાનના આવવાની ખબર જમાલપુર દરવાજા આગળની એક મસ્જીદના મીનારા ઉપરથી કોઇએ બુમ પાડીને આપી ને આલમખાના અગરક્ષકે ભાગી એમ સ્પષ્ટ લખ્યુ છે, આ ઉપરથી આશાવલ જમાલપુર દરવાજા બહારથી જ શરૂ થતુ હશે અને મોટા અમીરોના મહેલો તેમા હશે *

હિંદુ ઉલ્લેખ પણ આ માટે મળે છે શ્રી વિજયસિંહસૂરિ નિવાર્ણ-રાસમા વિજયદેવસૂરિ ખભાતથી અમદાવાદ બાજુ આવતા હતા વિજયસિંહસૂરિ બારેજાથી એમની સાથે આવ્યા બારેજા હાલ અમદાવાદની દક્ષિણે જેતલપુર આગળ છે અને જમાલપુર દરવાજા બહારથી ત્યા જવાય છે બારેજાથી આશાવલ અને આશાવલથી એની બાજુમા જ હલમપુર (અલીમપુર-હાલ શાહઆલમની પાસે) અને ત્યાથી નવાપુરમા શ્રી સૂરિ આવ્યા એમ લખ્યું છે. એ પણ આશાવલ ને જમાલપુર દરવાજા બહાર સિદ્ધ કરે છે અલીમપુર અને નવાપુરા હાલ પણ ઓળખાય છે અગાઉ આશાવલ સકોચાઇને પરૂં થવા પહેલા જ્યારે શહેર હશે ત્યારે અલીમપુર વગેરે એના ભાગ જ હશે. રાસ આ પ્રમાણે છે —

* નહોતો હોય અને ફરગ્યુસનકૃત) એટલે સામે કોચરબ અને સરખેજની વચ્ચે બહાદૂર અને આશાવલ અને અસાપુરની વચ્ચે અસ્કરીની છાવણી મોટા મેદાનોમા પડી હતી તબકાતે અકબરીના કર્તા ખ્વાજા નીઝામુદ્દીન અહમદના પિતા મીરઝા અસ્કરી સાથે અમદાવાદમા હતા એટલે તેમણે આ વાત નજરે જોયેલી હશે Baily's Mirate Sikandari p. 428 એ જ ગ્રંથમા પૃ. ૯૧મા નોંધમા લખ્યુ છે કે આશાવલને કોટ હતો નહી એમ પ્રાચીન લોકવાયકા હતી એટલે કીલ્લો-ગઢ કાન્હડદે પ્રબંધમા લખ્યા પ્રમાણે હશે, અને વસ્તીને ફરતો કોટ નહી હોય એવી રીતના દાખલા બીજાં શહેરોના પણ મળે છે

બારેજાથી ચાલતાંજી, ઘડી દોય વાત જ કીધ;
ગુરૂ સંઘાતઈ પ્રેમસ્યુંજી, આણંદ અધિકો દીધ. ૧૨
ગુરૂ બોલાવી આવીઓજી, અસાવલીપુર માંહી;
દોલમપુર માંહિ આવીયાજી, આણી અધિક ઉત્સાહ. ૧૪
નવાપુરઇ પધારીઓ, શ્રી તપગચ્છ સુરતાણ રે;

આ પ્રસંગ ઇ. સ. ૧૬૫૨ (સં. ૧૭૦૮) નો એટલે ઔરંગઝેબના સમયનો છે.

(જૈન ઐતિહાસિક કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૧૭૮)

કર્ણાવતી પણ સાબરમતીના કીનારે જ હતું એવો ઉલ્લેખ હમ્મીર મદમર્દન નામના નાટકમા છે. આશાવલનો સ્થળ નિર્ણય આગળ કર્યો અને કર્ણાવતી નામવાળો શિલાલેખ પણ સપ્તર્ષિ આગળથી જ જડેલો છે, તે વાતથી એ બંને શહેરો એક છે, અને એક જ જગ્યાએ હતા એમ સિદ્ધ કરવાને વધારે પુષ્ટિ મળે છે.

આશાવલના આગળ જોયું તેવા મહત્વને લીધે જૈન અને હિંદુ ધર્મના ઘણાં મંદિરો ત્યા હશે. કાન્હડદે પ્રબંધનો જે ઉલ્લેખ આગળ નોંધાયો છે તે પ્રમાણે આશાવલને ગઢ કીલ્લો હતો અને ઉલુગખાં અથવા અલુખાંએ ત્યા થાણુ બેસાડયું હતુ. એ મન્દિરોનો પહેલો નાશ અલાઉદીનના સુબા ઉલુગખાંએ કર્યો. શ્રી દેવસૂરીના નિવાસવાળા અરિષ્ટનેમિપ્રાસાદનો ઉલ્લેખ પ્રબંધચિંતામણિમા છે. સિદ્ધરાજના સમયમા શાંતુપ્રધાને શાંતુવસહિ અને ઉદા પ્રધાને ૭૨ જિનાલયવાળું ઉદયવરાહ નામનુ મંદિર કર્ણાવતીમા બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો પણ છે.[૧૮] વસ્તુપાળ તેજપાલે પણ આવા શહેરમા મંદિરો બધાવ્યાં હશે એમ જણાય છે. એટલે આશાવલ પ્રાસાદો અને મંદિરોથી સમૃદ્ધ હશે એમા શંકા છે જ નહિં અને અમદાવાદ વસતી વખતે એના પત્થરોનો છુટથી ઉપયોગ થયો હોય એમ માની શકાય. આશાવલ જેવા

આશાવલના મકાનો

[૧૮] જુઓ બૉમ્બે ગેઝેટીયર vol. I part I p. 170.

શહેરમાથી અમદાવાદના કીલ્લાનો એક એક માથોડું કોટ પત્થરનો કર જેટલા અને શરૂઆતની મસીદો બાધવા જેટલા પત્થરો ન મળે એમ મ જ નહી આશાવલની વસ્તી અને મકાનોનો પુરેપુરો નાશ તો નહી થ હોય એમ આશાવલ પુરા તરીકે અઢારમી સદી સુધી કાયમ રહ્યુ ઉપરથી જણાય છે અમદાવાદ માટે શરૂઆતના પત્થરો પાટણ અને ચદ્રાવ જેટલે દૂરથી આવ્યા હોય તે કરતા આશાવલના જ પત્થર વપરાયા હોય વધારે માનવા જેવુ છે ભદ્રમા ખોદાણ કરતા નીકળેલી હિંદુ મૂર્તિઓ અ ૧૯૨૩ મા ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટનુ મકાન વધારતા તોડેલા કોટમાથી નીકળેલી મૂર્તિ આશાવલની જ હોઇ શકે[૧૯] અમદાવાદમા સર્વથી પ્રથમ બધાયલી ભદ્ર અહમદશાહની મસ્જીદ અને જમાલપુર દેબતખાની મસ્જીદ કેવળ હિ મદિરોના પત્થરની બનેલી છે તેના ઉપરથી મૂર્તિઓ સાફ કરવાનો વખત પ મળ્યો નથી ભદ્રની મસ્જીદમા તેરમી સદીનો મહારાજા વિસલદેવના સમયને એક ખડિત લેખ છે તે પણ એ પહેલી જ બધાયલી મસીદમા આશાવલને જ કોઇ લેખ હોય, અમદાવાદની પાછળથી બધાયલી મસ્જીદોમા અને મકાનોમ પાટણ ચદ્રવતીના પત્થરો વપરાયા હોય એમ જણાય છે[૨૦]

[૧૯] ભદ્રમાથી નીકળેલી મૂર્તિઓ ડૉ બર્જેસે આર્કીઓલોજીકલ સર્વે ઑફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆના અમદાવાદના વોલ્યુમ બીજામા આપેલી છે તેમા શિવની, પાર્વતીની, વિષ્ણુની મહિસાસુરમર્દિનીની ગણેશની એવી હિંદુમૂર્તિઓ પણ જડેલી છે ડૉ બર્જેસ આ મૂર્તિઓ અને જુની મસ્જીદો (ભદ્રની હેબતખાની વિગેરે) જુના આશાવલના મદિરોના અવશેષો જ હોય એમ માને છે ડૉ બર્જેસ પણ માતર ભવાનીની વાવને લીધે અસારવાને આશાવલ માને છે પરંતુ ચોક્કસ નથી લખતા માતરભવા- નીની વાવને અમદાવાદ પહેલાની ગણવા માટે કાઇ આધાર નથી. જુઓ પૃ. ૮૪

ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટનું મકાન વધારતા કોટ તોડેલો તે વખતે ઘણી મૂર્તિઓ નીકળી હતી. એ બધા પત્થરો કોન્ટ્રેક્ટરોને વેચી દેવામા આવ્યા હતા આમાની કેટલીક મૂર્તિઓનો ફોટોગ્રાફ લેવાનો યત્ન મે કરેલો છે [૨૦] જુમામસીદની શરૂઆતમા કદાચ પાટણ બાજુથી પત્થરો આવવા લાગ્યા હોય જુમામસીદના મીનારાના ઝાડ જેવા તે પાટણના જણાય છે તેવા ઝાડ આબુના દેવળોમા પણ છે છેક ઔરંગઝેબના સમય સુધી પાટણથી પત્થર આવ્યાના ઉલ્લેખ મીરાતે અહમદીમા છે એટલે શરૂઆતમા

અમદાવાદ વસ્યા પછીથી આસાવલની પડતી થવા માડી અમદાવાદ આશાવલની છેક પાસે વસાવ્યાનો ઉલ્લેખ મીરાતે સીકદરીમા છે. આશાવલની ઉત્તરનો થોડો ભાગ શહેરમા આવી ગયો છે, એમ માનવાને કારણ છે આસ્તોડીઆ દરવાજે જે આશાભીલનો ટેકરો કહેવાય છે તેને પુરાણા આશાવલ સાથે સબધ તો હશે જ આસ્તોડીઆ એ જ આશાવલ એવી માન્યતા પણ ચાલે છે, તે પ્રાચીન આશાવલનો એક ભાગ હોય, પરતુ અસારવાને આશાવલ સાથે કઇ સબધ નથી

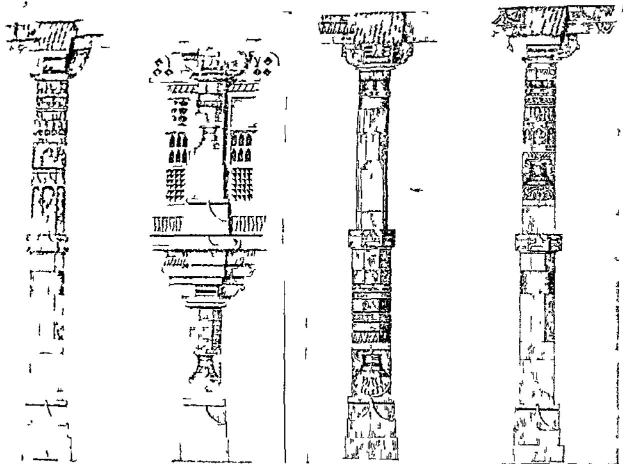
આશાવલનો નાશ

આ પ્રમાણે પડતી થવા છતા પણ અમદાવાદના પરા તરીકે આશાવલ અઢારમી સદીના પ્રથમ પાદ સુધી હતુ[૨૧] પરતુ દક્ષિણના ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ મહારાજાઓના લશ્કરથી ગુજરાતના સર્વથી પ્રાચીન બ્રાહ્મણોના સસ્થાન વડનગરનો એ બ્રાહ્મણો માટે હમેશનો નાશ થયો, તેમના જ લશ્કરથી અમદાવાદના આ પ્રાચીન હિંદુ શરીરના અવશેષનો પણ હમેશનો નાશ થયો[૨૨] પરતુ એ બન્ને નાશના પ્રકારમા ભેદ છે મરાઠાઓ દક્ષિણથી આવતા એટલે આશાવલની બાજુથી અમદાવાદ ઉપર હુમલો કરતા એમના લશ્કરની

આશાવલના પથ્થરો જ અમદાવાદમા વપરાયા હોય અને તે ખૂટયા પછી બીજે જગ્યાએથી આવ્યા હોય [૨૧] મીરાતે અહમદીના બીજા ભાગના અમદાવાદના પરાના વર્ણનમા આસ્તોડીઆ ખામ દરોલ વિગેરે દક્ષિણના પરાની હદ શહેરમા અને અદર અદર અમદાવાદ વસતી વખતે અને વસ્યા પછી સેળભેળ થઇ ગઇ એમ લખેલુ છે એમા આસ્તોડીઆનુ નામ જુદુ બતાવ્યુ છે (જુઓ મી અ ગુ ભા, ૨ પૃ. ૧૮૪)
[૨૨] ઇ સ ૧૭૨૫મા અમદાવાદનો સુબો મુબારીઝ ઉલમુલ્ક બીજે લડાઇમા રોકાયો હતો તે વખતે કંતાજી ભાસ્કરે વડનગર ઉપર હુમલો કર્યો અને અમદાવાદથી મદદ ન આવવાથી નાગરોએ ચાર લાખ રૂપીઆ આપી એને પાછો વાળ્યો. આ લોભથી ફરીથી કંતાજીએ વડનગરને ઘેરો ઘાલ્યો અને નાગરો હવે કઇ આપી શકે એમ ન હોવાથી માલ મિલ્કત છોડીને નાઠા કંતાજીએ વડનગર લૂટી દાટેલા ધનની શોધ માટે શહેર બાળ્યુ તે વખતથી વડનગરમા નાગરોની વસ્તી ન રહી આશાવલનો નાશ અમદાવાદ ઉપરના વારવારના હુમલાથી થયો છે અને એથી જ દક્ષિણના પરા પણ ઉજ્જડ થયા છે, (જુઓ મીરાતે અહમદી ગુ ભા–૨ પૃ ૨૮ અને પુરાતત્વ પુ-૩ અક ૨ પૃ ૧૩૧)

અવરજવરથી એ પરાનો નાશ થયો એટલે એ લોકો કેવળ નિમિત્ત માત્ર બન્યા હોય એમ જણાય છે.[૨૩]

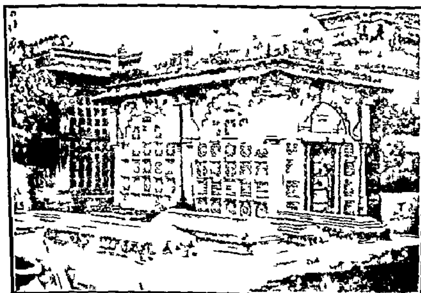
૨૩ હોપ અને ફર્ગ્યુસન અમદાવાદના સ્થાપત્યના પુસ્તકમાં ૧૮૬૬માં લખે છે કે—Modern investigation has not yet proceeded sufficiently far to enable it to be stated with certainty how far Kurnavutti was contiguous to or identical with Ashawal and Shreenaggur, both of which names occur in early records as those of a great city hereabouts, but there can be no doubt that the new town of Ahmed Shah, to which he gave the name of Ahmedabad, and its suburbs, embraced them all " આ માન્યતા થોડે વધતે અંશે આજ સુધી ચાલી આવેલી છે અને છેક ૧૯૨૬માં લખાયલી અલતેકર કૃત A History of towns in Gujaratમાં પણ આ બાબત કાંઇ વિશેષ પ્રકાશ પાડેલો નથી (જુઓ હોપ અને ફર્ગ્યુસન પૃ ૨૬ અને Altekar's History of ancient towns in Gujarat. P 16) આશાવલ અને કર્ણાવતી એક હતાં અને એનું સ્થળ અસારવાથી જુદું હતું તે ઉપર સિદ્ધ થયું છે

૩ અહમદશાહની મસ્જિદના હિંદુ આકૃતિઓ વાળા કોઈ હિંદુ મંદિરના (આશાવલના?) થાંભલા

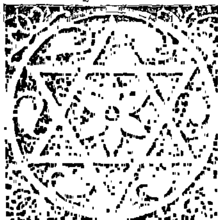
ઈ સ ૧૯૨૩માં [illegible] ટ્રામ [illegible] નું મ ાન વધારતા નડતા [illegible] રમાંથી મસ્જદના હિંદુ
મંદિરોના [illegible] પથરા નીકળ્યા હતા કોઇ ઉપર લેખ પા [illegible] દેખતા મૂર્તિઓ
તો ઘણા ઉપર હતી એ પથરના ઢગલા [illegible] માં આદિત્ય પ્રેમ પ સ પ ચો
હતા એમાં પડેલી મૂર્તિ [illegible] નાં બે ચિત્રો લીધા છે
એ ગણેશ અને દેવી મૂર્તિઓ હોય એમ લાગે છે

૪ અહમદશાહ બાદશાહનો રોજો

પ્રકરણ ત્રીજું

અમદાવાદ

Eight hundred years had passed and thirteen more
Since Islam's Prophet fled; it was the mouth
Of Znl Qada. So, when the bricks were laid,
The Angles showered their blessings, till they rose...
(*Navabalı & Seddon*)

પાટણ અને અહમદાવાદ

તેરમી સદીના અતમાં અણહિલવાડ પાટણ ભારતવર્ષનાં પ્રધાન નગરોમા અગ્રસ્થાને હતું. એ વખતે ગૂજરાતનુ સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય નાશ પામ્યુ: અને એનો છેલ્લો મહારાજા કર્ણદેવ નાસીને દક્ષિણમા ગયો. એ પછી એક સદી સુધી દિલ્હીના મુસલમાન બાદશાહોના સુબા ગૂજરાતનો વહીવટ પાટણમા રહીને કરતા. છેલ્લો સુબો ઝફરખા ચૌદમી સદીના અતમા મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી સ્વતંત્ર થયો. એના મરણ પછી એનો પૌત્ર અહમદશાહ હી. સ. ૮૧૩ ના રમજાન મહીનાની ૧૪ મી તારીખે[1] પાટણમા ગૂજરાતની ગાદીએ બેઠો. એ જ વર્ષમા એના સગા અમીરોએ ખંભાતમા ભેગા થઇ બળવો કર્યો. અહમદશાહ તેમની સામે લશ્કર લઇ ગયો ત્યારે એ લોકો ભરૂચ ગયા અને અહમદશાહે

[1] Bayley's Mirate Sickandri p. 88. એ સાલ ગાદીએ બેઠા વખતે ઇ. સ. ૧૪૧૦ આવે છે.

તેમની પૂઠ પકડી. જ્યારે બળવાખોરોને સુલતાન આવ્યાની ખબર પડી ત્યારે તેઓ સુલતાનને તાબે થયા, અને સુલતાન ભરૂચથી આશાવલ શહેરમા આવી રહ્યો. અને આસપાસના બીજા લૂંટારાઓને વશ કરવાની ગોઠવણ કરવા લાગ્યો.[૨]

આશાવલ અને અહમદશાહ

આગળ જોયુ તેમ સુલતાનના પિતા મુહમ્મદશાહ ને આશાવલ પસંદ હતુ એણે ત્યા ગાદી જમાવી હતી. અહમદશાહને પણ આશાવલની હવા પસંદ પડી આશાવલ સાબરમતીને પૂર્વ કીનારે હતું તેની બરોબર નજીક સપાટ જમીન ઉપર એને એક શહેર વસાવી રાજ્યધાની સ્થાપવાનો વિચાર થયો અને સરખેજ નિવાસી મત શિરોમણિ શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષની સલાહથી શુભ ઘડીમા ઇ સ ૧૪૧૧ મા અમદાવાદનો પાયો નંખાયો

અમદાવાદની સ્થાપનાની તારીખમા મતભેદ ઘણો છે[૩] અહમદશાહનો રાજ્યાભિષેક હી સ ૮૧૩ મા એટલે ૧૪૧૦ મા થયો એમા એક બે

[૨] તવારીખકારો અહમદશાહ અને આશાભીલને સાથે લાવે છે કર્ણદેવે આશાભીલને હરાવ્યો હતો, પછી આશોભીલ મુસલમાન રાજ્ય વખતે ક્યારે આવ્યો એ સમજાય એવુ નથી ત્રણસો વર્ષ પર કર્ણદેવ સાથે બનેલી વાતને કોઈ દંતકથાના આધારે તવારીખકારો અહમદશાહ સાથે જોડવા માગે છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનુ ધારવુ છે અને એ સત્ય લાગે છે અહમદશાહના વખત સુધી આશાવલમા આશોભીલ હોવાનો કોઇ જ સભવ નથી તવારીખમા કોઇ પ્રતમા આશાભીલને હરાવ્યો અને ગોઇમા હરાવવાની ગોઠવણ કરવાના વિચારમા પડયો એમ લખ્યુ છે બેલી ગોઠવણ કરવાનો પાઠાતર ખરો માને છે આસપાસના ભીલોનો ત્રાસ ઓછો કરી વ્યવસ્થા કરવાનો અર્થ એમા જણાય છે [૩] ફીરીસ્તાઃ (બ્રીગ્ઝનો તરજુમો ૧૦। IV) અહમદશાહ ૧૪૧૨મા ગાદીએ આવ્યો એમ લખે છે એટલે અમદાવાદ તે પછી વસ્યુ અમદાવાદની વંશાવળીમા સંવત ૧૪૫૮નું વર્ષ લખ્યુ છે બર્ડની અહમદીના તરજુમામા હી સં ૮૩૧ લખી છે જેમ્સ ફોર્બ્સ ઇ સ ૧૪૨૬ લખે છે કોઈ ૧૪૫૨ની સંવત પણ લખે છે શહેર વસ્યા પછી ત્રણ વર્ષે જુમામસીદ બંધાઈ તે ૮૨૭મા બંધાઇ એ ઉપરથી ૮૨૪ની હી સ ધારીએ તો પણ સંવત સાથે મેળ નથી આવતો એમ રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૮-૧૯.) રા મગનલાલની લખેલી તારીખો ભૂલ ભરેલી છે ગેઝેટીયરોના મતભેદ ઉપર જણાવ્યા છે. અને રા, રત્નમણિરાવના અમદાવાદના ‘ જીવન વિકાસ ’મા આવેલા

અપવાદ સિવાય બધા ગ્રંથકારો એક મત છે. ૮૧૩મા એટલે ગાદીએ આવ્યો તે જ વર્ષમા આશાવલમા આવી અમદાવાદનો પાયો નાખ્યો એમ પણ ઇતિહાસકારો લખે છે. મીરાતે સીકદરી પ્રમાણે એ રીતે અમદાવાદ વસ્યાની સાલ ૧૪૧૧ આવે છે. મીરાતે અહમદી પણ એ જ હીજરી સંવત લખે છે, પરતુ તે સાથે વિક્રમ સવત ૧૪૪૯ અને શક ૧૩૧૪ લખે છે. એટલે સંવત અને શકનો બધ ઇસ્વી સન સાથે બેમતો નથી. તારીખે ફીરિસ્તામા હી. સં ૮૧૫ એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૩, અને આઇને અકબરીના બ્લૉકમૅનના તરજુમામા સં ૮૧૩ આપેલી છે. અમદાવાદ ગેઝેટીયર તા. ૪થી માર્ચ ૧૪૧૧ અને ગુજરાત ગેઝેટીયર ઇ સ. ૧૪૧૩–૧૪ લખે છે.

અમદાવાદની જુદી જુદી સાલો

રા શંકરરાય અમૃતરાય કૃત અમદાવાદના જીવનવિકાસમા જોશી ગિરિજાશંકર હરિશંકરે પ્રાચીન જ્યોતિષીઓનો એક શ્લોક આપ્યો

સંસ્કૃત શ્લોકની તારીખ પણ બેમતી નથી. અમદાવાદની વંશાવળી (જુઓ ફૉર્બ્સ સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી પૃ ૨૫૪)મા અહમદશાહે વિ સં. ૧૪૫૧મા વસાવી ૧૪૫૮મા વાસ્તુ કર્યું એમ લખે છે. એ જ ગ્રંથમા ગૂજરાતના રાજાઓની વંશાવળી (પૃ ૫૧-૫૨) આપી છે એમા અહિમદસા વ ૩૨ રાજ્યં અહિમદસા અહિમદાવાદ વસાવ્યો સવત ૧૪૬૮ વર્ષે વૈશાખે સુદિ ૭ રવૌ પુષ્ય નક્ષત્રે પ્રથમ પ્રહરે વસાવ્યો ।" એમ લખેલુ છે આ સાલ કાઇક બેસતી આવે છે અને એને વધારે આધાર શ્રી શત્રુંજયતીર્થોદ્ધારમા અથગુર્જરાત્રાયા સુરત્રાણાः આ રીતે વંશાવળી આપી છે એમા અહમદશાહનું ૩૨ વર્ષ રાજ્ય અને "સંવત્ ૧૪૬૮ વર્ષે વૈશાખ વદિ ૭ રવૌ પુષ્યે અહીમદાવાદ સ્થાપના" એમ લખ્યુ છે ઉપરની વંશાવળીમા વૈશાખ સુદિ છે અને તે વધારે ખરૂ હોય એમ જણાય છે તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલિમા (પૃ ૪૫) एतस्य वि सं १४४८ वर्षे श्री अहीमदावाद नयरकृत । એમ લખ્યુ છે. એટલે એમા સંવત ૧૪૪૮ એટલે ઇ સ ૧૩૯૨ થાય એટલે એ તારીખ પણ બતાવાતી છે પણ પટ્ટાવલિમા તારીખોની એવી ભૂલો થયેલી છે એટલે ૧૪૬૮ને બદલે ૧૪૪૮ લખાઇ ગયુ હશે આ પ્રમાણે મતભેદ ઘણો છે ઉપરની અમદાવાદ અને ગૂજરાત ગેઝેટીયરની તારીખો માટે જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ ૨૪૯ નોંધ ૩ અને ગુજરાત ગેઝેટીયર પૃ ૨૩૫ નોંધ ૩

છે[4] તે પ્રમાણે તથા બીજી રીતે અહમદીના લખ્યા મુજબ વિ. સ. ૧૪૪૯ એટલે ઈ. સ. ૧૩૯૨ આવે છે. બીજી રીતે અહમદીની ગ્રે નનામઅલી કૃત અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં વિ. સં. ૧૪૪૯ના વૈશાખ સુદ પાંચમ ને ગુરુવારની તારીખ લખેલી છે તે અને આ શ્લોકની તારીખ મળે છે પરન્તુ ઈ. સ. સાથે એ મળતી નથી. રા. રા. ગિરિજાશંકર પોતે જ લખે છે કે એ તારીખે ગુરુને બદલે શનિવાર આવે છે. એટલે શ્લોક પ્રમાણભૂત નથી. બીજી રીતે અહમદીમાં અમદાવાદની એક કુંડળી આપેલી છે[5] તે સાથે મળતી ઈ. સ. ૧૪૧૨ શાકે ૧૩૩૩ના વૈશાખ સુદી પાંચમને ગુરુવાર મેળવી ગ્રહલાઘવ નામના જ્યોતિષના ગ્રંથને આધારે ગણત્રી કરી રા. ગિરિજાશંકરે અમદાવાદની કુંડળી બનાવેલી છે અને બીજી રીતે અહમદીની કુંડળી સાથે થોડા ફેર સિવાય એ મળતી આવે છે.

અમદાવાદની રેશી સાલ

આ બધું સાથે જોતાં અમદાવાદની ખરી તારીખનો નિર્ણય થવો ઘણો મુશ્કેલ છે. સંસ્કૃત શ્લોક તો માનવા લાયક નથી જ. બીજું રા. ગિરિજાશંકર ઈ. સ. ૧૪૧૨ અને શાક ૧૩૩૩ અહમદીની કુંડળી ઉપરથી ઉપજાવે છે અને એમાં પ્રસ્તીમનમાં એક વર્ષની ભૂલ જણાય છે. વધારે ગ્રંથકારોનો મત અહમદશાહ હી. સ. ૮૧૩માં ગાદીએ આવ્યો અને એ જ સાલમાં શહેર વસાવ્યું એવો છે અને ૮૧૩ એટલે ઈ. સ. ૧૪૧૦નો પાછલો ભાગ અને ૧૪૧૧ની શરૂઆતનો.

અમદાવાદ વસ્યાની સાલનો નિર્ણય

[૪] શ્લોક આ પ્રમાણે છે પ્રાચીન જ્યોતિષીઓના સંગ્રહમાંથી મળ્યો છે એમ રા. ગિરિજાશંકર લખે છે

संवत् नदकृतेंद्रके परिमिते मासे सिते माधवे ।
पचम्यां गुरुवासरे दिनदले ऋक्षेच पुष्याभिधे ।
नाथेनाग सुमाणिकेन भाषा दत्त महूर्ते यादि ।
श्रीशातशाहसु-प्रसादेन अमदावाद तदाकारित ॥

[૫] કુંડળી માટે આગળ ચર્ચા કરીશું. ચાર ભાગના રાજાની વંશાવળી (ફૉર્બસ સભાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની યાદી પૃ. ૧૭૨)માં "અહમદશા હવા તેણે અમદાવાદ વાસ્યું માગશર વદી ૯ રવિવાર" એમ કેવળ જુદો જ મહીનો આપ્યો છે.

ભાગ આવે છે એ પણ ઘણા ઇતિહાસકારો લખે છે. હી. સં. ૮૧૩ના પાછલા ભાગમાં શહેર વસાવ્યું હોય તો ઇ. સ. ૧૪૧૧ની શરૂઆત આવે એ બહુ સંભવિત છે. મીરાતે સીકંદરીના સર ક્લાઇવ બેલી કૃત તરજુમામાં અમદાવાદ વસ્યાનો તારીખસૂચક શબ્દ "આખીર" એવો આપ્યો છે.[૬] અને અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે એ શબ્દના અક્ષરોમાંથી હી. સં. ૮૧૩ નીકળે છે. "આખીર" શબ્દનો અર્થ બેલી પાયો (foundation) એવો કરે છે. અને તે ઉપરથી ૧૪૧૧ની સાલ બરોબર આવે છે. એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૧ની શરૂઆતમાં–હી. સં. ૮૧૩ના અંતમાં અમદાવાદ વસ્યું એમ ચોક્કસ માનવાને બહુ વાંધો નથી. અમદાવાદ ગેઝેટીયરમાં ૧૪૧૧ના માર્ચની તા. ૪થી–૮૧૩ના ઝિલ્કાદ માસની તા. ૭મી–લખી છે.[૭] આ અંગ્રેજી તારીખ ચોક્કસ હશે કે કેમ એ શંકાવાળું છે.

મીરાતે અહમદીમાં કવિ હલવી શીરાઝીની અમદાવાદ વસ્યા વિષેની કવિતા આપી છે.[૮] આ કવિ સુલતાન અહમદશાહ પહેલાના સમયના ઇતિહાસનો–તારીખે અહમદશાહીનો કર્તા હતો. એમાં લખ્યા મુજબ સુલતાને

જ્યોતિષ અને અમદાવાદ

મુહૂર્ત માટે જોશીઓને બોલાવ્યા હતા એમ લખ્યું છે. મુસલમાન રાજાઓ પણ જ્યોતિષમાં માનતા હતા એવા ઉલ્લેખો મળે છે. એટલે અમદાવાદનું મુહૂર્ત જોશીઓએ કાઢ્યું હોય એ માનવા જેવું છે. અમદાવાદની જે કુંડલી મીરાતે અહમદીમા

[૬] Bayley's Sikandari p. 90. [૭] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૪૯. હીજરી તારીખ ખરી છે, પરંતુ અંગ્રેજી તારીખ માર્ચમા માનીએ તો જ્યોતિષને વાંધો આવે છે. એટલે એમા કાંઇ ફેર હશે. હી. સં. ૮૧૩થી જ્યોતિષની ગણત્રી પ્રમાણે વિ. સં. ૧૪૬૮ આવે છે અને તે શત્રુંજય પ્રબંધની સાથે મળે છે. ૮૧૩ ઉપરથી ઈ. સ ૧૪૧૦-૧૧ આવે છે. વિ. સં. ૧૪૬૮ ઉપરથી ઇ. સ. ૧૪૧૧ આવે છે એટલે ૮૧૩ ઉતારતાં ૧૪૧૧ આવે અને ઝિલ્કાદ માસમાં ચૈત્ર વૈશાખ માસ આવે છે. અને જ્યોતિષનો જે યોગ કુંડલીમાં આપેલો છે તે પ્રમાણે એ જ બનવાજોગ છે. માર્ચની શરૂઆતમા એ યોગ આવી શકે નહિ. એટલે મેને બદલે અંગ્રેજી ગ્રંથામા માર્ચ લખાયું હોય એમ બને. આ બાબત જ્યોતિષની સૂક્ષ્મ ગણત્રીની જરૂર છે. વળી મેષ રાશિના સૂર્યમાં અમદાવાદ વસ્યું છે અને મેષના સૂર્ય માર્ચની શરૂઆતમાં થતા નથી એ જાણીતું છે; મેની શરૂઆતમાં હોય છે. [૮] હલવી અગર હુલવી શીરાઝીની કવિતા આગળ આપી

આપી છે અને શ્રીયુત ગિરિજાશંકરે બતાવી છે તે ખરી હશે કે કેમ તે શંકા છે. પરંતુ જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રમાણે પુષ્ય નક્ષત્રનો કર્કમા સ્વગૃહી ચંદ્ર વૃષભમાં સ્વગૃહી શુક્ર અને મેષમા ઉચ્ચનો સૂર્ય એ ગ્રહો ઉત્તમ ગણાય છે. અને ખાસ કરીને આ ત્રણ ગ્રહો સાથે આ રાશિઓમાં ચૈત્રના પાછલા ભાગમાં અને અને વૈશાખના પહેલા ભાગમા આવે છે. અમદાવાદ વસ્યું હશે ત્યારે એટલે પાચમો વર્ષ પહેલા પણ એ સ્થિતિમા ઝાઝો ફેર તો ન જ પડે. અને જોશીઓને પુછે તો જોશીઓ એવુ જ ઉત્તમ મુહૂર્ત આપે એમા શક નથી. અને ૪થી માર્ચે ફાગણ મહીનો આવે એટલા મહીના ઉપર ફેર પડી જાય. એટલે ૪થી માર્ચ કે વૈશાખ સુદ પાચમ અગર સાતમ એ બેમાથી એક તારીખ ખોટી હોવી જોઇએ ૪થી માર્ચની તારીખ ખોટી હોવાનો સંભવ વધારે છે. વિ. સં. ૧૪૬૮ ના વૈશાખ માસના શુક્લ પક્ષમા અમદાવાદ વસ્યું એમ ચોક્કસ માનવામા વાધો નથી.

જ્યોતિષ અને તારીખની ગણત્રીની જાળમાથી નીકળી અમદાવાદ ઇ. સ. ૧૪૧૧મા વસ્યું એમ માન્ય રાખી આગળ ચાલીએ.

આશાવલ સારૂ નગર હતુ અને અહમદશાહને એની હવા પસંદ હતી, એટલે પાટણથી રાજ્યધાની ખસેડવી અને એને માટે સુરક્ષિત કિલ્લો બનાવવો એ જ કાર્ય હતું આશાવલની છેક પાસે સહેજ ઉત્તરે એક સપાટ જમીન ઉપર કિલ્લાની જગ્યા પસદ કરવામા આવી અને ત્યા હાલના ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો નંખાયો.[૯]

મીરાતે સીકંદરી અને અહમદીમા બાદશાહે આશા ભીલને હરાવી ત્યા શહેર વસાવ્યુ, અગર એને વશ કરવાની તૈયારી કરવા આશાવલ રહ્યો એમ લખે છે. ત્રણસો વર્ષ ઉપર આશા ભીલને હરાવી કર્ણદેવે કર્ણાવતી નામ એ જ

છે. એમા આકાશચક્રની ગણત્રી કરનારાઓને બોલાવ્યા એમ લખેલુ છે. એ સમયના મુસલમાન બાદશાહો જ્યોતિષમા માનતા પાછળથી મોગલાઇમા જહાંગીર અને મુરાદના દાખલા જાણીતા છે. [૯] આશાવલની પાસે-"immediate vicinity of Ashaval" અમદાવાદ સ્થાપ્યું એમ તવારીખો અને એ ઉપરથી અંગ્રેજ લેખકો લખે છે. મીરાતે અહમદીમા પાસે સપાટ જમીન ઉપર શહેર વસાવ્યું એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. પાયો હાલના ભદ્રના કિલ્લાનો નાંખ્યો; આખા શહેરના કોટનો નહિ. એની ચર્ચા આગળ કરીશું.

સ્થળનું પાડ્યું હતું. એ આશો ભીલ ૧૪૧૧માં,ક્યાંથી આવ્યો તે પ્રશ્ન છે. મુસલમાન તવારીખકારોએ જુની આખ્યાયિકાઓને અમદાવાદની સ્થાપના સાથે મેળવી દીધી હોય એમ જણાય છે. અમદાવાદ વસતી વખતે કે તે પહેલાં આશાવલમાં ભીલ રાજા હોય એમ માનવાને કારણ નથી. ખંભાત ભરૂચ અને પાટણ વગેરે સ્થળો તરફ જતો મહામાર્ગ સાચવવા કર્ણદેવે આશા ભીલને હરાવી આશાવલને મજબુત કર્યાં પછી ત્યા ભીલ રાજા હોવાનું સંભવતું નથી. આશાવલના તે પછીના જે ઉલ્લેખો જોયા તેમાં ત્યાં ભીલ રાજા હોય એમ મનાતું નથી. કદાચ પાસેના ભીલોનો કે તેમના સરદારોનો ઉપદ્રવ આશાવલની વસ્તીને ચાલુ રહ્યો હોય એમ સંભવે. અહમદશાહના પિતા મુહમ્મદશાહે આશાવલમાં ગાદી થોડો સમય કરેલી તે ત્યા ભીલ રાજા હોય તો થાય નહિ. એટલે આશાવલને અને તે પછી ત્યા રાજ્યધાની કરવાનો વિચાર નક્કી થયાથી ભાવે પાટનગરને હમેશ માટે આસપાસના ભીલોના ત્રાસથી મુક્ત કરવાનો એ બુદ્ધિશાળી બાદશાહે નિશ્ચય કર્યો હોય એ જ એ ઉલ્લેખનો અર્થ થઇ શકે.

આશાવલ ભીલને હરાવ્યાની વાત

આશા ભીલને શિપ્રા અથવા અસની નામની પુત્રી હતી; પાટણથી બાદશાહનો ઘોડાવાળો ત્યાં રાતે આવતો; બાદશાહને તે વાતની ખબર પડતા એ કુમારી સાથે પ્રેમ બંધાયો; અને એની ખાતર બાદશાહે આશાવલને રાજ્યધાની બનાવી એ બધી વાત દંતકથા જ છે. આશા ભીલના આસ્તોડીએ આવેલા ટેકરા પાસે રાણી સીપ્રી અગર રાણી અસનીની મસ્જીદ એ જ આ શિપ્રા અગર અસનીની મસ્જીદ એમ કેટલાક આ વાતનો આધાર આપવા કહે છે એ કેવળ ભ્રમ છે તે આગળ જોઇશું.[૧૦] કેટલાક શિપ્રાને બદલે તેજાં નામ પણ કહે છે.

આશા ભીલની પુત્રી અને અહમદશાહના પ્રેમની વાત

[૧૦] અમદાવાદની વંશાવળી વગેરે જુની ગુજરાતીના લેખો ઉપરથી અમર ભાટ ચારણો ઉપરથી આ વાત ઉત્પન્ન થઇ જણાય છે. કવિ એડવિન આર્નોલ્ડ જેવા (જુઓ E. Arnold's India Revisited p. 117થી–124) પણ શિપ્રાના પ્રેમથી બાદશાહે શહેર વસાવ્યું એમ લખે છે. "city, which was born of Sipra's dark

જમ કુત્તા પગ સસ્મા આયા તમ બાદશાહને શહેર બસાયા એ દંતકથા પણ અર્થ વગરની કે કેટલાક મોટા શહેરોને માટે એવી વાત કહેવામા આવે છે. સસલાએ શિકારી કુતરા ઉપર હુમલો કર્યો અગર અહમદશાહ ભીલ કુમારીના મોહમા હતો એ એકે વાત કોઈ તવારીખકારે નોંધી નથી

બાદશાહ અહમદશાહને સરખેજના અહમદ ખટ્ટુ ગજબક્ષમા ઘણી શ્રદ્ધા હતી બાદશાહને સાબરમતીને તીરે રાજ્યધાની કરવાનું મન થયુ હોય અને એ સંત પુરુષે ત્યા શહેર સ્થાપવા પરવાનગી આપી હોય એમ બને

અમદાવાદ શી રીતે વસ્યુ

ખરૂ પવિત્ર મહાપુરુષોની સલાહ અને વાક્યને તો મોટા બાદશાહો પણ માન આપતા અને ભવિષ્યવાણી તરીકે ગણતા અહમદશાહ જાતે જ પવિત્ર ને સંતોમા ભક્તિવાળો હતો રાજ્યધાની બદલવી એ નાનો બનાવ નથી પ્રાચીન સમયમા તો એવા મોટા બનાવ વખતે દૈવી સહાય પ્રથમ શોધાતી હતી એમ કહેવાય છે કે

loveliness એ આશા ભીલની છોકરી અને અજ રાણી શીપ્રી એમ આનોંલ્ડ લખે છે રા મગનલાલ વખતચંદ લખે છે "આશા ભીલની પુત્રી તેજને મળવા બાદશાહનો રાવત પાટણથી આવતો ઘોડીને પરસેવો જોઇ બાદશાહે પુછ્યુ ત્યારે એણે બાદશાહને આશાવલ લાવી તેજ બતાવી બાદશાહે લશ્કર લાવી ચઢાઇ કરી ત્યારે આગા ભીલે ખંડણી આપવા કહ્યુ બાદશાહ મન ઉપરાંત રૂપીઆ માગ્યા અગર તેજ પરણાવવા કહ્યુ ભીલે તેજ પરણાવવા કરતા મરવુ પસંદ કરી પોતાની સ્ત્રીની સલાહ લીધી ત્યારે સ્ત્રીએ પરણાવવાની સલાહ આપી તેજ બાદશાહને પરણી અને એના કહેવાથી બાદશાહે આશાવલ આગળ અમદાવાદ વસાવ્યુ (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૪ ૧૫) આશા ભીલની દીકરીની લાવણી ફાર્બસ સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમા છે એમા પણ આ વાત આપેલી છે એમા નામ મેહમદ લખ્યુ છે બાદશાહે તેજની માગણી કરી ત્યારે આશો ખાર બોલ્યો

સો થા આસા ખાર સુનો ર પાતસા એસી બાત કઈ નહી હોવે,
મારુ મરે લહુ તમ સાથે દુનીયા જબ નજરે દેખે
પકડી તરવાર ખાર ઉઠા ગામમા આયા તેહ ઘડી
ખાટે જઇ નારીને પુછા સાભલી વાત તેઅ વડી
મારશે સામને મારશે છોકરા કોહો નાસીને ક્યાહા જાસો,
કે હેજ તારે પરણાવ બીબા સગા થઇ જાસો

બાદશાહે આ કાર્ય માટે શેખ અહમદ ખટ્ટુ મારફતે પેગંબર એલીઝ અથવા અલ ખીઝર ખ્વાજાની પરવાનગી માગી દૈવી સત્તાની શરત જરા ભારે હતી[11] જેમણે મધ્યાહ્નની નીમાઝ જીંદગીમા કદિ યે પાડી ન હોય એવા પવિત્ર ચાર અહમદ નામના પુરુષો ભેગા થઇ ખાતમુહૂર્તમા ભાગ લે તો શહેર સારી રીતે આબાદ થાય એવી આગાહી થઈ અને એ શરતે શહેર વસાવવાની પરવાનગી મળી શેખ અહમદ ખટ્ટુ અને અહમદશાહ બાદશાહ આ શરતમા પાર ઉતરેલા હતા. બીજા એવા જ બે પવિત્ર પુરુષો કાજી અહમદ અને મલીક અહમદ ગૂજરાતમા શોધ કરવાથી જડ્યા[12] એમણે અમદાવાદનો

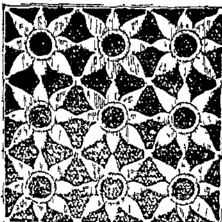
રડી રીત્યે દો હિમ્મતી હિકમતી કેરૂ ભાગ્ય ભર્યૂ,
પાતસા જમાઇ આપણે કયાહાથી હાથ જોડીને કહ્યુ ખરૂ
.. . .
સુકરવારે આયા મુહુર્ત તેડયા સૈયદ કાજી મુલા,
ફોજ લઇ ચડયા બર ઘોડે નમ પડયા તેજ ભલા
પરણ્યા પાતસા રીઝ ગુજરી ખાનપાનમેં ખુસ પાયા,
અબ હાથકુ પાટણ જાણુ પાટણ મેહેરસે તો ઇહા આયા
સુણો ઉતપતિ પાતસાકી ભટ હરગોવિંદને આપ કીયા,
કર્મ ફિરા જબ આશા ખાટકા તેલ દેઇ પાતસાઇકુ લીયા

એ જ પ્રમાણે ફીરોઝદાસની અમદાવાદ શહેરની લાવણી છે એમા માણેકનાથ વગેરેનું આપ્યું છે, અને "ધનધન કહે દલીપત પાદશા અહમદશા પાદશા, રાણીકા રંગ મેહેલ બનાવે સાજના વાજ" એવી રીતે અહમદશાહને દીલ્હીનો બાદશાહ ગણ્યો છે. એમા પણ ઉપરની વાત સહેજ ફેર સાથે છે અસવા ઉપર કુનરૂ આવ્યુ એ વાત એમા કંઇ નથી. અને છોકરીનું નામ 'ગુર્જર કુવરી' લખ્યુ છે. ગુર્જર કુવરી અથવા ગુજરીનું ગીત આપણામા જાણીતુ છે એટલે એ બધાની ગણના દંતકથા સાહિત્યમા કરવી પડે નાગા બીલની અટક ખાટ હતી ખાટ અટક હાલ પણ ઠાકરડા જાતિમા છે [11] જુઓ અમદાવાદ ગેઝીટીયર પૃ ૨૪૮ નોંધ ૫ અને કોમીસેરીએટ કૃત અંગ્રેજીમા ગુજરાત સલ્તનતનો ઇતિહાસ (J. B. B. R. A. S. Vol LXVI p. 00 નોટ) [12] ચાર અહમદ આ પ્રમાણે છે ૧ શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ પોતે અને ૨ બાદશાહ અહમદ એ બન્નેએ પાંચે નિમાઝે બરોબર પાડયા વગર કદી હતી ગુજરાતમા શોધ કરતા બીજા બે

પાયો નાખ્યો. આગળ જોયું એ શુભ મુહૂર્તમાં ચંદ્રને પરાજે સૂર્ય દશમ સ્થાનમાં એટલે મધ્ય કેન્દ્રમાં આવ્યો ત્યારે પાયામાં પ્રથમ ઈંટ મુકાઈ. શેખ અહમદ ખટ્ટુએ પશ્ચિમ તરફની બાંધી દોરી અને બાદશાહ અહમદના હાથમાં પૂર્વ તરફની દોરીના છેડા હતા. બીજા બે અહમદે બાકીની બે દિશાઓની દોરીઓ ઝાલી હતી. આમ અમદાવાદનો પાયો પવિત્રતા ઉપર હતો. એનું ચણતર સ્ત્રીના પ્યારમાં કે કતલ-ખૂનામરકીની ક્રિયામાં નહોતું, પણ ધર્મ અને ઈશ્વરપરાયણતામાં હતું

કાજી અહમદ અને મુલ્લા અહમદ નામના પુરુષો મળી આવ્યા. મીરાતે અહમદીમાં બીજા બન્નેને મલેક અહમદ કહ્યા છે (અહમદી ભા ૨—પૃ ૩) ત્રીજા અહમદ (મલેક)ની કબર શાહપુર દરવાજાની બહાર છે અને ચોથા અહમદની કબર પાટણમાં છે અને એના ઉપરના લેખમાં અમદાવાદ વસાવનાર અહમદમાંથી આ એક એમ લખેલું છે એમ અહમદી વદે છે. આ સીવાય ગઢ બનાવવામાં બાર બાબા હતા એમ ગેઝેટીયરમાં વોટસનનો મત નોંધમાં આપ્યો છે. અહમદી ગૂ ભા પૃ. ૯૮—૯૯માં પણ છે. બાબા આ પ્રમાણે—૧ બાબા ખોજા, ૨ બાબા લારૂ, અને ૩ બાબા કરામત એટલાની કબર ધોળકામાં છે. ૪ બાબા અલીશેર અને ૫ બાબા મહમૂદની કબર સરખેજમાં છે. ૬ બીજા બાબા અલીશેર નાગા રહેતા, ૭ બાબા તવક્કલ નસીરાબાદ પરામાં કબર છે, ૮ બાબા લુલુઈની કબર મઝુરીપરામાં (હાલ સારંગપુર આગળ એમની મસ્જિદ છે) છે, ૯ બાબા લધાની કબર દરીયાની ખડકી પાસે છે. ૧૦ બાબા ટોકલની કબર શાહપુર અને દીલ્હી દરવાજા વચ્ચે છે. ૧૧ બાબા અહમદ નાગોરીની કબર નાળબંધની મસ્જિદની આગળ છે, ૧૨ બાબા સયાદની કબર વીરમગામમાં છે. એક તેરમા બાબા કમાલ કીરમાણીનું નામ પણ છે, પણ એમાં મતભેદ છે એમ ગેઝેટીયર લખે છે (પૃ ૨૫૦) અહમદીમાં કમાલ મેળવીને બારમા બાબા ગણ્યા છે એ ભૂલ જણાય છે. બીજી આવૃત્તિમાં ગેઝેટીયર મુજબ છે. અમદાવાદ શહેરની વંશાવળી (ફા. ગૂ. સભાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની યાદી પૃ ૨૫૪)માં "ચાર અહમદ, બારે બાબા, સાત હજાર સૈયદ તેમે બાર હજ્જરા નેતા રાણા તથા છત્રીસ મસીત બેઠી" એમ લખ્યું છે

પ્રકરણ ચોથું

સાબરમતીનો પ્રવાહ અને માણેકનાથ

દંતકથાઓનો પાર એકદમ આવે તેમ નથી કહેવાય છે કે અમદાવાદ વસાવતી વખતે બાદશાહને હરકત પડી હતી એ વખતે સાબરમતી નદી હાલના માણેકચોકમા માડવીની પોળ આગળથી વહેતી હતી એને તીરે માણેકનાથ બાવાનો આશ્રમ હતો. શહેર વસવાથી હરકત થશે એમ જાણી બાવાજીએ ગોદડી ભરવા માડી એમા એવી કરામત કરી કે સાજે ગોદડીનો દોરો ઉકેલી લે એટલે ચણેલો કોટ પડી જાય બાદશાહને કોટ પડવાના કારણની ખબર પડી અને બાવાજી પાસે આવી વિનયયુક્ત કપટથી કોઈ બીજી તદબીર બતાવવા વિનતિ કરી. બાવાજીએ કરવડા લોટાના મુખમાથી પેસી નાળચામાથી નીકળવા જણાવ્યુ અને એમ કરતા જતા બાદશાહે બે હાથે મોઢુ અને નાળચુ બંધ કરી બાવાજીને હમેશને માટે કેદ કર્યા તથા બદલામા શહેરના પાયાના બુરજનું નામ માણેક બુરજ અને આશ્રમની જગ્યાનુ નામ માણેકચોક રાખવાનુ કબુલ્યુ આમ આવી અદ્ભુત શક્તિઓવાળા સમર્થ બાવાજી બાદશાહનો ઇરાદો ન કળી શક્યા અને બાદશાહ લોટામા કેદ કરે તે અગાઉ ન નીકળી શક્યા[1]

માણેકનાથ બાવા

[1] માણેકનાથની આખ્યાયિકા હિંદુ વસ્તીમા ખાસ જાણીતી છે "એહી શિવના

આ આખ્યાયિકા હસવા જેવી છતાં કાઢી નાખવા જેવી નથી મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ વિગતવાર બનાવો નોંધ્યા છે એટલે આવો બનાવ જુદી રીતે પણ નોંધ્યા વગર રહે નહિ. તો કોઈ મુસલમાન

માણેકચોક વગેરે

તવારીખમાં આ વાત નથી માણેકનાથ બાવાની કરામતની વાત તો માનવા જેવી નથી, પરંતુ માણેકચોક આજે પણ છે માણેકચોકમાં આવેલું માણેકનાથનું સ્થાન ક્યારથી છે એ જાણવામાં નથી. માણેક બુરજ પણ છે એક વહેળાનું નામ માણેક નદી પણ છે માણેકચોક નામ મીરાતે સીકંદરીમાં લખેલું છે[2] એટલે ગુજરાતી સુલતાનોના સમયમાં એ નામ ચાલતું હશે એમાં સંશય નથી માણેકને નગના અર્થમાં લઈએ તો માણેક (Ruby) જેવો કીમતી કે શોભીતો ચોક એમ પણ માની શકાય પરંતુ માણેકનાથ નામનો કોઈ સમર્થ પુરુષ આશાવલની બહાર રહેતો હોય અને આશાવલની હિંદુ વસ્તીના માન ખાતર કે હિંદુ વસ્તીએ પોતે જ હમેશ વાપરવાથી એ જગ્યાનું નામ માણેકચોક પડયુ

સમરણ લે માણેકનાથે, સાબરમતી નિરમળ વહેતી જળ ગંગા કાંઠે ॥૪॥ મગબાય કે રહેતે બાવા ગોદડીઆ કહેતે ॥૫॥ આ પ્રમાણે અમદાવાદ શહેરની લાવણીમાં આપેલું છે [૨] Bayley's Sikandari p 92 માણેક બુરજ એલિસ બ્રિજને છેડે હાથે છે માણેક નદી હાલ સારંગપુર દરવાજા બહાર માધુપુરાની ગલી આગળથી ચોમાસામાં વહે છે એક નાનો વહેળો છે માણેકચોકમાં માણેકનાથ બાવાની સમાધિ છે ત્યાં બાવાએ જીવતા સમાધિ લીધેલી એમ કહેવાય છે એમનું મંદિર પણ ત્યાં છે જ (જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ ૨૬૬, નોટ ૩)

માણેકનાથના આ મંદિરની જગાએ બાવાની ઝુંપડી હતી અને નદી ત્યાંથી વહેતી ત્યારે એ નદી કીનારે હતી એમ કહેવાય છે મંદિર હાલ છે, અને એમાં માતાજીનો ગોખ હોય એમ જણાય છે પ્રશ્ન એક એમ થાય છે કે મીરાતે અહમદીએ અઢારમી સદીમાં કર્તાએ જાતે જોયેલાં બધાં મંદિરોની નોંધ લીધેલી છે કેટલીક પોળોમાં કોઈના ઘરોમાં ગોખ હોય અને એ પ્રસિદ્ધ હોય એની નોંધ લીધેલી છે એમાં માણેકનાથના હાલના મંદિરની બીલકુલ નોંધ નથી શહેરના પ્રખ્યાત બંદર વચ્ચે આવેલા લોકમત પ્રમાણે શહેર વસતા પહેલાના શહેર સાથે જેમનું નામ છે એવા બાવાના મંદિરનો ઉલ્લેખ જ રહી જાય એ નવાઈ જેવું તો છે જ અને એથી શંકાને સ્થાન મળે છે

હોય એમ સંભવે. અહમદશાહમાં ધર્મનું ઝનુન હતું, પણ એ પવિત્ર હતો અને રાજકીય કુનેહ એનામાં ઉત્તમ હતી. નવું શહેર

અહમદશાહ અને માણેકનાથનું નામ

આબાદ કરવામાં હિંદુઓનો સહકાર કરવો એણે યોગ્ય ધાર્યો હોય અને હિંદુ લાગણીને માન આપ્યું હોય.[3] એની ચોથી પેઢીનો પુરુષ—દાદાનો બાપ ટાંક રજપુત હતો એ પણ ભૂલવું ન જોઇએ. એટલે માણેકનાથનું નામ રાખવામાં એણે વાંધો ન લીધો હોય. પદ્મપુરાણના ઉત્તર ખંડમાં સાભ્રમતી માહાત્મ્યમાં

માણેકનાથ અને માણુકેશ્વર

અમદાવાદની ઉત્તરે ખડ્ગધારેશ્વર તીર્થ પછી નદી કિનારે ઉતરતાં દૂધેશ્વર તીર્થ તેની પાસે પિપ્પલાદ તીર્થ અને તેની પાસે બ્રહ્મચારેશ્વર તીર્થ છે એમ લખ્યું છે. આ બ્રહ્મચારેશ્વર તીર્થમા માણુકેશ્વર નામના બ્રાહ્મણે તપ કરેલું અને માણુકેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના કરેલી એવો ઉલ્લેખ છે.[4] પદ્મપુરાણમાં આ વાત પાછળથી ઉમેરાઇ હોય કે પુરાણી આખ્યાયિકા ઉપરથી લખાઇ હોય એ સવાલ ભારે છે. છતાં એ આખ્યાયિકાને જો કાંઈ વજન આપીએ તો માણુકેશ્વર નામનો બ્રાહ્મણ તપસ્વી સાબરમતીને કિનારે તપ કરતો હશે એમ માની શકાય. આ ઉલ્લેખને માણેકનાથ સાથે સંબંધ પણ સંભવે.

માણેકનાથ એક સાધુ

પરંતુ આ બધું અનુમાન વધારે આધાર વગર ચોક્કસ ન થાય; અને માણેકચોક આદિ નામ પડવામાં માણેકનાથ કારણભૂત હોય એમ માનીએ તો પણ એમાં શંકાને સ્થાન રહે છે;

[3] રજપુત રાજાઓના સમયના કેટલાક કાયદાઓ બાદશાહોએ ચાલુ રાખ્યા હતા અને હિંદુઓ સાથે સારા સંબંધ હોવાનું પણ જણાય છે. રાણપુરના મંદિરના લેખમાં એક જૈન દાનવીરને શત્રુંજય તીર્થ આદિ શુભ કાર્યો કરવાનું ફરમાન અહમદશાહ તરફથી મળ્યું હતું એમ લખે છે. એટલે હિંદુ લાગણીને મુસલમાન બાદશાહોએ છેક માન ન આપ્યું હોય એમ સંભવ નથી. (જુઓ ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ પૃ. ૫૫.) [4] જુઓ પદ્મપુરાણ ઉત્તરખંડ સાભ્રમતી માહાત્મ્ય, અધ્યાય ૧૯, શ્લોક ૪૪. અહીં લખેલું છે કે દૂધેશ્વર પાસે બ્રહ્મચારેશ્વર તીર્થમાં એક માણુકેશ્વર નામના બ્રાહ્મણના તપથી પ્રસન્ન થઈ શિવે એ નામે વાસ કર્યો माणकेश्वरमितिख्यातं सर्वभूतहितेरतम् ॥ ४४ ॥

અને એ કારણ એક વખત કબુલ રાખીએ તો પણ માણેકનાથ જાદુ કરનાર બાવો હોય એમ માનવા કરતાં, કોઈ તપસ્વી કે સંત હોય એમ માનવું વધારે સારું છે. વળી માણેક નામ ત્રણ જુદાં જુદાં સ્થળોમાં આજે પણ દેખાય છે એટલે માણેકનાથની વાતને કાંઇક વજન આપવું પડે છે.

આવી જ બીજી વાત સાબરમતી નદીના પ્રવાહની છે. એ પણ સ્થાનિક દંતકથા જ છે, છતા કાઢી નખાય એવી નથી. કહે છે કે સાબરમતીનો

સાબરમતીનો કહેવાતો જુનો પ્રવાહ

પ્રવાહ હાલ જ્યાં માણેકચોક અને માંડવીની પોળ છે ત્યાં હતો.[5] અહમદશાહે શહેર વસાવ્યું ત્યારે ખડ્‌ગધારેશ્વરની ઉત્તરની બાજુ બંધ બાંધી નદીનો પ્રવાહ હાલ જ્યાં છે ત્યા બદલ્યો. આ વાત ઘણી જ મહત્ત્વની છે. નદીઓ કાળે કરીને પોતાના પ્રવાહ બદલે છે એવા દાખલા હિંદુસ્તાનમાં ઘણા છે. ભૂવિદ્યાના શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે પૃથ્વીના પોતાના અક્ષ ઉપરના રોજના ભ્રમણથી ઉત્તર દક્ષિણ વહેતી નદીઓ ધીમે ધીમે પૂર્વમાથી પશ્ચિમમાં ખસતી જાય છે. સિંધુ નદી એનું મોટું ઉદાહરણ છે. એ રીતે સાબરમતી પશ્ચિમ તરફ ખસી હોય.[6] સાબરમતીએ પ્રવાહ વારંવાર બદલ્યાનું આગળ જોયું છે. અગત્યની વાત એ છે કે ગૂજરાતમા ભારે ધરતીકંપ ઘણા થના એમ ઇતિહાસકાર કહે છે.[7] એને લીધે પણ નદીઓના પ્રવાહમા ફેરફાર પડ્યા હોય. પરંતુ સાબરમતી અમદાવાદ આગળ જેમ પૂર્વમાથી પશ્ચિમ તરફ ખસી છે અગર ખસેડવામાં આવી છે, તેમ સરખેજ આગળ અસલ વહેતી હતી એમ કહેવાય છે તે હાલ સરખેજથી દૂર ખસી પશ્ચિમમાથી પૂર્વ તરફ આવી છે. હાલના શાહીબાગ આગળ હાલના પ્રવાહને મળી ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ સરખેજની નજીક જતી હોય એમ આ દંતકથાને આધારે સંભવી શકે.

આ કથાના સમર્થનમાં જે કારણો અપાય છે તે પણ વિચારવા જેવાં

[૫] લોકોમા આ વાત ચાલે છે. અને રત્નમાળની પાછળ કેટલીક વાતોમાં કવિ દલપતરામે પણ છાપી છે રા. મગનલાલ વખતચંદ આ વાત લખે છે ને પ્રવાહ બદલ્યો છે એમ માને છે. [૬] સાબરમતી દક્ષિણમાં જ્યાં એના તટ નીચા થાય છે ત્યાં ખસવાનો સંભવ છે. ઉત્તરમાં ખડકોને લીધે અને નદી નાની હોવાને લીધે બહુ ન ખસે અને એવા ફેરફાર ચારસો વર્ષમાં ન થઇ જાય એમ વિદ્વાનો માને છે. [૭] એ માટે આગળ બિગ્ઝ સીટીઝ ઑફ ગુજરાતનો ઉલ્લેખ આપ્યો છે.

છે. કહે છે કે માડવીની પોળ આગળ રેતી નદી જેવી નીકળે છે. ૧૮૫૧મા લખાએલા મગનલાલ વખતચદના ઇતિહાસમા જણાવેલુ છે કે સાબરમતી

સાબરમતી માણેકચોકમા વહેતી તેની સાબીતીઓ

માણેકચોકમાથી વહેતી હતી અને કાગદી ઓળ આગળ ખોદાણુ કરેલુ ત્યારે નદીમા ઉતરવાનો પત્થરનો ઢાળ રા મગનલાલે નજરે જોયો હતો બીજુ ત્યા જ સ્મશાનીઆ હનુમાનનુ દેવાલય છે એટલે નદી કિનારે સ્મશાન પણ ત્યા જ હતુ એમ મનાય છે.[૮] બીજી બાજુએ જોતા હાલ ખાડિયુ કહેવાય છે ત્યા ખાડા જેવી નીચી જમીન હતી એ હજીરાની પોળનો હજીરો અને એની અસલ સપાટી જોતા પણ જણાય છે[૯] શાહીબાગથી ત્યા થઇ સાબરમતી માણેકચોકમા આવી નૈઋત્યમા રાયખડ આગળ જતી હોય એના પટની એ નીચી જમીન હોય, કાળુપુરનો વહેળો લગભગ આ જગ્યાઓ-એ થઇને વહે છે તે આ મૂળ પ્રવાહમા જ વહે છે એમ કેટલાક કહે છે[૧૦]

પરતુ આની અગત્યની વાત કોઇ મુસલમાન ઇતિહાસકારે નોધી નથી છતા આજ સુધી ચાલી આવેલી દતકથાનુ મૂળ મજબુત તો હોવુ જોઇએ

પ્રવાહ અહમદશાહે ફેરવ્યો હશે કે નહિ

પાચસો વર્ષ પહેલા નદીનો પ્રવાહ ખસેડવો એ નાની વાત નહોતી અહમદશાહની પ્રવૃત્તિઓ જોતા ગમે તેવુ મોટુ કામ એ પાર પાડે તેમ હતું[૧૧] હજારથી વધારે ફીટ પહોળી અને પચાસ ફીટ ઉંડી નદીનો પટ ત્રણથી ચાર માઇલ સુધી બદલવો એ કામ ભારે જ કહેવાય જુનો પટ પુરી નવો ખોદવો પડયો હશે શહેરના આ દતકથા પ્રમાણેના મૂળ પ્રવાહથી પશ્ચિમે અગર પૂર્વે ત્યા જ શહેર વધાર્યુ હોત તો નદીનો પ્રવાહ બદલવાની અને મોટુ ખર્ચ કરવાની જરૂર ન પડત એ શકય છે કેવળ મનના તરગની

[૮] જુઓ મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૬-૧૭ [૯] હજીરાની પોળના હજીરાની કબર જોતા ત્યાની જમીન હાલ કરતા ઓછામા ઓછી માથોડું નીચી હશે એમ જણાય છે [૧૦] 'અમદાવાદના જીવનવિકાસ'ના પુસ્તકમા જુઓ રા રા રામમોહનરાયનો લેખ, પૃ ૭૬ [૧૧] અહમદશાહે પોતાના રાજ્યકાળમા યુદ્ધો ઘણા કર્યા છે અને સાથેસાથે અહમદનગરનો કિલ્લો વગેરે કિલ્લા ભીલોના બદોબસ્ત માટે પણ બધાવ્યા હાથમતી સાબરમતીમા એણે વાળી એમ પણ કહેવાય છે.

બીજી રીતે પણ આ વાતમા વાધો આવે છે. અહમદશાહે ઈ. સ ૧૪૧૧ મા અમદાવાદ વસાવ્યુ અને ઇ સ. ૧૪૧૭ સુધી કિલ્લો બાધવાનું કામ ચાલ્યું. કિલ્લો, કિલ્લાના મકાનો અને મુખ્ય મસ્જીદ એટલુ મુસલમાન રાજા પહેલુ અને ત્વરાથી બાધે એ ખાસ વાત છે. માણેકચોકમા જ હી સ ૮૧૫ એટલે ઇ સ ૧૪૧૨મા જુમા મસ્જીદ બાધવાનુ કામ શરૂ કર્યું. જો માણેકચોકમા નદી વહેતી હોય તો જુમામસ્જીદ બાધવા જેવી ઉંચી સપાટ જગ્યા ત્યા ન હોય અને એક વર્ષમા નદી ખસેડીને મૂળ પ્રવાહનો ખાડો પુરી શકાય નહિ નદીને છેક કિનારે ઉંચી જગ્યા ઉપર મસ્જીદ બાધી એમ માની લઇએ તો પણ ૧૪૧૧મા શહેરનો પાયો નાખ્યો અને સાથે જ કિલ્લો અને ભદ્રની મસ્જીદનુ કામ છ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યુ પાયો નખાયા પછી એક વર્ષ બાદ જુમામસ્જીદનુ કામ શરૂ થયુ તે બાર વર્ષ ચાલ્યુ એટલે નદીનો પ્રવાહ એક પૂરી બીજે ખોદાવી તે પહેલા ઘણા ટુકા સમયમા શી રીતે બદલ્યો તે સમજાતુ નથી શહેરનો પાયો નખાયો તેની અને તે વખતે જે મસ્જીદો બધાઇ ને પુરી થઇ તેની તારીખો નોધેલી છે તો આવી મોટી વાત નોધાયા વગર રહે નહિ. શહેર વસ્યા પછી વચ્ચેથી નદીનો પ્રવાહ બદલ્યો એમ રા મગનલાલ લખે છે પણ અહમદશાહે જ પ્રવાહ બદલ્યો હોય એમ મનાતું નથી ગેઝેટીયરમા મહમૂદ બેગડાએ બદલ્યાનુ લખ્યુ છે એ વાત સાથે બધ બેસે પરતુ એ જમાનામા કોઇ શહેર વસ્યા પછી નદી ફેરવવા ધારે નહિ, અને એ વાતને તવારીખકારોનો આધાર જોઇએ વળી એ માનીએ તો પણ શહેરનો કોટ બાધવાને વિરોધ આવે છે એ આગળ વિચારીશુ અગત્યની વાત એ છે કે આ દતકથા આજ સુધી ચાલી છે, પરતુ મીરાતે સીકદરી અને તે પછી ત્રણસો વર્ષે લખાએલી મીરાતે અહમદીમા દતકથારૂપે પણ આ વાતની નોધ નથી એટલે આ દતકથા શહેરમા ચાલતી હોય તોપણ

પ્રવાહ બદલવામા બીજા વાધા

પણ એ જ કારણ હોઈ શકે એ રસ્તો માતર ભવાનીની વાવ પાસે થઇ જતો હોય હવે, નદી શહેર વચ્ચે માનીએ તો રસ્તાને બદલે નદી વાવ પાસે આવે અને વાવ શહેર પહેલાની છે એ માનીએ તો નદીની પાસે કોઇ વાવ બાધે તે કરતા રસ્તા ઉપર બાધે એ જ વધારે માનવા જેવુ છે. એટલે નદી શહેર વચ્ચે હોવાને કાઇ

વિશ્વાસલાયક માણસો અને મુસલમાનો એ માનતા ન હોય એમ હોઇ શકે.[13]

આ બધું સાથે વિચારતાં સાબરમતીનો પ્રવાહ માણેકચોકમાં હોય એમ માની શકાતું નથી. સ્મશાનીઆ હનુમાનની વાત કલ્પિત જ લાગે છે. મુસલમાની રાજધાનીના મધ્યમાં અને પાછળથી થએલા જાતુની બાદશાહોના સમયમાં હિંદુઓ શહેરમાં ન રહી શકતા તો હિંદુ મંદિર શહેરની મધ્યમાં ક્યાંથી હોય?[14] મગનલાલ વખતચંદે જોએલો પત્થરનો ઢાળ બીજા કોઇ બાંધકામ કે ગરનાળાને લગતો હોઇ શકે. આમ છતાં પણ એ જગાએ કોઇ પ્રવાહ તો હોવો જોઇએ અને તેની રેતી માંડવીની પોળ આગળ નીકળતી હોવી જોઇએ. સાબરમતીમા ઘણી વખત આવેલી રેલથી પણ શહેરમાં નદીની રેતી જામેલી હોય એમ સંભવે. પરંતુ બધી બાજુથી જોતાં માણેક નદીનો પ્રવાહ ત્યાં થઇને વહેતો હોય એમ જણાય છે. માણેક નદી સારંગપુર દરવાજા બહાર હાલ પણ બતાવવામા આવે છે.[15] સાબરમતીમાં ક્યાંક જોડાઇને એ

માણેક નદીનો પ્રવાહ બદલાયો

પુષ્ટિ મળતી નથી. [૧૩] મીરાતે અહમદીમાં ખાસ અમદાવાદને લગતી હિંદુ આખ્યાયિકા પણ દેખાય છે તો આવી મોટી વાત છોડી દે એ મનાતું નથી. રા. મગનલાલ વખતચંદ (પૃ. ૧૭ માં) શહેર વસ્યા પછી નદીનો પ્રવાહ બદલ્યો એમ લખે છે; તો બાદશાહનો અને રાણીનો હજીરો નદીના પ્રવાહની વચ્ચે આવે છે એટલે એ સમજાતું નથી [૧૪] બહાદુરશાહના રાજ્ય સુધી હિંદુ શહેરમાં રહેતા હશે એમ માનવાને કારણ છે. પરંતુ મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં હિંદુઓને ઘણો ત્રાસ પડેલો. એ સમયે હિંદુ મંદિર શહેરમાં વચ્ચોવચ રહી શકે નહિ. [૧૫] માણેક નદી સારંગપુર દરવાજા બહાર સાધુમાઇની ભીંત પાસે હાલ બતાવવામાં આવે છે. એ નદી એ બાજુથી આવી ખાડિયા અને માણેકચોકમાંથી વટી રાયખડ આગળ સાબરમતીને મળતી હોય એમ બની શકે; અને એને શહેર બહાર ફેરવી હોય. માણેકચોક અને માણેક બુરજ માટે અમે તે કારણ ધારીએ પણ માણેક નદી માટે શું ધારવું એ પ્રશ્ન છે આટલી વસ્તુઓ એક માણેક નામ ધારણ કરે છે તેથી માણેકનાથ અથવા માણેકેશ્વરની વાતને કાંઇક ટેકો મળે ખરો. બુરજ અને ચોકને માણેકના નંગ (rubs) એમ લેવાં સહેજ વાંધો આવે. માણેક નદી આજ સુધી છે એ નોંધવા જેવું છે. માણેકેશ્વર મહાદેવ એલિસ બ્રિજ પાસે છે એમ કહેવાય છે. આ બધું માણેક-નાથની આખ્યાયિકામાં કાંઇ થોડુંઘણું સત્ય હશે એમ બતાવે છે.

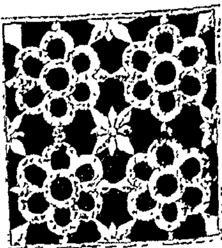
હેળો ચદ્રભાગાના વહેળાની પેઠે પહેલા વહેતો હોય અને ખાડિયા તથા માણેકચોકમા થઈ રાયખડ આગળ સાબરમતીના મોટા પ્રવાહને મળતો હોય. માણેક નદી માણેકનાથના નિવાસને લીધે કહેવાતી હોય અને ચોમાસામા જ તેમા પાણી રહેતુ હોય. શહેર વસાવતી વખતે આ વહેળો બાદશાહે પુરીને બીજી બાજુ બદલ્યો એમ સંભવે. ચોમાસામા પાણી ભેગુ થતા ગમે તે રસ્તે પોતાના અસલ પ્રવાહ બાજુ જાય અને તેથી કાળુપુરનો માણેકચોક આગળથી જતો વહેળો થયો હોય મીરાતે અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે કે આશાવલની પાસે સપાટ જમીન ઉપર શહેર વસાવ્યુ. તારીખે અહમદશાહીના કર્તા હલવી શીગાઝીએ પણ આ વાત નથી લખી એટલે આખી મોટી પહોળી નદી બદલ્યા કરતા માણેક નદીના નાના વહેળાનો પ્રવાહ બદલ્યો હોય એમ માનવું વધારે બધબેસતુ છે.

એમ પણ કહેવાય છે કે સાબરમતી ભદ્ર અને ત્રણ દરવાજાની વચ્ચે કારંજમાથી વહેતી હતી તે મહમૂદ બેગડાએ ફેરવી આ વાત ગેઝેટીયરની નોધમા નીચે લખેલી છે. ગેઝેટીયરનો કર્તા લખે છે કે "આ વાત ખરી હોય તો પણ તેનો પ્રવાહ મહમૂદ બેગડાએ નહિ પણ અહમદશાહે બદલ્યો હોય આ જોતા નદીના પ્રવાહ બાબત વિરોધવાળી વાતો જણાય છે અને એક ચાલી આવતી દંતકથાને આધારે જુદી જુદી વાતો ઉત્પન્ન થએલી લાગે છે. એટલે આ આખી વાતની ચર્ચા ઉપર વધારે પ્રકાશની જરૂર છે[૨૧]

સાબરમતી કારંજમા વહેવાની વાત

[૨૧] આ નોધ ગેઝેટીયરમા બ્રિગ્ઝ સીટીઝ ઑફ ગુર્જરાષ્ટ્ર ઉપરથી લીધી છે. (જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ ૨૫૧, નોધ ૧. બ્રિગ્ઝે જે જે વાતો સાભળીને લખી છે એ બહુ આધાર રાખવા જેવી નથી એ માટે આગળ જોઇશું અમદાવાદ શહેરની જમીનનો ઢાળ ઇશાન ખૂણેથી નૈઋત તરફ જાય છે તેથી પણ કાળુપુરનો વહેળો ઢાળ મુજબ વહેતો હોય

પ્રકરણ પાંચમું

અમદાવાદનો કોટ

પાટણથી આવેલી સામગ્રી

એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદ વસાવવા માટે બાદશાહ પાટણથી એક લાખ પાયદળ, આઠસો હાથી, બત્રીસ હજાર ઉંટ, છસો તોપો, સોળ હજાર પોઠી, સોળસો ગાડાં અને પાંચ કરોડ રૂપીઆ લઈને આવ્યા હતા.[1] આ બધું લશ્કરને અને રાજ્યને લગતું જ હશે કે એમાં બાંધનાર કડીઆ સુતારો હશે તે કહી શકાય નહિ. બાંધનારાને તો ખાસ કરીને પાટણથી જ લાવવા પડે નહિ. પાછલી સદીઓમાં ગૂજરાત બાંધકામમાં સર્વોત્કૃષ્ટ દશાએ પહોંચેલું હતું અને આશાવલ શહેરમાં પણ ઉત્તમ મકાનો બંધાયાં હતાં. છતાં સ્થાનિક ઉપરાંત બહારથી પણ મોટું શહેર બાંધવા માટે લોક આવે. ઉપરની સંખ્યાના માણસો તો લશ્કરનાં હોય એમ ખાસ જણાય છે. અને ગાડાં, ઉંટ વગેરેમાં લશ્કરી અને બાદશાહી સરંજામ આવ્યો હશે, અમદાવાદ બાંધવા માટે પાટણના પત્થર નહિ આવ્યા હોય.

આગળ મતભેદવાળી જે જે વાતો જોઈ એમાં અમદાવાદના કોટની વાત પણ અગત્યની અને મતભેદવાળી છે. અમદાવાદનો કોટ કોણે બાંધ્યો

[1] આ વર્ણન રા. મગનલાલ વખતચંદે (પૃ. ૧૮) અમદાવાદની વંશાવળી ઉપરથી લખ્યું છે એટલે વિશ્વાસલાયક નથી. બાંધકામનો સામાન બાદશાહની સાથે પાટણથી આવ્યો એમ મનાય છે તે ભ્રમ છે,

એ પ્રશ્ન ગુંચવણવાળો છે. મીરાતે સીકંદરીમાં હી. સં. ૮૨૦ એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૯માં કોટ પુરો થયો એમ લખ્યું છે.[2] આ માટે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં હી. સં. ૮૧૦, ૮૧૬, ૮૨૦, અને ૮૩૦ આપી છે. મીરાતે સીકંદરીની બીજી પ્રતમાં ૮૧૬ એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૩ લખેલી છે. સર. સી. બેલીના ભાષાન્તરમાં ૮૨૦ (૧૪૧૭) કબુલ રાખેલી છે. એમણે જે પ્રતને આધારે તરજુમો કર્યો છે તેમાં કોટ પુરો થવાની સાલ માટે "ખીરક" શબ્દ વાપરેલો છે. તેના અક્ષરોમાંથી અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે હી. સં. ૮૨૦ નીકળે છે. મીરાતે અહમદીમાં[3] હી. સં. ૮૧૫ના પાછલા ભાગમાં એટલે ત્રણ વર્ષમાં કોટ પુરો થવાનું જણાવ્યું છે, અને એના વર્ણન ઉપરથી બહારનો કોટ છે એમ સમજાય છે. સીકંદરીમાં બહારનો કે અંદરનો કોટ એમ લખ્યું નથી એ ખાસ નોંધવા જેવું છે.

કોટની સાલ

અહમદશાહે પ્રથમ કિલ્લો ભદ્રનો કિલ્લો બાંધવો શરૂ કર્યો, અને કોટ પુરો કર્યાનો જે ઉલ્લેખ છે તે એ કિલ્લાનો કોટ જ છે બહારનો કોટ નહિ. એનાં કારણો તપાસવા જેવાં છે. આ બાબતનો નિર્ણય કરવામાં મોટી મુશ્કેલી મીરાતે અહમદીએ ઉભી કરી છે, અને કોટ પુરો થયાના વર્ષ સાથે બહારના કોટનું વર્ણન લખ્યું છે એથી એ ભ્રમ પેદા થાય છે. મીરાતે અહમદી અહમદશાહ પછી ચારસો વર્ષ પછી લખાએલી છે એટલે તે અગાઉના ગ્રંથોમાં આ વાત સ્પષ્ટ ન હોવાથી એના કર્તા મીરઝાં અલી મુહમ્મદખાંએ બહારનો કોટ પણ અહમદશાહે બાંધ્યો હશે એમ ધારી લીધું હશે. પરંતુ કોટ બાંધવાને જે સમય લાગ્યો તે જોતાં તથા મીરાતે અહમદીમાં જ શહેરની સ્થાપનાનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે જોતા અહમદશાહે ફક્ત કિલ્લો જ બાંધ્યો હશે એમ જણાય છે.

પ્રથમ ભદ્રનો કિલ્લો બંધાયો

[2] Bayley's Sikandari p. 90 Note [3] Supplement to Mirat Ahmadi p. 3. Navab Ali & Seddon. અહમદીના ગુજરાતી ભાષાંતરમાં હી. સં. ૮૧૫ની જોડે ૧૪૧૨ ઇ. સ. લખી છે એ કાંઇ ફેર જણાય છે. કોટ બાંધતાં ત્રણ વર્ષ થયાં એમ અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે.

મીરાતે અહમદીમાં ચોખ્ખું લખ્યું છે કે પાયો નાંખતી વખતે પશ્ચિમ દિશાની દોરીનો એક છેડો શેખ અહમદ ખટુના હાથમા હતો.[૪] એ પ્રમાણે ચાર અહમદો દોરી લઇ લીટી દોરતા તે બહારના કોટ માટે સંભવી શકે નહિ. ખાનજહાન દરવાજાથી શાહપુર દરવાજાના ખુણા સુધી અને બીજા ખુણે પણ દોરી સીધી લીટીમાં ઝાલવી અગર સીધી લીટી દોરવી અશક્ય છે. તેમ જ શહેર બરોબર ચાર ખુણે પણ નથી; પરંતુ ભદ્રનો કિલ્લો ચાર ખુણે છે. આથી ભદ્રના કિલ્લાનું જ પ્રથમ મુહૂર્ત અહમદશાહ અને શેખ અહમદ ખટુએ કર્યું હશે.

અહમદશાહે ફક્ત ભદ્રનો કિલ્લો જ બાંધ્યો

બીજું કવિ હલવી શીદાઝીએ સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે જોશીઓની સલાહ પ્રમાણે મુહૂર્ત કાઢી પાયો નંખાયો છે. આ બાબત જ્યોતિષ અને ઘરના બાંધકામનો જેમને અનુભવ હોય તે હાલ પણ જાણી શકે કે મેષ સંક્રાંતિમાં ખાતમુહૂર્ત જે મકાન બાંધવાનું હોય તેના નૈઋત ખુણામાં જ થાય. અમદાવાદનો પાયો ભદ્રમાં માણેક બુરજ છે એમાં નાખેલો છે એ બધા ગ્રંથકારો કબુલ કરે છે. આ માણેક બુરજ પણ ભદ્રના કિલ્લાની બરોબર નૈઋતમાં છે, એટલે પાયો શાસ્ત્રીય રીતે નંખાયો છે એમાં શક નથી. જો આખા શહેરના કોટનો પાયો અહમદશાહે પ્રથમ નાંખ્યો હોય તો ખાતમુહૂર્ત ભદ્રના માણેક બુરજમાં નહિ પરંતુ ખાનજહાન દરવાજા આગળ થાય. માણેક બુરજમાં પાયો છે એટલે ચારે અહમદોએ કિલ્લાનો જ પાયો અહમદીના લખવા પ્રમાણે દોરીઓ ઝાલીને નાખ્યો હશે એમ સ્પષ્ટ થાય છે, અને શેખ અહમદ ખટુ માણેક બુરજ

જ્યોતિષ પ્રમાણે પણ અહમદશાહે ભદ્રનો કિલ્લો જ પહેલો બાંધ્યો

[૪] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ભા. ૨, પૃ. ૩. મીરાતે અહમદીમાં જ આગળ પુરાંઓના વર્ણનમાં જણાવ્યું છે કે શહેરની શરૂઆતમાં બહુ વસ્તી આબાદ નહોતી, અમીરો પાસે પાસે મકાનો કરી નોકર વગેરે સાથે રહેતા અને એમ કાળુપુર, તાજપુર વગેરે થયાં તે શહેરના રસ્તા મહોલ્લા વગેરે થઇ ગયાં. આ નામ મહમૂદ બેગડાના સમયનાં છે; અહમદશાહના સમયનાં નહિ. એટલે કોટની અંદર ગણાતો કેટલોક ભાગ પણ મહમૂદ બેગડાના સમયમા વસીને વધ્યો જણાય છે. (સરખાવો, એ જ પૃ. ૧૨-૧૨)

આગળ ઉભા હશે અને પૂર્વમા તેમની સામે બાદશાહ અગ્નિ ખુણા આગળ હશે. એમ પણ સમજાય છે.[૫]

તવારીખે ફિરિસ્તામા સ્પષ્ટ લખેલુ છે કે હી. સ. ૮૯૨, ઇ. સ. ૧૪૮૬મા બાદશાહ મહમૂદ બેગડાએ શહેરનો કોટ બાધ્યો.[૬] એની સાલ માટે "જે અંદર છે તે સુરક્ષિત છે" એવા શબ્દો લખેલા છે અને એના અક્ષરોમાથી અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે હી. સં. ૮૯૨ (ઈ. સ. ૧૪૮૬) નીકળે છે. મીરાતે અહમદીના લખાણને લીધે લગભગ બધા ઇતિહાસકારો ફિરિસ્તાના આ લખાણનો અર્થ "કોટ મહમૂદ બેગડાએ સમરાવ્યો હશે" એમ જ માને છે. પરંતુ મીરાતે અહમદીનું લખાણ માની લેવા માટે કોઇએ કાઈ કારણ આપેલું નથી.

બહારનો કોટ મહમૂદબેગડાએ બાંધ્યો એવો ફિરિસ્તાનો મત

મુહૂર્ત વખતે તો ચાર અહમદોએ કિલ્લાનો જ પાયો નાખ્યો હતો, શહેરના કોટનો નહિ એ આગળ જોયુ. ફિરિસ્તાના લખાણ મુજબ કોટ

[૫] જુઓ અહમદીની અંગ્રેજી અને ગૂજરાતી બન્ને આવૃતિઓ. પૃ. ૩ [૬] બ્રીગ્ઝ કૃત ફિરિસ્તાનું ભાષાતર, ભા ૪ પૃ ૭૦મા "whoever is within is safe" એમ લખેલું છે. એનુ અસલ ફારસી "મન દખલ હુકાન આ મેન" એ પ્રમાણે છે એના ફારસી હરફની અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે ગણત્રી આ પ્રમાણે છે:—૪૦+૫૦+૪+૬૦૦+૩૦+૫+૨૦+૧+૫૦+૧+૪૦+૫૦+૧=૮૯૨ આ પ્રમાણે હિજરી સંવત ૮×૯૨ નીકળે છે. એ વાકયનો શબ્દાર્થ "જે અંદર દાખલ થઈ ગયા તે અમનમાં આવી ગયા," અર્થાત સહીસલામત થયા એવો છે આ સ્પષ્ટ જ સૂચવે છે કે મહમૂદ બેગડાએ કોટ બાધ્યા પછી જે કોટમા આવી ગયા તે સલામત છે. કેટલાક પરા બહાર પણ રહ્યા હશે આમાથી કોટ મરામત કરાવ્યાનો અર્થ નીકળતો નથી. સર. ઇ રી બેલી (પૃ. ૮૧ નોધ)મા આ પ્રમાણે લખે છેઃ–It must not however be forgotton that the city walls are not now as left by Sultan Ahmed Sultan Mahmud Bigarah is expressly said by Firishtah to have drawn a fresh line of cicumvallation round the city. Sultan Ahmed is said by the "Tab. Akberi," to have founded 360 puras or hamlets outside the city, and some of these appear, from later notices, to have been included within this or some other later wall. આનો અર્થ પ્રદના કિલ્લાની બહાર ૩૬૦

મહમૂદ બેગડાએ બંધાવ્યો. રા. મગનલાલ વખતચંદ અમદાવાદની વંશાવળીને આધારે કિલ્લો પણ કુતુબુદ્દીને બંધાવ્યો એમ લખે છે, પરંતુ તે માટે કોઈ જ આધાર નથી અને વંશાવળી બહુ આધારલાયક નથી. મીરાતે અહમદીથી દોરાઇને ઇતિહાસકારો લખે છે કે મહમૂદ બેગડાએ કોટ સમરાવ્યો એ માનીએ તો અહમદશાહે બંધાવ્યો એમ માનવું પડે; અને અહમદશાહના બંધાવ્યા પછી મહમૂદ બેગડાએ સમરાવ્યાના વખત દરમ્યાન કોટ તુટી પડે એવું ભારે આક્રમણ અમદાવાદ ઉપર થયું જણાયું નથી. નદીની રેલની મોગલાઇમાં અમદાવાદનો કોટ જીર્ણ થઇ ભાગ્યાના ઉલ્લેખો છે, અને એ રીતે કોટને નુકશાન થયું હોય અને તેથી મહમૂદ બેગડાએ સમરાવ્યો હોય એમ એક પક્ષે માનીએ; પરંતુ કોટના દરવાજાનાં નામ અને કોટને લીધે થતો શહેરનો આકાર જોતા અહમદશાહે નહિ પણ મહમૂદશાહે જ કોટ કરાવ્યો એ ફિરિશ્તાનું લખાણ ખરૂં જણાય છે.

બહારનો કોટ અને કિલ્લો અહમદશાહે બંધાવ્યામાં આવતો વિરોધ

કોટના ત્રણ મુખ્ય દરવાજા દરિયાપુર, કાળુપુર અને સારંગપુરનાં નામ અને જમાલપુર તથા પાસે તાજપુરના લત્તાનું નામ એ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીરોના નામ ઉપરથી પડેલાં છે. પૂર્વમાં એ વખતે પાંચકુવા અને પ્રેમ દરવાજા નહોતા. એ દરવાજા તો ઓગણીસમી સદીમાં નવા પાડેલા છે.[૭] જો અહમદશાહે કોટ બંધાવ્યો હોત તો આ દરવાજા અને લત્તાનાં નામ જુદાં જ હોત. એટલે શહેર વસ્યા પછી ધીમેધીમે વધીને મહમૂદ બેગડાના સમયમાં કોટ બંધાવવા જેવી દશાએ પહોંચ્યું એમ મનાય. બીજું શહેરના કોટને લીધે

પરા જેનો અર્થ મહોલ્લા છે તે વસાવ્યાં, અને એ પરા અગર મહોલ્લા અગર એમાંના કેટલાક મહોલ્લા એ જ કે બીજી દીવાલમાં આવી ગયાં એનો અર્થ એ કે એ વસ્તીની આસપાસ મહમૂદ બેગડાએ કોટ બંધાવ્યો. તબકાતે અકબરીના કર્તાએ (સોળમી સદી) એ વખતે લોકોમાં ચાલતી વાતમાં કિલ્લાને શહેર ધારી લીધું જણાય છે. અને આ ઉલ્લેખ એ પરાં શહેરમાં આવી ગયાં એમ સૂચવે છે. ૩૮૦નો આંક આગ્રહનો જ મનાય. આ પરાં ઘણે ભાગે શહેરની અંદરની પોળો અને વાડા જ હોવાનો સંભવ છે.

[૭] પ્રેમ દરવાજો ઇ. સ. ૧૮૬૪ અને પાંચકુવા ઇ. સ. ૧૮૭૧માં થયા છે. અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૯૮.

શહેરનો જે આકાર બને છે તે ચોરસ નથી, તેમ જ કેટલાક લેખકો લખે છે[૮] તેમ કેવળ અર્ધચંદ્રાકાર પણ નથી. સારંગપુર દરવાજાથી રાયપુર દરવાજા તરફ જતો કોટ છેક આસ્તોડીઆ દરવાજા સુધી પશ્ચિમમા જઇ આસ્તોડીએથી પાછો દક્ષિણમા વળી વચ્ચે ખાડો પાડી જમાલપુર દરવાજા તરફ જતા પાછો પશ્ચિમ તરફ વળે છે નવી વસ્તી માટે પહેલુ શહેર બાધનાર કદિ આમ નિયમ વગરનો કોટ બાધે જ નહિ આસ્તોડીઆથી દરીયાપુર કરતા જમાલપુરથી દિલ્હી દરવાજાની લમાઇ વધારે છે કોટ સરખો બંધાયો હોય તો એ લંબાઈ સરખી જ હોય. જે ટુક મુદતમા મીરાતે અહમદી કોટ અને કિલ્લો પુરા થયા થયાનુ જણાવે છે એટલી ટુક મુદતમા, એ બધુ અને સાથે કિલ્લાના મકાનો અને મસ્જીદો બધુ બંધાઈ શકે નહિ એકલી જુમા મસ્જીદને બાધતા બાર વર્ષ થયા છે. જુમા મસ્જીદમા કારીગીરીને લીધે વધારે સમય થાય એમ માનીએ તો પણ ભદ્રનો કિલ્લો અને તેના મકાનો મીરાતે સીકદરી પ્રમાણે ૭ અને અહમદી પ્રમાણે ત્રણ વર્ષમા થયા હોય તો એ સમય કાંઈ વધારે નથી.[૯] એટલા જ સમયમા બહારનો કોટ પણ પુરો થયો હોય એ માની શકાય જ નહિ. બીજુ, સાબરમતીના પ્રવાહની બાબતમા આગળ જોયુ તેમ પ્રવાહ શહેર વસ્યા પછી બદલાયો હોય તો કોટ શહેર વસ્યાની સાથે અહમદીના મત પ્રમાણે અહમદશાહે બાધ્યો હોય જ નહિ, કારણકે તેમ કરવામા નદીનો મોટો પ્રવાહ ઉત્તર દક્ષિણે વચ્ચે આવે, અને કોટ પહેલો જ બંધાયો હોય તો એટલા ટુક સમયમા નદીનો પ્રવાહ બદલાય નહિ, અને નદીના પટની જગામા બન્ને બાજુ

બહારનો કોટ મહમૂદબેગડાએ બધાવ્યો તેની સાબીતીઓ

મીરાતે અહમદીએ લખેલી ટુંક મુદતમા કોટ કીલ્લો વગેરે પુરૂ થાય નહી

[૮] હોપ (પૃ. ૨૭) વગેરે કેટલાક અંગ્રેજ લેખકો તેનો અર્ધચંદ્રાકાર લખે છે અર્ધચંદ્રના આકારના કોટનો જ અસલ પાયો નખાયો હોય તો ચાર ખૂણે ચાર અદમરો કેવી રીતે ઉભા હોય એ સવાલ છે [૯] સારંગપુરનો હાથનો કોટ બાધતા ત્રણ વર્ષ થયા હતા (જુઓ આગળ પરાતુ પ્રકરણ) તો કિલ્લો, અંદરના મહેલો અને મસ્જીદો, જુમામસ્જીદ અને સાથે બહારનો કોટ, એ બધુ ત્રણ વર્ષમા કે ૭ વર્ષમા પણ બને નહિ. વળી નદીનો પ્રવાહ વચ્ચે માનીએ તો વાત કેવળ અસંભવ બને.

કોટના પાયા માટે ઉંચી મજબુત જમીન થોડા સમયમા બની શકે પણ નહિ. આથી જણાશે કે નદીના પ્રવાહને અને કોટ બન્યાની અહમદીની તારીખને બહુ વિરોધ આવે છે બીજુ એક વિચાર કરવા જેવુ એ છે કે અમદાવાદ વસ્યુ ત્યારથી તે કોટ મહમૂદ બેગડાએ ૧૪૮૬મા બધાવ્યો ત્યા સુધી શહેરના દરવાજાના ઉલ્લેખો આવતા નથી ભદ્રના દરવાજા અને બારીના ઉલ્લેખો જ આવે છે એક વાર સૈયદ અતાઉલ્લા, નદીયાદથી કુતબુદ્દીનને સુલતાન બનાવવા માટે બોલાવીને, એના બાપ મુહમ્મદશાહને ઉઠાડી ગાદી આપવા લઈ આવ્યા ત્યારે તે મીરકુ દરવાજામાથી પેઠો એમ મીરાતે સીકદરી લખે છે મીકદરીની ગૂજરાતી આવૃત્તિ (પૃ ૪૪) મા મીરકુની જોડે મીરઝાપુર લખેલુ છે એક ફારસી પ્રતમા પણ મીરકુ લખેલુ છે પણ બેલી કૃત અંગ્રેજી ભાષાતરમા મીરજુ લખેલુ છે આવો દરવાજો કોઇ જણાતો નથી મીરઝાપુરમા પડે એવો ખાનપુર દરવાજો છે. તે સીકદરી અને અહમદીનો જાણીતો છે એટલે મીરકુ દરવાજો તે ભદ્રના કિલ્લાનો મીરઝાપુર બાજુનો દરવાજો જ હોઇ શકે અહમદીમા કિલ્લાના ઉત્તરના દરવાજામા મીરઝાપુર તરફનો દરવાજો એમ લખેલુ છે આ મીરજુ કે મીરકુ સિવાય દરવાજાનો ઉલ્લેખ ઠેઠ બહાદૂરશાહે અમદાવાદમા પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો તે કાલુપુર દરવાજેથી એમ સીકદરીમા લખ્યુ છે, (પૃ ૨૩૨) ત્યા આવે છે એટલે મહમૂદ બેગડાના રાજ્યના પહેલા ભાગ સુધી શહેરના કોટ અને દરવાજા થયા હોય એમ સંભવતુ નથી જગત દ્વારકાના રાજાને મારી દરવાજે કકડા લટકાવ્યા તે પણ ભદ્રના દરવાજાએ હોઈ શકે

સાબરમતીના પ્રવાહ અને બહારના કોટને અન્યોન્ય વિરોધ

આ બધુ જોતા લાગે છે કે અહમદશાહે કિલ્લો જ બાધેલો હશે અને પાછળથી વસ્તીને અનુસરીને મહમૂદ બેગડાએ કોટ બાધ્યો હશે અને તેથી જ કોટ આકારમા નિયમ વગરનો હશે "જે અંદર છે તે સહીસલામત છે" એ તારીખ સૂચક ફિરિસ્તાના શબ્દો પણ ચોક્કસ તારીખ આપવા સાથે આ અનુમાનને જ ટેકો આપે છે અહમદશાહે બહારના કોટની રચના ધારેલી હોય અને તેનો એણે થોડો અમલ કદાચ પશ્ચિમની નદીની બાજુએ—કર્યો હોય એટલુ જ માની શકાય, પરતુ આખો કોટ તો મહમૂદ બેગડાએ જ બાધ્યો એમ માનવાને સબળ કારણો છે

બહારનો કોટ મહમૂદ બેગડાએ જ બધાવ્યો

કોટનું સ્વરૂપ

મીરાતે અહમદીમાં લખેલું છે કે કોટ એક માથોડું પત્થરનો, અને બાકીનો ઇંટો અને ચુનાનો છે. હાલ પત્થરનો માથોડું કોટ ભદ્રના કિલ્લાને જોવામાં આવે છે. છતા અમદાવાદનો હાલનો કોટ એના જુના સ્વરૂપમા ભાગ્યે જ કોઈ જગ્યાએ રહ્યો હશે. જુના કોટનાં વખાણ મુસાફરોએ કરેલાં છે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા કોટના કાંગરા પણ ગણાવે છે.[૧૦] અમદાવાદના હાલના કોટને કાંગરા નથી. એટલે કોટ અનેક વખત પડી જવાથી સમરાવ્યો હશે. મીરાતે અહમદીમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમા કોટ સમરાવ્યાના ઉલ્લેખો છે;[૧૧] અને મોગલાઇ પછીની અવ્યવસ્થામા અને નદીની રેલોથી કોટ તુટી ઓગણીસમી સદીમા છેક નકામો થઇ ગયો હતો અને દરવાજા સીવાય વચ્ચે ગમે ત્યાથી ગાડા આવી શકે એવડા છીંડાં કોટમા પડયાં હતા. ઓગણીસમી સદીના બીજા પાદમા અમદાવાદના કલેકટર બોરેડેલે કોટ સમરાવવા માટે ઘી ઉપર ખાસ કર નાખીને કોટ સમરાવ્યો, અને હાલ જે કોટ દેખાય છે તે છેવટનો ઓગણીસમી સદીનો કોટ છે.[૧૨]

સર ટી. સી. હોપનું માનવું છે કે ભદ્રનો કિલ્લો કોઇ જુના કિલ્લાની જગ્યાએ બાંધવામા આવ્યો છે. આશાવલને બહારનો કોટ ન હોતો[૧૩] પરંતુ

[૧૦] જુઓ મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. પૃ. ૩. કોટને બાર દરવાજા, ૧૩૯ બુરજ, ૬૭૭૯ કાંગરા છે બધું મળી બે ગાઉ અને એક જરીબ એનો ઘેરાવો છે. અં. ભાષાંતરમાં કાંગરા, ૬૦૭૯ છે પણ બે પ્રતોમા ૬૭૭૯ લખેલા છે. કોટની ઉંચાઇ સાતથી આઠ ગજ છે અંગ્રેજી આવૃત્તિમા આઠ વાર લખ્યું છે તે ખરૂ લાગે છે. (જરીબ એટલે ૧૪ થી ૧૫ હાલના વાર. નવાબઅલી અને સેડન પૃ. ૩ નોંધ) [૧૧] સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં પણ રેલથી કોટ તુટયો તો હશે. અને મરામત થઈ હશે. પરંતુ તવારીખમાં એનો ઉલ્લેખ મોગલાઇમાં ખાસ મળે છે. અને ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં બહુ મળે છે. [૧૨] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ ૨૬૮. [૧૩] જુઓ Hope & Fergusson Ahmedabad Architecture p. 27. અસલના વખતમાં લશ્કર કે થાણા માટે ગઢ કરતા, અને વસ્તીની આસપાસ કોટ ખાસ જરૂર પડે તો થતો આશાવલમા એમ હોય એમ જણાય છે. એ ગઢ હોય તો એના ઉપર અહમદે કિલ્લો કર્યો, અને એ ગઢ હાલના ભદ્રની જગાએ જ હશે એમ માનવાને માટે કાંઇ આધાર નથી.

ગઢ હતો. એ ગઢ ભદ્રની જગ્યાએ હશે કે આશાભીલને ટેકરે એ પ્રશ્ન છે.

ભદ્રના કિલ્લાની જગાએ જુનો કિલ્લો

કોઈ જુના ગઢને ફેરવીને અહમદશાહે ભદ્રનો કિલ્લો બાંધ્યો એ હોપની માન્યતાને વધારે આધારની જરૂર છે. ભદ્રકાલી માતા એ પુરાણા કિલ્લાનું સ્થાન છે અને એ જગ્યાએ જ કિલ્લો બાંધ્યો તેથી ભદ્ર નામ પાડ્યું,[૧૪] એ વાત માની શકાય એવી નથી. પાટણના ભદ્રના કિલ્લા ઉપરથી અમદાવાદના કિલ્લાનું નામ પડ્યું, છે એની ચર્ચા યોગ્ય સ્થળે કરીશું.[૧૫]

એમ કહેવાય છે કે એક વખત અમદાવાદનો કિલ્લો મોગલ સામ્રાજ્યમા કાબુલ અને કંદહારથી જ ઉતરતો ગણાતો,[૧૬] અને ઘણો મજબુત ગણાતો

કોટ ઘણીવાર સમરાયો છે

હતો. હાલનો કોટ કલેક્ટર એચ. બોરેડેલે ૧૮૩૨ પછી સમરાવેલો છે. અસલ કોટ ઉપર તો ઘણા સંસ્કાર ચઢી ગયા છે. ઔરંગઝેબ બાદશાહના વખતમા એકથી વધારે વાર સમરાવ્યાયાના ઉલ્લેખ છે. ઈ. સ. ૧૭૨૩થી ૧૭૫૦ સુધીની અવ્યવસ્થામા પણ કોટ તુટયા જેવો થયો હતો, અને ૧૭૫૫ની મોટી રેલમા કોટને ઘણું નુકશાન થયુ હતું. એ પછી મોમીનખાએ એને સમરાવ્યો, અને ૧૭૮૦મા ખાનજહાન અને રાયખડ આગળ બ્રીટીશ લશ્કરે તોડ્યો હતો,[૧૭] છેવટે બોરેડેલે સમરાવ્યા[૧૮] પછી હાલ એ જ કોટને

[૧૪] એજ પૃ ૨૭ હોપના આધારથી પ્રો. કામીસેરીએટ એમના ગુજરાત સુલ્તાનતના ઇતિહાસમા (J B, B R. A S No LXXI પૃ. ૯૦) નોંધમાં ભદ્રકાળી માતાના મંદિરનું અમદાવાદ પહેલાના નગરના ચિન્હ તરીકે માને છે અને ભદ્ર નામ એ ઉપરથી પડ્યું એમ મનાય છે. હોપ તો જુના કિલ્લામા ભદ્રકાળીનું સ્થાનક હતું એમ જ માને છે [૧૫] પાટણના ભદ્ર ઉપરથી ભદ્રનું નામ પડ્યુ છે એમ મીરાતે અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે (પૃ ૬ ગૂ ભા) [૧૬] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ ૨૭૫ નોધ ૩ [૧૭] જુઓ એજ પૃ ૨૬૭. [૧૮] અમદાવાદના કોટની મરામત નીચે પ્રમાણે થઇ છે. મીરાતે અહમદી. ગૂ ભા શા ૧લો શાહજહાના સમયમા હી સં. ૧૦૬૩મા રૂ. ૨૦૦૦૦) ને ખરચે મરામત થઇ હતી. (પૃ ૨૩૪) તે પછી ફરી જીર્ણ થયાનું માલુમ પડતા હી સં. ૧૦૮૭મા ભદ્રના મહેલ અને કોટ કોટ માટે રૂા. ૧૯૦૦) મંજુર થયા હતા (પૃ. ૩૦૧) ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં હી સં. ૧૦૯૫મા નદીમાં મોટી રેલ આવવાથી ભદ્રના કિલ્લાની અને કોટની

શહેરની સુખાકારી માટે તોડી નાંખવાની ચળવળ ચાલે છે. રક્ષણ અને લોક સુખાકારી માટે છેક ઓગણીસમી સદી સુધી સુધરાવેલા કોટને લોકોના જ સારા માટે તોડી નાંખવાનો સમય આવ્યો એ કાળનો મહાન મહિમા છે.

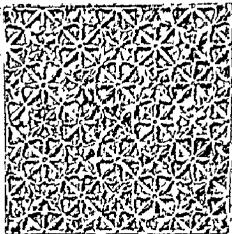
દરવાજા

કોટને હાલ અઢાર દરવાજા છે. એમાં પંદર મોટા અને ત્રણ નાના છે. પંદરમાં બે બંધ અને બે નવા પાડેલા છે. પાંચકુવા અથવા નવો દરવાજો અને પ્રેમાભાઇ અથવા પ્રેમ દરવાજો રેલ્વે થયા પછી સગવડ ખાતર પાડયા છે. આસ્તોડીઆ અને જમાલપુર વચ્ચે મહુધા દરવાજો બંધ જ રહે છે. શાહપુર અને દિલ્હી દરવાજાની વચ્ચે હલીમની ખડકી પણ બંધ રહે છે.[૧૯]

એટલે અમદાવાદના દરવાજા પણ હાલ અસલના જેટલા નથી. દીલ્હી દરવાજાની આસપાસ બે બારીઓ પાડી ત્રણ દ્વાર કરવામાં આવ્યાં તે પણ પાછળથી. અસલ બધા દરવાજા એક જ દ્વારના હતા. પાંચકુઆ દરવાજો પણ અવરજવરની સગવડ માટે ત્રણ દ્વારવાળો કરવામાં આવ્યો છે. બધા દરવાજા દેખાવમાં લગભગ સરખા જ છે. ફક્ત ખાનજહાન દરવાજો જુદો પડે છે. એ આગળ જોઇશું.

દીવાલો તુટેલી, તેથી બાદશાહે ખર્ચના રૂા. ૨૨૬૦૪) મંજુર કર્યાં હતા અને એ માટે શહેરના લોક પાસેથી કાંઇ ન લેવા ફરમાવ્યું હતું. (પૃ. ૩૧૭) હી. સં. ૧૧૦૪માં પણ કેટલાંક જાહેર મકાનો સાથે કોટની મરામત માટે રૂા. ૪૨૫૪) મંજુર થયા હતા. (પૃ. ૩૪૦); હી. સં. ૧૧૧૪માં કોટની મરામત માટે રૂા. ૨૬૦૦૦) અડસટવામાં આવ્યા હતા જેમાંથી રૂા. ૨૦૦૦૦) મંજુર થયા હતા. (પૃ. ૩૭૦) હી. સં. ૧૧૨૬ પછી જહાંદારશાહના સમયમાં કોટ રેલથી પડી જવાથી મરામતની મંજુરી મળી હતી. પણ રૂપીઆનો આંક જણાવેલો નથી. (પૃ. ૪૩૩). મરેઠા સમયમાં પણ એક વખત કોટ સમરાવાયો છે. હાલ કલેક્ટર બોરેડેઇલનો કરાવેલો આપણે જોઇએ છીએ. [૧૯] અમદાવાદ ગેઝીટીયર પૃ. ૨૧૮.

પ્રકરણ છઠ્ઠું

કવિ હુલ્વી શીરાઝીએ કરેલું અમદાવાદનું વર્ણન

કવિની કલ્પનામા અતિશયોક્તિ તો હોય જ પરંતુ કવિ ઇતિહાસકાર બને ત્યારે અતિશયોક્તિનો અંશ કાંઇક ઓછો થાય છે. અસલના વખતમા સાદા ઇતિહાસકારમા પણ સહેજ અતિશયોક્તિ આવી જતી. એવા એક કવિ હુલ્વી શીરાઝીએ અમદાવાદના સ્થાપનાર અહમદશાહના સમય પછી એ બાદશાહના રાજ્યનો ઇતિહાસ તારીખે અહમદશાહી નામે લખ્યો છે. એ ગ્રંથના ઉલ્લેખો મીરાતે સીકંદરી અને અહમદીમા છે, પરંતુ તારીખે અહમદશાહી હાલ ઉપલબ્ધ નથી. સીકંદરી અને અહમદીમા એ કવિએ કરેલું અમદાવાદ વસ્યાનું વર્ણન આપેલું છે. અને કવિની અતિશયોક્તિ છતાં અમદાવાદનો ઇતિહાસ એના વગર અપૂર્ણ કહેવાય માટે એ અત્રે નોધવા લાયક છે.[1]

ચુનિન ગુફ્તં હુલ્વાયે શીરીઁ સુખન
કે અઝ્શાન્દ સદ દુર્જ દર દર સુખન ૧
કે ચું ચંદકેશાદ ગરદૈં ખરામ[2]
શુદશ બર લબે રૂદે સાબર મુકામ. ૨

[૧] આ ફારસી કવિત ગુજરાતી અક્ષરોમા પુરાતત્વના બદલએ ઝીનુસજેલાદ અહમદાબાદ નામના રા. રા પુ. બારોટના લેખમાંથી લીધુ છે. અર્થ એ અને અહમદીની ગુજરાતી આવૃત્તિનું ભાષાંતર સરખાવીને લખ્યો છે. [૨] સીકંદરીમાં

અર્થઃ—મધુર બાની વાળો હુલ્વી જે એક એક શબ્દમાં સોસો મોતી વેરતો એણે આમ ગાયું:–એક દિવસ જ્યારે આકાશમાં સંચરનાર બાદશાહ વિહાર નીકળ્યા હતા ત્યારે સાબરમતી નદીના કીનારા ઉપર એમનો મુકામ થયો કરવા હતો. (૧–૨)

ઝમીને બધાયત ફરહનાક દીદ
ઝ ગરદે મહન્ ખાકે ઉ પાક દીદ. ૩
હવાઈ કે મી કર્દ દિલરા હવસ,
નસીમશ ચું મિશ્કે ખતન ખુશ નફ્સ. ૪

અર્થઃ—અને ત્યાંની જમીન એમને અત્યન્ત આનંદકારી જણાઈ, અને મહેનતની ધૂળથી ત્યાંની ભૂમિ પવિત્ર થયેલી દીઠી. ત્યાંની હવા હૃદયને મુગ્ધ કરતી હતી. એની ફોરમ (શ્વાસોશ્વાસ) ખોતાનની કસ્તુરી જેવી સુગંધિત હતી. (૩–૪).

મકાઁ નઝઝા દીદો જાયે લતીફ
મહલ ખુશ આબો હવાએ લતીફ ૫
બપઇહામે ઘૈબી વ હુકમે એલાહ
ચુનિન આમદન્દ દર દિલે બાદશાહ. ૬
કે દરઆઁ ઝમીને મફ્વ્વદ હવા
કુનદ તાજ શહરી મુઅઝ્ઝિમ બિના. ૭

અર્થઃ—સ્થળ પવિત્ર અને રમ્ય હતું. પાણી આનંદકારી હતું. અને હવા દિલચસ્પ આવતી હતી. આ બધું જોઈ કોઇ અગમ્ય આદેશથી તથા અલ્લાહના હુકમથી બાદશાહના દિલમાં એવું સ્ફૂર્યું કે આ સુખકર હવાવાળી ઝમીનમાં મોટી ઇમારતોવાળું પાટનગર રચવું. (૫–૬–૭).

હમાઁ લહઝા બાની તલબ કર્દ શાહ
બફરમુદ તા હમ દરાઁ જાયગા. ૮
બસાઝદ યકે શહરે આલી અસાસ
કે ગુયન્દ સુફ્ફાને ખાકશ સિપાસ. ૯

ખરામને બદલે ગુલામ શબ્દ લખ્યો છે એટલે આકાશ જેનું ગુલામ છે એવા બાદશાહ એમ અર્થ થાય છે. બીજાં પાઠાંતરો છોડી દીધાં છે. (પુરાતત્ત્વ).

સરે ખાકબર ઓજે ખિઝ્રા બુરદ
સરેરા બર ઔજે શુરૈયા બુરદ. ૧૦

અર્થઃ—તુરત એણે કારીગરોની શોધ કરાવી અને ફરમાવ્યું કે એ જગામાં એક આલીશાન ઇમારતોવાળા એવા શહેરની રચના કરો કે જ્યાં વસનારાઓ।એને માટે ધન્યવાદ આપે; જેની માટીનું શિર આકાશથી પણ વધારે ઉંચું થાય, અને જે તારાના ઝુમખાથી પણ ઉંચું જાય, (૮-૯-૧૦).

જહાંરા અસાસે મુહઝ્ઝીમ દેહદ,
ઝ સર ઝીનતો ઝેબ આલમ દેહદ. ૧૧
બીનાયે બરાવર ચુ કસ્રે ફલક
કે દર વર દાવદ ખીરા ચશ્મે મલક. ૧૨

અર્થઃ—જે જગતને આલીશાન આધાર આપે અને પોતાના શિરથી આલમને શણગારે. ગગનના મહેલની જેમ એની બાંધણી એવી ઉંચી કરો કે ફીરીસ્તાઓની આંખ્યો એ જોઇને અંજાઇ જાય. (૧૧-૧૨).

પયે દફયે યાજુજ કીન દાવરી
કશાદ બર ઝમી સદ્દે ઇસ્કંદરી. ૧૩
કુનદબર ઝમીં આસ્માની બપા
કેખિશ્તશ બુવદ જામે ગેતી નુમા. ૧૪

અર્થઃ—માજુજ ને અટકાવવાને માટે ફરીયાદ થવાથી સીકંદરે ઉભી કરી હતી એવી ' સદ્દે ઇસ્કંદરી '-(સીકંદરની દીવાલ)ના જેવી દીવાલ બનાવો કે જે અસમાનને જમીન ઉપર ટેકવી રાખે અને જેની ઇંટો જામે ગેતીનુમા[૩] જેવી બને. (૧૩-૧૪).

યકે મિસ્ર જામી કુનદ આશકાર .
કે ખાકશ બુરદ આબે ચીનો તતાર. ૧૫

[૩] હાલ જેમ પૃથ્વીના ગોળા બનાવાય છે એમ જમશેદ નામના ઇરાનના બાદશાહે એક પ્યાલો બનાવ્યો હતો તેમાં પૃથ્વીનાં બધાં સ્થળોનું નિરીક્ષણ થતું.
(પુરાતત્ત્વ નોંધ)

ધબારી કે ખિઝદ ઝ રાહશ અયાન
કશદ સુર્મા દર દીદયે અસ્ફહાન. ૧૬
નિશાપૂરરા અસ હસદ જાઁ રવદ
કે ગુજરાત રશ્કે ખુરાસાઁ શવદ ૧૭

અર્થઃ—એક મિસ્રી જામી (જુમામસ્જીદ) એની જાહેર કરો અર્થાત્ ખુલ્લી મુકો કે જેની આગળ ચીન અને તાતાર પાણી ભરે. એના રસ્તા ઉપર ઉડતી ધૂળ અસ્ફહાન (ઈરાનનું એક પ્રખ્યાત શહેર)ના લોકો સુરમા તરીકે વાપરે. અને જેને જોઇને ગૂજરાત ખુરાસાનની હરીફાઈ કરે છે એ ઇર્ષાથી નૈશાપુર[૪]ના પ્રાણ નીકળી જાય.

ચું દર ખાતિરે શાહ ગરદૈ સરીર
સદ આઁ ફિક્ર શાહી ફરા જાયગીર. ૧૮
તલબ કર્દ અસહાબે ઇલ્મે નજુમ
કે બુદન્દ ગંજુરે ગંજે ઉલૂમ. ૧૯
દકાયક શનાસાઁને દૌરે ફલક
કે વાકેફ બુદંદ અઝ સમાઁ તા સમક. ૨૦
ગિરફતન્દ ઝીચો સુતરલાબરા
કશીદન્દ તુહ ચર્ખે દોલાબરા. ૨૧
મુહન્દિસ સિફાતાન અખ્તર શનાસ
બરાહીન તુમામાન સાહેબ કયાસ. ૨૨
મુતાલે કશાયાને સતહે સિપહર
તવાલે નુમાયાને નાહીદો મિહર. ૨૩
બદીદન્દ હર કોકબીરા શરફ
નઝર બર કુશાદન્દ અઝ હર તરફ. ૨૪
બફરમાને શાહિનશાહે બખ્તીઆર
બકરદન્દ સાઆત સાદ અખ્તિયાર. ૨૫

[૪] નિશાપુર અગર નૈશાપુર ખુરાસાનમા પ્રખ્યાત શહેર છે. એ શહેર અમદાવાદને જોઇને લેવાઇ જાય એમ તાત્પર્ય છે

અર્થ —આકાશ જેવા વૈભવવાળા બાદશાહના મનમા જ્યારે આ શાહી યોજના વસી ગઈ ત્યારે જ્યોતિષશાસ્ત્રના (એવા) પંડિતોની શોધ કરાવી કે જેઓ જ્ઞાનભંડારના માલીકો હતા, જેઓ આકાશચક્રની ખુબીઓના જાણકાર હતા, અને આકાશથી તે માછલી સુધી સુધી (એટલે પાતાળ સુધી) (સર્વ ચીજોથી) વાકેફ હતા, (આ પડિતો) આકાશચક્રના ગુણધર્મના અને ભૂમિતિના જાણકાર હતા, સ્થીરો તોળી જાણતા અને ગણિતમા પારગત હતા, માને આકાશના હીસાબ કાઢી જાણતા, અને શુક્ર ને સૂર્યની ગ્રહકુડલી બનાવી જાણતા, એમણે ખગોળી કોષ્ટકો અને સુતરનાખો (ઉન્નતાશ માપક યંત્રો) લીધા અને સાને આકાશના ચક્રો દોર્યા જ્યારે દરેક સીતારા શુભ જોવામા આવ્યા ત્યારે (આ જોશીઓએ) દરેક દિશાઓમાથી નજર ખેંચી લીધી અને સદ્ભાગ્ય સપન્ન શહેનશાહના ફરમાનથી શુભ મુહૂર્તની પસદગી કરી (૧૮–૨૫)

મહે ઝુલકઅદ રફ્ત અઝ હિજ્રીઆ
મનાસા અશર બા સમાના મેઆ ૨૬
ચુઁ બાની બિના બર કશિદ અઝ ઝમીં
બરઉ ખાન્દા હરદમ ફ્લક આફરીઁ ૨૭
ચુઁ શુદ આઁ અસાસે મુઅલ્લી તમામ
શુઝસ્ત અઝ સરે ચર્ખ ફિરોઝા ફામ ૨૮

અર્થ —હિજરી સાન ૮૧૩ના ઝુલકાદ મહીનાનુ મુહૂર્ત નક્કી થયુ જ્યારે કારીગરોએ ઇમારતો ઉગાવી ત્યારે આકાશ હરદમ 'ધન્યવાદ' બોલતુ હતું જ્યારે એ આલીશાન પાયાનું ચણતર પુરૂં થયુ ત્યારે (ઇમારતો) વિજય કરતી આકાશથી પણ ઉંચે સુધી પહોચી (૨૬–૨૮)

ચુઁ આઁ શહર આબાદો મામુર ગશ્ત
જહા હફ્ત ઇકલીમ શુદ ગશ્ત હરત ૨૯
નવાબાદ શહેરી શુદા નાઝનીન
મવાદશ સુ ખાલી બરૂયે ઝમીન ૩૦
ચુઁ તરતીબે આઁ શહેર આલી મુકામ,
શુદ અઝ નાસિરૂદ્દીન અહમદ તમામ ૩૧

દરઆઁ નામ હમ અહમદાબાદ ગસ્ત,
દરઆઁ મિલ્લતે અહમદ આબાદ ગસ્ત ૩૨

શુદ તાઝા શહરે ઇમારત પઝીર
કે ગરદૂઁ નદીદશ બદોરાઁ નઝીર. ૩૩

ઇલાહી તુ ઈઁ શહરે આલી બીના
મદે તા બહસ્રશ ઝવાલો ફના. ૩૪

અર્થઃ—જ્યારે એ શહેર આબાદ અને વસ્તીવાળુ થયું ત્યારે પૃથ્વી જે સમખરી હતી તે આડ ખંડી થઇ ગઈ. નવુ આબાદ થયેલું એ શહેર વસુધરા દેવીના મુખપરના શ્યામ સુંદર તલ જેવું શોભી ઉઠયુ ! જ્યારે મોટા મહેલોવાળા આ શહેરની ગોઠવણ નાસિરૂદ્દીન અહમદે પૂર્ણ કરી, ત્યારે આ નવું નગર એવું થયુ કે જેની જોડી એ જમાનામા આકાશે જોઇ નહોતી એ ખુદા ! આ આલીશાન બાંધણીવાળા શહેરને તુ કિયામતના દીવસ સુધી વિનાશ આપીશ નહી (૨૯—૩૪)

આ પ્રમાણે તારીખે અહમદશાહીના કર્તા હુલ્વી શીરાઝીએ અમદાવાદ વસ્યાનુ વર્ણન ગાયુ છે.

આ વર્ણન કવિ-ઇતિહાસકારનુ કરેલુ છે, અને અહમદશાહની જ તવારીખના લેખકે એ સમયની લગભગમા જ લખેલુ એટલે તારીખ માટે વિશ્વાસ લાયક છે આની સાથે ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયનું એટલે અમદાવાદ વસ્યા પછી લખાયલુ કવિત્વવાળું વર્ણન છે અને એ અહીં જ સ્થાને હોવાથી જોવા જેવું છે. હિંદુએ લખેલુ છે, એટલે ઉપરના ફારસી કવિતની સાથે ઠીક લાગે એવું છે. પ્રાચીન અમદાવાદને નજરે જોનારા મુસાફરોના વર્ણન આગળ કરીશું એટલે કવિના વર્ણન અહીં ઉચિત છે :

આ રાજસાગર સૂરિ નિર્વાણ રાસમા[૫] અમદાવાદનું સત્તરમી સદીનુ વર્ણન છે. એ ગ્રંથ સંવત ૧૭૨૨ (ઈ સ ૧૬૧૬)મા લખાયો છે. એમા અમદાવાદના પરા અને જૈન સંઘના મુખ્ય મુખ્ય પુરુષોના નામો પણ છે

(૫) જુઓ જૈન ઐતિહાસિક ગુજરાતી કાવ્ય સંગ્રહ પૃ. ૫૪-૫૫

અમદાવાદના સામાજિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ એ આખોયે રસ કાઇક ઉપયોગી છે. શહેરનું વર્ણન આ પ્રમાણે છેઃ—

"જેમાંહિ વરતિ જયજયકાર, જેમા સકલ વસ્તુ વિસ્તાર;
જે દીઠઈ ઊપજઈ આલ્હાદ, એહવુ નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૧
જેમા સુજન લોકછિ ઘણા, પહુચાડિ મનની કામણા;
જે દીઠિ નાઠઈ વિખવાદ, એહવુ નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૨
ચોરાસી ચઉટા જિહા ભલા, વસ્તુવાના જોઇઈ તેતલા;
ઠામિ ઠામિ જિહા સકલ સંવાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ ૩
જિહા મદ ગલતા મયગલ ગમઈ, ચઉગડિઆ નિત્ય નિત્ય ગડગડિ;
ત્રિપોલીઈ[૧]નોબતિનો નાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૪
ચતુર પુરુષ વકરાઈ કરિ, જિહા ઘોડા ધારા ગતિ ધરઈ,
ગાયન ગાઈ સરલઈ સાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મવાદ. ૫
ધજા તોરણ મંડપ પૂતલી, કોરણીઈ બહુ શોભા મિલિ,
જેહમા એવા જિન પ્રસાદ, એહવુ નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૬
આપ રુપથી અધિકા ઘણા, નિરખી રુપ જિહાં રામા તણા;
ઈંદ્રાણી મૂકઈ ઉનમાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૭
જિહા વાહિની દાહિની વહઈ, જિહાં લક્ષ્મી નિશ્ચલ થઇ રહિ,
જિહા પટ દરિસણ સંવાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૮
જિહા દાતી દાન દેતા હસિ, કલાવત કલા અભ્યસઈ,
પુણ્યવંત પરિહરઈ પ્રમાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ. ૯

અમદાવાદના આવા કવિત્વયુક્ત વર્ણનોમા પણ સત્ય અદરથી નીકળે છે. આ વર્ણનમા અમદાવાદનો વિસ્તાર, વૈભવ, હિંદુ કોમની વસ્તી અને વ્યવહારનુ ભાન થાય છે. દાન માટે આજની પેઠે અમદાવાદની ખ્યાતિ અને કલાકારને અભ્યાસનું સ્થાન મળતું એ પણ ઉપયોગી વાત છે. ઔરંગઝેબ

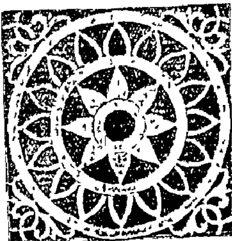
[૧] ત્રીપોલી=ત્રણદરવાજા આ ઉપરથી ત્રણ દરવાજા ઉપર નોબત વાગતી હશે એમ સમજાય છે જોકે નોબતખાનુ ભદ્રના દરવાજામા હતુ એવા ઉલ્લેખો છે

બાદશાહે હુન્નર કારીગીરી જાળવી રાખવા માટે જે કાળજી ગખેલી છે એ જાણીતી વાત છે

અમદાવાદના જે જુદા જુદા નામ લખવામા અને બોલવામા વપરાય છે તે પણ અહીં જાણવા જરૂરના છે. રાજનગર અને શ્રીનગર નામ પણ જૂના છે. અને રાજનગર નામ તો અમદાવાદને બદલે ઘણીવાર હિંદુ ગ્રંથકારો વાપરે છે. એ સિવાય અહમ્મદવાદ, અહિમ્મદાવાદ, અહમદાવાદ, અહમદપુર, અકમિપુર[૭] અને અહમદનગર વગેરે નામો પણ પ્રાચીન જૈન અને ગૂજરાતી ગ્રંથો અને લેખોમા આવે છે પરદેશી મુસાફરો પણ કોઈ ખરૂનામ અહમદાવાદ લખતા નથી. યૂરોપીય મુસાફરોમા બારબોસા અમદાવાત (Amdavat) લખે છે સર ટોમસ રો અમદાવાઝ (Amdavaz) લખે છે વીલીયમ હોકીન્સ (Willm Hawkins) વગેરે કેટલાક અમદાવાર (Amdawar) અને વીલીયમ ફીન્ચ (William Finch) અમદાવાર (Amadaver), ભાટના ગીતોમા ' અમદા ' એટલુ જ નામ પણ દેખાય છે.

[૭] જુઓ જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય સચય પૃ ૧ (રાસસાર) નોધ અકમિપુર નામ બહુ વપરાતુ હોય એમ જણાતુ નથી અહદપુર નામ અમદાવાદના પરાનુ છે અને એને અમદાવાદના નામ તરીકે ધારવાનુ કારણ નથી રાજનગર શ્રીનગર સુપ્રસિદ્ધ છે અહમદનગર નામ 'શ્રીરત્નકીર્તિ સૂરિ ચઉપઇ'મા "ગઢ મઢ મન્દિર મહુવસુ, શ્રીઅહ્મદનગર વિરાજિરે," એ લીટીમા જડે છે (જૈ ઐ ગૂ કા સ પૃ ૨)

પ્રકરણ સાતમું

સ્વતંત્ર બાદશાહીનું પાટનગર

" પાદશાહી અમદાવાદ, સ્વતંત્રપણે લાડે "

—નવલરામ

અમદાવાદ વસ્યા પછી દોઢ સદી સુધી એના સ્થાપનારના વંશની સ્વતંત્ર બાદશાહીની રસભરી સંભાળમા વેગથી ઉછરીને વધતુ ગયું. જન્મ્યા પછી માબાપની ખાસ કાળજી અને વહાલથી ઉછરતા શરીરનું બધારણ અને સૌંદર્ય યુવાનીમા જેમ ખાસ ખીલે છે, અને એ ખીલવણી દરમ્યાન ખાસ મોટા પ્રસંગો માબાપની છાયાને લીધે થોડા જ આવે છે, અને આવે છે એટલા નોધવાલાયક હોતા નથી અગર નોધાતા નથી, તેમ ૧૪૧૧ પછી અમદાવાદ વેગથી વધતું જ ગયું. એના સ્વતંત્ર પાલકોએ ઘણા હેતથી એનું સૌંદર્ય વધારવા ધ્યાન આપ્યું. એમની કાળજીને લીધે બહારની હરકતો અને અંદરના ઉપદ્રવો અમદાવાદના શરીરને બહુ નડી શકયા નહિ. એટલે આ બંધારણની એક સદીમા અમદાવાદના સૌંદર્ય અને વિસ્તાર અસ્ખલિત વધતાં જ ગયાં.

આમ હોવાથી અમદાવાદની બાદશાહીના સમયમાં અમદાવાદના ઇતિહાસની કોઇ ખાસ અગત્યની વીગત નોધાયેલી નથી અહમદશાહ પછી એક પછી એક થયેલા બળવાન બાદશાહોએ શહેર વધાર્યું અને શણગાર્યું એજ

ઉલ્લેખો મળે છે. એ સમયમાં અમદાવાદના કોટ સુધી બહારના શત્રુને આવવાની તાકાત નહોતી, એટલે અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિ જેવા સાધારણ ઉપદ્રવો જ શહેરને કોઇ કોઇ વાર નડયા હતા. આ કારણથી લગભગ એક સદી સુધી અનેક જાતિના લોક ત્યાં આવીને વસતા ગયા. અહમદશાહે ૧૪૧૧ મા વસાવ્યા પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમય સુધી શહેરને વધવાનો ખરો સમય હતો.

અમદાવાદની શરૂઆતની પ્રગતિ

અહમદશાહે ભદ્રનો કિલ્લો બાંધવા માંડયો અને બીજાજ વર્ષથી કિલ્લા બહાર થોડે છેટે શહેરની ભાવી વસ્તીનું મધ્યબિંદુ ધારી ત્યા જુમા મસ્જીદ બાંધવા માડી, એ વખતે પણ આશાવલની વસ્તી એની જગ્યાએ જ કાયમ હતી એમ માનવાને કારણ છે. કોઇ કોઈ ઉમરાવો નવી જગ્યાએ પણ આવ્યા હશે. શરૂઆતમા બંધાયલી મસ્જીદોમાં હૈબતખા અને મલીક અલીમની મસ્જીદો જમાલપુર દરવાજે અને તેની બહાર છે અને એક ખાનપુરમા છે. એટલે શહેર કિલ્લાની બહાર ધીમે ધીમે વધતુ હશે એમ જણાય છે.

અહમદશાહ ધાર્મિક મુસલમાન હોવા છતાં એના વડવા ટાંક રજપુત હતા. અણહિલવાડ પાટણ જેવું તે વખતના હિંદુસ્તાનમા એક મોટામા મોટું નગર સામે નમુના માટે હતુ.[1] અને બાંધનારા મોટે ભાગે હિંદુ અગર હિંદુમાથી તાજા વટલેલા હતા.[2] એટલે અમદાવાદની નગરરચના પ્રાચીન હિંદુ શહેરની રચનાને અનુસરીને થાય એમા નવાઈ નથી.[3] એટલે કિલ્લાની બહાર અને જુમા મસ્જીદની આજુબાજુ શહેર એ રચનાના નિયમો મુજબ વધતુ ગયું.

અમદાવાદની રચના

સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયમા શહેર નવી જગ્યાએ બરોબર વસ્યુ હોય એમ મનાય છે. આ સુલતાને શહેરનું સૌંદર્ય વધારવા ઘણું કર્યુ. એના સમયમા શહેરના બીજા ભાગોમા પણ મકાનો મહેલો અને મસ્જીદો વધવા માંડી. શહેર બહાર કાંકરીયું તળાવ ખોદાયું અને ખામંદરોળના[4] મહેલો બંધાયા.

સુલતાન કુતુબુદ્દીનનો સમય

[1] જુઓ મીરાતે અહમદી બા ૨ નુ ભાષાન્તર પૃ ૬ [2] Havell's Indian Architecture P. 68 [3] Havell's History of Aryan Rule in India P. 341. [4] જેને ખદામદરના મહેલ પણ કહે છે

મહમૂદ બેગડાનો સમય

કુતુબુદ્દીન પછી એનો ભાઈ મહમૂદ બેગડો ગાદીએ આવ્યો. હવે અમદાવાદની ખરેખરી ચડતી હતી. એના સમયમા અમદાવાદની જે શોભા વધી, તેવી બીજા કોઈ બાદશાહના સમયમાં વધી નથી. એણે અને એના ઉમરાવોએ શહેરને ચારે બાજુએ શણગાર્યું. મહમૂદનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે એને સદાય આબાદી અને લીલાલહેર ગમે. પડેલા ઘરને ફરી વસાવે અને ઝાડ વાવે તેને ખાસ ઉત્તેજન એ આપતો. એક શહેર નવું અને બે શહેર ફરીથી વસાવનાર બાદશાહ પોતાની રાજધાની ખાસ સભાળથી ખીલવે એમાં શંકા હોય જ નહિ.[૫] એના અમીરોએ દરિયાપુર, કાળુપુર, સારંગપુર અને તાજપુરના પરાં તથા લત્તા સ્થાપ્યા. આ અને બીજા અનેક ઉમરાવોએ અનેક મસ્જીદો શહેરમા બધાવી, એમાથી થોડી તો હાલ પણ જોઇએ છીએ. આ સમયની કેટલીક મસ્જીદો તો દુનિયાના નાના મકાનોમાં સર્વોત્તમ પંક્તિમાં ગણાય છે.[૬] આ અમીરોના મહેલો અને બગીચા પણ હશે જ. સુલતાન મહમૂદને બાગનો ઘણો શોખ હતો. અમદાવાદના ઘણા ખરા બાગ એના સમયમા થયા એ આગળ જોઇશું. એણે ઇ. સ. ૧૪૮૬ મા અમદાવાદનો બહારનો કોટ બંધાવ્યો.

રાજધાની અમદાવાદથી ચાપાનેર ગઈ

આ બાદશાહના સમયમા અમદાવાદના ઇતિહાસમા એક અગત્યનો ફેરફાર થયો. સુલતાન મહમૂદનો ઘણો વખત આસપાસના રાજ્યોને હરાવી તાબે કરવામા ગયો છે. જૂનાગઢ જીત્યા પછી એ ઘણીવાર ત્યા જતો અને લાબો વખત રહેતો. પરંતુ ચાપાનેરના પતન પછી એણે રાજધાની જ ત્યા બદલી, અને વર્ષનો ઘણો ભાગ ત્યા જ રહેવા માડ્યુ. વર્ષમાં એક વખત એ અમદાવાદ આવતો ખરો; પરતુ આ પ્રથા છેક સુલતાન બહાદૂરના સમય (ઇ. સ. ૧૫૩૬) સુધી ચાલુ રહી, અને બાદશાહી ધ્યાન અમદાવાદને બદલે ચાપાનેર શણગારવામા વળ્યું. આમ છતા અમદાવાદની વૃદ્ધિને કોઈપણ રીતે હાની આવવા દે એવો તો મહમૂદનો સ્વભાવ જ નહોતો. એટલે અમદાવાદની આબાદી વધતી જ ચાલી.

[૫] મહમૂદે મુસ્તફાબાદ (જૂનાગઢ) અને મુહમ્મદાબાદ (ચાપાનેર) ફરી વસાવ્યાં અને મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ) નવું વસાવ્યુ. [૬] Edwin Arnold's India Revisited. P. P. 117-124.

પરતુ આની અસર થોડી થયા વગર રહી નહિ બાદશાહનો સમય દૂર સરહદ ઉપરના પ્રાતોનો વિજય કરવામા ઘણો જતો, એટલે મુલકમા અન્ય વસ્થા ચઠ અમદાવાદ અને એની આજુબાજુ ચોરોનો ઉપદ્રવ વધ્યો ઇ સ ૧૪૭૧મા વાત એટલે સુધી વધી કે લોકોની સહીસલામતી જાળવવી મુશ્કેલ થઈ પડી બાદશાહ જૂનાગઢ જીતવામા રોકાયો હતો એટલે એણે જમાલુદ્દીન નામના પુરુષને મુહાફિઝખાનો ઇલ્કાબ આપી અમદાવાદનો ફોજદાર બનાવ્યો વખત જતા આ મુહાફિઝખા અમદાવાદનો સુબો (ગવર્નર) બન્યો ગૂજરાતની સ્વતત્રતાના સમયમા બાદશાહની ગેરહાજરીમા અમદાવાદમા જ સુબા નીમાવવાનો પ્રસગ આ પહેલો જ હતો આ મુહાફિઝખાએ વ્યવસ્થા એવી સારી કરી કે ટુક સમયમા પાચસો ચોરને જાહેર ફાસી દેવામા આવી આ ખા એક વખત ૧૭૦૦ હથીયારબધ સ્વાર પોતાની પાસે રાખીને ફરતો એમ કહેવાય છે, અને એણે બદોબસ્ત એવો સારો કર્યો કે કેટલાય વર્ષ સુધી લોક ખુલ્લે બારણે સુતા[7] મુહાફિઝખાની પદવી ચઢતી જ ગઇ, ઇ સ ૧૪૮૦મા એ વજીર બન્યો, અને મસતુફે મમાલીકનો ઇલ્કાબ મળ્યો એનુ ઘર ઘીકાટે હતુ એમ જણાય છ, કારણકે એણે પોતાને વાસ્તે બાધેલી નાની પણ સુદર મસ્જીદ હાલ પણ ઘીકાટે અમદાવાદની સર્વોત્તમ મસ્જીદોમા ગણાય છે

મુહાફિઝખા અમદાવાદનો ફોજદાર અને સુબો

બાદશાહની ગેરહાજરીની ખરાબ અસર આટલેથી અટકે એમ નહોતુ ઇ સ ૧૪૮૦મા કેટલાક અમીરો બાદશાહની ગેરહાજરી અને વારવારની લડાઇઓથી કટાળ્યા હતા સોરઠ જતી વખતે બાદશાહે શાહજાદા અહમદને અમીર ખુદાવદ ખાને સોપ્યો હતો આ અમીરે બાદશાહને પદભ્રષ્ટ કરી શાહજાદાને અમદાવાદમા ગાદીએ બેસાડવાનુ કાવત્રુ ગ્ચના માડ્યુ રમજાન ઇદના તહેવારની સ્વારી વખતે આ વાત જાહેર કરવાની હતી પરતુ વજીર મહાઉદ્દીન અને કેટલાક જુના નિમકહલાલ

મહમૂદને પદભ્રષ્ટ કરવાનુ કાવતુ

[7] History of Gujarat Sultanat by Pro Commissariat in J B B R A S No LXXII p 252

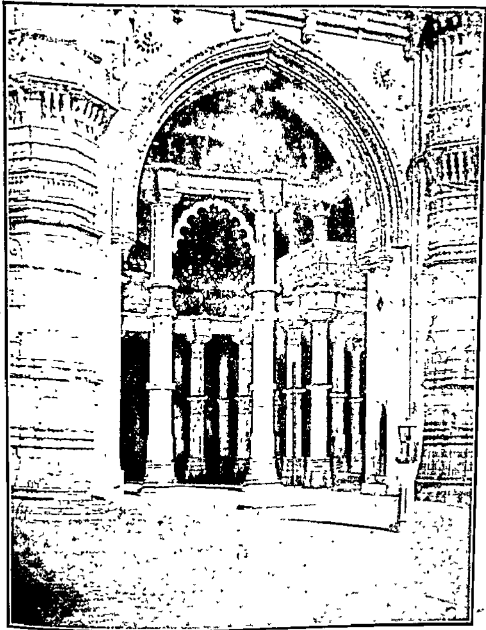
અમીરોએ આ કાવત્રુ પકડી સમાવી દીધું. કીવામ ઉલમુલ્ક મલીક સારંગે આ પ્રસંગે સારો જાપ્તો રાખી બાદશાહને ચિંતામુક્ત કર્યો. આ સમયમા (ઈ. સ. ૧૪૭૫) જગતના રાજા ભીમ અને તેના પિતાએ મૌલાના મહમૂદ સમરકંદીને લૂંટવાથી બાદશાહે દ્વારકા અને જગત જીત્યુ અને રાજા ભીમને અમદાવાદ મોકલી મુહાફિઝખાને સોપ્યો, અને બાદશાહના હુકમથી એના શરીરના કટકા કરી શહેરના દરવાજે લટકાવવામા આવ્યા.[૮]

ચાપાનેરના વાસ પછી બાદશાહો ક્યારે ક્યારે અમદાવાદમા આવતા

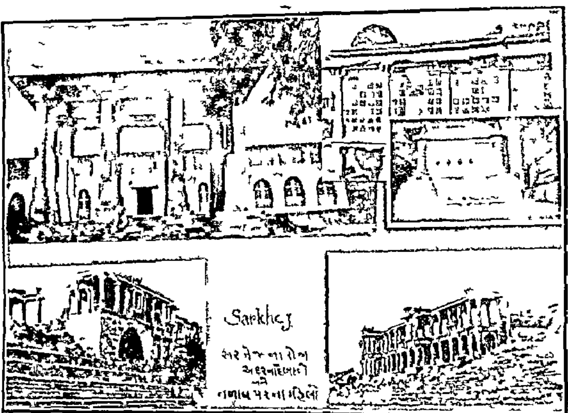
મુહાફિઝખા પછી કિવામ ઉલમુલ્ક મલીક સારંગ પણ અમદાવાદનો સુબો બન્યો હતો[૯] બાદશાહોએ ચાપાનેર રહેવાનુ પસંદ કર્યાથી અમદાવાદમા સુબા જ નીમવા પડતા પરતુ સ્વતત્ર બાદશાહીના સમયમા શહેરને લગતી ઝીણી ઝીણી વીગતો નોધાયલી ન હોવાથી સુબાઓની અને તેમના વખતમા બનેલી બીનાઓની હકીકત મોગલાઇના સુબાઓના સમયની પેઠે મળી શકતી નથી સુલતાન બહાદૂર સુધી બધા બાદશાહો ચાપાનેરમા વધારે વખત રહેતા, અને અમદાવાદ આવતા ત્યારે કાકરીઆ પાસે બાગેફિરદોસ[૧૦] (ઘટામંડળ) ના મહેલોમા ઉતારો કરતા એવા ઉલ્લેખો છે એટલે ભદ્રનો બાદશાહી મહેલ પાછળના સુલતાનોના સમયમા બહુ વપરાતો નહિં હોય એમ માની શકાય. સુલતાન મહમૂદ બેગડાનું મરણ અમદાવાદમા થયુ હતું[૧૧] અને સરખેજમા સત શેખ અહમદ ખટ્ટુની દરગાહની સામે પોતે બંધાવેલા રોજામા એની કબર છે એનો પુત્ર સુલતાન મુઝફ્ફર પણ ચાપાનેર રહેતો પણ મરણ વખતે અમદાવાદ આવી બાપદાદાના મહેલમા પ્રાણ

[૮] મીરાતે સીકદરી પૃ ૧૦૩ (ગૂ ભાષાતર)

His of Guj Sultant J B B R A S Vo LXXII p 254–55 અને સીકદરી પૃ ૧–૯ દરવાજાનો આ ઉલ્લેખ કોટ બધાતા પહેલા નવ વર્ષ પહેલાનો છે, અને કોટને માટે ગુચવે એવો છે પરતુ ભદ્રના આડ દરવાજે કટકા લટકાવ્યા એમ એ વાત ખરી હોય તો માનવું સારૂ છે, કારણ શેહેરના દરવાજા કરતા કિલ્લાના દરવાજા શહેરના બધા લોકની નજરે ખાસ પડે આ ઉલ્લેખ કોટ અહમદશાહે બાંધ્યો એમ બતાવવા માટે સબળ નથી [૯] મીરાતે સીકદરી ગૂ ભા પૃ ૧૯૪ [૧૦] મીરાતે સીકદરી ગૂ ભા પૃ ૧૮૬–૨૩૪ [૧૧] એજ પૃ ૧૩૦–૧૩૧.

૫ જુમા મસ્જિદના લિવાનનો મુખ્ય દરવાજો

૬ સરખેજનાં મકાનો

૧ અહમદ ખટુ સાહેબનો રોજો અને મકબરો ૨ મહમૂદ બેગડાનો રોજો ૩ મહમૂદ બેગડાની કબર ૪ મહેલનું બહાર અને દરવાજો ૫ જનાનાનો મહેલ

ત્યાગ કર્યો[૧૨] એ પછી એકાદ અપવાદ સીવાય ગૂજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનમાથી કોઇ પાટનગર અમદાવાદમા મરણ પામ્યા નથી આ સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમા અમદાવાદના પોલીસખાતાનો વડો કોટવાલ મલિક ઉનમુ'ક શહેરના ઇતિહાસમા જાણીતો પુરુષ થઇ ગયો.[૧૩] ચોરો પકડવામા એની ચાલાકી ઘણી કહેવાતી મનીક ગોપી નામનો એક હિંદુ અમલદાર પણ મોટા ઉમરાવની પદવીએ આ સમયમા પહોચેલો હતો.[૧૪] એમ કહેવાય છે કે રાજધાની ચાપાનેર બદલાયાથી જો કે અમદાવાદને કોઇ જાતની હાની થઇ નથી છતાં બાદશાહની હાજરીથી જે તેજ શહેરમા જણાય તે નહોતું. અને મીરાતે સીકંદરીનો કર્તા લખે છે કે જ્યારે બહાદૂરશાહ અમદાવાદમા કાળુપુર દરવાજેથી પ્રવેશ કરી બાપદાદાના તખ્ત ઉપર બેઠો ત્યારે અમદાવાદ શહેરને નવી રોનક ઉત્પન્ન થઈ.[૧૫]

બહાદૂરશાહની ટુકી પણ દેદિપ્યમાન કારકીર્દિમા એ પોતે તો અમદાવાદ કે કોઇ પણ જગ્યાએ ભાગ્યેજ થોડું રહ્યા છે. એની જીંદગી લઢાઇની સ્વારીઓ અને બદોબસ્તની મુસાફરીઓમા જ ગઇ છે. દસ વર્ષ જેટલા ટુંક સમયમા એના ઉપર આફત આવી અને મુગલ બાદશાહ હુમાંયૂ ગૂજરાતના તાબાનું માળવા સર કરી, ચાપાનેર જીતી, નાસતા બહાદૂરની પાછળ (ઇ. સ. ૧૫૩૫) પછી અમદાવાદ આવ્યા અને ત્યા પોતાના ભાઇ મીરઝા અસ્કરીને ગૂજરાતનો સૂબો નીમી બહાદૂરની પૂંઠે ગયા. પણ તેમા સફળતા ન મળવાથી ચાપાનેર રસ્તે થઇ ઉત્તર હિંદમા ગયા. આ સમયમા મીરઝા અસ્કરીને સ્વતત્ર કરીને અમદાવાદમા બાદશાહ ઠગવવા અમીરોએ પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ પ્રજા અને ગૂજરાતી અમીરો બહાદૂરશાહને વફાદાર હતા. થોડા જ સમયમા બહાદૂરશાહે મોટુ લશ્કર લઇ સરખેજની ઉત્તરે છાવણી કરી, અને લઢાઇ કરવી ઠીક ન લાગવાથી અસ્કરીએ લઢવાનો ડોળ કરી જમાલપુર દરવાજા બહાર

હુમાયૂએ અમદાવાદ જીત્યુ અને મીરઝા અસ્કરી સુબો

[૧૨] એજ પૃ ૧૮૭ [૧૩] એજ પૃ ૧૯૮ [૧૪] એજ પૃ ૨૦૬-૨૦૭ [૧૫] એજ પૃ ૨૩૨

આશાવલ અને ઝ્યામપુરની વચ્ચે છાવણી નાખી, અને પછી રાતોરાત મહમૂદાબાદ નાસી ગયો અને બહાદૂરે અમદાવાદ ફરીથી લીધુ.[૧૬]

બાદશાહ હુમાયૂંએ અમદાવાદમા કાકરીયા તળાવ આગળ પડાવ નાખ્યો હતો અને શહેરના માણસો કે માલમીલકતને નુકશાન ન પહોચે તે માટે લશ્કર ઉપર ખાસ જાપતો રાખ્યો હતો, અને કોઇને ન સતાવવા લશ્કરને હુકમ કર્યો હતો હુમાયૂં વિદ્વાન અને રસિક હતો એણે અમદાવાદની ઉત્તમ મસ્જીદો, મહેલો, પાઠશાળાઓ, રોજાઓ વગેરેની મુલાકાત લીધી શહેરને હરકત ન થાય તે સારૂ છાવણી બદલીને સરખેજ પાસે રાખી એ સમયે અમદાવાદ હિંદમા વસ્તી, પૈસો, સ્થાપત્ય અને કલામા સર્વોત્તમ શહેર હતુ, અને આગ્રા–દિલ્હી કરતા ચઢીયાતુ હતુ.[૧૭] હુમાયૂની સત્તામા અમદાવાદ નવ માસ રહ્યુ હતુ

હુમાયૂ અને અમદાવાદ

બહાદૂરશાહ પછીના સુલતાનો નામના જ હતા આ અડધી સદીમા અમદાવાદ માટે કોઇ ખાસ અગત્યની વિગત નોધાયલી નથી ગૂજરાતને અમીરોએ વહેંચી લીધુ બાદશાહ નામના અમદાવાદમા રહ્યા. સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાએ મહમૂદાબાદમા હરણનો મોટો શિકારબાગ બધાવી ઘણો વખત મોજમજાહમા ત્યા ગાળ્યો સુલતાન અહમદ ત્રીજો પણ અમદાવાદમા નામનો બાદશાહ હતો ઇ સ. ૧૫૫૩ મા મહમૂદાબાદમા પોતાના મહેલમા બુરહાનને હાથે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજો મરણ પામ્યો[૧૮] એના સમયમા દેશમા દીવાળી હોળી વગેરે હિંદુ તહેવારો બધ કરવામા આવ્યા હતા સુલતાનને મરણ પછી મહમૂદાબાદથી સરખેજ લાવી સુલતાન મુઝફ્ફરની કબરની બાજુમા દાટવામા આવ્યો સુલતાન અહમદ ત્રીજાનુ મૃત્યુ પણ ઇ સ. ૧૫૬૦ મા એવી જ રીતે અમદાવાદમા ભદ્રના બાદશાહી મહેલમા થયુ

સુલતાન મહમૂદ ત્રીજો અને સુલતાન અહમદ ત્રીજો

[૧૬] આ બાબતનો તબકાતે અકબરીનો ઉલ્લેખ આગળ નોધ્યો છે સીકદરી અને અહમદીમા પણ સહેજ ફેર સાથે આ બનાવ વર્ણવ્યો છે [૧૭] A History of Guj Sultanat J B. B R A S LXXII P. 303 [૧૮] એજ પૃ ૩૧૯ સીકદરી પૃ ૩૬૪

રાજ્યની સત્તા અમીર ઇતિમાદખાના હાથમા હતી તેની સાથે તે સુલતાનને અણબનાવ થયો, અને ખાએ સુલતાનને મારી નંખાવી ભદ્રની પાછળ સાબરમતી નદીની રેતીમા ફેંકી દેવડાવ્યો સવારે એનુ શરીર લોકોને જડયુ; અને અહમદશાહ પહેલાના માણેકચોકના હજીરામા એને દફનાવવામા આવ્યો. આમ ક્યા અમદાવાદ સ્થાપનાર મહાપ્રતાપી અહમદશાહ અને ક્યા એનોજ વશજ અહમદ ત્રીજો નદીની રેતમાથી મસ્તક વગરનો જડયો [૧૯] એ બન્નેની સાથે સાથે આવેલી કબરો નશીબની વિચિત્રતા હાલ પણ બતાવે છે. એ પછી ઇતમાદખાએ સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાને ગાદીએ બેસાડી રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમા રાખી. પરંતુ એનો બધો વખત લઢાઇઓમા અને અવ્યવસ્થામા ગયો છે, અને ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ કાઠીયાવાડમા રખડતો મરણ પામ્યો. એણે એક વખત અમદાવાદ અકબરશાહ પાસેથી લીધુ હતુ એ આગળ જોઇશુ

ઇતમાદખા

મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાને નામનો સુલતાન બનાવી ઇતમાદખાએ અમદાવાદમા રહી રાજ્ય કરવા માડયુ પણ તે સુખે બેસી શકયો નહી દેશ અમીરોમા વહેંચાયલો હતો. એ બધુ ગૂજરાતના રાજકીય ઇતિહાસને લગતુ હોવાથી અમદાવાદને તેની સાથે સબધ નથી. ઇ સ ૧૫૫૬ના અરસામા સરદાર ચગીઝખા રૂમીએ ઇતમાદખાને હરાવી અમદાવાદ કબજે લીધુ ઇતિમાદખા સુલતાનને સાથે લઇ મોડાસા નાસી ગયો બે વર્ષ સુધી આ અમીરની સત્તા શહેરમા અને બહાર સર્વોપરિ રહી એની સત્તા અને દોર ઘણો હતો કેટલાક મોટા અમીરોએ એનું ઉપરીપણુ કબુલ કર્યુ એમા માળવાનો પદભ્રષ્ટ રાજા બાઝબહાદૂર જે એ વખતે હિંદમા સર્વોત્તમ ગવૈયો ગણાતો હતો તે પણ અમદાવાદમા ચંગીઝખા પાસે આવેલો હતો ચગીઝખાએ લશ્કર સાથે કાકરીયા તળાવ પાસે પડાવ નાખેલો હતો અને આસપાસના ખેતરમા પાકેલી જુવારને એના લશ્કરના ઘોડાઓએ મોઢુ પણ અડકાડયુ નથી એવો પાકો બંદોબસ્ત

ચગીઝખા અને અમદાવાદ

[૧૯] A His. of Guj Sultanant, J B B. R A S. LXXIV. p 106

એણે રાખ્યો હતો આ બીના મીરાતે સીકંદરીના કર્તાએ નજરે જોયેલી છે એના બે વર્ષના અમલમા શહેર સુખી અને આબાદ બન્યુ ઇ સ ૧૫૬૮ મા ચોગાન રમવાનું બહાનું કાઢી ઝુજહારખાં હબસીએ ભદ્ર અને ત્રણ દરવાજા વચ્ચેના મેદાનમા આ સત્ળ પણ બહાદૂર પુરુષને મારી નાખ્યો અને થોડા વખત સુધી શહેરમા હબસીઓનુ જોર રહ્યુ [૨૦]

ઇ સ ૧૫૬૮મા ઇતિમાદખાએ આવીને ફરીથી અમદાવાદ લીધુ અને પહેલા પ્રમાણે સત્તા જમાવી આ સમયે ઉત્તર હિંદમાથી નાસીને આવેલા મીરઝાઓ ગૂજરાતની રાજકીય બાબતોમા સત્તા મેળવતા જતા હતા ઇ સ ૧૫૭૨મા સૈયદ મીરા નામના મોટા અમીરનું મૃત્યુ થયુ એટલે અમીરો પર એનો દાબ હતો તે ગયો આ બધા બનાવોથી પાટણથી શેરખાએ ઇતમાદખાને કાઢવાના હેતુથી અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો ઇતમાદખાએ ભરૂચથી મીરઝાઓની મદદ માગી એટલે શેરખા દરવાજેથી જ પાછો ગયો અને અમદાવાદનું રક્ષણ થયુ એ જ વખતે ઇતિમાદખાએ ગૂજરાતની સ્થિતિનું વર્ણન કરી બાદશાહ અકબરને ગુજરાતમા તેડવાને મીર અબુતુરાબ વલીને મોકલ્યા અકબરે અમદાવાદ આવવાને ઇ સ ૧૫૭૨ના જુલાઇ માસમા ફતેહપુર સીક્રીથી પ્રયાણ કર્યું, અને ચાર માસે પાટણ આવ્યા અકબર બાદશાહના પરાક્રમોના સમાચારથી ગૂજરાતમા ભય વ્યાપ્યો, અને ગૂજરાત લડાઇ વગર શરણ થયુ સુલતાન મુઝફ્ફર ખેતરોમા સતાઇ ગયો ઇતમાદખા વગેરે અમીરો અમદાવાદથી નીકળી કડી બાદશાહને લેવા ગયા તે પછી તુરત બાદશાહ અમદાવાદ આવ્યા એમના નામનો સિક્કો પડ્યો અને ખુતબો વચાયો ત્યાથી ખભાત વગેરે જગ્યાએ થઇ, પોતાના સુપ્રસિદ્ધ દૂધભાઇ મીરઝા અઝીઝ કોકાને અમદાવાદમા સુબા તરીકે મુકી બાદશાહ ફતેહપુર સીક્રી પાછા ગયા [૨૧]

અકબરનુ પહેલુ આગમન

મીરાતે અહમદીમા લખેલુ છે કે આ પહેલી સ્વારી વખતે બાદશાહે

[૨૦] His of Guj Sultnat J B B R A S No LXXIV p 108 મીરાતે સીકંદરી પૃ ૪૩ [૨૧] એજ પૃ ૧૦૯-૧૧૧

કડીથી આવી હાજીપુરમા મુકામ કર્યો એ વખતે કેટલાક તોફાની લોકોએ બાદશાહનું લશ્કર શહેર લૂટવાનો ઇરાદો રાખે છે એવી વાત ચલાવી ગભરાટ ફેલાવ્યો બાદશાહે તોફાનીઓને પકડી લોકને શાત કર્યા અને શહેરમા આવી દરબારે આમ ભર્યો જેમા સર્વ ગરીબ, ધનવાન હાજર થઈ શકે હીજરી ૯૮૦ના રજબ માસની ૧૪મી તારીખે અમદાવાદમા બાદશાહના પ્રવેશનો ઉત્સવ થયો એ સવત 'નહશદ વ હશતાદ' એ શબ્દો ઉપરથી નીકળે છે[૨૨]

પરતુ બાદશાહને કે સુબા મીરઝા કોકાને નીરાતે બેસવાનો વખત આવ્યો નહિં બાદશાહ ૧૫૭૩ના જૂનમા ગૂજરાતથી ફતેહપુર સીક્રી પહોચ્યા અને એ માસમા જ મીરઝા મુહમ્મદ હુસેન અને ઇખ્તીયાર ઉલમુલ્કે બળવો કર્યાના સમાચાર આવ્યા અમદાવાદના સુબા પાસે પુરતુ લશ્કર હતુ નહિં મુહમ્મદ હુસેન મીરઝા સાબરમતી ઉતરવા માટે લશ્કર લઇ પડયો હતો બાદશાહ આગ્રેથી નવ જ દિવસમા ૬૦૦ માઈલ કાપીને આવ્યો તે એના માનવામા પણુ આવ્યુ નહિં બાદશાહે એવી ઝડપથી કામ લીધુ કે અમીરોની સલાહમા કે વિચાર કરવામા વખત ન ગાળતા તુરત હુમલાની તૈયારી કરી લશ્કરના ત્રણુ ભાગ પાડી વચલા ભાગનો સરદાર પ્રસિદ્ધ મીરઝા બહેરામખાના સોળ વર્ષના પુત્ર મીરઝા અબદુર રહીમખાને બનાવ્યો પોતે એક સો ચુનદા સરદારોને લઈ ગમે ત્યા મદદ માટે તૈયાર રહ્યો અને સર્વથી પહેલો સાબરમતી ઉતર્યો તા ૨૭ સપ્ટેંબર ૧૫૭૩ને દિવસે ભારે લઢાઇ થઈ લઢાઇ લાબી ચાલી નહિં અને ટુકા વખતમા સપૂર્ણ વિજય મળ્યો મુહમ્મદ હુસેન મીરઝા ઘવાયલો પકડાયો રાજા ભગવાનદાસના ભાઇ ભૂપતને સરનાલની લઢાઈમા મારી નાખનાર શાહ મદદ પણ કેદી તરીકે પકડાયો અને ભગવાનદાસનુ વેર વસુલ કરવા બાદશાહે સ્વહસ્તે બરછીથી તેને

અકબરશાહની બીજી ચઢાઇ

અમદાવાદ આગળની લઢાઇ

[૨૨] જુઓ, મીરાતે અહમદી ગૂજરાતી ભાષાતર ભા ૧ પૃ ૧૦૪ આ ગભરાટમા જેના સરસામાન લૂટાયા હતા તેમને લુટારાઓને પકડયા પછી ઓળખીને સામાન પાછા સોપવામા આવ્યા હતા

મારી નાખ્યો હવે બાદશાહ આરામ લેવા થોભ્યો અને ઘેરાયલા મીરઝા અઝીઝ કોકાની રાહ જોતો હતો એવામાં ઈખ્તીયાર ઉલ્મુલ્ક લશ્કર લઇ આવ્યો ત્યાં લડાઇ થઇ એમાં ઈખ્તીયાર ઉલ્મુલ્ક હાર્યો અને ભાગ્યો બાદશાહે બધા બળવાખોરના આશરે બે હજાર માથાનો એક મોટો બુરજ કરાવ્યો [૨૩] આ લડાઇ પછી મીરઝા અઝીઝ કોકા અમદાવાદમાંથી નીકળી લડાઇના મેદાનમાં આવી બાદશાહને ભેટ્યો [૨૪] એ જ સાંજે બાદશાહે દરવાજાથી અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો અકબરશાહ અમદાવાદમાં

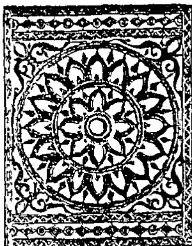
અકબર અમદાવાદમાં

અગીયાર દિવસ રહ્યા[૨૫] અને દેશની વ્યવસ્થામાં સમય ગાળ્યો એ વખતે બાદશાહ વટવે કુતુબે આલમ સાહેબનો રોજો જોવા ગયા અને ત્યાંથી લોહ લક્કડનો અજાયબી ભરેલો પથ્થર અડધો પોતાની સાથે આગ્રા લઈ ગયા [૨૬] એમ કહેવાય છે કે કોઇ ગુજરાતીએ બાદશાહની આ સ્વારીનું વર્ષ કાઢવા માટે “ કેહેર બ ગુજરાત આમદ ” એવા શબ્દો વાપર્યા, એટલે ગુજરાતમાં કેર આવ્યો એવો અર્થ થાય બાદશાહે નાખુશ થઇ એ માણસને રૂબરૂમાં બોલાવ્યો ત્યારે હાજર જવાબથી એણે કહ્યું કે મેં તો “ શાહ બ ગુજરાત આમદ ” એવા શબ્દો વાપર્યા છે એટલે બાદશાહ ગુજરાતમાં ભલે આવ્યા એવો અર્થ થયો બાદશાહે ખુશી થઇ એને ઇનામ આપ્યું [૨૭]

હવે અમદાવાદના સ્વતંત્ર બાદશાહોનો છેવટનો અંત આવ્યો. છેલ્લો બાદશાહ મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો હજી હયાત હતો એકવાર અમદાવાદની ગાદીએ હજીએ એને બેસવાનું હતું પરંતુ વસ્તુતઃ અમદાવાદની સ્વતંત્રતાનો, એના સ્વતંત્ર બાદશાહોની મીઠી છાયાનો એને હમેશનો વિયોગ થયો

[૨૩] His of Guj Sultanat, J B B R A S No LXXIV p 113-115 [૨૪] ગૂ. સ. મ. ૩૧૮ આ વેગે બે માસ ચાલ્યો હતો [૨૫] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ભા ૧ પૃ ૧૨૮ [૨૬] એજ પૃ ૧૨૮ [૨૭] એજ પૃ ૧૨૭

પ્રકરણ આઠમું

મોગલ સામ્રાજયનું એક મહાન શહેર

" અહીં સ્થાપી અકબરશાહેં બાધી નીતિ પાસે,
નહિ જુલમ ન ઝાઝુ દાણ નહી પક્ષાપક્ષી
દીધુ દેશીને માન સમાન, દેશાઇગીરી બક્ષી "

—નવલરામ

ઈ. સ. ૧૫૭૩મા અમદાવાદ સ્વતંત્ર બાદશાહોની રાજધાની મટીને મોગલ સામ્રાજ્યના એક માનીતા પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર બન્યુ ઇ. સ ૧૭૦૭ એટલે ઔરંગઝેબના અવસાન સુધીના ૧૩૪ વર્ષ સુધી અમદાવાદની આબાદી વધતી ગઇ પણ તે પછીના નબળા મોગલ બાદશાહોના રાજ્યની અને મરેઠાઓની ચઢાઇઓની અવ્યવસ્થાના ઇ. સ ૧૭૫૮ સુધીના ૫૧ વર્ષમા શહેરની ખરાબી થવા માડી, તે ૧૭૫૮ પછી ૧૮૧૮ સુધીના મરેઠી સત્તાના સમયમા પુરેપુરી થઇ

મોગલાઈમા અમદાવાદની સ્થિતિના ભાગ

મોગલાઇમા દીલ્હીથી ગૂજરાતના સુબા નીમાતા અને અમદાવાદમા રહી દેશનો વહીવટ કરતા આ ૧૩૪ વર્ષના લાબા સમયમા અમદાવાદમા

સામાજ્યના મોટા મોટા પુરુષો આવી ગયા. ઘણુ ખરૂ બાદશાહ પોતાના ખાસ અંગના માણસોને, બાદશાહજાદાઓ કે નજીકના સગાને જ આ માનીતા પ્રાંતની સુબેદારી ઉપર નીમતા. મોગલ સામ્રાજ્યમા સોનાની ટંકશાળ ફક્ત ચાર જ શહેરોમા હતી, અને એમા અમદાવાદનું સ્થાન હતુ. પહેલા સુબા મીરઝા અઝીઝ કોકલતાશથી માંડીને છેલ્લા ૫૯મા સુબા મહારાજા વખતસીંહ સુધીમા અનેક નામાંકિત પુરુષો અમદાવાવાદમા આવી ગયા, કેટલાક વસ્યા, અને કેટલાક અમદાવાદમા જ મરણ પામ્યા છે આ ૫૯ સુબાઓ મા મીરઝા અઝીઝ કોકા અથવા કોકલતાશ, મીરઝા અબદુર રહીમખા ખાનખાના અને બાદશાહજાદા સુલતાન મુરાદબક્ષ, એ અકબર બાદશાહના સમયમા ખાસ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સુબાઓ આવ્યા હતા[૧]

મોગલાઇમા આવેલા નામાંકિત પુરુષો

અકબરના નામાંકિત સુબા

ઇ. સ. ૧૫૭૩મા અકબરે પોતાના દૂધભાઇ મીરઝા અઝીઝકોકાને પહેલો સુબો નીમ્યો. અકબરશાહના ૧૬૦૫ સુધીના સમયમા એ મીરઝા ત્રણવાર સુબા તરીકે આવ્યો. સાતમા અને નવમા સુબા તરીકે ઈ. સ. ૧૫૮૮ અને ૧૬૦૦મા મીરઝા કોકાની નીમણુક થઇ હતી, અને ઇ. સ. ૧૫૭૫ અને ૧૫૮૩મા બે વખત બહેરામખાના પુત્ર અબદુર-રહીમખાંની સુબા તરીકે નીમણુક થઇ આ સીવાય શીહાબુદ્દીનખા, ઇતમાદખા ગુજરાતી અને ઇસ્માઇલ કુલીખા ત્રીજા અને છઠ્ઠા સુબા તરીકે અને ઇ સ ૧૫૯૨મા શાહજાદો મુરાદબક્ષ આઠમા સુબા તરીકે અમદાવાદમા આવ્યા હતા ઈ સ ૧૫૭૫મા રાજા ટોડરમલે આવીને માપણીનુ કામ પુરૂં કર્યું

અકબરના સમયમા આઠ સુબા

ઈ સ ૧૫૮૩મા ઇતિમાદખા ગુજરાતી સુબો હતો તે વખતે થોડો સમય અમદવાદને પાછી અશાંતિ દેખવી પડી ઇતમાદખાએ વઝીરખાની કહેવાતા ૭૦૦ થી ૮૦૦ મોગલોને નોકરીમા ન રાખ્યાથી ચીડાઇને એ લોકો મુઝફ્ફર

[૧] મીરાતે અહમદી ગૂ બા ૧ અને ગુજરાત ગેઝેટીયર ઉપરથી

શાહને મળ્યા મુઝફ્ફરશાહ પાસે ચાણચાર હજાર કાઠી સ્વારો પણ હતા[૨] એ બધુ લશ્કર લઇ શહેરની નબળી સ્થિતિ જોતા રાયખડ

સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાએ અમદાવાદ સર કર્યું

દરવાજા આગળ તુટેલી જગ્યાએથી પેસી[3] સહેજ લડાઇમા જ એણે શહેર કબજે કર્યું ઇતમાદખા કઠી થઇને દિલ્હી જતા માર્ગે સુબા શીહાબુદ્દીનને પાછા વળવા વિનવવા લાગ્યો. અમદાવાદ એ વખતે ઇતમાદના પુત્ર શેરખાને હવાલે હતુ[૪] શીહાબુદ્દીન અને ઇતમાદખાએ શહેર આગળ આવતા પહેલા શહેર મુઝફ્ફરના હાથમા ગયાના સમાચાર

મુઝફ્ફર સાથેની લડાઇ

સાભળ્યા આ બન્ને અમીરો શહેર પાસે સાબરમતીને કિનારે ઉસમાનપુર પાસે છાવણી નાખી રહ્યા પરતુ એમનામા હિંમત નહોતી કુટુંબને સાથે લાવેલા હોવાથી ગૈરાછોકરાની મઝાળમા પડયા ઇતમાદખા નદીનો ઘાટ મજબુત કરવાનો ડોળ કરવા લાગ્યો, અને મીર અબુતુરાબ નાસી જવાની વાટ જોઈ સતાઇ ગયો[૫] આ સ્થિતિમા સામે કાઠે ખાનપુર દરવાજા આગળથી મુઝફ્ફર બે હજાર માણસો લઇ બહાર આવ્યો અને લડાઇ થઈ એમા શીહાબુદ્દીન અહમદખા નાસી ગયો,[૬] અને કાઠીઓએ એના તંબુ વગેરે સરજામ લૂટી સ્ત્રીઓ ઉપર પણ જુલમ ગુજાર્યો[૭] સુલતાન મુઝફ્ફરે ભદ્રમા આવી બાપદાદાના રાજ્યાસન ઉપર બેસી પોતાની આણ વર્તાવી[૮] શીહાબુદ્દીન વગેરે પાટણ જઇને ભરાયા. આ લડાઇમા ઇતમાદખા અને મીર અબુતુરાબે કાઇ બહાદુરી બતાવી નહિ, પણ તબકાતે અકબરીના કર્તા નીઝામુદ્દીન અહમદખા ઇતમાદખાનો બક્ષી હતો એણે સારી બહાદૂરી બતાવી, અને શીહાબખા વગેરેને પાટણથી ઝાલોર નાસી જતા અટકાવી બાદશાહી લશ્કરની મદદ આવે તેની રાહ જોવાને સમજાવ્યા આ સમય દરમ્યાન

[૨] ગુજરાત ગેઝેટીયર પ ૨૬૮ [3] His of Guj Sultanat J B. B R A S No LXXIV p 146 [૪] ગુ ગેઝેટીયર પૃ ૨૬૮ [૫] મીરાતે અહમદી ગૂ ભા ભા ૧ પૃ ૧૪૬ [૬] ગૂ ગેઝેટીયર પૃ ૨૬૮ His of Guj Sultanat J B B R A S No LXXIV p 146–147 આમા શીહાબુદ્દીન અહમદખા લડ્યો ખરો પણ લશ્કર નાહિમત બની ગયેલુ અને ઇતમાદખાની નબળાઇથી હારવુ પડ્યુ [૭] મીરાતે અહમદી પૃ ૧૪૭ ગૂ ગેઝે પૃ ૨૬૮, અને J. B B. R A S No LXXIV p 146 [૮] મીરાતે અહમદી ભા ૧ પૃ ૧૪૭

મુઝફ્ફરશાહે ૭ માસ અમદાવાદમાં ફરી રાજ્ય કર્યું અને જુમામસીદમાં જઈ હી. ૯૯૧ (ઇ. ૧૫૮૩–૮૪)માં ખુતબો વંચાવી પોતાના નામનો સિક્કો પડાવ્યો.[૯]

આ સમાચાર બાદશાહને મળતાં દિલ્હીથી તાબડતોબ મીરઝાં અબદુરરહીમખાને બીજીવાર મોકલ્યો, અને મીરઝાંએ આવીને સરખેજ આગળ શાહ ભીખણની દરગાહ આગળ મુઝફ્ફર શાહને લડાઈ આપી. એમાં મુઝફ્ફર હાર્યો અને નાસીને ખંભાત ગયો. આ બનાવના (ઇ. સ. ૧૫૮૪) સંસ્મરણ વાસ્તે મીરઝાંખાંએ વિજયની જગ્યાએ એક સુંદર બાગ કર્યો.[૧૦] એને જીતપુર, બાગે ફતહ, ફતેહબાગ અગર ફતેહવાડી કહે છે. અમદાવાદના બાગોમાં એ એક ઘણો સુંદર બાગ હતો. એનું સવિસ્તર વર્ણન આગળ કરીશું. એમ કહેવાય છે કે આ વખતે અમદાવાદ રક્ષણ વગરનું હતું અને મુઝફ્ફરશાહ ભરૂચથી દોડી આવ્યો. અબદુરરહીમખાંનું લશ્કર નાનું હોવા છતાં બહાદુરીથી ૧૦૦ હાથી સાથે એણે હુમલો કરી જીત મેળવી; અને શહેરમાં દમામથી પ્રવેશ કરી લોકોને મારીનો ઢંઢેરો ફેરવ્યો.[૧૧] ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાનના બીજીવારના રાજ્યનો હવે છેવટનો નાશ થયો.[૧૨]

મીરઝા અબદુરરહીમખાની બે વર્ષની સુબાગીરીમાં (૧૫૭૫–૭૭) વહીવટ નાયબ સુબા વઝીરખાંના હાથમાં હતો. આ સમયમાં ગુલરૂખ બેગમના પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મીરઝાએ દક્ષિણથી આવી મહેરઅલીના ચઢાવવાથી ગૂજરાતમાં તોફાન મચાવ્યું; અને મીરઝાં નંદરબારથી ખંભાત આગળ થઈ અમદાવાદ આવ્યો. આ બંડની ખબરથી વઝીરખાંએ પાટણ માપણીના કામમા રોકાયલા રાજા ટોડરમલને મદદે બોલાવ્યો. વઝીરખાં કિલ્લામાં ભરાયો હતો તે વખતે બંડખોરો નીમરણીઓ મુકી ભદ્રના કિલ્લામાં પેઠા. એવામા ટોડરમલના આવવાની ખબર સાભળી બળવાખોરો ધોળકે ગયા; રાજા

મુઝફ્ફર હુસેન મીરઝાનો હુમલો

[૯] J. B. B. R. A. S. LXXIV p. 146–147. એમ લખે છે કે આ લડાઈ જોવા શહેરના લોક બહાર આવ્યા હતા. પૃ. ૧૪૮ માં લખે છે કે મુઝફ્ફર પડાવેલા સિક્કામા અમદાવાદની ટંકશાળનું નામ અને હિ. સ ૯૯૧ મુઝફ્ફરશાહ બીન મહમૂદશાહ એમ લખ્યુ છે. [૯] ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૭૭. [૧૦] એજ J. B. B. R. A. S. LXXIV. p. 151. [૧૧] એજ પૃ. ૧૫૦. [૧૨] એજ પૃ. ૧૫૦.

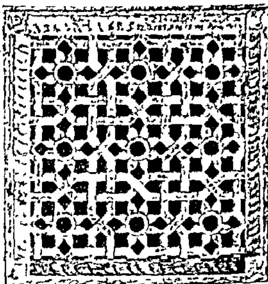
ટોડરમલ અને વઝીરખાંએ પુંઠ પકડીને ત્યા તેમને હરાવ્યા. એમ કહેવાય છે કે ધોળકા આગળની લડાઇમાં બહાદૂર શ્રી ગુલરૂખ બેગમે કેટલીક તીરઅંદાઝ સ્ત્રીઓને લડાઇમાં પુરષોના વેશ પહેરાવી મોકલી હતી. રાજા ટોડરમલે તેમને પકડી આગ્રે મોકલી દીધી.[૧૩]

હવે અમદાવાદનો શાંતિનો સમય આવ્યો. મોટી લૂટ, લડાઇઓ કે ઘેરા લાંબા સમય સુધી દેખવાના નહોતા. ઈ. સ. ૧૬૦૫માં અકબરશાહના મૃત્યુથી તેના પુત્ર નુરૂદ્દીન મુહમ્મદ જહાંગીરના હાથમાં સામ્રાજ્યની સત્તા આવી અને આશરે સો વર્ષ—ઇ. સ. ૧૭૦૭ સુધી ઔરંગઝેબ બાદશાહના રાજ્ય સુધી અમદાવાદ સારી વ્યવસ્થામા રહ્યું અને એની આબાદી વધતી ગઇ.

અકબર બાદશાહના વખતમાં ચાર નામાંકિત માણસો સુબાગીરી સીવાય અમદાવાદમા આવી ગયા. એમાં પહેલુ નામ આખા હિંદુસ્તાનમા અકબર બાદશાહના નામ સાથે જોડાયલા અને જાણીતા બીરબલનું છે. રાજા બીરબલનું સ્થાન અકબરના દરબારમા કેવું હતુ તે વર્ણન કરવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ બાદશાહને બીરબલ વગર ગમતુ ન હતું એમ ઇતિહાસકારો કહે છે. બીજી વખતની ચઢાઈ વખતે નવ દિવસમા આગ્રાથી અમદાવાદ બાદશાહ આવ્યા ત્યારે રાજા બીરબલ સાથે હતા.[૧૪] બીજા રાજા ટોડરમલ આવ્યાનું આગળ જોઈ ગયા. ત્રીજા ખ્વાજા નીઝામમુદ્દીન અહમદખા હતા અને સુલતાન મુઝફ્ફર સાથેની લડાઇ વખતે એમણે ખરૂં કાર્ય કરેલુ છે. ખ્વાજા નીઝામમુદ્દીને લાંબો વખત ગૂજરાતની બક્ષીગીરી કરી છે પરતુ અકબરશાહના રાજ્યનો એક વિશ્વાસલાયક અને સવિસ્તર ઇતિહાસ લખવા માટે નીઝામમુદ્દીન વધારે જાણીતા છે. એમ કહેવાય છે કે તબકાતે અકબરીનો કેટલોક ભાગ અમદાવાદમા લખાયલો છે. નીઝામુદ્દીનનુ ચારિત્ર ઉત્તમ હતુ. એ પ્રમાણિક અને રાજનીતિકુશલ હતા.[૧૫] ચોથો હાજી ઉદ્દબીર નામનો પુરષ ઈ. સ. ૧૫૫૫મા મક્કાથી અમદાવાદ આવી રહ્યો હતો, અને અકબરશાહના સમયમા વકફ ખાતાનો અમલદાર બની ફરી મક્કે ગયો હતો. એણે અરબીમા ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે.[૧૬]

[૧૩] મીરાતે અહમદી ગૂ ભા ભા. ૧ પૃ. ૧૩૪ ગૂ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૬૮.
[૧૪] બ્લોકમેનની આઇને અકબરી ભા. ૧ [૧૫] Elliot Vol. V pp. 178-179.
[૧૬] J. B. B. R. A. S. LXXIV p. 104, 126.

પ્રકરણ નવમું

અહમદાબાદ કે ગર્દાબાદ !

જહાંગીર બાદશાહના સમયમાં અમદાવાદમા આઠ સુબા આવ્યા. એમાં બે ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. એક મીરઝાં અઝીઝ કોકા ચોથીવાર સુબા તરીકે (૧૬૦૯ થી ૧૬૧૧) નીમાયો; અને આ વખતે પોતે ન આવતા પોતાના પુત્ર જહાગીર કુલીખાને નાયબ સુબા તરીકે મોકલ્યો. જહાંગીર બાદશાહના સમયમાં શરૂઆતમા જ સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના પુત્ર બહાદૂરે બળવો કર્યો અને જહાગીરે રાજા વિક્રમાજીત ઉર્ફે પત્રદાસને તેની સામે મોકલ્યો, અને રાજાએ અમદાવાદ આવી બહાદૂરને હરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૦૬માં સૈયદ મુરતઝાખાં બુખારી સુબા થઈ અમદાવાદમા આવ્યા; અને આજ સુધી જે ભાગ બુખારી મહોલ્લાને નામે ઓળખાય છે તે નામ એમને લીધે પડેલું છે.

બહાદૂરનો બળવો

ચૌદમા સુબા મુકર્રબખાંના વખતમાં જહાગીર બાદશાહ ગૂજરાતમા આવ્યા. માળવાથી ખંભાત થઇ અમદાવાદ આવવાનો ક્રમ ગોઠવેલો હતો. હી. સં. ૧૦૨૭ ઈ. સ. ૧૬૧૭ના ડીસેમ્બર મહીનામા (તા. ૩૦મીની લગભગમાં) બાદશાહી સ્વારી ખંભાતમાં દરીયાની સહેલ ભોગવીને અમદાવાદ આવવા ઉપડી.[1]

[1] જહાગીરની સ્વારી ઇ. સ. ૧૬૧૭ના અતમા-ડીસેંબરના ખભાતથી ઉપડી ૧૬૧૮ના જાન્યુઆરીના પહેલા અઠવાડીઆમા અમદાવાદ આવી. તુઝકે જહાનીરી

અમદાવાદથી મોટા મોટા સૈયદો અને ઉમરાવો સામા ખંભાત સલામ કરવા ગયા હતા પાચ દીવસની મજલ પછી સ્વારી અમદાવાદમા આવી અને શહેરમા પ્રવેશનુ મુહૂર્ત બીજે દીવસે હોવાથી કાકરિયા તળાવ ઉપર પડાવ નાખ્યો.

જહાગીર કાકરિયા પાસે

જહાગીર પોતાના આત્મચરિત્રમા લખે છે કે કાકરિયા તળાવની અંદર બાગ બગડી ગયો હતો અને મકાન પડી ગયા હતા તે સરીખાએ ફરીથી બનાવ્યા અને મરામત પણ કરી. કાકરિયાની રચના બાદશાહને બહુ ગમી. નગીના વાડીના પુલ પાસે તળાવને કિનારે તબકાતે અકબરીના કર્તા સુપ્રસિદ્ધ બક્ષી નીઝામુદ્દીન અહમદખાનો બાગ હતો એના પુત્ર સાથે કાઇ તકરાર થવાથી અબ્દુલ્લાખા ફીરોઝજગે બાગના ઝાડ કાપી નાખ્યા હતા એની ફરીયાદ આ વખતે થઇ અને એક બીજે પણ ગુનેહ અબ્દુલ્લાખાનો જણાતા એની મનસબ અને જાગીરમા ઘણુ ઓછુ કરી નાખવામા આવ્યુ તે જ દીવસે બાદશાહે શાહઆલમના રોઝા પાસેથી પસાર થતા પ્રાર્થના કરી [૨]

બીજે દીવસે શહેર પ્રવેશનુ મુહૂર્ત હતુ રસ્તામા લોક સ્વારી જોવા માટે ટોળેટોળા ભરાયા હતા. જહાગીર લખે છે કે કાકરિયાથી ભદ્ર સુધી રસ્તામા બધે ધૂળ ધૂળ જ હતી મુખ્ય રસ્તો પહોળો અને વિશાળ હતો પરતુ દુકાનોના દેખાવ રસ્તાને શોભે તેવા નહોતા મકાનો લાકડાના હતા અને રસ્તા ઉપરની દુકાનોના થાભલા પાતળા અને હલકા હતા સુરતગજ નામના ખાસ હાથી

શહેરમા

(Memoirs of Jahangir Vol I p 419)ના ભાષાતર કર્તા રોજર્સ અને બેવેરીજ ૧૬૧૮ના ડીસેબર લખે છે તે ભૂલ જણાય છે અમદાવાદમા નવ મહીના રહી આગે જતા દાહોદમા ઔરગઝેબનો જન્મ ઈ સ ૧૬૧૮ના અકટોબરમા થાય છે, અને એ તારીખ પ્રો સરકાર કબુલ રાખે છે ૧૬૧૭ના ડીસેબરમા ખભાતથી ઉપડ્યાની સાલ અને ઔરગઝેબના જન્મની હીજરી સાલ ૧૦૨૭ છે એટલે એ સાલમા ઇ સ ૧૬૧૮ આવે છે સર ટૉમસ રો પણ અમદાવાદમા પ્રવેશની તારીખ ૧૬૧૮ના જાન્યુઆરીના પહેલા અઠવાડીઆમા તા ૬ ઠીએ મુકે છે અને ખભાત પહોચ્યાની તા ૧૮ ડીસેબર ૧૬૧૭ કહે છે જુઓ Journal of Sir Thomas Roe. p 404 note [૨] Memoirs of Jahangir Rogers & Beverage I. p 420-21

ઉપર બેસી સ્વારી રૂપીઆ વેરતી વેરતી ભદ્રમાં આવી પહોંચી. જહાંગીર લખે છે કે ભદ્રમાં પુરાણાં બાદશાહી મકાનો આ વખતે છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી પડી ગયાં હતાં. માળવાથી અમદાવાદ આવવાની વાત જાહેર થયાથી મુકર્રબખાંએ જુનાં મકાનોનાં ખંડેરો પડાવી નવા મકાનો કરાવ્યાં હતાં, અને એક નદીમાં ઝરૂખો પડે એવું મકાન પણ કરાવ્યું હતું. એ ઝરૂખામાં બાદશાહ રોજ નિયમિત તબીયત ઠીક ન હોય તો પણ આશરે બે કલાક બેસતા અને લોકની દાદ ફરિયાદ પોતાને કાને સાંભળી યથાશક્તિ ચોખ્ખો ન્યાય કરવા પ્રયત્ન કરતા. સાબરમતીની રેતીમા આ ઝરૂખા તળે કયી જગ્યાએ આ ન્યાય માટે લોકનાં ટોળાં મળતાં હશે તે ચોક્કસ જાણવાનું હાલ કાંઇ સાધન રહ્યું નથી.[3]

જહાંગીર અમદાવાદમા

અમદાવાદમા આવ્યા પછી તુરત શાહજહાનો ૨૭ મો જન્મ દીવસ હતો. એટલે એની તુલા કરી દીવસ ખુશાલીમા ગાળ્યો અને એ જ દીવસે ગૂજરાત પ્રાંત શાહજહાંને જાગીરમાં આપ્યો. બીજે દીવસે જુમા મસ્જીદની મુલાકાત લીધી. મસ્જીદની બાંધણી બાદશાહને બહુ ગમી. શાહ વજીઉદીનની દરગાહ જે શાહી મહેલની પાસે જ હતી તેની પણ જ્યારત કરી. થોડા દીવસ પછી બાદશાહે રૂસ્તમવાડીની મુલાકાત લીધી. રૂસ્તમવાડી અકબર બાદશાહના સમયમા શાહજાદા શાહમુરાદે પોતાના પુત્ર મીરઝા રૂસ્તમના નામથી બનાવી હતી. ત્યા એક ગુરવારની રાત બાદશાહે આનંદમાં ગાળી; અને શાહજહાંના ખાસ નોકર રૂસ્તમખાને આ વાડી સાથે નામ સાદશ્ય આવવાથી વાડી ઇનામમા આપી. આ રૂસ્તમવાડી તે શાહીબાગમા ખડ્ગધારેશ્વર પાસેનો પ્રસિદ્ધ રૂસ્તમ બાગ હતો. રૂસ્તમ બાગની નજીકમાં શેખ સીકંદરની હવેલી હતી અને એના બાગમાં અંજીર ઘણા સ્વાદિષ્ટ થતાં હતાં તે બાદશાહે પોતાને હાથે તોડીને ખાધાં. જહાગીર લખે છે કે હાથે તોડીને ખાવામાં કાંઈ ઓર સ્વાદ આવે છે, અને અમદાવાદનાં અંજીર બુરાનપુર કરતાં સ્વાદમા ચઢીયાતાં છે; એમાં અંદર બીયાં ઓછાં છે. અમદાવાદીઓ હાલ જાણે છે કે અમદાવાદમાં અંજીર ક્યાં થાય છે! મુંબાઇથી આવે તો ખરાંય. એ જમીનની રસાળતા ગઇ, અને એ બાગના શોખ

[3] તુઝુકે જહાગીરી. ૧. ૪૨૨-૨૪.

પણ જતા રહ્યા ! ! સીકંદર શેખ ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખનાર પહેલો અમદાવાદી હતો અને એ શાહીબાગ પાસે રહેતો હતો.[૪]

આ સમયે ઇડરનો રાણો રાજા કલ્યાણ બાદશાહને સલામ કરવા અમદાવાદ આવ્યો. જહાંગીર લખે છે કે ગૂજરાતના સુલતાનો સાથે ઘણીવાર ઇડરના રાણાઓ લડતા અને કેટલાક તાબે પણ થયા હતા; પરંતુ કોઇ રાણો સુલતાનને મળવા અમદાવાદ આવેલો નહિં. જહાંગીરે રાણાને એક હાથી ભેટ આપ્યો. એ પછી બાદશાહે સરખેજના રોજાની જયારત કરી અને ત્યાં સુલતાન મહમૂદ બેગડાની દરગાહ પણ જોઇ. ત્યાંથી પાછાં આવતા મીરઝાં અબદુર રહીમખા ખાંનખાનૈંાએ બનાવેલા બાગે ફતહ અથવા ફતેહવાડીની મુલાકાત લીધી.[૫] એમ કહેવામ છે કે મીરઝાની પુત્રી ખેરૂન્નીસા બેગમે બાદશાહને નોતરૂં દીધુ હતું અને તે વખતે પાનખર ઋતુ હતી; પરંતુ અમદાવાદના કારીગરો પાસે બનાવટી ફળફુલ બેગમે તૈયાર કરાવી ઘણા ખર્ચે વાડી તાજી ખીલેલી હોય એવી બનાવી હતી. બાદશાહ ફળ તોડવા ગયા ત્યારે એ ભ્રમ ભાગ્યો અને અમદાવાદની કારીગીરીના અને બેગમના શોખના વખાણ કર્યા.[૬] જહાગીર લખે છે કે આખા ગૂજરાતમા એવો બાગ નહોતો. જહાગીરને કુદરતી વસ્તુઓનો બહુ શોખ હતો, અને ઝાડ પાન, પશુ પક્ષીના જીવનમા બહુ રસ પડતો. આ બાગમા જહાગીર પાસે ફરિયાદ આવી કે નદી કીનારે બેઠકો ઉપર ચંપાના ઝાડ હતા તેને મુકર્રબખાના માણસોએ કાપી નાખ્યા. જહાગીરે આ બાબત તપાસ કરાવી અને ગુનોહ સાબીત થતા ઝાડ કાપનારના બન્ને અગુઠા કાપી નંખાવ્યા.[૭]

જહાંગીરને અમદાવાદ પસંદ ન પડયુ એટલે માળવા થઇને આગ્રે જવાનો વિચાર કર્યો, અને તા. ૧૦મી ફેબ્રુઆરી ૧૬૧૮ને દીવસે અમદાવાદ છોડયું. શહેરમાથી કાકરિયા તળાવ સુધી રૂપીઆ ઉછાળ્યા અને તળાવ પાસે ત્રણ દીવસ

[૪] એજ પૃ. ૪૨૪-૨૭. મીરાતે અહમદી ખાનપુર દરવાજા પાસે શાહજહાના નામે મહેલ બધાયાનું લખે છે તે જ શાહ વજીહુદ્દીનની દરગાહ પાસેના મહેલ હશે. મીરાતે અહમદી રૂસ્તમ બાગ ગુજરાતી અમીરે બધાવ્યાનું લખે છે તે ભૂલ છે. [૫] એજ પૃ. ૪૨૭ અને પૃ. ૪૩૧. [૬] મીરાતે અહમદી ગુ. બા. ૧-૧૯૮. [૭] તુઝુકે જહાગીરી. ૧-૪૩૧.

સુધી પડાવ નાંખ્યો. પરંતુ બાદશાહી સ્વારી માળવાની સરહદ સુધી પહોંચી ત્યારે તાપની મોસમમાં આગ્રા સુધી જવાનો જહાંગીરને કંટાળો આવ્યો અને માળવાના માંડુગઢ કરતાં અમદાવાદમાં રહેવું સારૂં એમ ધારી અમદાવાદ તરફ પાછા ફરવા નિશ્ચય કર્યો. માળવામાંથી ઝાલોદમાં આવી મુકામ કર્યો અને ત્યાંથી કાંકરિયા તળાવે આવી પડાવ નાખ્યો. તા. ૧ જમાદીઉલ અવ્વલ (તા. ૧૭ એપ્રીલ ૧૬૧૮)ને દીવસે શુભ મુહૂર્તે રસ્તામાં રૂ. ૫૦૦૦ ઉછાળીને અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો.[૮] આ વખતનો અમદાવાદનો બાદશાહનો નિવાસ જરા લાંબો હતો.

અમદાવાદ છોડવું અને મહીના પછી પાછા આવવું

જહાંગીરના અમદાવાદમાં આ ફરીથી થયેલા નિવાસમાં અમદાવાદ ઉપર વિરૂદ્ધ લાગણી થાય એવો બનાવ બન્યો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં રોગ ચાલતો હતો તે હવે આ વર્ષમાં અમદાવાદમાં આવ્યો. રોગનું જે સ્વરૂપ અમદાવાદમાં આવ્યું તેનાં તવારીખકારોનાં વર્ણન ઉપરથી એ ટુંટીઆનું દરદ હોય એમ જણાય છે (waba). અમદાવાદમાં એવું એક પણ માણસ નહોતું કે જે રોગમાં સપડાયું ન હોય. દરદ ત્રણચાર દીવસથી વધારે રહેતું નહિં, અને સારી વાત એ હતી કે મરણ પ્રમાણ નહિં જેવું જ વધ્યું હતું.[૯] એટલે રોગની પીડા ઘણી હતી પણ મરણનો ત્રાસ નહોતો. જહાંગીરને પણ તાવ આવી ગયો અને શનિવારે ચઢી રવિવારે ઉતર્યો એ પોતે લખે છે લાંબા મંદવાડ જેવી અશક્તિ આવી અને પીડા બહુ થઇ. આ બીમારી અમદાવાદમાં તે સમયે રહેતા યૂરોપિયનોને બહુ નડી. એમનામાં મરણ પ્રમાણ પણ બહુ હતું. આ દરદની પીડા, અમદાવાદની ધૂળ અને ઉનાળાનો તાપ એ બધાથી અકળાઇને જહાંગીરને અમદાવાદ ઉપર ઘણો અણગમો ઉત્પન્ન થયો. તે પોતાના આત્મચરિત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

અમદાવાદમાં રોગ

"આ શહેરના સ્થાપનારને આ જગ્યામાં તે શું સૌંદર્ય દેખાયું કે અહીં એણે શહેર બાંધ્યું ! અને એની પછી બીજા બાદશાહોએ પણ અહીં પોતાના અમૂલ્ય જીવનનાં વર્ષો શી રીતે ગાળ્યાં હશે એ મારી કલ્પનામાં પણ

[૮] તુઝુકે જહાંગીરી. Vol. II p. 9. [૯] મીરાતે અહમદી. ગ. ભા. ભા. ૧. પૃ. ૧૯૯.

આવી શકતુ નથી અહીં ગરમ પવન વાય છે અને પાણીની તગી છે. મેં આ શહેર બહુ ધૂળવાળુ છે એમ તો કહેલુ છે; અને એની હવા પણ ધૂળથી ભરેલી છે. પાણી પણ તદ્દન ખરાબ અને માફક આવે એવું નથી, શહેરની પાસેથી વહેતી નદી પણ ચોમાસા સીવાય હમેશ સૂકી જ છે. કુવાનું પાણી ઘણે ભાગે ખારૂ છે, અને તળાવો ધોબીઓએ સાબુવાળા કરી મુક્યા છે. સાધનસંપન્ન લોકોના ઘરમા ટાકા હોય છે, અને વર્ષાદનુ ભરી મુકેલું પાણી બારે માસ વાપરે છે. બહારની હવા લાગ્યા વગરનુ બંધ ભરી મુકેલુ પાણી તબીયતને ઘણુ નુકશાન-કર્તા છે. શહેર બહાર લીલોતરીને બદલે કાટાથી (થોરિયા) જમીન છવાયલી છે, અને કાટા ઉપર થઇને વાતા પવનની અસર જાણીતી છે. મેં આ શહેરને પહેલા ગર્દાબાદ (ધૂળાઉ શહેર) તો કહેલુ છે પણ હવે હુ એને શુ કહુ તે સમજાતુ નથી હું એને શમુમીસ્તાન કહુ, કે બીમારીસ્તાન કહું, કે ઝુકુમદાર (કાટાનું શહેર) કહુ કે ઝહન્નમાબાદ (નરક) કહુ ' કારણકે એ બધા નામ બધબેસતા આવે છે. "

બાદશાહને‍ા આ કટાળો અમદાવાદ શહેર ઉપર હોય એમ જણાતું નથી, પણ અમદાવાદની જગ્યા ઉપર છે આવી જગ્યાએ શહેર વસાવવા માટે વસાવનારની બુદ્ધિને એ નિંદે છે. અમદાવાદના રસ્તા ધૂળવાળા હતા એમ એક પરદેશી મુસાફર પણ કહે છે પરતુ આ સીવાય અમદાવાદને નિંદનાર છેક અઢારમી સદીના અત સુધી કોઇ ઉલ્લેખ જડતો નથી અબુલફઝલ લખે છે પાટણથી વડોદરા સુધી બધુ બાગ જેવુ લાગતુ હતુ જહાગીર પછીના મુસાફરો આખાયે અમદાવાદને એક મોટા ઉદ્યાન જેવુ કહે છે સુલતાન મહમૂદ બેગડો સારી હવા અને બગીચાઓનો શોખીન હતો એ બાદશાહ ઉનાળામા ચાપાનેરથી ખાસ અમદાવાદ આવતો આ બધુ જોતા લાગે છે કે અમદાવાદની આટલી બધી નિંદા કરવાનુ જહાગીરનું ખાસ કારણ તો તે ઋતુની ગરમી ઉપરાત પોતાને અમદાવાદના નિવાસમા રોગથી પીડાવુ પડ્યુ તે જ હશે જહાગીર હિંદુસ્તાનના બાદશાહોમા સર્વથી વધારે સૃષ્ટિસૌંદર્યનો ઉપાસક હતો કાશ્મીરમા

જહાગીરની નિંદાનુ કારણ

[૧૦] વાકેઆતે જહાગીરી Illiot Vol VI p p. 358-359

એણે ઉનાળા ગાળ્યા હતા અમદાવાદનો અનુભવ હાલ જે પરદેશીને અને વતનીને છે તે પણ ધૂળ અને ગરમીથી કંટાળે છે જ. ધૂળ અને ગરમીનું જહાંગીરનું વર્ણન ખરૂં જ છે. પરન્તુ બગીચાઓથી ગરમી કમી થઈ શકતી, અને અમદાવાદમા બે જ પ્રસંગ એવા આવ્યા છે કે આસપાસ ઝાડને બદલે ઉજ્જડ વેરાન હોય પહેલો પ્રસગ છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરની હાર પછી અકબરના રાજ્ય સુધીનો છે એ સમયની લડાઇઓ અને સુલતાનતની છેલ્લી અવ્યવસ્થાથી શહેર બહાર કાંઈક વેરાન થયુ હતુ. જહાંગીર એ સમય પછી તુરત અમદાવાદમા આવે છે એટલે શહેર બહાર લીલોતરીને બદલે ટાટા દેખ્યા હોય એ બનવા જોગ છે બીજો પ્રસગ મરેઠાની સત્તામા અમદાવાદ વેરાન થયુ તે છે, અને એનુ પરિણામ આપણે આજ સુધી ભોગવીએ છીએ

જહાંગીરના આ વખતના નિવાસમા પણ આનદ નથી ભોગવાયો એમ બન્યુ નથી રાજકીય મહત્ત્વના પ્રસંગો પણ બન્યા છે કચ્છનો રાજા રાવ ભારે નજરાણુ લઇ અમદાવાદ આવ્યો અને ૧૦૦ કચ્છી ઘોડા, ૧૦૦ અસરફીઓ અને ૨૦૦૦ રૂપીઆ નજર કર્યાં રાવની ઉમ્મર એ વખતે નેવુ વર્ષની હતી પણ એની બધી શક્તિઓ કાયમ હતી કહેવાય છે કે કચ્છનો રાજા ગૂજરાતનો મોટામા મોટો જમીનદાર હતો અને અગાઉ કોઇ રાજા કોઇ બાદશાહને નજરાણુ આપવા જાતે અમદાવાદ આવેલો નહિં જહાંગીરે પ્રસન્ન થઇને રાવને પોતાનો ઘોડો, હાથી અને હાથણી, હીરાજડિત તરવાર અને ચાર હીરાની વીંટીઓ આપી[11] એ જ અરસામા એક દીવસ ઘણો વરસાદ પડયો અને સાબરમતીમા રેલ આવી, તેમા ઘણા ઘર પડી ગયા જહાંગીર લખે છે કે અમદાવાદના શહેરીઓ કહે છે કે એટલો વર્ષાદ પહેલા કદી પડયો નહોતો[12] અબુનહસન નાદીરૂઝ્ઝમાન નામનો ચિત્રકાર એ વખતે હિંદમા સર્વ

કચ્છના રાવ અમદાવાદમા

ભારે વરસાદ

[૧૧] ગૂ ગેઝેટીયર પૃ ૨૭૫-૨૭૬ [૧૨] તુઝુકે જહાંગીરી Vol II p. 21 આ જગ્યાએ બાદશાહ સાબરમતીનુ થોડું વર્ણન કરે છે એ લખે છે કે ગાકા (?) આગળથી નીકળી દોઢ ગાઉ નીચે મીરપુર સુધી એ વાકલ (બકુલા ?) કહેવાય છે, અને મીરપુરથી ત્રણ ગાઉ પછી સાબરમતી કહેવાય છે

શ્રેષ્ઠ ગણાતો હતો અમદાવાદમા એણે બાદશાહના રાજ્યાભિષેક સમયનુ ચિત્ર કાઢીને બાદશાહને નજર કર્યું અને એને જહાગીરનામાના મુખપૃષ્ટ તરીકે પસદ કરવામા આવ્યુ.[૧૩]

જહાગીરે અમદાવાદની નિંદા કર્યા છતા મઝા ભોગવી છે. કાકરિયા એનું પ્રિય સ્થળ હોય એમ જણાય છે એક દીવસે શબે બરાતની રાતે કાકરિયા તળાવની આસપાસના બધા મકાનોમા જાતજાતની ગોઠવણી કરી રંગબેરંગી દીવાની રોશની કરવા હુકમ કર્યો હતો અને આતશબાજી ફોડાવી હતી એમા બાદશાહને એટલો આનદ પડયો કે શુક્રવારે સાજે પણ ફરીથી એ પ્રમાણે રોશની કરાવી. જહાગીર લખે છે કે એ વખતે કાકરિયાને કાઠે એક સંન્યાસી (હિંદુ) ઝુપડી બાધી રહેતો હતો બાદશાહે કોઈપણ દમામ વગર એની ઝુપડીમા જઇ સન્યાસી સાથે વાર્તાવિનોદ કર્યો અને એથી આનદ થયો. જહાગીર લખે છે કે એવો સંન્યાસી પહેલા કદી જોયો નહોતો[૧૪]

જહાગીરે અમદાવાદમા ભોગવેલો આનદ

સર ટોમસ રો લખે છે કે જહાગીર અમદાવાદમા આવ્યા પછી પોતે મળવા ગયો ત્યારે બાદશાહ શહેર બહાર એક બાગમા સ્ત્રીઓ સાથે નદી કીનારે પાણીની છેક પાસે બેઠા હતા રોને બાદશાહનો મેળાપ તે વખતે ન થયો અને એ કટાળીને ઘેર પાછો ગયો. રાતે એને મહેલે બોલાવવા માટે ખાસ તેડું આવ્યુ અને ભદ્રમા મહેલમા એ આવ્યો ત્યારે બાદશાહ ત્યા નહોતા એકાદ કલાક બેઠા એવામા બાદશાહના આવવાની ખબર મળી અને બાદશાહ પોતે ગાડુ હાકી નુરજહાને અદર બેસાડી આવતા દેખાયા. સાથે કોઇ માણસો નહોતા. થોડીવાર પછી ઘોડા ઉપર શાહજહા આવ્યો[૧૫] એક વખત મહેલ પાસે રાત્રે બજાર ભરીને રોશની પણ કરાવી હતી, અને એક વખત રૂસ્તમવાડી (શાહીબાગ પાસેનો રૂસ્તમબાગ) મા સાજ ગાળીને ત્યાથી મછવામા બેસી ભદ્રના મહેલ સુધી

[૧૩] એ જ પૃ ૨૦ [૧૪] એ જ પૃ ૨૨–૨૩ [૧૫] Journal of Sir Thomas Roe p. 426, "we sate an houre Suddenly news came to put out all lights, the king was come, who entred on an open waggon, with his Narmahall, drawne by bullocks, himselfe carter, and no man neare."

સંફર મારી હતી.[૧૬] નુરજહાંના ભાઈ અસફખાની હવેલી અને બાગ પણ અમદાવાદમાં હતા અને એમાં પણ અસફખાંના નોતરાથી બાદશાહે આનંદ કરેલો છે.

તા. ૨૨મી રમજાન ૧૦૨૭–૨૭ સપ્ટેંબર ૧૬૧૮ને રોજ બાદશાહી સ્વારી અમદાવાદથી ઉપડી, અને રીવાજ પ્રમાણે કાંકરિયા તળાવ ઉપર પડાવ નાખ્યો. એ વખતે બાદશાહનો સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે

જહાંગીર અમદાવાદ છોડે છે

૫૦મો જન્મ દીવસ હતો. કાંકરિયા તળાવ ઉપર અમદાવાદના પવિત્ર પુરુષો અને વિદ્વાનોને બોલાવી તેમની સાથે બાદશાહે રમજાન મહીનાની સાંજે રોજા છોડ્યા અને એ દીવસે મોતી અને સોનાના ગુલાબના ફુલ વેરવામાં આવ્યાં. કાંકરિયા ઉપર ચાર દીવસ મુકામ કર્યો.

આ વર્ષમાં જહાંગીરે શાહજહાંને ગૂજરાતનો સૂબો નીમ્યો અને એણે પોતાની જગ્યાએ વહીવટ કરવાને રૂસ્તમખાને નીમ્યો.

શાહજહાં સુબો

જહાંગીરે અમદાવાદના નિવાસ વખતે સિક્કા પડાવ્યા હતા અને રાજ્યનો વહીવટ તે વખતે નુરજહાં અને અસફખાંના હાથમાં હતો. એમ કહેવાય છે કે એ સિક્કા ઉપર "રાજ્યના તેરમા વર્ષમાં જહાંગીરની સ્ત્રી નુરજહાં અમદાવાદની

ટંકશાળ

સ્ત્રી સુબેદાર" એવા શબ્દો લખેલા હતા. અમદાવાદમાં કાળુપુરને રસ્તે જે ટંકશાળ છે તે જહાંગીરના સમયમાં થઇ એમ કહેવાય છે.[૧૭]

જહાંગીરના આ નિવાસ વખતે શાહજહાંની ઉમર ૨૭ વર્ષની હતી અને એનો ભર જુવાનીનો ઉત્તમ વખત એણે અમદાવાદમાં ગાળ્યો હતો. રાજ્યના ભારની ચિંતા એને માથે હજી પડવાને વાર હતી. જહાંગીરનો એ સૌથી માનીતો પુત્ર હતો. અમદાવાદના નિવાસ દરમ્યાન જહાંગીરે એના પરાક્રમોથી ખુશી થઇ એને ગૂજરાત જાગીરમાં આપ્યું અને એનાં માન ઘણાં

[૧૬] તુઝુકે જહાંગીરી Vol. II p. 30–31. [૧૭] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૫૪–અને એ જ પાને નોંધ ૨.

વધી ગયા એ જહાગીરનુ આત્મચરિત્ર વાચતા જણાઇ આવે છે અમદાવાદની સુબાગીરીમા ત્રણેક વર્ષ પછી શાહજહા એના બાપ સામે બળવો કરે છે, એટલે જહાગીરના સમયમા શાહજહાનો સર્વથી ઉત્તમ સમય અમદાવાદમા ગયો હતો એમ માની શકાય આ ઉત્તમ સમયમા એની હૃદયેશ્વરી અર્જમંદબાનુ બેગમ પણ અમદાવાદમા જ હોય એમ માનવાને કારણ છે મોગલ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમા નુરજહા જેટલી પ્રસિદ્ધિ બીજી કોઇ સ્ત્રીની ભાગ્યે જ દેખાય છે, અને તેથી ઉલટુ મુમતાજ મહાલ માટે આપણે નહિ જેવુ જ જાણીએ છીએ

મુમતાજ મહાલ બેગમ

પાછળથી શહેનશાહબાનુ મુમતાજ મહાલને નામે આખા જગતમા પ્રસિદ્ધ થનાર સ્ત્રી અમદાવાદમા સાદી અર્જમંદ બાનુ હતી મરણ એને એની સુપ્રસિદ્ધ દરગાહ મારફતે પ્રસિદ્ધિમા આણે છે તે પહેલા એના જીવનનુ કાંઈ ખાસ જણાતુ નથી અમદાવાદમા જહાગીરના નિવાસ વખતે શાહજહા તો અમદાવાદમા હતો જ, અને એનો મસરો, નુરજહાનો ભાઇ અસફખા પણ અમદાવાદમા હતો મુમતાજ મહાલ અસફખાની દીકરી એટલે એને તો એ વર્ષમા સાસરૂ અને પીયર અમદાવાદમા જ હતું, એટલે ઇતિહાસમા કોઇ જગ્યાએ એ અમદાવાદમા હોવાનો ઉલ્લેખ નથી છતા પણ એ અમદાવાદમા જ હોય એમ ચોક્કસ માની શકાય છે એક બીજી ખાસ વાત ધ્યાનમા લેવા જેવી એ છે કે જહાગીરે નવ માસ અમદાવાદમા નિવાસ કર્યો હતો તા ૨ જી સપ્ટેંબરે શાહજહા અને આખા યે જનાના સાથે એ આગ્રે જવા ઉજ્જનને રસ્તે થઇને નીકળે છે, અને તા ૨૪ મી અકટોબરે ઔરંગઝેબનો જન્મ થાય છે એટલે એ પહેલા આખોયે વખત મુમતાજ મહાલ શાહજહા સાથે અમદાવાદમા હશે એ સિદ્ધ થાય છે અમદાવાદની કયી જગ્યામા એ જગપ્રસિદ્ધ યુગલે નિવાસ કર્યો હશે અને શા આનદ કર્યો હશે એ ઇતિહાસે નોધ્યુ નથી કદાચ નાની વયુ તરીકે અર્જમંદબાનુએ નુરજહા જેટલી છૂટ અમદાવાદમા નહિ ભોગવી હોય એમ બને

શાહજહાની સુબાગીરી દરમ્યાન એક વખત ગૂજરાતમા દુકાળ પડયો દુખીઆઓને કામ આપવા માટે શાહજહાના હુકમથી અમદાવાદની ઉત્તરે નદી કિનારે શાહીબાગ બાધવામા આવ્યો ઈ ૧૦૩૨, હિ સ. ૧૬૨૧-૨૨મા એ બાગ બાધ્યો ગૂજરાત અને હિંદુસ્તાનના સર્વોત્તમ બાગોમા એની ગણના થતી,

પણ શાહજહાંએ એમા પગ પણ મુકયો નથી.[૧૮] જહાંગીરના વખતમા ખાનપુર દરવાજા પાસે એક મહેલ બાધવામા આવ્યો, એ શાહજહાંના મહેલને નામે પ્રસિદ્ધ થયો, અને ભદ્રમા બાદશાહી હમામખાના પણ શાહજહાંએ બંધાવ્યા છે.

શાહીબાગ બાન્ધ્યો

એક લેખક લખે છે કે શાહજહાં હિંદનો સર્વથી મોટો કલારસિક બાદશાહ થઈ ગયો. એ એની ભરજુવાનીમાં અને બાપના લાડમા અમદાવાદમા હતો, એટલે ભવિષ્યમા દિલ્હી આગ્રામા ઉંચુ કલામય સ્થાપત્ય ઉભું કરવા માટેના પાઠ એ અમદાવાદમા ભણ્યો હશે, અને અમદાવાદની કલાએ એને અનેક પ્રેરણા આપી હશે. અમદાવાદમા શાહીબાગ બાધીને એણે સ્થાપત્ય અને કલામા પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો હતો.[૧૯]

આગળ જોયું તેમ શાહજહા પોતાના નાયબ સુબા તરીકે રૂસ્તમખાને અમદાવાદમા મુકી ઉજ્જૈન જઈ રહ્યો રૂસ્તમખાને પોતાની પાસે બોલાવી લીધા પછી રાજા વિક્રમાજીત સુંદરદાસને તેની જગ્યાએ નીમ્યો. શાહજહાએ સુબા તરીકે અમદાવાદમા બહુ વખત નિવાસ કર્યો હોય એમ જણાતુ નથી. નાયબ સુબા અને દીવાન મુહમ્મદ સફીથી કામ ચલાવ્યું છે. આ સુબાગીરી દરમ્યાન શાહજહાં જહાંગીર સામે બળવો કરે છે, અને એ વખતે રાજ્યના મોટા મોટા અમીરો બે પક્ષે વહેંચાઇ જાય છે. સુદરદાસ રાજા વિક્રમાજીત આ બળવામા ભાગ લેવા પોતાના ભાઈ કનહરદાસ (કુંવરદાસ)ને અમદાવાદમા મુકી શાહજહા પાસે જાય છે અને બળવાની લડાઈમા મરી જાય છે[૨૦] અમદાવાદનો દીવાન મુહમ્મદ સફી જહાંગીરને વફાદાર રહે છે અને બળવાખોરની ચળવળની તપાસ રાખે છે. શાહજહા તરફથી સુદરદાસ રાજા વિક્રમાજીત આગ્રા બાજુ લડે છે અને અબ્દુલ્લાખા ફીરોઝજંગ ગૂજરાત બાજુ આવે છે, અને એનો ખાસ વફાદાર નામનો ખાજાસરા

શાહજહાનો બળવો

[૧૮] Briggs Cities of Gujarashtra [૧૯] James Douglas Western India p. 310. [૨૦] આ હકીકતમા પ્રમાણગ્રંથોમા થોડો થોડો ફેર પડે છે. મીરાતે અહમદી લખે છે કે વિક્રમાજીત પોતાના ભાઇ કનહરને હોદ્દો સોપીને જાય છે; અને જહાંગીર લખે છે કે વિક્રમાજીતના મરણ પછી કનેહરને એ હોદ્દો મળે છે

અમદાવાદનો કબજો લે છે. એ બાદશાહી ખજાનો અને એક ખાસ તૈયાર કરેલું રત્નજડિત તખ્ત કબજે લેવા પ્રયત્ન કરે છે. આ લડાઇમા મુહમ્મદ સફી અગત્યનો ભાગ લે છે, નીમકહલાલ માણસો અને અમીરોને ભેગા કરી કોઇપણ દરવાજેથી શહેરમા દાખલ થવાનું નક્કી કરે છે, અને પોતે બાગે શાયખાંમા પડાવ નાખે છે બીજે દીવસે લાગ જોઇ સારંગપુર દરવાજેથી શહેરમા પેસીને વફાદાર ખાજાસરાને હરાવી શહેરનો કબજો લે છે, અને એનો બીજો પક્ષકાર નાહીરખા ખડકીએ દરવાજેથી શહેરમા પેસે છે. આ હુમલાથી વફાદાર શાહ વજીઉદ્દીનના પૌત્ર શેખ અહમદ હૈદરની પાસે જઈ ભરાઇ ગયો અને આખરે એને પકડવામા આવ્યો આ સમાચાર શાહજહાને જ્યારે મળ્યા ત્યારે અબ્દુલ્લાખા ફીરોઝજગ લશ્કર લઇ સામે આવ્યો, અને મુહમ્મદ સફી તથા નાહીરખાએ તેની સામે લઢવાને લશ્કર લઈ કાકરિયા તળાવ ઉપર પડાવ નાખ્યો અમદાવાદની દક્ષિણે જેતલપુર પાસે લઢાઈ થઇ એમા અબ્દુલ્લાખાનુ લશ્કર હાર્યું અને જહાગીરના પક્ષકારોની જીત થઇ. આ લઢાઇ હી ૧૦૩૨મા, જે સાલમા શાહીબાગ પુરો થયો તે જ સાલમા થઇ અને એક માસમા બે ફતેહ મળ્યાથી કોઇ કવિએ "દો ફતહ નુમાયા બ યક માહ શુદ", "એક માસમા સારી બે ફતેહો મેળવાઈ" એ લીંટીમાથી ફતેહની સાલ કાઢી છે. આ ફતેહની જગ્યાએ—જેતલપુર આગળ મુહમ્મદ સફીએ સૈફબાગ અગર જીતબાગ બધાવ્યો, અને બાદશાહે એની વફાદારીથી ખુશી થઇ સૈફખાનો ઇલ્કાબ આપ્યો. એ સૈફખા બહુ કાબેલ અમલદાર હતો અને અમદાવાદમા એણે ભદ્ર પાસે મસ્જીદ, મદ્રાસા, અને દવાખાનુ કરાવ્યા છે.[૨૧]

બાદશાહના પક્ષની જીત

જહાગીરના રાજ્યમા અમદાવાદને લગતા આવા અગત્યના બનાવો બન્યા છે બાદશાહના નવ માસના નિવાસ વખતે પણ નામાકિત માણસો અમદાવાદમા

[૨૧] મીરાતે અહમદી ગૂ બા ભા ૧ પૃ ૨૦૦–૨૦૪ તુઝુકે જહાગીરી Vol II p 253–256 શાહજહાના બળવાનુ કારણ જહાગીરે ખાસ આપ્યુ નથી સુદરદાસ વિક્રમાજીતના ચઢાવવાથી બળવો કર્યો એમ જહાગીરનુ માનવુ જણાય છે મીરાતે અહમદી લખે છે કે 'નુરજહા બેગમના તોફાનથી બાદશાહની ઈતરાજી થઇ અને તેના કારણો લખવા યોગ્ય નથી'

રહી ગયા છે. શાહજહાં અને મુમતાજ મહાલ, અસફખાં, નુરજહાં બેગમ અને એ સિવાય નજરાણા માટે અનેક રાજા અને અમીરો અમદાવાદ આવી ગયા છે. પરંતુ કેટલાક પરદેશીઓ પણ એ વખતે અમદાવાદમાં આવી ગયા છે અને એમણે અગત્યનું કામ કર્યું છે. અંગ્રેજ તથા વલંદા વેપારીઓએ અમદાવાદમાં કોઠી કરી જહાંગીરની મુલાકાત લીધી હતી. અંગ્રેજી સંબંધની દૃષ્ટિએ હિંદમાં બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમાં અમદાવાદનું સ્થાન ઘણું ઉંચું છે. સત્તરમી સદીની શરૂઆતથી અંગ્રેજ વેપારીઓ ગૂજરાતમાં આવ્યા અને વેપાર માટે સ્થિર થવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ ઇન્ગ્લેન્ડના રાજાના પ્રતિનિધિ રૂપે પહેલો અંગ્રેજ એલચી સર ટોમસ રો જહાંગીરના સમયમાં આવ્યો, અને અજમેરમા જહાગીરને મળી બાદશાહી સ્વારીની આગળ અમદાવાદ આવ્યો. અમદાવાદમાં એણે કેટલોક સમય ગાળ્યો છે પણ એનું મકાન ક્યાં હતું તે હાલ જાણવામા નથી. જહાગીર સાથે મસલત કરી અંગ્રેજ વેપારીઓના હિંદમાં વેપાર કરવાના હક બરાબર મજબુત કરાવી લેવા એ એનો ખાસ ઉદ્દેશ હતો. એ બાબત ઇન્ગ્લાંડના રાજા પહેલા જેમ્સ અને જહાંગીર વચ્ચે પત્રવ્યવહાર થયો હતો અને અંગ્રેજોને વેપારમાં હરકત ન થાય અને કેટલીક સગવડો મળે તે માટેનું તહનામું અમદાવાદમાં થયું હતું.

અંગ્રેજો અને અમદાવાદ

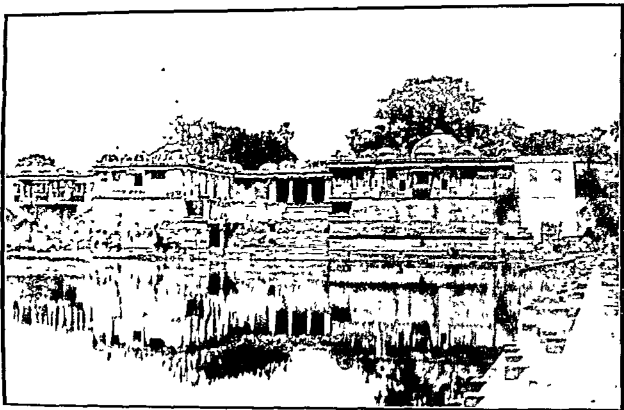
બ્રિટન અને હિંદી સામ્રાજ્યનો પહેલો સબંધ

આ માટે જહાગીરે જેમ્સને બે પત્રો અમદાવાદમાં લખેલા છે. (૨૦ ફેબ્રુઆરી, અને ૮ ઑગસ્ટ ૧૬૧૮)તે રસમય હોવાથી જરૂર જેટલા ભાગ નીચે આપ્યા છેઃ—

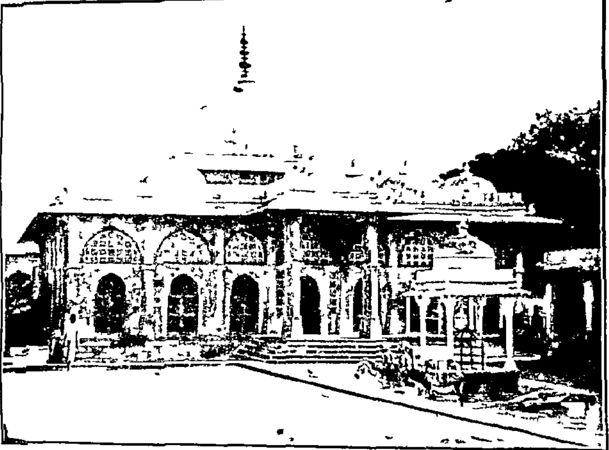
× × × × × ×

Upon[૨૨] which assurance of your royal love, I have given my generall command to all the kyngdomes

[૨૨] Journal of Sir Thomas Roe. p. 505. આ પત્ર જહાગીરના અમદાવાદના પહેલા નિવાસ વખતે અમદાવાદ છોડતાં પહેલા લખેલો છે અને છોડ્યા પછી તુરત તા. ૧૫-૨-૧૬૧૮ને દીવસે એલચી સર ટોમસ રોએ પહોંચાડ્યો છે. વિશેષણો અને બેટોની બાબતનો ભાગ છોડી દીધો છે.

૭ સરખેજ: તળાવ અને મકાનો

૮ શાહઆલમ સાહેબનો રોજો

and ports of my dominions to receive all merchants of the English nation as the subjects of my frend; that in what place soever they choose to live they may have reception and residence to their owne content and safety × × × and at what port soever they shall arrive that neyther Portugall nor any other shall dare to molest their quiett; and in what cytty soever they shall have residence, I have commanded all my governors and capteynes to give them freedome answerable to their owne desires: to sell, buy, and to transport into their countrie at their pleasure. × × × The God of Heaven give yow and us increase of honor':

પહેલા પત્રનો ભાગ

'Written in Amdavaz, the cheefe cytty of Guzaratt, sealed in a case of gould satten × × ×...

× × × × × I have given my command to all my kyngdomes subjects and vassalls, as well as the greatest as to the least, and to all my sea ports, that it is my pleasure and I doe command that to all English merchants in all my dominions there bee given freedome and residence; × × × × and that of all things which they desire in my kyngdomes wheresoever they may buy, carry foorth and *trade freely* × × × × *And I have commended the great* lord Asaph-chan that he take this contract and business into his care × × × × and whatsoever the sayd great lord Asaph-chan shall doe shall stand in force × × × × and that what soever goods shall come from your kyngdome hither into mee of any kind or shall go to

બીજો કાગળ

yow from my kyngdome shall receive no hinderence nor impediment, but shall pass with honor and frendship. So God give your Majastie health.'

Written in Amdavaz, the cheefe cytty of Guzratt, Anno Domini 1618, Mense August, die 8 vo. Sowed in a purse of gould and seald up by the Divon at' both ends; sent to ambassador and the coppy off the records testified by the secretarie.[૨૩]

આ બન્ને કાગળો સાધારણ કાગળો નથી. એ અંગ્રેજોને પહેલવહેલા હિંદમાં વેપાર કરવાની છૂટ આપનાર ઇંગ્લાંડના રાજા અને હિંદના સમ્રાટ વચ્ચેના કોલકરાર છે. બ્રીટીશો પહેલવહેલા ગૂજરાતને બંદરે ઉતર્યો. એમણે રાજ્ય કરવાની શરૂઆત પ્રથમ મદ્રાસથી કરી. પરંતુ હિંદ-બ્રીટનનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોનો પહેલો સંબંધ અમદાવાદમાં થયો. હિંદમાં બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમાં અમદાવાદનો ઇંગ્લેન્ડ સાથેનો આ સંબંધ ઘણો મહત્ત્વનો છે. મહા મુશ્કેલીએ દરબારમાં પ્રવેશ કરી વેપારની સગવડો માટે યાચના કરતા ઇન્ગ્લેન્ડના પ્રતિનિધિ સર ટોમસ રોને કે તૈમુરના વંશનો ગર્વ ધરનાર અને તે સમયની દુનિયાના એક મોટામાં મોટા સમ્રાટ જહાંગીરને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે બ્રીટીશ 'યુનિયન જેક' અમદાવાદના ભદ્ર ઉપર એ વર્ષે (૧૬૧૮)થી બરાબર બસે વર્ષે (૧૮૧૮) ઉડશે, અને તેનાં પગરણ તે જ સમયે મંડાતાં હતાં.

[૨૩ Journal of Sir Thomus Roe. p. 507. આ બે પત્રોની નકલો સર ટોમસ રોના હાથ અક્ષરમા છે અને એના ઉપર એની સહી છે. એમાં Coppy of the letters of Ghchangier-sha, Great Mogol × × × × ×" એમ લખેલું છે. સીક્કમા જહાંગીર ઉપરાંત તેના આઠ વડુઆનાં નામ છે. ઉપરના બન્ને કાગળોમાં લગભગ સરખી જ મતલબ છે. ગમે ત્યાં વેપાર કરવાની અને વસવાની છુટ તેમાં આપેલી છે. બીજા કાગળમાં નુરજહાંના ભાઇ અસફખાંનું નામ આવે છે. હિંદ અને બ્રીટનના સંબંધના ઇતિહાસમાં આ બનાવનું મહત્ત્વ ઘણું હોવા છતાં જહાંગીરના મતમાં આનો કાંઈ હીસાબ ન હોય એમ જણાય છે, કારણકે પોતાના આત્મચરિત્રમાં આ સંબંધી કાંઇ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

આ પ્રમાણે ભવિષ્યમા થનાર મહાન બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના પહેલા કોલકરાર અમદાવાદમા થયા હતા. જે વેપારીઓની મંડળીને હિંદુસ્તાનમા રાજ્ય કરવાનું નિર્માણ થયું હતું, તેની પ્રથમ શરૂઆત ગૂજરાતમા થઈ. અને સુરતમાં પેઢી ઉઘાડયા પછી અમદાવાદમા પણ એક પેઢી ખોલવામા આવી. ઇ. સ. ૧૬૧૪મો થોમસ એલ્ડવર્થ (Thomas Aldworth) સુરતથી અમદાવાદ આવ્યો, મકાન રાખ્યું અને દલાલો નક્કી કર્યા. ઇસ્ટિ ઇન્ડીઆ કંપનીની અમદાવાદની પેઢીનો આ પહેલો મુખ્ય મુનીમ હતો. ઇ. સ. ૧૬૧૫ના જાન્યુઆરીની ૨૧મી તારીખે એલ્ડવર્થ અમદાવાદથી ચાલીશ ગાડા ગળી અને કાપડના ભરી સુરત જવા ઉપડયો. થોડા જ દીવસ અગાઉ અમદાવાદના કોટની બહાર નજીકમા લૂંટ અને ખુન થયા હતા તેથી સરકાર તરફથી એને સુરત જવા માટે વધારે વળાવા આપવામા આવ્યા. પંદર દીવસમા (તા. ૫ ફેબ્રુઆરી) એ માલ સાથે સુરત પહોચ્યો, અને ઑગસ્ટમા પાછો અમદાવાદ આવ્યો. પણ અમદાવાદમા એનુ શરીર બગડયું અને પાછો જતા રસ્તામા નડિયાદમા મરણ પામ્યો. એની જગ્યાએ માસ્ટર કેરીજ (Master Kerridge) નીમાયો [૨૪]

ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની અને અમદાવાદ

અંગ્રેજોની પેઢીની કોઠી (factory) અમદાવાદમા કયાં હશે તે હાલ નક્કી થઈ શકતુ નથી. વલંદાની કોઠી આજ સુધી ઓળખાય છે. અંગ્રેજોએ અમદાવાદમા કોઠી કરી તે પછી થોડા વર્ષોમા જ મુસાફર મેન્ડેલ્સલો અમદાવાદમા (૧૬૩૮) આવ્યો હતો એ અંગ્રેજી કોઠીમા ઉતર્યો હતો એ લખે છે કે "અંગ્રેજોની કોઠી શહેરની વચમા છે અને અંદર સગવડ સારી, ઓરડા મોટા, અને વખારો પાસે આગણુ પણ ઠીક છે. તે સમયનો મુખ્ય મુનીમ માસ્ટર રોબર્ટ્સ મને એના પોતાના ઓરડામા લઇ ગયો. એ ઓરડો એક નાના ફુલના બાગમા પડતો હતો અને એમા સુદર ફુવારો હતો. જમીન ઉપર ગલીચા પાથર્યા હતા અને થાંભલા રેશમી કપડાથી ઢાકયા હતા છતમા એ વખતના મોટા માણસોના રીવાજ મુજબ ધોળા ફુમતા લટકતા હતા જમવાનો ઓરડો

અંગ્રેજી કોઠી

[૨૪] G. W. Forrest. Cities of India. p 80

વિશાળ હતો × × ×" કોઠીનું આખું યે વર્ણન જોતાં કોઠી મોટી હોય એમ જણાય છે. ત્રણ દરવાજાની અને જુમા મસ્જીદની પાસે કોઈ જગ્યાએ એ કોઠી હશે. અંગ્રેજ વેપારીઓએ મેન્ડેલ્સ્લોને અમદાવાદમાં નાચનારીઓ બોલાવીને કોઠીમાં નાચ પણ દેખાડયો હતો.[૨૫]

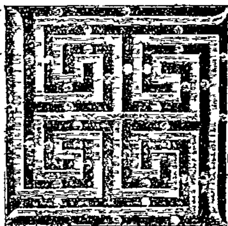
જ્યારે શાહજહાંએ બળવો કર્યો ત્યારે જહાંગીરે શાહજાદા ખુશરૂના પુત્ર સુલતાન દાવરબક્ષને ગૂજરાતનો સુબો નીમ્યો અને વૃદ્ધ મીરઝાં ખાને આઝમ અઝીઝકોકાને શાહજાદાના સલાહકાર તરીકે તેની સાથે અમદાવાદ મોકલ્યો. અમદાવાદ આવતા જ ઈ. ૧૬૨૪માં મીરઝાંનું મરણ થયું, અને સરખેજમા અહમદખટુ ગંજબક્ષની દરગાહ આગળ એમને દફન કર્યો. આમ પાંચવાર અમદાવાદ આવી વસેલા આ પ્રસિદ્ધ પુરુષનું છેવટનું ધામ અમદાવાદ બન્યું. એમના જીવનનું વર્ણન આગળ કરીશું.

જહાંગીરના રાજ્યના છેલ્લાં વર્ષોમાં અમદાવાદના સંબંધમાં કાંઈ ખાસ બનાવ બન્યા નથી. ઇ. સ. ૧૬૨૭માં જહાંગીરનું મરણ થયું અને શાહજહાં હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ થયો.

[૨૫] એ જ પૃ. ૭૯.

પ્રકરણ દશમું

અમદાવાદ અને મોગલ સામ્રાજ્ય

શાહજહાંના એકત્રીસ વર્ષના રાજ્યમા અમદાવાદમા તેર સુબા નીમાયા એમા આઝમખા, શાહજાદા ઔરંગઝેબ, શાહજાદા મુહમ્મદ દારા શીકોહ અને શાહજાદા મુરાદબક્ષ એટલા નામાંકિત થઇ ગયા છે.

શાહજહાના સુબા

ઇ. સ. ૧૬૨૬ મા પોતાને બાદશાહ તરીકે જાહેર કરી શાહજહા ગૂજરાતમા થઇને આગ્રે જવા ઉપડયો તે વખતે થોડા દિવસ બાદશાહે અમદાવાદની મુલાકાત લીધી અને કાકરિયા તળાવ ઉપર બાદશાહી તંબુ નાખી ઉતારો કર્યો[1] શહેર અને ગૂજરાતનો કેટલોક બંદોબસ્ત કરી સ્વારી રાજધાની તરફ ઉપડી અને શેરખા તુવેરને અમદાવાદનો સુબો નીમી સૈફખાને જહાગીરના સમયમા પોતાની સામે પડવાના ગુનાહ માટે કેદ કરવામા આવ્યો. આ વખતે બાદશાહ શહેરમા આવ્યા નહોતા અને એક અઠવાડિયુ શહેર બહાર જ રહ્યા આગ્રે જઇ રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે અમદાવાદથી શાહઆલમના વંશજ મકસુદ આલમ સૈયદ જલાલ બુખારી બાદશાહને

આગ્રા જતા શાહજહા અમદાવાદમા

[૧] શાહજહાએ આઠ દીવસ સુધી કાકરિયા તળાવે મુકામ કર્યો હતો મીરાતે અહમદી ગ ભા પૃ ૨૭૮ ગાડીબાગ વાપર્યો નહોતો

મુબારકબાદી આપવા ગયા. પાછળથી એ સૈયદની આબરૂ બાદશાહી દરબારમાં સારી જામી.

ઇ. સ. ૧૬૩૫ માં સૈફખાને અપરાધ માફ કરી અમદાવાદનો સુબો બનાવવામાં આવ્યો. એણે એની પુત્રીને બાદશાહજાદા સુજા સાથે પરણાવી હતી. એ લાગવગથી એને એ માન પાછું મળ્યું. પરંતુ ટુંકા સમયમાં એને પાછો બોલાવવામાં આવ્યો. જવાની તૈયારી કરતાં એનું મરણ થયું અને શાહઆલમના સૈયદોનો એ ભક્ત હોવાથી તેમના રોજા પાસે એને દાટવામાં આવ્યો.[૨] એણે શાહ આલમના રોજા પાસે કેટલાંક મકાનો ઉમેરેલાં છે.

સૈફખાંનું મરણ

આ પહેલા ઇ. સ. ૧૬૩૧–૩૨ એટલે સંવત ૧૬૮૭ માં ગૂજરાતમાં મોટો દુકાળ પડયો તે સત્યાશીઆ કાળને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ વખતે બાદશાહના હુકમથી અમદાવાદમા ગરીબોને અન્ન વહેંચવા માટે લંગરખાના ઉઘાડવામાં આવ્યાં, અને અમદાવાદમા અનાજની તાણ પડવાથી ફરીથી હુકમ આવ્યો કે શહેરમા દાણા લાવનાર વેપારીઓને રૂપીઆ પચાસ હજાર ખજાનામાંથી વહેંચી આપવા.[૩]

સત્યાશીઓ દુકાળ

ઈ. સ. ૧૬૩૩ મા સુબા સીપેહદારખાંએ અમદાવાદનાં કારખાનાંમાં મખમલનો એક ઘણો જ કીમતી સોનાની થાંભલીઓવાળો શેમીયાનો એક લાખ રૂપીઆના ખર્ચે તૈયાર કરાવ્યો અને બાદશાહને ભેંટ મોકલ્યો, તે બાદશાહના નવરોઝને દીવસે જ્યારે બાદશાહ પહેલા જ પ્રસિદ્ધ મયૂરાસન ઉપર બેઠા ત્યારે સામો બાંધવામાં આવ્યો.[૪]

ઈ. સ. ૧૬૩૫ થી ૧૬૪૨ સુધી અમદાવાદમા સુપ્રસિદ્ધ આઝમખાં સુબો થઇને આવ્યો. ગૂજરાતમાં મોગલ સમયના જે સુબા થઈ ગયા એમાં

[૨] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૧૫. [૩] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૧૧. ગૂ. ગેઝેટીયરમા (પૃ. ૨૭૭) પાચ હજાર રૂપીઆ લખ્યા છે. મીરાતે અહમદીમા લખે છે કે આ દુકાળમાં ઢોર રહ્યા નહિ અને સીત્તેર રૂપીઆની કીંમતે બેરો ચાપાનેરથી લાવવી પડી. [૪] એજ પૃ. ૨૧૪.

સર્વથી સત્તાવાળો અને ક્રૂરતા તથા સબળ આગ્રહથી પોતાનાં કામ પાર પાડનારો આ સુબો હતો. એણે દેશમાં ભીલ, કોળી અને કાઠીનાં તોફાનો સમાવી જે વ્યવસ્થા કરી તથા ચોર લૂંટારૂમાં જે ભય ને ત્રાસ વર્તાવ્યો તેને અમદાવાદના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ નથી. પરંતુ અમદાવાદમાં મોગલ સામ્રાજ્યના જે બેચાર સુબાનાં નામ ચિરંજીવ થયાં છે તેમાં આઝમખાંનું નામ અગ્રસ્થાને છે. એણે ભદ્રના કિલ્લાના અગ્નિ કોણમાં, ત્રણ દરવાજા અને મેદાને શાહથી ભદ્રમાં જતાં સહેજ ડાબે હાથે ઇ.સ. ૧૬૩૬ માં મોટો મહેલ બંધાવ્યો. અમદાવાદમાં દેખાઇ આવે એવું મોગલ સ્થાપત્ય ફક્ત આ મહેલમાં જ કાંઇક છે. એનું બરાબર વર્ણન આગળ કરીશું.[૫] એ મહેલના પણ કેટલાયે અવતાર થઇ ગયા અને હાલ એમાં પોસ્ટ ઑફીસ બેસે છે. આઝમખાં વ્યવસ્થા કરવામાં જેવો શૂરો હતો તેટલો જ નિર્દય અને લાગણી વગરનો હતો. એક વખત એ મહેલમાં એણે દરબાર ભર્યો અને કેટલીક નાચનારીઓને બોલાવ્યા છતાં ન આવ્યાથી પકડી મંગાવી મીજલસ વચ્ચે પોતાને હાથે તેમને કતલ કરી. એ બનાવ ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં બન્યો. એ વખતે અમદાવાદમાં આવેલો જર્મન મુસાફર મેન્ડેસ્લો એ મીજલસમાં હાજર હતો.[૬] અપરાધની શિક્ષા કરવામાં પણ આઝમખાં સખ્ત હતો. એક વખત અંગ્રેજ વગેરે વેપારીઓએ ફરિયાદ કરી કે સરખેજના ગળી બનાવનારા ગળીમા તેલ અને રેતીનો ભેગ કરે છે. આ વાત સાબીત થતાં એ લોકોને પકડાવી મંગાવી સખત સજા કરી અને ફરીથી એવું થશે તો મારી નાંખવાની ધમકી આપી. આ સુબાના ડરથી શહેરમાં અને દેશમાં બંદોબસ્ત સારો રહ્યો. જો કે એના સખ્ત સ્વભાવથી પ્રજા કંટાળી હતી પણ બાદશાહને ફરિયાદ કરવાની કોઇનામાં તાકાત નહોતી. છેવટે

આઝમખાં અને એનો ભદ્રનો મહેલ

[૫] મીરાતે અહમદી. પૃ. ૨૧૭.

ઝેહા તિફ્સાલે તારીખ ચુ જુસ્તમ

નિદા આમદ મકાને બેરો બેહસા.

આ પ્રમાણે આઝમખાંના મહેલની કવિતામાંથી સવન નીકળે છે. મીરાતે અહમદી વાળો એને ધર્મશાળા કહે છે. [૬] Pro. Commissariat's article on Azam-Khan in વસંત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ.

શાહઆલમના વશજ સૈયદ જલાલ બુખારીએ બાદશાહને વાત કરી, અને બાદશાહે આઝમખાની બ'લી કરી મોગલના અમલદાર ઇસાનગખા મીરઝાને અમદાવાદનો સુબો નીમ્યો. એ સુબાના વખતમા શાતિ અને આબાદી વધી અમદાવાદના સૈયદ જલાલ બુખારીને બાદશાહે મ'ગ ઉમ્ સુદૂગની મોટી પદવી (આખા હિંદમા ધર્માધિકારીની મુખ્ય પદવી) આપી, અને એ સૈયદે શાહ આલમ સાહેબની પોતાની ગાદી પોતાના પુત્ર સૈયદ જાફરને આપી.[૭]

હવે હ સ ૧૬૪૪ થી ૧૬૪૬ સુધી શાહજાદા ઔરંગઝેબને અમદાવાદની સુબેદારી મળી આ મહા પુરુષે પોતાના આખા જીવનમા ધર્મનું જે ઝનુન બતાવ્યુ છે તેની કાઇક અસર અમદાવાદમા, એને બાદશાહી પણ મળી નહોતી તે પહેલા, જણાઇ હતી. પરતુ ધાર્મિક ઝનુન સીવાય ઔરંગઝેબમા ઘણા સારા બીજા ગુણો હતા અને ન્યાય, વ્યવસ્થા વગેરે સારૂ જળવાતું

ઔરંગઝેબ સુબો

ઔરંગઝેબની બે વર્ષની સુબેદારીમા બે હુલ્લડ અમદાવાદમાં થયા એ બન્ને ધાર્મિક હુલ્લડો હતા. હ સ. ૧૬૩૮ મા અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ ઝવેરી શાતિદાસે સરસપુરમા મોટુ ચિંતામણનું દેવાલય બધાવ્યું હતું હ સ. ૧૬૪૪ મા અમદાવાદમા હિંદુ મુસલમાનનું હુલ્લડ થયુ. એમા બાદશાહજાદાના હુકમથી ચિંતામણનુ દેવળ ત્યા ગાયનો વધ કરીને અપવિત્ર કરવામા આવ્યુ. આ હુલ્લડના સમાચારથી શાતિદાસે એમાની મુખ્ય પ્રતિમાઓને વેગામર ઝવેરીવાડામા લઇ જઇ ભોયરામા મંતાડી મુસલમાનોએ મંદિર તોડી મૂર્તિઓ ભાગી નાખી અને એને મસ્જીદના રૂપમા ફેરવી નાખ્યુ[૮] આ પછી બીજુ હુલ્લડ મુસલમાનોના બે પથ વચ્ચે થયું સૈયદ રાજુ

બે હુલ્લડો

સરસપુરનુ ચિંતામણનુ દેવળ ફેરવી મસ્જીદ કરી

[૭] મીરાતે અહમદી પૃ ૨૨૪ મા હિંદુસ્તાનના ધર્મોના સર્વોપરીપણાનો હોદ્દો સૈયદ જાફરને મળ્યો અને સૈયદ જલાલ બુખારીને પોતાની પાસે રાખી માનકરોની જગા આપી એમ લખ્યુ છે પણ . ગેઝેટીયરમા (પૃ ૨૭૮) સૈયદ જલાલને કાયદાના મુખ્ય અમલદારનો હોદ્દો મળ્યો એમ લખ્યુ છે [૮] ગુ ગેઝેટીયર પૃ ૨૮૦ અને મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૨૭

નામનો પુરુષ મેહદવી પંથનો હતો. એના ઉપર બીજા પંથના મુસલમાનો ગુસ્સે હતા. ઔરંગઝેબે આ પંથના લોકોને શહેર બહાર જવાની આજ્ઞા કરી અને સૈયદ રાજુને કતલ કરવામાં આવ્યા. મહેદવીઓ શાહીબાગ પાસે આવેલા રૂસ્તમ બાગમાં હતા.[૯] તેઓ આ ખબર સાભળી લઢવા તૈયાર થયા અને એક પછી એક કપાઈ મુઆ. આ સૈયદ રાજુ અમદાવાદમા રોગ મટાડનાર તરીકે, પીંજારા અને દૂધવાળામા હજી પણ રાજુ શહીદ તરીકે પૂજાય છે.[૧૦]

બીજુ હુલ્લડ અને સૈયદ રાજુની કતલ

ચિંતામણના દેવળના અત્યાચારની વાતની બાદશાહ શાહજહાને ખબર પડી એટલે તેણે ગુસ્સે થઇ ઔરંગઝેબને હઝુરમા તેડાવી લીધો અને એની જગ્યાએ શૈયસ્તખાને સુબો નીમ્યો. ચિંતામણનું દેવાલય ફરીથી બંધાવી આપવાનો સુબાને હુકમ થયો. એ પછી ઈ ૧૬૪૮ થી ૧૬૫૨ સુધી અમદાવાદની સુબાગીરી પ્રસિદ્ધ શાહજાદા મુહમ્મદ દારા શીકોહને મળી. એના વહીવટ દરમ્યાન અમદાવાદમા કાંઈ જાણવાજોગ બનાવ બન્યો નથી. શૈયસ્તખાં ફરીથી ૧૬૫૨મા સુબો નીમાયો. એના સમયમાં આઝમખાંએ વશ કરેલા કોળીઓએ ફરી તોફાન મચાવ્યુ અને છેક અમદાવાદની આસપાસના ગામ લુંટાયાં હતા.[૧૧] અમદાવાદનો કોટ રૂપીઆ વીસ હજારના ખરચે મમરાવવાનો હુકમ થયો.[૧૨]

ચિંતામણનું દેવળ ફરી બાધવાનો હુકમ

ઇ. સ. ૧૬૫૪ થી ૧૬૫૭ સુધી બાદશાહજાદા મુરાદબક્ષને અમદાવાદના સુબાની સત્તા મળી; અને ઇ. સ. ૧૬૫૭મા શાહજહા માદા પડયાના સમાચાર આવતા મુરાદબક્ષે અવિચારથી મુરવ્વજુદ્દીન નામ ધારણ કરી પોતે બાદશાહ થયો. સિક્કો પોતાના નામનો પડાવી ખુતબો પણ પોતાનો વંચાવ્યો. આ સમાચાર માદા બાદશાહની તહેનાતમા રહેલા દારા શીકોહને મળ્યા તેથી મુરાદની અમદાવાદથી બદલી કરી વરાડના સુબાનો હોદ્દો લેવાનો હુકમ હઝુરમાથી થયો.

[૯] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૨૭. [૧૦] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૦. [૧૧] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૧. [૧૨] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૩૪

પરંતુ મુરાદબક્ષે અમદાવાદના શાંતિદાસ ઝવેરીના છોકરાઓ પાસેથી રૂપીઆ સાડા પાંચ લાખ ખાતેં લીધા, અને ચાલીસ હજાર શાંતિદાસના ભાગીદાર રવીદાસ પાસેથી, તથા અઠ્યાસી હજાર ચામળ વગેરે બીજા પાસેથી લીધા અને તૈયારી કરી ઔરંગઝેબને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો.[૧૩] આ રીતે શાહજાદાં સામેના બળવામાં અમદાવાદીઓનાં નાણાંનો ઉપયોગ થયો હતો. શાંતિદાસના પુત્ર માણેકચંદને નાણાં ગૂજરાતની જૂદીજૂદી આવકમાંથી પાછાં આપવાનું ફરમાન મુરાદબક્ષે કરી આપેલું તેની નકલ મીરાતે અહમદીમાં લખેલી છે.[૧૪] મોગલ સામ્રાજ્ય ઉથલાવવાની ખટપટમાં અમદાવાદે ભાગ લીધો છે, અને એક શાહજાદાને નામનો થોડીવાર સમ્રાટપદે અમદાવાદે અમદાવાદમાં જ બેસાડ્યો હતો.[૧૫]

મીરાતે અહમદીમા લખેલું છે કે મુરાદબક્ષે આ બળવામાં મદદ માટે અમદાવાદીઓ પાસેથી રૂ. પચાસ લાખ ઉઘરાવ્યા હતા. એમાં સાડા પાંચ લાખ જાહેર જાણીતા હતા. એ સાડા પાંચ લાખ માટે ઝવેરી માણેકચંદને પોતે કેદ થતા અગાઉ ચાર દીવસ પહેલાં લખી આપેલું

[૧૩] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૨. [૧૪] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૪૯. [૧૫] પ્રો. જદુનાથ સરકાર History of Aurangzib Vol. I. Chap. XIII p. p. 320–331 મા અમદાવાદમાં મુરાદબક્ષની ખટપટનો સારો ચીતાર આપે છે. એણે એના વિશ્વાસુ પ્રધાન અલી નકીને ખોટી રીતે બાલાથી મારી નાંખ્યો હતો (અમદાવાદમા) વળી ગાદીએ બેસવાની બાબતમાં એણે અમદાવાદના જોશીઓને બોલાવ્યા હતા. જોશીઓએ ઈ સ. ૧૬૫૭ના નવેંબરની ૨૦મી તારીખે સૂર્યોદય પછી ચાર કલાક અને ૨૪ મીનીટ સારૂં મુહૂર્ત કાઢી આપીને એવા ગ્રહોનો યોગ ઘણે વર્ષે આવે છે માટે ત્વરાથી એ મુહૂર્ત સાચવવું એમ સલાહ આપી. મુરાદ ઉતાવળથી ખાનગી ઓરડામા થોડા વિશ્વાસુ માણસોની સાક્ષીમાં જ એ મુહૂર્તમા ગાદીએ બેઠો, અને જાહેર દરબાર ભરી તા. ૫મી ડીસેમ્બરે રાજ્યાભિષેક કર્યો. અમીરોને ઈનામ અને ઈલકાબો આપ્યા. ઇનામો વચનમા જ આપ્યા હતાં. તા. ૧૯ જાન્યુઆરી ૧૬૫૮ને રોજ સુરતનું લશ્કર આવ્યુ ત્યારે આગ્રે જવા માટે એણે તૈયારી કરી. (પૃ ૩૨૯–૩૩૧) મુરાદને ખબર નહોતી કે ઘણે વર્ષે આવનાર ઉત્તમ ગ્રહોના યોગમા ગાદીએ બેઠા છતાં એની બાદશાહી ત્યાં જ તે જ સમેયે પુરી થવાની હતી અને ઔરંગઝેબને હાથે કેદમાં રીબાઇને એને મરવાનું હતુ. મુરાદના ભાવિનો પાર જ્યોતિષ ન પામી શક્યુ

હતું.[૧૬] મુરાદબક્ષ હવે આ નાણાંથી તૈયાર કરેલું લશ્કર લઇ ઔરંગઝેબને મળ્યો અને પોતાનું કુટુંબ ખજાસરા મોતમીદખાંને સોંપી અમદાવાદમાં જ મુક્યું. મુરાદની મદદથી ઉજ્જન આગળ મહરાજા જસવંતસિંહને હરાવી આગ્રા પાસે દારા શીકોહને હરાવી વૃદ્ધ શાહજહાંને કેદ કરી મુરાદની જરૂર ન હોવાથી ઔરંગઝેબે એને પણ કેદ કર્યો અને પોતે બાદશાહ થયો. શાંતિદાસ ઝવેરી એ વખતે હઝુરમાં હતો અને એણે કરેલી મદદ જાણીતી હતી. ઔરંગઝેબે એને સારો પોષાક આપ્યો, અને ગૂજરાત તથા અમદાવાદના લોક તથા વેપારી શાહુકાર વગેરે માટે ખુશાલીનું બાદશાહી ફરમાન લખી શાંતિદાસ સાથે અમદાવાદ મોકલ્યું.[૧૭] આ ફરમાનમાં ઔરંગઝેબે અમદાવાદના વેપારીઓ ઉપર સંદેશો મોકલ્યો હતો કે "સર્વ પ્રજા રાજી ખુશીથી ભિન્નભાવ રાખ્યા વગર સલાહ-સંપથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે"–વગેરે વગેરે.

આમ ઇ. સ. ૧૬૫૮માં શાહજહાં વિદ્યમાન છતાં ઔરંગઝેબનું રાજ્ય થયું અને ઇ. સ. ૧૭૦૭માં એના લાંબા રાજ્યનો અંત આવ્યો. મોગલ બાદશાહો તે પછી નબળા હોવાથી ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ.

[૧૬] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૪૬. વસ્તુસ્થિતિ જોઇ ઝવેરી શાંતિદાસે પોતાનાં નાણાં મળે તે માટે આ લખાણ કરાવી લીધું હશે એમ જણાય છે. [૧૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૪૯. આ ફરમાન ઉપર બાદશાહી મહોર તૈયાર ન થયેલી હોવાથી બાદશાહજાદા તરીકેની પોતાની મહોર ઔરંગઝેબે લગાવી હતી.

પ્રકરણ ૧૧ મું

ઔરંગઝેબ બાદશાહનો સમય

ઔરંગઝેબના સમયમા અમદાવાદમાં બાર સુબા આવ્યા. એમા મહારાજા જસવતસિંહ, સુજાતખા, બાદશાહજાદા મુહમ્મદ આઝમશાહ અને શાહજાદા મુહમ્મદ બેદારબખ્ત એટલા નામાકિત હતા. મહારાજા જસવંતસિંહની નીમણુક બે વખત થઇ હતી. બાદશાહના રાજ્યાભિષેક વખતે અમદાવાદના કાજીએ શાહજહાં વિદ્યમાન હોવાથી

ઔરંગઝેબના સુબા

ઔરંગઝેબના નામનો ખુતબો વાંચવા ના પાડી અને પાટણના શેખ અબ્દુલ વહાબે વાદવિવાદમા બીજાને હરાવી ઔરંગઝેબનો રાજ્યાભિષેક બરોબર છે એમ સાબીત કર્યું એટલે ખુતબો વંચાયો.[1]

ઇ. સ. ૧૬૫૯મા મીરઝા શાહનવાઝખા સફવી અમદાવાદનો સુબો હતો. એ મુરાદબક્ષ અને ઔરંગઝેબનો સસરો થતો હતો. મુરાદબક્ષની સ્ત્રી—સુબાની પુત્રી અમદાવાદમા હતી.[2] એવામાં દારા શીકોહ કચ્છથી અમદાવાદ આવ્યો.

[૧] મુ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૩ અને મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૫૭ [૨] મીરાતે અહમદી ઉપરથી મુરાદબક્ષ કુટુંબને અમદાવાદ મુકી ગયો હતો એમ સમજાય છે, પરંતુ પ્રો. જદુનાથ સરકાર (His. of Aurangzibમા) લખે છે કે મુરાદે કુટુંબને જૂનાગઢ મુકવા વિચાર કરેલો પણ પછીથી ચાપાનેર ઠીક લાગતા ત્યાના કિલ્લામા કુટુંબ રાખ્યુ એટલે શાહનવાઝખાં સુબો થયો ત્યારે એણે પોતાની દીકરીને અમદાવાદ બોલાવી લીધી હશે એમ જણાય છે

દારાને રાજ્ય મળે તો મુરાદ કેદમાંથી છૂટે એ આશાએ મુરાદની સ્ત્રીએ પોતાના પિતા શાહનવાઝખાને દારાને મદદ કરવા સમજાવ્યો. એક માસ અને સાત દિવસ અમદાવાદમાં રહી[૩] લશ્કરની તૈયારી કરી શાહનવાઝખાં અને મુરાદના કુટુંબને સાથે લઇ, અમદાવાદમાં સુબાની જગ્યાએ સૈયદ જલાલ બુખારીના ભાઇ સૈયદ અહમદને નીમી, દારા શીકોહ ઔરંગઝેબની સામે ફરીથી લઢવા અજમેર તરફ ઉપડ્યો. ત્યાં લઢાઇ થઇ તેમાં હારવાથી દારા અમદાવાદ તરફ પાછો આવ્યો. પણ સરદારખાં નામના અમલદારે દારાના મુકેલા સુબા સૈયદ અહમદને પકડી શહેર મજબુત કરી દારા શીકોહને શહેરમાં પેસવા ન દીધો. આ કાર્ય માટે તથા ભદ્રના કિલ્લાને મજબુત કરી દારાને ન પેસવા દેવા માટે બાદશાહ તરફથી ખુશાલીનું ફરમાન સરદારખાં ઉપર આવ્યું.[૪]

દારા શીકોહે અમદાવાદથી મદદ મેળવી

ઇ. સ. ૧૬૬૪માં બાદશાહી ફરમાન કેટલીક વસ્તુઓ અને રીવાજો બંધ કરવા બાબતનું આવ્યું. એમાં અમદાવાદને લગતી પણ કેટલીક વિગત છે. એમાં અમદાવાદનાં પરાંઓમાં થતી દાણચોરી, લોકના ઘરમાં ઉગેલું અને હરકત કરતું ઝાડ કાપવામાં પડતી મુશ્કેલી; કસબીઓ પાસેથી હુન્નર શીખવા માટે લેવાતો કર; ઘર બદલનાર અને વેચનાર પાસેથી લેવાતા રૂ. ૨॥ નો કર; પીંજારા વગેરેને ઘર બદલતાં આપવો પડતો રૂા. દોઢનો કર; બહારથી શહેરમાં આવતાં ઢોરને ઘાસ ખવડાવે તે માટે ચારવાનો લેવાતો કર; સરસપુરમાં ઘી તેલનાં કુલ્લાં ઉચકનાર પાસેથી લેવાતો વર્ષે એક રૂપીઆનો કર; અમદાવાદમાં આદોવાયા નામના ભાડુતી ગાડીનો ધંધો કરનારા બહારથી બળદ વગેરે કર આપી શહેરમાં લાવે છતાં તેના ઉપર ફરી લેવાતો કર; શ્રીમંતોના અને સરકારી બાગોનું શાક દશવીશ ગણા ભાવે કાછીઆઓને વેચી જબરદસ્તીથી નાણાં કઢાવવાનો રીવાજ; ઘાસ અને કાઠીનાં ગાડાં દીઠ એક પુળો અને પાંચ શેર કાઠી લેવાનો રીવાજ; વેઠ; શ્રાવકો પજુસણમાં અને હિંદુઓ હોળી દીવાળીમાં દુકાનો બંધ રાખે છે

બાદશાહી ફરમાન

[૩] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૫૨. [૪] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૫૪. આ સરદારખાંની મસ્જીદ જમાલપુર દરવાજે જતા આવે છે.

તે રીવાજ; હિંદુઓ હોળીમાં તોફાન કરે છે ગાળો બોલે છે અને રોશની કરે છે એ બધા રીવાજો; શહેર અને પરાંના દરવાનો માણસ અગર ઢોર ઉપર લાદેલા માલને કાંઇ ન અપાય ત્યાં સુધી દાખલ નથી થવા દેતા તે રીવાજ; હાથી ઘોડા માણસો વગેરેનાં પૂતળાં અને રમકડાં વેચવાનો રીવાજ; ગુલાબજળનો ઇજારો બાદશાહી માણસો જ રાખે છે તે; હોળીમાં કોઇની ચીજો બાળી નાંખવાનો રીવાજ; અમદાવાદ અને તેનાં પરાંઓમાં જાહેર રસ્તા ઉપર વેશ્યાઓ બેસે છે તે રીવાજ; અમદાવાદમાં દાણાવાળા ચોખા એક હાથ કરી ભાવ ચઢાવે છે તે; મૂર્તિઓનાં તોડેલાં મંદિરો ફરી થયાં છે તે માટે ફરમાન મુજબ થતું નથી વગેરે;—જે જે ચાલતું હતું તે બધું બંધ કરવાનું ફરમાન આવ્યું.[૫] આ સાથે યૂરોપિયનો સુરતમાં મહેસુલ આપે છે માટે અમદાવાદમા લેવું નહિ એવો હુકમ પણ આવ્યો. આ વખતે ત્રાંબુ સસ્તું થવાથી, અમદાવાદના શરાફોએ પહેલા લોખંડના પૈસા પડાવી ચાલુ કર્યા હતા, તે હવે સુબા મહાબતખાએ ત્રાંબુ ખરીદી ત્રાંબાના પૈસા પડાવ્યા.[૬]

ફરમાનથી બંધ પાડેલા રીવાજો

ઇ. સ. ૧૬૬૮ થી ૧૬૭૧ સુધીમા સુબા બહાદુરખાં ખાનજહાંના સમયમાં અમદાવાદ પાસેની અડાલજની વાવ જે મુસાફરોને પાણી માટે બહુ કામમાં આવતી તે બાદશાહના હુકમથી બે હઝાર રૂપીઆને ખર્ચે સમરાવવામાં આવી, અને સરકારી નોકરો અમદાવાદની કચેરીમા બે દીવસ જ નોકરી ભરતા તેમને શુક્રવાર સીવાય બધા દીવસ નોકરી કરવાનો હુકમ આવ્યો,[૭] અને કુંભાર સુતાર વગેરે મજુરી કરનારે સરકારી કામ માટે સરકારમાંથી ઓછા દરની ફરિયાદ કરી તે માટે શહેરના દસ્તુર મુજબ મજુરી આપવાનો બાદશાહી હુકમ આવ્યો.[૮] મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે આ સુબાનું નામ મુહમ્મદ

બહાદુરખા સુબો

[૫] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૬૦ થી ૨૭૩. [૬] પૃ. ૨૭૩ અને ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૦૦. ગેઝેટીયરમાં લખે છે કે લોખંડના પૈસા જૂના વખતથી ચાલતા હતા તે મહાબતખાંએ ત્રાંબાનાજ ચાલુ કર્યા. [૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૮૩–૮૪. આ વાવ સમરાવવાની અરજી પાટણવાળા અબદુલ વહાબ કે જે પાછળથી રાજ્યનો મોટો કાજી થયો હતો એણે કરી હતી. [૮] એ જ પૃ. ૨૮૪.

પના હતું અને એણે દરિયાપુર આગળ પનાપુર વસાવ્યું હતું. એ પરાનું મીરાતે અહમદી લખાતી વખતે (અઢારમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ) નામનીશાન પણ નહોતું. એ જ સુબાએ ભદ્રના કિલ્લામાં ઉત્તરાભિમુખની એક ઇમારત બંધાવી હતી એમાં અઢારમી સદી સુધી સુબાઓ બેસતા હતા.[૯]

ઈ. સ. ૧૬૭૪ થી ૧૬૮૩ સુધી સુબા તરીકે ઉમ્દતુલમુલ્ક અમીનખાં અમદાવાદ આવ્યો. આ સુબો મીરાતે અહમદીના મત પ્રમાણે બધા સુબાઓમા ઉત્તમ ગણાયો છે અને ઔરંગઝેબે એને માટે કહેલું કે "મારો કોઇપણ સુબો અમીનખાં જેની વ્યવસ્થા રાખતો નથી."[૧૦] ઈ. સ. ૧૬૮૧ મા અમદાવાદમાં દુકાળને લીધે મોટું હુલ્લડ થયું. ભૂખે મરતાં ગરીબ સ્ત્રીપુરુષો રડાકુટ કરતાં શહેરમાં ફરવા લાગ્યા. એક દીવસ ઇદની પ્રાર્થના માટે સુબો અમીનખા ઈદગાહે ગયો હતો ત્યાંથી પાછા ફરતાં શહેરના રસ્તાઓ ઉપર આ લોકોનું ટોળું એની પાલખીની આસપાસ ફરી વળ્યું. શેખ અબુબકર નામના માણસની ઉશ્કેરણીથી હુલ્લડ ગંભીર થતું ગયું. લોકોએ સુબાની પાલખી ઉપર પથરા કચરો વગેરે નાખવા માડ્યું અને અંદર હાથ પણ ઘાલવા લાગ્યા. સુબાના અંગરક્ષકો હવે લોક ઉપર તુટી પડયા, પણ સુબાએ ગુસ્સે ન થતા લોકને શાંત કરી તુરત ભદ્રના કિલ્લામા ગયો. બાદશાહને આ હુલ્લડની ખબર મળતા અમદાવાદમા લશ્કરી કાયદો કરવાનો હુકમ આવ્યો. પરંતુ સુબો ડાહ્યો હતો, એટલે એણે તેમ ન કરતા એક મોટી મીજબાની ગોઠવી મોટા માણસોને નોતર્યા અને એમાં અબુબકરને પણ નોતર્યો, અને તડબુચમા ઝેર ભેળવી ખવડાવવાથી એ ઉશ્કેરણી કરનાર મરણ પામ્યો. એટલે બળવાખોરો પણ શાંત થયા. બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે સુબાએ લોકો ઉપર કાંઈ

અમીનખા સુબો

ઈ. સ. ૧૬૮૧નો દુકાળ અને હુલ્લડ

લશ્કરી કાયદાનો હુકમ

[૯] મીરાતે અહમદી પૃ. ૨૮૫. [૧૦] ગુ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૭.

જુલમ ન કર્યો.[૧૧] આ સુબાના વખતમાં ૨૯૦૦ રૂપીઆને ખર્ચે ભદ્રની અંદરના મહેલોનું સમરાવવાનું કામ થયું અને બીન મુસલમાન પ્રજા ઉપર જજીયાવેરો દાખલ થયો.[૧૨] આ સુબા મુહમ્મદ અમીનખાંનું મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૯૮૩નો જમાદીઉસ્સા માસની બાવીસમી તારીખે અમદાવાદમાં થયું અને તેને ભદ્રના કિલ્લામાં દફન કરવામાં આવ્યો. એની સાથે આવેલા કેટલાક ઇરાની અને તુરાની લોકો અમદાવાદના વતની થઇ ગયા.[૧૩] અમીનખાંએ એક બાગ બનાવ્યો હતો એમ મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે પરંતુ તેનું સ્થાન ક્યાં તે જણાયું નથી. શાહીબાગમાં એના નામનો એક બાગ હતો તે એ જ હશે.

બહાદૂરખાં ઉર્ફે અમીનખાંનું અમદાવાદમાં મરણ

ઇ. સ. ૧૬૮૩-૮૪ ના વર્ષમાં મુખતારખાં સુબો હતો ત્યારે સાબરમતીમાં ભારે રેલ આવી અને ત્રણ દરવાજા સુધી પાણી આવ્યું હતું. આ રેલથી શહેરનો કોટ અને ભદ્રના કિલ્લાની દીવાલો ઘણી જગ્યાએથી તુટી ગઇ. આ કોટની મરામત કરવાનો અડસટો રૂા. ૨૨૬૦૪ નો થયો હતો, અને તે માટે બાદશાહની પરવાનગી માંગવામાં આવી. એક વખત કોઇ કામ સારૂ શહેરના મહાજનો પાસેથી સાઠ હજાર રૂપીઆ શાહજહાંના રાજ્ય વખતે ઉઘરાવવામાં આવ્યા હતા, તે દાખલો જોવાથી ઔરંગઝેબનો હુકમ આવ્યો કે આ વખતે આ કામ માટે શહેરના લોક પાસેથી કાંઇ પણ માગણી કરવી નહી અને અડસટા પ્રમાણે રૂપીઆ સરકારમાંથી ચાર હપતે આપવા.[૧૪]

ઇ. સ. ૧૬૮૩ની મોટી રેલ

શહેરનો કોટ સમરાવ્યો

[૧૧] ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૭ અને મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૧૧-૩૧૨. મીરાતે અહમદી આને સાર્વજનિક બંડ ગણે છે અને કુદીર અંતકાળના દીવસ જેવું ભયકર હતું એમ લખે છે. આ ભીજવસમાં હિંદુઓએ પણ ભાગ લીધો હતો. [૧૨] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૦૮. ગુજરાતમાંથી પાંચ લાખ રૂપીઆ દર વર્ષે જજીયા (જીઝયા) વેરાના થતા. [૧૩] એ જ પૃ. ૩૧૩. [૧૪] ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૭; મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૧૭. રૂપીઆની વીગત અહમદીમા છે.

મોગલ સમયમાં અમદાવાદમાં હાથી ઘોડા વગેરે માટે મોટા તબેલા હશે એમ જણાય છે. એવા કેટલાંય ખાનાંઓના ઉલ્લેખો આવે છે. ઔરંગઝેબના સમયમાં હાથી અને ઉંટખાનાના નોકરોએ લોકોના રાયણ મહુડા વગેરે ઝાડો સરકારી કામ માટે કાપી નાંખવાની ફરીયાદ થવાથી બાદશાહે તેવા માણસોને સજા કરવાનો હુકમ સુબા ઉપર મોકલ્યાનો ઉલ્લેખ છે.[૧૫] આ સુબાના વખતમાં અમદાવાદમા આવતા ઘાસ ફળ અને લાકડા ઉપરની જકાત માફ થઈ.[૧૬]

ઇ. સ. ૧૬૮૪માં દેશમા મોટો દુકાળ પડયો અને અમદાવાદમા અનાજના ભાવ ઘણા વધી ગયા. આ ઉપરથી મોટા કાજી અબદુલ વહાબ શેખ ઉલ ઇસ્લામની અરજી ઉપરથી શહેરમા એક વર્ષની અનાજની મહેસુલ માફ થઈ. અબદુલ વહાબનો પુત્ર શેખ મુહૈયુદ્દીન, અમીન અને ભાવ નીયમીત રાખનાર અમલદાર હતો. એણે ભાવ બાંધ્યો, પણ કોઈ ગપના કારણથી રૈયત ઉશ્કેરાઇ અને શુક્રવારની પ્રાર્થનામાંથી આવતાં એની પાલખી ઉપર લોકો જે હાથમા આવ્યું તે ફેંકવા લાગ્યા, પાલખી તુટી ગઇ અને શેખ મહા મુશ્કેલીએ બચવા પામ્યા. આ શેખે શહેરના કાજી અબ્દુલ્લા ઉપર લોક ઉશ્કેરવાનો આરોપ મુકી દિલ્હી પોતાના પિતા શેખ ઉલ ઇસ્લામને લખ્યું. તેથી અમદાવાદના કાજી અબ્દુલ્લાને પકડી દિલ્હી મોકલવામા આવ્યો.[૧૭] પણ ખરી વાત જણાવાથી તે છુટયો.

૧૬૮૪નો મોટો દુકાળ અને હુલ્લડ

હવે ઇ. સ. ૧૬૮૪થી ૧૭૦૩ સુધી ૧૯ વર્ષના લાબા સમય સુધી કારતલબખાં સુબો નીમાયો. અમદાવાદના સુબાઓમા આ સુબાએ સૌથી લાંબો વખત સત્તા ભોગવી. એ ઇતિહાસમાં સુજાતખા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ વખતે મારવાડ (જોધપુર)ની સુબેદારી ભેગી કરી સુજાતખાને આપવામા આવી. એમ કહેવાય છે કે એક વખત બીજો સુબો નીમાઇને આવે છે એવી ગપ આવી. કરતલબખા આ વખતે જોધપુર જતો હતો. લશ્કરમા અને લોકોમા એ માનીતો હતો. એથી

સુજાતખા

[૧૫] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૨૦ [૧૬] મું. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૮૩. [૧૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૨૦.

લશ્કર ઉશ્કેરાયું અને એ સાંભળી સુબાએ પાછા અમદાવાદ આવી તોફાન શાંત કર્યું. કારતલબખાનની આ વ્યવસ્થા જોઈ બાદશાહે એને સુજાતખાનનો ખીતાબ આપ્યો હતો[18] મીરાતે અહમદીમા લખે છે કે આ સુબો પ્રજાનો માનીતો હતો અને પ્રજા સુખી હતી વળી સરકારી કામમા પણ એ કદી વાંકમા આવ્યો નથી. એનું વર્ણન આગળ કરીશું.[19]

શહેરના મકાનો અને કોટની મરામત

આ સમયમા અમદાવાદનો કોટ સમરાવ્યાના ઉલ્લેખો કેટલીકવાર આવે અને શહેરની કેટલીક મસ્જીદો જીર્ણ થઈ ગઈ હતી તેની પણ મરામત કરવામા આવી હતી મસ્જીદોની મરામત માટે રૂપીઆ ૨૭૦૫૦) ની મજુરી બાદશાહે આપી હતી[20] વળી સરકારી સીપાઈઓ શહેરના રસ્તાઓમા ફરી લોકોની પાસે પૈસા કઢાવતા તે વાતની ખબર પડતા એવા સીપાઈઓને સજા કરવાનો બાદશાહી હુકમ પણ આ વખતે આવ્યો હતો[21] કાંકરીયા તળાવની મરામત અને કોટના કેટલાક ભાગની મરામત માટે રૂા ૪૨૫૪) હજુરમાથી મજુર થયા[22] આ સમયમા સરદારખાએ પોતાની મસ્જીદ મદ્રાસા અને ઘુમટ બંધાવવા પાટણથી આરસપહાણ મંગાવેલા એની બસો હેલ આવી[23] આ ઉપરથી ઠેક ૧૭૦૦ની સાલ સુધી પાટણથી પત્થર અમદાવાદમા આવેલા એમ જણાય છે કાંગજની પાણીની મોરી[24] રૂા ૧૨૦૦ના ખર્ચે અને મુઅજ્જમપુરની મસ્જીદ તથા આશાવલમા આવેલી મીર અબુતુરાબની મસ્જીદની મરામત માટે રૂા ૪૧૬૪ ખર્ચવાની ગોઠવણ થઈ, અને શાહીબાગ તથા તેની પાસે ગુલાબના બગીચા ગુલાબના ફુલનું નુર વધે તેવી રીતે સુધારવામા આવ્યા નીમાજ પડવાની જગ્યાની સંકડાશ પડવાને લીધે ઇદગાહની જગ્યા

[૧૮] ગુજરાત ગેઝીટીઅર પૃ ૨૮૮ [૧૯] મીરાતે અહમદી પૃ ૩૨૪ [૨૦] મીરાતે અહમદી પૃ ૩૩૭ [૨૧] મીરાતે અહમદી પૃ ૩૩૧ [૨૨] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૪૦ [૨૩] મીરાતે અહમદી પૃ ૩૪૧ આમા લખે છે કે પાટણના નાયબ ફોજદાર સફદરખા બાબીએ લખ્યુ હતુ કે "હજાર હેલની જરૂર હોય તો મોકલુ" એ ઉપરથી ક્યા સુધી પાટણથી પત્થરો આવ્યાનો ખ્યાલ આવે [૨૪] એ જ પૃ ૩૪૩ આ મોરી જુમા મસ્જીદ પાસેથી વહેતી એમ લખે છે વળી ત્યા જ રાયખડ દરવાજાની પત્થરની સડક સમરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે આ ઉપરથી ચોમાસામા વહેતો કાળુપુરનો વહેળો અસલથી હોય એમ લાગે છે.

બંધાવવામાં આવી.[૨૫] મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે એ વખતે નીમાજની જગ્યાની તંગી પડતી હતી અને હાલ (એટલે તે પછી અડધી સદીમાં જ) એક હાર પણ ત્યાં થતી નથી.[૨૬]

સુજાતખાં સુબાના છેલ્લાં વર્ષોમા કાઇ જાણવા જેવા બનાવ બન્યા નથી. લાંબી અને સફળ હકુમત એણે ભોગવી છે. એક વખત અમદાવાદના શરાફોએ ઓછા વજનના રૂપીઆ ચલાવ્યા હતા અને આપવામાં એવા રૂપીઆ આપી લેતી વખતે તેના ઉપર ભારે વટાવ લેતા. આનો બંદોબસ્ત કરીને શરાફો પાસેથી મુચરકા લખાવી લીધા હતા.[૨૭]

સુજાતખાંનું મરણ

ઇ. સ. ૧૭૦૩ એટલે હી. સં. ૧૧૧૩ ના સફર માસની તેરમી તારીખે આ નામાંકિત સુબો મરણ પામ્યો. એનું ઘર સલાપોસ રસ્તા ઉપર હતું; અને ઘરની સામેના રોજામા દફન કરવામા આવ્યો.

શાહજાદો આઝમ શાહ સુબો

ઇ. સ. ૧૭૦૩ થી ૧૭૦૫ સુધી બાદશાહજાદા મુહમ્મદ આઝમશાહ અમદાવાદનો સુબો નીમાયો. હી. સં. ૧૧૧૩ના જમાદીઉસ્સા માસની ૧૬ મી તારીખે જોશીઓએ કાઢેલા મુહૂર્ત પ્રમાણે શુભ ઘડી જોઇ શહેરમાં દાખલ થયો,[૨૮] અને અનાયુલ્લા ગુજરાતીને શહેર બહારની ફોજદારી આપી બીજો પણ કેટલોક બંદોબસ્ત કર્યો. હવે બાદશાહ

આઝમશાહે શાહીબાગ પાસે બાંધેલા મહેલો

જાદાને જૂની ઇમારતો પસંદ ન પડવાથી શાહીબાગની પાસે આવેલા રૂસ્તમ બાગ અને ગુલાબ બાગની જમીન ભેગી કરી ત્યા નવા મહેલ બાંધવા હુકમ કર્યો અને પોતે તણુમા રહ્યો.[૨૯]

[૨૫] એજ પૃ. ૩૫૮ [૨૬] એજ પૃ. ૩૫૮. શેખ અકરમુદ્દીનની મસ્જીદ અને નીતિશાળા એકલાખ ચોવીસ હજારના ખર્ચે બધાવેલી તે પડી ગઇ છે એમ એજ પૃષ્ઠમાં લખેલુ છે. [૨૭] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૫૧. [૨૮] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૬૧. [૨૯] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૬૧. આ રૂસ્તમ બાગ અને ગુલાબબાગ શાહીબાગની પાસે ખડગધારેશ્વરની નજીક હશે એમ માનવાને કારણ છે. તે બાબત તેના વર્ણનમા ચર્ચીશું.

આ સૂબાના સમયમાં દુર્ગાદાસ રાઠોડ કે જેની સાથે બાદશાહને સલાહ થઈ હતી અને જેને પાટણની ફોજદારી આપવામાં આવી હતી, તેને રાજદ્વારી કારણોથી અમદાવાદ બોલાવવામાં આવ્યો, અને એણે સાબરમતી ઉપર વાડજ ગામ આગળ તંબુમાં ઉતારો લીધો.[30] આઝમશાહે શીકાર માટે લશ્કર બોલાવ્યું હતું અને સુફદરખાં બાબી વગેરે એને બોલાવવા વારંવાર ગયા. તે દીવસે અગીયારશ હોવાથી દુર્ગાદાસે હાજર થવા ના પાડી પણ વહેમ પડવાથી પાટણ તરફ નાઠો.[31]

દુર્ગાદાસ રાઠોડ

આઝમશાહ અમદાવાદનો સુબો હતો ત્યારે ઔરંગઝેબ બાદશાહના એના ઉપરના કેટલાક કાગળો ગૂજરાતની વ્યવસ્થા માટે આવેલા છે. એમાં બાદશાહે કેટલોક બોધ અને વ્યવસ્થાની કેટલીક એવી ઝીણી બીગતો લખી છે કે એટલી વૃદ્ધ વયે આવા મોટા સામ્રાજ્યના માલીકને દક્ષિણમાં લઢતે લઢતે પણ દરેક પ્રાંતોની વ્યવસ્થામાં કેટલી કાળજી છે તે ઉત્તમ રીતે વ્યક્ત થાય છે. ગરીબ પ્રજાનો પોકાર આજુબાજુના લાગવગવાળા અમલદારોને લીધે પોતાની પાસે ન આવી શકે એથી રાજ્યકર્તાને એક જાતનું પાપ છે એમ બાદશાહને હમેશ લાગતું હતું. ગૂજરાતી બાબીઓ માટે ઔરંગઝેબને બહુ ઉંચો અભિપ્રાય હતો.[32] હુન્નરનાં રક્ષણ માટે પણ એને ઘણી કાળજી હતી.

ઔરંગઝેબની વ્યવસ્થા માટેની કાળજી

શાહજાદા આઝમશાહની સ્ત્રી જાની બેગમ લાંબો મંદવાડ ભોગવી અમદાવાદમાં મરણ પામી અને શાહીબાગ પાસે દફન કરી કબરની આસપાસ મોટી દીવાલ કરી લેવામાં આવી, અને પાછળથી એના શબને દીલ્હી લઈ ગયા.[33]

આઝમશાહની બેગમનું મૃત્યુ

[૩૦] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૬૪. [૩૧] એજ પૃ. ૩૬૪. ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૯૨ [૩૨] ગૂ. ગેઝેટીયર પૃ. ૨૯૩. એમ કહેવાય છે કે ગૂજરાત અને ખાસ કરીને દાહોદ પોતાની જન્મભૂમિ હોવાથી એના ઉપર બાદશાહને મમત્વ હતું. [૩૩] મીરાતે અહમદી. પૃ. ૩૬૭.

હવે ઔરંગઝેબ બાદશાહનો છેલ્લો વખત હતો. બાદશાહ વૃદ્ધ થતા જતા તેમ તેમ ધર્મનું ઝનુન વધતું હતું. પ્રસિદ્ધ હિંદુ મંદિરો અને તીર્થોમાં મૂર્તિપૂજા શરૂ ન થાય એ માટે ખાસ ધ્યાન રાખતા. પણ એ સાથે અમદાવાદના ઇતિહાસને સંબંધ નથી. અમદાવાદમાં બાદશાહજાદા ઉપર એ બધાં ફરમાનો આવતાં. પરંતુ વ્યવસ્થાની બાબતમાં પણ એવી જ કાળજી હતી. એક વખત સાબરમતીને સામે કાંઠે સીપાઇઓ અને પઠાણોનો ત્રીસ વધવાની અરજીઓ જવાથી અને વેપારીના ચોપડામાં બાદશાહી ખબરપત્રી નીશાનો કરી હરકત કરવા સંબંધી અરજીઓ જવાથી તે માટે ફરીયાદ દૂર કરવા શાહજાદા મુહમ્મદ આઝમશાહ ઉપર હુકમ આવ્યા હતા.[34] આ શાહજાદાને પણ અમદાવાદનું પાણી માફક ન આવ્યું એથી એની બુરહાનપુર બદલી થઈ. એ પછી ઈબ્રાહીમખા અને શાહજાદા મુહમ્મદ બેદારબખ્ત સુબા થઈ આવ્યા અને અમદાવાદમાં કાંઇ ખાસ બનાવ બન્યો નહિ. હવે દેશની વ્યવસ્થા નબળી પડવા લાગી હતી. ઇ, સ. ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબ બાદશાહનું મરણ થયું.

ઔરંગઝેબનું અવસાન

એ જ વર્ષમાં (ઇ. સ. ૧૭૦૭) નવા બાદશાહના રાજ્યાભિષેકની ખબર પણ મળતા પહેલાં ઔરંગઝેબના મરણના સમાચાર મળતાં તુરત જ બાલાજી વિશ્વનાથની સરદારી નીચે મરેઠી લશ્કર ગોધરે થઈ અમદાવાદ ઉપર આવ્યું અને મહેમદાવાદ સુધી આવ્યા પછી વટવા લૂંટયું. શહેરના અમલદારો અને સફદરખા બાબી વગેરેએ લશ્કર તથા તોપો લઈ કાંકરીયા તળાવ ઉપર મોરચા માંડયા અને લડવાને તૈયાર રહ્યા; સાબરમતીને સામે કાંઠે રહેનારા લડાયક પઠાણ સીપાઇઓ આઠેક હજાર પણ કાંકરીએ આવી લશ્કરમાં જોડાયા. પરંતુ લોકોમાં ધીરજ રહી નહિ. આસપાસ પરાના લોક દરવાજે ઉભરાયાં અને શહેરમાં રસ્તા ભરાઈ ગયા. આ ગભરાટ અને ગડબડમાં ઘણાં

બાલાજી વિશ્વનાથની ચઢાઈ

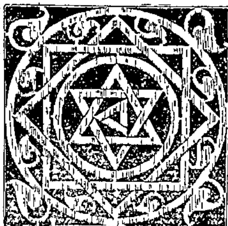
[૩૪] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૬૨-૩૬૩. આ સામે કાંઠે શહેર વસ્યું ત્યારથી પઠાણો વસ્યા હતા. અને બીજી મોટી વસ્તી હિંદુઓની હતી. એટલે એ પોકાર હિંદ વંસ્નીનો હશે.

છોકરાં માબાપથી જૂદાં પડી ગયાં. માલમીલકત લઇ નાઠેલાની મીલકત ગેરવલ્લે થઈ ગઈ. કહેવાય છે કે આ ગભરાટમાં ગાડીવાળા અને ગધેડાંવાળાને રોજગાર એટલો વધ્યો કે સાત દીવસની કમાઇ એક દીવસમાં થઇ.[૩૫] આ બધો ગભરાટ થવાથી લશ્કર ના હિંમત બની ગયું, અને લશ્કરની હિંમત ગયેલી દેખીને સુબાએ લઢવાનો વિચાર માંડી વાળી સલાહ કરવા નક્કી કર્યું. નારણદાસ મનસબદારને બાલાજી પાસે સંદેશા માટે મોકલ્યો.[૩૬] છેવટે બે લાખ દસ હઝાર રૂપીઆ લઇ મરેઠાઓએ સલાહ કરી. એ પાછા ગયા ત્યારે બાદશાહી લશ્કર પાછું શહેરમાં આવ્યું અને શાંતિ થઈ. કહે છે કે મીરાતે અહમદીના કર્તાના પિતાએ આ બધું નજરે જોયેલું. અને આવો ગભરાટ ૧૫૮૩મા મુઝફ્ફરે અમદાવાદ લીધું તે પછી આ બનાવ બન્યો ત્યા સુધીમાં થયો નથી એમ કહેવાય છે.[૩૭]

અમદાવાદનો ગભરાટ

[૩૫] મીરાતે અહમદી પૃ. ૩૯૯–૪૦૦. [૩૬] ગુ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૯૬. મીરાતે અહમદીમા ૨૦૨૦૦૦ લખે છે. પૃ. ૪૦૦ [૩૭] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૯૬.

પ્રકરણ બારમું

ગૂજરાતનું પાટનગર
ઉર્ફે
શહરે મુઆઝમ

श्रीस्तम्भतीर्थपुटभेदनंच यत्रोभयत्र स्फुरतः पुरेद्वे ॥*
अहम्मदावादपुराननाया. किंकुण्डले गूर्जरदेशलक्ष्म्या. ॥

॥ हीरसौभाग्यकाव्य ॥

અમદાવાદની હાલની સ્થિતિ એટલી ફરી ગયેલી છે કે બાદશાહી કે મોગલ સમયના અમદાવાદનો ખ્યાલ આવી શકે એમ નથી. છેલ્લા ...શરે વીશ વર્ષમા સમય પણ એટલો ફરી ગયો છે કે પ્રાચીન સ્થિતિની ...પના સરખી થવી મુશ્કેલ છે. વિસ્તારમા, સ્વરૂપમા, રાજદ્વારી અને સામાજિક ...વસાયમા અને એવી જીવનની અનેક પ્રવૃત્તિઓમા અમદાવાદ હાલ એટલુ ફરી ગયુ છે કે પ્રાચીન સ્થિતિનો ખ્યાલ લાવવા માટે મેલા મકાનોની પાછળ ...પેલા સ્થાપત્ય અને કલાના રત્નો જોઈને, અને પ્રાચીન સમયમા અમદાવાદ ...વી ગયેલા પરદેશી અને દેશી મુસાફરોના વર્ણનોથી જ સતોષ માની લેવો પડે.

બાદશાહ અહમદશાહે શહેર વસાવ્યુ એમા વસ્તી ધીમે ધીમે વધતી .... મહમૂદ બેગડાના સમયમા વસ્તીથી શહેર ભરચક થઇ ગયુ, કોટ બધાયો ...ને પરા વધતા ગયા. મહમૂદ બેગડાની અખડ કાળજીથી શહેરની આબાદી

* અમદાવાદ શહેરરૂપી મુખવાળી ગૂર્જરદેશાની લક્ષ્મીના અણહિલવાડ પાટણ ...(ભેદન) અને ખભાત એ બે શોભાયમાન કુડલ છે

ઘણી વધી પૃથ્વીના પટપરના ઘણા દેશાન્તરોની સમૃદ્ધિ અમદાવાદમા ખેંચાતા

બાદશાહી સમય

મ ડી અમદાવાદની વસ્તી, વિસ્તાર, અને એ સુલતાનના સમયની ઉત્કૃષ્ટ કારીગીરીની મસ્જીદો વાગ્યા કરાવી મુખમાથી જે કાઈ બચી ગઈ છે તે, એકલુ જ જોતા અમદાવાદ કેટલુ સમૃદ્ધ હશે[1] એ સહજ જણાઈ આવે તેમ છે મહમૂદે મહમૂદાબાદ સ્થાપ્યુ ચાપાનેરને શણગારવામા મહેનત લીધી જૂનાગઢ—મુસ્તફાબાદને ફરી આબાદ કર્યું બા અમદાવાદને વિસારી મુક્યુ નહી એનો દાખલો સર્ખેજ એના અમીરોએ પણ શહેર શણગારવા ઘણી મહેનત કરી છે

બાદશાહી વખતના અમદાવાદનું વર્ણન ઘણા મુસલમાન તવારીખકાર, હિંદુ કવિઓ અને પરદેશી આરબ ઇરાની અને યૂરોપીય મુસાફરોએ કરેલુ છે

ફારસી ગ્રંથોના વર્ણન

મીરાતે સીકન્દરીનો કર્તા લખે છે કે " અમદાવાદ શહેરની ખૂબી જ સાબીત કરી આપે છે કે આ ચારે પુરુષો (ચાર અહમદો) કે જેણે શહેરનો પાયો નાખ્યો તેના હાથ મુબારક હતા તેમને જ લીધે દુનીયાના નગરો કરતા આ શહેર ચઢીઆતુ ગણાયુ છે જમીન પરના તથા દરીયાપારના મુસાફરો કહે છે કે આવુ મનોહર શહેર ભૂમિ ઉપર વસેલુ કોઇપણ સ્થાને નથી વસ્તીના પ્રમાણમા બીજા શહેરો મોટા હશે ખરા પરતુ બાધણી અને દેખાવમા અમદાવાદ શહેરની બરોબરી કરે એવુ બીજુ શહેર નથી '[2]

બાદશાહી સમયમા શહેરમા રસ્તાઓમા છાયા માટે ઝાડ રોપવામા આવ્યા મોટા ઉત્તમ કારીગીરીના મહેલો બધાયા અને પરામા મોટા મકાનો તથા બાગ થયા બાગને સુલતાન મહમૂદે ઘણુ ઉત્તેજન આપ્યુ છે અમદાવાદની આસપાસ બાદશાહી અને અમીરોના સખ્યાબધ બાગબગીચા વધ્યા અને તળાવો પણ બાદશાહી વખતમા બધાયા સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ગાદી ચાપાનેર બદલી હતી અને છેક ૧૫૩૬ સુધી સુલતાન બહાદૂરના રાજ્ય સુધી રાજધાની

[૧] ગૂ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૧૯ The building at Ahmedabrd prove how much wealth was at the Command of the sovereign and his nobles [૨] મીરાતે સીકન્દરી ગૂ બા પૃ ૨૪ ૨૫ અને Bayley s Sikanderi p 91-92

ત્યાં જ રહી હતી છતાં અમદાવાદ ગૂજરાતમાં સર્વથી મોટું શહેર રહ્યું હતું. રસ્તા મોટા સારા અને સ્વચ્છ હતા, કોઈ જગ્યાએ સારાં ચોગાન હતાં અને લોકોનાં ઘર પણ સારાં હતાં.[3]

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના મરણ પછી બે ત્રણ વર્ષ પછી લીસ્બનનો મુસાફર બારબોસા ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો. ચાંપાનેરનાં વખાણ કરી અમદાવાદ ચાંપાનેરથી પણ મોટું હતું એમ લખે છે. ઘણું ધનવાન હતું અને વાડીઓ બગીચા વગેરે મોટી સંખ્યામાં હતાં. રસ્તા મોટા અને સુંદર હતા, ચોગાનો સારાં હતાં, અને ઘર પત્થર અને ઇટચુનાના ધોળાયેલાં હતાં. છાપરાં ઇટલી (Italy)ની ઢબથી છાયેલાં હતાં.[4] બારબોસા અને એનાથી સ્હેજ વહેલો આવેલો (૧૫૧૦) ઇટેલીયન મુસાફર વરથેમા ખંભાત, દીવ વગેરે બંદરોનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે. આ શહેરો અમદાવાદનાં બંદરો હતાં અને અમદાવાદ રાજધાનીનું શહેર હતું, એટલે ખંભાત વગેરે કરતાં મોટું હતું. બીજા ઘણા મુસાફરો અમદાવાદની પ્રશંસા કરે છે અને એનાં ભવ્ય મકાનોથી આશ્ચર્ય પામે છે.

બારબોસાનું વર્ણન

સુલતાન બહાદૂરની હાર પછી બાદશાહ હુમાયૂંનું વિજયી લશ્કર અમદાવાદમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે આવાં સુંદર શહેરને કાંઇ નુકસાન ન થાય એની બાદશાહ ખાસ કાળજી રાખે છે. બાદશાહી સમયમાં અમદાવાદનું સૌંદર્ય કેવું હતું એનો ખરો ખ્યાલ તો સ્થાપત્યનાં અવશેષોનાં વર્ણનથીજ આવશે. જે સમયે યૂરોપની પ્રજાઓને સમુદ્રનું સ્વામીત્વ મળ્યું ન હોતું તે વખતે ગૂજરાતની સમુદ્ર ઉપર સત્તા હતી. એના બાદશાહો સમુદ્રના સ્વામી કહેવાતા,[5] અને એમની

[૩] અમદાવાદ ગેઝીટીઅર પૃ. ૨૫૧. [૪] Stanly's Barbosa. p. 58–66... Another city called Andavat, which is larger than the said city of champaver, and it is very rich and well supplied. The former kings used always to reside in this city. These towns are well embellished with good streets and squares and houses of stone and whitewash, with hoofs in our fashion; and they have large courts and much water in wells and pool,...and many orchards and gardens." [૫] મીરાતે સીકંદરી ગૂ. બા. પૃ. ૨૮૬. સરખાવો "આ બધો શામાન દરિયાની માલીકી ભોગવતા સુલતાનનો છે."

પ્રજા દેશ પરદેશનું ધન ગુજરાતમા ખેંચી લાવતી એટલે એવા દેશના પાટનગરની શોભા અવર્ણનીય હોય એમા શંકા હોય જ નહિ. દિલ્હી અને આગ્રાની શોભા એ વખતે નહોતી વધી. દિલ્હીના બાદશાહ સમુદ્રના સ્વામીની સમૃદ્ધિથી અંજાતો દિલ્હીના મહારાજ્યની ઉપજ જાર અને ઘઉંના પાક ઉપર અને

જહાગીર સુધી હિંદમા સર્વથી સુંદર નગર

અમદાવાદના બાદશાહોની ઉપજ મોતી અને પરવાળાના વેપાર ઉપર હતી એમ કહેવાતું [૬] એટલે એ બાદશાહોના પાટનગરની શોભા, મહત્વ, વિસ્તાર આદિ હિંદમા તે સમયે સર્વોત્તમ હોય એમા નવાઈ નથી. છેક મોગલ સામ્રાજ્ય ઉપર બે બાદશાહો–અકબર અને જહાગીર રાજ્ય કરી ગયા પછી શાહજહાએ આગ્રા અને દીલ્હીને આખા ભારતીય સામ્રાજ્યના દ્રવ્યથી શણગાર્યા એટલે એ સમય સુધી અમદાવાદ હિંદમા વસ્તી, વિસ્તાર, સ્થાપત્ય, કળા અને વેપાર વગેરેમા સર્વોત્તમ હતું [૭] અકબરના સમયના પ્રસિદ્ધ અબુલ ફઝલે આઇને અકબરીમા અને તે પછી તારીખે ફિરિસ્તા વગેરેમા અમદાવાદનું જે વર્ણન કરેલુ છે તેને અતિશયોક્તિ ધારીને કાઢી નાખવા જેવુ નથી અબુલ ફઝલ લખે છે કે :–"પાટણ અને ચાંપાનેર પછી અમદાવાદમા રાજધાની થઈ. અમદાવાદ સાબરમતી ઉપર મોટુ અને સારી રીતે બધાયલુ શહેર છે સ્થલ આરોગ્યવાળુ છે ત્યા તમને આખી દુનિ-

[૬] એજ પૃ ૨૮૬ બહલોલ લોદીનો પુત્ર સીકદર સુલતાન એ પ્રમાણે કહેતો હતો [૭] જ્યારે હુમાયૂ અમદાવાદમા આવ્યા ત્યારે — From Sarkej accompanied by his principal officers Humayun visited the Magnificent palaces mosques, and colleges of his new capital, at that time one of the noblest and richest in the world, and without doubt, superior in every respect to Delhi and Agra in extent, population and architectural monuments " (Prof. Commissariat s History of Gujarat Sultant J B B R A. S. No. LXXII p 368) "It must be remembered however, that during the fifteenth and sixteenth centuries the glories of Agra and Delhi were yet incomplete and Ahmedabad stood without a rival in beauty and population among the cities of India " (એજ, No. LXXI p. 93).

યામાં બનતી ચીજો મળી શકે છે. એને બે કિલ્લા છે અને એની બહાર શહેર છે. એમાં પહેલાં ૩૬૦ પરાં હતાં પણ હવે ૮૪ પરાં સારી સ્થિતિમાં છે. એક હજાર પત્થરની મસ્જીદો છે અને એ દરેકને બે મીનારા છે. એમાં ઘણાં આશ્ચર્યકારક લેખો છે. રસુલાબાદ પરામાં બુખારાના શાહેઆલમ સાહેબની કબર છે. ત્રણ કોશ દૂર વટવા એક શહેર છે...... એ બાગમાં વસેલું છે અને ત્યાં સંસારનો ત્યાગ કરી ઓલીયાઓ રહે છે......ત્યાંથી ત્રણેક કોશ છેટે સરખેજ છે......ત્યાંની ગળી ઉત્તમ થાય છે અને રૂમ તથા બીજા દૂરદેશાવર નીકાશ થાય છે"[૮] અબુલ ફઝલ બીજું વર્ણન ગૂજરાત અને બીજાં શહેરોનું કરે છે અને એ ઉપરથી પણ અમદાવાદની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવે છે. મોગલ લેખકોના મત પ્રમાણે ૨૦ લાખ માણસોની વસ્તીવાળુ શહેર હાલના યૂરોપના દેશોની રાજધાનીઓથી કોઇ રીતે ઉતરતું નહિંજ હોય. તારીખે ફિરસ્તાનો લેખક લખે છે કે "અમદાવાદ એકંદરે આખા હિંદુસ્તાનમાં સર્વથી સુંદર શહેર છે અને કદાચ આખી દુનિયામાં પણ કહી શકાય."[૯]

અબુલફઝલનું વર્ણન

મોગલ સામ્રાજ્યના એક પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર થયા પછી પણ અમદાવાદે મહત્તા કાયમ રાખી છે. રાજધાની દિલ્હી અને આગ્રામાં હતી. પરંતુ સામ્રાજ્યના સર્વોત્તમ પ્રાંત ઉપર બાદશાહજાદાઓ અને રાજકુટુંબના અંગના માણસો ઘણું ખરૂં નીમાતા. એટલે અમદાવાદને બાદશાહી છાયા થોડી ઘણી મળ્યા કરતી. પરંતુ શહેરના શણગારમા સ્વતંત્ર બાદશાહીના ચોથા ભાગની શોભા પણ મોગલાઇમાં થઈ નહોતી. શહેરનો વિસ્તાર મોટો હતો. આજુબાજુ સાત સાત માઇલ સુધી પરા હતા. બાદશાહીની પેઠે મોગલ સુબાઓ પણ દબદબા

મોગલાઇનુ અમદાવાદ

[૮] Glandwins Ayeen Akberi. p. 351-352. [૯] Brigg's Frishta Vol. IV p. 14. આગળ ફિરિસ્તા લખે છે કે "The pricipal streets were sufficiently wide to admit of ten carriage abreast." અમદાવાવાદની વસ્તી વીસ લાખની હતી એમ જેમ્સ ફોર્બ્સ (૧૭૮૧) મોગલ લેખકોના આધારે લખે છે જુઓ. (His. of Guj. Sultanat J. B B. R. A. S. No. LXXI p. 93. note.)

ભરેલા દરબાર અમદાવાદમાં રાખતા. હાથીખાનાં, ઘોડાખાનાં, તોપખાનાં, લશ્કર બાગબગીચા વગેરે પ્રમાણમાં કાંઈક ઓછું પણ મોગલાઈમાં ઠીક હતું. એટલે શહેર એ વખતે હિંદુસ્તાનનાં મોટામાં મોટાં શહેરોની પંક્તિમાં આવી શકે એવું તો હતું જ. જહાંગીર બાદશાહને અમદાવાદ પસંદ નહોતું આવ્યું તે તાપ ધૂળ અને એ વખતે ચાલતા રોગને લીધે. અમદાવાદના સૌંદર્ય અને વિસ્તારને માટે એ મોજી બાદશાહને વાંધો હતો જ નહિ. ગૂજરાત અને માળવા તરફ સ્વારી આવી ત્યારે ક્યાં રહેવું એ સવાલ થતાં માળવાના માંડુગઢ અને અમદાવાદ વચ્ચે પસંદગી થવાની હતી. બાદશાહે અમદાવાદની સરખામણી પણ માંડુગઢ સાથે થાય નહિ એમ કહ્યું, અને શહેરનાં ઘણાં વખાણ સાંભળેલાં એ ઉપરથી અમદાવાદ પસંદ કર્યું હતું.[10] મોગલ સામ્રાજ્યમાં સોનાના સિક્કા પાડવાની ચાર ટંકશાળો હતી તેમાં એક અમદાવાદમાં હતી. એ વખતે અમદાવાદના ચિત્રકાર, જડિયા, કારીગરીના કોતરનાર, અને સોનું ચાંદી અને લોખંડનું કામ કરનાર સર્વોત્તમ હતા અને દિલ્હીના રાજકુટુંબ માટે તથા દરબાર માટે અમદાવાદની કારીગરીની ઘણી ચીજો જતી. અમદાવાદના કારીગરોએ કરેલા સુંદર મુદ્રા અને ચિત્રોવાળા કીનખાબ હિંદુસ્તાનમાં બીજે બનતા નહોતા.[11] સ્વતંત્ર બાદશાહીની છેલ્લી અવ્યવસ્થામાં વેપાર ધંધો અને આબાદી ઘટી નહોતી પણ વિસ્તાર સહેજ ઘટેલો તે મોગલાઈમાં પાછો વધ્યો હતો. સત્તરમી સદીની શરૂઆતમા આવેલ અંગ્રેજ વેપારીઓને પણ અમદાવાદ મોટું શહેર લાગ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૬૧૭ ના ડીસેમ્બરની ૧૫ મીએ ઇન્ગ્લેંડનો એલચી સર ટોમસ રો અમદાવાદ આવ્યો હતો. એને અને એની સાથેનાં માણસોને અમદાવાદ લંડન જેવડું મોટું લાગ્યું હતું અને અંગ્રેજોને ઘણું પસંદ આવ્યું હતું.[12] એ વખતે આવેલા અંગ્રેજોને બહારનાં પરાં દેખાયાં નહોતાં.[13] પણ ખરી રીતે શહેર અને પરાં વચ્ચે એમને ભેદ દેખાયો નહિ હોય.[14] શહેરના રસ્તા પત્થર

[૧૦] વાકિઆતે જહાંગીરી Elliot Vol. VI p. 356–57. "As I had heard much praise of the rainy season of Gujarat, and as there was no comparison between the city of Ahmedabad and that of Mandu I at last determined to remain in the former." [૧૧] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૫૩–૨૫૪. [૧૨] અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ. ૨૫૩..[૧૩] એજ પૃ. ૨૫૩. [૧૪] એજ પૃ. ૨૫૩. નોટ ૬. પરાંનો વિસ્તાર આગળ કરીશું.

જડેલા હતા અને રસ્તાઓ ઉપર એવાં ઉંચાં ઝાડ હતાં કે ધાડાં ઉપવનમાં પેસતા હોઇએ એવું લાગે, મકાનો એશિયાનાં બીજાં શહેરોની સરખામણીમાં ઘણાં સુંદર હતાં. ઘર ઈંટોનાં, સારાં નળીયાંથી છાયેલાં અને વંડો વાળી લીધેલાં હતાં. સુબાનું મકાન પત્થરનું વિશાળ, અમીરી, અને સારા આંગણાંવાળું હતું. શહેરના કારીગરોમાં ખરેખરા કસબી, કોતરણી કરનાર વણકર, ચિત્રકામ, જડીઆ, કીનખાબનું અને ભરતનું કામ કરનાર હતા. અમદાવાદના વેપારીઓનો કાપડ, ગળી અને કરીયાણામા એવો મોટો વેપાર હતો કે મોસમમાં દર દશ દીવસે બસેં ગાડાંનો કાફલો ખંભાત માલ ભરીને જતો.

યૂરોપીય મુસાફરોનાં વર્ણન

વીલીયમ ફીંચ (William Finch) નામનો મુસાફર ઇ. સ. ૧૬૦૮–૧૧ માં હિંદમાં આવેલો તે અમદાવાદમાં ખાન આઝમ મીરઝાં અઝીઝ કોકા સુબો અને એને બદલે એનો પુત્ર જહાંગીર કુલીખાં નાયબ સુબો હતો ત્યારે આવ્યો હતો. એ લખે છે કે "સુંદર નદીને કાંઠે સુંદર બુરજો અને દરવાજાઓવાળા મજબુત કોટથી અમદાવાદ શોભે છે. મકાનો એશિયા અને આફ્રિકાના કોઇ પણ મોટા શહેર સાથે સરખાવાય તેવાં છે. રસ્તા મોટા છે. એક કલાકની અંદર ૭ હજાર ઘોડેસ્વાર લડાઈને માટે તૈયાર થઈ શકે એમ રહે છે. દરવાજા એવા સુરક્ષિત છે કે પરવાના વગર કોઇ શહેરમાં પેસી શકતું નથી." એ પછી તુરત અબ્દુલ્લાખાં ફીરોઝજંગના વખતમાં વ્હીટીંગટન લખે છે કે "અમદાવાદ ગુજરાતનું મુખ્ય શહેર છે અને લગભગ લંડન જેવડું મોટું છે. કોટ ઘણોજ મજબુત છે. અહીં દરેક જાતિના વહેપારીઓ રહે છે. ખ્રીસ્તીઓ પણ છે. જહાંગીરના સમયમાં એડવર્ડ ટેરી લખે છે કે "મકાનો ઉંચા અને અગાસીઓ હોય છે અને લોક અગાશી ઉપર હવા ખાય છે. સારી ચોરસ ઈંટો અને પત્થરનાં મકાનો છે. અમદાવાદ ઘણું વિશાળ અને ધનવાન શહેર છે. એને બાર દરવાજા અને પત્થરનો મજબુત કોટ છે. શહેર અને ગામડામાં ઝાડ પુષ્કળ છે, અને તેને લીધે સૂર્યનો તાપ ઓછો લાગે છે. ઝાડ એટલાં પાસે પાસે હોય છે કે ઉંચી જગ્યાએથી જોઇએ તો શહેર એક ઉપવન લાગે."[૧૫] આ અંગ્રેજ મુસાફરો

[૧૫] એજ પૃ. ૨૫૩ આ મુસાફરો. Finch અને Nicholas Ufflet હતા. (૧૬૧૧) અને Early Travels in India p. 173, 206, 300.

અને વેપારીઓના વર્ણન પછી સર ટોમસ હરબર્ટ ઇ સ ૧૬૨૬ મા લખે છે કે "અમદાવાદ ગૂજરાતનું પાટનગર છે એનો કોટ મજબુત છે રસ્તા સુદર છે દુકાનો સુગધી પદાર્થો, અત્તરો, તેજાના, રેશમી માલ, સુતરાઉ કાપડ છીંટો અને ચીન અને હિંદુસ્તાનની બધી દુર્લભ વસ્તુઓથી ભરેલી છે અને એના માલીક વાણીઆ છે એમની વસ્તી અહીં મોટી છે" આ પહેલા ત્રણ વર્ષ ઉપર પીટર ડી લા વાલે નામનો મુસાફર શહેરના રસ્તા સીધા, સુંદર અને પહોળા હતા પણ ધૂળને લીધે ચાલવુ મુશ્કેલ હતું એમ લખે છે[૧૬] ઈ સ ૧૫૯૮ મા સીઝર ફ્રેડરીક પણ અમદાવાદને ઘણુ વિસ્તારવાળુ અને મોટી વસ્તીનું શહેર કહે છે

ઇ સ ૧૬૩૮મા મેન્ડેલ્સ્લો નામનો મુસાફર આવ્યો હતો[૧૭] એ પણ અમદાવાદમા રહ્યો હતો અને સુબા આજમખાની મહેમાનગીરી જોઈ ગયો હતો એ પણ અમદાવાદના કારીગરો અને વેપારની પ્રશસા કરે છે ઔરગઝેબ બાદશાહના રાજ્યકાળના મોટા ભાગ સુધી અમદાવાદની ચઢતી ઘણી હતી શાહજહાએ શાહીબાગ કરાવી શહેરની શોભા વધાર્યા પછી આજમખાએ અને તે પછી સુજાતખા સુધીમા કેટલાક સુબાઓએ શહેરમા ઉત્તમ મકાનોનો ઉમેરો કર્યો છે એ સમયમા વેપાર વધાને શાન્તિને લીધે ઉત્તેજન સારૂ મળવાથી શહેરની આબાદી સારી વધી હતી અમદાવાદની આબાદી સ્વતત્ર બાદશાહીમા બાદશાહોએ કરેલી પ્રવૃત્તિઓ સીવાય મોટે ભાગે તો એના લોકો અને વેપારથી જ થયેલી છે મોગલાઈમા પણ શહેરોનો વિસ્તાર અને વસ્તી વેપારને અગે જ હતી.

શહેરની આ આબાદીની દશા વખતે (ઈ સ ૧૬૬૬મા) પ્રખ્યાત

[૧૬] એજ પૃ ૨૫૪ હર્બર્ટ અમદાવાદ આવ્યા નહતો પણ સુરતમા થોડુ રહ્યા હતો એટલે સાભળેલુ વર્ણન લખે છે એમ ગેઝેટીયરનો કર્તા નોટમા લખે છે Guj Gaz p 225 Note 2 Caesar Frederick – a very great city and populous De la Valle — Competently large with great suburbs a goodly and great city with large fair and straight but sadly dirty streets Herbert — a rich and uniform bazar [૧૭] એજ પૃ ૨૫૪

ફ્રેંચ મુસાફર જીન ડી થેવેનો અમદાવાદમાં આવ્યો હતો. એ અમદાવાદનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે.[૧૮]

"સુરતથી ૮૬ ગાઉને અંતરે અમદાવાદ આવેલું છે. આ નગર એરીયને અમદાવાદીરટ કહેલું એ જ હોય એમ સંભવતું નથી. આધુનિક લેખકો કહે છે કે અહમદશાહે આ શહેર ફરીથી વસાવ્યું. તેથી નામ અહમદાવાદ પડ્યું. શાહજહાં બાદશાહે એને ગર્દાબાદ ધૂળનું નગર કહેલું કારણકે ત્યા ધૂળ બહુ છે. પ્રાતનો સુબો આ શહેરમાં રહે છે અને સામાન્ય રીતે એ બાદશાહનો કુંવર હોય છે. હાલ મહોબતખાં નામનો સુબો છે.

જેમેનોનું વર્ણન

અમદાવાદ ૨૩·૮ અક્ષાસ ઉપર આવેલુ છે, આજુબાજુ મનોહર સપાટ પ્રદેશ છે.[૧૯] ત્યાંથી સાબરમતી નામની નાની નદી વહે છે. એ બહુ ઉંડી નથી પણ ચોમાસામાં પુરથી બહુ નુકશાન કરે છે. અમદાવાદમા ઘણા મોટા મોટા બાગ છે. એ દરેક બાગની આસપાસ કોટ હોય છે અને એના દરવાજા આગળ મંડપ જેવું હોય છે. એક વિશાળ સરોવર જોવા હું ગયો એની વચ્ચે એક સુંદર એંશી ચોરસ ફીટનો બગીચો હતો. બગીચાને છેડે નાના સગવડવાળા મકાન છે. એ પછી અહીં તહીં અનેક છાપરાં અને એક સરખા સુંદર હજીરાઓ દેખાય છે. જાણે એક મોટું ગામ વસ્યું હોય એમ લાગે છે. (શહેર બહાર) આ બધા પરાં કહેવાય છે અને ત્યાથી એક પાછલી બારીમા થઇને બન્ને બાજુ મકાનોના ઓળવાળા એક રસ્તામા જવાય છે કે જે એ બાજુ પરના ખરા પરામા થઇને સીધો શહેરમા જાય છે. ૨૦

[૧૮] થેવેનોનો વૃત્તાંત પુરાતત્વ પુ ૨. પૃ ૧૯૭ ઉપરથી સાર લીધો છે. [૧૯] થેવેનો અમદાવાદની આજુબાજુ મનોહર સપાટ પ્રદેશ છે એમ લખે છે અને ઝાડોની ઘટાથી બાગ જેવું શહેર છે એમ પણ ઉલ્લેખો છે. એટલે જહાગીરને એ વખતે કાટાનું મેદાન લાગેલુ એ વિચારવા જેવું છે, કાશ્મીર સાથે કાંઈ અમદાવાદની સરખામણી થઇ શકે નહી. એ મોજી બાદશાહ એવી કોઈ વિચિત્ર સરખામણી મનથી રાખી તાવથી કટાળેલો જ અમદાવાદ ઉપર ગુસ્સે થયો હશે. [૨૦] પરાના આ વર્ણનને પોળોનું સમજવું એમ ગેઝેટીઅર ઉપરથી લાગે છે. પરતુ એ બહારના પરાનું જણાય છે.

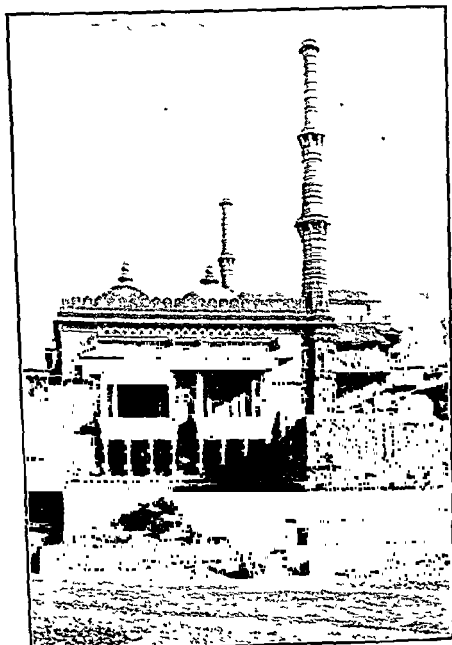
ઘસડીને તાણીને પાડયો અને મારી નાખ્યો. એનું શબ રસ્તા ઉપર સાંજ સુધી પડી રહ્યું.[1] આ સમયમા જમ્દતુલ મુલ્ક મુદારૂલ મહામ ખાનખના વજીરે મમાલીક લાલ દરવાજાની આગળ ધર્મશાળા, મસ્જીદ અને પાઠશાળા બધાવી અને શાહીબાગ રૂસ્તમબાગ અને કાકરીયાના મકાનોની મરામત માટે ૩૪૮૦ રૂપીઆ મંજુર કરવામા આવ્યા.[2]

ઇ. સ. ૧૭૧૨મા બહાદૂરશાહ ગુજરી જવાથી જહાદારશાહને રાજ્ય મળ્યુ, અને ઇ. સ. ૧૭૧૩મા જહાદારશાહને મારી નાખી ફર્રૂકશીયર ગાદીએ બેઠો.[3]

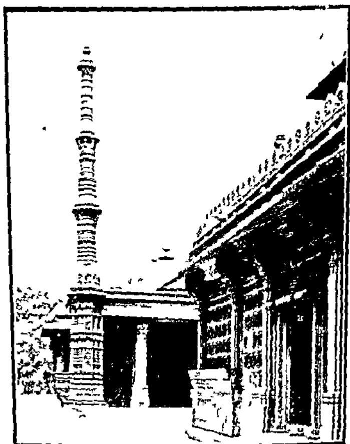
એમ કહેવાય છે કે બાદશાહ બહાદૂરશાહના રાજ્યમા સુબા ગાઝીઉદ્દીન ફીરોઝજંગના વખતમા કરવેરા અને બીજા કેટલાક રીવાજ બદલાઇને નવા થયા અને જુલમની શરૂઆત થવા માડી હતી. પાછળથી દરેક અમલદારે એમા વધારો કર્યો. ઔરંગઝેબે જે કરો અને રીવાજો બંધ કર્યા હતા તે પાછા શરૂ થયા. મૂળ એ કરો અને રીવાજો શહેરમા હતા નહિ પણ અમલદારોએ વગર કાયદે ઘુસાડેલા તે ઔરંગઝેબે બધ કરાવ્યા, પણ આ સમયમા ચાલુ થયા અને શાક ભાજી ઘીની મજુરી વગેરે ઉપર શહેરમા કરવેરા શરૂ થયા મીરાતે અહમદીના કર્તા લખે છે કે " આ પુસ્તક લખતી વખતે તો જુલમો સંપૂર્ણ થઈ ચૂક્યા લાગે છે. "[4]

બાદશાહ ફર્રૂખશીયરના રાજ્યમા પણ કરો લેવાની રીતમા (શહેરની) કેટલાક ફેરફાર કરવામા આવ્યા. આ વખતમા દાઉદખા પની નામને સુબો અમદાવાદમા દક્ષિણથી બદલાઇને નીમાયો અને ભદ્રમા બાદશાહી સુબાના મહેલોમા ન રહેતા સાબરમતી નદીની રેતીમા તબુ ઠોકીને પડી રહ્યો. એ લશ્કરી સ્વભાવનો હતો અને ભાગ પીવાનો બહુ શોખીન હતો તેથી એણે રાજ્ય વહીવટ દક્ષણી પંડિતોને સોપી દીધો અમદાવાદમા મરેઠા સત્તા જામ્યા

[1] મીરાતે અહમદી પૃ ૪૦૪-૪૦૫ ગુજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૯૬ [2] મીરાતે અહમદી પૃ. ૪૦૯. [3] ગુ ગેઝેટીયર પૃ ૨૯૭ [4] મીરાતે અહમદી પૃ ૪૧૧-૧૨ મીરાતે અહમદી પૃ. ૪૧૬મા શહેરમા અદર અદર લશ્કરી સીપાઇઓની લડાઇથી નદી કીનારાના કેટલાક ઘર બળી ગયા એમ લખે છે બીજે આનો ઉલ્લેખ નથી

૯ રાણી સિપ્રીની મસ્જિદ: દક્ષિણ તરફથી બાજુનો દેખાવ

૧૦ રાણી સિપ્રીની મસ્જિદનો રોજો

પહેલા અને મુસલમાન સત્તા છેક નબળી પડયા પહેલા દક્ષણી અમલ આ પહેલો જ હતો.[૫]

૪ સ ૧૭૧૪ મા અમદાવાદમા હિંદુ મુસલમાનનુ મોટુ હુલ્લડ થયુ ફીરોઝજંગ સુબાની સાથે હિંદુસ્તાનથી મદનગોપાળ નામના એક મોટા શરાફનો હરિરામ નામનો ગુમાસ્તો અમદાવાદમા આવ્યો હતો અને એણે એક મોટી હવેલી બાધી હતી સાકડી શેરીથી આસ્તોડીયા બાજુ જતો રસ્તો હાલ પણ મદનગોપાળની હવેલીનો રસ્તો કહેવાય છે આ આશામી સુબાનો શરાફ હતો તેથી એનુ માન ઘણુ હતુ અમદાવાદની એની પેઢી પણ ઘણુ કમાઇ હતી એક વખત હોળીના તહેવારને દીવસે એણે ધામધૂમ કરી હતી અને મદનગોપાળની હવેલી આગળ ઘણા હિંદુઓ ભેગા થઇ રગ ઉરાડી બીજુ ઘણુ તોફાન કરતા હતા એટલામા ત્યાથી એક મુસલમાન ગૃહસ્થ જતો હતો અને એ ચીઢાવાથી લઢી પડયો તેથી એના ઉપર કીચડ રગ વગેરે નાખી એને ઘણો સતાવ્યો એ હાલતમા કેટલાકને સાથે લઇને મુહમ્મદ અલી નામના એક પ્રસિદ્ધ મુસલમાન ધાર્મિક વક્તાને ત્યા એ ગયો, અને બીજા મુસલમાનો મળીને બધા જુમ્મામસ્જીદમા ગયા એ પછી સુન્ની વહોરાઓના શેઠ અબ્દુલ અઝીઝને બોલાવ્યા એ પણ પોતાના માણસો લઇને આવ્યા દરેક જાતના મુસલમાનો ભેગા થઈ ગયા અને "દીન દીન" કરવા લાગ્યા, અને હીંદુઓને મારી મોટુ હુલ્લડ મચાવવાના હેતુથી કાજી ખેરઉલ્લાખાને ઘેર ગયા હુલ્લડખોરો સાથે મળવાથી સારૂ નથી એમ સમજી ડાહ્યા કાજીએ ઘરનુ બારણુ બધ કર્યુ બારણુ ન ઉઘાડવાથી લોકોએ એના ઘરને સળગાવી મુકયુ, અને ટોળુ શહેરમા ઝવેરીઓના ઘર દુકાનો અને શરાફોની દુકાનો લૂટવા લાગ્યુ આમ ઘણી દુકાનો બાળી મુકી મદનગોપાળની હવેલી તોફાનની જગ્યા હોવાથી ત્યા ભારે હુલ્લડ હતુ ત્યા મોટા ઝવેરીઓના ઘર હતા નગર શેઠ કપુરચદ ભણસાળીનુ ઘર પણ ત્યા હતુ એમને સુબાની કચેરીમા સારી લાગવગ હોવાથી સીપાઇઓ અને બીજા માણસોની મદદથી એમણે દરવાજા બધ કરાવી મોરચા માડી

હોળીનુ તોફાન અને મોટુ હુલ્લડ

[૫] મુ ગેઝીઅર પૃ ૨ આ પ ગીતોએ ચોથ્યામણ નામની રી દાખલ કરી તેથી એ ઘણા આસમાનીના ઘર ગયા

ગોળીઓ છોડી લડાઇ કરવા માંડી એમ કહેવાય છે કે વહોરાના શેઠ હોવાથી શેઠ અબ્દુલ અઝીઝ સાથે પણ એમને અણુમનાવ હતો આ વખતે ઘણા હિંદુ વેપારીઓએ મુસલમાનોને દુકાન માંડવા માટે નાણા આપીને રાખ્યા અને મુસલમાનોને મુસલમાનો સાથે લડવુ પડ્યુ હતુ. કેટનાક હિંદુઓ છાપરે ચઢીને ઇંટો અને નળીઆથી લડતા હતા. આ હુલ્લડમા ઘણા માણસોને નુકશાન થયુ આ વખતે દાઉદખા સુબો શાહીબાગમા હતો એને ખબર પડવાથી થોડા સીપાઇઓ લઈને આવ્યો બન્ને કોમના આગેવાનોને સમજાવી વચ્ચે પાડયા અને હુલ્લડ શાંત થયુ અમદાવાદમા હિંદુ મુસલમાનનુ આ મોટામા મોટુ હુલ્લડ હતુ એમા જાનમાલની ઘણી ખુવારી થઇ હતી આ હુલ્લડની ખબર બાદશાહને પડતા કપુરચંદ અને મુસલમાન આગેવાનોને હજૂરમા બોલાવ્યા આ વખતે વકતા મુહમ્મદઅલી પણ સાથે હોવાથી બાદશાહના મન ઉપર તેની અસર થઇ અને કપુરચંદ શેઠને કેદ કર્યા આખરે એજ મુહમ્મદઅલીની સાથે સમજુતી કરી એની લાગવગથી શેઠ છુટયા અને વહોરાના શેઠ સાથે અમદાવાદ આવ્યા [૬]

(૬) મીરાતે અહમદી પૃ ૪૨૯–૩૧ ગુજરાત ગેઝેટીયર પૃ ૨૯૮ ગેઝેટીયરમા દુકાનો બાળ્યાનુ લખ્યુ નથી મી અહમદી પૃ ૪૩૫ મુજબ બાદશાહની છાવણીમા ગુજરાતી શરાફો હતા તેમની ફરિયાદથી બાદશાહે જાણ્યુ સરખાવો મનતુખેબુલ લુબાબ Illiot Vol VII p 454–456 ખાફીખા લખે છે - એક હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે સહીયારુ આંગણુ હતુ અને આંગણામા હોળી પ્રગટાવવા મુસલમાને ના પાડી ફરીયાદ સુબા દાઉદખા પની પાસે ગઇ સુબો હિંદુના પક્ષનો હતો એટલે પોતાના અર્ધા ભાગમા હોળી કરવાની રજા આપી મુસલમાનો આ વખતે કાઇ ન બોલ્યા પણ એમનો તહેવાર આવ્યો ત્યારે પેલા મુસલમાને પોતાના અડધા આંગણામા ગાયનો વધ કર્યો અને એમાથી હુલ્લડ થયુ કપુરચંદે પોળ વસાવી મોરચા માંડી યુદ્ધ કરાવેલુ ઘણા હિંદુમુસલમાન ખુવાર થયા, અને ત્રણચાર દીવસ સુધી શહેરમા ધધારોજગાર બધ રહ્યા બન્ને પક્ષે બાદશાહને અરજીઓ કરી દાઉદખા સુબાએ કપુરચંદની અરજી ઉપર પોતાની મહોર કરી અને કાજી અને બીજા અમલદારોએ એમા મુસલમાનો વિરુદ્ધ સાક્ષી પૂરી, મુસલમાનો તરફથી શેખ અબ્દુલ અઝીઝ જાતે હજૂરમા ગયા કપુરચંદ શેઠ મોટા જૈન શેઠ હતા પણ અહમદી લખે છે તેમ નગરશેઠ નહોતા કપુરચંદ શેઠ અને એમની બે સ્ત્રીઓનો રાસડો ગવાતો તે હાલ ફોર્બસ સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમા છે રાસડામા કાઈ પણ જાણવા જેવુ નથી

એજ વર્ષમા સાબરમતીમા મોટી રેલ આવી વરસાદ પણ કેટલાક દીવસો સુધી મુશળધાર પડયા કર્યો રેલનું પાણી શહેરમા પેસી ગયુ અને શહેરમા ઘણી ઇમારતો પડી ગઇ શહેરનો કોટ પણ ઘણી જગ્યાએથી પડી ગયો બાદશાહને આ સમાચાર મળતા મરામત માટે મજુરી મળી[૭]

સાબરમતીની રેલ

ઇ સ ૧૭૧૫ મા અમદાવાદના વેપારીઓ લડયા એ વર્ષમા નાણાની ભીડ વધવાથી આટા[૮] નો વ્યવહાર વધતો ગયો આ કારણથી આટાનું લેણદેણ થયુ અને રોકડા નાણાનો વ્યવહાર ઘણો ઓછો થયો, એટલે સાધારણ રૈયતને દુ ખ પડવા માડયુ આટાનુ કામ બધ કરવાની અમદાવાદના શરાફોને સુબાએ તાકીદ કરી કપુરચદ શેઠે એ વાત કબુલ રાખી એથી મદનગોપાપાળના ગુમાસ્તા હરિરામ સાથે એને વેર બધાયુ અને એક વખત બન્ને પક્ષ તરફથી લડાઈ કરવાની તૈયારી પણ થવા માડી બે દિવસ વાતાવરણ તોફાની રહ્યુ અને છવટે અમદાવાદના બધા નાણાવટીઓએ ભવિષ્યનો વિચાર કરી વચ્ચે પડી અદર અદર શાતિ કરાવી[૯]

આટાનુ કામકાજ અને વેપારીની લડાઇ

એજ વર્ષમા અમદાવાદમા મુસલમાન લશ્કરીઓએ હિંદુઓની દુકાનો લૂટી અને એથી ભારે અશાતિ ફેલાઇ. એ સમાચાર હજુરમા જવાથી સુબા દાઉદખા પનીને બોલાવી લીધો,[૧૦] અને મહારાજા અજીતસિંહ સુબો નિમાયો આ સુબાની સત્તાની શરૂઆતમા એક વખત બકરી ઇદને દીવસે કાળુપુરના સુન્ની વહોરાઓને એક સીપાઇએ અટકાવી કુરબાનીની મારેની ગાય એમની પાસેથી લઇ લીધી આ કામ એ સીપાઇએ હિંદુ સુબાને ખુશ કરવાના ઇરાદાથી કર્યું હતુ એમ તવારીખકાર લખે છે મુસલમાનોની લાગણી આથી ઉશ્કેરાઈ અને લોક કાજીને ફરિયાદ કરવા ગયા કાજીનુ સુબા

હિંદુ મુસલમાનનુ બીજુ તોફાન

[૭] મીરાતે અહમદી પૃ ૪૩૩ આ વખતે મરામત માટે મજુર થયેલા આકડા લખ્યા નથી એટલે હુકમ આવ્યો હશે પણ મરામત થઈ હશે કે કેમ એ શકા છે [૮] આટા એટલે કેવળ હુડીઓથી જ લેવડદેવડ થાય તે એ બાબત આગળ વર્ણન કરીશુ [૯] મીરાતે અહમદી પૃ ૪૩૫ [૧૦] ગુ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૯૯

પાસે કાંઈ વળ્યુ નહિ તેથી લોકને શાંત પાડવા માટે ઘણ પછી એણે જાહેરમા ગાય મારવા દીધી આ વખતે પણ એક સાધારણ તોફાન શહેરમા થયુ હતુ[11]

આ પછી ઇ ૧૭૧૯મા બાદશાહ ફર્રુખશીયરને મારી નાખી એની જગ્યાએ બે જણને વારાફરતી બેસાડી છેવટ સૈયદોએ શાહજાદા રોશન અખ્તરને મુહમ્મદશાહ નામ ધારણ કરાવી તખ્ત ઉપર બેસાડયો અમદાવાદમા સાધારણ લશ્કરની અવરજવર સીવાય ખાસ બનાવ આ વખતે નોંધાયા નથી જોધપુરના મહારાજા અજીતસિંહ એ વખતે બહુ બળવાન રાજા હોવાથી તેને પક્ષમા રાખવા ગૂજરાતની સુબેદારી આપી અને ઈ સ ૧૭૨૦મા એણે અનોપસિંહ ભંડારીને વહીવટ ચલાવવા અમદાવાદ મોકલ્યો અનોપચંદ ભંડારીએ કેટલાક ક્રુરકામ કર્યા એમા મુખ્ય અમદાવાદના અગ્રેસર વેપારી નગરશેઠ કપુરચંદ ભણસાળીનું એણે ખુન કરાવ્યુ એમ કહેવાય છે કે કપુરચંદ પગારદાર સીપાઇઓ રાખતો હતો અને ભંડારીએ કેદ કરેલા માણસોને છોડાવી તેના તાબામા રહેતો નહિ એ કારણથી અનોપચંદ ભંડારીએ એને દુનિયામાથી દૂર કર્યો

બાદશાહ મુહમ્મદ શાહનુ રાજ્ય

અનોપસિંહ ભંડારી અને કપુરચંદનુ ખુન

ઇ સ ૧૭૨૧મા હૈદરકુલીખાએ બાદશાહને સૈયદોની સત્તામાથી છોડાવ્યો એના બદલામા એને મુઇઝુદ્દૌલાનો ઇલ્કાબ આપી અમદાવાદનો સુબો બનાવ્યો આ ખબર લોકોને પડી અને લોક અનોપચંદ ભંડારીથી કંટાળી ગયા હતા, તેથી ભદ્રમા એના મહેલ ઉપર તુટી પડ્યા અને એ મુશ્કેલીથી નાસીને નાઠો મારવાડીઓ સાથેના વેરને લીધે હૈદર કુલીખાના નાયબ સુબા સુજાતખાએ અજીતસિંહ સુબાના દિવાન નાહીરખાનું ઘર જપ્ત કરી એની પાસેથી એક લાખ રૂપીઆ લઈ શહેર બહાર કાઢી મુક્યો[13]

અનોપસિંહનો મહેલ લોકોએ લુટયો

ઇ સ ૧૭૨૪મા મરેઠા લશ્કર જે ગૂજરાતમા આવી પહોંચ્યુ હતુ જૂનો

[11] ગ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૮૮ નોંધ મીરાતે અહમદીની એશીયાટીક સોસાયટીની નકલ ઉપરથી [12] ગ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૦૨ [13] ગ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૦૨

અમદાવાદ આગળ લડાઈ

તેને ધ્યાનમા ન લેતા જૂનો નાયબ સુબો સુજાતખા પોતાના પુત્ર ઇબ્રાહીમ કુલીખાને અમદાવાદ સોપી કપડવંજથી હામીદખા[૧૪] વગેરેની ચળવળ ઉપર સરત રાખવાને બદલે દૂર ગયો મરેઠાનું લશ્કર કંતાજી કદમભાંડેની સરદારી નીચે આવ્યુ તેને મળવા હામીદખા કપડવંજ ગયો એટલે સુજાતખાએ અમદાવાદ તરફ આવી ૭ માઇલે પડાવ નાખ્યો એની રજા વગર એના સીપાઇઓમાથી કેટલાક શહેરમા પોતાના કુટુંબોને મળવા ગયા એનામા મરેઠા પાછળથી તુટી પડ્યા, અને લશ્કર નાઠું તે જોઇ હામીદખા શહેર અને સુજાતખાના થોડા લશ્કર વચ્ચે આવીને લડ્યો એમા સુજાતખા માર્યો ગયો અને એનું માથુ કાપી હામીદખાએ શહેરમા એના ભાઇ ઇબ્રાહીમ કુલીખા ઉપર મોકલ્યુ હમીદખા શાહીબાગમા આવીને રહ્યો, અને શહેર સીવાય આસપાસનો મુલક કબજે કર્યો[૧૫]

એમ કહેવાય છે કે બાદશાહે સરબુલંદખાને સુબા તરીકે નીમ્યો ત્યારે એણે સુજાતખાને નાયબ નીમી અમદાવાદ મોકલ્યો સુજાતખાએ હામીદખાને કાઢી અમદાવાદ કબજે લીધુ અને હમીદખાએ મરેઠાઓની મદદ લઈ અમદાવાદ આવી લડાઇ કરી સુજાતખા ઇડર હતો, ત્યાથી આવીને લડ્યો અને મરાયો આ વાતની એના નાના ભાઇ ઇબ્રાહીમ કુલીખાને શહેરમા ખબર

[૧૪] હામીદખા પાસેથી નવા સુબા મુબારિઝ ઉલ્મુલ્ક સરબુલંદખાએ અમદાવાદ લીધુ એટલે એ મરેઠાને જઇ મળ્યો [૧૫] ગૂ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૦૪–૩૦૫ ઇબ્રાહીમ કુલીને ગેઝેટીઅર સુજાતખાનો છોકરો કહે છે તે ભુલ છે એ એનો ભાઇ થાય મતતુખેબુલ્લુબાબ III t Vol VII 527–29 મા ઇબ્રાહીમ કુલીખાને હૈદર કુલીનો પુત્ર અને સુજાત અલીખનો ભાઇ ગણ્યો છે નિઝામુલ્મુલ્કે પોતાના કાકા હામીદખાને અમદાવાદ માટે પોતાનો નાયબ નીમ્યો અને હૈદરકુલી હજુરમા ગયો પણ જતે જતે પોતાના તરફથી સુજાતખા અને ઈબ્રાહીમ કુલીને અમદાવાદમા મુકતો ગયો સુજાતખા અને હામીદખા વચ્ચે લડાઇ થઇ અને સુજાતખાનુ મરણ થયુ ઇબ્રાહીમ કુલીખા પોતાના ઘરમા ભરાયો પણ છેવટે એ પણ લડાઈ થઇ એમા મરણ પામ્યો પોતાના બન્ને ભાઇઓનુ વેર લેવા રૂસ્તમઅલીખા સુરતથી આવ્યો અને પીલાજી સાથે સલાહ કરી મદદે એને પણ સાથે લીધો હામીદખા એક વખતનો હાર્યો પણ પાછળથી પીલાજી સાથે મસલત કરી એને ફોડ્યો બીજી લડાઈમા પીલાજીનુ લશ્કર રૂસ્તમઅલી ઉપર તુટી પડ્યુ અને રૂસ્તમઅલી મરાયો એ વખતે મરેઠાઓએ બન્ને બાજુ લૂંટ ચલાવી અને અમદાવાદની

પડી. (ગેઝેટીઅર પ્રમાણે ઇબ્રાહીમ છોકરો થતો હતો.) એ બહાર લડવા આવ્યો પણ ન ફાવવાથી પાછો શહેરમાં ભરાઇને દરવાજા બંધ કર્યા. એમ કહેવાય છે કે ખુશાલશા શેઠે દગો કરી હામીદખાંને અંદર આણ્યો અને એ ભદ્રમાં જઇને બેઠો. ઇબ્રાહીમને આ વાતની ખબર પડતાં એને ચિંતા થઇ. ફરિયાદખાં આરબોને સાથે લઇ પાલખીમાં ઇબ્રાહીમને બેસાડી ભદ્રમાં લઇ ગયો. ભદ્રમાં ચોપદારોએ હથિયાર મુકી જવા કહ્યું એટલે ઇબ્રાહીમને ક્રોધ ચડતાં પાંચ ચોપદારને ઠેર કર્યા અને પાલખીમાંથી ઉતરી બધા કચેરીમાં ગયા. ત્યાં ઝપાઝપી થઇ તેમાં ઇબ્રાહીમનું મરણ થયું. એની કબર કલેક્ટરની ઑફીસની સામે વડ તળે છે અને માનતા ઘણી ચાલે છે. હવે સુરતનો સુબો રૂસ્તમઅલી ઇબ્રાહીમનો મોટો ભાઇ હતો. એણે પોતાના બન્ને ભાઇ ઇબ્રાહીમ અને સુજાતખાંનું વેર લેવા નિશ્ચય કરી પીલાજી ગાયકવાડની સહાય લઇ પોતાની અઢી હજાર ફોઝ અને પીલાજીની પંદર હજારની લઇ લડાઈ કરી. અઢાર દીવસની લડાઈનું પરિણામ ન આવ્યુ. એટલે નિરાશ થઇ મરવાની ઇચ્છાવાળા વીરોને રહેવા દઇ બીજાને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી. એટલે ઝીરપાશંકર નામના નાગરે કહ્યું કે સાહેબ આજનું યુદ્ધ જોજો. એ દીવસે બધા મરણીઆ થઇને લડયા અને જીત્યા. રૂસ્તમઅલીએ હામીદખાની પાછળ થવાનું કહ્યું ત્યારે પીલાજીએ તોપો રહેવા દઇ પાછળ જવા જણાવ્યું. પણ પાછળથી પીલાજીએ દગો કરી રૂસ્તમઅલી ઉપર તોપો ચલાવી. રૂસ્તમઅલીએ કોઈ જગ્યાએથી મદદ ન આવવાથી આપઘાત કર્યો. આ બાબતનો સંવત ૧૭૮૧ ના મહા મહીનામાં બનેલો ૧૪૮

અંદર, તથા બહાર વડોદરા સુધીના જીલ્લાઓ લુટયા. આ સમાચાર સાંભળી બાદશાહે સરબુલંદખાને સુબો નીમ્યો. અને નિઝામુલમુલ્કે હામીદખાને પાછો બોલાવી લીધો. સરબુલંદખા પાસે સાત આઠ હજાર માણસનું લશ્કર હતું અને મરેઠા પાસે ત્રીસ હજારનું લશ્કર હતું. તેથી સરબુલંદખાંથી કાંઇ થઇ શક્યુ નહિ. આ સમયે મરેઠા છેક અમદાવાદ શહેરના દરવાજા સુધી લૂંટ ચલાવતા. They revaged the country round Ahmedabad up to its very gates. Many merchants and traders artisans were so ill treated that they left their native land and wandered into foreign parts. " (ખારીખાં). આ પ્રમાણે વેપારી અને હુન્નર ઉદ્યોગી માણસો દેશાવર નાસી ગયા. લશ્કરને પગાર માટે વેપારીઓ ઉપર ચીઠીઓ લખવામા આવી અને પૈસા ન મળ્યા ત્યારે એમના ઉપર જોરજુલમ અને ત્રાસ વર્ત્યો.

ગાથાનો શ્લોક છે. ૧૬ (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૭૧–૭૪). આ મુજબ લખી રા. મગનલાલ નોધમા લખે છે કે ખુશાલશાહ શેઠે આ સીવાય બીજા લાકડા પણ લઢાવ્યાં છે અને સુબા વગેરેના કાન ભભેરી શહેરના લોકો પાસેથી વેરા લેવરાવ્યા છે તેની હકીકત ઇબ્રાહીમકુલીના શ્લોકોમાં જોજો. " હેવી રીતે કરીને ફક્ત ઘર તાજું રાખ્યું છે હેવું માલમ પડે છે." (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. નોધ પૃ. ૭૧). પીલાજીએ એ વિશ્વાસઘાત કરી હામીદખાને જીતાવ્યો તેથી એણે કંતાજીની ચોથમા ભાગ માગ્યો. અને એ બન્ને લઢયા એમાં પીલાજી હાર્યો. રા. મગનલાલ વખતચદ લખે છે કે એ પછી મરેઠાઓએ શહેરમાં આવી ચોથ ઉઘરાવી અને લોકને ભીખ માગતા કર્યા. " (મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૭૪).

[૧૬] રૂસ્તમકુલી અને અભરામ [ઇબ્રાહીમકુલીખા) કુલીનો ' સલોકો ' શામળ ભટનો બનાવેલો છે. તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

" રાજ્ય ભોગવે ને કરે કલોલ ॥ સેહેરમા વીતા મસવાડા સોલ ॥ ૬ ॥
ગુજરાતી મુગલા ચતુર સુજાણ ॥ ત્રણ ભાઇઓના કરૂ વીષાણ ॥ ૭ ॥
વડો તે વીર સુજાતખાન ॥ જેને પાદશાહીમા અતી ઘણા માન ॥ ૮ ॥
અનમી મેહેવાસી જેને વસ કીધા ॥ પ્રજા પાલીને મોહોટા જશ લીધા ॥ ૯ ॥
તેથી નાનેરો રૂસ્તમ કહીએ ॥ જેના જુધનો પાર ન લહીએ ॥ ૧૦ ॥
રૂપે રૂડોને દાતાર જાણૂ ॥ સહુમા શ્રીરોમણ તેને વખાણૂ ॥ ૧૧ ॥
જેહેના નામથી તસ્કર ત્રાસે ॥ દક્ષણી ગનીમ સત ગાઉ નાસે ॥ ૧૨ ॥
તેથી નાનેરો માડીનો જાઓ ॥ અભરામ કુલી લાડકવાયો. ॥ ૧૩ ॥

તે પછી હામીદખા કંથાજીને લઇ આવે છે અને સુજાતખાને ખબર પડતા તે ઇડરથી આવી મુઠીઆ ગામ આગળ બન્નેનો ભેટો થાય છે —

" નિઝામકુલીએ વારતા જાણી ઘરડા કાકાના ઉતરા પાણી ॥

દક્ષણી મેહેવાસી કંથો માહા બલીયો હેમદખા જઈ તેને તો મલીયો ॥
ગુજરાત તણી તો ચોથ અપાયુ સવા પહોર મુધી સેહેર લુટાણુ ॥

. ..

બેહુની ફોજો આવી છે હેલા, મુઠીએ ગામે કીધી છે ભેલા ॥

મુબારિઝ ઉલમુલ્કના આવવાના સમાચાર સાંભળી મુહમ્મદ ઘોરનીએ રૂપસિંહને નાસી જવા સમજાવ્યો. એટલામાં હમીદખાં મહેમદાવાદથી મરેઠા સ્વાર લઇને આવ્યો. એટલે મરેઠાઓને લાવવાથી કંટાળેલા મુહમ્મદ ઘોરનીએ શહેરના દરવાજા બંધ કર્યા, અને એને શહેરમાં પેસવા દીધો નહિ. મુબારિઝઉલ મુલ્ક અમદાવાદથી અડાલજ માઇલ સુધી આવ્યાના સમાચાર સાંભળતા મરેઠી

તે પછી હામીદખાં ઉપરથી સુજાતખાને માર્યો છે અમરામકુલીને એ જાણ થાય છે —

હાથી શણગારી કારજ આવ્યા બાર દરવાજા વેગે દેવરાવ્યા ॥
પોતે તો તજ્યુ અન ને પાણી મારૂ હેમદખા એવુ મન જાણી ॥

ખુસાલસા સેઠે નવારા કીધા ઉઘાડી પોળને સેહેરમા લીધા ॥
હેમદખા આવી ભદરમા બેઠા અમરામકુળી ચતામા પેઠા ॥

તે પછી અમરામકુલી પચાસ સાથી લઇ પાલખીમા બેસી ભદ્રમા લડવા જાય છે અને દરવાન હથિયાર મુકવા કહે છે ત્યાથી લડાઇ થાય છે —

ઉતરા સુખપાલથી પલટવાલી ધાડા પેઠાને આપ સભાહી ॥

હાથક કુદક ત્રાસજ પડીઆ કાઢી સમસેરો સભામા ચડીઆ ॥

તે પછી સભામા ઘણાને માર્યા ત્યારે ભાઈ પેથીઆ નામના માણસે હાથ ધરી ત્યારે એ પેથાને પણ માર્યો —

હેમદખા નાસીને જનાને ગયા અમરામ કુલી પૂઠે તો થયા ॥
ખોલ્યા ન ખોલ્યા નવ્ય લાગી ભાલ આવી તે પહોતો પોતાનો કાલ ॥
સુરાનો હરખ મોટો પ્રમણ તેણી તે રીતે છાંડયા છે પ્રાણ ॥
સવાપોર સુધી તો હાક જ વાગી ગુજરાની રહીઅત દોહલ ભાગી ॥

તાર પછે તો સેહેરમા શુ થયુ ખુશાલશાને સો નબાપે કહુ ॥
ગામ પરાની ચોથ જ લીજે તે તો મરેઠા કથાને દીજે ॥
સેહેરની ખરણી લીજીએ આજ, રૂસ્તમે કેરા કરવા છે કાજ ॥
મોહોટા મોહેટેરા લીધા વેહેપારી આપે તો સેઠે પરજા ઉગારી ॥
એ એ બાદનો વાદો જે થયા તે તો સમાચાર રસ્તમને ગયો ॥
તે પછી રૂસ્તમ કુલીખા સુરતથી પીલાજીને મદદમા લઈ હામીદખા ઉપર વર

લશ્કર પાછું ગયું.[૧૭] ઈ. સ. ૧૭૨૫ની આખરે મુબારીઝ ઉલ્મુલ્ક શહેરમાં દાખલ થયા અને વહેપારીઓ તથા લોકાએ એને મારો આવકાર આપ્યો. બીજે વર્ષે (ઇ. સ. ૧૭૨૬) મરેઠાઓ પાછા આવ્યા. આ વખતે મુબારિઝ ઉલ્મુલ્ક પાસે ટકે એવું લશ્કર નહોતું અને કોઈપણ જગ્યાએથી મદદની આશા નહોતી. એના ઝીલ્લાઓ ગરીબ થઇ ગયા હતા એટલે અમદાવાદ શહેરમા નવા કર નાખી નાણું ઉઘરાવી મરેઠાઓને સંતોષ્યા, અને પીલાજીને મહીકાંઠાની ઉપજમાથી ભાગ લખી આપ્યો.[૧૮]

નવા કર નાંખી નાણા આપી મરેઠાને પાછા કાઢ્યા

લેવા આવે છે અને મહી નદી આગળ મોટુ યુદ્ધ થાય છે. તેમા મરેઠાના કપટથી રૂસ્તમકુલી મરાય છે, મરેઠા બન્ને પક્ષને લુટે છે અને પીલાજી રામના રામ તોડે છે —

પીલુજી આધે દક્ષણી જે કહ્યા, સૌકો મરેઠા એકઠા થયા ॥
પીલુએ રૂસ્તમ પાધરા કીધા, કથે હીમદખા લુંટીને લીધા ॥

રૂસ્તમકુલીને હરાવ્યા પછી મરેઠાને લઇ હામીદખા અમદાવાદ આવે છે અને શહેર લુંટવા કહે છે—

ત્યાહાથી હેમદખા ગુજરાતે આવ્યા સરવે મરેઠા સઘાતે લાવ્યા ॥
ભધરમા આવી કીધું મુકામ ... ... ॥
વચન આપ્યુ તે પાલો તમો સવા દહાડો સેહેર લુટીસુ અમ્મો ॥
હેમદખાન એમ જ કહાવે સેહેર લુટયાની નામોસી આવે ॥
સેહેરને સાટે એ દામ નદી પારને સરખેજ ગામ ॥

હેમદખાં તો સેહેરમા રહ્યા ॥ લુટી લગાડી મરેઠા ગયા ॥
નાત્ય વેરાનો નાવ્યોપાર બાર બાર રૂપીઆ લીધા એ વાર ॥

આ પ્રમાણે કવિ શામળ ભટે એટલે અમદાવાદ ગોમતીપુર પાસે બેગનપુરના વતનીએ પવાડો રચ્યો છે આમા રૂસ્તમકુલીનો ભાગ અમદાવાદને લગતો ન હોવાથી છોડી દીધો છે હિંદુ કવિએ મરેઠા માટે લખ્યુ છે તે ધ્યાનમા લેવા જોગ છે. " સવત સતર એકાસી જાણ માધસર વદી તેરસ પરમાણુ ॥ સામલજી શ્રીઘોડ બ્રાહ્મણ નાત્યે .. એ પ્રમાણે કવિએ આ પવાડો બનાવ્યાની તારીખ આપી છે. અને તે આ બીનાને સમકાલીન છે (ફાર્બસ ગ સભાના હસ્તલિખિત સગ્રહમા રૂસ્તમકુલીના પવાડામાથી ટુકાવીને ઉતારો કર્યો છે)

[૧૭] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૦૯. [૧૮] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૦૭

ઇ સ ૧૭૨૯મા અલી મુહમ્મદખા અમદાવાદનો વહીવટદાર નીમાયો અને એનો પુત્ર મીરાતે અહમદીનો કર્તા મહેસુલી ખાતાનો અમલદાર નીમાયો.[૧૯]

અમદાવાદમા તોફાન

બીજે વર્ષે (૧૭૩૦) મુબારિઝ ઉલમુલ્ક કચ્છ જતો હતો એવામા નવા કરોના નાસથી અમદાવાદમા તોફાન થયુ અને એણે રાધનપુર પાછા આવી મીરાતે અહમદીના કર્તાને તોફાન શમાવવા માટે હુકમો મોકલ્યા એ કામ સારી રીતે કરવાથી એને હમન મુહમ્મદખાનો ઇલ્કાબ મળ્યો[૨૦] એજ વર્ષમા મહારાજા અભેસિંહ સુબો થઇને આવ્યો મહારાજાને સુબેદારી એમને એમ ન મળી મહારાજા રાધનપુરથી બાબીઓની મદદ લઇ આવ્યા અને અડાલજ આગળ પડાવ નાખ્યો મુબારિઝે અમદાવાદ અને અડાલજ વચ્ચે છાવણી નાખી હતી બે વખત લડાઇ થઈ એમા મુબારિઝનો વિજય થયો અને રાઠોડને સરખેજ સુધી નસાડયો છેવટે સમજુતી થઈ એમા એક લાખ રૂપીઆ લઈ મુબારિઝે અમદાવાદ છોડી આગ્રા જવાનુ કબુલ કર્યું અભેસિંહે રતનસિંહ ભંડારીને અમદાવાદમા પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમ્યો.[૨૧]

અડાલજ આગળની લડાઈ

ઇ સ ૧૭૩૧મા બાજીરાવ પેશ્વા વડોદરા તાબે કરવા ગૂજરાતમા આવ્યા. મહારાજા અભેસિંહે એમને અમદાવાદ આવવા નોતરુ દીધુ અને બન્ને શાહીબાગમા મળ્યા એ વખતે પીલાજી ગાયકવાડને વડોદરામાથી કાઢવા માટે ત્યાના અમલદાર અઝમતઉલ્લાને પેશ્વા મદદ કરે એમ ઠર્યું પણ આ કબુલાતમા બન્નેના પેચ હતા પેશ્વાને નિઝામની ચઢાઇથી એકાએક દક્ષિણમા જવુ પડયુ[૨૨]

બાજીરાવ પેશ્વા અમદાવાદમા

ઈ સ ૧૭૩૩મા અમદાવાદ ઉપર મરેઠા લશ્કર આવ્યુ પીલાજી ગાયકવાડ વડોદરા મજબુત કરી બેઠો હતો. તેની સત્તા દૂર કરવા મહારાજા

[૧૯] ગૂ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૦૯ [૨૦] એજ પૃ ૩૧૦ [૨૧] ગુ સર્વ સંગ્રહ પૃ ૩૩૭-૩૮ બાબીવિલાસ નામના હસ્ત લિખિત ગ્રંથમા કવિ વલ્લદાસ અમદાવાદનો વિસનગરો નાગર લખે છે કે ' રતનસંધ ભયા મહાપાપી ॥ રૈયત ઐદ મદાવાદ સતાપી ॥ કવિએ એ બનાવ તો સમકાલીન હતો [૨૨] ગુ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૧૨

અભેસિંહે એક મારવાડી પાસે ડાકોરમા પીનાજીનું ખુન કરાવ્યુ[૨૩] એ કારણથી ખંડેરાવ સેનાપતિની વિધવા ઉમાબાઇ, કંતાજી કદમ અને પીનાજીના પુત્ર દામાજીને લઇ અમદાવાદ ઉપર ચઢી આવી[૨૪] મરેઠા શહેરને કાઇ નુકસાન કરી શક્યા નહિ, પણ ચોથ અને સરદેશમુખી ઉપરાંત રૂપીઆ એંશી હજાર અમદાવાદની તીજોરીમાથી આપવાના કબુલાયા, અને તે અપાય ત્યા સુધી જવામર્દખાને બાહેધરી તરીકે આપ્યો આ વખતે મરેઠાઓએ શાહઆલમનુ રસુલાબાદ લૂટયુ અને એનુ ઉત્તમ પુસ્તકાલય ખગાબખરત થઇ લૂટાઈ ગયુ[૨૫] એ જ વર્ષમા બાદશાહે શાંતિદાસના પુત્ર ખુશાલચંદ ને નગરશેઠની પદવી આપી મહારાજા અભેસિંહ રતનસિંહ ભડારીને અમદાવાદ સોપી, મીરાતે અહમદીના કર્તાને એનો બક્ષી બનાવી પોતે જોધપુર ચઇ હજૂરમા ગયો એક વર્ષ પછી ખુશાલચંદ શેઠને રતનસિંહ સાથે ન બનવાથી શહેર છોડી ખભાત થઈ જુનાગઢ નાસી જવુ પડ્યુ[૨૬] ઇ સ ૧૭૩૭મા મહારાજા અભેસિંહને બદલે મોમીનખા સુબો નીમાયો એ દરમ્યાન અમદાવાદમા ખાસ કાઈ બન્યુ નથી રતનસિંહે અમદાવાદ બહાર અનેક ગજદારી ખટપટોમા ભાગ લીધા કર્યો હતો

ઉમાબાઇની ચઢાઈ

ઈ સ ૧૭૩૭–૩૮ નુ વર્ષ અમદાવાદને બહુ ભારે ગયુ મોમીનખાને અમદાવાદ સહેલાઇથી મળે એમ નહોતુ એટલે મોમીનખાએ રંગોજીને અમદાવાદ અને ખભાત સીવાયની ગુજરાતની અડધી ઉપજ આપવાનુ કબુલીને મદદ માટે બોલાવ્યો મરાઠાઓ સાથેની આ સંબંધથી મોગલ રાજ્યને ભારે વેઠવુ પડ્યુ અને મોમીનખાને જીદગી સુધી એ કાર્યનો પશ્ચાતાપ રહ્યો[૨૭] રતનસિંહ ભડારીને મોમીનખાની નીમણુકની ખબર પડી ત્યારે એણે સુબા અભેસિંહને પુછાવ્યુ અને અભેસિંહે બની શકે ત્યા સુધી અમદાવાદ ટકાવવાનુ લખ્યુ વર્ષાઋતુની ઋતુ પુરી થતા નદીઓ ઉતરાય એવી થઇ એટલે મોમીનખા અમદાવાદ

અમદાવાદનો ઘેરો

[૨૩] ગૂ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૧૩ [૨૪] એજ પૃ ૩૧૪ [૨૫] ગુ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૧૪ એમ કહેવાય છે કે એ પુસ્તકાલયમા ઘણા ઉપયોગી અને કેટલાક ઐતિહાસિક મહત્વના ફારસી પુસ્તકો હતા આ લુટ વખતે એ નાશ પામ્યા હશે [૨૬] એજ પૃ ૩૧૫ [૨૭] એજ પૃ ૩૧૮

આપવો પડ્યો. એ માટે એક ખત પણ લખવામાં આવ્યું પણ એનો અમલ થયો નહિ.[૩૪] આ વર્ષમાં (૧૭૩૯) પણ સાબરમતીમા મોટું પૂર આવ્યું. અને તેથી નુકશાન થયું.[૩૫]

એ પછી બે વર્ષ કાંઇ ખાસ બન્યું નહિં. મોમીનખા બહારની વ્યવસ્થામાં કરતો હતો અને અમદાવાદના મરેઠાના વિભાગમાં રંગોજીને બદલે મલ્હારરાવ ખુનીને નાયબ અમલદાર તરીકે દામાજીએ નીમ્યો હતો. એક વર્ષ પછી રંગોજી ફરી નીમાતા એણે રામાજી નામના માણસને પોતાના નાયબ તરીકે નીમ્યો હતો.[૩૬]

મુસલમાન અને મરેઠાની ફરી લઢાઈ

ઇ. સ. ૧૭૪૨ માં અમદાવાદમાં મુસલમાનો અને મરેઠાઓને ફરી લઢાઇ થઇ એમા મુસલમાનો ફાવ્યા.[૩૭] બીજે વર્ષે (ઇ. સ. ૧૭૪૩) મા મોમીનખાનું મરણ થયું,[૩૮] અને જવાંમર્દખાં બાબી ગૂજરાતમા મોટામા મોટો ઉમરાવ થઇ પડ્યો, અને અમદાવાદની આસપાસની મહેસુલ ઉઘરાવવા લાગ્યો. એ વખતે મફતખીરખાં હુઝૂરમાથી સુબો નીમાઇને આવ્યો પણ જવાંમર્દખા સામે ન ફાવવાથી શહેર છોડી ખંભાત બાજુ નાઠો. એ દરમ્યાન બીજી નાની રાજખટપટ પણ ચાલતી હતી.

ખંડેરાવ અને અમદાવાદ

ઇ. સ. ૧૭૪૩–૪૪ ના વર્ષમાં ખંડેરાવ ગાયકવાડ રંગોજીને સાથે લઇને અમદાવાદના ભાગની માગણી કરવા ચઢી આવ્યો. જવાંમર્દખા શહેર બહાર નીકળી કાંકરિયા તળાવ ઉપર ગોઠવાયો. ખંડેરાવે નરહર પંડિત અને કૃષ્ણાજીને અમદાવાદના પોતાના ભાગનો કબજો લેવા જવાંમર્દખાં પાસે મોકલ્યા. જવાંમર્દખાંએ પહેલા તો ના પાડી પણ પછી આપવાનું કબુલ કર્યું.

[૩૪] ગુજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૨૨. [૩૫] ગુજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૨૨.
[૩૬] ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૨૨–૩૨૪. આ વખતે જમાલપુર દરવાજા આગળ એક
[૨૮] .. મોમીનખાંએ માળ બધાવ્યો. એ પોતાના ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે
કહી મરેઠાઓએ તોડી પડાવ્યો. [૩૭] એજ પૃ. ૩૨૫ [૩૮]
અમદાવાદમા થયું હોય એમ હકીકત ઉપરથી જણાય છે.
એટલે કાંકરીયા મીનખાં નઝમુદૌલાની કબર આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમા જણાવે
એજ પૃ. ૩૨૦. કુલાની જ હોય એમ લાગે છે. (પૃ. ૩૨૫).

અને મરેઠાઓએ દાદુ માહોરને શહેરમાં અમલદાર તરીકે નીમ્યો.[૩૯] ત્યાર પછી થોડાં વર્ષ સુધી અમદાવાદમા બાદશાહી અને મરેઠા અમલદારોની અવરજ્વર અને બદલીઓ સીવાય ખાસ કાંઈ બન્યું નહિ. એના નામોની વિગતમાં ઉતરવા જેવું નથી. એક વખત અમદાવાદમાં પોતાના ભાગનો હિસાબ બરાબર ન હોવાથી ખંડેરાવને દૂર કરી ત્ર્યંબકરાવને નીમવામા આવ્યો હતો અને ઉમાબાઇએ પાછળથી રંગોજીને નીમીને એણે જવામર્દખાંની સહાયથી ત્ર્યંબકરાવને શહેરમાથી નસાડી મુકયો હતો.[૪૦] એટલે મરેઠા અમલદારોમા પણ માહોમાંહેની તકરારોથી ઘણુ નુકશાન થયું છે. ઈ. સ. ૧૭૪૬મા બાદશાહે મીરાતે અહમદીના કર્તાને દીવાની આપી.[૪૧] એ વખતે રંગોજીને ભાગ બાબત જવામર્દખા સાથે તકરાર થવાથી એ શહેર છોડીને ફકરૂદ્દૌલા સુબાને જઇ મળ્યો, અને બન્ને ઇસનપુર સુધી આવ્યા, અને ત્યા જવામર્દ તેમને મળ્યો.

અમદાવાદનો ઘેરો

એ વખતે ઇડરના રાજા અને ફકરૂદ્દૌલા વચ્ચે સલાહ થતા શેરખા બાબી પણ ફકરૂદ્દૌલાને આવી મળ્યો અને બધાએ ભેગા મળી અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો. એ વખતે ખંડેરાવના દત્તકપુત્ર હરિબાએ રંગોજીના પેટલાદ પાસેના ગામ લૂટચા તેથી રંગોજી અમદાવાદ છોડી ગયો.[૪૨] ઘેરાનું પરિણામ આવ્યું નહિ. જવામર્દખાએ નડિયાદથી ખંડેરાવના નાયબ જનાર્દન પંડિતને બોલાવી અમદાવાદના મરેઠાના ભાગનો વહીવટ કરવા નીમ્યો.

ઇ. સ. ૧૫૪૭. સંવત ૧૮૦૩મા ગુજરાતમા મોટો દુકાળ અને ધરતિકંપ થયો. અમદાવાદમા કાઇ તોફાન કે નુકશાન થયાનુ જણાતુ નથી. બીજે જ વર્ષ (ઇ. સ. ૧૭૪૮) મહારાજા અભેસિંહના ભાઇ વખતસિંહને સુબો નીમ્યો. એ ગૂજરાતનો છેલ્લો મોગલ સુબો હતો. ગૂજરાતની સ્થિતિ જોઇ એ અમદાવાદ આવ્યો નહિ આ વર્ષમા નગરશેઠ ખુશાલચંદ મરણ પામ્યા [૪૩] એજ વર્ષમા દિલ્હીમા બાદશાહ મુહમ્મદશાહના મરણથી અહમદશાહ બાદશાહ થયો.

સંવત ૧૮૦૩નો દુકાળ

[૩૯] એજ પૂ. ૩૨૭ [૪૦] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૨૯ [૪૨] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૩૦. [૪૨] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૩૧. [૪૩] એજ પૃ ૩૩૨–૩૩૩.

ઈ. સ ૧૭૫૨ મા પાંડુરંગ પંડિત પેશ્વા તરફથી ગૂજરાતમા ખંડણી ઉઘરાવવા આવ્યો. એણે કાંકરિએ પડાવ નાખીને અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો અને જવામર્દખાએ શહેરનો બહાદુરીથી બચાવ કર્યો[૪૪] દરમ્યાન પાંડુરંગ પંડિતે નિકોલ અને મીરાતે અહમદીના કર્તાની જમીનનો ભાગ લૂટયો.[૪૫] હવે અમદાવાદ ન પડવાથી પંડિતે સલાહનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો. જવામર્દખાએ એ સલાહ કબુલ કરી એક ઘોડી અને નાણાની નાની રકમ પંડિતને પાનસોપારી તરીકે ભેટ મોકલ્યાથી પંડિત પાછા ફરી સોરઠ ગયા

મરેઠાની મોટી ચઢાઈ

પંડિતના જવાથી જવામર્દખાને મરેઠાનો ડર થોડો વખત ગયો. પણ એ ડર એમ જાય એવો નહોતો. પેશ્વાએ દામાજીને છોડી રઘુનાથરાવ પેશ્વાને ગૂજરાત બરોબર જીતી લેવામા મદદ કરવા શરત કરી ચિંતા મુક્ત થયેલો જવામર્દખા ખંડણી માટે બહાર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પણ આ ખબર મળવાથી શહેરના લોકોએ એને શહેર છોડી ન જવા વિનવ્યો. પણ એણે આ વાત ન માની અને મુહમ્મદ મુબારીઝ શેરવાણીને અમદાવાદ સોંપી એ ખંડણી માટે ગયો. જવામર્દખા અમદાવાદથી દોઢસો માઈલ જેટલે છેટે હતો ત્યારે ખબર આવી કે મરેઠા નર્મદા ઉતરીને આવે છે શહેરના લોકોએ જવામર્દખાને માણસ ઉપર માણસ બોલાવવાને મોકલ્યા અને દરવાજા મજબુત કરી શહેરના બચાવ માટે લોક તૈયાર થયા. પરાના લોક પણ આ વખતે શહેરમા આવીને રક્ષણ માટે ભેગા થયા. જવામર્દખા શહેરમા નથી એમ જાણી રઘુનાથરાવે ઉતાવળી કૂચે મહી નદી ઓળંગી વીઠલ સુખદેવને આગળ મોકલ્યો. દામાજીના કહેવાથી નડિયાદથી કેસાજી પણ નીકળ્યો અને અમદાવાદ આવતા પહેલા અમદાવાદ પાસેનું બોખરા મહેમદાવાદ લૂટયું. રઘુનાથરાવે અમદાવાદ આવી કાંકરિયા તળાવ આગળ પડાવ નાખ્યો. પણ પાછળથી છાવણી ખસેડીને સાબરમતીને કાંઠે શાહ ભીખણની દરગાહ પાસે લીધી એણે લશ્કરના ત્રણ ભાગ પાડી શહેરની ઉત્તરે દામાજી ગાયકવાડને, પૂર્વે ગોપાળ હરિને નીમ્યો

બીજી ચઢાઈ

અમદાવાદના લોકની સમયસૂચકતા

[૪૪] બ્રિગ્ઝ પૃ ૩૩૫ [૪૫] ગૂ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૩૫

અને બાકીના ભાગની દેખરેખ પોતે રાખી મરેઠા છેક શહેર પાસે કાકરીએ આવીને પડાવ નાખ્યાની છેલ્લી ખબર જવામર્દને મળી ત્યારે તે ઉતાવળી કૂચ કરીને ૨૦૦ ખાસ સ્વાર લઇ કઠી થઇને અમદાવાદ આવ્યો અને યુક્તિથી શહેરમા પેઠો એના આવવાથી ઘેરાયલા લશ્કરમા હિંમત આવી અને રાત દીવસની તજવીજ છતા એક દીવસ રાત્રે ૭૦૦ મરેઠા કોટ ચઢીને શહેરમા પેઠા. પણ કાઇ નુકશાન થાય તે અગાઉ એમને પકડીને બહાર કાઢવામા આવ્યા, અને કેટલાક માર્યા ગયા મરેઠા લશ્કર તુર્ત શહેર મળવાની આશાએ આવેલુ તે નાસીપાસ થવા માડ્યુ અને રઘુનાથરાવે સલાહની માગણી કરી પણ સલાહ માન ભરેલી ન હોવાથી જવામર્દખાએ નાપાડી એથી ચીઢાઇને મરેઠાઓએ

જવામર્દખાનો બહાદુરી ભરેલો બચાવ

બેવડા જુસ્સાથી હુમલા કરી કોટમા સુરગથી બાકા પાડવા માડ્યા, પણ દીવાન જાડી બહુ હોવાથી કાઇ વળ્યુ નહિ, અને જવામર્દખાએ મરેઠા પ્રતિનિધિઓને કાઢી મુકી શહેરનો બચાવ એવી બહાદુરીથી કર્યો કે એના પાટણના લશ્કરને પણ ધીમે ધીમે શહેરમા લાવી શક્યો. આખરે ઘેરો લબાયાથી અને લશ્કરની પગાર માટે માગણીથી કંટાળી શહેરના અમલદાર વર્ગ પાસેથી પચાસ હજાર રૂપીઆ જવામર્દે ઉઘરાવ્યા અને એથી અમલદાર વર્ગ ઉશ્કેરાવાથી શહેર મરેઠાને સોપી સલાહ કરવાની જવામર્દને ફરજ પડી રઘુનાથરાવને શહેર મળવાની આશા નહોતી તેથી અહીનો ઘેરો વધારે લબાય તો ચોથની કબુલાત કરાવી પાછા ફરવાનો એનો વિચાર હતો જવામર્દખાએ અમલદારો પાસેથી પૈસા લઇ તેમને નારાજ ન કરતા પોતાના પૈસા કાઢ્યા હોત તો શહેર ખોવાનો વખત ન આવત [૪૬]

આખરે જવામર્દે વીઠ્ઠલ સુખદેવ મારફત સલાહની માગણી કરી સલાહની શરતોમા જવામર્દખા શહેર છોડે તે બદલામા એના લાભની કેટલીક શરતો

અમદાવાદની સલાહ

હતી એને લાખ રૂપીઆ અને લડાઇ જીત્યાનુ માન મળે અને રાધનપુર વગેરે પરગણા મળે, અમદાવાદની એની માલ મીલકત અને મકાનોને મરેઠા અમલદારો કાઇ હરકત કરે નહિ આ કરાર ઉપર રઘુનાથરાવ પેશ્વાએ સહી

[૪૬] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ ૩૩૫-૩૩૭

કરી અને દામાજી ગાયકવાડ, મલ્હારાવ હોલ્કર, જયઆપા સીંધીયા, રામચંદ્ર વીઠ્ઠલ સુખદેવ, સખારામ ભગવન્ત અને માધવરાવ ગોપાલરાવે સાક્ષી તરીકે સહીઓ કરી અને જામીન બન્યા આ કરારનામુ જવાંમર્દખાના હાથમા અપાયુ અને એ એના તરફ સાથે લડાઈના માન સાથે શહેર બહાર નીકળી ગયો અને ઈ સ ૧૭૫૩ના એપ્રીલ માસની બીજી તારીખે અમદાવાદ મરેઠા હકુમતમા આવ્યુ[47] હાલી મોગલાઈની નામની સત્તાનો પણ હવે અંત આવ્યો, અને ઔરંગઝેબના મરણ પછી ચાલેલી અવ્યવસ્થામા ઘસાતુ ઘસાતુ રહેલુ અમદાવાદ હજી પણ વધારે ઘસાતુ ગયુ એમ કહેવાય છે કે મરેઠાકાળમા પેશ્વા અને ગાયકવાડનો અર્ધો ભાગ હતો પણ તે વખતે ગાયકવાડની સત્તા એક દરવાજે અને પેશ્વાની બાકીના દરવાજે હતી ગાયકવાડ તરફથી એક માણસ રહેતો અને પેશ્વાના સુબા આવતા

અમદાવાદ મરેઠાના હાથ આવ્યુ

હવે અમદાવાદની ટંકશાળમા બાદશાહી સીક્કા પડતા બંધ થયા. રઘુનાથરાવ તથા દામાજીએ બંદોબસ્ત કરી શ્રીપતરાવને પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમ્યો મીરાતે અહમદીના કર્તાને તેના ગામ પાછા મળ્યા અને મહેસુલીખાતાના અમલદારની જગ્યા પણ કાયમ રહી દિલ્હીની હવે કાંઈપણ સત્તા ન હોવા છતા બાદશાહે નીમેલા નવા કાજી રૂકનુલહકખાને રાહેરમા કાજીની જગ્યા આપવામા આવી[48]

ઇ સ ૧૭૫૬મા ભારે વરસાદ પડવાથી કોટ કેટલીક જગ્યાએથી પડી ગયો મોમીનખા (બીજો) આ વાત સાભળીને અને શહેરીઓનો અસંતોષ જાણીને અમદાવાદ ઉપર ખભાત ઉપર ચઢી આવ્યો ૧૭૫૫મા મરેઠાઓએ શહેરમા જુલમ કર્યો હતો અને પગ ઉજડ થયા હતા એથી અસંતોષ થયો હતો એક બે લડાઈ પછી મુસલમાનો તુટેલી જગ્યાએ થઈને શહેરમા પેઠા અને દરવાજા ઉઘાડી નાખ્યા એમની સાથેના કોળીઓએ લૂટ ચલાવી અને હાથોહાથની લડાઈ ચાલી, એમા મરેઠા હાર્યા અને શહેર બહાર નાસી ગયા કોળીઓએ વલંદાની વખાર લૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ

મોમીનખા (બીજો) અમદાવાદ સર કરે છે

[૪૭] ગુ ગેઝીઅર પૃ ૩૩૬–૩૩૭ [૪૮] ગુ ગેઝીઅર પૃ ૩૩૮

મોમીનખાંના મદદગાર શંભુરામ નાગરે કોળીઓને વશ કર્યા. મોમીનખાંએ અકટોબરની ૧૭મી તારીખે શહેરમાં પ્રવેશ કરી શંભુરામને પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમ્યો. આ સમાચાર પેશ્વાને મળતાં સદાશિવ રામચંદ્રને દામાજી અને ખંડેરાવ સાથે અમદાવાદ લેવા મોકલ્યા. મોમીનખાંએ શહેરનો બચાવ કરવા તૈયારી કરી. જવાંમર્દખાં મરેઠા લશ્કરને મળ્યો અને બધાએ કાંકરિયા તળાવે આવીને પડાવ નાખ્યો.[૪૯]

મરેઠાઓની ચઢાઈ

મરેઠાઓએ હવે સખત ઘેરો ઘાલ્યો. શહેરમાં ઘેરાયેલા લશ્કરે ચઢેલા પગારની માંગણી કરવા માંડી ત્યારે શંભુરામે લોકો પાસેથી લાખ રૂપીઆ લઇ પગાર વહેંચ્યો. પણ થોડા વખત પછી ફરીથી પગાર માટે ધમાલ થઇ. એ વખતે લશ્કરનું ધ્યાન રોકવા માટે દરેક દરવાજેથી રાત્રે નીકળી શંભુરામે હુમલા કરવા માડયા. બન્ને પક્ષના ઘણા માણસો માર્યા ગયાં અને શહેરમાથી પણ ઘણા લોક ઘર છોડી નાસી ગયા. નાઠેલા લોકોના ત્રાબાનાં વાસણ ગળાવી તેના સિક્કા પડાવી લશ્કરને પગારમા આપવામા આવ્યા.[૫૦] એ વખતે બાદશાહે મોમીનખાને માનનો પોશાક મોકલ્યો અને બાદશાહી નામની છતા મોમીનખાંએ શહેર બહાર જઇ પોષાક લેવાની ઇચ્છા કરી. મરેઠાએ હવે બેવડા જોરથી લઢાઇ શરૂ કરી. પણ ઘેરાયલા લશ્કરે બચાવ વફાદારીથી કર્યો. એ વખતે ઇડરના રાજાએ મોમીનખાને મદદ મોકલી અને રસ્તામાં હરભમરામે મરેઠા લશ્કરથી ઇડરના લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો. સદાશિવ રામચંદ્ર કાલીનો કિલ્લો (સાબરમતી પાસે) લેવા પ્રયત્ન કર્યો પણ જમાદાર નુર મુહમ્મદે પાછો હઠાવ્યો. હવે મરેઠાઓએ શંભુરામને ફોડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એમા ફાવ્યા નહિં, અને બીજા અમલદારોને ફોડવામા પણ ફાવ્યા નહિં. શંભુરામે એક વખત બહાર નીકળી સદાશિવની છાવણીમા પેસી તંબુ બાળી ઘણાને પકડયા. પણ સદાશિવ બચી ગયો.[૫૧] આ બનાવ શંભુરામના ઘેરા તરીકે જાણીતો હતો અને એમા લોકને ઘણો ત્રાસ પડયો હતો.

શંભુરામનો ઘેરો

શંભુરામની બહાદુરી

હવે લકનૌના નવાબ સુજાદૌલાને અમદાવાદમા સલાહ કરાવવા ઇચ્છા થઇ. એણે હસન કુલીખા બહાદૂર મક્કે જતો હતો તેને પેશ્વાને વિનંતિ કરવા

[૪૯] ગ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૪૦. [૫૦] ગૂ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૪૦-૩૪૧. [૫૧] ગૂ.

કર્યું. મોમીનખાને લાખ રૂપીઆ આપી ખંભાત અને ઘોવા તેને કબજે રહેવા દેવા ઠરાવ્યું. પેશ્વાનું આ બાબતનું ફરમાન લઈ દમન ફરી, શાહનૂર નામ ધારણ કરી સદાશિવ પાસે આવ્યો અને એને સમજાવ્યો. શહેર પણ હવે થાકી ગયું હતું. શાહનૂરે મોમીનખાને પણ સમજાવ્યો. પણ મોમીનખાએ પેટલાદ તાબાના થોડા ગામ માગ્યાં, જે મરેઠાઓએ આપવા ના પાડી. આથી શાહનૂર કંટાળીને જતો રહ્યો. આખરે થોડા દીવસ પછી મોમીનખાને સલાહ કરવાની ગરજ પડી અને લાખ રૂપીઆ અને ખંભાત લઇ શહેર મરેઠાઓને સોંપ્યું. બીજી પણ કેટલીક શરતો થઇ એ અહીં નકામી છે. ઇ. સ. ૧૭૫૮ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૭મીએ અમદાવાદ મરેઠાને કબજે ફરીથી આવ્યું.[૫૨]

મરાઠાઓએ અમદાવાદ કરી લીધું

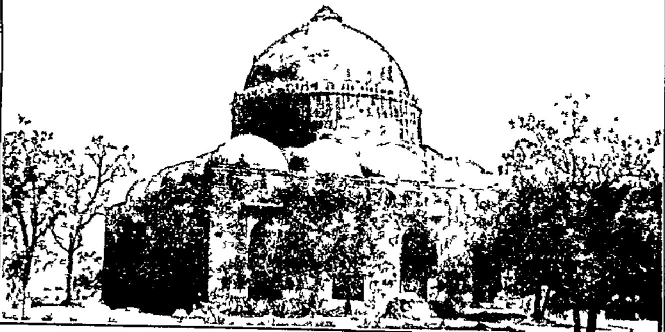
સદાશિવ રામચંદ્ર અને દામાજી ગાયકવાડે અમદાવાદની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. અલીમુહમ્મદખાં (મીરાતે અહમદીનો કર્તા) વગેરે જૂના અમલદારોને ખુશીથી નીમ્યા, અને પાંડુરંગ પંડિતના ભાઈ નારોપંડિતને અમદાવાદમાં પ્રતિનિધિ તરીકે રાખ્યો. મરાઠી સત્તાનો 'હાથી અંકુશ' વાળો સિક્કો અમદાવાદમાં પાડવામાં આવ્યો. સયાજીરાવ ગાયકવાડ પોતાના પિતા દામાજીના તરફથી અમદાવાદમાં રહ્યા અને થોડા વખત પછી કપડવંજ ગયા.[૫૩]

ત્રેસઠ વર્ષ અમદાવાદ પેશ્વાની સત્તામાં રહ્યું. ગાયકવાડ તરફથી એક પ્રતિનિધિ રહેતો પણ સુબા પેશ્વા નીમતા. ભાગ બન્નેના અર્ધા હતા. પણ ગાયકવાડનો એક દરવાજો અને બાકીના પેશ્વાના હતા.

ગેઝીટીઅર પૃ. ૪૧. શંભુરામ વડનગરા નાગર હતો. પણ ક્યાંનો જણાયું નથી. રા. માનશંકર (નાગરોત્પત્તિનો લેખ) લખે છે કે આ ઘેરા પછી શંભુરામને પકડી પૂને લઈ ગયા. પણ ત્યાંથી છૂટીને પેશ્વાની લડાઇઓમાં પરાક્રમો કરીને વડોદરાની દીવાનગીરી મેળવી. એમનો પુત્ર નથુલાલ પણ મોટો અમલદાર હતો. એમના વંશજો હજી વડોદરા રાજ્યના જાગીરદાર છે. રા. માનશંકરે આ બાબત કાંઈ આધાર આપેલો નથી. વડોદરા ગેઝીટીઅરમાં દીવાનો કે અમલદારોમાં શંભુરામ કે નથુલાલનું નામ જડતું નથી. એ માણસ બહાદૂર અને નિમકહલાલ હતો. એણે આ લડાઇમાં દગો કર્યો એવી અફવા એક વખત શહેરમાં ફેલાઈ હતી તે ખોટી હતી. બાબી વિલાસનો કર્તા લખે છે કે —

સૈરદી તે બુમ એક આઈ ॥ શંભુરામને કરો દગાઈ
રાઘોબા મારો વહુ આમલ ॥ સૈરદાનો આલિ કરિ આલમ ॥

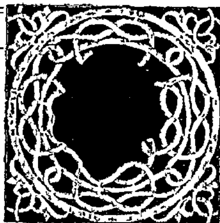
[૫૨] ગૂ. ગેઝીટીઅર પૃ. ૩૪૨ [૫૩] એજ પૃ. ૩૪૨

૧૨ દરિયાખાંનો ઘુમટ

પ્રકરણ ચૌદમું

અમદાવાદ—ખરેખરૂં ગર્દાબાદ

" પણ એંસી જ વર્ષ પછાત, જો જઈએ ઝાંખી,
દીસે દક્ષિણીઓ ગુજરાત, ઘૂમતા ડર દાખી.
શો પેશવાઇનો દોર, પુનેથી સંચરતા.
બહુ ચકરા જાલમ જોર, 'ઇકડે યા' કરતા
માંડ્યા રાજે અધર્મ અપાર, ધર્મનું કહાવેજે.
કરી ચાર દીવસ ચમકાર, શૂન્ય થયુ સહેજે. "

—નવલરામ—

મરેઠા રાજ્ય

અમદાવાદ હવે મરેઠાની સત્તામા સપૂર્ણ આવ્યું કોઇ મુસલમાન સરદાર વચ્ચે દખલ કરનાર રહ્યો નહિં. સત્તાનું કેન્દ્ર પુને હતું, અને સુબાઓ એક પછી એક આવતા. એમના સમયમા અર્ધું અમદાવાદ જંગલ બન્યું એ સીવાય જાણવા જેવી બહુ અગત્યની વાત કાંઇ બની નથી. મરેઠાઓની સત્તાનો મોટો ભાગ અંદર અંદર લડવામા અને પુનાની ગાદીની રાજખટપટમા ગયો છે એટલે અમદાવાદના ઇતિહાસને એ સાથે સંબંધ નથી. દક્ષિણમાં રાજખટપટ માટે નાણા પુરા પાડવાને ગૂજરાત એક તીજોરી રૂપ માનતુ, અને રાજ્ય કે બદોબસ્ત કરવાની દાનતે મરેઠાઓ ગૂજરાતમા ઝાઝું રહ્યા નથી. એટલે ઓછે ખરચે વધારે આવક ભેગી કરવામા એમનો સમય ગયો છે. સારા સુબા પણ નથી આવ્યા એમ ન કહેવાય. પરતુ એવો સમય થોડો આવે છે. મુસલમાની સમયમાં પણ લૂંટ અવ્યવસ્થા વગેરે થતુ. મુસલમાનોએ પણ જૂલમો કર્યા છે.

પરંતુ સરવાળે સુવ્યવસ્થા એમના વખતમાં વધારે રહી છે. રાજ્યના કાળીનું પ્રમાણ જોઈએ તોપણ મરેઠા કાળમાં પ્રમાણમાં અવ્યવસ્થા વધારે જણાય છે. મરેઠા સત્તાના શુભ અંશો પણ છે, અને એમની સત્તા નીચેના બીજા પ્રાંતોમાં એ શુભ અંશોની સારી અસર પણ વધારે પ્રમાણમાં થઈ હશે. પરંતુ એકલા ગૂજરાતનો વિચાર એના ખાસ સંજોગોને ધ્યાનમાં લઇ કરવા બેસીએ ત્યારે તો એ હિંદુ મહારાજ્યમાં ગૂજરાતે પ્રમાણમાં વધારે સહન કર્યું છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ઘોડો ગાડીમાં જોડેલો હોય અને શેઠ પોતે મઝા ભોગવે તેમજ બીજાને બેસાડે તે પણ ભોગવે અને શેઠની વાહ વાહ બોલે પણ ઘોડાને પુછ્યું હોય તો જૂદી જ વાત જણાય. એટલે મરેઠી સત્તાના લાભ મહારાષ્ટ્ર આદિ પ્રાંતોને થયા હશે. પરંતુ પુનાના દરબારની રાજખટપટના ખર્ચની તીજોરી બનેલા ગૂજરાતને પુછ્યું હોય તો ખરી વાત જણાય. પરંતુ આ બધી ચર્ચા ગૂજરાતના ઇતિહાસને લગતી છે. તેને અહીં લંબાવવાની જરૂર નથી. ગૂજરાત મરેઠા શેઠની ગાડીમા જોડેલા ઘોડા જેવું એ સમયે હતું. કેટલીક વાર ગજા કરતાં પણ વધારે ભાર એના ઉપર ભરવામાં આવતો. એટલે એને તો વેઠવુંજ પડેલું.

ઇ. સ. ૧૭૫૭મા સર કર્યા પછી અમદાવાદ ત્રેવીસ વર્ષ સુધી કોઇ ખાસ હરકત વગર મરેઠાના હાથમાં રહ્યું. સદાશિવ રામચંદ્રે આઠ વર્ષ સુબા તરીકે કામ કર્યું. ગાયકવાડ તરફથી ત્ર્યંબકજી આવ્યા. એ પછી પેશ્વાએ ગોપાળરાવને સરસુબા નીમ્યા. ગોપાળરાવના સમયમાં પ્રજાને કાંઇક સુખ હતું. એમણે સરસપુર આગળ ગોપાળની વાડી બાંધી.[1] એ પછી કેટલાક સુબા બદલાઇ ગયા અને બાપજી પંડિતના વખતમાં અમદાવાદ ઉપર બ્રીટીશની ચઢાઇ થઇ.

પેશ્વાના સુબા

ફતેસિંહ ગાયકવાડ સાથે સલાહ થવાથી પુનાની સરકાર વિરૂદ્ધ અંગ્રેજો ફતેસિંહને મદદ કરે અને અમદાવાદનો કબજો અપાવે એમ નક્કી થયું હતું; એટલે જનરલ ગોડાર્ડ અમદાવાદ લશ્કર લઇને આવ્યો. બાપજી પંડિતે શહેરનો બચાવ કરવા માંડ્યો. શહેરમાં એ વખતે ૬૦૦૦ આરબો અને ૨૦૦૦ સ્વાર તથા કેટલુંક પાયદળ હતું. ગોડાર્ડ ઈ. સ. ૧૭૮૦ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૦મી

[૧] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૩.

તારીખે નદી કિનારે શાહ ભીખણની દરગાહ આગળ આવીને પડયો. અને પંડિતે માણેક બુરજ ઉપર તોપો ચઢાવી. ગોડાર્ડે ખાનજહાન દરવાજા આગળ તા. ૧૨મીએ તોપો ચલાવી અને બીજે દીવસે સાંજે બાકું પાડયું. એ પછી શહેર શરણ થાય છે કે નહિ તેની રાહ જોઇ મદદની પણ રાહ જોતો બે દીવસ થોભ્યો. બે દીવસ પછી તા. ૧૫મીએ કર્નલ હાર્ટલીની સરદારી તળે હુમલો કરવા ટુકડીને મોકલી, અને ભારે લડાઇ થઇ એમા શહેરનાં ૩૦૦ અને લડનારાનાં ૧૦૬ માણસો મરણ પામ્યા અને શહેર શરણ થયું. બાપજી પંડિત ખાનપુર દરવાજેથી નાઠા.[2] રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે આ લડાઈમાં અંગ્રેજના ૧૨૦ માણસ મરણ પામ્યાં એમાં ચૌદ અંગ્રેજ હતા. પંડિતનાં ૧૦૦૦ માણસ મરણ પામ્યાં હતા.

જનરલ ગોડાર્ડે અમદાવાદ લીધું ઇ. સ. ૧૭૮૦

એમ કહેવાય છે કે જનરલ ગોડાર્ડે ત્રણ દીવસ સુધી શહેર લૂંટવાનો હુકમ આપ્યો, એથી શહેરમા ચિંતા ફેલાઇ. પણ નગરશેઠ નથુશા ખુશાલચંદ શહેરના કાજી મુહમ્મદ શાલે અને બાદશાહી દીવાન મીઆં મીરઝા અમુ એ ત્રણે મળી જનરલને આજીજી કરી. જનરલે ગુસ્સે થઇ શરણે કેમ ન થયા એમ પુછ્યું ત્યારે નથુશા બોલ્યા કે સરસુબાએ આજ સુધી અમારૂં રક્ષણ કર્યું એટલે અમે એને નીમકહલાલ રહ્યા. હવે તમારો અમલ થયો ત્યારે તમારે શરણ આવીએ છીએ. ગોડાર્ડે આથી ખુશી થઇ શહેરમાં ઢંઢેરો ફેરવ્યો, અને લોકને ડર રાખ્યા વગર કામધંધો કરવાને જણાવ્યું. અંગ્રેજી લશ્કરે આ હુમલા વખતે કોઈ જાતનો અત્યાચાર શહેરમા કર્યો નથી.[3]

નથુશાએ અમદાવાદની લૂટ અટકાવી

જનરલ ગોડાર્ડે અમદાવાદ ફતેસિંહ ગાયકવાડને સોપ્યું અને ગાયકવાડ તરફથી સદાશિવ ગણેશ સુબા નીમાયા. જનરલ બાર દીવસ રહી, કિલ્લામા થોડી ફોજ મુકીને ગયો. ઇ. સ. ૧૭૮૨મા સુબા સદાશિવ ગણેશ બદલાયા.

[૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૫૯. મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૫–૮૬.
[૩] મગનલાલ વખતચંદ આ વાત લખે છે. પણ ગેઝેટીઅરમા શહેર લુંટાવાના હુકમ બાબત કે નથુશા વગેરે બાબત લખ્યુ નથી. બીજા આ વાત માને છે તે ભૂલ હશે એમ ગેઝેટીઅર ઉપરથી જણાય છે

તે પછી થોડે થોડે વખતે સુબાઓ બદલાતા ગયા. ભગવંતરાવ શિવરામ એક વર્ષ, ત્ર્યંબક મકનજી બે વર્ષ, રાઘાજી છત્રાજી અને ત્ર્યંબકજી મકનજી મળીને પાંચ વર્ષ, અને ફરીથી રાઘાજી છત્રાજી આવ્યા

પેશ્વાઈ સુબાઓ

એ વખતે પેશ્વાની તરફથી ઇ. સ. ૧૭૯૦મા ભવાની શિવરામ આવ્યા. એ વર્ષ (સંવત ૧૮૪૭)મા ઘણો વરસાદ પડવાથી લીલો દુકાળ પડ્યો હતો તેથી અનાજ મળતું નહિ પણ ચાર ખડ્ડુ થવાથી ઘી સસ્તું હતું[૪]

આ સુબાઓની સત્તાના વખતમા સાલબાઈની સલાહ (૧૭૮૩)થી અમદાવાદ અગાઉની શરતે પેશ્વાને સોપાયું હતું

આ થોડા વર્ષોમા અમદાવાદમા કાઇક સુખશાંતિ રહી. ઈ. સ. ૧૭૮૯મા સુરત કરતા અમદાવાદના ઉદ્યોગો સારા હતા પરતુ આગળ લખ્યુ એ દુકાળની અસરથી શહેરને જરા વેઠવું પડ્યુ હતું આ વખતે

શેલુકર સુબો

શહેરની અંદરનો કેટલોક ભાગ પણ ઉજડ હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૮મા કેશનરાવ ભીમરાવ શેલુકર પેશ્વા તરફથી સુબો થઇને આવ્યો[૫] આ સુબાને આખા શેલુકરના નામે અમદાવાદમા એ વખતે નાનું છોકરૂં પણ ઓળખતુ હતું આ સુબાએ શહેરમા ઘણો જુલમ કર્યો એણે તાયફા વેરો અને નાત વેરો જુલમથી લીધો

લાલા હરખચંદ

શેલુકર ઘણો શોખીન હતો એ શહેરમા સ્વારી સાથે પેસતો ત્યારે પોતાના હાથી આગળ મજુરોને માથે પાટ ઉચકાવી તે ઉપર ચાલતી સ્વારીએ નાચ થતો તે જોતો. એક વખત હોળીની સ્વારીમા એણે ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે શેલુકર બહાર નીકળશે તે વખતે જે સ્ત્રીપુરૂષોએ ગુલાલ વગેરે સુબાને છાંટવુ હોય તે છાંટવુ એ વખતે લાલા હરખચંદ નામે એક ઉદાર ચરિત શાહુકાર હતો એણે શેલુકરને એક લાખ રૂપીઆ આપી એક વખતે શહેરના લોક પાસેથી વેરો ન લેવા દીધો.[૬]

[૪] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ ૮૮–૮૯ કહેવાય છે કે ઘી રૂપીઆનુ ૧૦) શેર મળતુ અને કેટલાક લોકો છાણમા ઘી મેળવીને નિર્વાહ કરતા [૫] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૫' મગનલાલ વખતચંદ શેલુકરના આવ્યાની સં. ૧૮૫૦ લખે છે એ ઇ સ મા કાઈક ફેર જણાય છે (પૃ ૮૯) [૬] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ ૯૦

હવે શેલુકરે શહેરમાથી ગાયકવાડનો પગ કાઢવાનો વિચાર કર્યો. એ પેશ્વાને પણ માનતો નહિ એટલે પેશ્વા અંદરથી એના ઉપર નારાજ હતા; પણ દર વર્ષે ખંડણી નિયમિત મોકલાવતો અને પછી મરજી મુજબ કરતો એટલે પેશ્વા કાંઈ બોલતા નહિ. એક વખત એણે ગાયકવાડની હવેલી ઉપર ચઢાઇ કરી હવેલી લઈ લીધી અને વડોદરે કોઇથી કાગળ લખાય નહિ એવો બંદોબસ્ત કર્યો. આખરે એક બ્રાહ્મણ મારફતે[૭] ગાયકવાડને આ બીનાની ખબર પડી ત્યારે એણે પુને લખી, શેલુકરને પકડી પુને મોકલવાની પેશ્વાની પરવાનગી મેળવી, અને ગાયકવાડે પોતાના સુબા શિવારામ ગારદી સાથે ફોજ મોકલી. આ વાત શેલુકરને ખબર પડતા શિવારામ ગારદીનું ઘર માડવીની પોળમા નાગજીભૂધરની પોળમા હતું, અને

શિવારામ ગારદી

એનું કુટુંબ ઘરમા હતું તેને પકડવા સીપાઇઓ મોકલ્યા. ઘરના માણસો ઘર બંધ કરીને બેઠા ત્યારે સરકારી માણસોએ ઘર ફાડવાનો વિચાર કર્યો. અંદરના માણસોએ કિંમતી વસ્તુઓ ટાકા તથા કુવામા નાખી ઝવેરાતનો ભૂકો કરી નાખ્યો, અને શિવારામના બાપુ સાહેબ નામના ત્રણ વર્ષના છોકરાને રમતો મુકી, એક બીજાને હાથે કટાર ખાઇને મરણ પામ્યા. આ લોકોના લોહીનો પ્રવાહ બહાર ખાળે આવ્યો ત્યારે સીપાઇઓએ ઘર તોડીને જોયું તો બધા મરેલાં અને બાળકને રમતો જોયો; એને પકડીને શેલુકરને સોપ્યો. આ ઉપરથી શિવારામ ગારદી હજી સુધી આવેલો ન હોવાથી કહેવત પડી કે "શિવરામ ગારદી જ્યા પડ્યા ત્યા મહીનોને બારદી."[૮]

આ દરમ્યાન ગાયકવાડનું લશ્કર આવી પહોચ્યું. ચોકીદારે શેલુકરને ખબર આપી પણ નાચતા ધોધાટમા એણે ગણકાર્યું નહિ

પછી ગાયકવાડના લશ્કરે તોપોથી, તથા શેલુકરના સુબેદારોને ફોડ્યાથી જમાલપુર દરવાજેથી પ્રવેશ કર્યો આ લશ્કર માણેકચોકમા આવ્યું ત્યારે શેલુકરે કહ્યુ કે "ભદ્રના દરવાજા બંધ કરો અને ત્રણ દરવાજા ઉપર માણસો ચઢાવો." એમ કહી નાચગાન ચાલુ રાખ્યા ત્રણ દરવાજા આગળ આરબ લશ્કરે સહેજ અટકાવ કર્યો ત્યારે ગાયકવાડે શેલુકરના સરદારોને ફોડ્યા હતા તે ખબર

[૭] એમ કહેવાય છે કે એક બ્રાહ્મણ હગોડીમા રાખીને કાગળ વડોદરે લઇ ગયો. (મ. વ. નો ઇ. પૃ. ૮૧) [૮] આ કહેવત કોઇ કામમા વિલબ થાય ત્યારે હજી પણ કાઈ કોઇ વાપરે છે.

આરબોને આપી અને આરબોએ રસ્તો આપી લડાઇનો ડોળ કરી ખાલી બદૂકો ફોડી શિવારામ વગેરે એ કારજમા આવી ભદ્રની ફોજને ફોડી, લાલ દરવાજેથી ભદ્રમા પેઠા ગાયકવાડનો સરદાર ૧૦૦ માણસ લઇ કચેરીમા નાચ થતો હતો ત્યા ગયો. શેલુકરના દીવાન વગેરેએ શેલુકરને ઘણો સમજાવ્યો અને કહ્યુ કે પેશ્વાનો હુકમ એને પકડવાનો આવેલો છે, છતા શેલુકરે માન્યું નહિ, ત્યારે ગાયકવાડના માણસોએ એને ચાદીની બેડી ઘાલીને કેદ કર્યો, અને સોળ દીવસ અમદાવાદમા રાખી પુને મોકલી દીધો. શેલુકર પાસે ૫૦૦૦ આરબ અને ૧૦૦૦૦ બીજુ લશ્કર હતુ પણ મોજશોખની પાછળ સત્તા ખોઇ એને માટે કહેવત પડી કે "હાથમા દડો બગલમા મોઈ, હવેલી લેતા ગૂજરાત ખોઈ" શેલુકર કેવા દોઠથી આવ્યો અને કેવી હાલતમા ગયો એનો રાસડો અમદાવાદમા ગવાતો હતો. એ શરીરે ભારે અને ઉંચો હતો એને નામે લોકો બહુ ડરતા હતા એને બેડી જડવા લુહારને બોલાવ્યો ત્યારે લુહાર પણ ધ્રૂજતો હતો એણે જુલમ પણ ઘણો કર્યો હતો[૯]. ભદ્રમા શહેરના

ગાયકવાડના લશ્કરે અમદાવાદ લીધુ

શેલુકરને પકડયો

[૯] એમ કહેવાય છે કે દોલતરાવ શીંધીઆએ નાના ફડનવીસ સાથે શેલુકરને કેદ કરેલો ત્યારે છુટવા માટે દસ લાખ રૂપીઆ કબુલેલા અને તે ભેગા કરવા ગૂજરાતમા જુલમ કરેલો ગૂ ગેઝેટીઅર પૃ ૪૧૧) શેલુકરના ગરબાની હસ્તલિખિત નકલ ફોર્બસ સભામા છે એમા શેલુકરે અમદાવાદમા કડક અમલ ચલાવી વેપારીઓ અને વસવાયાને દડયાની હકીકત છે એમા સવત ૧૮૫૬મા ગાયકવાડના લશ્કરે શેલુકરને જમાલપુર દરવાજા આગળ હરાવીને પકડી પુને મોકલ્યો એમ લખ્યુ છે (જુઓ ફોર્બસ સભાના હસ્ત લિખિત પુસ્તકોની યાદી પૃ ૧૨૮–૧૨૯

' પુનેથી સેલુકર આવીયોરે,
કરવા અમદાવાદના રાજરે, સેલુકર શીદ આવ્યા તો સેર મારે ' ॥

એ પછી એના ઠાઠનુ અને સ્વાગતનુ ભારે વર્ણન આવે છે અમદાવાદમા શિવારામ પતને એણે અગાઉથી કહેવડાવ્યુ હતુ એમ લખે છે

"રાયપુર દરવાજે પેસીઆ રે ભારે ચઢાવી અસવારી ॥ સેલુકર શીદ૦ ॥
પેસતા તે હત્યા કરીરે, કાપ્યો રસ્તાનો પીપળો ॥ સેલુકર શીદ૦ ॥ '

લોકોનો પડાવેલો માલ અને વેઠથી એક મહેલ બાધ્યો હતો.[૧૦] ગઇ સદીમા નવી કોર્ટ બધાતા પહેલા એમા શેશન્સ કોર્ટ બેસતી હતી

અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લખાણ પ્રમાણે ગાયકવાડનો ભાગ ન આપવાથી ગાયકવાડે શેલુકર ઉપર ચઢાઈ કરી અને ગોવિંદરાવ ગાયકવાડે શાહઆલમ પાસે લડાઇ થઇ એમા શેકરને હરાવ્યો, અને પુઠે પડીને ભદ્રમા એને પકડયો[૧૧]

શેલુકર પકડવાથી પેશ્વા અંદરથી ખુશી થયા અને ગાયકવાડે રૂા પાચ લાખ પેશ્વાને આપવા એ શરતે અમદાવાદનો ઇજારો ગાયકવાડને આપ્યો.

અમદાવાદનો ઇજારો

ઈ સ ૧૮૦૪મા દશ વર્ષ માટે ફરીથી ઈજારો કાયમ રાખ્યો ગાયકવાડની તરફથી રાવબાદાદા સુબો થઇને આવ્યા અને એમની પછી રઘુનાથ મહીપત ઈ. સ ૧૮૦૦મા સરસુબા થયા આ સરસુબા લોકોમા " કાકા સાહેબ"ને નામે પ્રસિદ્ધ છે એમણે મુલકનો સારો બદોબસ્ત કર્યો. ગાયકવાડની હવેલીનો કોટ વધાર્યો અને કાકરિયુ તળાવ સુકું રહેતુ તેમા પાણી લાવવા ગોઠવણુ કરી ગોડાર્ડના હુમલા વખતે અને શેલુકરના સમયમા કોટ થોડા પડી ગયેલો તે સમરાવ્યો[૧૨] એમણે દશ વર્ષ સત્તા ભોગવી એમા લોકો સુખી થયા.

કાકા સાહેબનો સારો અમલ

" આવ્યો તારે દોસાલા હોડી, ગયો તારે ચાદરો હોડી ॥ સેલુકર તે જસ ના લીધોરે ॥
આવ્યો તારે નોબતો ઝાડીઓ, ગયો તારે તાલીઓ બહુ પાડીઓ ॥ સેલુકર૦ ॥

... ...

" હારયો છ સેલુકર ફાસી એના કામ તણીકાણી,
જેને કોઇ જ જાણે બિહારી ॥ સેલુકર૦ ॥
સવત ૧૮૫૬ની સાલે સેલુકર ગયો પુનાની વાટે ॥ સેલુકર૦ ॥

મરેઠા સત્તાના આવા રાસ કે ગરબા એ સમય લગભગના જ મળી આવે છે તેમા મરેઠાના જુલમના દાખલા નીકળે છ મુસલમાનના એ જ સમયની સરખામણીમા એટલા અને એવા નથી મળતા એ અભરામકુલીના રાસ ઉપરથી સમજાશે શેલુકરે કાલી ગામના કિલ્લા ઉપર હુમનો કરેલો તેની હકીકત પણ છે [૧૦] મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ ૮૨-૮૬ [૧૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૫૦. [૧૨] મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ ૮૭

તો ઓતીઆને સોંપી દ્યો. એમ નહિ કરો તો અમે બધા મરીશું અને વાત ભારે થઇ પડશે. એક દીવસ અને રાત ભાટ ભટ્ટ આગળ રાદ જોઇ બેઠા, અને ત્રીજે દીવસે ઘણા દીવસની કકળેલી પ્રજા ત્યાં ભેગી થઇ અને વધારે ઉશ્કેરાઇ.[૧૮]

ગોધીઓ ચાડીઓ

એવામાં ગોધીઓ (ગોરધન) નામનો એક ચાડીઓ જાતે વીસાનાગર સુરદાશાની પોળનો રહેનાર ત્યાં થઇ જતો હતો. કોઇએ બુમ મારી કે એ ચાડીઓ જાય. એથી ચીડાઇ એણે ગાળ ભાંડી. એટલે રૈયત એના ઉપર તુટી પડી. ચાડીઓ નાઠો, અને ભાગવાને પાનકોરને નાકે કુવામાં પડ્યો. લોકોએ એમાંથી કાઢી એને મારી નાખ્યો અને બજાર વચ્ચે એની લાશ નાંખી. એ પછી લોકો ગામમા ચાડીઆને ખોળવા નીકળ્યા. એ સાંભળી એક

બીજો ગોધીઓ ચાડીઓ

બીજો ગોધીઓ નામનો ચાડીઓ કોઇ પાસે પોતાના ઘરને તાળું મરાવી ઘરમાં ભરાઇ રહ્યો. એનું ઘર લાલાભાઇની પોળમાં હતું. લોકોએ તાળું દેખી પાછા વળતા માડ્યું પણ એ વખતે ચાડીઆએ જાળામાથી જોયું, અને એ કોઇ દેખી ગયું.

[૧૮] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૦૪. સદુબા અને ચાડીયાની બાબતમા વધારે વીગત આ પ્રમાણે છે. ફાર્બસ સભામાં ચાડીયાની બાબતમાં હસ્તલિખિત વાત અને લાવણી છે. એમા લખ્યુ છે કે સં. ૧૮૭૨ના વરખે ભાદરવા વદી ૪ને દીને બારોટ હરીસંગને ઘેર સદુબા આવીને તે દીને દેવલોક પામાં છે. ॥ સંવત ૧૮૭૩ના વરખે આશાડ સુદી ૨ને રોજ સદુબાની દેરડી કરી છે ને તેના સામો તલસી (કયા)રો બનાવ્યો છે. ” આ સદુબા સતી તરીકે પૂજવા લાગી, અને શાહપુરમાં ભાટવાડામાં એની દેરી હાલ પણ છે. એની બાધા રાખડી ચાલતી હતી. (ફાર્બસ સભાનાં હસ્ત લિખિત પુસ્તકોની યાદી. પૃ. ૨૩૯-૨૪૦. “ औतंम फाडीआ नडा चाडीदा भाटडीपर झुलम कीया. ” (એજ પૃ. ૨૫૨માં આ પ્રમાણે રામ છે):—

“ પવાડો સદુવલ તણો વધ્ય વધ્ય કહુ વધત્ય ॥ ૧ ।

... ...

ભાટ ચારણને બ્રામણું કવિજન પૌઢે કે [illegible] મગનલાલ વખતચંદનો

... ... [illegible]૬૦. કહેવાય છે કે એ દુકાળમા

અમદા સહેરે આ[illegible] કોઇ લેનાર નહોતું.

આ વાતની લોકોને ખબર પડતાં ઘર ફાડીને ગોધીઆને બહાર કાઢયો અને મારીને બજારમાં નાંખ્યો, પણ એ મરણ નહોતો પામ્યો. મડદાની પેઠે પડી રહ્યો હતો. એ બચી જાત પણ જરા હાલ્યો એટલે એક ફકીરે ડંગોરા મારી એને મારી નાંખ્યો.૧૯

હવે રૈયત અને ભાટ ભદ્રમા પેઠા અને ઓતીઆ માટે માગણી કરી સુબાને ધમકી આપી. આખા શહેરની પ્રજા ઉશ્કેરાયલી દેખી સુબો મામલો

પેસુવા પેરાવા રાજ્યમાય ચકવે રાજ્ય ચેચ્ચક ન્યાય,
ફુલ જગમાં વાધીયું ફુડ : લારોહિ લાહાર વાપિયા લુનટ
દેદેશ દુષ્ટ ધાઈયા દાય; આવીયા સહર અમદાય માહે
ચાડીયા ચારય ચાલે ચડાલ અબલા સહુને આપે આલ ॥
શ્રીમત સેહેર ભાગીયુ સોહ : કોયની વાર કરે નહી કોય :
ધયોલિ સેહેરમા કિયો ધધ : આવિયા ભાટ ઉપર અધ
જાયકાં દેવ ચોસઠ જોય : હકમે દેવ હિગુલ હોય.

.. . ..

અણિરાવ કુલ જેસગ આય ' અદિયલ નગ્ર અમદાજ માય
તેહરો પુત્ર હરિય (ચ)દ તોય : જશારિ રાત જાયો જ જોય
તહારે ઘેર સદ્ગુલને તેણ : પાલવા સમધ સાચરો વેણ

.. .. .

સતી માતરિ માનતા સુધ ચોથે ॥ હકમ એકસુ તેહર કામ હોય ॥
સદ્ઉ માતને સમરે મન સાચે ॥ રઘુરાજ તે આપશે મન સચ્ચે ॥

(ઐજ પૃ. ૧૩૫-૧૩૬) "ચાડીયાની વાત"મા લખે છે કે બાર મણના દૂધપાક ચાડીઆ ખાઇ ગયા તે મીજાખાની લાલા વજેરામની વાડીમા કરી હતી. 'વાર્તા'નો લેખક લખે છે કે: "એવી રીતે તે માનના વરસ ૫ તથા ૭ ઘણીક ચાલીને હાલ પણ થોડીક ચાલે છે તેનું દેવલ સાપુર ભાટવાડામા છે." આગળ લખે છે કે ચાડીઆ શહેરની સ્ત્રીઓની ખોટી ચાડી ખાતા અને એવી સ્ત્રીઓને સરકારમા પકડી મગાવી "તને સાડી ચોલી અપાવીને કાહાડી મુકાવીશુ" એમ લાલચ આપી કે જોરજુલમથી એના સબધમા આવેલા ખરા ખોટા પુરૂષોના નામ લખી લેતા અને પછી એ નામવાળા પુરૂષોને બોલાવી દંડ કરાવતા. એમાં સરકાર સાથે ચાડીઆને ભાગ પણ રહેતો અને બીજા પૈસા પણ ખાઈ જતા. આ વાત ચાડીઆ મરાયા પછી ૩૩ વર્ષે લખાઈ જણાય છે.
[૧૯] મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૦૫-૧૦૬.

ચેતી ગયો, અને ગમે તેમ કરો પણ મારી નાખવો નહિ એ સરતે લોકોને ઓતીઓ સોંપ્યો. એટલે લોકો એક ગધેડું લાવ્યા અને ઓતીઆનું માથું બોડાવી મેંશ લગાડી ખાસડાનો હાર પહેરાવી અવળે ગધેડે એને બેસાડી બાર દરવાજા ફેરવવા લઇ ગયા.

ઓતીયાનું ગમણ

રા. મગનલાલ વખતચંદ (ઇ. સ. ૧૮૫૧) લખે છે કે "ઓતમશાની જાનમા તમામ રહીયત સાજનમા આવી હતી, સરકારના સીપાઇઓએ ઓતમશાની ઉપર હાલોના છત્ર ધરયા હતા, ને અંદારે વરણ ઘટાલા ને ઢેખાલાના ફુલથી વધાવતી હતી. હેવી શોભા સહીત ઓતમસાનો વરઘોડો કાળુપુર દરવાજા બહાર ઊતરયો. જે વખતે ઓતીઓ ધધેડેથી ઊતરયો એટલે તમામ રઢીયતે, હો, હો, હો, કરીને ઇટો મારવા માંડી નેં સરકારના સીપાઇઓએ વારયા પણ લાખો માણસના મોહો આગલ એ સીપાઇઓનો શો ભાર. "લોકે દાદા હરીની વાવ સુધી જતા ઇટોથી એને અધમુઓ કર્યો અને એ જમીન ઉપર પડયો એટલે ઇટો મારી દાટી દીધો. રા. મગનલાલ લખે છે કે "બાલેંટાઇન સાહેબ આ તોફાન જોઇનેં હબકી ગયા કે રહીયતે આવો જુલમ કર્યો, પણ એમા રેહીયતનો કશો વાક નથી."[૨૦]

અહીં એક વાત ભૂલી ન જવી જોઇએ. આપણે જોયું કે કાકા સાહેબ સુબાના સમયમા ઘણું સારૂ થયું છે; તેજ સમયમાં અમદાવાદમા એક અગત્યનો બનાવ બન્યો. કોઇ માણસ ગુજરી જાય ત્યારે તેના વારસને મીલકત મળવામાં કર આપવા પડતા અને ઘણી હરકત પડતી. એ ત્રાસ આ વખતે વધી ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૮માં ગાયકવાડની સ્વારી અમદાવાદ આવેલી તેમા ગંગાધર શાસ્ત્રી આવ્યા હતા. તે વખતે અમદાવાદના શહેરીઓ નગરશેઠ વખતચંદ ખુશાલચંદને આગળ કરીને અરજ કરવા ગયા. મીલકતના વારસામા સરકાર તરફથી હરકત થાય છે તે દૂર કરવા અરજ કરી. આ ઉપરથી હુકમ કરવામાં આવ્યો કે જેને છોકરો અગર છોકરીનો છોકરો હોય તો તે વારસ થાય અને છોકરીને છોકરો ન હોય તો છોકરી વારસ થાય. એ બાબતમા કોઇએ હરકત કરવી

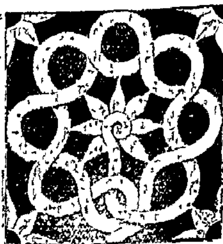
[૨૦] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧૦૫-૧૦૬. રા. મગનલાલે આ ઇતિહાસ ઈ. સ. ૧૮૫૧મા લખ્યો છે એટલે આ તોફાન કાતો એમણે નજરે જોયું હશે અગર તો જોનાર વિશ્વાસ લાયક માણસો પાસેથી સાંભળ્યું હશે.

નહિ. સૂર્યચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી આ નિયમ પાળવો. આ બાબત વિશ્વાનાથના સોગન ખવડાવવામાં આવ્યા, અને મુખ્ય માર્ગ ઉપર આ બાબતને શિલાલેખ કરાવીને મુકવાનો હુકમ થયો. આ લેખ હાલ ત્રણ દરવાજા ઉપર પૂર્વાભિમુખી મુકેલો છે. મરેઠા સત્તાનું આ સારૂં કામ છે. અને તે પણ કાકા સાહેબના સારા અમલ વખતે થયું છે.

હવે પેશ્વાએ ગાયકવાડને આપેલો અમદાવાદના ઈજારાનો પટો પુરો થતો હતો (ઇ. સ. ૧૮૧૪). એ ફરી કરી આપવા અંગ્રેજ સરકારે પેશ્વાને કહ્યું. પેશ્વાના કહેવાથી શેલુકર સાથે લઢાઈ કરી એને પકડયો એ લઢાઇના ખર્ચના રૂપીઆ પેશ્વાએ ભર્યા નહોતા. પેશ્વાને હવે ફરી પટો કરી આપી ઇજારો લંબાવવા ઇચ્છા નહોતી. આ તકરાર પતવવાને ગાયકવાડે ગંગાધર શાસ્ત્રીને પુને મોકલ્યા. પેશ્વાએ ત્ર્યંબકજી ડેંગલે પાસે શાસ્ત્રીને મારી નંખાવ્યા. અંગ્રેજો આમાં વચ્ચે હતા એટલે એ પણ પેશ્વા ઉપર ચીઢાયા અને પીંઢારાની લઢાઇને લીધે પેશ્વા સામે બીજાં કારણો પણ ઉભા થયાં હતાં. પેશ્વાએ ત્ર્યંબકજી ડેંગલેને પોતાના તરફથી અમદાવાદ મોકલ્યો. આથી ઘણું નુકશાન થયું. કારણ કે પેશ્વાનો માણસ ન્યાય અન્યાયથી કોઇપણ ઉપાયે નાણું કઢાવવા જ આવતો. ઇ. સ. ૧૮૧૭માં આનો અંત આવ્યો. પેશ્વાએ સાડા ચાર લાખ રૂપીઆ લેવાની શરતે હમેશને માટે અમદાવાદનો ઇજારો ગાયકવાડને આપવા કબુલ કર્યું. આ કરારથી એમ પણ નક્કી થયું કે પેશ્વા પાસે અંગ્રેજો જે માંગે છે તે પેટે આ રકમ ગાયકવાડે અંગ્રેજને આપવી. એ જ વર્ષના નવેંબર માસમાં એમ ઠર્યું કે લશ્કરના ખર્ચ પેટે પેશ્વાએ ઇજારાનો જે હક ગાયકવાડને આપ્યા હતા એ બધા હક અંગ્રેજને આપી દેવા અને ગાયકવાડના પોતાના અમદાવાદના ભાગને બદલે ડભોઇ પરગણું લઈ અમદાવાદ અંગ્રેજને સોંપી દેવું. આ રીતે શહેરમાં ફક્ત ગાયકવાડની હવેલી રહેવા દઈ ખેડાના કલેક્ટર મી. ડનલોપે ઇ. સ. ૧૮૧૭ના નવેંબરની આખરે આવીને અમદાવાદનો કબજો લીધો.[૨૧] મરેઠા રાજ્યનો અમદાવાદમાંથી અંત આવ્યો.

[૨૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૦. ગુ. ગેઝેટીઅર પૃ. ૪૨૮.
તા. ૩૦ નવેંબર ૧૮૧૭ ને રોજ દસક્રોઇનો પેશ્વાનો ભાગ અંગ્રેજને મળ્યો. અને ૬ઠી જુન ૧૮૧૮ને રોજ કાયદો ચાલ્યો. અને ૧૮૧૭ ઑગસ્ટ તા. ૪થી એ ગાયકવાડનો અમદાવાદનો હક પણ અંગ્રેજને મળ્યો.

પ્રકરણ પંદરમું

મરેઠા સમયનું અમદાવાદ

"હાલતા દંડ ચાલતા દંડ દંડ સારા દીન
છાતી ઉપર પત્થર મુકી પૈસા લેના છીન."

અઢારમી સદીમા અમદાવાદ ઘસાતુ ઘસાતુ જીર્ણ થઇ ગયુ અને ઓગણીસમી સદીના પ્રથમ પાદમા અગ્રેજના હાથમા છેક ઉજાડ સ્થિતિમા આવ્યુ એનો દોષ એકલા મરેઠાઓ ઉપર તો નખાય એમ નથી જ. અવ્યવસ્થાના પચાસ વર્ષમા મોગલ બાદશાહી નબળી પડતી ગઇ અને સુબાઓને મરેઠાઓ ઉપરાત સત્તા માટે અંદર અદર લડવુ પડયું એ પણ એક કારણ હતુ. છતા યે અમદાવાદ શહેરની દુર્દશા માટે દોષનો ભાગ પાડીએ તો મોટો ભાગ મરેઠાઓને આવે.

આગળ જોયું તેમ મરેઠા રાજ્યકાળના ત્રેસઠ વર્ષમા જેટલો વખત ગાયકવાડના સુબાનો અમલ હતો તેટલો વખત પ્રજાને કાઇક પ્રમાણમા સારો ગયો છે. પેશ્વાના સુબા આવેલા ત્યારે ભય અને ત્રાસ થઇ રહ્યો હતો શેલુકરના સમયમા જુલમ અનહદ વધી ગયો હતો, અને એમ કહેવાય છે કે તે પછી કાકા સાહેબ સુબા થઇને ન આવ્યા હોત તો શહેર રહેતજ નહિ.

અત્યારે તો આપણે પરિણામથી જોવાનુ રહ્યું છે. મુસલમાન સમયની છેલ્લી અવ્યવસ્થાના સમયમા પણ આપણે જોયું કે એકાદ બે પ્રસંગ સીવાય શહેરને ઉજાડ કરવાનું કે વસ્તીને ત્રાસ આપવાનું મુસલમાન અમલદારોએ કર્યું નથી. મરેઠાઓને મદદમા લાવ્યાનું અવિચારી કૃત્ય કર્યા પછી પણ

મરેઠા અને મુસલમાનો

શહેરને નુકશાન થતું જોઇ મોમીનખાંનો જીવ બળ્યો છે. પરિણામનોજ વિચાર કરીએ તો આઠ લાખની વસ્તીવાળા ભર્યા ભાદર્યા અમદાવાદને મુશ્કેલીથી શ્વાસ લેતું લગભગ મુડદું કરી અંગ્રેજના હાથમાં આપ્યું તે મરેઠાઓએ મોમીનખાં અને જવાંમર્દખાંએ તો પ્રથમની તનદુરસ્તીમાં કાંઈક રોગ પ્રવેશ કરાવેલું શહેર આપ્યું હતું. રાજદ્વારી બાબતોમા ત્રેંસઠ વર્ષ બહુ વધારે ન કહેવાય, તેમ છેક ઓછા પણ ન કહેવાય. ત્રેંસઠ વર્ષમાં આખા દેશની નહિ તો એકાદ શહેરની આબાદી સારૂં વ્યવસ્થિત રાજ્ય કરીજ શકે. પરિણામ ઉપરથી જ જોઇએ તો એવી આબાદી પૂનાની પણ થઈ જણાતી નથી તો અમદાવાદ માટે એમની પાસે આશા રાખવી ફોકટ હતી. હિંદુ ધર્મને માટે મરેઠાઓને કુદરતી જુસ્સો અને અભિમાન હશે પરંતુ અમદાવાદની ત્રેંસઠ વર્ષની કારકીર્દીમાં એમનું નામ ચિરંજીવ રહે એવું એક કાર્ય જણાતું નથી. અમદાવાદ બહાર એમને ઘણા કાર્ય કરવાના હતાં અને આખા હિંદમા ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું હતું એમ કોઇ કહેશે. હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ મહારાજ્ય સ્થાપવાનું હતું એમ પણ કોઇ કહેશે. એ ખરૂં છે. પરંતુ જે લોભ કુસંપ અને ટુંકી બુદ્ધિથી એ બધા પ્રયત્નનું ફળ મીઠું આવ્યું એજ બુદ્ધિએ એમના નામને, કોઇ જગ્યાએ, અમદાવાદમાં ચિરંજીવ ન રહેવા દીધું. પાંચ પાંચ સદીઓથી અસમાની અને સુલતાનીના ભયંકર ઘા ઝીલીને મુસલમાન બાદશાહીની જાહોજલાલીની સાખ્ય પુરતા જે કાંઈ રમ્ય અવશેષો આજ ઉભાં છે તેને જોવા જર્મની ઇન્ગ્લાંડ અને અમેરીકાથી આજે પણ કોઈ આવે છે. બાદશાહીનો વખત જવા દઇએ તો મોગલાઇના સમયમાં તો હાલ જેમ કલેક્ટરો અને કમીશનરો આવે છે અને જાય છે એમ સુબાઓ આવતા અને જતા પરંતુ થોડા સમયની સુબેદારીમાં આઝમખા જેવાની કૃતિઓ આજે પણ ગૂજરાતમાં અને અમદાવાદમા નજર ખેંચે છે. મુસલમાનોનો એ સ્વભાવ જ હતો કે પરરાજ્ય કે પરદેશમાં જીત કરવા જાય અને ત્યાં લઢાઇ લંબાતી હોય, જીત થશે એમ લાગે કે ન લાગે તો પણ, મુલક લાંબો સમય તાબે રહેશે કે નહિ એની ખાત્રી ન હોય તો પણ, એ લોકો ત્યા કાંઇ બાંધકામ કરતા અને નામ મુકી જતા. દશથીયે ઓછાં વર્ષ એમની સત્તા રહેલી હોય ત્યાં સુંદર બાંધકામ મુકી ગયાના દાખલા મળે છે.

મરેઠાઓના ત્રેસઠ વર્ષના રાજ્યમાં અમદાવાદમાં આપણે શું જોઇએ છીએ. હિંદુઓ પણ ગર્વથી કોઇને બતાવે અને જોનારની આંખ ઠરે એવું કોઈ સ્થાન એમણે કર્યું છે ? બાદશાહી મહેલોને બદલે મેદાન થઇ ગયેલા ભદ્રના કિલ્લામાં એક ખુણે પેશ્વાઇ રાજ્યની અમલદારીમાં વસેલું દક્ષિણનું નાનકડું સંસ્થાન અત્યારે છે. એમાં કેટલાક અમદાવાદના વતની થઇ ગયા છે, અને શહેરમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે. પણ એ ત્રેસઠ વર્ષની સત્તાનું એક પણ સુંદર ચિન્હ કે સ્થળ આજે કયાં છે ?

મરેઠાનો રાજ્યવહીવટ જે રીતે થયો છે એમાં આ સીવાય બીજું પરિણામ આવે એમ હતું જ નહિ. ઇજારાની રીત દાખલ થયાથી સુબા ઇજારાના રૂપીઆ ઉપરાત ગમે તે જુલમથી ગમે તેવા કર નાખીને નાણાં કઢાવતા[1] અને એથી જ દેશને વધારે નુકશાન થયું છે. ઇજારાની રીત પહેલાં નહોતી એમ નહિ, પરંતુ આવી રીતે એનો અમલ ભારે, જુલમી અને સર્વવ્યાપી નહોતો. પહેલાં જુલમની દાદ સંભળાતી અને જુલમીને શિક્ષા થતી. પેશ્વાઇમાં એમ ન થયું અને ઇજારા કોઇ ખાસ વખતને પહોંચી વળવાને માટે નહિ પણ હમેશને માટે થયા એટલે દુર્દશા થઇ; "વળી સરકારનું પણ પાંસરૂં નહિ કે જે મહાલ જેને ઇજારે આપ્યો તે મહાલ તે ઇજારદારના હાથમાં વીસ પચીસ વરસ રહે કે જેથી કરીને દેશમાં ઉપજ વધારી પોતાના ઇજારામાં ભરેલા રૂપીઆ વીગેરે વસુલ કરી લેવાની નવરાશ મળી શકે. પણ સરકારનો દસ્તુર હેવો પડી ગયો હતો ને હાલ પણ છે કે હરેક માહાલ એક ધણીને કાંઇક રૂપીઆ માટે ઇજારે આપ્યો ને હેવામા પાંચ સાત દહાડામા અથવા વરસ બે વરસમાં કોઇ વધારે રૂપીઆ આપનાર મળે તો તેહેની સાથે બદોબસ્ત કરી તેને ઇજારે આપવો. આ ઉપરથી ઇજારદારના મનમાં એહવું રહેતું ને રહે છે 'કે ઘડીમા આપણો ઇજારો છે ને ઘડીમાં નથી માટે ખાધું તે આપણા બાપનું" "શેહેરમાં કાંઇ ભાગ્યું તુટું સોચ કરાવતા નહિ તથા શેહેરના લોકોને સુખ થાએ તેવું કરતા નહીં, તથા કરતા નથી. પણ એક વાત હતી કે 'લાવ રૂપીઆ લાવ રૂપીઆ"[2]

ઇજારાની રીત

મરેઠા રાજનીતિની અસર

[૧] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૩. [૨] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૪.

આવી રાજનીતિથી કોઈ પણ મુલક આબાદ થાય નહિં. આથી અમદાવાદની વસ્તી પણ ઓછી થવા માંડી અને "લોકો જઈ જઇને જે ઠેકાણે એક થોડો જુલમ હતો તાંહાં જઇને વસ્યા તેથી અમદાવાદ ઉજડ થયા જેવું થયું હતું." તે છેક બ્રીટીશ અમલમાં પાટણના ખાતરી અને વાણીઆ તથા કડીના કણબી શહેરમા આવીને વસ્યા ત્યારે શહેર કાંઇક ભરાવા માડયું.[3]

એમ કહેવાય છે કે મરેઠા સમયમાં કોઇથી સારૂં કપડું પહેરાતું નહિં. અને ભભકો મારે તો સુબાના ચાડીઆ સરકારમા ખબર આપે અને એ માણસ ઉપર પૈસા કઢાવવા માટે જુલમ થાય. એ માણસ જો સુબાએ માગેલા પૈસા ન આપે તો એની છાતી ઉપર પત્થર મુકે અને રીબાવે. વેપારીઓ માલના નાણાંની ઉઘરાણી જાહેરમાં કરી શકતા નહિ અને ઉઘરાણીની એક નાની ચોપડી બનાવી લુગડામા વીંટી બગલમા મારીને ન દેખાય એમ ઉઘરાણીએ જતા; અને જેને ઘેર ઉઘરાણી જવું હોય તેના ઘરથી છેટે ઉભા રહી કોઇ ન દેખે તેમ અંદર જઇ ઓરડામા હીસાબ કરવાનું કે રૂપીઆ આપવાનુ કહેતા. જો ચોપડી દેખાઇ જાય તો સુબા એ ઉપરથી એ આશામીની પૂછી જાણી લેતા અને દંડતા. સારા કપડા પહેરાય નહિં એટલે ગાડીઘોડા તો રખાયજ કયાંથી ? નગરશેઠ જેવા જાહેર પુરૂષને ત્યા જ ગાડી રહેતી.[4]

કેટલાક રીવાજ

રાજકાજમા સુબાથી માંડીને નાનામા નાના કારકુનનો સરખો હુકમ ચાલતો અને કોઇ પુછનાર ન હોવાથી હલકા કારકુનો અને સીપાઇઓ જુલમ કરતા. તાબુતના તહેવારોમા સરકારના સીપાઇઓ, એ હિંદુરાજ્યમા પણ કોઇ હિંદુ બહાર નીકળે તો સતાવતા, અને તાબુત બહાર નીકળે ત્યારે ગમે તેવો શાહુકાર હોય અને નજરે ચઢે તો તેની પાસે તાબુત ઉપડાવતા.[5]

શેલુકરના વખતમા નાત અને તાયફા વેરા પડયા અને જુલમ ઘણો

[3] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૫ [4] એજ પૃ. ૧૧૬-૧૧૭.
[5] એજ ૧૧૮. તાબુતમા કેટલીકવાર હિંદુ મુસલમાન સરખો રસ લેતા. હિંદુઓ તાબુતની બાધાઓ આજ સુધી રાખે છે. રા મગનલાલ લખે છે કે હિંદુથી મુસલમાનવાડામા જવાતુ નહિ એ કદાચ ખરૂ હશે પણ જાહેર રસ્તામા તો બહુ જુલમ નહિ હોય.

થયો હતો. શહેરમાં ધોળે દીવસે ચોરીઓ પણ થતી. એ વખતે સરસુબ ચોરીમાંથી ચોથ લેતા હોવાથી ચોરને રોકનાર કોઇ નહોતું. શહેરમાં કેટલેક ઠેકાણે ચોરો આખો દીવસ ખુલ્લામાં બેસી રહેતા અને દીવસે એવે ઠેકાણે થઇને જવાતું નહિ અને રાત્રે તો બહાર એકલા જવાતું જ નહિ. ન્યાયનું પણ એવું જ હતું. એક જણને સુબાએ બેસાડયો હોય તો બીજો તેને ઉઠાડી આવે, અને બીજાને ત્રીજો ઉઠાડી આવે. જો એમ ન કરે તો સુબાને લાંચ મળે નહિ. એમ સુબાને ધણીંના મહોં રાખવાં પડતાં.[૬]

શેલુકરના વખતમાં સ્થિતિ

કોઇથી સારૂં ઘર જાહેર રસ્તા ઉપર બંધાવાતું નહિ. આ કારણથી એ સમયમાં પોળોને ખૂણે સારાં અને મોટાં ઘર બંધાતાં અને રસ્તા ઉપરના ઘર ઝુંપડાં ને મળતા બંધાતા. સારૂં ઘર હોય તો સુબો પૈસા કઢાવતો. ઘરની કિંમત પણ હાલ છે એથી ઉલટું, ખૂણાના ઘરની વધારે અને રસ્તા પરના ઘરની છેક ઓછી હતી.

આ સમયમા જૂના મહેલો બાગો અને બીજાં ભવ્ય મકાનો તો ઘણાં ખરા પડી ગયા હતા. નવા રસ્તા થઇ ગયા હતા. જૂના લત્તા અને રસ્તા લોપ થતા હતા. રસ્તા સાંકડા બેડોળ અને વાંકાચૂંકા થતા હતા. કોઇ પૈસા આપે તો રસ્તામા વચ્ચે નડે એવી રીતે પણ ઘર બાંધવાની પરવાનગી મળતી. મહેલોની વચ્ચે થઇને કેટલાક નવા રસ્તા પડયા હતા.[૭]

આમ ઘરો બાંધવાની રજા મળે એમાં કોઇને કોઈ સાથે ટંટો પડે તો એક પક્ષનો માણસ લાંચ આપી ઘર બંધાવે, અને બીજો લાંચ આપી એ બાંધકામ બંધ પડાવે. પહેલો પાછો વધારે આપીને કામ શરૂ કરાવે, એને પાછો બીજો બંધ કરાવે એમ ચાલતું હતું. આવી રીતે એક વાડો બંધાયલો એનું નામ પણ "સોના રૂપાની ઇંટોનો વાડો' એવું પડેલું.[૮]

બાંધકામની પરવાનગી

આ સમયે શહેરમાં મરામતનું કામ બંધ હોવાથી ઘણુંએ નાશ પામ્યું

[૬] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૯. [૭] મીરાતે અહમદી બા. ૨. પૃ. ૯. વડોદરાની અંગ્રેજી પ્રત પૃ. ૧૦. [૮] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૨૦.

હશે ધર્મ ઝનુન મરેઠામા પણ ઘણુ હતું પરતુ એ લોકોએ ખાસ કોઈ મસ્જીદને હરકત કરી નથી એનું કારણુ મદિરો તોડવાની પેઠે મસ્જીદને હરકત કરવામા પત્થરના ભારે કામ હોવાથી ખર્ચ થાય એ જ હશે, અને પોતાનું એવુ ઉત્તમ કાઇ બધાવવાનુ નહિ એટલે ખડેરોના પત્થરનો ઉપયોગ કરવાનું પણ મનમા આવે નહિ આમ છતાએ ઘણી સુદર મસ્જીદો અને દરગાહોને અપવિત્ર કરી એના સૌંદર્યને બગાડયુ છે, અને કેટલીક જગ્યાએ એવા મકાનોમા ઘાસ વગેરે ભર્યા હતા

૧૭૮૧મા જેમ્સ ફોર્બ્સના વખતની સ્થિતિ

ઈ સ ૧૭૮૧ના માર્ચમા જેમ્સ ફોર્બ્સ સાહેબ અમદાવાદમા આવ્યા હતા ત્યારે અમદાવાદની આ સ્થિતિ થવા આની હતી શહેરની બહાર કેટલાય વીઘાઓ સુધી ઉજ્જડ વેરાન ભૂમિ પડી હતી ઝાડપાન અને ખેતરો હતા પણ પરાના તો ખડેરો જ હતા અને એમા વાઘ, અજગર અને શીયાળોનો વાસ હતો શહેરનો કોટ ઘણી જગ્યાએથી પડી ગયો હતો શહેરના રસ્તામા પહેલાના મુસાફરોએ જોયેલા સુદર વૃક્ષોની હાર હવે નહોતી અને રસ્તામા જડેલા પત્થર ઉખડી ગયેલા હતા શહેરમા ઘણે ભાગે ખડેરો અને વેરાન હતુ ફોર્બ્સ લખે છે કે વટવાથી અમદાવાદ આવતા જ્યા હારબંધ દુકાનો અને બજારો હતા ત્યા તુટી પડતા મહેલો અને ખડેરો દેખાતા હતા શૂન્ય સ્મશાન જેવી ભયકર શાતિ વ્યાપી રહી હતી મોટા રાજધાનીના શહેરની નજીક આવીએ છીએ એમ લાગતું નહિ, એક માણુસ પણ નજરે ચઢતુ નહિ [૧૦] છેક શહેરના કોટ સુધી ખડેરો હતા, એમા ચોરો, ઘુવડો, શિયાળ અને વાદરા વસતા હતા

" પૂર્વના આ એક મોટામા મોટા ' મહાન શહેર 'મા પહેલા વહેપારીઓ, કલાકારો અને દરેક જાતના મુસાફરો આવતા અને રહેતા અને હવે (ઇ સ ૧૭૮૧મા) એ જ શહેરમા શૂન્યકાર, દારિદ્રય અને વેરાન છે આપણે મોગલ જાહોજલાલીમા મરેઠા જગલીપણુ, સુદર ઘુમટને કાદવના ઝૂપડાથી ઢ*ાતુ હવે જોઇએ છીએ [૧૧] એ મનોહર કારીગીરીવાળા ભવ્ય મકાનોના ભાગને આસ

[૯] અમદાવાદ ગેઝીટીઅર પૃ ૨૫ ફોર્બ્સનુ વર્ણન [૧૦] ફોર્બ્સ ઓરીએન્ટલ મેમોઈર્સ પુ ૨ પૃ ૧૮૦ [૧૧] J Forbes Oriental Memoirs Vol II chep VII 192-193 ' Imperial city of Ahmedabad one of the

પાસથી નાની બારીઓ અને ગંદવાડવાળી ભીંતોથી ઢાંકી ગમે ત્યાં ચુલા કરી રંધાતું જોઇએ છીએ." એ વખતે,-મરેઠા સત્તાને સ્થાપન થયે પચીશ વર્ષ થયાં હતાં ત્યારે-પણ સુંદર સરાઇઓ હતી અને બહાર મસ્જીદો એની આસપાસ બાગ અને પાછળ તળાવ કે કુંડ કે કુવા હતા.[૧૨]

જેમ્સ ફોર્બ્સ લખે છે કે "અમદાવાદ જોયું નહોતું તે પહેલાં પૂર્વના દેશોની જાહોજલાલી કેવી હશે એનો મને ખ્યાલ નહોતો. પણ અરેબીયન નાઇટસની વારતાઓમા વર્ણવેલા સુંદર મહેલો અને રમણીય ઓરડાઓ અતિશયોક્તિ ભરેલી વાતો જ હશે એમ હવે લાગતું નથી. અમદાવાદના બાગો અને મહેલો એક વખત બગદાદ અને બસરાનાં કરેલાં ભવ્ય વર્ણનો જેવા જ હશે એમા શંકા રહેતી નથી; હાલ તો શાહજહાં અને સુજાતખાંનાં મકાનો ઉપરથી ખ્યાલ કરવો પડે છે."[૧૩]

હાલ તો, એ સરાઇઓ કે બગીચા કાંઇ નથી. સુજાતખાનો મહેલ ઉજડ મેદાન થઇ ગયો છે. ફોર્બ્સે જોયેલું, એના સોમા ભાગનું, ખંડેરોની સ્થિતિમાં પણ હાલ નથી. એટલે ખંડેરો ઉપરથી અમદાવાદની અસલની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી અરેબીયન નાઇટસની વાતો સાથે સરખાવવા જેટલું કાંઇક પણ ફોર્બ્સના વખતમા (ઇ. સ. ૧૭૮૧) રહ્યું હશે. હાલ તો ફોર્બ્સના સમયનો ખ્યાલ આવે એટલું પણ નથી. એટલા ખ્યાલને માટે પણ કલ્પનાને અસાધારણ અભ્યાસ અને મહેનત જોઇએ.

largest capitals in the east......it now exhibits solitude poverty and desolation, you now behold the most heterogeneous mixture of Mogul splendour and Mahratha barbarism: a noble cupola over shaddowing hovels of mud, small windows, ill fashioned doors, and dirty cells introduced under a superb portico. a marbel corridore filled up with choolas or cooking places, composed of mud, cow dung, and unburnt bricks." [૧૨] એજ પૃ. ૧૯૬. [૧૩] એજ. પૃ. 199. "Until this visit to Ahmedabad I had no conception of the extent of oriental magnificence; the palaces and splendid chambers discribed in the Arabian Nights Entertainments, appear no longer overcharged or fabulous."

મીરાતે અહમદીનું પુસ્તક અને એમાં અમદાવાદના વર્ણનને લગતો બીજો ભાગ અગર પુરવણી આ સમય પહેલાં થોડા જ વર્ષો અગાઉ લખાયાં છે. જે ઇદગાહમાં જગ્યાની તંગીને લીધે ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં—થોડાં વર્ષ પહેલાં—મસ્જીદની જગ્યા વધારવાની પરવાનગી મંગાવવી પડી હતી ત્યાં મીરાતે અહમદી લખાતી વખતે નિમાઝ પઢનારાની એક હાર પણ થતી નથી એમ કર્તા લખે છે. એવો વખત આવ્યો હતો એટલી વસ્તી ઓછી થઈ હતી. ફોર્બ્સ લખે છે કે એ વખતે શહેરમાં ત્રણ લાખની વસ્તી હતી અને એમાં બે ભાગ મુસલમાન અને એક ભાગ હિંદુ હતા.[૧૪] પરંતુ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર એ વખતે એક લાખની વસ્તી માને છે; અને એટલી જ હોવાનો સંભવ છે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે:—હે પ્રભુ! કેવા મનોહર મહેલો, કેવાં સ્વચ્છ મકાનો, કેવી મોટી અને ઉંચી ઇમારતો જે બાદશાહો અને અમીરોએ બાંધેલી......એ બધું હાલ દીપક વગરનું અને ખંડેર થઈ ગયું છે. એમના માલીકોના નામ નિશાન પણ જણાતાં નથી.[૧૫]

મીરાતે અહમદીનું વર્ણન

ફોર્બ્સ આગળ જણાવે છે કે "સર્વથી સુંદર મહેલો હાલ એટલા તો ખંડેર જેવા થઇ ગયા છે કે વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે.[૧૬] મરેઠાઓએ ક્રુરતાથી જે જુલમ ગુજાર્યો છે અને આ મોગલોનાં સુંદર મકાનોમાં રહે છે એનું વીગતવાર વર્ણન હું નહિ કરૂં, એમણે લીધેલા હલકા લાભનું વર્ણન પણ નહિ કરૂં. એમના ત્રાસે આ સુંદર આબાદ જીલ્લાને રણ જેવો બનાવી મુકયો છે

[૧૪] Or. Mem. II પૃ. ૨૧૬. [૧૫] મીરાતે અહમદી. ગુ ભા. ભા. ૨ પૃ. ૧૦. [૧૬] Forbes II p. 217. The most splendid palaces at Ahmedabad were in too ruinous a state during my visit to furnish a sufficient description આનો ખ્યાલ આપવા માટે ફ્રેંકલીને વર્ણવેલા શાહઆલમે બધાવેલા દીવાને ખાસનું ફોર્બ્સ વર્ણન લખે છે. ૧૫૦' × ૪૦' ફીટનું મકાન આરસના થાભલા અને જુદા જુદા રંગના પત્થરનું ચિત્ર કામ એમા હતુ. છત રૂપેરી કોતરણીવાળી હતી. અને સ્વર્ગ પૃથ્વીપર અહીંજ છે એવો લેખ હતો. આ વર્ણન ગોટાળા ભરેલું છે, અને એ કયા દીવાને ખાસનું હશે? દિલ્હીનું લાગે છે. આગળ શાહજહાએ બનાવેલા હમામખાનાના ત્રણ ઓરડા એની પાસે છે એમ લખે છે. હમામખાના શાહજહાએ અમદાવાદમા કરેલાં.

અને હજારો ઉદ્યોગી માણસો દરવર્ષે શહેર છોડીને કોઇ દયાળુ સત્તાવાળાં રાજ્યની છાયામાં જતા રહે છે.૧૭

મરેઠા સમયના અંતમાં સ્થિતિ

આ પ્રમાણે મરેઠા વહીવટથી ચૂસાયલું શહેર ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં બ્રીટીશને મળ્યું, ત્યારે શહેર આખું જ એક મહાન ખંડેર જેવું લાગતું હતું. કરવેરાના અત્યન્ત ત્રાસથી બચવા કેટલાક લોક પરાંમાં (એ વખતે રહેલાં) રહેવા ગયા હતા. શહેરનો કોટ ઘણી જગાએથી પડી ગયો હતો, એથી દરવાજા વગર ગમે ત્યાંથી ગાડાં આવતાં અને ચોરનાં ધાડાં ગમે ત્યારે શહેરમાં પ્રવેશ કરી શકતાં. વેપાર રોજગાર નહિં જેવો હતો. ઘણાં કારીગરો નાસી ગયેલા હોવાથી થોડા છીપા અને કીનખાબનું કામ કરનારા સીવાય કોઇ કારીગર ધંધાદારી નહોતા. શહેરમાં રોકડું નાણું હતું નહિં. શહેરમાં આવતા માલ ઉપર વીશથી પચીશ ટકા કર હતો. કારીગરોને માલ બનાવતાં પુરો કર્યા અગાઉ વારંવાર કર આપવા પડતા. તૈયાર થએલા માલને બહારગામ મોકલતાં પણ નીકાશ ઉપર ભારે વેરા હતા.૧૮

સર ટી. સી. હોપ ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં અમદાવાદના સ્થાપત્યના પુસ્તકની ભૂમિકામાં લખે છે કે (પૃ. ૩૫-૩૬) મરેઠાઓએ ખરી રીતે સીધું રાજ્ય કર્યું નથી. બળજોરીથી જ મળે એવો નિયમ વગરનો કર (ચોથ) એ લેતા. એમણે શત્રુ અને મિત્રની માલ મીલકત એક સરખા ઝનુનથી બાળી અને

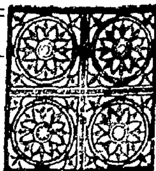
[૧૭] Forbes II p. 219. I shall not attempt in detail of the cruel oppressions and mean advantages of the Mahratha Pundit's and governors, now dispersed througout Gujarat, and occupying these magnificent remains of Mogul splendour. Their severe exaction have already rendered the district of Ahmedabad once so flourishing and delightful, almost a desert: and thousands of industrious subjects are annually leaving it to seek protection under milder governments. ફોર્બસે ૧૭૮૧ માં મરેઠા વહીવટ નજરે જોયેલો છે. [૧૮] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૦-૨૬૧. એમ કહેવાય છે કે બારકોળાં અને તેર લાગા એ કહેવત એ વખતે પડી. જો કે એ માટે ખાસ

લૂંટી છે. એમને નાશ કરવાની જરૂર જણાય તો મંદિર કે મસજીદ કાઇ પણ એમણે છોડયુ નથી. એમની રસહીનતા અગર તો દ્વેષને લીધે અસખ્ય સુંદર સ્થાપત્યના સ્મરણો નાશ પામ્યા છે. એમના આતર કલહ અને જુલમી વહીવટથી ખાસ કરીને અમદાવાદને તો એટલું બધુ સહન કરવું પડયુ છે કે શહેરની અંદરનો ભાગ અને પરા ઉજડ થઇ ગયા, ઘણા સુંદર મકાનો નાશ પામ્યા, અને જે રહ્યુ તે આ ગ્રથના ચિત્રોમા (હોપ અને ફરગ્યુસનનો ગ્રથ) બતાવ્યા પ્રમાણે વેરાન સ્થિતિમા રહ્યું છે."

શહેરના ઉત્તરથી દક્ષિણ આડા બે ભાગ પાડીએ તો દરીયાપુર કાલુપુર સારંગપુર ખાડીઆ રાયપુર એટલામા વસ્તી રહી હતી અને બાકીના ભાગમા આછી વસ્તી હતી. શાહપુર ખાનપુર, રાયખડ અને એની પાસેના ઘણા ભાગ ઉજ્જડ જેવા હતા. દીલ્હી અને પાચકુવા (એ વખતે પાચકુવા દરવાજો નહોતો) દરવાજા બહાર અને બીજા દરવાજા બહાર વાઘ વસે અને શિકાર થાય એવા જંગલ હતા શહેરમા પણ એક વખત વાઘ આવ્યો હતો આઠથી દસલાખની વસ્તીનું મોટું, સુદર, ભવ્ય, રમણીય, મહાન શહેર, આમ ત્રેસઠ વર્ષમા ઉજડ ફક્ત એંશી હજારની વસ્તીવાળુ થઈ રહ્યું હતુ. આવી સ્થિતિમા સડતા અમદાવાદનો કબજો ૧૭૧૭ ની આખરે મી. ડનલોપે લીધો અને બીજેજ વર્ષે (ઇ. સ. ૧૮૧૯ મા) જૂની જાહોજલાલીનો ઝાખો ખ્યાલ આપતાં ભાગ્યા તુટયા અવશેષોને પ્રચંડ ભૂકપના આચકાએ છેવટનુ ભારે નુકશાન કર્યું.[૧૯]

આધાર નથી. એક બાઇએ પોતાને ગામથી શહેરમા એક માણસ સાથે બાર કોળા એક ચાદરમા વીંટી વેચવા મોકલ્યા દરવાજેથી બજાર સુધીમા બારજણના લાગામા બાર કોળા ગયા અને તેરમો લાગો રહી ગયો તે પેટે ચાદર પણ ગઈ, અને બાઈને કોળાની કિમતને બદલે નુકશાન થયુ આ ઉપરથી કહેવત પડી [૧૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૬૧. અને મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ છેક ઓગણીસમી સદીના ત્રીજા દશકામા મીરઝાપુરની મસ્જીદમાથી વાઘ એક યુરોપીયને માર્યો હતો એવી સ્થિતિ હતી

પ્રકરણ સોળમું

અંગ્રેજી રાજ્યની એક સદી
(ઈ સ. ૧૮૧૮ થી ૧૯૧૮)

અંગ્રેજે અમદાવાદ લીધા પછીનો અમદાવાદનો ઇતિહાસ એટલે ખરી રીતે અમદાવાદના વેપાર ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ. વેપાર ઉદ્યોગ તો અમદાવાદમા મૂળથીયે ઘણો હતો પરંતુ એ વખતે વેપાર ધંધો એકલોજ નહોતો વેપાર સાથે રાજદ્વારી ચળવળો લડાઇઓ વગેરે હતું હવે ઘણે ભાગે વેપાર એકલો જ રહ્યો હતો પહેલા બધા યે રસ હતા હવે એક જ રસ રહ્યો

અંગ્રેજી રાજ્ય આવ્યુ અને પહેલા કલેક્ટર મી ડનલોપે શહેરનો કબજો લીધો બીજે વર્ષે ઇ સ ૧૮૧૯ ના જુન માસમા (સંવત ૧૮૭૫ નો જેઠ માસ) મોટો ધરતીકંપ થયો એથી જુમામસ્જીદના પ્રસિદ્ધ હાલતા મીનારા પડી ગયા ઘણા ઘર પડી ગયા અને એક જગ્યાએ નાત જમવા બેઠી હતી તેમા ૫૦૦ માણસો મરી ગયા બે વર્ષ પછી ઇ સ. ૧૮૨૧ ના ઑગસ્ટ માસની તેરમી તારીખે બપોરે ૨–૪૧ મીનીટે ત્રીસ સેકન્ડ સુધી ધરતીકંપ થયો હતો એ પછી ઇ સ. ૧૮૬૪ મા અમદાવાદમા ધરતીકંપ નોંધાયો છે આ ધરતીકંપ વખતે મોટી ગાડી ચાલતી હોય એવો અવાજ થયો હતો એ ૨૦ સેકન્ડ આંચકો ચાલ્યો હતો[1] ઇ સ ૧૮૨૪મા શહેરની પહેલી સરવે (માપણી) થઇ, અને ૧૮૩૦ મા ફોજદારી કચેરી જજના તાબામાથી કાઢીને મેજીસ્ટ્રેટના તાબામા આવી[2]

શહેરનો પશ્ચિમનો (અંદરનો) ઘણો ભાગ ઉજ્જડ હતો એ આગળ જોયુ

[૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૬૧ [૨] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૨૪

ઈ. સ. ૧૮૫૧માં રા. મગનલાલ વખતચંદ એ ભાગ એ વખતે ઉજડ જ હતો અને ધીમે ધીમે વસ્વવાની શરૂઆત થઈ હતી એમ લખે છે. "ઈદિદીએ દરવાજે જતા પીરમશાના રોજાની પેલી, તરફ બે બાજુ ઉપર તમામ ઉજડ હતું ને લોકો ત્યાંહાં જાજરૂ જતા, તથા ત્યાંહાં આગળથી ખરા બપોરે પાઘડી લેઇ જતા હેવે ઠેકાણે હાલ ઇન્દ્રપુરી થઈ રહી છે કેમકે એ જમીન ઉપર હઠીસંગ વીગેરે મોહોટા મોહોટા શાહુકારોએ પોતાની વાડીઓ બાગબગીચા તથા ગોખરા ઉપર મોટા મોટા બંગલા બાંધીયા છે." ઈડરીઆ દરવાજાની બહાર પણ હઠીસિંહે મોટું દેવાલય બંધાવી પોતાને નામે પરૂં વસાવ્યું છે. હઠીસીંહની વાડી અને દરવાજાની વચ્ચે લલુભાઈ નગરશેઠની વાડી છે એમાં કમીશનરની ઓફીસ બેસે છે. શાહપુર અને પાટનપુરની ઉજડ જમીનમાં પણ બંગલા બંધાતા જાય છે. ૧૮૫૧ સુધી રાયખડમાં ઉજડ જમીન હતી અને મહાજને ખોડાં ઢોર માટે એ જમીન લીધી છે પણ કરેલું નથી. દાણાપીઠ આગળની પડતર જમીન માટે પણ લોકો માંગણી કરે છે.[3]

ઇંગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆત

અંગ્રેજોએ ઈ. સ, ૧૮૧૮માં અમદાવાદ લીધુ ત્યારે વસ્તી ૮૦૦૦૦) એંસીહઝારની હતી. તે વધીને ૮૮૦૦૦)ની ઈ. સ. ૧૮૨૪માં થઈ.[4] ઇ. સ. ૧૮૩૨માં ખાસ કર નાંખીને અઢીલાખ રૂપીઆને ખર્ચે શહેરનો કોટ સમરાવ્યો અને એ જ વખતે સરજોન માલકમે પસંદ કરેલી જગ્યાએ શહેરની ઉત્તરે છાવણી માટે કેમ્પની સ્થાપના થઈ.

કોટ ફીના રૂપીઆમાંથી કોટ સુધરાવ્યા પછી જે નાણાં વધ્યાં એમાંથી શહેરમાં કોઈ સુધારા કરવા માંડયા. અને ઇ. સ. ૧૬૪૬માં કોટ ફીનો એક ટકાને બદલે અડધો ટકો કરી નાખ્યો. અને ઈ. સ. ૧૮૪૭થી સરીયામ રસ્તા

[3] મગનલાલ વખતચંદનો ઈતિહાસ પૃ. ૧૨૯–૧૩૦. રા. મગનલાલ વખતચંદના સમયમાં (૧૮૫૧ પહેલાં) શહેરનો મોટો ભાગ ઉજડ હોય એમ જણાય છે. એ વખતે રા. મગનલાલ લખે છે કે શહેરમા વસ્તી ઘણી થશે અને જમીન ગો રૂપીએ એક ગજ મળવી મુશ્કેલ થશે. [4] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૧. રા. મગનલાલ ઈ. સ. ૧૮૫૧માં વસ્તી ૯૦૦૦૦)ની લખે છે. અને લોક માથાવેરાના ડરથી ખરી વસ્તી લખાવતા નથી એથી વસ્તીના આંકડા ખોટા હશે એમ ધારે છે.

ઉપર દીવસમાં બે વખત પાણી છંટાવવાનું શરૂ થયું. એમ કહેવાય છે કે આગળ દમ અને કોગળીઆના રોગ વધારે ચાલતા એ કાંઇક પાણી છંટાવવાથી ઓછા થયા અને રસ્તાની દુકાનો ઉપર બેસનારાઓને પણ સુખ થયું. રાત્રે પ્રકાશને માટે ફાનસ મુકવાની વ્યવસ્થા પણ કરવા માંડી. અને ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં રૂા. ૮૦૦૦ને ખર્ચે ઘડીયાળ લાવીને ભદ્રના કીલ્લા ઉપર મુકવામાં આવ્યું. બાદશાહી વખતમાં ચકલે ચકલે પાણી આપવા માટે નળ બાંધીને બંબા કરવામાં આવ્યા હતા. અને ઈ. સ. ૧૮૫૧માં એ બધા નળ પુરાઈ ગયા હતા એ સાફ કરાવવાની વ્યવસ્થા થઇ.[૫]

આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૫૧ સુધી અમદાવાદની સ્થિતિ હતી. ઈ. સ. ૧૮૪૬માં મ્યુનીસીપેલીટી જે કામ કરે છે એની શરૂઆત થઈ હતી. અને રસ્તા પણ પહોળા કરવાની શરૂઆત થઈ હતી. આ સમયમાં હઠીસિંહનું ભવ્ય દેવાલય બંધાવ્યું હતું. એટલે અમદાવાદમાં દરેક રીતે તેની આબાદી પાછી આવવાનાં ચિન્હ જણાતાં હતા. અમદાવાદનું પત્થરની પેઠે લાકડ કામ અને કીનખાબ વગેરે પણ ફરી પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. અંગ્રેજી નીશાળોની શરૂઆત પણ થઈ હતી અને ગુજરાતી નીશાળો છોકરાઓ અને છોકરીઓને માટે થઈ હતી. એનો વિસ્તાર આગળ જોઈશું. શહેરમાં મકાનો અરેકી સમયનાં મકાનો કરતાં કાંઈ સુધરવા લાગ્યાં હતાં અને લોકોના પહેરવેશમાં પણ ઉજ્વળામણ વધતી હતી.[૬]

આમ ધીમી પ્રગતિ થયાં કરતી હતી અને લોકો બીજું ખાસ કાંઈ નહી પણ લાબા જુલમમાંથી શ્વાસ ખાવાનો વખત હવે મળ્યો હતો. એવામાં ઈ. સ. ૧૮૫૭માં ઉત્તર હિંદમાં લશ્કરે સરકાર સામે બળવો કર્યો. એની અસર ગુજરાતમા પ્રમાણમાં થોડી થઇ અને અમદાવાદમાં પણ કાંઇક જણાઇ.

[૫] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૭-૧૩૭. ઈ. સ. ૧૮૫૧માં રા. મગનલાલ લખે છે કે ચકલે ચકલે પાણીના બંબા હતા. અને નળ પુરાઈ ગયા હતા તે સુધરાવી પાણી લાવવાનો ઈરાદો સરકારનો છે તે થોડા દીવસમાં થશે. આ બાબતની વ્યવસ્થા કેવી રીતે હતી અને બાદશાહી વખતમાં કેવી રીતે પાણી આવતું એ જાણી શકાતું નથી. હાલ ખાનજહાન દરવાજે જુનું વોટર વર્કસનું મકાન છે એ ઇમેજ સરકારનું બાંધેલું છે. ત્યાંથી શહેરમાં પાણી આવતું એમ કહેવાય છે. બાદશાહી વારામાં એ ત્યાં જ હશે કે બીજે એ માટે જાણવાનું કાંઈ મળતું નથી. [૬] એજ.

ઈ. સ ૧૮૫૭ના જુલાઈ માસમાં ભાઉની છાવણીના સમાચાર અમદાવાદ આવ્યા અને તા. ૯મીએ ગુજરાત ઘોડેસ્વારના લશ્કરના સાત સ્વારોએ લીલો વાવટો ચઢાવ્યો, અને સરંજામ તાબે કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. ત્યાંના રક્ષકોએ સામા થવાનો થોડો દેખાવ કર્યો પણ લશ્કર બળવાખોરને ન ભેગું થવાથી એ સ્વારો સરખેજ ભણી નાઠા. સરદાર લેફ્ટેનન્ટ પાઇમ બાર સ્વાર સાથે એમની પાછળ પડયો અને આગળ ધોળકાને રસ્તે જતા કેપટન ટેલર કોળીની પલટનના ત્રણુ માણુસો સાથે ભેગો થયો. તાજપુર ગામ આગળ બધાનો ભેટો થઇ ગયો અને બળવાખોર સ્વારોએ ઓફીસરો ઉપર ગોળીઓ છોડવા માંડી. પાઇમ સાથેના બાર સ્વાર આ વખતે પોતાના સહચરો સામે લઢયા નહી અને છેટા ઉભા. કેપટન ટેલર પોતાના માણુસોને સમજાવવા જતા ગોળાથી વીંધાયો. અને કોળીઓએ વફાદારીથી કામ કર્યાંથી બે સ્વાર માર્યા ગયા અને બીજા શરણે આવ્યા. પકડાયલા સ્વારોને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવામા આવી અને એની અસર લશ્કર ઉપર થઈ પણુ બહુ ટકી નહી. કેપટન ટેલરનો ઘા ધીમે ધીમે રૂઝાયો. આ વખતે પ્રખ્યાત જનરલ રોબર્ટસ ગુજરાતના લસ્કરનો મુખ્ય અમલદાર હતો.[૭]

૧૮૫૭નો બળવો અને અમદાવાદનું તોફાન

બળવાની અસર આટલેથી અટકે એમ નહોતુ. એજ વર્ષના સપ્ટેંબરની ૧૪ મી તારીખે બીજું તોફાન થયું. એ વખતે અમદાવાદમા ઉત્તરની એક પરદેશી ટુકડી અને સાતમી મરેઠા ટુકડી હતી. બન્ને વચ્ચે બનાવ સારો નહોતો. કેપટન સુટર ગ્રેનેડીઅરની પરદેશીની ટુકડીનો ઓફીસર હતો. એ તે દિવસના અમલદાર તરીકે મરેઠા ટુકડીને તપાસવા ગયો. ત્યા ચોકીદારે સંજ્ઞાનો શબ્દ પૂછયો તે ખબર ન હોવાથી એને પેસવા દીધો નહિ. એણે ગ્રેનેડીઅરોને બોલાવી ચોકીદારને કેદ કર્યો. અને બીજે દીવસે કેપટન સુટરને પરહેજ કરાવી જનરલ રોબર્ટસે ચોકીદારને છોડાવ્યો. આ બનાવથી બન્ને લશ્કરી ટુકડીઓ વચ્ચે દ્વેષ વધ્યો. થોડા દીવસ પછી ગ્રેનેડીઅર લશ્કરે બળવો કર્યો અને ઉપરના બનાવથી મરેઠા લશ્કર એમની સાથે જોડાયું નહિ. એકબીજા ઉપરના

વધારે તોફાન

(૭) ગુજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૪૩૮.

અણુવિશ્વાસથી ગોલંદાજ તોપખાનાવાળા પણ સાથે મળ્યા નહિ. એમણે સામા થવાનો દેખાવ કરી કાંઇ ચાલી શકયું નહિ એમ ખોટું બતાવવાનું કબુલેલું. રાત્રે બાર વાગે ગ્રેનેડીઅરો ભરેલી બંદુકે કવાયતના મેદાનમા બહાર પડયા. ગ્રેનેડીઅરોનો એક સુબેદાર નાની ટુકડી લઈ પહેલાં નક્કી ઠર્યા મુજબ તોપખાને બંદૂકો લેવા ગયો. અને તોપખાનાવાળાઓએ ગોળાઓ છોડવાની ધમકી પણ આપી. સુબેદાર તોપખાનાવાળાએ છેતરપંઠી કરી એમ સમજી પાછો આવ્યો એ જોઇ ગ્રેનેડીઅરો ગભરાઇને નાસવા લાગ્યા, અને એમને નાસતા જોઇ કવાયતના મેદાનમાં ઉભેલા પણ નાસવા માંડયા. અને દેશી ઓફીસરોએ કર્નલ ગ્રીમ્સને આ સહેજ તોફાનની ખબર આપી. તોપખાને મોકલેલા સુબેદારને તોપખાનાવાળા પ્રથમ સામા થવાનો ડોળ કરશે. એ ખબર આપવી ભૂલથી રહી ગયેલી એ ભૂલને પરિણામે આમ થયું અને અમદાવાદ અને ગૂજરાતમાં બળવો થતો અટકી ગયો. આખી ટુકડીનો વાંક હતો છતાં એકવીસ બંદુકો કવાયતના મેદાનમાં પકડાઈ તેમના માલીકોને પકડવામાં આવ્યા. અને લશ્કરી અદાલતે દેહાંતદંડની સજા કરી. આ સજા અમલમાં મુકવા માટે કર્નલ ફેરીમેનનું લશ્કર અને કેપ્ટન હેચનું તોપખાનું ધોધા ઉતર્યું હતું તે વર્ષાદ અને રસ્તાની મુશ્કેલીને લીધે આવતાં વિલંબ થયો હતો એની રાહ જોઇ હતી. એ લશ્કર આવ્યું એટલે બળવાખોરોમાંથી પાંચ જણને તોપને ગોળે ઉરાડી મુકયા. ત્રણને બંદુકથી માર્યા, અને બાકીનાને આખા લશ્કર સમક્ષ ફાસી દીધા. અને એ લોકો ખાનદાનીની શાંતિથી મરણને શરણ ગયા. લશ્કરમાં એથી શાતિ પ્રસરી.[૮]

બળવામા શહેરની સ્થિતિ

એ વખતે શહેરમાં પણ ભય વ્યાપ્યો હતો. શહેરમાં મુસલમાનોની મોટી વસ્તી કામધંધા વગરની હતી. યૂરોપીયન લશ્કર કેમ્પમાં હતું નહિ એટલે અમલદારોને એની ચિંતા પણ હતી. એટલે અમલદારોએ ડહાપણ વાપરીને હસનખાન બતંગી નામના કોઈ ખાનદાન મુસલમાન ગૃહસ્થને તોફાની કામકાજ વગરના માણસોને લશ્કરમાં ભરતી કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. અને બે હઝાર માણસો શહેરના રક્ષણ માટે ભેગાં થયાં, એ

[૮] ગુજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૪૪૦-૪૧.

માણસોએ શહેરનું કાંઈ રક્ષણ કર્યું નથી અને કરવાની જરૂર પડી નથી. અને સરકારના લશ્કરી બળમાં એથી કાંઈ ઉમેરો થાય એમ નહોતું. પણ એથી શહેરમ.થી તોફાની તત્વને પગાર મળવાથી તોફાન બંધ રહ્યું અને બળવા વખતે શહેર એવા લોકો લુંટત તે બચી ગયું. બળવાખોર લશ્કરીઓને થયેલી શિક્ષાના સમાચારથી પણ શહેર ઉપર અસર થઈ. પરંતુ કાંપમાં લશ્કરના બળવાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે ભય તો ઉત્પન્ન થયો હતો. અને લોક પોતાની માલમીલકત દાટી રક્ષણને માટે તૈયાર થવા પ્રયત્ન કરતા હતા. વેપારીઓએ રજપુત અને કોળી લોકોને પગાર આપી ઘર સંભાળવા રાખી લીધા હતા. આ બળવા પછી હિંદુસ્તાનના લોકે હથીઆર ખોયાં. ધોધેથી લશ્કર આવ્યા પછી શહેરનાં હથીઆર પણ લઈ લેવામાં આવ્યાં. અને અમદાવાદમાં ૨૫૦૦૦ હજાર હથીઆર ભેગાં થયાં હતાં. એમાં બંદૂકો અને તલવારો વધારે હતી.[૯]

બળવા પછી અમદાવાદમાં વેપાર ઉદ્યોગ વધવા લાગ્યા અને ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં શાહપુરમાં રણછોડલાલ છોટાલાલે પહેલી કાપડ સુતરની મીલ બાંધી. નીશાળોની શરૂઆતો થઈ ગઈ હતી અને કેળવણી વધતી જતી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૩ થી ૬૫ સુધીના બે વર્ષ અમેરીકન લડાઇને લીધે વેપારમાં કૃત્રિમ જોર આવ્યું અને ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં બી. બી. એન્ડ સી.

બળવા પછીની પ્રગતિ

આઇ. રેલ્વે થવાથી મુંબાઈ સાથે ઝડપનો સંબંધ વધવાથી અમદાવાદમાં સટ્ટાનું જોર વધતું ચાલ્યું. શહેરમાં પૈસો વધતો દેખાયો અને થોડો વખત તો લીલા લહેર થઈ હોય એમ જણાયું પણ આ સટ્ટાની અસર હમેશ બને છે એમ બહુ ન રહી અને ઈ. સ. ૧૮૬૬માં મોટી મંદી આવી એમાં લોકોનું ધન આવ્યું હતું એ રસ્તે પાછું ગયું. પરંતુ એની અસર એટલી તો રહી કે પ્રથમની વેપારની મંદ સ્થિતિ તો ચાલી ગઈ અને પહેલાંના સમયમાં ધન જે થોડા મોટા લોકોના હાથમાં બંધાઈ રહેતું તેને બદલે કાંઈક–હાલના પ્રમાણમા બહુ થોડું–વહેંચાયું. અને એ કારણથી લોકમાં ઉજ્જળામણ વધતી જ ચાલી અને મંદી આવ્યા છતાં લોકનો ઉત્સાહ ભાગી ગયો નહી. વેપારની સાથે કેળવણી અને દેશી ભાષાની સાહિત્યની વૃદ્ધિ પણ થવા માંડી. ગૂજરાત વર્ના-

[૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૧–૨૬૨. [૮] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૨.

કમ્પુઝર સોસાયટી સ્થપાયા હવે બે દશકા થઇ ગયા હતા. અને ફોર્બ્સ જેવા રસજ્ઞ પછી હોપ જેવા ઉદાર અમલદારે અમદાવાદને માટે ઘણું કર્યું છે એનો વિસ્તાર આગળ કરીશું.

આ શાંતિ અને પ્રગતિમાં હવે થોડો ભંગ પડયો. ઈ. સ. ૧૮૬૮ મા નદીમાં રેલ આવી અને ૧૮૭૫ માં બહુ ભયંકર મોટી રેલ આવી. આગળ ઈ. સ. ૧૭૧૪ અને ૧૭૩૯ માં રેલો આવી હતી અને ૧૭૫૫ માં મોટી રેલથી કોટનો ઘણો ભાગ ધોવાઇ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૩ અને ૧૮૨૨ માં પણ નદીમાં રેલો આવી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં

નદીમાં મોટી રેલ ઈ. સ. ૧૮૬૮

તા. ૧૦ મી ઑગસ્ટ સુધી વર્ષાદ પડયો નહોતો અને એ પછી લાગટ ચાર દીવસમાં સત્યાવીશ ઇંચ વર્ષાદ અમદાવાદમાં પડયો. એ વખતે શહેરમાં નદીનું પાણી તો પેઠું નહોતું પણ વર્ષાદ અને ભારે પવનથી જાનમાલની નુકશાની ઘણી થઈ હતી. જંગમ મીલકતોને આશરે અડધા લાખનું નુકશાન શહેરમાં થયું અંકાયું છે. અને ૯૫૬૬ ઘર પડી ગયાં, એનો નુકશાનનો અડસટ્ટો રૂ. ૯૫૧૧૬૦) નો થયો હતો. કોટની બહાર પણ ત્રાસ ભારે હતો. સરકારે મ્યુનીસીપેલીટીને રૂ. ૧૦૦૦૦ મરામત માટે આપ્યા અને ૨૦૦૦૦ ઘર બાંધવા માટે વહેંચવામા આપ્યા. ચુનો પકાવવાના કાંકરા ઉપર અને માટી ઉપરના વેરા કાઢી નાખ્યા અને રેલ્વેએ લાકડું સસ્તા દરે લાવવા કબુલ્યું. લોકોએ રૂ. ૩૧૩૫૦) નું ફંડ ગરીબો માટે ઉભું કર્યું. આ બધાં કારણથી અને શહેરના લોકની અને બહારના ખેડૂતની કુદરતી ધીરજ અને ઉદ્યોગથી બીજે વર્ષે અમદાવાદ ટટાર થઈ ગયું.[૯]

ઈ. સ. ૧૮૭૫ના સપ્ટેંબર સાબરમતીમાં ઘણી મોટી રેલ આવી. શહેરમાં બહુ વરસાદ નહોતો. ઇડર બાજુ ચાર દીવસમાં ૨૧ ઇંચ વરસાદના સમાચાર મળ્યા હતા. સાબરમતીના ઉપલા પ્રવાહ બાજુ બધે વરસાદ ભારે હતો. અને ચારે બાજુથી પાણી ભરાઇને ઉમેરો કરતું. આ બધું પાણી દરીયાને મળવાની જગ્યાએ વસંતઋતુની ખાસ ભરતીએ પાછું ઠેલાતું હતું. આ કારણથી તા. ૨૧ મી

ઈ. સ. ૧૮૭૫ની રેલ

[૯] અમદાવાદ ગેઝીટીઅર પૃ. ૧૦.

સપ્ટેંબરે નદીમા પાણી શહેરમા વરસાદ ન હોવા છતા વધવા લાગ્યુ બીજે દીવસે સવારે આઠ વાગે ઇ સ ૧૮૬૮ની રેલ જેટલું પાણી વધી ગયુ હતુ બપોરે રેલ્વેનો શાહીબાગ આગળનો પુલ તુટી ગયો અને એક કલાકમા એલીસ બ્રીજને આવી અટક્યો એ પછી મોટા અવાજ સાથે એલીસબ્રીજ ઢીલો થવા થવા લાગ્યો અને વચ્ચેથી એક ફૂટ વાંકો થયો એ પછી એની ત્રેવીસ કમાનો માથી વચ્ચેથી આઠ ભાગી અને પુરમા તણાઇ ગઇ સાંજના પૂર વધતુ ગયુ અને એક કમાન વધારે તુટી સાંજે સાધારણ સપાટી કરતા પાણી ઓગણીસ ફીટ વધ્યુ હતુ અને તા ૨૩મીએ પુલની બીજી આઠ કમાનો તુટી ગઈ હતી અને પાણી હમેશની સપાટીથી બાવીસ ફીટ વધ્યુ હતુ હવે શહેરમા પાણી પેઠું અને શહેરના મોટા ભાગમા કેડ સુધી પાણી ભરાઇ ગયુ હતુ[10] ખાન પુરમા ૬ ફીટ, ભદ્રમા ૩½ ફીટ મીરઝાપુરમા ૪ ફીટ સીદી સૈયદની મસીદ આગળ ૩ ફીટ લાલ દરવાજામા ૪½ ફીટ ખાસ બજારમા કારંજને ખૂણે ૮ ફીટ, ત્રણ દરવાજે ૬ ફીટ, પૂર્વના દરવાજાઓએ ૨ ફીટના આશરે પાણી હતુ[11]

લોકોની એ રાત બહુ ચિંતામા ગઇ અને પડતા ઘરના ભયંકર અવાજ અને ગભરાયલા લોકોની બુમો ઠેર ઠેર સભળાવા લાગી તા ૨૪મીએ સવારે પાણી આઠ ફીટ ઓછુ થયુ પણ બપોરે પાછુ ચઢયુ તે બપોરના બે વાગ્યા સુધી રહ્યુ અને એ પછી ધીમે ધીમે ઓછુ થયુ તા ૨૫મીની સાંજે શહેર માથી પાણી નીકળી ગયુ આમ ચાર દીવસ શહેરમા ભારે નાસ રહ્યો[12]

આ પુરમા ઘણું નુકશાન થયું એમા ઈ સ ૧૮૭૦મા બાંધેલો રેલ્વેનો પુલ તુટી ગયો[13] એલીસબ્રીજ ઉત્તર વિભાગના કમીશનર સર બેરોએલીસના નામ ઉપરથી કહેવાય છે તે ઈ સ ૧૮૭૦મા તૈયાર થઇ ખુલ્લો મુકાયો હતો તે પણ તુટી ગયો[14] બાર માણસ મરી ગયાં અને શહેરમા ૩૮૮૭ ઘર પડી

[10] અમદાવાદ ગેઝીટીઅર પૃ ૧૧ [11] અમદાવાદ ગેઝીટીઅર પૃ ૧૧-૧૨ ફુટનોટ ઉપરથી ઇંચ સુધી ઠર્ઈ આ માપ લખ્યુ હતું [12] અમદાવાદ ગેઝીટીઅર પૃ [13] અમદાવાદ ગેઝીટીઅર પૃ ૧૨ આ પુલ રેલ્વેએ ૧૮૭૭ના અકટોબરમા વરતાવ જતી રેલને માટે રૂ ૩૬૩૮૩૦)ને ખર્ચે પુરા કર્યો આ પુલ નદીમા ઠાઠ તણાઈ આવતા તે અથડાવાથી તુટી ગયો (અમદાવાદ ગેઝીટીઅર પૃ ૧૨) [14] એલીસબ્રીજ પણ ૧૮૮૦ના ખુલ્લો મુકેલો આમા રૂ ૫૪૯૨૧૦) ખર્ચ થયુ હતુ અને એ ખાસ

જવાથી રૂ ૫૮૭૦૮૦ની નુકશાની આંકવામા આવી બીજી પન્નુગણુ ચીજોનુ નુકસાન રૂ ૧૬૪૫૯૦)નું થયુ હતું શહેરના કોટની બહાર સાબરમતીને બન્ને કિનારે ૧૦૧ ગામમા ભારે નુકસાન થયુ હતું લોક ઝાડ ઉપર અને ગરછેદો ઉપર અને એવી ઉચી જગ્યાએ ચઢીને બચ્યા હતા ઘણા કુવા પુરાઈ ગયા હતા[૧૫]

હાલની પેઠે એ વખતે પણ આ આફતના સમાચાર ફેલાતાજ નિરાધારોને માટે લોકોએ અન્ન અને વસ્ત્રની મદદ મોકલવાનું શરૂ કર્યું આવા સમગે અમદાવાદના લોકોએ કદી બહારના લોકો તરફથી

રેલ વખતે લોકનુ કાર્ય

મદદની ગહ જોઈ નથી અને સરકારની મદદ પણ આવના પહેના સંકટ નિવારણના કામ શરૂ કરી દીધેલા છે દરેક દુકાળ અને રેલ જેવા સંકટો વખતે આમ બનેલુ છે છતા ઈ સ ૧૯૨૭ ની ભયંકર રેલ વખતે અમદાવાદ અને ગૂજરાતે જે કર્યું છે તે આગળ જોઈશુ

ઈ સ ૧૮૭૫ ની રેલ વખતે અમદાવાદના લોકોએ રૂ ૧૪૫૨૮૦) નું ફંડ ઉભુ કર્યું સરકારે રૂ ૫૦૦૦૦) કાઢ્યા અને જંગલખાતાને ગામડાના લોકને મફત અને શહેરનાને અડધી કીમતે લાકડુ આપવાનો હુકમ કર્યો બીજા નિવારણના ઉપાયો પણ સરકારે યોજ્યા આ પહેલાના પૂરમા શાહીબાગમા પણ નુકશાન થયેલુ અને આ પૂરમા પણ ત્યા ઘણુ નુકશાન થયુ[૧૬]

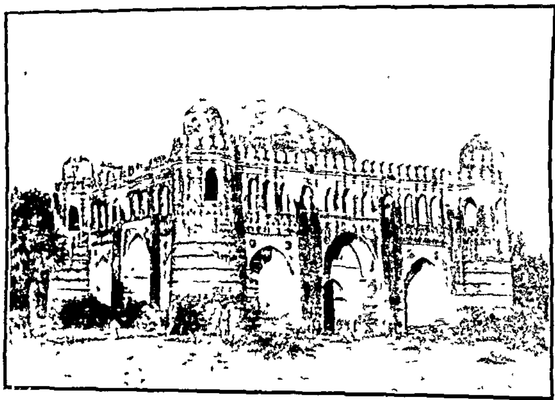
એ પછી બે વર્ષે શહેરમા મોટી આગ થઈ એ પહેલા કોઈ આગ નોંધાયલી નથી ઈ સ ૧૮૭૭ ના જાન્યુઆરીની ૨૭ મી તારીખે એક વહોરની દુકાનમા ૫૦૦ રતલ દારૂ (gunpowder) ભર્યો હતો તેને લીધે આગ લાગી દારૂ ફાટવાથી પાચ દુકાનો બળી ગઈ અને ૮૮ માણસો મરી ગયા

મોટી આગ

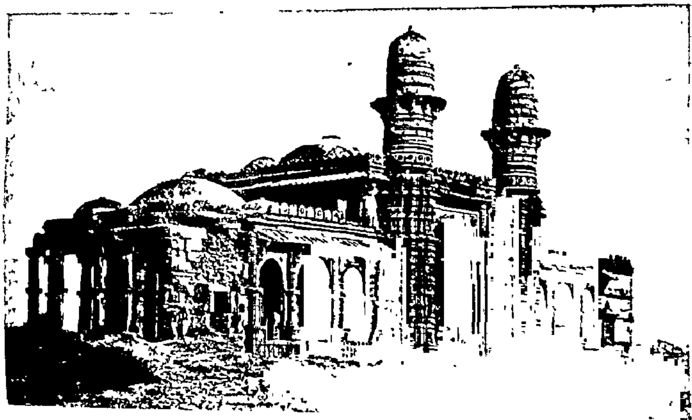
એ મહીના પછી તા, ૨૪ મી માર્ચે સારંગપુરમા મોટી આગ લાગી હતી

સરકારમાથી થયુ હતુ મરામતનુ ખર્ચ મ્યુનીસીપેલીટીમાથી થતુ આ પુલના દરેક ૬૦ ફીટના એવા ત્રેત્રીસ ગાળા હતા (અ ગેઝેટીઅર પૃ ૧૩ હાલના એલીસબ્રીજથી થોડે છેટે ડાબે હાથે જૂના પૂલની જગ્યા હાલ દેખાય છે હાલનો પુલ ગાણેકપુરજની છેક પાસે કરવામા આવ્યો છે, અને રા બ હીમતલાલ ધીરજરામે એ બાંધ્યો છે પહેલા પુલ ઉપર જવા આવવાનો ટોલ હતો [૧૫] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૧૩

[૧૬] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૧૩

૧૩ આઝમખાં અને મુઆઝમખાંનો રોજો (સરખેજને રસ્તે)

૨૪ મીયાંખાં ચિશ્તીની મસ્જિદ

સાકડો અને ઘર ઉંચા ચાર માળના હોવાથી બંબા લાવતા બહુ મુશ્કેલી પડી. લશ્કરની મદદ પણ લેવી પડી એ આગમા ૯૪ ઘર બળી ગયા અને રૂા. ૬૦૦૦૦૦)નું નુકશાન થયુ[૧૬] એ આગ પછી શહેરમા ઝવેરીવાડની આગ અને રાયપુરમા મગનભાઇની હવેલીની આગ ભારે થયેલી છે

ઈ સ. ૧૮૭૭-૭૮ના વર્ષ મોઘવારીને લીધે સારા નહોતા પણ શહેર ધીમી પ્રગતી કરતું હતું સુબાઇની મીલોમા લોકોનું નાણુ ગયુ હતું અને વેપાર મંદા હતા છતા અમદાવાદમા મીલ ઉદ્યોગ પગભર થયો હતો, અને ૨૦૦૦ માણસો પણ એટલો વધ્યો હતો ઓગણીસમી સદીના અત સુધી કોઇ ખાસ મોટો બનાવ નોધવા જેવો બન્યો નથી ફક્ત ઇ. સ. ૧૮૯૦ ની લગભગમા પાછળથી રૂશીઆના સમ્રાટ થનારના ઝાર યુવરાજ હતા ત્યારે જગતની મુસાફરીએ નીકળ્યા હતા, તે અમદાવાદમાં આવ્યા એમણે અમદાવાદના ઐતિહાસિક અવશેષો જોયા અને કેટલોક માલ પણ ખરીદ્યો. ઇ સ ૧૯૦૦ અને ૧૯૦૧ના વર્ષો ત્રાસ અને દુ ખવાળા ગયા હતા છપ્પનીઆ કાળે અને મોટા પ્લેગે એ વર્ષોમા ઘણો ત્રાસ ફેલાવ્યો હતો.

ઓગણીસમી સદીનુ ઉત્તર પાદ

અંગ્રેજી રાજ્યનો સમય વધતો ગયો તેમ શહેરના જીવનના બનાવોમા પણ ફેર પડતો ગયો હવે રાજદ્વારી બાબતોને રાજા કે અમલદારો સાથે બહુ સબંધ નહોતો અમલદારો તો એક જાય અને બીજા આવતા અસલના સુબાઓની પેઠે અમલદારોને શહેર માટે કાંઈ ખાસ મમત્વ બધાય અને પોતાનું નામ ચિરજીવી કરી જાય એવુ હવે શકય નહોતુ સરકારનુ નાણું ઇલાકાના મુખ્ય શહેરોને કામપુરતું શણગારવામા વધારે વપરાતુ એટલે અમદાવાદનુ રાજકીય જીવન લોકોની રાજકીય ચળવળમા જ લેખાતું, અને શહેરી જીવન શહેર સુધારણા અર્થાત્ મ્યુનીસીપલ વ્યવસાયમા જ દીપતું.

રાજદ્વારી વાતાવરણ

ઈ. સ ૧૯૦૨મા પ્રખ્યાત વક્તા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના પ્રમુખપદ નીચે અમદાવાદમા પહેલી જ વાર હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક થઇ અમદાવાદનુ રાજદ્વારી બાબતોમા નવા બદલાયલા જમાનામા આ પહેલું જ પગરણુ હતુ સુધારા પરિષદ અને ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન પણ એ વર્ષે ભરાયુ હતું. એ પછી ઈ. સ

[૧૬] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૬૨

૧૯૧૪ સુધી કોઈ દેશનેતા આવે તો કાંઈક જાગૃતિ આવે, નહિ તો અમદાવાદના ગજદારી જીવનમા વેગ 'પામો જ હતો એ વેગ ૧૯૧૪ પછી આવ્યો અને ૧૯૨૧ પછી વધવા માડયો ઈ સ ૧૯૧૪ મા મહાત્મા ગાધી આફ્રિકાથી આવ્યા અને થોડો વખત દેશમા ફરી સાબરમતીને તીરે વાડજ પાસે જમીન લઇ આશ્રમ કર્યો એ વખતથી અમદાવાદના જીવનમા વીજળીનો વેગ આવ્યો એનો વિસ્તાર આગળ કરીશ ૧૯૧૫મા અમદાવાદમા પહેલ વહેલા વીજળીના દીવા આવ્યા એટલે સ્થૂલ સ્વરૂપે પણ શહેરમા વીજળીની શક્તિ આવી

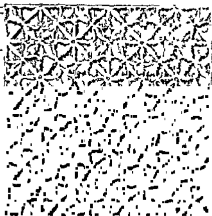
અમદાવાદમા અસલ બાગોની ખોટ નહોતી પણ ઓગણીસમી સદીમા બધા સુકાઇ ગયા હતા વીસમી સદીની શરૂઆતમા વીકટોરીઆ બાગનું કામ એલીસબ્રીજ પાસે શરૂ થયુ અને એ પછી દસકો ગયા પછી સારગપુર દરવાજા બહાર માધવબાગ થયો આ બે નાના બાગ અમદાવાદના લોકોને ધુળમાથી છટીને શાંતિ લેવાનું સ્થાન છે

નવા બાગી ના

ઇ સ ૧૯૧૪મા વિશ્વયુદ્ધ યૂરોપમા ચાલુ થયુ પણ એની અસર અમદાવાદ ઉપર જે થવાની હતી તે ૧૯૧૭ પછી થઈ *

* બળવાના સમયમા અમદાવાદમા પ્રખ્યાત જનરલ રોબર્ટસ હતો એમ લખેલુ છે ગેઝીટીઅરમા પણ એ મુજબ છે પરતુ પાછળથી લોર્ડ રોબર્ટ્સના નામથી પ્રસિદ્ધ થએલો હિન્દના નો મોટો સેનાપતિ તે એ જ હશે કે કેમ તે નક્કી થતુ નથી એનુ જીવનચરિત્ર જોતા આ બાબત નક્કી થઇ ગઈ નથી

પ્રકરણ સતરમું

છેલ્લો દશકો

(ઇ. સ. ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૮)

ઇ. સ. ૧૯૧૪માં શરૂ થયેલા યૂરોપના પ્રચંડ યુદ્ધે આખી દુનિયાની સ્થિતિમા ફેરફાર કરી નાખ્યો. જગતની આર્થિક સ્થિતિ તો ઉંધીચતી થઇ ગઇ. મહાયુદ્ધોમા એવુ તો થાય પરતુ આ યુદ્ધે તો લોકસમૂહની માનસિક સ્થિતિમા પણ પરિવર્તન કરવુ શરૂ કર્યું અમદાવાદને આ મહાન પરિવર્તનમા બેવડો લાભ હતો. એને ભૌતિક લાભ થવા ઉપરાત એના લોકજીવનને પણ મોટો લાભ થયો ૧૯૧૪મા મહાત્મા ગાધી આફ્રીકાથી સ્વદેશ આવ્યા. એક વર્ષ પછી અમદાવાદના સુભાગ્યે જમાના પ્રમાણે એમના જેવા જ, જીવનસર્વસ્વ લોકકલ્યાણને માટે અર્પનાર, પુરાણ પ્રસિદ્ધ દધીચિ ઋષિના આશ્રમની પુણ્ય ભૂમિ ઉપર ગાધીજીએ નિવાસ કર્યો. એમણે અમદાવાદને ત્યાગ અને કર્મની ઉપાસના કરવાના પાઠ શીખવવા માડયા. અમદાવાદના જીવનનો આ ખરેખરા પલટાનો સમય હતો. આગળના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાશે કે બાદશાહી વારાથી આજ સુધી અમદાવાદનો જનસમુદાય દેશકાળને અનુસરીને હમેશ જાગતો તો હતો જ લડાઇઓ અને વીરત્વનુ સ્વપ્નુ સરખુ જોયે એક શતાબ્દી થઇ ગઇ હતી. અમદાવાદના લોકે વરઘોડાના દારૂખાના સિવાય કોઇ શસ્ત્રાસ્ત્રના અવાજ એક સદીથી સાભળ્યા નહોતા. એટલે એના જીવનમાથી અદ્ભુત વીરરસ (romance) અદૃશ્ય થયો હતો વેપાર તો જ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૯૨૫ સુધીની અર્ધશતાબ્દિમા જેમ હિદમા મુખ્યયા બીજી પંક્તિમા એણે સ્થાન મેળવ્યું હતું કાપડ

જગતનું મહાયુદ્ધ અને તેની અસર

સુરતની મીલોમા પ્રગતિ એવી થઇ હતી કે આખા ભારતવર્ષમા એનું સ્થાન બીજું હતું. એટલે પૈસે ટકે અને શરીરે એ સુખના માર્ગે ઉપર ચઢી ગયુ હતું

આ વખતે હિંદુસ્તાનમા ગમે તે હોય પણ દુનિયાના રંગ બદલાતા હતા. હિંદુસ્તાને જાણ્યે અજાણ્યે પણ દુનિયા સાથે જ ચાલવાનું હતુ એટલે દુનિયામા જે વેગશક્તિ ઉભી થઈ હતી તેની છાયા હિંદમા આવે જ અને અમદાવાદમા પણ આવે જ. ૧૯૧૫-૧૬ સુધી અમદાવાદની સ્થિતિ ભાગ પીધેલા પૈસાદાર જેવી હતી. મહાત્માજીના સત્સગથી એ કેફ ધીમે ધીમે ઉતરવા માડયો. મહાત્માજીએ અમદાવાદને મનુષ્યના જીવનના કર્તવ્યોની વિવિધતાનું ભાન કરાવ્યું

રાજકીય પરિષદ

ઈ. સ ૧૯૧૬મા મુહમ્મદઅલી ઝીણાના પ્રમુખપદે કેટલેયે વર્ષે પ્રાતિક રાજકીય પરિષદ અમદાવાદમા મળી એ વખતે લોકોનો ઉત્સાહ ઉપર લખેલી કેફ વાયલી સ્થિતિનો કાઈક ખ્યાલ આપતો હતો એ જ સમયમા ગાધીજી અને શ્રીમતી અનસુયા બ્હેનના પરિશ્રમથી અમદાવાદના મજૂર વર્ગમા જાગ્રતિ અને સઘશક્તિ આવ્યા હતા ઈ સ ૧૯૧૯ સુધીમા મજુર વર્ગની વ્યવસ્થિત સસ્થાઓનો જન્મ થઈ ચૂકયો હતો હોળીના તોફાનો બધ કરી એ વખતે સ્વયંસેવકો દ્વારા પૈસા ફડ ઉઘરાવી એ નાણાનો સદુપયોગ રાત્રીશાળાઓ વગેરે માટે થવાના પ્રબંધ થઈ ચૂકયા હતા રાજકીય ભાષણો વગેરે અગાઉના કરતા વધારે થતા એમા ઉત્સાહ પણ બહુ જણાતો, અને લોકોમાથી ભયની લાગણી ધીમે ધીમે ઓછી થતી હતી

મકાનનું બાધકામ અને મોઘવારી

આ સમયમા બાધકામની પ્રવૃત્તિ પણ છેક શિથિલ નહોતી એ તો આગળ જોઇશુ લોકોના મકાનો બાધવાના વિચારમા પણ અસાધારણ પરિવર્તન થયા હતા શહેર બહાર વસ્તી ઘણી વધી હતી અને અનેક તરેહના બગલા બધાતા હતા ઇ સ ૧૮૫૧મા જે અર્ધ શહેર ઉજડ હતુ એમા હવે ઘર બાધવાની જગ્યા મળતી નહિ અને ‘શહેરમા સો રૂપીએ ગજ પણ જમીન નહી મળે’ એ ૧૮૫૧મા કહેલી રા મગનલાલ વખતચદની ભવિષ્યવાણી ખરી પડવાનો આ સમય આવ્યો હતો શહેર બહાર પણ સારી જમીનો

ધનવાનોએ રાખી લીધી હતી અને જમીનની કિંમતો પ્રમાણમાં મુંબાઈ કરતાં પણ વધી ગઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૯૧૯મા યુદ્ધવિરામ પછી વેપારમાં અસાધારણ તેજી આવી. ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૧ સુધીના ત્રણ વર્ષોમા આખા જગતના વેપારના ઇતિહાસમાં ન દેખાયલી તેજી આવી. આગળના ભારે ભારે દુકાળોમાં ખાધા પીધાની વસ્તુઓના જે ઉંચા ભાવ દેખી સાધારણ લોકનાં કાળજાં હબકી જતાં તેનાથી તો ક્યાંય ઉંચા ભાવ હવે થયા હતા. પરંતુ દુનિયા રંગે ચઢી હતી. અમદાવાદમાં મુબાઈ જેવી મોંઘવારી ચાલતી હતી. સ્થાવર મીલકતના ભાવ આદથી દશગણા વધી ગયા. લોકોની દોડધામ વધી ગઈ. જે રસ્તાઓ ઉપર પ્રમાણમાં શાંતિ જણાતી ત્યા ગાડીઘોડાની અવરજવર અસાધારણ વધી ગઈ. રસ્તા એના એ હોવાથી અમદાવાદ ફરીથી ધૂળીઉ શહેર થવા માડયું. આ તેજી પછી સાધારણ નિયમ પ્રમાણે એવી જ મદી આવે એ અમદાવાદનો શાણો વેપારીવર્ગ–દુનિયાના આ વખતે બધા વેપારી ભૂલ્યા તેમ–ભૂલી ગયો. એનું પરિણામ આગળ જોઇશું.

૧૯૧૯ના યુદ્ધવિરામ પછીની સ્થિતિ

આમ ૧૯૧૯ માં અમદાવાદ રંગમા હતું. પૈસાની ગરમીને લીધે દરેક વ્યવહારમા ગરમી હતી. હિંદુસ્તાનની સરકારે રોલેટ કાયદાને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલો એક અણમાનીતો કાયદો કર્યો હતો. એનો વિરોધ કરવાને અમદાવાદમા હડતાળ પડી અને એક મોટું સરઘસ નીકળ્યુ હતુ. આવું સરઘસ અમદાવાદમા પ્રથમ કદી નીકળ્યું નહિં હોય. ઈ. સ. ૧૯૧૯ ના એપ્રીલમાં ગાધીજીને પંજાબ જતા રોકયા અને ગાડીમાથી પકડીને પાછા મુબાઇ ઇલાકાની હદમા મોકલી દીધા. આ સમાચાર અમદાવાદમા મળતા જ અજ્ઞાન મજૂરવર્ગ ઉશ્કેરાયો. શ્રીમતી અનસુયા બ્હેન મુબાઈમા હતા. એમના પકડાયાની ખોટી ખબર પણ મજૂરોમા ફેલાઈ. મજૂરો ભાન ભૂલ્યા અને અહિંસાના હમેશના બોધથી ક્ષણિક દબાયલું એમનું મન પ્રકૃતિ ઉપર ગયું. એપ્રીલ માસમાં એક દિવસે સવારે હોહો કરતા મજૂરો મીલોમાંથી નીકળ્યા. પોલીસ ચોકીઓ અને દરવાજાને તોડી નુકશાન કરવા માડયું અને લાલદરવાજે મેટ્રીક્યુલેશનની

૧૯૧૯ એપ્રીલનું તોફાન

પરીક્ષાનો મંડપ બાળી ભદ્રમાં કેટલીક સરકારી ઓફીસો તોડી શહેરની પોલીસ હવે વ્યવસ્થા માટે પહોંચી વળે એમ નહોતું કોઈ તોફાની મજૂરોની ટોળીએ રીચીરોડ ઉપર એક યુરોપીયન સારજંટનું ક્રૂરતાથી ખૂન કર્યું અને વિલાયતી પહેરવેશમાં જેને જુએ એને મારવા લાગ્યા આ વખતે અમદાવાદમાં લોકપ્રિય કલેક્ટર મી ચેટફીલ્ડ હતા એમણે ઘણી કુનેહથી કામ લીધું પણ સ્થિતિ વધારે ભારે થવાથી શહેર લશ્કરના અમલમાં સોંપાયું, અને લશ્કરી કાયદો જાહેર થયો સાંજના કોઈથી બહાર નીકળાતું નહિ, ભરેલી બંધુ કોની ગાડીઓમાં સીપાઈઓ શહેરમાં ફરતા એ દીવસ તો શહેરમાં ભારે અવ્યવસ્થા અને ભય વ્યાપ્યો શહેરની ઉંચી વસ્તી તો ઘર બંધ કરી બેસી રહી જો કે આ તુફાનમાં લોકોના અજ્ઞાન ટોળાનો ભય જે માણસ વિલાયતી આચારનો કે વિલાયતી વિચારનો હોય, અગર તો સરકાર પક્ષનો ગણાતો હોય તેને જ હતો ચાર પાંચ દિવસ સુધી શહેરમાં કામકાજ બંધ રહ્યું પછી ધીમે ધીમે લશ્કરી કાયદો કાઢી નાખ્યા પછી દુકાનો ઉઘડી અમદાવાદમાં ચાળીસના તુફાન પછી સાઠ વર્ષે આ બીજું મોટું તુફાન હતું ૧૮૫૭ના લશ્કરી તોફાનને શહેર સાથે કાંઈ સંબંધ નહોતો આ તોફાનમાં પકડાયલાઓ માટે શાહીબાગમાં નવરોજી હોલમાં એક ખાસ કચેરી બેઠી આ સમય પછી કોઈ રાજદ્વારી કાર્યપ્રસંગે અમદાવાદ હડતાળ અસરકારક પાડી શકતું પરંતુ હવે શાંતિ પણ જળવાતી

ઈ સ ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૧ ના ત્રણ વર્ષમાં જેવું વેપાર આદિમાં જોર હતું એવું ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓમાં જોર હતું ઈ સ ૧૯૨૧ માં અમદાવાદમાં બીજી વખત રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક થઇ આ વખતે મહાસભાનું સ્વરૂપ પહેલાં કરતાં ફરી ગયું હતું સરકાર સાથે સહકાર કરનાર પક્ષના અને રાજકીય બાબતોમાં સમધારણતા માગનાર પક્ષ કોન્ગ્રેસમાં આવતો બંધ થયો હતો અસહકાર રાજકીય ક્ષેત્રમાં

ગાંધીજીના નિવાસ અને ૧૯૨૧ની મહાસભા

મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બન્યો હતો અસહકારનો જન્મ ગાંધીજીના નિવાસને લીધે અમદાવાદમાં થયો હતો ૧૯૨૧ માં આ ચળવળને આખા દેશનો કૃત્રિમ ટેકો મળ્યો હતો, અને એ વર્ષે એનું જોર પણ કાંઈક વધારે હતું એટલે અમદાવાદની મહાસભાની બેઠકનું મહત્ત્વ ભારે હતું એના પ્રમુખ દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ એ વખતે કેદમાં હતા એટલે કામચલાઉ પ્રમુખપદ હકીમ

અજમલખાને મળ્યું હતું. એ વખતે ગાંધીજીને મહાસભાએ રાજકીય બાબતોમાં દેશના કુલ મુખત્યાર (dictator) નીમ્યા. હિંદની સ્વતંત્રતાની લડતના ઇતિહાસમાં આ પ્રસંગ અપૂર્વ હતો. અમદાવાદ એની મીલોને લીધે કાપડ સુતરના વેપારીઓમા અને મીલોના સાચા આદિ વસ્તુઓ પુરી પાડનારમા જ ખાસ પ્રસિદ્ધ હતું, તે હવે આખા હિંદમાં જાણીતું થયું. એ એક વર્ષ સુધી હિંદી પ્રજાકીય ચળવળના મુખ્ય મુખત્યારનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યુ. ગાંધીજી સાબરમતીના સંત તરીકે કહેવાતા. પદ્મપુરાણમા સાબરમતીનું માહાત્મ્ય ઘણુ ગવાયલુ તે જમાના પ્રમાણે લોક ભૂલવા લાગ્યા હતા; એટલે નવા જમાના પ્રમાણે નવી રીતે ગાંધીજીને લીધે સાબરમતીનું માહાત્મ્ય આખા દેશમા વધ્યું. કન્યાકુમારી, આસામ અને કાશ્મીરના લોક અમદાવાદ અને સાબરમતીને જાણવા લાગ્યા.[1] આમ હિંદમા જ નહિ પણ ગાધીજીના સિદ્ધાન્તને માન આપનારા જગતના બીજા દેશોમા પણ એમને લીધે અમદાવાદ જાણીતું થયુ.

આ સમયમા ગાધીજીની પ્રવૃત્તિઓની અસર ચારે બાજુએ થઇ હતી. કેળવણીમા જે અસર થઈ તે આગળ જોઇશુ. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ એમા ખાસ અગત્યની વાત વિદ્યાપીઠને અંગે સ્થપાયલા ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરને લીધે હતી. એ સંસ્થાએ ગૂજરાત માટે કરેલા કાર્યનો વિચાર આગળ કરીશું. સાહિત્ય અને વર્તમાનપત્રોના ક્ષેત્રમા પણ ગાધીજીની કાર્યશક્તિનો વેગ આવ્યો હતો. નવજીવન પત્રે ગૂજરાતનુ ધ્યાન–હિંદનું ધ્યાન–અમદાવાદની પ્રવૃત્તિઓ તરફ રાખ્યુ હતું. શહેર સુધારણામા પણ વાતો કરતા ખરૂ કામ કરવાની વૃત્તિ પ્રેરાઇ હતી. શહેરના યુવાનોની શરીરસંપત્તિ વધારવા અખાડાઓની ચળવળ શહેરમા અને શહેર બહાર ચાલુ થઇ હતી. અને આશરે સવાસો વર્ષથી હલકા ગણાતા સગીત આદિના શોખનું લોકમા હવે માન વધતું જતું હતું. સુકુમાર કલાઓ (Fine arts) તરફ લોકોનું ધ્યાન

ગાધીજીની અસર

[1] મદ્રાસમા અમદાવાદનો નકશો મે બીતે ?ગાવેલો એ જે કોઈ મદ્રાસી લેતા તે એમા મહાત્માજીનો આશ્રમ ક્યાં જ-યાએ એટલો જ સવાલ નને પુછતા. કોઈ વખત મારૂ વતન પુછે અને હું અમદાવાદ કહુ તો પાસ મહાત્માજીનું અમદાવાદ એ રીતે જ પરપ્રાંતિઓ અમદાવાદને ઓળખતા.

ખેંચાયું હતું પરદેશી રમતો જીવનવિકાસમાં મદદરૂપ હોવાથી તે પણ વધવા લાગી, અને ખાસ કરીને ક્રીકેટ જેવી ખરી માણસાઈ શીખવનાર રમત અમદાવાદની મુખ્ય રમત થઈ પડી, અને સુજ્ઞ લોકોએ પણ એમાં ભાગ લેવા માંડ્યો

વેપારની સ્થિતિ અને મોટી મંદી

આમ અમદાવાદની ચડતી ચાલુ હતી એવામાં ઈ સ ૧૯૨૨ થી લડાઈ પછી ચડેલા વેપારી વસ્તુઓના ભાવ ગગડવા માંડ્યા એક પછી એક ભારી વર્ષો આવવા માંડ્યા જેવી મોટી તેજી આવી હતી એવી જ અભૂતપૂર્વ મંદી આવી મંદીની અસર કાપડ, સુતર અને લોખંડ ઉપર સર્વ કરતા વધારે હતી સટ્ટાનું તત્ત્વ લોકોમાંથી ઓછું થયું નહોતું જેમ અંતરે એકના ત્રણ થયા હતા એટલે મંદીની અસર પણ ભારે જ હતી લડાઈમાં કમાયલું ધન, અને મીલકતોની મોટી કિંમત વધેલી તે જતી રહી અમદાવાદના મીલ ઉદ્યોગને ઘણું ખમવું પડ્યું અમદાવાદી મીલ એજન્ટોની જાતે કામ કરવાની અને કરકસરની ટેવથી જ એ ઉદ્યોગ ઉભો રહ્યો હતો છતાં સરકાર પાસે મદદ માગવા માટે મુંબાઈ સાથે એને જોડાવું પડ્યું કાપડની મીલો ઉપરની જકાત કાઢી નાખવાને આખા દેશની મીલો તરફથી દીલ્હીની મોટી કાઉન્સીલમાં શેઠ કસ્તુરભાઈ લાલભાઈએ લડત ચલાવી આવી મોટી મંદી આવ્યા છતાં અમદાવાદ નિસ્તેજ ન થયું ઘી ઢોળાઈ જાય પણ ચીકાશ રહે એમ નાણું જતે જતે પણ રહી ગયું અને અસલના જમાના કરતાં લોક સમુદાયમાં વધારે વહેંચાઈ ગયું ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં શહેરમાં નગરશેઠ જેવા એકાદ જણ ગાડી રાખી શકતા એ જ સદીના અંતમાં સાધારણ ધનવાનમાં ગણી શકાય એવા બધા સીધરામ રાખતા થયા વીસમી સદીના એક દસકા પછી ઉઘાડી વિક્ટોરીયા ગાડીઓ વધવા માંડી એ પહેલા દશકામાં મોટર ગાડીઓ ગણીગાંઠી જ હતી ચાલુ છેલ્લા દશકામાં અમદાવાદમાં મોટરો વળી વધી ગઈ, અને જવા આવવાના ભાડાના સાધનોમાં પણ મોટરોના મોટા વાહનોનો ઉપયોગ છૂટથી થવા માંડ્યો છે શહેરના મુખ્ય રસ્તાઉપર—રીચીરોડ ઉપર સાંજના ઉપર જે અવર જવર હતી એથી દસ ગણી વધી છે દસ વર્ષ ઉપર એક બેંક હતી એને બદલે હાલ ચાર થઈ છે

એટલે અમદાવાદનું મુખ્ય જીવન વેપાર, અને એ મુખ્ય જીવનની સ્થિતિ

ખરાબ હોવા છતાં અમદાવાદની પ્રગતિ અટકી નથી. અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટીનો શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલનો વહીવટ શહેર અને સરકાર બન્નેને સફળ જણાયો છે. આમ પ્રાસંગિક અને સામયિક દુઃખો તથા મુસ્કેલીઓને કુશલતા અને ધૈર્યથી અમદાવાદ સહન કરી આગળ વધે છે, ત્યારે કુદરતે પણ

છેલ્લી મોટી રેલ

એને નડવામાં બાકી ન રાખ્યું. ગયા વર્ષના જુલાઈ આખરના ભારે જલપ્રલયમા શહેરમા આશરે ૬૦૦૦ ઘર પડી ગયા અને જે ત્રાસ વર્ત્યો એ તાજી જ વાત છે. એટલે અહીં વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. અમદાવાદના શહેરીઓએ એ સંકટને સમયે જે ધૈર્ય, ઉદારતા, અને કાર્યશક્તિ બતાવી છે તેને લીધે આખા ગૂજરાતની આબરૂ વધી છે. શહેરમા આ પૂરથી કાંઈ મોટા ફેરફાર થયા નથી. પૂર પછી તુરત આવેલી કાપડસુતરની તેજીમા અમદાવાદીઓ પૂરનું દુઃખ ભૂલી ગયા. અમદાવાદ શહેરને ઘર પડવા ઉપરાત બહુ ત્રાસ નથી પડયો. છેલ્લા જલપ્રલય વખતે ખરી મુસ્કેલી તો ગામડામા પડી છે પરંતુ અમદાવાદ શહેર અને જીલ્લાને બહારની સહાયની જરૂર નથી એમ અમદાવાદના લોકોની દાનવૃત્તિ અને વ્યવસ્થાશક્તિએ સિદ્ધ કરી આપ્યુ

પ્રકરણ અઢારમું

વહીવટ

અમદાવાદના બાદશાહોના વખતમા શહેરનો વહીવટ કેવો હશે એ જાણવાના સાધનો નથી બાદશાહ જાતે અમદાવાદમા રહે એટલે એ જમાનામા બાદશાહની મરજી એ જ કાયદો એમ બધે ગણાતું એટલે અમદાવાદમા પણ એમ જ હોય જૂદા જૂદા ખાતાના અમલદારો નીમવામા આવતા પરતુ બાદશાહના હુકમથી ગમે તે કામ થતા એમ માલુમ પડે છે. બાદશાહી વખતના ખાતાની વિગત અને વહીવટની રીત મોગલાઈ વખત જેવી નોધાયલી નથી એટલે એનુ સ્વરૂપ જાણવુ મુશ્કેલ છે જમીન જકાત વગેરેના મહેસુલને લગતા એ સમયના જે ઉલ્લેખો તવારીખોમા નીકળે છે એ ગૂજરાતને લગતા છે એટલે અમદાવાદ શહેરને એકલાને લાગુ પડે એવા નથી એ જ પ્રમાણે લશ્કરી ખાતાનુ છે શહેરની વ્યવસ્થામા કોટવાલ અને ફોજદારના ઉલ્લેખો જણાય છે અમીરોના ઈમાદઉલમુલ્ક વગેરે ઈલ્કાબો ઉપરથી પણ શહેરમા એમના અધીકાર જણાઈ આવે છે. પરંતુ એ બધા શહેર કરતા આખા દેશને લાગુ પડે છે. બાદશાહી વખતના કેટલાક દસ્તાવેજોમા બીજાં શહેરોમા પચકુલ[1] એટલે

[1] જુઓ પુરાતત્વ પુ ૪. અક ૧-૨. પાટણના દસ્તાવેજો, તથા વિમલપ્રબધની પ્રસ્તાવનામા રા મ બ વ્યાસે અમદાવાદના બે દસ્તાવેજો આપેલા છે એમા પચકુલના ઉલ્લેખો છે અને અધિકારીઓના નામ પણ આપેલા છે પુરાતત્ત્વવાળા લેખો સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયના અને વિમલપ્રબધવાળા લેખોમા એક સુલતાન બહાદૂરશાહના સમયનો અને બીજો સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયનો છે

શહેરના પાચ માણસો કાજી કોટવાળ વગેરે અધિકારીઓના નામો આવે છે એટલે અમદાવાદને પણ પાચકુલ હશે અને એ પાચ અધિકારીઓ અને એમના ખાતા એ વહીવટની શાખાઓ હશે એ ઉપરથી બાદશાહી વખતમા મૂળની હિંદુ રીતને મુસલમાની રીત પ્રમાણે નામની ફેરવી હશે એમ જણાય છે બાદશાહો લઢાઈ અર્થે અને પાછળથી ચાપાનેર વસવા માડયા ત્યારથી અમદાવાદમા સુબો મુકવાનો રીવાજ થયો હશે એ બાબતમા મુહાફિઝખાનો દાખલો જાણીતો છે ન્યાયમ કાજી ઉપરાત છેલ્લી અરજી (hightest court of appeal) બાદશાહ પોતે જ સાભળતા એમ જણાય છે [૨]

અકબરે મોગલ સત્તા જમાવ્યા પછી અસલની રીતોમા ફેરફાર કર્યો મીરાતે અહમદીમા ગૂજરાતના સુબાના વહીવટના ખાતાનો વીગતવાર વિસ્તાર આપ્યો છે એમાની ઘણી ખરી કચેરીઓ અમદાવાદમા હતી એ વ્યવસ્થા છેલ્લી ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયની આપેલી છે એટલે ટુકાણમા એ જોઈએ

ગૂજરાતનો સુબો અમદાવાદમા રહેતો અને એ ગેરહાજર રહેવા માગે તો નાયબસુબો નીમાતો સુબાના હાથ નીચે સુબાનો દીવાન હતો અને મહેસુલ તથા બીજો અદરનો વહીવટ એના હાથમા રહેતો કેટલીક વખત દીવાનના હાથ નીચે મુત્સદ્દી રહે, અને બીજા ખાતામા પણ મુત્સદ્દીઓ રાખવા પડતા શહેરમા કોટવાલ મુખ્ય પોલીસ અમલદાર હતો શહેરના ચકલાની ચોકીઓ એના હાથ તળે હતી શહેર બહાર પરનો જૂદો ફોજદાર હતો એના હાથ નીચે બીજા ફોજદારો (નાયબ) રહેતા ન્યાય ખાતામાં વડો શહેરનો કાજી ગણાતો અને સદર, કાજી અને મુહતમીબોને દીવાન દિલ્હીના સદરસ્સુદુર (Imperial law member)ની મહોરના પરવાનાથી નીમતો મોટા અમલદારો મનસબદાર હતા મનસબદાર પોતાની મનસબ મુજબ સ્વારોના ઘોડેસ્વાર રાખતો અને જરૂર પડયે એનુ લશ્કર ભેગુ થઈ શકતુ

પોલીસખાતું શહેરની અદર શહેરનો કોટવાલ મુખ્ય પોલીસ અમલદાર હતો કોટવાલનો ચબુતરો (મુખ્ય પોલીસ સ્ટેશન) ભદ્રમા હાલ સરકારી

[૨] મીરાતે સીકદરીમા લખેલુ છે કે સુલતાન મુઝફ્ફર દાયોહાય અરજી લેતા અરજદારની આગળી બરાઈ એના વસ્ત્રની બહાર નાગી તેથી લાકડીને છેડે અરજી બાધી આપવાનો હુકમ કાઢયો હતો ''

મીડલ સ્કુલ છે તે જગ્યા ઉપર હતો. શહેરના ચકલાઓમાં બીજા ચબુતર હતા અને ત્યા ચોકી કરનાર, ફરનાર, તથા રાત્રે ચોકી કરનાર સીપાઈઓ કોટવાલ તરફથી નીમાતા. કોટવાલનો ચબુતરો ખાસબજારની ચોકી કહેવાતી, અગર તો ખાસ બજારનો બીજો ચબુતરો ત્રણ દરવાજા આગળ હતો એ ચોક્કસ જણાતું નથી. (૨) પાનકોરનો ચબુતરો, (૩) માણેકચોક (૪) ઢીંકવા (૫) દાવરપુર અગર કબીરપુર (અકબરપુર?) ઉર્ફે ખાડીઆ (૬) રાયપુર (૭) આસ્તોડીઆ (૮) રાયખડ (૯) ખાનપુર (૧૦) શાહપુર (૧૧) ઈડરીઆ ચકલો (૧૨) સદરજહા (૧૩) ઝવેરીવાડ. આટલા ચકલા હતાં અને ત્યાં ચોકીઓના ચબુતરા હતા. આમા કેટલીક ચોકીઓ એ જ જગ્યાએ આજે પણ છે. ખમાસ વગેરે કેટલીક જગ્યાએ હાલ ચોકીઓ છે તેનાં નામ અહમદીમા નથી.[૩] કોટવાલ દિલ્હીના મીરે આતીશની (દારૂગોળાની ખાતાનો ઉપરી) મહોરથી નીમાતા મહીને રૂ. ૨૧૩)નો પગાર તથા ૧૦૦ પેદળ અને ૫૦ સ્વાર રહેતા. અને સુબાની તહેનાતીનું લસ્કર રહેતું. ઔરંગઝેબના સમયમાં કોટવાલ બાદશાહ જાતે નીમતા.

શહેર બહારનો ફોજદાર નેનપુરમા આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર રહેતો. એને તાબે ૫૦૦ સ્વાર રાખવા પડતા, અને એ માટે નાઝીમ (સુબો) તરફથી મહીને વીસ હજાર રૂપીઆ મળતા : સ્વારો બહારના જ ન હોય અને એના તહેનાતીમાથી રાખે તોપણ ચાલતું. બસો સ્વારો ફોજદાર પાસે અને બાકીના ચોકીઓ ઉપર રહેતા. સુબાની ગેરહાજરીમાં પાંચ હજાર રૂપીઆ ફોજદારને વધારે મળતા અને સત્તર પરાં તથા હવેલી પરગણાના (દસકોઇ) આઠ ગામની સલામતી જાળવવાનું એને માથે રહેતું.

દિલ્હી દરવાજાની બહાર હાજીપુરમા (શાહપુર અને દિલ્હી દરવાજા બહાર દૂધેશ્વર સુધીનો ભાગ) એક ફોજદાર ૫૫ સ્વાર અને ૨૨૫ પાયદળથી નીમાતો. એ નેનપુરના ફોજદારને તાબે ગણાતો. એના બંદોબસ્તમાં તેર પરા અને બે ગામ હતાં.[૪]

[૩] મીરાતે અહમદી ગુ. આવૃત્તિ પૃ. ૮. અને પૃ. ૧૮૨. અગ્રેજી અને ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં અહીં બહુ ફેર છે. [૪] ઇગ્રેજી અહમદીની આવૃત્તિમાં ૩૫ સ્વાર અને ૨૨૦ પાયદળ લખ્યુ છે; અને પાંચ સ્વાર તથા ૧૦૦ પાયદળ એટલું ચોકી ઉપર રહેતું.

નદીને સામે કાંઠે ફિરોજપુરમા પણ ફોજદારનું સ્થાન હતુ, અને એ પણ નેનપુરના બહાર–ફોજદારને તાબે ગણાતો ૫૦ સ્વારો, ૧૫૦ પાયદળ ત્યા રહેતુ એમા ૫૦ ચોકીઓ ઉપર રહતા ફોજદાર માટે ત્યા નાનો કોટ કરેલો હતો એ ફોજદારીમા દશ પરા અને ૭ ગામનું જોખમ હતુ

ફોજદારી તાબેના સત્તર નાકા આ પ્રમાણે હતા–ઈસનપુર, શાહવાડી, છીતબાગ (સરખેજ પાસે), રાજપુર, જહાગીરપુર, દોહદી (?), પોગીલા (?), નરોડા, સરખેજ, સરસપુર, ધનવાવ (?), કાસમપુર, કોચરબ, સુલા (?), અડાલજ, કાસદા, ચડોળા [૫]

નેનપુરના બહારના ફોજદારને તાબે કેટલાક થાણા પણ હતા જેમાના કેટલાક હાલ છેટે ગામ છે એટલે પાસેના થાણા નીચે પ્રમાણે છે થાણામા સ્વાર અને પેદળ રહેતું અને ઘણુખરૂ કોટ પણ કરવામા આવતો રસ્તા સહીસલામત રાખી ગામડાનુ રક્ષણ કરવાનુ થાણદારને માથે રહેતુ આના થાણા પૂર્વમા રખીયાલ, ગમોલ અને વસ્ત્રાલ, અસારવા, નરોડા, વગેરેમા હતા પશ્ચિમમા વેજલપુર સરખેજ વગેરેમા હતા ઉત્તરમા કાલી, ઓગણજ, અડાલજ વગેરેમા હતા, અને દક્ષિણમા વટવા શાહવાડી ઉર્ફે ફૈઝાબાદ, અસલાલી, બારેજા, જેતલપુર, વગેરેમા હતા કાલીનો કીલ્લો હાલ પણ જોવા જેવો છે એ ભદ્રમા મહેલ બાધનાર આઝમખા એ શાહજહાના સમયમા સુવાલના કોળીઓથી રક્ષણ કરવા માટે બધાવ્યો હતો[૬] જેતલપુરનો કીલ્લો જૂનો છે એમ અહમદીનો કર્તા લખે છે, પરતુ એ જહાગીરના સમયમા સફખાએ બધાવ્યો હોય એમ જણાય છે દરેક થાણાના સ્વાર અને પેદળની વીગત પણ આપેલી છે

સુબાના દીવાનની કચેરી અમદાવાદમા રહેતી એની કચેરીના અધિકારીઓ અને એનો પોતાનો અધિકાર ગૂજરાતના ઇતિહાસ સાથે સબધ ધરાવે છે એટલે હાલ ઉત્તર વિભાગના કમીશનર જેવુ સુબાના દીવાનનુ કાર્ય છે, અને એની પેઠે એ અમદાવાદમા રહી નોકરી કરે છે દિલ્હીના મુખ્ય વઝીરની મહોરથી એની નીમણુક થાય છે

[૫] અહમદી ગ અને ઇ ભાષાતરોમા આ નાકામા ફેર છે ગૂ મા સત્તર લખીને ૫ દર જ આપ્યા છે બને મેળવીને ઉપર આપ્યા છે પોગીલાને બદલે ઇગ્રેજીમા પોલ્ગીત્યા અને ગુજરાતીમા દોહદીને બદલે દુધી લખ્યુ છે [૬] મીરાતે અહમદી ગુ અને ઇ આવૃત્તિ, પૃ ૧૭૬ અને ૧૬૮ એ જ કદાચ ખલીલાબાદ હોય

ન્યાય ખાતું એમાં 'સદર કચેરીએ અદાલત' નામની કચેરીમાં અમલદારની નીમણુક દિલ્હીના વડા સદરસ્સુદુરની મહોરથી થાય છે અને એ એના હાથ નીચેના બીજા કાજીઓને પણ નીમે છે ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપર પણ દેખરેખ રાખી ખુતબા વાચનાર અને નીમાજ પઢનારની નીમણુક કરે છે, અને ધર્માદાખાતા, વક્ફો, દરગાહોના વહીવટ વગેરે ઉપર દેખરેખ રાખે છે એને સુબાના દીવાનને તાબે રહેવુ પડે છે શહેરકાજી શહેરમા ન્યાયનુ કામ કરે છે એને જાતની મનસબ ઉપરાંત વીશ સ્વાર મળે છે સરખેજના કાજીની કચેરી કોઇ વાર જૂદી અને કોઈ વાર અમદાવાદના કાજી ભેગી હોય છે અદાલત ઉલ વાલીઆ–વાલીની કોર્ટ અગર જેને હાઇકોર્ટ જેવુ કાંઇક સ્થાન છે પણ તે ખાલી નામનુ જ છે એમા મુખ્ય એક વકીલ હોય છે એને એક રૂપીઓ રોજ મળે છે બીજા નાના અમલદારોને આઠ આના રોજ હોય છે[7] મુહતસીબની કચેરીનો અમલદાર કાયદાનો બરોબર અમલ થાય છે કે નહિં તે જુએ છે, અને વજન કાટલા વગેરે ખરા છે કે નહિં તેની તપાસ રાખે છે એના મુખ્ય અધિકારીને સો રૂપીઆ પગાર અને તહેનાતમા દશ સ્વાર અપાય છે આ પ્રમાણે સાધારણ સમજણથી, અને મોટા નામો છતા પણ છેક સાધારણ દમામ અને ઓછા ખરચથી ન્યાયખાતુ ચાલતુ હતુ ન્યાય મેળવવા માટે મોટા ખરચો કરવા પડતા નહિં કાયદાની બારીકીઓ અને શબ્દોની મારામારી નહિં જેવી હતી લાંચ રૂશવતો એ સમયમા હોય પરતુ લોકો ઘણી વાર બારોબાર અરજીથી ન્યાય મેળવી શકતા દસ્તાવેજો વગેરે કાજીની મહોરથી થતા દસ્તાવેજોમા સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમા જૂની ગૂજરાતીથી મિશ્રિત થએલી સંસ્કૃત વપરાતી એમ દસ્તાવેજો જોતા ચોક્કસ થાય છે પાટનગર અમદાવાદમાજ કાજીની સહી તથા પંચકુલની સહીથી થએલા દસ્તાવેજોમા ભાષા એ પ્રમાણે વાપરેલી છે એ ઉપરથી સંસ્કૃત ભાષા માટે બાદશાહી સમયમા કાજીઓ તથા બાદશાહો વાંધો નહિં લેતા હોય એમ જણાય છે મોગલાઇમા ફારસીમા દસ્તાવેજો બધે શરૂ થયા એમ માનવાને કારણ છે ખાસ કરીને મુખ્ય શહેરોની કાજીની કચેરીમા

[૭] આ કચેરીઓની વીગત લાંબી છે અદાલતુલવાલીઆને ઇંગ્રેજી આવૃત્તિમા હાઇકોર્ટ લખેલુ છે પરતુ હાઇકોર્ટ જેવો કાંઈ અધિકાર એ કોર્ટને હોય એમ જણાતુ નથી એટલે ગૂજરાતી આવૃત્તિના લખ્યા મુજબ વાલીની કોર્ટ અર્થ ઠીક લાગે છે

ફારસીમાંજ દસ્તાવેજો કરવાનો પ્રચાર વધ્યો. અકબરના હિંદુ પ્રધાન રાજા ટોડરમલે સામ્રાજ્યમા ફારસીને રાજ ભાષા તરીકે વાપરવાનો હુકમ કઢાવ્યો એમ મનાય છે. એનો વિચાર હાલ અંગ્રેજીની પેઠે હિંદુસ્તાનને એક ભાષા વાપરતું જોવાનો હશે.

સ્વતંત્ર બાદશાહીના સંસ્કૃત દસ્તાવેજો તથા મોગલાઇના ફારસી દસ્તાવેજો જે હાલ ઉપલબ્ધ છે તે જોતાં એ વખતની કચેરીના દસ્તુરે અને કાયદાની ભાષાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. દસ્તાવેજોના લખાણ હાલના સોલીસીટરોના બહુ શબ્દોવાળાં લખાણોથી કોઈ રીતે ઉતરતા નથી જણાતા કાયદાની એક પણ બાબત એમાં રહી જતી નથી. આગળ પહેલીજ નોંધમા જણાવેલા દસ્તાવેજો જોવાથી એ વાત સમજાશે.

બક્ષી ખાતું. બક્ષી એટલે ખબર કરનાર irector of Information. પણ એ અમલદારના હાલના અર્થમાં જૂના સમયમાં ભાગ્યેજ કામ થતું. બક્ષીને પાચસો રૂપીઆ પગાર અને પચાશ સ્વાર મળતા. દરેક સરકારી કચેરીઓ અને તેના કામના સમાચાર, અને શહેર તથા સુબામાં બનતા સમાચાર બક્ષીના ગુમાસ્તા સાંજે લાવતા અને બક્ષીઓ બાદશાહને લખી મોકલતા. કેટલીક વખત સમાચાર ખાતાનો મોટો બક્ષી (Director General of Information) બાદશાહને બારોબાર સમાચાર મોકલે છે. અને તે સુબાના અમલદારોથી સ્વતંત્ર જેવો હોય છે. આવા ખાતાને સમાચારખાતું કહે છે. એ કાંઇક છુપી પોલીસ જેવું છે. આ ખાતાને સવનીહ નવીસ અગર ખુફીઆ નવીસ–ગુપ્ત ખબર આપનાર કહે છે.

ટપાલખાતું. જૂના વખતમા ટપાલખાતુ પણ ઠીક હતુ. બાદશાહી વખતનું કેવું હશે તે જણાયું નથી. કાસદો અસલથી દેશમા સારા હતા. મોગલાઇમાં અમદાવાદમાં ટપાલખાતું કાઢવામા આવ્યુ. ટપાલના દરોગાને (પોસ્ટ માસ્તર) વીશ સ્વારો મળતા. સુબાની બીજી કચેરીઓની અને પરગણાની ટપાલ સુબાને તથા બાદશાહને પહોચાડવામા આવતી. અમદાવાદમાં ખંડપ ણુરાની સુધી ઉત્તરમાં આઠથી દશ ગાઉને છેટે ચોકીઓ કરેલી હતી, અને એની વચ્ચે કાસદો તથા કોઇ જગ્યાએ વાહનની ગોઠવણ કરેલી હતી. ખંડપણુરાની સુધી અમદાવાદના ટપાલના અમલદારની સત્તા છે. પછી અજમેરના સુબાની હદ આવે છે. ઔરંગઝેબના સમયમા દક્ષિણમા બાદશાહને ટપાલ મોકલવી

પડતી એટલે ભરૂચ સુધી અમદાવાદના ટપાલખાતાનો અમલ હતો. પચાવન રૂપીઆને ખર્ચે બાસઠ માણસો (હલકારા) રાખવામા આવે છે. એમા બે તારીખ ગીદ્ધા વગેરે લખનાર, અને બે સીપાઇઓ તથા દરોગો શહેરમા રહે છે. બીજા ચોકીઓએ રહે છે. સલામતી માટે ફોજદાર ચાબુદાર જેની હદ હોય એ જોખમદાર હોય છે. બાદશાહી ડાકમા જે હુકમો વગેરે આવે છે એમા ટપાલના દરોગાની મહોર હોય છે. આ ડાકખાતામા ખાનગી માણસોની ટપાલ લેવાતી કે કેમ તે જણાતુ નથી. સાધારણ રીતે અમદાવાદથી બાર દિવસમા અને જરૂર વખતે સાત દિવસમા ટપાલ બાદશાહને પહોચતી. આ ખાતા તરફથી હલકારાખાતું પણ ચાલતુ. એ હલકારા પરચુરણ કામ અને બાદશાહી કાગળોની વ્યવસ્થા કરતા બક્ષી ખાતાથી શરૂ થઈ સમાચારખાતુ, ટપાલખાતુ અને હલકારાખાતું મળીને ખબરપત્રીના ખાતાની કચેરી ગણાતી દરેકના કામ જૂદા હતા. બધાને સાથે અખબાર નવીસ ખાતુ કહેવામા આવતું [૮]

ઘોડાહાજરી (દાઘ) ખાતુ. રાજ્ય અને મનસબદારોના ઘોડા વગેરેની તપાસ અને હાજરી લેવાની કચેરી અમલદારો સાથે બજારમા ચોરસ મકાનમા બેસતી ૫૦૦ ની મનસબના અમલદારોને હાજરી માફ હતી અહમદીમા આ વિશે લબાણ કરેલું છે જેની અહીં અગત્ય નથી. અહમદીમા ઘોડા હાજરીની આ જાતની કચેરી હતી એમ જણાવે છે. ગૂજરાતના સુબાના અમલદાર તથા મનસબદારોના ઘોડા અમદાવાદમા રહેતા હશે અને એમની મોટી સંખ્યા હશે એ ખ્યાલ લાવવા માટે જ આ વર્ણન ઉપયોગી છે. ઓરગઝેબ પછી આ ખાતું બધ થયુ

ખજાનાખાતુ. આના ચાર ભાગ હતા. (૧) ખજાના આમરા, એમા એવા ખાલસા પરગણાની પેશકશી, હિંદુઓના માલનું મહેસુલ, કાપડનું મહેસુલ, ઢોર વગેરેનું મહેસુલ લેવાતું (૨) બાકિયાતશાખા, અમલદારો, વેપારીઓ તકવી, રૈયત પાસેની બાકી રકમો પેશકશીઓની બાકી વગેરેનું ખાતું (૩) ધર્માદાશાખા એમા ચાલીશે એક પ્રમાણે મુસલમાન પર લેવાતી જકાત અને ધરમાદા એમાથી

[૮] મીરાતે અહમદી ઇંગ્રેજી અને ગૂજરાતી આવૃત્તિ ઉપરથી સાર લખ્યો છે નીચે ખાતામા હાલના રીવાજ પ્રમાણે લેતા ઘણા ખાતાનો સમાવેશ થાય છે અને એ માટે અહમદીમા લાબી વીગતો આપી છે

થાય છે એને 'પુનઘર' (પુણ્ય ઘર) પણ કહે છે (૪) જઝ્યાવેરાનું ખાતુ એમ ચાર ખાતા તીજોરીખાતામા ગણાતા તીજોરીખાતાના અમનદારને રૂ ૮૦નો માસિક પગાર મળતો [૯] મહોર અગરશી અગીયાર માસા વજનની, અને રૂપીઓ સાડા અગીઆર માસનો હોય છે ખજાનામા નાણુ મોકલવા માટે એક ગાડામા (બે બળદનુ) ચાલીસ હઝાર રૂપીઆ ભરવામા આવે છે લાખ રૂપીઆ માટે ત્રણ ગાડા કામમા લેવાય છે

કાપડબજારનુ જકાતખાતુ આ ખાતુ 'પાચ ટકાખાતુ' પણ કહેવાય છે પહેલા કાપડ ઉપર પાચ ટકા લેવાતા પરતુ ઔરંગઝેબના વખતમા મુસલમાનો પાસેથી અઢી ટકા, ખ્રીસ્તી પાસેથી સાડાત્રણ ટકા અને હિંદુ પાસેથી પાચ ટકા લેવાનો ઠરાવ થયો હતો [૧૦] પરાઓમા જકાત લેવાની માડવીઓ હતી ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમા કરોડગીરી ખાતુ કાઢવામા આવ્યુ હતુ પણ તે તુરત બધ થયુ હતુ કાપડ જકાત ખાતામા વહેપારીઓના માલની તપાસ થતી આ ખાતામા અમીન અને દરોગો રહેતા નાકાની તપાસ માટે ૧૦ સ્વાર અને ૫૦ પેદળ રહેતુ મુકીમ (એ ખાતાનો એક અમલદાર) બજારોમા બીજી ચીજોની કિંમત નક્કી કરી તે ઉપર સેંકડે બાર આના જકાત લઈ ખજાનામા ભરતો નેનપુરમા (આસ્તોડીઆ બહાર) આ જકાતખાતામા સુરતથી આવતા કરિયાણાની જકાત લેવાતી અને ચામડાની માડવી પણ ત્યા જ હતી ત્યા પાકા ચામડાનું મહેસુલ લેવાતુ ખાતાના મુત્સદ્દીઓની મહોરની પહોચ લઇ વેપારી માલ છોડાવતા સુતરની જકાત પણ ત્યા જ લેવાતી આ ખાતાના નામ ઇસનપુર, જીતબાગ, કાસદ્રા, રાજપુર, જહાગીરપુર, રખીયાલ, સરસપુર નરોડા, શાહીબાગ, અડાલજ, શેખપુર, સરખેજ, શાહવાડી, વગેરે બીજી જગ્યાઓએ પણ હતી [૧૧]

સાયર કોઠાખાતુ (પરચુરણખાતુ) ઉપરના ઘણાખરા પરામા સાયર ખાતાની માડવીઓ હતી તેમા અનાજ વગેરે પણ વેચાતુ અગાઉની સદીમા અહમદીનો કર્તા લખે છે કે હાલ એની કાંઈ નિશાની નથી

[૯] અહમદી પૃ ૧૮૩ (ગૂજરાતી) ખજાના ખાતાના નિયમો પણ અહમદીમા આપેલા છે [૧૦] મીરાતે અહમદી ઇંગ્રેજી અને ગુજરાતી આવૃત્તિ પૃ ૧૮૫ અને ૧૮૪
[૧૧] આ નામોમા ઇંગ્રેજી અને ગુજરાતી આવૃત્તિઓમા ફરક છે જાણીના નામજ અહીં લીધા છે

ઝવેરી અને મનીયારના ધધા ઉપર, હાથીદાંત લકડકામ વગેરે ઉપર સકડે એક અને બે ટકા લેખે મહેસુલ, તથા ઝવેરાત ઉપર દયાવો પામેથી સવા ટકા પ્રમાણે મહેસુલ લેવાતું એની કચેરી જુદી હતી **ટંકશાળખાતાની** કચેરી પણ જુદી હતી ત્યા ચાદી ઉપર મહેસુલ લેવાતુ ચાદીનું ૧૭૨૫૦૦ દામ મહેસુલ આવતુ **પાનખાતુ**, પણ જુદુ હતુ અને તે કોટવાલને તાબે હતુ તેર લાખ ચૌદહજાર દામ પાનખાતાના જમે થતા એ સિવાય **સરકારી દુકાનોના ભાડાનુ ખાતુ અને સરકારી ખરીદીખાતુ** હતુ ખરીદી ખાતાના અમલદારની નીમણૂક મીરે સામાનની મહોરથી દિલ્હીથી થતી બાદશાહ માટે ઘોડાની જાત તપાસીને અમદાવા મા ખરીદી થતી ખરીદીની કિંમત અને અમદાવાદમા ઘોડા જેટલો વખત રહે તેનું ખર્ચ ખજાનામાથી આપવાનો હુકમ હતો

કરકરાકખાના અગર પોશાકખાતું આ ખતાની કચેરી પણ જુદી રહેતી એમા બાદશાહને માટે ઉત્તમ પોશાક ખરીદાતો, તથા વણાવવાનો હુકમ પણ મળતો જરી કસબના કામની ખરીદી થતી કેવા ચિત્રો કાપડમા ભરાવવા એની પણ તજવીજ થતી અમદાવાદના ઇતિહાસમા આ ખાતુ કાઇક અગત્યનું છે કારણ કે આ ખાતું ખાસ ચલાવી અમદાવાદમા વણકરનું કામ ખાસ બાદશાહને લાયક થતું હશે એમ સાબીત કરે છે ઢાકાની મલમલની પેઠે અહીં કિનખાબ વગેરે કામ બાદશાહને લાયક થતું હશે ૧૨ દિલ્હીના મુખ્ય અમલદારની મહોરથી અહીં અમલદાર નીમાતો અને પદર કારકુનો તથા નોકરો એ ખાતામા રહેતા

બાગખાતુ અમદાવાદના બાગબગીચા ખાતા માટે પણ બાદશાહ કાળજી રાખતા અને એનુ જૂદુ ખાતું ચાલતુ એનું વર્ણન આગળ કરીશુ આ ખાતામા શહેર ઉપરાત ગૂજરાતના બીજા બાગોની તપાસ પણ રખાતી

બેતુલ માલ (નીવારસી ખાતુ) નીવારસી માલ જપ્ત થાય તેનું ખાતું અને અમલદારો જૂદા હતા તે મીરે સામાનની મહોરથી નીમાતા

હરડા મુરબ્બા ખાતુ આ ખાતુ વિચિત્ર છે બાદશાહને અમદાવાદની હરડેનો મુરબ્બો ખાસ ભાવતો અને ફાવતો રખિયાલમા બે હરડેના ઝાડ હતા

[૧૨] મીરાતે અહમદી ગૂ આવૃત્તિ ૧૮૯ કારીગરોના ઉત્તેજન માટે ઔરંગઝેબને બહુ કાળજી હતી

તેના ઉપર બાદશાહના ખાસ હુકમથી કાળજી લેવાતી અને એનો મુરબ્બો તૈયાર કરાવી હજુરમાં મોકલાતો. અહમદીનો કર્તા લખે છે કે એક ઝાડ સુકાઈ ગયુ અને એક મે જાતે જોયું છે. અને એનો મુરબ્બો ચાખ્યો છે. પાકી દીવાલ એ ઝાડ પાછળ કરેલી હતી. રખીયાલની આવક એ કામ પાછળ ખર્ચાઈ હતી. ચાંપાનેરમાં પણ કેટલાક ઝાડ હતા.[13]

નોબત અને ઘડિયાળ ખાતું. નેબતખાતું ભદ્રના મુખ્ય દરવાજામા હતું. ઘડિયાળીઓ ૭ ૭ રૂપીઆના પગારદાર બે માણસો હતા. નગારચીઓ ચૌદ હતા અને બે અમલદાર હતા. ઘડિયાળ પહોર પ્રમાણે ઘટ વગાડવાનું હશે પણ એ માટે કાંઈ વીગત અહમદીના કર્તાએ વિશેષ નથી લખી.

ઇમારતખાતું. આ અમદાવાદનું જાહેર બાંધકામ (Public Works)નુ ખાતું હશે. બાદશાહી બાગોની ઇમારતો અને શહેરનો કોટ તુટે ત્યારે તેની મરામત આ ખાતું કરતું. નાનાં ખરચ સૂબાના દીવાનની પરવાનગીથી થતા પણ મોટા ખરચના અડસટ્ટા કરી બાદશાહની મંજુરી મંગાવવી પડતી

તોપખાનાનું ખાતું. આ ખાતામા તોપો રહેતી અને એની વ્યવસ્થા માટે અમલદાર નીમાતો પાછળની અવ્યવસ્થામા સુબાઓ અને બીજા લોકો તોપો લઇ ગયા. આ ખાતાનો અમલદાર મીરે આતિશને બદલે મીરે સામાનની મહોરથી નીમાતો.[1]

લંગરખાતું. (સદાવ્રતખાતુ). આ ખાતા માટે રોજના રૂા. ૫૦) મંજુર થયેલા હતા. અને તેમા ખાવાનું પકાવી ગરીબોને વહેંચાય છે. એમાથી રૂા. ૫) શાહઆલમ સાહેબની દરગાહના લંગરખાનામા, રૂા ૧૦) પાટણ શહેરના સદાવ્રતમા, રૂા. ૧–૨–૦ શાહ વજીઉદ્દીન અલવીની દરગાહના સદાવ્રતમા, અને રૂા. ૨) શેખ ઉલ ઇસ્લામના મદરસામા વાપરવામા આવે છે. અને બાકીના સુલતાન અહમદશાહના હજીરાના લંગરખાનામા વાપરવામા આવે છે. આ રીવાજ થોડે ઘણે અંશે આજે પણ ચાલુ છે

દારૂસ્સિફા–ઔષધાલયખાતુ. આ ખાતામા એક મુખ્ય હકીમ રહે છે અને એ વ્યવસ્થા રાખે છે. શાહ વજીઉદ્દીનની દરગાહ આગળ દસ આના રોજે

[૧૩] મીરાતે અહમદી પૃ. ૧૮૧. ગૂ આવૃત્તિ પૃ. ૧૯૦

એક હકીમ રાખવામાં આવે છે. બે હિંદુ આયુર્વેદી વૈદ્ય પણ રખાય છે અને એકને દસ આના રોજ તથા બીજાને આઠ આના રોજ અપાય છે. દવાઓ માટે રોજના આઠ આના આપવામાં આવે છે. ગરીબોને ખાવાનું પણ અપાય છે. જર્રાં અગર વાઢકાપ માટે (સરજન) એક વૈદ્ય રાખેલો છે. એનો આઠ આના રોજ છે. દવા, ગરીબોની ખોરાકી, વગેરે ખર્ચના વર્ષે બે હજાર રૂપીઆ નીવારસી ખાતામાંથી આપવાનો ઠરાવ છે.

ચીત્તાખાતું. (યૂઝખાતુ) પાલણપુર, કાકરેજ વગેરે બાજુ બીજા કરતા ચિત્તા સારા થાય છે. તેમને પકડવામા આવે છે એ ખાતામા ૨૪ માણસો રહે છે.

ડગલા અને કામળા ખાતું. શિયાળામા ગરીબોને ઓઢવાને કામળા અને ડગલા આપવા માટે દર વર્ષે રૂા. ૧૫૦૦) ખર્ચાય છે. ઔરંગઝેબે એ ખાતું ઉઘાડેલું છે. બીજુ એક ખાતું બાદશાહ મુહમ્મદશાહના (દિલ્હીના) વખતમાં દર માસની તા ૧૧ તથા ૧૨મીએ ખરચવાની રકમ માટે ખોલવામાં આવ્યું હતું. પેગંબર સાહેબના જન્મ દીવસની રાત્રીને માટે રૂા. ૧૧૨) ખર્ચના મજુર થયા હતા.[૧૪]

આ પ્રમાણે મોગલાઇ સુધી વહીવટ હતો મરેઠાઓને વહીવટની દરકાર નહોતી. ઈજારાના રૂપીઆ ભેગા કરવાની જ કાળજી હતી. એટલે એ મળે એટલે જૂના ખાતા ચાલે કે ન ચાલે તે સરખું જ હતું. છતાં ગાયકવાડના વહીવટ દરમ્યાન સુબાઓએ વહીવટ ઠીક કરેલો. મરેઠા સમયમાં વહીવટ નબળો પડીને જે અવ્યવસ્થા થઇ હતી તે કાકાસાહેબ સુબાના સમયમાં કાંઇક ઠીક ચાલ્યુ. એમના વખતમાં નીવારસી કચેરીના કાયદામાં જે ફેર પડયો તે આગળ જોયો છે. એ બાબત ત્રણ દરવાજા ઉપર લેખનો પત્થર લાગડેલો તે હાલ પણ મરેઠા રાજ્યનું શુભ કાર્ય બતાવી રહ્યો છે. ઈ. સ. ૧૮૧૮થી બ્રીટીશે વહીવટ લીધો. બ્રીટીશનો વહીવટ આખા હિંદુસ્તાનનાં બીજાં શહેરોનો હતો એવોજ અમદાવાદનો એટલે હાલ જાણીતો જ છે, અને એનો વિસ્તાર કરવાની અગત્ય નથી. અમદાવાદ મુબાઈ ઇલાકાના ઉત્તર વિભાગનું મુખ્ય શહેર એટલે ઘણી કચેરીઓ હાલ પણ અમદાવાદમાં છે, અને એ જાણીતી છે. કેટલાક બાદશાહી મકાનો તથા

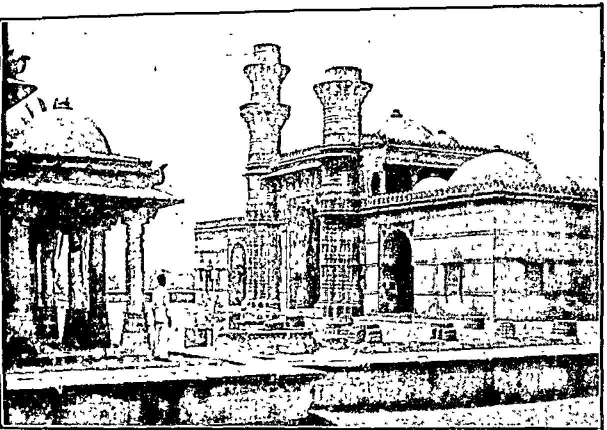
[૧૪] અહમદીની બન્ને આવૃત્તિઓ સરખાવી તે ઉપરથી આ બધો સાર લખ્યો છે

મસ્જીદોમા પહેલા કચેરીઓ બેસતી પણ હવે જૂદા મકાનો થાય છે પોસ્ટ ઓફીસ હજી પણ આજમખાના મહેલમા છે ઉત્તર વિભાગના કેળવણીખાતાનો મુખ્ય અમલદાર બાદશાહી નગારખાનાની જગ્યાએ બેસે છે ભદ્રમા અગ્નિખુણે સદર અદાલતો માટે નના મકાનો બધાયા છે, પણ એના દફતરો આજમખાના મહેલના પાછલા ભાગમા રહે છે. ઉત્તર વિભાગના કમીસ્નર અમદાવાદમા રહે છે, અને શાહીબાગનો જૂનો બાદશાહી મહેલ વાપરે છે. એમની ઓફીસ પણ બાજુમા છે. કલેક્ટરના હાથમા અમદાવાદનો મુખ્ય અધિકાર છે એમ કહેવાય, પણ આખા જીલ્લાનુ કામ હાથમા હોવાથી શહેર માટે ધ્યાન રાખવાનો કલેક્ટરને બહુ વખત મળે નહિ પોલીસ ખાતુ જૂદુજ છે શહેરની અદર તથા બહારના ફોજદારો જૂદા નીમાય છે, પણ એનો વહીવટ જૂની રીત કરતા જૂદો જ છે પબ્લીક વર્ક્સખાતુ ઇજિનેરના તાબામા, અને તીજોરીખાતુ તથા દસક્રોઇના મામલતદારની કચેરીઓ પણ અમદાવાદમા છે જકાત અને મહેસુલખાતા પહેલાના જેવા હાલ હોતા નથી શહેર સુધરાઇ માટે દરવાજે મ્યુનીસીપેલીટી કેટલીક ચીજો ઉપર વેરા લેતી તે હવે બધ થયુ છે લોકલબોર્ડની કચેરી જૂદી છે અને શહેરની હદ ઉપર રસ્તા માટે ગાડીઓ પાસેથી ટોલ લેવાનુ કામ લોકલબોર્ડ કરે છે હાલના વહીવટ ખાતાની વાત હાલ જાણીતી છે એટલે આ વર્ણનમા એના વિસ્તારની અગત્ય નથી

શહેરના વહીવટની અને ઉપજની ઘણીખરી બાબત મ્યુનીસીપેલીટીના હાથની વાત છે પહેલા મ્યુનીસીપેલીટી જેવુ કાઈ ન હોવાથી વહીવટ એટલે સરકારી ખાતા જ મનાતા મ્યુનીસીપેલીટી બાબત આગળ જોઇશુ બાદશાહી (મોગલ) વખતમા શહેરની આવક આ પ્રમાણે હતી–રૂ ૫૦૦૦૦) પરાનું મહેસુલ (જમીનની સાથ) વનસ્પતિ વેરો રૂ ૧૦૦૦૦૦૦) સિક્કા વેરો રૂ ૩૦૦૦૦૦), એ મળી રૂ ૧૩૫૦૦૦૦) થતા હતા અને ફોજદારી તાબાના ખાતામાથી રૂ ૨૦૦૦૦૦) આવતા હતા તેમા કોટવાલના ખાતામાથી રૂ ૧૫૦૦૦), પાન બજારનુ મહેસુલ રૂ ૫૦૦૦૦), ઘોડા વગેરેના વેચાણ ઉપરથી રૂ ૧૦૦૦૦), લાખના વેચાણના રૂ ૫૦૦૦), તાગ કસબના વેચાણના રૂ ૧૦૦૦૦), અરીણ બજારના રૂ ૫૦૦૦), રેશમ ઉપરના રૂ ૧૮૦૦૦), વેતન મજુરોનો વેરો રૂ ૫૦૦૦), ખાનગી એપીઆનો વેરો રૂ ૧૫૦૦), ખોટા કાટલા કરનારના

દંડ રૂા. ૫૦૦૦), દુકાનોનો વેરો રૂ. ૧૫૦૦૦), શહેરનાં બાર પરાંની ઉપજ રૂા. ૩૫૦૦); દરવાજાની ઉપજ (ટોલ) રૂા ૧૩૦૦૦), બીજાં પરાંની ઉપજ રૂા. ૧૪૦૦૦); મીઠાઇ અને પરચુરણ ચીજોનો વેરો રૂા. ૫૦૦૦), આ બધું મળી રૂા. ૧૫૫૦૦૦૦) ઉપજ હતી.[૧૫] આ ઉપજ શહેરની જ હતી. તાલુકાના ગામની ઉપજ જૂદી રહેતી. આ મોગલાઇના છેલ્લા સમયની ઉપજ હોય એમ જણાય છે. બાદશાહી સમયમા કે મોગલાઈમાં કે મરાઠી સમયમાં ઉપજ માટે ચોક્કસ તો કાંઇ જ કહી શકાય નહિ. રાજકર્તાના મગજના તુરંગ ઉપર ઉપજ વધઘટ થાય. હાલની અમદાવાદની ખરી ઉપજ મ્યુનીસીપેલીટીની ઉપજ ઉપરથી કાઢી શકાય. પણ એ બન્નેમાં ફેર છે. ઇનકમટેક્સ પણ શહેરની ઉપજમા ગણી શકાય પણ તે હિંદી સરકારમાં જાય છે અને મ્યુનીસીપેલીટીની ઉપજ શહેર સુધરાઇમા વપરાય છે.

[૧૫] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧૩૧–૧૩૩.

૧૬ બીબી અચુત કુકીની મસ્જિદ

૨

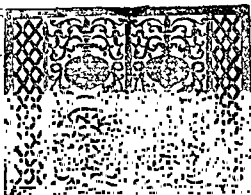
૪

૬

૧૫ અમદાવાદની ટંકશાળના, મુસલમાન બાદશાહોના સમયના સિક્કાઓ

૧ અહમદશાહનો ત્રાંબાનો સિક્કો (અહમદશાહ અસ્સુલતાન નાસીરૂદ્દુનિયા વદ્દીન અબુલફતહ) ૨ મુહમ્મદશાહ બીજાનો ત્રાંબાનો સિક્કો (અસ્સુલતાન મુહમ્મદશાહ અબુલ મુહામીદ અસ્સુલતાન ગ્યાસુદ્દુનિયા વદ્દીન) ૩ કુતુબુદ્દીન અહમદશાહનો સોનાનો સિક્કો (કુતુબુદ્દુનિયા વદ્દીન અહમદશાહ અસ્સુલતાન અલ ખલીફા અમીરૂલ મોમીનીન ખલ્લદત ખીલાફત હુ હી ૮૬૧) ૪ મુહમ્મદશાહ બીજાનો ત્રાંબાનો સિક્કો હી ૮૫૦ (સિક્કે સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન મુહમ્મદશાહ બાદ, તાબ દારૂદ્દબ ગદ્દ કુનં મેહમુદાબાદ બાદ) ૫ મહમૂદ બેગડાનો સોનાનો સિક્કો (નાસીરૂદ્દુનિયા વદ્દીન અબુલફતહ મહમૂદશાહ અબ કુતુબશાહ બીન મુહમ્મદશાહ અસ્સુલતાન હી ૮૬૩) ૬ મહમૂદ બેગડાનો ત્રાંબાનો સિક્કો ટી ૮૬૪ (મહમૂદશાહ બીન મુહમ્મદશાહ અસ્સુલતાન નુસ્સુલતાનુલ આઝમ નસીરૂદ્દુનિયા વદ્દીન) ૭ બહાદુરશાહનો રૂપાનો સિક્કો હી ૯૩૩ (કુતુબુદ્દુનિયા વદ્દીન અબુલ ફત્લ બહાદુરશાહ બીન મુઝફ્ફરશાહ બીન મહમૂદશાહ બીન મુહમ્મદશાહ બીન અહમદશાહ બીન મુહમ્મદશાહ બીન મુઝફ્ફરશાહ-૯૩૩)

પ્રકરણ ઓગણીસું

અમદાવાદની ટંકશાળ અને સિક્કા

અમદાવાદમાં ખૂણે પડેલો એક નાનો ભાગ હાલ પણ ટકશાળ તરીકે ઓળખાય છે એ જગ્યાએ બાદશાહ જહાંગીરના સમયની ટકશાળ હતી મોગલ સામ્રાજ્ય પહેલા અમદાવાદ જ્યારે સ્વતંત્ર ગૂર્જર-મુસલીમ સામ્રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હતુ ત્યારે ત્યાં મોટી મુખ્ય ટકશાળ હોય એમા નવાઇ નથી એ ટકશાળ ક્યા હશે એ જાણવાનુ હાલ કાંઈ સાધન નથી બાદશાહ જહાંગીરે નવી જગ્યાએ જ ટકશાળ કરાવી હશે કે જૂની ટકશાળને સુધરાવી હશે એ કહેવુ પણ મુશ્કેલ છે પરતુ પોણાબસો વર્ષની સ્વતંત્ર બાદશાહીમા મહારાજ્યને શોભે એવી ટકશાળ અમદાવાદમા હશે એમ માની શકાય

ટકશાળ

બાદશાહ અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યા પછી અમદાવાદમા તુરત સિક્કા પાડવાનું કામ શરૂ થયુ હશે પરતુ અમદાવાદના નામના સિક્કા કમનસીબે બહુ જ ઓછા જડેલા છે સ્વતંત્ર બાદશાહીમા ગૂજરાતમા પાચ જગ્યાએ સિક્કા પડયા છે એમ જણાય છે એમા મુખ્ય નગર તરીકે અમદાવાદ, બીજુ અહમનગર (ઇડર પાસે) ત્રીજુ મુસ્તફાબાદ (જૂનાગઢ), ચોથુ મુહમ્મદાબાદ (ચાપાનેર), આ ચાર જગ્યા ઉપરાત ખાનપુર[૧]ના નામના થોડા સિક્કા પણ મળે છે પરતુ ગૂજરાતના બાદશાહોના સિક્કાઓનો મોટો

અમદાવાદની ટકશાળના સિક્કા

[૧] ખાનપુરની ટકશાળ માટે ડૉ ટેલર કાંઈ ચોક્કસ લખતા નથી મહી નદી ઉપર ખાનપુર છે તે એ હશે એમ કલ્પના કરે છે

ભાગ તો ટંકશાળના શહેરના નામ વગરનો જ જડેલો છે, અને કેટલાકમાં સાલનું વર્ષ પણ આપેલું નથી. સુલતાનની શરૂઆતથી ઘણાં વર્ષો સુધી અમદાવાદના નામના સિક્કા મળતા નથી. ફક્ત છેવટનાં વર્ષોમાં એવા સિક્કા મળે છે. એટલે શરૂઆતના જે સિક્કાઓમાં ટંકશાળના શહેરનું નામ નથી તે બધા કોઇ પણ શહેરના નામ વગરના છે.

અમદાવાદમાં લાંબો સમય રહી ગૂજરાતના સિક્કાઓનો ખાસ અભ્યાસ કરી બાદશાહી અને એ પછીના સમયના સિક્કાઓ ઉપર વિદ્વત્તાપૂર્ણ સમર્થ લેખ તૈયાર કરી રેવરન્ડ ડૉ. ટેલરે ગૂજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસકો ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. એમનું માનવું અહીં ખાસ વજનવાળું ગણી શકાય. ડૉ. ટેલર "ગૂજરાતની બાદશાહીના સિક્કા" એ નામના પોતાના લેખમાં લખે છે કેઃ-"આખી ગૂજરાતી સુલ્તાનતના સમયમાં એના પાટનગરની જ ટંકશાળમાં સિક્કા પાડવાની પ્રવૃત્તિ છેવટના વર્ષો-હી. સં. ૯૭૦-૯૭૭-૯૭૮ અને ૯૯૧ના વર્ષોમા જ થઇ હોય એ કેવળ અશક્ય જ વાત જણાય છે. આ અશક્યતા જ એટલી ભારે છે કે એથી આપણે ટંકશાળના નામ વગરના બધાયે સિક્કા અમદાવાદમાં જ પડ્યા હશે એમ વાધા વગર હિંમતથી માનીએ, અને એવા સિક્કા ઘણા છે. અમદાવાદમા ગૂજરાતની પહેલી ટંકશાળ થઈ હોય અને સમય તથા ઉપયોગિતા બન્નેથી એનું મહત્ત્વ બહુ હોય, એટલે એનું નામ સિક્કા ઉપર લખવું જરૂરનું જણાયું ન હોય. એથી ઉલટું બીજી ટંકશાળોનાં નામ આપ્યાં છે અને પ્રમાણમા એવા એવા સિક્કા ઓછા છે એટલે અમદાવાદથી જૂદા પાડવાને બીજી ટંકશાળોના નામ પાડયાં હોય."[૨]

ડૉ. ટેલરનો મત

આ દલીલ સત્ય અને મજબુત છે. શરૂઆતમાં અમદાવાદની ટંકશાળ જ હોય, અને એ મુખ્ય શહેર હોવાથી એનું નામ સિક્કા ઉપર ન પાડયું હોય. પાછળથી બીજાં શહેરોમાં ટંકશાળો થઇ એટલે એને જૂદી પાડવા તે તે

[૨] Dr. Taylor's Coins of Gujarat Sultanat p. 35. સમર્થન માટે સરખાવો પ્રો. કામીસેરીયેટ કૃત. History of Gujarat Saltanat in J. B. B. R. A. S. No. LXXI. P 103.

શહેરનાં નામ લખ્યા હોય. એટલે અમદાવાદના બાદશાહોના સિક્કામાં જેના ઉપર ટંકશાળનું નામ ન હોય તેને અમદાવાદમાં પડેલા સિક્કા તરીકે આપણે વગર હરકતે ધારી શકીએ. અકબરે અમદાવાદ લીધા પછી તુરત પાડેલા સિક્કામા 'ટંકશાળનું સ્થાન' એવું નામ અમદાવાદનુ' આપ્યું છે. એટલે અમદાવાદની ટંકશાળની પ્રવૃત્તિ બીજા શહેરો કરતાં વધારે હશે, અને એથી અમદાવાદમાં પડેલા સિક્કા ઉપર નામ લખવું જરૂરનું નહિ લાગ્યું હોય.

ટંકશાળના નામ વગરના સિક્કા અમદાવાદના છે

સિક્કાઓમાં અમદાવાદની ટંકશાળનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના સમયમાં એટલે બાદશાહીના અંત સમયમા જ કર્યો છે એવા સ્પષ્ટ નિર્દેશવાળા સિક્કાઓ ત્રાંબાના જ હાથ લાગ્યા છે. બીજી ભારે ધાતુના જે સિક્કા છે તેના ઉપર બીજી ટંકશાળોનાં નામ છે, અને નામ વગરનો જે મોટો ભાગ છે તેને આપણે અમદાવાદના સિક્કા કહી શકીએ.

નામ ત્રાંબાના સિક્કા ઉપર ખાસ દેખાય છે

અમદાવાદના નામના જે સિક્કાઓ છે તેમાં અમદાવાદને "શહરે મુઆઝ્ઝમ-મહાન શહેર-કહેલું છે. અકબર બાદશાહના સમયના અમદાવાદના સિક્કા ઉપર 'દાર-અલ-દર્બ-ટંકશાળનુ સ્થાન, એવું વિશેષણ અમદાવાદને આપેલું છે. આ વિશેષણ સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના કેટલાક સિક્કા ઉપર પણ જણાય છે, અને એ એણે ફરી અમદાવાદ જીત્યુ તે સમયના છે. અકબર બાદશાહના સમયના કેટલાક સિક્કાઓમાં અમદાવાદને દાર-અલ-ખિલાફત'-ખિલાફતનું સ્થાન, 'દાર-અલ-સલ્તનત', મહારાજ્યનું સ્થાન, એવાં વિશેષણો આપેલાં છે; અને રૂપી-અલ-દરજાતના રૂપીઆ ઉપર 'ઝિન્નત-ઉલ-બિલદ" એવું નામ લખેલું છે એનો અર્થ 'શહેરોનું સૌંદર્ય' એવો થાય છે.

અમદાવાદની ટંકશાળના નામ

સુલતાન અહમદશાહના રાજ્યના સોળ વર્ષ પછી એણે ઈડર પાસે અહમદનગર વસાવ્યું. એટલે એ પછીના કેટલાક સિક્કા ઉપર અહમદનગરનું નામ છે. એ તથા અમદાવાદ એ બે જ શહેરો અહમદશાહના સમયમા ટંકશાળ-

વાળા હોય એમ જણાય છે. અહમદનગરના સિક્કા ઉપર એનું નામ છે. એટલે અહમદશાહના જે સિક્કા સાલ તથા ટંકશાળના નામ વગરના છે તે બધા અમદાવાદના હોય એમ ચોક્કસ માની શકાય.

સુલતાન અહમદના પુત્ર મુહમ્મદ અને તેના પુત્ર કુતુબુદ્દીન અને મહમૂદ બેગડાના સિક્કા, તથા તે પછીના જેમણે વધારે વર્ષ રાજ્ય કરેલું તેવા બાદશાહોના સિક્કા જડેલા છે. મહમૂદ બેગડાના સમયના શરૂઆતના સિક્કામા ટંકશાળનુ નામ આપેલુ નથી સંવત આપી છે. જૂનાગઢ અને ચાંપાનેરની ટંકશાળો એના રાજ્યની શરૂઆતના સમયમા હતી નહિ એટલે એ બધા સિક્કા પણ અમદાવાદનાજ મનાય બધા બાદશાહોમા મહમૂદ બેગડાના સિક્કા સર્વથી સુંદર દેખાવના છે. સોનારૂપાના સિક્કા પણ મળે છે આ બાદશાહના સમયમા પડેલા રૂપાના સિક્કા 'મહમૂદી'ને નામે પ્રસિદ્ધ થયા હતા, અને એના પછીના ઘણા બાદશાહોના સમય સુધી એ ચાલતા હતા અમદાવાદના બજારમા જૂના સિક્કા તરીકે મહમૂદી ઘણીવાર હાથ લાગે છે બાદશાહનું નામ એના સમયના સિક્કાને અગર સાધારણ રીતે સિક્કા માત્રને લાગુ પડ્યું એવો દાખલો ફ્રેંચ નેપોલિયન નામના સિક્કા સમ્રાટ નેપોલિયનના નામથી કહેવાયા એમા મળી આવે છે. સિક્કના વજન વારવાર બદલાતા હોવાથી મહમૂદીની કિંમત કેટલી તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી પરંતુ ઈ સ. ૧૬૩૩મા આવેલો મુસાફર મેન્ડેરલો લખે છે કે "મહમૂદી સિક્કા હલકી મેળવણીથી બનાવાય છે, અને તે સુરત ભરૂચ તથા ખંભાતમા આવે છે ૨૬ પૈસાનો એક મહમૂદી અને ૫૪ પૈસાનો એક રૂપીઓ એમ ચાલે છે" મહમૂદીની કિંમત માટે રા મગનલાલ વખતચંદે પણ આ પ્રમાણે જ લખેલુ છે આ ઉપરથી બાદશાહી સમયમા મહમૂદી સુરત વગેરે જગ્યાએ જ ચાલતા હશે, અને અમદાવાદમા નહિ ચાલતા હોય એમ માનવાનું નથી દાદાહરીની વાવના લેખમા મહમૂદીનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી ખુદ મહમૂદ બેગડાના સમયથી જ એના રૂપીઆને મહમૂદી નામ અપાયુ હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સિક્કા

સાધારણ રીતે બાદશાહી સમયના રૂપીઆને ટંકા કહેતા. એ સમયના દસ્તાવેજોમા અમુક 'રાજમટંકા' એ રીતે રકમનો ઉલ્લેખ થતો એટલે વધારે ઓછા વજનનો બાધ આવતો નહિ ગેઝેટીઅરના લેખક જણાવે છે કે ટંકશાળ

ઉપર શહેરની એક નામાંકિત વેપારી પેઢીની પણ દેખરેખ તે સમયે રહેતી, અને દર ૧૦૦ સિકકે રૂ. ૧૩–૪–૦ ધરમાદા વગેરેને માટે જુદા કાઢવામા આવતા સોના ચાદીના બજાર ઉપર પણ ટંકશાળનો અધિકારીવર્ગ દેખરેખ રાખતો.

સિકકાના આકાર ગોળ છે. પણ કેટલાકમા અંદર જૂદા જૂદા આકારની કિનારી બાધીને અક્ષરો કોતર્યા છે કેટલાકમા ગોળ પણ કાગરાવાળી કિનારી, કેટલાકમા ચોરસ કિનારી, અને કેટલાકમા ચોરસ કિનારને વચ્ચેથી ખૂણા પાડી તારા જેવી કિનારી બાધી અક્ષરો કોતરેલા છે.[3]

સિક્કાઓમા મોગલાઇના સિક્કાઓની પેઠે ખલીફોના નામ દેખાતા નથી. બાદશાહોના નામ અને કોઇકોઇમા આખી વશાવળી આપેલી છે. ઘણા સિક્કાઓમા સાલ અને બાદશાહના નામ હોય છે

સિક્કાઓનુ લખાણ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના એક સોનાના સિક્કામા આગળ – "મહમૂદશાહ નસીર ઉદ્ દુનિયા વુદ્દીન અબુલ ફતહ", અને પાછળ.–અબ કુતુબશાહ બીન મુહમ્મશાહ સુલતાન " એમ લખેલું છે. એનો અર્થ "મહમૂદ, દુનિયા અને ધર્મનો રક્ષક તથા વિજયનો પિતા કુતુબશાહનો ભાઇ, મુહમ્મદશાહનો પુત્ર, સુલતાન" એવો થાય છે. આ સોનાનો સિક્કો હી. સં. ૮૬૩ એટલે મહમૂદ ગાદીએ આવ્યો તે જ વર્ષનો છે. ઘણા સિક્કા ઉપર બાપના નામ નથી લખ્યા. ફક્ત હી. સં ૮૨૮ના સુલતાન અહમદના સિક્કા ઉપર છે, અને સુલતાન મહમૂદ પછીના સિક્કાઓ ઉપર છે.

સુલતાન બહાદુરના હી. સ ૯૩૩ના એક સિક્કા ઉપર છેક આદ્ય સ્થાપક સુલતાન મુઝફ્ફર પહેલા સુધીની વંશાવળી આપેલી છે એ પણ એના રાજ્યની શરૂઆતના સમયનો સિકકો હોવાથી ટંકશાળનું નામ નથી, એ કારણથી એ અમદાવાદની ટંકશાળનો હોવો જોઇએ. એ સિકકો ચાદીનો છે[4] બાદશાહી સિક્કાઓના જૂદા જૂદા લખાણ આગળ આપ્યા છે.

અકબર બાદશાહના સિક્કા જે અમદાવાદમા પડેલા તે રસ પડે એવા

[3] સરખાવો ડૅા. ટેલરના લેખમા આપેલા સિક્કાના ચિત્રો અને લેખ પૃ. ૪૯થી૬૦.

[4] Coins of Gujarat Sultanat p. 30, 33, 52

છે. અમદાવાદનું નામ 'ટંકશાળનું સ્થાન' 'દાર-અલ-ઝર્બ' અકબરે શરૂઆતમાં રાખ્યું હતું એ જોયું. એ પછી જે નામ રાખ્યાં હતાં તે પણ જોયાં. શરૂઆતમાં 'અકબર' નામની આગળ 'જલાલુદ્દીન' અને પાછળ 'બાદશાહે ગાઝી" વગેરે ઉપનામો અકબરે પાછળથી કાઢી નાખ્યાં. મોગલ સિક્કાઓમાં ખલીફનાં નામો લખાતાં તે પણ ન લખ્યાં. એમ કહેવાય છે કે અકબરની ધાર્મિક માન્યતાઓમાં પાછળથી બહુ ફેર થયો હતો. તેની અસર એના સિક્કાઓ ઉપર પણ રહી ગઈ છે. ઈ. સ. ૧૫૮૪ પછી હીજરી સંવતને બદલે અકબરના રાજ્યાભિષેકના વર્ષથી નવો સંવત ગણી, ઈલાહી સં. સિક્કા ઉપર પડવા માંડયો. અને 'અલ્લાહુ અકબર' એ શબ્દો એવી રીતે લખવા માંડયા કે એનો બેવડો અર્થ થાય. 'પરમેશ્વર મહાન છે' અગર 'અકબર પરમેશ્વર છે' એમ બે અર્થ નીકળી શકે એવી રીતે લખવું શરૂ કર્યું. આમ કરવામાં અકબરની માન્યતા માટે મતભેદ સંભવી શકે. પરંતુ પોતામાં ઈશ્વરી અંશ છે એમ પ્રજાને મનવવા માટે અકબરની ઇચ્છા હશે એમ મી. રોજર્સનું ધારવું છે.[૫] હી. સં. ૯૮૭મા અમદાવાદની ટંકશાળમા પડેલા અકબરના એક સિક્કામાં તો 'અલ્લાહુ અકબર'-'ઈશ્વર સર્વથી મોટો છે,' એ શબ્દોને બદલે 'અકબર અલ્લાહ'-'અકબર ઈશ્વર છે' એવા શબ્દો લખેલા છે, અને એ ઉપલી માન્યતાનું સમર્થન કરે છે. ઘણાયે સિક્કાઓ "અકબર અલ્લાહ, જલ્લ જલાલુ હુ", અકબર ઈશ્વર છે એની કીર્તિ વધો" એવા શબ્દો આગળ લખેલા અને પાછળના ભાગ ઉપર ટંકશાળનું શહેર તથા ઈલાહી સંવત લખેલા બજારોમાં થોડા આનામાં કોઈવાર વેચાતા મળી આવે છે.[૬]

અકબરના સિક્કા

જહાંગીર બાદશાહ જ્યારે અમદાવાદમાં રહ્યા ત્યારે અમદાવાદ શહેરનો વહીવટ નૂરજહાં બેગમે કર્યો હતો. અમદાવાદમાં કાળુપુર જતાં જે ટંકશાળની છે જગ્યા આવે છે એ જહાંગીરની ટંકશાળને નામે ઓળખાય છે. એ ટંકશાળમાં "નૂરજહાં, જહાંગીરની સ્ત્રી, અમદાવાદની સ્ત્રી સુબેદાર" એવા શબ્દો સાથે સિક્કો પડયો હતો. મોગલ સામ્રાજ્યમાં ટંકશાળો ઘણી જગ્યાએ

[૫] જુઓ J. B. B. R. A. S. LXXIV. પૃ. ૧૪૪.
[૬] એજ પૃ. ૧૪૩-૧૪૫.

ા. પરંતુ સોનાના સિક્કાની ટંકશાળો ચાર જ હતી. એ ચારમાં અમદા-
દનું સ્થાન હતું. મોગલ રાજ્યમાં ખાસ નોંધવા જેવો બનાવ એ છે કે
હજહાં બીમાર પડયા પછી મુરાદબક્ષે અમદાવાદમાં ગાદીએ બેસી પોતાને
મે સિક્કો પડાવ્યો હતો. પ્રો. વિન્સેન્ટ સ્મીથે પોતાના ગ્રંથમાં મુરાદબક્ષનો
ક સિક્કો, એ જ વખતનો, ગાદી બેઠો તેનું વર્ણન કરતાં આપ્યો છે, અને
ના ઉપર અમદાવાદનો છે એમ એમણે લખ્યું નથી. પરંતુ એ અમદાવાદ
વાય બીજે પડે તેમ હતું જ નહિ, એમ વિન્સેન્ટ સ્મીથ પોતે લખે છે તે ઉપરથી
મજાય છે. એટલે એ અમદાવાદનો જ સિક્કો છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી.
મ નામના કેટલાક સિક્કા મોગલાઈમાં ચાલ્યા છે. એની કિંમત નક્કી થઈ
કી નથી. પરંતુ એ ત્રાંબાના હશે એમ લાગે છે. મીરાતે અહમદી (પૃ. ૨૭૩)માં
ેદ માસા વજનના દામ ગણવા માટે અરંગઝેબના સમયમાં હુકમ આવ્યાનો
લ્લેખ કરેલો છે. એ વખતે ત્રાંબાના સિક્કાની તાણ પડવાથી અમદાવાદના
રાફોએ લોઢાના પૈસા પાડી ચલાવી દીધા હતા. એ કારણથી સુબા એ દેશાવરથી
ાંબું ખરીદી ત્રાંબાના સિક્કા પડાવ્યા. ટંકશાળના દરોગા (manager)ને
સા ઉપર મહેસુલ ન લેવાના હુકમનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે. આગળ
પૃ. ૩૫૧) અમદાવાદના શરાફોએ એકમત થઈ ઓછા વજનના રૂપીઆ
લાવી દઇ એ રૂપીઆ લેતી વખતે ભારે વટાવ માંગી પ્રજાને હરકત કરવાનો
ણ ઉલ્લેખ છે.

મોગલાઇ પછી મરેઠાઓએ એ જ ટંકશાળમા સિક્કો પડાવ્યાનું એ
ાજ્યના પ્રકરણમાં જોયું. જૂના રૂપીઆમા મરેઠા સરકારે થોડાં ચિન્હોનો
રફાર કર્યો હતો. એને સિક્કાઈ રૂપીઆ કહેતા. એ રૂપીઆ કાઠીઆવાડ સુધી
ાલતા હતા. ઈ. સ. ૧૮૧૭મા મી. ડનલોપે ટંકશાળ બંધ દેખી, અને સિક્કાના
લણની ઘણી અછતને લીધે વેપાર બગડી ગયેલો દીઠો. મોગલાઈના અંત
ામયમાં થયેલું તથા મરેઠા કાળમા ચાલુ રહી આ સમયે પણ કાયમ રહેલું
ાંટનું ચલણ અમદાવાદના ચલણના ઇતિહાસમાં નવીનતા ઉમેરે છે. એ માટે
ાગળ વિસ્તારથી જોઇશું. આવી વસ્તુસ્થિતિ જોઈ મી. ડનલોપે મુંબાઇગરા
. ૯૩-૨૯૨ના રૂ. ૧૦૦) સિક્કાઈના હિસાબે નવા સિક્કા પડાવ્યા. એ
ખતે હાલી સિક્કા નામના સિક્કા શહેરની અંદર ચાલતા હતા, તથા અમદા-
ાદની ટંકશાળમાં પડેલાં નવ જાતનાં ચલણ બહાર જીલ્લામાં ચાલતાં હતા

એમ ગેઝેટીઅરના લેખક મી૦ લેલી લખે છે એ દરેકની કિંમતમાં ફેર પડતો આ કારણથી વેપારમાં અનિશ્ચિતતા રહેતી અને હૂંડીઆમણમાં સટ્ટો ચાલતો. બ્રીટીશ સરકારે મી૦ ડનલોપે પડાવેલા સિક્કા૭ તીજોરીમાં લેવાનું જાહેર કર્યાથી બહારના ખેડૂતોને બહુ હરકત પડતી ઈ.સ. ૧૮૨૮ સુધીમાં એ સિક્કા સિવાય બીજા બધા બંધ થયા એ પછી ઈ. સ. ૧૮૩૭માં કંપની સરકારના રૂપીઆ ચાલુ થયા જૂના સિક્કા મુબાઈની ટંકશાળમાં ખેંચી લીધા અમદાવાદની ટંકશાળ બંધ જેવી હતી તે તદ્દન બંધ થઈ આમ છતાં ઈ. સ. ૧૮૪૯માં મી૦ ફ્રેમેટ લખે છે કે વેપારીમાં જૂના સિક્કા ૧૫૦૦૦૦૦૦) જેટલા ચાલુ હતા પણ સરકારમાં ચાલતા નહિ ધીમે ધીમે એ બંધ થઈ કંપની સરકારના રૂપીઆ ચાલુ થઈ ગયા

અમદાવાદના બાદશાહોના અમદાવાદની ટંકશાળમાં પડેલા સિક્કાઓમાંથી જે જે હાથ લાગ્યા છે તેમાં કેટલાકમાં લખાણ રસમય અને જુદાં જુદાં છે તેમાંના કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે —

આગળ—અહમદશાહ અસ્સુલતાન પાછળ—નાસીરૂદ્દુનિયા વુદ્દીન અબુલ ફતહ૭	તાંબાનો ૧૩૮ ગ્રેનનો સિક્કો તારીખ નથી આપી
આગળ અસ્સુલતાન મુહમ્મદશાહ અબુલ મુહામીદ પાછળ અસ્સુલતાન ગ્યાસુદ્દુનિયા વુદ્દીન૮	ત્રાંબાનો ૧૪૩ ગ્રેનનો સાલ નથી ૮૪૬ હીજરી
આગળ—સિક્કે સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન મુહમ્મદશાહબાદ પાછળ—તાબ દારૂદ્દુનિયા કુર્સ મેહેમાબાદ બાદ૯	ત્રાંબાનો ૨૧૭ ગ્રેન તા નથી આપી આ સિક્કા ઉપર બેત છે
આગળ—કુતુબુદ્દુનિયા વુદ્દીન અહમદશાહ અસ્સુલતાન પાછળ—અન ખલીફા અમીરૂલમોમનીન ખલદત ખીલફતહુ૧૦	સોનાનો ૧૪૪ ગ્રેનનો સિક્કો સા હી ૮૬૧

[૭] દુનિયા તથા દીનના પાલક ફતેહનો પિતા તે સુલતાન અહમદશાહ" [૮] સુલતાન મુહમ્મદને નાસીરૂદુનિયાને બદલે ગ્યાસુદ્દુનિયા ઉપનામ લગાડ્યું છે ધર્મ અને દુનિયાની મદદરૂપ [ ] આ બેત છે અર્થ ધર્મનો મદદગાર સુલતાન મુહમ્મદશાહનો સિક્કો ટંકશાળના સ્થળમાં સૂર્ય ચંદ્ર રહે ત્યાં સુધી આબાદ રહો ' [૧૦] કુતુબ-ધ્રુવ (Polestar) ' દુનિયા અને ધર્મના ધ્રુવ અહમદશાહ સુલતાન ' આ સિક્કામાં કુતુબુદીન બાદશાહનુ ખરૂ નામ અહમદશાહ (બીજો) સ્પષ્ટ આપેલુ છે ખીજી હાંસીમાં

આગળ-નાસીરૂદુનિયા વુદ્દીન અબુલફતહ મહમૂદશાહ પાછળ-અબ કુતબશાહ બીન મુહમ્મદશાહ અસ્સુલતાન[૧૧]	સોનાનો ૧૪૫ ગ્રેનનો સિક્કો સાલ ૮૬૩ હી સં.
આગળ-મહમૂદશાહ બીન મુહમ્મદ અસ્સુલતાનુ- પાછળ-રસુલતાનુલઆઝમ નસીરૂ દુનિયા વુદ્દીન[૧૨]	ત્રાંબાનો ૧૪૫ ગ્રેનનો સિક્કો હી. સં. ૮૬૪.
આગળ-મુઝફ્ફરશાહ બીન મહમૂદશાહ અસ્સુલતાનુ ખલદુલ્લાહ મુલ્કહુ પાછળ-શમ્સુદુનિયા વુદ્દીન અબુનસ્ર અલ મુય્યેદ બતાઈદુર્રહેમાન[૧૩]	ખાત્રીવાળી હકીકત નથી.
આગળ-કુતુબદુનિયા વુદ્દીન અબુલફતહ બહાદૂરશાહ બીન મુઝફ્ફરશાહ પાછળ-બીન મહમૂદશાહ બીન મુહમ્મદશાહ બીન અહમદશાહ બીન મુહમ્મદશાહ બીન મુઝફ્ફરશાહ ૯૩૩[૧૪]	ચાદીનો ૧૩૦ ગ્રેનનો સિક્કો હી સં ૯૩૩.
આગળ:-શહર મુઆઝીમ અહમદાબાદ પાછળ-શમ્સુદુનિયા વુદ્દીન અબુનસ્ર[૧૫]	ત્રાંબાનો ૧૪૪ ગ્રેનનો સિક્કો હી. સં. ૯૭૦.
આગળ-અસ્સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ઇબ્ન મહમૂદશાહ ૯૯૧ અહમદાબાદ પાછળ-લાઇલાહા ઇલ્લિલ્લાહુ મુહમ્મહુ ૨સુલિલ્લાહ બસિદ્દકે અબિબિક્ર બઅદલે ઉમર[૧૬]	ચાદીનો ૧૭૪ ગ્રેનનો સિક્કો હી. સ. ૯૯૧.

અર્થ સ્પષ્ટ નથી થતો 'અલ ખલીફા' લગાડેલુ છે તે માટે એમ કહેવાય છે કે મુસલમાની રાજ્યના સિક્કામા ચાર ખલીફના નામ આવે છે પણ 'અલ ખલીફા' આવતુ નથી. ગૂજરાતના સુલતાનો પોતાને ખલીફ શબ્દ લગાડતા કે કેમ તે માટે ફારસી અને અરબીના વિદ્વાનોએ કાઈ ચોક્કસ સશોધન કરી પ્રકાશ પાડવો જોઇએ એજ પ્રમાણે 'અમીરૂલ મોમીનન' એવા શબ્દો પણ ખલીફનેજ લગાડાય છે. એ શબ્દો ગૂજરાતના સુલતાનો કેમ લગાડતા તે માટે પણ પ્રકાશ પડવો જરૂરનો છે [૧૧] આ સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો સિક્કો છે એમા 'અખે કુતુબશાહ', 'કુતુબશાહનો ભાઈ', એમ લખ્યુ છે તે ખાસ નોધવા જેવુ છે [૧૨] અસ્સુલતાનુસ્સુલતાનુલ આઝમ=મોટા સુલતાનોનો સુલતાન [૧૩] શમ્સુદુનિયા વદ્દીન=દુનિયા અને ધર્મનો સૂર્ય. અલ્મુય્યેદ બતાઇ દુર્રહેમાન=પરમેશ્વરના બળથી બળવાળો થયેલો [૧૪] આ સિક્કામા બહાદૂર શાહને કુતુબદુનિયા કહ્યો છે. સિક્કામા આખા વશનુ પેઢી નામુ આપ્યુ છે એ વિશેષતા છે [૧૫] આમા અમદાવાદનું નામ સ્પષ્ટ આપ્યુ છે શહેર મુઆઝમ=મહાન શહેર. [૧૬] આ સિક્કામા પરમેશ્વર એકજ છે અને મુહમ્મદ એનો પેગબર છે એ અર્થનુ ઈસ્લામી ધર્મનુ પવિત્ર વાક્ય આપેલુ છે અને ચારને બદલે બે ખલીફના નામ આપ્યા છે

પ્રકરણ વીસમું

અમદાવાદનાં પરાં

અમદાવાદનાં પરાનો ઇતિહાસ પણ રસમય છે. અમદાવાદનાં જે પરાં તવારીખકારે નોંધ્યાં છે તે જોતાં શહેરની મોટી વસ્તી હશે એમ લાગે છે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે '૩૬૦ પરાં હતાં અને કોઈ કહે છે કે ૩૮૦ હતાં.' ૩૬૦ નો આંક માનવા જેવો નથી. ૩૬૦ નો આંક માનીતો છે એટલે જેમ ચૌટાં ચોરાશી અને બજાર બાવન કહેવાય છે તેમ

પરાની સંખ્યા

એથી વધારે સંખ્યાને માટે ૩૬૦ કહેવાય. હફ્ત ઇકલિમમાં પણ પરાની સંખ્યા ૩૬૦ ની આપેલી છે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા એના સમયમાં વસ્તીવાળા તથા ઉજડ જોયેલાં, અને નામના કહેવાતાં બધાં મળીને ૧૧૦ પરાંના નામ આપે છે. બાદશાહી વખતમાં કેટલાં પરાં હશે તથા મોગલાઈમાં કેટલાં હશે એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. અહમદીનો કર્તા જૂનાં નવાં બધાં લખે છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યોમાં અને લેખોમાં પણ અમદાવાદનાં પરાંના નામ નીકળી આવે છે એમાંના કોઈ પરાં મીરાતે અહમદીમાં જડતાં નથી એટલે ચાર સદીઓમાં કેટલાયે પરાં નવાં વસ્યાં હશે, જુનાં નાશ પામ્યાં હશે અને કેટલાનાં નામ બદલાઈ ગયાં હશે.

અમદાવાદ એક દીવસમાં વસ્યું નથી. ભદ્રની આસપાસ અમીરો વગેરે લોક વસતા ગયા અને કોટ પુરો થયા પછી શહેર બહાર વસ્તી પણ વધતી ગઈ. જે પરાં મીરાતે અહમદીમાં જૂની વસ્તીનાં છે એમ લખ્યું છે એનો અર્થ સમજાય એવો નથી. એમાં કેટલાક પરાનો આશાવલની ભૂમિમાં સમાવેશ

થઇ જાય છે. આશાવલ પોતે પણ સંકોચાઇને પરૂ થઈ જાય છે. એની પાસેના

જૂના પરા

રાજપુર ગોમતીપુર અસારવા વગેરે જે જૂની વસ્તીના ગણાવ્યાં છે એ ખરેખર જૂની વસ્તીના હોય તો આશાવલના પરા જેવા, ભરૂચ અને ખભાતથી આશાવલ આગળ થઈ પાટણ તથા મોડામા જતા મહામાર્ગ ઉપરના નાના ગામડા હશે એમ જ માની શકાય

એમ કહેવાય છે કે સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમા પરામા જ મુખ્યત્વે હિંદુ વસ્તી રહેતી અને શહેરમા 'મુસલમાન સિવાય બીજા રહી શકતાં નહિ' આ વાત

શહેર અને પરાની વસ્તી

ખામ માનવા જેવી નથી બાદશાહી વખતમા 'હિંદુ શહેરમા વસી શકતા એમ માનવાને કારણ છે' પરતુ સોળમી સદીના મધ્યમા સુલતાન મહંમૂદ ત્રીજાના સમયમાં જુલમ વધવાથી હિંદુ વસ્તી શહેર છોડી ગઈ હોય એમ માની શકાય પંરતુ એ વખતે ખાસ લાગવગવાળા હિંદુઓ જ શહેરમા વસતા હશે એમ એક દસ્તાવેજ ઉપરથી જણાય છે મોગલાઇની ક્રાઇક ઉદાર રાજનીતિમા પણ શહેરની વસ્તીનો મોટો ભાગ મુસલમાનોનો જ હતો; અને છેક ઓગણીસમી સદાના પૂર્વાર્ધ સુધી પણ અર્ધ ઉજડ શહેરમાં જમીનો મુસલમાનોની વધારે હતી એ લોક વેચતા ગયા એમ હિંદુઓ લેતા ગયા[2] એટલે હિંદુલોકોની મોટી વસ્તીનો મોટો ભાગ છેક મરેઠી સત્તામા પરા તુટયા ત્યા સુધી પરામા જ રહેતો એમ ચોક્કસ માનવાને કારણો છે

પરાના નામ કેટલાક જૂનાં છે કેટલાક વસાવનાર અમીરો ઉપરથી પડયા છે મીરાતે અહમદીનો કર્તા સ્પષ્ટ લખે છે કે શહેર વસાર્વ્યું ત્યારે વસ્તી

[૧] મીરાતે અહમદી પરા હિંદુ મુસલમાનોથી ભરપુર હતા એમ લખે છે પરતુ મહમૂદ બેગડાના સમયમા શહેરમા હિંદુઓ વસી શકતા એમ માનવાને કારણ છે એ બાદશાહના અમદાવાદ રહેનારાના દસ્તાવેજો મળે છે. આ બાબત આગળ વિસ્તાર કરીશું એવા એક દસ્તાવેજમા ઢીકવાને ચકલે હાજાપટેલની પોળનુ નામ છે તથા એના પછીના બાદશાહોના સમયના [૨] મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૦ ઈ સ ૧૭૮૦મા જનરલ ગોડાર્ડે શહેર લીધું ત્યારે શહેરમા બે ભાગ મુસલમાન અને એક ભાગ હિંદુ હતા એમ ફોર્બ્સ લખે છે

છેક ઓછી હતી અને શહેરમા અમીરોને જમીન છુટથી મળતી એમના મહેલોની આસપાસ એમના નોકરો વસતા એ ઉપરથી

પરાના નામ

પડી કહેવાતું કાનુપુર, અઝદરપુર જમાનપુર, તાજપુર વગેરે શહેરના ભાગ રસ્તાઓ તથા ચકલામા ગણાઇ ગયા મીરાતે અહમદીએ કાળુપુર તથા સારગપુરને શહેરની બહાર પણ ગણાવ્યા છે એટલે ખાનપુર જેમ શહેરની બહાર નદીને સામે કિનારે ખાનપુર દરવાજાની સામે હોવાથી નામ પડ્યુ અને શહેરમા ખાનપુર લત્તો રહ્યો, એમ વસ્તી જ્યારે બહાર થઈ ત્યારે જે દરવાજાની સામે વસવાટ થયો તે ઉપરથી પરાનુ નામ પડ્યુ હોય મૂળ અમીરના નામનું પરૂ શહેરની અંદરનો તે નામનો લત્તો જ હોય એમ બની શકે, અને મીરાતે અહમદીના લખાણનો એ જ સીધો અર્થ થઇ શકે એમ છે ઘણી વખત વસ્તીથી છેટે વસવાનો પણ કેટલાક અમીરોને શોખ હોય છે, તેથી પોતે છેટે વસે એ જગ્યા પાછળથી એમને નામે પ્રસિદ્ધ થાય છે દરિયાપુરનો દાખલો એવો હોય એમ જણાય છે, જો કે દરિયાપુર લત્તો પણ શહેરમા છે પરાની સખ્યામા જે ફેર પડે છે એનું કારણ મીરાતે અહમદીનો કર્તા એમ આપે છે કે અકબર બાદશાહના સમયમા કેટલાક પરા હવેલી પરગણામા (દસક્રોઈ તાલુકામા) ગામ તરીકે ગણી લીધા છે, તે બાદશાહી વખતમા શહેરના પરા હશે ઇસનપુર, અસારવા વગેરેને એના દાખલા તરીકે ગણાવે છે ૩

ઘણા પરા એવા મોટા હતા તથા આબાદ હતા, અને એમને ફરતા કોટ પણ હતા કે એ દરેકને એક નાનું શહેર જ કહી શકાય કહેવાય છે કે ઉસમાનપુરમા હજારી લોકની હજાર દુકાનો હતી સરસપુર રાજપુર વગેરે પણ મોટા પરા હતા હિંદુ મુસલમાન મોટી ઇમારતો બાધી પરામા રહેતા મીરાતે અહમદીના કર્તાએ ઘણા પરાને આબાદીમા જોયા હતા, અને ગ્રથ લખતી વખતે (અઢારમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ) ઘણા ખરા પરા ખડેર થયા હતા, અને એમના નામ પણ ભૂલાવામા પડતા હતા મીરાતે અહમદી લખાઈ ત્યારે ઘણા પરાની ઇમારતોની

[૩] આમા મીરાતે અહમદીના ઉલ્લેખો ગુ મી અ ભા ૨ પ્રો નવાબઅલીની અમેરીજ અનુક્તિના પૃ ૧૧-૧૨ ઉપરથી અને પુરાતત્વ-પુ ૪ અ ૧ ૨ પૃ ૩૩-૩૪ એ બધુ સરખાવીને આધાર લીધો છે

નીશાનીઓ પણ નહોતી અને હદ પરખાતી નહોતી. કોઇના દરવાજા તો કોઈની મસ્જીદો ઉપરથી પરા જણાતા હતા. કર્તાને યાદ આવ્યા એટલાના નામ નોધાયા છે.[૪]

પરાની સંખ્યામા પણ મતભેદ તો છે જ. તારીખે ફિરિશ્તા ૩૬૦ પરા લખે છે પરતુ પરાને બદલે મોહોલ્લા, ફરતા કોટવાળા હતા એમ લખે છે. ઈ. સ ૧૬૦૦મા મોહોલ્લા શબ્દ પોળો માટે વાપર્યો હશે કે શહેર બહારના બધા પરાને કોટ હશે એ કહેવુ મુશ્કેલ છે. આઇને અકબરી અને મીરાતે અહમદી ૩૬૦ પરા કહે છે. તબકાતે અકબરી પણ ૩૬૦ મહોલ્લા સુલતાન અહમદે વસાવ્યા એમ લખે છે. એમાના કેટલાક કોટમા અને કેટલાક બહાર એમ બેલી નોધમા લખે છે. બધા પરા શહેર બહાર વસાવેલા એમ ઉલ્લેખ છે. એટલે અહમદશાહે ભદ્રના કિલ્લાની બહાર લત્તા અગર મહોલ્લા વસાવ્યા, અને મહમૂદ બેગડાએ કોટ કર્યો ત્યારે કેટલાક અદર અને કેટલાક બહાર પરા થયા. મીરાતે અહમદી ૩૬૦ હતા એમ માને છે. અકબરશાહના સમયમા ૮૪ પરા આબાદ હતા એમ પણ આઇને અકબરીનો કર્તા જણાવે છે. યૂરોપીયનોના મત પણ જુદા પડે છે. ટેરી (ઇ. સ. ૧૬૧૮) લખે છે કે અમદાવાદને પરા જ નથી. પણ મેન્ડેલ્સ્લો (ઈ સ ૧૬૩૮) લખે છે કે શહેરની આસપાસ સાત લીગ ફરતા પરા તથા શહેરને લગતા ગામડા છે. ગેઝેટીઅરનો કર્તા આ ઉપર નોધ લેતા લખે છે કે પરા અને શહેર વચ્ચે ફેર નહિ સમજવાથી આ મતભેદ ઉભા થયા હશે બાદશાહીવારામા મોગલાઈ જેટલુ અમદાવાદ નહિ વધ્યું હોય એમ એ માને છે.[૫] પરંતુ અંદર તેમ બહાર શહેર એવુ વધેલુ, અને એ આખુંયે એક મોટા શહેર જેવુ લાગતુ હશે કે પરાના અર્થમા પરદેશીઓ ભેદ ન પાડી શકે કે ન ઓળખી શકે એ બનવાજોગ છે

શહેર બહાર અને અંદરના પરા અગર મહોલ્લા

જેમ્સ ફોર્બ્સ અને બ્રીગ્ઝ વગેરે અઢારમી તથા ઓગણીસમી સદીમા આવ્યા ત્યારે શહેરની આસપાસ ખંડેરોનો જ વિસ્તાર હતો. શહેર બહાર

[૪] મીરાતે અહમદી. ઉપર મુજબ નકલો. ઉપર મુજબ પૃષ્ઠ [૫] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૫૨-૨૫૩. નોધ.

મોગલાઇના અંત પછી પરાંની સ્થિતિ

હાલ જે મરહદો છે એ ઉપરથી મોટાં પરાં શહેર બહાર હશે એમ ખાતી શકાય છે. જૈન કાવ્યો ઉપરથી પણ ઘણાં પરાં છેક ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમય સુધી સારી રીતે આબાદ હતાં અને હિંદુઓની મોટી વસ્તી પરાંમાં હતી એમ સિદ્ધ થાય છે.[૬] જૂના પરામાંથી કેટલાંક હાલ છે. ઘણા ક્યાં હશે એ કલ્પવું પણ મુશ્કેલ પડે એમ છે. કેટલાંક નાનાં પરાં હાલ નવા પણ વસ્યાં છે. ઓગણીસમી સદીમાં જે પરા વસ્યાં તે શહેર વધવાથી અને હવેના સમયમા કોટની કિંમત ન રહ્યાથી શહેરના જ અમુક ભાગ જેવા થઇ ગયા છે. રેલ્વેપરૂં એનું ઉદાહરણ છે. શહેર વધારવાની યોજનાનો થયા પછી અમદાવાદના પરાના ઇતિહાસમા એક નવું પ્રકરણ ઉમેરાશે. એ રીતે એલીસબ્રીજના રસ્તા ઉપર, જમાલપુર તથા કાંકરિયાની આસપાસ નવાં પરાં થશે

પહેલા પરા અમીરો રાજાઓ કે ધનવાનો વસાવતા. હવે લોકનો સમૂહ પણ પરા વસાવે છે. કોઓપરેટીવ સોસાયટીના પ્રશંસનીય કાર્યથી ઘરો બાંધનારી જે મંડળીઓ હાલ નીકળે છે, અને એથી જે પરાં શહેર બહાર વસે છે એ પરાના નવા ઇતિહાસમા એક અપૂર્વ પ્રસંગ છે. અમદાવાદમાં એવા પરાં વસાવવાની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે. એ રીતે શહેરની ગીચ વસ્તી ઓછી થાય એ ખાસ ઇચ્છવા જેવું છે.

[૬] જૈન ઐતિહાસિક, ગૂર્જર, કાવ્ય સગ્રહ પૃ. ૫૫ થી ૬૭ મા શ્રી રાજસાગર સૂરિ નિર્વાણ રાસમા ઔરંગઝેબના સમયના શાતિદાસ શેઠના વખતનું જૈન સમુદાયનું ઉત્તમ વર્ણન કરેલું છે. એમાં અમદાવાદનાં મોટી જૈન વસ્તીના પરાનાં નામ પણ આપેલા છે—પૃ. ૫૬. કડી, ૨૦ થી ૨૩.

એહ પ્રેમાપુરિ માહ સોહાસિરિ, ધરમના કામ કરતા ન ખોલિ ૨૦
રાજપુરવરતણા સાહુ નવાપુરા, સાહ અસાવલી સુગુણ ગાઢી,
અવર ઇદલપુરા શેખપુર સુખકરા, ફોર કુરમાન કુરમાન વાડી. ૨૧
અવલ ઉસમાપુરા મીર મીરાપુરા, નિઝામપુર અહિમ્મદપુરા ધર્મધોરી
વર શકદર પુરા સાહ બીબીપુરા, નામ કાલૂપરા કીર્તિ ગોરી. ૨૨
રાજનગર તણો અનિ પુરા તણો, સઘ મિલિયો ઘણો સુગુરૂ પાસિ; ...

આગળ પૃ. ૧૭૮માં શ્રી. વિજયસિંહ સૂરિ નિર્વાણના વર્ણનમાં બીજા ઇલમપુર (અલીમપુર) નવઉપુર (નવાપુરા) વજીરપુર વગેરે ગણાવે છે.

અહમદીના આપેલાં તથા બીજાં અમદાવાદના પરાની હકીકત આ પ્રમાણે છેઃ—

સાબરમતીની દક્ષિણનાં એટલે ડાબા કિનારાનાં પરામાં અમદાવાદની ઉત્તરથી પ્રથમ શાહપુર આવે છે.

૧ શાહપુરઃ શહેરની પશ્ચિમે સાબરમતીની રેતી પાસે જૂની વસ્તી હતી. ઔરંગઝેબના વખતમા મોટા કાજીએ નવી વસ્તી કરી, અને એનું નામ કાજીપુર રાખ્યુ. એમા મલીક બહાવદીન ઇખ્તિયાર ઉલમુલ્કની બાધેલી મોટી પત્થરની મસીદ છે. એ અછુતકુકીની મસ્જીદના નામે ઓળખાય છે.[૭] હાલ દિલ્હી દરવાજા બહારનો છેક શાહીબાગ સુધીનો ભાગ મોજે દરિયાપુર કાજીપુર કહેવાય છે તે આ કાજીપુર ઉપરથી. આ પરાનો ઉલ્લેખ પટ્ટાવલિમા "अहिमदावादनगरमाहि शाहापुरि उष्णकलि आवी रह्या" એ પ્રમાણે છે. એ પંદરમી સદીને લગતું છે. પણ તે શહેરની અંદરના ભાગ માટે હોય એમ લાગે છે.

૨ હાજીપુર સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીર હાજી બહાઉદીન અઝદ ઉલમુલ્કે શાહપુર દરવાજા બહાર વસાવેલુ અને એક પત્થરની મસ્જીદ એમા બાધેલી[૮] આ પરૂ કાજીપુરની અડોઅડ સહેજ પૂર્વ હશે.

૩ દરિયાપુર. સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીર દરિયાખાએ બધાવેલું. એમા એનો મોટો ઘુમટ છે. ગૂજરાતમા ઇટો ચુનાનો એવો મોટો ઘુમટ બીજો નથી દરિયાખાની કબર એમા જ છે[૯] કાજીપુર સાથે દરિયાપુર મળવાથી હાલના આખા શાહી બાગનો ભાગ સરકારી દફ્તરમા દરીયાપુર કાજીપુર કહેવાય છે.

૪ સુલતાનપુર ઉત્તરે શાહીબાગની હદમા આવી ગયેલું. એનો વસાવનાર જણાયો નથી

૫ મકસુદપુર : આ પરાની જમીન ઉપર જ શાહજહાએ શાહીબાગ બંધાવ્યો. આ પરાનું નામ જ સુલતાનપુર પડેલું એમ કેટલાકનુ માનવું છે.

૬ માહપુરઃ મીરાતે અહમદીમા એનો વસાવનાર ખબર નથી એમ

[૭] મીરાતે અહમદી. ગૂજરાતી અને અગ્રેજી આવૃત્તિ. પરા વર્ણન. (ગૂ. આવૃત્તિ પૃ ૧૩ ઇં. આવૃત્તિ પૃ. ૧૨). [૮] મીરાતે અહમદી. ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ પરા વર્ણન (ગૂ. આવૃત્તિ પૃ. ૧૩. અં. આવૃત્તિ. પૃ ૧૨. [૯] મીરાતે અહમદી. ગૂજરાતી અને અગ્રેજી આવૃત્તિ પરા વર્ણન. (ગૂ. આવૃત્તિ પૃ. ૧૩. અં. આવૃત્તિ પૃ. ૧૨)

લખેલું છે[૧૦] પરંતુ મીરતુલ ઑલીઆ નામના પુસ્તક ઉપરથી સૈયદ નિઝામુદ્દીન સાહેબ લખે છે કે એ પરાના વસાવનાર શેખ શાહ તે શેખ અધનના પુત્ર હતા, અને ઑલીઆ હતા એમની કબર કલેક્ટર સાહેબના બંગલાની બાજુમાં ભીમનાથ મહાદેવ પાસે હાલ છે, અને નવાપીરને નામે ઓળખાય છે રજબ માસમાં એમનો ઉરસ થાય છે શેખ શાહ ચિશ્તી ખાનદાન હતા[૧૧] સિકંદરીમાં લખેલા મહમૂદ ત્રીજાના સમયના સૈયદ શાહ એ જ પુરુષ હશે

૭ **રોજપુર** એમાં કબ્રસ્તાન છે અઢારમી સદીમાં પણ કબ્રસ્તાન હતું

૮ **લોધીપુર** જૂની વસ્તી છે[૧૨]

૯ **પનાપુર** ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં સુબા બહાદુરખાએ પોતાનું નામ મુહમ્મદ પના હોવાથી એ નામે વસાવ્યું

૧૦ **જહાંગીરપુર** ત્યાં પુરાણી વસ્તી હતી જહાંગીર બાદશાહના સમયમાં ત્યાં તોફાન થયું હતું અને પરું ફરીથી બાદશાહને નામે વસ્યું હતું[૧૩] આ પરું હાલ કાળુપુર–શાહીબાગ રોડ ઉપર આવેલા સેનીટોરિયમની પાછળ છે

૧૧ **સિકંદરપુર** આ પરૂં જહાંગીરપરું અને અસારવાની વચ્ચે કોઈ જગ્યાએ હશે એમ જૈન કાવ્યોના ઉલ્લેખોથી જણાય છે એનું જૂનું નામ હૈબતપુર હતું એમ અહમદીના પ્રો નવાબઅલીના ભાષાંતરમાં લખેલું છે નિઝામુદ્દીન સાહેબના ભાષાંતરમાં હૈબતપુર તથા સીકંદરપુર જુદા ગણાવ્યા છે તપાસ કરતાં જણાયું છે કે ગૂજરાતી ભાષાંતરનું લખાણ ખરું છે હૈબતખાં સુલતાન અહમદનો સગો હતો એણે જમાલપુરમાં મસ્જીદ બંધાવી છે તે હાલ છે પરંતુ એની કબર આ હૈબતપુરના જ થઈ હતી એ હાલ અસારવા પાસે એક વડામાં છે એમાં પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્યો આવી ગયા હતા એના ઉલ્લેખો છે સિકંદરપુરની પાસે અહમદપુર હતું એમ મનાય છે[૧૪]

[૧૦ ૧૧] મીરાતે અહમદી ભા ૨ ગૂ ભા પૃ ૧૩ અં ભા પૃ ૧૨ નીઝામુદ્દીન ચિશ્તી સાહેબે મહાપુર ઉપર નોંધ પોતાના ભાષાંતરના પૃ ૧૩ નીચે આપી છે [૧૨] પુરાતત્ત્વ પુ ૪ થામાં બદરુદ્દીન ઝિનુલ ઉત્તેદ અહમદાબાદમાં લોદીપુર લખ્યું છે (પૃ ૩૪) ગૂ આવૃત્તિમાં એનું બીજું નામ બાકરાબાદ આપ્યું છે અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં જૂનું પરૂં છે એટલુંજ લખ્યું છે [૧૩] મીરાતે અહમદી ગૂ અને અં આવૃત્તિ પૃ ઉપર મુજબ અંગ્રેજી આવૃત્તિ અને પુરાતત્ત્વના લેખમાં તે બાબત નથી લખવું [૧૪] મીરાતે અહમદી ગ રાની પ્રતમાં જૂની વસ્તી ૭

આટલાં પરાં શહેરની ઉત્તર, ઉત્તર–ઉત્તર–પૂર્વ (N. N. e.) અને ઉત્તરપૂર્વ (ઈશાન)માં હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે. અસારવા ઉત્તરપૂર્વમાં બરોબર છે.

૧૨ અસારવા: શહેર વસતા પહેલાંની જૂની વસ્તી છે. અકબરશાહના વખતથી હવેલી પરગણામાં ગણાવા લાગ્યું. હાલ એ પરૂં જાણીતું છે.[૧૫]

૧૩ હરીપુર: અગર હરીરપુર: સુલતાન મહમૂદ બેગડાની ધાવ હરિબાઈએ વસાવ્યું છે. એમાં એણે મોટી વાવ બાંધી છે જે હાલ દાદા હરીની વાવને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ પરામાં ઉનનું કામ કરનારા તથા બીજા કારીગરો રહેતા. અસારવામાં એની વસ્તી મળી ગઈ છે.[૧૬]

૧૪ બીબીપુર: ગૂજરાતી બાદશાહોના વખતમા બીબીમા એ વસાવેલું. બીબી ધાર્મિક હતા અને એમનો પંથ ચિશ્તી હતો. એમની મસ્જીદ અને રોજો ત્યાં જ છે.[૧૭] જૈનોની વસ્તી એ પુરામા પણ હતી. આ બીબીમા તે સૈયદ ખુન્મીર બીન સૈયદ બડા બીન સૈયદ યાકુબના માતુશ્રી થાય. દાદાહરીની વાવ પાસે, મંગળદાસશેઠની મીલની પાછળ એમનો રોજો છે એટલે બીબીપુર ત્યા જ હશે.

૧૫ ઉરહરપુર: ૧૬ રૂપપુર: આ બન્ને જૂની વસ્તી છે.

એમ જણાવી સાથે હેબતપુર તથા અહમ્મદ પુર એમ બે પરા જૂદા આપ્યા છે. પ્રો. નવાબઅલીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમા એનું નામ હૈબતખાએ વસાવ્યાથી પહેલા હેબતપુર હતુ એમ લખેલુ છે. પુરાતત્વમા પણ એમજ લખેલું છે. એમા હૈબતખાએ બધાવેલી મસ્જીદ છે એમ લખ્યુ છે. અહમ્મદપુર નામનુ પરૂ સીકંદરપુર પાસે હતુ એમ જૈન કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે. જો કે એક જગ્યાએ અહ્રમદપુર એટલે અમદાવાદ સમજાય એવું કાવ્યમા લખાણ છે. પણ બીજે એ પરૂ જુદુ છે. એટલે અહ્રમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિનું લખાણ ખરૂ પણ હોય. આ છપાતી વખતે એક ઉલ્લેખ જડયો છે તે ઉપરથી અહમદપુર શહેરની બહારજ હતુ, અને તેમા શેખપીરની કબર હતી એમ નક્કી થાય છે હૈબતખાની મસીદ જમાલપુર દરવાજે હાલ છે એટલે હૈબતપુરમા બીજી મસ્જીદ બનાવી હશે બાબી વિલાસમા એક હૈબતપુરનો ઉલ્લેખ છે—

"કમાલદીનખાન બડે મર્દના ॥
હૈબતપુરમે જઈ નિશાના ॥"

આ હૈબતપુર અમદાવાદનુંજ પરૂ સમજવું કે અમદાવાદની પશ્ચિમે છએક માઈલ ઉપર હૈબતપુર ગામ છે તે સમજવું તે મુશ્કેલ છે [૧૫] મીરાતે અહમદી ત્રણે ભાષાંતરો પૃ. એજ. [૧૬] એજ પૃ. ગૂ. ૧૪. અ. ૧૩. [૧૭] એજ પૃ. એજ.

૧૭ કાજીપુરઃ આ પરું કાજીકાજી પાછળથી ઇમાદ ઉલ મુલ્કે મહમૂદ બેગડાના વખતમાં વસાવેલું. આ પરું કાજીપુર દરવાજા બહાર હતું. એમાં જૈન અને વહોરાની વસ્તી હતી.[૧૮]

૧૮ રસુલપુર,
૧૯ ઘાલીબપુર
૨૦ સૈયાદાબાદ ઉર્ફે સરસપુર

ગૂજરાતી સુલતાનોના વખતથી આબાદ છે. મીરાતે અહમદી લખાય એ વખતે વસ્તી ઓછી થઈ હતી.[૧૯]

સરસપુર હાલ પણ અમદાવાદનું સૌથી મોટું પરું છે. એને સારો કોટ બાંધેલો છે. પહેલાં પણ કોટ હશે. એનું નામ સૈયાદાબાદ હતું અને પરું શહેર જેવું સારું હોવાથી નામ સરસપુર પડ્યું હતું ઈ. સ. ૧૮૫૧માં એમાં ૫૦૦૦ ઘર હતાં, અને કણબી તથા ભાવસારની વસ્તી હતી. ઈ. સ. ૧૮૪૫ની ૨૧મી ફેબ્રુઆરીએ એનો હાલનો કોટ શરૂ કર્યો, અને ત્રણ વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૮૪૮ના ૧લી માર્ચને દીવસે કોટ પુરો થયો.[૨૦]

૨૧ મીઠાપુર ૨૨ જમનાપુર ૨૩ સાહેબપુર ૨૪ સલીમપુરઃ આ ચાર પરાની વસ્તી જૂના વખતની છે અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં સાહેબપુરને બદલે શાહીપુર લખ્યું છે. આ બધાં સરસપુર સુધીનાં પરાં શહેરની પુર્વ-પુર્વ-ઉત્તરે (E E N.) હશે

૨૫ નુરલ્લાપુર સરસપુરની બાજુએ શેખનુર મુહમદ અમાનતખાએ બાદશાહ ફર્રૂખશિયરના સમયમાં વસાવ્યું હતું[૨૧]

૨૬ ખીમપુર ૨૭ નરસીપુર ૨૮ સરકીવાડ[૨૨]

૨૯ રસુલપુર ૩૦ બરમાંપુર અગર પરમાપુર આ બન્ને પરાના વસાવનાર અને લોકપ્રસિદ્ધ નામો અહમદીના કર્તાને ખબર નથી વસ્તી જૂની છે એમ લખે છે. આ પરમાપુર એ જૈન કાવ્યોનું પ્રેમાપુર હોવું જોઇએ. ગોમતીપુરના ઓવરબ્રીજ પાસે હાલ પ્રેમાપુરી માતા છે ત્યાં એ પરું હતું. ત્યાં હિંદુઓની વસ્તી હતી

[૧૮] આગળ જોયું એમ પ્રથમ શહેરમાં અને પછી બહાર વસ્યું હશે [૧૯] મીરાતે અહમદી ગૂ. તથા અં. આવૃત્તિ પૃ. ૧૪ અને ૧૩ [૨૦] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૪૧ [૨૧] મીરાતે અહમદી ઉપર મુજબ [૨૨] મીરાતે અહમદીના ગૂ. ભાષાંતરમાં સલીમપુર ખીમપુર અને નાગીપુર એમ લખીને ત્રણેને સરકીવાડો નામ આપ્યું છે, અને અંગ્રેજીમાં ખીમપુર, નરસીપુર, અને સીરકુવાડ એમ

સારંગપુર સારગપુર દરવાજા બહાર કોટની અડોઅડથી મલીક સારગ કિવામ ઉલમુલ્ક, મહમૂદ બેગડાના અમીરે વસાવેલુ એમા એ મલીકે એક પત્થરની મોટી અને સુદર મસ્જીદ બાવી છે બાધનાર શિલ્પીની કબર ત્યાંજ છે એના નામ ઉપરથી સીદી બશીરની મસ્જીદને નામે એ ઓળખાય છે એ મસ્જીદ સદાશિવ રામચદ્ર અને મોમીનખાની લઢાઈ વખતે તુટી ગઈ હતી [૨૩] (હી સ ૧૧૭૧) આ પરૂ પણ પ્રથમ શહેરમા એ નામનો મહોલો હોઇ પાછળથી બહાર એજ નામે વસ્યુ હશે

૩૨ અફ્જલપુર સુલતાન મહમૂદ બીજાના સમયમા અફ્જલખા બમાળીએ વસાવેલુ એની પત્થરની મસ્જીદ, દરગાહ અને ધર્મશાળા અઢારમી સદીમા સાજ હતી અફ્ઝલખા બમાણી સુલતાન મહમૂદ બીજાનો વજીર હતો. એ મોટો અમલદાર હોવા છતા સાધુવૃત્તિનો હતો [૨૪] આ પરૂ સારગપુરની સહેજ દક્ષિણે હાલ અફ્ઝલખાની કબર છે ત્યાજ હશે સારગપુર અફ્જલપુર વગેરે પરા મરેઠા અને મોમીનખાની લઢાઈ વખતે ઉજડ થયા

૩૩ બેગનપુર અ ાર **બેહુનપુર** જૂની વસ્તી છે પ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી કવિ સામળભટ આ બેગનપુર અથવા વેગણપુરનો હતો ગોમતીપુરની છેક પાસે હોવાથી એ ગોમતીપુરનું જ નામ હશે એમ ધરાયુ લાગે છે પરતુ વેગણપુર અને ગોમતીપુર પાસે પાસે જુદા જુદા પરા હતા એમ આથી સિદ્ધ થાય છે બેગનપુર અગર વેગણપુર હાલ માધુભાઈ મીલ છે તેની બરોબર દક્ષિણે અહીંને હોવુ જોઇએ

૩૪ તુઘાનપુર સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીર મલીક તુઘાન અગર તોગાને વસાવ્યુ હતુ [૨૫]

લશ જૂદા પરાજ આપ્યા છે પુરાતત્વના ભાષાતરમા સલીમપુર વગેરે સાથે મરકીવાડ જુદુ પરૂ લખ્યુ છે આમ બન્ને ભાષાતરોમા કાઈક ફેર પડે છે અમેજીમા સલીમપુર બીજુ નથી લખ્યુ હાલ મરકીવાડ દરવાજાની અદર ગણાય છે એ નોધવા જેવુ છે [૨૩] મીરાતે અહમદી ગુ અને અ આવૃત્તિ પૃ ૧૪ અને ૧૩ [૨૪] એજ પૃ એજ બબાની ગડીદ થયો હતો એના વર્ણન માટે મીરાતે અહમદી અ આવૃત્તિ પૃ ૮૭ જુઓ એનું વર્ણન આગળ થશે [૨૫] તુઘાન દીવના પ્રસિદ્ધ નૌકા સૈન્ય મલીક અયાઝનો પુત્ર તો નહિ હોય?

૩૫ રાજપુરઃ આ પરું હાલ પણ એ નામે ઓળખાય છે અને ત્યાં મીરાં થઈ છે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા એ પરું શહેર જેવું હતું એમ લખે છે. એમાં મોટા અમલદારો તથા વેપારીઓ રહેતા, અને મસુદથી વેપાર કરનારા શીઆ પંથના વહોરા લોકોની એમાં મોટી મોટી ઇમારતો હતી એવો ઉલ્લેખ છે[૨૬] જૈન લોકો પણ ત્યાં ઘણા વસતા. ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં રા. મગનલાલ લખે છે કે આ પરામાં કણબી અને મોમનાની વસ્તી છે અને "મોમના સપેતી અને ઘેપાડા વણનામાં ઘણા પંકાય છે." ત્યાંના ખેમ તથા ધોતીઆને "ગજપરી જોડા" કહે છે એ મળે ત્યાં સુધી લોક બીજા લેતા નથી.[૨૭] એનો વસાવનાર ખબર નથી

૩૬ ગોમતીપુર કોણે વસાવ્યુ એ જણાયું નથી અઢારમી સદીમાં એમાં વસ્તી ઓછી હતી અને કોટ નહોતો ૧૮૫૧માં કણબી તથા ભાટની એમાં વસ્તી હતી.[૨૮] પ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી કવિ શામળભટ એ પરાનો વતની હતો એમ કહેવાય છે. પરંતુ ખરી રીતે એ પાસેના વેગણપુર અગર બેગનપુરનો વતની હતો

૩૭ કાંગસીવાડોઃ ૩૮ લાલપુર ૩૯ મુઆઝમપુર ૪૦ મુઅઝમાબાદ આ બધા પરાની વસ્તી જૂની છે સારંગપુર રાજપુર અને આ પરા શહેરની પૂર્વમાં છે. રાજપુર અગર ગોમતીપુરની હદમાં ગણાતી હાનના તોડાની મસ્જીદ એ મુઅજમપુરની મસ્જીદ હશે અને ત્યાં જ મુઆજમપુર હશે એમ માનવાને કારણ છે

૪૧ મંઝનપુર આ પરું હજરતશાહ આલમ સાહેબના પૌત્ર સૈયદ મમઝ્રે પોતાના દાદાના નામથી વસાવ્યું છે

૪૨ બાબીપુર· સફદરખા બાબીએ પ્રસિદ્ધ કરેલું

૪૩ નવાપુરઃ ૪૪ ગંજપુર ૪૫ સુલતાનપુરઃ જૂના વખતથી છે. એ સૈયદ અબ્દુર રહીમે વસાવ્યા છે. એમની દરગાહ ત્યાં જ જે સુલતાનપુર રાયપુર દરવાજા બહાર હશે એમ માનવાને કારણ છે

[૨૬] મીરાતે અહમદી ગૂ તથા અ. ભાષાંતર ૧ ૨૫ અને ૧૪ [૨૭] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૪૪ [૨૮] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૪૪ બધા પરાનો હેવાલ મીરાતે અહમદીના ત્રણે ભાષાંતરો સરખાવીને લીધો છે

૪૬ કીશોરપુર રાજપુરની દક્ષિણે સફદરખાના મુનીમ કીશોરદાસે પોતાને નામે બંધાવી ત્યા એક સાધારણ મકાન અને વાડી કરેલા.

૪૭ માસુમપુરઃ એ મુસુમકુલી જે સુજાતખાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એણે વસાવેલુ. (આ સુજાતખા ઔરંગઝેબનો સુબો નહિ પણ અમદાવાદ આગળની લડાઇમા શહીદ થનાર સુજાતખા છે, રૂસ્તમકુલી અને ઇબ્રાહીમ કુલીનો ભાઈ.)

૪૮ મુરાદગંજ. બાદશાહજાદા મુરાદ બક્ષની સુબાગીરીમા આબાદ થએલું

૪૯ રહેમતપુર ઉર્ફે વહાબગંજ, ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમા વડા કાઝી અબ્દુલ વહાબે વસાવેલુ એ વખતે કાપડ બજારની માડવીની જકાતનુ કામ કાઝીના જમાઇ મુહમ્મદ જમાલના હાથમા હતુ અને સુરતથી અત્તર વગેરે સુગંધી પદાર્થ આવતા તે આ પરાની વસ્તી વધારવા ત્યા વગર જકાતે વેચવા દેતા, અને એ ખાતું પણ ત્યા હતું. હી સ. ૧૧૫૦ સુધી એ કામ ત્યા ચાલતું કાપડખાતાની જકાતનો મુખ્ય કોઠો પણ ત્યા હતો.

૫૦ જમનાપુરઃ ૫૧ બેગમપુરઃ ઉર્ફે ખાનપુરઃ બન્ને જૂના પરા છે.

૫૨ સૈયદપુરઃ આસ્તોડીઆ દરવાજાની બહાર સુલતાન મુહમ્મદ બીજાના અમીર કિવામ ઉલમુલ્ક સૈયદ અતાઉલ્લાએ વસાવ્યુ હતું. એની દરગાહ ત્યા જ હતી આ સૈયદ અતાઉલ્લાએ સુલતાન મુહમ્મદને ઉઠાડી સુલતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહને નડિયાદથી બોલાવીને ગાદીએ બેસાડયો હતો [૨૯]

૫૩ નેનપુર અગર નયનપુર, એમા શહેરના કોટ બહારના ફોજદારનું સ્થાન હતું અને નાનો ગઢ હતો એની વસ્તી જૂની છે. મીરાતે અહમદી લખાતી વખતે ઉજડ થયુ હતું આ પરામા પેશ્વાના સુબા ગોપાલરાવે વાડો કરાવેલો અને એમા કેટલોક વખત દસકોઈ જમાબંધીનુ કામ ચાલતું [૩૦] અહમદીમા લખે છે કે ઇબ્રાહિમ શહીદ નેનપુર બાગ પાસે રહેતા. ઇબ્રાહિમ શહીદની મસ્જીદ હાલ આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર દક્ષિણ તરફ છે. એટલે નેનપુર ત્યા હશે.

[૨૯] પ્રો. નવાબઅલીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમા સુલતાન અહમદના અમીરે બાવેલુ એમ લખ્યુ છે અને બેલીનો આધાર આપ્યો છે બેલીમા મુહમ્મદ સુલતાન સ્પષ્ટ લખ્યો છે. ગૂ બાવાતરમા અહમદ બીજો લખ્યો છે પુરાતત્વ મુહમ્મદ લખે છે તે ખરૂ છે. પાછળથી અતાઉલ્લા કુતુબુદ્દીન અહમદશાહનો પણ અમીર હતો એટલે ગુજરાતી આવૃત્તિનુ લખાણ પણ ખરૂ કહેવાય [૩૦] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૩.

૫૪ ચંગીસપુર સુલતાન મહમુદ બીજાના ગુલામ ચંગીઝખાએ વસાવેલું એણે ૫રેવા પોતાની સત્તા જમાવેલી.

૫૫ લીકોપુર ૫૬ કંગાલપુર બન્ને જૂના વખતથી હતા

૫૭ બહાદુરગંજ. સુલતાન બહાદુર ગૂજરાતીના સમયમા થયું હશે

૫૮ અકરામપુર ૫૯ મુફાખીરપુર અકરમુદ્દીનખાન સુબાના સદ્દરસુદુર અને એના ભાઈ અનુલ મુફાખરખાએ ઔરંગઝેબ બાદશાહના વખતમા વસાવ્યા

૬૦ હીરપુર આ પરૂ રાજપુરની બાજુમા હશે. અને હાલ રાજપુર હીરપુર એથી કહેવાતુ હશે [૩૧]

૬૧ નવાપુર શાહઆલમ જવાને રસ્તે, નવાપરાના બહુચરાજી છે તેજ નવાપુરા સુધીના પરા શહેરની દક્ષિણ પૂર્વે આવેલાં છે

૬૨ અલીમપુર આ પરૂ પ્રસિદ્ધ છે આજે ઉજડ છે છતા એ નામે ઓળખાય છે ગૂજરાતી કાવ્યોમા અને હાલના લોકોમા પણ છલમપુરને નામે જાણીતું છે હાલ નવાપરાના બહુચરાજીથી પશ્ચિમે એની હદ શરૂ થાય છે મલીક અલીમ જેને મલીક આલમ એવા ખોટા નામે ઓળખવામા આવે છે એની મસ્જીદ શાહઆલમ જતા જમણે હાથે આવે છે તે આ પરામા છે સુલતાન અહમદ અને મુહમ્મદના ઉમરાવ ખુદાવદખા મલીક અલીમે એ વસાવેલું એની મસ્જીદ અમદાવાદની મસ્જીદોમા બાધણીમા ત્રીજી કે ચોથી ગણાય છે સુલતાન અહમદના પુત્ર મુહમ્મદશાહ બીજાનો એ જમાઈ થાય મલીક અલીમની મસ્જીદની પાછળ પ્રખ્યાત શેખ કમાલ માલવીની દરગાહ છે મસ્જીદ હાલ પણ સારી હાલતમા છે આ પરાનો ઉલ્લેખ જૈન કાવ્યોમા કેટલીક વાર આવે છે, અને આશાવલની સાથે જ એનો ઉલ્લેખ છે. જૈનોની વસ્તી એમા સારી હશે

૬૩ ફરહપુર ઉર્ફે કાજીપુર [૩૨] શહેર કાજી અબદુલ ફરહીખાએ

[૩૧] પુરાતત્વ અને નવાબઅલીના ભાષાંતરામા હીરપુરને બદલે મીરપુર લખ્યુ છે. ગુ આવૃત્તિમા હીરપુર છે એ જ ખરૂ જણાય છે, [૩૨] ગૂ આવૃત્તિ ફરાપુર લખે છે અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ ફર્રૂકપુર લખે છે પુરાતત્વને આધારે ફરહપુર લીધુ છે તે ગૂ. આવૃત્તિને મળતુ છે. (જુઓ અ. આવૃત્તિ પૃ ૧૭ પુરાતત્વ ૩૮.)

ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમા વસાવેલુ કાજી સારી મસ્જીદ બધાવી ત્યા રહી ન્યાય કરતા મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે મેં એમના મકાનો નજરે જઈ જોયેલા અને હાલ (અહમદી લખતી વખતે) કાઇ ચિન્હ પણ નથી

૬૪ નુરગંજ જ્યારે જહાગીર બાદશાહ શીકારની સહેલમાથી અમદાવાદ આવ્યા હતા ત્યારે નુરજહા બેગમને નામે વસાવેલુ

૬૫ ખરદોસ્તપોલીયા જૂના વખતથી છે શાહેઆલમનો રોજો બધાવનાર તાજખા નરપાલીની દરગાહ એ પરામા હતી [૩૩]

૬૬ જોરાવરપુર જવામર્દખા બાબીએ પોતાના પુત્રના નામથી ફર્રૂખશીયર બાદશાહના વખતમા આબાદ કરેલુ [૩૪] જૂની ઈદગાહ પાસે હતુ એટલે હાલ કાકરિયાની પશ્ચિમે હશે

૬૭ રસુલાબાદ શાહઆલમ સાહેબે વસાવેલુ એમના વશના લોકો અને સૈયદો ત્યા આવીને રહેલા અને મકાનો તથા બગીચા બનાવેલા સૈયદોના માનને લીધે રાજના અમલદારો રસુલાબાદના રહેવાસીઓને હરકત કરતા નહિ એ પરાનો કાજી પણ જૂદો જ રહેતો અને એની મહોરથી બધુ કામ જૂદુ થતું રહેવાસીઓ અને વેપારીઓ જે ત્યા રહેતા એમની તકરારો પણ ત્યાના ગાદીવાળા પતવી શકતા [૩૫] શાહઆલમના રસુલાબાદનો કોટ હજી પણ જીર્ણ દશામા દેખાય છે અદર બધુ ઉજડ છે રોજો અદર બીજા કોટમા છે

૬૮ આમદરોલપુર ૬૯ સૈયદ હામીદપુર ૭૦ સૈયદ રઝેવી ખાનપુર ૭૧ ફીરોઝપુર ૭૨ હસનપુર ૭૩ બગલીપુર ૭૪ એરદાપુર ૭૫ બહાઉદ્દીનપુર આ બધા પરા પણ રસુલાબાદમા ગણાતા આ બધા પરા મહારાજા અજીતસિંહની સુબાગીરી સુધી આબાદ હતા એ વખતની લડાઇ ઓમા નાશ પામ્યા એમા રઝીખાનપુર ઔરંગઝેબના વખતમા સુબા રઝીખાએ વસાવેલુ [૩૬] હસનપુર, મહમૂદપુર અને સૈયદ હમીદપુર શાહઆલમ સાહેબના

[૩૩] આ પરુ પુરાતત્વના ભાષાતરમા અને મીરોજી આવૃત્તિમા છે, ગુજરાતી આવૃત્તિમા નથી [૩૪] મીરોજી આવૃત્તિ અને પુરાતત્વમા જૂની ઇદગાહ છે ગુજરાતી આવૃત્તિમા નવી ઇદગાહ છે એ ભાગ્યે ભૂલ હશે [૩૫] મીરાતે અહમદી અને ગુ અને પુરાતત્વની બન્ને આવૃત્તિના ભાષાતરો [૩૬] આમા ત્રણે આવૃત્તિઓ પરાની નોધ આપી જૂદા વાર્નનમા નામોમા ફેરફાર આવે છે રીગેઝપુર નથી લખતા અને ખીજરપુર એને

પૌત્રાએ વસાવેલા અને ત્યાં મકાન બાંધેલા મીરાતે અહમદીના આ લખાણમાં મહમૂદપુર અને ખીઝરપુર ઉપર ગણાવ્યા નથી અને એને ગણવા કે કેમ એ બધી આવૃત્તિઓ જોતા છતાં પણ નક્કી થતું નથી [37]

ખામદરોલપુર હાલ સુધખામંદરોલ અથવા દાનીલીમડાનું ગામ કહેવાય છે તે છે શાહઆલમ પાસે એ આવેલું છે સુલતાન કુતુબુદ્દીને ત્યાં મહેલો બાંધ્યા હતા તે ખામદરોલના મહેલોને નામે પ્રસિદ્ધ હતા એને ઘટામંડળના મહેલો પણ કહે છે કાંકરીયામાં ઘટામંડળનો મહેલ હતો એ ભ્રમ છે [38] મીરાતે સિકંદરીના કર્તાએ એ મહેલો જોયેલા અને સિકંદરી લખતી વખતે એની નિશાની પણ ન હોતી મીરાતે અહમદીનો કર્તા પણ એની નિશાની નથી એમ લખે છે

૭૬ ઇશનપુર આ પઃ ચંડોળા તળાવની સામે તીરે વટવાને રસ્તે છે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીર નિઝામુલમુલ્ક મલીક ઇસને આબાદ કરેલું એની જુમા મસ્જીદ જોવા લાયક છે અને અમદાવાદી બાંધણી કરતાં જુદી જાતની છે. એને ફરતો કોટ હતો તે તુટેલો હાલ પણ દેખાય છે. અહમદીમાં લખેલું છે કે એ કોટ છગારાના માથે અડદનો લોટ મેળવીને બાંધેલો હતો વટવા અને રસુલાબાદ એ પવિત્ર સ્થળોની વચ્ચે હોવાથી એને કરીમ ઉલ તરફૈણ–બન્ને બાજુથી મુબારક કહેતા એ પર શાહઆલમ સાહેબના વંશજોના તાબામાં છે અઢારમી સદીમાં ત્યાં આંબા અને રાયણના ઝાડ હતા હાલ પણ આંબાવાડીઆ સારા છે. [39]

પાઠને લખે છે બાજવીપુર માટે કાંઈ નથી લખ્યું જ્યારે મહમૂદપુર નવુ લખ્યું છે રસુલાબાદ બીજીવાર લખીને એ બધા પરા એમાં આવ્યે એને તાબે ગણાવ્યા લાગે છે [37] આ ફેરફારને લીધે પરાની સખ્યા ચોક્કસ થઇ શકતી નથી અને ૧૧૦ બરોબર થતા નથી આ ફેરફારમાં અહમદીમાં ગૂ. આવૃત્તિ [પૃ ૧૮) એક નેશાપુર નામે નવુ પરૂ લખે છે એ પરૂ બ આવૃત્તિ અને પુરાતત્વમાં નથી એ'ને અને નથી લખ્યું પરંતુ તપાગચ્છ બૃહદ્ પટ્ટાવલિમાં એક જગ્યાએ (પૃ ૫૩) નિશાપાટકનો ઉલ્લેખ છે પણ તે ઝવેરીવાડાની નીશાપોળ માટે પણ હોય એમ લખ્યું છે નીશાકે નેશાપુરનો બીજો ઉલ્લેખ મળ્યો નથી [38] 'ખામદરોલના મહેલ' એમ દરેક ગ્રંથના લખેલું છે મીરાતે સિકંદરીની ગૂજરાતી પ્રતમાં ઘટામંડળ લખેલું છે [39] સિકંદરી કરીમ ઉલ તરફૈણ લખે છે અને અહમદી નજીબ ઉત તરફૈણ લખે છે

૭૭ નવાવાસ એ પરાનો વસાવનાર જણાયો નથી

૭૮ ખુન્દનપુર ગૂજરાતી અમીર મલીક ખુન્દને વસાવેલું એમાં પત્થરની મસ્જીદ અને મકરબો કરેલો એને કુન્દનપુર પણ કહે છે. ત્યાં શાહે આલમ સાહેબના સેવકો રહેતા એટલે એને ખેદમપુર પણ કહેતા (ખાદીમ એટલે સેવક એ ઉપરથી) મીરઝા શેખ અલી ખતીબની કબર ત્યાં આવેલી છે આ પરૂ આશાવલનો ભાગ હતું

૭૯ બહેરામપુર: હાલ એ નામેજ જમાલપુર દરવાજા બહાર ઓળખાય છે, અને જૂની વસ્તી છે એમ અહમદી લખે છે પરંતુ પ્રાચીન (બાદશાહી વખતના) ગ્રંથોમાં એના ઉલ્લેખો આવતા નથી અને એ જ જગ્યા માટે આશાવલના ઉલ્લેખો છે

૮૦ મઝોરી· અગર મઝુરી, સપ્તર્ષિના આરા પાસે હતું બાબાલુલુઈની મસ્જીદ એ પરામાં છે. જૂની વસ્તી છે, એમ અહમદી લખે છે. આ પરાની જગ્યાએ પણ આશાવલનો ઉલ્લેખ છે અગાઉ આશાવલનો એ મોહોલ્લો હશે

૮૧ આશાવલ બહેરામપુર અને મઝોરી પછી તુરત મીરાતે અહમદી (ત્રણે ભાષાંતરો) આશાવલ ગણાવે છે એ સબંધી આગળ વિસ્તાર કરેલો છે જૈનસાહિત્યમાં છેક ઔરંગઝેબના સમય સુધી એના ઉલ્લેખો મળે છે જમાલપુર દરવાજાની બહાર એ શહેરનું પરૂ થઈ ગયું હતું, અને અમીરો ગમે ત્યારે ગમે તે ભાગનું નામ નવો વસવાટ કરી પોતાને નામે પરૂ સ્થાપતા એટલે અસલ આશાવલમાં ઘણા પરા થઈ ગયા, અને આશાવલ સંકોચાઇ હાલ કેલીકો મીલ છે ત્યાં આવી રહ્યું પાછળ મીર અબુ તુરાબે જૂના આશાવલ પાસે નવું વસાવ્યું–જુનાની સહેજ દક્ષિણે એ મીરનો રોજો હાલ કેલીકો મીલ પાછળ છે અમદાવાદ પહેલાનું શહેર અને પાછળથી એના એક મોટા પરા તરીકે ગણાવા છતાં હાલ એની કાંઈ નિશાની રહી નથી અહમદી એમાં જૂની વસ્તી છે એમ લખે છે મરેઠાની લડાઇમાં એ ઉજડ થયું એમ સ્પષ્ટ લખે છે મીરાતે અહમદી શેખ અલી મુતકીની કબર જુના આશાવલમાં શાહ ભીકનના રોજા સામે છે એમ લખે છે શાહ ભીકનનો રોજો જમાલપુર દરવાજા બહાર ઇ સ ૧૮૭૫ ની રેલ સુધી નદી કીનારે હતો વળી આગળ લખે છે કે આશાવલની પાસે ગજ્જરદીદ છે આ ગજ્જરદીદ હાલ કેલીકો મીલની દક્ષિણે અબુતુરાબના રોજા પાછળ ટેકરાઓ ઉપર છે એટલે આશાવલ એની પાસે–

ઉત્તરે હતું. આ બન્ને ઉલ્લેખોથી બીજા પ્રકરણમાં નક્કી કરેલી જગ્યાએ આશાવલ હતું એમ સિદ્ધ થાય છે. અસારવાની જગ્યાએ નહિ. એ બાજુ આવેલા ટેકરા એનાં ખંડેરોથી જ થયા હોય. ત્યાં કોઈ વાર મોટી ઇંટો નીકળે છે.

૮૨ કુતુબપુરઃ મીરાતે અહમદીમાં લખે છે કે ઘણું કરીને કુતુબે આલમ સાહેબ ત્યાં રહેલા એથી નામ પડ્યું હશે અને હાલ (અઢારમી સદીમાં) ઉજડ છે. કુતુબે આલમ સાહેબ આશાવલમાં રહેલા એમ આગળ એ જ ગ્રંથમાં લખેલું છે. એટલે આશાવલના એ ભાગને કુતુબપુર નામ આપ્યું હશે.[૪૦] અહમદીમાં મૌલાના મુહમ્મદ સિદ્દિકના વર્ણનમાં એ શેખ જુના આશાવલમાં આવેલા કુતુબપુરમાં રહેવા લાગ્યા એવો ઉલ્લેખ છે. એમની કબર પણ એ જ જગ્યાએ શાહ ભીકનના રોજા પાસે છે એમ લખે છે. તેથી કુતબપુર જૂના આશાવલનો ભાગ છે અને એ જમાલપુર બહાર હતું એ સિદ્ધ થાય છે.

૮૩ કાસમપુરઃ સાબરમતી નદી નજીક શહેરની દક્ષિણ અને પશ્ચિમે ઔરંગઝેબના સમયમા મીર કાસમે વસાવેલું એમ અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે.[૪૧] એટલે ઉપરના કોઈ પરાને કે એના ભાગને નામ માત્ર બદલીને સ્થાપ્યું હશે.

૮૪ રાજીપુરઃ હજરત શાહેઆલમ સાહેબના પૌત્રોએ વસાવેલું. એ પણ ઉપરનાં પરામાં અગર પાસે અગર કોઈ પરાના ભાગ તરીકે હશે.

૮૫ ખાનપુરઃ ઔરંગઝેબ બાદશાહના વખતમાં સૈયદ હસનખાન બરચ્યાએ સાબરમતી ઉપર વસાવેલું, અને ત્યાં એ સૈયદનો મકબરો હતો એમ અહમદી લખે છે. શહેરની બાજુએ એટલે એ કીનારાનાં પરાંમાં એની ગણત્રી છે. એટલે એ પણ નદીની દક્ષિણે હશે. જૂનાં પરાંના વિસ્તારમાં ઔરંગઝેબના સમયમાં નવા પરાં નવા નામે વસેલાં છે એ ઉપર જોતાં માલૂમ પડે એમ છે. આ બધાં પરાં શહેરની દક્ષિણે છે. અને એમાં ફેરફાર થતા રહ્યા છે.

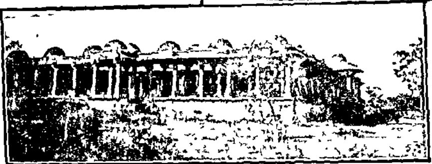
સાબરમતીની સામે પારનાં પરાં

૮૬ વાડજઃ એ હાલ દસક્રોઇના ગામ તરીકે ગણાય છે પણ પરા

[૪૦] મીરાતે અહમદીનાં પરાં વર્ણનનાં બાબાંતરો સરખાવી ઉપરનાં બધાં પરાં લખેલાં છે. અને એમાં ખાસ મતભેદ ન હોવાથી ખાસ ચર્ચા કરવા જેવું નથી. આ બધાં પરાં દક્ષિણનાં છે. અને એમનાં સ્થાન સ્પષ્ટ છે. [૪૧] મીરાતે અહમદી મૂ. અને અં. આવૃત્તિ પૃ. ૧૮ અને ૬૧.

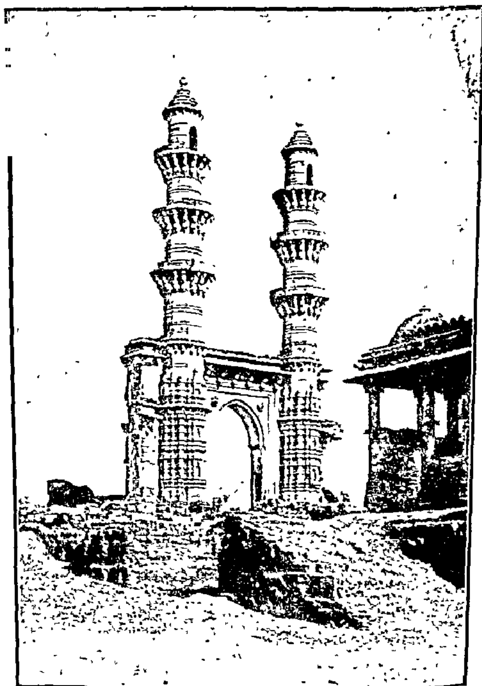

(આ)

૧૭ હસનપુર : જુમા મસ્જિદ

(અ) લિવાન અને રોજો.　　(આ) દૂરથી દેખાવ

૧૮ સીદી બશીરની મસ્જિદ

જેવો જ સબંધ છે પરા તરીકે એનુ નામ અહમદીએ નથી ગણાવ્યુ પણ એ જૂનુ છે અને એના ઉલ્લેખો ઇતિહાસમા આવે છે

૮૭ ઉસમાનપુર એ વટવાના કુતુબે આલમના શિષ્ય સૈયદ ઉસમાને વસાવેલુ એમને શમે બુરહાની કહેતા (પ્રમાણુનો દીપક) એમા એમની મોટી સુદર મસ્જીદ અને મકરબો છે તઝકીરાતુલમુલ્કના કર્તાએ લખ્યુ છે કે ત્યા વસ્તી ઘણી મોટી હતી અને એક હજાર હુન્નરીઓની દુકાનો હતી હરડા બહેડા અને આમળા, ઘી વગેરે આવતી વસ્તુઓનો ત્યા મોટો વેપાર ચાલતો હતો[૪૨] ઝરીયાણાના ત્યા મોટા વેપારીઓ હતો અઢારમી સદીમા (અહમદી લખાઇ ત્યારે) એ આખુ થઈ ગયુ હતુ હાલ છેક ઉજડ છે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનુ મોટુ મકાન ત્યા બાધવામા આવ્યુ છે જૈન લેખોમા પણ એ પરાનુ નામ વારવાર આવે છે એટલે જૈનોની ત્યા મોટી વસ્તી હશે જૈન સાહિત્યમા "ઉસમાપુર" નામ આવે છે

૮૮ ખાનપુર શહેરના ખાનપુર દરવાજાની સામે છે ખાનપુર દરવાજો એ પરાના નામથી કહેવાય છે એમ અહમદી લખે છે

૮૯ નવરંગપુર ઔરઝંગના સમયમા સુજાતખાની સુબાગીરીમા નવરગ મ્યાણે વસાવલુ ખાનપુર દરવાજાની સામે કિનારે એલીસબ્રીજ રોડ ઉપર એ પરાની જગ્યા આવે છે

૯૦ એદલપુર.[૪૩] આ પરૂ એલીસ બ્રીજ પાસે હશે જૂની વસ્તી અને પઠાણોએ વસા યુ હશે એમ અહમદી લખે છે અહમદીની અગ્રેજી આવૃત્તિમા અબદુલપુર લખ્યુ છે એ ભૂલ જણાય છે જૈન કાવ્યમા ઇદિલપુર છે તે એ જ હોવુ જોઇએ

[૪૨] મીરાતે અહમદી ગૂ અને અ આવૃત્તિ પૃ ૧૮ અને ૧૯ પ્રાચીન જૈન લેખ સગ્રહમા ઉસમાનપુરના ઉલ્લેખ છે પૃ ૧૭૨ "श्रीमदम्हदावादनगर निकटवर्त्युसमापुर वास्तव्य प्राग्वाट' [૪૩] ગૂજરાતી આવૃત્તિમા જ એદલપુર લખેલુ છે અને જૈન કાવ્ય ઉપરથી એ જ ખરૂ લાગે છે પુરાતત્ત્વનુ ભાષાતર પણ અગ્રેજી આવૃત્તિની માફક અબ્દુલપુર લખે છે ' અદલ ઇદલપુરા , એ આજ પરૂ હશે કારણ કે બીજુ ઈદલ કે એદલપુર છે નહિ

૯૧ ફિરોઝપુર: જૂની વસ્તી. અફઘાનોએ વસાવેલુ.[૪૪]

૯૨ અજદરપુર: જૂની વસ્તી. અફઘાનોએ વસાવેલું આ પરામા પણ જૈનોની વસ્તી હશે. ઈ. સ ૧૪૬૫ (સંવત ૧૫૨૧ પોષ વદ ત્રીજ)મા લહરાજ એટલે વિમળપ્રબંધના પ્રસિદ્ધ કર્તા અને બીજા કેટલાક રાસ અને છંદોના કર્તા વિદ્વાન જૈન કવિ લાવણ્યસમય આ પરામા જન્મ પામ્યા હતા.[૪૫]

૯૩ સલાબતપુર· સલાબત મુહમ્મદખા બાબીએ આબાદ કરેલુ છે.[૪૬]

૯૪ શર્કપુર: સુલતાન મહમૂદ બીજાના ગુલામ મલીક શર્ક વસાવેલું બાદશાહ શાહજહાના સમયમા શાહી ફરમાનથી ત્યા ગાઝીઉદ્દીન હુસેને એક બાગ બનાવ્યો હતો અને ત્યા તેનો મકરબો છે.

૯૫ શાદમાનપુર. અકબર બાદશાહના સમયમા ખાને આઝમ મીરઝા કોકાના પુત્ર શાદમાનખાએ વસાવેલુ

૯૬ ફરિદાબાદ અને **૯૭ ઇનાદુલપુર.** જૂના વખતમા અફઘાનોએ વસાવેલા.

૯૮ શેખપુર સુલતાન મહમૂદ બેગડાના પીર (ગુરુ) શેખ અઝીઝુલ્લાના પુત્ર શેખ રહેમતુલ્લાએ વસાવેલુ શેખનો મકરબો અને મસ્જીદ એમા છે આ પરાની જમીન એલીસ બ્રીજ પાસે એ નામે હાલ ઓળખાય છે.[૪૭]

૯૯ સુલતાનપુર ઉર્ફે **નીમકમાડવી,** ઉર્ફે નીમકહાર અને **૧૦૦ કાસીમપુર ૧૦૧ નસીરાબાદ:** અને **૧૦૨ ફતેહપુર** આ બધા જૂના વખતના પરા છે

૧૦૩ કમાલુદીનપુર· કમાલુદ્દીન જવામર્દખા બાબીએ પોતાના પુત્રના નામથી આબાદ કર્યું

[૪૪] ફિરોઝપુર આગળ આવેલુ છે અહમદીમા એનુ લખાણ શકાવાળુ છે એમ જણાય છે. આ ફિરોઝપુર અગ્રેજી આવૃત્તિમા પણ છે પણ પુરાતત્ત્વના ભાષાંતરમા નથી [૪૫] વિમળ પ્રબંધ—મણિલાલ વ્યાસની આવૃત્તિ પૃ. ૩૭૮ 'अजदरपुरि कीधा आवास' વગેરે અહમદીમા કાલુપુર વગેરે પેઠે અજદરપુર પણ અંદર વસી પછી શહેર બહાર વસેલુ એવા અર્થનુ બીજે લખાણ કરે છે [૪૬] અહમદીની ગુજરાતી આવૃત્તિમા અલાબતપુર લખ્યુ છે અગ્રેજી અને પુરાતત્ત્વમા સલામતપુર છે [૪૭] જૈનોની ત્યા વસ્તી હશે. જૈન કાવ્યોનુ 'શેખપુર સુખકરા' એ એ ૯૮ હોવુ જોઈએ

૧૦૪ ઐશપુરઃ ઉર્ફે ઇસપુર, **૧૦૫ રહીમપુરઃ** જૂના વખતથી આબાદ છે.

૧૦૬ મીરાંપુરઃ[૪૮] જૂના વખતથી છે. જૈન કાવ્યની "મીરમીરાપુર" એ એ જ હશે.

૧૦૭ કોચરબપાલડીઃ અહમદી લખે છે કે એ પણ પરામાં ગણાય છે પણ હવેલી પરગણામાં એની ગણત્રી કરવામા આવી છે. કોચરબનું સ્થાન અમદાવાદથીયે જૂનું છે. કોચરબા દેવીનું કર્ણદેવ સોલંકીએ સ્થાપન કરેલું એ આગળ જોયું છે. 'અમદાબાદ અમદાબાદકી બડા શહેર કોચરબ પાલડી' એ એ જ કર્ણાવતી એમ માને છે. કહેવત કેવળ 'પાલડી' સાથે અનુપ્રાસ મેળવવા થઈ લાગે છે. મુસલમાનો કોચરબને કુએ અરબ એટલે અરબ લોકની શેરી એમ માને છે.

મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે મુઝફ્ફરશાહ (પહેલો) અને મુહમ્મદશાહની સાથે ઉત્તર હિંદથી જે અફઘાન શૂરવીરો આવેલા એવા ૭ થી સાત હજાર અફઘાનો નદી પારના આ પરાઓમાં વસ્યા હતા. કર્તા અફસોસ કરે છે કે એમના વશજો એને ખરોબર યાદ હતા, પણ હવે (અહમદી લખતી વખતે) ત્યાં કોઈ નથી, ખંડેર અને વેરાન છે. અમદાવાદના રક્ષણ માટે કાંકરિયા આગળ જે લશ્કર ભેગું થયાનું આગળ વર્ણવ્યું છે એમા આ અફઘાનોના વંશજોએ ભાગ લીધો હતો. એમના વસાવેલા પરા પણ ઉપર જોયા છે.

૧૦૮ ફુરમાનવાડીઃ આ પરૂં નદીની સામી પાર હોય એમ જણાય છે. જૈન કાવ્યમા 'ફારફુરમાન ફરમાનવાડી' એવો ઉલ્લેખ છે, અને તપાગચ્છની પટ્ટાવલીમા "खंभायतन० अहिमदावादन० आशावल्लीई कोठर्वपुरई (કોચરબ ?) फूरमानवाटिकाई शिकंदरपूरी..." એ પ્રમાણે નામો લખ્યાં છે.[૫૦]

[૪૮] પુરાતત્વ અને ગુ. આવૃત્તિમા મીરઝાપુર લખ્યુ છે, પણ અંગ્રેજી આવૃત્તિમા મીરાપુર છે એ જૈન કાવ્યના નામ સાથે મળે છે. [૪૯] મીરાતે અહમદી. ત્રણે ભાષાતરો. [૫૦] ફુરમાનવાડી પટ્ટાવલીમા કોઠર્વ–(કોચરબ ?)ની સાથે અને જૈન કાવ્યમા એદલપુર શેખપુર અને ઉસમા(ન)પુર મીરાપુરની વચ્ચે લખી છે એટલે નદીની સામે પાર હશે એમ માની શકાય. પટ્ટાવલીના ઉલ્લેખ માટે જુઓ જૈન સા. સંશોધકમા આપેલી तथागच्छवृहत् पट्टावलि

એમ ફરમાન વાટિકા એ આ ફરમાન વાડીજ હોવી જોઇએ પરંતુ એનું સ્થાન ચોક્કસ કહી શકાતું નથી મીરાતે અહમદીના ત્રણે ભાષાંતરોમાં પરાવર્ણનમાં એ નામ જ નથી, ફરમાનવાડી નામે બાગ નદીની સામે પાર અહમદી લખે છે ફતેહપુર શાહવાડી વગેર પરા જેમ બાગ ઉપરથી થયા તેમ ફરમાનવાડી પણ બાગ ઉપરથી થયું હશે એમ માની શકાય પટ્ટાવલિનો ઉલ્લેખ છેક ૧૫મી સદીના પૂર્વાર્ધ (સંવત ૧૪૭૮) જેટલો જૂનો છે એટલે પરૂં જૂનું હશે

૧૦૯ નીઝામપુર આ પરૂં અહમદીમાં આપેલું જણાતું નથી જૈન કાવ્યમાં છે, અને એનું સ્થાન જાણી શકાતું નથી

૧૧૦ અહમદપુર આગળ સિકંદરપુરના વર્ણનમાં આ માટે લખ્યું છે અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિ સિવાય એનો જૂનો ઉલ્લેખ નથી જૈન કાવ્યમાં પણ શંકા ઉત્પન્ન થાય અને અમદાવાદને જ અહમદપુર સમજાય એવો એક ઉલ્લેખ છે બાબીવિલાસનો કર્તા અમદાવાદને જ એહમદપુર લખે છે પણ અહમ્મદપુર જુદું પણ ખાસ લખેલું છે અને એક જગ્યાએ " રાજનગરપાસઈ અહમદપુર ઠામિ ચોમાસુ કરઈ" એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એટલે એ પરૂં જુદું છે એમ માનવાને આધાર મળે છે[૫૧]

૧૧૧ વજીરપુર આ પરૂં જૈન કાવ્યમાં અને પટ્ટાવલીમાં આપેલું છે શ્રી જગદ્‌ગુરુ બિરુદ ધારણ કરતા શ્રી હીરવિજય સૂરિ અકબરશાહના સમયમાં અમદાવાવાદમાં વજીરપુરમાં આવ્યા હતા એમ ઉલ્લેખ છે[૫૨]

આ પ્રમાણે જોતા જણાય છે કે અનેક પરા અમદાવાદની આસપાસ હતા અને અનેક નાશ પામ્યા અનેક ભૂનાઈ જવાયા છે અને અનેકના નામફેર પણ થઈ ગયા છે ઘણાયે પરા એ પહેલાના મોટા પરાની હદોમાં નવા વસ્યા છે

[૫૧] જુઓ જૈન ગૂર્જર ઐતિહાસિક કાવ્ય સંગ્રહ—પૃ ૧૯૨ શંકા થાય એવું જે લખાણ છે એ એ જ ગ્રંથના પૃ ૧૬૮ મા વિજયસિંહસૂરિ નિર્વાણ રાસમાં ' રાજનગર અહમદપુર, ખાંભાપુર પ્રેમાપુર જોઇએ રાજપુર ઈંદ્રપુર સુંદર, નિઝામપુર અસાવલિ રોઈરે, ઉસમાપુર સારખેજ બારો, શેખપુર દહલપુર જાપુરે ' વગેરેમાં લાગે છે વજીરપુર પણ એમાં લખેલું છે [૫૨] પટ્ટાવલિ પૃ ૫૧ શ્રીગુરુ अहिमदावादि वजीरपूर नगरहं आव्या " વજીરપુર વાડૈજ સહી મેલ્યા ' જૈન કાવ્ય સંગ્રહ પૃ ૧૭૬

ઘણાયે નાનાના મોટા અને મોટાના નાના થઈ ગયા છે, અને કાલ તથા ઇતિહાસનો મહાન મહિમા સ્થાપી રહ્યા છે[૫૩]

હાલ પણ પરા કેટલાક જૂના નામે પણ નવે રૂપે છે. ઘણાયે જુના પરાની જમીનો હજી એ જ નામે ઓળખાય છે સરકારી દફતરોમા જુના નામો કાયમ રહ્યા છે સરકારના બીજા રેવન્યુ સેટલમેન્ટ પ્રમાણે કેટલાક પરા પાસેના ગામોમા મેળવી દેવામા આવ્યા છે કેટલાક જૂના

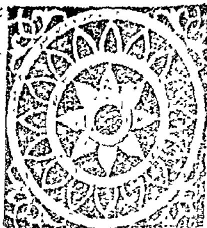
હાલના પરા

પરાના નવા નામ પડચા છે બાગ ઉપરથી નગીના, બાગ ફરદોશ, ફતેપુર, ફરમાનવાડી, શાહવાડી વગેરે નામ આગળ જોયા તેમા નગીના રાજપુરમા મેળવી દીધુ છે આસપુર સુરપુરને અસારવામા મેળવ્યુ છે બાગફરદોશનુ હાલનુ નામ અમરાઇવાડી, છાડવડનું માદલપુર, ચગીસપુરતું મીઠાખલી, શેખપુરખાનપુરતું નવરગપુર એવા નામ કહેવાય છે આ ગામો કેટલાક અહમદીમા મળે છે (જુઓ બોમ્બે ગર્વર્નમેન્ટ સીલેકશેન DCXV), નવા માણસોએ પોતાને નામે હાલ પણ ઘણાયે પરા વસાવ્યા છે રેલ્વેએ પૂર્વમા રેલ્વેપરૂ અને હઠીસિંહ શેઠે દિલ્હી દરવાજા બહાર હઠીપરૂ વસાવ્યુ એ હજુ પણ પ્રસિદ્ધ છે રેલ્વેપરૂ શહેરનો જ ભાગ થઇ ગયુ છે દિલ્હી દરવાજા બહાર કલેક્ટર બોરડેલે વસાવેલુ બારડોલ પરાને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલુ પરૂ, અને માધવપરૂ એના મારવાડી વેપારીઓની વસ્તીને લીધે આજે પણ જાણીતું છે એક દશકામા માધવપરૂ વધીને મોટુ થઈ ગયુ છે. દીલ્હી દરવાજા બહાર જહાગીર મીલ પાસે તાવડીપરૂ અને દરિયાખાના ઘુમટ પાસે નવા પરા વસ્યા છે એલિસબ્રીજ ઉપર નવી સોસાયટીઓ નવા પરા ઉભા કરે છે અને એ પ્રવૃત્તિમા રા પ્રીતમરાય વ્રજરાયે અમદાવાદમા પહેલ કરી જે ઉત્તમ કાર્ય કર્યુ છે એ પ્રીતમનગરમા અમર છે કાકરિયા બાજુ પણ નવા પરા થયેલા છે એમા મણિપુર ખાસ છે પરા અમદાવાદની આસપાસ વધતા જાય છે હાલના પરાની સપૂર્ણ નામાવલીની અહી જરૂર નથી અમદાવાદના શારીરિક અને માનસિક બન્ને પ્રકારના વિકાસને માટે પરા વધવાની અગત્ય છે

[૫૩] આસપુર જૂનુ કહેવાય છે ઇનાયતપુર, સમીરપુર વગેરે પરા અહમદી બીજી જગ્યાએ લખે છે પણ પરાવર્ણનમા નથી અહમદી ગૂ આવૃત્તિ પૃ ૧૮૪મા બીજા પરા પણ ગણાવે છે—સુરપુર, ચાંદનોડીઆ, ઘાટનોડીઆ, આસ્તોડીઆ, તથા રખિયાલ પણ પરાવર્ણનમા આ નામ નથી આપ્યા આ પરા આજે પણ છે પણ એ બધા દસક્રોઇ તાલુકાના ગામ તરીકે ગણાય છે

પ્રકરણ એકવીસમું

અમદાવાદના ઉદ્યાનો

અમદાવાદના બગીચા.

કાલના અમદાવાદને કોઇ જુએ તો અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉદ્યાનોનું જૂદું પ્રકરણ દેખાને જરૂર હસે. આગળના વર્ણનથી જોયું કે અમદાવાદમા અને બહાર વૃક્ષો એટલાં ખીલેલાં હતાં કે પરદેશી મુસાફરોને આખું શહેર એક ઉપવન જેવું લાગતું. શહેરની અંદર તથા બહાર મસ્જીદોની સાથે બાગ હતા અને અમીર ઉમરાવોના પણ મોટા નાના બાગો અમદાવાદમાં ઘણા હતા. એ ઉપરાંત બાદશાહી બાગો પણ ઘણા હતા. એના ફળફુલ ઝાડનું નૂર વધારવા માટે બાદશાહો ઘણી કાળજી રાખતા. અમદાવાદમા અને આખા ગૂજરાતમાં બાગ વધારવાની પ્રવૃત્તિ સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ કરેલી છે. બાગો તો ઘણા પ્રાચીન કાળથી હતા. પરંતુ મહમૂદના સમયમા ખાસ સંભાળથી સુંદર ગોઠવણીથી બાગ બનાવવામાં આવ્યા. ખુરાસાનની ઢબ ઉપર પણ બાગ બનવા લાગ્યા હતા. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે "આગળના જમાનામાં ગૂજરાતના સુલતાનો ઉમરાવો, સુબાઓ, મનસબદારો અને ધનિકોએ રચાવેલા સુશોભિત અને સુગંધિત ફુલોથી ભરેલા, સુંદર ઇમારતો અને આરોગ્યવાળી હવાવાળા અને કુંજ માર્ગોથી ભરેલા, તથા સતત પડતા ધોધો અને નહેરોવાળા બાગબગીચા શહેરની આસપાસમાં સંખ્યાબંધ થઇ ગયેલા છે. નીચેની બેતો તેની તારીફ કરે છે."

" લતિફી દિનકુશા આબોહવાએ
મુમારિક મઝિલે ફરખુન્દા જાએ ૧
રવાર્શો બર કિનારે જુએ બારે
બ આમે ઝલાના ગુસ્તા દસ્ત રૂયે ૨
દિરખ્તોં ચુ ણુતોં કદ બરકશીદા
બયક દિગર બજુએ સરકશીદા ૩
ફરાખે શાખ મુર્ધાને ખુશ અવાઝ
બઇનગ્મા અરગનુહોં કર્દા પુરસાઝ ૪
નિહાલે સબ્ઝ ગર જેન્નત સમર દાશ્ત
ખતે તૂબા લકુમ બર હર વરક દાશ્ત "[1] ૫

અર્થ –દિનપસંદ અને સુખકર આબોહવા છે, આનંદકારી રમણીય સ્થળો અને રહેઠાણો છે, ઝરણાના કળખુલો ઝાકળના પાણીથી હાથ મોહો ધોઈ ઉભા છે, (૧–૨) પોતાના પૂરા કદમા શિર ખેંચીને (ટટાર) વૃક્ષો ઉભા છે–જાણે સુદરીઓ ઉભી છે વિશાળ વૃક્ષોની શાખાઓ પર પખીઓ મધુર કિનકિનાટ કરે છે–જાણે સાજ–સામાન સાથે વાદ્ય બજાવી રહ્યા છે લીલા વૃક્ષોની (શોભા) સ્વર્ગને ટપી જાય છે એમના પલ્લવ પર 'તુબાલહુમ'[2] અર્થાત્ 'ખુશખબરી'નો આશીર્વાદ લખેલો છે[3]

આ વર્ણન પછી તુરત જ અહ્મદીનો કર્તા શોક કરે છે કે "ઝાડોની જગાએ અત્યારે કાટા ઉગ્યા છે સરકાર સાથે સબધ ધરાવતા યા સરકારની માલીકીના બાગબગીચાનુ જ વર્ણન નીચે આપ્યુ છે"

આમ અમદાવાદના ઉદ્યાનો અઢારમી સદીમા ઘણે ભાગે વેરાન થયા હતા અઢારમી સદીમા જે બાગ સાધારણ સ્થિતિમા પણ હતા તે આ પ્રમાણે છે–

[૧] બહદગે ઝીનુલ મેદાન ગહમદાબાદ (પુરાતત્ત્વ પુ ૪ અ ૧–૨ પૃ ૪૭) માથી [૨] આ ઉતારો કુરાને શરીફમાથી છે તુબાલહુમ વ હુસ્નમેઆબ અર્થાત્ એમને માટે આશીર્વાદ અને સારૂ રહેઠાણ શ્રુતપરપરા પ્રમાણે 'તુબા' જિન્નતમાનુ 'આશીર્વાદ પામેલુ વૃક્ષ છે (પુરાતત્ત્વ–નવાબ ગલી અને સેડનમાથી ઉતારો) હિંદુ કલ્પવૃક્ષ જેની કલ્પના છે [૩] અર્થ પુરાતત્વના ભાષાતરમાથી લખ્યો છે

૧ બાગે નગીના એટલે નગીનાવાડી, કાકરીઆ તળાવની વચ્ચે જે નાનો બાગ છે એ નગીનાવાડીને નામે આજે પણ ઓળખાય છે એનું કેટલુંક વર્ણન કાકરિયા તળાવમા આવી જાય છે બાદશાહ કુત્બુદ્દીન અહમદશાહે હોજે કતુબ (કાકરીયુ)મા વચ્ચે એ બાગ બનાવ્યો છે એમા જવા માટે ૪૪ કમાનોવાળો પુલ હતો કાળે કરીને પૂલની કેટલીક કમાનો તુટી ગઇ હતી તે મુઇઝુદ્દીનના સમયમા ફરી થઈ હતી જ્યારે બાદશાહજાદો (ઔરંગઝેબનો શાહજાદો હશે) સુબો હતો ત્યારે બાગ માળી અને બે બળદની જોડ બાગને પાણી પાવા માટે નીમાયલી હતી તવારીખકાર લખે છે કે કાકરિયા સરોવરરૂપી વીંટીનું આ બાગ એક નગ છે[૪] આ બાગ નાનો હતો પરતુ ઘણો રળીયામણો હતો, અને યૂરોપીય મુસાફરો પણ એના મુક્તકંઠે વખાણ કરે છે એક યૂરોપીયન અમલદાર આ બાગના એક વિચિત્ર વૃક્ષનું પણ વર્ણન કરે છે[૫] બાગે નગીના એટલે નગ (રત્ન) જેવો બાગ, અને તળાવની વચ્ચે હોવાથી હીરાની કિનારી બાધેલી વીંટીમા વચ્ચે નીલમ જડયુ હોય એવો મનોહર એ બાગ લાગતો હશે, અને હાલ પણ લાગે છે આ સ્થાન શાહીબાગ બધાયો નહોતો ત્યા સુધી અમદાવાદમા સૌથી વધારે રળીયામણું હતુ અને શાહીબાગે એમા ભાગ પડાવ્યા પછી પણ અમદાવાદની પ્રજાને છેક વીસમી સદી બેસતા સુધી એ સ્થાન પ્રિય હતુ

બાગની વચ્ચે એક નાનું લંબચોરસ મકાન છે ત્યા અગાઉ બાદશાહના આરામને માટે કોઈ નાનકડુ સુદર ભવન હશે[૬] હાલનું મકાન ઓગણીસમી

[૪] મીરાતે અહમદી ગૂ ભા ભા ૨ પૃ ૨૧ [૫] જુઓ Forbes Oriental Memoirs Vol II p 201 જેમ્સ ફોર્બ્સે (૧૭૮૧) નગીનાવાડી બગડેલી હાલતમા જોયેલી એમ એ લખે છે જે વિચિત્ર ઝાડ બાબત એ લખે છે એવુ એણે બીજે કોઇ પણ જગ્યાએ જોયુ નહોતુ ઘણા લોક આશ્ચર્યથી એ ઝાડ જોવા જતા એમ લખે છે અને એનુ નામ Palmyra લખ્યુ છે એ ઝાડને છેક ટોચ ઉપર જતા ચારીરોક ધણી અને પહોળા પાદડા થતા હતા [૬] જુઓ જીન ડી થવેનોએ કરેલું વર્ણન પુરાતત્વ પુ ૨ પૃ ૧૮૭ "આ બધુ જોયા પછી હુ એક વિશાળ સરોવર જોવા ગયો એમા વચ્ચોવચ એક એસી ચોરસ ફીટ જેટલો એક વિશાળ મનોહર બાગ છે બાગને છેડે નાના સોઈવાળા મકાનો છે"

સદીમાં ઓરડેલે બાંધેલું છે. એમાં કાંઇ સૌંદર્ય નથી. તળાવ અને બાગની વચ્ચે છે એટલું જ એનું સૌંદર્ય. એ જ જગ્યાએ અગાઉ મહેલ હશે અને એ મહેલ એ જ ઘટામંડળનો મહેલ એમ ઘણાખરા લેખકો માને છે. પરંતુ બાગ જ નાનો છે અને એમાં રહેવા લાયક—બાદશાહને રહેવા લાયક—મહેલ બંધાઇ કે એટલી જગ્યા જ નથી. મીરાતે અહમદીમાં તો બાગના વર્ણનમાં મહેલ તુટેલો છે કે નહિ એટલો પણ ઉલ્લેખ નથી. તેમજ ઘટામંડળના કાંકરિયા આગળના મહેલની જે વાતો તવારીખોમાં આવે છે એને કાંકરિયાની વચ્ચે હોવાનું કારણ જ નથી. એવું કોઇ તવારીખમા લખ્યું પણ નથી. એટલે અંદરનું મકાન મહેલ નહિં પણ તળાવ વચ્ચે હવા ખાવાનું, પ્રસંગે નાચ ગાન કે મીજલસ ભરવાનું એક સુંદર નાનું મકાન હોય એટલું જ સંભવે છે. ઘટામંડળના મહેલ તે સિકંદરીમાં જણાવેલા ખામંદરોળના મહેલ છે. એ માટે આગળ જોઈશું.

ઓગણીસમી સદીમા તથા વીસમી સદીના પહેલા દશકા સુધી લોક નગીનાવાડીમાં ફરવા જતા. વીકટોરિયા બાગ જરા સારો થયા પછી એ બાજુ લોકોનો મોહ ઓછો થયો. નગીના બાગ પણ સારી સ્થિતિમા નહોતો. કોઈ અમદાવાદ જોવા આવનાર એ બાગ અને અંદરનો પહોળો મોટો કુવો જોઈ પાછા આવતા. હમણાં મ્યુનીસીપાલીટીએ એ બાગને ફરી મનોહર બનાવવા માટે યત્ન શરૂ કર્યો છે.

૨ શાહવાડીઃ શાહવાડી હવે બાગ નથી. બાદશાહી સમયમાં એ સુંદર બાગ હતો. હવે ત્યાં એક નાનું ગામ છે. પહેલા મોજે ફૈઝાબાદમાં શાહવાડીની હદ ગણાતી હતી. હવે શાહવાડી દસ્ક્રોઈનું નાનું ગામ છે.[૭] શ્રાવણ માસના ત્રીજા સોમવારે ત્યાનો મેળો થાય છે ત્યારે લોકોને યાદ આવે છે; અને કોઇ માણસ નદીમા તણાઇ જાય તો "શાહવાડીના ભોથા"મા જડશે એમ લોકો હજી પણ કહે છે.

આ શાહવાડી અમદાવાદની સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમા બનેલી છે. એમાં ઇમારતો હતી; અને સુગધી પુલોના છોડવા ઘણા હતા. ઇંટ ચુનાનો કોટ તથા ઉત્તર દક્ષિણ બે દરવાજા અને અંદર પત્થરો જડેલી સડકો હતી.

[૭] અમદાવાદ ગેઝીઅર પૃ. ૩૦૪.

મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે અત્યારે ઇમારતો ઘણુખરી તુટી ગઇ છે અને થોડી પડવાની તૈયારીમાં છે. આ બાગની જમીન ૬૨ વીઘાં હતી અને ૫૦ વીઘાં બહારની જમીન પણ એ બાગની ગણાતી હતી. એમા ચાર બળદની જોડ, અને આઠ માળી તથા ઝાડુ કાઢનારની નીમણુંક હતી. મુબારિઝ ઉલ્મુલ્કની સુબેદારીના સમય (સત્તરમી સદીનો પૂર્વાર્ધ) સુધી સુબાના દીવાનની હકુમતમાં આ બગીચો હતો અને મહારાજા અભેસિંહના અમલમાં એને સુબાઓ પચાવી પડયા.[૮]

આ બગીચો અગાઉ ઉત્તમ અને બહુ વપરાશમા હોય એમ ગાનવાને કારણુ છે. સર ટોમસ રો જહાંગીર બાદશાહને નદી કિનારેના બગીચામાં મળવા ગયો હતો તે કદાચ આ હોય. કારણ કે શાહીબાગ એ વખતે બંધાયો નહોતો અને નદીની આ બાજુ શાહવાડી તથા રૂસ્તમબાગ સીવાય સારા સરકારી બાગ હોય એમ જણાતું નથી. તેમજ શહેરની અંદરનો કોઇ બાગ પણ હોવાનો ઉલ્લેખ નથી. એટલે સર ટોમસ રોએ જહાગીરની મુલાકાત લીધેલી એ શાહવાડીમા અગર રૂસ્તમ બાગમાં એમ ખાસ સંભવે છે.[૯]

૩ બાગે ફિરદોશ: આ બગીચો હાલ નથી, પણ નામ છે, એ નામનું ગામ પણ કહેવાય છે. અમદાવાદથી અગ્નિખુણામા જતાં રાજપુરની હદ મુકી વસ્ત્રાલ ગામ પાસે એ બાગ હતો.[૧૦] એને સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ બંધાવ્યો એમ કહેવાય છે. એ સુલતાનનો બગીચાનો શોખ મશહૂર છે. એમ કહેવાય કે આંબા, રાયણ વગેરેનાં નવલાખ ઝાડ એણે વવરાવેલાં એથી એને નવલખો

[૮] જુઓ મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ૨ પૃ. ૨૨. અંગ્રેજી પુરાતત્વ. પુ. ૪ પૃ. ૪૨. આમા ગુજરાતી આવૃત્તિમા આઠને બદલે છ માળી લખ્યા છે અને પુરાતત્વમાં આઠ છે
[૯] સરખાવો. Journal of Sir Thomas Roe Oxford Edition. p. 425. "and told us both the king commanded we should come before him at a garden, where he sate, a *course* out of towne, upon the river" આના ઉપર નોંધમાં સર વીલિયમ ફોસ્ટર લખે છે કે આ શાહીબાગ હશે. પરંતુ શાહીબાગ એ પાછી બંધાયો છે એ સર ફોસ્ટરના સ્મરણમાં આવ્યું નહિ હોય. રોની મુલાકાત ખરેખરી બાદશાહી મહેલમા થઇ જણાય છે. આ બાગની મુલાકાત વખતે રો બેસી રહીને પાછો આવ્યો હતો અને મુલાકાત થઇ નહોતી. [૧૦] મીરાતે અહમદીમા ગતરાવ (ગત્રાડ)ની હદમા હતો એમ લખે છે.

બાગ પણ કહેતા.[૧૧] મીરાતે સિકંદરીમાં બાગે ફિરદોશ પાચ ગાઉ લાંબો અને એક ગાઉ પહોળો એમ લખે છે. એને કોટ અને બુરજો હતા. મીરાતે અહમદી લખાતી વખતે (અઢારમી સદી) એના કર્તા લખે છે કે "હાલ આ બાગ નાશ પામ્યો છે અને દિવાલનો થોડો ભાગ તથા દરવાજો ઉભો છે." એને એક વખતે 'રાણુનો બાગ' પણ કહેતા. હવેલી પરગણામા પાછળથી એની ગણત્રી થવા લાગી હતી (દસક્રોઇ).[૧૨] બાગે ફિરદોશ એટલે સ્વર્ગબાગ. સ્વર્ગના નગર જેવું શહેર વેરાન બન્યું એટલે બાગ કયાથી સ્વર્ગ જેવો રહે. હાલ ત્યા વેરાન છે એ 'સ્વર્ગ બાગ'મા મ્યુનીસીપેલીટી કચરો નાખે છે. 'બાગફરદોસ ડીપો'' જાણીતી છે.

૪ **બાગે શાયખાં:** આ બગીચાના સ્થાપનાર મલીક શાયખાંનુ સ્થાન ગૂજરાતના ઇતિહાસમા બહુ મોટુ છે. એ માટે આગળ વર્ણન કરીશુ. સુલતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહના સમયમા મલીક શાયખાંની પદવી બહુ મોટી હતી. એ અમીરે રખિયાલ ગામની હદમા શહેરની પૂર્વ દિશાએ સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયમા બાગ તળાવ રોજા વગેરે માટે જમીન મેળવેલી એ બાબતનો લેખ મલીક શાયખાંના રોજાની પશ્ચિમ બાજુની ભીંતમા હાલ પણ છે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે આ સુદર બાગમા આનંદ જનક વિહાર સ્થાનો હતા, અને મનોહર ઇમારતો હતી મલીક શાયખાં સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમા સસારમાથી વિરક્ત થઈ આ બાગમા ઇશ્વર સ્તવન કરતા, અને એમની દરગાહ પણ ત્યા જ છે. એ મલીક શાબા તરીકે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. બાગમા મસ્જીદ અને એક વાવ પણ કરી હતી. એક આઠખૂણાવાળુ તળાવ પણ બાગની નજીકમા કર્યું. બાગમા પત્થરની સડકો અને આસપાસ દીવાલ હતી[૧૩] હાલ એ સ્થળે રોજો સારી હાલતમા છે. તળાવ પણ છે પણ બહુ ઉંડુ રહ્યુ નથી. વાવ પડી ગઈ છે. બાગને બદલે ખેતરો છે. આ બાગ મલીક શાયખાંના મહેલ અને બીજા મકાનો સાથે તળાવ વગેરેથી જ્યારે સારો હશે ત્યારે અમદાવાદના સારા બાગોમા

[૧૧] પુરાતત્વ અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ. ગૂજરાતી આવૃત્તિમા રાણુનો બાગ લખે છે. [૧૨] અહમદી ત્રણે આવૃત્તિઓ. [૧૩] મીરાતે અહમદી: અગ્રેજી અને ગૂ. આવૃત્તિ. પૃ. ૨૧ અને પૃ. ૨૩.

ગણાતો હશે પાસે મોટા તળાવવાળો બાગ શહેરમા બીજો હતો નહિ મર્યાદ શાયખાંનો બાગ અને તળાવ શહેરની પૂર્વમા, બાગે ફિરદોસ અગ્નિખૂણામા અને કાંકરિયુ તળાવ, નગીના બાગ, અને શાહવાડી, દક્ષિણમા, આમ પૂર્વ, પૂર્વ-દક્ષિણ-અને દક્ષિણમા મોટા બાગ અને તળાવો સાથે સાથે હોવાથી અમદાવાદનો એ ભાગ ઘણો જ રમણીય લાગતો હશે આ બાગોને લીધે બહુધા દક્ષિણ બાજુથી આવનાર પરદેશીઓને અમદાવાદ લીલુંછમ આખુંયે એક મોટા બાગ જેવુ લાગતું હશે એમા નવાઈ નથી ઈશાને બાગ હશે કે નહિ એ જણાતુ નથી પરતુ ઉત્તરે રુસ્તમ બાગ મોગલાઈની શરૂઆતના સમયમા હતો અને પાછળથી શાહીબાગ તથા ગુલાબ આદિ બાગ થયા પછી ઉત્તર દિશા પણ આખી બાગથી ભરાઈ ગઈ હતી એટલે અમદાવાદની ફરતા દક્ષિણથી ઉત્તર સુધી મોટા મોટા બાગ હશે એમ સાબીત થાય છે અને આ સાથે નદીની સામે કાંઠે પણ જે બાગ હતા તે ગણતા શહેરની શોભાનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે

૫ હરડેનો બાગ[૧૪] આ બાગનું નામ મીરાતે અહમદી ગણાવે છે. પરતુ ખરી રીતે એ બગીચો નથી મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે ત્યા ત્રણ ઝાડ હરડેના હતા અને એ માટે આસપાસ કોટ તથા કુવા કરી ખાસ માળીઓ રાખી એ બાગની સભાળ લેવાતી હતી રખિયાલ ગામની ઉપજ એમા વપરાતી હતી આગળ વહીવટના પ્રકરણમા અહમદીનો કર્તા આ બાગ અને એના ફળનો મુરબ્બો હજુરમા વપરાતો અને એ માટે જુદુ ખાતું હતું એમ લખે છે અઢારમી સદીમા ત્રણમાથી બે ઝાડ સુકાઇ ગયેલા અને એક કર્તાએ (અલી મુહમ્મદખાએ) જોયુ હતુ એનો મુરબ્બો પણ ચાખ્યો હતો એમ લખે છે અહમદી લખાઇ ત્યારે એ છેવટનું ઝાડ પણ સુકાઇ ગયુ હતું[૧૫]

૬ ફરમાનવાડી આ બગીચો શહેરની સામે નદીને સામે તીરે હતો

[૧૪] મીરાતે અહમદી ભાગ ૨ ગૂજરાતી આવૃત્તિમા 'હરડે બાગ' અગ્રેજીમા Myrabolamના ઝાડ હતા એમ લખ્યુ છે અને પુરાતત્વના ભાષાતરમા આમળાના ઝાડ લખ્યુ છે અગ્રેજી આવૃત્તિમા Halelu Garden લખ્યુ છે અને પુરાતત્વમા "બાગે દિરખ્તે હલીલા" એવુ લખ્યુ છે મુરબ્બો આમળાનો પ્રસિદ્ધ છે આ આવૃત્તિઓ એક મત નથી એટલે હરડા કે આમળા એ નક્કી થતુ નથી પરતુ ખાસ બાદશાહ કાળજીથી એનો મુરબ્બો કરાવતા એ નોધવા જેવુ છે [૧૫] મીરાતે અહમદી ત્રણે ભાષાતરો અને અહમદી ગૂ ભા. ૨ પૃ. ૧૯૦.

જૂના વખતથી એ સરકારી બાગ હતો એને ફરતી નાની દીવાલ અને એક દરવાજો છે બાદશાહ ફર્રૂખશિયરના સમયમા બુયુતાતની કચેરી (મરણ નોંધવાની કચેરી)ના કોઈ મુહમ્મદ મુઈઝે એ બાગ ફિરોઝખા જાબેરીને વેચી દીધો, અને એણે મરામત કરાવી નામ બદલ્યુ હતુ.[૧૬] મીરાતે અહમદીમા આ પ્રમાણે ફરમાનવાડીને બાગમા ગણાવે છે પરતુ એની પાસે પરૂ પણ હતુ, અને ફુરમાનવાડી પરાનો જે ઉલ્લેખ જૈન કાવ્યમા આવે છે તે આ જ પરૂ હતું કદાચ અહમદી લખાતી વખતે પરૂ ઉજડ થયુ હશે અને બાગ ખડેર દશામાં હશે એટલે પરાની નોંધમા એનું નામ ગણાવેલું જણાતુ નથી અહમદી લખાતી વખતે બાગમા ઇમારતો વગેરે કાઇ નહોતુ આ બગીચો ગૂજરાત કૉલેજની આસપાસ કોઈ સ્થળે હોવાનો સભવ છે

૭ **ફતેહબાગ** - ફતેહબાગ સરખેજ પાસે હતો એ બાગ અકબર બાદશાહના સમયમા મીરઝા બહેરામખાના પુત્ર મીરઝા અબ્દુર્રહીમખા ખાન ખાનૉએ ઇ સ ૧૫૮૪મા બનાવ્યો એ જગા ઉપર અમદાવાદના છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાને હરાવ્યો હતો એની યાદગીરીમા બાગ બનાવ્યો આસપાસ કોટ બુરજો, નહેરો, સડકો અને સુદર ઇમારતો સાથે એ બાગ તૈયાર કરી ખાન પોતે પણ થોડો સમય અદર રહ્યો હતો એનું નામ 'બાગે ફતહ ' છે પણ ફતેવાડી અગર જીતબાગ પણ કહેવાય છે[૧૭]

આ બાગનું વર્ણન કેટલાક યૂરોપીય મુસાફરોએ મુક્તકઠે કરેલુ છે બાદશાહ જહાગીરે આ બાગની મુલાકાત લીધી હતી એ વખતે અબ્દુર રહીમખાની પુત્રી ખેરુન્નીસા બેગમ એ બાગમા હતી, અને બાદશાહની મુલાકાત

[૧૬] મીરાતે અહમદી નગુ બાગાતરો-ના પ્રકરણો [૧૭] આ બાગનુ નામ ફતેહબાગ છે જીતબાગ નામ કેટલાક લખ્યુ છે અને એ પણ જૂનુ જણાય છે સૈફખાએ બાંધેલા બીજા જીતબાગને આ સાથે સબધ નથી

" મીરાતે અહમદી ગૂ ભા મા સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાને હરાવ્યાની જગ્યાએ જીતબાગ બા ગ્યો એમ લખ્યુ છે અને પ્રો કામીસેરિયટનો લેખ તથા ગેઝેટીઅર વગેરે ગ્રથોમા પણ એ વાત સ્પષ્ટ છે છતા અહમદીની નવાબઅલી અને સેડનકૃત અગ્રેજી આવૃત્તિ તથા પુરાતત્વ પુ ૪ થા મા આપેલા ભાષાતરમા દક્ષિણના સુલતાન મુઝફ્ફર હુસેનને હરાવ્યાની યાદગીરીમા મીરઝા ખાનખાનૉએ ફતેહબાગ બાધ્યો એમ લખ્યુ છે એ કાઇ ભૂલ જ જણાય છે

વખતે પાનખર ઋતુ હતી, તેથી ખોટા પણ કુદરતને આબેહુબ મળે એવા પાદડા અને ફળફુલ અમદાવાદના કારીગરો પાસે કરાવી એ સ્ત્રીએ બાગમા ઝાડ તથા છોડ ઉપર મુકાવ્યા હતા બાદશાહ ખરા ફળ સમજી તોડવા ગયા ત્યારે ખરી વાત સમજાઈ હતી[૧૮] ફિરિશ્તા લખે છે કે એનું નામ છતપુર હતું અને એ બાગ અમદાવાદનો અલકાર હતો ઈ સ ૧૬૧૩ના નવેંબરમા વ્હીટીંગટન નામનો અગ્રેજ વેપારી અમદાવાદ આવ્યો હતો ફતેહબાગ ગૂજરાતના છેલ્લા બાદશાહ ઉપર મેળવેલી જીતની યાદગીરીમા ખાનખાનાંએ (Chou-Chin-Naw) મોટા સુદર મકાન સાથે નદી કિનારે બાધ્યો હતો એમ એ લખે છે એ વખતે એના મકાનમા કોઈનો વાસ નહોતો ઈ સ ૧૬૧૫મા ડોલ્સવર્થ (Daelsworth) નામનો અગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે જીતબાગની આસપાસ મજબુત દોઢ માઈલ ઘેરાવાની દીવાલ છે અને સુદર ફળના વૃક્ષો અદર વાવેલા છે મકાન બહુ કિંમતી છે અને એનું નામ વિજય ઉપરથી પાડેલું છે ખાનખાનાં એમા રહેતા હતા બાદશાહ જહાંગીરે ઈ સ ૧૬૧૮ મા એની મુલાકાત લીધી હતી એ વખતનું વર્ણન મીરાતે અહમદીમા આપેલું ઉપર જોયુ જહાંગીર પોતાના ચરિત્રમા લખે છે કે ખાનખાનાંએ બે લાખ રૂપીયાને ખર્ચે સુદર મકાન બાધ્યુ છે ઈ સ ૧૬૨૬મા સર ટોમસ હર્બર્ટ નામનો અગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે સરખેજ પાસે ખાનખાનાંએ ખભાતના છેલ્લા રાજાને હરાવી બાગ બનાવ્યો છે એમા શીતળ છાયા શાતિ પમાડે છે અને બાગ વિશાળ છે એ મુસાફરોને આકર્ષે છે ઈ સ ૧૬૩૮મા જર્મન મુસાફર જોન આલ્બર્ટ ડી મેન્ડેલ્સલો આવ્યો હતો એ જીતબાગ નામ લખે છે (Tschietbag) અને મુક્ત કઠે વખાણ કરે છે[૧૯] "આ હિંદુસ્તાનમા મોટામા મોટો અને સુદરમા સુદર બાગ છે કારણ કે એમા બહુ સુદર મકાન, અને ફળના વૃક્ષો બહુ છે એ સ્થળ દુનિયાના સર્વથી રમણીય સ્થળોમાનું એક છે, કારણ કે બાજુમા મોટુ તળાવ છે અને પાણી પાસે સુદર મડપો બનાવેલા છે, અને અમદાવાદ બાજુ ઉંચી દીવાલ છે આ બાગમા નારગી, દાડમ, ખજુર, બદામ, શેતુર, આમલી, આબા,

[૧૮] મીરાતે અહમદી ગૂ ભા ૧ લો પૃ ૧૯૮ ગૂજરાત ગેઝેટીઅર પૃ, ૨૭૦ નોધ ૧ [૧૯] ગૂજરાત ગેઝેટીઅર પૃ ૨૭૦ નોધ ૧ આ બાગને છતપુર કહેવામા ફિરિશ્તા ભૂલ કરે છે ફતેહ તે જેતલપુરનો જીતબાગ છે

નારિયેળી અને પ્રાલુચ (citrons) વગેરે ઘણી જાતના ફળના ઝાડ છે એ બધા એટલા પાસે પાસે રોપેલા છે કે એમની શીતળ છાયામા ચાલતા હોઇએ એમ લાગે છે"૨૦

આવો સુદર બાગ મીરાતે અહમદી લખાઇ ત્યારે (૧૭૫૦-૬૨) વેરાન થયો હતો બાગમા ખેતી થતી હતી એ વખતે પણ થોડા મકાનો ઉભા હતા હાલ ત્યા ફતેહવાડી નામનુ ગામડુ કેવળ છે, અને મકાનોની થોડી થોડી નિશાનીઓ દેખાય છે ૨૧

૮ **જીતબાગ:** ઉર્ફે સૈફબાગ આ બાગ શાહજહાએ જ્યારે જહાગીર સામે બળવો કર્યો ત્યારે એના તરફથી અબ્દુલખા ફિરોઝજગ અને જહાગીર તરફથી સૈફખા વચ્ચે જે લડાઇ થઈ હતી એમા સૈફખાને વિજય મળ્યો, એ વિજયની યાદગીરી તરીકે જેતલપુર ગામ પાસે સેફખાએ જીતબાગ બનાવ્યો પાછળથી એ ગામની હદમા મળી જઈ હવેલી (દસક્રોઇ) પરગણામા એની જમીન ગણાવા લાગી ૨૨

૯ **ગુલાબબાગ** અને **૧૦ બાગે તોત** આ બન્ને બાગ એક બીજાથી જોડાયલા રૂસ્તમબાગ અને શાહીબાગ પાસે હતા એની બરોબર વિગત શાહીબાગ ભેગી વિચારીશુ. ગૂજરાતી બાદશાહોના સમયથી આ બન્ને બાગમા ઇમારતો હતી, અને ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયના અત ભાગમા મુહમ્મદ આઝમશાહ સુબો હતો ત્યારે એ બાદશાહજાદાએ શહેરના જૂના મકાનો પસદ ન પડ્યાથી

[૨૦] History of Gujarat Sultanat J B B R A S No LXXIV પૃ ૧૫૨મા આપેલો મુસાફર મેન્ડેલ્સ્લોનો ઉતારો [૨૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૦૨ [૨૨] મીરાતે અહમદી ત્રણે ભાષાતરો જીતબાગ ઉપર મીરાતે અહમદીના ગૂજરાતી ભાષાતરકાર નિઝામુદ્દીન ચિશ્તી સાહેબ પૃ ૨૫મા નોંધમા લખે છે કે "અબદુલ્લાખાન ફિરોઝજગ જે હીજરી સન ૧૧૨૦ [illegible] અમદાવાદના સુબા હતા તે હૈદરાબાદ નિઝામ સરકારના મૂળ આદી સ્થાપક [illegible] થાય અને તેની જગા અમદાવાદમા પાનીની વાવ પાસે છે અને તે મો [illegible] ગુમ્મીના નામે ઓળખાય છે' મીરાતે અહમદી ભા ૧ લો પૃ ૨૦૪મા જેતલ [illegible] સૈફ બાગ બનાવ્યો એમ લખ્યુ છે અને બીજા બાગમા બાગવર્ણન પ્રકરણમા [illegible] નામ છે અબદુલ્લાખા ફિરોઝ જગ ક્યા મરણ ક્યા થયુ હતુ તે જણાયુ નથી તેમજ પાનીની વાવ પાસે મોગલની ગુમ્મતી અમદાવાદમા કોઈ સ્થળે હશે તે મને આ લખતી વખતે જણાયુ નથી પાનકોરને નાકે પાચીની વાવ પાસે કાંઈ નથી, પણ શાહપુર દરવાજાની બહાર મોગલની ગુમ્મતી કહેવાય છે

રૂસ્તમબાગ અને આ બન્ને બાગોમાં ત્રણ વર્ષ સુધી પડાવ નાંખી મકાનો બંધાવ્યાં હતાં. તે સમયથી બાગનો નાશ થયો, અને નાશ થતાં સુધી એમાં ઉગેલાં ગુલાબમાંથી ગુલાબજળ ખાસ બાદશાહને માટે ખેંચાતું, અને ફુલોનું નુર વધે એવા ઉપાય લેવા માટે બાદશાહી ફરમાન આવેલાં છે. મીરાતે અહમદી લખતી વખતે ઈમારતો પડી ગઇ હતી અને જમીન શાહીબાગ તાબે ગણાઇ ખેતી થતી હતી.[૨૩]

૧૧ રૂસ્તમબાગ: આ બગીચો ગુજરાતી અમીર રૂસ્તમખાંએ બંધાવ્યો છે એમ મીરાતે અહમદી લખે છે. બાગમાં ૬૦ વીઘા જમીન અમદાવાદથી ઉત્તરે નદી કીનારે રોકેલી છે. પહેલાં એમાં ચાર ઈમારતો હતી અને મંડપ હતો. ૭ કુવા ચાર બેઠકો અને પત્થરનો દરવાજો હતો. એ બધું પડીને ખંડેર થઇ ગયું હતું. છેવટે બાદશાહજાદા આઝમશાહે મકાન બાંધવા માટે એની જમીનનો ઉપયોગ કર્યો. આ બાગ પણ શાહીબાગની પાસે હતો. એને ફરતો કોટ પણ હતો. આ બાગ માટે અહમદીના કર્તાની ભૂલ જણાય છે. બાદશાહ જહાંગીર પોતાના આત્મચરિત્રમા લખે છે કે અકબરના શાહજાદા મુરાદના સમયમાં તેના શાહજાદા મીરઝા રૂસ્તમને નામે એ બાગ બનાવ્યો; અને શાહજહાંના મુખ્ય અમલદારનું નામ પણ રૂસ્તમ હોવાથી, એ મળતાપણાથી ખુશ થઇને જહાંગીરે એ બાગ એ બીજા રૂસ્તમખાંને આપી દીધો. જહાંગીરે એ બાગમાં કેટલીક વખત સહેલ ભોગવી છે.[૨૪]

૧૨ શાહીબાગ: શાહીબાગ એ નામ ઉપરથી હાલ પણ એને કોઈ મોટો બાગ ધારે. મોગલાઇના સમયમાં શાહીબાગ એક મોટો રમણીય બાગ હતો. પરંતુ હવેનો શાહીબાગ જૂદો જ છે. હવે શાહીબાગ એટલે કાંઈક સ્વચ્છ હવાવાળું અમદાવાદનું એક પરૂં. હાલના શાહીબાગમાં અસલ શાહીબાગ-બાગેશાહી કરતા બીજી ઘણી હદોનો સમાવેશ થઇ જાય છે.

હાલનો શાહીબાગ દિલ્હી દરવાજાની બહાર ઉત્તર દિશામાં થોડે દૂર ગયા પછી રેલ્વેની સડકથી પા માઇલ દક્ષિણથી શરૂ થઇ ઉત્તરમા કેમ્પમાંની

[૨૩] મીરાતે અહમદી ત્રણે ભાષાંતરો. [૨૪] એ જ: આમાં ગૂ. ભાષાંતરમા ચાર ઇમારતો લખે છે. અંગ્રેજી તથા પુરાતત્વમાં એક ઈમારત લખે છે. વળી જુઓ તુઝકે જહાંગીરી Vol. I 426–27.

હદ સુધી ગણાય છે એ હદ હાલ મોજે દરિયાપુર કાજીપુરમા ગણાય છે પરતુ જૂના પરામાથી દરિયાપુરનો થોડો ભાગ, મુલતાનપુર, મકસુદપુર, માહપુર, શેરપુર, લોદીપુર વગેરે પરાનો શાહીબાગમા સમાવેશ થઈ જાય છે હાલ એ કોઈ પણ પરાની નિશાની નથી શહેરના ઉત્તર બાજુના કોટની પાસેનો ભાગ તથા માધવપરૂ વગેરે પરા શાહીબાગમા નથી ગણાતા આ પરા ઉપરાત રૂસ્તમ બાગ, ગુનાબબાગ અને શેતુરબાગની જમીનો પણ હાલના શાહીબાગમા મળી ગયેલી છે

દરિયાપુર કાજીપુર

ઈ સ. ૧૬૧૮ મા જહાગીર બાદશાહ અમદાવાદ આવ્યા હતા ત્યારે અમદાવાદમા શાહજાદા શાહજહાને ગૂજરાતની સુબેદારી આપી એ સુબાગીરી દરમ્યાન એક વર્ષ દુકાળ પડ્યો દુકાળમા પીડાતા માણસોને કામ આપવા સારૂ[૨૫] શાહજહાના હુકમથી સાબરમતીને કિનારે દિલ્હી દરવાજાથી દોઢ માઇલ ઉત્તરે મકસુદપુરપરાની જમીન લેવામા આવી અને એ જગ્યાએ ૧૦૫ વીઘા ૩ વીસા જમીનમા શાહીબાગ બનાવવા હુકમ થયો નદી કિનારે સુદર ઇમારતો, કમાનો, બેઠકો, ઇમારતને ચારે બાજુ ફરતી નહેરો, હોજ વગેરે કરવામા આવ્યું અગીઆર કુવા ખોદવામા આવ્યા બાર બુરજ સાથે કોટ કરી દરવાજો કરવામા આવ્યો મડપો તથા સડકો પણ બનાવી આમ શાહીબાગ જ્યારે તૈયાર થયો ત્યારે અમદાવાદના સર્વ બાગથી એ વધારે સારો શોભીતો અને રળીયામણો હતો મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે આ આખા દેશમા આવો સુદર ઇમારતોવાળો અને આનદજનક વાટિકાઓવાળો બીજો એક પણ બગીચો નથી. શાહીબાગના દરવાજાથી હાજીપુર સુધી મોટા અમીરો અને અમલદારોના બાગબગીચા આવેલા છે, અને ત્યા સુધીનો રસ્તો બન્ને બાજુએ ઉચા લીલા ઘટાદાર ઝાડને લીધે નીલમની એક કમાન હોય એવો શોભે છે અને લીલોતરીથી બધુ આલ્હાદ પમાડનારૂ લાગે છે એના વહીવટને માટે એકસો ૨૬ બળદ, ૭૦ માળી, એક દરોગો (કારભારી),

અસલ બાગેશાહી

[૨૫] Douglas's 'Western India' p. 310 [૨૬] અહમદીની અમેરછ આવૃત્તિ તથા પુરાતત્વમા સો લેડ અને ગુજરાની આવૃત્તિમા સો બળદ એમ લખ્યું છે

એક ખજાનચી, સાત પટાવાળા અને કેટલાક ઝાડુ કાઢનાર નીમવામાં આવ્યા છે. એની મરામતના ખર્ચ માટે સુબાના દીવાનના હુકમથી કામ થઈ શકતું.[૨૭]

અઢારમી સદીમાં સ્થિતિ.

મીરાતે અહમદીમાં લખે છે કે "મોગલ સત્તા નબળી પડયા પછી સુબા બાગની જમીન પચાવી પડયા. અને છેવટે મરેઠાઓએ એનાં મોટાં વૃક્ષોની કાપીને બાળવાની કાઠી કરી. નદી કિનારે બે માળનો બુરજ હતો તે અઢારમી સદીમાં નજમુદ્દૌલાની હકુમત વખતે નદીમાં મોટી રેલ આવી ત્યારે પડી ગયો. એ પુરથી બાગની બીજી ઇમારતો અને સૌંદર્યને બહુ નુકશાન થયું. હાલ (અહમદી લખાતી વખતે ૧૭૬૨) બધાં ઝાડ સુકાઈ ગયાં છે, અને થોડાં લાલ આંબલીનાં[૨૮] ઝાડ જે આ દેશમાં બહુ થાય છે તે બાકી રહ્યાં છે. એનો મુરબ્બો સારો થાય છે અને તે ઈરાન અરબસ્તાન વગેરે દેશ ચઢે છે. આ બાગ એક લીલા સ્વપ્ન જેવો હતો અને જ્યાં ગુલાબ વગેરે ફુલો ઉગતાં ત્યાં હાલ (અઢારમી સદીમાં) જાર અને બાજરીનું ખેતર છે."[૨૯]

બાગેશાહીની હદનો નિર્ણય

આ પ્રમાણે અઢારમી સદીમાં અસલ શાહીબાગની સ્થિતિ હતી. શાહીબાગનો મહેલ આજે ઉભો છે. બાગની તો એકે નિશાની હાલ દેખાતી નથી. મીરાતે અહમદીએ આજથી દોઢસો વર્ષ ઉપર ખેતર જોયું એટલે હાલ તો બાગની નીશાની ક્યાંથી હોય. કોટ બુરજ કે દરવાજાની એક પણ ઇટ નથી. સર રૂસ્તમજીના ધી રેઝરી નામના બંગલાના ઝાંપાની બરોબર સામે સડકની બાજુમાં ઈંટોનો પાયો દેખાય છે એ જૂના શાહીબાગના દરવાજાનો પાયો છે. અગીઆર

[૨૭] અહમદીનાં ત્રણે ભાષાંતરો. [૨૮] અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમા આંબળાંનાં ઝાડ લખ્યાં છે. પણ પુરાતત્વ અને નવાબઅલીના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં આંબલીનાં ઝાડ રપષ્ટ લખ્યાં છે, અને અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં તો લાલ આંબલી (red tamarind) એમ રપષ્ટ લખ્યું છે. એ જ ખરૂં છે. એ ઝાડ જીર્ણ અવસ્થામાં આજે પણ ઉભાં છે. [૨૯] અહમદીનાં ત્રણે ભાષાંતરો.

કુવામાંથી કેટલાક અહીં તહીં જોવામાં આવે છે અને એ જૂની ઈંટોથી બીજા કુવા કરતાં જૂદા પડી આવે છે.[૩૧] સર રૂસ્તમજીના એક બંગલામાં જે મોટો કુવો છે તે શાહીબાગનું મધ્યબિંદુ હશે. આ રીતે સર રૂસ્તમજીના બંગલા આગળના દરવાજાના પાયાથી ઉત્તરે શાહીબાગના મહેલ આગળ નદીના કિનારાને સમાંતર લીંટી કલ્પીએ તો શાહીબાગની દક્ષિણ હદ નક્કી થાય છે અને એ લીંટી ઉપર કોટ પણ હશે. ઉત્તરે નદી અને દક્ષિણે ઉપર મુજબ હદ નક્કી થઈ શકે છે. પૂર્વ પશ્ચિમની હદ માટે પશ્ચિમે મિયાંખાં ચિસ્તીની મસ્જીદની પાછળથી નદી કિનારેથી, એટલે નારણઘાટની પૂર્વેથી કલ્પિત લીંટી દોરીએ અને દક્ષિણની કલ્પિત લીંટીને મળે એટલે એ જગ્યાએ પશ્ચિમની હદ આવી રહે છે. એ જ પ્રમાણે ખડૂંધારેશ્વરની સહેજ પશ્ચિમે કલેકટરના બંગલાની નજીક નદી કીનારાથી, નવરોજી હોલ પાછળનાં ખેતરોમાં મોટા જીર્ણ થવા આવેલાં આંબલીના ઝાડની એકસરખી સીધી હાર છે એની સહેજ પૂર્વે થઇને કલ્પિત લીંટી દોરીએ અને એ લીંટી દક્ષિણવાળી લીંટીને મળે એ જગ્યાએ પૂર્વની હદ નક્કી થાય છે.

આ પ્રમાણે ચારે બાજુની હદ પ્રાચીન ચિન્હો અને શાહીબાગનું અસલ ક્ષેત્રફળ મેળવતાં આવે છે. અટલે આટલી હદમા આશરે ૧૦૫ વીઘાં જમીન થાય છે. આ હદમાં હાલ શાહીબાગનો મહેલ અને છોટા શાહીબાગનાં મકાનો, મિયાંખાં ચિસ્તીની મસ્જીદ, સર ચીનુભાઇનો બંગલો, સર રૂસ્તમજીના બંગલા, કમીશનરની ઑફીસ અને ભીમનાથ મહાદેવ, કલેકટરના બંગલાનો કેટલોક ભાગ, અને સર સેતલવાડનો બંગલો, પોપટલાલ મનસુખલાલનો બંગલો તથા એની પૂર્વનાં ખેતરો, અને સબર્બન પોલીસ સ્ટેશનના થોડા ભાગનો સમાવેશ થાય છે.

આ તો અસલ શાહીબાગ એટલે 'બાગે શાહી'ની હદ થઈ; પરંતુ હાલ શાહીબાગની હદ આનાથી ઘણી મોટી ગણાય છે. રેલ્વેની સડકની ડાબી બાજુનો ભાગ પણ શાહીબાગમાં ગણાય છે. એટલે રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઇસ્કુલની બોર્ડીંગ, મેસોનીક હૉલ, દરિયાખાનો ઘુમટ, અને દક્ષિણ તરફ

[૩૧] સર રૂસ્તમજીના એક બંગલાનું નામ Historical well રાખેલું છે. એમાં આવો કુવો છે. એ કુવામાં અંદર ઉતરી શકાય અને બેસી શકાય એવું હતું. હાલ એને બંધ કરી ઉપર ઓટલો કરી દીધો છે.

જતાં મુસાસુહાગ (બંગડીઆ પીર)ની દરગાહ, શેઠ જમનાભાઈનો બંગલો, શેઠ ત્રીકમદાસનું આરોગ્યભુવન, તથા ત્યાંથી કેમ્પ બાજુ જવાના રસ્તાનો બધો ભાગ અને શેઠ અંબાલાલનો 'બંગલો પણ શાહીબાગની હદમાં હાલ ગણાય છે.

રૂસ્તમબાગની હદનો નિર્ણય.

શાહીબાગ અથવા બાગે શાહી અને કેમ્પની વચ્ચેનો મોટો ભાગ જેમાં હાલ ખડ્ગધારેશ્વર મહાદેવ, નવરોજી હોલ, ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજીનો બંગલો વગેરે આવેલું છે એ પણ હાલ શાહીબાગની હદમાં ગણાય છે. પરંતુ એનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે. મીરાતે અહમદીમાં રૂસ્તમબાગ, ગુલાબબાગ અને અને શેતુરબાગ ગણાવ્યા છે એ ત્રણેની હદ શાહીબાગમાં મળી ગઈ છે. ગુલાબ અને શેતુરબાગની જમીન શાહીબાગમાં ગણાય છે એમ અહમદીમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે.[૩૨] રૂસ્તમબાગ અને ગુલાબ-શેતુરબાગ ત્રણે સાથે મુહમ્મદ આઝમશાહનાં મકાનોમાં રોકાઇ ગયાનો ઉલ્લેખ છે. એટલે શાહીબાગની જોડે જ આ ત્રણે બાગો સાથે સાથે હોવાનો સંભવ ચોક્કસ જ છે. એ બાગો શાહીબાગની પશ્ચિમે હોવાનો સંભવ નથી. કારણ કે દરિયાપુર પરાની હદ અને દરીયાખાંનો ઘુમટ તથા દુધેશ્વર પાસે હોવાથી આ ત્રણે બાગો સાથે થાય એટલી ત્યાં જગ્યા નથી. પૂર્વ બાજુ ખડ્ગધારેશ્વરની બાજુમાં અને દક્ષિણે જ આ ત્રણ બગીચા હોવાનો સંભવ વધારે છે. રૂસ્તમ બાગ તો ૬૦ વીઘાનો શાહીબાગના પહેલાંનો છે એટલે દરિયાખાંના ઘુમટ પાસે એ હોય એવો સંભવ નથી. એટલે ખડ્ગધારેશ્વર બાજુ જ એ બાગ હોય એમ જણાય છે. ખડ્ગધારેશ્વરથી કેમ્પ બાજુ જતાં જૂના કુવા અને મોટાં ઘટાવાળાં ઝાડ હતાં અને ઓગણીસમી સદીમાં લોકો એને દીવસે પણ ઝાડની ઘટાને લીધે અંધારે હોવાથી "અંધારી વાડી" કહેતા હતા.[૩૩] એ જગ્યાએ કોઈ પુરાણો મોટો બાગ હોય એવાં ચિન્હો ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના મોટા પૂર પહેલાં હતાં. વળી

[૩૨] મીરાતે અહમદી. ગૂ. ભા. બા. ૨. પૃ. ૨૪. [૩૩] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર. પૃ. ૨૮૩. "Besides the Shāi Bāg gardens, there was, a little beyond, an older garden called Andhari Badi, or dark garden, with large ruins." અંધારી વાડી લોકો ખડ્ગધારેશ્વર બાજુ જ કહેતા એટલે એ રૂસ્તમબાગ જ એનાં ખંડેરો સાથે હોવો જોઇએ.

૧૮૯૦ માં રશિયાના માજી ઝાર અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે શાહીબાગમાં રસ્તાને પડખે પડાવ નાંખેલો ત્યારે બાજુમાં મોટાં ખંડેરો હતાં એમ એનો ઇતિહાસકાર લખે છે. એ ખંડેરો શાહીબાગના પશ્ચિમે રેલ્વે સડક બાજુ હોવાનો સંભવ જ નથી. પણ પડાવના રસાલાની પૂર્વે હોવાનો સંભવ છે. અને એ રૂસ્તમ અને ગુલાબબાગનાં ખંડેરો જ હોય શકે એટલે શાહીબાગના અસલ કોટની ઉપર ધારેલી કલ્પિત પૂર્વની હદ પુરી થતાં તુરત જ ૬૦ વીઘા જમીનમાં નદી કીનારે રૂસ્તમબાગ હશે એમ ચોક્કસ માની શકાય. શાહીબાગ અને કેમ્પની હદ ઉપરનું ઘરનાળું તથા ડીસ્ટ્રીક્ટ જજ રહે છે તે બંગલો પણ એ બાગની હદમાં હોવાનો સંભવ જણાય છે. ડીસ્ટ્રીક્ટ જજના બંગલાની સહેજ દક્ષિણે એક મોટો ખાડો હાલ જણાય છે એની ઉત્તર બાજુની ભીંત કોટની પેઠે બુરજો કરીને બાંધેલી હાલ પણ દેખાય છે. આ ખાડો ચોમાસામાં ભરાય છે અને એને લાલીજીનું તળાવ કહે છે. આ લાલીજીના તળાવનો ઉલ્લેખ કોઈ ગ્રંથમાં નથી.[૩૪] લાલીજી કોણ હતી એ પણ કાંઈ જણાયું નથી. જે ભીંત દેખાય છે એ પ્રાચીન છે અને અડધા ફર્લાંગ જેટલી લાંબી છે. એ કોટની દીવાલ હશે કે તાળાવનો જ બંધ બાંધેલો હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ દેખાવ તળાવના બંધ જેવો લાગે છે. આ બધું જોતાં બાદશાહજાદા મુહમ્મદ આઝમશાહના મહેલોનાં ખંડેરોનો એ પણ કોઈ ભાગ હશે એમ જણાય છે; અને એ સીવાય એ ઐતિહાસિક મકાનોની કાંઈ પણ નિશાની આખા હાલના શાહીબાગની હદમાં દેખાતી નથી. એટલે રૂસ્તમબાગ એ જ સ્થળે હશે. એમ માનવાને સબળ કારણ મળે છે.[૩૫] સૈયદ રાજુ ઔરંગઝેબના સમયમાં તેમના અનુયાયીઓ સહિત

[૩૪] કોઇ કહે છે કે લાલી નામની કોઈ હિંદુ સ્ત્રી ત્યાં ભૂત થઇ હતી એથી લાલીનું તળાવ કહેવાય છે. પણ એ વાત માનવા જેવી નથી. [૩૫] ઔરંગઝેબના સમયમાં આઝમશાહ પછી એનો પુત્ર શાહજાદો મુહમ્મદ બેદાર બખ્ત સુબો થઇને આવ્યો. ત્યારે શાહીબાગમાં બાદશાહજાદા બહાદૂરની રહેવાની જગ્યા (એના બાપ આઝમશાહની) એ મુકામ કર્યો એમ લખે છે. આઝમશાહે એ મકાનો રૂસ્તમબાગમાં બાંધ્યાં હતાં એમ આગળ લખેલું છે. અને એ જ મકાનો પાછળથી શાહીબાગમાં બેદારબખ્તના વખતમાં લખે છે. એટલે રૂસ્તમબાગનું જૂદું વ્યક્તિત્વ એ સમય પછીથી નાશ પામ્યું હશે. અને પાછળથી વધારે નાશ થયા પછી અંધારીવાડી નામ પડ્યું હશે. સરખાવો. મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ભા. ૧ લો. પૃ. ૩૩૮.

રુસ્તમબાગમાં ભરાયલા અને ત્યાંથી નીકળી લડીને શહીદ થયા એમ અહમદીમાં લખ્યું છે. આ સૈયદ રાજુની દરગાહ અનુયાયીઓ સાથે નવરોજી હોલની પાછળ હાલ છે. એટલે રુસ્તમબાગ અને સાથે ગુલાબબાગનું સ્થળ ખાસ ચોકસ થાય છે.

રુસ્તમબાગની પાસે અને બાગે શાહીની પણ પાસેજ ગુલાબ અને શેતુર-બાગ હતા. રુસ્તમબાગની જમીન સાથે એ બન્નેની જમીન આઝમશાહના મહેલોની હદમાં લઈ લેવામાં આવી હતી. એટલે રુસ્તમબાગની દક્ષિણે જ, એ બન્ને બાગો, પશ્ચિમે શાહીબાગની હદને અડકીને હશે એમ માનવાને કારણ છે. આ બન્ને બાગોની હદમાં બાદશાહજાદાએ ત્રણ વર્ષ પડાવ નાંખી રુસ્તમબાગમાં મહેલ બાંધ્યા હતા. મહેલને લગતાં બીજાં નાનાં મકાનો પણ હશે અને ગુલાબબાગની જમીન પણ મહેલની જમીનની હદમાં લઇ લીધી હોવાથી એમાં પણ મકાનો થયાં હશે. હાલ ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજીના બંગલાની જમીન અને એની પાછળ તથા આસપાસનાં ખેતરો ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ સુધી કોટડાને નામે ઓળખતાં. કોટડું એટલે ખંડેરોનો સમુહ એ વાત જાણીતી છે. એ ખેતરોમાંથી શહેરમાં બાંધકામના પાયા સારૂ અસલ રોડાં લઇ જવામાં આવતાં. એટલે એ જગ્યા ઉપર મકાનો હોવાનો સંભવ વધારે બળવાન થાય છે. એટલે હાલ શાહીબાગ કહેવાતા ભાગમાં અસલ શાહીબાગ ઉર્ફે બાગે શાહી ઉપરાંત બીજા ત્રણ જૂના બાગ તથા પાંચેક જૂનાં પરાંનો સમાવેશ થાય છે; અને હાલ જે હદના વિભાગને આપણે શાહીબાગ કહીએ છીએ તે અસલ શાહીબાગથી જૂદો જ છે, અને અસલ શાહીબાગ હાલના શાહીબાગનો એક ભાગ માત્ર છે.

ગુલાબ અને શેતુરબાગ

બાગોનાં વર્ણનની મનોહર શાંતિમાંથી એના સ્થળ નિર્ણયના સૂકા રણમાં ઘડીવાર રખડી હવે પાછા એ કલ્પનામય સુંદર શીતળ છાયામાં પ્રવેશ કરીએ. શાહીબાગનો જન્મ હી. સં. ૧૦૩૨માં દુકાળથી પીડાતાં ગરીબોનું દુઃખ ભાગવાની કોમળ લાગણીથી, સૌંદર્યના સેવક શાહજહાંના હુકમથી થયો હતો. એમ કહેવાય છે કે બાગ પુરો થયા પછી બાદશાહ હાથીએ ચઢીને જોવા આવ્યા. ત્યારે દરવાજો કાંઈક નાનો હોવાથી હાથી અંદર પેસી શક્યો નહિ. બાદશાહની રસવૃત્તિને આથી ખોટું લાગ્યું; અને દરવાજો આવો છે

શાહીબાગની દંત કથા

તો મકાન કેવું હશે એમ ધારી બાદશાહની સ્વારી પાછી ફરી.[૩૬] આમ શાહીબાગમા એના શોખીન બાધનારે પગ પણ મુકયો નથી

આગળ વર્ણવેલા બાગેફતહ કરતા પણ શાહીબાગ વધારે કાળજીથી બધાયો હતો. એને બરોબર રાખવા માટે ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં અમલદારો ખાસ ધ્યાન રાખતા હતા. એ સમયમા આવેલા પરદેશી મુસાફરો આ બાગે શાહીના મુક્ત કઠે વખાણ કરે છે. ઈ સ ૧૬૩૮મા મેન્ડેલ્સ્લો લખે છે કે શાહીબાગ ઘણો જ વિશાળ હતો એને ફરતો મજબુત કોટ હતો અને નહેરો પાણીની ભરેલી હતી અંદરનું મકાન સુદર અને એના ઓરડા મનોહર હતા. મેન્ડેલ્સ્લો શાહીબાગની જોડે કોઈ તવગર કુમારીકાએ બનાવેલો બીજો બાગ વર્ણવે છે અને તેનું વર્ણન જોતા નગીનાવાડી સાથે ગુચવીને ગોટાળો કર્યો જણાય છે. ઈ સ ૧૬૬૬મા થેવેનો શાહીબાગનુ વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે. "શહેરમા નદીની બાજુ પર શાહીબાગ આવી રહ્યો છે. એમા હિંદુસ્તાનમા ઉગતા હરેક પ્રકારના વૃક્ષો છે. એમા બન્ને બાજુ પર ઝાડવાળા સીધા લાબા રસ્તા કરેલા છે, જે પેરીસના "કોર દલા રેંઈ" (Cours de La Reine)ના જેવા દેખાય છે, અને એ ઘણા પહોળા છે, ખરૂ પુછો તો એ અનેક બગીચાઓ નાટકશાળાની જેમ ચઢતા ઉતરતા ગોઠવાયલા છે. એનો છેક ઉપરનો રસ્તો જાણે અગાશી પરનો રસ્તો છે એના પરથી ફરતા અનેક ગાઉ સુધીના ગામડા જોઈ શકાય છે આ બગીચાનુ ક્ષેત્રફળ ઘણુ વિસ્તારવાળું હોવાથી એના લાબા રસ્તાઓ પરથી ઘણું સગ્સ જોવાનુ મળે છે. એની મધ્યમા ફુલઝાડના ક્યારા વાવેલા છે, જે બાગને એક છેડેથી બીજે છેડે પહોચે છે. ચાર રસ્તા મળે છે ત્યા મધ્યમા એક લતામંડપ છે અને એના ઉપર લીલા કાચના નળિયા છે ત્યા શહેરના બધા જુવાન માણસો તેમા આવેલા વિવિધ રગી માછલાથી ભરપુર કુડ પર હવા ખાવા જાય છે.[૩૭]

મેન્ડેલ્સ્લો અને થેવેનોના વર્ણન

ઇ. સ ૧૭૮૧મા જેમ્સ ફોર્બ્સે શાહીબાગ જોયો હતો પણ એ વખતે બાગ અસલ સ્થિતિમા નહોતો છતા ફોર્બ્સ લખે છે બાગેલા ફુવારા અને

[૩૬] Briggs cities of Gujarashtra [૩૭] થેવેનોએ કરેલુ અમદાવાદનુ વર્ણન-પુરાતત્વ પુ ૨ પૃ. ૨૦૧. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૮૩મા આ બધી ટુકી નોધ આપી છે એમા લીલા નળિયાનું વિરોધ છે

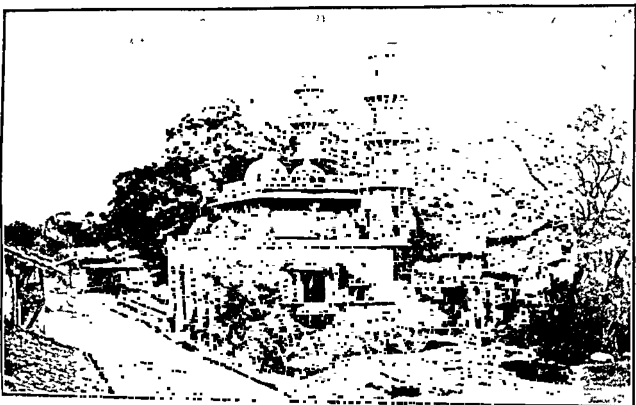
નેહેરો તથા પરદેશી દેખાવનાં કેટલાંક ઝાડ એ સમયે પણ હતાં. કોટ પડી ગયેલી સ્થિતિમાં હતો. ફોર્બ્સને છેક શહેરના દરવાજા સુધી શાહીબાગ જેવું દેખાયલું એ બીજા અમીરોના બાગ જોડાઇને અગર રસ્તાની ઝાડની ઘટાથી લાગ્યું હશે. એ સમયે ફોર્બ્સને પણ એકલા મહેલ સિવાય આખો બાગ શૂન્ય તથા ઉજડ લાગ્યો હતો. કેટલાંક તાડ, ખજુરી, નારીએળી, ચંદન, આંબા અને આંબલીનાં ઝાડ એ વખતે પણ હતાં.[૩૮] મોટા છોટા શાહીબાગનાં મકાનોનું પણ વર્ણન ફોર્બ્સે કરેલું છે એ આગળ જોઈશું.

જેમ્સ ફોર્બ્સનું વર્ણન

આ પ્રમાણે ગૂજરાતમાં સર્વોત્તમ ગણાતા અને હિંદના સારા બગીચાઓની પંક્તિમાં બેસતા શાહીબાગની મરામત કાળજીપૂર્વક ઔરંગઝેબ બાદશાહના રાજ્યના અંત સુધી થતી હતી. સુબા નવાબ સુજાતખાંના સમયમાં શાહીબાગ અને ગુલાબ ખળાં (ગુલાબબાગ)નાં ફુલોનું નુર વધે અને પાણી પુરૂં પડે એ માટે બાદશાહી ફરમાન આવ્યું હતું.[૩૯] એમાં ખાસ ઐતિહાસિક પુરૂષો તરીકે તો બાદશાહજાદા મુહમ્મદ આઝમશાહ અને શાહજાદો મુહમ્મદ બેદાર બખ્ત રહેલા છે. પાછળથી સુબો દાઉદખાં પની પણ શાહીબાગમાં રહેતો હતો. ઔરંગઝેબની સુબાગીરીના સમયમાં મેહદવી પંથના લોકોનું જે બંડ શહેરમાં થયું હતું એ લોકો શહેરમાંથી નીકળી રૂસ્તમબાગમાં આવ્યા હતા. અને સુબાનું લશ્કર પાછળ આવતાં એમાંથી નીકળી બહાર (ગુલાબબાગમાં) એક પછી એક કપાઈ ગયા અને સૈયદ રાજુ શહીદ થયા. આ બનાવ પણ હાલના શાહીબાગની હદની જમીનમાં બનેલો છે.[૪૦] ઈ. સ. ૧૭૩૧માં સુબા મહારાજા અભેસિંહે બાજીરાવ પેશ્વાને અમદાવાદ નોંતર્યો હતા; એ બન્નેની રાજદ્વારી ખટપટની મસલત શાહીબાગમાં થઇ હતી.[૪૧] બાદશાહજાદા મુહમ્મદ આઝમશાહની સ્ત્રી જાનીબેગમનું મરણ શાહીબાગમાં થયું હતું. ઔરંગઝેબના માનીતા સુબા મુહમ્મદ અમીનખાંનો બાગ હાલ કલેક્ટર સાહેબનો બંગલો છે ત્યાં હતો એમ અહમદી

શાહીબાગમાં રહેલા ઐતિહાસિક પુરૂષો

[૩૮] Forbes's Oriental Memoirs Vol. II p. p. 205-207. [૩૯] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ભા. ૧ પૃ. ૩૫૧. [૪૦] મીરાતે અહમદી ગૂ. ભા. ૧ પૃ. ૨૨૭. [૪૧] ગૂજરાત ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૧૨.

૧૯ મુહાફિઝખાંની મસ્જિદ (પાછલો ભાગ)
ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ઘીકાંટાના રસ્તાનો દેખાવ

ભદ્રમાંથી જડેલી મૂર્તિ

ભદ્રમાંથી જડેલી લક્ષ્મીગણેશની મૂર્તિ

ભદ્રમાંથી જડેલી મૂર્તિ

૨૦ ભદ્રમાંથી જડેલી મૂર્તિઓ

ના લખાણ ઉપરથી જણાય છે. રૂસ્તમબાગની પાસે જ મીરાતે સિકંદરીના કર્તા સિકંદરની હવેલી તથા સુંદર બાગ હતો એમ જહાંગીર બાદશાહ પોતાના આત્મચરિત્રમા લખે છે. એ બન્ને હાલના શાહીબાગની હદમા જ ગણાય.

આવા શાહીબાગના બાગ વેરાન થયા. મરેઠા રાજ્યના સમયમા મરેઠા લશ્કરને માટે શાહીબાગના વૃક્ષોની કાપીને બાળવાની કાડી કરવામા આવી;[૪૨] અને વખતો વખત આવેલા નદીનાં પૂરે શાહીબાગનો મોટો બુરજ તોડી નાખી ઘણુ નુકશાન કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૭૫નુ મોટું પુર પણ બહુ નુકશાન કરી ગયું. નદીને દક્ષિણ બાજુ શહેર તરફ ધસતી અટકાવનાર દીવાલ પણ મહેજ તુટી ગઈ, અને નદીની રેત બાગમા જામી જવાથી બાગનો કેટલોક ભાગ પુરાઈ ગયો,[૪૩] અને હાલ એક ભવ્ય, સુદર, મોટા બાગનું કાંઇ નિશાન નથી રહ્યું. શાહીબાગનો મહેલ એકલો ઉભો છે જે લાલ આંબલીનો મુરબ્બો ઈરાન અને અરબસ્તાન જતો એના ઝાડ જીર્ણ દશામા હાલ ઉભા છે.[૪૪]

હાલનો શાહીબાગ

એક પછી એક આવીને બદલાઈ જતા અંગ્રેજ અમલદારોને શાહીબાગની જાહોજલાલી વધારવાનુ ન જ સુઝે. ગૂજરાતના ઉપરી અમલદાર જે કમીશનર કહેવાય છે તે શાહીબાગના મહેલમા જ હાલ રહે છે, પરંતુ મહેલના ઓટલાની આસપાસ નાનો બાગ રાખવા ઉપરાંત શાહીબાગની પુરાણી સુદરતા વધારવા સરકારે કાંઈ કર્યું નથી. શાહીબાગમા વસતા અમદાવાદના ધનિકોએ યથાશક્તિ અને યથારુચિ બાગ બનાવ્યા છે. પરંતુ અમદાવાદની પ્રજાના આનંદને એ સાથે સંબધ નથી હાલ તો પર્વ ઉપર ભીમનાથને આરે સ્નાન કરવા આવનાર, આરોગ્યને માટે સાધનવાળા લોક જે ફરવા આવે તે, અને શનિવારે કાપના હનુમાનના ભક્તો આવે તે, એટલા સીવાય શાહીબાગ અમદાવાદના લોકોને નકામો જ

[૪૨] મીરાતે અહમદી ગૂ. આવૃત્તિ પૃ. ૨૪. અંગ્રેજી ભાષાંતરમા પણ એ પ્રમાણે લખેલું છે. [૪૩] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૮૩. [૪૪] આ લાલ આંબલીના ઝાડ શાહીબાગની પૂર્વ હદમા સીધી હારમા ઉભા છે બીજી સાધારણ આંબલીથી એ મહેજ જૂદા પડે છે.

છે. એમા હમેશ વસવાનું તો ધનવાનોમા પણ ભાગ્યશાળી હોય તેમને જ મળે છે.

ખડ્ગધારેશ્વર, ભીમનાથ, નારાયણઘાટ, અને ચિન્તુનાથ મહાદેવ એટલા જાણીતા હિંદુ મંદિરો હાલના શાહીબાગની હદમા છે મુસલમાની જગ્યાઓમા ગીસાખા ચિસ્તીની મસ્જીદ છે તે હાલ ખાલી પડેલી છે. એક બાજુ દરિયાખાનો ઘુમટ એની ગભીર ભયાનકતાથી ઉભો છે, અને બીજી તરફ મુસા સુહાગનો રોજો છે. ભીમનાથ પાસે શેખમાહ-માહપુર વસાવનાર-ની કબર છે દરિયાખાના ઘુમટ પાસેના રસાલાની નજીક એક બાજુએ સીદી પીર[૪૫]ની કબર અને બીજી બાજુ શાહીબાગના રેલ્વેના ઝાપા પાસે ઉર્દુ ભાષાના પહેલા કવિ ‘વલી’ ઉર્ફે ચીનીપીરની કબર છે પૂર્વ બાજુ સૈયદ રાજુની કબર છે

એમાની જ થાઓ

શાહીબાગ હાલ પણ વખતના પ્રમાણમા ગજસત્તાના મુખ્ય અમલદારનું અને અમદાવાદના ‘શાહ’ જેવા વેપારી વર્ગના કેટલાક ધનિકોનું રહેઠાણ છે એથી હાલ જૂદી જ રીતે શાહબાગ નામ સાર્થક કરે છે મોટા સુદર લોકોનો બાગ ફક્ત ઉડી ગયો છે ×

આ વર્ણન કરેલા અમદાવાદના બધા સરકારી બાગોનો વહીવટ કરવા માટે એક ખાસ બગીચાખાતું પણ હતુ, એને બગાતખાતું કહેતા આ ખાતાના વહીવટમા શહેરની અદર અને બહાર મળીને આ પ્રમાણે બાગ હતા ૧

[૪૫] દરિયાખાના ઘુમટ પાસેના પોલીસના રસાલા પાસે એક પડેલી ભીંતનુ ચોરસ મકાન હોય એવુ દેખાતુ એક ખડેર છે અને એમા થોગ કબરો છે એ સીદીપીરની કબર કહેવાય છે ભીંતો મોગલાઈમા બધાઈ હોય એવી જણાય છે સીદી પીર વિશે કાઈ માહીતી મળતી નથી મોટા સીદી અમીરોનુ કબરસ્તાન તો સરખેજમા છે એમ હાજી અદબીર લખે છે એટલે આ સીદીપીર કોઇ પાછળથી મોગલાઇમા થયા હશે મુહમ્મદ આઝમશાહની સ્ત્રીનુ મરણ અમદાવાદમા થયુ હતુ એને શાહીબાગ પાસે દફન કરી દીવાનો કરી લીધેલી અને પાછી લાશ દિલ્હી લઈ ગયા એ ભીંતો કયી તે સમજાતુ નથી

× શાહીબાગના વીગતવાર વર્ણન માટે શાહીબાગ ઉપરનો સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ કરેલો મારો નિબધ જુઓ.

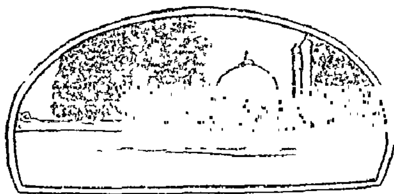
બાગોનો વહીવટ

ઘુસલખાનાબાગ, ભદ્રની પાસે; ૨: શાહીબાગ; ૩: ગુલાબબાગ; ૪: રૂસ્તમબાબાગ; ૫: કારેઝ બજાર (કારંજ ?) ૬: નગીનાબાગ; ૭: બાગે હવેલી (?); ૮: દોલતખાના બાગ, શાહજહાની હવેલી પાસે (ખાનપુર); ૯: શાહવાડી; ૧૦: બાગે શાયઁ; ૧૧: જીતબાગ, જેતલપુર પાસે; ફતહબાગ; ૧૩: બાગ શીરદોશ; આ આ પ્રમાણે અમદાવાદના બાગ ઉપરાંત આ બગાતખાતાના વહીવટમાં ચાપાનેરનો બાગ પણ હતો. બાગ ખાતાનો ઉપરી દરોગો, અમીન, મુશરફ, તેવીલદાર, એક એક રહેતા અને પંચાણું માણસો માળી સુદ્ધા હતા.[૪૬] દિલ્હીના મીરે સામાનની મહોરથી આ લોકની નીમણૂંક થતી. જહાંગીરે પોતાના આત્મચરિત્રમાં લખેલો ભદ્રનો નગીનાબાગ તે ખાનપુરનો કે ઘુસલખાનાનો બાગ હશે.

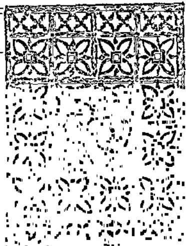
આ પ્રમાણે અમદાવાદની અંદર અને ચારે બાજુ મોટા મોટા ભવ્ય બાગબગીચા હતા. શહેર આખું એક મોટા ઉદ્યાન જેવું લાગતું. મુસાફર થેવેનો લખે છે કે શહેરમા બાગ ઘણા હતા, અને ઉંચાં ઝાડોમા મકાનો ઢંકાઇ ગયેલાં લાગના. ઉંચેથી કોઇ અમદાવાદ ઉપર નજર કરે તો એક વન હોય એવું લાગે. આવા અમદાવાદને હાલ કોઈ જુએ તો અસલ બાગથી ભરેલું હશે એમ ધારે જ નહિં. બધા બાગ ખેતર થઈ ગયા છે. શહેરની અંદર નાનકડો વિક્ટોરિયા બાગ છે, તે ઉપરના વર્ણન જોતા અમદાવાદ જેવા શહેરને છાજે એવો નથી. પરંતુ ઓગણીસમી સદીમા શહેર ઉજડ હતુ ત્યારે એટલો અને એવડો બાગ પણ નહોતો. એટલે એ બાગ બન્યો ત્યારે શહેરના લોકોનું પ્રિયસ્થાન થોડા સમય સુધી રહ્યો. એ પછી સારંગપુર દરવાજા બહાર માધવબાગ સર ચીનુભાઇ માધવલાલે પોતાના પિતાને નામે બંધાવ્યો છે. પરંતુ શહેરના પ્રમાણમાં એ પણ નાનો છે. અમદાવાદને છાજે એવો એક પણ બાગ હાલ નથી. અને

[૪૬] મીરાતે અહમદી. ગૂ. અને અંગ્રેજી આવૃત્તિઓ. આ બન્ને આવૃત્તિઓમા વિગતમાં સહેજ ફેર જણાય છે. ગૂ. આવૃત્તિમા કારેઝ બજાર નથી. અને અંગ્રેજીમાં ચાંપાનેરના બાગને બદલે "ચાંપાનેર પાસે શાહબાડી બાગ" એમ લખ્યુ છે. (જુઓ અંગ્રેજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૮૦ નવાબ અલી અને સેડન). આ કાંઈ ભૂલ જણાય છે. ગુજરાતી આવૃત્તિ આ બાબતમાં ખરી હોવાનો સંભવ વધારે છે.

દિલ્હી દરવાજા બહારનો ત્રણ ખૂણીઆનો પેન્ટરબાગ અને ભદની સામેનો બાગ બાગમાં ગણાય એવા નથી. હિંદનાં અમદાવાદ કરતા વસ્તી અને મહત્તામા ઉતરે એવાં શહેરોમાં પણ કેટલીક જગ્યાએ સુંદર બાગબગીચા છે. એ જોતાં અમદાવાદમા લોકોની શારીરિક તથા માનસિક સુખાકારીના એક સાધનરૂપ વિસ્તૃત ને રમ્ય ઉદ્યાનોની ખામી જ છે; અને જ્યાં મૂળ વસ્તુની જ ખામી ત્યા એના શણગારની આશા તો રખાય જ ક્યાંથી ? એટલે વનસ્પતિના પ્રદર્શન રૂપ બાગમા સૃષ્ટિના સજીવ પ્રાણીઓના સંગ્રહનો શણગાર તો ક્યાથીજ થાય ! અમદાવાદના નાગરિકોની રસવૃત્તિ લોખંડનાં યંત્રો અને ધનચક્રોના આખા દીવસના સંસર્ગ પછી પણ શીતળ સાંજની એક ઘડી પણ એવા કોઈ ઉદ્યાનમા ગાળવાની ઇચ્છા ન કરે તો અમદાવાદ હમેશને માટે ગર્દાબાદ રહે એમા આશ્ચર્ય નથી

પ્રકરણ બાવીસમું

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય

"Architecture is the printing press of all ages, and gives a history of the state of society in which it was erected."

Morgan

અમદાવાદના સ્થાપત્યના ઇતિહાસની ભૂમિકા સમગ્ર ગૂજરાતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસ ઉપર આધાર રાખી રહેલી છે. એનો વિસ્તાર કરવો અહીં ઠીક નથી. એટલે એ ટુંકામા જોઇ અમદાવાદના મુસલમાની સ્થાપત્યને તપાસીએ. હિંદુસ્તાનમા બૌદ્ધ સમયથી જે સ્થાપત્ય શરૂ થયુ હતું એની વધતી ઓછી પ્રવૃત્તિ ચારે બાજુ હતી, પરંતુ ગૂજરાતમા અગીઆરમી સદીની શરૂઆતથી સ્થાપત્યને ઘણો વેગ મળ્યો હતો. દેશ વેપારથી સમૃદ્ધ હતો. અગીઆરથી તેરમી સદી સુધી સોલકી તથા વાઘેલા સમય સુધી ગૂજરાતનુ સ્થાપત્ય હિંદના બીજા ભાગના સ્થાપત્યમા પ્રથમ પંક્તિનું ગણાતુ હતું. અગીઆરમી સદીમા બંધાયલું દેલવાડાનું વિમળશાહનુ મંદિર અને તેરમી સદીનુ વસ્તુપાળનું મદિર એ બન્ને ગૂજરાતી સ્થાપત્ય, કળા, અને વૈભવની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિઓ આજે પણ ઉભી છે. એટલે અગીઆરમી સદીથીયે પૂર્વે લાંબા સમયથી પત્થર, ઈંટચુનો તથા લાકડાનાં ભવ્ય મંદિરો, પ્રાસાદો વગેરે થતુ હશે. આખા દેશમા નાના મોટાં અનેક સ્થળોમાં મંદિરો વગેરે બંધાયાના અસંખ્ય લેખો આજે પણ ઘણાએ નાશ પામ્યા છતાં મળી આવે છે. અમદાવાદ વસના પહેલા, ચાર સદીથી એક સારા શહેર તરીકે પ્રસિદ્ધ

ગૂજરાતનુ સ્થાપત્ય

આશાવલ અગર કર્ણાવતીમા આ ઉત્તમ સ્થાપત્ય સારી રીતે લગ્યું હતું એમ માનવાને કારણ છે.

આમ ઘણી સભાળ અને શોખથી ઉછરેલા સ્થાપત્યના ઉત્તેજન આપનારાઓ સાથે એના ઘડનાર પણ ગુજરાતમા હોય એમા નવાઈ નથી

ગૂજરાતી સ્થપતિ

ગુજરાતી સ્થપતિઓની એક ખાસ જાત સોમપુરા બ્રાહ્મણોને નામે જાણીતી હતી. મોટા મોટા બાંધકામ સોમપુરા સ્થપતિઓને હાથે અને એમની દેખરેખ નીચે તૈયાર થતા સ્થાપત્યને લગતું સાહિત્ય પણ ગૂજરાતમા ઘણુ હતું, અને એને ઉત્તેજન આપનાર જૈન કોમની છાયા નીચે એ આજ સુધી પણ જળવાઇ રહ્યુ છે જૈન લેખોમા અમદાવાદના વતની કેટલાય સૂત્રધાર (સ્થપતિ)ના નામ મળે છે શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમા પણ એવા નામ મળે છે. દાદાહરીની વાવ તથા મસ્જીદ હિંદુ સલાટોએ બાંધી છે.

આવા સમૃદ્ધ અને સર્વોત્તમ સ્થાપત્યને માટેની દરેક સામગ્રીથી તૈયાર દેશમા ચૌદમી સદીમા મુસલમાનો આવ્યા એમની એક સદી તો વ્યવસ્થામા અને લડવામા ગઈ પરતુ બાંધકામની પ્રવૃત્તિ એ સમયમા પણ બંધ પડી નથી સારો રમનારો ખેલાડી થોડા સમયના મહાવરાથી વખત આવતા પાછી સારી રમત બનાવી શકે છે એવી રીતે, પદરમી સદીની શરૂઆતમા અહમદ શાહે અમદાવાદ વસાવી વ્યવસ્થા કરી ત્યારે, જાણે બાંધકામની મોસમ આવી હોય એમ ગૂજરાતનુ સ્થાપત્ય ફરી ખીલી ઉઠ્યુ સ્થાપત્યના પાકને માટે કુદરતી જમીન, બીજ, અને ઉગાડનાર, દેશમા તૈયાર જ હતા કુવાના જળથી ખાનગી જમીનો ગમે તે મોસમમા વવાય છે એમ હમેશ ખાનગી મકાનોથી પ્રવૃત્તિ ચાલુ તો હતી પરતુ સોલંકીઓ પછી મોટો રાજ્યાશ્રયનો વરસાદ અહમદશાહના સમયથી પાછો શરૂ થયો, એટલે ચારે બાજુ સ્થાપત્ય સુદર અવનવી રીતે ખીલવા લાગ્યુ

આ નવા આવનાર રાજાઓ અસલ હિંદુ હતા, રજપુત હતા,[1] પરતુ

[1] Havel History of Aryan Rule in India p. 341.
"Ahmad Shah, however, is more entitled to be remembered as a great Rajput City Builder than as a Musalman Sultan.

ધર્મે મુસલમાન હતા એની અગાઉનુ સ્થાપત્ય હિંદુસ્થાપત્યના નિયમો પ્રમાણે થતુ હતુ હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મોના તત્વોમા જે દેખીતો ભેદ હતો તે જ એમના સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તોમા પણ હતો પરતુ વિજેતા પરધર્મી રાજાઓ સ્થાપત્ય અને કલામા એમનાથી ઘણા જ આગળ વધેલા દેશમા આવ્યા હતા સૌદર્યની ભાવના અને બાધકામનો શોખ તો એમનામા પણ હતો જ એટલે મકાનો બાધનાર વિજેતાઓ અને બાધનાર સ્થપતિઓને પરસ્પર સહકાર કર્યા સિવાય છુટકો નહોતો વિજેતા પરધર્મી હોવા છતા મકાનો બાધવામા નિમગ્ન થયેલી, બાધકામને એક ગોખ તરીકે કેળવવાના સ્વભાવવાળી, અને લાબા કાળથી કલા તથા સાહિત્યના ઉંચા સસ્કાર પામેલી પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરવા આવ્યા હતા. એટલે કલા અને સ્થાપત્યની બાબત મા તો જીતવા જતા જીતાઇ ગયા [૨] મુસલમાન બાદશાહોએ બાધકામનું કામ હિંદુ સ્થપતિઓને સોપી દીધુ કેટલીકવાર દેખરેખ માટે મુસલમાન અધ્યક્ષ રહેતા કેટલીકવાર સ્થપતિઓ કોઈ કારણથી વટલી મુસલમાન થતા પરતુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્ત વટલી શકતા નહિં અને બાધનાર મુસલમાન હોય કે ન હોય છતા હિંદુ સિદ્ધાન્તથી જ મકાનો બનતા હતા આ સજોગોમા બાધનાર તથા બધાવનારના સિદ્ધાન્ત અને ધર્મના તત્ત્વોમા મોટો ફેર છતા અદ્દભૂત સહકાર થયો ગૂજરાતમા સાધારણ રીતે જે હિંદુ મુસલમાન ઐક્ય પ્રમાણમા જળવાયુ છે એની સ્થૂળ પ્રતિકૃતિજ હોય એવા આ અદ્દભૂત સ્થાપત્યથી, એ ઐક્ય, જોનારની આખને આ મેળવણી

ગૂજરાતી સ્થાપત્ય અને મુસલમાનો

[૨] Sir T C Hope Ahmedabad p 21 'As to style, it was the singular fortune of the Mahometans to find themselves among a people their equals in conception their superiors in execution, and whose tastes had been refined by centuries of cultivation While moulding them their were moulded by them and though insisting on the bold features of their own minarets and pointed arch, they were fain to borrow the pillered hall, the delicate traceries and rich surface ornaments of their despised and pro strate foe' હોપ હિંદુમુસલમાન સ્થાપત્યની અમદાવાદમા થયેલી મેળવણીને "The varied offspring of this strange union' કહે છે,

ખરાબ ન લાગે એવી રીતે બનવા માંડયું. બાંધનારાઓએ બંધાવનારાનાં મન બહારના દેખાવની–કમાન જેવી–કેટલીક સાદી બાબતોમાં જાળવી હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તો મુજબ કામ કર્યું આ રીતે અમદાવાદનું મુસલમાન સ્થાપત્ય એના મૌલિક તત્ત્વોમાં હિંદુ જ રહ્યું; અને મુસલમાની પહેરવેશમાં હિંદુ શરીર ઉભું હોય એમ, આખા હિંદુસ્તાનનાં મુસલમાન સ્થાપત્યનાં મકાનોમાં મૌલિક હિંદુ તત્ત્વ બતાવતું દૃષ્ટાંત તરીકે આજે પણ જોનારને એ આશ્ચર્યમાં નાંખે છે.[3]

અમદાવાદના મુસલમાન સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ

જૈન અને હિંદુ સ્થાપત્ય જૂદા નથી. જે મૂળ તત્વોમાથી હિંદુ સ્થાપત્ય ઉત્પન્ન થયું છે તેને પોતાના રસ પ્રમાણે જૈનોએ ઉપર ઉપરથી બદલી વધારે સ્વચ્છ અને સુંદર બનાવ્યું. જૈન અને હિંદુ બન્ને મૂર્તિપૂજક છે. એટલે સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તો એ જ રહ્યા, પણ હિંદુસ્તાનના બધા સંપ્રદાયોની સરખામણીમાં જૈન સિદ્ધાન્તોમાં જે કાંઈ સુંદર ઝીણવટ જણાય છે તેની અસર એમના સ્થાપત્ય ઉપર પણ થઇ, અને મૂળ હિંદુસ્થાપત્યને પોતાના ઉપયોગમા લેતા જૈનોએ વધારે આકર્ષક બનાવ્યું. આ સાથે જૈનોની જન્મસિદ્ધ પ્રવૃત્તિઓને લીધે પૈસાની તંગી એ કોમને ભાગ્યે જ પડી છે. એટલે એમનાં મકાનો વધારે થયાં છે. એ કારણથી ગૂજરાતમા જે સ્થાપત્ય આપણે મોટે ભાગે જોઈએ છીએ એ બધું જૈન સંસ્કાર પામેલું છે. એટલે મૂળે હિંદુ છતા ગૂજરાતી સ્થાપત્યને જૈન સ્થાપત્ય કહીએ તો ખોટું નથી[4]

ગૂજરાતી સ્થાપત્ય એટલે જૈન સ્થાપત્ય

[3] સરખાવો Havell A Hand book of Indian Art 70, 150. "The Muhammaden Architecture of Gujarat is "Saracenic" only in the sense that it is Indo Aryan architecture adapted to the rituals of Islam." "The Muhmmadan Architecture of Gujarat is in every detail even more distinctly than in other places derived from the local building traditions." "This purely Indian school of building, which originated some of the most beautiful mosques and tombs of India" [૪] Fergusson' Architecture of Ahmedabad p. 69 "Their Architecture so far as we know it, was always singularly chaste and elegant." જૈન ધર્મ માટે ફરગ્યુસન લખે છે કે'–Of the Indian

૨૧ હઠીસિંગનાં મંદિરમાંની સુંદર શિલ્પ મૂર્તિઓ

સર ટૉમસ રો
ઇંગ્લેન્ડનો એલચી ૧૬૧૫-૧૬૧૮

એડવર્ડ ટેરી
સર ટૉમસ રોનો પુરોહિત

મુસલમાનો મૂર્તિપૂજક નથી એમના સિદ્ધાન્તોમા કડક સાદાઈ બહુ છે એ કારણથી એમના સ્વભાવમા કોમળતા બહુ ખીલી શકતી નથી મૂર્તિપૂજકો મનુષ્યના બધા ધર્મો અને ભાવોને પોતાની વિવિધ કલ્પના ઉમેરીને ઇશ્વરમા આરોપે છે એટલે એમની ધર્મભાવના, સ્વાભાવ, કૃત્યો વગેરે સર્વથા કોમળ બને છે આ કોમળતા અને મૃદુતામા અહિંસાના સિદ્ધાન્તે જૈન ધર્મને તો અસાધારણ કોમળ અને મૃદુ બનાવ્યો મુસલમાનો એક અદૃષ્ય પરમાત્માની સર્વવ્યાપી ભવ્યતા માનતા હોવાથી, વિશાળતા, સખ્ત સાદાઈ, અને અદ્‌ભૂત રસને વધારે જોર મળ્યુ અરબસ્તાનના નિર્જન રણમા સૃષ્ટિસૌંદર્યનુ વૈવિધ્ય હોતુ નથી ચારે બાજુ એક જ સાદુ પણ ભવ્ય દૃષ્ય દેખાય છે પરમેશ્વરની મહાન ભવ્યતા, અનતતા અને એકત્વનુ ભાન ત્યા સારુ થાય છે ત્યાની કુદરત જ એકત્વને પ્રેરે છે એ ભાન કોમળ સૌંદર્યથી થવાને બદલે કડક, શાંત, ગભીર સાદાઈથી થાય છે ઇશ્વરનુ આવી રીતે ભાન કરાવે એવા દેશમા મુસલમાન ધર્મ થયો છે એટલે આ બધા ગુણ એમા આવ્યા છે એ ગુણોની અસર એમના સ્થાપત્ય ઉપર થઇ વિશાળતા અને સાદાઈ એમની મરજીદોમા આવી એ પછી મુસલમાનો જે જે દેશોમા ગયા તે તે દેશોના રગ આ ગુણોમા ભળ્યા* સ્વાનુભવરસિક

સ્થાપત્ય ઉપર હિદુ જૈન, અને મુસલમાની ધર્મની અસર

forms of religion it is, on the whole, perhaps the purest and the best It is quite free from the gross and degrading superstition It is not overlaid by a monstrous priestly asceticism as Budhism It cannot, of course, compare with the Vedantic Brahmanism, but of indigenous growths there seems none other so elegant or so pure ' " The Mahomedan architecture of Ahmedabad is so essentially derived from he the local jaina forms which it replaced ધર્મની બાબતોમા કર ઝુસનનો મત ગાળીને જ લેવો પડે, પરતુ જૈન મતની આ પરીક્ષા કરવાના સબધમા ખરી છે એમ કહેવુ પડે

* Banister Fletcher નામના લડનના સ્થાપત્યના પ્રોફેસર એમના History of Architacture on Comparative Methodsના પુસ્તકમા પૃ ૬૫૬મા આ મતને ટેકો આપે છે

(Lyric) મૃદુ લાલિત્યમય નાના કાવ્ય જેવું મનોહર, અને બીયા વગની દ્રાક્ષ જેવું મધુર જૈન સ્થાપત્ય હતું, વીર, શૃંગારાદિ અનેક રસથી ભરેલ પૌરાણિક કાવ્યના ગાંભિર્ય જેવું (epic) હિંદુ સ્થાપત્ય હતુ, એક બાજુ સાદા વીરરસથી અને કાંઈક અદ્‌ભૂત રસથી ભરેલા, અને બીજી બાજુ મરક અને લાંબા સમાસના ઓજસ્‌વાળા બાણભટ્ટના ગદ્ય જેવા, એક વિચિત્ર મેળવણીવાળા-સુંદર પણ અદ્‌ભૂત ગદ્યપ્રબંધ જેવું મુસલમાન સ્થાપત્ય હતું આવા મુસલમાન સ્થાપત્યે અનેક દેશદેશાતરોમા તે તે દેશના સ્થાનિક સ્થાપત્યો સાથે વધતા ઓછા પ્રમાણમા સહકાર કર્યો છે કોઇ જગાએ સ્થાનિકનું કાઇક લીધુ, કોઇ જગ્યાએ સ્થાનિકને દબાવી જ દીધુ પરંતુ અમદાવાદમા પોતે દબાઈ ગયુ કોમળતાએ અદ્‌ભૂત વીરતાને છતી લીધી બહારથી ગદ્યની સાદાઈ સહેજ રાખી આખુ મુસલમાન સ્થાપત્ય સુન્દર રસિક કાવ્ય જેવુ બની ગયુ કોમળ બની ગયુ આટલુયે મસ્જીદો જેવા ધર્મના સ્થળોમા, જ્યા કેટલાક ખાસ ધાર્મિક નિયમો જાળવવા પડતા ત્યા રાખવુ પડ્યુ પરંતુ મહેલો વગેરે નિત્યવ્યવહારના ખાનગી મકાનોમા તો મુસલમાન સ્થાપત્ય કેવળ હિંદુ સિદ્ધાન્તોનું જ રહ્યુ

હિંદુસ્તાનના દિલ્હી આગ્રા વગેરેમા જે સ્થાપત્ય ઉભુ થયુ હતું તેના કરતા જુવાનપુરમા સ્થાનિક તત્વ વધારે હતુ માળવાના માડુગઢમા વળી કાઈક જૂદો જ પ્રકાર હતો ગૌડમા મિશ્રણ વિચિત્ર હતું બીજાપુરમા ત્યાના લોકોનું પહેલા કાંઈ ન હોવાથી તુર્કીની કાઇક છાપ હતી પરતુ આ બધા પ્રાંતો કરતા ગૂજરાતમા કાઇક જૂદુ જ હતું બધા પ્રાતોના મુસલમાન સ્થાપત્યમા ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય સર્વથી વધારે હિંદુ તત્વાળુ, સર્વથી વધારે સુંદર અને આદર્શવાળુ હતુ[૫] સ્થાનિક તત્વોનો અંશ સર્વથા વિશેષ હતો અને હેવ તથા ફરગ્યુસનના મત પ્રમાણે ગૂજરાતના સ્થાપત્યનો જોટો બંગાળના તો કોઈ પણ ભાગમા મળતો નહોતો[૬] ફરગ્યુસન અમદાવાદના

ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થપત્યની વિશેષતા

[૫] Fergusson Architecture of Ahmedabad p 69 [૬] એ જ પૃ ૬૯ While the elements of which it is composed are of

સ્થાપત્યને અનુપમ લાવણ્યમય (perfectly elegant) કહે છે તે દરેક રીતે સત્ય છે.

પરસ્પર વિરોધી તત્વોનો મેળ અમદાવાદના સ્થાપત્યમા બેઠો

આમ પરસ્પર વિરોધી તત્વોનો મેળ પણ અમદાવાદમાં એવી અપૂર્વ રીતે મળ્યો કે જગતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં આવા ઉગ્ર વિરોધોની એકતા આની મનોહર રીતે કદી કયાયે સધાઈ જાણી નથી. છેક જૂદા તત્વોનું મિશ્રણ કરવામા ગૂજરાતના સ્થપતિઓએ અમદાવાદમા અપૂર્વ બુદ્ધિ, કલા, અને વ્યવહારકુશલતા દેખાડી[૭] આ મિશ્રણથી કલાની શોખીન આંખને બીલકુલ આચકો લગાડયા વગર સર્વાંગ સુદર ભૂલ્ય વગરનુ સ્થાપત્ય અમદાવાદમા ઉત્પન્ન થયુ, અને આવા મિશ્રણોમા જે ગુંચવાડો સાધારણ રીતે થાય છે તે શરૂઆતના એક બે

even a better and a higher class than are to be found in any part of the Bengal presidency." [૭] જુઓ Fergusson Architecture of Ahmedabad p 76–77 "The problem which the Mahomedan dynasty and its newly converted adherents set themselves to solve was extremely similar to that presented to the Christians in Italy some ten centuries earlier. In both cases the object was to convert a Pagan style of Architecture to the purposes of a religion abominating idolatry. × × × Perhaps the essential defferences between the Jain and Moslem forms were even greater than between those of Pagan and Christian Rome. × × Though, therefore, the Indian problem may in its conditions have been the more difficult of the two, it was far more satisfactorily solved in so far at least as Ahmedabad was concerned, and in a far shorter time It was under taken in 1412 and completed before the death of Ahmed Shah in 1443."

જુઓ Tod Travels in Western India. p. 338. "We must admire the perseverence and skill which have surmounted the difficulties of rearing Saracenic superstructures over a Hindu stylobate, without shocking the eye. A more powerful contrast

અપવાદ સિવાય અમદાવાદના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં ન રહ્યાં હિંદુઓના સ્થાપત્યમાં કલા અને શણગારનું જોર ધીમે ધીમે વધતું જઈ એટલી હદ સુધી પહોંચ્યું હતું કે આખુંયે મકાન અલંકારોથી ભરી દેવામાં આવતું હતું. એથી ઉલટું મુસલમાનોની સાદાઈ એટલી હદ સુધી હતી કે સાદી ભીંતો સિવાય કાંઈ અલંકાર દેખાતા નહિ. આ બન્ને વિરોધોની સુંદર પતાવટ અમદાવાદમાં થઈ. અને એ સાદી ભીંતોમાં વચ્ચે વચ્ચે અસાધારણ કારીગીરીની બારીઓ, જાળીઓ, ગોખ, કંદોરા વગેરે મુકાયું. મીનારાની સુંદરતા તો આખી મસ્જીદની ભીંતમાં અપૂર્વ ગૌરવ અને મનોહરતા ઉમેરતી. "કવિતાની જેમ સ્થાપત્યમાં અલંકારોને ચોક્કસ સ્થાન હોય છે, જે આપણે મુસલમાનોના સંબંધમાં આવ્યા પછી વધારે સમજ્યા."[૮]

હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્ય માટે ખાસ આધાર જેવા ગણાતા ફરગ્યુસન હિંદના મુસલમાન સ્થાપત્યની જાતોમાં અમદાવાદના મુસલમાની (Saracenic) સ્થાપત્યને સર્વથી વધારે હિંદુ તત્વોવાળું ગણે છે.[૯] પરંતુ હિંદી સ્થાપત્યને હિંદીની જ નજરથી જોતા ઇ. બી. હાવેલને અમદાવાદના સ્થાપત્યને માટે ફરગ્યુસન 'મુસલમાન સ્થાપત્ય' એવા શબ્દો વાપરે છે એ જ ખૂંચે છે.[૧૦] હાવેલના મત પ્રમાણે અમદાવાદનું મુસલમાન સ્થાપત્ય કેવળ હિંદુ જ છે. બાંધનારા હિંદુ હતા. બંધાવનારા ત્રીજી પેઢીએ હિંદુ હતા. વટલેલા બાંધનારાઓના સંસ્કાર પણ હિંદુ હતા. અને બંધાવનારાઓને પરદેશી સ્થાપત્ય જોવાની જરૂર જ ન પડે એવું ઉત્તમ સ્થાપત્ય

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય કેવળ હિંદુ જ છે એવો હાવેલનો મત.

could scarcely be furnished than exists between Moslem Architecture." [૮] અમદાવાદના જીવનવિકાસમાં રા. ગજાનન પાઠકનો લેખ.
[૯] Fergusson. History of Indian & Eastern Architecture p. 229 "Of the various forms which the Saracenic Architecture assumed in India, that of Ahmedabad may probably be considered as the most characteristic of all. No other form is so essentially Indian, and no one tells its tale with the same unmistakable distinctness."
[૧૦] Havell: Indian Architecture: p. 69. & Aryan Rule in India p. 341-42.

નજર આગળ હતુ એટલે મદિરમા કવિતા દેખાયા છતા મસ્જીદમા જે ગાભિર્ય દેખાય છે એ વધારે રસમય છે, એવી ફરગ્યુસનની માન્યતાને હાવેલ મિથ્યા આગ્રહ જ માને છે હાવેલની ખેંચતાણ ખરી છતા કાઈક વધારે પડતી છે ખરૂ જોતા મસ્જીદોમા કોમળ કવિતા અને ગાભિર્ય બન્ને છે અને ફરગ્યુસનના લખાણમા એ તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે

હિંદુસ્થાપત્યની રચનાને મુસલમાન જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરવવાનુ પણ મુશ્કેલ નહોતુ હિંદુ મદિરનુ દેવગૃહ, વચલો મડપ અને આગલો મડપ એ ત્રણેને પશ્ચિમ બાજુ ભીંત ભરી લે, અને પૂર્વ બાજુ ખુલ્લી રાખી આગલી પડાળી એ મસ્જીદનો આગનો ચોક બને ત્રણે મડપોનો ભેગો કરેલો ભાગ મસ્જીદનો મુખ્ય ભાગ લિવાન-અને આ પ્રમાણે બાર થાભલા ઉપર અષ્ટકોણ ઘુમટ વાળા મડપોની મસ્જીદો બનેલી આજે પણ દેખાશે મદિરના મડપમા માણસો ભેગા થતા મસ્જીદનું લિવાન આ મડપોનું બનેલુ છે અને તેમા પણ પ્રાર્થના માટે માણસો ભેગા થાય છે એ કાઇક અશે સરખુ લાગે પૂર્વમા પડતી મસ્જીદની આગળની ભીત ઘણુખરૂ કમાનો કરીને ઢાકતા કેટલીક જગ્યાએ થાભલાનાળો સાદો મ્હોરો પણ હોય છે એ સાદા અને કમાનોવાળા મુખભાગ (મ્હોરા)વાળી મસ્જીદો જૂદી જૂદી રીતે સુદર લાગે છે, અને કયી રીત સારી એ જોનારના રસ ઉપર આધાર રાખે છે

હિંદુ મદિરમા એક ઇષ્ટદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી એ દેવની પ્રતિમામા ઈશ્વરનો ભાવ લાવવાનો હોય છે એટલે એના ગર્ભદ્વાર આગળ બેચાર માણસો ઉભા રહી શકે અને પ્રાર્થના કરી શકે એવી ગોઠવણ થાય છે આ જગ્યાની સકુચિતતાના પ્રમાણમા મદિરની ઉંચાઈ પણ બહુ રખાતી નથી મુસલમાન મસ્જીદોમા અદૃષ્ય નિરાકાર સર્વવ્યાપી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવાની હોય છે સેંકડો માણસો એકી સાથે એક વખતે પ્રાર્થના કરે છે મસ્જીદની પશ્ચિમ દિશાની ભીતમા કરેલા મહેરાબનો હેતુ મક્કાની દિશા બતાવી 'મક્કા તમારી સામે છે' એમ કહેવાનો છે એટલે મસ્જીદો પ્રમાણમા વિશાળ અને એના મ્હોરા પણ ભવ્ય અને વિશાળ હોય છે વિશાળતા સાથે પ્રમાણ જાળવવા માટે હિંદુ મદિરોના થાભલાને બેવડા જેટલા ઉંચા કરી મસ્જીદને હિંદુ મદિર કરતા કાઇક ઉંચી કરવી પડે છે

હિંદુ અને મુસલમાન સ્થાપત્ય

હિંદુસ્તાનના લોકોની ભાવના જ દરેક ચીજમાં જીવ કલ્પે એવી છે. કવિતા, ચિત્ર, સંગીત, અને એવી બીજી સુકુમાર કલાઓમાં હિંદુસ્તાનના લોકોએ સજીવના આણેલી છે. એટલે એમના સ્થાપત્યમાં પણ સજીવના આવે એમાં નવાઈ નથી. પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે અને એ બધે જુએ છે એવી ભાવનાથી એના સ્તવનની જગ્યા જેમ બને તેમ ઉત્તમ કલાથી ભરેલી, સૌંદર્યથી સજીવ દેખાતી કરવી એ જ હિંદુસ્તાનનું ધ્યેય હતું. જરૂરિયાત પુરતાં બાંધકામ ટકાઉ અને મજબુત થાય એટલે કામ પુરૂં થાય એ માન્યતા હિંદમાં નહોતી. એટલે હાલની નજરે જરૂર ન દેખાય એવી જગ્યાઓમાં પણ અપૂર્વ કારીગીરી થતી હતી. ઓટલાની નીચેના ભાગ અંધારા ઘુમટના ભાગ, વાવોના પાણીથી ઢંકાયલા ભાગ, તળાવોનાં ગરનાળા વગેરે જગ્યાઓમા પણ કારીગીરી છુટથી થતી. એટલે એ મકાનો મજબુત રીતે બેસાડેલા પત્થર કે ઇંટોના ઢગલા જેવાં નહિ પણ માનવતાનું અદ્‌ભૂત દર્શન થાય એવાં થતાં. હાલ પશ્ચિમની અસરથી થતાં કેટલાક જાડા અને છેક સાદા મકાનો, અને જૂના વખતનાં દરિયાખાંના ઘુમટ જેવા મકાનો કેવળ મજબુતાઈ અને ઉપયોગ જાળવવા પુરતાં જ બંધાયાં હોય એમ જણાય છે, અને એથી જ એમાં માનવતા ન લાગવાથી જોવાનું મન થતું નથી. દરિયાખાના ઘુમટમાં ભૂત વગેરે કલ્પવામાં અગર દરિયાખાંનું ચારિત્ર ભયંકર હશે એમ કલ્પવામા કેટલું સત્ય હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ દરિયાખાએ એ મકાનમા સૌંદર્યનું કાંઇ ચિન્હ ન કરવાથી, અને જગતનાં સુંદર મકાનોની હારમા ઉભાં રહે એવાં અમદાવાદનાં જથાબંધ મકાનોની સામે દરિયાખાના ઘુમટના એકલા વિરોધથી, એ મકાનમા માનવતાનો અંશ બીલકુલ લાગતો નથી; અને એથી જ એને માટે ભયંકર ખ્યાલ ચાલુ થયો હશે. અત્યારે ખૂણે ખંડેર થયેલી નિર્જન પણ અપૂર્વ કારીગીરીવાળી મસજીદ કે રોજો જોઇ જે લાગણી થાય અને કોમળતા ખીલે, તેવી દરિયાખાંના ઘુમટ આગળ રોજ સેંકડો માણસ બેસી રહે તો પણ કાંઇ અસર ન થાય. છતાં સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ એના ઘુમટની બાંધણીમાં જે વિશેષતા છે તે આગળ જોઇશું.

હિંદુ સરકારની મુસલમાન સ્થાપત્ય ઉપર અસર.

આવી અપૂર્વ કરીગીરી અને અદ્‌ભૂત સ્થાપત્ય જોઇને જ પરદેશીઓ

અમદાવાદની ગણત્રી એક સુંદર શહેરમાં કરે છે[૧૧] એને જોઇને જ જેમ્સ ફાર્બસને એરેબીયન નાઈટસની વાતોમાં વર્ણવેલા પૂર્વના વૈભવ ખરા હશે એમ સમજાયું[૧૨] એને જોઇને જ એડવીન આરનોલ્ડ જેવા કવિને અમદાવાદના મકાનો દુનિયાના મકાનોમાં "સર્વથી સુંદર નાનકડાં મકાનો" લાગ્યા[૧૩] એના માત્ર ખંડેરો જ જોઇને બ્રીગ્સને લાગેલું કે આ ભૂમિ કવિની કલ્પના અને ચિત્રકારની પીછીને માટે છે[૧૪] એને જોઇને જ ફરગ્યુસન અને હાવેલ જેવા સ્થાપત્ય અને કળામાં મોટા પ્રમાણ ગણાતા પુરષો અમદા

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય અને પરદેશીઓ

[૧૧] ફિરિશ્તા વગેરે મુસલમાન લેખકોના મત આ ળ જોયા છે

સરખાવો Vincent A Smith Oxford History of India p 271 "Ahmedabad is particularly rich in noble buildings, and during the time of its glory extending from its foundation to the eighteenth century—a period of about three centuries—undoubtedly was one of the handsomest cities in the world વીનસેન્ટ સ્મીથના અભિપ્રાયમાં અતિશયોક્તિ ભાગ્યે જ આવે છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે અને હાલના ઇતિહાસકારોમાં એમનું સ્થાન ઘણું ઉંચુ છે Elphinston History of India p 675 – Ahmedabad is still one of the greatest cities in India both from the number of the inhabitants and the magnificence of the buildings [૧૨] Forbes Oriental Memoirs Vol II p 199 [૧૩] Edvin Arnold India Revisited p 117–124 ' Loveliest little buildings in the world Briefly words fail to describe the dainty loveliness of many among these Mehomedon memorials dusty and decayed as they are at present (1886) [૧૪] Briggs Cities of Gujrrashtra ' The spirit which characterised the French lady who could not read her prayers unless the volume was handsomely bound was doubtless the spirit of the early Mehomedans they too could not pray but in the temples worthy of the deity of their worship Here is the land for poets conjurations and painter s canvas here too should the youthful student linger a while and draw from such resources that contenplation which should leave him a wiser if not a better man

વાદના અને ગૂજરાતના સ્થાપત્યને સર્વોત્તમ પંક્તિમાં મૂકે છે,[૧૫] અને અનેક મુસાફરો એના મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે[૧૬]

અત્યારે પરદેશી મુસાફરની રોજનીશીમાં આગ્રા અને દિલ્હીનું નામ પહેલું હોય છે દિલ્હી તથા આગ્રાનું સ્થાપત્ય અને કલા શાહજહાંએ વધાર્યા તે અગાઉ બે સદીઓથી અમદાવાદ સ્થાપત્ય માટે પંકાતું હતું સમયનો એ ભેદ બાજુએ રાખીએ તો અમદાવાદ અને દિલ્હીની કલામાં કયી ચડે એ જોનારની આંખ ઉપર આધાર રાખે છે દિલ્હી આગ્રાના કેટલાંક બાંધકામ તો આરસની સ્વચ્છ મનોહરતા અને એના જડિત કામથી જ સુંદર લાગે છે દિલ્હી આગ્રાના લાલ પત્થરના કામને અમદાવાદ સાથે સરખાવીએ તો તો અમદાવાદ જ ચડે તેમ છે એમાં

દિલ્હી આગ્રાના સ્થાપત્યના બીજ અમદાવાદમાં

[૧૫] જુઓ Fergusson History of Indian and Eastern Architecture—p 527 'In Ahmedabad itself, however, the Hindu influence continued to be felt throught Even the mosques are Hindu or Jaina in every detail only here and there, an arch is inserted not because it was wanted, constructively, but because it was a symbol of faith *while in their Tombs and palaces even this is generally wanting* The truth of the matter is, the Mehomadans had forced themselves *upon the most civilized and most essentially building race at that time in India*, and the chalukyas conquered their congnerors, and forced them to adopt forms and ornaments, which were superior to any the invader could have introduced (The Italics are mine) [૧૬] G W Forrest cities of India p 62 'To the traveller, Ahmedabad, the capital of Gujarat, will always be a city of interest as contuining some of the most characteristic forms which Saracenic Architecture assumed in India' Journal of India Art No 46 John Griffiths Ahmedabad is one of the most interesting cities in India and its architectural buildings both in stone, and in wood are as beautiful as they are picturesque.

અમદાવાદની વિશેષતા આગળ જોઇશું. પરંતુ દિલ્હી આગ્રાને સ્થાપત્ય અને કલામાં અમર કરનાર એ રસિક બાદશાહની સૌંદર્યની ભાવનાને પોષણ ક્યાં મળ્યું હતું એ સવાલ વિચારવા જેવો છે. સૌંદર્યનાં બીજ શાહજહાંમાં જન્મસિદ્ધ તો હતાં; પરંતુ અમદાવાદમાં એના ઉપર જલસિંચન થયું.[૧૭] ઉગતી યુવાન અવસ્થામાં એ અમદાવાદનો સુબો હતો. એણે અમદાવાદની કલાનું

[૧૭] James Dauglas:Western India p. 508–313. આ વિચારો જેમ્સ ડગલાસના છે. અમદાવાદના સ્થાપત્યથી મોહિત થઈ એમણે એમ લખ્યુ છે. શાહજહાંએ અમદાવાદના સ્થાપત્ય ઉપરથી પ્રેરાઇ આગ્રા દિલ્હી શણગાર્યું હશે કે કેમ એ માટે ઐતિહાસિક પુરાવો નથી. પરંતુ શાહજહાના પહેલા અમદાવાદ હિંદમા સર્વથી સુંદર શહેર હતું એ ઐતિહાસિક સત્ય છે, અને શાહજહાને પ્રેરણા અમદાવાદના મળી હોય તો નવાઈ પામવા જેવું નથી. સરખાવો –Shah Jahan! It is not for nothing thou art in Ahmedabad Thy God is Architecture, and thy light the seven lamps there of. For, as sure, as people say, the Devil is to be seen in Darya's Tomb, Shah Jahan is up, at each rising of the sun,–golden glory, fretted window, tracery and arabesque–watching the flecked light as it fall on panement of marble or alabaster; alone and silent, observing, measuring, comparing, digesting, perhaps copying, drinking in all wisdom, deftness of hand, cunning craft and workmanship, beauty of colour, harmony of form. For the city had already a history and a long line of stout kings for a hundered and fifty years. Ten of her mosques which we can see even today, were built before Columbus discovered America. They existed before one stone had been laid upon another of Ibrahim's Rouza, or Mahmud's vast dome at Bijapur, long before Baber swam the Ganges, or beheld canopus for the first time from the slopes of the Hindu Kush. Is it too much to suppose, that it was here the master builder drank in the elements of his taste which was to display such glorious results elsewere–the bud was here the blossom and fruit to be in Agra? Every thing has a beginning, Greece before Rome, Damascus before Cairo, Agra follows Ahmedabad."

પ્રકરણ ત્રેવીસમું

અમદાવાદના સ્થાપત્યની વિશેષતાઓ

"શાહઆલમ સરખેજની શોભા શી રીતે વર્ણાય ?
અસલી ઈમારત હુન્નર આગળ ઈજનેરી હન્નાય"—નથુરામ

બે કેવળ વિરોધી તત્વોને એક કરી સુંદર અને અદ્ભુત સ્થાપત્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે અમદાવાદ જેમ હિંદુસ્તાનમાં તેમજ દુનીયામાં પણ અનેરૂં સ્થાન ભોગવે છે, તેમ અમદાવાદના એ સ્થાપત્યની કેટલીક વિશેષતાઓ પણ છે. એ વિશેષતાઓ હિંદના બીજા હિંદુ તથા મુસલમાન કોઈ સ્થાપત્યમાં નથી. અમદાવાદના સ્થાપત્યને લગતી કલામાં પણ વિશેષતા છે. એ બધી વિશેષતાઓને લીધે સ્થાપત્ય અને કલા ઉપર પાંચ સૈકાના કાળનો કરાળ હાથ લાગ્યા છતાયે અમદાવાદનું સ્થાપત્ય સૌંદર્યના રસિકોનું આજે ધ્યાન ખેંચે છે.

અમદાવાદની વિશેષતાઓમાં પહેલું તો મકાનમાં પ્રકાશ દાખલ કરવાની અપૂર્વ કરામત, બીજું ગોખ તથા જાળીઓની અસાધારણ કોમળતા ભરેલી કોતરણી; ત્રીજું મીનારાની રચના, ગોઠવણી, ને શણગાર; અને ચોથું હાલતા મીનારાની અજાયબી છે.

૧: મસ્જીદની અંદરનો ભાગ ઘણે ભાગે ઘણો વિશાળ હોય છે. એમાં હવા તથા અજવાળું લાવવાનો પ્રયત્ન ન થાય તો અંદરનો ભાગ અંધારો અને બંધ જેવો લાગે. આ કારણથી અમદાવાદની મસ્જીદોના કારીગરોએ મસ્જીદના વચલા ઘુમટને બીજા આસપાસના ઘુમટ કરતા જરા ઉંચો કર્યો, અને એની નીચેના થાંભલાને બીજા થાંભલાથી બેવડા ઉંચા કર્યા. એ રીતે કરીને ઉપર

એક માળ જેવું કર્યું, અને એની આસપાસ ઉપરની બાજુમાં નાના થાભલા મૂકી બાકીની અગાશીની બાજુમાંથી હવા અજવાળુ આવી શકે એવી ગોઠવણ કરી

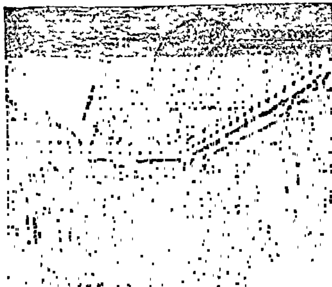
પ્રકાશ લાવવાની રીત

ખ્રીસ્તી દેવળોમાં ઉપલી બાજુ ઉંચે બારીઓ (clerestory windows) હોય છે એવી જાતની આ કાંઈક ગોઠવણ હતી પણ ખ્રીસ્તી દેવળોમાં ભીંતની ટોચે નાના ગવાક્ષ (વેન્ટીલેટર) જેવી એ બારીઓ હોય છે એવું મસ્જીદમાં નહોતુ. મસ્જીદમાં ઉપરની બાજુ નાના થાભલાની વચ્ચે કેટલીકવાર સુદર કોરેલ, જરૂખો, કે થાભલાની વચ્ચે સુદર નકશીની જાળી કરવામાં આવતી હતી આવી રીતે વચલા ઘુમટને કેટલીક વખત એકથી વધારે માળ પણ કરતા, અને મીનારાની નીસરણીમાંથી એમાં જવાતું, બહારનુ તેજ થાભલા વચ્ચેની જાળીમાંથી ઘુમટપર આવીને નીચે પડતુ [1] એ સાથે હવા પણ મદ મદ ગળાઈને આવતી સૂર્યનો તડકો કદી અદર આવી શકતો નહિ પણ એકુ અજવાળુ આવ્યા કરતું આમ કરવાથી હવા અજવાળાની સગવડ ઉપરાંત મસ્જીદના ઘુમટો અગર અગાશી એક સરખી સીધી થવાથી જે સાદાઈ લાગતી, તેના કરતા વચ્ચેથી આટલો ભાગ ભાગીને ઉચો કરવાથી મકાનની ભવ્યતામાં ઘણો વધારો થતો [2]

હિંદી સ્થાપત્યમાં પ્રમાણ ગણાતા બધાયે અભ્યાસીઓ અમદાવાદની મસ્જીદોની પ્રકાશ આણવાની આ રીતની નવીનતાની તારીફ કરે છે [3] આવી રીતે પ્રકાશ લાવવાની ગોઠવણ ફક્ત અમદાવાદમાં જ છે, અને કોઈપણ જગ્યાએ ખાસ કરીને ગરમ દેશોમાં–હવા અજવાળા માટે જે સગવડો હોય છે તેના કરતા આ તદન નવીન, સુદર, અને અક્કલવાળી છે આ રીત જૈન મકાનોમાંથી આવી હશે એમ મનાય છે પરતુ એમાં હાલ એ બહુ દેખાતી નથી મેવાડના સાદડીના દેવાલયમાં એ જાતની રીત છે [4]

[1] Fergusson Architecture of Ahmedabad p. 79-80 [2] એજ p. 80 " A most pleasing variety of design is obtained without any undue effort ' [3] એજ પૃ ૭૯ ' One of the most pleasing peculiarities of these mosques, and so far as is known it is found only at Ahmedabad ' [4] Fergusson Ahmedabad Architecture p 79 & 81 Havell Indian Architecture p 72.

ફરગ્યુસન લખે છે કે આ જાતની પ્રકાશ લાવવાની સગવડ અમદાવાદમા અસલથી શરૂ થઈ હતી અને છેવટ સુધી કાંઈ ફેરફાર થયા સીવાય એની રીતે ચાલુ રહી હતી કે પ્રકાશ વગેરે હેતુને માટે એને ઉભા કરી હોય એમ મનાતું

સાદડીનુ મદિર (મેવાડ)

ફરગ્યુસનનો મત

નથી, અને સુન્દર કલાની કોઈપણ વસ્તુની પેઠે એ લાબા અનુભવનુ જ ફળ હોઈ શકે. પરતુ ફરગ્યુસન આગળ લખે છે કે જે કામને માટે આ રીતની સગવડ કરી છે તેનો હેતુ ભાગ્યે જ સરે છે. સૌદર્યમા તો એ અવશ્ય વધારો કરે છે ચઢતા પહોરનો અમદાવાદનો તાપ એનાથી રોકાતો નથી, કારણકે મસ્જીદો પૂર્વાભિમુખી છે સીરિયામા મસ્જીદો દક્ષિણ તરફની હોય છે, ત્યા હોય તો આ પ્રકાશની સગવડ સપૂર્ણ કહી શકાય. ગૂજરાતથી મક્કા બરોબર પશ્ચિમે છે, એટલે એ અર્થ સરતો નથી દક્ષિણાયન કે ઉત્તરાયણના સૂર્ય વખતે તાપ, પ્રકાશ વગેરે માટે સરખુ જ રક્ષણ મળે છે પૂર્વનો આખો ભાગ ખુલ્લો હોય છે, અને પશ્ચિમ તદન બધ હોય છે આ રીતે પ્રકાશ વગેરે જે ઉદ્દેશથી આ સગવડ કરેલી તે ઉદ્દેશ બરોબર સરતો નથી આમા જે વિરોધો જણાય છે તે જો મસ્જીદોને અનુસરીને પ્રકાશની સગવડ શોધાઇ હોત તો ભાગ્યે જ જણાત.

હાલ તો આ સગવડ ફક્ત મસ્જીદમા જ છે. ફરગ્યુસનની ધારણા એવી છે કે સાદડી સિવાય કોઇ જૈન મંદિરમા આવી સગવડ દેખાતી નથી, અને એમા પણ કાંઈક ફેર છે એટલે અસલ મહેલોમા આવી ગોઠવણ હશે, અને એ ઉપરથી મસ્જીદમા દાખલ કરી હશે

ફરગ્યુસનની આ ધારણા છેક કાઢી નાખવા જેવી નથી મૂળમથી જાવા અને હિંદી ચીન સુધીના અને ખાસ કરીને હિંદી સ્થાપત્યના આ મોટામા મોટા પ્રમાણભૂત વિદ્વાનના મનમા સાધારણ નિર્ણય કરનાર મુસલમાન આજ સુધીમા એકલા જ બી હાવેલ થયા છે. પરંતુ અમદાવાદની મસ્જીદમા પ્રકાશના આ રીત માટે લખતા એમણે નવો પ્રકાશ પાડ્યો હોય એમ જણાતું નથી પ્રકાશની આ મનોહર રીતના ફરગ્યુસનના શબ્દોમા જ વખાણ કરી હાવેલ લખે છે કે આ રીત મૂળ હિંદુ હતી એવુ ફરગ્યુસને ઉમેરવુ જોઇએ[૫] હાવેલ પણ એનું હિંદુ મૂળ સિદ્ધ કરવા માટે ફરગ્યુસન કરતા જૂદી રીતે છબીમા લીધેલુ સાદડીના જ દેવાલયનુ ચિત્ર આપે છે પરંતુ ફરગ્યુસન સ્પષ્ટ લખે છે કે આ રીતની બાંધણીનું મૂળ જૈન સ્થાપત્યમા હશે એ હાવેલ પોતાના ઉત્સાહમા ભૂલી જાય છે[૬]

આ હવા અજવાળાના પ્રબંધની અપૂર્વ રીત ખાસ કરીને અમદાવાદ અને એ ઉપરથી પછી થયેલી ગૂજરાતની બીજી મસ્જીદોમા જ છે એટલે એ બાંધણી ક્યાથી કેવી રીતે અને કયા સમયમા પૂર્ણ દશાએ પહોચી હશે એ ચોક્કસ કહેવુ તો મુશ્કેલ છે પરંતુ મસ્જીદોમા કેવળ હવા અજવાળા માટે જ એનો ઉપયોગ નહિ હોય એ માટે ફરગ્યુસનનું ધારવુ પણ ખરૂ છ આ બાબતમા એક જ અનુમાન થઈ શકે એવુ છે મૌલિક દૃષ્ટિએ

મસ્જીદનુ ભાતવાળીરૂ જાળ બારી

[૫] Havell Indian Architecture p. 72 "He might have added that the arrangement was not a Saracenic invention but a long standing tradion in Indian temple-building in that part of India"
[૬] જુઓ ફરગ્યુસન Ahmedabad Architecture p. 79. ".. Is probably borrowed from some Jain form of which no examples have yet been found."

મસ્જીદની બાંધણી તદ્દન સાદી હોય છે એક મોટા ચોરસ કે લંબચોરસ ભાગમાં પશ્ચિમની બાજુએ મોટો વિશાળ ઓરડો (લિવાન) રાખે છે અને એને થાંભલા કે કમાનોથી ટેકવેલા ઘુમટોથી ઢાંકી પુર્વ બાજુ કમાનો કરીને ખુલ્લો રાખે છે આગળના બાકી રહેલા ખુલ્લા ચોકમાં કોઇ કોઈ મસ્જીદમાં ઉત્તર દક્ષિણ પડાળીઓ કરે છે કોઇ મસ્જીદની પડખે કે સામે રોજો પણ હોય છે આમ મસ્જીદની સાધારણ રીતે બાંધણી છે એટલે ખરી રીતે આ બાંધણીમાં વૈવિધ્ય, કે એના ભોંયતળીયાની રચનામાં કોઈ જાતની વિચિત્રતા આવી શકતી નથી જે નાના શણગાર, ભીંતો કે મીનારામાં આજુબાજુ કરે તેનાથી આખા મકાનના સાધારણ આકારમાં ફેર પડતો નથી હિંદુ મંદિરોમાં એથી ઉલટું છે આગળના બે મંડપો અને ગભારાનો ભાગ એ બધાના ઘુમટો અને શિખરોની ઉંચાઇમાં ફેર રાખી, આખાયે મંદિરનો આકાર ચડતા ઉતરતો કરી, દૂરથી પર્વતના શૃંગો દેખાતા હોય એવો રાખે છે હિંદુ મંદિરનો આકાર કૈલાસ પર્વતના આકારમાંથી નીકળ્યો હશે એમ કહેવું તો મુશ્કેલ છે પરંતુ કેટલાક મંદિરોના આકાર કૈલાસ શિખરને મળતા છે એટલી બાબતમાં હાવેલનું ધારવું ખરું જણાય છે[૭] ગુજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં હિંદુ સ્થાપત્યનો જે અપૂર્વ સહયોગ થયો છે એમાં આ તત્ત્વ બહુ અગત્યનું હોય એમ જણાય છે મસ્જીદોના સાદા વિશાળ લિવાનમાં અગર લંબચોરસ મંડપમાં હિંદુ મંદિરની પર્વત શૃંગ જેવી ચઢતા ઉતરતી કળા શી રીતે આણવી એની મેળવણીમાં ગુજરાતી સ્થપતિનું મન ગુંચવાયું હશે અને પરિણામે મસ્જીદમાં વચલો ભાગ આસપાસના ભાગથી ઉંચો કરી, વચલા ભાગ ઉપર માળ જેવું કરી વચલો ઘુમટ બીજા ઘુમટોથી ઉંચો લઇ જઈ, એ દેખાવ મંદિરથી કાંઈક જૂદી રીતે સિદ્ધ કર્યો હોય એમ જણાય છે આમ આ મસ્જીદમાં માળની ઉત્પત્તિ બે સ્થાપત્યનું ઐક્ય કરી સૌંદર્યને જાળવી રાખવાના નવા પણ અપૂર્વ પ્રયત્નથી થઇ હશે એમ માની શકાય એ થયા પછી આસપાસથી બહુ અજવાળું ને મંદ હવા આવે, અને સૌંદર્ય સંપૂર્ણ બને એ ખાતર જાળીઓ જરૂખા વગેરે મળી આ રચનાને સંપૂર્ણ બનાવી હશે અમદાવાદની મસ્જીદોને દિલ્હી આગ્રાની પેઠે ચોકની આગળના બહાર રસ્તા ઉપર પડતા દરવાજા મોટા કરવામાં આવતા નથી પણ

(૭) જુઓ Havell Himalayas in Indian art plates VII–VIII

પડાળીની સરખી જ ઉંચાઇના અને હિંદુ આકારના નાના દરવાજા કરવામાં આવે છે એટલે છેક બહારથી જોતા મસ્જીદોનો દેખાવ આગળથી ગિરિશૃંગો જેવો ચડતા ઉતરતી લાગે છે, અને બાજુમાંથી પણ તેમ જ લાગે છે. જુમા મસ્જીદ, ઇસનપુરની મસ્જીદ, ચાંપાનેરની મસ્જીદ વગેરે જોતા આ સમજાશે[૮] જે મસ્જીદોની અગાશીઓ સરખી કરી વચલો ભાગ ઉંચો નથી કર્યો તેમાં આવું નહિ જણાય સરખેજની મસ્જીદમાં એવું છે

આ સાથે બીજો પણ એક વિચાર આવે છે માળ અને પ્રકાશની આ રચના ગોઠવણીમાં ચડતા ઉતરતી ઘાટ લાવીને સૌંદર્ય વધારવાના ઇરાદા ઉપરાંત એ રચનામાં વાવના અષ્ટ કોણ કુવાની રચના ગોઠવવાનો ખ્યાલ પણ એ સ્થપતિઓએ કર્યો હોય એમ જણાય છે મોટી મસ્જીદોમાં, તથા જેમાં એવા માળ એક કરતા વધારે હોય ત્યાં આ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે વાવ પણ ગૂજરાતની જ એક વિશિષ્ટતા છે, અને આ પ્રકાશની રીતની પેઠે એ પણ બીજે ક્યાંઇ દેખાતી નથી સૌંદર્યની બધી

બાંધણીમાં વૈવિધ્ય લાવવા માટે આ રચના હોય

[૮] ચડતા ઉતરતી અને ખૂણા પાડી ભાગતા આકારમાં સૌંદર્યનો વધારો થાય છે એ આપણા કડીઆ હાલ પણ માને છે ડભોઈના કડીઆ હાલ પણ વખણાય છે એવા કેટલાક મુસલમાન કડીઆના પ્રસંગમાં હું આવેલો છું અને એમને ચડતા ઉતરતી તથા ભાગતા દેખાવના મકાનોનો એટલો શોખ માલુમ પડ્યો છે કે એવા દેખાવ વગરનું સાદું મકાન બનાવવું એ લોકને પસંદ પડતું નથી ધર્મે મુસલમાન હોવા છતા હિંદુ સ્થાપત્યના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તો પરંપરાગત એમને મોઢે છે અને અમદાવાદમાં ઘણા મકાનો તથા એક હિંદુ મંદિર પણ એમણે બાંધેલું છે વંશપરંપરાથી સ્થાપત્યનાં કામ કરનારાઓની તપાસ કરતા જૂના સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તો ઉપર કાંઇક વિશેષ પ્રકાશ પડે છે આ મુસલમાન કડીઆ જૂદા જૂદા આકાર જોડી નવા આકારના મકાનો પણ ઇજનેરી પ્લેન ન હોય તો પણ બનાવી શકે છે

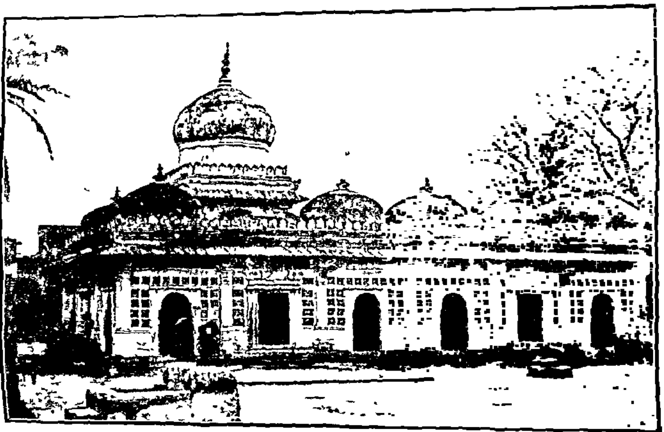
સરખાવો “The elevations of the mosques have usually been studiously arranged with a view to express at once the structural arrangements, and to avoid monotony of outline by varied elevation of each division” Encyclopaedia Britannica 13th Edition Vol 14 p. 433 એન્સાઇક્લોપીડીઆના લેખકનું આ માનવું ખરૂં જણાય છે

જર્મન મુસાફર મેન્ડેલ્સ્લો

ફ્રેન્ચ મુસાફર થેવેનો

૨૪ શાહ વજીઉદ્દીનની દરગાહ

વસ્તુઓને નવા સંજોગો પ્રમાણે મેળવીને ગોઠવવાની આપણા સ્થપતિઓની અદ્ભૂત કળા જાણીતી જ હતી. મસ્જીદમાં છેક ઉપલા માળમાંથી નીચે મસ્જીદમા નજર કરી શકાય છે. અને એ આખો યે દેખાવ સુંદર વાવ જેવોજ લાગે છે. જેમ માળ વધારે એમ આ રચના વધારે સુંદર દેખાય છે. જેને પ્રકાશની રીત તરીકે આપણે ઉપર ઓળખી ગયા, અને બધા લેખકો એમ કહે છે તે અમદાવાદમાં શરૂ થઈ ચાપાનેરમા સંપૂર્ણતાએ પહોચી હતી. એ ચાપાનેરની મસ્જીદનો ઉપરનો ભાગ જોવાથી સ્પષ્ટ થાય તેમ છે. એ ઉપરથી વાવ જેવો લાગે છે. આ બધો વિચાર કરતા મંદિરનો ચઢતા ઉતરતી ઘાટ અને વાવની રચના એ બન્નેના સૌદર્યની અજબ મેળવણી કરી એકલા પ્રકાશ માટે નહિં, પણ આકર્ષક દેખાવ અને વૈવિધ્ય લાવવા માટે એ રચના મસ્જીદોમા થઈ હોય એમ અનુમાન થઈ શકે. અને એ અનુમાન માનીએ તો ફરગ્યુસનની શંકાનો પણ કાઈક ખુલાસો થાય. પ્રકાશને માટે આ જાતની ગોઠવણની જરૂર ન છતા એ પણ કાઈક અંશે સધાય છે એ વળી વધારે ખુશીની વાત છે. અમદાવાદની મસ્જીદોમા આ રચના સાથે મીનારા ઝરૂખા વગેરે મળવાથી, એક સરખી બાંધણીની નીરસતા (monotony of outline) લાગતી નથી.

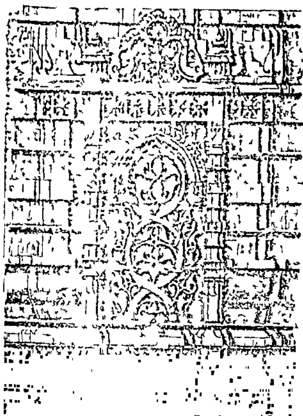
૨: **જાળીઓ:** અમદાવાદના સ્થાપત્યમા બીજી વિશેષતા એની જાળીઓ તથા ગોખની કોતરણીની છે. હિંદુ મંદિરોને અંદર અને બહાર શણગારથી ભરી દેવામા આવતા. જૈન મંદિરોમા એ શણગારને કાઈક જૈનોના સંસ્કાર ચઢયા, અને મંદિરની બહારની બાજુએ મૂર્તિઓ તથા આકૃતિઓની વિપુલતા કાઈક ઓછી થવા માડી. મુસલમાની મકાનોમા મૂર્તિઓને સ્થાન જ નહોતું. એટલે એમના કારીગરોને વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલી શણગાર કરવાની ટેવ ઉપર કાબુ લાવવો મુશ્કેલ હતો આનુ સમાધાન ઉત્તમ રીતે થયું, અને પૌરાણિક મૂર્તિઓને બદલે ભૂમિતીની આકૃતિઓ તથા વનસ્પતિની આકૃતિઓનો છૂટથી ઉપયોગ થયો. આ ઉપયોગ અસલ હતો તો ખરો, પરંતુ હવે એના જ ઉપર સલાટોનું લક્ષ હોવાથી એ કળા સપૂર્ણ બની, અને પરિણામે અમદાવાદની જાળીઓ તથા ગોખ એવા બન્યા કે એનો જોટો હિંદુસ્તાનમાં તો શું પણ દુનિયામા પણ મળવો મુશ્કેલ પડે. યુરોપીય લેખકો પણ આ બાબતમા એક મત છે કે ખ્રીસ્તી દેવળમા રંગીન કાચની બારીઓ સુંદર તેજ આપવા સાથે ચિત્રામણથી અત્યન્ત મનોહર લાગે છે. પરંતુ બેદૂં ધીમું તેજ આપવામા, અને

સૌંદર્યમા, કોતરેલા પત્થરની અમદાવાદની જાળીઓ કોઇ રીતે ઉતરતી નથી. સાથે મંદ મંદ હવા પણ આવે છે એ એની વિશેષતા છે. કેટલીક વખત અસાધારણ સૌંદર્યની અમદાવાદી જાળી પાછળ ખુલ્લા આકાશમાં જોઇએ તો વિલાયતી રંગીત કાચની જાળીઓ કરતા પણ એ ઘણી સુંદર લાગે છે. અમદાવાદ જેવી સુંદર જાળીઓ હિંદુસ્તાનના હિંદુ કે મુસલમાન સ્થાપત્યમાં બીજે કાંઈ છે જ નહિ. એટલે સરખામણી ફક્ત દિલ્હી આગ્રા સાથેજ કરી શકાય. દિલ્હી આગ્રામા જાળી કરતા ભીંતનું જડિત કામ વધારે છે. અને જાળીઓ જે છે તે અમદાવાદ જેટલી ઝીણી કોતરણીવાળી, અને આકૃતિઓ વિવિધતાવાળી નથી. આગ્રામા ઇતમાદૌલાની જાળીનુ કામ સુંદર છે પરતુ એ અમદાવાદની શાહઆલમની જાળી કે વટવાની ભાગી તુટી જાળી જેટલું બારીક નથી. દિલ્હી આગ્રાના આરસના કામમા જાળી કરવી સહેલી છે છતાં કામ જાડું છે. અમદાવાદના રેતીઆ પત્થર (sand stone)મા જાળી મુશ્કેલ છે. અમદાવાદમા આવી જાળીઓ ઠેર ઠેર છે સરખેજના રોજાની જાળીઓ માટે લખતા ફરગ્યુસન લખે છે કે આપણે યૂરોપમા જે રંગીત કાચની બારીઓનો ગર્વ કરીએ છીએ તે શુ આના કરતા વધારે સુદર છે? ભૌમિતિક આકૃતિઓની વિપુલતા અને તેનાથી બેઠું તેજ પડે છે તે બધુ ધ્યાનમા લેતાં આખી દુનિયામા આવુ કામ ભાગ્યે જ જડશે[૯] ભીંતમા નાની જાળીઓથી આરભી રોજાઓની આસપાસ

[૯] Fergusson Ahmedabad Architecture p. 88.

"We in Europe are proud of the walls of glass that enclose the naves of our Cathedrals. Are they more beautiful than the wall of trellis-work which encloses the tomb of the Saint? Considering the enormous variety of design involved in such a screen as this, the beauty of the patterns, and the effect of the subdued light which they shed internally, there is something in all this which it would not be easy to match in any part of the world-" આ ઉપરાત સીદી સઈદની મસ્જીદની જાળી માટે જે પ્રશસાનો ઉસરો લગભગ દરેક મુસાફર અને કલાના શોખીને કાઢેલો છે તે ઉપરથી અમદાવાદના કારીગરોની જાળીઓ કરવાની હુશિયારી માટે બહારના લોકોએ આપેલી સાબીતીનો પાર રહેતો નથી અને પત્થરની આરપાર કોતરેલી જાળીઓનુ કામ એક વખત અમદાવાદમા

આખીને આખી ભીંતો ફક્ત ઝીણી સુંદર જાળીઓની કરેલી છે. શાહઆલમ

સૈયદ ઉસમાનની મસ્જીદના મીનારાનો ગોખ

ને સરખેજ, બાદશાહ ને રાણીના હજીરા, શાહપુર અને મુહાફીઝખાં જેવી મસ્જીદોની ભીંતોમા મુકેલી નાની જાળીઓ, અમદાવાદની જાળીઓના અદ્ભુત

એવું થઉ હતુ કે આખી દુનિયામા એને સર્વોપરી માનીએ તો અતિશયોક્તિ નથી અને આવી જાળીઓ હાલ પણ કોઈ જગ્યાએ દેખાતી નથી. સીદી શહીદની જાળીઓનું વર્ણન આગળ તેની જગ્યાએ કરીશું જુઓ Havell Indian Architecture p. 140. " In this class of window tracery India stands alone, it is purely Indian development of sculptor's craft having its origine in the Hindu temple tradition. It owned nothing to Persian Art."

વળી જુઓ: Douglas Western India. p. 309. " For, as Michael

નમુના છે.[૯] બીજા અસંખ્ય રોજાઓમાં અને મસ્જીદોમાં જાળીઓ કરેલી છે. પણ આ બધાંમાં અમદાવાદના નામને, અને જાળીઓ કરવાની અમદાવાદી-ગૂજરાતી કલાકારોની અપૂર્વ કલાને અમેરીકા સુધી પ્રસિદ્ધ કરનાર લાલદરવાજે સીદી શહીદની મસ્જીદની જાળીઓ તો એ માટે અમદાવાદ દુનિયામા શ્રેષ્ટ છે એ અતિશયોક્તિ નથી એમ સિદ્ધ કરે છે. વનસ્પતિના આકારોની ગુંથણી ઉપરાંત અમદાવાદની જાળીઓમા ભૌમિતિક આકૃતિઓ વધારે છે. એમાં પણ અસાધારણ બારીકતા અને વૈવિધ્ય છે. અમદાવાદની જાળીઓની આ આકૃતિઓ જોઈ એક લેખક લખે છે કે અમદાવાદમા ભૂમિતિ એવી ઉલ્લાસમાં આવી ગઈ છે છે કે ઉન્મત બની નૃત્ય કરે છે. અમદાવાદની જાળીઓ જોઇ આ કથન સત્ય લાગે છે.

જાળીઓ ઉપરાત ભીંતો અને મીનારામા ગોખ કરી એમા ચિરાગ વગેરે આકારો કરી, અગર તે ગોખમા ફુળફુલ વેલની અપૂર્વ ગુંથણી કરી જે મનોહર દેખાવ કર્યો છે એ પણ એક વિશેષતા છે, જાળીઓની પેઠે એ કોતરણી આરપાર નથી એટલે એનો વિચાર મીનારા સાથે કરીશું. પરતુ ઝરૂખાની

ઝરૂખા

બારીઓનો ઉપયોગ પણ મસ્જીદોમા થવા માડયો હતો; અને મસ્જીદના મ્હોરા (facade)ની કમાનોની વચ્ચે અને ઉત્તર દક્ષિણના પડખામા એવી બારીઓ જાળીઓને બદલે મુકવામાં આવતી. આ રચના શુદ્ધ હિંદુ છે, અને હિંદુ મકાનોમાથી આખીયે લીધેલી છે. એ બારીઓ, એના ટેકા તથા છાપરૂં મસ્જીદની આખીયે રચનામાં અપૂર્વ મનોહરતા ઉમેરે છે. રાણી સીપ્રી, રાણી રૂપમતી અને મુહાફિઝખાની મસ્જીદોમા એના ઉત્તમ નમુના છે.

૩ મીનારા: એ અમદાવાદની મસ્જીદોની ત્રીજી વિશેષતા છે. મીનારા

Angleo said of Ghibertis' Gates some of the screens and windows of Ahmedabad were worthy to adorn the Gates of Paradise."

વળી જુઓ: Forrest. Cities of India p. 72. "The windows and traccry of the niches of the minarets show how the Hindu sculptor could use his chisel with as free and delicate hand as [illegible]."

તો હિંદુસ્તાન અને પરદેશોની ઘણી યે મસ્જીદોમા છે. મીનારાનો સાધારણ ઉપયોગ પ્રાર્થનાના વખતે લોકોને બોલાવવા માટે એના ઉપર ચઢીને થાય છે.

દાદા હરીની વાવનો ગોખ

અમદાવાદના કારીગરોએ આ ઉપયોગી મીનારા—જે મસ્જીદોનુ ખાસ લક્ષણ હતું—એને સૌંદર્યના એક ખાસ સાધન તરીકે ફેરવી નાખ્યા મસ્જીદના મ્હોરાની સાદાઇમા બારીઓ, જાળીઓ, તથા ગોખ, અને ભીંતમા આતરીઓ સીવાય બીજા અલકાર મુકાય એમ નહોતા, અને આ બધુ હદ કરતા વધારે આવી શકે નહિં મીનારા મુસ્લમાની રીત પ્રમાણે ખાસ અગત્યના હોવાથી મસ્જીદની બાંધણીમા એનું સ્થાન ખાસ હતુ એટલે અમદાવાદના કારીગરોએ પોતાની બધી કળા તથા હુશિયારી મીનારા બનાવવામા ફેરવી. મીનારાનો આકાર પણ અદ્‌ભુત મિશ્રણ કરીને બનાવ્યો. કારીગરોના મન આગળ ચીતોડના કીર્તિસ્તંભ

જેવા આકારો હતા. હિંદુ મંદિરોનાં ભાગતી ભીંતનાં ખૂણાઓવાળાં પડખાં, તથા ગભારાની પછીત પણ નજર આગળ હતા. ભાગતો ખૂણાવાળો દેખાવ સૌંદર્યમા ઉમેરો કરે છે એ ગૂજરાતી સ્થપતિઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. મંદિરો નીચેથી ઉપર સુધી અનેક ખૂણા પાડી ભાગતા આકારના, અને આખુંયે સાથે જોતાં ચઢતા ઉતરતી ઘાટના હતા. એટલે મસ્જીદની સીધી ભીંતમાં મીનારા આગળ ઉપસી આવે એવા કરવા એ નવીનતા હતી. એ મીનારાના ઘાટમા કીર્તિસ્તંભ અને મંદિરની બહારની ભીંતોનું અપૂર્વ મિશ્રણ કરીને એક નવો સુંદર ઘાટ કારીગરોએ ઉપજાવી કાઢયો.[૧૦]

મીનારાની બાંધણી

મીનારા મસ્જીદની વચલી કમાનની આસપાસ છેક જમીનથી શરૂ કર્યા, અને મસ્જીદની ઉંચાઇ સુધી એમા અનેક ખૂણા તથા વચ્ચે વચ્ચે ગોખ કરી કારીગીરીથી આખાયે ભરી દીધા. ગોખમા હિંદુ મંદિરોના ગોખની મૂર્તિઓને બદલે અસાધારણ બારીક કારીગીરી વાળી ફૂલ વેલાની આકૃતિઓ કરી. મસ્જીદની ભીંતની ઉપરથી મીનારા ગોળ બનાવ્યા. તેમા થોડે થોડે અંતરે પત્થરના ગોળ છજા કાઢીને તેની નીચે કોતરણીથી ભરેલા ટેકા મુકયા. એના ઉપર એવો જ નકશીદાર કઠેરો બનાવ્યો. છેક ઉપર એ પ્રમાણે વધતો મીનારો અણીદાર શંકુ જેવો બન્યો. અને નીચેથી ઉપર સુધી જવા માટે ગોળ સીડી એની અંદર બનાવવામા આવી.[૧૧]

મીનારાની આ રચનાના બીજ ગૂજરાતી કારીગરોમા હતા જ. પરંતુ એની ગોઠવણી બરોબર બેસાડતા એમને સહેજ મંથન થયું જણાય છે. મુસલમાનોની મસ્જીદમા મીનારાની જરૂર હતી કારીગરોએ કીર્તિસ્તંભો સિવાય એવું કાઇ જોયું નહોતુ. અમદાવાદના મીનારામા કીર્તિસ્તંભ કરતા કાંઇક જૂદી જ વિશેષતા

[૧૦] જુઓ. Havell Indian Architecture p. 70. "The beautiful minarets which are so characteristic of this and other mosques in Gujarat have none of the Saracenic feeling of the Qutb Minar at Delhi, but are entirely Hindu in style, being only adaptations of the splendid Rajput Towers of Victory at Chitor. [૧૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૬૫-૨૬૬.

છે તે ક્યાંથી આવી ? શરૂઆતની મસ્જીદોમા એવું કાંઈ નથી. સરખેજ અને વટવાની મસ્જીદમા મીનારા કર્યા જ નથી. ભદ્રની અહમદશાહની મસ્જીદમા પહેલો મીનારાનો પ્રયત્ન થયો છે. પરંતુ તે દેખાવના જ છે. અને ઉલટા શોભા બગાડે છે. હૈબતખાંની મસ્જીદ શહેરના મકાનોમા બીજી બંધાઇ છે એમા પણ ધૂમાડીઆ જેવા નાના મીનારા દેખાવ માટે જ કર્યા છે. સૈયદ આલમની મસ્જીદમાં મીનારા સુધાર્યા. એટલે અમદાવાદમા ત્રણેક મસ્જીદો બંધાઈ એટલામા તો જુમા મસ્જીદ જેવા ભવ્ય મીનારા બાંધવા જેટલી અને તેને યોગ્ય સ્થળે ગોઠવવા જેટલી કળા આવી ગઇ. કયી કયી ચીજોના આકારનુ મિશ્રણ કરવાથી મીનારા સારા દેખાશે એ ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ ઘણા જ ટુંકા સમયમા જાણી લીધુ અહમદશાહના જ રાજ્યકાળમા મીનારા સુધારી નાખ્યા, અને એ કળા સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમા શિખરે પહોચી વચલી કમાનની આસપાસ રાખવાને બદલે મસ્જીદને છેડે મીનારા કરવા માડયા છેવટે અંદરની સીડી પણ કાઢી નાખી રાણી સીપ્રીની મસ્જીદની પેઠે જરૂર તથા શોભા બન્ને માટે નહિ પણ કેવળ શોભાને જ માટે મીનારા કરવાની રીત દાખલ થઇ. એ રીત પણ મસ્જીદ બંધાવનારની ઇચ્છા ઉપર હતી કારણ કે ગૂજરાતી બાદશાહીના અંત સુધી જૂદી જૂદી વખતે બધાયલી મસ્જીદોમા જૂદા જૂદા આકાર અને બાંધણીના મીનારા દેખાય છે.

મીનારાની બાંધણીની વૃદ્ધિ

આ મીનારા, એની બાંધણી, આકાર, અને કારીગીરી અમદાવાદની જ એક ખાસ વિશેષતા છે. બીજી કેટલીક જગ્યાની પેઠે મીનારા અહીં જૂદા નથી, પણ મસ્જીદનો જ એક ભાગ છે નકશીની સમૃદ્ધિમા, અને આકારની સુંદરતામા કેરોના મીનારાથી ચઢે એવા મીનારા અમદાવાદમા જ છે અને પશ્ચિમે કેરો (ઇજીપ્ત) થી પૂર્વમા મુસલમાન ધર્મ જ્યા સુધી હશે ત્યા સુધી કોઇ જગ્યાએ અમદાવાદ જેટલા સુંદર મીનારા નથી એ માટે સ્થાપત્ય અને કળાના સઘળા વિવેચકો એકમત છે.[૧૨]

[૧૨] Douglas Western India p 309 "Had he wandered to Cairo he would have seen no more graceful minarets' ફર્ગ્યુસનનો ઉતારો અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમા આપેલો છે –"Their minarets the only minarets that in beauty of outline and richness of detail surpass those of Cairo are the chief glory of the Ahmedabad mosques

આ બાબત કોઈ સમજી શક્યા નથી. તેમ જ કોઈપણ જગ્યાએ એનો ખુલાસો મળતો નથી. આ બાબતની સૌથી પહેલી નોંધ મીરાતે અહમદીમાંથી મળે છે. યુરોપીયન લેખકોમાંથી સર્વથી પહેલી નજર કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સની ગયેલ છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર લખાતા પહેલા ફાર્બસ, બ્રીગ્ઝ વગેરેનું ધ્યાન આ તરફ નથી ગયું. તેમજ ફરગ્યુસન જેવા પ્રમાણભૂત પુરુષે આ બીના લક્ષમાં જ નથી લીધી. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં નીચે નોંધમાં મોનિયર વિલિયમ્સનો મત ટુંકો ટાંક્યો છે. અને આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમાં ડૉ. બર્જેસે પણ આ હકીકતની સાધારણ નોંધ લીધી છે, પણ ખુલાસો કર્યો નથી.

કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સે નોંધ લીધી તેને પણ આજે ૧૨૦ વર્ષ થયાં છે. મોનિયર વિલિયમ્સ સરકારના સર્વેયર જનરલ હતા. એ તા. ૩૧ મે ૧૮૦૯ને રોજ પોતાની રોજનીશીમાં અમદાવાદના મીનારાની બીના લખે છે. અમદાવાદમાં રાજપુરવાળી મસ્જીદના મીનારા પણ હાલે છે એ પ્રસિદ્ધ વાત હતી અને આજે પણ છે પરંતુ ગમે તે કારણથી એ હકીકતની નોંધ કોઈએ લીધી નથી ઇ. સ. ૧૮૦૯માં કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે અમદાવાદની જુમા મસ્જીદના પ્રસિદ્ધ મીનારા પડી ગયા નહોતા; એ

હાલતા મીનારાની વાત જૂના સમયથી જાણીતી છે

૧૮૧૯ના ધરતીકંપમાં પડી ગયા. શહેરના ઘણાખરા મીનારા એ વખતે ઉભા જ હતા. ઈ. સ. ૧૮૧૯ પછી ઘણાખરા મીનારા પડી જવાથી, તથા બાકી રહેલા ઘણે ભાગે શહેર બહાર હોવાથી કોઈના ધ્યાનમાં નહિ આવ્યા હોય. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર, અને હોપ-ફરગ્યુસનના સ્થાપત્યના પુસ્તકમાં તો, તે વખતે ખાસ પ્રસિદ્ધ રાજપુરવાળી મસ્જીદના જ હાલતા મીનારા જાણવામાં હતા તેથી, અને એ મસ્જીદની નોંધ જ લેવી રહી ગઈ છે તેથી, એ આખી યે બીના રહી ગઈ હશે પરંતુ ડૉ. બર્જેસે રાજપુરવાળી મસ્જીદની નોંધ લીધી છે એમાં આ બીના જણાવેલી નથી વળી મીરાતે અહમદીની પુરવણીમાં હાલતા મીનારાની વાત જણાવેલી છે, અને એ પુરવણી ફાર્બસ, હોપ, ફરગ્યુસન વગેરેના સમયમાં બહાર પડી નહોતી હાલતા મીનારા સંબંધી પહેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મીરાતે અહમદીમાં કરેલો છે એટલે આજથી પોણાબસો વર્ષ પહેલાં એ વાત અમદાવાદમાં જાણીતી હશે એ પછી ૧૮૦૯માં કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સનો ઉલ્લેખ છે, અને ગેઝેટીઅરે

એની લીધેલી નોંધ સીવાય એ વાત વીસારે પડેલી છે. પશ્ચિમ દિશનું સ્થાપત્ય પહેરવેશ અને સૃષ્ટિ સૌંદર્ય વિશે પુસ્તક લખતાં ગ્રીન્ડલેએ મોનિયર વિલિયમ્સનો ઉતારો ટાંકયો છે. એ પછી છેક ૧૯૨૬માં આર્કીઓલોજીકલ સર્વેવાળા હેનરી કઝીન્સે પોતાના પુસ્તકમા આ ઉતારો ટાકી પોતાનો અનુભવ પણ સાથે ઉમેર્યો છે. એ આખોયે ઉતારો અત્રે જાણવા જેવો છેઃ—

"પરંતુ આ મકાનમા (જુમા–મસ્જીદમા) ખાસ નવાઇની બીના એ છે કે મકાનની વચમા ઉભેલા મીનારાના ઉપલા ભાગમા જરા હલાવતા ગતિ પેદા થાય છે. સ્થાપત્યની આ ચમત્કારિક બીના (architectural phenomenon) સમજાવવા માટે અનેક સિદ્ધાન્તો કહેવામા આવે છે. પરંતુ એકેથી મનનું સમાધાન થતું નથી, અને એક મીનારાને હલાવતા બીજો એની મેળે ગતિવાળો થાય છે અને એની કાંઈ પણ અસર વચ્ચેની અગાશી ઉપર જણાતી નથી તેથી શંકામા વધારે ઉમેરો થાય છે. સર્વેયર જનરલ કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સ લખે છે કે જુમા મસ્જીદના મીનારા તપાસતા અમને લાગ્યું કે એ મીનારા બીજી મસ્જીદોના મીનારા કરતા પણ વધારે હાલે છે; અને બીબીજી (રાજપુર)ની મસ્જીદની પેઠે એક મીનારામાથી બીજામા ગતિ જાય છે. ખરેખર અમે શહેરમા અને બહાર બધા આખા મીનારાની જોડીઓમા આ અખતરો કર્યો અને એ જ પરિણામ આવ્યું. એકના હાલવાની ગતિ બીજામા જાય છે તે વચ્ચેની અગાશીમાથી જતી હોય એમ ધારી હુ બન્ને મીનારાની વચ્ચે સુઈ રહ્યો અને બીજા માણસોએ મીનારા હલાવ્યા, પણ મને કાંઇ પણ ગતિ માલુમ પડી નહિ અને મારી નીચેનો અગાશીનો ભાગ ગતિ વગેરેનો જ હતો."[૧૬]

મોનિયર વિલિયમ્સનો અનુભવ

આમા હેનરી કઝીન્સ પોતે નીચે મુજબ ઉમેરે છે.—

[૧૬] Supplement to Mirate Ahmedi Navab Ali & Seddon p. 10–11. મીરાતે અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમા પણ એ પ્રમાણે હકીકત છે. કર્નલ મોનીઅર વીલીયમ્સની ડાયરીનો ઉતારો ગ્રીન્ડલેએ લીધો છે, અને એમાથી ડોસાભાઈ એદલજીએ પોતાના ગૂજરાતના અગ્રેજી ઇતિહાસમા પણ લીધો છે. બર્જેસ તથા હેનરી કઝિન્સે પણ એ જ ઉતારાનો ઉપયોગ કર્યો છે

"હું જ્યારે છેલ્લી તા. ૩૧ મી મે ને દીવસે (ઈ. સ. ૧૯૦૮-૫) અમદાવાદમા હતો ત્યારે મોનિયમ વિલિયમ્મની ઉપરની નોંધને આધારે એક મેળો થઈ ગયો હતો એ વખતે મને કહેવામા આવ્યુ

હેનરી કઝિન્સનો અનુભવ

રેલ્વે સ્ટેશન પાસે સીદી બશીરની મસ્જીદમા (સારંગપુર દરવાજાની સામે) પણ એ જ વિશેષતા છે. હું એક મીનારાના છેક ઉપલા માળમા ચઢ્યો, અને બીજા એ ત્રણ માણસો બીજા ઉપર ચઢ્યા એ લોકોએ એ બીજા મીનારા ઉપર પોતાનુ વજન નાખીને હલાવવા મડ્યા થોડી (સેકન્ડ) ક્ષણ સુધી મને મારા મીનારા ઉપર કાઈ લાગ્યુ નહિ હુ આ બધી વાત કેવળ કલ્પનાની છે એમ માનતો જતો હતો એવામા મ્હારાવાળો મીનારો ધીમી, નરમ, (resilient) ગતિથી લાગ્યો, અને એ ગતિ ધીમે ધીમે વધતી ગઇ છેવટે ન છૂટકે મારે ગતિ ડોલવા બધ કરવા માટે કહેવુ પડ્યુ "[૧૭]

હેનરી કઝીન્સ આ વિચિત્ર બીનાના છેલ્લા પ્રમાણભૂત નોંધનારા છે પરતુ એમણે પણ કાઈ ખુલાસો કર્યો નથી, હાલની આગળ વધેલી પાશ્ચાત્ય ઈજનેરી આ બાબતનો ખુલાસો આપી શકતી નથી મુસલમાનોને પુછીએ

બધી મસ્જીદોના મીનારા હાલતા હતા

છીએ ત્યારે એ લોકો કરામત અને કુદરત છે એમ કહે છે કોઈ સારા યોગમા કોઇ સતને હાથે પાયો નખાયો હશે તેથી મીનારા હાલે છે એમ કેટલાક મુસલમાનો કહે છે કેટલાક કહે છે કે મસ્જીદો જૂની થઇ એટલે જીર્ણ થવાથી મીનારા હાલતા હશે પરતુ એમ કહેનારા એક મીનારાની ગતિ આપોઆપ બીજામા શી રીતે જાય છે તેનો ખુલાસો કરી શકતા નથી વળી આજે મસ્જીદો જૂની થઈ ગણીએ તોપણુ આજથી અસો વર્ષ પહેલા પણ મીનારા હાલતા હતા અને ગતિ આ પ્રમાણે જ એકમાથી બીજામા જતી હતી એટલે એ દલીલ નકામી છે મીરાતે અહમદી મસ્જીદોના વર્ણનમા ત્રણ જ મસ્જીદોના નામ ઉત્તમ કારીગીરી માટે લખે છે. તે ત્રણેમા મીનારા હાલતા, અને એક હલાવતા બીજો પણ હાલતો એમ લખે છે એનુ કારણ તો પ્રભુ જાણે એમ

[૧૭] જુઓ Henry Cousens Artchitectural Antiquities of Western India p 63-64.

પણ લખે છે. મોનિયમ વિલિયમ્સ શહેરમાં આખા મીનારાવાળી બધીયે પત્થરની મસ્જીદોના મીનારા હાલે છે એમ લખે છે, એ ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. અહમદી ત્રણનાં નામ લખે છે, પણ એના લખાણ ઉપરથી અને મોનિયર વિલિયમ્સના કહેવા ઉપરથી પણ અમદાવાદની બધી પત્થરની મસ્જીદોની આ વિશેષતા હોય એમ સમજાય છે. પરંતુ દીલગીરી એટલી જ છે કે કોઇએ પણ કાંઈ ખુલાસો કર્યો નથી.

આ ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે હાલતા મીનારાની અદ્‌ભૂત કરામત તે કેવળ ચમત્કાર તો ન હોય. એમ હોય તો એક બે મસ્જીદોમા જ એવું બને. મીનારાની વચ્ચેની અગાશીમા પણ કાંઈ હોય નહિ કારણ કે હેનરી કઝીન્સે નોંધેલી સીદી બશીરની મસ્જીદને તે વખતે અગાશી નહોતી પણ કમાન અને મીનારા જ રહ્યા હતા. એટલે આ કોઈ હાલ અગમ્ય એવી સ્થાપત્યની વિચિત્ર કૃતિ છે. બધી મસ્જીદોમા એમ હતું એટલે સ્થાપત્યની કોઇ કૃતિ સીવાય બીજી મનાય નહિં. ફરગ્યુસન લખે છે કે 'અમદાવાદની જગ્યાએ કર્ણાવતી મોટું શહેર હતું, અને સ્થાનિક આબોહવાને લાયક બાંધકામનો અનુભવ અહમદશાહને ત્યાંથી જ મળ્યો હોય."[૧૮] હવે એક વાત અહીં ખાસ વિચારવા જેવી છે કે ગૂજરાતમા ધરતિકંપ અસલ બહુ થતા. બ્રીગ્સે એ વાત ખાસ નોંધી છે.[૧૯] અમદાવાદમા પાણીના નળની યોજના કરવા માટે વિચાર થયા

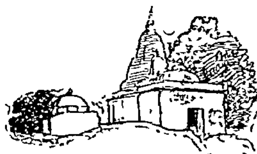
[૧૮] Architecture of Ahmedabad p. 75–76. "At the time when Ahmad Shah undertook to convert Kutuawatee into the new capital of his dominious, that city no doubt possessed many structures in the Jain style of Architecture and their destruction afforded not only materials for his new buildings, *but hints as to what was most suited to the climate*" (The italics are mine) આ ઉપરથી ગુજરાતી કારીગરો સ્થળની આબોહવાને અનુસરીને મકાનો કરતા હશે એમ સમજાય છે. પરંતુ કર્ણાવતી કે એવી જગ્યાના પ્રચીન મકાનો સબંધી હાલ જાણવાનું સાધન મળતું નથી. [૧૮] Briggs cities of Gujarashtra ખંભાતના અખાત વિષે લખે છે કે:–*that successive earthquakes to which Gujarat is susceptible* allowed the wathers of the Indian Ocean etc." આ ઉપરથી ગુજરાતનો આ બધો ભાગ ધરતિકંપ વારંવાર થાય તેવો હશે એમ

હતા ત્યારે સર ટી. સી. હોપે અમદાવાદમાં ધરતીકંપ બહુ થાય છે તેને અનુસરીને બાંધણી વગેરે બધો વિચાર ગોઠવવા માટે ખાસ સૂચન કર્યું હતું.[૨૦] આગળ જોયું એમ અમદાવાદની સ્થાપના વખતે ગૂજરાતી સ્થાપત્ય ઉંચામા ઉંચા શિખરે પહોચેલું હતું. એટલે જાહેર મકાનોમા ધરતિકંપની ઓછામા ઓછી અસર થાય એવું કાઇ શોધી કાઢવા માટે એ સમયના સ્થપતિઓએ ભારે પ્રયત્નો કર્યા હોય એમા નવાઇ નથી. ફરગ્યુસન સૂચન કરે છે તેમ એ સમગ્ર અમદાવાદની ભૂમિ ઉપર કેવા બાંધકામ કરવા જોઇએ એ સમજનારા માણસો હોઈ શકે. આ બધું વિચાર કરતા અમદાવાદની મસ્જીદો ધરતીકંપના આંચકા ખમી શકે એવી બનાવવા એ સમયના ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ મીનારા હાલે એવી કરામત કરી હોય એમ મનાય.[૨૧] કેટલાયે ધરતિકંપ ખમી એ મીનારા ૧૮૧૯ સુધી ઉભા હતા, અને એ વર્ષના ભારે ધરતિકંપમાં પડતાં પડતાંયે હાલ થોડા ઉભા છે. ધરતિકંપ સામે ટકવાની કળા આપણા સ્થપતિઓ જાણતા હોય. આપણા લોકની રીત પ્રમાણે થોડાના જાણવામા એ રીત હોય અને એ કોઇને શીખવતા ન હોય, તેથી છેવટે કળા નાશ પામી હોય, અને ભૂલાઈ પણ હોય. પરતુ આ કેવળ નિરાધાર અનુમાન છે. અને એથી હાલતા મીનારાના કારણનો કાંઈ ખુલાસો બરોબર થતો નથી. વળી આ અનુમાન ખરૂ હોય તો પણ મોટા ધરતિકંપે જ છેવટે એ મીનારા પાડયા છે એટલે એને વિરોધ આવે છે. પરતુ બહુ મોટા ધરતિકંપને મીનારા ન ખમી શક્યા હોય એમ મન વાળી શકાય.

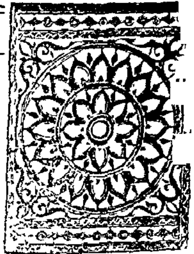
સમન્વય છે [૨૦] જુઓ રણછોડલાલ છોટાલાલના જીવન ચરિત્રમા સર ટી. સી હોપનો પત્ર પૃ ૬૩. "Which-ever scheme be adopted, however, the *liability to earthquakes of which the city abounds in evidences,* and I remember one which rent a massive bastion tower from top to bottom etc. [૨૧] હિંદુ મંદિરો બહુ ઉંચા થતા નથી એટલે હિંદુ મંદિરોમા એ કરામતની જરૂર ન પડે મીનારા ઘણા ઉંચા થતા હોવાથી ધરતિકંપથી રક્ષણ કરવુ પડે. સ્થાપત્યમા રસ લેનાર એક ગૃહસ્થે મને કહેલુ કે ધરતિકંપ માટેજ મીનારા હાલતા કરેલા. એ કરામત અસલ કોઈ કોઈ સ્થપતિઓને આવડતી, વલભીપુરમા આવી કરામત હતી, અને એવા મસાલાવાળી ઇંટો જડે છે. આ વાત મને તો માનવા જેવી લાગતી નથી. વલભીપુરની ભૂમિનુ સંશોધન થશે ત્યારે કોઈ પ્રકાશ આપણા બાંધકામ (છઠ્ઠી અને સાતમી સદી) ઉપર પડશે ખરો.

આપણા સ્થાપત્યનાં પ્રાચીન પુસ્તકો હજી પુરાં શોધાયાં નથી; અને શોધાયાં છે તેના પારિભાષિક શબ્દો પુરા સમજાતા નથી. આપણા પ્રાચીન સ્થાપત્યના સાહિત્યની વધારે શોધ થશે ત્યારે આ સંબંધી જરૂર કાંઇ પ્રકાશ થશે. ધરતિ-કંપને લીધે મીનારા હાલતા કર્યા હશે એમ માનીએ તોપણ એકમાથી ગતિ શી રીતે જતી હશે એ શંકા ઉભી જ રહે છે.

આ પ્રમાણે અમદાવાદના સ્થાપત્યની આ ચાર વિશેષતાઓ એમના સ્વરૂપ તથા રચનામાં સર્વથા અદ્ભૂત છે. એવું બીજે કાંઇ જોવામા આવતું નથી. હિંદુ-સ્તાનમાં નહિં પણ હિંદ બહાર પણ બીજે કાંઇ આ વસ્તુઓના જોટા નથી. છતા નિર્માલ્ય થયેલા પરતંત્ર હિંદુસ્તાનના પણ એક ખૂણામા પડેલા ઢીલા ગણાતા ગૂજરાતના પાટનગરની આ અપૂર્વ વિશેષતાઓને જગતના 'નવ ચમત્કારો 'મા કોઇ ગણતું નથી. એ નવ ચમત્કારો કરતાં અમદાવાદની આ ખૂબીઓ કોઈ રીતે ઉતરે તેમ નથી. છતા ગરીબ હિંદુસ્તાનના કેટલાય રત્નો આજ એમજ અણઓળખ્યા પડયા છે.

પ્રકરણ ચોવીસમું

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય

મકાનોની રચના–બાંધણીનો ઇતિહાસ

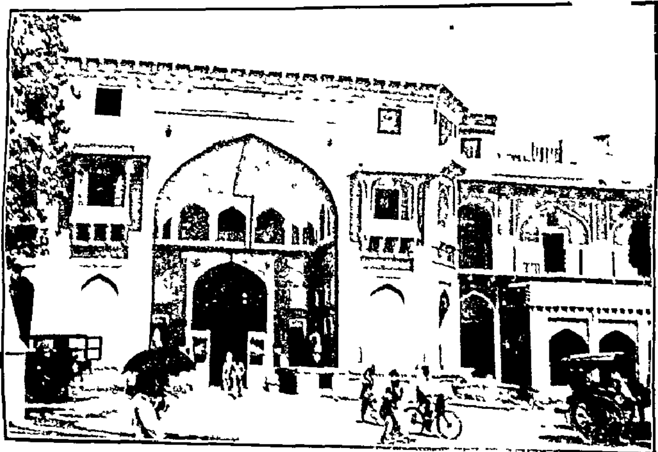
આગળ જોયું તેમ અમદાવાદ વસ્યું એ વખતે તો આખોયે ગૂજરાત સ્થાપત્ય અને કલામાં ઉંચા શિખરે પ્હોંચેલો હતો, અમદાવાદની પાસે જ આશાવલમાં અનેક હિંદુ મકાનો હતાં. એમાથી જોઇએ એટલો સામાન અને નવા શહેરની રચનાના સાધન મળી રહે એમ હતું. મંદિરોમાંથી મસ્જીદો બનાવવાનું પણ બહુ મુશ્કેલ નહોતું; એટલે ઈ. સ. ૧૪૧૧મા શહેર વસ્યા પછી ઈ. સ. ૧૪૪૩ સુધી અહમદશાહના મરણ સુધીનો બાદશાહીનો સમય ઘણે ભાગે અમદાવાદ બહાર લડાઇઓ લડવામાં ગયો છે છતાં પણ અમદાવાદમાં એક પછી એક ઉત્તમ સ્થાપત્યવાળી મસ્જીદો ઉભી થતી ગઇ.

૧ અમદાવાદની મસ્જીદોના બાંધકામની પ્રગતિ

આ શરૂઆતના બાંધકામમા એકાએક તો સંપૂર્ણતા ન આવી. સૌથી પહેલી મસ્જીદ અહમદશાહે ભદ્રમાં પોતાના મહેલના પાસે બંધાવી હતી. એમા હિંદુ મંદિરોનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મીનારાની શરૂઆત સાધારણ જ રહે છે, અને વચલી કમાનની ભીંતનો ભાગ સહેજ ઉંચો કરી ચડતા ઉતરતી ઘાટનો પ્રયત્ન થયો છે પણ પ્રકાશ વગેરે માટે પાછળ બંધાયલી મસ્જીદોની પેઠે, માળ નથી–એ પછી તુરત બંધાયલી હૈબતખાંની મસ્જીદ પણ હિંદુ મંદિરની જ બનાવેલી છે. એના મીનારા તો નીચે જમીનથી ન લેતાં ભીંત ઉપર ધૂમાડીઆની પેઠે જ લીધા છે. મસ્જીદોના

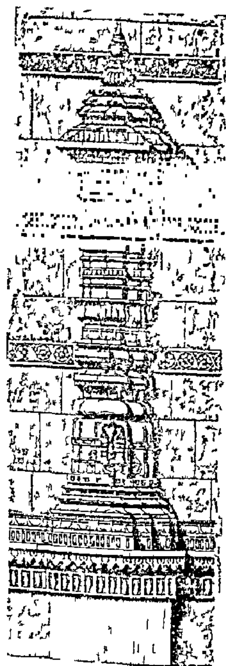
૨૫ મુસાફર ટેવરનિયર

૨૬ આઝમખાનનો મહેલ : હાલ પોસ્ટ ઑફિસ

સ્થાપત્યની આ ઘટના જુમા મસ્જીદથી બદલાય છે.[1] એ મસ્જીદમાં ચઢતા ઉતરતા ભાગ પાડી માળ પણ કર્યા છે. મીનારા મુખ્ય દરવાજાની આસપાસ કર્યાં છે, અને કોતરણી કાંઈક વધતી જાય છે. જુમા મસ્જીદનું સ્થાપત્ય એને શોભે એવું છે. જુમા મસ્જીદ પછી અહમદશાહ તથા કુતુબુદ્દીનશાહના સમયમાં બંધાયલી મસ્જીદોમાં રચનામાં કાંઇ ખાસ ફેર પડતો નથી. અહમદશાહે ને એના અમીરોએ થઇને શહેરમાં સારી સંખ્યામા મસ્જીદો બંધાવી હતી. એના પુત્ર મુહમ્મદશાહે સરખેજમાં શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષનો રોજો વગેરે મકાનો બંધાવવાં શરૂ કર્યા હતાં; એ સરખેજની મસ્જીદમા પણ થાંભલાવાળું સાદું કામ, ઉઘાડો મ્હોરો, અને સીધી અગાશી જ છે. સાદાઇ હદ ઉપરાંત જાળવી છે. મીનારા પણ નથી. એ મસ્જીદ પણ અમદાવાદના સ્થાપત્યના કેટલાક અપવાદોમા છે. પરંતુ મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ઉસમાનપુરમાં સૈયદ ઉસમાન શમે બુરહાનીની મસ્જીદ બંધાતા સુધી, વચ્ચે મુખ્ય કમાન, એની ઉપરનો ઘુમટ જરા બીજાથી ઉંચો અને એમાં માળની સગવડ, તથા મુખ્ય કમાનની આજુબાજુ મીનારા એ અમદાવાદની સાધારણ રીત જ ચાલુ રહી હતી. કુતુબુદ્દીનશાહના સમયની મસ્જીદોમા કોતરણીની ઝીણવટ સાથે જાડાપણું પણ બહુ હતું એટલે દેખાવ સુંદર છતા જાડો લાગતો. એના દાખલા સારંગપુરની મસ્જીદમાં અને કુતુબુદ્દીન-શાહની મસ્જીદમાં ખાસ દેખાય છે. સૈયદઉસમાન શમે બુરહાનીની મસ્જીદમાં કમાન કાઢી નાખી સીપ્રીની પેઠે ખુલ્લા થાંભલાનો મ્હોરો રાખ્યો, અને મીનારા મુખ્ય દરવાજાની આસપાસ રાખવાને બદલે મસ્જીદને બન્ને છેડે ખસેડ્યા. આ ફેર પહેલવહેલો એ મસ્જીદમા થયા છતા, એ પછી પણ થોડો સમય મીનારા કમાનની આસપાસ થવા ચાલુ રહ્યા હતા.

[૧] ચઢતા ઉતરતી ધાટ કરી વચલો ઘુમટ બીજા કરતા ઉંચો કરી પ્રકાશ લાવવાની રીતની શરૂઆત અલીમ પુરવાળી મલીક અલીગ (આલમ)ની મસ્જીદથી થઈ એમ એને લગતા દરેક ગ્રંથોમા લખ્યું છે. અને એ મસ્જીદને જુમા મસ્જીદ કરતાં પહેલી મુકવામા આવે છે. આમ પહેલી મુકવા માટે કાંઈ ખાસ આધાર જણાયો નથી, તેમજ અહમદશાહથી મલીક અલીમ સુધીની મસ્જીદો બાંધતી વખતે એ રીતની કોઇને ખબર નહોતી એમ પણ કહી શકાય નહિ. ગૂજરાતના સ્થપતિઓને એ રીત ખબર હતી પણ શરૂઆતની મસ્જીદોમા વાપરેલી નહિ અને પછી નીરાત મજ્યે વાપરી હશે એમ માનવું ઠીક છે.

મુહાફિઝખાની મસ્જીદનો પાછલો ટેકો
કરેરા

મસ્જીદોની રચના બહુ સાદી હોવાથી કોઈપણ મસ્જીદના ભોયતળિયાની રચનામાં બનતા સુધી કંઈ નવીનતા આવી શકતી નથી. પ્રાર્થના કરવાના મુખ્ય મોટા ઓરડામાં પણ હારબંધ થાંભલા સિવાય બીજું કાંઈ હોતું નથી. હેનરી કઝીન્સ આ પ્રમાણે ભોયતળિયામાં (પ્લેન) વિવિધતા ન આવવાથી જોનારને કંટાળો ઉપજે છે એમ લખે છે.[૨] પરંતુ એ માટે એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે મસ્જીદના ભોયતળિયામાં વિવિધતા લાવી શકાય તેમજ નથી. એટલા માટે આ નાના ઉપરદળ તથા મ્હોરાના દેખાવમાં (Elevation) નવીનતા કરે છે. ઉપરદળના દેખાવમાં નવીનતા લાવવામાં અમદાવાદના કારીગરો સર્વથી વધારે સફળ થયા છે, અને જાળી, બારી, ગોખ, મીનારા ઉપરાંત મકાનના દેખાવમાં પણ મનોહરતા લાવી શક્યા છે. આ ઉપરાંત અંદરના ભાગમાં થાંભલાની રચનામાં પણ નવીનતા અમદાવાદમાં આવી શકી છે. મુખ્ય ઘુમટ નીચે થાંભલા અષ્ટકોણથી ગોઠવાયેલા હોવાથી થાંભલાની હાર એક સરખી કંટાળો આપે એવી લાગતી નથી. મ્હોરામાં પણ એ જ પ્રમાણે વિવિધતા જાળવી છે.

[૨] Architectural Antiquities of Western India Henry

કેટલાક મ્હેરા કમાનોવાળા કર્યા છે. રાણી સીપ્રી, તથા ઉસમાનપુરની મસ્જીદમાં થાંભલા જ ફક્ત રાખેલા છે. મીયાંખાં ચીસ્તીની અને એના જેવો બીજી મસ્જીદોમાં વચ્ચે કમાનો અને છેડાની પાખોમાં થાંભલા રાખ્યા છે. અને એ થાંભલાની વચ્ચે દેખાવ પુરતી ટોચ ઉપર કમાનો વાળેલી છે. ઇસનપુરની મસ્જીદમાં મ્હેરાનો આકાર અમદાવાદની બધી મસ્જીદોથી જૂદો જ બનાવ્યો છે. આ બધી રચનાઓમા અપવાદ પણ છે. સરખેજ તથા વટવાની મસ્જીદો કેવળ સાદી છે. ભદ્રમા મલીક શાબાનની મસ્જીદ હિંદુ મંડપની જ બનાવી હોય એવી છેક જૂદી પડે છે.

મસ્જીદોનુ ભોંયતળિયું ઘણે ભાગે સરખું છતાં દેખાવમા વિવિધતા

સીદી શહીદની સુપ્રસિદ્ધ મસ્જીદમાં થાભલાની ગોઠવણ જૂદી જ જાતની છે. મીનારા છેડે છે, અને અષ્ટકોણ ઘુમટને બદલે એક થાભલામાથી ચાર કમાનો નીકળે છે અને એ રીતે ઉપર અગાશી કરવામા આવી છે. મુહમ્મદ ગોસ ગ્વાલિયરીની મસ્જીદનો આકાર જુવાનપુરી છે, અને અમદાવાદના સ્થાપત્યમા એ અલગ પડી જાય છે. રાણી સીપ્રી તથા એને અનુસરીને થયેલી બીજી નાની મસ્જીદોમા આકાર અને રચના હિંદુ જ રાખવામા આવી, અને મીનારા છેડે લીધા હતા તે અંદર ચઢી શકાય તેવા ન કરતા ફક્ત શોભાને માટે જ કરવામા આવ્યા. આમ મહમૂદ બેગડાના સમયના અંત સુધીમા મસ્જીદોની બાંધણીમા ઘણા ફેરફાર કર્યા હતા. અંદરના ભોયતળિયામા (પ્લેન) ફેરફાર ન છતા અનેક રીતે વિવિધતા જાળવી હતી. અર્ધ મુસલમાન અર્ધ હિંદુ એવું સ્થાપત્ય શુદ્ધ હિંદુ સ્થાપત્યની સાથે સાથે જ અમદાવાદની મસ્જીદોમા ખીલતું હતું.

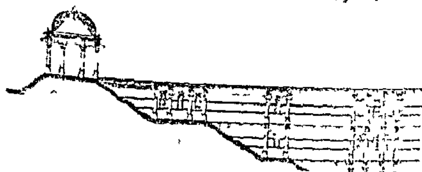
સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયના અંત સુધીમા (૧૫૧૧) ગુજરાતી કારીગરોએ મસ્જીદો બાધવાની કળામા ભારે નિપુણતા મેળવી હતી; શરૂઆતની

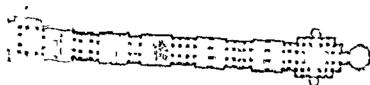
Cousens. p. 67. "Not with standing the elaborate work lavished upon these buildings, and the great variety of detail, they begin, to some extent, to weary the eye by their sameness of design. A mosque with its rigid requirements, does not lent itself well to any originality of design, so that we get few stock plans. × × × This is because they were built once for all, and did not grew gradually like the great Cathedrals of Christendom."

અહમદશાહ અને દરિયાખાંની મસ્જીદોમાં જે શુદ્ધ હિંદુ લીવાનની સાથે (અંદરના ભાગ) બહાર સખ્ત રીતે મુસલમાની દેખાવની સાદાઇ દેખાય છે, તેમજ રાણી સીપ્રી જેવી મસ્જીદોમા જે કેવળ હિંદુ આકાર દેખાય છે, તેને બદલે રાણી રૂપમતી અને અચ્યુતકુકીની મસ્જીદ જેવા મકાનોમા એવી ખૂબીવાળી મેળવણી કરી કે આંખને મહાવરો ન હોય તો હિંદુ અને મુસલમાન સ્થાપત્ય જુદું પાડવું મુશ્કેલ પડે અલંકારોની ગોઠવણ પણ સારામા સારી રીતે કરવાનું એ કારીગરો હવે બરોબર શીખી ગયા હતા

ગુજરાતી કારીગરોની આ દક્ષતા કેવળ મસ્જીદોમા જ ન રહી. બાંધકામનો શોખ પ્રજાના જીવનમા ઘણા જમાનાઓથી ઓતપ્રોત થયેલો હતો બાંધવા ખાતર મકાન બાંધવું કે કેવળ મજબુતી ખાતર જ બાંધવું એવો હાલનો જરૂરવાદ એ વખતે આવ્યો નહોતો ઉત્તમ મકાન બાંધવું અને એને શણગારવું એ ગૂજરાતી પ્રજાનો સ્વભાવ થઇ ગયો હતો. એટલે સાધારણ જરૂરિયાતવાળાં

વાવ અને તળાવ

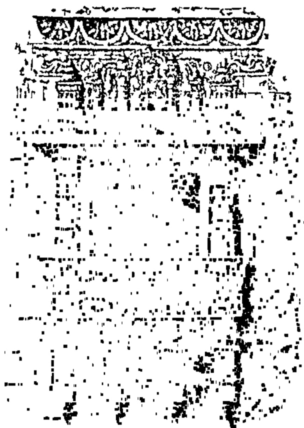

૧. દાદાહરીની વાવનો છેદ. ૨. દાદાહરીની વાવનું તળ.
(છેદનો સ્કેલ તળના કરતા બમણો મોટો રાખ્યો છે.)

સ્થળો-કુવા તથા તળાવોની બાંધણીમા પણ બેડોળપણું કે જાડપણું આવે એમ હતું જ નહિ. કુવા-(વાવ) પાણી સુધી પગથીઆં કરી પહોંચી શકાય તેવા કરી

તેને અનુકારથી વાવ બાંધવાની રીત ગૂજરાતમાં ઘણા જૂના કાળથી ચાલતી હતી અને મુસલમાનોએ આ વાવોના બાંધકામમાં કાંઈ ફેર કર્યો નહિ

અડાલજની વાવના ઝરૂખા

અમદાવાદમાં એના વસ્યા પહેલાંનું બધું નાશ પામ્યું પણ માતરભવાનીની વાવ રહી * અને મુસલમાની સમયમાં બીજી ઘણી બંધાઈ પરંતુ પાટણની રાણી વાવના નાશ પછી ગૂજરાતની એક ખાસ વિશિષ્ટતાને તાજી રાખનાર એ

* જો માતરભવાનીની વાવ શહેર વસ્યા પહેલાંની છે એમ હોય વગેરેનું કહેવું માનીએ તો

સર્વોત્તમ વાવો અમદાવાદમાં મહમદ બેગડાના સમયમાં બંધાઈ છે. અડાલજ અને દાદાહરીની વાવ અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં એક નવીન રમણીય વિવિધતા ઉમેરે છે. તળાવના કિનારા તથા તેના ઉપરના મંડપોમાં અને તળાવમાં પાણી લાવવાના ધરનાળામાં પણ કારીગીરી કરેલી છે. વાવ, અને તળાવના ધરનાળામાં બાંધકામની મજબુતાઈ સિવાય કોઈ ખાસ અલંકારની જરૂર હોતી નથી. છતાં એમાં પણ અપૂર્વ કારીગીરી ભરેલી છે, એ લોકોમાં કલાની દૃષ્ટિ કેવી ખીલેલી અને ઓતપ્રોત થયેલી હશે તે સિદ્ધ કરે છે.[૩] ઈ. બી. હાવેલ લખે છે કે રોજ પાણી ભરવા આવનારને માટે સંસ્કારોનો આ કેવો ખજાનો કરેલો છે! આવા કારીગરો અને બાંધનારાઓને યુરોપીય બાંધણીનું હલકાપણું શીખવવું એ મૂર્ખાઈ નથી?[૪] બીજા દેશ જ્યાં સાદી મજબુતાઈ જ ધ્યાનમાં રાખી કલા અને કારીગીરી બીનજરૂર નથી વાપરતા, એવી જગ્યાઓ પણ અલંકારથી ભરી દેનાર અમદાવાદ-ગૂજરાત-ની પ્રજામાં કલા નહોતી એમ કહેવું એ આપણી જાતને સારા કહેવાની અતિશયોક્તિ કરતાં વધાર ખરાબ છે, અસત્ય છે. પરંતુ હાલ કલાની એ ભાવના ઉપર આચ્છાદન આવી ગયું છે. વાવ અને તળાવના આવા નમુના સારી સ્થિતિમાં હાલ અમદાવાદમાં જ રહેલા છે. વાવની પેઠે કેટલાક કુવાઓમાં પણ તાપના વખતમાં અંદર ઉતરીને બેસાય એવી ગોઠવણ હોય છે. એવા કુવા અમદાવાદમાં અમન થતા હતા. મહેમદાવાદના ભમરિયા કુવા જેવા કુવા અમદાવાદમાં હતા. દુધેશ્વર ચીનાબાગમાં અને શાહીબાગમાં સર રુસ્તમજીના બગલામાં એવા કુવા હાલ પણ છે.

[૩] Furgusson History of Indian & Eastern Architecture p 537 ' No where did the inhabitants of Ahmedabad show how essentially they were an architectural people as in these utilitarian works It was a necessity of their nature that every object should be made ornamental and their success was as great in these as in their mosques or palace [૪] E B Havell Indian Architecture p 144 'What a profanity and impertinence for Europeans to transport their modern secular vulgarity to India under the pretence of teaching principles of design to a school of craftmanship inheriting such traditions!"

રાજવલ્લભ નામના સ્થાપત્યના ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે, એક મુખની ત્રણ કૂટની વાવ 'નંદા' કહેવાય છે, બે મુખની છ કૂટ વાળી વાવ 'ભદ્રા' કહેવાય છે, અને ત્રણ મુખની નવ કૂટવાળી વાવ 'જયા' કહેવાય છે. ચાર મુખની વાવ તે 'વિજયા' કહે છે. અમદાવાદમા નંદા જાતની માતર-ભવાનીની વાવ જેવી સાધારણ વાવ કેટલીક છે. દાદાહરીની વાવ ભદ્રા જાતની છે. અડાલજની વાવ જયા જાતની છે પણ તેને નવ કૂટ નથી. ચોથી જાતની વાવ અમદાવાદમા નથી. વાવના ખડ ઉપરના થાભલા ઉપરની દેહરીને કૂટ કહે છે.

મહમૂદ બેગડા પછી અમદાવાદની બાદશાહીમા થયેલા મકાનો

મહમૂદ બેગડા પછી મુઝફ્ફરશાહ બીજાનો અને બહાદુરશાહનો ટુંકો રાજ્યનો સમય ગૂજરાતના ઇતિહાસમા અપૂર્વ જાહોજલાલીનો હતો. એ બન્ને બાદશાહો એ બે દશકાથી વધારે રાજ્ય કર્યું નથી. પરંતુ દેશની આબાદી અને શાતિ એવી છેક અકબરના સમયમા જ આવી. એવા સમૃદ્ધ વખતમા સ્થાપત્ય પણ તદનુરૂપ ખીલ્યુ જ હશે. પરતુ એ સમયના મકાનો હાલ મોટી સખ્યામા નથી. રાણી સીપ્રીની, અને એના જેવી બંધાયલી નાના કદની મસ્જીદો ઘણે ભાગે મુઝફ્ફર-શાહના સમયમા અને તે પછી બંધાયલી છે. સુલતાન બહાદૂરશાહના સમયના મકાનો તો નહિ જેવા જ છે એટલે તે સમયનો ખ્યાલ પણ બાધવો મુશ્કેલ છે. બહાદુરશાહ પછીની અવ્યવસ્થામા અમદાવાદમા ત્રણ મસ્જીદો બંધાઇ છે તે હાલ પણ છે અશાતિના સમયમા બધાયલી એ ત્રણે મસ્જીદો અધુરી રહેલી છે એક શાહપુરમા હુસેન મુહમ્મદ ચીસ્તીની અને બીજી જમાલપુર દરવાજા બહાર નદી કિનારે બાવા લુલુઈની એ બન્ને મસ્જીદ અમદાવાદની જૂની મસ્જીદો કરતા દેખાવમા જૂદી પડે છે બાધણી પણ જૂદી છે અને અલંકાર ઉત્તમ જાતના છે ગૂજરાત સલ્તનતમા બંધાયલી એ છેલ્લી મસ્જીદો ગણી શકાય. સીદી સહીદની, શાહઆલમની, અને મુહમ્મદ ગૌસની મસ્જીદો પણ આ સમયમા બંધાઈ છે, એ એમા થાભલાને બદલે કપાનો ઉપર અગાસી ટેકવી છે એથી નક્કી થઈ શકે છે. એટલે મહમૂદ બેગડા પછી બંધાયલી રાણી સીપ્રીની મસ્જીદથી શાહપુરની મસ્જીદ સુધીમા અમદાવાદના સ્થાપત્યમા બાધણીનું વૈવિધ્ય તો ચાલુ જ હતુ. મકાનોના કદ કાંઈક નાના થતા જણાય છે, પરંતુ તે સાથે અલંકારની સમૃદ્ધિ વધારે મનોહર બનતી જાય છે બહાદુરશાહના

સમયમાં બંધાયલો એક રોજો હાલ હાલોલમાં જીર્ણ દશામાં પડ્યો છે. તે પછી અડધી સદીમાં મહેમદાવાદ પાસે સૈયદ મુબારકનો, અને અકબરના રાજ્ય વખતે બંધાયલો મીર અબુતુરાબનો રોજો છે, આ રોજાઓમાં અમદાવાદના હિંદુ બાંધણીના રોજા કરતાં જુદી જ ભાત છે, અને બેઠકતળિયા તથા મ્હોરા (plan & elevation)ની વિવિધતા માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. એટલે એ સમયના સ્થાપત્યના બીજા વધારે નમુના અમદાવાદમાં હાલ હોત તો અમદાવાદના સ્થાપત્યની પ્રગતિનો ખ્યાલ બરોબર આવત

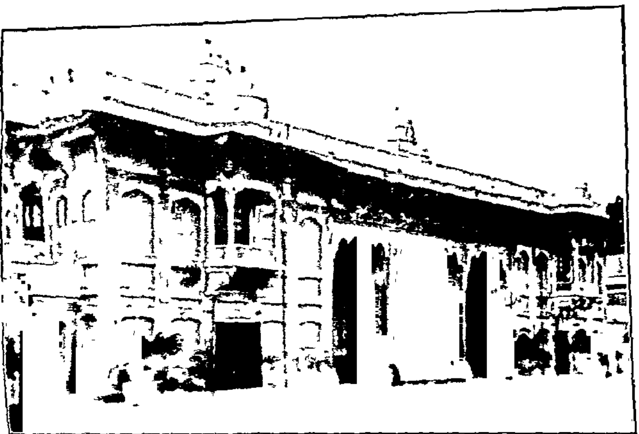
ઈ. સ. ૧૫૭૨થી અકબરનો સમય અને મોગલાઈ શરૂ થાય છે. મોગલાઈમાં રાજધાની આગ્રા તથા દિલ્હીમાં હોવાથી એ બે શહેરો શણગારવામાં આખા હિંદી મહારાજ્યનો પૈસો વપરાય છે એટલે પ્રાંતોના શહેરોનો હીસાબ આજની પેઠે જ રહેતો નથી. કોઈ પ્રતાપી સુબો આવી જાય, અને તેને બંધાવવાનો શોખ હોય તો કાંઈ બંધાવે તે સીવાય ખાનગી લોકોદ્વારા જ સ્થાપત્યને ઉત્તેજન

મોગલાઈનું સ્થાપત્ય

મળતું. મોગલાઈના સમયમાં ઔરંગઝેબના સમય સીવાય ધર્મઝનુન પણ પ્રમાણમાં નરમ હોવાથી હિંદુ મંદિરોને પણ ભોંયરામાંથી બહાર નીકળવાનો સમય મળે છે. અને એ સમયમાં સરસપુરમાં શાંતિદાસ શેઠે ચિંતામણનું દેવળ બંધાવ્યું હતું તેમ બીજા દેવાલયો પણ થયા હશે. આશરે દોઢસો વર્ષની મોગલાઈમાં અમદાવાદની સ્વતંત્ર બાદશાહતના પ્રમાણમાં નહિ જેવાં જ મકાનો બનેલાં જણાય છે. જૂની મસ્જીદો આગળ મોગલાઈની સુન્નતખાની મસ્જીદ તથા સરદારખાની મસ્જીદો તદ્દન ઝાંખી પડે છે એના બેઠકતળિયાની રચના કે મ્હોરામાં કાંઈ પણ વૈવિધ્ય નથી ફક્ત ઘુમટ સારા છે આ સમયના બે મહેલો આજ સુધી કાયમ રહ્યા છે એ ખાસ આનંદની વાત છે એક ભદ્રમાં આઝમખાનનો મહેલ શાહજહાનના સમયમાં (૧૬૩૮) બંધાયલો, અને બીજો જહાંગીરના સમયમાં શાહજહાનના હુકમથી બંધાયલો મહેલ આ બન્ને મકાનો તથા ઉપરની મસ્જીદો અમદાવાદના જૂના સ્થાપત્યથી આકાર બાંધણી વગેરેમાં અલગ પડે છે. અને કમાનો, ઘુમટો વગેરે મોગલાઈના મકાનોના આકારના બંધાય છે એમ કરવા જતાં દિલ્હી આગ્રાની નકલ અમદાવાદમાં છેક ઝાંખી પડે તેવી જ થાય છે, અને મોગલાઈનું સ્થાપત્ય અમદાવાદમાં શોધ પડે એવું જ રહે છે મોગલાઈમાં અમદાવાદની આબાદી તો વધી હતી પરંતુ એ શાંતિ અને આબાદીના સમયમાં

૨૭ શાહીબાગનો મહેલ (આગળથી)

૨૮ શાહીબાગનો મહેલ (નદી બાજુથી)

સ્થાપત્યને કાંઇ જોર મળ્યું હોય એમ હાલના અવશેષો ઉપરથી જણાતુ નથી. રહેવાના ઉપયોગના (secular) મકાનોના નમુના જે હાલ મોગલાઈના જોઇએ છીએ તેના બાદશાહી સમયના નથી એ ખેદની વાત છે સરખેજનો મહેલ છેક પડતી દશામા છે એટલે સુલતાની સમયના મહેલોનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી

અમદાવાદની દરગાહો સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમા હિંદુ મંડપોના ઘાટ ઉપરથી જ કરવામા આવતી, અને એની આસપાસ કોતરેલી જાળીથી એની મનોહરતા વધતી કેટલીક દરગાહોમા જાળીઓ ન કરતા સાદા થાંભલા જ રાખવામા આવતા. થાંભલાની ગોઠવણી એકંદરે હિંદુ મંડપના આકાર પ્રમાણે જ રહેતી, છતા રોજાની જગ્યાના મસ્જીદ સાથેના સબંધ ઉપર એનો ખાસ આધાર રહેતો રોજો મસ્જીદની સામે હોય તો મસ્જીદના થાંભલા સાથે વેધ ન આવે તેમ રોજાના થાંભલા ગોઠવવામા આવતા, ઉસમાનપુરની મસ્જીદમા તથા રાણી સીપ્રીની મસ્જીદમા એવુ થયેલુ

અમદાવાદના રોજા

છે રોજાઓમા પણ કાંઇક વૈવિધ્ય અમદાવાદમા દેખાય છે અમદાવાદી બાદશાહીના વખતમા જ દરિયાખાનના ઘુમટે અમદાવાદના બીજા રોજાઓ કરતા કેવળ જૂદો જ આકાર કર્યો, અને આજમ-માજમખાના રોજામા તેથી પણ જૂદો આકાર દેખાયો આ બન્ને રોજાઓના ભોંયતળિયાની રચના તથા મ્હોરા બાંધણીની દષ્ટિએ અગત્યના છે. મોગલાઈની શરૂઆતમા બનેલા શાહ વજી-ઉદ્દીનના રોજામા અમદાવાદના રોજાઓ કરતા સહેજ જ ફેર પડયો અને મીર અબુ તુરાબે વળી જૂદી જ ઢબ પસંદ કરી થાંભલાથી ઘુમટ ટેકાવીને આસપાસ જાળી ભરી લેવાની જુની રીતને સિકંદર શાહના હાલોલના રોજાથી ફેરવી એમ લાગે છે. કમાનો ઉપર ઘુમટ કરવાની એ રીત મહેમદાવાદના સૈયદ મુબારકના રોજામા ખીલી અબુ તુરાબનો રોજો નાનો તથા સાદો પણ એ રીતની બાંધણીને કાંઇક મળતો છે. સત્તરમી સદી પછી બંગાળી વાંસની ઝુંપડીના ગોળ છાપરાના આકારના ઘુમટ આખાય રોજા ઉપર વાળી, નવી જાતનુ ઇંટ ચુના કે પ્રત્થરનું છાપરૂં કરવાનો રીવાજ કાનપુર-દિલ્લી-આગ્રા વગેરે જગ્યાએ થઈ અમદાવાદમા દાખલ થયો હતો, શહેર બહાર નાની દરગાહો એ ઘાટની થવા લાગી હતી અગાશી અને તેના ઉપર અર્ધગોળ ઘુમટને બદલે આ આકાર પણ સારો દેખાવ આપતો હતો, પરંતુ તે નાના મકાના જ ઠીક શોભતો

આમ મોગલાઇમા સરકારી મકાન તરીકે તો ખાનપુરમા શાહજહાંએ

બધાવેલો મહેલ અને શાહીબાગનો મહેલ જ હતો આજમખા જેવા સુબાઓએ બધાવેલા મહેલો અને બગીચાના બગલા જુદા હતા આસપાસના પરામા જૈનોની પણ મોટી વસ્તી હતી, એટલે સરસપુર પાસેના ચિતામણના મદિર ઉપરાત બીજા જૈન મદિરો પણ હશે જ ચિતામણનું દેવળ હાલ હઠીસિંહનુ મદિર છે તે જ બાધણીનું હતું પણ એમા અનકાર વધારે હતા એટલે ફરગ્યુસન લખે છે તેમ સ્વતન બાદશાહીનો નાશ થયા પછી દરેક જાતના મકાનો સખ્યા, કદ, તથા સુદરતામા ઓછા થતા જાય છે, પણ લોકમા કલાની ભાવના નૈસર્ગિક હોવાથી જ્યારે જ્યારે તક મળતી ત્યારે એ ભાવના ખીલી નીકળતી [૫]

ઇ સ ૧૭૦૭મા ઔરંગઝેબનું અવસાન થાય છે, અને એ પછી અડધી સદી મોગલાઈ લગાય છે એ આખોયે સમય ટટા બખેડાનો છે એટલે એ સમયમા અમદાવાદના પરા, એના સુદર મકાનો, બગીચાઓ, વગેરેનો ધીમે ધીમે નાશ થાય છે એ સમયમા મરેઠા લશ્કરના વારંવાર હુમલાથી લોકમા અસાધારણ ત્રાસ હતો ઘણી નાશભાગ પણ એ સમયમા થઈ છે અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ પુરો થતામા તો મરેઠા સત્તા અમદાવાદમા કાયમ થવાના ચિન્હો થઇ ગયા હતા, અને મરેઠાઓએ અસ્ત પામતી મોગલાઇની સાથેના બખેડામા જે નાશ શરૂ કર્યો તે પોતે આવ્યા પછી સાઠ વર્ષ રાજ્ય કરી પૂરો કર્યો એટલે આવા સમયમા સ્થાપત્યને ઉત્તેજન તો ન જ મળે જૂનું ભાગતુ જાય તેની મરામત ન થાય ત્યા નવુ થવાની આશા ક્યાથી રહે મોગલાઇનો અત અને મરેઠાના રાજ્યનો સમય મળીને એ સદીમા અમદાવાદમા જે હતું તે જ લગભગ નાશ પામ્યુ એટલે એ સમયનું નવુ સ્થાપત્ય કાંઈ પણ નથી મરેઠા હિંદુ હતા એમના સમયમા બહુ નહિ

મોગલાઇનો અત અને મરેઠાનુ રાજ્ય

[૫] Fergusson Architecture of Ahmedabad p 93 "After the destruction of national independence by Akber (1572), the monuments of every class became fewer and less pleasing than those of the earlier epoch but the spirit of Art was inherent in the people and whenever it had an opportunity it still cropped out but more in their tombs and smaller buildings than in their mosques and palaces

તો એકાદ સારૂં હિંદુ મંદિર થાય એવી આશા રાખી શકાય. પરંતુ એ સમયમા મહાદેવ, રામ, અને હનુમાનના જે થોડાં મંદિર થયાં છે તેમા એકપણ મંદિર કદ કે દેખાવ માટે સ્થાપત્યના નામને લાયક નથી ભીમનાથ મહાદેવનું મંદિર કદમાં કાંઈક ઠીક છે, પરંતુ દેખાવમા હિંદુ સામ્રાજ્યને પેસા પુરા પાડનાર પ્રાતના પાટનારને શોભે તેવું નથી. કર્ણદેવ વાઘેલા પછી સાડાચારસો વર્ષે ગૂજરાતે અને અમદાવાદે હિંદુ બાદશાહી ફરીથી દેખી, અને એ ૬૩ વર્ષ રહી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ બાદશાહી સમૃદ્ધિ વધારવાને બદલે ઓછી કરનારી થઈ પડી. એટલે રાજ્યે કાઇ ન કર્યા છતા લોકોનો બાધકામ માટે જે નૈસર્ગિક ગુણ હતો તે પણ દબાઇ રહ્યો, અને મરેઠા કાળમા ખાનગી દ્રવ્યથી પણ કોઇ ઉત્તમ મકાન કે મંદિર ન થયું. જો એવું કોઈ મકાન થતું તો એના ઉપર રાજ તરફથી રક્ષણને બદલે ત્રાસ મળતો. એટલે લોક જેમ બને તેમ પોતાની સમૃદ્ધિ છુપાવવા પ્રયત્ન કરતા. જૈન જેવી ધનવાન કોમે મુસલમાનની રાજ્યના ધર્મ માટે કેવળ વિરોધી વાતાવરણમા પણ મંદિરાદિ બાધવાની પ્રવૃત્તિ ખાસ બંધ પાડી નથી. મુસલમાની સમયમા એક બે બાદશાહની રાજનીતિને લીધે થોડો સમય જૈન અને હિંદુ મંદિરોને ભોંયરામા પેસી જવું પડયુ હતુ એ ખરી વાત છે. પરંતુ એવા અપવાદો શીવાયના બીજા બાદશાહોના સમયમા ઉત્તમ સ્થાપત્ય થયું છે, અને લોકની સાધારણ આબાદી ચાલુ હોવાથી જીવનનો ત્રાસ કોઇને બહુ પડયો નથી. મરેઠા સમયમા ભોંયરાના મંદિરોને બહાર ડોકીઉં કરવાનો વખત મળ્યો એ પણ ખરી વાત છે. પરંતુ બાધકામ માટે રાજ્યની હોસ અને રસ તો નહોતો જ. રાજનીતિ પણ કેવળ લુટવાની જ હોવાથી લોકને જીવનનો ત્રાસ બહુ પડયો. એટલે કેટલાક મંદિરોએ તો ભોંયરામાં જ રહીને બહાર માત્ર ધજા જ કાઢી, અને કેટલાકે સાધારણ દેખાવના મંદિરો કર્યા. મરેઠા સમયનું એવું કાંઈપણ આકર્ષક હાલ છે નહિં એ ઉપરથી એ સમયમા જાનમાલની સલામતી કેવી હશે, અને તેથી રાજ્યે તો નહિં પણ લોકોએ પણ ઉત્તમ બાંધણી કરી નથી, એ ખાસ જણાઈ આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૮ થી મરેઠા રાજ્યનો અંત આવ્યો અને અંગ્રેજનો અમલ શરૂ થયો. એ રાજ્ય પરદેશી હતુ. આખા મહારાજ્યનું કેન્દ્ર કલકત્તામાં થયું હતું. પ્રાંતોની રાજ્યધાનીઓ પણ મુબાઇ મદ્રાસ આદિ જગ્યાએ હતી. એટલે ગૂજરાત તથા એના પાટનગરને માટે બહુ કાળજી ન હોય એ સ્વાભાવિક

છે. હવે કોઇ બાદશાહ કે એનો સુબો પોતાનું માનીને રહેવા આવનાર નહોતો. બાદશાહી અને મોગલાઇની સરખામણીમા તો સાધારણ પાયરીના અમલદાર

અંગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆતનું સ્થાપત્ય.

આ રાજ્યમા અમદાવાદમા રહેતા અને વારવાર બદલાતા જમાનો પણ સાથે સાથે બદલાતો હતો. કેવળ સૌંદર્યની ખાતર અલંકાર કરી દ્રવ્યનો વ્યય ન કરવો એવી ભાવના વધતી જતી હતી. એટલે મકાનો ખાસ મજબુતાઇ ધ્યાનમા ગણીને જ બધાવા લાગ્યા અને સૌંદર્ય ધીમે ધીમે ઓછું થયુ. રાજ્યનુ ધ્યાન મુબાઇ જેવા નવા મોટા થયેલા શહેરોમા હોવાથી ગૉથીક વગેરે જે પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્ય શરૂ થયું હતુ એના ઉત્તમ નમુના એ શહેરોમા જ રહેતા, અને અમદાવાદમાં તો બેડોળ નકલો આવતી અંગ્રેજી રાજ્યે શરૂઆતમા તો જૂના મકાનો, મરજીદો અને મહેલોમા જ કચેરીઓ વગેરે કરવા માડ્યું એટલે નવા મકાનો બહુ બાધવાની જરૂર ન પડી. અંગ્રેજી અમલમા જે ખ્રીસ્તી મદિરો અને કચેરીના મકાનો બધાયા તે સ્થાપત્ય અને કલાની દૃષ્ટિએ જરા પણ આકર્ષક ન બન્યા.

આવુ છેક સુધી ન ચાલ્યું. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના અત સુધીમા પહેલાના રાજ્યની અસ્થિરતા અને ભય જતો રહ્યો હતો, અને અંગ્રેજી રાજ્યમા

અંગ્રેજી સમયના મંદિરો

ખાસ કરીને લોકને શાંતિ તો મળી હતી એ શાંતિમા અમદાવાદના લોકનો પડી ભાગેલો વેપાર ધીમે ધીમે ખીલતો ગયો એટલે બાધકામનો નૈસર્ગિક રસ પણ ખીલ્યો. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના અતમા શેઠ હઠીસિંહે દિલ્હી દરવાજા બહાર મોટું દેવાલય બાધ્યું શાંતિદાસ શેઠના મોટા દેવાલયના નાશ પછી એવુ મોટું મદિર આ જ હતું. શાંતિદાસના મંદિરની બાધણીના જેવી જ એની બાધણી કરવામા આવી. છેક બહારના દ્વાર ઉપરના ઝરૂખા વગેરે બાદ કરતા આ મદિરની બાધણી દેલવાડાના મદિરને અનુસરીને છે. પરતુ મોગલાઇ પછીના અવ્યવસ્થામા લાગેલા થાકનો શ્વાસ લેતા હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ પ્રાતમા એ સમયે આવી ઉત્તમ કારીગરીનુ મદિર ભાગ્યે જ થયુ હશે, એમ કહેવામા જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી હઠીસિંહના મંદિર પછી વીસ વર્ષે સ્વામીનારાયણનું મંદિર થયુ ભવ્યતા તથા સૌંદર્યમા એ પણ અમદાવાદને શોભાવે એવુ છે. શહેરની અંદર પણ જૈન મંદિરો ઘણા થયા.

દિલ્હી આગ્રાની રંગીન જડીત નકશીનું કામ પણ અમદાવાદમાં સફળતાથી થયું ફતાશાની પોળ અને ખેતરપાળની પોળના નાના જૈન મંદિરો ગલી પોળોમાં છુપાયેલાં છતાં આજે પણ જોનારને અમદાવાદની જૈન પ્રજાનો સ્થાપત્ય અને કળા માટેનો રસ બતાવી આપે છે એ સિવાય બીજા પણ જૈન મંદિરો એ સમયમાં ઝવેરીવાડ વગેરે જગ્યાએ ઘણાં થયાં છે સાધારણ રીતે એ મંદિરોની બાંધણી ખોટી નથી એટલે મંદિરો જેવા ધાર્મિક બાંધ કામમાં પણ મરેઠા સમયમાં કાંઈ ન થયું તેને બદલે અંગ્રેજી સમયમાં લોકોના ઉત્સાહથી વધવા માંડયું ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હિંદુ મંદિરો થોડાં થયાં છે બાંધણીમાં એ જૈન મંદિરોને પહોંચે તેવાં નથી પણ મરેઠાઓએ બંધાવેલા મંદિર કરતાં ઠીક છે ખાડીઆમાં વીસનગરાના મહાદેવ તથા રાયપુર અને ઢીકાટે આવેલા શિવમંદિરો ખોટાં નથી વૈષ્ણવ મંદિરો હવેલીઓમાં થયાં છે એટલે સુંદર સ્થાપત્યમાં એમને ગણતા નથી

ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જેમ જેમ લોક અને સરકારને પરસ્પર વિશ્વાસ વધતો ગયો તેમ તેમ લોકો જાહેર બાંધકામમાં સરકારની સાથે ભાગ લેતા ગયા આમ થવાથી જાહેર ઉપયોગના મકાનો

અંગ્રેજી બાંધણીનાં ઉત્તમ મકાનો

લોક તથા સરકાર બન્નેના સહકારથી બંધાવા લાગ્યાં લોકનું મન ભેગું મળવાથી જાહેર મકાનોમાં કાંઈક સૌંદર્ય આવવા લાગ્યું અને એથી ગુજરાત કૉલેજ અને રણછોડલાલ છોટાલાલ લાઈબ્રેરીના મકાન જેવાં ગમે તેવાં થયાં એમાં બે ત્રણ પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્યોના મિશ્રણ છે અંગ્રેજી સમયમાં પાશ્ચાત્ય સ્થાપત્યનો ખ્યાલ આપે, અને કોઈ બનાવી શકાય એવા આ બે મકાન અમદાવાદમાં થયાં છે સાયન્સ કૉલેજનું મકાન મીલ જેવું સાદું ચારસ બન્યું છે તે ગૂજરાત કૉલેજ સાથે શોભતું નથી અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલીટીને પણ દેશી સ્થાપત્યનું શોભે એવું મકાન કરાવવાનું મન ન થયું અને મોટા ઈંટવાડા જેવું મકાન કર્યું એ દીલગીરીની વાત છે કેટલીક મ્યુનિસીપલ ગૂજરાતી નિશાળો પણ એવી જ થઈ છે આ સમયમાં હવાની સગવડ સાચવીને દેશી સ્થાપત્ય પ્રમાણે સુંદર દુકાનો પાનકોરના નાકા આગળ બંધાવવા માટે શેઠ કસ્તુરભાઈને સ્થાપત્ય તથા કલાના શોખીનો જરૂર ધન્યવાદ આપશે અમદાવાદના વણિકોએ મકાનોમાં એમનું અનુકરણ કરવાની જરૂર છે ખાનગી મકાનોમાં પણ અંગ્રેજી અસર

આવવા માંડી, પરન્તુ સગવડતા જાળવવા માટે અંગ્રેજી મકાનના સૂકા જરૂરવાદ સાથે અમદાવાદની કરકસર મનાવવી પાશ્ચાત્ય અનુકરણના બંગલામાં કોઈ આકર્ષણ જેવું ન આવ્યું શહેરની અંદર પ્રાચીન આકાર અને બાંધણીનાં ઘર થતાં

અમદાવાદના બંગલા

હતાં શહેર બહાર અંગ્રેજી અનુકરણવાળા, પણ ખરી રીતે અનેક સ્થાપત્યના સિદ્ધાન્તોના મિશ્રણવાળા બંગલા બંધાવા લાગ્યા સાધારણ રીતે અમદાવાદના બંગલામાં એક ચોરસ લઈ તેના ઉભા ત્રણ સરખા ભાગ કરી આજુબાજુના ભાગમાં બબ્બે કે ત્રણ ત્રણ ઓરડા બનાવે છે, અને વચના ભાગમાં બન્ને બાજુ ઓટલાનો ભાગ છોડી મોટો ઓરડો અથવા દીવાનખાનું કરે છે એ જ રચના મેડા ઉપર કરે છે, અને કેટલાકમાં આગળ ગાડી ઉભી રહેવા માટે માંડવો (પોર્ચ) કરે છે, અને એના ઉપર અગાસી ખુલ્લી રાખે છે અમદાવાદના બંગલાનો સાધારણ રીતે આ આકાર છે એ રચનામાં કરકસર તથા સાદાઈ સિવાય કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત જળવાતો નથી. દેખાવમાં આવા ઘાટના બંગલા બરફીના ચાર ચોસલા ઉપર અને ચાર નીચે ગોઠવ્યા હોય અગર ચુનો ચોપડેલા ઈંટવાડા હોય એવા લાગે છે એના દાખલા ઠેરઠેર છે એમ છતાં પણ વધારે ધનવાન લોકોએ બંગલાના ઘાટમાં વિવિધતા આણી છે નગર શેઠ ચીનુભાઈ તથા શેઠ અંબાલાલના બંગલા મિશ્રણવાળા સ્થાપત્યના ભવ્ય અને ઉત્તમ નમુના છે અમેરિકન તથા જાપાનીઝ મિશ્રણવાળા નાના બંગલા પણ થતા જાય છે અને કોઈ પણ એક સરખો ઘાટ ન જાળવતા કેવળ હવા અજવાળાના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને અનિયમિત ઘાટના બંગલા પણ હવે થવા માંડ્યા છે અને એ પણ દેખાવમાં ઓછા મનોહર નથી શેઠ જમનાભાઈ તથા શેઠ બકુભાઈના બંગલા એ જાતના છે

પંદરમી સદીના સ્થાપત્યમાંથી આજના બંગલા સુધીમાં અમદાવાદમાં કમાનો થાંભલા વગેરેમાં જે જે ફેરફાર થયા તે પણ જરા જોવા જેવા છે અમદાવાદી કમાન બીજા બધા પ્રાંતોની કમાનથી જુદી પડે છે[૬] અસલ હિંદુ સ્થાપત્યમાં કમાનો નહોતી એ આગળ જોયું. દરવાજાની કમાનને બદલે હિંદુ

[૬] અમદાવાદની કમાનની બાંધણીની રીતની વીગત માટે જુઓ The Bombay Architectural Association year book 1924–25 પૃ ૯૦–૯૧ વચ્ચેના ચિત્રપટ

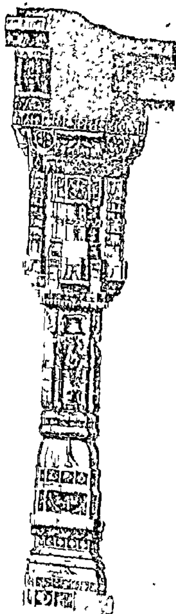
૨૯ જુદીજુદી મસ્જિદોના ગોખ

૩૦ લાલ દરવાજે સીદી શહીદની મસ્જિદની જગપ્રસિદ્ધ જાળી (જમણી બાજુની)

દ્વાર સાદા ચોરસ થતા, અને ટેકા (brackets કાસડા) વાળા દરવાજા પણ થતા. એવા ટેકાવાળા દરવાજામાથી જૂદા જૂદા કોસથી જાણે સાધી હોય એની જયપુરી કમાન બની છે એમ કહેવાય છે. એવી કમાન અમદાવાદમા હસનપુરની મસ્જીદમા જોવામા આવે છે. સાધારણ અમદાવાદી કમાન દરેક દરવાજા અને મસ્જીદોમા હાલ દેખાય છે. અને મોગલાઇ કમાન મોગલ સમયમા થયેલા મકાનોમા-નવાબ સુજાતખાનીની મસ્જીદ, આજમખાનો મહેલ વગેરે જગ્યાએ જોવામા આવે છે. અમદાવાદી કમાન મોગલાઈ જેવી અણીવાળી નથી, એને એનો વળાક બારસાખમાથી મોગલાઈ કમાન જરા વધારે નીચેથી શરૂ થાય છે, આ કારણથી મોગલાઈ કમાન પહોળી અને નીચી લાગે છે. અમદાવાદી કમાન ઉચી અને સાકડી દેખાય છે અમદાવાદી કમાન ગંભીર લાગે છે, મોગલાઇ કમાન હસતી લાગે છે અમદાવાદની કમાન પીપળાના પાનના ઘાટની છે. એક રીતે જોતા એ અર્ધગોળ લાગે છે પરતુ ટોચ આગળથી એને પીંપળાના પાનનો ઘાટ આપેલો છે કેટલીક મસ્જીદોમા તો ટોચ ઉપરના ચાવીના પથ્થર (key-stone) ઉપર પીંપળાના પાનનુ ચિન્હ પણ કરેલુ છે રાજાઓના શિખરો ઉપર તથા કમાનો ઉપરના આ ચિન્હથી પીંપળ પાનનું ચિન્હ એ રાજચિન્હ હોઇ સ્થપતિઓએ ખાસ વાપર્યું હોય એમ જણાય છે અમદાવાદની આ જાતની સાધારણ કમાન બે બિંદુમાથી ફેરેલા વર્તુલોથી બનેલી છે બન્ને વર્તુલો એકબીજાને જ્યા કાપે છે ત્યા કમાનની અણીવાળી ટોચ આવે છે દરવાજાની પહોળાઇના પાચમા કે સાતમા ભાગ જેટલું છેટુ આ બન્ને બિંદુ વચ્ચે હોય છે દ્વારની પહોળાઈના પદર સરખા ભાગ પાડી વચલા ત્રણ ભાગને છેડેથી સીધી લીટી ફેરતા તે ઉપર વર્તુલના મધ્યબિંદુ આવે છે. વચલા ભાગના મધ્યબિંદુની સીધી લીટીમા ટોચ આવે છે મોગલાઈ કમાનને ચાર બિંદુઓ હોય છે એટલે એ પ્રમાણમા પહોળી અને આકારમા ખાસ જુદી જ દેખાય છે. મોગલાઈ કમાનોમા ઘણુખરુ મોટી કમાનો કરી એની અદર નાનો દરવાજો બીજી કમાનમા મુકે છે દરવાજો મકાનના કદને અનુરૂપ બનાવી દ્વાર જોઈએ તેટલુ જ નાનું કરવાની આ રીત બહુ ઉત્તમ છે. અમદાવાદમા આ રીતની કમાનોમા એક બીજી મેળવણી પણ દેખાય છે મોટી કમાન મોગલ રીતની કરી અદરનું નાનું દ્વાર અમદાવાદી

અમદાવાદના મકાનોની કમાનો

અડાલજની વાવનો થાંભલો

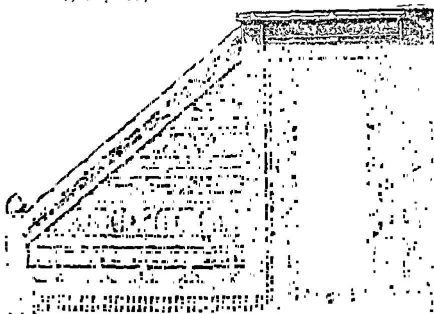
કમાનનું કરે છે. આ મેળવણી પણ દેખાવમાં શોભે છે. પાનકોરને નાકે પીરમશાહના રોજાનો દરવાજો આ જાતનો છે. જૂના વખતની આ ત્રણ જાતની કમાનો ઉપરાંત હાલનાં મકાનોમાં બીજી બે ત્રણ જાતની કમાનો વધી છે. આમાં બે જાતની કમાનોને મધ્યમાં અણી હોતી નથી; એક તદ્દન ગોળ અને સાદી છે; બીજી એવી, છેક ગથાળા સુધી પહોળી અને ટોચે સાધારણ ગોળાકાર હોય છે. હાલના જમાનાની આ બે કમાનો દેખાવમાં સારી લાગતી નથી. ત્રીજી કમાન ખ્રીસ્તી દેવળોમાં હોય છે એવી સાંકડી અને બહુ અણીવાળી થાય છે. આ કમાન પશ્ચિમથી આવેલી છે. અને ગૉથીક સ્થાપત્યની છે. એ જરા પહોળી હોય તો અમદાવાદી જેવી લાગે. અમદાવાદમાં ઈંટો તથા લાકડાંના મકાનોમાંએ છૂટથી વપરાઈ છે અને ઠીક લાગે છે. અમદાવાદી, મોગલાઈ અને જયપુરી કમાનોમાથી કઈ સારી એ જોનારની આંખ ઉપર આધાર રાખે છે.

આ જ પ્રમાણે હિંદુ થાંભલામાંથી મૂર્તિઓ કાઢી નાખી સાદા બનાવી મસ્જીદોમાં રાખવામાં આવ્યા. સાધારણ રીતે અમદાવાદની મસ્જીદોમાં થાંભલા છેક સાદા કરવામાં આવ્યા છે. મુસલમાની સમયમા મૂર્તિઓ વિનાના પણ કાંઈક ઉત્તમ થાંભલા અડાલજની વાવમાં દેખાય છે. તે પછી છેક હઠીસિંહના દેવાલયમાં હિંદુ થાંભલા કારીગીરીવાળા જોવામાં આવે છે.

મસ્જીદોમાં પણ હિંદુ થાંભલા જ છે પરંતુ તદ્દન સાદા છે. અંગ્રેજી સમયમાં વિલાયતી આકારના થાંભલા દાખલ થયા

થાંભલા કોરીન્થિયન થાંભલા ખાસ થવા લાગ્યા. એમાં યૂરોપના દેશોમાં જે જે ભેદ પડ્યા તેનાં મિશ્રણ પણ અહીં થવા માંડ્યાં. પણ એકંદરે અંગ્રેજી આકારોની અસર વધારે રહી. રોમન કોરીન્થિયન થાંભલા જેમ ઠેરઠેર દેખાય છે તેમ અંગ્રેજી ગોથીકના નમુના પણ ગૂજરાત કોલેજમાં દેખાય છે. આપણા કડીઆ સુતારોએ મકાનના બીજા બધા કરતા થાંભલામાં પાશ્ચાત્ય અનુકરણ વધારે ઝડપથી કર્યું.

કંદોરા, ટેકા, કઠેરા, વગેરેમા અમદાવાદમા ખાસ નવીનતા નથી. કંદોરા

મુહાફિઝખાની મસ્જીદનો મીંબર

હિંદુ મંદિર ઉપરથી લીધા છે. પણ અલંકારથી ભરચક હિંદુ મંદિર કરતા મસ્જીદની સાદી ભીંતમાં કંદોરા વધારે સારા લાગે છે. અમદાવાદની મસ્જીદોની ભીંતોમાં ચાર કે પાંચ ફીટને છેટે સુંદર કંદોરાઓ નાખેલા છે, અને હિંદુ દેવોને બદલે ફુલ અને ભૂમિતિની આકૃતિઓવાળા કર્યા છે. રાણી સીપ્રી, મુહાફિઝખાં, દસ્તૂર અલી વગેરે મસ્જીદોમાં પછીતમા પણ સુંદર કંદોરાઓ છે.

ટેકા અને કઠેરા હિંદુ ધાટના જ છે. અને જૈન મદિરોમાથી લેવામા આવ્યા છે મસ્જીદોમા પણ ટેકા અને કઠેરામા બારીક કોતરણી કરવામા આવી છે અને એ ગૂજરાતમા ઘણે ઠેકાણે જોવામા આવે છે. પત્થરની દીવી, ચીરાગ, તથા મીંમર એ પણ અમદાવાદની વિશેષતા છે. પત્થરની દીવીનો સુંદર નમુનો રાણી સીપ્રીની મસ્જીદમા છે ચિરાગ અસલ સાકળથી લટકતા તરેહવાર નકશીવાળા દીવા ઉપરથી કરેલા છે મસ્જીદના ગોખ અને મહેરાબનું એ ખાસ આભૂષણ છે. ચિરાગ બીજે ક્યાઈ જોવામા નથી આવતો કોઈ એને જૈન વીરપટ ઉપરથી આવેલા કહે છે પણ ખરી રીતે એ દીવા જ છે ગોખ ઉપરના નાની કમાન વચ્ચે આવેલા નાના ચિરાગ બે હાથીની સુઢો વચ્ચે આવેલી ગજલક્ષ્મી જેવા લાગે છે. મીંમર ગૂજરાતની મસ્જીદોમા ઉંચા થત ને ઔરંગઝેબના સમયથી નીચા થવા માડયા મીંબર અગર વ્યાસપીઠને અસાધારણ કોતરણીથી શણગારી મસ્જીદમા સામે મુકે છે મુહાફિઝખાની મસ્જીદનો મીંબર ખાસ સુદર છે.

અમદાવાદના ઘુમટ માટે ખાસ વિચાર કરવા જેવુ છે એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદના ઘુમટ ઉપરથી જોવા ન ગમે એવા છે ઘુમટની બનાવટમા ઘણા વિદ્વાનોના માનવામા મતભેદ છે કેટલાક કહે છે કે હિંદુ સ્થપતિઓને સારા ગોળ ઉંચા ઘુમટો આવડતા નહિ બીજા કહે છે

ઘુમટ

કે હિંદુસ્થપતિઓએ જ તાજમહાલ જેવા મકાનોના સારા ઘુમટો બનાવ્યા છે અસલ ઘુમટો ગૂજરાતમા તો એક ચોરસ મડપ ઉપર આ પ્રમાણે બનાવતા એક ચોરસની બાજુઓના મધ્યબિંદુથી અદર બીજુ ચોરસ બનાવતા, એમા એ પ્રમાણે ત્રીજુ, ચોથુ એમ ઉપરાઉપરી બનાવી શકુ જેવો આકાર કરતા એથી ઉપર તેમ જ નીચે પગથીઆ જેવો ઘુમટ બનતો હિંદુ મદિર હોય તો એમા અનેક મૂર્તિઓ મુકાતી આ ઘુમટ અદરથી અસાધારણ કોતરણીવાળા થતા એટલે કદાચ આવી કોતરણીને માટે જ આવા નીચા, નાના, અને આવી રીતે બનાવેલા ઘુમટો કરતા હશે ગોળ ઉંચા ઘુમટોમા નકશી બરોબર મુકી શકાતી નથી મુકે તો બહુ મોટી મુકવી પડે છે ઉંચા હોવાથી એ બરોબર દેખાય પણ નહિ, એટલે નકશી કરેલા માટેના ઘુમટમા આ રીત વધારે બંધ બેસતી છે મુસલમાનો આવ્યા ત્યારે મૂર્તિઓ ગઇ પણ ફળફુલ વેલની નકશી રહી એટલે ઘુમટમા એવી

નકશી થવા માંડી. પરંતુ ઘુમટના બહારના ભાગમાં તો એવી નકશીને સ્થાન નહોતું. હિંદુ મંદિરોમાં મોટા કદની મૂર્તિઓ બહારના ભાગમાં મુકાતી તેને મુસલમાની સ્થાપત્યમાં સ્થાન નહોય. એટલે અંદરથી પગથીયાં જેવા ઘુમટમાં ફૂળફુલ વેલની નકશી, અને બહારથી એ પગથીઆને ચુના વગેરેથી છોઇને ગોળ બનાવતા એટલે સાદા, તગારૂ ઉંધુ પાડ્યું હોય એવા આ ઘુમટ લાગતા. ધીમે ધીમે આમાં સુધારા થયા. અષ્ટકોણ મંડપ ઉપર થતા ઘુમટ જરા સુધર્યા પણ ખરી રીતે તો થાંભલા ઉપર કમાનો કરી ઘુમટને ઉંચા લીધા ત્યારે જ સારા ઘુમટ થવા માંડ્યા.

આ જાતના ઘુમટના સુધારા જ્યારે મોટા ઘુમટ કરવા પડતા ત્યારે થવા લાગ્યા. ગૂજરાતમાં દરિયાખાનો ઘુમટ મોટા ઘુમટોમાં પહેલો હશે એમ કહી શકાય[૭] ૫૦ ફીટ લંબાઈ પહોળાઇના એક મોટા ચોરસ ઉપર આખો એક ઘુમટ બનાવ્યો. ચોરસના ચારે ખૂણે જમીનથી ૧૭ ફીટ ઉંચે ચઢતા ઉતરતી નાની અણીદાર કમાનોથી ટેકા કરી એને સાત ફીટ ઉંચે સુધી લીધા છે. આમ થવાથી એ ઉપરનો ભાગ એક અનિયમિત અષ્ટકોણ બની રહે છે. એના ઉપર એક સાદો કંદોરો કરેલો છે એના ઉપર જમીનથી ૨૯ ફીટ ઉંચે ચારે ખૂણે ૧૭ ફીટ પહોળી કમાનો કરેલી છે. આ મોટી કમાનોથી એ ઉપરનો ભાગ બરોબર સરખો અષ્ટકોણ થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે અસલ હિંદુ રીત મુજબ અષ્ટકોણથી જ ઘુમટ બનાવ્યો છે પણ એને ઉંચો લેવા માટે આવી કરામત વાપરી છે. આ મોટા અષ્ટકોણમાં ચાર બાજુએ હવા અજવાળા માટે જાળીઓ મુકી છે. આ અષ્ટકોણના ખૂણામાં બીજી નાની કમાનો કરી એ ઉપરનો ભાગ બરોબર સોળકોણ થાય એવો બનાવ્યો છે, એના ઉપરનો કંદોરો જમીનથી ૪૫ ફીટ ઉંચો છે. ત્યાંથી ઘુમટની ગોળાકાર બેસણી (drum) શરૂ થાય છે એ બેસણી ૧૭ ફીટ ઉંચી છે. રોજાની જમીનથી ઘુમટની અંદરની ઉંચાઇ એકંદરે ૮૬ ફીટની છે. શિખર ઉપર હિંદુ મંદિરોના જેવો જ ઘાટ છે. ઇરાન કે અરબસ્તાનના ઘુમટોમાં એવો ઘાટ દેખાતો નથી. બીજાપુરમાં ઘુમટનું કામ ઉંચી જાતનું છે, અને આકાર સંપૂર્ણ તથા

દરિયાખાના ઘુમટની બાંધણી

[૭] જુઓ Havell Indian Architecture p. 107-8. "The germ of

છે રોજા તથા મસ્જીદોમા પણ આવા ટાકા હોય છે, અને તે ઘરના ટાકા કરતા વધારે મોટા તથા સગવડવાળા હોય છે અમદાવાદના ઘરોમા ભાગ વહેંચવા માટે અંદર ભીંતો ભરાઇને નાના ન થતા હોય તો એની રચના દરેક રીતે ઉત્તમ છે આ ઘરોમા એક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવુ એ છે કે એના ક્રગ કે પછીતમા પક્ષીઓને માળા કરવા માટે થોડે થોડે છેટે બાકા રાખી એની નીચે બેસણી કરવામા આવે છે પોતાના ઘર સાથે પક્ષીઓના પણ ઘર કરવા એ ભાવના તો જીવદયાના સેવક ગૂજરાતમા જ હોઇ શકે. ગૂજરાતના તથા એના પાટનગરના જાહેર અને ખાનગી મકાનોની બાધણીનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે ગૌરવવાળો છે

ઘરના સ્થાપત્યમા જે સપૂર્ણતા જણાય છે તેમા મદિરની ગોઠવણ ઉમેરો કરે છે પરતુ ઘરમા નાનકડા મદિરો કરવા કે કેમ એ માટે હમેશા બે મત હોઈ શકે જ્યા આપણે ત્યા આપણા ઇષ્ટદેવ, અને બધુ એમને અર્પણ કરીને ભોગવવુ એમ માનનારા ઘરમા નાના દેરાસરોની તરફેણમા બોલશે

ઘરના દેવમદિર

દેવમદિર નગરનુ ઘર ભૂતાવળ જેવુ છે એમ પણ કોઇ કહેશે પ્રાચીન વખતમા ઘરોમા દેરાસર નહિ હોય અને દરેક જણ ગામના મુખ્ય મદિરોમા જતા હશે એમ માની લેવા માટે પણ આધાર તો નથી પરધર્મી રાજકર્તાઓના ત્રાસથી જાહેર મદિરોમા જવાનુ ઓછુ થયુ હોય અને ઘરમા દેવ રાખવાની રીત વધી હોય એમ પણ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાતુ નથી પરતુ ઘરમા જ પૂજાવિધિ કરવાનો રીવાજ એ કારણથી વધ્યો હોય એમ સભવે એ બધા કારણ ગમે તે હોય પરતુ ઘરમા નાનુ મદિર કરી દેવપૂજા કરવામા એક રીતે હિંદુપ્રજાને અને તેથી કરીને દેશને નુકશાન થયુ છે મુસલમાનો ઘરમા કે ગમે ત્યા નિરાકાર પ્રભુની બદગી કરી શકે છે પરતુ ઘણે મોટે ભાગે એમને મસ્જીદમા જ જવુ પડે છે ખ્રીસ્તીઓનુ પણ એવુ જ છે જૈનોમા કેટલાક પૈસાવાળા ઘરમા દેરાસર રાખે છે પણ મોટે ભાગે મોટા મદિરોમા જાય છે હિંદુઓ બધા નહિ પણ કેટલાક-ફક્ત પર્વને દીવસે દેવદર્શને જાય છે અને ઘરમા જ નિત્યકર્મ તથા પૂજા કરે છે સધ્યા અને ધ્યાનાદિ ઘરમા કરે ત્યા સુધી વાધો નહિ પરંતુ હમેશની પૂજા અને દેવ ઘરમા રાખ્યાથી ઉપર જણાવેલા સપ્રદાયો કરતા હિંદુઓમા કેટલોક માનસિક તફાવત પડી ગયો છે એમ લાગે છે સ્થાપત્યની અસર

પણ સૃષ્ટિ સૌંદર્યની પેઠે માણસના મન ઉપર થાય છે એ સર્વકોઇ કબુલ કરશે. સુંદર સ્થાપત્યના મંદિરમાં જે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે તે બેડોળ અને ગંદા મંદિરમાં નથી થતી. વિશાળ મંદિરમા જે ભવ્યતાથી મન વ્યાપ્ત થાય છે તે નાની ઓરડીમાં નથી થતું. સુંદર વિશાળ મંદિર સુંદર સ્થળ ઉપર આવેલું હોય તો એની અસર જૂદી જ થાય છે. પર્વતો ઉપર આવેલા જૈન અને શિવમંદિરોથી જે ભાવના અંતઃકરણમા થાય છે, એવી પોળની હવેલીઓમા આવેલા મોટા મંદિરોમા પણ નથી થતી. જે સર્વવ્યાપી પ્રભુની પ્રાર્થના કે પૂજા કરવાની છે તેને અનુરૂપ મંદિર, પૂજ્યભાવ તથા પવિત્ર વાતાવરણ વધારવામા સહાય કરે છે. આ લાગણી સુંદર જૈનમંદિરમા, ગામ બહાર એકાંતમા આવેલા શિવમંદિરમા, કે ભવ્ય મસ્જીદમા થાય છે. ઘરમા પાણીઆરા અને રસોડા વચ્ચે જેમ તેમ જગ્યા બચાવી કાઢેલા નાના મંદિરમા આવી લાગણી થતી નથી. ઉંચી કોટીના અધિકારીઓને બાદ કરીએ તો સામાન્ય માણસને આસપાસના વાતાવરણની સહાયની ઘણી જરૂર રહે છે. ઘરનાં મંદિરમા નાકથી એક વેંત ઉપર આવેલી ભીંત સામે, ઘરની જંજાળના કાને પડતા શબ્દોમા, ઈશ્વરનું ધ્યાન કોઇ સામાન્ય કોટીનો માણસ કરે, અને ભવ્ય, સુંદર, પવિત્ર વાતાવરણથી ભરેલા મંદિરમા કરે એનો ફેર અનુભવથી જ જણાય. ઘરમાં નાના મંદિરોમા મુકવા માટે દેવ પણ રમકડા જેવા બનાવવા પડ્યા અને એ રીતે દૃષ્ટિ ધીમે ધીમે નાની થતી આવી. આપણા પ્રાંતની સંસ્કારિતા ઉપર સંકુચિતપણાનો જે આરોપ પરપ્રાંતીઓ મુકે છે તેમા નાતોની સાથે આ પણ એક કારણ હોઇ શકે. સ્થાપત્યની મન ઉપર અસર, અને એક જેમ સંકુચિત થતું ગયું તેમ બીજું પણ સાથે થયું, એ આપણા દેવમંદિરોથી જણાઈ આવે છે.

અમદાવાદની કળામા જે વિશેષતાઓ છે એમા મૂર્તિ વિધાનનું સ્થાન આજે તો ઉંચું નથી. મોટેરા વગેરે ઉત્તર ગૂજરાતના સ્થળોમા ભાગતા રહી ગયેલી ઘણી મૂર્તિઓ અનુપમ લાવણ્યવાળી જડે છે.

મૂર્તિવિધાન

એટલે પુરાણા આશાવલમા પણ એવી હશે જ. શાંતિદાસના મંદિરમા મૂર્તિઓ સારી હતી, પણ એનો એકે નમુનો આજે નથી. મુસલમાની ગાળામા કલાકારો વનસ્પતિની આકૃતિઓમા રોકાયા એટલે પ્રતિમાવિધાન તરફ ધ્યાન ઓછુ થયું હોય એમ જણાય છે. ...દાવાદી કારીગર જેવી સફળતાથી ફૂલવેલ કોતરી શકે તેવી રીતે મૂર્તિઓ

છે. રોજા તથા મસ્જીદોમાં પણ આવાં ટાંકાં હોય છે, અને તે ઘરનાં ટાંકાં કરતાં વધારે મોટાં તથા સગવડવાળાં હોય છે. અમદાવાદનાં ઘરોમાં ભાગ વહેંચવા માટે અંદર ભીંતો ભરાઇને નાનાં ન થતાં હોય તો એની રચના દરેક રીતે ઉત્તમ છે. આ ઘરોમાં એક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું એ છે કે એના કરા કે પછીતમાં પક્ષીઓને માળા કરવા માટે થોડે થોડે છેટે બાકાં રાખી એની નીચે બેસણી કરવામાં આવે છે. પોતાનાં ઘર સાથે પક્ષીઓનાં પણ ઘર કરવાં એ ભાવના તો જીવદયાના સેવક ગૂજરાતમાં જ હોઇ શકે. ગૂજરાતનાં તથા એના પાટનગરનાં જાહેર અને ખાનગી મકાનોની બાંધણીનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે ગૌરવવાળો છે.

ઘરના સ્થાપત્યમાં જે સંપૂર્ણતા જણાય છે તેમાં મંદિરની ગોઠવણ ઉમેરો કરે છે પરંતુ ઘરમાં નાનકડાં મંદિરો કરવાં કે કેમ એ માટે હમેશ બે મત હોઈ શકે. જ્યાં આપણે ત્યાં આપણા ઇષ્ટદેવ, અને બધું એમને અર્પણ કરીને ભોગવવું એમ માનનારા ઘરમાં નાનાં દેરાસરોની તરફેણમાં બોલશે.

ઘરના દેવમંદિર

દેવમંદિર વગરનું ઘર ભૂતાવળ જેવું છે એમ પણ કોઇ કહેશે. પ્રાચીન વખતમાં ઘરોમાં દેરાસર નહિ હોય અને દરેક જણ ગામના મુખ્ય મંદિરોમાં જતા હશે એમ માની લેવા માટે પણ આધાર તો નથી. પરધર્મી રાજકર્તાઓના ત્રાસથી જાહેર મંદિરોમાં જવાનું ઓછું થયું હોય અને ઘરમાં દેવ રાખવાની રીત વધી હોય એમ પણ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. પરંતુ ઘરમાં જ પૂજાવિધિ કરવાનો રીવાજ એ કારણથી વધ્યો હોય એમ સંભવે. એ બધાં કારણ ગમે તે હોય પરંતુ ઘરમા નાનું મંદિર કરી દેવપૂજા કરવામાં એક રીતે હિંદુપ્રજાને અને તેથી કરીને દેશને નુકશાન થયું છે. મુસલમાનો ઘરમાં કે ગમે ત્યાં નિરાકાર પ્રભુની બંદગી કરી શકે છે. પરંતુ ઘણે મોટે ભાગે એમને મસ્જીદમાં જ જવું પડે છે. ખ્રીસ્તીઓનું પણ એવું જ છે. જૈનોમાં કેટલાક પૈસાવાળા ઘરમાં દેરાસર રાખે છે પણ મોટે ભાગે મોટાં મંદિરોમાં જાય છે. હિંદુઓ બધા નહિ પણ કેટલાક-ફક્ત પર્વને દીવસે દેવદર્શને જાય છે અને હમેશ ઘરમાં જ નિત્યકર્મ તથા પૂજા કરે છે. સંધ્યા અને ધ્યાનાદિ ઘરમાં કરે ત્યાં સુધી વાંધો નહિ. પરંતુ હમેશની પૂજા અને દેવ ઘરમાં રાખ્યાથી ઉપર જણાવેલા સંપ્રદાયો કરતાં હિંદુઓમાં કેટલોક માનસિક તફાવત પડી ગયો છે એમ લાગે છે. સ્થાપત્યની અસર

પણ સૃષ્ટિ સૌંદર્યની પેઠે માણસના મન ઉપર થાય છે એ સર્વકોઇ કબુલ કરશે. સુંદર સ્થાપત્યના મંદિરમાં જે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે તે બેડોળ અને ગંદા મંદિરમાં નથી થતી. વિશાળ મંદિરમાં જે ભવ્યતાથી મન વ્યાપ્ત થાય છે તે નાની ખોલીમાં નથી થતું. સુંદર વિશાળ મંદિર સુંદર સ્થળ ઉપર આવેલું હોય તો એની અસર જૂદી જ થાય છે. પર્વતો ઉપર આવેલા જૈન અને શિવમંદિરોથી જે ભાવના અંતઃકરણમા થાય છે, એવી પોળની હવેલીઓમા આવેલા મોટા મંદિરોમાં પણ નથી થતી. જે સર્વવ્યાપી પ્રભુની પ્રાર્થના કે પૂજા કરવાની છે તેને અનુરૂપ મંદિર, પૂજ્યભાવ તથા પવિત્ર વાતાવરણ વધારવામા સહાય કરે છે. આ લાગણી સુંદર જૈનમંદિરમા, ગામ બહાર એકાતમા આવેલા શિવમંદિરમાં, કે ભવ્ય મસ્જીદમા થાય છે. ઘરમા પાણીઆરા અને રસોડા વચ્ચે જેમ તેમ જગ્યા બચાવી કાઢેલા નાના મદિરમાં આવી લાગણી થતી નથી. ઉંચી કોટીના અધિકારીઓને બાદ કરીએ તો સામાન્ય માણસને આસપાસના વાતાવરણની સહાયની ઘણી જરૂર રહે છે. ઘરનાં મંદિરમા નાકથી એક વેંત ઉપર આવેલી ભીંત સામે, ઘરની જંજાળના કાને પડતા શબ્દોમા, ઇશ્વરનું ધ્યાન કોઇ સામાન્ય કોટીનો માણસ કરે, અને ભવ્ય, સુંદર, પવિત્ર વાતાવરણથી ભરેલા મદિરમા કરે એનો ફેર અનુભવથી જ જણાય. ઘરમાં નાના મદિરોમા મુકવા માટે દેવ પણ રમકડા જેવા બનાવવા પડ્યા અને એ રીતે દૃષ્ટિ ધીમે ધીમે નાની થતી આવી. આપણા પ્રાતની સંસ્કારિતા ઉપર સંકુચિતપણાનો જે આરોપ પરપ્રાતીઓ મુકે છે તેમા નાતોની સાથે આ પણ એક કારણ હોઇ શકે. સ્થાપત્યની મન ઉપર અસર, અને એક જેમ સંકુચિત થતુ ગયું તેમ બીજું પણ સાથે થયુ, એ આપણા દેવમંદિરોથી જણાઈ આવે છે.

મૂર્તિવિધાન

અમદાવાદની કલામા જે વિશેષતાઓ છે એમા મૂર્તિ વિધાનનું સ્થાન આજે તો ઉંચું નથી. મોઢેરા વગેરે ઉત્તર ગૂજરાતનાં સ્થળોમા ભાગતા રહી ગયેલી ઘણી મૂર્તિઓ અનુપમ લાવણ્યવાળી જડે છે. એટલે પુરાણા આશાવલમા પણ એવી હશેજ. શાંતિદાસના મંદિરમા મૂર્તિઓ સારી હતી, પણ એનો એક નમુનો આજે નથી. મુસલમાની રાજ્યમા કલાકારો વનસ્પતિની આકૃતિઓમા રોકાયા એટલે પ્રતિમાવિધાન તરફ ધ્યાન ઓછું થયું હોય એમ જણાય છે. અમદાવાદી કારીગર જેવી સફળતાથી ફુલવેલ કોતરી શકે તેવી રીતે મૂર્તિઓ

ધરી શકે કે નહિ તે પ્રશ્ન છે. અમદાવાદમાંથી જે પ્રાચીન મૂર્તિઓ ખોદતાં જડે છે તે છેક સાધારણ છે. ભદ્રમાંથી જડેલી શિવ, વિષ્ણુ, મહિષાસુરમર્દિની, લક્ષ્મીગણેશ વગેરે મૂર્તિઓ ઉત્તમ નથી. દક્ષિણમાં બેલુર, હલાબીડ, અને મહાબળિપુરમાં જે સુંદર મૂર્તિવિધાન જોવામાં આવે છે તેવું અમદાવાદમાં નથી. એનું મોટું કારણ તો મુસલમાની રાજકર્તાઓની વિરૂદ્ધતા જ છે. છેક

મહિષાસુરમર્દિની

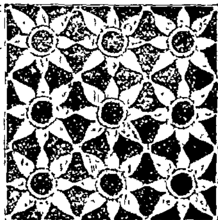

મહિષાસુરમર્દિની

ભદ્રમાંથી જડેલી મૂર્તિઓ

ઓગણીસમી સદીમાં હઠીસિંહના મંદિરમાં મૂર્તિવિધાન કાંઈક ઠીક દેખાય છે. અને એ મંદિરની આસપાસ જે નર્તકીઓની મૂર્તિઓ મુકેલી છે તે એકંદર સારી મૂર્તિઓમાં સ્થાન લઈ શકે એવી છે એના અંગના મરોડ પણ ઉત્તમ રીતે કરેલા છે. અમદાવાદમાં ઉત્તમ પ્રતિમાવિધાન નહોવાનું કારણ અમદાવાદી કારીગરોની શક્તિ ફળ ફૂલ વેલની આકૃતિઓમાં ખાસ નૈપુણ્ય મેળવવામાં રોકાઇ એ જ છે.

પ્રકરણ પચીસમું

નગર રચના

આગળ જોયુ તેમ સુલતાન અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું; એટલે ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો નંખાયો, અને એની બહાર જુમામસ્જીદ બાંધી, અને અમીર ઉમરાવ વગેરેને આસપાસ વસાવ્યા. કોઇપણ શહેર એક દીવસમાં વસે નહિં તેમ અમદાવાદ પણ ધીમે ધીમે વસ્યું અને વધ્યું. એ પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ શહેરનો કોટ બાંધ્યો, ને ધીમે ધીમે શહેર એટલું તો શોભાવાળું બન્યું કે એ સમયે દુનીયાના એક સારા શહેર તરીકે પરદેશીઓ એની ગણત્રી કરતા. હિંદુસ્તાનમા તો એ સર્વથી સુંદર શહેર હતું.

આવા સુંદર શહેરની રચના કેવી હશે એ હાલ જાણવું સહેલું નથી. શહેરનો કોટ તથા ભદ્રના કિલ્લાનો કેટલોક ભાગ ઉભો છે. હાલના મકાનોથી ઢંકાયલી પુરાણી ઇમારતો પણ ઉભી છે. શહેરનો વિસ્તાર પહેલાં જેવો હાલ નથી. પરંતુ લોકોની વસ્તીમાં કદાચ પહેલા કરતા અમદાવાદ હાલ ઉતરે તો નહિ છતા પણ પુરાતન અમદાવાદનો ખ્યાલ હાલના અમદાવાદ ઉપરથી આવે તેમ નથી. હાલનું અમદાવાદ એના કેટલાક જૂના અવશેષો બાદ કરીએ તો બસો વર્ષથી જૂનું નથી. બાદશાહી સમયની મસ્જીદો વગેરે મકાનો પુરાતન અમદાવાદની રચના અને જમીનની સપાટીનો કંઇક ખ્યાલ આપી શકે.

ઇ. બી. હાવેલ[1] લખે છે કે અમદાવાદ હિંદુ શહેરોની રચના પ્રમાણે

[1] E. B. Havell A Hand Book of Indian Art p. 120. "Ahme-

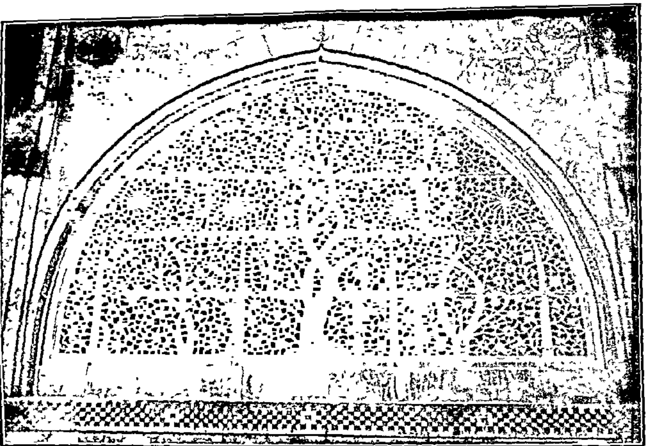
બંધાયું છે. હિંદુ શહેરની રચનામાં વચ્ચે દેવમંદિર હરે છે અને શહેરની બધી બાજુના રસ્તા રસ્તા જૂદા જૂદા આકારોમાં વચ્ચે આવીને મળે છે. હાવેલે નંદ્યાવર્ત, પદ્માક, સ્વસ્તિક વગેરે આકારની રચનાના વર્ણનો કરેલાં છે. પરંતુ અમદાવાદ કયી જાતનું તે લખ્યું નથી. અમદાવાદના રસ્તા પણ હાલ એટલા સાકડા અને વાંકાચુંકા થઈ ગયા છે અસલના મહામાર્ગની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ પડે. અમદાવાદના મુખ્ય રસ્તા દશ ગાડા સાથે ચાલે તેટલા પહોળા હતા એમ એક પરદેશી મુસાફર લખે છે.[1] શહેરમા સુંદર મેદાનો (squares) હતા એમ પણ એક કહે છે.[2] હાલ અમદાવાદમા એવું કાંઇ નથી એ સર્વ જાણે છે. રીચીરોડ, ઍલીફંટરોડ જેવા હાલ કાઈક પહોળા દેખાતા રસ્તાતો અંગ્રેજી રાજ્યમા નવા કરેલા છે. જૂના મહામાર્ગમા ભદ્રથી ત્રણ દરવાજા સુધી અને ત્યાથી પાનકોરના નાકા આગળ થઇને જુમા મસ્જીદ સુધીનો રસ્તો અસલના મોટા રસ્તાનો કાઈક ખ્યાલ આપે છે. આ રસ્તાને પાછળથી રીચીરોડ મેળવી દેવામા આવ્યો છે. એટલે જૂના અમદાવાદની રચનાની કલ્પના કરવા માટે એ નવા રસ્તા અને પાચકુવા તથા પ્રેમ દરવાજો એ બે નવા દરવાજા છે જ નહિ એમ ધારવું પડશે

અમદાવાદ હિંદુ શહેરના રચના પ્રમાણે

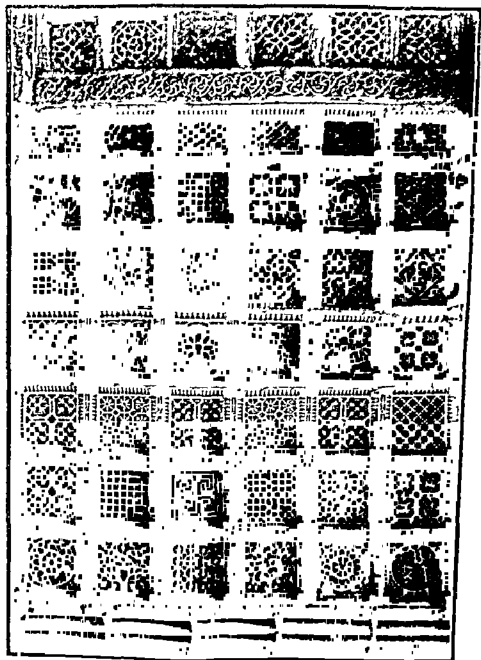
હાવેલે અમદાવાદ હિંદુ નગરના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બંધાયું છે એમ કહી એનો પ્રકાર સમજાવ્યો નથી અમદાવાદના કોટનો આકાર હાલ કોઈ નિયમથી દોરાયલો હોય એમ દેખાતું નથી પરંતુ સાધારણ રીતે જુમા મસ્જીદને મધ્યમા ગણી શકાય.[3] હિંદુ રીવાજ પ્રમાણે શહેરના મધ્યમા મદિર જોઇએ તેને બદલે મુસલમાન બાદશાહ મસ્જીદ કરે એ સ્વાભાવિક છે. બાદશાહનો હજીરો એ

ચાર મોટા માર્ગ

dabad was planned after the ancient Indo-Aryan tradition of a Royal capital." [૨] જુઓ આગળ આવી ગયેલા બારબોસા, થેવેનો, અને ટેવરનિયર વગેરેમા વર્ણનો. [૩] અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલીટીએ કરાવેલા મોટા નકશામા જુમા મસ્જીદ અને અહમદશાહનો હજીરો બરોબર મ ધ્યમા નથી. પણ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના મ ધ્યમા ટોપોગ્રાફિકલ નકશો ડૉ બર્જેસે આપેલા છે એમા બાદશાહનો હજીરો શહેરની બરોબર મધ્યમા આવે છે. એ નકશો ખરો જણાય છે.

૩૧ લાલ દરવાજે સીદી સઈદની મસ્જિદની જગપ્રસિદ્ધ જાળી (ડાબી બાજુની)

૩૨ શાહઆલમના રોજાની પત્થરની જાળી

લગભગ શહેરનું મધ્ય બિંદુ આવી રહે છે. જુમા મસ્જીદની આસપાસ ચારે બાજુ મોટા ખુલ્લા રસ્તા હશે અને એની સામેના ભાગમા માણેકચોક એ એક મોટું મેદાન-(square) હશે એમ માનવાને કારણ છે. એક તવારીખકાર લખે છે કે જુમા મસ્જીદના ત્રણે દરવાજાઓની સામે બજારો હતાં. એટલે હાલની પેઠે જુમા મસ્જીદની આસપાસ મકાનોમાં દુકાનો છે એમ નહિ પણ આસપાસ રસ્તા, ને સામે દુકાનો હતી, અને મોટું ચોગાન ત્રણે બાજુ બજારોવાળું થઈ રહેલું. એ સમયના મુખ્ય દરવાજાઓથી રસ્તા આવીને એ મેદાન અને મસ્જીદની આજુબાજુના રસ્તાઓને મળતા હશે. આ રસ્તાઓમાં હિંદુ નગર રચનાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ઉત્તર દક્ષિણ અને પૂર્વ પશ્ચિમ ખાસ મહામાર્ગો કરેલા હોય છે. એવા મહામાર્ગો ઈડરીઆ (દિલ્હી) દરવાજાથી અને જમાલપુર દરવાજાથી અગર બધ દરવાજાથી[૪] સીધા આવીને જુમામસ્જીદ આગળ મળતા હશે. ભદ્રથી આવેલો રાજમાર્ગ હાલ પણ જુમામસ્જીદ આગળ આવે છે, અને એક એવો જ રસ્તો માણેકચોકમાથી સીધો સારંગપુર દરવાજે જતો હશે. માણેકચોકના મેદાનની પૂર્વ તથા પશ્ચિમની હદને બન્ને છેડેથી ત્રણ દરવાજાનો તથા સારંગપુરનો રસ્તો નીકળતો હશે. પણ પૂર્વ હદને દક્ષિણ છેડેથી સારંગપુરનો, અને પશ્ચિમ હદને ઉત્તર છેડેથી ત્રણ દરવાજાનો રસ્તો ફંટાતો હશે એટલો ફેર હોવો જોઇએ એમ હાલ નિરીક્ષણ કરતા જણાય છે. હાલ ત્રણ દરવાજાવાળો રસ્તો જ ફક્ત પહોળો છે. જમાલપુર અગર બંધ દરવાજે અને ઇડરીએ દરવાજે જવાના સીધા રસ્તા હાલ પણ જણાય છે. ફક્ત એ રસ્તા પહોળા નથી. સારંગપુર જવા માટે હાલ સીધો રસ્તો નથી. રાયપુર ચકલામાથી અને ખાડીઆની ચોકી આગળથી સારગપુર જવા માટે એ જ રસ્તા હાલ છે. માણેકચોકમાથી સીધો સારંગપુર જવાનો રસ્તો બધ થઇ ગયો છે. એ કયા હશે તે જાણવાનું સાધન પણ જોઇએ તેવું નથી.

[૪] જમાલપુરની પૂર્વે જે બધ દરવાજો છે એ ઈડરીઆની સામેનો ખરો દરવાજો હોવો જોઇએ. એ બધ રહેવા માટે તરેહવાર વાત ચાલે છે, પરતુ શહેરનો કોટ થયો ત્યારે શરૂઆતમા એ બધ હશે એમ માનવાનુ કારણ નથી. એ દરવાજેથી જ ખરો રસ્તો જુમામસ્જીદ આગળ આવતો હોવો જોઇએ. જમાલપુરનો રસ્તો ત્યા મળે તો વાકો થાય, અને એ ખરી રીતે ભદ્રમાં શાહપુરના રસ્તાની સામે મળે એમ મારૂ માનવું છે.

ત્રણ દરવાજાથી આગનો મહામાર્ગ ગજમાર્ગ હોવાથી વાંકો કે સાકડો ન બન્યો. જમાલપુરથી અગર બન્ને દરવાજેથી અને ખડકીઆ ચકલેથી આવતા રસ્તા સાકડા અને વાંકા થઇ ગયા છે. મુસલમાન સમય સુધી શહેરની એવી દશા થઇ નહોતી. મુસલમાની રીવાજ પ્રમાણે મુખ્ય રસ્તા ઉપર અગર ચોગાન પાસે મસ્જીદ કરવામાં આવે છે અને એની રચના રસ્તો અને રસ્તાની શોભા બગડે તેવી રીતે કરતી નથી.

ઉત્તર દક્ષિણનો રસ્તો

પાનકોરના નાકાથી દિલ્હી દરવાજે જતો રસ્તો લગભગ સીધો છે. એની જમણા હાથની હારમાં હાલ ત્રણ પત્થરની મસ્જીદોની પછીત પડે છે અને એ સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયની છે એટલે જમણી હાર પુરાણા વખતની જ છે, અને મકાનો સીવાય તેમાં કાંઇ ફેર પડયો નથી એમ માની નકાય પરંતુ ડાબા હાથની હાર હાલ છે તેથી કાંઇક પાછળ હશે, અને સમય જતાં મકાનો આગળ વધીને એ રસ્તો સાંકડો થઈ ગયો હશે. એ રસ્તાનો ડાબો એટલે પશ્ચિમનો ભાગ અઢારમી સદીના અંતમાં ઉજડ હતો એ આગળ જોઇ ગયા છીએ. એટલે જ્યારે ફરી વસ્તી થતી ગઇ ત્યારે રસ્તો સાકડો થયો એમ માની શકાય.

રસ્તા કેમ બગડયા

મરેઠા સમયમાં પૈસા આપે તેને ગમે ત્યાં ગમે તેમ, ગમે તેવું મકાન બાંધવાની પરવાનગી મળતી હતી. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે ઘણા મહોલ્લા પડી ગયા છે, મહોલ્લામાં થઇને નવા રસ્તા પડયા છે, અને જુના રસ્તા ઓળખાતા નથી. એમ કહેવાય છે કે મરેઠા સમયમાં અમલદારને નાણાં આપનારને રસ્તા વચ્ચે મકાન બાંધવાની રજા પણ મળતી અને રસ્તો એટલો સાકડો થતો કે વાંકો થઇને જતો. રસ્તાની જમીન પણ દબાવી શકાતી. એટલે અહમદીનું તે જ સમયમાં લખાયલું લખાણ એ નજરે જોયેલી બીના છે.

આ પ્રમાણે અમદાવાદના મહામાર્ગ સાકડા અને વાંકા થયા અને કેટલાક પુરાઇ પણ ગયા. સારંગપુર જવાના મહામાર્ગનું પણ એમજ થયું છે. સારંગપુર દરવાજાના રસ્તા ઉપર જે રાણીની મસ્જીદ કહેવાય છે તે એ રસ્તા ઉપર આવેલી મસ્જીદ છે ત્યાંથી એ રસ્તો ખાડીઆમાં સાંકડો થઇને સીધો આવે છે, અને દેસાઈની પોળ આગળથી વાંકો વળી આગળ જાય છે. સારંગપુરથી રાયપુર ચકલે આવતો રસ્તો મહામાર્ગ નથી, પણ એક ચકલાને બીજા ચકલા

માણેકચોકથી સારંગપુરનો સીધો રસ્તો

સાથે જોડનારો રસ્તો માત્ર છે. એટલે સારંગપુરથી માણેકચોક જતો સીધો રસ્તો દેસાઈની પોળ આગળ હાલ અટકી જાય છે એ દેખીતું છે. સારંગપુર દરવાજાથી દેસાઈની પોળ સુધીનો આ સીધો રસ્તો ઘણો જ સાંકડો છે. પરંતુ એક વખતે એ ઘણો પહોળો હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ રસ્તે જે જે પોળો છે તેના દરવાજા જરા ઉંડે આવેલા છે. અને બહાર મકાનો થઇને જ રસ્તો સાંકડો થયો છે એમ ચોકખું જણાઈ આવે છે. એક વખતે શહેરના બીજા મોકળા ભાગમાં જઈ વસવાને બદલે હિંદુ વસ્તીના જથામાં જ ગમે તેમ કરીને, રસ્તા વચ્ચે ઘર કરી રસ્તા સાંકડા કરી નાંખીને પણ હિંદુઓની નવી વસ્તી શહેરમા વસી એમ દેખાઇ આવે છે.

સારંગપુરના જૂના રસ્તાનું સ્થાન

આ રસ્તો દેસાઇની પોળ પાસે અટકી ગયો એ જોયું. એ ઘણો પહોળો હશે એ પણ જોયું. દેસાઇની પોળ, હજીરાની પોળ અને લાલાવસાની પોળના પાછળના ભાગ એક બીજાને મળે છે ત્યા હાલ એક મોટો ઘુમટ છે અને એને લીધે જ 'હજીરા'ની પોળ નામ પડ્યું છે. એ હજીરાના ઘુમટ વગેરે આકાર અને કમાનો વચ્ચે કોતરેલી ચીરાગની આકૃતિ સરખાવતા અને જોતા એ પંદરમી સદી જેટલો પ્રાચીન જણાય જણાય છે. એના કદના પ્રમાણમા એની પશ્ચિમે મસ્જીદ હશે તે પણ મોટી જ હશે. એ હજીરાની પશ્ચિમે પત્થરના થાભલા વગેરે મસ્જીદની નિશાનીઓ હતી અને ખોદતા નીકળે છે એમ ત્યા હાલ રહેનારઓએ જોયેલું.[૫] હજીરાના કદના પ્રમાણમા ઓછામા ઓછી પોણોસોથી સો ફીટ લંબાઈની મસ્જીદ ત્યાં હોવી જોઇએ. એટલે એ આખી યે મસ્જીદ અને હજીરો રીવાજ પ્રમાણે સરિયામ રસ્તા ઉપર જ હશે અને આગળ જોયેલો દેસાઈની પોળ આગળ હાલ અટકેલો રસ્તો અસલ એ મસ્જીદની ઉત્તર હદને અડકીને જતો હશે એમ ખાત્રીપૂર્વક

[૫] હાલ એ જગ્યાએ રહેતા વકીલ બસીલાલ મણીલાલના વડુઆ મહેતા બાપુજી મહાસુખરામે મુસલમાનો પાસેથી હજીરાની આસપાસની એ જમીન લીધેલી, અને તે પછી બીજા ત્યાં વસેલા. એમ કહેવાય છે કે હજીરાની પોળનો કુવો એક વાવનો છેવટનો કુવો છે અને આથી ઉત્તર બાજુ વાવ હતી.

માની શકાય. માણેકચોકથી સારંગપુર દરવાજા સુધી સીધી લીટી દોરીએ તો આ હજીરો અને એની પાસેનો મસ્જદનો ભાગ, તથા સારંગપુર રાણીની મસ્જદ રસ્તાની બરોબર આસપાસ એટલે ઉત્તર દક્ષિણ આવી રહે છે. એટલે સારંગપુરની મસ્જદ અને હજીરાની પોળ તથા દેસાઇની પોળ મળે છે ત્યાં વચ્ચે છુપાઈ રહેલો હજીરો આ પ્રાચીન મહામાર્ગનું સ્થાન નક્કી કરે છે.

આ રીતે જુમા મસ્જદ આગળના મોટા ચોગાનને આ ચાર મહામાર્ગ ચારે દિશામાંથી આવીને મળે છે. બાકીના દરવાજામાંથી આવતા રસ્તા આ ચાર રસ્તાઓને મળતા હશે એમ માનીએ તો અમદાવાદની રચના હાવેલના વર્ણન ઉપરથી સ્વસ્તિક આકારની હશે એમ મનાય.[૬] પરંતુ દરિયાપુર, કાળુપુર, તથા આસ્તોડીએથી સીધા રસ્તા માણેકચોકમા આવતા હશે એમ હાલના રસ્તા જોતા જણાય છે; અને અસલ એમ જ હોય તો તો અમદાવાદ સ્વસ્તિક આકારે વસ્યું હશે એમ માનતા હરકત આવે. ઉપરના ત્રણ દરવાજાઓ સિવાય તો બાકીના દરવાજાના રસ્તા ઉપરના મહામાર્ગોને મળે છે.

આગળ જોયું તેમ ઇ. બી હાવેલ અમદાવાદને હિંદુ નગર રચનાના રચનાના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે બંધાયલું કહે છે, પણ હિંદુ શિલ્પશાસ્ત્રમાં આપેલા કયા પ્રકાર પ્રમાણે અમદાવાદની રચના થઈ તે હાવેલે જણાવ્યું નથી. હાવેલ હિંદુ નગર રચનાના કેટલાક પ્રકાર સચિત્ર વર્ણવે છે. પરંતુ અમદાવાદનો કયો પ્રકાર હશે તે એ ઉપરથી નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. આગળ જોયું તેમ ચાર મહામાર્ગ અને વચ્ચે દેવાલય તથા બીજા રસ્તા મળીને હિંદુ આકાર હશે એમ તો જણાય છે. એ આકાર સ્વસ્તિકનો હશે એમ ભ્રમ પણ થાય એવું છે. પણ તે બરોબર નથી.

રાજવલ્લભ એ ગૂજરાતના હિંદુસ્થાપત્ય માટે અગત્યનો ગ્રંથ છે. અમદાવાદ હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે બંધાયું છે એતો સિદ્ધ વાત છે. હાવેલ વર્ણવે છે તેના કરતા જુદા બીજા કેટલાક પ્રકારો પણ એ ગ્રંથમાં આપેલા છે. રાજવલ્લભ પ્રમાણે અમદાવાદ સર્વતોભદ્ર નામના નગરની જાતનું

[૬] સરખાવો E. B. Havell Ancient & Mediaeval Architecture. p. p. 14–17.

કહી શકાય. ‘સર્વતોભદ્ર’ લંબચોરસ અને કાટખુણાવાળું નગર છે. એટલે અમદાવાદ સંપૂર્ણ રીતે એ જાતનું નગર કહી શકાય એવું નથી. ભદ્રનો કિલ્લો સંપૂર્ણ રીતે ‘સર્વતોભદ્ર’ની જાતનો છે. અમદાવાદના કોટના જે કેટલાક ખાંચા અને ખૂણા પડે છે તે જોતાં સર્વતોભદ્રના નિયમને સહેજ વાંધો આવે છે. એજ ગ્રંથમાં કનિષ્ટ નગરને હજાર હાથનું, મધ્યમને ૧૫૦૦ હાથનું અને ઉત્તમ ને બે હજારનું કરવાનું કહ્યું છે.

શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે અમદાવાદની રચના

પરંતુ રાજાને રહેવાના નગરને ૪૦૦૦ થી ૧૬૦૦૦ હાથનું કરવાનું લખ્યું છે. હાથનો અર્થ શિલ્પશાસ્ત્રમાં ગજ કરવો કે હાથ એતો એ શાસ્ત્ર જાણનાર કહી શકે. આ નિયમ કદાચ ભદ્રના કિલ્લામાં જળવાયો હોય. પણ રાજવલ્લભમા બીજા પ્રકાર ગણાવતા લખ્યું છે કે સત્તર રસ્તાવાળું ઉત્તમ નગર તેર રસ્તાવાળું મધ્યમ નગર અને નવ રસ્તાવાળું કનિષ્ટ નગર કહેવાય છે. આ જોતાં અમદાવાદ તેર રસ્તાવાળા મધ્યમ નગરની ગણનામા આવે છે. અસલના બાર દરવાજામાથી નીકળતા બાર રસ્તા અને ભદ્રમાથી મુખ્ય ચોગાનમા શહેરની મધ્યમા આવી મળતો મુખ્ય રાજમાર્ગ તે તેરમો રસ્તો. બીજા નાના માર્ગ ગલીઓમાં ગણાય છે. એટલે દરવાજે લઇ જનારા મોટા માર્ગની જ ગણત્રી થઇ શકે છે. શિલ્પશાસ્ત્રમાં કહેલી નગર રચના પ્રમાણે અમુક માપની પહોળાઇના શહેરની લંબાઇમા પહોળાઇનો અમુક અંશ ઉમેરી લંબાઇ કરવી તે પ્રમાણે અમદાવાદની લંબાઇ છે ૧/૮, ૧/૧૦, ૧/૧૨ કે ૧/૧૬ ઉમેરી લંબાઈ કરાય છે. ભદ્રનો કિલ્લો પણ એ નિયમાનુસાર છે. શહેરના કોટને કાટખૂણા નથી એટલે એ સમકર્ણ નથી. પણ ભદ્રનો કિલ્લો સમકર્ણુ છે. નગર, નગરનું દેવ મંદિર અને ચોટવાની રચનાના નિયમો પણ શિલ્પશાસ્ત્રમા આપેલા છે. શહેરના મુખ્ય મંદિર કે મસ્જીદની આસપાસ જ ચોવટું અગર ચૌટું કરવાનો રિવાજ પ્રાચીન લાગે છે. અમદાવાદમાં માણેકચોકનું બજાર એ નિયમે પ્રાચીન છે. કયી કયી જાતના માણસને કયા વસાવવા અને કયી કયી દુકાનો કરવા દેવી વગેરેના નિયમો પણ છે; ઝાડ વાવવાના નિયમો પણ છે. અમદાવાદના હાલના સ્વરૂપ ઉપરથી કયા લોકો કયા, પ્રથમ વસ્યા હશે એ કહી શકાય તેમ નથી. શિલ્પશાસ્ત્રમાં વેપારીઓને મધ્યમા વસાવવાનું કહેલું છે. અમદાવાદમાં વેપારીઓને મધ્યમા વસવા દીધા હશે એમ માનવામા વાંધો આવે એવું નથી. પ્રવેશ

દ્વારના નિયમ પ્રમાણે દરવાજાઓને ઉત્સર્ગ નામના પ્રવેશ ફટી શકાય ઉત્સર્ગ નામના પ્રવેશમાં પહેલા બારણાની સામે જ બીજું દ્વાર હોય છે એટલે શત્રુ સામે રક્ષણ માટે એ સારું નથી સવ્ય અપસવ્ય અને પૃષ્ઠભંગ નામના પ્રવેશો પડેલા બે અમદાવાદમાં છે ભદ્રના કિલ્લાના મુખ્ય દરવાજામાં પેસી પછી જમણે હાથે વળીને અંદર પ્રવેશ થાય છે એ અપસવ્ય પ્રવેશ છે ખાનજહાન દરવાજામાં (બહારથી) પેસી પછી ડાબે હાથે અંદર પેસાય છે એ સવ્ય પ્રવેશ છે એ બે જ જાતો અમદાવાદમાં જુદી પડે છે. બાકીની સરખી છે (રાજવલ્લભ બીજો તથા ચોથો અધ્યાય) આ જોતાં અમદાવાદ હિંદુ રચના પ્રમાણે છે તે જણાશે

બીજી રીતે જોતાં અમદાવાદ પાટણ શહેરની જ બહુજ જૂની નકલ હશે એમ વધારે સંભવ છે હાલનું પાટણ શહેર અણહિલવાડ પાટણનો ત્રીજો અવતાર છે એટલે અસલ પાટણની રચના કેવી હશે એ પણ ધારવું એટલું જ અગર વધારે મુશ્કેલ છે બાદશાહ અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું ત્યારે પાટણની ગણત્રી હિંદના સારામાં સારા શહેરમાં થતી હતી, અને ગૂજરાતી બાંધકામ કરનારાઓને એ એક જ શહેર નમુના રૂપ હતું ભદ્રના કિલ્લાના વર્ણનમાં મીરાતે અહમદીના સ્પષ્ટ લખેલું છે કે એ પાટણના કિલ્લાના ઘાટનો બાંધવામાં આવ્યો હતો, અને એને ભદ્ર કહેતા એટલે અમદાવાદના કિલ્લાનું નામ પણ ભદ્ર પડયું એ જ ઉપરથી અહમદનગર (ઇડર પાસે) અને ચાંપાનેરના કિલ્લાના નામ પણ ભદ્ર પડયા[૭] આ ઉપરથી એમ ખાત્રીપૂર્વક માની શકાય કે અમદાવાદની બાંધણીમાં પાટણની નગર રચના ઉપર ખાસ આધાર રાખવામાં આવ્યો હોય પાટણ હિંદુ-ગૂજરાતી સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બાંધેલું શહેર હતું એટલે અમદાવાદ પણ એ જ રીતે બંધાયું હોય એમાં નવાઇ નથી શહેરનો સાધારણ આકાર, રસ્તા વગેરે, ઉપરાંત પોળો અને મહોલ્લાઓની બાબતમાં પણ અમદાવાદ પાટણનું જ અનુકરણ કર્યું છે પોળોથી ફાયદો છે કે નુકશાન એ વાત બાજુએ રાખીએ તો પોળોની રચનાથી અમદાવાદ હિંદુસ્તાનના શહેરોમાં ખાસ જુદું પડે છે

અમદાવાદ પાટણની નકલ

[૭] મીરાતે અહમદી ગૂ ભા ભા ૨ પૃ ૬

હિંદુ શહેરોની બાંધણીના સિદ્ધાન્તના બીજા ચિન્હો પણ શહેરમા હશે પરતુ ચાર ચાર સરકાર બદલાઈ, એટલે શહેર પણ એટલુ બદલાઇ ગયું છે કે એવા ચિન્હો જડતા નથી મરેઠા રાજ્ય પછી પણ લોકોની પોતપોતાના જથામા વસવાની ટેવને લીધે શહેરના કેટલાક ભાગ ગીચ થઇ ગયા અને કેટલાક આછા રહ્યા એવા ગીચ ભાગોમાથી નવી સુધારણા માટે નવા રસ્તા કરવા પણ મુસ્કેલ પડે છે બોમ્બે બરોડા રેલ્વે અમદાવાદ સુધી આવી ત્યારે પૂર્વમા કાળુપુર અને સારગપુર એ જ દરવાજા હોવાથી લોકની અવરજવાર માટે એ દિશામા વધારે દ્વાર કરવાની આવસ્યકતા જણાઇ એથી કાળુપુર-સારગપુરની વચ્ચેનો મોટો ગાળો તોડીને પાચકુવા દરવાજો બનાવવામા આવ્યો અને પૂર્વોત્તર દિશામા પ્રેમ દરવાજો બનાવ્યો આ બન્ને દરવાજાથી સીધા રસ્તા કરીને અસલના રસ્તાને મેળવવામા આવ્યા એ રીતે પાચકુવાથી ખાડીઆ-કાળુપુર-રાયપુર વિભાગને સગવડ પડે એવી રીતે રીચીરોડ બનાવવામા આવ્યો, અને એને ત્રણ દરવાજાના સરિયામ રસ્તા સાથે મેળવી દીધો આજ સુધી એ અમદાવાદનો ભારે અવરજવરવાળો રસ્તો છે અને માણેકચોક ઉપરાત ધધાદારીઓની જમાવટ મોટે ભાગે એ રસ્તા ઉપર તથા સ્ટેશનની આસપાસ છે હાલ શહેરની ધમાલ જોતા રીચીરોડ પણ નાનો જણાય છે પુરાતન અમદાવાદના ચોગાનો તો ઉડી ગયા પણ દસ ગાડા સાથે ચાલે તેના રસ્તા પણ રહ્યા નથી અમદાવાદની હાલની વસ્તી અને ધધાની ધમાલ જોતા રસ્તા છેક ખરાબ છે અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા જે પોળો વસી તે કોઇપણ જાતના નિયમ વગર થવાથી શહેરના રસ્તા અને રચનામા ઘણો બગાડો થયો છે, અને એને લીધે શહેરના કેટલાક ભાગ એક બીજાને અડકીને હોવા છતા એમા આવ જા કરવા માટે મોટા ચક્રાવા ખાઇને જવુ પડે છે. સારે નશીબે પોળોમા પાછળ નાની બારીઓ હોય તો તેનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

અમદાવાદ શહેરની રચના સુધારવા માટે ગીચ વસ્તીના ભાગ ખુલ્લા કરી પુરાતન અમદાવાદના વિભાગને અનુસરીને, અને એમ ન બને તો હાલના આરોગ્યના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને શહેરમા ફેરફાર કરવામા ન આવે ત્યા સુધી શહેરની રચના કદી આકર્ષક થાય નહિ પુરાતન રચના શાસ્ત્ર, શોભા, અને આરોગ્ય એ ત્રણે દૃષ્ટિએ થઈ હતી એ રચના શોધી કાઢવાનો મોટો આધાર

હાલ અવશેષ રહેલી મસ્જીદો છે અને એ આધારે દરેક દરવાજા સાથે જોડાતા સીધા રસ્તા થઈ શકે

અમદાવાદની રચનામા પોળો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે પોળો પાટણનું અનુકરણ છે એની ઝીણી વીગતમા પડવાનું આ સ્થળ નથી પરન્તુ પોળો

અમદાવાદની પોળો

ઘણે ભાગે કરીને શહેર વસ્યુ ત્યારથી જ થયેલી છે મોગલાઈ પહેલાના અમદાવાદના ઇતિહાસની મુસલમાન તવારીખો મા પોળોના ઉલ્લેખ ખાસ મળતા નથી પણ મીરાતે અહમદીમા ઘણા ઉલ્લેખો છે, અને મોગલાઈ પહેલાના દસ્તાવેજો જોતા પણ પોળો હોવાનું સાબીત થાય છે પોળો અમદાવાદની શરૂઆત થી જ હતી એમ માની લઇએ તો પણ હાલના સ્વરૂપે હતી એમ તો મનાયજ નહિ હાલની પોળો કેટલીક મરેઠા સમયમા અને કેટલીક ઇંગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆતમા વસેલી છે, અને એ વસતી વખતે કોઈ જાતની નિયમિત રચના કે સિદ્ધાન્ત જળવાયો નથી

પાછલા વર્ષોની અવ્યવસ્થામા જેમ જેમ પોળો વધતી ગઇ તેમ તેમ એની અગત્ય પણ વધતી ગઈ એ આગલો ઇતિહાસ જોવાથી સમજાશે નાતો

પોળો અને અમદાવાદની રચના

વધી ત્યારે નાતોની જે અગત્ય હતી તે પાછળથી ઘટી ગઈ તેમ પોળો વધી ત્યારે પોળોની જે અગત્ય હતી તે હાલ નથી ગઇ છે અમદાવાદના સામાજીક જીવનમા પોળોનું સ્થાન એક રીતે છે પરન્તુ જે મર્યાદા જાળવવા માટે પોળો વધી અને જેવી રીતે એની બાંધણી થઈ તે બધુ હાલના સજોગોમા પહેલા જેવી ઉપયોગિતા કે અગત્ય નથી બતાવતું હાલ તો પોળોએ અમદાવાદની નગર રચના,—અર્વાચીન શહેર સુધારણાના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને જોઇએ તો,—બગાડી છે જે ઐતિહાસિક સજોગોમા પોળો બધાઇ તે જ ઐતિહાસિક સજોગોને લીધે પોળો વાંકીચુકી ગલીઓવાળી, ગીચ, અને સાંકડી બની એક જાતિના સામાજિક બધારણવાળા બનતા સુધી એક જ જથામા એટલે એક જ પોળમા રહેતા તેથી વસ્તી વધતા પોળો ઘણી ગીચ બની ગઇ રાજ્યની અસ્થિરતા અને અવ્યવસ્થાને લીધે પોળોમાં છેક ખુણે જ સારા ઘર બાંધવાની લોક હિંમત કરતા, અને રસ્તા ઉપર ફક્ત પોળના બારણા અને અંદરના ઘરોની બોડી પછીતો કે કરા આવતા

હતા. અઢારમી, અને ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમા આવનારા મુસાફરો રસ્તા ઉપર બોડી ભીંતો જ જોવામા આવતી એમ લખે છે. એવી ભીંતોમા કોઇ કોઇ જગ્યાએ નાના જાળીઆં કે બાકા મુકવામાં આવતા. સારી બારીઓ મુકવાની હિંમત ચાલતી નહિ ચિત્રો કોઇ કોઈ જગ્યાએ ચીતરાવતા. એટલે કોઇ પરદેશીને શહેરના ઘરોના બારણા કયા હશે અને ઘર કેવા હશે એ જાણવું મુશ્કેલ પડતું, અને શહેરની રચના માટે વિચિત્ર ખ્યાલ બાંધીને જતા.

પોળોને લીધે અમદાવાદની રચના અને સુધારણાને માટે ભવિષ્યમા પણ જે પ્રયત્નો થાય તેમા કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો ઉકેલવાના આવી પડશે. પોળોના સામાજિક બધનો હવે કાંઈક શિથિલ થતા જાય છે. એટલે નગર રચના અને સૌદર્યની દૃષ્ટિએ તથા આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પોળોમા ફેરફાર કરવાનુ કામ ભવિષ્યમા બહુ મુશ્કેલ તો નહિ થઇ પડે. પરંતુ અર્વાચીન સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે નગર રચના સુધારવાનું કામ પોળોને લીધે ઘણું મોઘું અને અનેક હરકતો ભરેલુ તો થઇ પડશે એ પ્રશ્ન મરેઠી સમયના અંતમા હિંદુ વસ્તીથી ખીચો-ખીચ ભરાયલા શહેરના કોટની અંદરના પૂર્વ ભાગને વધારે આકારો છે. એટલે અમદાવાદની નગર સુધારણા શહેરના કોટની અંદરના પુરાણા ભાગમા નહિ પણ શહેર બહાર થવી જ ખાસ શક્ય છે લાલ દરવાજાથી કાળુપુરના મોટા નવા રીલીફ રોડના સવાલ વખતે થયેલી વિરૂદ્ધ ચળવળથી આ બાબતનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે શહેરના પૂર્વના ગીચ ભાગને આછો કરવા આ રસ્તાની ખાસ અગત્ય છે એ કારણથી રસ્તાની સામેનો વિરોધ અર્થ વગરનો છે. અમદાવાદની રચના સુધરેલી જોવાની ઇચ્છા રાખનારે હરકતો ખમવી પડે તો પણ ખમવી જોઇએ

પોળોને લીધે થયેલી મુશ્કેલી

શહેર બહાર જે નગર રચના થાય છે તેમા તો સારી નગર રચનાના સિદ્ધા-ન્તને અનુસરીને જ ચલાશે એમ આશા રાખી શકાય. સહકારી મડળીઓ જે નાના પરા વસાવે છે તેની રચના હાલના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે થાય છે હાલની મીરામ્સની નગર રચના જાણીતી છે એટલે એમા ઉતરવાની અહીં જરૂર નથી

એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે કામ કરવાનું હિંદુસ્તાનના હાલના કડીઆ સુતાર તથા સલાટો ભૂલી ગયા છે. અન્ય પ્રાંતોમા આમ છે ખરૂ. પરંતુ ગૂજરાતમા એનો સર્વાશે લોપ થયો નથી. આ-

પણ કડીઆ સુતાર તથા સલાટો આજે પણ અસલની પેઠે પ્રાચીન સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને ઉત્તમ કામ કરી શકે છે. ગઈ સદીમાં પ્રેમચંદ સલાટનું નામ જાણીતું હતું. પ્રેમચંદ સલાટે હઠીસિંહનું મંદિર બાંધીને આપણા સલાટો પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ઉત્તમ કામ કરી શકે છે એ સિદ્ધ કર્યું છે. હાલ આપણા શિલ્પીઓને

હાલના શિલ્પીઓ

જૈન કોમ સારામાં સારૂં ઉત્તેજન આપે છે. આપણાં ઘરને અગ્નિથી રક્ષિત બનાવવા માટે એમાં હવે લાકડું ઓછું વાપરે છે. એટલે સુતારનું કામ દીવસે દીવસે ઓછુ થતું જાય છે. લોખંડના પાટડા તથા કોંક્રીટનાં મકાનો થવાથી કડીઆ સુતરની પ્રાચીન બાંધકામની રીતોનો પણ લોપ થતો જાય છે. લોખંડનું મકાન આપણે ત્યા હજી એકે સો વર્ષનું થયું નથી. લાકડાનાં બસો વર્ષ જૂના છે. એટલે અગ્નિનો ભય બાજુએ રાખીએ તો કયું વધારે ટકે એ તો ભવિષ્ય જ કહી શકે. પરંતુ જમાના પ્રમાણે આપણા કડીઆ, સુતાર તથા સલાટ હાલની કેળવણી લઈ પ્રાચીન શિલ્પશસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી જુનું અને નવું સ્થાપત્ય સરખાવી એમના પૂર્વજોની પેઠે અદ્દ્ભુત મેળવણીથી નવું સ્થાપત્ય યોજે એમ દરેક દેશપ્રેમી ઇચ્છે.[૮]

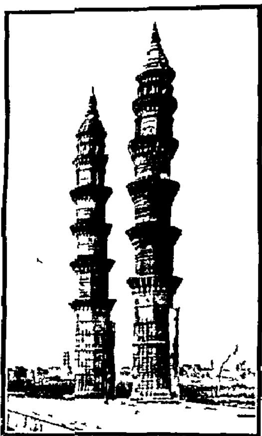
[૮] કડીઓ શબ્દ જૂની ગૂજરાતીના કડઇઓ શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યો છે. સુતાર શબ્દ સસ્કૃત સૂત્રધાર ઉપરથી નીકળ્યો છે. એક કોષમા આપ્યુ છે તેમ સૂતકાર ઉપરથી નહિ એમ લાગે છે. સલાટ શબ્દ પણ કોષ પ્રમાણે શિલાકાટના એ હિંદી ઉપરથી નહિ પણ શિલાપાટ અગર શિલાવટ એ જૂના ગૂજરાતી શબ્દ ઉપરથી શિલાટ થઈ સલાટ થયો છે એમ લાગે છે. આ બાબત કોઈ ભાષાશાસ્ત્રી કાઇ પ્રકાશ પાડશે.

(અ) મુહાફિઝખાંની મસ્જિદનો મીનાર
(ઉપરનો ભાગ)

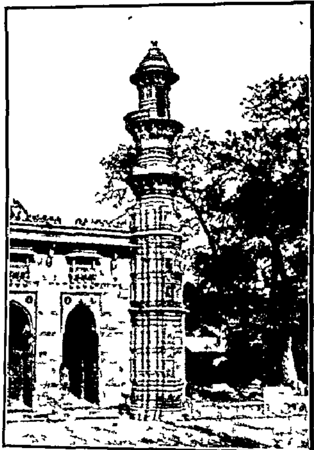

(આ) શાહપુર મસ્જિદનો મીનાર
(હિંદુ મંદિર જેવા ખૂણા બતાવે છે)

(અ) સ્ટેશનના મીનારા

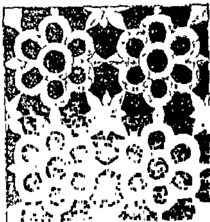
૩૪

(આ) મુહાફિઝખાંની મસ્જિદ (ઉત્તરનો ભાગ)

પ્રકરણ છવીસમું

પુરાતન અમદાવાદ

આગળ જોઈ ગયા કે અમદશાહે પ્રથમ ફક્ત ભદ્રનો કિલ્લો બાંધ્યો અને એની આસપાસ શહેર વસાવ્યુ. રોમની પેઠે અમદાવાદ પણ એક દીવસમા વસ્યુ નથી પાટણ અને ચંદ્રાવતીની વસ્તીઓને અહમદશાહ અમદાવાદ ઉપાડી લાવ્યા એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગાનવા જેવુ નથી. ભદ્રના કિલ્લાની આસપાસ ધીમે ધીમે શહેર વધતુ ગયુ કિલ્લાની પૂર્વે જુમા મસ્જીદ બંધાઈ અને એને શહેરનુ મધ્યબિંદુ બનાવીને શહેર વસાવવાનો નિયમ રખાયો. અહમદશાહે પોતે પોતાને માટે રોજો, પોતાના ભવિષ્યમા ઘણું વધનાર શહેરનુ બરોબર મધ્યબિંદુ ધારીને બનાવ્યો કિલ્લાની દક્ષિણે પુરાણું આશાવલ ધીમે ધીમે નવા શહેર સાથે એક થતું આવતુ હતું. શહેરના મોટા અમીરો અને મહાપુરુષો જે મહમૂદ બેગડાની પહેલા થઇ ગયા, તેમાના કેટલાકનું રહેઠાણ આશાવલમા હતુ. કિલ્લાની બહારના શહેરનો કોટ બનાવવાની રચના કદાચ અહમદશાહ અને એના પછીના બાદશાહોના મનમા હશે, પરંતુ મહમૂદ બેગડાએ એ કામ કર્યું એટલે શહેર વસ્યા પછી વસ્તીને અનુકૂળ પડે એવી રીતે જુમામસ્જીદને મધ્યમા રાખી મહમૂદ બેગડાએ કોટ બાંધ્યો. દરિયાપુર, કાળુપુર, સારંગપુર, તાજપુર, જમાલપુર, અજદરપુર વગેરે પરામાથી કેટલાક પરા આ કારણથી શહેર બહાર અને શહેરની અંદર હતા. શહેર આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે વસ્યુ છે એનું વર્ણન મીરાતે અહમદીમા કરેલું છે, અને અહમદશાહે કિલ્લો તથા કોટ એકદમ ત્રણ વર્ષમા બધાવી પછી શહેર વસાવ્યું એ અહમદીની

પોતાની વાત પોતાની જ વિરૂદ્ધ પડે એવી છે તે પણ આગળ વિસ્તારથી જોયું છે.

પુરાતન અમદાવાદ કેવું હશે એ કોઇ રીતે જાણવાનું હાલ સાધન નથી. શહેરની રચનાનું અનુમાન કરવાનો કાઇક પ્રયત્ન આગળ કર્યો છે. પરંતુ શહેરના કયા ભાગ પ્રાચીન છે તે હાલ બરોબર જાણી શકાતું નથી. મીરાતે અહમદીમા આપેલા શહેરના ભાગ મોગલ સમયના છે. એમા કેટલાક ભાગ બાદશાહી અમદાવાદના તો અવશ્ય હશે જ. અહમદીનો કર્તા લખે છે કે કેટલાક ભાગ ઓળખાતા નથી અને કેટલાક બદલાઈ ગયા છે. કેટલાક પરા યાદ ન આવવાથી લખ્યા નથી. એટલે અહમદીનું વર્ણન પણ સંપૂર્ણ નથી. ઉપર જોયા એ કાળુપુર દરિયાપુર આદિ તો બાદશાહી સમયના જ છે. પરંતુ અહમદીમા જણાવેલા બીજા અનેક મહોલ્લા, રસ્તા, બજારોના નામ પણ હાલ ખબર નથી અને છે તે ઓળખાતા નથી. બાદશાહી સમયમા પોળો હશે તો ખરી પણ કયી અને કેટલી હશે તે જાણી શકાતું નથી. માણેકચોકમા મહુરત પોળ શહેરના મહુરત સમયની છે એમ કેટલાક કહે છે તે માટે કાઇ આધાર નથી. માણેકચોક એક મોટુ ચોગાન હતુ અને ત્યા શહેરના બધા રસ્તા આવીને મળતા. એટલે પહેલી મુહૂર્તની પોળ ત્યા હોય એમ સંભવતું નથી. અમદાવાદ પાટણની રચનાને અનુસરીને વસ્યું છે અને મોગલાઇ આવી ત્યા સુધી વહીવટ વગેરેમા પ્રાચીન હિંદુ રીવાજો કેટલેક અંશે ચાલુ હતા તે ઉપરથી જણાય છે કે પાટણની પેઠે, શહેર પોળ અને પાડામા વહેંચાયલુ હશે.

બાદશાહી અમદાવાદ

હાલ પ્રેમ અને કાળુપુર દરવાજાની વચ્ચે ભંડેરીપુર છે તે ઘણું પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે શહેર વસાવવામા ભાગ લેનાર શેખ અહમદ ખટ્ટુના સમયમા થઇ ગયેલા એક સત સૈયદ મહમૂદ એરજી ઉર્ફે શેખપીર ત્યા રહેતા અને ત્યા એમની કબર છે એમ મીરાતે અહમદીમા લખેલુ છે આ ઉલ્લેખ અહમદીનો એટલે અઢારમી સદીનો છે. એટલે ભડેરીપુર નામ માટે શંકા કરી શકાય પરતુ શેખપીરની કબર પ્રાચીન જ છે, અને એ ભંડેરીપુરમા રહેતા એમ અહમદીના કર્તાએ કોઇ પ્રાચીન ગ્રંથના આધારે લખ્યું હોય તો ભડેરીપુર શહેરની અંદરના ભાગોમા સર્વથી પ્રાચીન ગણી શકાય.[1]

[1] મીરાતે અહમદી ભા. ૨. પૃ. ૩૮-૩૯.

શહેરની અંદરના બીજા ભાગોમા ઢીંકવા, હાજાપટેલની પોળ અને નીશાપોળના ઉલ્લેખો બાદશાહી સમયના મળી આવે છે વિ સ ૧૫૯૯ ના એક દસ્તાવેજમા ઢીંકવે હાજાપટેલની પોળનો ઉલ્લેખ છે[2] નીશાપોળનો ઉલ્લેખ વિ સ ૧૫૯૬ નો તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલીમા છે[3] ખાડીઆ પણ મોગલાઈ પહેલાનું હોય એમ જણાય છે આટલા નામ બાદશાહી સમયમા આજે પણ જણાય છે ઘણા નામ નાશ પામ્યા છે, અને મોગલાઇના નવા પઠી હાલ તે પણ બદલાઈ ગયા છે

[૨] ઢીંકવા મહોલ્લો આજે પણ જાણીતો છે પણ ધીમે ધીમે એ નામ વપરાશ માથી ઓછુ થાય છે ઢીંકવા ચોકીને લીધે હાલ નામ સચવાઈ રહેલુ છે ઇ સ ૧૮૨૪ની સર્વે વખતે શહેરના લત્તાઓના જે નામ આપેલા છે તેમા ઝવેરીવાડ ખાડીઆ અને ભંડેરીપુર તથા કાળુપુર લત્તાની વચ્ચે ઢીંકવાનુ સ્થાન છે સ ૧૫૯૯ ઇ સ ૧૫૪૨નો સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયનો એક દસ્તાવેજ છે (જુઓ હિ ગી પારેખનો ‘મધ્યકાલીન ગૂજરાત વિશેનો લેખ બુદ્ધિ પ્રકાશ પુ ૭૩ અ ૩-૪ પૃ ૧૦૮) एवं पचकुल प्रपतितौ । टींकूए पटिल-हाजा-ना मध्य पोलि तत्र मोदी जसासुत मोदी सारण तत्पुत्र नाराईणदास । આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ એ દસ્તાવેજમા છે આમા હાજાપટેલની પોળનુ સ્પષ્ટ નામ આવે છે પરંતુ તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલી (પૃ ૫૬) મા ‘હાજા પાટણિ’ એવુ નામ લખેલુ છે અને એ વિ સ ૧૬૭૧ જહાંગીરના સમયનો ઉલ્લેખ છે—एहवई स १६७१ वर्षे अहिम्मदावादा नगरइ हाजापाटणि चतुरविधि सघसाखि । હાજા પટેલની પોળ પહેલા મહોલ્લો હોય એમ જણાય છે મૂળ નામ હાજાપાટક હશે એમ લાગે છે આ ઉપરથી આ પોળ પ્રાચીન લાગે છે આ પોળ ઢીંકવા પાસે હાલ પણ છે અને એમા બીજી કેટલીક નાની પોળો છે

[૩] તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલી પૃ ૫૩ पाचदिवस अणसणइ अहिम्मदावाद नगरइ निशापाटकि वि स १५९६ वर्षे श्रीआणदविमलसूरी स्वर्ग हुओ । એક ખાસ ધ્યાનમા લેવા જેવુ છે કે તપાગચ્છની પટ્ટાવલીમા જે રીતી વગેરે અને સવતના કેટલીક વખત ઠેકાણા નથી. એટલે પાટક પાડો એવા શબ્દો તથા એકજ શબ્દ જુદી જુદી રીતે લખેલા માલુમ પડે છે આ નિશા પાટક અથવા નીશા પાડો હાલ ઝવેરીવાડની નીશાપોળ હોય એમ મને લાગે છે આશાવલમા પણ એક નીશાપુર હતુ તે આ જ હશે કે કેમ તે ચોક્કસ કહી શકાતુ નથી આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એ અમદાવાદની અંદર હોય એમ સમજાય છે

અમદાવાદની ઘણીખરી પોળો મરેઠા સમયમા વસેલી છે મરેઠા સમયના પાછલા ભાગમા હિંદુ લત્તાઓમા હિંદુ વસ્તી વધતા ઉપરાંત મુસલમાન લત્તાઓ ખાલી પડતા ગયા મુસલમાનોની ઘણી જમીનો મરેઠા અને બ્રીટીશ સમયમા વેચાઇ ગઇ તે હિંદુઓએ ખરીદી લીધી હિંદુ નામોની જે પોળો આજે દેખાય છે તે ઘણીખરી આ પ્રમાણે ઇ સ ૧૭૬૦ થી ૧૮૧૮ સુધીમા વસેલી છે મોગલાઈના છેવટના ભાગના કેટલાક દસ્તાવેજોમા જણાવેલા મહોલ્લાઓનો આજે પત્તો લાગતો નથી બાદશાહી સમયનું અજદરપુર જે શહેર બહાર તેમ જ અંદર હતું તેનું નામ આજે કોઇના જાણવામા નથી આમ બાદશાહી અને મોગલ સમયના અમદાવાદની ઝાંખી છાયા નક્કી કરતા પણ આપણને આજે મુશ્કેલી પડે છે મીરાતે અહમદીમા મોગલ સમયના ચકલાના નામ આપેલા છે તે આજે વપરાય છે, પરંતુ એમા રસ્તા અને મહોલ્લાના જે નામ છે તેમાના ઘણાનો આજે પત્તો લાગતો નથી

મોગલાઇ સમયનુ અમદાવાદ

મોગલ સમયના ચકલા અહમદીમા આ પ્રમાણે આપેલા છે ખાસબજાર, પાનકોટ (પાનકોર નાકા), માણેકચોક, હીંકવા ચકલો, ત્રણ લીંબડી, ભંડેરીપુર, ખાડીઆ ઉર્ફે અદાવરપુર ઉર્ફે અકબરપુર, રાયપુર, આસ્તોડીઆ, રાયખડ, ખાનપુર, શાહપુર, ઇડરીઆ ચકલો, સદરજહા, ઝવેરીવાડનો ચકલો આ બધા ચકલામા ચબુતરા હતા અને ત્યા રાત્રે કોટવાલના ચોકીદાર રહેતા આમા સદરજહા સીવાય દરેકના નામ આજે જાણીતા છે, અને એ જ જગ્યાએ આજે પણ પોલીસ ચોકી છે સદરજહાનો ચકલો કદાચ ખમાસાનો અગર જમાલપુર બાજુ કોઇ ચકલો હશે[૪]

ચકલા

[૪] મીરાતે અહમદી ભા ૨ પૃ ૮ અકબરપુરને બદલે કબીરપુર લખ્યુ છે પણ ખરૂ નામ અકબરપુર જણાય છે ખાડીઆનુ અકબરપુર નામ ખરૂ લાગે છે મીરાતે અહમદી કરતા પણ જુનો હી સ ૧૧૨૫નો અને એની આસપાસના ફારસી દસ્તાવેજોમા સારંગપુર તળીઆની પોળનો ઉલ્લેખ છે એ મોહોલ્લામા સારંગપુર, ચકલા અકબરપુર એમ સ્પષ્ટ લખેલુ છે અંગ્રેજી આવૃત્તિમા દરિયાપુર ચકલો વધારામા લખ્યો છે

આ ચકલા તે શહેરના મહોલ્લા હતા અને ચોકી પાસે ઘણુંખરૂ ચાર રસ્તા મળતા. ઇ. સ. ૧૮૨૪મા આ મહોલ્લા પ્રમાણે શહેર વહેંચાયલું હતું એ આગળ જોઇશું. આ સીવાય બીજા કેટલાક રસ્તાઓનાં નામ મીરાતે અહમદીમાં ગણાવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છેઃ—

(૧) ડુમનીવાડાનો રસ્તો,[૫] સારંગપુર દરવાજા તરફનો, આ રસ્તો શેખ શીરાજની હવેલી પાસે હતો; (૨) અકબરપુર અગર ખાડીઆ; આનું નામ અગાઉ ખાડીઆ હતું પણ અકબર બાદશાહના સમયમા

રસ્તા

ક્ષત્રીઓ આવીને વસ્યા અને નોકરીમાં રહ્યા એમણે અકબરપુર નામ પાડ્યું. હાલ જુનું નામ ખાડીઆ જ ચાલુ રહ્યુ છે ક્ષત્રીઓની વસ્તી પણ હાલ ફક્ત ખાડીઆમા છે ક્ષત્રીઓ અકબરના સમયમા વસીને સરકારી નોકરીમા રહ્યા તેથી પોતાના બાદશાહના નામ ઉપરથી અકબરપુર નામ પાડ્યુ એમ અહમદીનો કર્તા સ્પષ્ટ લખે છે. (૩) અસલોરીઆ અથવા આસ્તોડીઆનો રસ્તો તે માણેકચોક બાજુથી આસ્તોડીએ દરવાજે જતો રસ્તો હશે (૪) બુરહાનપુર ઉલમુલ્ક, ઇડરીઆ ચકલામા (૫) બુદ્હપુરનો રસ્તો, દરિયાપુર ચકલામા કહેવાય છે. (૬) ખાસ-બજાર, ભદ્ર આગળ. (૭) હલીમ બજારનો રસ્તો, લાલ દરવાજા પાસે (૮) કુસા બજારનો રસ્તો, શેખઉલ ઇસ્લામની[૬] મદ્રેસા પાસે (૯) સિકંદરખાનનો રસ્તો, ખમાસા આગળ. (૧૦) ઇતમાદ ઉલમુલ્કના બજારનો રસ્તો, ખાનપુર પાસે (૧૧) અહુખા ગૂજગતીનો રસ્તો, શાહ અલી રઝાની દરગાહ પાસે[૭] (૧૨)

[૫] આ રસ્તાઓમા નવાબઅલી અને સેડનની અંગ્રેજી આવૃત્તિ, નિઝામમુદ્દીન સાહેબની ગુજરાતી મીરાતે અહમદી ભા. ૨ જો અને પુરાતત્વના ભાષાંતરમા થોડો થોડો ફેર છે ડુમનીવાડને અંગ્રેજી અને પુરાતત્વના ભાષાંતરમા સારંગપુર તરફનો રસ્તો એમ લખ્યુ છે. ગુ. આવૃત્તિમા સારંગપુર દરવાજા આગળ ‘ દરપુ ’ નામનો રસ્તો પહેલો લખી પછી ડુમનીવાડનો રસ્તો શેખ સીરાજની હવેલી પાસે છે એ લખ્યુ છે કહેવાય છે કે આ રસ્તો શાહપુર પાસે છે. એટલે ખરી વાત નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે [૬] જો શેખ ઉલ ઇસ્લામ તે અબ્દુલ વહાબ હોય, અને એ જ અબ્દુલ વહાબનો રોજો હાલ મીરજાપુરમા છે તે હોય, અને રોજા પાસે જ મદ્રેસા હોય તો કુસાબજાર મીરજાપુરમા હશે એમ મનાય. [૭] આ રસ્તો હાલના દરિયાપુરમાથી ઝવેરીવાડમા

બે છત્રીનો રસ્તો સાંકડીશેરી પાસે.[૮] (૧૩) પાયબંરી રસ્તો, પાનકોરના નાક પાસે. (૧૪) ત્રીપોલીઆનો રસ્તો, ત્રણ દરવાજાનો. (૧૫) તાજપુરનો રસ્તો (૧૬) ભંડેરીપુરનો રસ્તો. (૧૭) બીડાનો રસ્તો, પહેલાંના દીવાન ઇતમાદખાંન હવેલી પાસે. આ રસ્તાનો પત્તો લાગતો નથી. (૧૮) પીલપીલી (પિપ્પિલી ? આ રસ્તાનો પત્તો નથી. એનું બીજું નામ દબંદપીલીનો રસ્તો એવું આપેલ છે.[૯] (૧૯) ખારદાર અથવા ખાનજહાન દરવાજા આગળનો રસ્તો. (૨૦) પાનકોરનો રસ્તો. (૨૧) માના રસ્તો, પખાલીઆ રસ્તાની પાછળ. (૨૨) પખાલીઆનો રસ્તો. (૨૩) જમાલપુર રસ્તો. (૨૪) જલાલપુર રસ્તો. (૨૫) ઝવેરીવાડનો રસ્તો. રતનપોળનો રસ્તો હશે. (૨૬) ઝામરી, માણેકચોકમાં.[૧૧] (૨૬) રાય બીરકલા રસ્તો. આના પત્તા નથી. (૨૭) અખાશેદના કુવાનો રસ્તો આ પ્રસિદ્ધ છે. હાલ આકાશેઠના કુવાની પોળ કહેવાય છે. (૨૮) ચંગીસપુરનો રસ્તો.[૧૨] (૨૯) દરિયાપુર રસ્તો. (૩૦) બહેરામ કુવાનો રસ્તો, આ પત્થરકુવો કહેવાય છે. (૩૧) ઝુઝારખાંનો રસ્તો.[૧૩] (૩૨) રાયખડ રસ્તો. (૩૩) હીરા-સુતારનો ચબુતરો, સાકડીશેરીમા છે એમ લખે છે, પણ હાલ પત્તો લાગતો નથી. (૩૪) ખાજા યુસુફનો રસ્તો. હાલ પત્તો નથી. (૩૫) ખ્વાસ ઉલમુલ્ક રસ્તો, શેખ ઉલ ઇસ્લામખાની ધર્મશાળા પાછળ. શેખ ઉલઇસ્લામખાં કયા તે પણ કહેવું મુશ્કેલ છે. (૩૬) ખુદાવંદખાંનો રસ્તો. એનો પત્તો લાગ્યો નથી. (૩૭) ખ્વાજી

આવતો હશે, [૮] સાકડીશેરી પાસે હાલ આ રસ્તો જણાતો નથી, સાંકડીશેરીનો રસ્તો મોગલ સમયનો હોય એમ જણાય છે. [૯] આ રસ્તો પાંચપટી હશે ? [૧૦] આ રસ્તાનું નામ 'માના' ગૂજરાતી આવૃત્તિમા આપેલું છે. અંગ્રેજીમાં 'નનપા'નો રસ્તો એમ લખ્યુ છે. પુરાતત્વના ભાષાંતરમાં 'માનપસ'નો રસ્તો લખ્યુ છે. પખાલીઆની પાછળ એવું અંગ્રેજી કે પુરાતત્વના ભાષાંતરમાં લખ્યું નથી. અંગ્રેજીમાં પખાલીઆનો રસ્તો જુદો આપેલો છે. તે ત્રણે ભાષાતરોમાં છે. પણ અંગ્રેજીમાં 'અખા-લીઆ' લખેલું છે. આ રસ્તો પખાલીની પોળ હોઇ શકે છે ? [૧૧] ઝામરી કોને કહે છે તે સમજાતુ નથી. અંગ્રેજી આવૃત્તિમા 'ઝાનવરી' લખેલું છે. [૧૨] આ રસ્તો દરિયાપુરમાં છે એમ પુછતા જણાય છે. ચંગીસપોળ તે આ હશે. ગહેર બહારના ચંગીસપુરને આ સાથે સબધ નથી. પ્રસિદ્ધ સરદાર ચગીસખાં દમીના સબધથી પરાની પેઠે આ રસ્તાનું નામ પડ્યું હશે. ગૂ આવૃત્તિમાં અંગીસપુર લખ્યુ છે તે ભૂલ હશે. અંગ્રેજીમા ચગરપુર અને પુરાતત્વમાં, ચગીરપુર લખેલું છે. આ હાલની ચંગપોળ હોય. [૧૩] જુજહારખા હબસીનુ મકાન હશે તેથી આ નામ પડ્યુ હશે. આ

રસ્તો.[૧૪] દોલતખાનો રસ્તો. હાલનું સારંગપુરમાં આવેલું દોલતખાનું હશે. (૩૯) ઢીકવાનો રસ્તો. માણેકચોકમાંથી કાળુપુર તરફ જતો રસ્તો છે. (૪૦) દરિયાખા મહેરમનો રસ્તો. આનો પત્તો લાગ્યો નથી. (૪૧) રંગરેજનો રસ્તો. કયા રસ્તાને રંગરેજનો રસ્તો એ વખતે કહેતા હશે એ નક્કી થતું નથી. (૪૨) અકાબી રસ્તો.[૧૫] (૪૩) રાણી સીરાનીનો (સીપ્રીનો?) રસ્તો. આ રસ્તાનો પત્તો લાગ્યો નથી. (૪૪) રાયપુર રસ્તો. (૪૫) રૂકનુલમુલ્કનો રસ્તો, પત્તો લાગતો નથી. (૪૬) રઝીઉલ મુલ્કનો રસ્તો. પત્તો લાગતો નથી. (૪૭) સીંગ ભગીનનો રસ્તો. આનો પત્તો લાગતો નથી. (૪૮) શેખ નુર સમરકંદીનો રસ્તો. આ રસ્તાનો પત્તો નથી. (૪૯) સુખાનો રસ્તો. આ રસ્તો જડી શકતો નથી. કોઇ પોળ હશે. (૫૦) ધ્યાસુદ્દીન રસ્તો આ રસ્તાનો પત્તો લાગતો નની. (૫૧) શાહ મકોખનો રસ્તો, જુના સુબા સુજાતખાના ઘરની પાસે. આ રસ્તો હાલના સલાપોસ રસ્તામાથી કોઈ બાજુ ફંટાતો હશે. (૫૨) ઇતમાદખાની ધર્મશાળાનો રસ્તો. પત્તો લાગ્યો નથી. (૫૩) સૈફખાનો રસ્તો,[૧૬] અથવા નાગોરી સરાઇ. (૫૪) સીકંદરખાનો રસ્તો ઉર્ફે સરાઈ ખેદકર. (૫૫) દરજીઓની ધર્મશાળાનો રસ્તો. પત્તા લાગેલા નથી (૫૬) શેખ ફરીદ અથવા બુખારાનો રસ્તો. આ રસ્તો હાલના ભગુભાઈના વંડાની પશ્ચિમે છે એમ કહે છે. જહાગીરના સમયમા શેખ ફરીદ બુખારીએ બુખારા મહોલ્લો ભદ્રની પાસે વસાવ્યો હતો તેનો આ રસ્તો છે. (૫૭) મુહમ્મદ ભટ્ટીની ધર્મશાળાનો રસ્તો, ત્રણ દરવાજાની પાસે હતો એમ અહમદીમાં લખેલું છે. (૫૮) દસ્તુરખાની ધર્મશાળાનો રસ્તો, આસ્તોડીઆ પાસે.[૧૭] (૫૯) અઝીઝ ઉલમુલ્ક રસ્તો, જમાલપુર પાસે (૬૦) આલમ બુરહાન રસ્તો અથવા પટવા શેરી. (૬૧) ધાલીબખાનો રસ્તો, રાયપુરમા છે એમ અહમદીમા લખ્યું છે.

લત્તો હાલ પત્થરકુઆ પાસે સીદીવાડ છે ત્યા હશે. [૧૪] આ રસ્તાનો પત્તો નથી. ગૂ. આવૃત્તિમા ખ્વાજી છે. અગ્રેજી અને પુરાતત્વમા 'હાજી' છે. પુરાતત્વમા એની નીચે નોધમા લખે છે કે 'મૂળમા ખ્વાજી છે.' [૧૫] ગૂ. આવૃત્તિમા 'કાબી' લખેલું છે. આ રસ્તાનો પત્તો નથી. [૧૬] ગૂ. આવૃત્તિમા 'યુસુફખા' લખ્યુ છે પણ બીજી બન્ને આવૃત્તિઓમા સૈફખાં છે. આ નાગોરી સરા ઝવેરીવાડામા હતી એમ કહેવાય છે. હાલ ઝવેરીવાડા પાસે નાગોરીસરા છે તે જ આ હશે એમ ચોક્કસ મનાય છે. પ્રસિદ્ધ સુબા મુહમ્મદ સફી ઉર્ફે સૈફખાના નામ ઉપરથી રસ્તાનું નામ પડયું હોય એમ જણાય છે. [૧૭] હાલ આસ્તોડીઆ ચકલામા દસ્તુરખાની મસ્જીદ જાણીતી છે. ત્યા સરાઈ અને

(૬૨) ફરીદપુરનો રસ્તો, કાળુપુર ચકલામાં મળતો એમ લખે છે.[૧૮] (૬૩) ખજુરી રસ્તો,[૧૯] વલંદાની હવેલી આગળ (૬૪) ગુંદી રસ્તો, પાનકોરની ડાબી બાજુએ છે એમ અહમદીમાં લખેલું છે. અમદાવાદમા ગુંદીની પોળ છે, પણ એ પાનકોરના નાકા પાસે નથી. (૬૫) કંદોઈ શેરીનો રસ્તો, પાનકોરના નાકા પાસે[૨૦] (૬૬) કામીલ ઉલમુલ્ક, રાણી રૂપમોહીનીની મસ્જીદની પાછળ[૨૧] (૬૭) કોઠારી હલીમનો રસ્તો આ ક્યા હશે તે જણાતું નથી[૨૨] (૬૮) લાલબાઇ રસ્તો. કોઇ પોળ હોય એમ જણાય છે. (૬૯) મલેક નમીર રસ્તો, સુલતાન અહમદ ગૂજરાતીની દરગાહ પાસે છે એમ અહમદી જણાવે છે હાલ પત્તો નથી. (૭૦) મલેક બનાદર, ભડેરીપુરના ચકલામાં[૨૩] (૭૧) મુહાફિઝખાંનો મસ્જીદનો રસ્તો આ રસ્તો હાલ ઘીકાટાનો રસ્તો છે. (૭૨) માણેકચોકનો રસ્તો. (૭૩) રાણીના હજીરાનો રસ્તો માણેકચોકમાથી રાણીના હજીરા પાસે થઈ કોઇ બાજુ જતો હશે

આ પ્રમાણે રસ્તા ગણાવીને મીરાતે અહમદીનો કર્તા અલી મુહમ્મદખા લખે છે કે "આ વખતે ઇમારતો તુટી ને પડી ગઇ છે ખંડેરો એટલા બધા થઇ ગયા છે કે કેટલાક અજાણ્યા નવા નવા રસ્તા મકાનોના ચોકમા

રસ્તો હશે [૧૮] આવા ઘણા રસ્તાના ઠેકાણા અહમદીમા આપેલા છે, કેટલાક એકના એક લાબા રસ્તાના જુદી જુદી જગ્યાએ જુદા નામ હોય એમ પણ બને છે. [૧૯] આ ખજુરીની પોળ હોય? પરતુ હાલની ખજુરીની પોળ વલદાની હવેલી આગળ નથી પણ માણેકચોકથી કાળુપુર જતા રસ્તા ઉપર છે. પહેલા જ્યારે રીચીરોડ નહોતો થયો ત્યારે ખજુરીની પોળ વલદાની હવેલીની પાસે નીશાની તરીકે લખી હોય [૨૦] આ રસ્તો કદોઈ ઓળ હોય કે નહિ તે કહેવાય નહિ. પાનકોરના નાકા પાસે બીજી કદોઈ શેરી હોઇ શકે. જો કદોઇ ઓળ જ હોય તો તે જેમ પાનકોર પાસે કહી શકાય તેમ વલદાની પાસે ખજુરીની પોળ કહી શકાય. પરતુ આ કોઇ બીજી કદોઈ શેરી હોય એમ લાગે છે [૨૧] આ રસ્તો મીરઝાપુરમા હશે એમ લાગે છે. ગૂ. આવૃત્તિમા રાણી રૂપમતી લખેલુ છે અગ્રેજી અને પુરાતત્વના ભાષાતરમા રૂપમોહિની છે. [૨૨] ગૂ. આવૃત્તિમા 'હલીમની કોટડી' એમ લખ્યુ છે અગ્રેજીમા કોઠી (Kothri) હલીમ એમ લખ્યુ છે પુરાતત્વમા કોઠારી હલીમ લખ્યુ છે. આ રસ્તો શાહપુર પાસે હલીમની ખડકી પાસે હોય? [૨૩] ગૂ આવૃત્તિમા 'મલેક બના' લખ્યુ છે. અગ્રેજી અને પુરાતત્વમા 'બનાદીર છે.' આ ભડેરીપુરનુ જ ફારસી અપભ્રશ રૂપ હોય?

ઓસરીઓમા અને દીવાનખાનાંઓમાં પડી ગયા છે. બરોબર જોડાયલા રસ્તાઓ (અસલના રાજમાર્ગો) કામ વગરના અને હવડ પડી રહ્યા છે." અઢારમી સદીના અંતમાં અમદાવાદની આવી દશા થઇ હતી. હાલ સાંકડીશેરી છે એ મોગલ સમયમાં હોય એમ લાગે છે. અસલ એ મોટો રસ્તો હશે અને સારંગપુર તરફ સીધો જતો હશે એમ માનવાને કારણુ છે. સત્તરમી સદીમા આવેલો મુસાફર થેવેનો માણેકચોકમા. રાણીના હજીરા પાસે કોઈ ધર્મશાળામા ઉતર્યો હતો એમ એ પોતે લખે છે. ત્યાથી એ વલંદાની હવેલીમા ગયો હતો. એ લખે છે કે ડચ (વલંદા) લોકો મોટામા મોટા અને પહોળા તથા લાબા એવા રસ્તા ઉપર રહ્યા હતા અને એને પશ્ચિમ છેડે ત્રણુ મોટી સુંદર કમાનો છે. આ વર્ણન ત્રણુ દરવાજાવાળા રસ્તાનું છે. એ રસ્તો હાલની માફક રીચીરોડને ન મળતા માણેકચોકના મોટા ચોગાનની ઉત્તર સીમા બનતો હતો. રીચીરોડ તે વખતે હતો નહિ. મુસાફર થેવેનો લખે છે કે અમદાવાદ સુરતથી બમણું મોટું શહેર છે પણ સુરત જેટલું ભરચક નથી '[૨૪] અત્યાના ભરચક અમદાવાદમા રહેનારા આ વાત માનશે? સુરતથી બેવડું તો અમદાવાદ આજે પણ છે. અઢારમી સદીના અંતમા અનેક વાર મરેઠાઓએ લૂંટયા છતા સુરતની વસ્તી આઠ લાખની ગણાતી હતી તો થેવેનો આવ્યો ત્યારે એની સંપૂર્ણ ચઢતી હશે (ઇ. સ. ૧૬૬૬) અને એ સમયે અમદાવાદ એનાથી બમણુ હશે. એટલે અમદાવાદની વસ્તીનો અને વિસ્તારનો ખ્યાલ સહેજ આવી શકશે.

શહેરની અંદરના ભાગની પુરાતન સ્થિતિ જોઇ. મરેઠા સમયમા એની જે દશા થઈ તે પણ જોઇ. હાલની સ્થિતિ પણ જોઇએ છીએ. શહેર બહારની સ્થિતિનુ વર્ણન પરાના પ્રકરણમા કર્યું. એ પરાનુ વર્ણન અને સંખ્યા જોતા અમદાવાદની વસ્તી અને વિસ્તારનો ખ્યાલ આવી શકશે. મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે દક્ષિણ તરફ શહેર એટલું વધેલ હતું, અને બાદશાહી સમયમા મહેમદાવાદ વધવાથી મહેમદાવાદ અને અમદાવાદ વચ્ચેના રસ્તા ઉપર દુકાનો વગેરે વસાવી એવું જોડી દીધુ હતુ કે આખુંયે એક મોટું શહેર હોય એમ લાગતુ હતું. છેક ૧૭૮૦ મા જેમ્સ ફોર્બ્સ આવ્યા અને ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમા ટોડ અને બ્રીગ્સ અમદાવાદમા આવ્યા ત્યારે શહેરમા અને શહેર

[૨૪] Thevenot's Travells p. 9-12.

બહાર ખંડેરો પુષ્કળ હતાં ઓગણીસમી સદીમાં રેલ્વે થતાં પહેલાં સુરત અને ખંભાતથી મુસાફરો માતર અને બારેજા થઈને અમદાવાદ આવતા. બ્રીગ્સ લખે છે કે શહેરની પાસે આવતાં દસ માઈલ છેટેથી ખંડેર મહેલો, તુટેલા મીનારાઓ, ભોંયરાં, હવડ મસ્જીદો વગેરેના અસંખ્ય અવશેષો દેખાવા માંડે છે હાલ કોઈ કોઈ જગ્યાએ ભોંયરાં અને ખાસ મરામતથી ઉભી રહેલી મસ્જીદો અને રોજા સીવાય એ પ્રાચીન ખંડેરોનું નામ નિશાન પણ આપણે જોતા નથી ઘણી સામગ્રી નવા મકાનો બાંધવામાં વપરાઈ ગઈ છે એની જગ્યાએ હવે પાધર ખેતરો થઈ ગયાં છે હાલના જૂજ અવશેષો તો નવી ઢબના મકાનોમાં ઢંકાઈ ગયા છે એટલે ટોડ અને બ્રીગ્ઝે જોયેલાં ખંડેરો જેવું શહેરમાં કે બહાર આજે કાંઈ દેખાતું નથી બ્રીગ્ઝ એ વખતના ખંડેરો જોઈ લખે છે કે " અમદાવાદ કવિની કલ્પના અને ચિત્રકારની પીંછીને લાયક છે '[૨૫] અમદાવાદના ખંડેરોની દશા જોઈ મીરાતે અહમદીનો કર્તા નીચેનું કવિત લખે છે

આ કસ્ર કે બા ચર્ખ હમીઝદ પહેલુ,
બર દર્ગહે આં શહાં નેહાદન્દ રુ,
દિદેમ કે કગરેઅશ ફાખ્તા,
બેનશિસ્તા વ મીગુફ્ત કે કૂ કૂ કૂ કૂ

અર્થ [૨૬]પેલો મહેલ જે આકાશને કોણી મારતો હતો તેણે પેલા બાદશાહોની દરગાહ પર મોઢું મુક્યું છે (અર્થાત્ પડી ગયો છે) એના કાંગરા પર એક હોલો બેઠેલો મેં જોયો, જે કહેતો હતો કે 'કૂ કૂ કૂ કૂ' અર્થાત્ કયા ? કયા, ? મોતને કોણ આધીન નથી ?

ઇ સ ૧૮૧૮ માં અગ્રેજ સરકારે અમદાવાદ લીધું એ વખતે શહેરની જે સ્થિતિ હતી તે આગળ જોઈ ગયા શહેર લીધા પછી ૭ વર્ષ, ઇ સ ૧૮૨૪ માં કાંઈક પદ્ધતિસર શહેરની સરવે (માપણી) થઇ એ સરવે વખતે શહેરની જે સ્થિતિ હતી તે આ પ્રમાણે છે –[૨૭]

ઇ સ ૧૮૨૪ માં શહેરમાં (૧) ખાનપુર, (૨) શાહપુર, (૩) મીરઝા-

[૨૫] બ્રીગ્ઝ સીટીઝ ઓફ ગુજરાષ્ટ્ર [૨૬] મીરાતે અહમદીની પુરવણીનું ભાષાંતર પુરાતત્વ પુ ૪ અંક ૧–૨ પૃ ૩૩ અર્થ રા ચુ પુ બારોટે કરેલો છે [૨૭] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૧૭–૩૨૦.

પુર, (૪) ઇડરીઆ, (૫) દરિયાપુર, (૬) ઝવેરીવાડ, (૭) ઢીકવા, (૮) તીન લીંબડી, (૯) ભંડેરીપુર, એ પ્રમાણે નવ જીલ્લા શહેરના ઉત્તર ભાગમા હતા. (૧) ખાડીઆ, (૨) સારંગપુર, (૩) રાયપુર, (૪) આસ્તોડીઆ, (૫) જમાલપુર, (૬) રાયખડ, (૭) ભદ્ર, (૮) ખાસબજાર, (૯) પાનકોર, (૧૦) માણેકચોક, એ પ્રમાણે દશ જીલ્લા શહેરના દક્ષિણ ભાગમાં હતા. ૧૮૨૪ મા શહેરમા કુલ ધરતી સંખ્યા ૨૯૧૯૯ હતી. એમા ૨૨૨૮૨ હિંદુના, ૬૯૧૩ મુસલમાનના અને ચાર પારસીના હતાં. એ વખતે શહેરના પૂર્વ પશ્ચિમ બે ભાગ પાડીએ તો પૂર્વમા વસ્તી વધારે હતી અને પશ્ચિમમા ઓછી હતી. પશ્ચિમ ભાગમા છેક વેરાન જેવું હતું એમ કહીએ તો ચાલે દરેક જીલ્લાની વીગત આ પ્રમાણે હતી:—

ખાનપુરઃ વિસ્તાર નાનો હતો. જમીન ખાડા ટેકરાવાળી, અને થોડો ભાગ ખેડાતો હતો. જીલ્લાના ઉત્તર ભાગમા થોડા ઘર હતા. કુલ ૨૪૪ ઘર હતાં તેમા ૧૧૧ હિંદુના અને ૧૧૩ મુસલમાનના હતા. જુના મકાનોમા બાગ સાથે ચાંદા સુરજનો મહેલ હતો. આલમ ચીસ્તી (સૈયદ આલમ)ની મસ્જીદ અને મીદી હાલીમની ઘુમટ વગરની મસ્જીદ હતી. એ મસ્જીદ મરેઠા સમયમા કિલ્લાની પેઠે વપરાઇ હતી અને શેલુકરના વખતમા એણે તોપોનો મારો જોયો હતો એમ કહેવાય છે.

શાહપુરઃ કુલ ૨૬૪૫ ઘર હતા. તેમા ૧૯૪૯ હિંદુનાં, અને ૬૮૬ મુસલમાનના હતા. વચ્ચેના કેટલાક ભાગમા શાક અને બાજરીનું વાવેતર થતુ હતું. જાહેર મકાનોમા બે મુસાફરી બગલા, સાત મદિરો, અને તેર મસ્જીદો હતી. મંદિરોમા એક સદુબાઈ ભાટણનુ મદિર હતું. એની વાત આગળ આવી ગઈ છે. મસ્જીદોમા કાજી મુહમ્મદ ચીસ્તીની મસ્જીદ ખાસ પ્રસિદ્ધ હતી.

મીરઝાંપુર આ જીલ્લો પ્રથમ મુસલમાનોનો હતો. ૧૮૨૪ મા આની જમીન ખરબચડી હતી અને એમા ખેતી થતી કુલ ૧૦૨૬ ઘર હતા, તેમા ૩૧૦ હિંદુના અને ૭૧૪ મુસલમાનના હતા. મકાનોમા તેર મસ્જીદો, એક મદિર, અને એક મુસાફરી બગલો હતો એમા મલીક શાબાની મસ્જીદ મોટા સાઠ ફીટ ફરતા ઘુમટવાળી હતી (?)

ઇડરીઆઃ આ જીલ્લામા ૧૯૦૯ ઘર હતા, તેમા ૧૬૧૯ હિંદુના અને ૨૯૦ મુસલમાનના હતા આ જીલ્લામા મોટે ભાગે કડીઆ, કુંભાર, અને

૨૯૦ મુસલમાનનાં હતા. આ જીલ્લામાં મોટે ભાગે કડીઆ, કુંભાર, અને ઢેડની વસ્તી હતી. એમાં તેર મસ્જીદ, ચાર દરગાહ અને અગીઆર મંદિરો હતા.

દરિયાપુરઃ આ જીલ્લામાં પડતર જગ્યા ઘણી ઓછી હતી. કુલ ૧૫૯૮ ઘર હતા, તેમાં ૧૪૬૦ હિંદુનાં અને ૧૩૮ મુસલમાનના હતાં. હિંદુમા મોટી વસ્તી કણબીઓની હતી. અગીઆર મસ્જીદો, ચાર દરગાહ અને વીશ મંદિરો હતાં. એમા એક મંદિર કોઈ સતીનું હતું.

ઝવેરીવાડોઃ આ જીલ્લામા કુલ ૯૨૮ ઘર હતાં. તેમાં ૮૬૦ હિંદુનાં, ૬૭ મુસલમાનના અને એક પારસીનુ હતું. આ જીલ્લાના પૂર્વભાગમા મોટે ભાગે વાણીઆ (શ્રાવક)ની જ વસ્તી હતી. પશ્ચિમ ભાગમાં થોડી જમીન પડતર હતી, અને થોડીમા ખેતી થતી. ૭ મસ્જીદો તેર જૈન મંદિરો અને અપાસરા, ચૌદ હિંદુમંદિરો એક ધર્મશાળા, અને પાંજરાપોળ એટલાં મકાનો આ જીલ્લામા છે. શાહ અલી રઝાકનો રોજો અહીં છે તે અહમદશાહના સમયનો કહેવાય છે. આ ઝવેરીવાડો હાલ ફક્ત રતનપોળની અંદરનો ગણાય છે પણ ૧૮૨૪ મા સીવીલ ઇસ્પીતાલ અને એની આસપાસનો ભાગ એમા ગણાતો હતો.[૨૮]

ઢીંકવાઃ આ જીલ્લો ઝવેરીવાડાની પૂર્વે નાનો છે; પણ ગીચ વસ્તીવાળો છે, અને ખાસ કરીને જૈનોની વસ્તી વધારે છે. કુલ ૧૪૪૬ ઘરમાં ૧૩૧૩ હિંદુના અને ૧૩૩ મુસલમાનના છે. એમા ત્રણ મસ્જીદો, આઠ જૈનમંદિરો અને અપાસરા તથા બાર હિંદુ મંદિરો છે. એક ધર્મશાળા છે. આ જીલ્લો

[૨૮] ઝવેરીવાડો અમદાવાદની બાદશાહીના સમયનો હોય એમ જણાતું નથી. શાહજહાના સમયમા ઝવેરી શાંતિદાસ એ લત્તામા વસ્યા, એમના કુટુંબમાં તે સમયથી આજ સુધી અમદાવાદની નગરશેઠાઈ ચાલે છે. એટલે વહેલામા વહેલો શાહજહાના સમયથી ઝવેરીવાડો થયો લાગે છે. તેથી અગાઉ એ ભાગ ઢીંકવામા કે બીજા કોઈ લત્તામા ગણાતો હવે. પાનકોરના નાકાથી ધીકાંટે જતા રસ્તાની પૂર્વે હાલ ઝવેરીવાડો છે. અગાઉ એની પશ્ચિમે પણ ઝવેરીવાડો હતો. હાલ નગરશેઠનો વંડો અને સીવીલ ઇસ્પીતાલ પાસે ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમા વેરાન હતુ. એ સદીની શરૂઆતમાં દીવસે પણ ત્યા થઈ જતા ભય લાગતો. ઝવેરીવાડામા આજે પણ નગરશેઠના કુટુંબીઓ વસે છે. જૈનોની એમા ખાસ વસ્તી છે. શાહ અલી રઝાકનો રોજો આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના નકશામા દરિયાપુર બાજુ ઝવેરીવાડથી જરા છેટો મુકયો છે.

ા બાદશાહી સમયનો છે. એના ઉલ્લેખો આગળ જોયા છે. અગાઉ એ
ા કરતાં વિસ્તારમાં મોટો હોય એમ જણાય છે. ઢીંકવા નામ શા ઉપરથી
યું હશે તે જાણવામાં નથી.

ત્રણ લીંબડી: દરિયાપુર અને ઢીંકવાની વચ્ચે ત્રણ લીંબડી છે. એના
ાર ભાગમા વસ્તી આછી છે પણ બીજા ભાગ ગીચ છે. એમા મોટે ભાગે
ારા, વાણીઆ અને બ્રાહ્મણ છે કુલ ૨૪૦૦ ઘરમા ૧૫૦૪ હિંદુ અને
ાર મુસલમાનના છે. જૂના મકાનોમા ૨૨ મસ્જીદો હતી નવગજા પીર અહી
ાવેલા છે. નવ હિંદુ મંદિરો અને એક ધર્મશાળા છે.

ભડેરીપુર: આ જીલ્લો પ્રેમ અને પાચકુવા દરવાજાની વચ્ચે કોટની
ગે છે. કુલ ૨૫૦૭ ઘરમા ૯૬૭ હિંદુ અને ૧૫૪૦ મુસલમાનના છે હિંદુમા
ણબી અને ખત્રી ખાસ છે મુસલમાનમા વહોરા ખાસ છે. એમા તેત્રીસ
સ્જીદો, વીસ દરગાહો, સાત મદિરો, એક નાનું તળાવ, એટલુ હતું. તળાવને
ન તળાવડી કહે છે આશાભીલની છોકરી ઉપરથી એ નામ પડ્યુ છે એમ
ણાય છે. તળાવડીની આસપાસ મશરૂકુવા હતા તે રેશમ ધોવાના કામમા
ાવતા હતા ભડેરીપુર જુનો લત્તો ગણાય છે

ખાડીઆ: આ જીલ્લો નાનો છે પણ ગીચ છે ભંડેરીપુર, ઢીંકવા,
યપુર અને સારગપુરની વચ્ચે એ આવેલો છે એમા ૧૫૨૫ ઘર હતા, તેમા
૩૦૩ હિંદુના અને ૨૨૨ મુસલમાનના હતા એક મસ્જીદ અને સાત મદિરો
ા આ જીલ્લો ઘણા જુના સમયથી ખાડીઉં કહેવાય છે. એ નામ કદાચ
ાની જમીન ખાડા જેવી નીચી હશે તેથી પડ્યુ હશે મીરાતે અહમદીમા
ખેલું છે કે અકબરશાહના રાજ્યમા ક્ષત્રી લોકોએ વસીને એનું નામ અકબરા-
ાદ પાડેલુ હાલ ખાડીઉં કહેવાય છે એ ઉપરથી જુનું નામ જ લોકોએ ચાલુ
ાખ્યુ એમ જણાય છે ઉપર લખેલા ૧૮૨૪ ની સર્વેના હેવાલમા ખાડીઆમા
ેક મસ્જીદ લખેલી છે. પરતુ કેટલીક દરગાહો ખાડીઆમા છે. ખાડીઆમા
હેલા મુસલમાનની વસ્તી હોય એમ પણ લાગે છે. હાલ હજીરાની પોળનો
ાગ એમા વસતા નાગરોએ અગાઉ મુસલમાનો પાસેથી વેચાતો લીધેલો અને
ીજી ઉતરતી નાતોના હિંદુઓને પણ પછી વસાવેલા એવા દાખલા સનદો
ઉપરથી નીકળે છે હજીરાની પોળ અંદર આવેલા એક રોજા-હજીરા ઉપરથી
ાહેવાય છે. આ હજીરો હાલ એક મોટો ઘુમટ છે. એ જગ્યાએ હજીરાની

પોળ દેસાઈની પોળ અને એને લગતી મસ્જીદની જગ્યાઓ મુસલમાનો પાસેથી હિંદુઓએ વેચાતી લીધી હશે. આ પોળો અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા થઇ એમ જણાય છે. હજીરામા જે કબર છે તે હાલ માથોડું ઉડી છે. એટલે હજીરા નીચેની ખરી જમીન એથી બીજુ માથોડુ ઉડી હશે. એ ઉપરથી ખાડીઆની જમીનની સપાટીનો ખ્યાલ આવશે. હજીરાના કદ ઉપરથી એની મસ્જીદ ઘણી મોટી હોય એવો સભવ છે બાધણી બાદશાહી સમયની લાગે છે. આ હજીરામા કોની કબર છે તેની માહીતી ઘણી તપાસ કરવા છતા મળી નથી. અસલ સારંગપુરથી માણેકચોકના મેદાનમા મળતા મોટા રાજમાર્ગ ઉપર આ હજીરો હશે એ આગળ નગરરચનાના વર્ણનમા જોયુ છે. બીજી કબરો પણ ખાડીઆમા છે. હજીરા સંબધી ઉલ્લેખ ૧૮૨૪ની સર્વમા કે તે પછીના કોઈ પણ ગ્રંથમા નથી.

સારંગપુર આમા કુલ ૧૪૦૯ ઘર છે, તેમા ૧૨૨૭ હિંદુના અને ૮૨ મુસલમાનના છે એમા ૧૮૨૪ મા ચાર મસ્જીદો હતી, એક જૈન અપાસરો ચાર મદિરો અને એક ધર્મશાળા હતી મસ્જીદોમા બે મોટી અને પત્થરની છે. દોલતખાનામા એક તોડાની મસ્જીદ છે તે મુહમ્મદ ઘૌસ ગ્વાલીઅરીની છે બીજી ફરતા વીસામા પાસે મલીક સારંગની મસ્જીદ છે. ૧૮૨૪મા એ મસ્જીદના આગણામા રેશમ સુકવાતુ અને એનું ભાડુ મોટા સૈયદને મળતું મસ્જીદની સામે બીબીરાણીની દરગાહ છે

આ જીલ્લો મલીક સારંગ નામના સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીરે બધાવેલો તેથી સારગપુર કહેવાય છે. સારંગપુર દરવાજો અસલ શહેરની પૂર્વ તરફનો મુખ્ય દરવાજો હતો ફરતા વીસામા પાસેની મલીક સારંગની મસ્જીદ કહેવાય છે તે ખરી રીતે કોની તે માટે ઘણો મતભેદ છે. આ જીલ્લામા હાલ હિંદુ મંદિરો ઘણા છે. એને અમદાવાદનું ભૂલેશ્વર કહીએ તો ચાલે.

રાયપુર આ જીલ્લામા વસ્તી ગીચ છે કુલ ૩૪૭૫ ઘર હતા તેમા ૩૩૭૦ હિંદુના અને ૧૦૫ મુસલમાનના હતા ત્રણ મસ્જીદ, ત્રણ અપાસરા, અને સોળ મદિરો હતા

આ જીલ્લાનું નામ અને એના દરવાજાનુ નામ રાયપુર શાથી પડ્યુ એ કોઇ રીતે નક્કી થઈ શક્યુ નથી કેટલાક પરા તરફ પડતા દરવાજાથી જેમ તે દરવાજાનું નામ અને પરાનું નામ એક હોય છે, તેમ રાજપુર તરફ આ

દરવાજેથી જવાતું હોવાથી એનું નામ રાયપુર પડયું હોય એમ સંભવે. રાજપુર અમદાવાદના મોટાંમા મોટાં પરાંમાંનું એક હતું. રાજબાઇ નામની કોઇ રાજ-કુટુંબની સ્ત્રીના નામ ઉપરથી રાજપુરનું નામ પડયું હોય એમ પણ બને. સુલતાન મુઝફ્ફર બીજાની સ્ત્રી અને સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના બાપ લતીફખાંની માતું નામ રાજબાઈ હતું. પરંતુ આ અનુમાનને આધાર નથી.

આસ્તોડીઆ: ૧૮૨૪ મા આ જીલ્લો સૌથી વધારે વસ્તીવાળો હતો. પૂર્વ અને દક્ષિણ બાજુના કોટના ખુણાને અડકીને છેક માણેકચોક સુધી એની હદ હતી. કુલ ૩૮૭૭ ઘર હતા, તેમાં ૩૩૭૮ હિન્દુઓના અને ૪૯૯ મુસલમાનોના હતા. હિંદુઓમા મોટો ભાગ વાણીઆનો હતો. દશ મસ્જીદ એક જૈન મંદિર, દશ હિંદુ મંદિર, અને ત્રણ ધર્મશાળાઓ હતી. તેમા બે હિંદુની અને એક મુસલમાનની હતી. મુસલમાનની ધર્મશાળા ત્રણસો વર્ષ ઉપર કોઇ કાજીએ બંધાવી હતી અને એને 'કાજીકા મંદરશાળા' એમ કહેતા (કાજીનું ધાણું ?) એ મકાન મોટા ધાબાવાળું અને ઇટ ચુનાની સારી બાધણીનું હતું. એની પશ્ચિમે મુસ્તકશાહની દરગાહ હતી.

આસ્તોડીઆ નામ એ નામના દરવાજાની બહાર આસ્તોડીઉં અગર અસોરીઉં નામનું પરૂ હતું એ ઉપરથી પડયું છે. આ જીલ્લો પુરાણા આશાવલનો એક ભાગ હોય એમ જણાય છે. આશાભીલનો ટેકરો આસ્તોડીઆ દરવાજાની અંદર દસ્તુરખાંની મસ્જીદની સામે છે. આસ્તોડીઆમા રાણી સીપ્રીની અને દસ્તુરખાની એમ બે પ્રસિદ્ધ મસ્જીદો છે.

જમાલપુર: ૧૮૨૪મા આ જીલ્લામા કુલ ૧૬૩૩ ઘર હતા એમા ૧૦૬૫ હિંદુનાં અને ૫૬૮ મુસલમાનના હતા. નવ મસ્જીદો હતી અને એક મંદિર હતુ. હૈબતખાની અને નાવાબ સરદારખાની મસ્જીદ જમાલપુરમા છે. સીદી સલીમની હવેલી પણ આ જીલ્લામા હતી. ૧૮૨૪મા એ હવેલીને ઇંટોનો કોટ અને ૭ પત્થરના બુરજો હતા. સીદી સલીમ સુલતાન અહમદ પહેલાના આરબ અમલદારમાંથી કોઇ હતો એમ ગેઝેટીયરમા લખ્યું છે. પણ એ માટે કાંઇ આધાર નથી. આ ગેઝેટીઅરની કંઇ ભૂલ હશે. સીદી હોય તો તે આરબ અમલદાર શી રીતે હોય. અહમદશાહના સમયમા કોઇ સીદી સલીમનો ઉલ્લેખ નથી. એમા મરેઠા સમયમાં એમના લશ્કરના અમલદારો રહેતા અને ૧૮૨૪માં દેશી લશ્કરના અમલદારો રહેતા.

રાયખડ આ જીલ્લો શહેરના પશ્ચિમ કોટને અડકીને ભદ્ર સુધી છે. ૧૮૨૪મા એની જમીન ખાડાવાળી અને ખંડેરોથી ભરેલી હતી. મુસલમાન સમયમા રાયખડના મહેલો શહેરમા સારામા સારા હતા પણ મરેઠા સમયમા એ બધુ ઉજડ થઈ ગયુ ૧૮૨૪મા એમા કુલ ૫૬૭ ઘર હતા, તેમા ૩૦૬ હિંદુના, અને ૨૫૬ મુસલમાનના હતા. ખમાસાના ચકલામા મેદાન હતુ, અને ત્યા કસાઇ તથા ગ્વારોના માણસોના ઘરની બે હાર હતી સાત મસ્જીદો બે મંદિર અને બે ધર્મશાળા હતી શહેરમા પાણી પહોચાડવાનું સ્થાન પણ રાયખડમા હતુ અને એના મોટા બબા હતા આ જીલ્લાનો મોટો ભાગ ગાયકવાડની હવેલી કહેવાતા કિલ્લાએ રોકેલો છે

ભદ્ર ૧૮૨૪મા ભદ્રમા ૬૧૮ ઘર હતા, તેમા ૫૪૮ હિંદુના અને ૭૦ મુસલમાનના હતા એમા દક્ષિણી લોકોની ખાસ વસ્તી છે આ જીલ્લાનુ વર્ણન આગળ જોવા લાયક જગ્યાઓમા કરીશુ

ખાસબજાર આ જીલ્લામા ૧૮૨૪મા ૩૫૫ ઘર હતા એમા ૧૨૧ હિંદુના, ૨૩૧ મુસલમાનના અને ૩ પારસીના હતા ઘર છુટાછવાયા હતા. હતા આ જીલ્લાનો કાંઈક ખ્યાલ ઈ સ ૧૮૬૬મા ત્રણ દરવાજાના લીધેલા ચિત્રથી જણાશે ચાર મસ્જીદો અને એક મંદિર હતુ ૧૮૨૪મા ખાસ બજારમા એક સુંદર શાહશાળા નામનુ મકાન હતું એમા ગરીબોને ખાવાનું અપાતું ગેઝેટીઅરનો કર્તા (ઇ સ ૧૮૭૭) લખે છે કે હાલ એ મકાન ઓળખી શકાતુ નથી ખાસ બજાર નામ ત્યા શુક્રવારે મોટુ બજાર ભરવાને લીધે પડયુ હશે

પાનકોર આ જીલ્લો પાનકોરના નાકાની આસપાસનો છે ૧૮૨૪મા એમા ૪૪૪ ઘર હતા એમા ૭૩૨ હિંદુના અને ૧૧૨ મુસલમાનના હતા પાચ મસ્જીદો હતી

માણેકચોક ઇ સ ૧૮૨૪મા આ જીલ્લામા ૫૯૮ ઘર હતા, તેમા ૫૩૭ હિંદુના અને ૬૧ મુસલમાનના હતા હિંદુમા મોટો ભાગ બ્રાહ્મણ વાણીઆનો હતો ચાર મસ્જીદ અને એક મંદિર હતું

આ પ્રમાણે ઇ સ ૧૮૨૪ની પહેલી આપણી વખતે શહેરના ભાગ અને સ્થિતિ હતી હાલ મ્યુનીસીપાલીટીએ કેટલાક ભાગ ભેગા કરી જુદા જીલ્લા પાડયા છે. પણ લોક વ્યવહારમા હજી પણ આ જુના જી લ્લાના નામ વપરાય છે

અમદાવાદની પોળો

અમદાવાદમાં પોળો ક્યારથી અને કેવી રીતની શરૂ થઇ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પોળોની બાંધણી ગૂજરાતમા અસલથી ચાલુ હશે એમ માનવાને કારણ છે. પણ એ વાતને ચોક્કસ આધારોની જરૂર છે. અમદાવાદ પાટણની નકલ છે એ આગળ જોઇ ગયા. એટલે અમદાવાદમા શરૂઆતથી પોળો હોય ખરી. આઇને અકબરી અને તબકાતે અકબરીમા જે ૩૬૦ પરાં અગર મહોલ્લા સંપૂર્ણ એક નાના શહેર જેવા હતા એમ લખે છે તેમાં બહારના પરા કે અંદરની પોળો સમજવી એ પ્રશ્ન છે. પણ એમા થોડી અંદરની પોળો પણ હશે એમ માનવાને કારણ છે. મોગલાઇ પહેલાનો હાજાપટેલની પોળનો ઉલ્લેખ આપણે જોયો. અગાઉ એ પોળ હાલની પોળોના જેવી હશે કે મોટો છલ્લો-પાટક (પાડો) હશે તે કહી શકાય નહિં. મોગલાઇના અંતમા હાલની પોળોના જેવી પોળો થઇ હોય એમ જણાય છે. પાછળના હુલ્લડોમા અને કપુરચંદ ભણશાળી અને મદન ગોપાળ વગેરેની લડાઇઓમાં પોળો વાસીને લડ્યાના ઉલ્લેખો છે. પરતુ શહેરમા ગમે તેમ ગમે ત્યા હાલની વાંકીચુંકી પોળો તો અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા થઈ. મરેઠા સમયમા, મરેઠાની લોભવૃત્તિ અને એમની મુસલમાનો સાથેની વારંવારની તકરારોમા જાનમાલની સલામતી ઓછી હતી. એથી એક નાતના, એક કુટુંબના, કે એક આચારવિચારના લોક એક જથામા જુદી જુદી પોળોમા વસતા ગયા, અને દરેક પોળમા કુવો મદિર વગેરે જાદું બનાવતા ગયા. મોગલાઈના અંત સમયની કેટલીક પોળો આ વખતે ઉજડ થઇ અને નવી પોળો વસી. એવી રીતે વસેલી નવી પોળો ઉપરાત ઉજડ જગ્યામા લોક વસતા ગયા તેમ તેના નામ 'નવો વાસ' આપ્યા. એવા નવા વાસ શહેરમા એક કરતા વધારે છે.[૨૯]

પોળનું મોઢું સરીયામ રસ્તા ઉપર પડે છે ગોઢે દરવાજો હોય છે અને તેને મોટા કમાડ હોય છે કેટલીક પોળોને દરવાજા કમાનવાળા અને કેટલીકને

[૨૯] ઈ. સ. ૧૮૫૧મા રા. મગનલાલ વખતચદ પોળોના શ્લોક હેવાલ લખે છે. એમા જણાવે છે કે (પૃ. ૨૪૬) શહેરમા નવા વાસ ઘણા છે. જે ઠેકાણે ઉજડ જમીન હોય તેને ઠેકાણે વસ્તી થાય એટલે તેને નવો વાસ કહે છે. નવો વાસ સ્વામીનારાયણના મદિર આગળ છે ને બીજો માડવીની પોળમા લાલાભાઇની પોળની પછવાડે છે, ને તેમા વસ્તી પણ કરીને કણબીની છે."

ડહેલાં જેવા ચોરસ હોય છે. દરવાજાની ઉપર કેટલીક પોળોને મેડીઓ હોય છે તેમા ચોકીઓ રહે છે. એ મેડીને રસ્તા ઉપર ઘણુંખરૂ બારી હોતી નથી. પણ બંધુક માટે કાણા કરેલા હોય છે. તોફાનને વખતે પોળ બંધ કરી કિલ્લાની પેઠે એનો ઉપયોગ થાય છે. પોળનાં કમાડને એક નાની બારી હોય છે. રાતના અગર પોળમા કોઈ ક્રિયા ચાલતી હોય કે નાત જમતી હોય ત્યારે મોટા કમાડ બંધ કરી ફક્ત બારી ખુલ્લી રાખવામા આવે છે. પોળોનો બીજો છેડો બંધ હોય છે પણ કેટલીક પોળોની પાછળ બારી હોય છે. તેમાથી બીજી પોળમા નીકળાય છે. ઘણીખરી પોળોમા અંદર નાના ખાચા અગર ખડકીઓ હોય છે. કેટલીક મોટી પોળોમા બીજી નાની પોળો પણ હોય છે, અને તેને પણ પોળની પેઠે જ જુદા દરવાજો અને કમાડ હોય છે. ઘણીખરી પોળોમા એક કે બે આગણા હોય છે. એને પોળનુ ચોકઠું કહે છે. હોળીને પ્રસગે કે પોળને લગતા હવન કે બીજાં કામોમા અને છોકરાને રમવા માટે એ વપરાય છે. પોળનો કુવો અને પોળનું જાજરૂ એ આખી પોળની સ્વતંત્ર મીલકત છે કેટલીક પોળોમા મહાદેવ માતા કે હનૂમાનનુ મદિર હોય છે. મોટા જૈન અને હિંદુ મંદિરો અને અપાસરા પણ પોળોમા હોય છે.

શહેરના પશ્ચિમ ભાગ કરતા પૂર્વમા પોળો વધારે છે. પશ્ચિમમા ખાનપુર, મીરઝાપુર, ખાસબજાર, પાનકોર, રાયખડ વગેરે લત્તામા પોળો નથી કાળુપુર વગેરે લત્તાઓમા વહોરા વગેરે મુસલમાનો પોળોમા રહે છે. પણ ઘણુંખરૂં મુસલમાનો છુટા ઘરોમા વધારે રહે છે. શહેરના પશ્ચિમ ભાગમા પારસી મુસલમાન છુટા ઘરોમા જ રહે છે.

માડવીની પોળ સર્વથી મોટામા મોટી પોળ છે. એનુ એક નાકું માણેકચોકમા અને બીજુ આરતોડીઆ ચકલામા પડે છે. ઇ. સ ૧૮૭૨મા એકલી માડવીની પોળમા દશ હજાર માણસોની વસ્તી હતી. હાલ વસ્તી વધી છે. આ પોળમા બીજી ઘણી પોળો છે. પોળોના નામ ઘણુંખરૂ તેના મૂળ સ્થાપનાર ઉપરથી કે જે નાતની વસ્તી કે મુખ્ય કુટુંબની વસ્તી હોય તે ઉપરથી પડેલા હોય છે. કેટલાક નામ એમા આવેલી કોઇ ધ્યાન ખેંચે તેવી વસ્તુને લીધે પડેલા છે.[૩૦]

[૩૦] પોળોનો નામ સાથે જે હેવાલ આપ્યો છે તે રા. મગનલાલ વખતચંદના

મહુરતપોળઃ શરૂઆતમાં બાદશાહે શહેર વસાવ્યું ત્યારે મુહૂર્તમાં સર્વથી પહેલી માણેકચોકમાં વસાવી' એમ લોકમાં કહેવાય છે. મુસલમાન તવારીખમાં આ બાબત કાંઇ પણ ઉલ્લેખ નથી. આધાર વગર ખાત્રીપૂર્વક કાંઈ પણ કહી શકવું મુશ્કેલ છે.[૩૧]

માંડવીની પોળઃ માણેકચોકમાં પડે છે. એનું નામ શાથી પડયું તે ખુલાસો રા. મગનલાલ વખતચંદ કરી શકયા નથી. પણ એ લખે છે કે "નામ ઉપરથી સાફ માલુમ પડે છે કે માંડવી એટલે ચઉટામાં છે."

નાગજી ભુદરની પોળ: માંડવીની પોળમાં આવેલી છે. "એ પોળના થાંભલા ઉપર લેખ છે તેમાં એવું લખ્યું છે કે સંવત ૧૭૬૦ના શ્રાવણ સુદ ૨ ને રોજે એ પોલ કરાવી છે." નાગજી ભુદર નામના જૈન દશા પોરવાડ શાહુકારના નામ ઉપરથી પોળનું નામ પાડયું છે. આ પોળમાં શ્રાવકનાં બે અને હિંદુનું એક રણછોડજીનું દહેરૂં છે. વસ્તી મોટે ભાગે શ્રાવકની છે. આ પોળમાં મરેઠા સમયમાં એક સુબો રહેતો હતો તે આગળ જોઇ ગયા.

કંસારાની પોળઃ માંડવીની પોળમાં, કંસારાની વસ્તીને લીધે કહેવાય છે. એમાં કલિકા માતાનું મંદિર છે.

લાલાભાઈની પોળઃ લાલાભાઈ નામના શાહુકારના નામ ઉપરથી થઈ છે. માંડવીની પોળમાં છે.

દેવની શેરીઃ માંડવીની પોળમાં છે. એની પાસે રામનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. દેવની શેરી બીજી લાખા પટેલની પોળમાં સાંકડી શેરીમાં છે.

ખાંડવાળાની પોળઃ માંડવીની પોળમા ખાંડનો વહેપારી રહેતો તે ઉપરથી નામ પડયું છે. પોળને મોઢે બહુચરાજીનું મંદિર છે.

છીપા માવજીની પોળ, સુરદાશની પોળ, અને **સમેત શીખરની**

ઇતિહાસમાંથી આપ્યો છે. એમા ઈન્વર્ટેડ કોમામા લખેલા શબ્દો રા. મગનલાલના છે. એટલે એવું લખાણ આપતાં નીચે આધાર માટે નોંધ આપી નથી.

[૩૧] રા. મગનલાલ વખતચંદ (પૃ. ૨૦૫) લખે છે કે "પણ તે પોળમાં ચકટાના લોકો પેસાબ કરવા લાગ્યા તેથી તેનું નામ મુંતર પોળ ઠર્યું છે." કદાચ પાછળથી વસેલી આ પોળનું નામ આ કારણથી આવું પડી ગયું હોય અને માણેકચોક વચ્ચે હોવાથી કોઇ અક્કલવાળાએ સુધારી તેનું નામ મહુરત પોળ ઠરાવ્યું હોય એમ બને?

પોળ માડવીની પોળમા છે નામ સ્પષ્ટ છે સુરદાસની પોળમા એક દિગમ્બરીનું મંદિર છે

હરિકિશનદાસ શેઠની પોળ માડવીની પોળમા છે એ શેઠ વીશા નાગર હતા અને તેમની હવેલી અને વશ ૧૮૫૧ મા ચાલતો હતો એમ ગ. મગનલાલ લખે છે

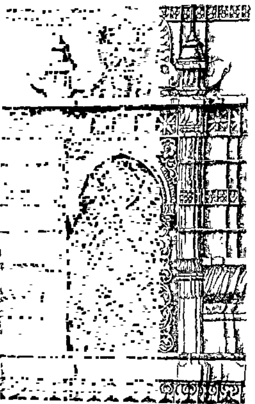
કાકા બળીયાની પોળ માડવીની પોળમા કાકા બળીઆની અટકવાળા જૈન રહેતા હતા તેથી નામ પડ્યુ છે આશારામ કપુરચદ નામના શાહુકારની હવેલી એમા (૧૮૫૧મા) હતી

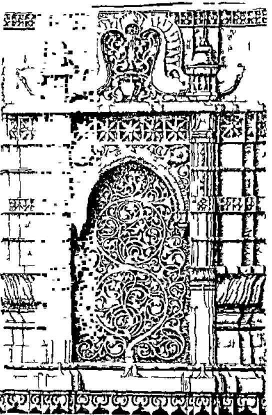
આસ્તોડીઆ બાજુ પણ કેટલી પડતર જમીન હતી આસ્તોડીએ રાણી સીપ્રીની મસ્જીદનો રસ્તો અને ધીકાટે મુહાફીઝખાની મસ્જીદનો રસ્તો એ બન્ને ઈ સ ૧૮૬૬મા કેવા હતા એ ચિત્રો ઉપરથી જોઈ શકાશે અઢારમી સદી બેસતા તો શહેરની એવી દશા થઈ ગઈ હતી, અને ગામડા જેવા દેખાવ કેટલીક જગ્યાએ થઈ રહ્યા હતા હાલ રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઈસ્કુલ છે ત્યા ગઈ સદીના અત સુધી ખેતી થતી હતી આસ્તોડીએ આશાભીલના ટેકરા ઉપર એક સુંદર મસ્જીદ હતી, એને આશાભીલની મસ્જીદ કહેતા એમ રા મગનલાલ લખે છે ૧૮૫૧મા એ મસ્જીદના પત્થરો નીકળી ગયા હતા એમ પણ એ જ લખે છે

ઢાળની પોળ આસ્તોડીઆ ચકલામા છે "આ પોળમા પેસતા ચઢવાનો ઢાળ ઘણો છે તેથી એનું નામ ઢાલની પોળ પડ્યુ છે" આ પોળમા એક જૈન તથા આશાપુરી, બહુચરાજી, રણછોડજી અને મોરલીધરના દહેરા છે

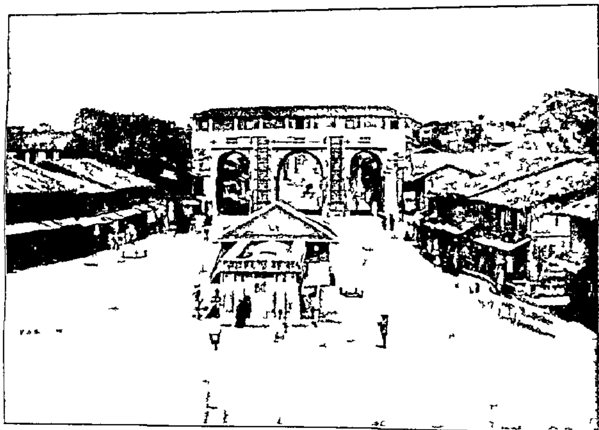
શામળાની પોળ મદનગોપાળની હવેલીથી રાયપુર જવાના રસ્તા ઉપર છે "આ પોળમા શ્રાવકના દહેરા છે તેમા એક અમલના દેહેરામાની પ્રતિમા સામળી છે તે સામળાજી નામથી ઓળખાય છે તેથી એ પોળનુ નામ સામલાની પોળ પડ્યુ"

આકાશેઠના કુવાની પોળ આકાશેઠ કરીને કોઈ શાહુકાર હતો તેણે કુવો કરાવેલો તે ઉપરથી પોળનુ નામ પડ્યુ છે એમ રા મગનલાલ લખે છે આકા નહિ પણ અખાશેઠ એમ મીરાતે અહમદી કહે છે, તે આગળ જોઈ ગયા "આ પોળમા નાગરની વસ્તી ઘણી છે ને તેઓની મોહોટી મોહોટી હવેલીઓ છે ને અબાજીનુ દહેરૂ છે તહાથી આગળ ચાલ્યા એટલે એક મહાદેવનુ દહેરૂ આવે છે"

૩૫ શાહપુર હસન મુહમ્મદ ચિશ્તીની મસ્જિદના ગોખ

૩૬ ત્રણ દરવાજા અને મેદાને શાહ—કારંજ
(ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધની સ્થિતિ)

વાઘેશ્વરની પોળ : વાઘેશ્વરી માતાનું દેહેરૂં છે તેથી એવું નામ પડયું છે. લીમડાપોળ, નાઈવાડો વગેરેનાં નામ સમજાય એવાં છે.

બંગલાની પોળ : " આ પોળને માથે બંગલો છે માટે તેનું નામ બંગલાની પોળ પડું છે."

દેડકાની પોળ : "એ પોળમાં મયારામ કરીને એક પુરુષ રહેતો હતો. તેમની અડક દેડકાની હતી તેથી એ પોળનું નામ દેડકાની પોળ પડું." રૂપાસુરચંદ નામના વાણીઆના નામ ઉપરથી **રૂપાસુરચંદની પોળ**નું નામ પડયું છે.

ચામાચીડીઆની પોળ : હવેલીની પોળ પાસે, રાયપરના રસ્તા ઉપર. અહીં મગનભાઈ કરમચંદે કન્યાશાળા કરી હતી એમ રા. મગનલાલ લખે છે.

ખીજડાની પોળ : ખીજડાનું ઝાડ હતુ તે ઉપરથી કહેવાય છે. ૧૮૫૧ માં એ ઝાડ નહોતું. આ પોળની પશ્ચિમે નાગરની ખડકી છે એમ રા. મગનલાલ લખે છે. આ ખડકી હાલ દેખાતી નથી. અગર હાલ નામ ફરી ગયું હશે.

દેવજી સરૈયાની પોળ : એ નામના માણસ ઉપરથી, અને **ખેતરપાળની પોળ**, ખેતરપાળના દેવળ ઉપરથી થઇ છે. એમાં એક ઉત્તમ જૈન મંદિર છે.

ભઠ્ઠીની પોળ : કાળુપુરને રસ્તે છે. ત્યા રૂપાઘડા લુહારો રહેતા તેથી એમની ભઠ્ઠીઓને લીધે એ નામ પડયું હશે એમ રા. મગનલાલ માને છે. " જૈન ધર્મના મોહોટા આચાર્ય વીરવીજેજીનો ઉપાસરો છે ".

ફતાશાની પોળ : આ જુની પોળ છે અને ફતેશાહ નામના કોઈ શાહુકાર ઉપરથી નામ પડયુ હશે એમ રા. મગનલાલ માને છે. એમા બે સારા જૈન મંદિર છે.

ઝવેરીવાડો : જુનો છે. બધા ઝવેરીઓ એમા રહે છે તેથી એવું નામ પડયું છે. એની મુખ્ય પોળ રતનપોળ છે. એનો દરવાજો માણેકચોકમાં પડે છે. એને તોડીને રીચીરોડ થયો છે. એમા શેઠની પોળ છે, તેમા નગરશેઠના કુટુંબીઓ રહે છે તેથી એવું નામ પડયુ છે. ઝવેરીવાડમાં એક ધર્મશાળા શીમાભાઈની બહેનની કરાવેલી છે. ઝવેરીવાડમા શહેરની અંદરના કેટલાંક સારાં ગણાતાં જૈનમંદિરો છે. એમાં કેટલીક પ્રતિમાઓ ભોંયરામા છે તે પ્રાચીન છે. નીશાપોળના મંદિરમાં મોટું ભોંયરૂં છે.

સોદાગરની પોળ : કપુરશા સોદાગર (વહેપારી)ના નામ ઉપરથી થઇ છે. રસ્તે આગળ જતાં નાગોરીશરા (નાગોરીસરાય) આવે છે.

પાંજરાપોળમા ખોડા ઢોર તથા બીજા જતુઓને રાખવાનું સ્થાન છે આ પોળમા કપુરચદ ભણુસાળી રહેતા હતા એની હવેલીના ખડેરો ૧૮૫૧ સુધી હતા એની પાસે મછીજીની પોળ ૧૮૫૧મા ઉજ્જડ સ્થિતિમા હતી

છાપગરાની પોળ છાપગરાની અડકનાળા કોઇ મુસનમાન શાહુકારના નામ ઉપરથી થઈ છે

હીજડાની પોળને મોઢે કોઇ હીજડાનુ ઘર છે તેથી એવુ નામ પડયું છે એમ રા મગનલાલ (૧૮૫૧ મા) લખે છે

પચભાઇની પોળ 'પાચભાઇઆ જ' એવી અડકનાળા શાહુકારના નામ ઉપરથી થઈ છે

ભુખારા પોળ રા મગનલાલે આ નામ પડવાનું કારણ આપ્યુ નથી ભુખારી અટકનાળા કોઇએ એ નામ પાડયુ હોય એમ સભવે

દોશીવાડાની પોળ કાળુપુરના રસ્તા ઉપર છે એમા જૈનોના ત્રણ મદિરો અને ગોસાઇજી મહારાજનુ મદિર છે

ધનાસુતારની પોળ આ પોળમા અબાજી તથા રણછોડજીના મદિરો છે એમા હાલ્લાફોડની પોળ, ગુદીની પોળ, ચોખાવગીઆની પોળ, ઝારોલાની પોળ દહેરાની પોળ, સઇઆ પોળ વગેરે પોળો છે

હાજાપટેલની પોળ આ પોળ અસલ પાડો અગર જીલ્લો જ હશે અમદાવાદની પોળોમા સર્વથી પહેલો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ આ પોળનો આવે છે તે આગળ જોયુ હાજાપટેલ કોણ થઈ ગયા હશે તેની માહીતી મળતી નથી હાજા પાટકનું એવુ નામ થયુ હોય તો એ નવાઈ જેવુ છે આ પોળમાં શાંતિનાથની પોળ, રામજીમદિરની પોળ પેપડીઆની પોળ, ખારાકુવાની પોળ, લાભેશર વગેરે પોળો છે એમા સાત જૈન મદિરો અને એક રામનું મંદિર છે

ટંકશાળની પોળ બાદશાહી વારાની ટકશાળ એ જગ્યાએ હતી તેથી એવુ નામ પડયુ છે

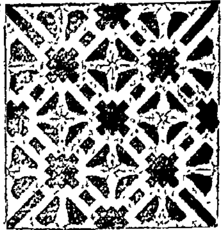
પાંચપટી કાળુપુર ચકલામા આ પણ માંડવીની પોળની પેઠે મોટો જીલ્લો છે એમા બીજી નાની નાની પોળો બહુ છે એમા ખાસ કરીને વહોરાની વસ્તી છે નવગજા પીર પાચપટીમા છે

સરખીવાડ શહેરમાથી સારગપુર દરવાજા સામે જતા ડાબે હાથે સરખીવાડ છે ત્યા પહેલા સરખટનો વેપાર કરનાર મુસનમાનો રહેતા તેથી

આનું નામ સરખીવાડ પડયું છે એમ રા. મગનલાલ લખે છે. સરખીવાડ શહેરના એક પરા તરીકે શહેરની બહાર પણ હતી. મીરાતે અહમદીમાં સરખીવાડને પરા તરીકે ગણાવી છે. શહેરની અંદર અને બહાર એક જ નામના વસવાટ તરીકે સરખીવાડને પણ ગણી શકાય.

રા. મગનલાલ વખ્તચંદે ઘણી પોળોનું વર્ણન આપેલું છે. એમાં કાંઈ જાણવા જેવું ન હોવાથી અહીં આપી નથી. રા. મગનલાલે પોતે પણ ઘણી પોળો અને લત્તાનાં નામ મુકી દીધા છે. પોળોની નામાવલી આપવાનો આ પુસ્તકનો હેતુ ન હોવાથી અહી એની જરૂર નથી. પુરાતન અમદાવાદના વિભાગોનું જેટલું બની શકે તેટલું વર્ણન ઉપર કર્યું છે. બાદશાહી સમયનું અમદાવાદ એવું ને એવું મોગલ સમયમા ન રહ્યું, અર્થાત્ કાંઈક બદલાયું. મોગલ સમયનું અમદાવાદ મરેઠા સમયમા છેક સંકોચાઇ ગયુ અને આજે પાછું પથર્યું. એટલે અસલના વિભાગોના આજ સુધી ચાલ્યા આવેલાં નામ થોડાં જ છે અને તે જણાવ્યાં છે. ઘણી માહીતી મળી નથી અને મળી શકતી પણ નથી. જે જુનાં નામોના ઉલ્લેખો જડે તેમાના ઘણાનો પત્તો નથી. પુરાતન અમદાવાદનો ખરો ખ્યાલ આવવો હાલ મુશ્કેલ જ છે. આ માત્ર નજીવો પ્રયત્ન છે. પુરાતન દેવ મંદિરો અને મસ્જીદોનું વર્ણન આગળ કરીશું.

પ્રકરણ સત્તાવીસમું

આબોહવા—આરોગ્ય

સ્થળ

અમદાવાદ ૨૩°–૧' ઉત્તર અક્ષાસ, અને ૭૨°–૩૭' પૂર્વ રેખાંશ ઉપર આવેલું છે. એની ઉંચાઇ દરિયાની સપાટીથી આશરે ૧૭૩ ફીટ છે. અમદાવાદનું સ્થાન કોઇ રીતે હાલ તો આકર્ષક નથી. અહમદશાહે કયા આકર્પણથી આ સ્થળ ઉપર શહેર વસાવ્યું હશે એ હાલની દૃષ્ટિએ સમજવું મુશ્કેલ છે. આવા સ્થળ ઉપર આવું શહેર વસાવવા માટે જે સાધારણ કારણ છે તે તો આગળ જોયું.

વરસાદ

અમદાવાદનું સ્થળ એવી કમનસીબ જગ્યાએ આવેલું છે કે વરસાદના બન્ને પ્રવાહ (monsoon Currents)નો લાભ તેને મળી શકતો નથી; બન્ને પ્રવાહ હિંદના બીજા ભાગોમાં મોટે ભાગે પડી ગયા પછી એ તરફ આવે છે. આ કારણથી અમદાવાદ અને તેની આસપાસ દુકાળનો ભય ઘણુંખરૂં રહ્યાં કરે છે. જમીન રેતાળ હોવાથી થોડે વરસાદે પણ પાક ઠીક થાય છે.[1] પરંતુ એવી

[1] Hartshorne: Second Revision settlement Report. Bom. Govt. Sel. DCXV. p. 5. Para 16. મી. હાર્ટશોર્ન લખે છે કે થોડીસાના સમય માં જ બહુ દુકાળ પડે છે એમ નથી. અગાઉ ઇ. સ. ૧૬૨૯, ૧૬૩૦, ૧૬૫૦, ૧૬૮૬, ૧૭૧૮, ૧૭૩૨, ૧૭૪૭, ૧૭૭૦, ૧૭૮૦, ૧૭૯૦, ૧૭૯૧, ૧૮૧૨ અને ૧૮૧૩; અમેજ

જમીનને લીધે ચોમાસા સીવાય બીજે વખતે ધૂળનો ત્રાસ અસાધારણ હોય છે. ઉનાળાના તાપમા જ્યારે એ ધૂળમાં ચાલવાનું હોય છે ત્યારે અમદાવાદ માટે ગમે એટલો પ્રેમ હોવા છતા જહાંગીરના મતના થવું પડે છે. સરેરાશ વરસાદ ૩૦ ઈંચ પડે છે [૨]

આમ છતા પણ અમદાવાદની હવા છેક ખરાબ નથી. ઋતુઓ પોતપોતાનું જોર અમદાવાદમાં બરોબર બતાવે છે. શીયાળાની તાઢ અને ઉનાળાનો તાપ બન્ને અમલ હોય છે. ચોમાસામા વરસાદ પડે એટલો વખત બાદ કરીએ તો આખા વર્ષમા હવા સૂકી છે. અમદાવાદનો શીયાળો સૂકો અને શરીરને ઘણો ફાયદો કરનારો છે. માગશરથી ફાગણ માસ સુધી અમદાવાદની હવા ઘણી નિરોગી રહે છે. શીયાળામા ૩૨ ડીગ્રીની નીચે પારો કદી ગયો નથી, અને સાધારણ રીતે વધારેમાં વધારે ૯૦ ડીગ્રી અને ઓછામા ઓછો ૫૦ ડીગ્રી થાય છે. શિયાળામા ઇશાન ખૂણા તરફથી કોરો ઠંડો પવન વાય છે. ઉનાળામા વધારેમા વધારે ૧૧૮ ડીગ્રી થાય છે. ઉનાળામા તાપ ઘણે ભાગે મદ્રાસ જેટલો હોય છે. પરંતુ અમદાવાદમા જે ગરમ લૂ વાય છે તેવી મદ્રાસમા દરિયાને લીધે વાતી નથી. કલકત્તામા પણ તાપ સખત પડે છે પણ ત્યા ચીકણો પરસેવો થાય છે તેવો અમદાવાદમા થતો નથી. ગમે તેમ પણ અમદાવાદની લૂ—ગરમ પવન—બહુ ત્રાસદાયક છે. અમદાવાદની હવા એકંદરે તંદુરસ્તીને વધારનારી છે, પરંતુ લોકોની ટેવો અને વસવાની રીતને લીધે શહેરના અંદરના ભાગોમા હવા સારી રહેતી નથી. અંદર અને બહારના ભાગોમા શાહીબાગની હવા કાંઈક સારી ગણાય છે. બાદશાહ જહાંગીરે એક વખત અમદાવાદ અને મહેમદાવાદની હવાની સરખામણી કરવા માટે ઓકી વખતે બન્ન સ્થળોએ એક એક ઘેટાની

હવા

સમયમા ઓગણીસમી સદીમા ૧૮૩૬ અને ૧૮૯૯ની વચ્ચે દુકાળ નોંધાયા નથી. તે પછી ૧૮૯૮-૧૯૦૦ વાળો છપનો કાળ, ૧૯૦૪-૫. ૧૯૧૧-૧૨નો અડસઠીઓ, ૧૯૧૫-૧૬નો બોતેરીયો, અને ૧૯૧૮-૧૯નો મોટો પચોતેરો એમ દુકાળ પડ્યા છે. દુકાળની અસર અને ત્રાસ પહેલા જેવા લોકમા હવે જણાતા નથી. [૨] ૨૯-૩૬ ઈંચ. દુકાળના વર્ષોમા ૬ની અંદર અને વધારેમા વધારે ૪૯-૯૯ ઈંચ પડ્યો છે. પણ ૧૯૨૭ નો વરસાદ કોઈ પણ વખતે ન પડ્યો હોય એટલો શાર પડ્યો.

ચામડી ઉતરડાવીને લટકાવ્યા અને ઘડીઓ માડી અમદાવાદમા ચેટું કાકરીયા તળાવ ઉપર લટકાવ્યુ હતુ. જહાગીર લખે છે કે અમદાવાદમા લટકાવેલુ ચેટું પહેલુ બગડયુ અને કોહવા માડયુ.[3] જહાગીરને અમદાવાદ કરતા મહેમદાવાદની હવા વધારે પસંદ હતી અને અમદાવાદમાયે કાકરિયાની હવા વધારે પસદ હતી.

ઉનાળામા ગરમી ઘણી પડે છે તે સીવાય અમદાવાદની હવા ખરી રીતે મારી કહી શકાય હવા ઘણી સૂકી છે એટલે આરોગ્ય માટે ઘણી માફક છે. છતા અમદાવાદ શહેરનુ મરણ પ્રમાણ ઘણુ મોટુ છે એ અમદાવાદના હવા પાણી ખરાબ છે એમ ધારવામા કોઇને મદદ કરે છે

હવા બગડવાના કારણો

હવા બગડવાના કારણો ઘણા છે. એક, શહેરની વસ્તી ઘણી ગીચ છે, અને તેનું કારણ એ છે કે ઓગણીસમી સદીમા શહેર વધ્યુ ત્યારે આરોગ્યના નિયમોની કોઇએ દરકાર રાખી નહિ બીજુ, ધર્મને નામે લોકોમા ચાલતા કેટલાક ખરાબ રિવાજ ત્રીજુ, પાણીની તગી અને ધૂળનો ત્રાસ ચોથું, આખા શહેરમા ગટરો નથી તે પાચમુ, મીલોની ધુણી. છઠ્ઠુ, ઢોરોના તબેલા શહેરમા છે તે પણ આરોગ્ય બગાડે છે, અને એથી કાઇ ખાસ દુધ સસ્તુ મળતુ નથી ચોખ્ખા દૂધની ખૂમો તો કાયમની છે. આ સર્વ કારણોમા લોકોના ધર્મને નામે ચાલતા ખોટા રિવાજો એ મોટુ કારણ છે. ઓગણીસમી સદીમા જ્યારે નળ, ગટર, શહેરમા નહોતા, અને ખાળકુઆને લીધે હવા અને પાણી બન્ને ઝેરી થઇ ગયા હતા ત્યારે શહેરમા આરોગ્ય માફ નહોતું. પરતુ એ સ્થિતિમા હાલ ઘણો સુધારો થવા છતા પણ શહેરના મરણ પ્રમાણમા હજી ખાસ ફેર પડ્યો નથી થોડા મહિના પહેલા છાતીના દરદોને માટે નિષ્ણાત એક મોટા મદ્રાસી દાક્તર સાથે મારે વાત થઇ હતી. મેં કહ્યુ કે હુ તબિયત સુધારવા અમદાવાદ જાઉ છુ. દાક્તરે આશ્ચર્ય સાથે જવાબ દીધો કે "તબિયત સુધારવા અમદાવાદ' અમદાવાદ તો રોગનું ઘર છે. એનુ મરણ પ્રમાણ હિંદુસ્તાનમા સર્વથી વધારે મરણ પ્રમાણવાળા શહેરો જેટલુ છે " અમદાવાદ માટે આવો અભિપ્રાય ઘણાનો છે, અને તે ખરો છે

[3] તુઝુકે જહાગીરી Vol. II. p 33

અમદાવાદનુ પાણી પણ ઘણું સારૂ છે. પણ હવાને જેમ બગાડી મુકી છે તેમ પાણીને પણ બગાડી મુકયુ હતું છેક ઓગણીસમી સદીના અત સુધી–શહેરમા ખાળકુવાનો વપરાશ બધ થયો ત્યા સુધી–અમદાવાદનું પાણી તબિયત બગાડે એવું હતું. છેક ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા પાદ

પાણી

સુધી શહેરમા કુવાનુ પાણી વપરાતુ શહેરની અદરના લગભગ બધા કુવા ખારા હતા. દરવાજા પાસે અને શહેર બહાર કેટલાક કુવાના પાણી પીવાના ઉપયોગમા આવતા. શહેરના કુવાનું પાણી રસ્તા છાટવા તથા ધોવાના ઉપયોગમા જ લેવાતું હતુ ખારૂ પાણી ઝાડના ઉપયોગમા પણ આવતું નહિ શહેરની જમીન ઉત્તર અને પૂર્વથી પશ્ચિમ અને દક્ષિણ તરફ ઢાળવાળી છે અને જમીનના પાણીનો પ્રવાહ પણ એ તરફ વહે છે ખાળકુવાને લીધે પશ્ચિમ–દક્ષિણ આગળ નદીનુ પાણી પણ બગડયુ હતું અને નદીની રેતમા ખોદતા પાણી ખારૂ નીકળતું હતુ આ કારણથી શહેરમા ધનવાન વર્ગ ઘરમા ટાકાનું પાણી વાપરતો અમદાવાદના પાણી ઉપર રીપોર્ટ લખનાર કર્નલ વોલ્ટર ડયુકાટ લખે છે કે ટાકાનું પાણી જો કાઇ બગાડ ન પેસે તો સારૂ હતુ ટાકા અધારા હોવાથી અદર વનસ્પતિ ઉગતી નહિં, અને બીજી જીવાત થતી નહિ પરતુ અમદાવાદમા ધરતીકપ ઘણા થતા હોવાથી ટાકામા ફાટો પડતી અને તે કારણથી ટાકાનુ પાણી જેમ બાજુની જમીનમા જતુ તેમ બાજુની જમીનનું ખાળકુવાવાળુ ઝેરી પાણી ટાકામા પણ પ્રવેશ કરતુ એટલે ઘણાખરા ટાકા ખરાબ થઇ ગયા હતા છતા જ્યારે શહેરમા મોગળીઉ ચાલતુ ત્યારે ટાકાનુ જ પાણી વાપરનારને બહુ ભય રહેતો નહિ [૪]

દુધેશ્વર આગળ સાબરમતીનું પાણી લઈ શહેરને પુરૂ પાડવાની શરૂઆત

[૪] Colonel Water M Ducat Report on Water Supply & Sewerage of Ahmedabad 1885. p p 4–9 સારામા સારા ટાકાના પાણીની Chemical analysis આ પ્રમાણે છે —

	Grains per gallon		Parts for Million
Total Solids	3 50	Free Amonia	00
Chlorine	0 91	Albuminoid .	12

Sediment–scanty, chiefly vegetable debris–no infusoria પાચ

ઓગણીસમી સદીના ઉતરતા દસકામાં કરી તે પછી ખરાબ પાણીની બૂમ ઓછી થઇ ગઇ. લગભગ વીસ વર્ષ સુધી શહેરને પાણી મળ્યું. વીસમી સદીના બીજા દસકાથી વસ્તી વધવા માંડી એટલે પાણીની તંગી પડવા માંડી. હાલ અમદાવાદનું પાણી સંતોષકારક છે પણ હજુ જોઇએ એટલું મળતું નથી. ખાળકુવા બંધ થવાથી અગાઉ જે કુવા ખારા હતા તે હવે મીઠા થઇ ગયા છે, એટલે કેટલાક લોકો હજુ કુવાનું પાણી વાપરે છે. ટાંકાનું પાણી વાપરનાર હવે ઘણા થોડા હશે.

અમદાવાદના આરોગ્યને નુકસાનનાં કારણો આગળ જોયાં. એ કારણોને લીધે અમે તેની માઠી અસરનું આરોગ્ય પણ બગડે. ખાળકુવાને લીધે થયેલી ગંદી હવાને લીધે, અને પાણી સાથે બીજી દરેક જાતનો ઉપયોગ જાહેર રસ્તામાં ફેંકવાની ખરાબ ટેવને લીધે, અનેક ધર્મ તથા અનેક જાતિઓના ભિન્નભિન્ન રીવાજોને લીધે, અને આરોગ્યવર્ધક ઉપાયોના અભાવને લીધે, મચ્છર વગેરે જંતુઓના

કડાના કુવાનું પાણી પણ વપરાય તેની Analysis આ પ્રમાણે છે—

grains her gallon

Total Solids	Loss of ignition	Chloride of sodium	Sulfuric Acid
89.89	12.52	10.59	8.55

Lime	Magnesia	Solica	Carbonic acid combined
17.25	6.05	2.52	15.99

Hardness before boiling	Permanent
16.80	11.99

Removable	Parts per million amonia: Free	Parts per million amonia: Albumenoid	Parts per million amonia: of Nitrates and Nitrites	Nitrous Acid
4.90	.17	.17	4.50	.0402

Oxigen total required by water at 140°F in presence of Acid	Colour in stratum of 2 feet yellowish green	odour
1820		Nil

Taste saline Reaction Natural Sediments Copious dark brown vegetable debris Infusoria not seen

આ પૃથક્કરણ ઈ. સ. ૧૮૮૫નું છે. હવે કુવા વપરાતા નથી. ખાળકુવા બંધ થવાથી આ કુવામાં બહુ ફેર નહિ પડ્યો હોય.

ત્રાસથી થતા તાવ અમદાવાદમાં શરૂઆતથી જ હશે એમ પ્રમાણ વગર પણ ચોક્કસ માની શકીએ. અમદાવાદ વસ્યા પછી સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં કોઈ મોટા રોગ ચાલ્યાના ઉલ્લેખ જાણવામાં નથી. મોગલાઈમા રોગોની કેટલીક નોંધ મળી આવે છે. પરંતુ અમદાવાદ શહેર રોગોથી મુક્ત કોઇ પણ વખતે રહ્યું હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. ઉપરનાજ કારણોથી તાવ ઉપરાંત દમ અને ફોગળીઆના વ્યાધિ પણ શહેરમા ઘર કરી રહેલા હોય એમ માની શકાય. જેમ આવાં કારણોથી મચ્છર, માખ, વગેરે જંતુઓ, જે મહાન રોગો કરનારા છે તે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આવી જગ્યામાં વંદા પણ ઘણા થાય છે, અને એ જંતુ જેટલું નજીવું બહારથી દેખાય છે તેટલું જ ખોરાક મારફતે ઝેર ફેલાવવામા ભયંકર છે. જેમના ઘરમા જુના ખાળકુઆ હાલ હશે એમને આ બાબતનો અનુભવ હશે; અને ટાકાનું પાણી બગાડનાર પણ ઘણે ભાગે આ જંતુઓ જ હશે.

આરોગ્ય

સાધારણ રીતે બધા ગ્રંથકારો પ્લેગ કહે છે એવા રોગ અમદાવાદમાં ઘણી વાર ચાલી ગયા છે. એની પહેલી નોંધ ઈ. સ. ૧૬૧૮ મા જહાંગીર બાદશાહે લીધી છે.[૫] એ પ્લેગ હશે કે ટુંટીઉં તે તો દાક્તરો સમજે. બધા ગ્રંથકારો ૧૬૧૮ના રોગને પ્લેગ કહે છે. જહાંગીરે એ રોગનું જે વર્ણન કર્યું છે તે ટુંટીઆ જેવું છે મુસલમાન તવારીખકારો એને વાબ (Wäba) અગર તાઉં (tādun) કહે છે. જહાંગીરે એ વખતના વૃદ્ધ પુરૂષોને પુછેલું અને જુની તવારીખો જોયેલી તે ઉપરથી પોતે લખે છે કે એવો રોગ પહેલા ચાલ્યો નહોતો. બાદશાહ આગ્રેથી પ્લેગથી બચવા અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે પ્લેગ પાછળ પાછળ અમદાવાદ આવ્યો. શહેરમા કોઈ એક માણસ નહોતું કે જે માંદુ પડયા વગર રહ્યુ હોય. પરંતુ મરણ પ્રમાણ બહુ નહોતું. આ રોગ પંજાબ બાજુથી અમદાવાદમા આવ્યો અને એ બાજુ ઉંદર પડતા એમ કેટલાક લખે છે. અમદાવાદમા ઉંદર પડયાનું નોંધાયલું નથી એ રોગની અસર દેશી કરતા પરદેશી યુરોપિયનો ઉપર વધારે ખરાબ થઇ હતી.

અમદાવાદમા પ્લેગ

[૫] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૧૮-૧૯.

સર ટોમસ રોનો ઉપાધ્યાય એડ્વર્ડ ટેરી લખે છે કે 'નવ દીવસમા સાત અંગ્રેજો ગુજરી ગયા. એમાથી કોઈ ચોવીસ કલાકથી વધારે માદું રહ્યું નહોતું. અને કેટલાક તો બારજ કલાકની માદગી ભોગવી હતી. જેમને એ રોગ થયેલો તેમનાં શરીર ઘણા તપી ગયા હતા; અને છાતીએ કાળા તથા ભૂરા ડાઘા થઈ આવતા હતા; અને તેમનું માસ-એટલું ગરમ થઈ જતું કે અમે ખાત્રી જીવતા રહેલા તેમને હાથ લગાડીએ તો ગરમી ખમી શકતા નહિ એમાથી જે બચ્યાં તેમના શરીર ઉપર મોટા ફોલ્લા થઇ આવ્યા હતા, અને તેમા જાડો પાણી જેવો પદાર્થ હતો. એ ફોલ્લા ફાટવાથી પણ ઘણી લાંય બળતી.' આ પ્રમાણે એક જ રોગનું એક જ વખતે થયેલુ જહાગીર અને ટેરીનું વર્ણન કાઇ જુદુ પડે છે. પરંતુ આ ઉપરથી આપણે હાલ જેને પ્લેગને નામે ઓળખીયે છીએ એ જ રોગ એ હશે કે કેમ તે કહી શકાતુ નથી

એ પછી ઇ સ ૧૬૮૬મા એક પ્લેગ અમદાવાદમા ચાલી ગયો હતો એમ કહેવાય છે કે સાત આઠ વર્ષ સુધી એ રોગ ચાલ્યો હતો અને દક્ષિણમા એણે ઘણા શહેરો ઉજડ કર્યા હતા એ પ્લેગમાં દાલ અગર બદાટા જેવડી ગાંઠ કાનની પાછળ કે બગલમા થતી અને આવ્યો ઘણી લાલ થઇ જતી હતી.[૬] આ રોગ ખરો પ્લેગ (bubonic plague) હોય એમ સમજાય છે. અઢારમી સદીમા પણ કેટલીક વાર પ્લેગ અમદાવાદની મુલાકાતે આવી ગયો હોય એમ જણાય છે, પણ એના ચિહ્નો કોઇએ નોધેલા નથી કેટલીક વખત દુકાળ પછી રોગ ચાલ્યા છે. ઈ. સ ૧૭૧૮ મા એવી રીતે કોઇ રોગથી ઘણા માણસો મરી ગયો હતા ઇ સ ૧૭૭૦ મા હવા બગડવાથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવથી બે ત્રણ દીવસની માદગી ભોગવી ઘણાં માણસો ગુજરી ગયાં હતા, અને મરનારને બાળનાર કોઈ મળતા નહિ ઇ સ ૧૭૯૦ના દુકાળ વખતે પણ ભારે રોગ ચાલ્યો હતો.[૭]

ઈ સ ૧૮૧૧-૧૨ના દુકાળ પછી કચ્છમા ભારે રોગ શરૂ થયો અને તુરત અમદાવાદમા ચાલવા માડયો કહે છે કે આ વખતના રોગમા કોઈ પણ ઘર બચ્યુ નહિ કેટલાક કુટુબો આખા ને આખા જતા રહ્યા મરનારને બાળવા જનારા પાછા આવે ત્યા તો બીજાં મડદા તૈયાર હતાં કેટલીક નાતોમા પુરુષો ઘણા

[૬] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૧૯. [૭] એ જ પૃ ૨૨૦

ઓછા થવાથી મડદા ઉપાડવામા સ્ત્રીઓએ મદદ કરેલી બાળવા માટે કાંઠી ખુટી પડી ત્યારે ઘર પાડીને લાકડા કાઢવા માડયા, અને ઘણા મડદા બાળ્યા વગર જ પડી રહ્યા લગભગ અડધુ અમદાવાદ–આશરે પચાશ હજાર માણુસ મરી ગયા હિંદુ મુસલમાન સર્વે ઉપર રોગની સરખી અસર હતી[૮]

ઓગણીસમી સદીમા એ પછી અમદાવાદ શહેરમા ભારે રોગ ચાલ્યાનુ નોંધાયલુ નથી દેશમા બીજે જ્યા જ્યા રોગ ચાલ્યાના સમાચાર મળતા કે તુરત કલેક્ટર તરફથી રોગી માણસોને શહેરમા દાખલ ન થવા દેવા માટે ચોકી બેસાડવામા આવતી ઓગણીસમી સદી પુરી થતા આખા મુબાઇ ઇલાકામા જે ભારે પ્લેગ ચાલી ગયો, તેણે અમદાવાદની સારી પેઠે ખબર લીધી તે પછી ઇ સ ૧૯૧૭ મા ભારે પ્લેગ ચાલ્યો ૧૯૦૦થી ૧૯૧૭ સુધીમા કોઇ કોઈ વર્ષે થોડો થોડો પ્લેગ ચાલી જતો પણ વખત જતા લોકો ટેવાતા જતા હતા, અને રોગથી બચવાના ઉપાયોથી ન ડરતા નવા ઉપાયોનો ઉપયોગ કરતા હતા ૧૯૧૭ના પ્લેગમા પ્લેગની રસીથી ઘણા બચ્યા હતા આ પ્લેગ પછી અમદાવાદમા એ રોગ આજ સુધી આવ્યો નથી પણ બીજે જ વર્ષે–ઇન્ફ્લુએન્ઝાનો રોગ પહેલવહેલો અમદાવાદમા ચાલ્યો ઇન્ફ્લુએન્ઝામા પણ બે ત્રણ દીવસના તાવથી માણસ મરી જતા, અને ખાસ કરીને ફેફસા બગડી જવાથી મરણ નીપજતુ આ દરદે પણ અમદાવાદમા લગભગ દરેક જણની ખબર લીધી અને મરણ પ્રમાણ પણ ભારે જ હતુ પરતુ ઇન્ફ્લુએન્ઝામાથી ઘણા સાજા પણ થતા એટલે લોકમા એનો ડર પ્લેગ જેટલો નહોતો વખત જતા ઇન્ફ્લુએન્ઝા હમેશના દરદોમા ગણાઇ ગયો

પાણીના નળ અને કેટલાક ભાગમા ગટર થવાથી કોગળાઉ–કોલેરા–શહેરમાથી લગભગ નાબુદ થયો છે એમ કહી શકાય ઈ સ ૧૮૫૧ મા

[૮] એ જ પૃ ૨૨૦ આ પ્લેગના ચિહ્નો નોધાયલા નથી કેપ્ટન રીવેટ કર્નાક લખે છે કે શહેરમા લાખ માણસ મરી ગયા હતા પણ ગેઝેટીઅરનો લેખક એ વાત માનતો નથી અને લાખની તો વસ્તીજ હશે એમ લખે છે આ રોગ અમદાવાદની બહાર જ્યા જ્યા ચાલતો ત્યા હિંદુ કરતા મુસલમાનો ઉપર ઓછી અસર થઇ હતી એમ લખેલુ છે. ૧૮૮૦ મા ડૉ ગીલ્ડર લખે છે કે તે વર્ષનો પ્લેગ માસાહારીઓને બહુ અસર ન કરતો, અને વાણીઆ બ્રાહ્મણ વગેરેને બહુ ખરાબ અસર થતી

રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે કોટ ફીમાની બચેલા ગ્યીઆનો ઉપયોગ કરતા ઘાટવા માટે કરવા માડ્યો ત્યારથી શહેરમા કોગળીઉ અને દમ ઓછો થયો. આમ છતા પણ અમદાવાદમા ફેફસાના દરદોનું પ્રમાણ ભયંકર છે.

બીજા રોગ

મ્યુનિસીપાલીટી તરફથી ઉપાયો લેવાય છે, છતા પણ શહેરની સ્થિતિ આવા દરદોને હજી પણ બહુ અનુકૂળ છે. હાલ મેલેરીઆ લગભગ આખા હિંદમા વ્યાપેલો રોગ છે એટલે અમદાવાદમા એ હોય એમા નવાઇ નથી. પરતુ અમદાવાદને ખાસ મેલેરીઆવાળુ શહેર કહી શકીએ નહિ હાલ અમદાવાદનો મુખ્ય રોગ ફેફસાના દરદોને લગતો કહી શકાય, અને તેમા ક્ષયનુ સ્થાન સર્વથી આગળ છે રોગોની બાબતમા ઉંડા ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી પરતુ વસ્તી અને સમૃદ્ધિને લઇને અમદાવાદનું જે સ્થાન આજે હિંદુસ્તાનમા છે તે જોતા, આ શહેરના આરોગ્યને માટે શરમાવા જેવુ છે

અમદાવાદનું મરણ પ્રમાણ ભયકર છે હિંદુસ્તાનમા તો સર્વથી વધારેમા વધારે મરણ પ્રમાણવાળા શહેરોની પક્તિમા અમદાવાદ બેસે છે પરતુ વધારે શરમાવા જેવુ એ છે કે આખી દુનિયાના શહેરોનું મરણ પ્રમાણ સરખાવીએ તો પણ અમદાવાદનું મરણુ ઘણુ જ વધારે જણાય છે. અમદાવાદમા મ્યુનિસીપાલીટી થઈ અને જ્યારથી જન્મમરણની બરાબર નોધ રખાવા માડી ત્યારથી શહેરના આરોગ્યનો બરોબર ખ્યાલ આવી શકે છે પરતુ તે પહેલા શહેરના આરોગ્ય માટે અને મરણ પ્રમાણ માટે તર્કજ કરવાનો રહે છે. ઈ સ. ૧૮૮૪-૮૫ મા મુબાઈ સરકારના આરોગ્યના સલાહકાર ઈજનેર કર્નલ વોલ્ટર એમ ડયુકેટે અમદાવાદના પાણી અને ગટરો માટે એક સવિસ્તર હકીકતવાળો રીપોર્ટ લખ્યો છે પાણી, ખાળકુવા અને લોકની કેટલીક ટેવોથી શહેરનું આરોગ્ય કેટલુ બગડેલું છે તેનો સારો ખ્યાલ એમણે આપ્યો છે મી ડયુકેટ લખે છે કે "એ સમયે અમદાવાદનું મરણ પ્રમાણ દર હજારે ૪૯·૦૭ માણસનું હતુ, એટલે પશ્ચિમ હિંદમા સર્વથી વધારે મરણ પ્રમાણવાળા શહેરોમા બીજુ હતુ પાણી સર્વથી ખરાબ હતું સ્વચ્છ પાણીના માહાત્મ્ય અને શુદ્ધિ વિશે હિંદુ લોકો જેટલું સમજે છે એટલુ જગતની બીજી કોઇ જાતિ સમજતી નથી, અને હિંદુ પાણીને માટે બહુ કાળજી રાખે છે કોઇ દેશના આરોગ્યની વાત કહે તો પણ પાણી કેવુ છે એમ બોલે

મરણ પ્રમાણ

છે, અને પરદેશમા કોઇ માદુ પડે તો પણ પાણી લાગ્યુ એમ કહે છે. આવા લોકનુ એક શહેર પાણી માટે આવી બેદરકારી રાખે અને એનુ પરિણામ શહેરના આરોગ્ય માટે ભયંકર આવે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે અમદાવાદ કરતા કેટલાક ઓછા ધનવાન શહેરોનુ મરણ પ્રમાણ ઘણુ ઓછુ છે અલી બાગનુ ૧૯·૪૫, રત્નાગિરિનુ ૨૧·૧૬, પુનાનુ ૨૧·૮૯, થાણાનુ ૨૨·૦૦, કરાચીનુ ૨૪·૫૪, આ બધા શહેરો શુદ્ધ પાણીને લીધે ઓછુ મરણ પ્રમાણ બતાવે છે '૯

આ સાથે કર્નલ ડયુકેટે દુનિયાના કેટલાક શહેરો સાથે અમદાવાદના મરણ પ્રમાણની સરખામણી કરી છે તે જાણવા જેવી હોવાથી અત્રે આપી છે —૧૦

ક્રીસ્ટીઆના	લંડન	બેલ્જીયમ	બોસ્ટન	ફીલાડેલફીઆ
૧૮·૪૪	૨૦·૪૦	૨૧ ૯૦	૨૨·૦૦	૨૨·૭૦
જીનોઆ	ગ્રુન	રોટરડેમ	હેગ	ચીકાગો
૨૨ ૫૭	૨૨·૮૨	૨૩ ૫૦	૨૩·૬૦	૨૩ ૬૦
ટ્રીએસ્ટ	લાહોર	સેટપીટર્સબર્ગ	કેરો	મેડ્રીડ
૩૦·૦૦	૩૧·૮૧	૩૫ ૨૦	૩૭ ૦૦	૩૮·૩૦
દિલ્હી	અમદાવાદ	પેકીન	વીરમગામ	
૪૭ ૮૬	૪૯ ૦૭	૫૦ ૦૦	૬૧ ૨૪	

આ સિવાયના દક્ષિણના શહેરોનુ પ્રમાણ ઉપર આપ્યુ છે મી ડયુકેટે કલકત્તા મદ્રાસ અને મુબઇના મરણ પ્રમાણ આપ્યા નથી પરતુ એ શહેરોએ મરણ પ્રમાણ ઓછા કરવા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે અને તેમા એમને સફળતા મળેલી તે સર્વ કોઈ જાણે છે ઇગ્લેન્ડના કેટલાક શહેરોમા આરોગ્યવર્ધક સુધારા કરવાથી થોડા જ વર્ષોમા મરણ પ્રમાણ ઓછુ થવાના દાખલા

બીજા શહેરો સાથે સરખામણી

છે મી ડયુકેટ લખે છે કે 'એ વર્ષમા (૧૮૮૪–૮૫) ૪૯ ૦૭ મરણ પ્રમાણ

[ ] Colonel Water Ducat Water supply of Ahmedabad pp 17–18 [૧૦] એજ પૃ ૧૮ અમદાવાદને માટે મી ડયુકેટ લખે છે કે "One of the highest known death rates in any civilized city in the world (p. 22)

હતું. એટલે ૬૧૨૩ માણસો તો મરી ગયા હતા. પણ ૭૩૪૭૬ માણસોએ ભારે માંદગી ભોગવી હતી. લોકની શક્તિ ઉપર અને મજુરવર્ગ ઉપર આ કેવડો ભારે કર હતો તેની કલ્પના કરો.' જો પુના જેવા અમદાવાદના હવાપાણી રહ્યા હોત તો સુકી જમીન અને સમૃદ્ધ સ્થિતિના લોકને લીધે શહેરમા મરણ પ્રમાણ કેટલું ઓછુ થાત[११] કેરોની સાથે અમદાવાદને સરખાવતા મી. ડયુકેટ લખે છે કે કેરોની પેઠે અમદાવાદે નદીના પીવાના પાણીને બગાડયું છે પણ ખાળકુવાથી પાણીને બગાડવાની અક્કલ (!) (Ingenuity)માં તો કેરોવાસીઓ કરતા અમદાવાદીઓ ચઢી જાય તેમ છે

આ હકીકત તો પાણીના નળ અને ગટારો નહોતી તે સમયની છે હાલ તો પાણીના નળ શહેરમા બધે છે ચોકખું પાણી મળે છે. ગટરો શહેરના કેટલાક ભાગમા આવી ગઇ છે. છતા શહેરના આરોગ્યની શી સ્થિતિ છે ? ઉપર જણાવેલા શહેરોએ આટલા વર્ષોમા ઘણી પ્રગતિ કરી છે આપણી નજર આગળ મુબાઇ શહેરનો દાખલો ખાસ જોના જેવો છે. પણ અમદાવાદે શુ કર્યું છે ? નીચેના આકડા અમદાવાદની પ્રગતિ (?) બતાવશે

વીસમી સદીમા આરોગ્ય

વસ્તીના દર હજારે મરણ પ્રમાણ —[१२]

૧૯૦૦–૦૧ થી ૧૯૦૯–૧૦ના ૧૦ વર્ષમા ૬૫.૫૯

[११] Ducat s Water Supply of Ahmedabad pp 20-21. "Had Ahmedabad been as healthy as Poona, and with its excellent dry subsoil and the greater affluence of its inhabitants, it certainly should be, at least, as healthy, if not more so the numbers of deaths would have been 2731 (instead of 6123) shewing a saving, that should have been effected, to the extent of 3392 lives in a year It is not too much to say that 10 persons every day, are killed in Ahmedabad, by the want of Sanitary works and surely such whole-sale slaughter as this, ought not to be allowed in any city, having free self Government, and ample means to carry out its wants. [१२] 'અમદાવાદનો ઉત્ક્રાંતિવિકાસ'' રા રા મુકુન્દરાય સામળપ્રસાદનો લેખ

૧૯૧૦-૧૧ થી ૧૯૧૯-૨૦ના	૧૦ વર્ષમાં		૫૦.૩૮
૧૯૧૫-૧૬ થી ૧૯૧૯-૨૦ના	૫	,,	૫૬.૪૧
૧૯૧૭-૧૮ થી ૧૯૧૯-૨૦ના	૨	,,	૬૨.૪૮
૧૯૨૦-૨૧માં			૩૮.૮૬

આ ઉપરથી જણાશે કે ઈ. સ. ૧૮૮૫ થી ૧૯૨૦ સુધીના ૩૫ વર્ષમા અમદાવાદે આરોગ્યમાં કાંઇ પ્રગતિ કરી નથી. ઇ. સ. ૧૯૦૦-૧૯૦૧ નું વર્ષ અને ૧૯૧૭ અને ૧૯૧૮ નું વર્ષ ભારે પ્લેગ-દુકાળ, અને પ્લેગ તથા ઇન્ફ્લુએન્ઝાવાળું ગયું છે એટલે તેનું મરણ પ્રમાણ મોટું દેખાય છે તે બનવાજોગ છે. પરંતુ એ બાદ કરતાં પણ મરણ પ્રમાણ એક ફક્ત ૧૯૨૦-૨૧ ના વર્ષ સિવાય ઘણું જ ભારે છે. આજ દીવસ સુધી પણ અમદાવાદે મરણ પ્રમાણ ઓછું કરવા કાંઇ કર્યું નથી એ આજ સુધીના આંકડાથી સિદ્ધ થાય છે. ગયા વર્ષના (૧૯૨૭) ડીસેંબર માસના આરોગ્યના સમાચારમાં મરણ પ્રમાણ ૪૬.૫૮ આપેલું છે અને નવેંબર માસનું ૪૯.૮૬ આપેલું છે.[૧૩] છેલ્લા દશ વર્ષના ડીસેંબર મહીનાનું પ્રમાણ ૪૪.૫૯ છે. આ ઉપરથી હાલ પણ આરોગ્યની પ્રગતિ કેવી છે તે સહેજ સમજાશે. ડીસેંબર માસ અમદાવાદમાં સાધારણ રીતે સારો ગણાય છે. સપ્ટેંબર-અકટોબરના આંકડા એથી ભારે હશે.

આવા ભયંકર મરણ પ્રમાણમાં પણ વધારે ચમકાવનારા બાળ-મરણના આંકડા છે. અમદાવાદમાં બાળ મરણનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે.

બાળ મરણ પ્રમાણ

એનાં કારણો ઘણાં છે. બાળમરણમાં શહેરના હવા પાણીનો દોષ કેટલો હોઈ શકે તે તો આ વિષયના પારંગત દાક્તરો જાણે. વાંચનારને જાણવા સારૂ અંહીં બાળ મરણની થોડી હકીકત આપી છે.

દર હજારે બાળકોના મરણનું પ્રમાણઃ-[૧૪]

૧૯૧૦-૧૧ થી ૧૯૧૯-૨૦ મા		૪૭૦.૨૩
૧૯૧૫-૧૬ થી ૧૯૧૯-૨૦ માં		૩૫૯.૩૩
૧૯૧૭-૧૮ થી ૧૯૧૯-૨૦ માં		૩૮૪.૬૯
	૧૯૨૦-૨૧ માં	૩૫૫.૯૫

[૧૩] આરોગ્યનો માસિક મ્યુનીસીપલ રીપોર્ટ ડીસેંબર ૧૯૨૭. [૧૪] રા. રા. મુકુંદરાય સામળપ્રસાદનો લેખ.

૧૯૨૭ના ડીસેમ્બર માસમા એક વર્ષની અંદરના ૩૪૮ બાળકો ગુજરી ગયા હતા

બાળકોના મરણમા મોટુ પ્રમાણ એક વર્ષની અંદરના બાળકોનું છે મોટે ભાગે એનુ કારણ એમના માબાપનું નબળુ આરોગ્ય છે એટલે શહેરના આરોગ્યને લગતા સામાન્ય સવાલો સાથે એનો ઓછો વધતો સબધ હોઈ શકે

૧૯૨૭ના છેલ્લા માસની વિગત

ઈ સ ૧૯૨૭ના ડીસેમ્બર[૧૫] માસમા અમદાવાદમા કુલ ૧૦૫૧ માણસો ગુજરી ગયા એમા ૫૮૩ પુરૂષો અને ૪૬૮ સ્ત્રીઓ છે ખાડીઆમા ૧૧૬, કાળુપુરમા ૧૩૩ દરિયાપુરમા ૧૧૩, શાહપુરમા ૧૫૭ જમાલપુરમા ૧૦૯ રાયખડમા ૫૮, પરામા ૭૦, એ પ્રમાણે જીલ્લાવાર મરણ છે કાળુપુર અને ખાડીઆ સૌથી વધુ વસતીવાળા જીલ્લા છે આ આકડા શહેરના કયા ભાગ સુધારવા જેવા છે તે બતાવે છે એ જ માસના મરણોમા જાતિઓનું પ્રમાણ આ મુજબ છે—ક્રીશ્ચિયન ૧૪, ઉંચી જાતના હિંદુ ૪૨૪, નીચી જાતના હિંદુ ૩૬૯ જૈન ૪૩, મુસલમાન ૧૯૩, પારસી ૪, બીજી જાત ૪, કુલ ૧૦૫૧ રોગવાર મરણ એ જ માસમા આ પ્રમાણે છે પ્લેગ ૦, બળીઆ ૦ કોલેરા ૦, ઇન્ફ્લુએન્ઝા ૧, તાવ ૨૯૩, ક્ષય ૮૫ રક્તપીત ૦, ઝાડો, મરડો ૨૫ ફેફસાના દર્દ ૨૪૮, બીજા રોગ ૩૯૯, કુલ ૧૦૫૧ આમા ૩૪૮ બાળ મરણ ઉમેરવાના આ જોતા જણાશે કે સાધારણ સારા મહિનામા તાવ અને ફેફસાના દરદોનું પ્રમાણ કેવુ છે ક્ષયનું પ્રમાણ પણ ભયંકર છે તાવમા ભેદ નથી પાડયા એટલે આ પૃથક્કરણ ચોક્કસ નથી આપણામા ઘણા લોક દરદ ન સમજાય ત્યારે તાવ એટલું જ લખાવે છે એટલે તાવમા પણ બીજા દરદો હશે પરતુ તાવ એટલે સાધારણ રીતે મેલેરીઆ ગણી શકાય ફેફસાના દરદોમા દમના ૭૮ આવી જાય છે આવી સૂકી હવાવાળા શહેરમા ક્ષય અને દમનું પ્રમાણ શહેરની ઘણી ખરાબ આરોગ્યની સ્થિતિ સૂચવે છે અમદાવાદના દાક્તરોનું માનવુ છે કે શહેરમા સરેરાશ રોજના ત્રણ માણસો ક્ષયથી મરે છે

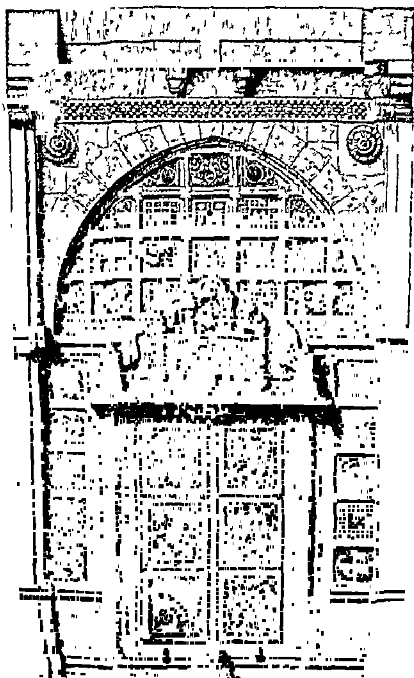
[૧૫] આરોગ્યનો મ્યુનીસીપાલીટી રીપોર્ટ ડીસેમ્બર ૧૯૨૭

૩૭ મહેરાબ

(રાજપુર મસ્જિદ)

(અંદરની કમાન સિવાય બાકીની કેવળ હિંદુ ઘાટની છે)

૩૮ શાહઆલમના રોજાનું મુખ્ય દ્વાર અને પિત્તળની જાળીનાં કમાડ

અમદાવાદ પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાનમાં ક્ષયનું મોટામાં મોટું ઘર ગણાય છે એમ કહી શકાય. અમદાવાદની હવા સૂકી હોવાથી ક્ષય નાબુદ કરવા માટે સારી અનુકૂળતા છે છતા આ મરણ પ્રમાણ ઘણું જ દીલગીરી ભરેલું છે.

ઉપાયો

આરોગ્ય સુધારવાના ઉપાયો જણાવવાનું આ સ્થાન નથી. અમદાવાદના દવાખાનાંની વીગતોમાં ઉતરવાનું પણ આ ગ્રંથનું કામ નથી. મ્યુનિસીપાલીટી આરોગ્ય સુધારવા માટે પોતાનું બનતું કરે છે. હાલમા શ્રીયુત વલ્લભભાઇના વહીવટમાં પણ ઘણું કામ થયું છે. મ્યુનિસીપાલીટીના દવાખાના અને સુવાવડ ખાતાની બાઇઓનો ઉપયોગ શહેર સારી રીતે કરે છે ગઈ સાલ ડૉ. હરિપ્રસાદ વજરાયે મ્યુનિસીપાલીટીની મદદથી શહેરની પોળો અને ખૂણા સાફ કરી સ્વચ્છતાનો આદર્શ લોકને બતાવ્યો હતો. ડૉ. હરિપ્રસાદે કેવળ સેવાભાવથી આ કાર્ય કર્યું હતું, અને શહેરમાથી લગભગ ત્રણ હજાર ટન એટલે આશરે એક લાખ અડસઠ હજાર મણ કચરો કાઢયો. ઢોરોના તબેલા શહેર બહાર લઇ જાય આરોગ્ય સુધારવાનો ઉપાય પણ જેટલો અગત્યનો છે તેટલો જ મુશ્કેલ છે.

દવાખાના

મ્યુનિસીપાલીટીના દવાખાનામા આશરે ૫૬૦ દરદીઓ રોજ દવા લે છે. સરકારી સીવીલ ઇસ્પીતાલમા આખ અને સુવાવડના ઓરડા છે. સારંગપુર દરવાજાની બહાર રણછોડલાલ છોટાલાલનું રેવાબાઇ અને વિકટોરીઆ જ્યુબીલી દવાખાનું સુવાવડ તથા સ્રીઓના દરદો માટે ખાસ છે, અને તેનો સારો લાભ લેવાય છે. બેચરદાસનું દવાખાનું પણ જુનું છે. આ બધામા દવા મફત અપાય છે. આ ઉપરાંત બીજા બારેક દવાખાનામા ફક્ત એક આનો લઇ દવા આપવામાં આવે છે. ડૉ હરિભાઈ દેસાઇના દવાખાનામા આંખના દરદોની મફત દવા અપાય છે. આ સીવાય પશીઆનુ દવાખાનું આસ્તોડીઆ બહાર, ગાંડાની ઇસ્પીતાલ દિલ્હી દરવાજા બહાર અને ઢોરોનું દવાખાનું પ્રેમદરવાજે છે. હાલની ખામ ગગવડો પ્રમાણે મુંબાઇની નર હરકીશનદાસની ઇસ્પીતાલ જેવું એક પણ દવાખાનું હજી અમદાવાદમા નથી. વાઢકાપના દરદો માટે સારી સગવડ નથી. દાંતનું દવાખાનું પણ નથી. દાતના દરદોથી પીડાતા માટે અમદાવાદમા ઘણી અગવડ

છે. ચેપી દરદો માટે પણ ઇસ્પીતાલ નથી. ઇ. સ. ૧૯૨૧ ની કોન્ગ્રેસની જગ્યાએ એક મોટી સામાન્ય ઇસ્પીતાલ બનાવવાનો પ્રબંધ ચાલી રહ્યો છે. મીલોમાં પણ દવાખાનાં નીકળતાં જાય છે.

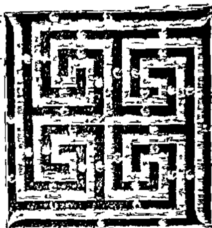
અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમાં હાલની દશનાં બરોબર સગવડવાળાં અને દરેક રોગનાં દવાખાનાની યોગ્ય સગવડ નથી એમ કહી શકાય. તેવી જ રીતે ઉત્તમ આરોગ્ય ભુવનો–સેનીટેરિયમ–ની પણ અગવડ જ છે. અમદાવાદમા થોડાં આરોગ્યભુવનો છે પણ તેમા કેટલાક અમુક કોમને માટે ખાસ છે. જૈન અને પારસી કોમને માટે શાહીબાગ અને ખાનપુરમાં સેનીટેરિયમ છે. શાહીબાગમાં શેઠ ત્રીકમદાસ ગોપાળદાસનું આરોગ્યભુવન સાર્વજનિક છે, અને હિંદુઓ માટે એ આશિર્વાદરૂપ છે. પરંતુ હાલના આરોગ્યના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એક પણ સેનીટેરીયમ અમદાવાદમા નથી. અમદાવાદથી પાંચેક માઇલ દૂર નરોડા પાસે શેઠ જમનાભાઈ ભગુભાઇએ એક આરોગ્યભુવન બંધાવ્યું તે એક રીતે ઉત્તમ છે અને સાર્વજનિક છે. એમા બંગલા છુટા રાખવામા આવ્યા છે અને ઘણા ક્ષયના[૧૬] દરદીઓ એનો લાભ લે છે. પરંતુ આ આરોગ્ય

(૧૬) ડૉ. રણુપ્રસાદ દશરથલાલ મહેતા પોતાના ક્ષયરોગ નામના પુસ્તકમા લખે છે કે ૧૯૨૦મા પુરા થતા વર્ષમા અમદાવાદનું સરેરાસ મરણ પ્રમાણ દર વર્ષે દર હજારે ૬૦.૩૮ હતુ જ્યારે મુબાઇ ૪૨.૪૩; પુના ૫૩.૭૦; સુરત ૩૩.૯: ૪૪.૩૭, હતુ. મુબાઇ સિવાય આ શહેરોમા લગભગ દર વર્ષે પ્લેગ થયેલા જ્યારે અમદાવાદમા ફક્ત ૧૯૧૭મા જ પ્લેગ થયો હતો તે નોધવા જેવુ છે. ડાકટર આગળ લખે છે કે બીજા શહેરોમા મરણ પ્રમાણ ઘટતુ જાય છે જ્યારે સુધરેલા શહેરનો ડોળ રાખનાર અમદાવાદમા ક્ષયનો ફેલાવો વધે છે. આમા શહેરીઓનો બહુ વાક કાઢવા જેવો નથી, પરંતુ શહેરની બાંધણી એવી છે. રસ્તા પહોળા થઇ શકે એવા નથી. વધારામા ગીચ વસ્તી, ગરીબાઇ, ધુમાડો, ધૂળ, ગંદકી, કેટલીક નાતોમા બાળલગ્ન અને પડદાનો રિવાજ અને સુવાવડ ખાતાની ખામીને લીધે ક્ષય વધે છે. મુંબાઈ ૨૦ વર્ષ ઉપર અમદાવાદ જેવું જ હતુ તે હાલ સુધર્યું છે. તા. ૧૦–૧–૨૬ના પ્રજાબધુમા લખેલુ છે કે Bombay that was hitherto known as a 'death trap' is fast becoming a healthy city while cities like Ahmedabad that were once known as Sanatorium are fast becoming death traps." ડૉક્ટરની વાત સાચી છે. એ કહે છે તેમ અમદાવાદની બાંધણીનો વાક પણ છે.

ભુવનને બાગ વગેરેથી શોભાવી હાલની સગવડોથી કાંઈક આકર્ષણવાળુ કરવાની જરૂર છે.

આપણી ગઈ સદીમા અડધુ શહેર ઉજ્જડ હતુ ત્યારે સુધરી શકત શહેરીઓને વાકથી મુક્ત કરવા એ પણ એક રીતે ઠીક નથી લોકોના રિવાજો એ મોટુ કારણ છે. જે નાતોમા રિવાજો સુધર્યા છે તેમા જૂની કસરતોને બદલે નવી દાખલ થઈ નથી એ પણ કારણ છે.

પ્રકરણ અઠ્ઠાવીસમું

શહેર સુધારણા

(મ્યુનિસીપાલીટી)

શહેરની સુધારણા હાલ મ્યુનિસીપાલીટીના હાથમા છે. શહેર સુધારણાની રીત પ્રાચીન સમયમા કેવી હશે એ જાણી શકાયુ નથી. શહેર સુધારણામા શહેરના શરીર તથા જીવનની ઘણી વસ્તુઓ આવે છે પરંતુ એમા સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય મુખ્ય છે. આ બાબતમા હિંદુસ્તાન દુનિયાના સર્વ દેશોથી પછાત ગણાય છે એટલે ગૂજરાત ગણાય એમા નવાઈ નથી અગત સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય માટેના આપણા શાસ્ત્રોના પ્રાચીન નિયમોની આપણે ગમે તેટલી બડાઈ મારીએ, પણ એ નિયમો દુનિયાના બીજા આગળ વધેલા દેશોના આ ગુણોની પંક્તિમા આપણને નથી લાવી શક્યા એ નિર્વિવાદ વાત છે. એટલે કોઈ ગામ કે શહેરના આખાયે જનસમુદાય માટે સુધારણાનો પ્રબધ આપણે શી રીતે કર્યો હશે એની સમજણ પડવી મુશ્કેલ છે પચ અને મહાજનની મોટી સત્તા આપણા સમાજ ઉપર પ્રાચીન કાળથી હતી એમની સખ્તાઇથી પચ કે મહાજનની સત્તામા રહેતા સર્વેને એમના નિયમો પાળવા પડતા, અને એ નિયમોના પાલન માટે જોઈતા પૈસા પચ ઉઘરાવી શકતું પોળના પચોમા આ બાબતનો કાઈક ખ્યાલ આવી શકે પોળને લગતું દરેક કામ લગભગ આજે મ્યુનિસીપાલીટી કરે છે તે પચ કરતું પણ જ્યા પોળ ન હોય, કે એવું પચ ન હોય ત્યા સ્થિતિ ખરાબ હતી

પ્રાચીન શહેર સુધારણા

એટલે મ્યુનિસીપાલીટીને મળતું કોઇ તત્ત્વ આપણા સમાજમા હતું પણ તે વ્યવસ્થિત અને સર્વદેશી નહોતુ.

કહે છે કે પાણી સ્વચ્છ રાખવા માટે ઝીણા કાયદા આપણા શાસ્ત્રકારોએ ઘડયા છે. મનુ યાજ્ઞવલ્કયાદિ સ્મૃતિઓમા એવા ઉલ્લેખો છે. નહાવુ ધોવું અને શરીર શુદ્ધિના બીજા નિયમો શાસ્ત્રકારોએ બરોબર ઘડેલા છે પરતુ કચરો કાઢવો અને તેને કયા નાખવો તેની વ્યવસ્થા બાબત શાસ્ત્રોમા કાંઈ નથી મનુ વગેરેના કાળમા લોક અરણ્ય-ક્ષેત્રાદિમા છૂટા રહેતા હશે અને ગ્રામ-નગરાદિના નિવાસ નહિં જેવા જ હશે તેથી સ્મૃતિકારોને આ પ્રશ્ન નહિં ઉભો થયો હોય, કે આ માટે બીજુ કાંઈ કારણ હશે એની ચર્ચામા ઉતરવાનુ આ સ્થળ નથી મદ્રાસ મ્યુનિસીપાલીટીના એક વખતના ઉપપ્રમુખ અને ઈજિનેર જે. એ જોન્સે જીલ્લા મ્યુનિસીપાલીટીઓ ઉપર એક ઉત્તમ પુસ્તક લખ્યુ છે એમા હિંદુસ્તાનના લોક વ્યક્તિની શુદ્ધિ માટે બહુ કાળજી રાખતા છતા જનસમુદાયની શુદ્ધિ માટે બેદરકાર છે એવો આરોપ મુકેલો છે તેથી આટલુ લખવુ પડે છે.[1]

હિંદુશાસ્ત્રોમા ખાસ કરીને પાણીની શુદ્ધિ માટે બહુ લખેલુ છે. પરતુ હિંદુઓ પાણીની શુદ્ધિ પાણીના વાસણને બહારથી કોણ અડે છે એ તપાસવામા જ સમજે છે શાસ્ત્રોમા નિષેધ કરેલા બધા આચરણો કરીને પીવાના શુદ્ધ પાણીને હિંદુઓ જેટલુ બગાડે છે તેટલુ બીજી કોઇ પ્રજા ભાગ્યેજ બગાડતી હશે પાણી બગાડવામા આમ બીજી રીતે ડાહ્યા એવા અમદાવાદે બહુ આગળ પડતો ભાગ લીધેલો છે. મી જોન્સ કહે છે તેમ કચરાનો નિકાલ કરવાનું કદાચ દક્ષિણના લોક નહિં જાણતા હોય અમદાવાદ-ગૂજરાતના લોક કચરાનો નિકાલ કરવાનુ જાણતા હતા. એ નિકાલ કરવાની એમની રીત અસાધારણ અક્કલવાળી હતી એથી કચરો બહાર દેખાતો નહિં પણ હાલના વિજ્ઞાનને અભાવે કે બીજા કોઈ કારણથી અમદાવાદના લોક સમજતા નહોતા કે કચરાના નિકાલની આ રીત ભયંકર હતી, શહેરની આબોહવાને બગાડનાર હતી કચરો કાઢવા જતા અમદાવાદે અને

પાણીની શુદ્ધિ અને કચરાનો નિકાલ

[૧] જુઓ A Manual for district and municipal Boards By J A Jones pp. 163-164 & 47.

તેની પેઠે ગૂજરાતના ઘણાં શહેરોએ પીવાનું પાણી બગાડયું હતું. એ ઉપરાંત નદી તળાવ અને વાવમાં નહાવા ધોવાનું તથા કચરો નાખવાનું બંધ નહોતું એટલે કચરો નીકળ્યા છતાં જનસુખાકારી એવડી બગડતી હતી. કચરો અને મેલાનો નિકાલ કરવાને ખાળકૂવા કરવા જતાં અમદાવાદે શહેરના કુવા અને નદીનું પાણી બગાડયુ હતું

મ્યુનિસીપાલીટી ઘણા કામ કરે છે. પરંતુ એનું મોટામાં મોટું કામ શહેરનું આરોગ્ય જાળવવાનું છે. કચરો તથા ગંદવાડ એ દરેક રીતે હવા, પાણી, તથા ખોરાકને બગાડનાર છે. મ્યુનિસીપાલીટી દવાખાના કાઢે, કે રસ્તા સુધરાવે અને છંટાવે, કે બાગબગીચા બનાવે પણ એ બધાનું મુખ્ય લક્ષ શહેરની સુખાકારી જાળવવાનું છે. હાલના જમાનાના સુધરેલા કોઈ પણ સાધન નકામા છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. ઉલટું હાલના જમાનામાં સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ કરી સારામાં સારી સગવડ તથા સુખ મેળવવું એ જ સમાજનો પુરુષાર્થ છે પરંતુ એક બાજુ વીજળીના દીવા સુંદર થાંભલા ઉપર હારબંધ ગોઠવ્યા, કે બાગમાં બૅન્ડ વગડાવ્યું, અને બીજી બાજુ મરણ પ્રમાણ મોટું હોય, વારંવાર પ્લેગ આદિ ઉપદ્રવો દર્શન દેતા હોય તો બધું નકામુ છે. એટલે મ્યુનિસીપાલીટીનું મુખ્ય કર્તવ્ય સર્વ અનર્થના મૂળરૂપ કચરો તથા ગંદવાડને કાઢી અનારોગ્ય સામે સતત લડાઇ ચાલુ રાખવી એ જ છે.

મ્યુનિસીપાલીટીનુ મુખ્ય કામ

શહેરની સામાન્ય સ્વચ્છતાની સમાજના માનસ ઉપર કેવી મોટી અસર થાય છે તે મી જેન્સે જીલ્લા મ્યુનિસીપાલીટીના પોતાના પુસ્તકમાં લખેલા શબ્દોમાં જ જોઇએ —

"Public morality also goes hand in hand with public cleanliness, as does vice with dirt Familiarity with dirt is a powerful factor in debasing our morals. The constant presence of filth and the increasing difficulty of its removal blunts our senses of sight and smell. Common decency and self-respect are difficult to maintain in a surrounding of uncleanliness."

"Dirt has been described as matter in a wrong place × × × It may be said that the main object for which district and municipal boards have been created is the removal of dirt.

× × × No better criterion of our work can be found than in a satisfactory death-rate; and so long as we fall short of such a rate, so long must we continuce to increase our effort to obtain it. The death rate must vary to some extant with locality, climate, and season; but a high average rate indubitably shows that there is something wrong, that dirt in some form is present, that *matter* is in the wrong place.

મ્યુનિસીપાલીટી જે કાર્યો કરે છે તેવા કાર્યો કરનારી સંસ્થાઓ પણ દેશમા હશે કે નહિ, કેટલા વખતથી હશે અને કેવી જાતની હશે એ વાત બાજુએ રાખી બ્રીટીશ અમલમા થયેલી શહેરસુધરાઇ ખાતાંની પ્રગતિ જોઇએ.[2] આની નહિ જેવી કંઇક શરૂઆત ઇ. સ. ૧૭૯૨ મા થઇ છે. એ વર્ષમા કલકત્તાના ગવર્નર જનરલને 'જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ' નીમવાની સત્તા પાર્લામેન્ટે આપી. પરંતુ એક મેજીસ્ટ્રેટની સત્તાવાળો સરકારી અમલદાર શહેરની સાધારણ બાબતો ઉપર નજર રાખે એ સિવાય આમા બીજું કાઈ થતું નહિ. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમા મેજીસ્ટ્રેટો જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ તરીકે શહેરની આંતરિક સ્થિતિની દેખરેખ રાખતા. એ સમયે મુબાઇ જેવા શહેરમા પણ લોકો ગમે ત્યારે રસ્તા રોકતા તથા રસ્તાની જમીન દબાવતા, તો અમદાવાદનું શુ પુછવું? અમદાવાદમા એ સદીના પહેલા અઢાર વર્ષ તો મરેઠા રાજ્ય હતુ છેક ઇ. સ. ૧૮૩૬ સુધી આ વહીવટમા અંધાધુધી જ ચાલી હતી. ૧૮૩૬મા કોર્ટના ન્યાયાધિશોને પાર્લામેન્ટે આ બાબતની મુખ્ય સત્તા આપી. એ પહેલાના કામ કરનારાઓને આ ડખલ ગમી નહિ. ઇ. સ. ૧૮૪૫ મા આ સ્થિતિ કાઇક સુધરી. એ વખતે સાત માણસોની એક સભા નીમી એમા મુખ્ય મેજીસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટર, પોતાના હોદ્દાની રૂઇએ બેસના બે પોલીસ મેજીસ્ટ્રેટ, બે યુરોપીયન અને ત્રણ દેશી જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ મળી સાતની સભા હતી એને મ્યુનિસિપલ કોન્ઝરવંસી કહેતા. હાલના મ્યુનિસિપલ વહીવટની પહેલી ઝાખી શરૂઆત આ વર્ષથી

હિન્દમા મ્યુનિસીપાલીટીની પ્રગતિ.

[૨] જુઓ. Rise and growth of Bombay Municipal Government Chap. II By Sir D. E. Wachha

(૧૮૪૫) થઇ છે એમ મુબાઈ મ્યુનિસિપાલીટીનો ઇતિહાસ લખનાર સર દીનશાહ વાચ્છા લખે છે.[3] આ સભાને મ્યુનિસિપલ ફંડનો જ વહીવટ કરવાનું હતું અને કર નાખવાની સત્તા પણ હતી. એ ફંડમાંથી પોલીસનું ખર્ચ પણ કાઢવાનું હતુ આ જોતાં આ વહીવટમા લોકોની ઇચ્છા જેવું કાઇ પણ નહોતું એમ લાગે છે. મદ્રાસ અને કલકત્તાના મ્યુનિસીપલ વહીવટનો ઇતિહાસ પણ આટલો જ જૂનો છે. ત્યા પણ શહેરસુધારણા માટે લોકોની ઇચ્છા જેવું આ શરૂઆતના સમયમા હોય એવું જણાયું નથી. મદ્રાસમા તો દેશી લોકો કર નાંખવાની વિરુદ્ધ હતા એમ કહેવાય છે.[4] મ્યુનિસીપલ વહીવટ હાલની સ્થિતિએ તો છેક ૧૮૮૮ મા લોર્ડ રીપનનો સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો થયો ત્યાર પછી આવવો શરૂ થયો છે.

અમદાવાદના મ્યુનિસીપલ વહીવટના ઇતિહાસમા જે કાઇ નાની વિશેષતા છે તે બતાવવા મુબાઇ વગેરે હિંદના મોટા શહેરોના એ વહીવટના ઇતિહાસમા ટુકાણમા ઉતરવુ પડ્યુ છે. શહેર સુધારણાનો વિચાર એ શહેરમા ગમે તો ૧૭૯૨ થી થયો પણ જેને સુધારણાનુ નામ આપી શકાય એવું કામ તથા શરૂઆત માત્ર ઈ. સ ૧૮૪૫ મા થઈ એમ સર દીનશાહ વાચ્છાનું

[3] એ જ પૃ ૮ "Here may be discerned the first germ of the Municipal corporation of the Forties." [૪] જુઓ Imperial Gazetteer Vol. XVI p 379 મદ્રાસ બ્રીટીશ અમલનુ જૂનામા જૂનું શહેર છે ત્યા ઇ સ. ૧૭૬૮થી શહેરસુધારણા લોરીઆ ચાઇલ્ડ નામના ગવર્નરે દાખલ કરેલી. પણ એમા જે થોડું કામ થતુ તે યૂરોપીયનો જ કરતા. આવક બહુ ઓછી હતી, કારણ કે દેશી વસ્તી કોઇ પણ જાતનો કર આપવાની વિરુદ્ધ હતી. એટલે ત્યા પણ આટલો વહેલો પ્રયત્ન છતા ૧૯૮૨ થી મુંબાઈની પેઠે જ શરૂઆત થઈ હતી. કલકત્તામા મૂળ પ્રયત્ન ઈ. સ ૧૭૨૭મા થયો છે એ પણ યૂરોપિયનોએ કરેલો. પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૮૦ મા વિલિયમ મેકિન્ટોશ નામના મુસાફરે કલકત્તાને આખી દુનિયામા ગંદમા ગંદુ શહેર કહેલુ છે. ત્યા પણ ખરી શરૂઆત મુબાઈની પેઠે ૧૭૯૨ થી થઈ છે. પણ ગઇ સદીના પહેલા પાદમા શહેર સુધારણા માટે પૈસા લોટરીથી ઉભા કરાતા. ઈ. સ ૧૮૧૭મા એક લોટરી કમીટી કરેલી એના હાથમા વીસ વર્ષ સુધી શહેર સુધરાઇનો વહીવટ રહ્યો હતો. લોટરીના નાણામાથી ૧૦ ટકા શહેર સુધારણામા આવતા. (જુઓ ઈમ્પીરિયલ ગેઝેટીઅર Vol IX p 265) આ ઉપરથી જણાય છે કે કલકત્તામા પણ શરૂઆતમા શહેર સુધારણા માટે દેશી લોકોની ઈચ્છા નહિં હોય

માનવુ છે અમદાવાદમા આવી ઝાખી શરૂઆત બહુ વિચિત્ર રીતે, વિચિત્ર સંજોગોમા અને આ સમયથી જરા પહેલા થઇ છે

અમદાવાદની મ્યુનિસીપાલીટીનો ઇતિહાસ

ઇ સ ૧૮૧૮ મા અમદાવાદ બ્રીટીશ મત્તામા આવ્યુ એટલે તે પછીની વાત જ અહીં જોવાની છે એ વખતે શહેરનો કોટ ઘણી જગ્યાએથી ભાગી ગતો હતો એના બાકામાથી લૂટારૂ ધાડપાડુ વગેરે શહેરમા ગમે ત્યારે પેસતા ઇ સ ૧૮૨૫મા કલેકટરે આ બાબત તરફ સરકારનુ ધ્યાન દોર્યું ઇ સ ૧૮૨૮ મા જીલ્લા ન્યાયાધીશે પણ આ બાબત દબાણ કાયમ રાખ્યુ એ પછી તુરત જ કલેકટર મી એચ બોરેડેલે શહેરના લોકોને આ આ પ્રશ્નમા રસ લેતા કર્યા લોકો આ સુધરણાનુ મહત્વ સમજ્યા અને કર નાખવા સમતિ આપી[૫] આ ઉપરથી ૧૮૩૦ લગભગમા ઘી, શાલ, અફીણ, વગેરેની આવક જાવક ઉપર કર નખાયો, અને ઇ સ ૧૮૩૨ મા કોટ પુરો થયો[૬] આ નાણા ભેગા કરવા લોકોએ પોતાની રાજીખુશીથી રસ લીધો હતો એમા વેપારી વર્ગ અને બીજા ધધાદારીઓની ખાસ સમતિ હતી[૭] આ ભડોળનો વહીવટ કરનાર ચાર જણની મડળીમા કલેકટર, ન્યાયાધીશ અને બે દેશી ગૃહસ્થો હતા કોટ પુરો થયા પછી કર બધ કરવાનો સમય આવ્યો ત્યારે (ઇ સ ૧૮૩૩ લગભગ) લોકોએ જોયુ કે ભડોળના નાણાનો માગે ઉપયોગ શહેરના લાભમા થવો હતો આ કારણથી લોકોએ કર ચાલુ રાખી એના નાણા શહેરમા સ્વચ્છતા, દીવા, છડકાવ વગેરે સુધરાઇના કામ કરવામા વાપરવાની સરકારને વિનતિ કરી આ ઉપરથી કર્નલ વોલ્ટર ડયુકેટ કહે છે કે પશ્ચિમ હિંદના આ ઇલાકામા મ્યુનિસીપલ વહીવટની ઝાખી પહેલવહેલી અમદાવાદમા જ થઈ

[૫] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૬૮ By the exertions of Mr H Borradail the Collector much public interest was taken in the restoration of city wall a tax on clarified butter was levied
[૬] એ જ પૃ ૨૬૮ અને પૃ 311 [૭] જુઓ A Report on the Water Supply and Sewerage of Ahmedabad (1885) by Colonel Water M Ducat R E p 14 A fund was voluntarily raised by the merchants and traders of the city

એમ માની શકાય.[૮] આ ઉપરથી લાગે છે કે દેશી વસ્તીની સંમતિ તથા રાજીખુશીથી, અને વહીવટમાં એમના સહકારથી શહેર સુધરાઈનો પ્રબંધ અમદાવાદમા સર્વથી પહેલો થયો હશે એમ માનીએ તો વાધા જેવું નથી મુબાઈમા વહેલો શરૂ થએલો પણ કંઇક આવી રીતનો ૧૮૪૫ થી થયો. બીજાં શહેરોમા પણ લોકની સંમતિ અને સહકાર આટલાં વહેલા મળ્યા હશે કે નહિ એ જણાયુ નથી. અમદાવાદના મ્યુનિસીપલ વહીવટના ઇતિહાસમાં આ બીના મહત્ત્વની અને ગૌરવવાળી છે.

અમદાવાદ ગેઝેટીઅર ઈ. સ ૧૮૭૮ મા લખાયું તે પણ જણાવે છે કે મ્યુનિસીપલ કામકાજને માટે જોઇતી નાણાની આવક અમદાવાદમા પચાસ વર્ષથી હતી.[૯] ઉપર જણાવ્યુ તેમ ઈ સ. ૧૮૫૮ સુધી એ નાણાનો ઉપયોગ શહેર સુધારણામા થયો. મ્યુનિસીપાલીટી નામવાળી જૂદી સંસ્થા ૧૮૫૮ મા થઇ, અને ઇ. સ ૧૮૭૨ મા કાયદા પ્રમાણે એને શહેરની મ્યુનિસીપાલીટી

[૮] એજ પૃ. ૧૪ This fund, known as the 'City Walls restoration find' was administered by a committee, consisting of the Judge, the Collector, and two selected Native Members. When the city walls were put in an efficient state of defence, it was found that the funds placed at the disposal of the Committee of Management had been so satisfactorily expended, that the subscribers to the city Wall restoration fund determind to continue their subscriptions, to form a fund for the General Management and Improvement of the city, *and this is, probably, the earliest effort of organised Municipal self Government in the Western Presidency* ' આ લખનાર કર્નલ ટ્યુકેટ ૧૮૮૫ મા મુબાઈ સરકારના કન્સલ્ટીંગ સેનીટરી એન્જીનિયર હતા આ ઉપરથી મુબાઈમા આ જાતનો મ્યુનિસીપલ પ્રયત્ન ૧૮૮૫ મા થયો છે તે જોતા અમદાવાદનો પ્રયત્ન જૂનો કહેવાય, અને આ ટૂંકો ઇતિહાસ મુબઈ મદ્રાસ અને કલકત્તાના મ્યુનિસીપલ પ્રયત્નોમા એનું સ્થાન નોંધ પાડે છે. અમદાવાદમા પણ શહેર સુધારણાના પ્રબંધોમા કેટલાક અજ્ઞાન શહેરીઓએ વિઘ્નો નાખ્યા છે પણ સમજુ વર્ગ અસલથી સુધારાઈની તરફેણમા હતો. પ્રજાનો એક વર્ગ તો અમે તેવા સારા કરની સામે પણ પડે છે એવુ આગળ વધેલા દેશોમા પણ બન્યુ છે. [૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૧૧. For about fifty years Ahme-

(City Municipality) બનાવવામા આવી. એ વખતે શહેરના કોટની અંદરના ભાગ ઉપરાંત રેલ્વેપરૂં તથા સરસપુરનો ભાગ પણ મ્યુનિસીપલ હદમા ગણાવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કાયદા પછી ચુંટણીના કેટલાક વધારે હક મળ્યા પણ પ્રેસીડેન્ટની નીમણુક સરકાર તરફથી થતી. પ્રેસીડેન્ટની પણ ચુંટણી સભાસદો જ કરે એ હક જ્યારથી મળ્યા ત્યારથી મ્યુનિસીપાલીટીના બંધારણમા થોડા ફેરફાર થયા છે.

અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલીટી શું શુ કામ કરે છે, એનો વહીવટ કેવો છે, એની આવકજાવક કેવી છે એ બધુ હાલના સમયને લગતું છે. એટલે બહુ જ ટુંકામા એ સંબંધી લખવું ઠીક છે

સારૂ ચોખ્ખું પાણી પુરૂ પાડવું એ મ્યુનિસીપાલીટીની પહેલી ફરજ છે. અમદાવાદનું પાણી દરેક રીતે બગડેલું હતુ એ આગળ જોયું છે. ઈ. સ. ૧૮૪૭ મા ' કોટ ફંડ 'નો વહીવટ કરનારી સભા તથા ક્લેક્ટર મી ફ્રેસેરે શહેરને પાણી પુરૂ પાડવાનો વિચાર કર્યો એને પરિણામે ખાનજહાન દરવાજા આગળ

પાણી

બાવન ફીટ ઉંચો બુરજ કરીને એના ઉપર ટાંકી કરીને નદીમાથી પાણી ખેંચવા માંડયું આ પાણીને ચારકોલ વગેરેથી ગાળીને શુદ્ધ કરતા, છતા બરોબર સ્વચ્છ થતુ નહિ. કેન્ટોનમેન્ટ છોડયા પછી નદીનું પાણી ઘણું જ ગદુ થતુ હતું અને શહેરની સપાટીનો ઢાળ પણ ખાનજહાન દરવાજા બાજુ હોવાથી કેટલીકવાર ખાળકુવાના પાણીને લીધે આવતી ખારાશની અસર એ બાજુની નદી સુધી થતી આ કારણથી પાણી પુરૂ પાડવાની આ ગોઠવણ નકામી હતી. પાણીને શહેરમા મોટા માટીના નળ નાખી એને મુખ્ય લત્તાઓમા ચણેલા મોટા બંબામા લઈ જઇ લોકના ઉપયોગ માટે આપતા. રા. મગનલાલ લખે છે કે પાણી લઇ જવાના આવા નળની સગવડ પાદશાહી સમયથી હતી. રા. મગનલાલ આ નળ થયા તે સમયે જ લખે છે એટલે એ વાત ખરી હોય. પણ આ પાણીનો જથ્થો શહેરની વસ્તીને માટે એટલો તો થોડો હતો કે એક માણસ દીઠ એક દીવસમા એક ગેલન પણ મળતુ નહિં. આ સમય પછી પાણી માટે બીજા પણ ઘણા

dabad has had a revenue available for municiple purposes. First levied about 1833 for repair of the town walls .'

વિચાર મ્યુનિસીપાલીટીએ કર્યાં પણ એકે વિચાર અમલમા આવ્યો નહિ. ઈ સ ૧૮૭૪મા ફરગ્યુસને પાણી પુરૂં પાડવા માટે એક સૂચના કરી એ પછી થોડે થોડે વખતે હેથરલી, બોરેડેલ, પોટિંજર, રેનોલ્ડ, ડોઇગ, અને ઈ સ ૧૮૮૫માં રણછોડલાલ છોટાલાલે જૂદી જૂદી સૂચના અને ખર્ચના અડસટા કર્યા પણ એકનો યે અમલ થયો નહિ ઇશાન ખૂણામા અમદાવાદથી દસ માઇલ ઉપર આવેલા રાયપુર ગામ આગળથી ખારી નદીમાથી, મલીક શાબાના તળાવમાથી, શાહીબાગ આગળથી એમ અનેક જગ્યાએથી પાણી ખેંચીને લાવવાનુ ધરાયુ પાણીને શહેરમા શી રીતે પહોચાડવુ એ માટે પણ જૂદી જૂદી ગોઠવણીની સૂચના થઇ છેવટે ઈ સ ૧૮૮૫ પછી કર્નલ ડયુકેટે દુધેશ્વર આગળ પાણી ખેંચી શહેરમા પુરૂ પાડવાની કરેલી સૂચનાનો અમલ થયો. એ રીતે શહેરને હાલ સાબરમતી નદીનું ચોખ્ખુ પાણી મળે છે. નદીમા જે ગંદવાડ આગળ થતો તે હવે થતો નથી, અને અમદાવાદનું પાણી હાલ એકંદરે સારૂ ગણાય છે ગઇ સદીની શરૂઆત સુધી, જ્યારે શહેરની વસ્તી હાલ છે એટલી નહોતી વધી ત્યારે, અમદાવાદના પાણીનું સુખ ઇલાકામા સર્વથી સારૂ ગણાતું પાણી આખો દીવસ આવતું, ત્રણ માળ સુધી ચઢતુ, અને પાણીનો કર પ્રમાણમા બીજાં શહેરો કરતા ઓછો હતો આ સદીનો પહેલો દસકો પુરો થતા પાણીની તાણ પડવા માડી આ તાણ એટલી પડી કે શહેરમા ઘણાખરા ઉંચા લત્તાઓમા લોકે જમીનમા ખાડા ખોદી નળ લીધા આવા ખાડામા પણ પાણી થોડો વખત જ આવતું લગભગ બારેક વર્ષ સુધી અમદાવાદમા પાણીનું જેટલુ સુખ હતું તેટલું જ દુખ થયુ હાલ મ્યુનિસીપાલીટીએ કેટલોક પ્રયત્ન કર્યા પછી બે એક વર્ષથી જરા સુખ થયુ છે પણ પહેલા જેવુ સુખ નથી એમ લોકો માને છે કહેવાય છે કે પાણીના નળ શહેરમા નખાતા હતા ત્યારે કેટલાક અજ્ઞાન લોક રણછોડભાઇની સામા થયેલા

મેલા પાણીના નિકાલ માટે અમદાવાદમા પ્રાચીન સમયથી ખાળકુવાની યોજના હતી આ યોજના ઘણી જ અક્કલવાળી હતી અને એથી શહેર ઉપર ઉપરથી તો બહુ જ ચોખ્ખું દેખાતું એમ કહેવાય છે પરતુ ખાળકુવાથી શહેરની આબોહવાને ઘણુ જ નુકશાન થયુ છે ખાળકુવો ઘરની બાજુમા કે ઘરની નીચે ઉંડો તળીઆ વગરનો ખાડો કરીને એનું મોહો ચણી લઇને બનાવે છે એ મોહો ઉપરથી બંધ કરી લે છે ઘરની બધી ખાળો એકઠી થઇને એક મુખ્ય ખાળ

મારફતે ખાળકુવામાં જાય છે. એ ખાળ ઓટલા આગળથી નીચી થઇને ખાળકુવામાં જાય છે તે જગ્યાએ ઓટલામા એક ખુલ્લું મોટું બાકું રાખવામા આવે છે. ચોમાસામાં આ બાકામાંથી ખાળકુવાનો નીચલો રસ્તો બંધ કરી દઇને ઘરનું પાણી બહાર કાઢી નાખવામા આવે છે. આ બાકાને લીધે

ખાળકુવા-ગટર

ખાળકુવાની ખરાબ હવા ઘરમા ઓછી જતા બહાર નીકળે છે. પણ આ બાકાની યોજના એ કારણથી થઈ નથી; ચોમાસામા ખાળકુવો બંધ કરી પાણી બહાર કાઢવા માટે થઈ છે એમ ઇજનેરોનું માનવું છે. આ ખાળકુવા વીસ કે ત્રીસ વર્ષે ઉઘડાવીને સાફ કરાવવા પડતા. છેક ગઈ સદીની શરૂઆત સુધી, ગટરો નહોતી આવી એવા લત્તાઓમા, પાણી ઢોળતા ખાળકુવો ઉભરાઈ ન જાય એ બાબત ઘરનો મુખ્ય માણસ હમેશ ટોકતો, એ અમદાવાદમા ઘણાને યાદ હશે. ખાળકુવા પૈસાવાળા લોકો જ કરાવી શકતા. સાધારણ માણસો બારણા બહાર કુંડી રાખી એમા પાણી કાઢતા. કેટલાક-ઘણે ભાગે જૈન લોકો-મેલું પાણી છૂટું ફેંકતા. ફરજિયાત ગટર થવાથી આ બધુ બંધ થઈ ગયું. પણ ગટર હજી શહેરના અર્ધ ભાગમા જ આવેલી છે. અર્ધ ભાગ હજી ગંદો છે. ગટરનું પાણી જમાલપુર દરવાજે યંત્રથી ખેંચીને શાકભાજી ઉગાડવાના કામમા લેવાય છે. બાદશાહી સમયમા ખાનગી લોકોને માટે તો કુંડી અને ખાળકુવા જ હશે. પરંતુ શહેરનું પાણી જવા માટે ત્રણ કે ચાર જગ્યાએ નાનો નહેરો જેવું કર્યું હોય એમ જણાય છે. એ બધુ પાણી નદીમા જતુ હશે. ભદ્ર અને કારંજની મોરીઓની મરામતના ઉલ્લેખો મીરાતે અહમદીમા છે

મેલું (night soil) ઉપાડી કોઇ જગ્યાએ નાખવા માટે કોઈ સગવડ નહિ હોય એમ જણાય છે આપણા દેશમા ખુલ્લા મેદાન કે જંગલમા શૌચ માટે જવાનો રિવાજ પ્રાચીન કાળથી છે એથી આવી સગવડ કરવાનું નહિ વિચાર્યુ હોય. અમદાવાદમા સાધન સપન્ન લોકોના ઘરમા

જાજરૂ કચરાપેટીઓ

ખાળકુવાની જાતના ડટણકુવાના જાજરૂ હતાં, અને એમા વરસ દહાડે એક બાર મીઠુ નંખાતું. હાલના જેવા બ્હોરવાના જાજરૂ પહેલા હતા કે બ્રીટીશ સમય પછી થયા તે જાણી શકાતુ નથી. ગઇ સદીના છેલ્લા પાદમા શહેરમા ખાનગી જાજરૂ ઉપરાત લોકોને માટે મોટા ચૌદ જાજરૂ શહેરમા અને દસ શહેર બહાર

મળી ૨૪ વાડા હતા એ ઉપરાત શાહપુર, જમાલપુર, અને દરિયાપુર દરવાજા બહાર તથા એક મગસપુર પાસે એમ ચાર ખેતગ જાહેર ઉપયોગ માટે રાખ વામા આવ્યા હતા પોળોમા ખાનગી જાજરૂ કોઇક જ રાખતા પોળનું પચ એક મોટું જાજરૂ કરાવતું અને એને સાફ રાખવાની વ્યવસ્થા કરતું હવે પચના જાજરૂનો ઉપયોગ ઓછો થતો જાય છે દરિયાપુર, ગયપુર તથા જમાલ પુર દરવાજા બહાર એક એક માઇલ છેટે મેલુ નાખવાની જગ્યાઓ રાખી હતી, અને એનો ઉપયોગ ખાતર માટે વેચવામા થતો હતો હાલ બાગે ફિરદોશની જગ્યાએ આ કચરો નાખવાની ગોઠવણ છે શહેરમાથી બળદની ટ્રામથી કચરો ઉપાડી જઈ 'બાગફરદોશટીપો'મા લઇ જાય છે શહેરમા ગટર સાથે જોડેલા જાજરૂ ઘણા થોડા છે પાણી બરોબર પુરૂ પડે તો એવા જાજરૂ વધે. આ કારણથી મ્યુનિસીપાલીટી નવી ઢબના જાજરૂ કરવાનું ફરજિયાત કરી શકતી નથી

બીજો કચરો નાખવા માટે પહેલા કોઇ ખાસ સગવડ હોય એમ જણાયુ નથી પોળોના પચો કદાચ પોળો સાફ રાખવાની વ્યવસ્થા કરતા હશે હાલ કચરો નાખવા માટે કેટલીક જગ્યાઓએ કચરાપેટીઓ ઠરી છે પરતુ કચરો ઉપાડી જવા માટે પુરતુ સાધન ન હોવાથી કચરાપેટીઓ આજુબાજુના નરોને ઉલટી હરકતરૂપ થઇ પડે છે કચરો ગમે ત્યા નાખવાની અને ઘણી વખત બારીએથી નીચે ફેંકવાની આપણી રીત માટે પણ મ્યુનિસીપાલીટીએ સખ્ત પગલા લેવાની જરૂર છે ગયા વર્ષમા ડૉ હરિપ્રસાદે અમદાવાદ શહેરનો કચરો કાઢ્યો હતો એ વાત જાણીતી છે પણ જમાનાઓથી પડેલી ટેવ એમ એક માણુસની મહેનતથી જાય તેમ નથી 'સેનીટરી રાઉન્ડ'થી પણ કાઇ વળે તેમ નથી કચરો કાઢવા માટે મ્યુનિસીપાલીટી કાઇક ખર્ચ વધારે તે કરતા પણ લોકોમા સ્વચ્છતાની ભાવના વધે એ માટેની કેળવણીનો પ્રચાર કરવાની અગત્ય વધારે છે

લોકોના આરોગ્ય માટેની સગવડો, દવાખાના, તથા રોગ ચાલે તે વખતે લેવાના ઉપાયો, જન્મમરણની નોધ અને એને લગતી બીજી સર્વ વસ્તુઓ માટે મ્યુનિસીપાલીટીમા જૂદુ આરોગ્ય ખાતુ છે આ બાબત આગળ વર્ણન થઇ ગયુ છે અમદાવાદનું મરણ પ્રમાણ ઘટાડવાને માટે મ્યુનિસીપાલીટી જે કરે તે ઓછુ છે છતા પણ લોકોની ટેવો અને સામાજિક કુચાલો સુધારવાની અગત્ય પણ ઓછી નથી આરોગ્ય બગાડનારા કારણો શોધી એમાથી બની

શકે તેટલા દૂર કરવા માટે લોકના વિરોધની દરકાર રાખ્યા વગર જો મ્યુનિસીપાલીટી સખ્ત પગલા લે, અને તે પ્રમાણે ન ચાલનારને સજા પણ કરે તો એના કારણોથી આરોગ્ય બગડવાનો ભય ઓછો થાય એમ કરવા

આરોગ્યવર્ધક ઉપાયો

જતા પહેલા મ્યુનિસીપાલીટીએ પોતે આરોગ્યવર્ધક સગવડો કરવામા ઉદાર થવુ પડે એક જ દાખલો લઇએ ગાય ભેંશોના તબેલા શહેરમા છે તેને શહેર બહાર કાઢવા માટે સખ્ત ઉપાય કરવા જોઇએ રખડતા ઢોરને ડબામા પુરી દંડ માત્ર કરવાથી જ આ કામ થતુ નથી પણ ઢોરને શહેર બહાર રાખવાની અને લોકને સારૂ સસ્તુ દૂધ વખતસર મળવાની બધી સગવડો મ્યુનિસીપાલીટીએ કરી આપવી જોઇએ, અને પછી જો અમલ ન થાય તો જ નિયમ ભગ કરનારને સજા કરવી જોઇએ અમદાવાદ જેવડા શહેરમા ઢોરોના તબેલા ઘરોની નીચે કે ગીચ વસ્તીમા હોવાથી જે ગંદકી થાય તે ઉપરાત ભારે અવરજવરવાળા રસ્તાઓમા પણ ઢોર છુટથી ફરે એ હરકત ઓછી નથી આવા દાખલા બીજી ઘણી બાબતોમા પણ આપી શકાય જમાલપુર સુધારણામા વસ્તી થતી નથી તેમા એક બાજુ પર ઢોરના તબેલા કરી શકાય

રસ્તા કરવા, એને સાફ રાખવા, એના ઉપર પાણીનો છટકાવ કરવો તથા દીવા કરવા એ પણ મ્યુનિસીપાલીટીની એક ખાસ ફરજ છે અમદાવાદના

રસ્તા અને સગવડ

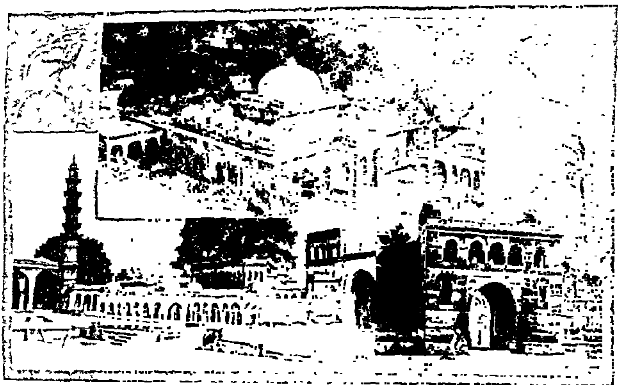
રસ્તા ગઈ સદી કરતા તો હાલ સારા જ છે પરંતુ જે પ્રમાણમા ગઈ સદી સાથે સરખાવતા વસ્તી તથા અવરજવર વધી છે તે પ્રમાણમા રસ્તા વધારે સંખ્યામા,[૧૦] સારા, પહોળા તથા સ્વચ્છ થયા નથી આગળ જોયુ તેમ પોળો અને ગીચ વસ્તીને સીધે પોળો તોડીને રસ્તા કે ચોગાન કરવાનું કામ મ્યુનિસીપાલીટીના ગજા કરતા વધારે મોઘુ છે મોટી રકમનું દેવુ કરીને જો રસ્તા સુધારાય કે નવા કરાય તો જ રસ્તા સુધરે પણ એ કરતા

[૧૦] ઇ સ ૧૮૯૮ મા શહેરમા નવીઓ મળીને ૫૭ માઈલના રસ્તા હતા એમા ફક્ત ૨૮ માઈલ જેટલા રસ્તા ગાડી ચાલી શકે તેટલા પહોળા હતા લગભગ ૨૦ માઈલ ઉપર સાધારણ નદીનો કાકરો નાખીને સડકો કરી હતી 'મેટલ'ની સડક બા પે જ કોઇ જગ્યાએ હતી ૨૭ માઇલના રસ્તાઓ ઉપર માસિક બેલદારને ખર્ચે

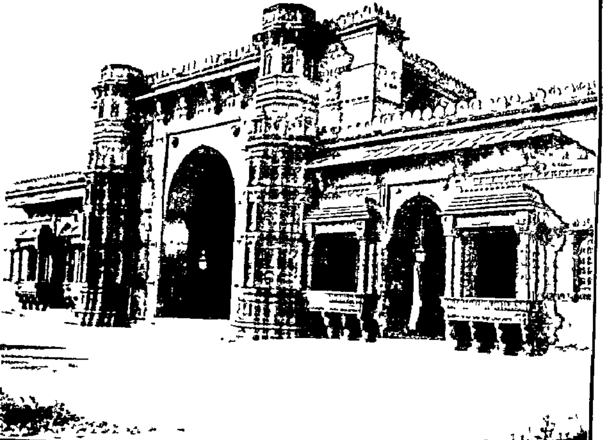
બીજાં વધારે ઉપયોગી કામોમાં ખર્ચ કરવાનાં હોવાથી રસ્તામાં ખર્ચ થઈ શકતું નથી. એટલે શહેર બહાર વસ્તી વધારવી, એમ કરવામાં લોકને જે સગવડો જોઇએ તે વિના વિલંબે કરી આપવી, આવજાનાં સાધનો વધારવા, અને સહકારી મંડળીઓને મદદ કરવી એટલું કામ મ્યુનિસીપાલીટી સારી રીતે કરી શકે. લોકોને ગીચ વસ્તીમાથી બહાર જઇને વસવાના ફાયદા સમજાવી શહેર સુધારણાની જૂદી જૂદી રચનાઓમાં રસ લેતા કરવા એ પણ મ્યુનિસીપાલીટી કરી શકે. હાલ શહેર બહાર વસ્તી વધારવા માટે સુધારણાની જે ગોઠવણો કરવા ધારી છે તેને જેમ બને તેમ વધારે આકર્ષક અને સગવડ વાળી કરવાથી જ એ સફળ થાય. પરંતુ મ્યુનિસીપાલીટી કરતા મુમ્બાઈના સીટી ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ જેવું એકાદ સુધારણા મંડળ અમદાવાદમા થાય, મ્યુનિસીપાલીટી અને ખાસ કરીને સરકાર એ મંડળ સાથે બરોબર સહકાર કરીને એને મદદ કરે, તો જ અમદાવાદના રસ્તા અને પરા સુધરે, અને આખુ શહેર સુધરે.

ઉપરના કારણોથી જ શહેરના અવરજવરના સાધનો પુરતાં નથી. રસ્તા ખરાબ હોવા ઉપરાત અમદાવાદી સ્વભાવનો પણ એમાં કાંઇક વાક છે એટલે અમદાવાદમા ટ્રામ વગેરે થાય તો એકદમ તો પોષાય નહિં. હાલ જે મોટરના ખટારા ચાલે છે તે તો ચાર પાચ વર્ષમા જ થયેલી સગવડ છે મોટરો રીચીરોડ થઇને સ્ટેશનથી ભદ્ર સુધી ચાલે છે. બીજા રસ્તા મોટર ખટારાની અવરજવર માટે સાકડા છે એટલે ટ્રામ તો અમદાવાદમા થાય જ ક્યાથી. હાલ સ્ટેશનેથી ભદ્રમા એક આનામા જવાય છે. પરંતુ એ સીવાય શહેરના કોઈ પણ ભાગમાં જવા માટે સસ્તું સાધન જ નથી. ગાડીઓ સાધારણ લોકને માટે મોઘી કહેવાય.

પાણી દીવસમા બે વાર છટાય. રૂા. ૧૫૦૦ ને ખર્ચે ૧૪૨૦ પાસતેલના ફાનસો રાખ્યા હતા અને ૧૧ આગ હોલવવાના બંબા હતા. માણેક દરવાજાથી આસ્તોડીઆ સુધીનો રસ્તો–એલીફ રોડ, ચાલીસ ફીટ પહોળો, રૂા. ૧૩૫૦૦૦)ને ખર્ચે તૈયાર થયો હતો. પણ એ રસ્તા ઉપર વસતી છેક આછી હતી અને રસ્તાની બન્ને બાજુ ઘર બધાવાની શરૂઆત થઇ હતી એમ ગેઝેટીઅરનો કર્તા લખે છે. આ વખતે રીચી રોડનો કેટલોક ભાગ થયો હતો પણ ત્રણ દરવાજાના રસ્તા સાથે એનું જોડાણ થયુ નહોતુ. એટલે પચાશ વર્ષના ગાળામા મ્યુનિસીપાલીટીએ બે મોટા રસ્તા અને એક રાયપુર ચકલેથી ખાડીઆનો નાનો રસ્તો કર્યો એટલું જ કામ રસ્તા માટે કર્યુ છે

૩૯ શાહઆલમના રોજાનાં મકાનો: વિહંગદર્શન (મથાળે) મીનારાની ટોચેથી રોજાનું દૃશ્ય, (ડાબી બાજુએ) રોજાને લગતા મકાનો તથા મીનારાનું દૃશ્ય (જમણી બાજુએ) શાહઆલમના રોજાનું પ્રવેશદ્વાર.

૪૦ રાણી રૂપમતીની મસ્જિદ

શાહીબાગ, કાંકરિયા, ચંડોળા, ગૂજરાત કૉલેજ, સત્યાગ્રહાશ્રમ, સરખેજ વગેરે જગ્યાએ સસ્તું આવજાનું સાધન હોય તો લોકને ઘણી સગવડ પડે. પરંતુ એવાં સાધન કરનાર ખાનગી માણસોને એમાં પુરતી પેદાશ થાય કે નહિ એનો ડર રહે છે. એટલે અમદાવાદી સ્વભાવ એવા સાહસિક માણસોની આડે આવે છે. અમદાવાદનાં સિધરામ હવેના જમાનામાં બહુ જૂનાં લાગે છે. બહેરામજી મલબારી સિધરામમાં બેસવા માટે 'ઘલાવું' (thrust ourselves into a shighram) શબ્દ વાપરે છે એ ખરેખર છે. આ સદીની શરૂઆત સુધી સ્ત્રીઓને બહાર જવું હોય તો સિધરામના પડદા બંધ કરીને નીકળે એ જમાનો હવે ગયો છે. પરંતુ ઘરની કે ભાડાની ગાડી કે મોટર તો સાધનવાળા માણસોની વાત છે. સમુદાય માટે અવરજવરના સારા સાધનની અમદાવાદ જેવા શહેરમાં ખાસ જરૂર છે. આવા સાધનોના અભાવથી જ વસ્તીને સારી હવામાં બહાર ફરવા જવું ગમતું નથી. 'હવા ખાઈ આવી પાછા આવતા શહેરમાં ધૂળ અને ધૂણી જ ખાવાની.' એવું બોલતા ઘણા જણને ઘણાએ સાંભળ્યા હશે.

હાલની અવરજવર પ્રમાણે મુબાઇના જેવા ડામર નાંખેલા પાકા રસ્તા કરવાની જરૂર પણ ઘણી છે. હાલ બનતા મેટલના રસ્તા મરામત થયા પછી બે ત્રણ મહિનામાં જ ખાડા પડીને બગડી જાય છે, ઉનાળો-શિયાળો ધૂળ ઉડે છે, અને ચોમાસામાં કા તો કાદવ થાય છે કે કા તો પથરા ખીલાની પેઠે નીકળે છે. આ રસ્તાનો અનુભવ અમદાવાદના દરેક શહેરીને છે. ગાડીઓ તથા મોટરોની આવરદા પણ આવા રસ્તાથી ઓછી થાય છે. છતાં સારા એસ્ફાલ્ટ રસ્તા કરવાનું મ્યુનિસીપાલીટી હજી સુધી નક્કી કરતી નથી એ દીલગીરીની વાત છે. આંજે રીચીરોડ ઉપરથી પસાર થતાં ધૂળનો જે અનુભવ થાય છે, અને ધૂળની જવનિકા ફુવારા ત્રણ દરવાજા તથા ભદ્રની વચ્ચે આવી ગયેલી રોજ દેખાય છે, તે દરેક શહેરીને શરમાવે તેવું છે. રીચીરોડ ઉપર આખો દીવસ બેસી રહેનારા દુકાનદારોના આરોગ્યની શી દશા થતી હશે એનો ખ્યાલ સરખોયે 'અમારે મુબાઈ જેવા રસ્તા નથી જોઇતા, એવા રસ્તાની ખાતર કર વધારાય નહિં' એવું એવુ બોલનારા શહેરના કેટલાક આગળ પડતા લોકને ક્યાથી આવે? અમદાવાદમાં ચકલે ચકલે બજારો હતાં અને આજે પણ સાધારણ પ્રમાણમાં છે. પરંતુ મોટા શહેરના પ્રમાણમાં મ્યુનિસીપાલીટી

બજાર બંધાવે એ જરૂરનું છે. આજ સુધીમા દાણાના બજાર માટે દાણાપીઠ, અને શાક માટે શાકબજાર એમ બે બજાર કાંઈક ઠીક બંધાવ્યા છે. છતા મુંબાઈની ક્રાફર્ડ કે કલકત્તાની ન્યુ માર્કેટની માફક બધી વસ્તુઓ મળે એવા એક બજારની ખામી છે મસ્તી ચીજ મેળવવા માટે ચીજ જ્યા બનતી હોય ત્યા જાય એવો અમદાવાદીનો પુરાણો સ્વભાવ હોવાથી આવું બજાર નભે નહિ એમ કદાચ મ્યુનિસીપાલીટીએ ધાર્યું હોય પરંતુ અમદાવાદી સ્વભાવમા હવે થોડો થોડો ફેર પડવા માડયો છે. બાગને માટે મ્યુનિસીપાલીટીનો પ્રયત્ન એક વખત અનેક બગીચાથી મશહુર એવા અમદાવાદ જેવા શહેરને શોભે તેવો હજી સુધી થયો નથી

હાલના રાજકીય સુધારા પછી મ્યુનિસીપાલીટીના હક્કોમા કેટલાક સુધારા થયા છે. એને પ્રેસીડન્ટ પસંદ કરવાની તથા ચીફ ઑફીસર નીમવાની સત્તા મળી છે. કુલ ૬૦ સભાસદો એમે છે. એમા બાર સરકાર તરફથી અને બાર મુસલમાનો તરફથી છે બાકીના ૩૬ સભાસદો જુદા જુદા જીલ્લાઓમાથી ચુટાય છે ઈ. સ ૧૮૮૮ના કાયદા પછી પહેલા પ્રેસીડેન્ટ રા. બ રણછોડલાલ છોટાલાલ પહેલા પ્રમુખ થયા એ પહેલાનો અમદાવાદ

વહીવટ

મ્યુનિસીપાલીટીનો સારો વહીવટ જોઇને મુબાઇ પછી આ ઇલાકામા દેશી પ્રમુખ નીમવાનું માન અમદાવાદને પહેલવહેલુ મળ્યુ એ પ્રતિભાશાળી પુરુષે એ સમયમા વિચિત્ર વિરોધી તત્ત્વો સામે ટક્કર ઝીલીને ઘણા સુધારા કર્યા. પોતે અન્ય વ્યવસાયોથી ઘેરાયલા છતા મ્યુનીસીપાલીટીનુ કામ કેવળ સેવાભાવથી જ અંતઃકરણપૂર્વક અને ઘણી કાળજી તથા શ્રમથી કર્યું છે એમ એ સમયના એમના ઠુમારો તથા પત્ર વ્યવહારથી જણાય છે. અમદાવાદને સારા શહેરની પક્તિમા લાવવા માટે અમદાવાદના એ મહાન શહેરીએ જે પ્રયત્નો કર્યા છે તે અમદાવાદ આજે પણ અનુભવી રહ્યુ છે એ સમયમા શહેર સુધારાના જ્ઞાનવાળો કોઈ જાણીતો યુરોપીય ગૃહસ્થ આવે તો રણછોડલાલ એની સલાહ અને મુલાકાત લીધા વગર રહેતા નહિ એમના પ્રયત્નથી શરૂઆતથી જ અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલીટી આ ઇલાકામા એક ઉત્તમ મ્યુનિસીપાલીટી તરીકે ગણાઇ છે એ બાબતની નોંધ ઇ સ ૧૮૯૦મા સર સર-વિલિયમ હટરે લીધી છે[૧૧] એ જ સમયની લગભગમા

[૧૧] જુઓ Bombay 1185-1890 By Sir W. Hunter p. 438

આવી ગયેલા મી જેમ્સ સેમ્યુઅલસન નામના બેરીસ્ટર ગૃહસ્થ અમદાવાદમા આવેલા એ વખતે રણછોડભાઈ મ્યુનિસીપાલીટીના પ્રમુખ હતા એ લખે છે કે પ્રમુખ કેટલાક દેશી સભ્યો અને દાક્તરોની ૨૫ માણસોની મડળીને લઇને આરોગ્ય, તથા સામાજિક વગેરે પ્રશ્નો પુછવા તથા સલાહ લેવા આવ્યા હતા[૧૨] "And I soon found that, as in many old fationed places in England, there is a reforming party and a " muck party " here Both parties were ably represented at our interview and were anxious to hear about sanitation in England, and to secure from my own opinions advocacy for their respective theories × × × In regard to sanitation and municipal mamagement, I am bound to say that they are watching us with considerable attention, and are exceedingly anxious to profit by our experience. રણછોડભાઇએ મ્યુનિસીપલ વહીવટ પાછળ આટલી મહેનત કરી તે સાથે એ સમયના કેટલાક લોકો તથા કેટલાક છાપાનો વિરોધ પણ સહન કરીને કામ પાર પાડયુ એમના પછી મ્યુનિસીપાટીમા એમના જેવી સેવાબુદ્ધિથી કામ કરનાર એકલા શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલ જ પ્રમુખ તરીકે થયા છે અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલીટીમા કેવળ કર્તવ્ય બુદ્ધિથી સભાસદો કેટલા થતા હશે એ તો એનુ કાર્ય જોવાથી

કહાકાની મ્યુનિસીપાલીટીઓ વિશે લખે છે કે – 'Ahmedabad, for instance, is particularly well administered, and has under-taken two expensive schemes for drainage and water supply [૧૨] જુઓ India Past and Present, By James Samuelson p 302 આ ગ્રથકાર સૌથી પહેલી મ્યુનિસીપાલીટી કલકત્તામા ૧૮૬૩ મા થઇ એમ લખે છે એમા કાઇક સમજફેર હશે મુબઈમા ૧૮૪૫ મા (સુધરેલી રીતે) અને અમદાવાદમા ૧૮૫૮ મા થઇ છે એટલે કલકત્તામા પણ ચાલુ વહીવટમા કાઇ ફેર ૧૮૬૩ મા પડયો હશે. આ જ ગૃહસ્થ અમદાવાદમા આવ્યા ત્યારે મ્યુનિસીપલ મીટીંગમા પણ ગયા હતા અને ત્યા કોગ્રેસ (એ સમયની લગભગમા શરૂ થયેલી) તરફ લાગણી બતાવનારના હાથ ઉંચા કરાવ્યા હતા. એમા સરકારી નોકરી કરનાર એક ગૃહસ્થ સીવાય બધાએ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ તરફ સહાનુભૂતિના હાથ ઉચા કર્યા હતા હાથ ઉચો ન કરનારે પોતે સહાનુભૂતિ છે પણ હાથ ઉચો કરી બધાતુ નથી એમ કહ્યુ હતુ અમદાવાદની રાષ્ટ્ર ભાવનાનુ એ સમયનુ આમા કાઈક ભાન થાય છે (પૃ ૩૦૬)

જણાય તેમ છે જો સભાસદો યશના લોભને બદલે શહેરની સેવાભાવની ફરજથી પ્રેરાઇને સભાસદ થાય તો અમદાવાદની સુધારણા ઉત્તમ રીતે થાય અમદાવાદી સમતોલપણું અને વ્યવહારકુશળતાથી મ્યુનિસીપાલીટીનો વહીવટ આજે સરકાર પણ વખાણે છે એ સાથે કર્તવ્યબુદ્ધિ મળે અને યશનો લોભ માત્ર ઓછો થાય તો ગૂજરાતના પાટનગરની સર્વદેશી પ્રગતિને અમાપ વેગ મળ

શહેરકોટની એક સાધારણ સભા જ્યારે સુધરાઇનુ કામ કરતી ત્યારે તો શહેરમા આવતા તથા શહેરમા થઇને જતા માલ ઉપર જકાત સિવાય એને બીજી આવક નહિ હોય ઇ સ ૧૮૫૮ મા મ્યુનિસીપાલીટીએ બરોબર ગોઠવાઇને કામ કરવા માડ્યુ ઈ ૧૮૭૭-૭૮ મા કેટલાક બીજા કર વધ્યા હતા પણ તે બધા લોકને ભરવા પડે તેવા નહોતા પણ એ સમયે મ્યુનિસીપાલીટી એની બધીરે ફરજો થોડી થોડી બજાવતી હતી, જો કે એ બધા ખાતા પાછળ એનુ ખર્ચ બહુ ઓછુ હતું ઈ સ ૧૮૭૭-૭૮ મા મ્યુનિસીપાલીટીની કુલ આવક રૂા ૨૨૫૪૫૦)ની હતી અને જૂદા જૂદા લોકોપયોગી ખાતા પાછળ ખર્ચ રૂા ૨૧૭૮૮૦) હતું એ વખતે માથા દીઠ કર રૂા ૧-૧૪-૧૦ આવતો હતો[૧૩]

આજ આ વાતને ૫૦ વર્ષ થયા છે મ્યુનિસીપાલીટીના હક, એની આવક અને કામ બધુરે વધ્યુ છે હાલ એને ખર્ચ કરવાના ખાતા કુલ ૪૫ છે ૫૦ વર્ષ પહેલા માત્ર ૧૪ હતા આજના આ ૪૫ ખાતામા કેટલાક કામના અને કેટલાક નામના છે હાલ મ્યુનિસીપાલીટીની આવક રૂા ૨૫૦૦૦૦૦) ગણાય

[૧૩] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીયર પૃ ૩૧૨ ઇ સ ૧૮૭૭-૭૮ નુ મ્યુનિસીપાલીટીનુ સરવૈયુ આમા લખેલુ છે કે ઇ સ ૧૮૫૯ થી ૧૮૭૮ સુધી મ્યુનિસીપાલીટીએ રસ્તા પાછળ રૂા ૪૧૨૯૦૦) પુલ પાછળ રૂા ૧૧૦૩૭૦) પાણી પુરૂ પાડવા પાછળ રૂા ૩૧૨૦૦) દવાખાના પાછળ રૂા ૨૮૬૭૦) અને આરોગ્યના બીજા કાર્યો પાછળ રૂા ૧૮૬૫૦) ખર્ચ કર્યું હતુ

રસ્તાઓમા ઓવરલાક્ટરોડ ઉપરાત સારગપુરથી કાળુપુરના રસ્તા પાછળ રૂા ૪૧૨૫૦) લોરડનરોડ પાછળ રૂા ૨૧૧૦૦) મીરઝાપુર રસ્તા પાછળ રૂા ૨૦૫૦૦) પાચકુવાથી ચગપોળ સુધીના રસ્તાના રૂા ૧૬૯૧૦) અને ખારાબજારના રસ્તા પાછળ રૂા ૧૪૭૮૦) ખર્ચ કર્યા હતા આ રસ્તામા કેટલાક નવા કરેલા રસ્તા હતા અને કેટલાક સમરાવ્યા હશે નવા કરેલા રસ્તા માટે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ગેઝેટીઅરમા નથી

છે. ખર્ચ પણ એટલુ જ થાય છે, અને કોઈ વાર વધે પણ છે આ આવક બીધી કરમાર્થ આવે છે. એ સિવાયની બીજી આવક ગણીએ તો વધારે થાય.

આવક

એટલે હાલ મ્યુનિસીપલ વહીવટ એક સાધારણ રાજ્ય જેટલો છે ૧૯૨૭-૨૮ના બજેટ પ્રમાણે ધારેલી આવકમા મુખ્ય ટર્મીનલ ટેક્સથી રૂ ૬૪૦૦૦, પાણીના કરના ભાડાની આકણી મુજબ અને મીટરની માપણીથી, રૂ. ૧૨૫૦૭૦૦), જનાવર તથા ગાડીઓ ઉપરના કરથી, રૂ. ૧૧૦૦૦૦), આરોગ્ય માટેના બીજા કરોથી રૂ ૨૦૩૦૦૦), ગટરના ટેક્સથી રૂ. ૨૯૦૧૬૦); આમા બીજા નાના પરચુરણ ટેક્સ મળી ઇ સ ૧૯૨૭-૨૮ના બજેટમા મ્યુનિસીપાલીટીએ રૂ ૨૫૦૦૫૧૦)ની આવકનો અડસટ્ટો કર્યો હતો. એ સીવાય બીજા વ્યાજ તથા પરચુરણ ભાડા વગેરેની આવક પણ આશરે ત્રણેક લાખ જણાય છે.

ખર્ચમા વહીવટના ખર્ચ પાછળ રૂ. ૩૨૬૯૩૫)નો અંદાજ થયો હતો. આગ હોલવવાના બંબા પાછળ રૂ ૮૯૧૫૦), શહેરમા દીવા કરવા પાછળ રૂ.૨૨૬૬૯૫) ખર્ચમા રૂ ૧૭૧૪૪૯૫)ની મોટી રકમ

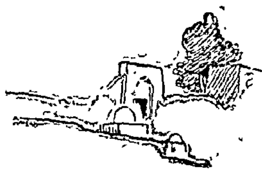
ખર્ચ

લોકોની તદુરસ્તી અને સગવડ માટે કાઢવામા આવી હતી. એમા પાણી પુરૂ પાડવાનુ ખર્ચ, ગટરખાતાનુ ખર્ચ, શહેર, રસ્તા, બજાર વગેરે સાફ રાખવાનું, તથા રસ્તા છાટવાનું ખર્ચ, બજારો કતલખાના, દવાખાના, બગીચા વગેરે ઘણી બાબતોના ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે એ બધાની વીગતમા ઉતરવા જતા વિસ્તાર બહુ વધે. ઇમારતો અને નગર રચના (ટાઉન પ્લેનીંગ) માટેના ખર્ચોનો પણ સમાવેશ આ રકમમા થાય છે સાર્વજનિક કેળવણી પાછળ રૂ ૭૬૫૨૩૬)નો અડસટ્ટો કરવામા આવ્યો હતો. બીજા વ્યાજ તથા સીંકીંગ ફંડ વગેરેમા ખર્ચેલી રકમ જુદી.[૧૪]

આ પ્રમાણે મ્યુનિસીપાલીટીની સાધારણ આવક જાવક છે પચાસ વર્ષમા કેટલો ફેર પડ્યો છે તે આ ઉપરથી જોઈ શકાશે દાન માથાદીઠ કરનું પ્રમાણ રૂ ૮) લગભગ છે એટલે ઇ ૧૮૭૭-૭૮ની સાલ સાથે સરખાવતા

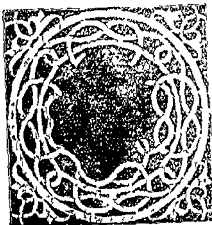
[૧૪] વીગત માટે જુઓ ઈ. સ. ૧૯૨૭-૨૮નુ મ્યુનિસીપલ બજેટ.

આવક જ્યારે આશરે બારગણી વધી છે. ત્યારે કરનું પ્રમાણ ચારગણું વધ્યું છે. કર ન વધે અને શહેર સુધરે, અગર તો બીજાં મોટા શહેરોની પેઠે મોજશોખના સાધન વધારવાની અમદાવાદને જરૂર નથી, અગર શહેર શોભાયમાન કરવાની પણ જરૂર નથી આમ કહેવું સહેલું છે. ગમે તે રસ્તો લેવાય, કે ગમે તે કર નંખાય પણ શહેરનું આરોગ્ય આજે છેક ખરાબ છે, મરણ પ્રમાણ અસાધારણ મોટું છે, અને શહેર અસાધારણ ગંદુ છે, એ તો સર્વ કબુલ કરશે. આટલી વસ્તુઓ સુધારવી એ તો મ્યુનિસીપાલીટીની પહેલી ફરજ છે. મ્યુનિસીપાલીટી નકામાં ખર્ચ નથી કરતી એમ લોકોને ખાત્રી થાય તો આ હરકતો દૂર કરવા માટે કરનો બોજો વધારવાની વિરુદ્ધ પડવું એ તો એ હરકતોને હમેશ પાળવા જેવું છે. અમદાવાદના શહેરીઓએ આ અગત્ય સમજવાની જરૂર છે. રજાઓ, અરજીઓ તથા બીજાં લોકોપયોગી કામોમા વિલંબ અગર કોઇ વાર મિથ્યા વાદવિવાદ થાય છે તેને બદલે ત્વરાથી કામ લેવાય તો લોકોને સગવડ વધારે મળે, અને મ્યુનિસીપાલીટીનું માન પણ લોકોમા વધે.

પ્રકરણ ઓગણત્રીસમું

અમદાવાદનો જનસમાજ

અમદાવાદમા જન ઉદ્યોગી કોડીલા કસરની સાથે રે
વિવેકીને વળી પરગજુ પણ તન મન ધન ત્યાં વાતે રે-

—નવલરામ—

ખરી રીતે અમદાવાદનો સામાજિક ઇતિહાસ આખા ગૂજરાતના સામાજિક ઇતિહાસ સાથે સંકળાયલો છે. ગૂજરાતી સમાજની સ્થિતિ એ જ અમદાવાદના સમાજની સ્થિતિ છે.-ગૂજરાતી સમાજની વિશિષ્ટતાઓ અને દોષો છે. અમદાવાદ સ્થપાયું ત્યારથી તે આજ સુધી ગૂજરાતનું પાટનગર રહ્યું છે એટલે ગૂજરાતી સમાજનુ અને એના શિષ્ટાચારનું એ કેન્દ્ર હોઈ શકે, અને અમદાવાદ ઉપરથી ગૂજરાતી સમાજનું ધોરણ નક્કી થઇ શકે. એટલે અમદાવાદની સામાજિક પરિસ્થિતિના ઇતિહાસને ખરો ન્યાય તો આખા ગૂજરાતનો સામાજિક ઇતિહાસ લખાય ત્યારે જ મળે. પરંતુ જેમ બારે ગાઉએ બોલી બદલાય છે અને ભાષા તો એની એ જ હોય છે તેમ આખાયે પ્રાતની સંસ્કારિતા સમાન હોવા છતા અમદાવાદમા કાંઈ વિશિષ્ટતા હોય. સાધારણ સામાજિક સ્થિતિનો સમયવિભાગ પ્રમાણે ઐતિહાસિક ખ્યાલ આપી એ વિશિષ્ટતા બતાવવાનો જ અહીં હેતુ છે.

એક અમદાવાદી કવિએ સંસ્કૃતમા દુર્ઘટ કાવ્ય નામનું એક ઘણું જ ટુંકું અને અર્થ કરવામા નામ પ્રમાણે દુર્ઘટ એવું એક ભાષાચિત્ર કાવ્ય લખ્યું છે. કાવ્ય શબ્દો ઉપરથી જાણે ગૂજરાતી હોય એમ લાગી આવે છે પણ ગૂજ-

ગતીમા એનો કાઇ જ અર્થ થતો નથી, અને સંસ્કૃતમા બરાબર અર્થ બેસે છે એ કાવ્યમા કવિએ 'અમદાવાદ' શબ્દ વાપર્યો છે.[૧] એનો અર્થ ખરી રીતે 'અમદાવાદ શહેર' એવો નથી થતો પણ 'જેનામા મદ અને વાદ નથી એવો પુરુષ' એવો અર્થ થાય છે અમદાવાદ શબ્દનો આ અર્થ આપણે બરાબર તપાસીએ તો અમદાવાદને બરાબર બધ બેસે છે અને અમદાવાદના સામાજિક જીવનની એ કુચી છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે.

અમદાવાદમા મદ નથી પોતાની આર્થિક સ્થિતિનો એને ગર્વ નથી, એનો નીશો પણ અમદાવાદને ચઢેલો નથી, અને એ નીશાથી થતા બીજા અવગુણો પણ અમદાવાદમા નથી પોતાનામા જે છે તેનો એણે કદી દેખાવ કર્યો નથી અમદાવાદમા એક રીતે ઘણું છે તે છતા હિંદુસ્તાનમા આજ સુધી—આ સદીના પહેલા દશક સુધી—એની બહુ ગણત્રી નહોતી તેનું કારણ પણ એનો આ મદહીનતાનો ગુણ જ છે

અમદાવાદી

અમદાવાદમા વાદ—તકરારી સ્વભાવ—પણ નથી તકરાર ન કરવી અને તકરારનું શાતિથી સમાધાન કરવું એ તો અમદાવાદનો ખાસ ગુણ છે અમદાવાદી ન છુટકે જ કોઇની સાથે લઢે છે. કુશળ સમાધાન-શાત પતાવટ એ અમદાવાદનો વિશિષ્ટ ગુણ છે અમદાવાદમા કદી કોઈ વાતનો ઉચ્છેદ થયો નથી સમાધાન ઘણી વાતોના થયા છે અમદાવાદ એટલે શાતિ, સમાધાન, રચનાત્મકતા ઘણાયે વિરોધી તત્ત્વોના અમદાવાદે સમાધાન સાધ્યા છે હિંદુ અને મુસલમાનનું સમાધાન એ બન્નેના સ્થાપત્યોની પેઠે એમના જીવનમા પણ અમદાવાદે સાધ્યુ છે, એ આ વાતનું મોટું ઉદાહરણ છે અમદાવાદના સમાજે ધર્મમા, વ્યવહારમા, રાજપ્રકરણમા, વેપારાદિમા આ એક

[૧] नायकालीवरिग्मातिपलद कालियाघर । अमदावादना गोरा वाणिथा भातिमातिना ॥ આ દુર્ઘટ કાવ્ય ઘણુ જ ટુકુ છે એમા બધા શ્લોકો લગભગ આવા જ છે શબ્દો ગૂજરાતી જેવા જણાય છે છતા અર્થ સંસ્કૃતમા જ થાય છે કવિએ જ એના ઉપર ટીકા રચેલી છે એ ટીકા વગર શ્લોક સમજાય એવા નથી अमद અને अवाद નો સમાસ કરી એવા ગુણવાળો ના એટલે પુરુષ એવો अमदावादना એ શબ્દનો અર્થ થાય છે

ગુણને લીધે પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવ્યું છે. પોતાના ઝઘડા બહાર જવા દીધા નથી, પોતે જ પતવ્યા છે. બીજાના પતવવામાં પણ ભાગ લીધો છે.

અમદાવાદી ડાહ્યો, ગણત્રીબાજ, (calculative) મહેનતુ અને કરકસરીઓ છે. અમદાવાદી કોઇ વાતમા વગર વિચાર્યું સાહસ નહિ કરે. વિચાર ચારે બાજુથી કરશે. દરેક વસ્તુના લાભાલાભની ગણત્રી કરીને જ હાથમા લેશે. અમદાવાદી જાતમહેનત માટે જાણીતો છે. ડાહી કરકસર પણ અમદાવાદીને સારી આવડે છે. આ ગુણો ઘણે ભાગે દરેક ગૂજરાતીના છે; પણ એમા સ્થળ પ્રમાણે થોડો ઘણો ફેર પડે છે. સુરત, કાઠીઆવાડ, અને અમદાવાદના માણસોના આ ગુણો સરખાવ્યાથી આ સમજાશે. આ ચારે ગુણો અમદાવાદના વેપારી જીવનને લગતા છે, એટલે યોગ્ય સ્થળે એના ઉદાહરણો આવશે.

એક વખત કલકત્તામા એક મોટા મારવાડી (બીકાનેરી) આશામી સાથે સુરતનો માલ ઉપાડવા સંબધી મારે ઝગડો પડયો હતો. તકરારમા એ મારવાડી ગૃહસ્થે મને કહ્યુ કે "દસ અમદાવાદી બરોબર એક ખંભાતી, અને દસ ખંભાતી બરોબર એક બીકાનેરી, માટે તમે એમ ધારતા હશો કે હું અમદાવાદી છુ તો તો સામો હું પણ બીકાનેરી છું. માટે તકરારમાં સાર નથી." તકરારને અંતે એ ગૃહસ્થે કડદો આપવો કબુલ્યો અને અમારે સમાધાન થયું. હું અમદાવાદી, ખભાતી, અને બીકાનેરીના ભેદ ઉપર વિચાર કરતો ઘેર ગયો. આ કહેવત તકરારી સ્વભાવમા અમદાવાદી પણ આવે છે એમ બતાવે છે. પરંતુ એ સાથે અમદાવાદીનુ સ્થાન તકરારી તરીકે કયા છે એ પણ આથી સ્પષ્ટ થાય છે

અમદાવાદની કરકસર કેટલીક વાર કજુસાઇમા બદલાય છે. અમદાવાદના અવગુણોમા આ એક અવગુણ છે. આ કારણથી અમદાવાદના લોક જીવનનો આનદ અનુભવી શકતા નથી એવો આરોપ એમને માથે આવે છે, અને તે કેટલેક અંશે ખરો છે. અમદાવાદીઓ પહેલા શોખીન—જીવનનો આનંદ ભોગવનારા હશે એમ માનવાને કારણ છે. પરંતુ અમદાવાદના ઇતિહાસમા દોઢ સદી (ઈ. સ. ૧૭૦૦ થી ૧૮૫૦) એવી ગઈ કે સારા કે ખોટા બોજે અર્થમા અમદાવાદના જન્મસિદ્ધ ડહાપણે શોખનો ત્યાગ કર્યો. સારા

ગુણ અને અવગુણ

અર્થમા શોખ એટલે ઉવનનો શુદ્ધ આનંદ અશુદ્ધ આનંદમાંથી બચવા માટે શુદ્ધ આનંદ ઉપર પણ સમાજ પ્રતિબંધ મૂકે એવું બને છે અમદાવાદે એવા પ્રતિબંધ મુકયા અને પરિણામે ગીતવાદન, નર્તન વગેરે હલકા શોખ ગણાવા લાગ્યા શિષ્ટ સમાજ એનો ત્યાગ કરતો ગયો સાથે સાથે ચિત્રકલાનો પણ નાશ થતો ગયો ધર્મભાવના મૂળમા જ હતી તેને વધારે દૃઢ કરી એકનો ત્યાગ કર્યો અને બીજાનો અતિરેક કર્યો એટલે એક ખોયું અને બીજું બગડ્યું થવાથી બગડ્યુ. પરિણામે શોખ અને આનંદ આપી વસ્તુઓમા પણ જતો રહ્યો અને ધાર્મિકતા ઘેલછાની હદ સુધી વધી આ સ્થિતિ છેક વીસમી સદીના પહેલા પચ્ચીસેક વર્ષ સુધી ચાલુ રહી અમદાવાદની કોઈ નીશાળમા સંગીતાદિ શીખવાય નહિ સ્ત્રીઓ તો તાળીઓ પાડીને બોલવાના ભજન સીવાય બીજું કાંઈ પણ સગીત શીખી જ ન શકે ગાવુ વગાડવુ હલકા માણસોનું કામ ગણાઇ ગયુ હતુ ગજદરબારમા નાચનારીઓ ગાયન ગાતી અને ધનવાનો પોતાને ત્યા પ્રસગે એવા નાચ ગાન કરાવતા જુના સમયમા આ રીત હતી છતા પણ શુદ્ધ સગીતને ઘરોમા સ્થાન હતુ અઢારમી સદી આવતા એ જતું રહ્યુ નાચગાન કરાવવા પણ બધ થયા હલકા નાચ ગાનના ખરાબ પરિણામમાથી બચવા અમદાવાદ એટલુ સખત થયુ કે જે શહેરમા યૂરોપી પરદેશીઓ નાચગાન જોઇ ગયા તે શહેરમા આજે ઉત્તમ નાચગાન કરનાર એક પણ નથી આ સખ્તાઇમા અમદાવાદનુ તો શુદ્ધ સગીત પણ ભેગુ બધ થયું એ સીવાય કાંઇ ખાસ ગેરફાયદો નથી થયો અમદાવાદનુ નૈતિક વાતાવરણ પ્રમાણમા બીજા શહેરો કરતા શુદ્ધ રહ્યુ છે ખોટા વિલાસ પેઠા નથી શુદ્ધ સગીત તો લોકો હવે સમજે છે તેમ આવતુ જાય છે શુદ્ધ સગીતનો આ ઉદ્ધાર કોઇ ગૂજરાતીએ નહિ પણ દક્ષિણના પ્રસિદ્ધ સગીતાચાર્ય વિષ્ણુશાસ્ત્રી પલુસકરે કર્યો એમ કહી શકાય

શહેર હોય ત્યા અનાચાર હોય જ અમદાવાદમા જૂના વખતમા પતિત સ્ત્રીઓ રસ્તા ઉપર બેસતી અને એનુ અટકાવવાને બાદશાહી ફરમાન આવેલુ અમદાવાદના સમાજે જે સખ્તાઈ આદરી તેમા આ કુચાલ પણ બધ પડયો અમદાવાદની વસ્તીના પ્રમાણમા આજ બીજા શહેરો કરતા આ અનાચાર ઓછો છે—ઘણો ઓછો છે એમ કહેવાય છે અમદાવાદનો સમાજ સારી વસ્તીમા આવો અનાચાર ખમી શકતો નથી અનાચારીનું ઘર જાહેર રીતે તો

વસ્તીમાં રખાય જ નહિ પણ ખાનગીયે લોકોને ખબર પડે તો તેને તરત કાઢી મુકતા. સમાજે પોતે તો નીતિ સાચવવા સબળ પ્રયત્નો કર્યા કર્યા છે. ઘર ભાડે આપવું હોય તો પણ ભાડે લેવા આવનાર વ્યક્તિ કોણ છે કેવી છે એવી બધી પુછપરછ કરીને સંતોષ થાય તો જ આપે. વાઢા પુરુષોને પાડોશમા રેહેવા દેતાં અચકાય. આ બધી સખ્તાઇને પરિણામે અમદાવાદમા અનાચાર બહુ વધ્યો નહિ અને ખાસ દેખાઈ આવે એવી રીતે, બીજાં શહેરોમા છે તેમ, આજ સુધી પણ વધ્યો નથી.[૨] આવી જ રીતે દારૂના પીઠા પણ સમાજ વસ્તીમાં સહન કરી શકતો નથી.

કોઇ વખતને અનુસરીને જે જે પ્રતિબધ કરવામા આવે છે તેના ફાયદા સાથે ગેરફાયદા પણ થાય છે. અમદાવાદમાથી નિર્દોષ આનંદ અને શુદ્ધ શોખની ભાવના ઉઠી ગઈ એ સારૂ કરવા જતા ખોટું થયાનો દાખલો છે. પણ દરેક સમાજમાં થોડે ઘણે અંશે એવુ બને છે. વખત જતા અમુક પ્રતિબંધ શા માટે મુકાયા હતા એ પણ સમાજ વિચારતો નથી. અનેક વર્ષોની ટેવથી કેટલીક વસ્તુઓ સમાજના સ્વભાવમા બંધાઇ જાય છે. આગળ જણાવેલી સખ્તાઈથી અમદાવાદને સુધરેલા શહેરના આનંદના સાધનો રચવાનું મન પણ થતું નથી. કેટલીક વસ્તુઓ ખાલી શોખ નથી પણ સમાજને જરૂરની

શુદ્ધ આનંદનો અભાવ

[૨] અમદાવાદમા કુટ્ટણખાનાનો અનાચાર દેખીતી રીતે નથી અને એથી બીજા શહેરની ગણામણીમા એનું વ્યક્તિત્વ જુદુ પડે છે. પરતુ આ બાબત કાંઇ પણ મત બાંધવા માટે પુરતા સાધન કે બીજા શહેરોમા જે આંકડા અને માહિતી હોય છે ને અમદાવાદમા હોય એમ લાગતુ નથી. અમદાવાદના અધિકારીઓ આ બાબતમા ઉદાસીનતા બતાવતા લાગે છે. આ બાબત મેં એક બે દાક્તરોને પુછેલી. એમનો અભિપ્રાય એવો થયો-કે અમદાવાદમા ખુલ્લો અનાચાર તો નથી પણ પ્રમાણમા ખાનગી કુટ્ટણખાના બહુ છે. ખુલ્લા અનાચાર ઉપર કાયદો લાગે અને એને વ્યવસ્થિત રાખવા ઉપાય થાય પણ ખાનગીમા એવું ન થાય. એટલે આ ખાનગી અનાચાર વધારે ભયકર છે. અમદાવાદનો સમાજ અનાચારીને પાડોશમાથી કાઢે છે. પણ પાડોશમાંથી જાય એટલે કર્તવ્ય પુરૂ થયુ સમજે છે. અનાચારીનાં કૃત્યો ઉપાડાં પાડી અધિકારીઓનું ધ્યાન ખેંચી એક જગ્યાએથી જઇ બીજી જગ્યાએ પણ એ ન વસી શકે એવું કરવાની સમાજને દરકાર નથી. પરંતુ આ બાબતમા આંકડાના આધારની જરૂર છે.

વસ્તુ છે એમ પણ લોકો ભૂલી જાય છે એવા શોખોમા ખાલી પૈસાને વ્યય ન કરવો, બીજા ઘણા સારા કામ છે, એવું બહાનું આગળ લા છે. અમારે બાગબગીચા નથી જોઇતા, અમારે મુબાઈ જેવા રસ્તા નથી જોઇતા, અમારે સંગ્રહસ્થાનો-મ્યુઝિયમો નથી જોઇતા એમ કેટલાક કેળવાયલા અમદાવાદીઓ પણ આજે બોલે છે બાગબગીચા અને સારા રસ્તાની અમદાવાદના લોકજીવનને કેટલી જરૂર છે એ અમદાવાદમા જન્મીને મોટો થયેલો અમદાવાદી, ધૂળ અને તાપના અનુભવ વાળો અમદાવાદી પણ ન સમજે તે આશ્ચર્યકારક નથી ? જમાનાઓથી હદ થઇ ગએલી સમાજની વિચિત્ર મનોદશાનુ એ ફળ છે. આ મનોદશાએ શુદ્ધ અને જીવન ઉન્નત કરનારી રમતો તરફ પણ સમાજને અણગમો ઉપજાવ્યો છે ત્રણ લાખની વસ્તીવાળા, હિંદુસ્તાનમા પહેલી પક્તિમા ગણાતા પાચ સાત નગરોમા જેનૂ સ્થાન છે, એવા આ ગૂજરાતના પાટનગરમા એક પણ સારો બાગ નથી, એક પણ રમતગમતનું સ્થળ કે મેદાન નથી, એક પણ મ્યુઝિયમ નથી કે કળાનુ સંગ્રહસ્થાન નથી કે મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય નથી એ ઓછી દીલગીરીની વાત છે !

વિચિત્ર સુધરેલા શહેરને ન છાજે એવી આ મનોદશા ઉત્પન્ન થવાનું એક બીજુ પણ કારણ છે અમદાવાદમા ધન કમાવાનો ઉન્માદ થયેલો છે

કુબેર પૂજા

પૈસો પેદા કરવો એ દરેકની ફરજ છે પણ અમદાવાદમા ગાડપણની હદ સુધી એ વાત વધી ગઇ છે વાણીઆ વગેરે વેપારી વર્ગમા રાત દિવસ પસાનુ જ રટણ થવા માડ્યુ. વેપાર કરનારો, વેપારમા પડેલો, કે વેપારીને ત્યા રહેલો કોઇ પણ વેપાર સિવાય, જ્ઞાનની, કલાની, રમતની કે એવી બીજી કાઇ વાત માત્ર પણ કરે તો એ માણસ વેપારને લાયક નથી એમ ગણાઇ જાય વેપારી આગળ વેપાર સિવાય બીજી વાત થાય નહિ અને બીજી વાત એ સાભળે પણ નહિ યુરોપીઅન લોકો આજે ગૂજરાતીઓ કે અમદાવાદીઓ કરતા સારો વેપાર કરે છે અને સાથે જીવનના દરેક આનદ ભોગવે છે વેપારને વખતે વેપાર અને બીજે વખતે બીજુ જમાનાની ટેવથી આપણો સ્વભાવ જ એવો થઇ ગયો છે કે આ વાત આપણે ગળે ઉતરતી નથી કોઈ કહેશે કે અમદાવાદ તો લક્ષ્મીની ઉપાસના કરે છે પણ એમ માનવામા ભૂલ થશે અમદાવાદ કમળ ઉપર ઉભેલી ચાર હાથવાળી લક્ષ્મીના ચિત્રની ભલે કકુના છાટા નાખી બાલ

પૂજા કરતું હોય. પણ ખરી રીતે એ લક્ષ્મીની પૂજા નથી પણ કુબેરની પૂજા છે. લક્ષ્મી ધનની દૈવીસંપત્તિની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. કુબેર ધનની આસુરી સંપત્તિનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે. લક્ષ્મીની સાથે સૌંદર્ય અને આનંદ જોડાયલા છે. કુબેરની સાથે જડતા જોડાયલી છે. અમદાવાદીઓના વ્યવસાયમા જ્યા સુધી સૌંદર્ય અને આનંદનો અભાવ છે ત્યા સુધી એ લક્ષ્મીની ઉપાસના કરતા નથી પણ હલકી કુબેર પૂજા કરે છે. લક્ષ્મીની ઉપાસના એ દોષ નથી. એથી માણસની ઉન્નતિ થાય છે. કુબેરની પુજાથી જડતા વધે છે. અમદાવાદમા આ સ્થિતિનું પરિવર્તન સહેજ સહેજ થવા લાગ્યુ છે એ આશાજનક છે.

વસ્તી

અમદાવાદની વસ્તીમા આજે હિંદુ વધારે છે. અઢારમી સદીમા મુસલમાન વધારે હતા. મુસલમાની મહારાજ્યના પાટનગરમા મુસલમાનની વસ્તી વધારે હોય એ સંભવે. આગળના મુસાફરો ઉપરાત ગઇ સદીમા અમદાવાદ ઉપર ટોડ, બ્રીગ્ઝ, ફોર્બ્સ, હોપ, અને ફરગ્યુસન લખી ગયા છે. આ બધામા સર ટી. સી. હોપે અમદાવાદ માટે ખાસ તપાસ કરીને લખ્યું છે, અને એમની પછીના લખનારાઓ એમનો લગભગ આધાર જ લે છે હોપ પહેલા ગૂજરાતીમા રા. મગનલાલ વખતચંદે લખ્યુ છે એટલે રા. મગનલાલના વખતની ચાલતી વાતોમા અને હોપે લખેલી વાતોમા બહુ ફેર નથી બન્નેએ બનતા સુધી લોકોને પુછીને વધારે લખ્યું હોય એમ લાગે છે. એટલે કેટલીક અગત્યની વાતોમા એમણે એવા અભિપ્રાય બાધી દીધા છે કે આજ સુધી અંગ્રેજીમા અમદાવાદ સંબંધી લખનાર હોપના મતને અનુસર્યા છે. તવારીખોમા સામાજિક વાતો ખાસ લખવામા નથી આવતી અને જેટલી હોય છે તેનુ પણ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી ખેંચી કાઢવી પડે છે, એટલે તવારીખો સામાજિક બાબતોમા સીધી રીતે કામ લાગતી નથી. અમદાવાદમા હિંદુઓ ન જ રહી શકતા, ફક્ત મુસલમાનો જ રહી શકતા, હિંદુને રહેવુ હોય તો કોટ બહાર પરામા રહી શકતા વગેરે મત હોપે પહેલો લખ્યો છે, અને તેને બધા અનુસર્યા છે. હોપ પોતાના મત માટે કાંઇ પણ આધાર આપતા નથી આપણે આગળ જોયું કે શહેરમા જ કેટલાક સત્તા હિંદુ વસવાટવાળા હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે અહમદશાહે શહેર વસાવ્યું ત્યારે એકલા મુસલમાન નહિ પણ હિંદુઓને પણ લાવીને વસાવ્યા હતા, અને સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમા હિંદુ મુસલમાનને સરખો ન્યાય બનતા

સુધી મળતો હશે એમ પણ માનવાને કારણ છે એ વખતે હિંદુઓને ઉંચા અધિકાર મળ્યાના દાખલા પણ છે, સુલતાન મહમૂદ બીજાએ હિંદુ ઉપર જુલમ કરેલો અને હોળીદીવાળી બંધ કરાવેલી એમ મીરાતે સિકંદરીમા લખેલું છે એ સિવાય બીજા કોઈ બાદશાહના સમયમા હિંદુ સામે કાંઇ ખાસ જાતના દાખલા મળતા નથી મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા જ શહેરમા હિંદુ વસ્તીના દાખલા મળે છે એટલે બીજા બાદશાહોના સમયમા હોય એમા નવાઇ નથી[3] મોગલાઇની કાંઇક ઉદાર રાજનીતિમા હિંદુ વસ્તી શહેરમા વધતી ગઈ મરેઠા સમયમાં તો સાગમે વર્ષે ગૂજરાતે પાછો પ્રમણયુગ દેખ્યો અને અમદાવાદમા પણ એની અસર હતી મરેઠા યુગનું અમદાવાદ તે ગઇ સદીના પૂર્વાર્ધનું અમદાવાદ એમ આપણે કહી શકીએ

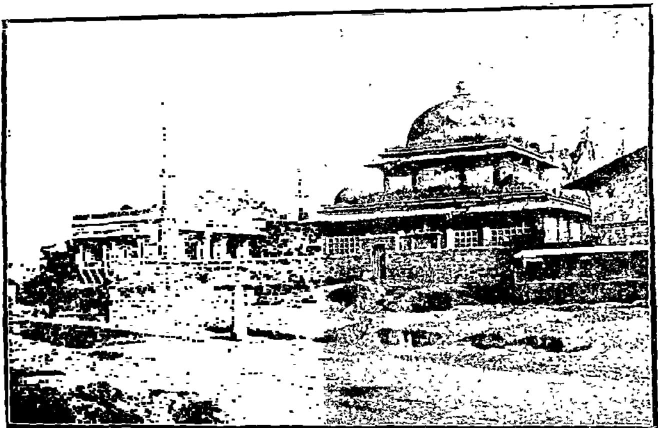
પણ સાથે અમદાવાદની કુલ વસ્તી તવારીખકારો કોઈ વીસ લાખ અને કોઈ એથીએ વધારે કહે છે. આ તવારીખકારો ખાસ દેખાતા નથી પણ જેમ્સ ફોર્બ્સ (૧૭૮૧) પોતાના ગ્રંથમા 'મોગલ લેખકો'ને આધારે અમદાવાદમા ૩૦૦૦૦૦૦ ત્રીસ લાખની વસ્તી હતી એમ લખે છે એ 'મોગલ લેખકો' ક્યા તે આપણે જાણતા નથી સર ટી સી હોપ ૨૦૦૦૦૦૦ વીસ લાખ માણસોની વસ્તી લખે છે પરંતુ હોપે પણ કાંઈ આધાર આપ્યો નથી હોપે ઘણું તો લોક પાસેથી સાંભળીને લખ્યું છે એમ જણાઈ આવે છે આ બન્ને વસ્તીના આંકડા ઉપર અમદાવાદ ગેઝેટીઅરનો કર્તા નોંધમા શંકા ઉઠાવે છે, અને લખે છે કે 'સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા અમદાવાદ જેટલું સમૃદ્ધ હતું તેટલું કોઈ પણ વખતે હતું નહિ, અને તે સમયે આવેલા યુરોપીય મુસાફરો અમદાવાદની આટલી મોટી વસ્તી માટે કાંઇ લખતા નથી માટે આ વાત બને નહિ,[4] અમદાવાદની વસ્તી ત્રીસ લાખની હશે એ વાત તો આપણે અતિશ

[3] સવત ૧૫ ' ના દસ્તાવેજમા હાજાપટેલની પોળના હિંદુ રહેવાસીનો ઉલ્લેખ 'પુરાતન અમદાવાદ'ના પ્રકરણમા આપ્યો છે મહમૂદ બેગડાના સમયમા પણ હિંદુ રહેવાસીઓના એવા દાખલા મળે છે હિંદુઓને અધિકાર મળતા એવા દાખલા પણ છે પત્રકમા હિંદુ નામ જડી આવે છે મહમૂદ બેગડાનો અને પછીથી સુલતાન મુઝફ્ફરનો અમીર મલીક ગોપીનાથ નાગર હતો એની સત્તા ઘણી હતી [4] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૮૨ નોંધ ૫

યોક્તિવાળી માનીએ પણ ગેઝેટીઅરના લેખકના અભિપ્રાયમાં વાંધો ક્યાં આવે છે તે પણ જોઈએ. ઈમ્પીરીઅલ ગેઝેટીઅરમાં લખેલું છે કે ઇ. સ. ૧૭૯૭ માં સુરતની વસ્તી આઠ લાખની હતી.[૫] આ વખતે તો ગૂજરાતની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ હતી. એનાથી સો વર્ષ અગાઉ ઔરંગઝેબના સમયમાં સુરતની સ્થિતિ આથી સારી હોય એમાં કોઈ શંકા લઈ શકે નહિ. છતાં પણ સત્તરમી સદીના અંતમાં સુરતની વસ્તી આપણે દલીલ ખાતર વધારે ન માનતાં ૧૭૯૭ ની સાલ જેટલી જ, એટલે આઠ લાખની માનીએ. હવે એ જ સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આવેલો મુસાફર થેવેનો લખે છે કે અમદાવાદ સુરત કરતાં બમણું મોટું છે પણ વસ્તીમાં એટલું ગીચ નથી. આનો અર્થ એમ જ હોઈ શકે કે અમદાવાદનો વિસ્તાર સુરતથી બમણો છે અને વસ્તી છુટી છે ગીચ નથી.[૬] સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તો મેન્ડેલ્સ્લો ખંભાત સરખામણી ન થઈ શકે એવી રીતે સુરતથી મોટું છે એમ લખે છે. થેવેનોના સમયની લગભગમાં (૧૬૬૩–૧૬૭૧) માં આવેલો એક મુસાફર (Baldæus) પણ ખંભાતને સુરતથી બમણું કહે છે.[૭] સુરતની ચઢતી સત્તરમી સદીમાં જ અને તે પણ ઉત્તરાર્ધમાં જ થઈ છે. એટલે અમદાવાદ ખંભાતથી પણ મોટું હતું એ નિર્વિવાદ છે. સુરતથી બમણું અમદાવાદ હોય અને વસ્તી એટલી ગીચ ન હોય એમ માનીએ તો પણ સુરતથી દોઢી તો હોય જ. આ બધું જોતાં અમદાવાદની વસ્તી સત્તરમી સદીમાં અને તે પહેલાં દસ અને બાર લાખની વચ્ચે હોય એમ માનવાને બહુ વાંધો નથી. આઠ લાખની વસ્તી તો એક વખત હતી એમ કેટલાક માને છે.

એ એનું ખાસ કારણ હતું. ૧૭૮૦મા જનરલ ગોડાર્ડે અમદાવાદ લીધુ ત્યારે વસ્તી એક લાખની હશે એમ આશરો કાઢેલો હતો. પણ એ વખતે વસ્તી ગણી હશે કે કેમ તે કોઈ જણાવતુ નથી. ૧૭૮૧મા ગોડાર્ડે લીધા પછી એક જ વર્ષ પછી જેમ્સ ફોર્બ્સ ૩૦૦૦૦૦ ત્રણ લાખની વસ્તી લખે છે. આ વસ્તીના આંકડામા ગેઝેટીઅરનો લેખક શંકા ઉઠાવે છે. પણ એક લાખની ખરી અને ત્રણ લાખની ખોટી શા કારણથી માનવી તે સમજાતું નથી. એ વખતે વસ્તી એક લાખ કરતા તો વધારે હોય, ત્રણ નહી તો બે અને ત્રણની વચ્ચે હોય એમ માનવાને કારણ છે. ૧૭૮૦ પછી મરાઠા સત્તા ૩૮ વર્ષ આવી તે વખતે વસ્તી વધારે ઘટી હતી. ઈ સ. ૧૮૧૧મા વસ્તી ૨૦૦૦૦૦ બે લાખની થઇ હતી ગાયકવાડના સારા વહીવટથી વસ્તી વધી એમ ગેઝેટીઅરનો લેખક લખે છે, તે ખરૂ છે. પરંતુ ૧૭૮૦ અને ૧૮૧૧ની વચ્ચે વસ્તી એક લાખની નહિ પણ બે અને ત્રણ લાખની વચ્ચે હતી એ માનવાથી બરોબર બંધ બેસે છે. ઇ. સ ૧૮૧૨–૧૩ મા રોગ ચાલ્યો તેમા વસ્તી અર્ધી ઘટી ગઈ અને બ્રીટીશે અમદાવાદ લીધુ ત્યારે ૮૦૦૦૦ એંશી હજારની વસ્તી હતી એનું કારણ મોટે ભાગે રોગચાળો હતો તે પછી ૧૮૨૮મા ૮૭૦૦૦, ૧૮૩૨મા ૯૦૦૦૦, ૧૮૪૬ મા ૯૪૩૯૦; ૧૮૫૧ મા ૯૭૦૪૮, અને ૧૮૭૨ મા, ૧૧૬૮૭૩ ની વસ્તી હતી.[૯] એ પછી ઇ સ ૧૯૦૧ મા, ૧૮૫૮૮૯ વસ્તી હતી એમા ૪૧૧૫ કેમ્પની વસ્તીનો સમાવેશ થઇ જાય છે. ૧૯૦૧ મા ૧૨૯૫૦૫ એટલે ૭૦ ટકા હિંદુ હતા ઈ સ ૧૭૮૦ સુધી શહેરમા બે ભાગ મુસલમાન અને એક ભાગ હિંદુની વસ્તી હતી પણ ૧૮૧૭ થી હિંદુની વસ્તી વધતી જતી હતી. ઇ. સ ૧૯૧૧ મા આ વસ્તી વધીને ૨૨૫૫૩૯ની થઇ અને ૧૯૨૧ મા ૨૭૪૦૦૭ની થઇ છે છેલ્લી વસ્તીની ગણત્રીને આ જ સાત વર્ષ થયા છે. ૧૯૨૭ના જુન માસની આખરે મ્યુનિસીપાલીટીએ આશરે કરેલી ગણત્રી પ્રમાણે વસ્તી ૨૯૫૧૫૫ હતી[૧૦] ખરી વસ્તી લેવામા આવે તો આજ ત્રણ લાખની વસ્તી અમદાવાદની હોય. એ રીતે હિંદુસ્તાનના પહેલા પાંચ સાત શહેરોમા અમદાવાદ આવે છે

[૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૮૨–૮૩ [૧૦] ૧૯૨૭ ડીસેમ્બર મ્યુનિસીપલ આરોગ્યનો રીપોર્ટ

૪૧ રાણી સીપ્રીની મસ્જિદ અને રોજો
(ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આસ્તોડિયાના રસ્તાની સ્થિતિ)

અમદાવાદના લોકો અસાધારણ ખંતીલા છે. અહીના ધનવાનો જાતે કામ કરવું હલકું મનતા નથી. સાદાઈ પણ પ્રમાણમાં બહુ છે. વાણીઆ જીંદગીભર કરકસર કરી ઘેર પ્રસંગ આવે ત્યારે વરઘોડામાં અને વરા જમાડવામાં ઘણું ખર્ચ કરે છે. ટાણા ઉપર વાણીઓ પોતાનો સ્વભાવ ભૂલી જાય છે એમ કહીએ તો ચાલે. અમદાવાદના વરઘોડા જોઇ કોઈ અમેરીકનને હિંદુસ્તાનની ગરીબીનો ખ્યાલ આવેલો હોય તો યે ઉડી જાય. ટાણાનું ખર્ચ પોતાને બારણેજ થાય એમ દરેક જણ ઇચ્છે છે, અને દરેક નાતોને સારી વાડીઓ હોવા છતા ગંદી સાંકડી પોળોમા ગટર અને શૌચકૂપો પાસે જમવા બેસાડે છે. આ કુચાલ આખા હિંદનો છે. ગૂજરાતમા વધારે છે. અમદાવાદમા પોળોને લીધે વધારે ખરાબ બન્યો છે. પશ્ચિમની દુનિયાને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન આવે કે જ્યાં લોક ગંદવાડ નાખે, દાતણ વગેરે પણ કરે, ત્યા જ જમવા પણ બેસે. જ્યાં ઉઘાડે પગે ચાલવું પણ ન ગમે ત્યાં કહેવાતી પવિત્ર દ્વિજ વર્ણો ભોજન જેવી શુદ્ધ અને ઉત્તમ ક્રિયા કરે ! અમદાવાદના સાકડા રસ્તા ઉપર વાંસડા દાટી દોરીઓ બાધી એક બાજુ ગાડીઘોડા, માણસો ધૂળ ઉરાડતા ચાલ્યા જાય અને બીજી બાજુ લાડુ ઉપર દાળના સબડકા ચાલતા હોય એ જોઈ તદન સ્વચ્છ વાતાવરણ અને એક પણ ડાઘા વગરની સામગ્રીથી ભોજન લેતો પશ્ચિમનો કોઈ પુરુષ શું ધારે ?

હાલની સ્થિતિ અને રિવાજ.

એટલું કહેવું પડશે કે અમદાવાદમા ધીમી ધીમી પણ જાગૃતિ આવતી જાય છે. લોકના રસ શુદ્ધ થતા જાય છે. સુધરેલી દુનિયાના સંસર્ગમા અમદાવાદીઓ આવતા જાય છે. વિલાયત જતા નાતોમા ખળભળાટ થતો તે હવે ભાગ્યે જ થાય છે. સ્ત્રીઓમા પણ ધીમી ધીમી જાગૃતિ આવે છે. કેળવણીનો લાભ બીજા પ્રાંતો કરતાં ઓછો પણ ગઇ સદી કરતા હવે વધારે લેવાય છે. જ્ઞાન અને શુદ્ધ બુદ્ધિવિલાસ માટે અમદાવાદમા હજી બહુ અભિરુચિ ઉત્પન્ન થઇ નથી. પરંતુ ૧૯૧૪ પછી એમા પણ ફેર પડતો જાય છે. પહેલા પુરુષો ધંધે જાય ત્યારે સ્ત્રીઓને ઘરકામ કરવાનુ હતું જમાના પ્રમાણે આજે પણ ઘર કામ કરવાનું હોય છે. પણ પાણીના નળ થયા, દળવાના, ખાંડવાના સંચા થયા, તેને બદલે કામ કામ ઘરમા તો વધ્યું નહિ એટલે કસરત ન મળવાથી સ્ત્રીઓની તબિયત તકલાદી થવા લાગી. બીજી તરફથી શહેરમા ચોકખા ઘી

દૂધની તાણ પડવા માંડી આ કારણથી અનેક રોગોએ ઘર ઘાલ્યું આ જમાનાને જુનું કાઢી નવું દાખલ કરના બરોબર ન આવડયું ફરવા હરવાની કસરત સ્ત્રીઓ કરી શકે એટલી છુટ થઈ નથી ફરવા હરવાને પુરતાં સાધન પણ અમદાવાદમાં નથી ઉચ્ચ વર્ગની ભણેલી સ્ત્રીઓ કદાચ વાચનમાં ભરતગુથણમાં સમય ગાળી શકે પરંતુ તેથી શરીરને કસરત મળતી નથી અમદાવાદના સાધારણ આરોગ્યને માટે આ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો છે, પણ અહિં એનું લંબાણ કરવાનું સ્થાન નથી અગાઉ મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ ઘરકામ ઉપરાંત બીજા ઘરગથ્થુ ઉદ્યોગો કરતી અનાજ સાફ કરવા લાવે, બાંધણીઓ બાંધે, રેશમના ફાળકા ચલાવે—આ બધું નિત્યના ઘરકામમાંથી બચતા વખતમાં કરે અને એમાંથી જે પૈસા મળે તેમાંથી અર્ધું પોણું કે ઘરમાં વહુ છોકરીઓ વધારે હોય તો આખુયે ઘરનું ખર્ચ નીકળે પુરુષની કમાઈ પડી રહે કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાની કમાઈમાંથી ઘરમાં ન ખર્ચે અને પુરુષથી કોઈ વાર છાનું ઘરમાં સંગ્રહ કરે કે દાટી મુકે, અને અણીને વખતે કાઢે આમ છેક ગઈ સદીના અંત સુધી હતું નાગર જેવી ઉંચી કોમમાં કે કોઈ પૈસાદારના ઘરમાં જ આવા ઉદ્યોગો ન જણાતા બાકી બીજી બધી વર્ણોની સ્ત્રીઓ કામ કરતી આ ગુણ આખા ગૂજરાતની સ્ત્રીઓનો છે અમદાવાદમાં વીશમી સદીના પહેલા દશક સુધી પણ આ વ્યવસાય ચાલુ હતો હવે ધીમે ધીમે ઓછો થાય છે હાલ વધારે હલકી નાતોમાં જ એવા ઉદ્યોગો છે એ દીલગીર થવા જેવું છે

સમાજના રિવાજો તો છેક વીશમી સદીમાં બદલાયા એમ કહીએ તો ચાલે થોડા થોડા તો પહેલાં દરેક વખતે બદલાયા હશે જ પરંતુ યુરોપીય પ્રજાઓના સંસર્ગમાં અને ખાસ કરીને સત્તામાં આવ્યા પછી રિવાજોમાં ઝડપથી ફેરફાર થવા માંડયા અસલના રિવાજોમાં મુસલમાનોના આવ્યાથી પણ ફેરફાર થયા હશે. પરંતુ એ ધાર્મિકતાના જમાનામાં પરસ્પરકારથી અથવા સમાજે એવા બંધ બાંધી દીધા કે વર્ષોના પ્રમાણમાં ધાર્યો ફેર ન પડયો અને પ્રાચીન રિવાજો બહુ થોડા ફેરફાર સાથે ચાલુ રહ્યા પંદર અને સોળમી સદીના રિવાજોને ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધની શરૂઆતના રિવાજો સાથે સરખાવીએ તો ફેર બહુ ઓછો જણાશે તાર રેલ્વે વગેરે થવા પછી લોકોની બુદ્ધિનો વિકાસ વધતો ગયો એટલે જ જુના રિવાજોમાં ફેર થવા માંડયો

વિ સં ૧૫૦૮, ઇ સ ૧૪૪૨માં સુલતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહના સમયમાં

વસંતવિલાસ નામનું શૃંગારનું એક કાવ્ય રચાયલું છે.[૯] એ ઉપરથી અમદાવાદ વસ્યું તે સમયની સામાજિક સ્થિતિ અને રસવૃત્તિનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. વાણીઆના છોકરા પણ રસિક સાહિત્યમા રસ લેતા એમ જણાય છે. એ ગ્રંથ સચિત્ર છે. અને એ સમયના પહેરવેશનો તથા અલંકારોનો પણ કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. એ પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયનો ખ્યાલ વિમલપ્રબંધ ઉપરથી પણ સારો આવી શકે છે. વસંતવિલાસ અમદાવાદમા લખાયો છે. વિમલપ્રબંધના કર્તા લાવણ્યસમય તો અમદાવાદના વતની હતા. એમણે સોળમી સદીના પહેલા દશકમા વિમલપ્રબંધ લખ્યો. એટલે મહમૂદ બેગડાના સમયનો પૂરો ખ્યાલ આવે.[૧૦] એમા વર્ણવેલા રિવાજો મોટે ભાગે ગઇ સદી સુધી હતા એમ કહીએ તો ચાલે. એમા કવિએ કલિયુગના અનાચારને નામે સમાજની જે સ્થિતિ લખી છે તે રસમય છે. કલિયુગને નામે એવા રોદણા આજે પણ સંભળાવનાર મળે છે. એમા વર્ણવેલો પુત્રજન્મનો આનંદોત્સવ આજથી પંદર વર્ષ પર લગભગ એવી જ રીતે ઉજવાતો, અને કેટલાક રિવાજ આજે પણ છે ફોઇઆરૂં તે વખતે થતું અને આજે પણ થાય છે. નિશાળ ગરણાનુ સુંદર વર્ણન વિમલપ્રબંધમા આપ્યુ છે. નિશાળ ગરણાનો એવો રિવાજ ગઈ સદીમા હતો. હવે કોઈ મોટા ધનવાન સાધારણ આચાર કરે છે. આ નિશાળ ગરણાના વર્ણનમા આપણે ધૂળીઆ નિશાળના નામથી જેને ઓળખીએ છીએ તેનું આબેહૂબ વર્ણન છે. નિશાળ મુકતા ખાંડના ખડીઆ છોકરાને વહેંચવાનો રિવાજ પંદરમી સદીમા હતો તે ઓગણીસમી સદીમા પણ ચાલુ હતો. રાજ્યના આશ્રય વગર કેવળ સમાજના જ બળથી આપણે ત્યા જે નિશાળો ચાલતી તેનું વિમલપ્રબંધમા જેવું વર્ણન છે તેવું જ ઇ. સ. ૧૮૭૮ ના શાળાપત્રમા આપેલું છે. એ ઉપરથી આપણા રિવાજો ચારેક સદીઓથી બહુ ફેરફાર વગર ચાલુ રહ્યા એમ સમજી શકાય છે. સોળમી સદીના લગ્નપ્રસંગ, જ્ઞાતિભોજન,

[૯] આ કાવ્યનું સાક્ષર શ્રી. દી. બા. કેશવલાલભાઈએ સમર્થ રીતે સંશોધન કરી ટીકા સાથે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી માટે બહાર પાડ્યું છે. એનાં ચિત્રો વર્ણન સાથે શ્રીયુત નાનાલાલ ચમનલાલ શાહે પોતાના ચિત્રકલાના વિવેચનના અંગ્રેજી ગ્રંથમા આપ્યા છે [૧૦] સરખાવો વિમલપ્રબંધ ખંડ ૩–૪ અને ૫ મો. વિમલપ્રબંધના આ ત્રણે ખંડમા આપણા સોળમી સદીમા ચાલતા રીતરિવાજોનું ઘણું જ સારૂ વર્ણન આપેલું છે. વીસમી સદીની શરૂઆતમા એમના ઘણા રીવાજો ઘણે ભાગે હતા એમ વાંચનારને થઈ આવશે.

વરઘોડો વગેરેનું વર્ણન પણ એ પ્રબંધમા આપેલુ છે જાનિબાજન હાલ કરતા કાઇ જૂદુ જણાય છે. પહેલા ફળાદિ પીરસાતા બીજા રિવાજ મળતા દેખાય છે વરઘોડો ગઇ સદીમા ગોળમી સદી જેવો થતો હશે એમ માની શકાય વાણીઆના વરને હાલ જેવો પોશાક પહેરાવે છે તેવો જ લગભગ ચાળમી સદીમા પહેરાવતા વધાગમા બ્રાહ્મણના જેવો ખુપ ઘાલતા એમ પણ જણાઇ આવે છે. લાડુ ભરેલા માટલા વગેરે આપવાના તથા પહેરામણીનો રિવાજ પણ બહુ જૂદો નથી એ બધુ વિમળપ્રબંધનુ વર્ણન કરતા અહિ લખાણ થઇ જાય પરંતુ આપણા ઘણાખરા રિવાજ છેક વીસમી સદીમા જ બદલાયા છે એમ માની શકાય[૧૧]

પહેરવેશ બાદશાહી સમયમા હાલ છે એવો હશે નહિ એમ જણાય છે સોળમી સદીની શરૂઆતમા બારબોસાએ ગૂજરાતી હિંદુ મુસલમાન સ્રીપુરુષોના પહેરવેશનું વર્ણન કર્યું છે વસતવિલાસના ચિત્રો પણ પદરમી સદીનો પહેરવેશ બતાવે છે બારબોસા લખે છે કે મુસલમાનો બહુ કિંમતી પોશાક પહેરતા, અને માથે ટોપી પહેરતા હિંદુઓ સ્પેનની સ્રીઓની પેઠે વાળ છુટા રાખી એની ગાંઠ વાળી ફુલ પહેરીને ઉપર ટોપી પહેરે છે અંબર અત્તર તથા કેસર શરીર ઉપર વાપરે છે બારબોસાનું આ વર્ણન બ્રાહ્મણોનું હોય એમ જણાય છે એ ખરુ હોય તો હાલના મદ્રાસીઓ જેવા એ વખતે ગુજરાતીઓ લાગતા હશે બારબોસા લખે છે કે આ લોકો કેડની નીચે રેશમી વસ્ત્રો

પહેરવેશ

પહેરે છે અને ઉપરથી ઉઘાડા હોય છે કોઇ ભરતના જોડા અને કોઇ ટુકી બંડીઓ પહેરે છે બંડીઓ રેશમી અગર સુતરાઉ પણ હોય છે કાનમા જવાહીરની વીંટીઓ (લવીંગીઆ

[૧૧] સરખાવો Stanlys Barbosa p 53 બારબોસા લગ્નપ્રસંગનો ભભકો અને જમણવાર ભારે થતા એમ લખે છે લોક કીમતી કપડા પહેરે, બહુ દીવસ જમણવાર ચાલે, દારૂખાનુ ફૂટે વગેરે વર્ણન કરેલુ છે હિંદુ લોકોનો ખોરાક બહુ કોમળ, દૂધ, ભાત ખાંડ ઘી વગેરે છે અથાણા સુકવણી મુરબ્બા વગેરે તથા રોટલી શાક ખાય છે એમ પણ લખે છે ૫ પર મા લોકો કપટી છે એમ પણ લખ્યુ છે અને પુરુષો માટે લખે છે કે "They are much given to fall in love" આ વર્ણન શ્રાવક અને વાણીઆનુ છે એમની અહિંસાનુ વર્ણન પણ બરોબર કરેલુ છે. મુસલમાનો છૂરા મારી તેમની પાસેથી પૈસા કઢાવતા એમ લખેલુ છે

અને વાળી) પહેરે છે, અને કેડે કંદોરા પહેરે છે કેડે કંદોરા અને કાને કડીઓ તો પુરુષો આજ સુધી પહેરે છે બારબોસા રેશમી વસ્ત્ર અને ઉપરથી ઉઘાડા પુરુષોની વાત કરે છે તે કદાચ એણે મંદિરે જતા જૈનો જોયા હશે સ્ત્રીઓના વર્ણનમા બારબોસા લખે છે કે સ્ત્રીઓ ઘણી સુદર છે અને વાળ ભેગા કરી બાધે છે (અબોડો કે સેર હશે) એ સ્ત્રીઓ ટાકડી બાયના ખભેથી ખુલ્લા કબજા (કાચળી અને કમખા) પહેરે છે માથા ખુલ્લા રાખે છે (?) પગે સોનારૂપાના જાડા કલ્લા, અને હાથે પરવાળાના મણકા તથા સોનારૂપાની બગડી પહેરે છે કાન વીધેલા છે અને એમા ઇડુ પેસી શકે એવડા કાણા છે ગળે દુપીઆ, ગળુ બધ અથવા ચાસપટી પહેરે છે સ્ત્રીઓ શરમાય છે અને બહાર નીકળે છે ત્યારે માથે ઓઢે છે[૧૨] રેશમી સાડીઓ પહેરે છે સ્વતત્ર બાદશાહીના સમયમા બીજા રીતરીવાજોની પેઠે પહેરવેશમા બહુ ફેર નહિ પડયો હોય અને અસલ હિંદુ પહેરવેશ ચાલુ હશે એમ જણાય છે મોગલા-ઈમા પણ ઝાઝો ફેર પડવા સભવ નથી સ્ત્રીઓમા ખાસ કાઇ ફેર ન પડયો હોય, પરતુ પુરુષોએ લાબો જામો અને મોગલાઈ પાઘડી દાખલ કરી હોય મોગલાઇના સમયના ચિત્રોમા અમદાવાદી પાઘડીને બદલે મોગલાઇ પાઘડી જોવામા આવે છે શેઠ શાતિદાસના ચિત્રમા એવુ દેખાય છે પરતુ અમદા-વાદમા સુરતની પેઠે મોગલાઇ પાઘડી હમેશને માટે પેઠી નથી તેથી અમદાવાદી પાઘડી જ વસ્તીનો મોટો ભાગ પહેરતો હશે એમ જણાય છે

આમ પહેરવેશમા ભભકો મોગલાઇના અત સુધી ચાલુ રહ્યો હોય એમ માનવાને કારણ છે મરેઠા રાજ્યમા ભય અને ત્રાસને લીધે પહેરવેશમા થોડો ફેર પડવા માડયો લોક ગરીબ દેખાવા માટે ડોળ કરતા ભભકાદાર કપડા પહેરે તો રાજ તરફથી પૈસા કઢાવવા માટે જુલમ થતો તેથી ધોયેલુ કપડુ હોય તોપણ મેલુ કરીને પહેરતા મરેઠા સમયના પહેરવેશનુ વર્ણન રા મગનલાલ વખતચદે કરેલુ છે[૧૩] ૧૮૫૧ મા રા મગનલાલ લખે છે કે તે

[૧૨] Barbosa p 53 ગળાના અલકાર માટે fitting closely એમ લખે છે એટલે હાલ વરણાગીમા કૉલર પહેરે છે એવુ કાઇ વરેણુ હશે કપડામા ' and other silk cloths with which they cover themselves in the manner of morisco almalafas " એમ લખે છે [૧૩] મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૨૦–૨૧ અને પૃ ૧૩૮–૪૦

વખતના અને હાલના પોશાકમાં ઘણો ફેર પડેલો છે. તે વખતે સવા ગજી પનાનું જાડું પોતીઉં પહેરતા, બારતાનું અંગરખું પગની ઘુંટીએ અડકે એવું પહેરતા. હાલ અંગરખામાં સાડાચાર પાંચ ગજ કપડું જાય છે તેને બદલે તે સમયે સોળ ગજ કપડું જામામાં જતું. ફુલકારીના વણાટનું કપડું હાલની પેઠે (વીશાયતી હશે-૧૮૫૧માં) મળતું નહિ, એટલે પાંચ છ રૂપીઆ આપી જામા ઉપર ધોળી બુટીઓ ભરાવતા હતા. "પણ રાજ્યની બીકથી એવો જામો ભાગ્યે જ પહેરે અને સાદા જામા ખાસ પહેરાતા. જામા ઉપર છટકીએથી કેહેડ બાંધતા ને હાથમાં એક પછેડી રાખતા. આ વખતમા માથાની પાઘડી છીંટની વગર તોરાની તથા લગીર તોરાની પેહેરતા, તેમા હાલની પેઠે આમળા દેઇને ઝાઝું કોઇ બાંધતું નહિ." રા. મગનલાલ આગળ લખે છે કે પહેલાં ખાદી પહેરતા તે હવે માદરપાટ અને પહેલા માદરપાટ પહેરતા તે હવે લૉંગક્લોથ પહેરે છે. ચેપાડામા પણ એવું થયુ છે પાઘડી મરેઠા સમયમા વગર તોરાની પહેરતા તે હવે તોરાવાળી અને તોરાવાળી પહેરતા તે હવે પેંઠણની પહેરે છે (૧૮૫૧) મરેઠા સમયમા સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ ઘણો મલાજાવાળો હતો. "કદી મોહો ઉઘાડું મુકીને બહાર નીકળતીઓ નહી, પણ હમેશા હાથ્રુ હોડીને જતીઓ." કોઇ સ્ત્રી દાતે રખો મુકાવતી નહિ, ચિત્રના કપડા પહેરતી નહિ અને નાકે કાંટાને બદલે વાળીઓ પહેરતી. હાથ મો ઉઘાડું રાખીને કયાઇ જવાય નહિ અને કોઇ મોઢુ એંહૂ હોય તેની આગળ થઇને પણ જવાય નહિ. ૧૮૫૧ મા એવો મલાજો ઓછો થઇ ગયો હતો.

આવી સ્થિતિ મરેઠા સમયમા હતી. ખાસ કરીને હિંદુઓને પણ એ હિંદુ રાજ્યથી છુટને બદલે સંકોચ જ થયો છે. મરેઠા રાજ્યથી અમદાવાદમા કાંઈ ફેર પડયો હોય તો બ્રાહ્મણોએ પોતાને વિદ્વાન કે પવિત્ર બ્રાહ્મણ ગણે તે માટે દક્ષણી પાઘડીઓ પહેરવા માંડી એટલું થયુ. અંગ્રેજી રાજ્યમા પહેરવેશમા ફેર એકદમ પડવા માંડયો. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અંગરખા જવા લાગ્યા અને કોટ દાખલ થયા. બંધ કૉલરનો લાંબો કોટ સાધારણ પહેરવેશમાં ગણાયો, અને ખમીસ પણ દાખલ થયાં. સ્ત્રીઓના પહેરવેશમા ધીમે ધીમે ફેર પડયો. એ ફેર મુબાઇથી સુરત થઈ અમદાવાદ આવતાં જરા વાર લાગી. વીસમા સદીમા સ્ત્રીઓએ ઘણી છુટનો અનુભવ કરવા માંડયો અને ઘણા જુના બંધન ઓછા થયા. વાળ હોળવાના અને પહેરવાના ઘણા રીવાજ

બદલાયા અમદાવાદની સ્ત્રીઓના છેલ્લી એક જ સદીમા બદલાયલા પહેરવેશનુ ઉત્તમ વર્ણન શ્રી નરસિંહરાવભાઇએ સ્મરણ મુકુરમા કરેલુ છે એના ચિત્રો આ બાબતનો સારો ખ્યાલ આપે છે એટલે અત્રે વીગતમા ઉતરવાની જરૂર નથી અમદાવાદી પાઘડીઓ પણ હવે ઓછી થતી જાય છે ટુકામા અમદાવાદનો પોશાક પદર અને સોળમી સદીમા જેવો ચેતનવાળો અને કુદરતી હતો તે અઢારમી સદીમા બગડ્યો અને હવે નવા જમાના પ્રમાણે ગોઠવાતો જાય છે એ કેવો છે તેનો ન્યાય ભવિષ્ય કરશે પરન્તુ હવે પહેરવેશ લોકો પોતાની મરજીથી ગોઠવે છે અને ફેરવે છે, સજોગોને વશ થઇને ફેરવવો પડતો નથી એ આનન્દની વાત છે રીતરિવાજો અને ઘરની શોભામા પણ અંગ્રેજી રાજ્યમા મરેઠા સમય કરતા જરા ફેર પડ્યો એ ઉપરથી ગઇ સદીના અત સુધી અમદાવાદમા કહેવત હતી કે 'પહેલા લક્ષ્મી ઓરડામા હતી તે હવે ઉબરે આવી છે' હવે તો જમાનો એથીએ બદલાયો છે, અને લક્ષ્મીને ઉંબરો, ઓટલો, વગેરે બધુ છોડી બહાર મેદાનમા પડવાનો સમય આવે છે

ધાર્મિક વૃત્તિઓમા અમદાવાદની ગતિ હમેશા ત્વરાવાળી રહી છે અમદાવાદની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનો ઇતિહાસ એક રીતે ગૂજરાતની એવી પ્રવૃત્તિઓથી જૂદો પાડી શકાય એવો નથી અને અહીં એની વીગતમા ઉતરવાનું સ્થળ નથી સમાજના ઇતિહાસની પેઠે ધર્મનો ઇતિહાસ પણ આખા દેશ સાથે સબધ રાખે છે ગૂજરાતના કેન્દ્ર તરીકે રાજકીય અને વેપારી પ્રવૃત્તિઓ જેમ અમદાવાદમા એકત્ર થતી તેમ ધર્મની પ્રવૃત્તિઓ પણ રાજધાનીમા એકત્ર થતી અમદાવાદના જન્મ પહેલા આશાવલ અથવા કર્ણાવતી જ્યારે મોટુ શહેર હતુ ત્યારે પણ જૈન ધર્મનુ એ ખાસ સ્થાન ગણાતુ પરતુ એ વખતે પણ હિંદુ ધર્મના બીજા પથો આશાવલમા હશે એમ ભદ્રમાથી અને અમદાવાદના કોટ વગેરેમાથી નીકળતી શિવ, ગણેશ, વિષ્ણુ શક્તિ વગેરેની મૂર્તિઓથી જણાય છે અમદાવાદમાથી નીકળેલી મૂર્તિઓ જોતા લગભગ બધા હિંદુ દેવોની પૂજા અમદાવાદમા થતી હશે એમ માની શકાય વિષ્ણુની મૂર્તિ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપમા નીકળી છે દેવીની પૂજામા મહિષાસુરમર્દિનીની પૂજા વધારે હશે એમ જણાય છે આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમા આપેલી ભદ્રમા જડેલી મૂર્તિઓ ઉપરાત આશાપુરીમા અને વનિતાવિશ્રામમા પણ એ દેવીની મૂર્તિઓ છે વનિતાવિશ્રામવાળી

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ

મૂર્તિ એ સસ્થાનુ મકાન કરતા જૂના પાયામાથી નીકળેલી છે એના ઉપર સવત્ ૧૫૫૧ નો સુલતાન મહમદ બેગડાના સમયનો લેખ છે એ સાથે શિવ, બાલસ્વરૂપ હનુમાન (મોટા કદના) અને ગણેશ વગેરેની સારી મૂર્તિઓ નીકળેલી છે આ મૂર્તિઓ જે રીતે જડી તે તે જોતા કોઇ મુસનમાને ખડિત કરી પાયામા ચાલી હોય એમ જણાતું નથી પરતુ કોઈ હિંદુએ વિસર્જન કરીને મુકી હોય એમ લાગે છે એટલે ખાડીઆમા કોઇ મદિરમા એ સમયે પૂજા થઈ હશે અને પાછળના ઇતિહાસના કોઇ સમયમા જુલમ કે બીજા કારણથી વિસર્જન કર્યું હોય ગણેશની મૂર્તિ ઘણી સારી છે ભદ્રમાથી જડલી ગણેશની મૂર્તિની સાથે જે સ્ત્રીની મૂર્તિ બેસાડેલી છે તે જોઇ ડાં બર્જેસને ગણેશની સાથે એ સ્ત્રી કોણ હશે એમ શકા થાય છે પરતુ લક્ષ્મીગણેશની પૂજા એ સમયે ગૂજરાતમા થતી એમ આથી સિદ્ધ થાય છે જે જે સ્વરૂપોમા ગણપતિની પૂજા કરવાનું શાસ્ત્રોમા કહેલુ છે તેમાનું આ પણ એક સ્વરૂપ છે (જુઓ ગોપીનાથ રાવનુ મૂર્તિવિધાનનું પુસ્તક) વનિતાવિશ્રામવાળી ગણેશ ની મૂર્તિ આ બાબતમા વધારે પુરાવો આપે છે લક્ષ્મી-ગણેશની મૂર્તિઓ દક્ષિણમા આજે બહુ છે, અમદાવાદમા નથી અમદાવાદમા એક સમયે એની પૂજા ખાસ થતી હશે એમ આથી સિદ્ધ થાય છે અમદાવાદ વસ્યા પછી ગૂજરાતના મુસલમાન મહારાજ્યનું એ પાટનગર બને છે એટલે મુસલમાન ધર્મની મહત્તા અમદાવાદમા વધે એમા નવાઈ નથી રાજધાની અમદાવાદમા આવી કે તરત જ અનેક દેશોથી મુસલમાન કુટુબો અને સતો અમદાવાદમા આવીને વસવા લાગ્યા હતા ગૂજરાતી સુલતાનોએ ઇસ્લામી ધર્મ પાછળ ઘણું દ્રવ્ય ખરચેલુ છે અને એમની દાન વૃત્તિથી આકર્ષાઈ પ્રસિદ્ધ મુસલમાન સત પુરૂષોના કેટલાક કુટુબો અમદાવાદમા આવીને વસેલા છે હિંદુ ધર્મ પણ એ વખતે નરમ પડયો નથી જૈન અને હિંદુ ધર્મો પણ સાથે સાથે હતા એ ધર્મોના પાલનમા મુસલમાની સમયમા કોઈ કોઈ વાર જોઇએ તેવી છુટ નહોતી એ વાત સત્ય છે પરતુ એવા ખાસ હરકત વાળા વખતો બાદશાહી સમયમા સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાનો અને મોગલાઈમા ઔરગઝેબ બાદશાહનો એમ બે હતા આ સમયોમા હિંદુ ધર્મો ઉપર સખ્તાઇ થઇ છે છતા પરિણામે હાનિ થાય તેવુ કાઇ થયુ હોય એમ લાગતું નથી ઔરગઝેબ બાદશાહના સમયમા ખાસ કરીને અમદાવાદમા જૈનોનુ સારૂ જોર હતું શાંતિદાસ શેઠને લીધે સરકારી માણસો જૈનોનું માન જાળવતા એ સમયમા શાંતિદાસ

શેઠના ગુરુ શ્રીરાજસાગરસુરિ અમદાવાદમાં નિર્વાણ પામ્યા, ત્યારે એમને ઘણી ધામધુમથી ઝવેરીવાડામાંથી લઈ ગયા હતા. બજારમાંથી લઇ જતી વખતે શહેરનો કોટવાલ બંદોબસ્ત માટે સાથે હતો. મોગલાઈમાં અમદાવાદમાં આર્મેનિયન અને એબીસીનિયન દેવળો હતાં, અને એક યાહુદીઓનું દેવળ પણ હતું.[૧૪] મોગલાઈની શરૂઆતમાં અમદાવાદમા દાદુ ભગતે દાદુ પંથની શરૂઆત કરી. એ કેવળ બ્રહ્મમાર્ગ જેવો પંથ હતો પણ એ પંથ હાલ ઉત્તરહિંદમાં છે. બીજા એવા પંથો અમદાવાદમા થયા હશે પણ એની નોધ મળી નથી. ખ્રીસ્તીઓની વસ્તી હોવાથી ખ્રીસ્તી દેવળ પણ હશે. ખ્રીસ્તી પાદરીઓ પણ પોતાનો ધર્મ પ્રચાર કરવા પ્રયત્ન કરતા હશે પણ એમા એમને સફળતા નહિ મળી હોય એમ જણાય છે. સત્તરમી સદીની શરૂઆતમા (૧૬૧૨-૧૬) નીકોલાસ વ્હીટીંગટન લખે છે કે એક જેસુટ પાદરી જીન ડી સીન (Jean de Seine) નામનો અમદાવાદમાં રહેતો હતો તે લોકોને ખ્રીસ્તી બનાવવા પ્રયત્ન કરતો, પણ એનું કાંઈ વળતું નહિ એ કહેતો કે આ લોકો (અમદાવાદના લોકો) નરકમા પડવાના છે.[૧૫] મરહા સમયમા ધર્મ સંબંધી કાઇ લખવાનું નથી. એ સમયમા શહેર અને લોકોને હરકત આવી પરંતુ કોઈ પણ ધર્મને કાઇ વાધો આવ્યો નથી. એ સમયમા અમદાવાદમા સ્વામીનારાયણનો સંપ્રદાય શરૂ થયો. ઓગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમા ધર્મમા પશ્ચિમના વિચાર આવતા ગયા. ચાર પાચ સદીઓથી ચાલતા વિચારોમા આજે જે ફેરફાર જોઇએ છીએ એમા ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી એકંદરે અમદાવાદે ધાર્મિકતામાં સમધારણપણુ ઘણું રાખેલુ છે એ ખરી રીતે આખા દેશનો સ્વભાવ છે. અમદાવાદીઓએ પોતપોતાના ધર્મ પાછળ ઘણ ખર્ચ પણ કરેલું છે અનેક ધર્મોની સાથે અનેક નાના પંથો પણ અમદાવાદમા સાથે સાથે રહ્યા છે અને વધ્યા છે. દરેક પથના ધાર્મિક પુરુષોને અમદાવાદમા સારૂ પોષણ મળે છે. હાલના આગળ વધેલા જમાનામા પણ એ તત્ત્વ કાયમ રહ્યું છે.

જૈન ધર્મની અસર બીજા દરેક ધર્મો ઉપર ઓછી વધતી અમદાવાદમા ખાસ

[૧૪] આ પ્રમાણે મુસાફરો લખે છે. જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૫૫, નોધ ૫.
[૧૫] Nicholas Wittington in Early Travels p 208. " Hee tould us that they were a people predestinated for hell."

દેખાઈ આવે છે અહિંસાનું તત્ત્વ અહિં દરેક વર્ગોમાં વ્યાપેલું છે હિંદુસ્તાનના બીજા શહેરોમા અહિંસાનું તત્ત્વ અમદાવાદ જેવું જણાતું નથી જૈન ધર્મ ગૂજરાતમા ધર્મ અને સમાજમા જે જે અસરો કરી છે તેની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થળ નથી પરંતુ સમાજને જૈન ધર્મે કોમળ બનાવ્યો છે હિંદુ ધર્મમા કોમળતાનું તત્ત્વ જૈન ધર્મે નાખ્યું છે ગૂજરાતમા એની અસર ખાસ જણાય છે અમદાવાદ જૈન કેન્દ્ર હોવાથી એમા ખાસ વધારે અસર જણાય એ સ્વાભાવિક છે અમદાવાદમા એથી રૂપ છે, સ્વાદ છે, શાંતિ છે ઝનૂન અને ઝઘડા ઓછા છે આ અસરથી અન્ય પ્રાન્તોની કાલી, અહિં અંબા અને ભદ્રકાળીના સૌમ્ય સ્વરૂપમા પ્રતિષ્ઠા પામી છે કાનભૈરવ શકર થયા છે પશુયજ્ઞો અહીંથી બંધ થઇ ગયા છે ગૂજરાતની ધાર્મિકતાની એ વિશિષ્ટતા અમદાવાદમા ખાસ ઉગી નીકળી છે દયા અને ઉદારતા જૈન ધર્મના આવશ્યક અંગો છે વેપાર અને ધનસંપત્તિ એને સહાય કરે છે એટલે અમદાવાદમા બધીયે કોમોમા આ બન્ને ગુણો ખાસ ખીલ્યા છે આ બધાયે સરવાળો કરી જોતા અમદાવાદ એક ધાર્મિક શહેર છે પોતાના ઘર સાથે પક્ષીઓને રહેવાના બાકા, અને પરબડીઓ બન્ને કયા મળે તેમ છે? અખા ભગત જેવા બ્રહ્મમાર્ગીઓ પણ આ શહેરમા થઈ ગયા છે ગઇ સદીમા બંગાળાના બ્રહ્મસમાજની અસરથી રા બા ભોળાનાથ સારાભાઇએ અમદાવાદમા પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના કરી એનો પ્રચાર અમદાવાદમા સાધારણ છે નાગરોના મહાદેવમા મળતી એક ધર્મસભાનું ઈ સ ૧૮૮૧મા રૂપાતર થઇ પ્રાર્થના સમાજ નીકળ્યો છે

પચોનું બંધારણ

અમદાવાદના સામાજિક જીવનમા મહાજનો અને પચોનું સ્થાન ઘણું મોટું છે પચો અને મહાજનોની આવી વ્યવસ્થા હિંદુસ્તાનના કોઇ પણ શહેરમા આટલી સંપૂર્ણતાએ પહોચી નથી મહાજનોનો વિચાર આગળ કરીશું આ મહાજનો અને પચોએ સામાજિક જીવનમા અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે એમ કહેવાય છે કે ભેગા થઇ વ્યવસ્થિત કાર્ય કરવાની શક્તિ અમદાવાદના સમાજ જેવી કોઈ જગ્યાએ જોવામા આવતી નથી અમદાવાદની પોળોમા પણ આ શક્તિ દેખાઈ આવે છે પોળોમા ગમે તેવા માણસ રહી શકતા નહિ પોળના પચની રજા વગર અજાણ્યા ગમે તેવા માણસને કોઇ ઘર વેચી શકે નહિ પોળનું પચ પોળનો વહીવટ કરે છે પાણી

જાજરૂ વગેરેની દેખરેખ રાખે છે. પોળના દેવસ્થાનની સંભાળ રાખે છે. પોળમાં હવન બધા ભેગા થઇ કરે છે. પોળના કાયદાનો ભંગ કરનારને સજા થાય છે. કાયદો ન પાળનારને લોકો પોળમાં નાત જમાડવા દેતા નથી. સારે નરસે પ્રસંગે પોળના લોકો સહાય આપે છે. પોળના પાડોશીનું ઘર ગમે ત્યારે કામ લાગી શકે છે. કોઇને ત્યાં નાત હોય તો પોળને જમાડવી પડે છે. ઘણુંખરૂં એક નાત કે એક ધંધો કે એક કુટુંબનાં માણસો પોળ વસાવીને રહેતાં. પણ એવું ન હોય તોપણ પોળના માણસો એક કુટુંબની માફક રહે છે. પોળોની આવી ભાવના હિંદુસ્તાનના બીજાં શહેરોમાં દેખાતી નથી. વીશમી સદી આગળ વધે છે એમ ધીમે ધીમે પોળો અને સાથે આ બંધારણ પણ તુટતું જાય છે. આ બંધારણ અમદાવાદના સમાજની એક વિશિષ્ટતા છે.

મરેઠા સમયનું અમદાવાદનું વર્ણન મરેઠા સમયમાં લખાયલા શાંતિદાસ રાસમાં આપેલું અમદાવાદનું વર્ણન તે સમયનો કાંઇક સામાજિક ખ્યાલ આપે છે તે અહીં જોવા જેવું છે.[૧૬]

" જંબુદ્રીપ લખ જોયણ માન × × × છે જ ભરત ક્ષેમ વિશાલ. ૧
... ...
પ્રણિ દેશે નગરી અનેક, રાજનગર છે સુંદર એક;
સકળ નગર તણો શિણગાર, જાણે લંકા લીયો અવતાર. ૪
પ્રત ઉપદ્રવ્ય નહિ આપદા, રોગ શોક ભય નાવે કદા;
ચોર ચાડનો નહિ પ્રવેશ, સુખીયા લોક વસે વિશેષ. ૫
દુંદાલા[૧૭] વ્યવહારી ઘણા, તસ ઘર ધનની નહિ છે મણા;
દાન માન દયા લયલીણ,[૧૭] વિનયાદિક ગુણો પ્રવીણ. ૬
સુંદર સોહેજિન પ્રાસાદ, પ્રભુમુખ દીઠે મન આલ્હાદ:
તે નગરની શોભા ઘણી, કિંચિત પભણું સુણવા ભણી. ૭
શિશ મોગટ દરવાજા બાર પરા છત્રીશ અતિ સુખકાર:
ઉંચા મંદિર ઘર કેલાસ, સત્ય ભુમિયા તિહાં આવાસ. ૮
સાધુ સાધવી વિચરે જિહાં, સુખીયા લોક ધરમ કર તિહાં;
ચ્યારૂ ચ્યાર વરણ નિહા વસે, દયા ધરમ સહુકો ઉલ્લસે. ૯

[૧૬] જૈન રાસમાળા ભા. ૧ લો. પૃ. ૨. [૧૭] દુંદાલા=શરીરે પુષ્ટ. વ્યવહારી=વેપારી. લીણ=લીન.

દીન હીન દુઃખીયા સંભાળ, જીવ સહુના જે પ્રતિપાળ;
શિવમંદિર પણ દીસે ઘણાં, મુસલમાન ગુણ નહિ છે મણા. ૧૦
વાપિ વનિતા સાબરમતી વળી, પનઘટ શોભા અતિશય મળી;
બાવન ' વવા ' કર શિણગાર કાવ્ય થકી સુણજો શ્રીકાર. ૧૧
वापि वप्र विहार वर्ण वनिता वाग्मि वनं वाटिका,
वैद्य ब्राह्मण वारिवदि, विबुधा, वेश्या वणिग् वाहिनी,
विद्या विर विवेक वित्त विनयो, वांचंजमो वल्लिका,
वधं वारण वाजि वेशर वरं द्रग वंच शोभते.[૧૮] ૧૨
ચોરાશી ચૌટાની ઓળ, વસ્તુ વોહરે આપી મોલ,
માણેકચોક અતિ ગહમહે, લખમી દેખી મન ગહગહે. ૧૩
પેશ્વાઈ ગાયકવાડ દો રાજ, મન મેળે સમજે સહુ સાજ;
હેત પ્રીત મોબત છે ઘણી, પ્રજા ભણી પાળે બેઉ ધણી. ૧૪

આ વર્ણન વખતે અમદાવાદમા પેશ્વા અને ગાયકવાડ બન્નેની સત્તા હતી. આ રાસમા આગળ રાજસત્તાના વખાણ કરેલા છે. રાસરચનાનો સમય ધ સ. ૧૮૦૦ છે એટલે પેશ્વાએ ગાયકવાડને અમદાવાદનો ઇજારો આપેલો તે સમયની લગભગનુ આ વર્ણન છે. (કાકા સાહેબનો સમય હશે.)

ઈ. સ ૧૮૮૧ મા નારાયણ હેમચંદ્રે અમદાવાદનું વર્ણન પોતાના આત્મચરિત્રમા કરેલુ છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે:—[૧૯] રા. નારાયણ લખે છે કે " મને તો અમદાવાદ શહેર સારૂં લાગ્યુ નહિ, પણ કેટલોક બહારનો ભાગ ઉત્તમ છે. અમદાવાદની ભાષામા બહુ અશે સ ની જગાએ હ વાપરે છે. તેને મુબાઈમા ભાઈસાહેબની ભાષા કહે છે જૈનના બૈરા જેમ મને તેમ પાતળા વસ્ત્રો પહેરવાને લલચાય છે. પણ કણબી વાણીઆની સ્ત્રીઓ જાડા જરીના પોશાક પહેરે છે. અમદાવાદી માણસોની પ્રકૃતિ કંજુસાઇના ઉપર વધારે છે. જ્યા પૈસા ખર્ચ થતા ચાલે એમ હોય તો એક પૈસો ખર્ચવો નહિ બજારમા એક પૈ માટે મોટી ગરબડ મચે છે. પૈસો સંગ્રહ કરવામા અમદાવાદી જેવા મેં હિંદુસ્તાનીઓને દીઠા નહિ. ખાવાપીવામા પણ ઘણા જ શોખીન જીવડા

[૧૮] આ શ્લોક રાસમા આપ્યો છે એવો જ અહીં ઉતાર્યો છે. શ્લોક અશુદ્ધ છે અર્થ પણ નકામો છે. [૧૯] નારાયણ હેમચન્દ્ર કૃત ' હુ પોતે. ' પૃ. ૨૪૬–૨૪૯

અમદાવાદીઓને મેં જોયા નહિ. તેનું પ્રમાણ જોઇતું હોય તો અમદાવાદમા મીઠાઈની દુકાનોની સખ્યા ઉપર વિચાર કર્યાંથી સહજ જણાશે. અમદાવાદમા ઘણામા ઘણી ૫૦ થી વધારે હલવાઈની દુકાનો નથી.[૨૦] પણ મમરાશેવ ગાઠીઆની દુકાન પુષ્કળ છે પૂરી વાળાની દુકાન તો મેં કોઇ જગાએ જોઇ જ નહિ હાલમા સ્ટેશનની સામે ત્રણ થઇ છે, પણ તે હિંદુસ્તાનીઓએ કરી છે અમદાવાદીઓ ખાવાપીવામા શોખીન નથી પણ પૈસો એકઠો કરવામા, બહારથી પોતે પૈસાદાર દેખાવવામા, પોતાના સ્ત્રી બાળકો માટે સુદર ઘરેણા તથા જરીના વસ્ત્ર લેવામા કુશળ છે જરીના વસ્ત્ર એક વખત લીધા એટલે આખો ભવ ચાલે, તેમ જ અલકારો એક વાર લીધા કે પેઢી દર પેઢી ચાલે અમદાવાદી ભાઇસાહેબને ત્યા કોઈ મરી ગયુ તો ભાઇને દહાડાપાણી કરવામા, તથા લગ્ન આવ્યુ તો ન્યાતવાળાને ખવાડવામા એકઠી કરેલી પુજીમાથી ઘણુક ઘસડાઇ જવાનુ અમદાવાદીઓ કુલણજી થવામા મોહું માન સમજે છે તેથી બીચારા કમાઇ કમાઇને એક છોકરાનું કે છોકરીનુ લગ્ન કરવામા કે બાપ માનો દહાડો કરવામા ઉરાડી મુકે છે. અમદાવાદનું રેશમી મશરૂ બહુ વખણાય છે પણ હાલમા તે મગરૂ ગરીબ લોકો વાપરે છે. પણ મોટા પૈસાદાર તથા સાધારણ સ્થિતિના બૈરા તો જાપાની ફ્રેન્ચ રેશમની ચોળી કાચળી બનાવીને પહેરે છે અમદાવાદની સાડીઓ, મુગીઆ, તથા ચંદ્રકળા બહુ જ સારી તથા ટકાઉ બને છે પણ તે જાડી હોવાથી આજકાલના બૈરાને તે ગમતી નથી તેને બદલે થોડા દહાડામા ચીરાઇ જાય, ફાટી જાય એવી ચીનાઇ, જાપાની તથા ફ્રેન્ચ સાડી પહેરી ભભકો મારે છે અમદાવાદના છાયલો બહુ પ્રખ્યાત છે પણ આજકાલના બૈરા અંગ્રેજી પાતળા ગવન તથા છીંટના ગવનો પહેરીને થોડા દહાડાનો ભભકો કરીને ફરતી ફરે છે. મારૂ આ લખ્યુ બધા અમદાવાદીને લાગુ પડતુ નથી પણ કેટલાકને

ઓગણીસમા સદીનુ અમદાવાદ

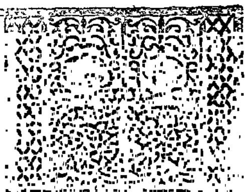
(૨૦) નારાયણ હેમચદ્ર આ મત્ય લખે છ એક યૂરોપી ૧૯૨૨ મા હિંદુસ્તાનમા આવેલો એ લખે છે કે ઉત્તર હિંદમા દર બાર દુકાને એક હલવાઈની દુકાન આવે છે. અમદાવાદમા એવુ જણાશે નહિ રા નારાયણ લખે છે તેમ મમગરોનોની દુકાનો પણ સુરતના પ્રમાણમા થોડી છે.

પડે છે. ” એ જ અમદાવાદમા જાડી ખાદી પહેરવાનો એક યુગ આવશે એની નારાયણ હેમચંદ્રને ખબર નહોતી. અમદાવાદમા ખાદીની સાડીઓ પણ બૈરાંઓએ પહેરી, અને એ યુગ પણ ગયો. જે સ્ત્રીઓને મશરૂ જાડું પડેલું તે ખાદી કેમ પહેરે. માણસનો સ્વભાવ નવીનતા ચાહે છે. બહુ બદલાયું અને હજી બદલાશે ઘેરા રંગોને બદલે સાદા ધોળા રગ હાલ બૈરાં પસદ કરે છે, અને છેક હમણા પાછા ઘેરા રંગ ઉપર પ્રીતિ થતી જાય છે. અલંકારમા સોનારૂપાને બદલે હીરામોતીનો વપરાશ વધ્યો અને હવે સાદાઇ ઉપર પ્રીતિ વધતી જાય છે. એમ ફેરફાર થયા જ કરવાનો.

અમદાવાદનો સમાજ હવે જરા ઝડપથી પ્રગતિ કરે છે એમ કહી શકાય પ્રગતિની સ્થિતિ જો કે હજી છેક ઉગતી દશામા છે. નવી પ્રજા જુના રિવાજ અને જૂના રસ ભૂલતી જાય છે. જ્ઞાન ઉપર સમાજની પ્રીતિ વધતી જાય છે વાણીઆ વેપાર કરીને જ ચોવીશ કલાક પુરા કરતા તે હવે જીવનમા બીજા રસો પણ છે એમ સમજતા થયા છે. શુદ્ધ શોખો તરફ અભિરુચી થતી જાય છે આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાની ઉપયોગિતા દૃઢ થતી જાય છે. સાકડી પોળોમાથી વસ્તી જેમ બહાર ખુલ્લી હવામા જઈ વસે છે, તેમ તેમના મન પણ ખુલ્લા થતા જાય છે. શહેરમા જડ સુધારા, નળ, વીજળીના દીવા, મોટરો વગેરે થયુ તેમ જીવનવિકાસના સુધારા પણ થતા જાય છે. પચીશ વર્ષ પહેલાનું અમદાવાદ જાણે આજ ન હોય એમ લાગે છે. અનેક સભાઓ, અનેક મંડળો, એમની અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે. બૈરાઓની પ્રવૃત્તિઓ હજી ઉછરતી દશામા છતા વિવિધ છે. શરદ્‌ઉત્સવમા ઉંચા કલાવિધાનવાળા ગરબા-અમદાવાદ જેવા-અમદાવાદ સિવાય ગૂજરાતના પણ બીજા કોઇ સ્થળમા થતા હોય એમ જાણવામા નથી આમ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમા અમદાવાદ ગૂજરાતના પાટ નગરનું સ્થાન જાળવી રહ્યુ છે.

પ્રકરણ ત્રીગ઼ું

કેળવણી

અમદાવાદ શહેરની કેળવણીનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તો અનુમાનથી જ ધારવો પડે તેમ છે. અમદાવાદ વસ્યા પછી બાદશાહી જમાનામા ધર્મ સિવાય ઘણીખરી બાબતોમા હિંદુ રીતરિવાજો જ ચાલુ હતા અને બાદશાહો તરફથી એમાં બહુ દખલ ન પડતી હોય એમ માનવાને કારણ છે. ગુજરાતમા એ સમયે ચાલતા અને ખાસ કરીને પાટણમા ચાલતા રીવાજો અમદાવાદે ગ્રહણ કર્યા હશે એમા શંકા નથી. મુસલમાની સમયમા ફારસી અરબીની મદ્રેસાઓ નીકળે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ કેળવણીની બાબતમા રાજ તરફથી કેટલી મદદ મળતી હશે એ જાણી શકાતું નથી મુસલમાની સમયમાં અને કદાચ તે પહેલા પણ જાહેર કેળવણીનો પ્રશ્ન રાજ્યને બદલે મહાજનો, ધનિકો અગર ખાનગી પંડિતોના હાથમાં હશે એમ જણાય છે. રાજ્ય સારા પંડિતોને ઉત્તેજન આપવા સભાઓ ભરી ઇનામો આપે અગર તો શાળાઓમા પ્રાસંગિક મદદ કરે એમ બનતું પરંતુ રાજ્ય પોતાના ખર્ચે નિશાળો ચલાવે એ બાબતમા શંકા રહે છે. ખાનગી પંડિતોની શાળાના વર્ણન જેમ જોઇએ છીએ તેમ મુસલમાની સમયમા ખાનગી ગૃહસ્થોએ કાઢેલા મદ્રેસાઓના પણ ઉલ્લેખો જોઇએ છીએ

અમદાવાદમા ખાનગી નિશાળો ઘણા પ્રાચીન કાળથી પાટણની કે ગૂજરાતની પ્રાચીન પ્રણાલિકાની નકલ પ્રમાણે હશે એમ માની શકાય. વિમલ-પ્રબંધ સુલતાન મહમુદ બેગડાના સમયમા અમદાવાદી કવિએ રચેલો છે. એમા પંડ્યા (શિક્ષકો)નું તથા નિશાળ ગરણાનું વર્ણન આપ્યુ છે. એ જ જાતની નિશાળો અંગ્રેજ રાજ્ય આવતા સુધી ચાલતી અને એવી જ રીતે નિશાળગરણા

થતા છેક આ સદીની નરમ્યાન સુધી ચાલતી ધૂળીઆ નિશાળો આવી ખાનગી નિશાળોથી કદાચ બહુ નહિ ઉતરતી હોય. પ્રાચીન સમયની નિશાળો જેટલા વિષયો

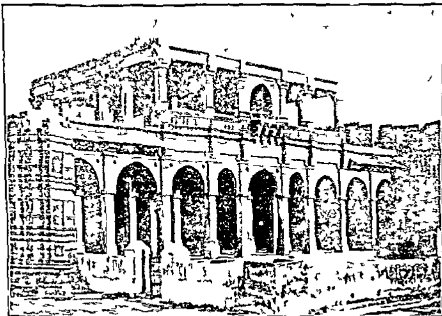
પ્રાચીન સમયના જીવણીની નરથાઓ

કદાચ હાલની ધૂળીઆ નિશાળોમાં નહિ શિખવાતા હોય અને હાલના મહેતાજી એ સમયના પંડ્યા જેટલા વિદ્વાન પણ નહિ હોય પણ બીજા વિષયોમાં તો આ ધૂળીઆ નિશાળો અને પ્રાચીન શાળાઓ સરખા જ હશે એમ માની શકાય સંસ્કૃતાદિ શીખવા માટે દાન પણ શાસ્ત્રીઓ ખાનગી શાળાઓ કાઢે છે તે પ્રાચીન રીત જ હોવી જોઇએ એના ભણતા વિદ્યાર્થીઓને ઘણી વખત ખાનગી ગૃહસ્થો દાન ખર્ચ આપનારા આવે છે એ પણ પ્રાચીન રીત છે વિદ્યાવળા ખાનગી રીતે ભણાવતા હશે, અને વિદ્યાર્થીઓ એમના ગુરુના ઘરના કામ કરતા હશે, અને છેવટે કાંઇ દક્ષિણા પણ આપતા હશે જ્યોતિષાદિ શિખવા માટે દાન પણ એમ જ થાય છે એટલે અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી રાજ્ય કે મ્યુનિસીપાલીટી જેમ નિશાળો નભાવે છે અને ફી લઇને જે રીતે શિક્ષણ આપે છે તે બાજુએ રાખતા શિક્ષણની પ્રાચીન રીત થોડે ઘણે અંશે આજ સુધી આપણી ધૂળીઆ નિશાળોમા અને પાઠશાળાઓ તથા ખાનગી રીતે શીખવતા શાસ્ત્રીઓમાં રહી છે

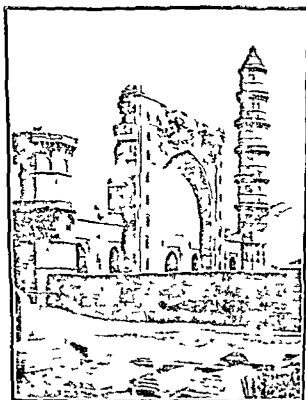
આ માટે વિમળપ્રબંધનું વર્ણન એ સમયના નિશાળ ગરણાનો ખ્યાલ લાવવા માટે જરા જાણવા જેવું છે —[1]

‘ સજ્જનોનો સમૂહ મેળવ્યો લાડુ કરીને નાટલા બેસાડ્યા દાળભાત અને ઘી પીરસ્યા પગતે (જમવા) બેઠેલા મજા કરવા લાગ્યા ॥ ચુવાચંદન અને પાનસોપારી વહેંચી મંડપમાં પધારેલાને મોટુ માન દીધુ ધાણીચણાના ટોપલા ભર્યા અને ઘણા ખડીઆ (ખાડના) સાથે લીધા ॥ ફુલના ખૂપ ભર્યા આખુ નગર જોવા મળ્યુ ખૂપ મુકીને (દીકરો) ઘોડે ચડ્યો ભેર ભૂંગળનો શોર થઇ રહ્યો ॥ સારા સારા માણસો બાપકાથી આગળ ચાલવા લાગ્યા (સાજન) રંગે ચંગે પુત્ર નિશાળે પહોંચ્યો ॥ પાટી ખડીઓ ને લેખણ લઇને આચાર્ય (માસ્તર) પાસે જઇ ઉભો રહ્યો ॥ (આચાર્યએ વિદ્યાર્થીને) હાથ જોડાવી એકચિત્ત કર્યો અને તેના કાનમાં સારસ્વત મંત્ર કહ્યો

[1] જુઓ વિમળપ્રબંધ ખંડ ૩જો શ્લોક ૩૦ થી ૩૮ મૂળ શ્લોક ન આપતા ન બ વ્યાસકૃત તરજૂમો આપ્યો છે શાળાપત્રની કવિતા પણ એ જ અથવા શા વ્યાસે નોંધમાં આપેલી છે

૪૩ (અ) શાહપુર: હુમન મુહમ્મદ ચિશ્તીની મસ્જિદ

૪૩ (આ) મુહમ્મદ ઘોઅની મસ્જિદ: સારંગપુર

૪૪ બંગાળી ઘાટના ઘુમટવાળા રોજા
(શાહીબાગમાં માધવલાલ બોર્ડિંગ પાસે)

સર્વ શાસ્ત્રમા સરસ્વતીને મુખ્ય લખી છે. (તેનું પૂજન કરી) નિશાળીઆઓને છૂટી અપાવીને સુખી કરાવ્યા. ॥ સર્વ નિશાળીઆઓને ખડીઆ તથા સુખડી આપી. હોંસીલી સ્ત્રીઓ ગીત ગાવા લાગી. પહેરેલાં પોતીઆ મૂકાવ્યા. (દાન દેવરાવ્યા) પંડિતને (મહેતાને) ધોતિઆ પહેરાવ્યા. ॥ પંડયો મોટો દંભ કરે અને દરેક નવું સૂત્ર કહેતા આરંભ દક્ષિણા માગે. બ્રાહ્મણની જાત લોભી હોય છે. પંડયો મીરાતી ઘર તાકે. (ધનવાનનો) છોકરો હોય તો પોતાને ભરપૂર દક્ષિણા માગે.॥ ભણતાં શબ્દ મોઢે ચઢે નહિં, તેથી રખેને પંડિત મારે, (એમ જાણીને) છોકરો ઘરમાથી છાનું છપનું ચોરી જાય ને પંડયાનું ઘર ભરે. ॥ લક્ષ્મીને માટે પુત્રને ભણાવ્યો, પછી વાણિજ્ય શીખવવા દુકાને મૂકયો. મોટો થયો ત્યારે પરણાવ્યો. ॥

આ ઉપરથી જણાશે કે આ નિશાળો લગભગ આજની ધૂળીઆ નિશાળો જેવી હતી. અને મહેતાજીના મારનો ત્રાસ પણ એવો જ હતો. ધનવાનના પુત્રનું નિશાળગરણુ આવી રીતેજ આ સદીની શરૂઆતમા થતું. હાલ કોઇ વરઘોડા નથી ચઢાવતા પણ કેટલાક મુહૂર્ત તો જોવડાવે છે. વિમળપ્રબધમા વિમળનું પોતાનું નિશાળગરણું થાય છે તેનુ વર્ણન આગળ આવે છે તે ધનવાનના પુત્રના રિવાજ પ્રમાણેનું હતું. પાટી લેખણ સોનારૂપાના વપરાતા. મહેતાજી પહેલો શબ્દ ' ભલે ' એવો શીખવતા.[2]

ધૂળિયા નિશાળો

શાળાપત્રમા આવી નિશાળને લગતી એક કવિતા ગઈ સદીમા લખાયલી આવી હતી તેમાંનું વર્ણુન આ સાથે સરખાવતા રિવાજનુ કાંઇક સરખાપણું સમજાશેઃ-

પંડયાના પોષણ માટે પાકા સીધા નિત આવી પડે,
દાણાની મૂઠી દરરોજે શિષ્યો લાવી નિશાળ અડે.
છૂટીએ પૈસો ને સીધુ વાધા વગર હતું મળતું,

[૨] વિમળ પ્રબધ ૪-૮૧

"મેહલી ખીરોદક દમવીસ, પઢયાનિ મનિ હોય જગીસ ।
પંડિત પ્રથમ ભણાવઇ 'ભલે', નેસાલિઇ ખીવ નીસલે" ॥

આના ઉપર રા. વ્યાસ લખે છે કે હસ્તલિખિત ગ્રથોમા કેટલીક વાર શરૂઆતમા 'ભલે' શબ્દ જોવામા આવે છે અને એ સસ્કૃત ' ભગે ' ઉપરથી થયો છે. વળી વિદ્યાર્થીઓને શરૂઆતમા ' ભગે ' શબ્દ ભણાવવાની રૂઢિ જૈનોમા હજુ જળવાઈ રહી છે એમ એ માને છે.

મોટાનો સુત નિશાળ આવ્યે ભાગ્ય ભર્યું ગુરુનું ભળતું.
નિજ સુત નિશાળમાં બેસંતાં નિશાળગરણું મનગમતું,
શક્તિ પ્રમાણે કરાવીને સૌ દામ દઈ ગુરુને નમતું.
ઘ ધનતી આપત્તિ ન મળે દૂધ દહીં આવી મળતાં,
ફળ કેરી રાયણ સીતાફળ મળતા ઝટ ઝાડે ફળતાં.
અમુક ભણુતરે એક રૂપીઓ હસતે મુખ આગળ ધરતા;[૩]

આ ઉપરથી જણાશે કે આપણામાં કેળવણીની સંસ્થાઓ હતી અને એને રાજ્ય કરતા લોકો જ ઘણેભાગે નભાવતા. નિશાળોને માટે ખાસ મકાનોની જરૂર પડતી નહિ. મંદિરોમા કે ધર્મશાળાઓમાં કે પછી કોઇ મોટા મકાનને ઓટલે નિશાળો બેસી શકતી. ખુલ્લામા પણ નિશાળો બેસતી. સંસ્કૃતને માટે પાઠશાળાઓ ખાસ કરીને મંદિરોમા કે મઠોમાં રહેતી, અને કોઇ વાર કોઇ શાસ્ત્રી પોતાના ઘરમા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા. બીજાં શાસ્ત્રાદિનો અભ્યાસ તો એના જ્ઞાતાઓના ઘરમા જ થતો. મુસલમાન સમયમાં પણ મદ્રેસા કોઈ જાહેર મકાનમા બેસતી. પરંતુ ઘણા અમીરોએ મદ્રેસા માટે અમદાવાદમાં જૂદાં મકાનો બંધાવ્યા હતા એવા અનેક ઉલ્લેખો મળે છે. ધનવાન મુસલમાન અમીરો ઘણી વખત મસ્જીદ, મુસાવરખાનું અને મદ્રેસા સાથે સાથે બંધાવતા. મરેઠા સમયમાં નિશાળોની શી ગતિ હશે તે જણાયું નથી; પરંતુ એ સમયે પણ મુસલમાની સમયની પેઠે લોકોની પોતાની કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રહી હશે.

આ જૂના સમયમા કેળવણી લેનારાની સંખ્યા બહુ મોટી હશે કે કેમ તે નક્કી થતુ નથી. ઉચ્ચ વર્ણો કેળવણી લેતી હશે. ધૂળીઆ નિશાળની કેળવણી

ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમા કેળવણીની સ્થિતિ

હલકી વર્ણો સિવાય ઘણાખરા લેતા હશે. છતા પણ હાલના પ્રમાણમાં એ ઓછી જ હશે. બ્રાહ્મણ અને મુત્સદ્દી વર્ગ સાધારણ રીતે સંસ્કૃત અને ફારસી ભણતા હશે. પણ અમદાવાદનો વાણીઆકાણબીનો મોટો વર્ગ તો ધૂળીઆ નિશાળમાંથી ઉઠી દુકાને નામું વગેરે શીખવા જ બેસતો હશે. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી આ રીત ચાલુ

[૩] વિમળપ્રબંધ પૃ. ૬૮. નોંધમા આપેલો 'ગાળાપત્ર' ઈ. સ. ૧૮૭૮ના મે માસમાથી ઉતારો.

હતી. ઈ. સ. ૧૮૨૬મા પહેલવહેલી બે ગૂજરાતી નિશાળો અંગ્રેજ સરકારે કાઢી અને એ પછી છેક વીસ વર્ષે ઇ. સ. ૧૮૪૭ થી ૧૮૪૯ ની વચ્ચે બીજી બે વધી. પહેલવહેલી અંગ્રેજી નિશાળ અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૮૪૬માં થઈ. આમાં ચાર વર્ષ પછી ૧૧૩ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા.[૪]

ગેઝેટીઅરમાં સરકારી નિશાળોનું વર્ણન છે. પરંતુ ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધની આખરમાં ખાનગી અને સરકારી કેળવણીની સંસ્થાઓની સ્થિતિનું વર્ણન રા. મગનલાલ વખતચંદે (૧૮૫૧) આપ્યું છે તે જોઇએઃ—

" આ શહેરમાં ગુજરાતી નિશાળો ૩૨ બત્રીસ છે. તેમા ૩૫૦૦ને આશરે છોકરા ભણે છે. સરકારી ગૂજરાતી નિશાળો ૪ તેમા આશરે ૬૦૦ છોકરા છે. ગુજરાતી વર્નાક્યુલર સોસાયટીની નિશાળ ૧ તેમા ૯૨ છોકરા તથા ૧૮ છોડીઓ છે; સરકારી ઇંગ્રેજી નિશાળ એક તેમા ૧૦૧ છોકરા હાલ ભણે છે, દાહાડા વીશેકથી શેઠ મગનભાઈ કરમચદની છોડીઓની નિશાળ શરૂ થઇ છે, તેમા ૧૭ છોડીઓ ભણે છે. એ પ્રમાણે ગુજરાતી નિશાળો ૩૮ તથા ઇંગ્રેજી એક નિશાળ છે. એ ૩૯ નિશાળોમા થઇને ૪૩૦૦ છોકરાને આશરે ભણે છે. ઉપર કહેલી ૩૨ ખાનગી નિશાળોમા શીખવવાની રીત બરાબર નથી, કેમકે પહેલા આક શીખવે છે. પણ તે નાંહાના છોકરાને મોહોડે ચડતું નથી ને ગેખ્યાથી કાઈ મોહોડે થતું નથી, પણ ઘઆદ રાખ્યાથી થાએ છે. પણ એ બાળકોમા એટલી બુધી કઇથી હોય કે મોહોડે કરવાની એહેલ રીતી સોધી કાહાડે. ને વળી તેમનું ચીત પણ રમતમા હોઅ છે. તેથી ફક્ત શોળ આક શીખતા વરશ બે વરશ જતા રહે છે. એ આંક શીખ્યા પછી કકો શીખવીનેં નામા શીખવે છે, કે ' શા નામુ ફલાણાદાસ '. પણ હેવી રીતે નામા શીખવવાથી એ બાળકોને કાઇ જ ફળ નથી. કેમકે એ નામા શીખવા પછી થોડુંઘણું ગણીત જેને આપણે લેખા કહીએ છીએ તે શીખવ્યુ એટલે એ બાળક ભણી રહા કેહેવાય છે. પણ તે બાળકના હાથમા કાઇ કાગળ આપશો તો તે વાચવાને સમરથ નથી. એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વરશ શીખતા થાય છે. × × × ઉપર કહેલી ગુજરાતી નિશાળો શીવાએ ફારશી તથા મરેઠી ભાષાની ખાનગી નિશાળો છે, તથા નિશાળ એક સંસ્કૃત ભાષાની નગરશેઠની કરેલી છે. "[૫]

[૪] અમદાવાદ ગે પૃ ૨૦૯-૧૦. [૫] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧૩૪ ૩૫.

આ ઉપરથી એ સમયની ધૂળીઆ નિશાળોની સ્થિતિ સમજાશે. ઉપર કહેલી ગેઝેટીઅર પ્રમાણેની ચાર સરકારી નિશાળો ઉપરાંત ૩૨ ખાનગી શાળાઓ હતી. ઓગણીસમી સદીનો પૂર્વાર્ધ એ અમદાવાદના ઇતિહાસનો સર્વથી ખરાબ કાળ હતો. એ સમયમાં મરેઠાઓની અવ્યવસ્થામાંથી અમદાવાદ છૂટીને બ્રીટીશ અમલમાં આવ્યું હતું, અને બ્રીટીશની પણ શરૂઆત હોવાથી પાશ્ચાત્ય સુધારા બરોબર થયા નહોતા. એટલે એવા સમયમાં પણ જ્યારે શહેરની વસ્તી છેક ઓછી હતી ત્યારે ૩૨ ખાનગી નિશાળો હતી ત્યારે જે વખતે શહેર આબાદ હશે ત્યારે ખાનગી કેળવણીની સંસ્થાઓ કેટલી અને કેવી હશે એની કલ્પના કરી શકાય.

અમદાવાદની હાઈસ્કુલનું મકાન નાનું પડવાથી એને વધારવા માટે સ્કુલ કમીટીની એક સભા ઈ. સ. ૧૮૬૧માં કલેકટરને બંગલે મળી હતી. એ વર્ષના નવેંબરના બુદ્ધિપ્રકાશમાં આવેલા અહેવાલ પરથી અંગ્રેજી કેળવણી માટે અમદાવાદના આગળ પડતા શાહુકારો કેટલો રસ લેતા તે જણાઈ આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૪૬માં સ્કુલ શરૂ થઈ ત્યારે ૪૭ છોકરા હતા, ૧૮૫૩માં ૧૫૦ થયા, ૧૮૫૮માં ૨૦૦ થયા, અને ૧૮૬૧માં ૨૬૦ છોકરા હતા. એ સમય પહેલાં હિમાભાઈ ઈન્સ્ટીટયુટમાં નિશાળ બેસતી. નિશાળનું મકાન જે થયું હતું તેમાં રૂ. ૫૧૩૧) ખર્ચ થયા હતા. એમાં રૂ. ૨૫૭) સરકારના અને બાકીના લોકોના હતા. સભામાં કલેકટરે શાહુકારોને બીજા રૂ. ૫૦૦૦) ખર્ચી મકાન વધારવા કહ્યું ત્યારે શાહુકારોએ ફીના ફંડમાંથી ખર્ચ કરવા જણાવ્યું. કલેકટરે કહ્યું કે 'એ માટે સરકારની પરવાનગી આવે ત્યાં સુધી રૂપીઆ વ્યાજે આપો અને છોકરાઓની ફી ાા રૂપીઓ છે તે વધારી રૂપીઓ કરો.' ત્યારે શેઠ બેચરદાસ લશકરીએ કહ્યું કે 'ફી તો વધારવી નહિ. હું બે વર્ષ માટે વગર વ્યાજે રૂ. ૨૦૦૦) આપું છું.' એ પછી શેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈએ રૂ. ૧૦૦૦) અને મગનભાઈ કરમચંદ વગેરે બીજા ૭ જણે રૂ. ૫૦૦) અને તેથી ઓછા આપીને રકમ એકઠી કરી. આ સભામાં કવિ દલપતરામ હાજર હતા. એમણે નાણાં ભરનારાના વખાણ કરીને કેળવણીમાં રસ લેતા અને પૈસા ન ખર્ચતા અમદાવાદના બીજા ધનવાનોને ભાષણમાં આ પ્રમાણે કહ્યું. "શહેરમાં બીજા શ્રીમંતો ઘણા છે પણ તેઓ આવાં સારાં કામમાં મદદ કરતા નથી. તો તેઓની દોલત બીજે રસ્તે લુંટાય છે. માટે

'દાતારનો ને કંજુસનો સરખો વરો ' એ કહેવત કહી છે." એમ કહી નીચેના દોહરા ગાયા.—

કૃપણ મર્ખ-નામરદકર ધન પુરતક સ્ત્રી જાય,
પંપાળે પાસે લઈ એ ઉપયોગી ન થાય.
કંઈક કામ કરવા થકી પછી ફળ થાય અપાર
પાકા ફળ પામે નહી રાયણરોપણહાર.
ઉદાર નરનો કૃપણનો સરખો વરો સદાય
કસુર કરે કંજૂસનું લાખ રિતે લૂંટાય,
જળ નદીનું જર જનતણું રોકયુ નહિં રોકાય
જે ર્‌સ્તે જાવા ન દે આડું અવળું જાય

અમદાવાદના ધનિકોએ દરેક બાબતમા અને ખાસ કરીને કેળવણી પ્રચારની બાબતમા કવીશ્વરના વચનો આ જમાનામા પણ યાદ રાખવા જેવા છે.

ઇ. સ. ૧૮૭૭–૭૮ મા આમા કાઈક વધારો થયો હતો. એ વખતે શહેરમાં બધી મળીને ૨૩ સરકારી નિશાળો હતી; એમા કુલ ૨૭૦૯ છોકરા ભણતા, પણ હાજરીની સરેરાસ ૨૦૪૯ ની આવતી હતી. એક હાઇ સ્કુલ હતી, ત્રણ એંગ્લો વર્નાકયુલર સ્કુલ, નવ ગુજરાતી નિશાળો છોકરાઓ માટે અને એક છોકરીઓ માટે હતી; ત્રણ ઉર્દુ નિશાળો અને ચાર રાત્રિશાળાઓ હતી. એક પુરુષની અને એક સ્ત્રીઓની ટ્રેનીંગ કોલેજ હતી. આ સરકારી શાળાઓ ઉપરાંત ૭ ખાનગી શાળાઓ હતી. એમા એક હાઈસ્કુલ, એક એંગ્લો વર્નાકયુલર સ્કુલ, બે છોકરાઓની ગૂજરાતી ગાળા અને બે છોકરીઓની ગૂજરાતી શાળા હતી. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે ઇ. સ. ૧૮૫૫–૫૬ પહેલા છોકરીઓની નિશાળ એકે નહોતી. પણ એ માન્યતામા કાઇ ભુલ જણાય છે. ઈ. સ. ૧૮૫૧મા રા. મગનલાલ લખે છે તેમ વર્નાકયુલર સોસાયટીની નિશાળમા છોકરીઓ ભણતી હતી. છોકરા છોકરીની એકઠી નિશાળ હશે એમ પણ આ ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ એ વાત બાજુએ મુકીએ તો મગનભાઇ કરમચંદે પણ ઇ. સ. ૧૮૫૧ના અરસામા જ કન્યાશાળા ઉઘાડી હતી એ આપણે ઉપર જોયું. બીજી જગ્યાએ રા. મગનલાલ સ્પષ્ટ લખે છે કે સાહુકાર મગનલાલ કરમચંદે રૂપીઆ

ગઇ સદીના ઉત્તરાર્ધમા કેળવણીની સ્થિતિ

વીસ હજાર ખર્ચીને સરકારની મારફતે છોકરીઓની નિશાળ કાઢી.[૬] હરકોર શેઠાણીએ પણ નિશાળ કાઢી હતી. એ પછી રણછોડલાલ છોટાલાલના નામથી પણ ખાડીઆમાં એક કન્યાશાળા નીકળી અને હાલ મ્યુનિસીપાલીટીએ પણ કન્યાશાળાઓ કાઢી છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૨થી પ્રાથમિક કેળવણીનું કામ મ્યુનિસીપાલીટીના હાથમાં આવ્યું.[૭] અંગ્રેજી કેળવણી સરકાર તથા ખાનગી લોકના હાથમાં જ રહી. ઇ. સ. ૧૮૬૬માં આઇરીશ પ્રેસબીટેરિયન મીશને મીશન સ્કુલ કાઢી. એ સ્કુલ થોડાં વર્ષો ઉપર થોડો સમય બંધ જેવી રહી હાલ પાછી ચાલે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૪માં ૭ હાઇ સ્કુલો હતી; એમા ૧૯૨૭ છોકરા ભણતા હતા અને ૪ મીડલ સ્કુલો હતી એમા ૪૧૬ છોકરા ભણતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૬૮મા એક તાલુકદારી હાઇસ્કુલ અમદાવાદમા નીકળી હતી પણ ૧૮૭૮માં એ બંધ થઇ.[૮] એ પછી આ જ સૈકામા કેટલીક અંગ્રેજી નિશાળો નીકળી અને બંધ પણ થઇ. આજે અંગ્રેજી નિશાળોની સંખ્યામા તો પહેલાં કરતાં કાંઇ વધારો નથી થયો પણ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામા બહુ વધારો થયો છે.

ઉંચુ શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૮૬૧ થી થઇ. 'લૉ લેક્ચર્સ'ના નામથી એક શાળા કાઢવામા આવી હતી.[૯] હાઇસ્કુલના વિદ્યાર્થીઓ તથા સરકારી નોકરો એનો લાભ લઇ શકે માટે સવાર તથા સાંજે એના વર્ગો રાખવામા આવ્યા હતા. એના પર હાઇ સ્કુલના હેડમાસ્તરની દેખરેખ રહેતી. પાછળથી એમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય, સસ્કૃત, તર્કશાસ્ત્ર (logic), ગણિત અને વિજ્ઞાનના વર્ગ રાખવામાં આવ્યા. આ વર્ગોમાં હાજરી ઓછી રહેતી; છતા તેર વર્ષ ચલાવી

ગુજરાત કૉલેજ

આખરે ઈ. સ. ૧૮૭૩માં આ વર્ગો બંધ કર્યા. આ વર્ગોની કેળવણીને યુનિવર્સીટી સાથે સંબંધ નહોતો એ કારણથી એ નિષ્ફળ નીવડયા. છેવટે મેટ્રિક્યુલેશન થએલાને 'પ્રિવિયસ'ના પહેલા વર્ષ માટે પણ મુબાઇ કે પુના જવું પડતું તે

[૬] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૯. [૭] ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટીઅર, પ્રોવિન્શિયલ સીરીઝ, બૉમ્બે પ્રેસીડેન્સી પૃ. ૧૧૪. [૮] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૧૦. [૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૩૦૯; ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટીઅર, બૉમ્બે પ્રેસીડેન્સી, પૃ. ૨૫૮. Bombay by Sir W. W. Hunter: p. 152, 153.

હરકત દુર કરવા માટે 'ફસ્ટ ઇયિર આટર્સ'નો વર્ગ ખોલવામા આવ્યો આ કૉલેજ ઇ સ ૧૮૭૯મા, અગ્રેજી માટે એક યૂરોપિયન પ્રોફેસર અને બે દેશી પ્રોફેસરો રાખીને ખોલવામા આવી યૂરોપિયન પ્રોફેસર એ જ હાઇસ્કુલનો હેડમાસ્તર રહેતો ઇ સ ૧૮૮૭મા ગૂજરાત કૉલેજનુ બધારણ ફરીથી કરીને એને એક સભાને સોપી. એ વખતે એમા બી એ સુધીનું શિક્ષણ અપાતુ થોડા વર્ષોમા કૉલેજને માટે નવુ સુદર મકાન થયુ ઇ સ ૧૯૧૩મા સર ચીનુભાઈ માધવલાલે અમદાવાદમા કૉલેજ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે રૂા ૧૦૦૦૦૦૦) આપ્યા એમાથી માધવલાલ રણછોડલાલ સાયન્સ કૉલેજ થઇ સાયન્સ માટે આવી સગવડ મુબાઈ પછી અમદાવાદમા જ થઇ હતી કૉલેજને લગતા ભાષણો માટે શર્ટનશાહ પાચમા જ્યોર્જના નામથી એક મોટો હૉલ બંધાવ્યો, અને એ સમયના ગવર્નર લોર્ડ સીડનહામના નામથી એક લાયબ્રેરી પણ કરવામા આવી સર ચીનુભાઇની મદદથી ગૂજરાત કૉલેજ પાછી સરકારને હસ્તક ગઈ શરૂઆતમા હાજરી ઓછી રહેવાથી જે ગૂજરાત કૉલેજ બધ કરવી પડેલી તેમા ૧૯૨૧મા ૪૫૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા અને આજે વિદ્યાર્થીઓ માતા પણ નથી

અમદાવાદની સરકારી હાઇસ્કુલને માટે પણ એ જ ઉદાર ગૃહસ્થે રૂપીઆ આપ્યાથી એમના દાદા રણછોડલાલ છોટાલાલના નામથી ઘીકાટે હાઇસ્કુલ માટે મોટુ સુદર મકાન બધાયુ અમદાવાદના હાલના મકાનોમા આ કૉલેજ અને હાઇસ્કુલના મકાનો ખાસ આકર્ષક છે પ્રાથમિક શાળાઓ મ્યુનિસીપાલીટીના હાથમા ગયા પછી એની સખ્યામા સારો વધારે થયો છે પ્રાથમિક કેળવણી હવે મફત અપાય છે મ્યુનિસીપાલીટીએ ઇ સ ૧૯૨૬–૨૭મા પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ રૂા ૫૨૩૯૭) ખર્ચ્યા હતા ઇ સ ૧૯૨૭–૨૮ના બજેટમા રૂા ૭૬૫૨૩૧) એ માટે જુદા નાખવામા આવ્યા હતા

ઈ સ ૧૮૫૭મા શાળાઓ માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવા અમદાવાદમા ગૂજરાત ટ્રેનિંગ કૉલેજ શરૂ કરી આ કૉલેજ એક આદર્શ ગૂજરાતી પ્રાથમિક શાળા પણ ચલાવતી ઈ સ ૧૮૬૭–૬૮મા એને માટે જુદુ મકાન પણ થયુ આ કૉલેજે કેળવણી માટે ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે મહિપતરામ રૂપરામ અને કમળાશકર પ્રાણશકર જેવા એના મુખ્ય શિક્ષકો થઈ ગયા છે આ કૉલેજને બધ કરવાની વાત આજ ચાલી રહી છે ઈ સ ૧૮૭૧મા સ્ત્રીઓ માટે પણ આવી જ ટ્રેનિંગ કૉલેજ ખોલાઈ અને ૧૮૭૫મા એને માટે

મકાન પણ બંધાયું[૧૦] આ બન્ને કૉલેજ માટે મુંબાઈના પ્રસિદ્ધ શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદે પૈસા આપ્યાથી પુરુષોની કૉલેજના મકાનનું નામ, 'પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજ,' અને સ્ત્રીઓની કૉલેજનું નામ 'મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કૉલેજ' પાડ્યું ઈ સ ૧૮૮૯ના અરસામાં જેમ્સ મેક્યુઅલસન આ કૉલેજોના કામથી ખુશ થઈને લખે છે કે સ્ત્રીઓની કૉલેજ બહુ જ ઉત્તમ હતી

ટ્રેનિંગ કૉલેજો અને મહીપતરામનું કાર્ય

છોકરાઓની નાગાના ઉપલા વર્ગમાં એ ગૃહસ્થે કેટલાક પ્રશ્નો પુછ્યા એના જવાબોથી એમને નવાઈ પણ લાગી એ લખે છે કે મેં [illegible] શીખવાતા વિષયોને [illegible] બહારના અનેક પ્રશ્નો પુછ્યા જૂદા જૂદા દેશોના ઉપજ, માલના નૂર, હડતાળ, ચલણીનાણું, વેપારઉદ્યોગ વગેરે બાબતો પુછી પછી આઈરીશ હોમરૂલ વિશે પણ સવાલ પુછ્યો છોકરા એ વિષય બરોબર સમજતા હતા એમ લાગ્યું તેમણે એની સરખામણી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ સાથે કરી હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોની ખેતીવાડીની વાત અને ખેડૂતોની સ્થિતિની વાત કરી રાજ્યબંધારણ નવી તેમ જ જુની ભૌગોલિક શોધખોળ વગેરે વાતો કરી અને તે દરેકમાં સંતોષ થયો આ જોઈ વિચાર આવ્યો કે યુરોપની કોઈ શાળામાં કોઈ એક વર્ગને આટલી જુદી જુદી બાબતો વિશે આટલી માહિતી હશે ખરી ? આ કેળવણીનો યશ એ ગૃહસ્થ મહિપતરામને આપે છે એ એમના શબ્દોમાં જોઈએ —

I question very much whether it should be possible to find in any one educational institution in Europe a whole class of young people who possess such varied information as those Hindoo lads at Ahmedabad Two facts were forcibly impressed upon me by this interview first that the want of practical knowledge amongst the Indian Youth is the fault not of the taught but of the teachers or the system and secondly that those persons who talk about the desire for representative Government being confined to a small educated minority know little of the views and feelings of the rising generation Let me just add in passing that much of the success of the tuition in

[૧૦] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૦૯

Ahmedabad, is due to Mr Mahipatram, a native gentleman who may be said to represent the educational branch of the Municipality ૧૧

અમદાવાદમા સસ્કૃત શીખવા માટે એક શાળા નગરશેઠ કાઢી હતી, પણ તે ક્યારે કાઢેલી તે રા મગન ા ને જણાવ્યું નથી ઈ સ ૧૮૫૦ પહેલા તો એ હશે

સસ્કૃત પાઠશાળાઓ

જ સસ્કૃત પાઠશાળાને બનારસ કે પુનાની પેઠે અમદાવાદમા સરકારની મદદ મળે એવો સભવ ઓછો હતો એટલે નગરશેઠની પાઠશાળાનુ શુ થયુ તે જણાતુ નથી. એ પછી સ્વામીનારાયણના મદિરમા પણ સસ્કૃત શીખવાનુ શેઠ ચીનુભાઇ અને બીજા ગૃહસ્થોની સહાયથી સાકડીશેરીમા વ્યાકરણ ાનિધિશાસ્ત્રી રામકૃષ્ણે એક સારી પાઠશાળા કાઢી હતી એ પા શાળામા પાછળથી ન ભાઇ શકર નાનાભાઇએ નવુ બધારણ કરીને કેટલાક ફેરફાર કર્યા આ કારણથી શેઠ ચીનુભાઇની સહાયથી શાસ્ત્રી રામકૃષ્ણે બીજી પાઠશાળા ખાડીઆમા કાઢી આ બન્ને પાઠશાળાઓ આજે અમદાવાદમા સારી રીતે ચાલે છે

હાઈસ્કુલ અને કોલેજના શિક્ષણોમા ઈ સ ૧૯૨૦ સુધી ખાસ ફેર પડયો નહોતો નવી નવી હાઇસ્કુલો નીકળી હતી અને એક બીજાની હરીફાઇમા ઉત્તમ શિક્ષકો રાખીને વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષતી હતી

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને વિદ્યાપીઠ

૧૯૨૧ થી અસહકાર ચાલુ થયો ત્યારે અમદાવાદના કેળવણીના ઇતિહાસમા નવી બીના બની સરકારી કે સરકાર સાથે સબધ રાખતી શાળાઓનો સ્વદેશાભિમાની વિદ્યાર્થીઓએ ત્યાગ કરવો એમ મનાવા લાગ્યુ આ માન્યતાની અસર અમદાવાદમા સરકારી શાળાઓ ખાલી થઇને તો ન થઈ પણ બીજી રીતે થઈ અમદાવાદમા રાષ્ટ્રીય કેળવણીને માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઇ એમા માધ્યમિક કેળવણી માટે વિનયમદિર અને ઉચ્ચ કેળવણી માટે મહાવિદ્યાલય સ્થપાયા પ્રાથમિક કેળવણી મ્યુનિસીપાલીટીના હાથમા હોવાથી અસહકાર પક્ષ અને સરકાર પક્ષ વચ્ચે એ પ્રશ્ન ઉપર જબરો વિરોધ ચાલુ રહ્યો પ્રાથમિક કેળવણીની બાબતમા છેવટે અસહકાર પક્ષની બહુમતીવાળી મ્યુનિસીપાલીટી

[૧૧] India past and present By James Samuel on p 97-98.

હતી એ સમયે મ્યુનિસીપાલીટીના તાબાની બધી નિશાળોએ સરકારના કેળવણી ખાતાનો સંબંધ તોડી સરકારની મદદ પણ છોડી જ્યાં સુધી સરકાર સાથે સમાધાન ન થયું ત્યાં સુધી અમદાવાદની પ્રાથમિક કેળવણી લગભગ પ્રજાકીય જ રહી એમ કહીએ તો ચાલે ૨ છોકરાઓની હાઈસ્કૂલો, ૨૪ છોકરાઓની પ્રાથમિક શાળાઓ, ૧૦ ગૂજરાતી કન્યાશાળાઓ, ૬ છોકરાઓની ઉર્દુ નિશાળો, ૩ ઉર્દુ કન્યાશાળાઓ, ૧ અંત્યજની શાળા, ૧ અંત્યજની કન્યાશાળા, ૧ છોકરા છોકરીની ભદ્રમાં આવેલી મિશ્રશાળા, અને ૭ રાત્રિશાળાઓ મળી કુલ ૫૫ શાળાઓનો સરકાર સાથેનો સંબંધ તૂટી ગયો હતો એમાં ૮૦૦૦ છોકરા અને ૨૦૦૦ કન્યાઓ હતી આ સિવાય સમસ્ત ગૂજરાત પૈસા ફંડની શાળાઓ અને શ્રીમતી અનસુયા બેને કાઢેલી મજુરોની શાળાઓમાં અનુક્રમે ૫૦૦ અને ૧૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા મજુરની શાળાઓમાં ૧૦૦૦ છોકરા અને ૨૦૦ કન્યાઓ હતી પ્રાથમિક શાળાઓ માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે ટ્રેનિંગ કૉલેજ જેવી એક શાળા વિદ્યાપીઠે પણ કાઢી હતી તેમાં ૫૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા અને એને લગતી પ્રેક્ટિસિંગ સ્કુલ ગોલનખાનામાં કાઢી હતી, તેમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા ઉચ્ચ, માધ્યમિક અને પ્રાથમિક કેળવણીમાં સરકાર સાથે સંબંધ છોડ્યો હતો એવી સંસ્થાઓમાં કુલ ૧૪૫૮૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા, તેમાં ૧૨૩૫૦ છોકરા અને ૨૨૩૦ કન્યાઓ હતા[૧૨] કેટલીક મીલોએ કાઢેલી નિશાળોને પણ સરકાર સાથે સંબંધ નહોતો આવી સંસ્થાઓમાં ૧૯૨૧ માં કુલ ૨૦૦ પુરુષો અને ૬૦૦ સ્ત્રીઓ મળી ૮૦૦ માણસ ભણતા હતા

આ સમયે સરકારી મદદ મેળવતી પ્રાથમિક શાળાઓ પણ થોડી હતી ચાર શાળાઓ તો મ્યુનિસીપાલીટીએ સંબંધ છોડવાથી સરકારે ખાસ કાઢી હતી ટ્રેનીંગ કૉલેજની પ્રેક્ટિસીંગ શાળા તો સરકારી જ હતી એમાં એક શાળા, એક કન્યાશાળા, એક ઉર્દુશાળા અને એક અંત્યજ શાળા હતી, પણ ચારેમાં મળી કુલ માત્ર ૧૧૦ છોકરા હતા આઇ પી મીશનની શાળાઓ, બી પી જૈનશાળા, તગોળા બોજનશાળા અને કેન્ટોન્મેન્ટની શાળાએ સરકાર સાથે સંબંધ રાખ્યો હતો એમાં ૧૧૧૫ છોકરા હતા બીજી પાંચ ખાનગી શાળાઓએ સરકારની મદદ લેઈ ચાલુ રાખી હતી તેમાં ૨૮૫ છોકરા

[૧૨] 'અમદાવાદના જીવનવિકાસ'માં રા. રા. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈનો લેખ

ભણતા હતા જે ૧૫ ખાનગી કન્યાશાળાઓએ મગધ છોડ્યો નહોતો. તેમના નામ નીચે પ્રમાણે છે –૭ ગીરાનની કન્યાશાળાઓ, રણછોડભાઈની કન્યાશાળા, મગનભાઈની કન્યાશાળા, હરકુંવરમાઈની કન્યાશાળા, રાયપુરમા આવેની દીવાળી બાઈની કન્યાશાળા, અંજુમાન ઈસ્લામની કન્યાશાળા, મુક્તિફોજ કન્યાશાળા, ગંગાબાઈ કન્યાશાળા (રતનપોળ), શેઠ મનસુખભાઈની કન્યાશાળા (કાળુપુર) આમા કુલ ૨૫૬૦ કન્યાઓ ભણતી હતી એટલે સરકારી અને સરકારી મદદ મેળવતી (માધ્યમિક, ઉચ્ચ વગેરે બધી) શાળાઓમા કુલ ૫૧૨૦ છોકરા અને ૩૨૪૦ કન્યાઓ મળીને ૮૩૬૦ વિદ્યાર્થી હતા જ્યારે ૧૯૨૧ મા અમદાવાદમા ૨૩૭૪૦ વ્યક્તિઓ અભ્યાસ કરતી હતી, એટલે વસ્તીના આ' ટકા થાય એ સતોષકારક નથી આસાના ૧૫૩૮૦ (૧૨૫૫૦ પુરુષો અને ૨૮૩૦ બાળાઓ) પ્રજાકીય સસ્થાઓમા અને ઉપર પ્રમાણે ૮૩૬૦ સરકારી કે મદદ લેતી સસ્થાઓમા ભણતા હતા

માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીમા અમદકારનો પ્રયાસ સફળ ન થયો અમદાવાદમા સારી ગણાતી પ્રોપાયટરી તથા મોડેલ હાઈ સ્કુલોએ થોડા વર્ષ વિદ્યાપીઠ સાથે રહીને પાછળથી મુબઈ યુનિવર્સીટી સાથે સહકાર કર્યો અસહકારના સમયમા ગૂજરાત કોલેજ ખાલી કરાવવા ઇચ્છતા લોકોએ એથી ઉલટુ જ પરિણામ જોયુ વિદ્યાપીઠનો શિક્ષણક્રમ ઘણે ભાગે મુબાઈ યુનિવર્સીટીના અનુકરણ જેવો જ હતો અમદાવાદ અને ગૂજરાતના વિદ્યાર્થીને આ જાતના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમા કાઈ આકર્ષણ નહોતુ આખર ગૂજરાત કોલેજમા ભીડ કાયમ રહી, વિદ્યાપીઠમા હાજરી ઓછી થવા માડી આથી એના સચાલકોએ એનો શિક્ષણક્રમ હાલ થોડા સમયથી બદલી નાખ્યો છે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ નિષ્ફળ કેમ થઇ એના કારણોમા ઉતરવાને આ સ્થળ નથી

વિદ્યાપીઠ પોતે સફળ ન થઈ પણ તેણે એક મહત્ત્વનુ કાર્ય કર્યુ એ કાર્ય અમદાવાદ–ગૂજરાતમા એક નમુનારૂપ હતુ 'ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મદિર' એ વિદ્યાપીઠની અનેક નિરાશાઓમા એક આશારૂપ હતુ વિદ્યાપીઠના અને બહારના કેટલાક સમર્થ વિદ્વાનો એમા ભાગ લેતા આચાર્યશ્રી જિનવિજયજી, શ્રી ધર્માનદ, પડિત સુખલાલજી, પડિત બેચરદાસ, મૌલવી અબુઝફર નદવી સાહેબ, શ્રી રામનારાયણ પાઠક, શ્રી રસિકલાલ પરીખ વગેરે વિદ્વાનો એમા જોડાયા હતા ગૂજરાત કૉલેજે ખોયેલુ રત્ન–શ્રીયુત નાલજી દેસાઈ પણ આ મડળમા પાછળથી મળ્યા આમ અમદાવાદમા સમર્થ વિદ્વાનોનુ એક આદર્શ મડળ

સ્થપાયું. ગૂજરાતના ઇતિહાસ અને બીજા વિષયોના સંશોધન માટે આ મંડળે સંગીન કાર્ય કર્યું છે. આ મંદિર તરફથી નીકળેલું ત્રૈમાસિક 'પુરાતત્ત્વ' જો અંગ્રેજીમાં નીકળ્યું હોત તો હિંદુસ્તાનમાં એ જાતના નીકળતાં સામયિકોમાં અગ્ર પંક્તિમાં બેસી શકત. ગૂજરાતના હાલના વૃદ્ધ મહા વિદ્વાનો સરસ્વતીના ક્ષેત્રમાંથી વાનપ્રસ્થ થાય તો વિદ્વત્તા ભૂલી નહિ પડે એવી આશા આ મંડળને જોઇને પડતી હતી. "પુરાતત્ત્વ" ત્રૈમાસિક બંધ થઈ ગયું છે, અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનું આવું ઉત્તમ કાર્ય આજે પડી ભાગવાની તૈયારીમાં છે. વિદ્યાપીઠના સંચાલકો પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલા આવા ઉત્તમ કાર્યને જાણી જોઇને અસ્ત પામવા દે એના જેવું દીલગીરી ભરેલું બીજું કાંઈ ન હોઈ શકે. જે એક સંસ્થાને લીધે ગૂજરાત અને પાટનગર બીજા પ્રાંતોની સાથે બેસીને અભિમાન લઈ શકત તે સંસ્થા આમ એના સંચાલકોને જ હાથ શિથિલ થાય એ દેશનું કમનસીબ છે.

સ્ત્રીકેળવણીમાં અમદાવાદ પુના, મુંબાઈ, કલકત્તા, કે મદ્રાસ જેટલું તો આગળ નથી પરંતુ અમદાવાદની સ્ત્રીઓને કેળવણી તરફ હવે વધારે અભિરુચી થવા માંડી છે. અંગ્રેજી શીખવાની ઇચ્છાવાળી કન્યાઓ

સ્ત્રીકેળવણી

ટ્રેનિંગ કૉલેજની કન્યા હાઇ સ્કુલમાં પહેલાં કોઇકોઈ જતી હવે એમાં સંખ્યા સારી વધી છે. છોકરાઓની હાઇસ્કુલોમાં પણ કન્યાઓ ઉપલા વર્ગમાં જાય છે. કૉલેજની ઉચ્ચ કેળવણીનો જે આદર્શ લેડી વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ અને એમના કુટુંબે બનાવ્યો એનું મહત્ત્વ અમદાવાદ છેક હમણાં સમજવા માંડ્યું છે, અને કૉલેજમાં પણ કન્યાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે. શ્રી શિવગૌરી ગજ્જરના સુરત વનિતાવિશ્રામને અનુસરીને અમદાવાદમાં શ્રી સુલોચના બેને વનિતાવિશ્રામ કાઢ્યો છે જેને માટે બાઇ જીવકોરના નામનું મકાન ખાડીઆમાં શેઠ સોમનાથ રૂપજીદાસે બંધાવેલું છે. આ સંસ્થામાં નાની કન્યાઓને માટે તથા કન્યાઓના માધ્યમિક શિક્ષણ માટે સગવડ છે, પરંતુ ખરી રીતે મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓ માટે આ સંસ્થા બહુ ઉપયોગી છે વનિતાવિશ્રામ અને મહિલાવિદ્યાલયના મળીને ૧૯૨૧ માં ૪૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતાં. પ્રો. કર્વેની સ્ત્રીઓ માટેની યુનિવર્સીટી સાથે જોડાયલી એક મહિલા પાઠશાળા થોડા વર્ષથી નીકળી છે. એ સંસ્થા પણ પ્રગતિ કરતી જાય છે.

આ જગ્યાએ રા. રા. પ્રાણશંકર લલ્લુભાઇના ખંત અને શ્રમથી ઉત્તમ રીતે ચાલતી બહેરામુંગાની શાળાની નોંધ પણ લેવી જોઇએ.

અમદાવાદમાં ગૂજરાત યુનિવર્સીટી કરવાની જરૂર છે એવું ગૂજરાત કૉલેજના માજી પ્રીન્સીપલ પ્રો. રોબર્ટસને દસેક વર્ષ ઉપર જાહેર કર્યું હતું.

ગૂજરાત યુનિવર્સીટી

એથી યે પહેલાં લોર્ડ સીડનહામે મુંબાઇ સિવાય ઇલાકાના પ્રાંતોમા જૂદી યુનિવર્સીટીના અગત્યનું સૂચન કર્યું હતું. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ ત્યારે અન્ય પ્રાંતો કરતા આપણે પહેલા એ વાત અમલમા મૂકી એમ કેટલાક સગર્વ બોલતા. પરંતુ આજ એ વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઇ છે. ગૂજરાત યુનિવર્સીટી ગૂજરાતના પાટનગરમા જ થવી જોઇએ એમ ગૂજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને મહાગૂજરાતના સર્વે ગૂજરાતીઓ માને છે; પરંતુ એ માટે જે ખંત અને ત્યાગવૃત્તિ આજે મહારાષ્ટ્રમા છે તે ગૂજરાતમાં નથી. ગૂજરાતના પાટનગર કરતા મહારાષ્ટ્રના પાટનગર પૂનામા યુનિવર્સીટી પહેલી થાય તો નવાઇ નથી. વડોદરામા યુનિવર્સીટી કરવાનો ના૦ ગાયકવાડ સરકારે વિચાર કર્યો હતો અને એવો વિચાર કરવા માટે એક સભા પણ બેમાડી હતી, પરંતુ એનુ કાઇ પરિણામ આવ્યું નથી. ગૂજરાત યુનિવર્સીટી અમદાવાદમા થાય તો આખા યે ગૂજરાતનો સહકાર પામે. ગૂજરાતના ધનિકો તથા રાજ્યો ધારે તો ઘણીખરી રકમ આ કાર્ય માટે એકઠી કરી શકે. આ માટે સાહિત્ય પરિષદે ઠરાવો કર્યા, પરંતુ એની પાછળ ત્યાગવૃત્તિથી કામ કરનારાનું મંડળ ન ઉભું થાય ત્યાસુધી કાઇ પરિણામ આવે નહિ. છતા આશા રહે છે કે થોડા વર્ષોમા 'ગૂજરાત યુનિવર્સીટી' થશે અને એ એના ગૂજરાતના પાટનગરમા જ થશે એમા શકા નથી.

બીજા ધંધાઓને માટે ઉંચી કેળવણીની સગવડ અમદાવાદમા જોઇએ તેવી નથી. અમદાવાદ જેવા શહેરમા વેપારી અને ઇજનેરી કૉલેજ હોય તો સારી

ધંધાઓની કળવણી

જ ચાલે કચ્છ કાઠીઆવાડ અને ગૂજરાતના વિદ્યાર્થીઓને આ વિષયો શીખવા માટે મુબઇ, પૂના કે કરાંચી જેટલે દૂર જવું પડે છે તેને બદલે ગૂજરાતના મધ્ય ભાગમા જ સારી અને સસ્તી કેળવણી મળવી જોઇએ. વેપારના વિષયો અને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે મુંબાઇ જેવું જ સ્થળ અમદાવાદ છે. ચાર જૂદી જૂદી આબોહવા અને જમીનોવાળા ચાર પ્રાંતો વચ્ચે ઇલાકામા એક જ ખેતીવાડીની કૉલેજ છે તે પણ ઠીક નથી. ઉત્તર ગૂજરાત કે કાઠીઆવાડનો ખેડૂતનો કેળવાયલો છોકરો પૂને જઇ અભ્યાસ કરવા કરતા અમદાવાદમા જ રહેવું વધારે પસંદ કરશે. મુંબાઇની બહુ

પાસે હોવાથી અને ગવર્નર સાહેબના ચાર માસના મુકામનું સ્થળ હોવાથી પૂનાને લગભગ એક સૈકાથી કેળવણી માટેના જે લાભ મળ્યા છે તે અમદાવાદ વસ્તીમાં પૂનાથી મોટું છતાં તેને મળ્યા નથી અમદાવાદ કરતાં પૂનામાં હાલની ઉંચી કેળવણી ઘણી વહેલી શરૂ થઈ હતી અમદાવાદ કરતાં પૂના મુંબાઈની વધારે પાસે છે તે કારણથી પણ પૂનામાં કેળવણીનો પ્રચાર આજે વધારે દેખાય કે એમ કોઈ માને તો ખોટું નથી

વધાની સાધારણ પ્રકારની કેળવણી તો અમદાવાદમાં મળી શકે છે સીવિલ હોસ્પીટલ સાથે જોડાયની બેરામજી જીજીભાઈની મેડીકલ સ્કુલના વિદ્યાર્થીઓ સારા લેખાય છે પહેલા આ શાળામાં ત્રણ વર્ષના અભ્યાસથી 'હાસ્પીટલ એસીસ્ટંટ' થઈ શકાતું પછી અભ્યાસમાં ચાર વર્ષ કરી અભ્યાસક્રમ જરા વધારીને એલ સી પી એન્ડ એસ નું પ્રમાણપત્ર લેવી પરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ થયા પછી આપવામાં આવે છે એમાં ત્રણ વર્ગ છે બે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને સરકારી મુલ્કી અને લશ્કરી ખાતામાં નોકરી કરવા બંધાવું પડે છે એમને સરકાર ખર્ચ માટે શિષ્યવૃત્તિઓ આપે છે ત્રીજો વર્ગ પૈસા આપી ભણનારો છે ઉત્તીર્ણ થયા પછી એ વર્ગ સ્વતંત્ર ધંધો કે નોકરી કરી શકે છે સન ૧૯૨૧ માં એમાં ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા

હુન્નર ઉદ્યોગની કેળવણી માટે મ૦ ચીનુભાઈ માધવલાલ 'રણછોડલાલ છોટાલાલ ટેકનિકલ સ્કુલ' કાઢી હતી કેટલાક વર્ષથી એ શાળા સરકારને સોંપેલી છે એમાં કાંતવું વણવું, ટેકનિકલ એન્જીનિયરિંગ, અને બીજા પણ કેટલાક હુન્નરો શીખવાય છે ઈ સ ૧૯૨૧માં એમાં ૧૦૦ છોકરાઓ હતા આ શાળાનો લાભ ખાસ ઠીક લેવાય છે, અને ઠે મદ્રાસ જેટલે દૂરથી વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આવે છે મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી પણ એક નાની ઉદ્યોગશાળા ચાલે છે આ સિવાય સીવવાનો ગૂંથવાનો હુન્નર શીખવા માટે વર્ગ વગેરે કે એ વગેરે સીનામાં માણસોને શીખવા માટે રખાય છે

અમદાવાદમાં કેળવણી સંતોષકારક નથી પણ દીવસે દીવસે એમાં સુધારો તથા વધારો થતો જાય છે આ ઉપરથી સમજાતું હશે કન્યાકેળવણી માટે લોકોમાં ખાસ વધારે જાગૃતિ આવે છે પરંતુ કેળવણીને

પુસ્તકાલય

સહાય કરનારી ખાસ અગત્યની સંસ્થાઓની અમદાવાદમાં મોટી ખામી અને તાણ છે તે માણસે ભૂલવું ન જોઈએ અમદાવાદ જેવા શહેરમાં એક પણ સારૂં મોટું સાર્વજનિક મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય

નથી. ગૂજરાત કૉલેજ અને વિદ્યાપીઠ-પુરાતત્ત્વના ઉત્તમ પુસ્તકાલયો બાદ કરીએ તો પ્રજાને માટે એકે સારું જાહેર પુસ્તકાલય શહેરમા નથી ઉપરના પુસ્તકાલયોના પુસ્તકો એ સસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને જ મળી શકે છે પુરાતત્ત્વના પુસ્તકોનો ઉપયોગ બીજાઓ કરી શકે પણ તે પુસ્તકાલયની બહાર લઇ જવા દેતા નથી, અને પુરાતત્ત્વમદિર બહુ દૂર હોવાથી એનો ઉપયોગ સાધારણ પ્રજા કરી શકતી નથી. ગૂજરાતને લગતા પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો ગૂજરાત કૉલેજમા થોડા પણ જણાતા નથી એટલે અમદાવાદમા એક પુસ્તકાલય નીકળે અને તેમા એવા પુસ્તકો રહે એ આશા જ કરવાની રહી ! જ્ઞાન અને કેળવણીને લગતી આવી મહત્ત્વની બાબતમા અમદાવાદ શાંત બેસી રહ્યુ છે એથી જ વિદ્વાનો એમ માટે બહાર એની હાંસી થાય છે વડોદરાની સેટ્રલ લાયબ્રેરી જેવુ એક પુસ્તકાલય ગૂજરાતના પાટનગરમા ન હોય એ દરેક શહેરીને શરમાવા જેવુ છે

ઇ સ ૧૮૫૮ મા નગરશેઠ હેમાભાઇ વખતચંદે રૂા ૭૦૦૦) આપીને બદલામા હીમાભાઇ ઇન્સ્ટીટ્યુટ નામનુ પુસ્તકાલય ઉઘાડ્યુ આ અમદાવાદનુ જૂનામા જૂનું પુસ્તકાલય છે એનો લાભ પૈસા ભરીને થતો હોવાથી એમા બહુ લોક જતા નથી. આપારાવ લાયબ્રેરી આપારાવ ભોળાનાથના નામથી ખાડીઆમા ઇ સ. ૧૮૭૦મા થઇ હતી હાલ એનુ પોતાનુ મકાન રાયપુર દરવાજા બહાર છે એની જગ્યા શહેરના મુખ્ય લત્તાઓની વસ્તીને ફાવે એવી ન હોવાથી એનો લાભ થોડ઼ા લોકો જ વધારે લે છે એમા કેટલાક ફારસી હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સગ્રહ છે દાદાભાઇ લાયબ્રેરી આ સદીની શરૂઆતમા નીકળેલી એમા છાપા તથા પુસ્તકોની સાધારણ સગવડ હતી આ પુસ્તકાલય શરૂઆતમા થોડો વખત સારૂ ચાલ્યા પછી શિથિલ પડ્યુ અને હાલ એ મ્યુનિસીપાલીટીના વહીવટમા છે ભાઇશકરની લાયબ્રેરી પણ એ જ વહીવટમા છે અને એકદર ઠીક છે. એના પુસ્તકો ત્યા બેસીને વાચવા પડે છે એ સિવાય દૈનિક, અઠવાડિક, અને માસિક છાપાવાળી લાયબ્રેરીઓ શહેરમા થોડીક છે પણ એમા આવતા છાપા જોતા એની ખાસ નોધ લેવાની જરૂર જણાતી નથી

અમદાવાદમા કેટલાક છાત્રાલયો પણ છે વિદ્યાપીઠ, ગૂજરાત કૉલેજ સત્યાગ્રહાશ્રમ તથા વૈશ્ય સભાના છાત્રાલયો સારા અને મોટા છે શાહીબાગમા આવેલુ રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઇસ્કૂલ માટે બાધેલ માધવલાલ રણછોડલાલ બોર્ડીંગ પણ ઉત્તમ છે. એ સિવાય શેઠ ચિમનલાલ નગીનદાસે બધાવેલુ જૈન

શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક બોર્ડીંગ, પ્રેમચંદ મોતીચંદ દિગંબર જૈન બોર્ડીંગ, કડવા પાટીદાર બોર્ડીંગ, ખાચરનલાલ ગિરધરલાલ વેરાગીનું બોર્ડીંગ, શ્વેતાંબર જૈન બોર્ડીંગ, સંયુક્ત (જૈન સ્થાનકવાસી) વિદ્યાર્થિગૃહ, લેઉઆ પાટીદાર બોર્ડીંગ, ગેડીઆ પાટીદાર સ્મારક બોર્ડીંગ, ઔદિચ્ય બોર્ડીંગ, ખડાયતા (વણિક) બોર્ડીંગ, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ બોર્ડીંગ, નવાડી મેવાડા બોર્ડીંગ અને અત્યજાશ્રમ

છાત્રાલય

વગેરે છાત્રાલયો છે. ગ. મા. મહિપતરામ રૂપરામના સ્મરણાર્થે એક અનાથાશ્રમ ગયપુર દરવાજા બહાર ચાલે છે. આ સંસ્થા કેવળ જુદા પ્રકારની છે અને ગૂજરાતમા એક નમુનારૂપ છે એને એક જાતના છાત્રાલયની ગણત્રીમા કાંઈક અંશે ગણી શકીએ એમા કેળવણીની વ્યવસ્થા પણ કરેલી છે એના વર્ણનમા ઉતરવાનુ આ સ્થાન નથી. ટ્રેનિંગ કૉલેજને પોતાના છાત્રાલય છે. વનિતા વિશ્રામમા એક છાત્રાલય છે અને મહિલા પાઠશાળાને અંગે પણ એક છાત્રાલય હાલ શરૂ કરવામા આવ્યુ છે

શારદામંદિર નામે એક નવી શાળા નવી પદ્ધતિથી શ્રી સવિતાબેન વિશ્વનાથે કાઢી છે એમા છાત્રાલય અને શિક્ષણના વર્ગો છે, અને નાના તથા મોટા બાળકોને, છોકરા તથા કન્યાઓને સાથે જ દરેક પ્રકારની ઉપયોગી કેળવણી અપાય છે કેળવણીની રીત નવી અને આકર્ષક છે

૮ અમદાવાદમા સાહિત્ય પ્રચારની વાત બહુ ટુકાણમા પણ જણાવવાની જરૂર છે એમા પહેલા વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો (periodicals) આવે છે એવા પત્રોની નામાવલી આપવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી અમદાવાદમા આ જાતનો પ્રચાર કરવાનુ પહેલુ માન ગૂજરાતની સરકારિતાના મોટામા મોટા પરદેશી પ્રશસક એલેક્ઝાંડર કિન્લોક ફાર્બસ સાહેબને આપી શકાય મર ગી સી

૮ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

હોપે પણ પાછળથી કેળવણી પ્રચારમા ભાગ લીધો હતો ઈ સ ૧૮૪૮ મા ફાર્બસ સાહેબે કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈની સલાહથી ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના કરી આ સભા તરફથી અમદાવાદમા દર બુધવારે અમદાવાદ વર્તમાન નામનુ ચોપાનિયુ નીકળવા માડયુ એ બુધવારે નીકળતું હોવાથી ઘણા વખત સુધી અમદાવાદમા કોઈ પણ છાપાને લોકો બુધવારિયુ કહેતા ગૂજરાતનુ એ પહેલુ પત્ર હતુ આ સોસાયટીએ

ઇનામો આપી સમાજમાં સુધારો થાય, જૂના વહેમો ટળે એવા નિબંધો લખાવવા માંડયા. ઈ. સ. ૧૮૫૪માં સોસાયટી તરફથી બુદ્ધિપ્રકાશ નામનું માસિક કાઢવામાં આવ્યું. આ માસિક અમદાવાદનું જુનામાં જુનું માસિક કહેવાય. એ આજે પણ ચાલે છે. એનું લવાજમ સસ્તું છે તથા અમુક નિયમોથી એ ઘણાને મફત મળે છે તેથી એનો પ્રચાર ઘણો છે. પરંતુ હાલના જમાનાનાં ઉત્તમ માસિકોની પંક્તિમા બેસવા માટે હજી એને ઘણુ કરવાનું છે. માસિકો ઉપર પોતાનો નભાવ કરનારા આવું કાર્ય સફળ કરી શકે એના કરતા સોસાયટી જેવી સંસ્થાથી વધારે સારૂ કાર્ય થઈ શકે ઈ. સ ૧૮૭૭ મા સોસાયટી પાસે રૂા ૨૭૯૧૦) હતા. એમાના રૂા ૧૦૦૦૦) મુંબાઇના શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદે ભર્યા હતા. સોસાયટીમા આશ્રયદાતા (patrons) અને જીંદગી પર્યંતના સભાસદ થઇ શકાય છે. જીંદગી પર્યંતના સંભાસદની ફી પુરુષો માટે રૂા. ૫૧) છે, અને સ્ત્રીઓ માટે અડધી ફી છે. આ સોસાયટીને એ પછી જુદાં જુદા કાર્યો કરવા માટે ઘણું ફંડ મળેલાં છે. સંસ્થાએ આજ સુધીમા ઘણાં ઉપયોગી પુસ્તકો સભાસદોને ભેટ આપ્યાં છે અને સસ્તી કિંમત બહાર પાડયા છે એના પુસ્તકાલયનો લાભ સભાસદોને જ મળે છે. હાલ શ્રીયુત હિરાલાલ પારેખના હાથ નીચે સોસાયટી કેટલાક સુધારા કરવા પ્રયત્ન કરી રહી છે

'અમદાવાદ વર્તમાન' પછી કેટલાક અઠવાડિક પત્રો અમદાવાદમા નીકળ્યાં અને વખત જતા બંધ થઈ ગયા. આમા સર્વથી પહેલું 'હિતેચ્છું' પત્ર હતું. એણે ઘણા વર્ષ સુધી અમદાવાદની સેવા કરી 'સમશેર બહાદુર' તથા 'અમદાવાદ સમાચાર' નામના અઠવાડિકો ગુજરાતીમાં અને 'હિતેચ્છુ' અંગ્રેજી—ગુજરાતીમા નીકળતાં હતા. જૂના અમદાવાદ વર્તમાને એક વખત નગરશેઠની

એ સમયના પત્રોની ટીકાઓ

વિરુદ્ધ કાંઈ છાપ્યુ અને એ પછી વારવાર એવા લખાણો આવવાથી એના વિરુદ્ધ 'ખબર દર્પણ' નામનુ છાપુ નીકળ્યુ આ બન્ને પત્રોમા ખાડીઆના નામાંકિત પ્રાણશંકરબાપા નામના વિમનગરા નાગર ગૃહસ્થને લગતી તકરારો ચાલેલી અને એ માટે બન્નેને કોર્ટમા જવુ પડેલું એ વાત જાણીતી છે અમદાવાદ વર્તમાનપત્ર સાચી ટીકા કરતા ડરતું નહોતું એમ જણાય છે. જે સમયમાં સરકાર વિરુદ્ધ ટીકા કરતા બધા બહુજ ડરતા તે સમયે પણ એણે એવી ટીકાઓ કરેલી. એક વખત અમદાવાદના કેદખાનાના વહીવટ માટે થોડી ટીકા આવી, એથી યુરોપિયન જેલરે

છેડાઇને જજ મી. હેરીસનને ફરિયાદ કરી. જજે સોસાયટીને આ લખાણ કાઢી નાખવા પત્ર લખ્યો. જેને લઈને ટીકા કરવામાં આવી હતી તે વાત ખરી હતી તેથી સોસાયટીએ એ માન્ય રાખ્યું નહિ. આથી જજ હેરીસને સોસાયટીમાંથી સભાસદ તરીકે પોતાનું રાજીનામું આપ્યું. સરકાર વિરૂદ્ધ એક વખત ફરી ટીકા આવવાથી સરકારી નોકરોએ એમાં લખાણ કરવું નહિ એવો હુકમ પણ મુંબાઈ સરકાર તરફથી કાઢવામાં આવ્યો હતો. એ પછી સોસાયટીમાં જ ફાટફુટ પડવાથી એ પત્ર બંધ પડ્યું.[૧૩]

અમદાવાદમાં સર્વથી પહેલું શિલા છાપખાનું બાજીભાઈ અમીચંદ પરેખે કાઢ્યું હતું. 'વર્તમાનપત્ર' છાપું આ ગૃહસ્થના હાથમાં આવ્યું એ સમયે પણ અનેક ટીકાઓ આવવા લાગી એથી એના રીપોર્ટર લલ્લુભાઇ રાયચંદને કોઇએ કહ્યું કે–છે કોઈ સમશેર બહાદુર કે વર્તમાનપત્ર સામે ટક્કર ઝીલે. લલ્લુભાઇએ કહ્યું કે–મદદ મળે તો એ પણ બની શકે. એ ઉપરથી ઇ. સ. ૧૮૫૪ ના જુલાઇમા લલ્લુભાઇએ 'સમશેર બહાદૂર' નામનું પત્ર કાઢ્યું. આ પત્રે 'વર્તમાન પત્ર'નું નામ 'ટચાક કારીગર' પાડ્યું ત્યારે વર્તમાનપત્રે આનું નામ 'ટેકચંદશા' પાડ્યુ. ઇ. સ. ૧૮૫૫માં 'વર્તમાનપત્ર' બંધ પડવાની સ્થિતિમાં હતું તે વખતે એમા–લલ્લુભાઈ રામચંદ એને ત્યાં શીખેલું આજકાલનું છોકરું તે એની સામે લખે છે એમ ટીકા આવી; એટલે 'સમશેર બહાદુરે' વર્તમાન પત્રની દશા જોઇ "એ મોટા વર્તમાન કાકા રે" એવું છાપ્યું. 'સમશેર બહાદૂર' ઉપર પણ વિચિત્ર લખાણો માટે બદનક્ષીની ફરિયાદ થઇ હતી.[૧૪] અમદાવાદનાં જુના પત્રોનો આવો વિચિત્ર અહેવાલ છે. એ સમયનાં પત્રોમાં કોઈ કોઇ વાર રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઇ, ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, અંબાલાલ સાકરલાલ, ફોર્બ્સ, ગોપાળરાવ હરિ વગેરે નામાંકિત પુરુષો પણ ભાગ લેતા.

અમદાવાદમા એકે સારૂં દૈનિક પત્ર નથી. કેટલાંક શરૂ થયાં ને બંધ પણ પડયાં. હાલ સંદેશ નામનું પત્ર નીકળે છે. સારા દૈનિક પત્રને માટે અમદાવાદ હજી લાયક સ્થળ નથી. મુંબાઇ બહુ પાસે હોવાથી એ જ તારીખનું પત્ર મુંબઇ અને અમદાવાદમા સાથે મળી શકે છે તેથી દૈનિક પત્ર હાલ કદાચ સફળ ન

• [૧૩] 'અમદાવાદનો જીવનવિકાસ'મા રા. ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણભાઇનો લેખ. [૧૪] એ જ પૃ. ૧૫૩.

પણ થાય અઠવાડિક પત્રોમાં હાલ પ્રજાબંધુ અને ગુજરાતી પંચ ચાલે છે.

બીજા પત્રો

એ બન્ને જુનાં છે, તેઓ પચીસ વર્ષથી અમદાવાદની સેવા કરી રહ્યાં છે. રાજકીય વિષયોમા પ્રજાકીય મત પ્રદર્શિત કરવા માટે પ્રજાબંધુ જાણીતું છે. ગાંધીજીના અમદાવાદના નિવાસ પછી અંગ્રેજી યંગ ઇન્ડીઆ અને ગુજરાતી નવજીવને અઠવાડિક પત્રોમા સારી ખ્યાતિ મેળવી છે. ગૂજરાતી ભાષા અને શૈલીમા નવજીવને નવો વેગ આણ્યો છે. આ પત્રો હિંદુસ્તાન બહાર પણ સારી રીતે જાય છે. ગૂજરાત બહારના પત્ર વાંચનારાઓ અમદાવાદના પત્રોમાં આ પત્રોને જ ઓળખે છે. ગૂજરાતમા ભાષા, વિચાર, અને આચારના ઘણાં પરિવર્તન નવજીવને કર્યાં છે. યંગ ઇન્ડીઆના લેખો ઉપર હિંદુસ્તાનના રાજકીય નેતાઓનું પહેલું લક્ષ જાય છે. અધિકારી વર્ગ પહેલા એના લેખો વાચે છે. આ બે છાપાંએ આખા હિંદુસ્તાનના ઉત્તમ વર્તમાનપત્રો જ્યાથી નીકળે છે તેવા સ્થાનોમા અમદાવાદની ગણત્રી કરાવી છે. જગતના મહાન પુરુષ મોહનદાસ ગાંધી જેવા મહાત્મા એ બન્નેના તંત્રી છે એ જ એનું કારણ છે. નવજીવન છાપખાનું પણ સંસ્કારી છાપખાનાંઓમા ગણાય છે.

અમદાવાદનું માસિક સાહિત્ય પ્રમાણમા ઓછુ નથી. બુદ્ધિપ્રકાશ માટે આગળ વર્ણન કર્યું છે. આ ઉપરાત શાળાપત્રે કેળવણીમા અગત્યનો ભાગ

માસિક સાહિત્ય

લીધો છે. સામાન્ય જનસમુદાય માટે તથા જ્ઞાતિ કે સંપ્રદાયો માટે આજે ઘણા માસિકો અમદાવાદમાંથી નીકળે છે. આમાના જે નીકળીને બધ થઈ ગયા એ બધાની નામાવલીની જરૂર નથી. ગૂજરાતની બહાર પણ વિદ્વત્તા માટે માન પામેલા આચાર્ય શ્રી આનંદશંકરભાઇના તંત્રીપદ નીચે ચાલતા વસંત માસિકે એના ૨૫ વર્ષ હમણા જ પુરા કર્યા છે. આ નિમિત્ત ગૂજરાતના લોકે એનો રજતોત્સવ ઉજવ્યો એ જ એનું ઉચું સ્થાન સિદ્ધ કરે છે. યુગધર્મ ઉત્તમ માસિક તરીકે પકાઇને બધ થયું. એનું સ્થાન આજે પ્રસ્થાને લીધું છે. વિદ્યાપીઠના જાણીતા વિદ્વાન શ્રી રામનારાયણ પાઠકના તંત્રીપદ નીચે આ પત્ર ગૂજરાતના માસિકોમા આજે અગ્રસ્થાને બેસે છે. બાલ અને કૌમારના સાહિત્ય માટે 'કુમાર' માસિકનું સ્થાન ગુજરાતમા બહુ ઉચુ છે. ગૂજરાતની કલાને ઉચી લાવવા માટે કુમારના ભાવનાથી ભરેલા તત્રી રા. રવિશંકર રાવળ અથાગ મહેનત

કરી રહ્યા છે. સચિત્ર માસિકોમા કુમારનું સ્થાન ઘણુ ઉંચુ છે કુમાર કાર્યાલયનું છાપખાનું સરકારી છાપખાનાની પંક્તિમા બેસે છે છબીઓ પાડવાનુ અને એને છાપવાનુ પણ ત્યા જ થાય છે એ એની વિશેષતા છે 'પુરાતત્ત્વ' જેવું ઉત્તમ ત્રૈમાસિક હાલ બંધ પડ્યુ છે એ શોચનીય છે 'કૌમુદિ'નું સ્થાન ગૂજરાતના ત્રૈમાસિકોમા ઉંચું છે આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીના તંત્રીપણા નીચે ચાલતું 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' એકલા જૈનોને માટે નહિ પણ ગૂજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિદ્વદ્‌-ભોગ્ય લેખોમા રસ લેનારા દરેક જણને માટે ઘણું ઉપયોગી છે આ બધા સામયિકો સાથે લેતા માસિક સાહિત્યમા ગૂજરાતના પાટનગરનું સ્થાન હાલ કોઈ રીતે ઉતરતુ નથી

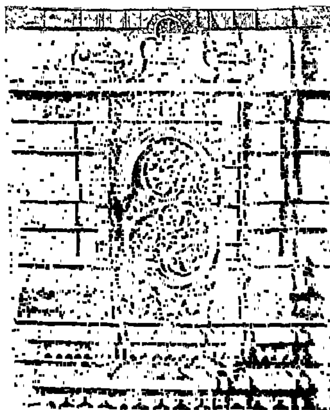
કેળવણીનો પ્રચાર કરનારી બીજી પણ કેટલીક સંસ્થાઓ છે ગૂજરાત કેળવણી મંડળ, અંજુમાને ઇસ્લામ, ગૂજરાત સાહિત્ય સભા, મજૂર મહાજનની ઑફિસ, વગેરેના કાર્યો ઉત્તમ છે સાહિત્ય સભાનું કાર્ય એ પોતાનો રજત ઉત્સવ ઉજવે તે એથી સિદ્ધ થશે મજૂરોની જાગૃતિ શ્રીમતી અનસૂયા બેનને આભારી છે મજૂર ઑફિસ તરફથી 'મજૂર સંદેશ' નામનું છાપુ મજૂરોમા જાગૃતિ કરાવી રહ્યું છે ગ્રંથમાળાઓ કાઢીને સાહિત્યનો પ્રચાર કરનારી સંસ્થાઓ પણ અમદાવાદમા છે સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, લલિતવાઙ્‌મય ગ્રંથમાળા, સરસ્વતિ ગ્રંથમાળા વગેરે આ દિશાએ કાર્ય કરે છે

બીજી સંસ્થાઓ

લલિતવાઙ્‌મય ગ્રંથમાળાનું કાર્ય પ્રમાણમા સસ્તુ નથી સરસ્વતિ ગ્રંથમાળાએ વલ્લભભાઈ પટેલનુ જીવનચરિત્ર બહાર પાડી સારી કીર્તિ મેળવી છે સર્વથી વધારે અગત્યની સંસ્થા તો સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય છે કેટલાક વર્ષોથી ઘણ ઉપયોગી સાહિત્ય આ સંસ્થાએ ઘણે સસ્તે ભાવે પ્રજાને અર્પણ કરેલુ છે ગૂજરાતમા સસ્તી કિંમતે જ્ઞાનનો ઉત્તમ પ્રચાર કરવા માટે આ સંસ્થાને અનેક ધન્યવાદ ઘટે છે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, નવજીવન કાર્યાલય, અને પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પણ વિદ્વદ્‌ભોગ્ય સાહિત્ય બહાર પડે છે

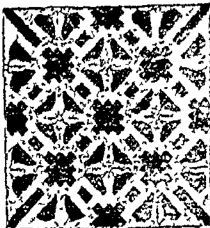
આમ અમદાવાદની કેળવણી ચારે બાજુથી વધી રહી છે બીજા મોટા શહેરોના પ્રમાણમા હજી અમદાવાદે ઘણુ કરવાનું બાકી છે હિંદના એક ધનવાન પ્રાંતનું એ પાટનગર છે અનેક ધનવાન દેશી રાજ્યો એ પ્રાંતમા આવી રહેલા છે આવા પ્રાંતનું પાટનગર કેળવણી માટે આદર્શ સંસ્થાઓ ઉભી કરી

શકે. નાણાં માટે એને બીજા પાસે યાચના ન કરવી પડે. ભારતભૂષણ પં માલવિયાજીની પેઠે કોઇ પ્રતિષ્ઠિત ગૂજરાતી વિદ્વાન આ ક્ષેત્રમાં રસથી ક કરે તો ગૂજરાતના પાટનગરના કેળવણીનો પ્રશ્ન વહેલો ઉકલે અને સહે ચઇ પડે. અત્યાર સુધીમાં સર ચીનુભાઇ માધવલાલના કુટુંબે એકલે હાથે કે વણી પાછળ નાણાં ખર્ચ્યાં છે એમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ એવા અ કુટુંબો અમદાવાદની કેળવણી વધારવાને આગળ પડી શકે તેમ છે.

પ્રકરણ એકત્રીસમું

શારીરિક વિકાસનાં સાધન

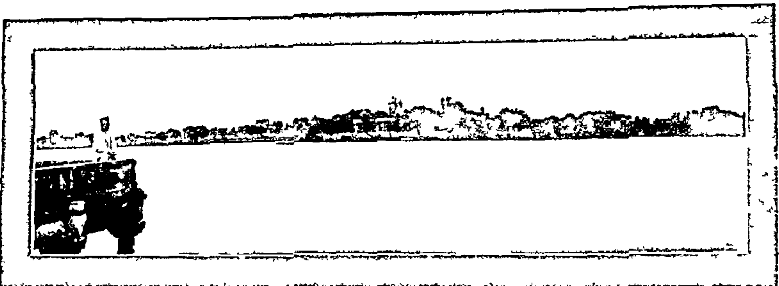

માનસિક વિકાસનું સાધન કેળવણી તેમ શારીરિક વિકાસનું સાધન રમતગમત અને ઉલ્લાસ છે. શારીરિક વિકાસ વગર માનસિક વિકાસ સંભવતો નથી. નબળા શરીરથી માનસિક વિકાસ જો સાધ્યો હોય તો તે અલ્પજીવી નીવડે છે. યુરોપ અને અમેરિકાની પ્રજાઓ રમતગમત દ્વારા શારીરિક અને માનસિક બન્ને વિકાસ સાધી રહી છે. એનો દાખલો જોઈને સ્વતંત્ર જાપાન પણ પ્રજા-શરીરના વિકાસ માટે રમતગમત દાખલ કરે છે. આપણા દેશમાં એથી ઉલટું છે. રમતગમતની કિંમત છેક ઓછી છે; બિલકુલ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. આ લક્ષણ આખા હિંદુસ્તાનનું છે. આપણે વાતોમાં આનંદમય બ્રહ્મની વાત કરીએ છીએ, પણ નિર્દોષ આનંદ સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ એકે ભોગવવા વખતે દૂર રહીએ છીએ, અને આખાયે જીવનને નિરાશાથી ભરેલું દેખીએ છીએ. શુદ્ધ રમતગમતથી શુદ્ધ આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે અને એથી શારીરિક તથા માનસિક બન્ને લાભ થાય છે એ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ. રમતની કિંમત આપણા લોકોમાં એટલી બધી ઓછી છે કે કાંઈ સહેજ કામ હોય તોપણ ‘એ કાંઈ રમતની વાત છે કે’ ‘એ કાંઈ નાના છોકરાની રમત નથી’ એવું બોલીએ છીએ. કોઈ માણસ કોઈ પણ જાતની રમત રમે તો એ પોતાનું નિત્યકાર્ય કે ધંધો ભૂલી જશે એમ ધરાય છે. નાના છોકરા કે જેમને રમવાનો સર્વથી વધારે હક છે તેમને પણ રમવા દેવામાં ઘણા માબાપ ત્રાસ

રમતનો મહિમા

આપે છે. બધો વખત રમતમા જ કાઢી નાખવો એવો આ લખાણનો હેતુ નથી, પણ બિલકુલ ન રમવું અને કામ જ કર્યા કરવું એ જે આપણા લોકોનો સ્વભાવ થઈ ગયો છે તે બતાવવાનો હેતુ છે. નોકરિયાત, વેપારી, કે ઘરમા રહેનારી સ્ત્રીઓ સર્વેની આવી માન્યતા છે રમતગમત અને બુદ્ધિવિલાસ એ બન્નેને માટે વેપારી વર્ગને સરખો તિરસ્કાર છે રમત રમનાર, અગર શુદ્ધ આનંદ કે વિનોદ કરનાર વેપાર ન કરી શકે એમ આપણો વેપારી વર્ગ માને છે. આ માન્યતા કેવળ અજ્ઞાનને આંધે જ છે. યુરોપ અમેરિકા અને જાપાન આપણા કરતા વેપારમા વધારે આગળ છે એટલુ તો દરેક માણુસ અને વેપારી કબુલ કરશે. આ જ લોકો આપણા કરતા સારી રીતે અને આપણા કરતા બહોળો વેપાર કરવા છતા રમતમા સારો સમય ગાળે છે અને કેટલીક રમતો તો એમને ત્યા રાષ્ટ્રીય થઈ ગઇ છે. જે રમતો રમતા આપણે છોકરાઓને રોકીએ છીએ તેવી રમતોમા વૃદ્ધો પણ એ દેશોમા ભાગ લે છે દીવસના અમુક ભાગમા કામ કર્યા પછી દરેક જણ થોડું રમે છે, ફરવા જાય છે, અને રજાના દીવસોમા આનંદ કરે છે. જે રમતોને આપણે નજીવી અને જીદગીમા નકામી ચીજ ગણી કાઢીએ છીએ એ રમતો દ્વારા એ દેશોમા લોકો પૈસા પણ ઉત્પન્ન કરે છે. રમતની કિંમત આપણા કરતા વધારે કાર્યકુશળ લોકોમા પણ બહુ ઉંચી છે. ક્રીકેટ આદિ રમતોથી આનંદ સાથે એકબીજા તરફ સહાનુભૂતિ અને માનસિક ઔદાર્ય કેળવાય છે એનો અનુભવ આપણી પ્રજાને છેક હમણા જ થવા માંડયો છે.

મુબાઇ જેવા મોટા શહેરોએ રમતની અગત્ય સમજવા માડી છે. અમદાવાદે પણ રમતની જરૂરીઆત સમજવાની છે. આપણી જૂની રમતો આપણે ખોઈ છે નવી દાખલ થાય છે એ આપણને ગમતું નથી છતા થોડા વર્ષથી અમદાવાદમા રમત તરફ અભિરુચી વધવા માડી છે. વેપાર તેમ જ જીવનના દરેક ક્ષેત્રોમા ઉદારવીરતા (sportsman's spirit) કેળવવાની ખાસ અગત્ય છે. ઘરની બહાર રમાતી દરેક રમત આ ગુણ ખીલવે છે, પરંતુ ક્રીકેટની રમતમા માણુસાઈ કેળવવાનો ખાસ ગુણ છે આ સંબધી લંબાણ કરવાનું આ સ્થળ નથી ઇન્ગ્લેન્ડ જેવી આપણા ઉપર રાજ્ય કરતી પ્રજા અને વેપારમા આપણા કરતા અનેક રીતે ચડે એવી પ્રજાની એ રાષ્ટ્રીય રમત છે. આ રમતમા થોડા વર્ષથી અમદાવાદ રસ લેતું થયુ છે એ શુભ ચિહ્ન છે.

૪૬ હૌઝે કુતુબ અથવા કાંકરિયા તળાવ

ક્રીકેટમાં આજથી પાચ વર્ષ પહેલાં ફક્ત શાળાના છોકરાઓ જ રસ લેતા. સાધારણ શહેરીઓને એમા કાંઇ રસ નહોતો. જો કોઇને રસ હોય તો તેઓ શાળાઓની મેચ થતી ત્યારે જોવા જતા. હાલ અમદાવાદમાં કેટલીક ક્રીકેટ કલબો નીકળી છે. એમાં હિંદુ જીમખાના મુખ્ય છે. હિંદુ, પારસી, મુસલમાન, પટેલ વગેરે કોમોએ ક્રીકેટ માટે પોતાની કલબો કરી છે. કેટલાક લત્તાઓએ પણ પોતાની ટીમ ઉભી કરી છે. શાળાઓમા જીતનારને જે કપ અને શીલ્ડ મળતા

ક્રીકેટ

એવાં કપ અને શીલ્ડ સામાન્ય લોકોની મેચ માટે પણ નીકળ્યાં છે. ક્રીકેટના એક શોખીન ગૃહસ્થ, રા. રમણિકલાલે પોતાના ભાઇના નામે 'ગોરધનદાસ કપ' બહાર પાડી અમદાવાદમા ક્રીકેટમાં જીતનાર કલબને એક વર્ષ માટે તે આપવો એમ નક્કી કર્યું છે સર ગિરજાપ્રસાદે પોતાના પિતા સર ચીનુભાઇ માધવલાલને નામે એક શીલ્ડ કાઢ્યું છે, જેને માટે અમદાવાદમા હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, વગેરે કોમોની એક પેન્ટેગ્યુલર મેચ રમાય છે. ક્રીકેટને માટે હાલ થોડા સમયથી એક મધ્યસ્થ સભા (Central Board) સ્થપાઇ છે. એ સભા ઉભી કરવાનું માન એના પ્રમુખ સર ગિરજાપ્રસાદ ચીનુભાઇ માધવલાલને છે. એમણે કેટલાક ઉત્તમ ખેલાડીઓ ભેગા કરીને એક બેરોનેટ ક્રીકેટ કલબ પણ કાઢી છે. અમદાવાદમા મુંબાઇની પેઠે કોમી ક્રીકેટ મેચો રમવાનો પ્રચાર થવા લાગ્યો છે. પરંતુ રમતમા કોમી તત્ત્વ દાખલ કરવા માટે આપણો દેશ હજી લાયક નથી. ક્રીકેટની રમતમા સર ગિરજાપ્રસાદની મહેનત અને રસથી અમદાવાદ ઠીક આગળ વધતુ જાય છે. એમના પ્રપિતામહ રણછોડલાલ છોટાલાલે અમદાવાદને આર્થિક ઉન્નતિ અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યના પાઠ શીખવ્યા. એમના પિતા સર ચીનુભાઇએ કેળવણી આદિ સત્કાર્યોમા પૈસો કેમ ખર્ચવો એ શીખવ્યુ; હવે અમદાવાદનુ માનસ સુધારવાનું બાકી હતું. સર ગિરજાપ્રસાદના શ્રમથી જો ક્રીકેટ વગેરે રમતોમાથી શુદ્ધ આનંદ લેતા અમદાવાદ શીખે અને એથી પશ્ચિમના દેશોની પેઠે એના ગુણ વધે, તો રણછોડલાલ છોટાલાલના કુટુંબે આજ સુધી કરેલી શહેરની સેવાઓમા એક અગત્યનો વધારો થાય. પરંતુ અમદાવાદને આ અગત્ય સમજતા હજી જરા વાર લાગશે.

ક્રીકેટની રમત અમદાવાદમા એક રીતે ઠીક જામેલી કહી શકાય; પરંતુ એને માટે જે મોટા મેદાન જોઇએ તે અમદાવાદમા નથી. શાળાઓએ

પોતપોતાના મેદાનો કરી લીધા છે પણ શહેરની પ્રજાને માટે એક પણ સારૂં મેદાન નથી. અમદાવાદની ક્રીકેટ મેચો કા તો કાકરિયે આવેલ રેલ્વેના મેદાનમાં અગર તો ગૂજરાત કૉલેજના મેદાનમા રમાય છે ભદ્રની અંદરના મેદાનમા પહેલા શાળાઓની મેચ રમાતી. હાલ ત્યાં માત્ર સામાન્ય મેચ રમાય છે સરકાર અને મ્યુનિસીપાલીટીએ મળીને ક્રીકેટ માટે જે બે ત્રણ નાના મેદાનની જરૂર છે તે શહેરની નજીક કાઢી આપવા જોઈએ

અમદાવાદમા બીજુ અગત્યનું કાર્ય અખાડાનું છે અખાડા સ્થાપવાનું પહેલુ માન રા અંબાલાલ પુરાણીને છે આજ સુધી શારીરિક કેળવણી માટે કેવળ સુપ્ત રહેલુ અમદાવાદ આમ ક્રીકેટ અને અખાડાની પ્રવૃત્તિઓમા જાગ્યુ છે

અખાડા

કેટલાક વર્ષોથી આ અખાડાઓએ કરેલું અગત્યનું કાર્ય હમણા થયેલી નડિયાદ વ્યાયામ પરિષદના અહેવાલ ઉપરથી સમજાય તેમ છે અમદાવાદમા હાલ નીચે પ્રમાણે નાના મોટા ૧૧ જાહેર અખાડા ચાલે છે–૧ સારંગપુર સાર્વજનિક, ૨ ભદ્ર; ૩ કાકરિયા, ૪ અચરતલાલ બોર્ડીંગ, ૫ ચિમનલાલ નગીનદાસ બોર્ડીંગ, ૬ પંચભાઈની–પોળ–સેવક–વ્યાયામશાળા, ૭ તળિયાની પોળ સાર્વજનિક, ૮ ટોકરશાની પોળ, ૯ ધનાસુતારની પોળ, ૧૦ દશાશ્રીમાળી, ૧૧ જૈન વીશાઓશવાળ આ બધા અખાડાઓમા થઈને બેથી અઢી હજાર માણસો વ્યાયામનો લાભ મેળવે છે, અને લગભગ બે હજારની હાજરી તો નિયમિત રહે છે આમાથી કેટલાક અખાડા બહુ સારૂં કાર્ય કરે છે અને એમની સ્થિતિ પણ સારી છે સારંગપુર સાર્વજનિક પાસે આશરે રૂા ૧૫૦૦)ની મુડી છે કેટલાક અખાડા હસ્તલિખિત માસિકો કાઢે છે સહકારી ભંડાર, (co-operative society), પુસ્તકાલય, રવિ–સભા (debating society), ખોળખેલ (camping), પર્યટન, સ્કાઉટીંગ, વગેરે કાર્યો પણ આ અખાડા કરે છે હાલ અમદાવાદના જીવનમા અખાડાનું સ્થાન મહત્ત્વનુ છે

શહેરોના જીવનમા ક્લબોને પણ અમુક સ્થાન હોવુ જોઈએ ક્લબોની સંસ્થાઓ અમદાવાદમા હજી જોઈએ એટલી સારી રીતે જામી નથી અમુક પરિસ્થિતિના જાહેર લોકો માટે કે અમુક નાતના લોકો કે અમુક કામ કરનારા લોકોને માટે ક્લબો હોય છે પોતાના કાર્યોમાથી પરવારી આનંદ અને રમત

ગમત માટે સાજે કે સવારે લોકો કલબોમા જાય છે. રમત અને આનંદ ઉપરાંત એક બીજાનો પ્રસંગ વધે, સહકાર વધે, ભાવ વધે, વિચારની આપ-લે થાય સહન કરવાની ટેવ વધે વિગેરે ઘણા ફાયદા આમા રહેલા છે. સાધારણ રીતે કલબમાં જનાર અને ઘેર બેસી રહેનારના માનસમા ફેર હોય છે. કલબમા જનાર કલ્પનાવાળો અને સહનશીલ હોય છે, ઘેર રહેનારો સંકુચિત દૃષ્ટિનો અને અસહિષ્ણુ હોય છે. આ વાત ઘણે અંશે સાચી છે. આપણે ત્યા કલબો નહોતી ત્યારે

કલબો

નાતવરા કે નાતની સભાઓ એ કામ કાંઈક અંશે સારતી. પરંતુ ત્યા બધી જાતના લોકોનો પ્રસંગ પડતો નહિં, અને અંગત રાગદ્વેષ કલબો કરતા નાતવરા જેવા પ્રસંગે વધારે દેખાઈ આવતો. પશ્ચિમની પ્રજાઓની તો એ ખાસ ખૂબી છે કે જ્યા ચાર પાચ લોકો જ રહેતા હશે ત્યા પણ એક કલબ હશે કલબ વગર એમને ચેન નહિં પડે. આ કારણથી એમનામા સહકારની વૃત્તિ અને દેશાભિમાન વધારે હોય છે. આપણે કલબોથી જેટલા દૂર ભાગીએ છીએ તેટલા સાકડા મનના થતા જઈએ છીએ કલબોની આ ઉપયોગિતા અમદાવાદ જ્યા સુધી બરોબર નથી સમજ્યુ ત્યા સુધી એના સ્વભાવની જગજાહેર સકુચિતતા જવાની નથી. ૭ સાત વાગે મીલમાથી છુટેલો માણસ પોળના ખૂણામા આવેલા ઘરમા આવીને પણ રીડ-પીકના હીસાબ ગણ્યા કરે કે રૂના ભાવના વિચાર કરે એ કદી પોતાનુ ને કુટુંબનું શરીર તો ન માચવી જાણે એટલુ જ નહિ પણ લાબે સમયે એના કામમા પણ ખાસ કંઈ વિશેષતા રહેવાની નહિ.

અમદાવાદની પ્રતિષ્ઠિત કલબ ભદ્રમા આવેલી ગૂજરાત કલબ છે. ઈ. સ. ૧૮૮૮ના માર્ચની અઢારમીએ એ કલબ સ્થપાઈ હતી ઈ. સ. ૧૯૦૫મા એણે પોતાનુ મકાન કર્યું આ કલબ કોર્ટની પાસે હોવાથી અને વકીલો એનો ખાસ ઉપયોગ કરતા હોવાથી શહેરના ઘણા ખરા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો એમા સભાસદ છે છતા તે એક વકીલ કલબ જેવી થઇ ગઇ છે. કલબ પાસે ભડોળ સારૂ છે. કલબમા દરેક વિલાયતી રમતોની સગવડ છે. છાપા આવે છે અને ચાહપાણીની સગવડ પણ સારી છે. આ સિવાય ખાનપુરમા આવેલી રીફોર્મ કલબ; મરચટસ કલબ; મ્યુઝિક કલબ પારસી જીમખાના કલબ, યગ મેન્સ એસોસીએશન, યગ મેન્સ મોહોમેડન એસોશીએશન; મેડીકલ જીમખાના વગેરે કલબો છે. કેમ્પમા અમદાવાદ જીમખાના કલબ છે એમા ખાસ કરીને યુરોપિયનો છે. આ કલબોના નિયમોમા

કે આવકની લાગતમા ઉતરવાની જરૂર નથી. બેગા મળવા માટે ખાસ મકાન ન હોય એવી કલબો પણ અમદાવાદમા થતી જાય છે

સ્ત્રીઓને માટે ઍાર્લિક્રટ રોડ ઉપર આવેલી લેડીઝ કલબ છે. આનો ઉપયોગ શહેરની સ્ત્રીઓથી બરાબર થઈ શકતો નથી જૂના રિવાજ આડે ન આવતા હોય તોપણ કલબની જગ્યા ગાડીઘોડાવાળાને જ ફાવે એવી છે. રા. બા. ભોળાનાથ સાગભાઇએ લીટરરી ઇન્સ્ટીટયુટ માટે મકાન આપેલુ એ જ લેડીઝ કલબનું મકાન છે. એમા પુસ્તકાલય પણ છે. અમદાવાદની સ્ત્રીઓ આનો રસપૂર્વક લાભ લે અને એમા બધા ભાગ લઇ શકે એવી રચના એના સંચાલકો કરે તો આ સસ્થા અમદાવાદમા બહુ ઉપયોગી થઇ પડે સ્ત્રીઓની સંસ્થાઓ હવે વધતી જાય છે. પણ એમા લેડીઝ કલબના જેવા રમતગમતના સાધનો હોતા નથી મહિલા મડળ જેવી સંસ્થા સ્ત્રીઓ માટે કાર્ય કરે છે. દરેક નાતોમા પણ કલબ જેવી સસ્થાઓ થતી જાય છે. આવી સસ્થાઓમા એકલા ભાષણો ઉપરાત રમતગમતના સાધન ગ્ખાય તો સ્ત્રીઓના શરીર સુધરે. નાતોને પોતાની વાડીઓ હોવાથી મકાનની પચાત પડે તેમ નથી. હાલ સ્ત્રીઓની આવી સંસ્થાઓ દર

સ્ત્રીઓની સસ્થાઓ

વર્ષે ગરબા કરવામા વિનોદ માને છે ગરબા પણ ઓછી મહત્ત્વની વસ્તુ નથી. ગૂજરાતમા સ્ત્રીઓના આનંદવિનોદની આ એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે બીજા કોઇ પ્રાતમા ગરબા જેવી કોઇ રમત નથી ગરબાના અનેક પ્રકારમા આપણી પ્રાચીન નૃત્ય કલાને આપણે થોડુ રૂપાતર કરી સાચવી રાખી છે આ વિનોદ અમદાવાદમા ગઇ સદીમા જરા નરમ પડયો હતો. પણ હાલ ખૂબ ખીલતો જાય છે એમા નવીનતા અને વિવિધતા પણ ખૂબ આવતા જાય છે નવરાત્રમા ગરબા પોળેપોળે ગવાતા ને હાલ ગવાય છે મોઢાદરા નાગર સ્ત્રી સમાજ, મહિલા મંડળ વગેરે સંસ્થાઓનું ગરબાનું ધોરણ ઉચું અને આકર્ષક છે

ગરબા

હિંદુઓમા પર્વને દીવસે થતા મેળા અને મુસલમાનોમા ઉરસ એ પણ આનંદના દીવસો છે. આવા દીવસોમા પહેલા બહુ રમત ગમતો થતી અને લાખો માણસ મળતા. હાલ પણ માણસો પ્રમાણમા ઠીક ભેગા થાય છે, પરંતુ રમત ગમતો સાધારણ હોય છે અને દેશી કરતા વિલાયતી રમકડાની દુકાનો વધારે હોય

છે. નાના છોકરાંને આ મેળામાં ઘણો જ આનંદ આવે છે. શ્રાવણ મહિનાના બધા સોમવારે મેળા ભરાય છે. પહેલા સોમવારે બિલ્લાઠીના બાગમાં મહાદેવ છે તે જગ્યાએ મેળો ભરાય છે; બીજા સોમવારે જમાલપુર દરવાજા બહાર કાશીવિશ્વનાથના મંદિર પાસે શાહવાડીનો મેળો ભરાય છે; ત્રીજા સોમવારે કાંકરિયા તળાવથી પૂર્વે આવેલા જગન્નાથ તથા એનાથી દૂર આવેલા સુખરાય મહાદેવનો મેળો ભરાય છે. એમાં ઘણા લોક કાંકરિયા સુધી જઇને જ પાછા આવે છે. શ્રાવણની અમાવાસ્યાને દીવસે અસારવા મેળો ભરાય છે. શ્રાવણ વદ સાતમ અને આઠમે–શીતળાસાતમ અને કૃષ્ણ જન્માષ્ટમીને દીવસે–દિલ્હી દરવાજા બહાર હઠીભાઇની વાડી પાસે મેળો ભરાય છે; એને ભીમનાથ એને ખડ્ગધારેશ્વરનો મેળો કહે છે. ભાદરવા સુદ આઠમે ધ્રોઆઠમનો મેળો પણ ત્યા જ ભરાય છે. દશેરાને દીવસે કાંકરિયે મેળો ભરાય છે; ત્યા શમી પૂજન થાય છે અને રાખડીઓ છૂટે છે. માણેકઠારી (આસોની) પુનમે સારંગપુર દરવાજા બહાર રણછોડજીનો મેળો ભરાય છે. કારતક સુદ પડવા (નવા વર્ષ)ને દીવસે ગોમતીપુરમા નરસિંહજીનો મેળો ભરાય છે. આષાઢની અમાસે દધિચિ ઋષિના માહાત્મ્ય માટે દૂધેશ્વરનો મેળો ભરાય છે, અને આષાઢી પુનમે નરોડાની સડકે ધનુષધારી માતાનો મેળો ભરાય છે. ચૈત્ર મહિનામા રામનવમીનો મોટો મેળો સ્વામીનારાયણના મંદિરમા ભરાય છે. કારતક સુદ નવમીને દીવસે અન્નકૂટ વખતે અસારવામા આરજીનો મેળો ભરાય છે. ભાદરવા સુદમા ઋષિ પંચમીએ સપ્તર્ષિને આરે એક મેળો ભરાય છે. આષાઢ સુદ બીજે રથજાત્રા નીકળે છે. જમાલપુર દરવાજા બહાર આવેલા જગન્નાથજીના મંદિરમાથી ત્રણ રથ નીકળીને આખા શહેરમા ફરે છે એ વખતે બાવા વગેરે લોક તહેવારની રમતો તથા અખાડાના ખેલ કરે છે. આ રથજાત્રાનો રિવાજ અમદાવાદમા જગન્નાથપુરી તરફથી આવેલા કોઈ હનુમાનદાસજી તરફથી ઈ. સ. ૧૮૬૫થી શરૂ થયો છે એમ ગેઝેટીયરમા લખેલું છે. કાતરક મહીનામા દેવઉઠી એકાદશીને દીવસે નદી કિનારે સવારે ઘણા લોક નહાવા જાય છે ત્યા મેળા જેવું થઇ રહે છે. એજ માસની પૂર્ણિમાને દીવસે જમાલપુર દરવાજા બહાર જૈનોનો સિદ્ધાચલપટનો ઉત્સવ થાય છે અને તે દીવસથી જૈનોમા યાત્રા શરૂ કરી શકાય છે. જે સિદ્ધાચલ શત્રુંજયની યાત્રા ન કરી શકે તે અહીં દર્શન કરી ચલાવી લે છે.

હિંદુ મેળા

મુસલમાનોના ઉરસો પણ ઘણા થાય છે. ઉરસ વખતે મુસલમાન

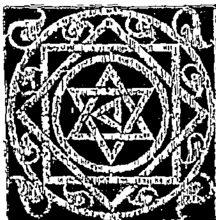
લોકો પણ ઉત્સવ જેવું કરે છે ઈદના તહેવારોને દીવસે ખાસ ઉત્સવ જેવું હોય છે મુહર્રમના દીવસે તાબુત નીકળે છે ત્યારે શહેરના ઘણા મુસલમાન ભેગા થાય છે અને હિંદુઓ પણ જોવા જાય છે કેટલાએક હિંદુ

ઉરસો

આ તાબુતની બાધા રાખે છે તાબુત પહેલા કેટલાક દીવસથી ઘણા લોક વાઘ વગેરેના વેશ કાઢી ગમ્મત કરે છે

મુસલમાન લોકોના ઉરસોમા શાહ આલમ સાહેબનો ઉરસ સૌથી મોટો છે અને એ ત્રણ દીવસ સુધી ચાલે છે ગઈ સદીના અંત સુધી શાહ આલમ સાહેબના ઉરસમા આશરે પચાસ હજાર માણસો ભરાતા તા ૨૦ મી જમાદી ઉલ આખરના દીવસથી ત્રણ દીવસ સુધી આ ઉરસ ભરાય છે એમા કાઠીઆવાડ, ખભાત, સુરત, અને છેક મુબાઈથી લોકો આવે છે બીજા ઉરસો આટલા મોટા પ્રમાણમા થતા નથી તા ૨૮ મી જમાદી ઉલ આખરને દીવસે અસારવામા દાઉદી વહોરાઓના વડા મુલ્લા કુતુબુદ્દીનના માનમા ઉરસ ભરાય છે આ મેળો પણ ત્રણ દીવસ ચાલે છે તા ૨૭ જમાદી ઉલ અવલને દીવસે રખિયાલમા મતીકશાબાનો ઉરસ ભરાય છે એમા બહુ લોક થતા નથી તા ૧૪ શાબાનને દીવસે સરખેજમા શેખ અહમદખટ્ટુગજ બક્ષનો ઉરસ ભરાય છે, અને તા ૧૦ મી જમાદી ઉલ અવલને દીવસે એ જ ઠેકાણે બાબા અલી શેરનો ઉરસ થાય છે આ બન્ને ઉરસો ત્રણ દીવસ ચાલે છે તા ૨૭ મી જમાદી ઉલ અવલને દીવસે પાનકોરના નાકા આગળ પીરમહમદશાહનો ઉરસ થાય છે તા ૮ થી રબીઉલ આખરને દીવસે માણેકચોકમા અમદાવાદના સ્થાપક બાદશાહ અહમદશાહનો ઉરસ થાય છે તા ૧૦ અને ૧૧ રબીઉલ આખરના દીવસોમા જમાલપુર દરવાજે પીરાનપીર સાહેબનો ઉરસ થાય છે બીજા ઉરસો ઘણા થાય છે પણ મુખ્ય આટલા છે

અમદાવાદનો સમાજ વિનોદ અને આનદ કેળવતા શીખે એ ઘણુ અગત્યનું છે સમાજના પ્રવાસ નિકટ્ટેશી હોના જોઈએ એ બનાને જોર આપવા માટે શારીરિક અને માનસિક સપત્તિની પણ જરૂર પ એકલી તીજોરીમા રહેનારી સપત્તિથી તીજોરીની ધાતુ જેવુ જ માનસ બની જાય એ સ્વભાવિક છે રમતગમતનો આનદ શારીરિક અને માનસિક બન્ને લાભ આપે છે, એ ફરી લખવાની જરૂર નથી જૂના મુદ્દાની વાત નાગરિકો કાગળમા ફરી ફરીને લખે છે એમ લખવુ પડ્યુ છે લોકજીવનની ખરી ઉન્નતિ માટે આ વાત ઉપર જેટલો ભાર મૂકીએ તેટલો થોડો છે

પ્રકરણ બત્રીસમું

વેપાર–ઉદ્યોગ

> ગઈ બાદશાહી ઘણા દિવસથી પણ ગાદે રંગ રાખ્યો રે
> બાંધી આશાત્રણ નામે શેહેરને ધંધો રોજગાર રાખ્યો રે.
>
> —નવલરામ—

અમદાવાદના વેપાર–ઉદ્યોગને માટે જો બધુ લખીએ તો આજે કોઇ માનશે ? યૂરોપ કે અમેરીકાના સર્વથી વેપારી બુદ્ધિવાળા દેશના પાટનગરના વેપાર–ઉદ્યોગ માટે જે કાંઇ કહેવામાં આવે, તેવું તે સમયની દુનિયાના પ્રમાણમાં, અને તે સમયના સંજોગોમાં અમદાવાદના વેપાર–ઉદ્યોગ માટે કહી શકાય. હાલ અમદાવાદે એ પ્રાચીન સ્થાન ગુમાવી છે તેના કારણોમા ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ યૂરોપાદિ પરદેશોની વાત જવા દઇએ તો હિંદુસ્તાનમા આજે પણ અમદાવાદે પોતાની પ્રાચીન પ્રવૃત્તિને હાલના સંજોગો પ્રમાણે, પ્રમાણમાં સર્વોપરી પદે રાખેલી છે. આના કારણો આખા ગૂજરાતના વેપારના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, પરંતુ અહીં અમદાવાદને લગતી ખાસ બાબતોનો વિચાર માત્ર કરીશુ.

અમદાવાદ વસ્યા પહેલા ઘણા પ્રાચીન કાળથી ગૂજરાત વેપાર–ઉદ્યોગમા ઘણો આગળ વધેલો પ્રાંત હતો.[1] યૂરોપની પ્રજાઓ જ્યારે ઉગતી હતી ત્યારે

(૧) ગૂજરાતની વેપારી પ્રવૃત્તિ માટે ફરગ્યુસન લખે છે : "That from the Christian era to the present time the inhabitants of this country

અમદાવાદ વસ્યા પહેલાની સ્થિતિ

હિંદુસ્તાનમા અનેક ઉદ્યોગો સારી રીતે ખીલેલા હતા યુરોપીય પ્રજાઓની જાગ્રતિ પહેલા પણ હિંદુસ્તાને જાહોજલાલીનું મધ્યાહ્ન જોયુ હતું. હિંદુસ્તાનના લોકો દરિયો ખેડતા, નાણાની ઉથલપાથલ કરતા, જમીન અને દરિયા વાટે હજારો ગાઉ માલ મોકલતા અને હજારો ગાઉથી માલ દેશમા લાવતા. યુરોપની પ્રજાઓ કપાસ શુ છે એ સમજતી પણ નહોતી તે વખતે હિંદુસ્તાને ઉંચા ઉત્તમ જાતના કપડા તૈયાર કરેલા છે, અને હિંદ બહાર એ કપડા સોનાને ભાવે વેચાયા છે

એ હિંદુસ્તાનમા વેપાર-ઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિઓ માટે કયો ભાગ વધારે આગળ પડતો હતો એ હવે છાનું રહેલુ નથી ઇસુખ્રીસ્તની સનની શરૂઆત પણ નહોતી થઈ તે વખતથી સોમનાથ, ભરુચ અને સોપારા મોટા બંદરો હતા ઉત્તરમા કાબુલ અને સમરકંદ, કનોજ અને કોસાબી, પૂર્વમા ચંદેરી અને બીજમા, અને દક્ષિણમા માલખેડ અને દેવગિરિથી આ બંદરોએ માલ ચડવા માટે આવતો ચીન, જાવા, અને સુમાત્રા, એ ત્રણ બંદરોએ ઇરાન અરબસ્તાન અને રૂમના માલ આવતા અને પાછા ચડતા આ બંદરમા ઘર કરી રહેલા વેપારીઓના વહાણો પૂર્વગોળાર્ધના બધાયે મહાસાગરોમા ઘૂમતા. જૂનાગઢ, વલભીપુર, અને અણહિલવાડ પાટણ જેવા શહેરો એક વખત આ બંદરોને જીવન આપનારા કેન્દ્રસ્થાનો હતા દશમી સદીમા જ્યારે અણહિલવાડનો સૂર્ય ચઢતો હતો, ત્યારે સોપારાને બદલે ખંભાત વધતુ હતુ એ અણહિલવાડથી ભરુચ, અને ખંભાત જવાના મહામાર્ગ ઉપર અને ઉત્તર હિંદથી ખંભાત અને કાઠીઆવાડ જવાના મહામાર્ગ ઉપર આવેલુ આશાપલ્લી નામનું શહેર વેપારીઓથી ઉભરાતુ હતુ. આશરે પાચ સદીઓ સુધી અણહિલવાડ હિંદમા પ્રથમ પંક્તિનુ શહેર રહ્યુ, અને ભરુચ, ખંભાત, વેરાવળ પ્રથમ પંક્તિના બંદરો રહ્યા એ ત્રણ જગ્યાએ જનારા રસ્તાના મધ્યબિંદુ જેવુ આશાવલ અગર કર્ણાવતી નગર એ સમયે પણ વેપાર-ઉદ્યોગનું સ્થળ હતુ તે આગળ સપ્રમાણ જોયુ છે

ઇ. સ. ૧૪૧૧ મા અણહિલવાડને બદલે આશાવલ આગળ નવુ પાટનગર

were the most essentially commercial and enterprising of all races of India—Fergusson's Ahmedabad p. 69

ઉભું થયુ. એટલે અણહિલવાડની બધીયે પ્રવૃત્તિઓ ગૂજરાતના એ નવા પાટનગર અમદાવાદમાં આવી. વેપારના ક્ષેત્રમાં એના સ્થાનનું પ્રાચીન મહત્ત્વ હવે સોગણુ વધ્યું છે. એની પ્રવૃત્તિઓ હવે સર્વતોમુખી બની છે. અમદાવાદ વસ્યુ ત્યારે યૂરોપીયનોને હિંદુસ્તાન ક્યા આવ્યુ તેની ખબર નહોતી હિંદુસ્તાનમા સોનાના ઢગલા મળે છે એમ યૂરોપીયનો સમજતા અને હિંદુસ્તાન શોધવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કરતા. દરીઆઇ મુસાફરીમા બહુ દીવસે જમીન દેખે તો તેને હિંદુસ્તાન ધારતા! એમ હિંદ શોધવા નીકળેલા કોલંબસે અમેરીકા શોધ્યો અમદાવાદ વસ્યું ત્યારે પૂર્વના સમુદ્રોમા યૂરોપીયનોનો સચાર નામનો જ હતો. આ સમુદ્રોમા એ સમયે આરબો અને ગૂજરાતીઓ જ સર્વોપરી હતા પંદરમી સદીના પાછલા ભાગમા ફીરંગીઓ[૨] હિંદી મહાસાગરમા વધારે આવવા લાગ્યા પરતુ અમદાવાદનો સુલતાન મહમુદશાહ સત્તામા હતો ત્યા સુધી એ મહાસાગરમા એમનુ જોર વ્યાપ્યુ નહોતુ એ વખતે અમદાવાદની બાદશાહીનો પીપલધ્વજ પૂર્વના મહાસાગરમા બધે ઘુમતો અમદાવાદ વસ્યુ ત્યારે ઇન્ગ્લેન્ડને સમુદ્રની રાણી (mistress of the sea) નુ પદ મળ્યુ નહોતું. ગૂજરાતનુ એ પદ પંદરમી સદીમાં હિંદી મહાસાગરમા સિદ્ધ થયુ હતું એવા પ્રાચીન કાળથી વેપારની જ પ્રવૃત્તિને માટે આગળ પડેલા ગૂજરાતનુ પાટનગર અમદાવાદ થયુ. પરદેશી વેપારીઓ ગૂજરાતને અને હિંદના કેટલાક ભાગને ખંભાતના મહારાજ્ય તરીકે અને ગૂજરાતના બાદશાહને ખંભાતના રાજા અને અમદાવાદને ખભાતના મહારાજ્ય તરિકે ઓળખતા ઇન્ગ્લેન્ડના ઇતિહાસકારો જે ગર્વથી એલિઝાબેથના સમયમા લંડનને દુનિયાનુ બજાર કહેતા તે જ ગર્વથી તેના સમકાલીન અકબરના સમયમા એનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર અબુલ ફજ્લ અમદાવાદને દુનિયાનુ બજાર કહે છે પરતુ ખરી રીતે લંડનની પણ પહેલા અમદાવાદ દુનિયાનુ બજાર થઇ ચુકયુ હતું ઇન્ગ્લેન્ડમા વેપાર-ઉદ્યોગના ઠેકાણા

સ્વતંત્ર બાદશાહી વખતની સ્થિતિ

[૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૨૫૨ નોંધ ૭ 'It was not till 1538 that, settled at Diu as lords of the sea the Portuguese secured the greater part of the profits that formerly enriched the merchants of Ahmedabad "

નહોતા તે પહેલા અણહિલવાડ વેપા ની રોશ ઉપર હતું, અને અમદાવાદને તો જન્મથી જ એ વારસો મળ્યો હતો હાલના લીવરપુલ કે હેમ્બર્ગના કેન્દ્રસ્થાન-લંડન કે બર્લીનની પેઠે, ભરૂચ, ખભાત પાછળથી સુરત અને બીજાં અનેક ગૂજરાતી બંદરોનું એ કેન્દ્રસ્થાન હતુ ચોરાશી બંદરના વાવટાનું એ મધ્યબિંદુ હતું ગૂર્જર દેશની લક્ષ્મીના ચોરાશી ઘોડાના રથની જાણે લગામ અમદાવાદમા હતી

સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમા અમદાવાદની આ સ્થિતિ હતી મોગલાઇમા દરિયાનુ સ્વામિત્વ હાથથી ગયુ હતું પરતુ વેપારના મોટા મથક તરીકે અમદાવાદનું સર્વોપરી પદ હિંદુસ્તાનમા કાયમ હતું મોગલાઇ સમયમા પણ દુનિયાના મોટા શહેરોની સાથે બેસી શકે એવી સ્થિતિ અમદાવાદની હતી હાલના અમદાવાદને જોઈ કદાચ કોઇના મનમા આ બાબત શકા થશે કોઇને લાગશે કે આ તો અતિશયોક્તિ છે પરતુ એ માટે એટલુ જ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે અમદાવાદની આવી મોટી જાહોજલાલી પદર સોળ અને સત્તરમી સદીમા હતી એ સમયે યૂરોપ અને અમેરીકામા શુ સ્થિતિ હતી તે સરખાવવાથી સમજાશે કે આ વાતમા અતિશયતા નથી અઢારમી સદીના યૂરોપમા પ્રગતિની ત્વરા વધતી ગઈ, જ્યારે અમદાવાદમા એ સદીનો ઉત્તરાર્ધ બેસતા પહેલાથી જ ભારે અવ્યવસ્થાથી પ્રગતિ અટકી ગઈ હતી પદરમી અને સોળમી સદીમા અમદાવાદ એક મોટા સ્વતંત્ર મહારાજ્યનુ પાટનગર હતુ હિંદુસ્તાનના વહાણવટાના ઇતિહાસમા દરિયા ઉપર પરદેશીઓ સાથે યુદ્ધ કરી થોડી ઘણીયે સત્તા જો કોઇએ જાળવી હોય તો કેવળ એ મહારાજ્યે જ જાળવી હતી એટલે સમકાલીન ઇતિહાસની તુલનાથી અમદાવાદને એ સમયે વેપારમા સર્વોપરી પદ આપીએ એને અતિશયોક્તિ માનવાનું કારણ નથી એને અતિશયોક્તિ માનીએ તો એ ફક્ત આપણી હાલની પરતંત્ર સ્થિતિને લીધે ઉત્પન્ન થએલુ અજ્ઞાન અને ભાગી મનોદશા સૂચવે છે

અઢારમી સદી અને ઓગણીસમી સદીનો કેટલોક અવ્યવસ્થા અને અશાંતિનો કાળ કાઢી નાખીએ તો સામાન્ય વેપારઉદ્યોગના ઇતિહાસમા અમદાવાદે હિંદુસ્તાનમા સર્વોપરી પદ અસલથી કાયમ રાખ્યુ છે એમ કહી શકાય કોઈ કહેશે કે હિંદુસ્તાનમા હાલ મુંબાઇ, કલકત્તા મદ્રાસ રગુન આદિ શહેરો અમદાવાદ કરતા મોટો વેપાર ખેડે છે આ શકાનુ સમાધાન

થઈ શકે તેમ છે. એ ચારે શહેરો બ્રીટીશ સામ્રાજ્ય હિંદુસ્તાનમા જન્મ્યું ત્યાર પછી વધેલાં છે; એ ચારે શહેરો હિંદુસ્તાનના મોટા મોટા પ્રાંતોની રાજધાની છે; એ ચારે શહેરો જાતે જ બંદરો છે. આ કારણોને લીધે ત્યાં વસ્તી મોટી થઈ છે. મુબાઇ અને કલકત્તામા અમદાવાદ કરતા ચારગણી વસ્તી વધારે છે, અને મદ્રાસમા બેવડી છે. આ ચારે શહેરોના વેપારમા દેશી તત્ત્વ કેટલુ અને પરદેશી તત્ત્વ કેટલુ છે એ વિચારવા જેવું છે. મુબાઇ સિવાય બીજાં ત્રણે શહેરોનો વેપાર મોટે ભાગે પરદેશીઓના હાથમા છે. મુબાઇમા પરદેશીઓ સાથે ફક્ત ગૂજરાતીઓ જ સફળ હરીફાઇ ઠીક અંશે કરી શકયા છે. મુબાઈ સુદ્ધા એ બધા શહેરોના દેશીઓને હાથે ચાલતો વેપાર એ શહેરોના વતનીઓનો નથી. મુબાઈના વેપારીઓ મુંબાઈના નથી ગૂજરાત કાઠીઆવાડ અને કચ્છના છે. કલકત્તાના વેપારીઓ બંગાળીઓ નથી, મારવાડીઓ અને ગૂજરાતીઓ છે. મદ્રાસનો વેપાર જે થોડો દેશીઓના હાથમા છે તેમા મોટો ભાગ ગુજરાતીઓ અને મારવાડીઓના હાથમા છે.[3] આ બાબતમા અમદાવાદ જેવો દાખલો આખા હિંદુસ્તાનમાં જડે એમ નથી. અમદાવાદની અસલની સ્થિતિ પ્રમાણે તો ઉપરોક્ત પ્રાંતીય રાજધાનીઓ કરતા અમદાવાદની સ્થિતિ મોટી હતી જ, પરંતુ આજે અમદાવાદ મોટા પ્રાંતની રાજધાની નથી એટલે ગવર્નરને રહેવાની જગ્યા નથી. એની વસ્તીના પ્રમાણમા એનો વેપાર-ઉદ્યોગ કેવો અને કેટલો છે તે પ્રત્યક્ષ હોવાથી વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ ખાસ નોધવાનુ તો એ છે કે અમદાવાદનો વેપાર કોઇ પરદેશીના હાથમા નથી, પણ અમદાવાદીઓના જ હાથમા છે. શરાફી કે મીલઉદ્યોગ કે બીજો કોઇ પણ ધંધો અમદાવાદીઓના હાથમા છે. થોડા સમય ઉપર મોર્ડન રીવ્યુમા એક ગૃહસ્થે કલકત્તામા મીઠાઇથી માંડી મીલ સુધીનુ બધુ કામ બંગાળી નહિ પણ પર પ્રાંતીઓ કરે છે તે માટે અસરકારક લેખ લખ્યો હતો. અમદાવાદમા એ ફરિયાદ છે જ નહિ હિંદુસ્તાનમા પરદેશી અને પરપ્રાંતીય લોકો કોઇ પણ શહેરના વેપારમા ઓછામા ઓછા પેસી શકયા

અમદાવાદનો વેપાર અમદાવાદીનો છે

[૩] મદ્રાસમા છેક કલકત્તા જેવું નથી. શરાફીનું કામ મોટે ભાગે ચેટી શરાફોના હાથમા છે. જે ગૂજરાતીઓના હાથમા ત્યાંનો વેપાર છે તે પણ કેટલાક તો પેઢીઓથી ત્યાના વતની થઈ ગયા છે. મુંબાઈમા પણ કેટલાક કચ્છીઓ વતની થઇ ગયા છે.

હોય તો તે અમદાવાદમા જ છે. આ દૃષ્ટિએ અમદાવાદનું સ્થાન વેપારમા આખા હિંદમા સર્વોપરી છે એમ કહેવામા વાંધો નથી હાલનો તો અમદાવાદનો વેપાર ઉદ્યોગ નજરે જોઈ તે અમદાવાદના લોકોના જ હાથમા છે તે પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી સિદ્ધ થાય છે પૂર્વે આવી ગયેલા પરદેશી મુસાફરોના અમદાવાદના વર્ણનો કેટલાક આગળ આપ્યા છે, તેમ જ તવારીખના ગ્રંથોમા જે વર્ણનો છે તેના શબ્દ પ્રમાણથી પણ આ વાત સિદ્ધ થાય છે એમ માની શકાય પ્રાચીન કાળથી વેપારમા આગળ પડતા દેશની રાજધાની અને તે સમયે બીજા દેશો એટલા આગળ વધ્યા નહોતા એ બધુ જોતા અનુમાનથી પણ અમદાવાદ વેપારમા પહેલેથી સર્વોપરી હશે એમ ફલિત થાય છે બીજા શહેરોના વર્ણનો સરખાવીને પણ એ પદ સિદ્ધ થઈ શકે છે આવી રીતે ચારે પ્રમાણોથી અમદાવાદનું વેપારમા સર્વોપરી પદ નક્કી કરી શકાય તેમ છે

વેપારી માર્ગો અને અમદાવાદનુ સ્થળ

અમદાવાદ જીલ્લાના વેપારના સ્થળોની ચડતી પડતીનુ વર્ણન કરતા અમદાવાદ ગેઝેટીઅરનો કર્તા લખે છે કે પુરાણા વખતથી વેપારની ખાસ જગ્યા ધોળકા હતું એમ લાગે છે એ જ જગ્યાએ નોંધમા અલ ઇદ્રીસીનો ઈ. સ. ૧૧૫૦નો ધોળકા આસાવલ વગેરેનો ઉલ્લેખ ટાંકેલો છે આપણે આગળ જોયુ તેમ આશાવલ અગર કર્ણાવતી બારમી સદીમા પણ વેપારનુ સારૂ સ્થાન હતુ ધોળકા બારમી સદીના પાછલા ભાગમા વધેલુ પરંતુ આશાવલથી એ વધ્યુ હોય એમ માનવાને આધાર નથી આશાવલની સ્થિતિ માટે એ ત્રણ ફારસી-અરબી ઉલ્લેખો સિવાય મોટે ભાગે અજ્ઞાન ચાલ્યુ આવ્યુ છે તેનુ જ એ કારણ છે આગળ અમદાવાદના સ્થાનની વેપારી મહત્તા વિશે લખતા એ જ લેખક લખે છે કે પ્રાચીન રાજ્યની શરૂઆતમા અમદાવાદ જીલ્લાના અમદાવાદ અને ધોળકા એ બે ગામોમા જીલ્લાના બીજા ગામોના કરતા પ્રમાણમા વેપારનો ઓછો વધારો થયો ધોળકા ખંભાતના મહામાર્ગ ઉપર હતુ છતા એમ થયુ એમ લખે છે અમદાવાદ માટે લખે છે કે "એની સમૃદ્ધિ તો રાજદરબાર અને લશ્કરના રહેઠાણને અંગે જ હતી એને કુદરતનો એકે ફાયદો નહોતો કોઈ મોટા ભૂમિવિભાગનુ એ દ્વાર નહોતુ કે જેથી ત્યા વેપારીઓની અવરજવર રહે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ રાજમાર્ગ ઉપર એ નહોતુ હિંદુ વેપારીવર્ગમાથી કોઇનુ એ ધાર્મિક સ્થળ નહોતુ એની નદી એના મુખ આગળ પણ નાની હોડીને

તરાવી શકે એવી નહોતી. એના મધ્યાહ્ન સમયમા પણ એનું બંદર (ખંભાત) સગવડ વગરના બાવન માઇલ લાંબા રસ્તાને છેડે હતું. એનો સુંદર કીનખાબ આજુબાજુના જે દેશી રાજ્યોમા મોટે ભાગે ખપતો તે રાજ્યો પડી ભાગ્યાં. એનો હલકો સુતરાઉ માલ વીલાયતની હરીફાઈ આગળ ટકી શકયો નહિં એટલે એનો એક વખતનો મોટો વેપાર આસપાસના શહેરોમાં વહેંચાઇ ગયો અને ફરી વધી શકયો નહિં."

ગેઝેટીઅરના આ લખાણમા કેટલુક સત્ય છે, પરંતુ સાથે કેટલોક ભ્રમ ઉત્પન્ન કરાવે તેવું છે. અમદાવાદની જગ્યાને કુદરતનો એકે લાભ નથી એ ખરૂ છે. કોઇ મોટા પ્રદેશને માટે એ વેપારનુ બારુ નથી એ પણ ખરૂ છે રાજધાનીને લીધે એની ખાસ સમૃદ્ધિ હતી એ પણ કાઇક અંશે ખરૂ છે પરંતુ રાજધાનીને લીધે અસલથી જ એવા જન્મસિદ્ધ વેપારી-બુદ્ધિવાળા લોકો અમદાવાદમા આવીને વસ્યા કે એ લોકે રાજ અને લશ્કર ગયું છતા વેપાર પડવા ન દીધો એ ગેઝેટીઅરનો કર્તા ભૂલી જાય છે. ધોળકાને એ ખભાતના મહામાર્ગ ઉપર મુકે છે તે ખરૂ છે. પરતુ પહેલા આશાવલ અને પછી અમદાવાદ પણ એ જ મહામાર્ગ ઉપર હતુ એ તે ભૂલી જાય છે. આશાવલ અને અમદાવાદ ઉત્તર અને ઈશાન ખૂણા તરફથી આવતા વેપારી માર્ગોનુ મળવાનુ ખાસ સ્થાન છે. એટલુ ધ્યાન રાખવાનું છે કે કાઠીઆવાડમા જવાનો વીરમગામવાળો રસ્તો પાછળથી ચાલુ થયેલો છે. કાઠીઆવાડમા જવાનો કુદરતી રસ્તો ઉત્તરમાથી આશાવલ થઇને ધોળકાને રસ્તેથી જવાનો છે. દિલ્હી અને કનોજથી બંદરો તરફ જતા રસ્તા પાટણ અને ઉદેપુર આગળથી જતા. એ રસ્તા ભરુચ ખંભાત કે કાઠીઆવાડ જતા ત્યારે વચમા આશાવલ આવતું. ખાસ કરીને પાટણથી ભરુચ જતા એ રસ્તે જ જાઇ શકાતુ પરતુ પાટણ વધ્યા પછી ભરુચ કરતા ખભાતનુ બદર વધારે વપરાવા માડયુ એટલે આશાવલ અને અમદાવાદ મહામાર્ગ ઉપર તો હતા જ પરંતુ એ કારણથી જ એમનો વેપાર મોટો હતો એમ ખાસ કહી શકાય તેમ નથી. અમદાવાદનો વેપાર કાંઈક અંશે પ્રથમ એ કારણથી, પછી રાજધાનીના કારણથી અને પાછળથી અમદાવાદના લોકોના સાહસ માત્રથી જ વધ્યો છે એમ માનવામા કાઇ અસત્ય નથી. ગેઝેટીઅરનો વિદ્વાન કર્તા લખે છે તે સમયે તો અમદાવાદની હાલની પ્રગતિની ઝાખી શરૂઆત માત્ર હતી. એટલે એમણે ગણાવ્યા છે તે બાધા છતા અમદાવાદે પ્રગતિ શી રીતે કરી, અને એમા લોકોનો કેટલો ભાગ છે તે જોવા એ આજે રહ્યા નથી.

ગેઝેટીઅરના લેખક ગણાવે છે એ ગેરફાયદા ન હોત તો આજે અમદાવાદે બતાવી છે તેનાથી એવડી કે ચોગણી પ્રગતી બનાવી હોત છતા એટલું કબુલ કરવુ જોઇએ કે અમદાવાદના વેપારની અસલ સ્થિતિ હજી આવી નથી; અને ક્યારે આવશે તે હાલની સ્થિતિ જોઇને પણ કહેવું મુશ્કેલ છે એક વાત ખાસ ધ્યાનમા લેવા જેવી છે કે બંદરોને લીધે અમદાવાદના વેપારને પ્રાચીન કાળમા કાઇક અંશે ઉત્તેજન મળેલું તે બંદરો પોતે અત્યારે ઘણે ભાગે પડી ભાગ્યા છે એ ચોરાશીએ બંદરોનું નુર (સત્ને અર્થમા) અત્યારે જાણે મુબાઇએ લઈ લીધુ છે એ બંદરો જે સમયથી પડી ભાગના લાગ્યા તે જ સમયથી અમદાવાદનો વેપાર પણ છેક સંકોચાઇ ગયો પરતુ એ બંદરો મુબાઇને લીધે આજે ખરાબ દશામા હોવા છતા અમદાવાદે પોતાનો વેપાર વિકસાવવા માડયો છે બંદરોનો વેપાર મુબાઇએ જેટલે અંશે ભાગ્યો તેથી વધુ અંશે, કોઈ પણ મેળ વગર ગોઠવાયલી રેલ્વેઓએ ભાગ્યો છે, અને અમદાવાદનો વેપાર વહેંચાઈ ગયો તેમા હાલની રેલ્વેપદ્ધતિનો દોષ પણ કેટલેક અંશે છે એમ માનવુ પડે છે જુના સાધનો બંધ થયા તે સાથે નવા જે વધ્યા તે દેશની પરિસ્થિતિ દેશી દષ્ટિએ તપાસાયા વગર વધ્યા એ વાત ગેઝેટીઅરના લેખક ધ્યાનમા લેતા નથી

ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ પત્રનો હિંદુસ્તાનની તમામ વીગતોને લગતો એક વાર્ષિક ગ્રંથ (Indian Year Book) નીકળે છે એમા મુબાઈ ઇલાકાના લોકોનુ વર્ણન કરતા લખ્યુ છે કે 'ગૂજરાતના વાણીઆ આખા જગતની સર્વથી બુદ્ધિશાળી વેપારી જાતિઓમા ગણી શકાય ' આ વાણીઆઓનુ કેન્દ્રસ્થાન તે અમદાવાદ આ બુદ્ધિએ હિંદમા તો અમદાવાદનુ સ્થાન બરોબર જાળવ્યુ પરતુ અઢારમી સદી પુરી થતા પશ્ચિમના દેશોમા વિજ્ઞાનનુ જોર વધતુ ગયુ બ્રીટીશ રાજ્યની સાથે એ વિજ્ઞાનની લહેરો હિંદમા પણ આવવા લાગી ઓગણીસમી સદીમા યુરોપે વિજ્ઞાનની સહાયથી વેપારમા અસાધારણ સુધારા કર્યા ત્યા દરેક ઉદ્યોગમા યંત્રવાદનો યુગ પ્રવર્ત્યો અને પરિણામે યુરોપે દુનિયામા એમ જીતનું સર્વોપરી પદ મેળવ્યુ હિંદુસ્તાનમા આ વખતે ઇંગ્લેન્ડની રાજકીય સત્તા સંપૂર્ણ જામી ગઈ હતી એ સત્તા ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી એક વેપારી કંપનીની હતી એટલે હિંદુસ્તાનના વેપાર ઉપર પશ્ચિમના યંત્રવાદની સત્તા જામે એ

અમદાવાદ અને પશ્ચિમના દેશોના વેપારની પ્રગતિ

સ્વાભાવિક હતુ હિંદુસ્તાનના હાથ ઉદ્યોગો સામે યંત્રની હરીફાઇ ધસાઇને નાશ પામતા હના ધર્મ અને અધર્મની મીમાંસાના વખતમા પડેલા દેશને આ હરીફાઈની ભયંકરતાનું ભાન નહોતુ આવે વખતે અમદાવાદની બુદ્ધિની આખ ઉઘડી એણે હુન્નરખાની ચઢાઈ જોઇ આ ચઢાઇ નાદીરશાહની ચઢાઇ અગર શિવાજીની લૂંટ કરતા વધારે ભારે હતી એ અમદાવાદે જોયુ જે વિજ્ઞાનની સહાયથી યૂરોપ આગળ વધતુ હતુ એની જ સહાય લવાથી જગતના દેશોની સાથે રહી શકાશે એમ પણ એણે જોયુ એટલે કાપડ ગુતર આદિ જ્યા જ્યા જરૂર જણાય ત્યા યંત્ર દાખલ થયા જ્યા જ્યા પશ્ચિમની રીતો ખર્ચાળ લાગી ત્યા અમદાવાદે જુની દેશી રીતો જ રાખી ઇ સ ૧૮૫૦ થી ૧૮૭૦ સુધીની એક વીશીનો હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો વેપાર–ઉદ્યોગ માટે અમદાવાદે શુ કર્યું તે સમજાશે એ વખતે અમદાવાદની વસ્તી એક લાખની હતી તે આજે વેપારને લીધે ત્રણ લાખની થઈ છે

આમ છતા પણ અમદાવાદ એની ગુમાએલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યુ નથી, અને પશ્ચિમના દેશો સાથે જ જો સરખામણી કરીએ તો અમદાવાદને હજી વેપાર–ઉદ્યોગ ઘણા સુધારવા પડે અને વધારવા પડે અમદાવાદના લોકોની બુદ્ધિ વેપારને માટે જન્મસિદ્ધ છતા બરોબર પશ્ચિમ જેવી પ્રગતિ કરવામા જે હરકતો આવે છે એના બે ખાસ કારણો છે તે તો કબુલ કરવા જ જોઇએ એક ધર્મને વગર સમજ્યે સાથે મેળવીને બાંધી લીધેલા વિચિત્ર રૂઢિ–રિવાજ, બીજુ રાજકીય પરતંત્રતા આ બન્ને દોષો એકના ગૂજરાત કે અમદાવાદના નથી

પશ્ચિમના જેવી પ્રગતિ કરવામા આવતી હરકતો

રૂઢિ–રીવાજો અને રાષ્ટ્રીય પરતંત્રતા એ બન્નેમા હિંદુસ્તાનના નસીબ સાથે અમદાવાદનુ નસીબ અનેક સૈકાઓથી જોડાએલુ છે રાષ્ટ્રીય પરતંત્રતા ઓછી કરવાના હિંદુસ્તાનના પ્રયત્નમા અમદાવાદ–ગૂજરાત–પોતાનો ફાળો આપે એટલે કેટલેક અંશે એ બાબતમા એણે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યુ એમ કહી શકાય હિંદુસ્તાનના બીજા અંગો કરતા કદાચ એ પોતાનુ કર્તવ્ય વધારે પ્રમાણમા કરે અગર બીજુ કોઈ અંગ એ કર્તવ્ય વધારે પ્રમાણમા કરે તોપણ તેની પ્રગતિ આખા હિંદુસ્તાન સાથે જ જોડાએલી રહેવાની એટલે પરતંત્રતાની બાબતમા અહીં વધુ લખવુ યોગ્ય નથી સામાજિક રીવાજો સેંકડો વર્ષથી પ્રજામા ઓતપ્રોત થઈ ગયા છે પરતુ એ

સુધારવા પ્રજા જેટલો પ્રયત્ન કરે તેટલો તેનો લાભ તે જાતે જ ભોગવી શકે પરદેશગમન, નાતજાત વગેરે જે બાધા પશ્ચિમની દુનિયાને વેપાર વધારવામાં નથી આવતા તે બાધા આપણને નડે છે. એટલે એ અંતરાયો જેટલે અંશે દૂર કરીને આપણે સુધારા કરીએ એટલે અંશે આપણી પ્રગતિ વહેલી થાય વેપારી નીતિમાં પણ આપણે પશ્ચિમ પાસે ઘણું શીખવાનું છે અને એમાં પણ વેપારી સમાજ ધારે તો પ્રયત્નો સફળતાથી કરી શકે તેમ છે. ' વેપારી તો ફક્ત વેપાર જ કરે—માલ બનાવે કે લે કે વેચે, તથા તે માટે જે જ્ઞાનની એને જરૂર પડે એટલું જ પ્રાપ્ત કરી બીજા જ્ઞાનની કે મનોવિકાસની એને જરૂર જ નથી '—એવી ભાવના આપણામાં જડ ઘાલીને પેઠેલી છે એ ભાવના આપણા વેપારી વર્ગની જન્મસિદ્ધ બુદ્ધિની આગળ પણ મોટા વિઘ્નો ઉભા કરે છે એ ભાવનાને લીધે જે સામાન્ય અજ્ઞાન આજ વેપારીવર્ગમાં વ્યાપી રહ્યું છે તેને લીધે દુનિયાની કોઈ પણ વેપારી કોમ સાથે સફળતાથી હરીફાઈમાં ઉતરી શકવાની આપણી શક્તિઓ મારી જાય છે સામાન્ય જ્ઞાન (general culture) વેપારીને પણ કેટલું અગત્યનું છે એ આપણા વેપારી વર્ગ સમજીને અમલમાં મુકવાની ખાસ જરૂર છે એ નથી થયું ત્યાં સુધી આપણી વેપારી બુદ્ધિ સામે અને પ્રગતિના રસ્તા વચ્ચે મોટો અંતરાય રહ્યા કરશે.

આપણા હાલના કેટલાક ગૂજરાતી લેખકો આપણા વેપાર ઉપર અમુક આરોપો મુકે છે કોઇ કહે છે કે આપણે વેપાર વેપાર કરીએ છીએ પણ એ ખરો વેપાર જ નથી આપણે તો માત્ર દલાલી[૪] કરીએ છીએ કોઈ કહે છે કે આપણો વેપાર એ તો કેવળ ક્ષુદ્ર દુકાનદારી છે આવુ માનનારાઓને વેપાર, ધંધા, ઉદ્યોગ, દુકાનદારી અને દલાલી એ શું એ દરેક ઉપર નિબંધો લખી સમજાવવાનુ આ સ્થળ નથી. સુભાગ્યે આવુ લખનારાઓને વેપારનો

(૪) અહીંનો વેપાર કેવળ દલાલી છે એ કહેવું તે ભ્રમ અને ખરી વસ્તુસ્થિતિનું અજ્ઞાન બતાવે છે એ સાબીત કરવાનુ આ સ્થળ નથી પરંતુ દલાલીનો અને વેપારનો સબંધ પણ આવુ લખનારાઓએ સમજવા જેવો છે દલાલ–middlemanની શું જોખમદારીઓ છે તે વેપારની બહુધા લોક ઓછા સમજે છે વગર દલાલની રીત–elimination of middleman–નો અમલ દુનિયાનો કોઇ દેશ સફળતાથી હજુ કરી શક્યો નથી આપણે ત્યાં દલાલીની પ્રથા પ્રાચીન છે

પ્રત્યક્ષ અનુભવ નથી હોતો. એટલે અહીં કાંઇ ખાસ લખવાની જરૂર નથી. અમદાવાદના વેપારનો ખ્યાલ ઉપરની વિગતોમાંથી થોડોઘણો મળશે તો બસ થશે.

આપણે સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયની અમદાવાદની સ્થિતિ જોઈ. પરતંત્રતામાં માણસની મનોદશા પણ એવી પરતંત્ર બની જાય છે કે પારકાની દૃષ્ટિએ જોવાનો એને સ્વભાવ પડી જાય છે; અને પોતાની જાતને માટે પણ પારકાના પ્રમાણપત્ર ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. પ્રજાની આ ખરેખરી કમનસીબીને લઇને આપણે પણ થોડા પરદેશીઓના પ્રમાણપત્રો જોઇએ. બાદશાહી સમયમાં બારબોસા લખે છે કે 'ગૂજરાતનું આ નવું પાટનગર બીજાં ઘણાં શહેરો અને બંદરોનું કેન્દ્ર હતું બંદરોએ વહાણવટું ઘણું જોરમાં હતું વહાણના માલીકો હિંદુ અને મુસલમાનો હતા.' એ સમયે અમદાવાદમાં માળવાથી અફીણ આવતું, ખુરાસાનથી ઘોડા, હથીઆર અને રેશમી માલ આવતો; અને આસપાસથી ગળી, રૂ, અને અનાજ પરદેશ ચઢાવવા માટે તથા સ્થાનિક ઉદ્યોગો માટે આવતા. ખંભાતમાં અમદાવાદના ભભકાદાર અમીર વર્ગ માટે પૂર્વના તમામ દેશોમાંથી મોજશોખની અનેક ચીજો આવતી.[૫]

બાદશાહી સમયના વેપાર માટે પરદેશીઓના વર્ણન

[૫] Ahmedabad Gaz. p 87 Thus in the fifteenth century, after a lengthened interlude of disorder and insecurity the district entered upon a new era of commercial prosperity, the focus being transferred from the banks of Saraswati to the banks of Sābermati. The new capital was the heart of the great kingdom of Gujarat which, says Barbosa, had 'many cities and towns in the interior and very much shipping and many merchants and shipowners both Moors and Gentiles From the landward side came into Ahmedabad the opium of Marwa, × × × Out of the city flowed a great stream of traffic to the ancient entreport of Dholka. × × × The main current passed on to Combay,—whither were brought by sea from every part of the eastern world the luxuries demanded by a splendid court and a voluptuous nobility.

સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં અમદાવાદના ફીનખાબ મશરૂ અને સુતરાઉ કાપડ ખંભાતથી ચડતાં એટલે ખંભાતને નામે મશહૂર હતાં, અને કૈરોથી પેકીન સુધીના પૂર્વ ગોલાર્ધના દરેક બજારોમા બહુ ખપતાં. મલાકાના જંગલી લોકો પોતાની ઉંચાઇ જેવડો ઢગલો આ કાપડનો આપતા ત્યારે બંધનમાથી પોતાનો છુટકારો મેળવી શકતા. આફ્રીકાના કિનારા ઉપર એ કાપડ સુવર્ણના બદલામા વેચાતું અને ઘણી વાર એની સો ગણી કિંમત ઉપજતી.[૬] બારબોસા લખે છે કે એડનમા ખંભાતથી એટલો માલ આવતો કે આવેલા કાપડના માલની કિંમતનો વિચાર આવતા એને ગભરામણ થતી. કેટલાક ઔષધો, અફીણ, રૂ, ગળી, મણકા વગેરે એડન આવતું; અને એડનથી ત્રાંબુ, પારો, ગુલાબજળ અને હીંગળોક જતું. અરબસ્તાનથી ઘોડા આવતા, આફ્રીકાથી સોનું, હાથીદાંત, અંબર અને મીણ આવતું, મલબારથી સોપારી, નાળીએર અને મરી આવતા, અને સિંહલદ્વિપ અને પેગ્રથી પણ એ જ માલ આવતો. બંગાળાથી સાકર અને મલમલ આવતી, જાવાથી ઝવેરાત અને કસ્તુરી આવતા; મલાકાથી તેજાના અને ચીની વસ્તુઓ આવતી. બારબોસાના આ વર્ણન સાથે ફીરંગીઓના જુના લખાણો મળતા આવે છે[૭] એ લોકો પણ અમદાવાદને ખંભાતના મહારાજ્યનું પાટનગર કહે છે સોળમી સદીના પાછલા ભાગમા ખંભાતના અખાતનો ઉપલો

[૬] "Before the beggining of the sixteenth century the silks brocades, and cotton cloths of Ahmedabad, generally bearing the name of Cambay—their place of shipment, were in demand in every eastern market from Cairo to Pekin. The wild tribesman of the Malayan Archipelago did not consider his freedom secured until he had stored up a pile of them equal in height to himself, since that was the standard ransom of a captive in the frays in which he was constantly engaged" (Stanly's Barbosa p 200) "On the coast of Africa they were exchanged for gold often at a hundred times their real value (એ જ પૃ ૫ ૭) [૭] Ahmedabad Gaz p 88. The early Portuguese accounts agree well with Barbosa, bearing ample testimony to the commercial predominance of the 'great kingdom of Cambay' and its capital Ahmedabad

ભાગ પૂરાઈ જવાથી ખંભાત બંદર તરીકે બહુ ઉપયોગનું ન રહેતાં અમદાવાદના વેપારને જરા ધક્કો લાગ્યો. પણ ખાસ કરીને સ્વતંત્ર બાદશાહીના અસ્ત પછી અમદાવાદને વધારે ખમવું પડ્યું.[૮]

મોગલ સમયમા વખત જતા અમદાવાદે વેપારમા પાછી પોતાની અસલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. ઈ. સ. ૧૫૮૮ મા સીઝર ફ્રેડ્રીક નામનો મુસાફર લખે છે કે તેણે નજરે ન જોયો હોત તો અમદાવાદનો આવડો મોટો વેપાર છે એ કદી માનત નહી.[૯] અકબરના સમયમા અને જહાંગીરના રાજ્યની શરૂઆતમા ખંભાતનો રસ્તો સહીસલામત ન હોવા છતા, અમદાવાદથી દર દશ દીવસે કિંમતી સામાનના ભરેલા બસો ગાડા પરદેશ ચઢવા માટે ખંભાત જતા અને[૧૦] ત્યાથી નાના વહાણો મારફતે ઘોઘે જતા. ઈ. સ. ૧૬૩૮ મા મેન્ડેલ્સ્લો લખે છે કે

મોગલ સમય

અમદાવાદમા વેપારની સગવડ બહુ સારી છે,—દારૂગોળો, મીઠું તથા સુરાખારમા વેપાર કરવા માટે પરવાનો મેળવવો પડતો, પણ બીજી વસ્તુઓમા વેપાર કરવાની છુટ હતી. જકાત ફક્ત એક ગાડા દીઠ પદર પેન્સ હતી, અને વાણીઆના આડતીઆ એશીઆના દરેક ભાગમા તેમ જ ઇસ્તંબુલ (Constantinople) માં પણ હતા તેથી હુંડીઆમણ સરળ અને ફાયદાકારક હતું. એશીઆની કોઇ પણ પ્રજા કે કોઇ પણ માલ અમદાવાદમા ન દેખાય એમ નહોતું.[૧૧] ઇ. સ. ૧૬૬૬ મા મુસાફર થેવેનો લખે છે કે 'ગળીનો નીકાસ બહુ મોટો હતો. સુંઠ, ખાંડ, રૂ, લાખ, હરડે અને આમળા, આમલી, અરીઠા,

[૮] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૮૮. [૯] "Caesar Frederick declares (1588) that if he had not seen it, he could not have believed that the trade of Ahmedabad and Cambay was so great" (Ahd. Gaz. p. 88.) [૧૦] Nicholas Ufflet અને Mandelsloના અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમા ઉતારા. પૃ. ૮૮. [૧૧] Harris' Travelsમાથી મેન્ડેલ્સ્લોનો અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમા ઉતારો પૃ. ૮૯. આ ઉતારા ઉપર ગેઝેટીઅરના કર્તા નોંધમા લખે છે કે આવો વેપાર હોવા છતા રસ્તામા ચોર લુંટારાનો ભય બહુ હતો એમ એ જ મુસાફર લખે છે. અને લાગે છે કે મુઘલ સામ્રાજ્યના પદેશો જે થોડી વ્યવસ્થા અને ચોરીનો ભય ગયો હતો તે ગણવાનું એ વખાણ છે. p. 89. "The Vāniās' correspondents in all parts of Asia and even in Constantinople made exchange easy and

સુરેખાર અને મધ એટલાંની મારી નીકાશ થતી દિલ્હી અને લાહોરથી ઘણુ કાપડ આવતું, તે ઉપરાત શહરમા બનેલા સાટીન, મખમલ, ટૅફેટા, મશરૂ, કીનખાબ, અને ઉનના માલ પણ ચઢતા. થેવેનો અને મેન્ડેલ્સ્લો બને કહે છે કે સરખેજની ગળી બધા કરતા સારી થતી. રેશમી ગલીચા પણ ઉત્તમ થતા અને એની અંદર સોનેરી તથા રૂપેરી કસબનું કામ થતુ હતુ. મેન્ડેલ્સ્લો એવા ગલીચા અને છીટોના મોટા કારખાના હોવાનું જણાવે છે. ટેવરનીઅર લખે છે કે અહીં પતાસા સારા બનતા, અને એને શુદ્ધ સફેદ કરવાની લોકને સારી આવડત હતી[૧૨]

સત્તરમી સદીની શરૂઆતમા સર ટોમસ હર્બર્ટ લખે છે કે ગૂજરાતના પાટનગરમા દુકાનો સુગધી અંજનો, અત્તર, તેજાના, છીંટ, રેશમી અને સુતરાઉ માલ, અને હિંદ તથા ચીનની દુર્લભ વસ્તુઓથી ભરેલી હતી એના માલીક કરકસરીઆ અલ્પવિલાસી વાણીઆ હતા, અને એમની વસ્તી અહીં બીજા કરતા વધારે હતી[૧૨-અ] મેન્ડેલ્સ્લો લખે છે કે અમદાવાદના કારીગરો લોખંડ, સોનુ,

advantageous There was scarcely any nation or merchandize in all Asia not to be found in Ahmedabad I scarcely know any place in the world where a man may indulge himself with more ease than here [૧૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૮૯મા નોધ ૩. થવેનો, મેન્ડેલ્સ્લો, ટેવરનીઅર વગેરેમાથી ઉતારા " Ginger grew in greater quantity in Ahmedabad than in any part of Asia 'hardly to be imagined how much was transported candied into foreign parts " " Of loaf sugar Tavernier says 'they had the perfect art of refining it' " He also mentions silk carpets mixed with gold and silver. Of other fabrics Mandeslo speaks of a vast manufactory of silks and calicoes, and of gold and silver brocades, though these were slighter and at the same time dearer than those from China When he was in Ahmedabad a new kind of stuff of silk and cotton with gold flowers, was invented and sold at a cost of five crowns the yard" [૧૨-અ] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૮૪. "The magapolis of Gujrat, with many large and comely streets, shops full of aromatic gums and choice Indian and China rarities, owned and sold by

હાથીદાંત, મીનો, છીપ, કાગળ, લાખ, હાડકાં, રેશમ અને સુતરનાં કામ માટે ખાસ પ્રખ્યાત હતા અને એમાં કારીગીરી સારી કરતા. ઇ. સ. ૧૬૯૫ મા જેમીલી કેરેરી લખે છે કે અમદાવાદ ઉદ્યોગોનું કેન્દ્ર હતું, હિંદમા મોટામા મોટું શહેર હતું, અને એના કીનખાબ વેનીસના માલથી કોઈ રીતે ઉતરતા નહોતા.[૧૩]

અસ્ત થતી મોગલાઇની અવ્યવસ્થામા અને મરેઠા સમયમા વેપાર રોજગાર ઓછો થતો ચાલ્યો. ખંભાતને બદલે સુરત તરફ વેપાર ખેંચાવા લાગ્યો ત્યારથી જ અમદાવાદના વેપારને ખમવાનો વખત તો આવ્યો હતો.

અઢારમી સદીમા વેપારની પડતી

છતા ઔરંગઝેબના સમયમા વેપારને ધક્કો લાગ્યો હોય એમ દેખાઇ આવતું નથી. એ સમય શાંતિનો હોવાથી અમદાવાદના મોટા વેપારીઓએ સુરતમા પણ પેઢીઓ કાઢી, અને એ રીતે ખંભાતને બદલે સુરતને અમદાવાદના વેપારીઓએ બંદર ગણ્યું. પરંતુ પાછળથી અને ખાસ કરીને મરેઠા સમયમા જાનમાલને ભય વધતો ગયો. અને વેપાર સંકોચાઇ શહેરોમા આવ્યો એટલે રાજ્ય તરફથી શહેરોમા દાણનુ જોર અને ત્રાસ વધ્યા. આવે વખતે અમદાવાદમા દાણ અને કર વેરાનુ જોર ખાસ વધે એમા નવાઈ નહોતી. મુસલમાન સમયમા એક બે વખત એવા પણ આવ્યા કે ધર્માન્ધતાને લઇને હિંદુ મુસલમાનોની જકાતમા ભેદ રખાયો. મુસલમાનો માટે અઢી અને હિંદુઓ માટે પાચ ટકા જકાત રાખવામા આવી હતી. આમા સુબાની જરૂર પ્રમાણે વધઘટ થયા કરતી. વેપારના માર્ગો ઉપર ઠેર ઠેર દાણની ચોકીઓ બેઠી હતી. આમ છતા પણ ચોરલુટારૂના ભય એટલા જ હતા, અને લશ્કરી સત્તા સિવાય એ લોક કોઇને ભાગે જ ગણતા. લશ્કરી સત્તાવાળા પણ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ચોર લોકોને ખાનગી ઉત્તેજન આપતા ૧૭૫૫ મા પેશ્વા અને

abstemious Banias who here surpass for member the other inhabitants." [૧૩] એ જ પૃ. ૨૫૫. "It was the headquarters of manufacturers, the greatest city in India, nothing inferior to Venice for rich silks and gold stuffs curiously wrought with birds and flowers."

ગાયકવાડે શહેર વહેંચી લીધું ત્યારે પાછી વસ્તુસ્થિતિ વધારે બગડી[૧૪] દરેક સત્તા પ્રજા પાસેથી વધારે પૈસા કઢાવવા યોજના કરતી. આ કારણને લીધે ચોકીમાં પણ અપ્રમાણિકપણાને ઉત્તેજન મળતું ગયું. માલના ભાવની રીત ગુંચવણવાળી થતી ગઈ અને એમાં છાનાછાની વધી. આ કારણથી

કરવેરાનો બોજો

માલની લે-વેચમાં વેપારીઓને આડતીઆનો આશ્રય લેવો પડતો, અને એમાં વળી ઉતરપટી આવતી. ઘણા ખરા માલ ઉપર કાચી અવસ્થાથી માંડીને તૈયાર થતાં સુધી ઘણી વાર વેરા લેવાતા અને તૈયાર થયા પછી બંદરે કે દેશાવર જતાં બીજા રસ્તાના વેરા વધતા. રેશમી માલ શહેરના દરવાજામાંથી બહાર નીકળતો ત્યારે એની વેચાણ કિંમતના ચોથા ભાગ જેટલી જકાત તો અપાઈ ચુકાતી. એકંદરે શહેરની બહાર નીકાસ થતા માલ ઉપર સરેરાશ વીશ ટકાનો વધારો જકાતવેરાથી થતો[૧૫] જે જે માલ વેચવાના હક પૈસા ભરી જેમણે ખરીદ કર્યા હોય તે તે માલ તે જ લોકો વેચી શકતા, અને મોં-માગ્યા ભાવ ઉપજાવતા. એક કેળાની લૂમ પણ એમને એમ વેચી શકાતી નહિ એમ ગેઝેટીઅરનો કર્તા લખે છે. એવા પૈસા ભરી માત્ર એક હાથ કરનાર સિવાય એક સાધારણ લાકડાનો ભારો કે ફૂલફળાદિ પણ કોઈ વેચતું તો એના ઉપર પંદરથી પચીશ ટકા વેરો શહેરમાં પેસતાં લેવાતો. એ ઉપરાંત દરવાજાનો ચોકીદાર એક મુઠી અગર થોડો માલ ખાનગી પડાવતો, અને થોડું થોડું રસ્તાની ચોકીઓ ઉપર આપવું પડતું[૧૬] એકના સરકારના હકદાવા ચુકવ્યા એટલે પતતું નહિ. માલ કાંટામાં જરા આગળ આવતો એટલે માનીતા માણસો તથા મંદિરોના હકવેરા લાગા ચુકવવા પડતા. આ લાગા વેપારીએ કબુલેલા હતા પરંતુ ખરી રીતે સરકારના ટેકાથી જ તે નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે નગરશેઠને સરેરાશ આયાત ઉપર પા ટકો મળતો. અગાઉના દીવાનના વારસોને સેંકડે ૭ આની મળતી તે ઉપરાંત પચીશ હિંદુ મંદિરો અને ચાલીશ ભાટ, વૈરાગી અને બીજા

[૧૪] એજ પૃ ૮ [૧૫] એજ પૃ ૭ [૧૬] એજ પૃ ૭ એમ કહેવાય છે કે દાણનો ત્રાસ એટલો બધો હતો કે શહેરમાં આવતા બહારના રસ્તાઓ ઉપર વણજારાઓ દાણ આપે તો જ પાણી પીવા મળી શકતું. આ બાબતમાં લાખા વણજારાનો રાસડો જાણીતો છે 'બાર દાણા અને તેર લાગા' એ કહેવત આ સમયમાં પણ છે

માંગણોને થોડું મળતું.૧૭ આ કારણથી કેટલાક કડી પેથાપુર વગેરે પાસેની જગ્યાઓએ માલ ભરી રાખતા અને ઓછે વેરે શહેરમાં આવવા દેવાની રજા ન મળે તો બીજે કોઈ સ્થળે લઇ જઈ વેચી નાંખવાની ધમકી આપતા. એકંદરે વેપાર રોજગાર ઉપર કરવેરાનો બોજો અસહ્ય હતો.

ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં જેમ્સ ફોર્બ્સ લખે છે કે આ શહેરમા એક વખત દરેક જાતના વેપારીઓ કલાકારો અને મુસાફરો ઉભરાતા હતા, ત્યા આજે ગરીબાઇ છે અને બધુ શૂન્યકાર લાગે છે; ઉજડ થઇ ગયુ છે. એ પછી અમદાવાદના પહેલા કલેક્ટર મી. ડનલોપ એક વખતના ગૂજરાતના ભવ્ય પાટનગરના ભાંગેલા કોટમાં પેઠા ત્યારે શહેર એક દીલગીરી ઉપજાવે એવા ખંડેરોના ચિત્ર જેવું દેખાતું હતું.૧૮

બ્રીટીશ અમલનો સમય

અંગ્રેજી રાજ્યમા શાંતિ અને વ્યવસ્થા થઈ. બધે એક સરખો નિયમ પ્રવર્તો. આ સમયમા અમદાવાદ બ્રીટીશ રાજ્યના એક ઇલાકાના એક નાના પ્રાંતનું મુખ્ય નગર હતું. મોટા અમલદારો તો ઇલાકાના મુખ્ય નગરમા રહેતા, એટલે સ્વાભાવિક રીતે સરકારના રહેઠાણના કારણથી વેપાર ઉપર જે અસર થાય તે થઈ નહિ. અંગ્રેજો જાતે વેપારીઓ પણ હતા. એટલે બગડેલા વેપારને સુધારવા એ લોકો કંઈ દવા ન જ આપે. પરંતુ એમની વ્યવસ્થાથી લોકોમા શાંતિ પ્રસરી અને થોડો વિશ્વાસ બેઠો. શાંતિ અને વિશ્વાસથી

[૧૭] એજ પૃ. ૯૦. આ મહિરો વગેરેના લાગામા ઘણો ફેર પડતો. બ્રીટીશે શહેર લીધું ત્યારે એ નક્કી કરતા ઘણી મુશ્કેલી પડેલી. દાડામા દર હજાર રૂપીઆની કિંમતના કાપડ ઉપર બાવીસ મહિરો અને ચોવીસ માબુગોનો લાગો લેવાતો તે આશરે અઢી આનાથી આઠ આના જેટલો હતો. (૩/૮ પેન્સથી ૧૦–૧/૭ પેન્સ; એ વખતે પેન્સની કિંમત ઓછી હતી) એ ઉપરાંત સાયરકાદ નામના મહેસુલનાથી ૩૧ મહિરો અને ૩૮ માબુગો ગોળ, કપાસ, અનાજ, તમાકુ અને તેલ ઉપર લાગો લેતાં. કેટલાક મહિરો માટે માલ વગર જકાતે આવતો. શ્રી રામજીના મહિર માટે બાર ગુણી પાનની, ૧૩૩ મણ ઘી, અને ૧૩૦૦ નોથા કગમ એટલું વગર જકાતે આવતું. આ પ્રમાણે કેટલાક માબુગોને ગામ કેટલાક માલ ઉપર લાગા લેવાનો હક હતો અને કેટલાકને વગર જકાતે ઘી લાવવાનો હક પણ હતો. (નોંધ ૨.). [૧૮] અમદાવાદ ગેઝીટીઅર પૃ. ૯૦.

લોકોની નૈસર્ગિક વેપારી શક્તિ પાછી ઠેકાણે આવવા લાગી દવા ન મળે પણ દવાથી કુદરત રોગ મટાડે એમ અમદાવાદના વેપારને થએલો રોગ ધીમી ગતિથી સુધરવા લાગ્યો ઈ. સ ૧૮૧૮ પછી જીંદગીની ખાસ જરૂરીઆતની ચીજો ઉપરના વેરા બંધ કરવામા આવ્યા, અને જકાતવેરા જે ૧૫ ટકા ઉપર હતા તે ઘટાડીને ૨½ ટકા કરવામા આવ્યા. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો રસ્તો પાછો ખુલ્લો થયો અને વણઝારા અનેક તરેહના માલ ઉંટ અને પોઠીઆ ઉપર લાદીને લાવવા લાગ્યા કલેક્ટર મી ડનલોપ લખે છે કે ઘણા નાસી ગએલા વેપારીઓ અને કારીગરો શહેરમા પાછા આવીને વસવા લાગ્યા અને શહેરની કડાગડ જાતોની વસ્તી બીજે નોકરીને માટે જવા માંડી તોપણ શહેરની એકદર વસ્તી વધી[૧૯] ઈ સ ૧૮૧૯ મા પાલણપુરવાળા હમ્મમી ડુંગરમીએ અમદાવાદમા અફીણનો સટ્ટો શરૂ કર્યો[૨૦] ઈ સ ૧૮૨૫ મા મી ક્રોફોર્ડ લખે છે કે મી ડનલોપે ધાર્યા પ્રમાણે અમદાવાદના વેપારમા વધારો થયો નહોતો આનુ કારણ મી ક્રોફોર્ડ એમ ધારે છે કે આટના સટ્ટામા લોક ખુવાર થયા હતા તે હતુ[૨૧] આટનો સટ્ટો ઘણા સમય અગાઉ મોગલાઇના અંતમા ચાલ્યો હતો તેની વીગત આગળ જોઇશુ. ઈ સ ૧૮૩૦ સુધીમા અમદાવાદનો વેપાર જોઇએ તેવો વધ્યો નહિ એમ મર જોન માલ્કમનો અભિપ્રાય છે એનુ કારણ એમ મનાય છે કે એ વખતે પણ રસ્તા બરોબર સુધર્યા નહોતા, અને આવજાના સાધનો ઘણા ઓછા હોવાથી કાચો માલ લઈ જવાની બહુ હરકત પડતી આ કારણથી વરસાદ સારો પડે અને પાક સારો થાય ત્યારે તે બહારગામ ન જઇ શકવાથી ભાવ ઘણા ઓછા થઇ જતા[૨૨]

[૧૯] એજ પૃ ૮૩, નોધ ૪. ૧. મ ૧૮૨ ના મી ડનલોપના રીપોર્ટમાથી ઉતારો [૨૦] એજ પૃ ૮૪ નોધ ૧ બોમ્બે ગવર્નમેન્ટ સીલેક્શન V 88માથી ઉતારો [૨૧] એજ પૃ ૮૪ નોધ ૨ [૨૨] એજ પૃ. ૮૫ બ્રીટીશ રાજ્ય આવ્યા પછીના થોડા વર્ષમા આ પ્રમાણે વેપાર હતો—રેશમ (Raw Silk)ની આયાત ૩૦૦ મણથી વધીને ૧૦૦૦ મણ થઇ (ઈ સ ૧૮૧૮—અને ૧૮૨૦ મા) કાપડની આયાતની કિંમત રૂા 13000 થી વધી ૬૫૦૦૦ થઇ, અને કુલ વેપારમા અઢાબાર લાખનો વધારો થયો હતો પરંતુ આ વધારો ચાલુ ન રહ્યો, અને પછીના ચાર્ક વર્ષોમા સુમારે ૬ગ ૬રા લાખ આયાત નીકાશના આકડામા ઘટાડો થયો અફીણના સટ્ટાથી એમ થયુ હશે પછી પાછા બે વર્ષ સારા આવ્યા, એમા વેપારના આકડા વધ્યા પણ વધારો

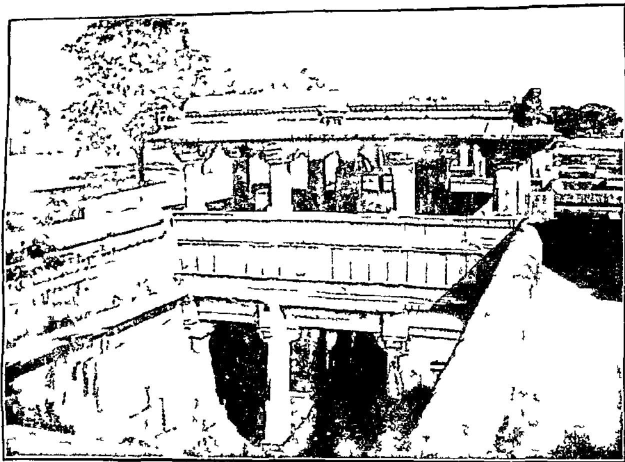
ઈ. સ. ૧૮૫૧ મા રા. મગનલાલ વખતચંદ અમદાવાદના જૂદા જૂદા વેપાર માટે લખે છે. એમા નાણાવટાનો ખાસ મુખ્ય વેપાર કહ્યો છે, તે બાબત આગળ જોઇશું. એ જ સમયની લગભગમા રણછોડલાલ છોટાલાલના મનમા કાપડ સુતરનો ઉદ્યોગ પશ્ચિમની રીતે યંત્રબળથી કરવાનો વિચાર આવ્યો ઈ. સ. ૧૮૫૭–૫૮ પછી એ વિચાર અમલમા આવ્યો અને ૧૮૬૦ મા અમદાવાદમા પહેલી મીલ થઇ. ઇ. સ. ૧૮૬૪ મા મુંબાઇથી અમદાવાદ સુધી રેલ્વે આવી આ રેલ્વે સાત વર્ષ સુધી અમદાવાદ જ અટકતી રેલ્વે થવાથી અમદાવાદના વેપારમા પાછો અગત્યનો ફેર થવા માડયો. અમદાવાદના બંદરો ભાગી પડયા. આખા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનું બદર મુંબાઇ બન્યું એટલે બાવન મેલ છેટેના પોતાના બદરને મુકીને અમદાવાદનો માલ મુંબાઇ ત્રણગે માઇલ દૂર જવા લાગ્યો ધીમે ધીમે અમદાવાદ ગૂજરાતમા રેલ્વેનુ કેન્દ્ર બન્યુ. ઉત્તરમાથી જે માલ અમદાવાદ થઇને જતો તે હવે સીધો જવા માડયો જ્યારે રેલ્વે અમદાવાદથી આગળ ગઇ નહોતી ત્યારે માલ અમદાવાદથી રેલ્વેમા ચડતો. આ કારણથી ગેઝેટીઅરનો કર્તા લખે છે કે રેલ્વે થવાથી અમદાવાદ ફરીથી

નીકાશ કરતા આયાતમા વધારે જણાયો ૧૮૨૦ના વર્ષ લગભગમા પાક ઘણો સારો થયો પણ ભાવ સારા ન ઉપજ્યા એ વખતે શહેરમા આસપાસનો માલ ઠીક ખપ્યો અને શહેરને લીધે જ ગામડાને લાભ થયો ઈ સ ૧૮૨૧–૨૩મા આયાત રૂા ૪૦૫૫૫૬૦ અને નીકાશ રૂા ૨૮૧૭૬૬૭ હતી. ઈ સ ૧૮૨૪–૨૬મા, રૂા ૩૧૦૨૫૭૦ અને રૂા. ૧૯૯૦૨૬૭ હતી, અને ઈ સ. ૧૮૨૭–૨૯મા રૂા ૪૦૯૬૮૦૦ અને રૂા. ૨૬૦૨૮૯૦ હતી દરેક ચીજોની આયાત નીકાશના વીગતવાર આકડા અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમા આપેલા છે એ વીગતની અહીં જરૂર નથી અગત્યની વાત એ છે કે આયાતમા અનાજની રકમ મોટી છે, અને નીકાશમા કાપડની રકમ મોટી છે ઉપરના વર્ષોમા અમદાવાદે અનુક્રમે રૂા. ૧૫૫૦૫૭૦, રૂા ૧૪૯૫૪૪૦ અને રૂા. ૧૯૧૮૩૫૭નું કાપડ નીકાશ કર્યું હતુ સુતરના નીકાશ કરતા આયાતની રકમ મોટી છે, પણ એકંદરે સુતરની રકમ બહુ નાની છે આયાતના ઘીની રકમ ઘણી મોટી છે એ શહેરનો ઘીનો વપરાશ (નાતવરા વગેરેમા) બતાવે છે. ઇ. ૧૮૨૭–૨૯મા અમદાવાદે રૂા. ૯૦૬૪૭૭ નુ ઘી ખાધુ હતુ. ગોળ અને કીરમજની પણ આયાત વધી હતી. એનો ભાવ કે જેટલો ઘટવાથી એ આકડા વધારે દેખાતા નથી પણ આયાત ઓછી હતી. નીકાશમા કાપડ સ્થાનમા એ એ છે. (અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૯૪).

ગયો. આ વખતે જાપાને પોતાના ઉદ્યોગો વધારવા માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો અને તેણે આ તકનો ઘણો લાભ લીધો. પણ અંતે જાપાન પોતે પણ આ યુદ્ધમા પડયુ અને બીજા દેશમા એ વખતે એના માલની માગણી હતી તે તેનાથી પૂરી ન પડવાથી અમદાવાદ મુબાઇની મીલોના માલની માગ હિંદુસ્તાન અને આસપાસના દેશોમાં ઘણી વધી. હિંદ જાપાન જેમ સ્વતંત્ર ન હોવાથી વેપાર ઉદ્યોગની આ સ્થિતિનો લાભ જાયુકને માટે મેળવી શકે એમ હતું નહિ. પરંતુ વખત પુરતો

મોટી તેજી

જે લાભ લવાનો હતો તે લેવાયો આ વખતે પણ લોકો મદે ચડયા. મીલોના શેરોના ભાવ દશથી પદરગણા વધી ગયા અમદાવાદની સમૃદ્ધિ ઘણે ભાગે મીલોને લીધે જ હોવાથી મીલોની આબાદી સાથે દરેક ધંધાવાળાની આબાદી વધી. સાધારણ લોકોને પણ શેરોના વ્યાજ સારા મળવાથી થોડા વખત માટે પૈસે ટકે સુખી દેખાવા લાગ્યા. મીલો પણ ગઇ સદી કરતા ઘણી જ વધી હતી. એ બધા મીલોના લાભ જોઇ નવી મીલો ઉભી થવા માડી બીજા ઉદ્યોગો એને અગે અને સ્વતંત્ર રીતે પણ ઘણા ઉભા થવા લાગ્યા લીમીટેડ જોખમદારીથી પરચુરણ ચીજોની દુકાનો (સ્ટોર) પણ નીકળવા લાગી. કોઈ પણ માણસ લીમીટેડ કંપની કાઢી શેર ભરાવવાનું જાહેર કરે કે તુરત તેના શેરો હદ કરતા વધારે ભરાઈ જતા, અને મોડા જાગનારને વધારે ભાવ આપ્યાથી પણ મળતા નહિ. ઇ. સ. ૧૯૧૯ અને ૧૯૨૦મા આ સ્થિતિ છેક ટોચ ઉપર હતી. એ વખતે લોકોને ચારે બાજુ સોનુ દેખાતું હતુ. સારા પછી ખરાબ વખત આવે છે એ વાત લોકો ભૂલી ગયા લડાઈ શરૂ થઇ ત્યારથી દરેક ધંધામા એક સરખી તેજી ચાલી આવતી હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૮ની વર્ષા ઋતુમા મંદિનો એક સાધારણ ધક્કો આવી ગયો એ ધક્કો વેપારના સંજોગો બદલાયાથી નહિ પણ સટ્ટાને લીધે જ આવ્યો હતો પછી તો ૧૯૧૯ અને ૨૦મા ભાવ કોઇ પણ વખતે વધ્યા નહોતા એટલા વધ્યા. લડાઇને લીધે જગતનું શરીર માત્ર નહિ પણ આત્માએ બદલાઈ ગયો હતો એમ લોક કહેતા. રહેણીકરણી, ખર્ચો, વગેરે તમામ વધી ગયુ હતુ એટલે અગે તેનો વખત આવે તો પણ ભાવ પાછા મૂળ સ્થાને તો નહિ જ આવે એમ ગણત્રીઓ કરી લોક મન મનાવતા હતા. લડાઇને લઇને વધેલી ખોટી માગને લીધે લોક કાચી પાકી તમામ પેદાશ વધારતા હતા તે કોઇ લક્ષમા લેતું

૪૭ અસારવામાં માતા ભવાનીની વાવ

૪૮ અડાલજની વાવ અષ્ટકોણ કુવો

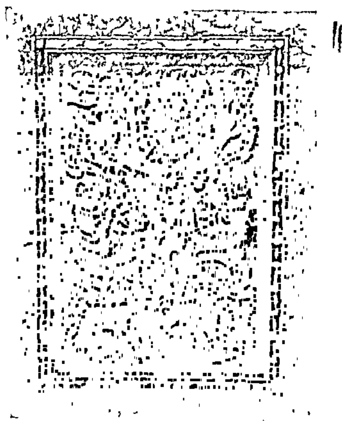
નહોતુ એટલે ૧૯૨૧ની આખરે દુનિયાના વેપારના ઇતિહાસે કદી પણ ન જોએલી તેજી પુરી થઇ ઉપરા ઉપરી વરસ ખરાબ આવવા લાગ્યા.

અસાધારણ મંદી

તેજી જેવી અશ્રુતપૂર્વ હતી તેવી જ કે કદાચ તેથી પણ વધારે ભારે મંદી આવી આ મંદીમા ગભરાયેલા વેપારીને ૧૯૨૩ મા થએલા જાપાનના ધરતીકંપે થોડીક ક્ષણ વિશ્રામ ખાવાનો સમય આપ્યો પરંતુ જાપાન સ્વતંત્ર દેશ હતો પડી ભાંગેલા ઉદ્યોગોને ફરીથી ગોઠવવાના સમય માટે આપણા જેવા પરતંત્ર દેશ સાથે એની સરખામણી ન્નામા વેપારીઓ ભૂલ્યા ૭ મહીનામા જાપાન તૈયાર થઈ ગયુ, અને એના માલના ઉથમથી પણ સસ્તી કિંમતે ઢગલા થવા લાગ્યા મુંબાઇની સાથે અમદાવાદનો પણ મુખ્ય ધંધો કાપડ સુતરનો હોવાથી અમદાવાદને પણ એ હરીફાઇમા વણુ ખમવુ પડયુ એ સાથે હિંદુસ્તાનની દેશાવરો સાથેની સ્થિતિ પણ ઘણી બગડી હતી લોકોની ખરીદવાની શક્તિ તદન જતી રહી હતી આ કારણોથી દેશના નાણા બજારની સ્થિતિ ભયમા આવી પડી અમદાવાદ માલ બનાવનાર શહેર હતુ તે સાથે બીજા વેપારોમા પણ એ આગળ વધેલુ હતુ એટલે નાણાબજારની ખરાબ સ્થિતિ (financial crisis)ની અસર એના ઉપર થાય એ સ્વાભાવિક હતુ આ સ્થિતિમાથી અમદાવાદ આજે પણ પસાર થાય છે આવે વખતે માત્ર એની સ્વાભાવિક કરકસર એની ખરી મદદે આવી છે ખર્ચ વધારવુ જેટલુ સહેલ છે એટલુ ઘટાડવુ સહેલ નથી પરંતુ અમદાવાદીને ખર્ચ ઘટાડતા ખોટી શરમ નડતી નથી આ એક ગુણને લીધે અમદાવાદ વેપાર ઉદ્યોગની હાલની આ ભયંકર સ્થિતિમાથી ધીમે ધીમે નીકળતુ જાય છે. આ સ્થિતિની અસર તદન નજી થઇ એમ નહિ કેટલીક લીમીટેડ કંપની અને મીલો ફડચામા ગઈ છે કેટલીક જૂની જામેલી મીલો પણ વહીવટની ખામી કે સટ્ટા કે એવા બીજા કારણોથી ફડચામા ગઈ છે આ પ્રકારની વેપાર ઉદ્યોગની સ્થિતિ કફોડી હોવા છતા અમદાવાદના વેપાર ઉદ્યાગ માટે ભવિષ્ય ઉજળુ જ દેખાય છે

હવે અમદાવાદનો વેપારી વર્ગ યૂરોપના સમર્ગમા વધારે આવતો જાય છે યુવાન વર્ગમા આધારણ જ્ઞાન તરફ અભિરુચિ ધીમી—બહુ જ ધીમી—પણ વધતી જાય છે યૂરોપની વ્યવસ્થા શક્તિનો પરિચય વધતા કેટલીક

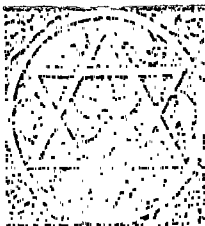
મીલો અને પેઢીઓની વ્યવસ્થામાં સારો સુધારો દેખાતો જાય છે. વેપારી વર્ગના મનની સંકુચિતતા દૂર થાય અને જ્ઞાન તથા દેશાટનથી મન વિકાસ પામે એટલે અમદાવાદના વેપારનું ભવિષ્ય ઉજળું જ છે અને એનાં ચિહ્નો દૂર દૂરથી દેખાય છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કોઈ પણ દેશ કે શહેરના વેપારનો ખ્યાલ એના આયાત નીકાશ, નાણાવટુ, અને સ્થાનિક ઉદ્યોગો ઉપરથી આવે છે આયાત નીકાશ અવરજવરના સાધનો ઉપર અને ખાસ કરીને રેલ્વે તથા વહાણવટા ઉપર આધાર રાખે છે આ સાધનો જેમ સંપૂર્ણ તેમ આયાત નીકાશ ઉત્તમ, એ સાધનો જેટલા ખામીવાળા એટલી વેપારમા ખામી અમદાવાદના વેપારની સ્થિતિ આ દૃષ્ટિએ જોવાનો કાંઈક પ્રયત્ન ગયા પ્રકરણમા કર્યો અમદાવાદની સ્થાપનાથી આજ સુધીની એની વેપારી પ્રવૃત્તિની સામાન્ય સમાલોચના પણ ટુંકાણમા જોઈ હવે નાણાવટુ અને બીજી બાબતોનો થોડો વિચાર કરીએ

ગયા પ્રકરણના કેટલાક વર્ણનથી અને ઉતારાથી સાધારણ રીતે એમ લાગશે કે અમદાવાદ એક વખત એશીઆમા નાણાનુ મોટુ કેન્દ્ર હતુ ગૂજરાતના પ્રાચીન રાજાઓ પોતાના દેશમા અને નગરમા વધારેમા વધારે કરોડપતિઓ છે એમ કહેવામા મોટુ ગૌરવ સમજતા કરોડપતિને રાજ્ય તરફથી કરોડગિરીનો વાવટો મળતો, અને કરોડપતિ કોટિધ્વજ કહેવાતો કેટલીક વખત કરોડમા એકે ખૂટતું હોય તો રાજા એ વેપારીને કોઈ રીતે એ રકમ

* ફાર્બસ સભાના હસ્તલિખિત ગ્રંથમા એક ગામમા દેશની ઉત્તમ વસ્તુઓ લખી છે એમા અમદાવાદના સોદા માટે નામ લખ્યુ છે

પૂરી કરવામાં મદદ કરતો એવા પણ દાખલા છે. આવી પ્રથા હોય તે દેશમાં વેપારીઓને રાજ્ય તરફથી ઉત્તેજન ન મળે એવો સંભવ નથી. ગૂજરાતી સુલતાનોએ ધર્મ સિવાય ઘણે ભાગે વ્યવહારમાં પ્રાચીન પ્રથાઓ ચાલુ રાખી હતી. એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદમાં એક વખતે સો કોટીધ્વજ હતા. એ સમયે

નાણાવટું

યૂરોપના દેશોની સ્થિતિ શું હતી તે જાણીતી છે એમાં કેટલાક દેશો ગૂજરાતની કાંઇક બરોબરી કરી શકે એવા હતા એશીઆમાં અરબસ્તાન અને ઈજિપ્તના કિનારા પર વેપાર ઠીક ઠીક હતો જાપાનની પ્રગતિને તો હજી સૈકા નથી થયો. એટલે એ સમયે અમદાવાદ એશીઆમાં નાણાવટાનું કેન્દ્ર હતું એમ માનવામાં વાંધો નથી અમદાવાદના વેપારીઓના આડતીઆ એશીઆના દરેક મોટા શહેરોમાં–યૂરોપમાં ઠેઠ ઇસ્તાંબુલ (કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ) સુધી હતા. અમદાવાદની હુંડી ગમે તે શહેરમાં ખપતી અને ગમે તે શહેરોમાં અમદાવાદ ઉપરની હુંડી મળી શકતી. હાલ હુંડીઆમણ અને નાણાવટામાં મુબાઇનું જે સ્થાન છે તેથી મોટું સ્થાન એક વખતે અમદાવાદનું હતું. મુબાઇની પેઠે હુંડીઆમણનો એક નિયમિત ધંધો અમદાવાદમાં ચાલતો. ઘણી વખતે હુંડીઆમણના સટ્ટા અમદાવાદમાં ચાલ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. બધા ધંધામાં નાણાવટું–શરાફી–એ ઉત્તમ ધંધો ગણાતો અને નાણાવટીની આબરૂ બીજા કરતાં વધારે ગણાતી. નાણાવટીઓમાં પણ જે લોકો શુદ્ધ શરાફીના ધંધાને વળગી રહી બીજા ધંધા કે સટ્ટાથી દુર રહેતા તે વધારે આબરૂદાર ગણાતા. એ લોકો ખરા પારેખ, પરીખ, અગર ટુંકામાં પરી કહેવાતા. આ નાણાવટીઓનો રાજદરબારમાં ભારે વક્કર રહેતો. રાજ્યને એ લોકો નાણાં ધીરતા. મુલકગિરી માટે લશ્કર નીકળે ત્યારે એ શરાફો સાથે જતા. લશ્કરમાં પણ ધીરધાર કરતા. મોગલ અને મરેઠાના લશ્કરો સાથે અમદાવાદ–ગૂજરાતના શરાફો હોવાના ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે. આ કારણથી કોઇ પણ રાજદ્વારી બનાવ કે ખટપટ કે ફેરફારની એમને પહેલી ખબર પડતી. હારજીતની ખબર પણ પહેલી પડતી તેથી એ ઉપર એ લોકો પોતાનો વેપાર સંકેલવા કે વિકસાવવા, અને ઘણી વાર ઉથલપાથલનો લાભ લઈ લેતા. રાજ્યની સાથેના ધીરધારના સંબંધને લીધે દરબારમાં એમની લાગવગ એટલી મોટી રહેતી કે એથી પોતાના અંગત લાભ ઉપરાંત ઘણી વખત નાતજાતને, ધર્મને, મહાજનને, અને કોઈ વાર જાહેર સમસ્તને લાભ

કરતા અગર આફત વખતે મદદ કરતા. રાજધાની અમદાવાદમાંથી દિલ્હી આગ્રા અને પછી પૂને ગઈ ત્યારે પણ શરાફોની લાગવગ કાયમ હતી. દિલ્હી આગ્રા અને પૂનામાં એમની પેઢીઓની શાખાઓ નીકળી. આ શરાફોએ શાહજહાંના સમયમાં તથા શહેર ઉપર આવેલી કેટલીક આફતો વખતે જે મદદ કરેલી છે તે આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ.

બ્રીટીશ સમયમા વેપારની પરિસ્થિતિમા જે જે ફેરફાર થયા તે આપણે જોયા. રેલ્વે થયા પછી એમા વળી વધારે ફેરફાર થયા. મુલકગિરીઓ હવે બંધ પડી, એટલે શરાફોએ બ્રીટીશ રાજ્યની શરૂઆતથી જ (૧૮૧૯) અફીણમા નાણું રોકવા માડ્યુ. આબરૂદાર આસામીઓ પોતે એ સટ્ટામા ભાગ લેતા નહિ પણ માલ ઉપર ધીરધાર કરતા. કેટલાક શરાફો પોતે પણ સટ્ટામા પડતા, જ્યારે કેટલાક માત્ર હુંડીઆમણનું કામ કરતા. કેટલાક રૂની આડત કે રૂવાળાને ધીરધાર કરતા. આ વખતે કેટલીક શરાફી પેઢીઓ વીમાનું કામ પણ કરતી. આવી પેઢીઓની આબરૂ ઘણી સારી હતી વીમો ઉતરાવેલા માલને નુકશાન થાય તો તેના દાવા જેમ બને તેમ તાકીદે ચુકવવા એ એમનો ખાસ રિવાજ હતો. જો કોઈ શરાફ વીમાના નાણા આપવામા ઢીલ કરે તો તેની આબરૂ જતી અને એને ફરીથી કામ મળતુ નહિ. દાવા ચુકવવામા હાલની લીમીટેડ વીમા કંપનીઓ કરતા પણ આ પેઢીઓ વધારે તાકીદ રાખતી. દરિયાઈ વીમા ઘણે ભાગે બંદરો ઉપર ઉતરતા. અમદાવાદમા વીમાની પેઢીઓ પગ રસ્તે જતા માલની ચોરીનો વીમો કે માલ બગડે તેનો પણ વીમો ઉતારતી. રેલ્વે થયા પછી એ કામ તદન બંધ થયું.[1] રા મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે (૧૮૫૧) એ સમયે નાણાવટીનો ધંધો શહેરમા સૌથી વધારે આબરૂદાર ગણાતો અને અમદાવાદમાં ૧૦૦ શરાફી પેઢીઓ હતી

ઈ. સ. ૧૮૬૨ મા જૂની મુબાઈ બેંકે અમદાવાદમા શાખા ખોલી. એ જોઈને રોયલ બેંક અને સેન્ટ્રલ બેંક નામની બે બેંકો નીકળી. પરંતુ એ ત્રણે બેંકો અમદાવાદમા ફાવી નહિ, અને બધ કરવી પડી એટલે થોડાં વર્ષ સુધી તો શરાફોને એમના હુંડીના કામકાજમા હરીફાઈ બંધ થઈ. પરતુ ઈ. સ. ૧૮૭૦ મા નવી મુંબાઈ બેંકે (હાલની પ્રેસીડેન્સી બેંક) અમદાવાદમા શાખા

[1] એ જ. પૃ. ૬૫.

ઉઘાડી ગેઝેટીઅરનો કર્તા લખે છે કે એણે મોટી રકમની લેવડદેવડ પોતાને હાથ કરી છતા પણ શરાફો એની સાથે સફળતાથી હરીફાઇ કરી શકતા[૨] પરંતુ સરકારની તીજોરીનું કામ અને સરકારી નાણાની લેવડદેવડ મુખ્યત્વે એના હાથમા રહી, એટલે એ દીવસથી અમદાવાદના શરાફોનો રાજ્ય સાથેનો અસલના જેવો સબધ બધ પડયો.

બેંક

આખી દુનિયાના દેશોમા શરાફીનો ધધો મોટે ભાગે યાહુદી-જ્યુ-લોકોના હાથમા હતો આ લોકો ઘણા પુરાણા વખતથી હિંદુસ્તાનમા પણ આવીને વસ્યા હતા પરતુ બીજા દેશોની પેઠે હિંદુસ્તાનમા એ ફાવી શક્યા નહિ ગૂજરાતી, મારવાડી, ચેટી, અને મુલતાની શરાફોએ એમને આ દેશમા ફાવવા દીધા નહિં હાલ ગૂજરાતીઓ બીજા પ્રાતના વતનીઓ કરતા અન્ય વેપાર ઉદ્યોગમા વધારે આગળ પડયા છે છતા પણ ઉપરની ચારે કોમોએ હિંદુસ્તાનની શરાફીમા પરદેશીને બહુ હાથ ઘાલવા દીધો નથી આ ચાર કોમોનો વિચાર કરીએ તોપણ અન્ય પ્રાતોમા મુલતાની અને મારવાડીઓનું જોર શરાફી ધધામા પ્રમાણમા કાંઈક વધારે છે, પરતુ ગૂજરાતમા તો ગૂજરાતી શરાફો આગળ મુલતાની વિગેરે ફાવી શકતા નથી હિંદના દરેક મોટા શહેરોમા ઉપરની ચારે કોમોના શરાફો છે, પરતુ અમદાવાદ કે ગૂજરાતના બીજા શહેરોમા ગૂજરાતીઓના જ હાથમા શરાફી ધધો છે આ બાબતમા અમદાવાદ બહુ સારૂં દૃષ્ટાંત છે અમદાવાદમા મોટે ભાગે અમદાવાદના જ શરાફો છે અને કેટલાક ઉત્તર ગૂજરાતના છે તે અમદાવાદના વતની જેવા થતા જાય છે અન્ય શહેરોની પેઠે મુલતાની કે ચેટી શરાફો અમદાવાદમા ફાવી શક્યા નથી દેશી શરાફોના ધધાની રીતનું કે એમના ચોપડા રાખવાની પદ્ધતિનું વર્ણન કરવાનુ આ સ્થળ નથી શરાફીનો ધધો એના અસલના સ્વરૂપમા બધ થયા છતા પણ આ શરાફોએ આજ સુધી પશ્ચિમની રીતે ચાલતી બેંકો સાથે સારી રીતે ટક્કર

અમદાવાદમા અમદાવાદના શરાફ

[૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૬૫ "The shroffs are still strong enough to compete with it.'

ગ્રીલી છે. અમદાવાદમાં મુંબઈ બૅંક થયા પછી બીજી કેટલીક બૅંકો થઈ અને ભાંગી પડી. છેક આ સદીનું પહેલું પાદ પુરૂં થવા આવ્યું ત્યા સુધી બીજી બૅંકો ફાવી શકી નહિં તે પણ અમદાવાદના શરાફોની હરિફાઈને લીધે. છેવટે લડાઈ પછીની મોટી તેજી અને મંદી તથા સટ્ટાને અંગે વેપારમાં સલામતી ઓછી લાગવા માંડી, અને બૅંકોના ચેકથી નાણાં આપલે કરવાનો વ્યવહાર વધારે સરળ અને જોખમવગરનો લાગવા માડયો ત્યારે જ અમદાવાદમાં બીજી બૅંકો પોતાની શાખાઓ કરીને ફાવી શકી. એમા પહેલી શરૂઆત અમદાવાદના જ પ્રસિદ્ધ મીલ માલીક શેઠ મંગળદાસ ગીરધરદાસે ધી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ બૅંક ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆ કાઢીને કરી, અને એ પછી મુંબાઈની સેન્ટ્રલ બૅંક અને ઇન્ડીઆ બૅંકે પણ પોતાની શાખાઓ કરી. આમ બૅંકો થયા છતા અમદાવાદમાં શરાફીનો ધંધો હજી એવો જ ચાલુ છે. જમાનો બદલાયો તે પ્રમાણે પોતે બદલાઇને ઘણા શરાફો પોતાની મુડી બીજા ધધાઓમા પણ રોકે છે. પરંતુ અમદાવાદના શરાફોની સાખ હજી પણ ઘણી સારી ગણાય છે, અને બીજા ધંધાઓ કરતા હાલ કમાણી ઓછી છે છતા પણ શરાફીના ધંધાની આબરૂ અને માન ઘણું જ છે.

હુડી અને આટ

આગળ જોયું તેમ અસલથી હુંડીઆમણનો મોટો ધંધો અમદાવાદમા ચાલતો; એનું બજાર જુદું હતું. ત્યા ગમે તે દેશાવરની હુંડી મળી શકતી કે ખપી શકતી. દેશાવર ખાતે નાણાંની આપલે હુંડીથી થતી તે ઉપરાત માલના નાણા પણ મોટે ભાગે હુંડીથી જ મોકલાતાં. બાદશાહી અને મરેઠાના સમયમાં કેટલાક વખતો એવા પણ આવી ગયા કે જે વખતે રોકડ નાણું બજારની આપલેમા ભાગ્યેજ વપરાતું. બધો વ્યવહાર હુંડીથી જ ચાલતો. કેટલીક વખત રોકડ નાણાની અછતથી અગર તો અવ્યવસ્થાના સમયમા સોના અને રૂપાનાણું એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મોકલવામા રહેલા ભયથી નાણાની આપલેમા મોટી મુશ્કેલી ઉભી થતી. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે અમદાવાદના શરાફોએ એક વિચિત્ર ચલણ ચાલુ કર્યું હતું. એને આટ કહેતા.[3] આટનો વહીવટ

[3] આટનો આ ઉલ્લેખ મીરાતે અહમદી (ગૂ. ભા.-ભા. ૧ પૃ. ૪૩૪-૩૫) મા આપેલો છે. અમદાવાદ ગેઝીટીઅરમાં વેપાર પ્રકરણના લેખક મી. લેલી

ક્યારથી શરૂ થયો હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. આંટનો પહેલો ઉલ્લેખ ઈ. સ. ૧૭૧૫ ના અરસામા ફર્રુખશીયર બાદશાહના સમયમાં સુબા દાઉદખાંપણીના વખતમાં આવે છે. એટલે આંટનું કામકાજ એ સમય અગાઉ પણ જાણીતું હોય એમ બની શકે. દાઉદખાંપણી સુબાના સમયમાં 'આંટનો વહેવાર ધીમે ધીમે ઘણો વધી પડયો હતો' એમ મીરાતે અહમદીનો કર્તા સ્પષ્ટ લખે છે. આ પદ્ધતિને લીધે રોકડ નાણું કોઈના હાથમાં આવતું નહિ. આંટનો મોટો મોટો સટ્ટો ચાલ્યો હતો અને એનો વટાવ વધીને સેંકડે વીશ ટકાથી પણ વધારે થઈ ગયો હતો. આથી સામાન્ય પ્રજાને ઘણી હરકત થવાથી સરકાર તરફથી તે સમયના મુખ્ય વેપારી કપુરચંદ ભણસાલીને આંટનું કામ બંધ પડાવવાનો હુકમ થયો. કપુરચંદ ભણસાલીએ એ હુકમ માન્ય કર્યો પણ મદનગોપાળના મુનીમ હરિરામે એ કામ બંધ કર્યું નહિ. આ કારણથી ઝઘડો વધી ગયો, અને અમદાવાદના નાણાવટીઓએ વચ્ચે પડી આટ બંધ કરાવીને ઝઘડો પતાવ્યો.

આટ એટલે એક જાતની હુંડી. એને ફારસીમાં 'સુફતા' કહે છે. આટના નાણા રોકડા લેવાતા નથી. રોકડા નાણા લેવા હોય તો આંટના ચાલુ બજાર ભાવનો વટાવ કાપી આપવો પડે છે, પરંતુ આંટને બદલે બીજી આટ જોઇએ તો મળે છે. આમ ઘણું ખરૂં રોકડ નાણાં વગર જ વ્યવહાર ચાલે છે અને ઘણી વાર લખનાર ધણીને એની લખેલી આંટ પાછી મળી જાય છે. વટાવ કાપીને રોકડા નાણા ન લે તો નાણા આશામીના ચોપડામા જમે અપાય છે. જ્યારે આટનો સટ્ટો બહુ પ્રમાણમાં ચાલે છે, ત્યારે તેનો ભાવ કલાકે કલાકે બદલાય છે. મરેઠા સમયમા કાકા સાહેબના વખતમા એવો સટ્ટો ચાલ્યો હતો. જો મુબાઇનો આશામી અમદાવાદ ઉપર હુંડી લખતો તો એ હુંડીનાં નાણા અમદાવાદમા ફેંખાડ થયેથી કેટલા મળશે તે નક્કી કહી શકાતું નહિ આથી ખરેખરા વેપારના ભાવને અને માલની કિંમતને પણ ખરાબ અસર થતી, અને ભાવમાં અસ્થિરતા બહુ વધતી. આ જોખમમાથી બચવા માટે

છે કે અઢારમી સદીના અત ભાગમા એટલે ઈ. સ. ૧૭૮૦-૮૫ મા આટ પહેલવહેલી શરૂ થઈ. (જુઓ પૃ. ૭૩) આમાં મી. લેલીની કાઇ ભૂલ જણાય છે. આંટનુ કામ ૧૭૧૫ મા ચાલતુ, પરતુ તે તે જ સમયે શરૂ થયુ એમ માનવાને કારણ નથી. એથી પણ જૂના સમયમાં આટ ચાલુ હોય એમ બને.

મુંબાઈવાળા કેટલીક વાર અમદાવાદની હુંડી સીધી અમદાવાદ ન બીડતાં સુરત ભરૂચ કે એવા બીજાં શહેરો જ્યાં આંટનો વ્યવહાર નહોતો ત્યાંના સરાફો મારફતે બીડતા. કોઈ વાર થોડા દીવસોમાં પણ પાંચ છ ટકાની વધઘટ આંટના ભાવમાં થઇ જતી. આથી અમદાવાદની હુંડી લેનાર કાં તો લેતી વખતે જે ભાવ હોય તે નક્કી કરતો અગર તો વાયદાની તારીખના ભાવે કપાવું પડતું. આગળ મોગલ સમયમાં સુબાને આટના કામમાં વચ્ચે પડવું પડેલું તે જોયું. ઇ.સ. ૧૮૦૫માં કાકા સાહેબ સરસુબાએ આટનો ભાવ ૬૬ ટકા ઉપર બાંધ્યો અને વધઘટ બંધ કરી. થોડા વર્ષ પછી અમદાવાદની ટંકશાળ બંધ પડી એટલે આટનું કામ અસલ માફક જોરથી શરૂ થયું. આમ ન થયું હોત તોપણ કાકા સાહેબની બંધી ઝાઝો વખત ટકત નહિં એમ કહેવાય છે. ઈ. સ. ૧૮૧૮માં પહેલા કલેક્ટર મી. ડનલોપે કાયદાથી આટ બંધ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. પરંતુ કાંઈક સ્થિર ચલણ શરૂ થયું અને અવરજવરના સાધનો વ્યવસ્થિત થયા ત્યારે જ આટ ખરી રીતે બંધ થઇ, અને એમ થતા બીજાં વીશ વર્ષ નીકળી ગયા. ઇ. સ. ૧૮૪૬ સુધીમાં અમદાવાદમાં આટ બંધ થઇને ફક્ત ધોલેરામાં જ રહી હતી.[૪] કહેવાય છે કે આટ અમદાવાદમાં જ પ્રથમ શરૂ થયેલી અમદાવાદી સરાફોએ પોતે ઉભું કરેલુ આ એક વિચિત્ર ચલણ હતું. આ બાબતમાં ત્રણ સરકારોને વચ્ચે પડવું પડેલુ એમાં સટ્ટાને લીધે જે ખરાબી થતી તે બાજુએ મુકીએ તો અમદાવાદના નાણાવટાના ઇતિહાસમાં આ એક અપૂર્વ બીના છે

અફીણનો સટ્ટો અમદાવાદમાં શરૂ થયા પછી કેટલાક શરાફોએ એમાં ભાગ લેવા માંડયો એમાં ઘણાખરાને ખાધ ગઇ. રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે અફીણનો સટ્ટો અમદાવાદમાં આવીને ઘણાખરા નાણાવટીઓનો 'વટ ચોરી ગયો'. આથી ઘણાએ અફીણમાં ગયેલી ખાધ આપી નહિં. આમ થવાથી પરખીઆ નાણાવટી (પરીખ)નો વટ નાણા બજારમાં વધ્યો. જેમને અફીણમાં ખોટ ગઇ એમણે ખાધ ન આપતા જુના શરાફી પેઢીઓ ચાલુ રાખી. આ કારણથી એવા લોકોની હુંડીઓ એમના માગનારાઓ કબજે કરતા. આ કબજાકબજીની બીકથી એવી હુંડીઓ પરખીઆ

(૪) મીરાતે અહમદી પૃ. ૪૩૪-૩૫. અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૭૩-૭૪.

નાણાવટીઓને સોંપાતી, અને પરખીઆ પૈસા પતવતા. ઇ. સ. ૧૮૪૭–૪૮મા આ સ્થિતિ હતી.[5]

મરેઠા સમયમાં નાણા વારંવાર દક્ષિણમા મોકલાતાં તેથી અમદાવાદમાં હુંડીઓનું કામ વેપારના ઉપયોગની હુંડીઓ ઉપરાંત પણ મોટું ચાલતું. બ્રીટીશ

હુંડીઆમણ

અમલમા એમા ફેર પડયો. પરંતુ રેલ્વે થયા પછી અમદાવાદથી મુંબાઈ માલ ચઢતો હોવાથી હુંડીઓ ઘણી ખરી અમદાવાદ મારફત લખાતી. ધોલેરા અમદાવાદનું બંદર હતું. ત્યાથી અમદાવાદ ઉપરની હુંડીનો ભાવ ૯૯॥=થી ૯૯॥ રહેતો. અમદાવાદમા રેલ્વે થના પહેલા મુંબાઇ ઉપરની હુંડીનો ભાવ મોસમમા ઓછામા ઓછો ૯૯= રહેતો ગઇ સદીના ત્રીજા પાદના અંતમા એ ભાવ (રેલ્વે થયા પછી) ૯૯॥= થી ૯૯॥ હતો.[6] હાલ તો બેંકો થવાને લીધે ઘણા ઓછા ખર્ચે અને ભાવમા ઓછા ફેરફથી નાણા મોકલી શકાય કે મંગાવી શકાય છે. અસલની પેઠે આજ હુંડીનુ જુદુ બજાર નથી પણ અમદાવાદનુ નાણાવટું શહેરના મધ્યમા માણેકચોકમા ધીકતું ચાલે છે. નાણાવટીઓની સાખ આજે પણ સારી છે

બીજાં વેપારી બજારોમા અનાજ, કાપડ, સુતર વગેરેના બજારો મુખ્ય ગણાય છે વેપારી તરીકે નાણાવટી કરતા તુરત બીજી પંક્તિની સાખ કાપ-

બીજા ધંધા

ડીઆની ગણાય છે. અમદાવાદમા કાપડ, સુતર, દાણા, ઘી, ગોળ, સાકર, શાક વગેરેના જુદા બજારો અસલથી હતા અને આજે પણ છે. બીજી નાની નાની ચીજોના જુદા બજાર અથવા એક જગામા દુકાનો હોય છે એ બધા ધંધાની વ્યવસ્થા માટે જુદા મહાજનો અને જુદા બંધારણો હોય છે, અને દરેકના રીવાજો, નિયમો, નાણાની મુદતો વગેરે પણ જુદા હોય છે. આ બધાની વીગતમા અહીં ઉતરવાની જરૂર નથી. ઘણા ધંધા લોકો પોતાને ઘેર રહીને પણ કરે છે, અમદાવાદમા ઝવેરીઓનો ધંધો ઘેર બેઠા જ ઘણે ભાગે થાય છે. સોના ચાદીના દાગીના માટે ચોકસીઓની દુકાનો અસલથી હતી. પરંતુ મુંબઈની રીત પ્રમાણે દાગીના અને ઝવેરાતની દુકાનો હવે નીકળતી જાય છે. તો પણ

[૫] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૪૬. [૬] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૫.

હીરામોતીની પરખ કરનારા ખરા ઝવેરીઓ તો ઘેર રહી ધંધો કરે છે અને ઘરાકને ઘેર જઇ માલ બતાવે છે. મોતીના દાગીના બનાવનારા પરોણીગરો પણ એ જ મુજબ પોતાને ઘેર કે ઘરાકને ઘેર જઈ કામ કરે છે. એટલે અમદાવાદમાં ઝવેરી બજાર આજે જણાતું નથી. ઝવેરીવાડો અસલથી ઝવેરીઓના નિવાસને લીધે થયેલો હશે એમ માનવાને કારણ છે, બજાર તરીકે નહિં. હાલની રીત પ્રમાણે જુદું બજાર એવા ધંધામા એવા જૂના સમયમા સહીસલામતીથી નભી શકે પણ નહિં. ઘીનુ બજાર અસલ ઘીકાટે હોઈ શકે. હાલ ઘી અને ગોળના બજારો માધવપરામા છે. ઘી ગોળ અને સાકરનો ધંધો અસલથી શહેરમાં સારો હતો. સાકર બજાર હાલ પાચકુવા અને કાળુપુર દરવાજા બહાર છે; અને દાણાનું મોટુ બજાર પણ કાળુપુર દરવાજા બહાર છે.

અમદાવાદનું કાપડ અને સુતરબજાર અમદાવાદના વેપારના ઇતિહાસમા સારૂં સ્થાન ભોગવે છે. અમદાવાદનું કાપડ બજાર મુંબાઇ કરતા નાનું છે. કલકત્તામા દેશી પરદેશી કાપડનો સરવાળો કરીએ તો કલકત્તા કરતા કદાચ નાનું થાય. મદ્રાસના કાપડ બજાર કરતા તો અમદાવાદનું બજાર-મદ્રાસથી વસ્તી અર્ધી છતા-મોટું એમ બન્નેને જોતા લાગ્યા વગર રહેતું નથી. હિંદુસ્તાનના બીજાં શહેરો કરતા તો એ મોટુ હોય એમા નવાઇ નથી; પરંતુ કાપડ અને સુતરબજારની આંતર વ્યવસ્થા, મહાજનનું માન, અને બજારની સાખની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો અમદાવાદનું કાપડસુતરનું બજાર આ સર્વ બજારો કરતા ચઢી શકે. મુબાઈના કાપડ બજારનું બંધારણ કાંઇક સારૂં ખરૂં પણ સુતરમા બંધારણ નામનુંજ છે. અમદાવાદમા બન્ને સારા છે, અને કાપડ કરતા પણ સુતરનું કાંઈક અંશે વધારે સારૂં કહી શકાય. અમદાવાદ આજે મુંબાઇથી બીજી પંક્તિએ કાપડ સુતરની ભીલોનું સ્થાન છે તેને લઇને કાપડ સુતરનાં બજાર મોટા હોય એમ કોઈ કહેશે. પરંતુ અમદાવાદમા કાપડ સુતરનું કામ અસલથી જ ચાલુ હતું એવા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. કાપડની ગાસડીઓને (છુટક નહિં) માટે શહેર બહાર જકાતને માટે જુદી મંડીઓ હતી. નાણાંવટીઓનો મોટો રોડ જેમ મધ્યે ભાગે નગરશેઠ હતો તેમ કાપડના મહાજનનો શેઠ 'ચૌટાનો શેઠીઓ' ગણાતો. અમદાવાદના કાપડીઆ પણ દૂરથી પાર જણાય

કાપડ અને સુતર બજાર

છે. કાપડની ખરી પરખ અને ગણત્રી તો મીલોમાં કાપડ બનાવનારા જાણે એમ સાધારણ માન્યતા છે. પરંતુ મુબાઇની વાત બાજુએ રાખીએ તો હિંદુસ્તાનનાં નાના મોટા બધા શહેરોમાં અમદાવાદના જેવા હુંશીયાર, ખેલાડી, અને ગણત્રીવાળા કાપડીઆ જોવામાં આવતા નથી. કાપડની બનાવટની ગણત્રીમા બીજાં શહેરોના કાપડીઆ માથું મારતાયે નથી અને જાણતાયે નથી. એવી ગણત્રીઓ અમદાવાદનો કાપડીઓ અને એના ગુમાસ્તા જાણે છે. આ કાપડીઆ તથા સુતરીઆ મીલોમાથી કાપડ જથાબંધ લઇ વેચે છે, દેશાવર ચઢાવે છે અને આડતથી પણ મોકલે છે. ઘણા ખરા મારા પૈસાપાત્ર છે, અને દેશાવરમા મોટી રકમના કાપડની ઉધરાણી રાખી શકે છે. અમદાવાદના કાપડબજારમાથી માલ ઉપાડયા પછી બારમે દીવસે નાણાં આપવા પડે છે, અને લેનારને સેંકડે આઠ આના વટાવ કાપી આપવો પડે છે. સુતરમા ચોથે દીવસે નાણા મળે છે પ્રાચીન અમદાવાદમાં કાપડબજાર કયા હશે તે જાણી શકાતુ નથી હાલ જથાબધ કાપડનુ બજાર પાંચકુવા અને કાળુપુર બહાર સાકરબજાર પામે છે મસ્કતી મારકીટ કાપડનું મોટુ બજાર છે. પાચકુવા દરવાજા બહાર દેશી અને વીલાયતી કાપડનું બજાર છે. વીલાયતી કાપડ વેચનારા મુબાઇની દેશી પરદેશી પેઢીઓ મારફત માલ મંગાવે છે અને કેટલાક મુબાઇના કાપડબજારમાંથી ખરીદે છે. હાલ કોઇ કોઇ બારોબાર વીલાયતથી પણ મંગાવે છે. છુટક કાપડનું બજાર જુમામસ્જીદની ઉત્તરે છે, અને માણેક-ચોકમા રેશમી માલનું બજાર છે. સુતર બજાર અસલ માણેકચોકમાં હતું તે હવે કાપડની સાથે સાકરબજાર પાસે થયું છે.

રા. મગનલાલ વખતચંદે કાપડ સુતરના બજારોની કેટલીક વીગત લખેલી છે એમા ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમા કાપડ સુતરના બજારોના રિવાજો લખેલા છે તે આજ છે તેના કરતા જૂદા જ જણાય છે. ગઇ સદીના પૂર્વાર્ધમા વીલાયતી કાપડ સુતરનો ધંધો અમદાવાદમા વધતો ગયો. સુતરમા ૭ મહીનાની મુદત હતી એટલે કે સુતર વેચ્યા પછી ૭ મહીને એના નાણા મળતા. મુદતની અંદર વ્યાજ ગણાતું નથી. મુદતની અંદર નાણા જોઇએ તો વ્યાજ બાર આનાની નેરીખે કાપી આપવું પડે છે[૭] સુતરના વેપારી હાલ જેમ મીલોમાથી

[૭] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ ૨૪૯. રા. મગનલાલ આ લખ્યા પછી

કે મુંબાઇથી સુતર મંગાવી વેચે છે તેમ અમલ હાથકંતામણનું સુતર રાખતા હશે. પણ એ બાબત કાંઈ વધારે જણાયુ નથી. સુતરના વેપારીઓ અસલ સુતરની સાથે કરમજ પણ વેચતા. કાપડમા પણ મુદત નથી એમ રા. મગનલાલ લખે છે. પરતુ છુટક કાપડના નાણા દીવાળીએ મળતા અને હાલ પણ એ રીવાજ અમદાવાદમા કેટલેક અંશે ચાલુ છે. રા. મગનલાલ લખે છે કે "અમદાવાદમા જાહેર લોકોને ઘેર દીવાળી આવે છે ત્યારે ડોશી વાણીઆને ઘેર હોળી આવે છે કારણ દીવાળીમા ખાવું પીવુ, ઓઢવુ, પહેરવું એ કામ કરવાનું છે, પણ તેઓને તે દહાડામા જપ નથી હતો, પણ લોકોને ત્યાહા ઉઘરાણી (માટે) આખો દહાડો સવારથી તે સાજ સુધી ને સાજથી તે અડધી રાત સુધી ફર ફર કરે છે. જો અમદાવાદમા દીવાળી ન કરી હોત તો એ ડોશી વાણીઆની ઉઘરાણી કદીએ પતે નહી, ને એવી દસ્તુર પડી ગઇ છે કે દીવાળી આવી એટલે દેવુ લેહેણુ પતાવ્યા વિના ચાલે નહી "[૮] આ રીત મોટે ભાગે આજે પણ ચાલુ જ છે

બાદશાહી સમયમા બાદશાહના મહેલની પાસ ખાસ એક બજાર ભરવાનો રિવાજ હતો એ બજાર કોઇ એક જ ચીજનુ નહિ પણ દરેક ચીજોનું ભરાતુ. શુક્રવાર મુસલાનોનો ખાસ વાર હોવાથી એ બજાર શુક્રવારે ભરાતુ. ભદ્રમા ત્રણ દરવાજા અને ભદ્રના દરવાજાની વચ્ચેના 'મેદાને શાહ'મા એવું ખાસ બજાર ભરવામા આવતુ,[૯] અને કેટલીક વાર બાદશાહ તથા અમીરો વચમાની ઉચી જગ્યાએથી

શુક્રવારનુ બજાર

બીજે પાને કાપડ બાબત લખી પાને ૧૪૯ મે સુતર સબધી બીજી વાર લખે છે એમા જણાવે છે કે સુતરમા મુદત નથી, પણ વર્ષમા બે વાર નાણા મળે છે. દીવાળીથી વૈશાખ સુધીના સોદાના રૂપીઆ વૈશાખમા અને વૈશાખથી દીવાળી સુધીના સોદાના નાણા રૂપીએ બાર આની દીવાળીમા મળે એવો દસ્તુર છે એમ લખે છે આ લખાણ સ્પષ્ટ નથી. સુતરના ભાવ સાત શેર ઉપર થતા હતા વળી સુતર વિશે લખતા રા મગનલાલ લખે છે કે ' સુતર કાંતરી મુબાઈથી કોઇ કોઇ લોકો મગાવીને વેચે છે " ઈ. સ ૧૮૫૧ ના વિલાયતી સુતર દાકારા સુતર કહેવાતુ. [૮] એ જ પૃ. ૧૪૪. કાપડ અને સુતર ઉપર મોગલાઇના અતમા લેવાતી જકાત અને બીજી વીગત આગળ વહીવટના પ્રકરણમા કાપડખાતામા આપી છે તે જુઓ [૯] આ બજાર કારજના બરાબર તેથીજ એ લતાનુ નામ ખાસ બજાર કહેવાતુ હશે.

એ બજાર જોતા આ વખતે આસપાસના ગામોમાંથી અનેક વેપારીઓ આવીને પોતાની વસ્તુઓનું પ્રદર્શન કરતા, અને ઘણો માલ ખપતો. ઢોરનું બજાર પણ એ દીવસે જ ભરાતું. શુક્રવાર એ વેપારીને વકરાનો અને લોકને ખરીદ કરવાનો દીવસ ગણાતો. સારી ખોટી, હલકી ભારે દરેક ચીજો એ બજારમા મળતી. આ રિવાજ અમદાવાદમા આજ સુધી ચાલુ રહ્યો છે, પરંતુ હવે એમા ભારે ચીજો કોઇ વેચવા જતું નથી. શુક્રવારનું બજાર એટલે સામાન્ય રીતે જૂની ચીજોનું બજાર એમ હાલ મનાય છે એને જોનાર બાદશાહો અને અમીરો તો હાલ નથી પણ સસ્તામા સસ્તી ચીજો ખોળનારા ત્યા જાય છે. કોઇ ચીજ નકામી હોય તો 'શુક્રવામા મુકી આવો' એવી કહેવત હાલ પડી ગઈ છે. આ ખાસ અગત્યના બજારની કિંમત આજે આવી થઈ ગઈ છે. ઢોરોનું બજાર હજી શુક્રવારે ભરાય છે. બધી છુટક ચીજોના બજાર શુક્રવારની માફક અમદાવાદમા મેળા અને તહેવારોને દીવસે પણ ભરાતા એવા મેળાઓમા હજારોનો માલ ખપતો, જ્યારે આજે મેળાઓમા છોકરાને ખુશ કરવાના રમવાના રમકડા માત્ર મળે છે.

અમદાવાદના વેપારના ઇતિહાસમા સટ્ટો એ એક અગત્યનું પ્રકરણ છે. અમદાવાદમા ઘણી ચીજોનો સટ્ટો ચાલે છે. સટ્ટાના કેટલાક બજાર અમદાવાદમા છે. સટ્ટાને ધંધા કે વેપારમા ગણવો કે નહિ એ માટે મતભેદ છે. કોઇ પણ શબ્દનો અનર્થ થવાથી જો તેને કાઇ અન્યાય થયો હોય તો તે સૌથી વધારે સટ્ટા શબ્દને થયો છે, અને

સટ્ટો

એ અનર્થથી જ સટ્ટો શબ્દ સાભળતા કેટલાક કોઈ ભયંકર રાક્ષસનો ખ્યાલ આવે અને ડરે તેમ ડરે છે. સટ્ટો અને જુગાર એ બેનો અર્થ ગુચવી નાખવાથી આ અનર્થ અને ડર લોકમા પેસી ગયો છે. સટ્ટો એટલે અડસટ્ટો. વેપાર માત્રમા અને કેટલીક વખત બીજી વસ્તુઓમા પણ આવા અડસટ્ટાને અવકાશ છે કોઈ પણ વસ્તુ એક વખતે લઇ ત્યારે ને ત્યારે જ વેચી નાખવી એવુ ભાગ્યે કોઇ ધંધામા બને છે. ભાવ વધવાની આશાએ વેપારી માલ લઇ મુકે એ અડસટ્ટો. આવા અડસટ્ટામા તે ખરોયે પડે, કે ખોટોયે પડે. નાનામા નાની ચીજોના વેપારમા આવુ બને છે. મોટા વેપારમા કોઈ બને તેટલો માલ લે એ પણ અડસટ્ટાથી જ. એમા માલની છત અછતની, ઘરાકીની, અને દેશના તથા દેશાવરના સજોગોની ગણત્રી તથા

વિચાર કરવો પડે છે. આ બધાનો અડસટ્ટો જ થઈ શકે છે. માલ જ્યારે આવે ત્યારે એનાં નાણાં ગણી આપવાની પોતાની શક્તિનો વિચાર કરી આવા અડસટ્ટાથી જે વેપાર કર્યો હોય તે જુગાર કહેવાતો નથી. સટ્ટાનું આ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આટલી હદમાં સટ્ટો કોઈ પણ વેપારને વિઘાતક નથી પણ પોષક છે. પરંતુ જ્યારે પોતાની નાણાંની શક્તિનો વિચાર થતો ન હોય, અને બનતો માલ નાણાં ગણી આપી લેવાનો ઇરાદો ન હોય પણ અદ્ધર જ વેચી દઈ વચ્ચેનો ગાળો ખાઈ જવાની દાનત હોય; જો આવી લે–વેચનું મુદતનું કામ ચાલતું હોય, અને વલણ વખતે માલને બદલે માત્ર ભાવની પતાવટ થતી હોય તો તે કેવળ જુગાર જ છે. આવા જુગારને હાલ આપણે સટ્ટા તરીકે ઓળખીને સટ્ટાને અન્યાય કરીએ છીએ. સટ્ટાના ખરા અર્થમા કે જુગારના અર્થમાં ગૂજરાત અને અમદાવાદમા સટ્ટાનો પ્રાચીન કાળથી જે વિકાસ થયો છે તે દૃષ્ટિએ જોતાં હિંદુસ્તાનના વેપારના ઇતિહાસમા અમદાવાદનું સ્થાન કેવળ જૂદું જ પડે છે, અને તે બતાવવા માટે અહીં વિષયાંતરનો થોડો દોષ વ્હોરી લઇને પણ સટ્ટા ઉપર આટલું લખવું પડ્યું છે. સટ્ટાનુ વેપારમા જેવું અને જેટલું સ્થાન છે તેવું અને તેટલું સ્થાન એને અમદાવાદમાં અસલથી મળી રહેલું છે. કદાચ જોઇએ તે કરતા પણ કાંઇક અંશે વધારે મળેલું હશે. હિંદુસ્તાનના બીજા કોઇ પણ શહેરમા સટ્ટાને આવું સ્થાન મળેલું નથી; પ્રાચીન કાળમાં તો નહોતું જ. હાલ મુંબાઇ અને કલકત્તા બાદ કરીએ તો બીજે કાંઇ સટ્ટો દેખાતો નથી. મુંબાઈ અને કલકત્તાનો સટ્ટો પણ ગૂજરાતી અને મારવાડીના જ હાથમા છે, અને તે જુગારની હદ સુધી હિંદના આ ત્રણે શહેરોમાં વધેલો છે.

સટ્ટો જુગારમા ફેરવાય ત્યારે એ મહા ભયંકર છે, અનર્થનું મૂળ છે, અને વેપાર માત્રની ખરાબી કરે છે પરંતુ વેપાર જ્યારે બધી બાજુથી ખીલેલો હોય ત્યારે માણસનુ મન સટ્ટા તરફ વળે છે. સટ્ટામા બુદ્ધિની જરૂર તો પડે છે જ. જ્યારે એ જુગારના રૂપમા આવે છે ત્યારે એના ખેલનારને અસાધારણ બુદ્ધિ વાપરવી પડે છે. બુદ્ધિ જેવી શક્તિનો આ એક મોટામા મોટો દુરુપયોગ છે. શહેરની શરૂઆતથી અમદાવાદમા સટ્ટો ચાલુ હશે એમ માની શકાય, કારણ કે ગૂજરાતી વેપારી કોમોના સ્વભાવમા જ સટ્ટો છે. અમદાવાદમા સટ્ટાના ઉલ્લેખ –જુગારના સ્વરૂપમાં સટ્ટાના ઉલ્લેખ–મોગલાઈના મધ્યના આટના સટ્ટા વખતે

મળે છે. એ મહા અનર્થકારક રમતો જેવા કે ઓપ્યુવટ અને દુવાબાજીથી ચલાવવામા આવતો તે જેના ઘણા ચાલમા મહા ચાલતા હશે અને ઘણા જૂના વખતથી ચાલતા હશે એમ માનવામા વાંધો નથી. અનાજ વગેરે માલ એક હાથ કરી બાવ વધારી દેવાના ઉલ્લેખો પણ તવારીખોમા આવે છે અનાજ, હુંડીઆમણ, ચલણ, તથા બીજા માલમાં મોટા વેપારી ધારે તે કરી શકતા અને ઘણી વાર રાજ્યસત્તાઓને વચમા પડવું પડેલું એવા બનાવો બનેલ છે. અમદાવાદના વાણીઆ સટ્ટામા બહુ હુશિયાર છે. એમા પણ શ્રાવક વાણીઆ ખાસ જાણીતા છે. ગઈ સદીમા બ્રીગ્સ લખે છે કે અમદાવાદના શ્રાવકો સૌથી વધારે સાહસિક અને સટ્ટો કરનારા છે તેઓ એટલા અધીરા કે હુંડીઆમણમા નહિ પણ દરેક બાબતમા સટ્ટો ખેલે છે.[૧૦] જ્યારે બજારમા બહુ મોટી વધઘટ થાય કે માલ એક હાથ થવા જેવુ લાગે, કે ખોટા લેખ કે વેચાણ હદ કરતા

[૧૦] બ્રીગ્ઝે અમદાવાદના શ્રાવકોનુ વર્ણન કરેલુ છે તેમા સટ્ટા માટે લખેલુ છે જુઓ Brigg's Cities of Gujarashtra p 353—" He is certainly the most enterprising and speculative to a degree amounting to unscrupulousness The spirit of Gambling appears to act as a blight upon his race, smothering every generous emotion which may exist in the breast it is not confined to opium transactions nor the anticipated tendency of Exchange within a defined period but even litigious suits are filed upon the most chimerical pretences, only to discover their issue To such an extent is this carried that during the interval against judgment being given, high stakes are laid an the probable result." આ જ એમના સ્વભાવનું વર્ણન કરતા એ જ લેખક લખે છે કે, "Avaricious, cunning, bigoted, superstitious with a love for lucre, which appears the sole object of existence-the wiliness of Shravaks is past belief Aud yet the Jainas are a singular people from the contradictions they offer of themselves they are the only natives of Hindustan who possess notes for music, and it is among this class that the most valuable numismatical relics will be discovered " (બીજે હિંદુસ્તાનમા બીજે બધે સગીત માટે ક્યાં હશે ?)

વધી જાય ત્યારે મહાજન ભાવ બાંધે છે, અને એ રીતે બજારને ખરાબીમાંથી બચાવે છે. પરંતુ એમાં પણ મહાજનમાં લાગવગવાળો માણસ પડેલો હોય તો મહાજનથી લોકને પક્ષે શુદ્ધ ન્યાય આપી શકાતો નથી.[૧૧] અસલ પણ આવું બનતું અને શેર વગેરે બજારોમા આજે પણ બને છે.

આગળ મોગલાઈમાં આટનો મોટો સટ્ટો ચાલેલો અને તેને લીધે બીજું સરકારી ચલણ બંધ જેવું થઇ ગયેલું એ જોયુ. તે પછી પેશ્વાઇમા ફરીથી એ સટ્ટો ચાલ્યો. તે વખતે પણ કાકાસાહેબ સર સુબાને વચમા પડવું પડ્યુ. છતા આંટનો સટ્ટો અમદાવાદમાથી તદન નાબુદ થયો નહોતો. બીજી ચીજોમા આટલી જુગારની હદ સુધી સટ્ટો ચાલ્યાના ઉલ્લેખો મળતા નથી. પરંતુ આટ જેવી કલ્પિત ચલણની વસ્તુમા જે લોકો સટ્ટો કરે તે બીજી વસ્તુઓમા પણ કરતા જ હશે. આટનો સટ્ટો ચાલતો ત્યારે ૫૦૦) રૂપીઆની પણ ઘરની મુડી ન હોય તેવા સટોરીઆ ૫૦૦૦૦) થી ૧૦૦૦૦૦) ની કિંમતની આટનો સટ્ટો કરતા અને એ ઉપર માત્ર ભાવ ફરક આપતા. ઈ. સ. ૧૮૧૯ મા બ્રીટીશ રાજ્યની શરૂઆતથી કલકત્તામા થતા અફીણના વેચાણ ઉપર અમદાવાદમા સટ્ટો ચાલવા માડ્યો તે જ્યારે અફીણનો વેપાર કેટલાંય વર્ષે બંધ પડ્યો ત્યારે ગયો. ઓગણીસમી સદીના મધ્યમા એ માટે પ્રતિબંધ કરનારો કાયદો થવા છતા સટ્ટો બંધ થયો નહોતો[૧૨] અફીણના સટ્ટામા વેપારી કુટુંબોના છોકરાઓ

[૧૧] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૬૭ મહાજનના ચુકાદા એ વખતે પણ નિષ્પક્ષપાત નહોતા એમ ગેઝેટીઅર જણાવે છે અમદાવાદ જીલ્લાનુ નાણુ સટ્ટામા જાય એ માટે આ પ્રમાણે લખે છે.–"A large amonnt of the professionally owned capital of the district is diverted from the legitimate operations of trade to speculation, *or more correctly, to gambling* by means of anticipation bargains or Vaida." [૧૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૬૬–૬૭ "This practice, writes Mr. Fawcett in 1849, still prevails notwithstanding the Act laterby passed. Speculation on the rise and fall of the opium sales in Calcutta is still carried on as a system, and even the young people of the merchant's families bet on the avarages of the sales at Calcutta, beginning by betting in badams, the smallest amount in use, reckoning 12 to one pie."

પણ ભાગ લેતા, અને પાઈની બાર બદામો ગણીને બદામોમાં કામ થતું રૂનો સટ્ટો પણ અમદાવાદમાં ચાલતો રૂના ભાવ મુંબાઈના રૂના ભાવની વધઘટ પ્રમાણે રહેતા, અને દરેક દેશી માસની સુદ બીજે વાયદો પુરો થતો. ઓગણીસમી સદીના સાતમા દશકામાં મુંબાઈમાં શેરોનો સટ્ટો શરૂ થયો એ વખતે અમેરીકામાં લડાઈ શરૂ થઇ હતી અમદાવાદના વેપારીઓ આ લડાઇને લીધે વધેલા ભાવોમાં ઠીક કમાતા હતા એવામાં શેર સટ્ટાનો વાયુ અમદાવાદમાં પણ વાયો. ઘણા લોકોએ એમાં ભાગ લીધો અને આખરે ખુવાર થયા એમ કહેવાય છે કે અમેરીકન લડાઇમાં કમાયલું ધન આ સટ્ટો ખેંચી ગયો સટ્ટામાં લગભગ દરેક વેપારી કોમ અને દરેક ધંધાના માણસો ભાગ લેતા શરાફો ભાગ લેતા તે આગળ જોયું ઇ. સ ૧૮૪૭–૪૮ મા સટ્ટામાં ભાગ લીધેના શરાફો કરતા ભાગ ન લેનારાની આબરૂ વધારે ગણાતી હતી તે આપણે જોયું

જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ અમદાવાદમાંથી સટ્ટો ઓછો થવાને બદલે વધતો જ ગયો ઘણી વખત એણે જુગારનું રૂપ પણ લીધું વખત જતા દરેક ચીજોમાં સટ્ટો દાખલ થઈ ગયો સટ્ટો એ અમદાવાદનો એક જૂદો ધંધો જ હોય એમ થઈ ગયું અનાજ, ખાંડ, ઘી, તેલબીઆ, શેર વગેરે ચીજોમાં સટ્ટો ચાલવા માંડ્યો આ દરેક ચીજોના ખાસ

સટ્ટાના બજારો

બધારણવાળા બજારો થયા, અને તેમના મહાજન બંધાયા જે જે બજારોમાં જેનું મતું હોય તે તેતે બજારમાં સટ્ટો ઉપાડી શકતા સટ્ટા ઉપર જ આજીવિકા ચલાવનારા લગભગ દરેક બજારમાં પોતાનું મતું રાખતા આ બધા મહાજનો સટ્ટાને નિયમમાં રાખે છે, નિયમો ઘડે છે, વાયદા ઠરાવે છે, વલણ પતવતી વખતે દેખરેખ રાખે છે અને ઝઘડા પતાવે છે સટ્ટામાં થએલો ઝઘડો ઘણે ભાગે તેનું મહાજન જ પતવે છે, અને ભાગ્યે જ એ ઝઘડો કચેરીએ ચઢે છે આ સટ્ટા કાયદેસર ગણાવા માટે એના કબાલા કરવામાં આવે છે માલ લેવો પડે કે આપવો પડે તેનો નિર્દેષ ભાવ તથા વાયદા સાથે કબાલામાં કરેલો હોય છે કોઈ વખત અસાધારણ વધઘટ વખતે કે વ્યાજ ખાવા માટે બદલો કરનારને માલ ખરેખર આપવો કે લેવો પડે છે પરતુ મોટે ભાગે આ સટ્ટાઓમાં વલણ વખતે ભાવ ફરકની જ આપ-લે કરવાની હોય છે આવા સટ્ટાઓમાં થોડું થોડું જુગારનું તત્ત્વ હોય છે જ પરતુ કોઇ કોઇ વાર તે ભારે જુગારનું રૂપ પણ પકડે છે

નવાઈની વાત એટલી જ છે કે અમદાવાદ કાપડ સુતરનું મોટું કેન્દ્ર હોવા છતા એ વસ્તુઓમા બીલકુલ સટ્ટો નથી માત્ર લડાઇ જેવા અસાધારણ પ્રસંગે માલની મોટી અછત જેવું થાય, કે એવા કોઇ પ્રસંગ બીજી રીતે ઉભા થાય ત્યારે કાપડ-સુતરમા સટ્ટાનુ તત્ત્વ દાખલ થઇ જાય છે પરતુ એમા પણ જુગારના સ્વરૂપમા સટ્ટો ભાગ્યે જ થયો છે. લાંબા વાયદાના માલની મોટી લે-વેચ થાય અને એકનો એક માલ હજી તો મીલમા બનવાને બે ત્રણ મહીનાની વાર હોય તે પહેલા તો ભાવની વધઘટ સાથે સેંકડો માણસો તેની લે-વેચ કરી નાખે અને એમા વેપારીઓના કબાલા સિવાય બીજુ કાઇ અપાય નહિ, એવો સટ્ટો કાપડસુતરમા ઘણી વાર ચાલેલો પરતુ એમા કોઇકને પણ કોઇ વાર તો માલ લેવો જ પડતો અને પુરા નાણા આપવા પડતા બીજા સટ્ટાની પેઠે વલણ પતવીને ભાવ ફરક માત્ર આપવો પડે એવુ બનતું નહિ કોઇ કોઇ વાર સુતરમા લાંબા વાયદા હોય ત્યારે બજારની સલામતી ખાતર મહીના આખરે પણ પતાવટ થતી, અને એમા ભાવફરક પતવીને સોદા ઉભા રહેતા સટ્ટાના બજારોમા જે ચીજનો સટ્ટો ચાલતો હોય તેનુ ‘પાટીઉ’ એમ કહેતા સોના ચાદીમા પણ અમદાવાદમા સટ્ટો ચાલતો અને ચાલે છે કેટલીક વખત દેશાવરોના બીજા બજારોના વેચાણના આકડા ઉપર સટ્ટો ચાલતો આવો સટ્ટો તો શુદ્ધ જુગાર જ ગણાતો ‘જોટાનુ પાટીઉ’ એ નામનો એક વિચિત્ર જુગારી સટ્ટો પણ ચાલેલો ઘણી વખત માલના સટ્ટામા મોટા સટોરીઆ તેજી મદી ખાતા. આ અને સટ્ટાના બજારોના બીજા રીતરીવાજોનો વિસ્તાર કરવાની અહીં જરૂર નથી.[13]

અમદાવાદમા સટ્ટાનુ ગોઠવાયલુ અને પદ્ધતિસરનુ બીજુ મોટુ બજાર તે શેર બજાર છે અમદાવાદમા મીલો વધ્યા પછી એના શેરોમા લેવેચ કરવા માટે એક બજાર જુદુ થયુ શેરનુ બજાર એ પશ્ચિમનું અનુકરણ હતું. પશ્ચિમનુ જોઈ મુબાઇએ અને મુબાઈનું જોઇ અમદાવાદે એ બજાર દાખલ કર્યું. સટ્ટો ખેલવાને માટે જોઇતી બુદ્ધિ અને માનસિક વલણની અમદાવાદમા ખોટ

[13] અમદાવાદમા સટ્ટો કઈ કઈ ચીજોમા ચાલે છે તેની નોધ જાણવા જેવી છે મુબાઈમા જેટલી ચીજોમા સટ્ટો ચાલે છે એટલી ચીજોમા અહીં ચાલતો નથી. મુબાઈમા દૂધનો પણ સટ્ટો ચાલે છે, અને એમા સેંકડો મણ દૂધની વાયદાની લેવેચ પણ થાય છે અમદાવાદમા દૂધનો સટ્ટો જાણ્યો નથી.

નહોતી. એટલે શેર બજાર દરેક ધંધાવાળાઓનું કેન્દ્રસ્થાન થઇ પડયું. શેર બજારના કામકાજની વીગતમાં ઉતરવાની અહીં જરૂર નથી પરંતુ શેરબજારનો ઉપયોગ જાહેર પ્રજાના લાભમા અને ગેરલાભમા બન્ને રીતે થઇ શકે છે તે જાણવાની જરૂર છે. શેર બજારમા જ્યા સુધી જુગારના

શેર બજાર

રૂપમા સટ્ટો ન ચાલે ત્યા સુધી જે ઉદ્યોગોના શેરોનું કામકાજ થતું હોય તેને તેથી પોષણ મળે છે. કોઇ પણ ઉદ્યોગની પ્રગતિના પ્રમાણમા તેના શેરોના ભાવ રહે છે. શેરબજારને લીધે ઉદ્યોગની મુડી જાહેર પ્રજામા વધારે સહેલાઈથી વહેચાય છે, અને જાહેર પ્રજા પોતાના ઉદ્યોગોની પ્રગતિમા વધારે રસ લેતી થાય છે. શેરબજાર ન હોય તો પ્રજામા પોતાના ઉદ્યોગોની દરકારનો વિસ્તાર જોઇએ તેવો થતો નથી આ ગુણ સાથે જ્યારે શેરબજારમા જુગારનું તત્ત્વ આવે છે ત્યારે પ્રજાની એ ખરાબી કરે છે, અને ઉદ્યોગોને ન્યાય મળતો નથી. કોઇ પણ સત્ત્વ ન હોય એવા ઉદ્યોગોના શેરોને પણ સટોરીઆના મંડળો (syndicate) માલ એક હાથ કરીને, અને તે ઉપરાત કોઇ શેરોના જેટલા મુદ્દા હોય તેથી બેવડું તેવડ લેણ કરીને ભાવને ખોટા વધારી મુકે છે. તે જ પ્રમાણે સારા સત્ત્વવાળા ઉદ્યોગોના શેરોમા સટોરીઆ ન પડયા હોય તો તેના શેરોના વ્યાજબી કિંમત કરતા પણ ભાવ ઓછા રહે છે અમદાવાદના શેરબજારમા આવુ બની ગયું છે અને બને છે તેથી અને હિંદુસ્તાનમા શેરબજારોવાળા શહેરોમા અમદાવાદનુ સ્થાન કયા છે તે નક્કી થાય એ માટે શેરબજાર સંબંધી આટલુ લખવુ પડયુ છે

હિંદુસ્તાનમા જેને ખરા શેરબજાર કહી શકાય એવા બજારો ખાસ કરીને મુબાઇ, અમદાવાદ, કલકત્તા, મદ્રાસ અને રંગુનમા છે એમા મદ્રાસ અને રંગુનના બજાર નામના છે મદ્રાસના બજારમા

અમદાવાદનુ શેરબજાર

મતદારો પદર વીસ મળીને વાતો કરે પણ કામકાજ ઘણુ થોડુ છે. કલકત્તામા બજાર મોટુ છે પણ વાયદો નથી લેનાર ધણીને શેરો મળે કે તુરતજ નાણા ગણી આપવાં પડે છે, શેરો લીધા પછી તુરત કે ગમે ત્યારે મળે છે, પણ વેચનાર ધણી ગમે ત્યારે ઉતારી આપે છે. આમ ત્યા બધારણ ન હોવાથી સટ્ટો એકપક્ષી છે અને લેનાર કરતા વેચનારને લાભ વધારે મળે છે મુબઇમા બંધારણ

સારામાં સારૂં છે. અમદાવાદમાં મુંબાઈના જેવું જ છે. બન્ને જગ્યાએ વાયદો ચાલે છે. મહીનો પુરો થયા પછી દશેક દીવસમાં વલણ પતવાય છે. મુંબાઈની પેઠે જ બજારનું મહાજન છે અને એમાથી ચૂંટાએલી સમિતિ નિયમોનું પાલન કરાવી વહીવટ કરે છે. શેરબજારમાં મતાદારોની સંખ્યા પણ મોટી છે. મુંબાઇની પેઠે અમદાવાદના શેરબજારનું માન વેપારીવર્ગમાં સારૂં છે. શેરનો ધંધો હજી સમાજમાં બીજા ધંધા જેવું માન ઉત્પન્ન કરી શક્યો નથી. મુંબાઇમા એ માન ધીમે ધીમે બંધતું જાય છે. પરંતુ અમદાવાદમાં શેરના ધંધાનું માન સમાજના મોટા વર્ગમાં હજીયે નથી. શેરબજાર સાધારણ લેવડમાંથી ગમે ત્યારે જુગારના રૂપમાં સટ્ટે ચઢી જાય છે તેથી જ સમાજમાં એની આબરૂ જામતી નથી. 'સટ્ટાને અંગે બટ્ટો' એ કહેવત એ કારણથી જ પડી છે. ધંધા તરીકે શેરોના ધંધાની આબરૂ આખા સમાજમા બરોબર ન જામેલી હોય તો લગભગ આખી દુનિયામા ફક્ત અમદાવાદમા જ નથી જામી. પરંતુ હવે આબરૂદાર શેરદલાલોનું માન સમાજ રાખતા શીખે છે. અમદાવાદના શેરબજારમા મુંબઇની પેઠે જ મહિને વલણ થાય છે છતા મુબાઇથી ઉલટું વાયદા દેશી મહિના પ્રમાણે ચાલે છે. વાયદાના છેલ્લા દિવસોમા ઉપલો વાયદો નીકળે, અને એ વખતે જે શેરો ચઢાવવાના કે ઉતારવાના ન હોય તેના બદલા થાય છે. અસાધારણ તેજી-મંદી કે એક હાથ (corner) ના સમય સિવાય ઘણુંખરૂં ચાલુ વાયદા કરતાં ઉપલા વાયદાના ભાવ સહેજ ઉંચા હોય છે. એ બે વાયદાના ભાવના ફરકને બદલાનો ગાળો કહે છે. નાણા વગરના ખોટા લેણવાળા એ ગાળા જેટલું વ્યાજ ભરી લેણ ઉભું રાખે અને ખોટા વેચાણવાળાને પણ ગાળા પ્રમાણે આપ લે કરવી પડે. કેટલાક મુડીવાળા આ વખતે નાણું રોકી શેરોના બદલા ટરે છે. જે શેરોમા ભાવના પ્રમાણમા બદલાનો ગાળો વધારે હોય તે શેરોનો ચાલુ વાયદો લઈ તે જ વખતે ઉપલો વાયદો વેચી દે છે. ચાલુ વાયદાના વલણ વખતે નાણા આપી શેર ચઢાવી લે છે સદર શેરોમા આવી રીતે બદલા કર્યાથી ઘણા લોક વગર જોખમે કે નહિં જેવા જોખમે ચાલુ શરાફી વ્યાજ કરતા દોઢાથી બેવડુ વ્યાજ ઉત્પન્ન કરે છે. શરાફને ત્યા મુડી બાજે મુકી વ્યાજ ખાવા કરતા વ્યાજની આ રીત વધારે સારી, બુદ્ધિવાળી, અને આવકવાળી છે. જોખમ બન્નેમા થોડું પણ સરખું છે. આ જે બધી રીતો અમદાવાદમા ચાલે છે તે મુંબાઈ પ્રમાણેની છે કેટલીક વાર મુંબાઈના શેર

બજારની વધઘટ પ્રમાણે અમદાવાદમા વધઘટ થાય છે. હિંદુસ્તાનના બીજા શહેરોના શેરબજારમા મુંબાઈ અને અમદાવાદ જેવું ઉપર લખ્યુ તેવી રીતે કામ થતું નથી. બીજાં શહેરોમા કામની પદ્ધતિ, વ્યવસ્થા, અને જથો કશુંયે મુબાઇ અમદાવાદ જેવુ નથી અમદાવાદમા દેશી તત્ત્વ વધારે છે, અને મુખ્યત્વે કરીને અમદાવાદ અને તેની આસપાસના જ ઉદ્યોગોના શેરોનું કામકાજ થાય છે એ એનું ખાસ લક્ષણ છે. એના મતદારો મોટે ભાગે અમદાવાદના વતનીઓ છે એ એનું ખાસ વિશિષ્ટત્વ છે. આ કારણથી અને બહારનાઓ બહુ અંદર પ્રવેશે નહિં એ કારણથી અત્યાર સુધી અમદાવાદના શેરબજારવાળા પોતાના ભાવતાલની બહુ જાહેરાત કરતા નહિં હિંદુસ્તાનમા અમદાવાદના ઉદ્યોગે નું સ્થાન નાનું નથી છતા હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગોની વર્તમાનપત્રોમા આવતી જાહેર નામાવલિઓમા અમદાવાદના શેરોના નામ આજ સુધી જણાતા નહિં કલકત્તાના કેપીટલ જેવા પત્રમા કે મુડી રોકનારાઓને લગતા પુસ્તકોમા (Investor's Year Books) અમદાવાદના ઉદ્યોગોનુ નામ પણ આવતુ નહિ આ વસ્તુસ્થિતિ હવે બદલાવા માંડી છે ' ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડીઆ 'મા હવે અમદાવાદના શેર બજારના સમાચાર હમેશ આવતા જાય છે

અમદાવાદમા એક શેરબજાર હતુ ત્યા સુધી તેમા બંધારણપૂર્વક સાર કામ ચાલતુ અમદાવાદની મીલોના શેરોનું કામજ મોટે ભાગે ચાલતું હોવાથી અને મીલોના શેરોનો મોટો ભાગ તેમના એજટો પાસે જ હોવાથી કેટલાક શેરોમા સટ્ટો કરવા માટે પુરતી સગવડ પડતી નહિં

શેરોનો સટ્ટો

ઘણી મીલોના શેરોની મૂળ કિંમત મોટી હોવાથી નાની રકમના શેરો કરતા તેમા લે વેચની મુશ્કેલી વધારે પડતી જે શેરો એક હાથ થઈ જાય અને તેમા પડેલો સટ્ટો—ઉપાડનાર માણસ નીકળી ન શકે તો તે શેરોનું કામ બધ થઇ જતું અને શેરો એક બે જણને ઘેર ભરાઇને રહેતા. છેલ્લી લડાઈ પછીની મોટી તેજીમા નવી મીલો અને ઉદ્યોગો વધ્યા શેરબજાર એકને બદલે ત્રણ થયા સટ્ટાની ચીજો વધવા ઉપરાત ઘણી મીલોએ જૂના શેરોના નાના કકડા કર્યા એટલે એવી મીલોના શેરોના મુદ્દા વધ્યા. આ કારણથી સટ્ટ ને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યુ મારે માથે લડાઇને લીધે દરેક ચીજોના ભાવ વધ્યા તેથી કાપડ-સુતરની મીલો પણ કમાઇ એટલે બ્યાજ સારૂં મળવાથી શેરોના ભાવ વધ્યા. ઇ સ ૧૯૧૭-૧૮ મા શેરબજારમા

ખરેખરો રંગ જામ્યો હતો. શેરોની કિંમત દશથી બાર ગણી અને કોઇમાં પંદર ગણી વધી ગઇ. એ વખતે અમદાવાદમાં શેર સટ્ટો સર્વવ્યાપી જેવો બન્યો હતો. ઘણાના ઘરમાં સ્ત્રીઓ પણ શેરમાં સમજવા માંડી. વેદપાત્ર બ્રાહ્મણોએ પાઠપૂજાનો ધંધો છોડી શેરમાં મન નાખ્યું. વાત એટલે સુધી વધી કે નીશાળના શિક્ષકો, દાક્તરો, વકીલો, ધાંચી વગેરે ઉદ્યોગી લોકો પણ થોડી ઘણી શેરોની લે-વેચ કરવા લાગ્યા. હજામ દાઢી કરતા કરતા પણ ઘરાક શેરનું જાણતો હોય તો રૂખ પુછતા એવા દાખલા બનેલા છે. ૧૯૨૧ ની અમદાવાદની મોટી કોંગ્રેસ વખતે સ્વાગત સમિતિના અધ્યક્ષનું ભાષણ ચાલતું હતું. સ્વાગત સમિતિમા અમદાવાદીઓ હતા અને એમની બેઠક મંડપમા પાછલા ભાગમા હતી. ખાદી-યુગ જોરમા હોવાથી ખાસ કરીને એ પ્રસંગ પુરતા તો બધાયે ખાદી પહેરીને આવ્યા હતા. અધ્યક્ષના ભાષણ વખતે ખાદીમા સજ્જ થયેલું એક મોટું ટોળું મંડપમાં સ્વાગત સમિતિની પાછળ-સાંભળનારાઓની પણ પાછળ બેઠું હતું. અને ભાષણ એક બાજુ થતું હતુ ત્યારે એ જ મંડપમા શેરોની રૂખ અને સટ્ટાની રમતોની વાતો રસપૂર્વક કરી રહ્યું હતુ. 'તેલીઆ' 'રાયપુર' અને 'કલીકો'ના અવાજો એમાથી આવી રહ્યા હતા. અમદાવાદની સટ્ટાની મનોદશાનું એ એક અપૂર્વ ચિત્ર હતું. 'તેલીઆ' (મોતીલાલ હીરાભાઇ સ્પીનીંગ મીલ)ના શેરોમા મોટો સટ્ટો બંધ થયા બાદ 'રાયપુર'નો સટ્ટો ઉપડયો. એ સટ્ટામા પણ અનેક લોકો ખરાબ થયા. બ્રાહ્મણોએ ગૌમુખી અને આચમની દૂર મુકી 'રાયપુર'ના જપ જપવા માડયા. અમદાવાદમા મોટા શેરસટ્ટાનો આ અંત હતો ૧૯૨૨ પછી દરેક ધંધાઓમા મંદીની સાથે શેરોમા પણ મંદીની અસર આવી. ધીમે ધીમે શેરો ઘટતા જ ચાલ્યા. પાછળથી નીકળેલા બે શેર-બજારો બંધ થયા. જૂનું શેરબજાર અંદરના સદ્ગ્ આસામીઓને લીધે અને બજારની આબરૂ સંભાળવાની કાળજીને લીધે ટકી રહ્યું. જૂના શેરબજારે પોતાને માટે માણેકચોકમા ભવ્ય મકાન બંધાવ્યુ. એ બજાર વ્યવસ્થાપૂર્વક આજે પણ ચાલે છે. મોટી તેજીના સમયમા મોડી રાત્રે પણ લોક ભેગા થઈ શેરોની વાતો કરતા. બીજા દીવસના ઉઘડતા બજારની હવા રાત્રે મપાતી. આજે પણ રાત્રે બજાર આગળ લોકોની ભીડ રહે છે, પરંતુ હવે પહેલા જેટલુ જોર નથી. છતાં અમદાવાદમા શેરબજાર એક અગત્યનુ બજાર છે.

પ્રકરણ ચોત્રીસમું

ઉદ્યોગ (ચાલુ)

(કાપડ-સુતર)

અમદાવાદના વેપાર અને વેપારી બજારો માટે વિસ્તારથી વિચાર કર્યો. હવે અમદાવાદના ઉદ્યોગો જોઇએ હિંદુસ્તાનનાં ઘણાંખરાં મોટાં શહેરોની પેઠે લોકજીવનના મુખ્ય ભાગને ઉદ્યોગ સાથે કાંઈ સંબંધ ન હોય એવું અમદાવાદમાં નથી. મુંબાઇ અને કલકત્તાને બાદ કરીએ તો અમદાવાદ જેવું ઉદ્યોગવાળું શહેર બીજું દેખાતું નથી. મુંબાઇ અને કલકત્તાની ઉદ્યોગની ધમાલ કેટલેક અંશે એ બંદરોમાં જામેલા પરદેશીઓના શંભુમેળાને લીધે છે. એ શહેરોના ઉદ્યોગની ધમાલ શુદ્ધ અને સ્થાનિક નથી. અમદાવાદના ઉદ્યોગોની ધમાલ શુદ્ધ અને સ્થાનિક છે. મદ્રાસ અમદાવાદથી વસ્તીમાં બેવડું છે, પરંતુ એનું જીવન અમદાવાદથી બેવડું શાંત છે. મુંબાઇ અને કલકત્તા બાદ કરીએ તો હિંદુસ્તાનના કોઇ પણ શહેરમાં જીવનપ્રવૃત્તિ અમદાવાદ જેવી તીવ્ર નથી.[1] અમદાવાદે શરૂઆતથી તે આજ સુધી પોતાની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓને લીધે આખા હિંદુસ્તાનના વેપારના ઇતિહાસમા અનુપમ સ્થાન જાળવી રાખ્યું છે. ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિમા એ જૂનું પકડીને બેસી નથી રહ્યું. જમાના પ્રમાણે સુધરવાનો, અને નવી વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોનો લાભ લેવાનો એણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે. એ લાભ હજી જોઇએ તેવો પશ્ચિમની દૃષ્ટિએ લઈ શકાયો

[1] દક્ષિણનું હૈદરાબાદ શહેર અમદાવાદ કરતાં વસ્તીમા મોટું છે; બળમા તો પણું સારૂં છે; પરંતુ વ્યવસાયમાં શાંત જણાય છે. અમદાવાદ જેટલી દોડધામ ત્યાં નથી.

નથી. પરંતુ આનું મહત્વ હવે અમદાવાદીઓ ધીમેધીમે સમજતા જાય છે. દીલગીરી એટલી જ છે કે જે ઉદ્યોગે અને વેપારે અમદાવાદને નામાંકિત અને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે, તે ઉપરાંત એને ગંદું અને ધૂળિઉં પણ કરી મૂક્યું છે. એણે અમદાવાદીઓના જીવનને સૂકું જ રાખ્યું છે. અમદાવાદીઓના હૃદયમા યંત્રમય ઉદ્યોગોના જે કર્કષ ગડગડાટ જ નિરંતર વાગ્યા કરે છે, તેની સાથે હવે મીઠા વાજિંત્રોના શાંત સૂરો પણ વગાડવાની જરૂર છે. અમદાવાદીઓ હવે આ તરફ ધીમી, બહુ જ ધીમી પ્રગતિ કરે છે એ આનંદની વાત છે.

કાપડ સુતરના ઉદ્યોગને અમદાવાદનો મોટામા મોટો ઉદ્યોગ કહી શકાય. આગળ વેપારની દૃષ્ટિએ કાપડ સુતરના બજારની વાત કરી. હવે ઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ યૂરોપના આજના સુધરેલા કહેવાતા લોકો અને કાપડ વણવામા ગર્વ લેતું ઇંગ્લાંડ એ બન્ને જ્યારે સુતરાઉ કાપડમા કશું સમજતાં પણ નહોતા ત્યારે હિંદુસ્તાનમા બહુ ઉત્તમ જાતનું સુતરાઉ, રેશમી વગેરે અનેક તરેહનું કાપડ થતું હતું. ગૂજરાત તો રૂ અને કાપડ સુતરનું ઘર હતું. ખંભાતને પરદેશીઓ દુનિયાના વસ્ત્ર તરીકે ઓળખતા. અમદાવાદ વસ્યા પછી તરત જ એ કાપડના ઉદ્યોગનુ કેન્દ્ર બન્યું. પરંતુ જુના વખતમા યાંત્રિક મીલો ન હતી, એટલે હાલ જેમ અમદાવાદમા જ સુતર કાતવાનો અને કાપડ વણવાનો ઉદ્યોગ જામી ગયો છે તેમ આગળ નહોતું. રેટીયા અને હાથની શાળોના કારખાના અમદાવાદ અને એની આજુબાજુના પરા તથા ગામોમા, તેમ જ આખા ગૂજરાતમા હતા. ઘરમા ખાનગી કાતવા તથા વણવાનું કામ પણ ઘણું ચાલતુ. વેપારીઓ કારીગરો રોકીને કારખાના ચલાવતા. મોટામા મોટું બજાર અમદાવાદમા હોવાથી આખા દેશના એ ઉદ્યોગને અમદાવાદ દ્વારા પોષણ મળતું રેંટીઆનું સુતર મોટે ભાગે અમદાવાદમા તો જાડું જ નીકળતું; પરંતુ ઝીણું સુતર પણ કંતાતું અને વણાતું. ઢાકાની પેઠે કેવળ ઝીણા માલમા જ અમદાવાદે ખ્યાતિ નથી મેળવી. અમદાવાદનું કાપડ બાદશાહને ખાસ નજર કરાયાના ઉલ્લેખો મળી આવે છે, એટલે બાદશાહોને લાયક વણાટકામ અમદાવાદમા થતું હશે. મીરાતે અહમદીમા સરકારી કાપડ વણાટ ખાતાના ઉલ્લેખો છે, પરંતુ તે રેશમી અને કસબી વણાટ માટેના હોય એમ સમજાય છે. સુતરાઉ કાપડમા બંગાળના જેટલા પ્રમાણમાં ઝીણો માલ ગૂજરાતમા નીકળતો હોય

કાપડ સુતરનો ઉદ્યોગ

એવા વર્ણનો મળી આવતાં નથી. એવો ઉંચો માલ સાધારણ પ્રમાણમા નીકળતો હશે. જાડા અને મધ્યમ પોતના માલ ઉપર રંગારીનું અને છાપવાનું કામ બીજા કોઇ પણ ભાગ કરતા અહીં વધારે ચાલતું એટલે છીંટ વગેરેના કામમા આવે એવું કાપડ અહીં વધારે નીકળતું

સુતર અને રેંટીઆ

જ્યા સુધી યુરોપાદિ પરદેશોમાં હિંદુસ્તાનનું કાપડ જતુ ત્યા સુધી તો દેશમા કાતવા વણવાનો ધંધો બહુ મોટા પ્રમાણમા ચાલ્યો અઢારમી સદીમા ઇંગ્લેંડમા પરદેશી કાપડ વિરુદ્ધ લોકો જાગ્યા. એથી પરદેશી–ખાસ કરીને હિંદી–કાપડ ઉપર જે જકાતો નંખાઈ અને તેમના સ્વદેશમાં જ કાપડ ઉત્પન્ન કરવા જે ભારે પ્રયત્નો ત્યા થયા તેથી ધીમે ધીમે અહીંનું કાપડ ઓછું નિકાશ થતું ગયું. ઓગણીસમી સદીમા તો વસ્તુસ્થિતિ છેક ઉલટી થઇ ગઈ. હિંદું કાપડ નિકાશ થવાને બદલે યંત્રોની મદદથી નીકળેલુ સસ્તું વિલાયતી કાપડ હિંદમા આવતું થયું. એણે આપણા કાપડ સુતરના ઉદ્યોગને છેક ભોંય ભેગો કરી નાખ્યો યંત્ર અને હાથ વણાટના કેટલાક ખાસ ભેદને લીધે વિલાયતી સુતર ઉપયોગમા લઇ દેશી હાથવણાટ તો થોડો થોડો ચાલુ રહ્યો પણ સુતર કાતવાનો ઉદ્યોગ સમૂળગો નાશ પામ્યો જે થોડું રેંટીઆનું સુતર નીકળતું તે ફક્ત વાણામા અને પાટી, શેતરંજી વગેરે જાડા માલમા વપરાતુ અને તાણામા વિલાયતી સુતર જ દાખલ થઇ ગયુ આ છેલ્લા ટકી રહેલા રેંટીઆના ઉદ્યોગને મુંબાઈ અમદાવાદની મીલોએ અંતિમ ઘા માર્યો ગૂજરાતની ગરીબ વર્ગની સ્ત્રીઓનો ઘરની અંદરનો એક મોટો ઉદ્યોગ આમ નાશ પામ્યો એમા લોકોનો દોષ નહોતો, સમયનો હતો

ઈ સ ૧૮૨૦ ના અરસામા વિલાયતી માલ અમદાવાદમા પહેલવહેલો દાખલ થયો એ વર્ષમા એ માલ બજારમા નવાઈ જેવો લખાતો. પાચ વર્ષમા એટલે કે ઈ. સ ૧૮૨૫ સુધીમા તો વિલાયતી માલ બહુ વ્યાપી ગયો અને ગામડામા પણ જાણીતો થયો. મેસર્સ ગીલ્ડર ડી સોઝાની કુંપનીના એક મુખ્ય ભાગીદાર ડૉક્ટર ગીલ્ડરે અમદાવાદમા પહેલવહેલો વિલાયતી કાપડ સુતરનો માલ ચાલુ કર્યો, એ કારણથી છેક ૧૮૫૦ સુધી વિલાયતી કાપડ અને સુતર 'દાક્તરી સુતર' અને 'દાક્તરી કાપડ' તરીકે ઓળખાતું. વિલાયતી સુતરના તાર એક સરખા અને સફાઈદાર હોવાથી હાથવણાટમા પણ ખેસ, દુપટા, ઉંચી

જાતના ધોતીઆ, તથા પાઘડીમા વિલાયતી સુતર જ વાપરાવા માડયુ. આ ઉપરાત રેશમી માલમા વાણામા પણ એ વપરાતું; અને ગર્ભસુતરાઉ માલ તો વિલાયતી સુતરથી રેશમી જેવો જ દેખાતો હોવાથી એમા છુટથી વિલાયતી સુતર વપરાવા માડયુ.

ઈ. સ ૧૮૫૦ સુધી હાથવણાટમા દેશી કે વિલાયતી સુતરનો જે માલ અમદાવાદમા થતો તેનુ વર્ણન રા મગનલાલ વખતચંદે આપ્યું છે.

અમદાવાદનું હાથ વણાટનું સુતરાઉ કાપડ

ઈ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૫૦ સુધીમા ઘસાતી અવસ્થામા પણ એ ઉદ્યોગ પુરાણા વખતનુ ભાન કરાવવા ઉપયોગનો છે. એ વખતે અસ્ત પામતી અવસ્થાનો એ ઉદ્યોગ અસલના વારામા એના ખરા મધ્યાહ્ન સમયે હજારો ગણો ભારે હશે એમ માનીને જ આજે સતોષ વાળવાનો રહ્યો છે.

ઇ. સ ૧૮૫૦ મા ઉંચી જાતના સફેદ ધોતીઆ વણાવનારા શહેરમા પચ્ચાસ હતા. રા મગનલાલ લખે છે કે અમદાવાદના આ જાતના માલનું 'પોત બીજા દેશ કરતા સરસ ને વળી ટકાઉ તેથી તે આખા ગુજરાતમા તથા મુબાઈ વગેરે બીજે ઘણે દેશાવર જાય છે.' આ જાતના ધોતીયા વિલાયતી સુતરના બનતા, અને તેની કોર રેશમી કે કસબી થતી એ કોરના રગ તથા નકશી ઉપરથી એના ચસમઈ, છડાગોટાની, નારૂસગવી, પીળાચેયણા, અગાજમની, બોડીકોર વગેરે નામ બોલાતા. મીલો વધતી ગઇ તેમ તેમ આ ધોતીઆનો વપરાશ ઘણો ઓછો થઇ ગયો હાલ કોઈ લગ્ન જેવા પ્રસંગે આ ધોતીઆ વપરાય છે વીશમી સદીની શરૂઆત સુધી એવા પ્રસંગે આ ધોતીઓ છૂટથી વપરાતી

ખેસ અને થેપાડાવાળાની દુકાનો ૩૦૦ હતી (૧૮૫૦ મા) કેટલાક દુકાનદારો પોતે કારીગરો રાખી વણાવતા, અને કેટલાક વણેયો માથ ઢેડ વગેરે જાતના વણકરો પાસેથી વેચાનો લઇ વેચતા ધોતી અને થેપાડામા ફેર ગણાતો ધોતી રેશમી કે કસબી કોરની, અને થેપડુ સુતરાઉ કોરનું હોય છે. રા મગનલાલ લખે છે કે 'જે દાહાડાથી દાક્તરી સુતર આવ્યુ છે, તે દાહાડાથી તે સુતર ખપે છે પણ થેપાડામા કઈ ફેરો વાણામા શેહેરનુ સુતર ખપે છે. આ માલ ગુજરાત પ્રગણામા જ ખપે છે.' થેપાડા વણનારા જ ખેસ વણે છે થેપાડાને રંગીન કિનાર હોય છે, અને ખેસની કિનાર રંગ વગરની હોય છે

એટલો જ ફેર છે સાગ માલમા વિલાયતી સુતર પણ વપરાય છે રા મગનલાલ લખે છે કે, 'હલણાથી અહીંઆના કમની દોપટા ચદેરી દોપટા જેવા થાય છે'

મગીઆ તથા સાડીઓ અમદાવાદમા રેશમી, સુતરાઉ, તથા ગર્ભ સુતરાઉ એમ ત્રણ જાતના થાય છે એ દરેકની કોર તો રેશમની જ હોય છે ઇ. સ ૧૮૫૦ મા આ સાડી તથા મગીઆ વડોદરે બહુ જતા, અને અમદાવાદમા પણ ખપતા [2]

પાઘડીઓ વણાવનારા શહેરમા ૧૦૦ હતા (ઈ સ ૧૮૫૦ મા) એમા વિલાયતી સુતર વાણા તથા તાણા બન્નેમા વપરાતુ પાઘડીઓનો પનો પોણાથી સવા ગજ, અને લબાઇ ૨૮ થી ૫૦ ગજ હોય છે

બાસ્તો તથા ખાદી ઢેડ લોકો પોતે જ વણીને દુકાનદારને વેચતા બાસ્તો એ વખતે મુસલમાનો વધારે વાપરતા બાસ્તો સફેદીમા ઠીક રહેતો અને તેથી જ સારી સફેદ વસ્તુને માટે 'સફેદ બાસ્તા જેવુ' એવી કહેવત પડી ગઇ છે ખાદી દરેક કોમમા ઘણા કામમા વપરાતી ખાસ કરીને જાજમ, ચદવા તથા કોથળામા ખાદી વપરાતી જાજમ અને ચદવા માટે ખાદીને રગતા અને એમા તરેહવાર ચિત્રો છાપતા [3]

[૨] મગનલાલ વખતચદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૭૩, રા મગનલાલ આ વણાટકામની કેટલીક વીગત પણ આપે છે—રેશમી મગીઆ બનાવવા માટે રેશમ લઈ તેને કતાવી પછી ઉકળાવે છે પછી તેને રગાવી સમરાવે છે તે પછી રાચમા સધાય છે મશરની પેઠે એને પવરાવીને સધાવતા નથી સુતરાઉ મગીઆમા દાક્તરી (વિલાયતી) સુતર તાણાની પછી તેને રગાવીને પવરાવે છે અને પછી સધાય છે ગર્ભ સુતરાઉમા તાણો રેશમી અને વાણો સુતરાઉ છે—આના ઉપર નોધ લખતા રા મગનલાલ લખે છે કે મગીઆને કેટલાક સાડી પણ કહે છે પણ સાડી ૧૬ ગજ લાબી અને મગીઆ ૬ ગજના હોય છે જો એ વખતે આ માલ અમદાવાદમા જ ખપતો હોય તો હાલની સાડી કરતા માપમા ફેર રહે છે સાડી વડોદરે જ ખપતી હશે મગીઆ ૬ ગજના થતા એમ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ કહે છે [૩] રા મગનલાલ કોથળા માટે ખાદીનો ઉપયોગ થતો એમ લખે છે હાલની પેઠે કતાનના કોથળાના ઉલ્લેખ પહેલાના સમયમા જણાતા નથી ઈ સ ૧૮૫૪ મા કલકત્તામા પહેલી અબાડ (Jute) ની મીલ થઇ તે પહેલા શણપાટના કોથળા દેશમા બધે નહિ વપરાતા હોય? ગૂજરાતમા સુતરાઉ ખાદીના કોથળા ૧૮૫૦-૬૦ સુધી વપરાતા હશે એમ આ ઉલ્લેખનો અર્થ થઈ શકે? આ બાબત કોઈ પ્રકાશ પાડે તો સારુ

કાળા અલાયચા તથા મુગાસાડી અમદાવાદમાં બને છે. આ કાપડ પરદેશ જતું નથી. પણ અહીં જ ખપે છે. મુગાસાડી મોમનાઓ પોતે જ બનાવીને વેચે છે. અલાયચા કાળા કે ભૂરા રંગમાં ઘણે ભાગે રંગાય છે અને એમાં ભાત પણ છાપવામાં આવે છે. આ કાપડ સ્ત્રીઓ વાપરે છે. ઇ. સ. ૧૮૫૦ મા અલાયચા વણનાર અમદાવાદમા ૨૫ આશામીઓ હતા.

અમદાવાદની શેત્રંજી અને જાજમ બહુ ટકાઉ અને મજબુત હોય છે. ઇ. સ. ૧૮૫૦ મા શેત્રંજી વણનારના અમદાવાદમા ત્રણ ઘર હતાં. આ વણનાર ૧૫ ગજને પને ૨૫ ગજ લાંબી શેત્રંજી વણી શકતા, અને એમા ઘણી ભાત પાડી શકતા! એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદની શેત્રંજી ૩૦ વર્ષ ચાલે છે.

ચેપાડાં વણનારા છાયલ તથા છીંદરીઓ પણ વણાવે છે. રા. મગનલાલ લખે છે કે 'પણ હમણા (૧૮૫૦) માદરપાટ તથા જગન્નાથી આવવા માંડી ને શેહેરમા સુંઘી મળવા માંડી તેથી તે ઝાઝા વણાવતા નથી.' પલંગપોસ તથા ચાદરો તથા છીંદરીઓ ભાવસાર લોક બનાવે છે. પલંગપોસ ગોદડા કરવાને ખપ લાગે છે. ભાવસાર પોતે વેચવા માટે પણ આ કાપડ રંગે છે તેમ જ વેપારીને માટે પણ રંગે છે. છાયલવાળાની એ વખતે ૫૦ દુકાનો હતી. છીંદરી, ચાદર અને પલંગપોસ બધા દુકાનદાર રાખતા.[૪]

આ પ્રમાણે હાથવણાટનો માલ લગભગ ગઇ સદીના અંત સુધી સારો બનતો અને ખપતો. એ દરેક જાતની સાથે બેસે તેવો પણ તેનાથી સસ્તો

[૪] માદરપાટ શબ્દ અંગ્રેજી મેડેપોલમ્ ઉપરથી અપભ્રંશ થયો હોય એમ જણાય છે. કોઇ મેડરપોલમ્ પણ કહે છે, પરંતુ ખરૂ મોડેપોલમ્ છે. મદ્રાસ ઈલાકામા નરસાપુર પાસે માડેપોલમ્ ગામમા થતા એ જાતના કપડાને અંગ્રેજોએ મેડેપોલમ્ નામ આપ્યુ, અને એ જાતનો માલ વિલાયતમા થવા માડયો ત્યારે પણ એ નામ કાયમ રહ્યુ. જગન્નાથી એ શબ્દ અંગ્રેજી જેકોનેટ ઉપરથી થયો કે જેકોનેટ શબ્દ જગન્નાથી ઉપરથી થયો તે સમજાતુ નથી. અંગ્રેજી જેકોનેટ (Jackonet) શબ્દ કોઈ હિંદુ શબ્દ ઉપરથી થયો છે એમ અંગ્રેજી કોષકારોનુ માનવું છે, એટલે જગન્નાથી શબ્દ અસલ હોય એવો સંભવ છે. ઓરીસામા જગન્નાથજી પાસે થતુ હોય કે ત્યા વપરાતું હોય તેથી એવું નામ પડ્યું હોય એમ બને. પરંતુ આ બાબત ચોક્કસ તપાસ થઇ શકી નથી. રા. મગનલાલ જુના કાપડને બદલે નવા કાપડમા માદરપાટ સાથે જગન્નાથી લખે છે તે ઉપરથી આપણા પ્રાંતમા તો જેકોનેટ ઉપરથી જગન્નાથી થઇ હોય એમ પણ બને.

વિલાયતી માલ જેમ જેમ આવતો ગયો તેમ તેમ આ માલની ખપત ઓછી થતી ગઈ. વીસમી સદીમા અમદાવાદે જૂનું જૂનું પણું છોડવા માંડ્યું તે સાથે આ જાતના જૂના લુગડા પણ ઓછા ખપવા લાગ્યા. હવે આ જાતની ખપત હલકા વર્ણના લોકોમા તથા ગામડામા માત્ર રહી છે.

મીલઉદ્યોગ

આમ જૂનું જતું હતું અને નવું આવતું હતું ગઈ સદીનો છઠ્ઠો દસકો (૧૮૫૦ થી ૧૮૬૦) આખા હિંદુસ્તાનના ઔદ્યોગિક ઇતિહાસમા મહત્ત્વના પરિવર્તનનો હતો ઇ સ. ૧૮૫૧ મા હિંદુસ્તાનમા પહેલી કાપડ-સૂતરની મીલ થઈ. મુંબાઈ અને અમદાવાદમા એ જ દસકામા મીલોની શરૂઆત થઈ ૧૮૫૪ મા કલકત્તામા પહેલી જ્યુટ મીલ થઈ અમદાવાદ એ વખતે કોઈ સ્વતંત્ર દેશની રાજધાની નહોતું કે મુંબાઈ, કલકત્તા અગર મદ્રાસની પેઠે કોઈ બ્રીટીશ ઇલાકાનું મુખ્ય શહેર નહોતું એક સદીથી ચાલી આવતી અવ્યવસ્થાથી, અને જુલમના દબાણથી નીચોવાઈ ગયેલા તેમજ બ્રીટીશ સમયમા ખૂણે પડી ગયેલા, સ્થાન ગુજરાતનું માત્ર ભાંગેલુ મુખ્ય નગર હતુ આમ છતા પોતાની ઉન્નતિનો માર્ગ જોવામા એ હિંદના મોટા મુખ્ય શહેરોની પાછળ ન પડ્યુ કલકત્તા એ સમયે આખા હિંદનુ પાટનગર હતું મદ્રાસ બ્રીટીશ સામ્રાજ્યને પગભર કરનારુ પહેલુ નગર હતું પરંતુ સાહસ અને ઉદ્યોગની બાબતમા ગુજરાતનુ પાટનગર આ હિંદ અને દક્ષિણના પાટનગરો કરતા આગળ ગયુ ઇ સ ૧૮૪૭ મા રણછોડલાલ છોટાલાલને વિચાર આવ્યો કે બહારનું રૂ લાવીને કાપડ વણનાર અંગ્રેજો આટલે દૂર એ કાપડ વેચી નફો કરે છે તો આપણે જૂની રીત બદલી યંત્રબળથી સ્વદેશમા જ કાપડ વણીએ તો નફો કેમ ન કરીએ?[૫] ઇ સ ૧૮૫૩ મા મુંબાઈમા શેઠ કાવસજી દાવરે પહેલી મીલ કરી. કાવસજી દાવરના મનમા મીલ કાઢવાનો વિચાર ક્યારે આવ્યો હશે એ તો આપણે જાણતા નથી, પરંતુ ૧૮૪૭ મા રણછોડલાલે અમદાવાદના એક રીતે સાહસિક પણ બીજી રીતે સો ગરણે ગાળીને પાણી પીનારા ધનાઢ્યો આગળ પોતાનો વિચાર જ્યારે મૂક્યો, ત્યારે એ શેઠીઆઓ જરા ડર્યા 'જો આ કામમા નફો હોય તો મુંબાઈના વધારે સાહસિક

[૫] ભગવાનલાલ બાદશાહ કૃત રણછોડલાલ છોટાલાલનું જીવનચરિત્ર પૃ ૩૨ અમીજી પૃ ૧૧.

લોક જ મીલો કેમ ન કાઢે'? એવો જવાબ રણછોડલાલને મળ્યો. આ ઉપરથી જણાય છે કે એ સમયે કાવસજી દાવરનો મીલ કાઢવાનો વિચાર જાહેરમાં ન આવ્યો હોય, કે આવ્યો હોય તો અમદાવાદમાં ન જણાયો હોય. કદાચ ૧૮૪૭ મા દાવરને મીલનો વિચાર ન આવ્યો હોય તો રણછોડલાલને પહેલો આવ્યો, અને જો એ ખરૂં હોય તો આખા હિંદુસ્તાનમા મીલઉદ્યોગના આદ્ય સંચાલક તરીકે રણછોડલાલને ગણી શકાય, અને અમદાવાદ એનું અભિમાન પણ લઈ શકે. એ ગમે તેમ હોય પરંતુ આ ઉપરથી એટલુ તો સિદ્ધ થાય છે કે રણછોડલાલ છોટાલાલને આખા હિંદુસ્તાનમા મીલઉદ્યોગ ચલાવનારાઓ-મા સર્વથી પહેલાઓમાના એક તરીકે વગર હરકતે ગણી શકાય. અમદા-વાદની વેપારી બુદ્ધિનું આ ગૌરવ કાઇ ઓછુ નથી.

મીલઉદ્યોગનો ઇતિહાસ

આ કાર્યમા રણછોડલાલને મેજર ફુલ જેમ્સ નામના ભીલ પલટનના એક ઉદ્યોગશીલ અંગ્રેજ અમલદારે મદદ કરી. એણે વિલાયત બ્રાયન ડંકનની કું. ને રણછોડલાલની યોજના લખી જણાવી અને સલાહ મંગાવી. પહેલી યોજનામા અમદાવાદને બદલે ભરૂચમા નર્મદા કિનારે કારખાનું કરવાનો વિચાર હતો. ઇ. સ. ૧૮૪૯ મા કારખાના બાબતના અડસટ્ટા આવી ગયા હતા. રણછોડલાલે વડોદરેથી એનું ગૂજરાતી ભાષાતર કરી અમદાવાદમા તે વખતે નીકળતા 'વર્તમાન પત્ર' નામના અઠવાડિક છાપામા છપાવ્યા અને એ વખતની અંગ્રેજી નિશાળના મુખ્ય શિક્ષક ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસને લખ્યુ કે તમે આ યોજના અમદાવાદના ધનિકોને સમજાવો. ભોગીલાલ માસ્તરે એ મહેનત કરી, પણ વ્યર્થ ગઈ. અમદાવાદના શેઠીઆઓ અજાણ્યા ધંધામા પડતા બીહે છે એવું ભોગીલાલે રણછોડભાઇને લખ્યું. એ પછી ભરૂચમા રૂ લોઢવાનુ કામ કરતા એક અમેરિકન ગૃહસ્થ મી. જેમ્સ લેન્ડનને પોતાની યોજના મોકલી રણછોડલાલે સલાહ માગી. લેન્ડને કહ્યું કે 'યોજના સારી છે અને તમે જો અર્ધુ ભંડોળ ઉભુ કરો તો બાકીનું અર્ધુ હુ કરૂ, અને મીલના મેનેજર તરીકે કામ પણ કરવા તૈયાર છુ.' આ ઉપરથી રણછોડલાલે વડોદરામા ભંડોળ એકઠું કર્યું એમા રા. ગોપાળ મોરાર શેઠ સામળ બહેચરવાળા, રાજપીપળાના રાજા અને ભાવ-નગરના દિવાન ગૌરિશંકર ઓઝા એટલા ભાગીદાર હતા. આ કંપનીની બાબતમા રણછોડલાલને લેન્ડન સાથે જામીનગિરી તથા ભાગીદારીની બાબતોમા કેટલીક

ગેરસમજ થવાથી કંપની પડી ભાગી. આ દરમ્યાન મુબાઇમા ૧૮૫૧ માં દાવજી દાવરે જે મીલ બંધાવવી શરૂ કરેલી તે ૧૮૫૬ મા ચલાવવા માંડી; એ જોઈ મુબાઇમા એ જ સાલમા એક બીજી કંપની ઓરીએન્ટલ સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ નામની ઉભી થઈ. આ જોઈ રણછોડલાલે ફરી પ્રયત્ન કર્યો અને ઇ. સ. ૧૮૫૯ મા અમદાવાદ સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ મીલની સ્થાપના કરી

પહેલી મીલ

રણછોડભાઇ પોતે જ લખે કે '૧૮૫૯ મા કારખાનાનું ખાત મહુરત કર્યું. અમે શરૂઆતમા ફક્ત ૨૫૦૦ ત્રાકોના સાચા મગાવ્યા. ઇન્ગ્લાડમા તે વખતે અમારા આડતિયા હાલના ઓનરેબલ દાદાભાઇ નવરોજી એમ. પી. હતા. એમની માથે ઓળખાણ મારા મરહૂમ મિત્ર શેઠ મેરવાનજી નસરવાનજી ભાવનગરીએ કરાવ્યુ હતું' આ ઉપરથી જણાશે કે અમદાવાદની આ પહેલી મીલના સાચા વગેરે માલ કોઈ વિલાયતી કંપનીને કમીશન આપીને નહિ પરંતુ ભવિષ્યમા હિંદના એક મહાપુરુષ થનારા દેશભક્ત દાદાભાઈ નવરોજીની મારફતે ખરીદાયા હતા. ઈ. સ. ૧૮૪૭ મા જ્યારે રણછોડભાઇએ મીલ સંબંધી ફૂલ જેમ્મ, લેન્ડન વગેરે માથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો ત્યારે હિંદુસ્તાનમા હાલના જેવી નિયમિત ટપાલ દાખલ થઈ નહોતી. રણછોડભાઇને કાસદ દ્વારા કાગળો મોકલવા પડતા હતા. પણ એથીએ મોટી મુશ્કેલી મીલના ભારે સાચા અમદાવાદમા લાવવાની હતી. ઇતિહાસના રમમય તત્ત્વો સમજનારાને જાણીને આનંદ થશે કે અમદાવાદની આ પહેલી મીલના સાચા અમદાવાદના જ પ્રાચીન બદર ખભાતથી દરિયા માર્ગે આવ્યા હતા. આ વાતને રણછોડભાઇના જ શબ્દોમા જોઇએ 'તે વખતે આગગાડી નહોતી તેથી અમારે સામાન હોડીઓની મારફત ખંભાતના બાગમા લાવવો પડ્યો હતો અને ત્યાથી ગાડામા ભરીને અમદાવાદ આણ્યો હતો. વરાળ શુ અને કેવી હોય, અને રૂના સાચા કેવા હોય તે તે વખતે અમદાવાદના લોકો જાણતા નહોતા, તેથી અમારે દરેક જણને સમજાવવું અને શીખવવું પડતું હતું. મુબાઇથી પણ તે વખતે શીખેલા મજૂરો કે કારીગરો મળી શકે તેમ નહોતું; તેથી અમારે અમારે ત્યાના મજૂરોને માથાફોડ કરીને શીખવવું પડ્યું, અને જેમ તેમ કરી કામ ચલાવ્યુ. વિલાયતથી મગાવેલા અમારા સાચા એક વાર તો દરિયામા ડૂબી ગયા, અને ત્યાથી આવેલા યુરોપિયન સાચાદાર કોલેરા થવાથી તરત મરણ પામ્યો આ

બધી મુશ્કેલીઓ પડતાં પણ ૧૮૬૧ માં અમે અમારૂં કારખાનું ચલાવ્યું અને પરમેશ્વરની કૃપાથી અમે ધારતા નહોતા એટલો બધો ફાયદો અમને થયો છે, અને અમે ફત્તેહમંદ થયા છીએ.'[૬]

આ પહેલી મીલનું એન્જીન પહેલવહેલું ચાલુ કર્યું ત્યારે અમદાવાદમા એક મેળાવડો થયો હતો.[૭] એમાં શહેરના દેશી ગૃહસ્થો ઉપરાંત આઠ નવ યૂરોપીયન અમલદારો પણ આવ્યા હતા. ૩૦ મી મે ૧૮૬૧ ના રોજ સાંજે પોણાપાચ વાગે મુહૂર્ત હતું. એ સમયના બુદ્ધિપ્રકાશનો ખબરપત્રી લખે છે કે "યંત્ર ચલાવવાનો પ્રારંભ કર્યો તે વખતે તેમાં જાણે જીવ આવવા માડયો હોય એવી નીશાની જણાવા માંડી અને રાક્ષસી ચક્ર ફરવા માંડયું. તે ઉપર અંગ્રેજ લોકોની રીત પ્રમાણે એ કારખાનાનો ઉપરી (એન્જીનિયર) મી. અડિંગટનની મડમ સાહેબે દ્રાક્ષરસ વૈનનો મીસો ફેંક્યો. આ વખતે સાહેબ લોકોએ તથા દેશી ગૃહસ્થોએ ખુશીના અવાજ સાથે એ સંચાને "સાહસકર્મ" (Adventure) એવું નામ આપ્યું." એ સભાની બીજી વીગતની અહીં જરૂર નથી. પરંતુ એ વખતે મી. કર્ટીસ નામના ગૃહસ્થે કરેલું ભાષણ જરા અત્યારની દૃષ્ટિએ જાણવા જેવું છે. મી. કર્ટીસે કહ્યું– "આ શહેરમાં ઘણો પૈસો છે તેથી દેશી વ્યાપારીઓ અને લોકો હોંશ ભરેલા સાહસિક છે, તો આવી જાતનાં કારખાનાઓમા નાખેલો પૈસો યૂરોપીયન લોકોની અક્કલની મદદ લીધાથી થોડા વર્ષમા વધીને કરોડોગણો શા વાસ્તે ન થાય? આ યંત્ર તો ફક્ત એક અજમાયશ દાખલ છે. તો પણ મુમ્બાઇ અને મ્યાનચેસ્ટરની નજર તે કારખાના તરફ છે, માટે ભાગિદારોએ હોશિયાર રહેવું જોઇયે......હિંદુસ્તાનમાથી મ્યાનચેસ્ટરને રૂ પુરૂં પડે તે વિષેની હાલમાં વિલાયતમાં મોટી ભાજગડ ચાલી છે. અમદાવાદના લોકો કહે છે કે, 'દિલ, અમે તમને મદદ કરીશું. જો તમને કંઈ અડચણ નહિ હોય, ને કદાચિત હશે, તોપણ ખરેખાત તમને કોઈ બીજા પ્રકારે મદદ કરવાને ચુકીશું

મીલ ચાલી ત્યારે થયેલી સભા

[૬] રણછોડલાલ છોટાલાલનું જીવનચરિત્ર પૃ. ૩૯ [૭] જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ ૮-૭ પૃ. ૧૫૬ જુલાઈ ઈ. સ. ૧૮૬૧. "અમદાવાદમા રૂનો યત્ર ચલાવ્યો તે વખતે ભરાયેલી સભાની હકીકત"

નહિ અમારે વાસ્તે સુતર તૈયાર કરવાને તમે માથાફોડ મહેનત કરી છે, હવે એટલી બધી તસ્દી તમને પડે એવું અમે નહિ કરીએ અમારે વાસ્તે અમે અમારી મેળે સુતર તૈયાર કરીશુ તેથી તમારે ઘણું કામ કરવું નહિ પડે'" આ નબ્દો હાલ કેવા ખરા પડતા જાય છે તે અમદાવાદ જાણે છે

રણછોડભાઇએ આ પહેલી મીલ રૂ એક લાખના ભંડોળથી ઉભી કરી હતી શરૂઆતમા એમા ૬૩ માણસોજ કામે લાગ્યા હતા દર શેર રૂપીઆ ૫૦૦૦) નો હતો એમા બે રણછોડભાઇના પોતાના, બે મગનભાઈ કરમચંદના, એક શેઠ હઠીસંગ કેસરીસંગનો, એક વાઇટ સાહેબનો તથા એક નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઇનો એમ મુખ્ય ભાગ હતા આ કામમા તે સમયે કાઇક સારી સમજ ફક્ત રણછોડભાઇને હોવાથી સુતરની પેદાશ ઉપર રાા ટકા કમીશનથી ભાગીદારોએ એમને વહીવટ કરવા નીમ્યા ધીમે ધીમે ભંડોળ વધારીને રૂ ૩૨૭૦૦૦) નું અને શેર રૂ ૧૦૦૦) નો કર્યો, ત્રાકો પણ વધારી દશ હજાર કરી એ પછી ૩૦૩ શાળો પણ મીલમા દાખલ કરી ઈ સ ૧૮૯૧ મા જૂનું ભંડોળ અને નવા અંધિયા થઇને રૂ ૯૩૧૯૫૦) થયુ આ મિલ થઈ ત્યારે અમદાવાદનો પશ્ચિમ ભાગ ઉજ્જડ જેવો હોવાથી શાહપુરમા મોટી જગ્યા મીલને માટે મળી આજે લોકોમા આ પહેલી મીલ શાહપુર મીલને નામે મશહુર છે

ઈ સ ૧૮૭ મા નાથખડમા બહેચરદાસ અમાઇદાસ લસ્કરીએ બીજી મીલ કરી એ મીલ પ્રથમ બહેચરદાસ લસ્કરીની ખાનગી માલકીની હતી ત્યાર બાદ દશ વર્ષનો ગાળો પડયો, અને ઈ સ ૧૮૭૭ મા (૬ ઠ્ઠી ડીસેમ્બરે) સારંગપુર દરવાજા બહાર રણછોડભાઇએ ધી અમદાવાદ ટ્રીંગ એન્ડ

બીજી મીલ

મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની નામની મીલ ઉભી કરી આ મીલના વહીવટની પેઢી રણછોડભાઇએ પોતાના પુત્ર માધવલાલના નામથી કરવાથી મીલ 'માધવલાલ મીલ' અગર માધુભાઈ મીલ' ના નામથી આજે પ્રસિદ્ધ છે, અને એ સંચા વગેરેની સંખ્યા જોતા અમદાવાદમા હજુ સર્વથી મોટી મીલોમાની એક ગણાય છે બીજે વર્ષે ૫ મી મે ૧૮૭૮ ને રોજ શેઠ મનસુખભાઇ ભગુભાઇએ ગુજરાત સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ મીલ શરૂ કરી ઈ સ ૧૮૭૯ સુધીમા

આ પ્રમાણે ચાર મીલો થઇ હતી. એમાં કુલ ૨૦૧૩ માણસો કામ કરતાં, અને એમનો પગાર દર વર્ષે રૂ. ૧૯૭૭૭૦) જેટલો થતો હતો.[૮]

ઈ. સ. ૧૮૮૦ પછી અમદાવાદમા મીલો ધીમે ધીમે વધતી ગઇ. વીસમી સદીના પહેલા દશકામાં બંગાળાના ભાગલા પડયા ત્યારે ત્યા સ્વદેશી માલ વાપરવા બાબત ચળવળ શરૂ થઈ. એ ચળવળમા અમદાવાદનો મીલનો ઘણો માલ ઉપડયો. આથી મીલ ઉદ્યોગને વધારે જોર મળ્યું. પણ બંગાળનો ઉભરો થોડા વર્ષોમા શમી ગયો. એ પછી ૧૯૧૪ મા લઢાઈ શરૂ થઈ. એ લઢાઇ દરમ્યાન અને સુલેહ પછી દેશી કાપડનો બહુ મોટો ઉઠાવ ચાલુ રહ્યો. આ વખતે વિલાયતી માલ જોઇએ તેટલો ન આવવાથી અને કાપડ બજારની પીઠ એક સરખી તેજીની જ રહેવાથી અમદાવાદની મીલો બહુ કમાઇ. સાધારણ મીલોના શેરોના ભાવ છથી આઠ ગણા અને સારા વહીવટવાળી તથા સારી કમાણીવાળી મીલોના ભાવ દશથી પંદરગણા વધી ગયા. આથી લોભમા

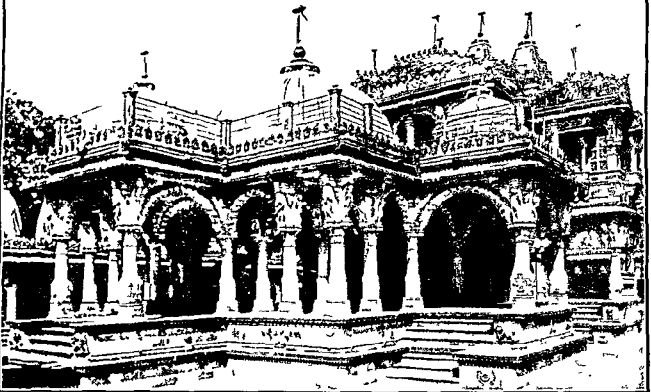
[૮] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૩૨. શાહપુર મીલમા ૧૦૦ હોર્સ પાવરનુ એન્જીન, ૧૪૭૪૦ મ્યુલ સ્પીંડલ અને ૭૫૦૦ થ્રોસલ સ્પીંડલો હતી. (૧૮૭૯ મા) ૩૦૩ શાળો હતી. રીપોર્ટના વર્ષમા (૧૮૭૭-૭૮) એણે ૧૭૦૪૮૫૦ રતલ રૂનું સુતર કાત્યુ હતુ. સુતર ૨૦ નબર સુધીનુ જ બનતુ. રૂ. ૧૭૭૭૨૦) નું સુતર અને રૂ. ૬૦૧૩૫૦) નું કાપડ બન્યુ હતુ કાપડમા મુખ્યત્વે તાકા અને જાડા ધોતીઆ બનતા હતા. બેચરદાસ મીલમા ૬૫ હોર્સ પાવરનું એન્જીન હતુ. ૧૫૦૦૦ ત્રાકો અને ૧૬૨ શાળો હતી. રીપોર્ટના વર્ષમા ૯૯૩૧૧૨ રતલ રૂનું નબર ૧૦ થી ૩૦ સુધીનુ સુતર બન્યુ હતુ. સુતર પવરાવાની (Water twist) ગોઠવણ હતી. રૂ. ૧૬૬૮૦૦) નુ સુતર અને રૂ. ૨૪૨૧૫૦) નુ કાપડ નીકળ્યુ હતુ. કાપડમા તાકા, ધોતી, અને સાડી બનતી. ૫૦૦ માણસ કામ કરતા હતા. એમા વર્ષે પગારના રૂ. ૫૮૭૭૦) ગયા હતા. રીપોર્ટના વર્ષમા માનુભાઇ મીલ શરૂ થઈ. શરૂઆતમા એમા ૯૧૨૦ મ્યુલ સ્પીન્ડલો હતા. એન્જીન ૨૫ હોર્સ પાવરનુ હતુ. શરૂઆતનુ બ્હોળ રૂ. ૩૫૦૦૦૦) નુ હતુ. એ વર્ષમા એમા ૭૨૦૦૦૦ રતલ રૂ કતાયુ હતુ. સુતર ૨૦ નબર સુધીનુ બનતું. રૂ. ૨૨૯૩૦૦) ની કીમતનુ સુતર થયુ હતુ. ૨૫૦ માણસો કામ કરતા હતા. એમના પગારના વર્ષે રૂ ૨૪૦૦૦) થયા હતા. ગુજરાત સ્પીનીન્ગ મીલ આઠ લાખના ખરચથી નીકળી હતી. એમા ૬૪૦૦ મ્યુલ અને ૫૧૬૮ થ્રોસલ સ્પીંડલો હતી. અને ૨૦૯ શાળો હતી. સુતર ૧૦ થી ૨૫ નબર સુધીનું નીકળતુ. મીલ રીપોર્ટના વર્ષમા ઉભી થવાથી એના બીજા આકડા આપ્યા વર્ષના નથી.

પડીને ઘણા લોકોને મીલ શેરોમાં સોનું દેખાવા માંડ્યું. કેટલાક મીલોવાળાએ સંચા વધાર્યા. કેટલાકે નવી મીલ ઉભી કરવાની શરૂઆત કરી. આ વખતે સાંચાના ભાવ પણ કાપડ–સૂતરની પેઠે ટોચ ઉપર હતા, એટલે નવી મીલો બહુ મોંઘી પડી. જેમણે અનામત ભંડોળમાંથી સાંચા વધાર્યા તેમની દશા પણ ભવિષ્યમા ખરાબ થઇ. ઇ. સ. ૧૯૨૧ પછી જે મોટી મંદી શરૂ થઇ તેમા નવી મીલોની સ્થિતિ દેવાદાર બની. જુની મીલોમાં જેમણે અનામત ભંડોળ ન વધારતાં મોટા વ્યાજ વહેંચીને વાહવાહ બોલાવેલી તેમને પણ બહુ ભારે પડ્યુ. ૧૯૨૫–૨૬ મા આખી દુનિયાની મીલોની સ્થિતિ ખરાબ થઇ હતી. હિંદુસ્તાનના મીલોમા નીકળના માલ ઉપર લડાઈ પ્રસંગે જે જકાત નાંખવામાં આવી હતી તે આવે પ્રસંગે કાઢી નાખીને મીલોને રાહત આપવા દેશની મીલોએ એકત્ર થઇને સરકારને વિનવવા માંડી. આ માટે હિંદુસ્તાનની મીલો તરફથી અમદાવાદના મીલમાલીકોના મહાજનના પ્રતિનિધિ શેઠ કસ્તુરભાઈ લાલભાઇએ વડી ધારાસભામા ઠરાવ લાવી લડત ચલાવી. આ મંદીના મોટા વાવાઝોડામાં અમદાવાદની કેટલીક નવી અને જુની મીલો ઉખડી પડી–બંધ થઈ–અને ફડચામા ગઈ. આમ છતા પણ સારા અને કરકસરીઆ વહીવટવાળી મીલો થોડાઘણો નફો કરતી. કાપડ–સુતરના ઉદ્યોગની સ્થિતિ આજે પણ કટોકટીની છે છતા આવી મીલો હજી સમયના પ્રમાણમાં યોગ્ય નફો કરે છે એ અમદાવાદના મીલએજંટોની કુનેહ છે.

અમદાવાદના મીલઉદ્યોગની ખીલવણી એ હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગના ઇતિહાસનો એક ચમત્કાર છે. અનુકૂળ સંજોગોમાં ઘાસ પણ એની મેળે ઉગે છે; પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં કામ કરવું એમાં પુરુષાર્થની કસોટી છે. અમદાવાદની ભૂમિ મીલઉદ્યોગ

અમદાવાદ અને મીલઉદ્યોગ

માટે બીલકુલ લાયક નથી. હવા છેક સૂકી છે; ઋતુઓની વિષમતા બહુ ભારે છે; એટલે સુતર કાંતવામાં અમદાવાદમાં જે અડચણો પડે એવી અડચણો બીજે જ્યાં જ્યાં મીલો થઇ છે ત્યાં બહુ પડતી નથી. જે રૂમાંથી વિલાયત તથા જાપાનની હવામા જેટલા કાઉન્ટનું સુતર નીકળી શકે તેનાથી ઓછામાં ઓછું દશ કાઉન્ટ ઓછું એ જ રૂમાંથી અમદાવાદમાં નીકળી શકે છે. હિંદુસ્તાનમાં બેંગલોર, બેલગામ, મારવાડ તથા બંગાળ વગેરેમાં હવા આ ઉદ્યોગને વધારે અનુકૂળ છે. મીલોને માટે કોલસાની ખાણો પાસે નથી. શરૂઆતની મીલોમાં તો

૪૬ દિલ્હી દરવાજા બહાર હઠીસિંહનું મંદિર

ઉભા કરેલા આ ઉદ્યોગમાં એણે પરદેશીનો પગ ન પેસવા દીધો. પરદેશીને નોકર તરીકે રાખીને કામ માત્ર શીખી લીધું. કલકત્તામાં જ્યુટ મીલો પરદેશીઓએ

અમદાવાદનો મીલઉદ્યોગ અમદાવાદનો જ છે

કરી. મુંબાઈના મીલઉદ્યોગમાં કાંઈક અંશે પરદેશીઓએ હાથ નાંખ્યો. પરંતુ અમદાવાદમા એક પણ મીલ પરદેશીની થઈ નહિ. આ બાબતમા લીમીટેડ ભાગીદારી જ્યારથી શરૂ થઈ ત્યારથી કદી કોઈ જગ્યાએ ન બનેલો બનાવ અમદાવાદમા બન્યો હશે દેશ પરદેશમા જ્યા જ્યા લીમીટેડ ભાગીદારીથી ઉદ્યોગો ખોલ્યા છે ત્યા કદી પણ એક જ શહેરના લોકે એ જ શહેરની મુડીથી એ ઉદ્યોગો ઉભા કર્યાં નથી. આખા દેશની કે ઘણી વખત પરદેશની મુડીથી ઉદ્યોગો ઉભા થયા છે અને ચાલ્યા છે હિંદ બહારના બીજા દેશોની પેઠે મુબાઈમા પણ એમ બન્યું છે, પરંતુ અમદાવાદમા એથી ઉલટું છે. અમદાવાદનો મીલઉદ્યોગ અમદાવાદની જ મુડીથી ઉભો થયો છે. પ્રત્યેક અમદાવાદી એક રીતે કોઈ મીલનો નાનો કે મોટો ભાગીદાર છે એમ કહી શકાય. મીલના કે લોકના કોઈ માઠા પ્રસંગે મીલ કે શેરો અમદાવાદની બહારનાને હાથ ગયા હશે, પરંતુ બીજાં ઉદ્યોગવાળા શહેરોના પ્રમાણમા એવું બહુ ઓછું થયુ છે, માત્ર અપવાદરૂપ જ બન્યુ છે. અમદાવાદની મીલોનો વહીવટ પણ મોટે ભાગે અમદાવાદીના હાથમા છે. ઘણી મીલોમા મીલના એજંટ જ મીલનો વહીવટ કરનાર (મેનેજર) છે. આથી અમદાવાદની મીલનો વહીવટ ઘણી કરકસરથી થાય છે. અમદાવાદની મીલોના વહીવટ માટે નાણાંની સગવડ તદન જુદી રીતે થાય છે. એજંટ પોતે પોતાના ઘરના અગર તો પોતાની

મીલ એજન્ટ

સાખ ઉપર ગમે ત્યાથી નાણા લાવીને વહીવટ ચલાવે છે. મોટે ભાગે વહીવટના નાણા લોકો વ્યાજે રૂપીઆ મુકી જાય એમાથી થાય છે. એજંટ તથા મીલની બન્નેની ભેગી સાખ ઉપર એ નાણા બાંધી કે છુટી મુદ્દતના મળે છે. મીલ કરતા પણ એજંટની સાખ મોટો ભાગ ભજવે છે. આ રીતે જે રૂપીઆ મળે છે તેને માટે બેંકોમાથી લીધેલા રૂપીઆની પેઠે જામીનગીરી આપવી પડતી નથી અમદાવાદની મીલોના નાણા સંબંધી વહીવટનું આ એક ખાસ લક્ષણ છે અમદાવાદની મીલોને બીજે બને છે તેમ પોતાના ઉપર બોજો કરીને ડીબેંચરો ભાગ્યે જ કાઢવા પડે છે. અર્ધો અર્ધ મીલોમા તો તેમના એજંટોના

નાણાંની મોટી રકમો મીલમાં જમે રહ્યાં કરે છે તેના પર વહીવટ ચાલે છે. આ ઉપરાંત લગભગ દરેક મીલની મૂડીમાં એજંટનો જ ભાગ (શેરો) મોટો હોય છે. આ બન્ને કારણોથી એજંટનો સ્વાર્થ મીલના હિતમાં બીજે ઠેકાણેના મીલઉદ્યોગો કરતાં અમદાવાદમા વધારે રહે છે. આથી એજંટો જાતે ઘણી કાળજી રાખે છે, જાતે જ બધું વહીવટી અને બીજાં ખાતાનું કામ સમજી લે છે અને ઘણીખરી મીલોમા મીલ એજંટ મીલના એક સાધારણ કામ કરનારથી પણ વધારે કામ કરે છે. અમદાવાદની મીલો અને મીલ એજંટોની આ એક ખાસ વિશેષતા છે. મીલઉદ્યોગની બીજી જગ્યાઓમા મીલ અને મીલ એજંટો વચ્ચે આટલો સંબંધ નથી. આ કારણથી કમીશન લેવાની રીત અમદાવાદમા બીજી જગ્યાઓ કરતા કાંઈક જૂદા પ્રકારની હોય તો તેનો બચાવ આ દૃષ્ટિએ થઇ શકે એમ છે. પરંતુ એ ચર્ચામા ઉતરવાનું આ સ્થાન નથી. અમદાવાદની મીલોનો વહીવટ એજંટોની આ રીતથી એટલો કરકસરવાળો રહ્યો છે કે ખરા કટોકટીના વખતમા મીલો એથી જ ઉભી રહી છે. મોટા અમલદારોના પગાર અમદાવાદમા ભાગ્યે જ કોઇ મીલને આપવા પડે છે. એથી અંતે તો મીલ એજંટ અને બીજા ભાગીદારોને જ લાભ છે. અમદાવાદની મુડીથી મીલો ચાલતી હોવાથી વ્યાજ વગેરેમા જતાં નાણાં પણ શહેર અને આસપાસના ગામોમા જ રહે છે.

અમદાવાદના મીલઉદ્યોગની વિશેષતાઓ જોઇ. પડતર અને પાણી વગરની જમીન ઉપર લીલુંછમ ઉદ્યાન બનાવે એ માળીનો પુરુષાર્થ તથા હોશિયારી ! પરંતુ બાગ જેમ ને તેમ વધ્યા કરે, અંદર રચનાનું સૌન્દર્ય, વ્યવસ્થા, વગેરે ન હોય, આડીઅવળી ઝાખરા ઉગ્યા હોય, અને આખુંયે ઉદ્યાન બાગને બદલે જંગલ જેવું દેખાતું હોય તો એ માળીના યશમાથી કેટલોક ભાગ પાછો

ખામીઓ

ખેંચી લેવો પડે. અમદાવાદના લોકોને વિષમ પરિસ્થિતિમા મીલઉદ્યોગ ખીલવ્યા માટે ધન્યવાદ આપીએ પરંતુ એ યશમાથી થોડો ભાગ ખેંચી લીધા વગર ચાલે તેમ નથી. અમદાવાદે પશ્ચિમનું અનુકરણ કરી યંત્રબળથી કાપડ-સુતર બનાવવા માટે મીલો કરી, એમા ખર્ચ ઓછો થાય એ પુરતો કરકસર માટે કેટલી રીતો વહીવટમા કાયમ રાખી. પરંતુ પશ્ચિમમા છે તેટલે દરજ્જે વ્યવસ્થા ન જાળવી. પશ્ચિમની માફક મીલોમા સુધારા ન કર્યા. એક ઉદ્યોગ ખીલવવાને ૬૫ વર્ષ કંઈ ઓછાં નથી. જમાનાના પ્રમાણમાં મીલોમા સુધારો થઇ શક્યો નથી. મીલો જેવી નીકળી હતી એવી ને એવી આજે

ખામીઓ ઉપર લક્ષ આપી તેને સુધારીને સારો ભાવ લેવાને બદલે માલ હલકો કરીને ભાવ લેવાના પ્રયત્નો વધુ અંશે થાય છે. આટલી બધી મીલો અમદાવાદમા છે પરંતુ મીલ માલેકોના મહાજન તરફથી કે છુટક મીલો તરફથી દેશાવરના બજારોની પદ્ધતિસર તપાસ હજી બરોબર થઈ નથી. અમદાવાદનો માલ પરદેશમા વધારે કેમ ખપે, શા કારણથી તે માલ પાછો પડે છે વગેરેની રીતસર તપાસ થઈ જ નથી. મીલો તરફથી કાપડ સુતરના ધંધાને લગતી શોધખોળ કરવાને માટે કે વિજ્ઞાનની સહાય લઈ કામ સારૂ થાય એવી એકે સસ્થા–(Textile Research Laboratory–જેવી) અમદાવાદમા નથી. કોઈ ગામમા ભૂંડ વધારે હોય અને એ કચરો ખાઇ જઈ ગામ સાફ ગખતા હોય એટલે એ ગામની મ્યુનીસીપેલીટી કદી કચરો કઢાવે નહિ અને આરોગ્યવર્ધક સુધારા કરે નહિ, કાંઇક અંશે એને મળતું આ વલણ છે. હિંદુસ્તાનમા કચરો માલ પણ ખપે માટે કચરો માલ જ કાઢવો અને તેને સુધારવો નહિ એવું અમદાવાદે ધાર્યું હોય એમ જણાય છે પરતુ લોક હમેશ કચરો ખાશે નહિ માટે સુધર્યાં વગર ટકી શકવુ હવે મુશ્કેલ છે તે વિચારવાનું છે. જેવું માલની બાબતમા છે તેવું જ બીજી વ્યવસ્થામા સમજવાનુ મીલમા સંચા ચાલે એટલે માણસો પણ જાણે ધાતુના સચા હોય તેમ સ'વારથી સાજ સુધી ચાલી ચાલીને પાછા આવે એવું ઘણુ ખરૂ બને છે માણસોને માટે માણસને લાયક જગ્યા ઓછી હોય છે. મીલની છુટી જગ્યા તો જાણે ઉકરડા જેવી જ રહે છે. મીલની ઑફિસને ઑફિસ શબ્દ લગાડી શકાય એમ નથી ઇ. સ. ૧૯૨૨ મા વિલાયતના 'મેનચેસ્ટર ગાર્ડિયન' પત્રનો મી ગ્વાઈન (J T. Gwynn) નામનો એક ખબરપત્રી હિંદુસ્તાન સ્વરાજ્યને લાયક છે કે નહિ અને ખેડુત તથા મજૂર વગેરે બીજા લોકોની સ્થિતિ કેવી છે તે જાતે તપાસવા હિંદુસ્તાનમા આવ્યો હતો એણે ઈ સ ૧૯૨૪ મા એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું એમા અમદાવાદ સબંધી એનું કેટલુક લખાણ રસમય છે મીસ મેયો અમદાવાદમા આવી હતી એનાથી આ ગૃહસ્થ કેવળ જુદી જ દૃષ્ટિથી આવ્યો હતો, પરતુ અમદાવાદની મીલો માટે એનો અભિપ્રાય વિચિત્ર થયો હતો. એ લખે છે કે –વસ્તુઓનો પરસ્પર આતરિક વિરોધ એ અમદાવાદનુ ખાસ લક્ષણ છે એક બાજુ અમદાવાદ જૂની મુસલમાન સલ્તનતનું પાટનગર; બીજી બાજુ એ અર્વાચીન યાંત્રિક ઉદ્યોગવાળું વધતું જતુ શહેર. એક બાજુ સુંદર મસ્જદો, બીજી બાજુ

ગંદી રૂની મીલો. મી. ગ્વાઈનને લાગે છે કે ગાંધીજી હાલના યંત્રવાદને ધિક્કારે છે તેથી જ પશ્ચિમનો યંત્રવાદ જ્યાં ગંદામાં ગંદી રીતે ખીલ્યો છે તે શહેરમાં તેમણે પોતાનો નિવાસ કર્યો.[૯]

આમ છતા પણ અમદાવાદની મીલોમા થોડા અપવાદ છે. થોડી મીલોએ સારા સુધારા કર્યા છે. જમાલપુર દરવાજા બહાર આશાવલ અગર કર્ણાવતીની ભૂમિ ઉપર જ થયેલી કેલીકો મીલ એમા

પ્રગતિવાન મીલો

અગ્રસ્થાને છે. એનો વહીવટ શેઠ અંબાલાલ સારાભાઇ કરે છે. એ મીલે હમણા કેટલાક વર્ષથી ઉપર જણાવેલી ખામીઓ ઘણે અશે દૂર કરી છે. હરીફાઇ વિલાયતી કે એવા બીજા સારા માલ સાથે કરે છે. એનુ કાપડ દેશાવરમા સપૂર્ણ વિશ્વાસથી લોક લે છે માલની જાતમા ફેર પડતો નથી. એક સરખા માલ ગાસડીમા બધાય એ માટે ખાસ દેખરેખ રખાય છે. વારવાર નમુના બતાવવા પડતા નથી. એક વખત ખપેલો માલ નબર અને છાપથી એમ ને એમ ખપી શકે છે. માલની જાતોમા વિવિધતા અને નવીનતા પણ ઘણી આવેલી છે. કેટલીક જાત વિલાયતી જેવી જ દેખાય છે. દૂર દેશાવરના છુટક ઘરાકો (upcountry consumers) ના મોઢેથી મે સાભળેલુ છે કે 'અમદાવાદમા મીલ તો કેલીકો.' એણે દોરા વગેરે નવુ નવું કાઢવા સફળ પ્રયત્નો કર્યા છે. મીલની વેચવાની રીત એવી છે કે વેપારીને પ્રમાણમા કાઇક રાહત મળે અને લેનાર કમાય, લેનારાને નડતરરૂપ થાય એવી રીત નથી. વેપારીના ગળામા માલ ગમે તેમ કરીને

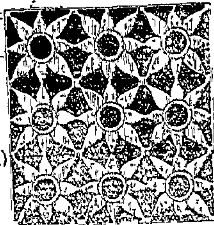
[૯] જુઓ "Indian Politics' by J. T Gwynn Chap. XXI p. 107. "Ahmedabad is the largest of the three cities of Gujarat. Diversity is its chief characteristic It was an old Mohammedan seat of Government. It is a modern industrial town, a great and growing City There are many beautiful old mosques, and eighty new Cotton mills as ugly as anything industrialism has produced in any part of the world East and West have met together and the result is not all that could be desired"

ચાલવો, પછી ગેનારો ભલે પોક મૂકે એવી રીત કેલીકો મીલે રાખી હોય એમ સાભળ્યુ નથી. બીજી થોડી મીલો પણ એ પદ્ધતિએ ગાનના પ્રયત્ન કરે છે. માલની ઉત્તમતામા હજી ઘણુ કરવાનું છે.[૧૦]

[૧૦] અમદાવાદના હાલની બધી મીલોની સવિસ્તર હકીકત પાછળ પરિશિષ્ટમા આપી છે

પ્રકરણ પાંત્રીસમું

ઉદ્યોગ (ચાલુ)

(રેશમી કાપડ તથા કિનખાબ વગેરે)

સુતરાઉ કાપડના જેવો જ એક વખત રેશમી કાપડ બનાવવાનો ધંધો અમદાવાદમા ખાસ અગત્યનો હતો સુતરાઉ કાપડ ગૂર્જરાતમા ખૂબ નીકળતુ. ઝીણી મલમલો નીકળતી, પરંતુ ઢાકાની પેઠે ખાસં મલમલ માટે જ ગૂજરાતમા કોઇ સ્થાન પ્રસિદ્ધ હોવાનો ઉલ્લેખ જડયો નથી. રેશમી કાપડ માટે તો હિંદુસ્તાનમા ગૂજરાત અને એનુ પાટનગર અમદાવાદ સર્વોપરી ગણાતું એવા પુરાવા મળી આવે છે અમદાવાદમા એ કામ સૌથી ઉચી જાતનું થતું હતું. સાદું રેશમી કામ, રેશમી કાપડમા જૂદી જૂદી ભાતોનુ કામ, અને રેશમી કાપડમા જરીકસબનું કામ અમદાવાદમા એવી તો અપૂર્વ કારીગીરીનુ થતું કે એક પણ પરદેશી મુસાફર તેના મુક્તકંઠે વખાણ કર્યા વગર રહ્યો નથી. અમદાવાદના રેશમી કામમા સુંદર મનોહર કારીગીરી તો થતી પણ તે સાથે એ એટલુ બધુ ટકાઉ થતુ કે એની બરોબરીનો માલ બીજેથી મળતો નહિ. અમદાવાદ જેવો રંગ બીજે ક્યાઇ બેસી શકતો નહિ. કપડા ઉપર 'જલે' એવી બીજે ક્યાઈ ન આવતી, અને કુમાશ પણ અસાધારણ રહેતી.

મીરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે, " ધીમે ધીમે (શહેર વસ્યા પછી) હુન્નરી કારીગરો અત્રે ભેગા થયા, અને કિનખાબ, હીરગળી, મખમલ વગેરે જાતો અહીંના હવાપાણીના ગુણને લીધે રંગરૂપમા હિંદુસ્તાનના મધળા ભાગો કરતા સરસ થવા માડયા. દુનિયામા ગૂજરાતી કામના એટલા વખાણ થવા લાગ્યા કે ઇરાન, તુરાન, રૂમ (ઇજીપ્ત) અને શામ (સીરીઆ) વગેરે દેશોમા અમદાવાદ,

પ્રસિદ્ધ થયું અમદાવાદમાં જરીકામ, રંગ, ધોલાઈ, મીનાગીરી, ચુંદી વગેરે એવું તો સારું થતું કે એટલું સારું કામ અમદાવાદથી ચાર ગાઉ છેટે પણ થઈ શકતું નહોતું (અર્થાત્ અમદાવાદથી ઉતરતું થતું) ફિરદોસી આરામગાહ (હિંદીનો બાદશાહ મુહમ્મદશાહ)ના સમયમાં અંબરના રાજા જયસિંહે પોતાની રાજધાની જયનગરમાં અમદાવાદના વણકરો અને ધોબી તથા ચુંદી રંગનારનું એક લત્તો વસાવ્યું પરંતુ ત્યાં બનાવેલો માલ વધારેમાં વધારે જવાબ લીધા છતાં અને મોટી મોટી બક્ષીસો આપ્યા છતાં રંગમાં કુમાશમાં અને સૌન્દર્યમાં અમદાવાદ કરતાં ઉતરતો જ નીકળ્યો. આમ થવાનું કારણ બાંધનારાઓએ એવું આપ્યું કે –અમારા હથીઆરો જે રાયણના લાકડાના થાય છે તે અહિં ઉતરતી જાતના છે આ ઉપરથી રાજાએ અમદાવાદથી એવા લાકડાના ઓજારોના ગાડા ભરીને મગાવ્યા પણ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ '[1] અબુલ ફઝલ લખે છે કે અમદાવાદનો રેશમી માલ અસાધારણ કારીગીરીવાળો બનતો ઇ સ ૧૬૨૬ માં મુસાફર સર ટોમસ હર્બર્ટ અમદાવાદની દુકાનોમાં રેશમી માલ ખાસ હતો એમ કહે છે ઇ સ ૧૬૩૮ માં મેન્ડેલ્સ્લો રેશમી માલ બનાવનારા કારીગરો અસાધારણ હોશિયારીવાળા હતા એમ લખે છે રેશમનું મોટું કારખાનું અમદાવાદમાં હોવાનું એ લખે છે ઈ સ ૧૬૬૬ માં થેવેનો અમદાવાદની મુખ્ય વેપારની વસ્તુઓમાં રેશમને ગણાવે છે હિંદુસ્તાનમાં રેશમ સૌથી વધારે બંગાળમાં થતુ, પરંતુ રેશમી માલ સૌથી વધારે ગૂજરાતમાં બનતો. એ ઉપરથી રેશમ વણવાના ઉદ્યોગમાં ગૂજરાત સર્વોપરી હતું એમ કહી શકાય મોગલ પ્રાંતોમાં રેશમનો મોટામાં મોટો ધંધો ગૂજરાતમાં હતો, અને અમદાવાદ તેનું કેન્દ્ર હતું ટેવરનીઅર નામનો મુસાફર લખે છે કે બંગાળમાં કાસીમબજારમાં રેશમની (Ran Silk) ૨૨૦૦૦ ગાસડી થતી હતી એમાંથી હિંદુસ્તાન બહાર પરદેશ ગયા પછી દશ હજાર ગાસડી વધતી તે લગભગ બધીયે ગૂજરાતમાં રેશમી કાપડ વણવા માટે લાવવામાં આવતી રેશમના આવા જામેલા ઉદ્યોગને પહેલો ધા મરેઠા રાજ્યે માર્યો એ સમયે રેશમ (raw silk) આવે ત્યાંથી તે એના તાર

[1] મીરાતે અહમદીની પુરવણી ઓ એ ૭ તથા ગૂજરાતી આવૃત્તિઓ અને પુરાતત્વમાં આપેલું ભાષાંતર સરખાવીને સાર લખ્યો છે પુરાતત્વ અને અંગ્રેજી લખાણ મળતા આવે છે ગૂજરાતીમાં સારાંશ એ જ છતાં લખાણ જુદું પડે છે

કાઢી કાપડ વણાય ત્યાં સુધીની દરેક ક્રિયા ઉપર અને છેવટે કાપડ દેશાવર જાય તે વખતે, એમ એક જ માલ ઉપર અનેક વખત જકાત લેવાતી. આમ થવાથી જ્યા એવા કર લેવાતા નહિ ત્યાં બનતા કાપડ સામે અમદાવાદનું રેશમી કાપડ હરીફાઇમાં ઉતરી ન શક્યું, અને ઉદ્યોગ મોટે ભાગે પડી ભાગ્યા જેવો થઇ ગયો.[2] બ્રીટીશ રાજ્યમાં શરૂઆતમા રેશમનો ઉદ્યોગ વધ્યો પરંતુ પાછળથી દેશી રાજ્યોની ખરીદી ઓછી થઇ એટલે ખપત ઓછી થઇ. પરદેશી માલે પાછો આ ઉદ્યોગને વધારે ઘટાડયો.

હાલ રેશમનો ઉદ્યોગ થોડો ચાલે છે. પરદેશમા અમદાવાદનું રેશમી કાપડ ચાહીને મંગાતુ એ દીવસ હવે ગયા છે. અત્યારે તો દેશી લોકોના ઉપયોગમા કોઈ શુભાશુભ પ્રસંગે જે રેશમી માલ જાય તે જ. યૂરોપ અને જાપાનના સસ્તા પણ ઓછા ટકાઉ રેશમી માલે દેશી માલને પાછો ધકેલ્યો છે. આજે રેશમની દેશી હાથવણાટની સાડીઓ જેટલી મદ્રાસ ઇલાકો વણીને વાપરે છે એટલી ગુજરાતમા વપરાતી નથી. કિનખાબમા રેશમી કાપડ જાય છે, અને એણે હજી આબરૂ જાળવી રાખી છે. મખમલ બંધ થઈ ગઇ છે. ઇ. સ. ૧૮૯૦ મા રશિયાના ઝારના યુવરાજ અમદાવાદમા આવ્યા ત્યારે રેશમી કામ અમદાવાદમા સાધારણ રીતે ચાલતું હતુ. એ મુસાફરીનો અહેવાલ લખનાર લખે છે કે અમદાવાદની રેશમી માલ ઉપરની કારીગીરી અસાધારણ છે.[3] એ પહેલાં થોડા વખત અગાઉ એટલે ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમા રેશમી કામ જરા વધારે પ્રમાણમા થતું. ૧૮૫૧ મા રા. મગનલાલ વખતચંદ એમના સમયનો અને તે પહેલાંનો રેશમી માલ વર્ણવે છે, એટલે પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યા આવેલા એ ઉદ્યોગનો કાંઈક ખ્યાલ એ વર્ણનથી આવી શકે છે.

પહેલા બંગાળ વગેરે જગ્યાએથી રેશમ (raw silk) આવતું અને અમદાવાદમા વણાતું. આજે પણ બંગાળ આસામ મૈસુર અને કાસ્મીરમા રેશમ

[૨] મી. ટનલોપનો ઇ. સ. ૧૮૧૮ મા લખેલો રીપોર્ટ અમદાવાદ ગેઝીટીઅર. પૃ. ૧૩૫. [3] Travels in the East of Nicholas II Emperor of Rusia when Cesarewitch By Prince E. Ookhtomsky Vol. I. P. 277 " The ornamentation of the silks of Ahmedabad is curious in the highest degree. "

ગાય છે. પરંતુ હાલ ચીન જાપાન અને ફ્રાંસનું રેશમ એનાથી સારૂં આવવાથી સારા માલમાં એ વપરાય છે. ઈટલી અને સ્વીટ્ઝરલેન્ડનું રેશમ ચીન જાપાનથી જરા હલકું આવે છે. હાલ ચીન જાપાન યૂરોપાદિથી રેશમના તાણાવાણા તૈયાર આવે છે. ચીની રેશમ (raw silk અને dupian silk) અહીં લાવીને પણ તાણોવાણો બનાવવામાં આવે છે. આ જાતના રેશમના ધંધાનું મોટામાં મોટું મથક હાલ મુંબાઇ છે. મુંબાઇથી અમદાવાદ તથા દેશાવર માલ જાય છે. બંગાળનું રેશમ પણ મુબાઇ મારફત અમદાવાદમાં આવે છે. રેશમી કાપડ હિંદુસ્તાનનાં કલકત્તા મદ્રાસ વગેરે બંદરોએ સીધું ઉતરે છે પણ વણવા માટેનું રેશમ ફક્ત મુબાઈમા જ ઉતરે છે. કારણ કે અમદાવાદના રેશમના વેપારીઓએ મુબાઇમા પણ એ ધંધો પોતાને હાથ રાખ્યો છે. આજે પરદેશી રેશમના તૈયાર તાણાવાણાના મોટામાં મોટા વેપારી શેઠ સોમનાથ રૂપજીદાસ અમદાવાદના છે. એ માલના જે પાંચ સાત વેપારીઓ મુંબાઇમાં છે તેમાના મુખ્ય અમદાવાદના વતનીઓ છે. શેઠ સોમનાથ ઘણી વખત ઇટલીના તમામ કારખાનાનો માલ એક સામટો જથાબંધ ખરીદી લે છે. રેશમી તાણાવાણાના વેપારના એક વખત એ સરદાર ગણાતા, અને હિંદુસ્તાનના કોઇ પણ બજારમા એમના જેટલો સસ્તો તથા જથાબંધ માલ બીજું કોઈ આપી શકતું નહિ. ચીની રેશમમા (raw silk) પણ અમદાવાદ આગળ જ છે. મુબાઈમા જ એનો ધંધો ચાલે છે અને કલકત્તા વગેરે જગ્યાએ મુબાઇથી માલ જાય છે. મુબાઇમાં એના પાચ ૭ વેપારીઓ છે, એમાં અમદાવાદના શેઠ નગીનદાસ ફુલચંદ ચીનાઇ સર્વોપરી છે અને મુબાઇની બીજી બે મોટી નામાંકિત પેઢીઓ તથા બેએક ચીનાઓની પેઢીઓ પણ રેશમના કામમાં એમની સાથે હરીફાઈમા ફાવી શકતી નથી તાણાવાણામા જેમ સોમનાથ તેમ રેશમ (raw silk) મા શેઠ ચીનાઈવાળા સરદાર ગણાય છે, અને છેક મદ્રાસ ઇલાકાના કાચી (કોન્જી) વરમ, કુમ્ભાકોરમ વગેરે સુધી એમનું જ રેશમ જાય છે એમની ચીનમાં શાખાઇ, તથા બગાળમા માલડા પાસે જંગીપુરમાં રેશમ ખરીદવાની પેઢીઓ છે. ફક્ત પરદેશી રેશમી તૈયાર કાપડમાં અમદાવાદે હાથ નાખ્યો નથી એ ધંધો મોટે ભાગે મુલતાનીઓના હાથમા છે.

હમણાં થોડા સમયથી ખરા રેશમનું કામ શિથિલ થયું છે. એની જગ્યા ચમકે (artificial silk) લેવા માંડી છે. ચમક રૂ વગેરે હલકા

પદાર્થોમાંથી બને છે. એ રેશમ કરતાં ચળકાટમા વધારે છે પણ ધોવરામણુ ખમી શકતું નથી. અમદાવાદના વેપારીઓ એનું કામકાજ કરે છે. દીવસે દીવસે ખરા રેશમને બદલે એનો ઉપયોગ વધતો જાય છે, પણ એ અમદાવાદ કે હિંદુસ્તાનના કોઇ ભાગમાં બનતું નથી. બધુ યુરોપથી આવે છે.

અમદાવાદમાં એક વખત ઘેરઘેર રેશમના ફાળકા ચાલતા. ઘણીખરી નાતોમાં સ્ત્રીઓને રેશમ છણતાં આવડતું. આજે એ ઉદ્યોગ જતો રહ્યો છે. ઇ. સ ૧૮૫૧ મા રા. મગનલાલ લખે છે કે "તાગીઆની દુકાનો સેહેરમા ૭૦ છે. તેઓ મુંબાઇથી જાતજાતનું રેશમ મંગાવીને તેહેને છણાવે છે. તે છણનાર ઘણુ કરીને કણબી તથા કણબીની બાયડીઓ હોય છે. (આજે અમદાવાદમા ઘણાખરા ઘરોમા રેશમ લટકાવી રાખવા માટે પીઢીઆમાં ઘણી કડીઓ જડેલી હોય છે. કણબીઓના ઘરમા એ બહુ પ્રમાણમા જોવામા આવે છે.) તે છણવાની રીતી હેવી છે કે એ રેશમના વડ પાડીને કારીગરને છણવા આપે છે. તે કારીગર મોહોટા ફાળકા ઉપર ચઢાવીને ઉકેલે છે. પછી તેહેને દાતાના આધારથી જાડાઝીણી વડ પાડે છે. હેવી રીતે છણી નવટાંકેકને આશરે ભગોટા બાંધીને વેહેપારીને પાછુ આપે. પછી વહેપારી મશરૂવાળા તથા કોરાંવાળાને વેચાથી આપે છે. તેની મુદત ૭૬ દાહાડાની છે. એટલી મુદત ઉપર રેશમના રૂપૈઆ રાખે તો રામ આઠ પ્રમાણે વ્યાજ આપવુ પડે. રેશમના સોદાના રામ આઠ, ને કોઈક વખત બાર રામ લેખે ચીઠી વટાવ ખરીદનારને કાપી આપવાનો દસ્તુર છે."[૪]

રેશમી માલમા અમદાવાદના મશરૂ, પાચપટા, ગજીઆણી, શેળા, અતલસ વગેરે ઘણું વખણાતુ. કાકરિયા તળાવ પાસ તથા દરિયાપુરમા ચંદનતળાવડી પાસે કેટલાક ખાસ કુવા હતા એના પાણીમા રેશમ ધોવાથી રેશમમા અસાધારણ ચળકાટ અને કુમાશ, આવતા[૫] ચંદન તળાવડીવાળા કુવા લંકેરીપુરમા પ્રેમ દરવાજા પાસે હતા અને આખા શહેરમા પાણી ખારૂ છતા ત્યા મીઠું રહેતું એ કુવાનુ પાણી રેશમ ધોવાના કામ સિવાય બીજા કોઈ કામમા વપરાતું નહિ તેથી એ મશરૂ કુવા કહેવાતા.

(૪) મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ. પૃ ૧૮૯. (૫) અમદાવાદ ગેઝેટીઅર. પૃ ૩૧૯ અને ૩૨૨.

આ રેશમ રંગારી વેચનારને તાગીઆ કરેતા પહેલા રેશમ ભાદરવા અને આસો માસમા અમદાવાદમા લાવવામા આવતું તાગીઆ રેશમ લાવીને અમદાવાદમા વણાવતા ઘણા તાગીઆના ઘરમા પગારદાર કારીગરો રાખી રેશમનું કારખાના જેવુ ચાલતું હોય એમ લાગતું કારીગરો મોટે ભાગે કણબી, ભાવસાર તથા મુસલમાન હતા જ્યારે તાગીઆ કણબી અને વાણીઆ હતા. રેશમનું કપડુ બનતા અગીઆર કારીગરોની પાસે થઇને તે પસાર થતુ એ અગીઆર કારીગરો આ પ્રમાણે હતા (૧) ખોલનાર (reeler), (૨) છણનાર (sorter), (૩) કાતનાર (spinner), (૪) તાણનાર (warper), (૫) ઉચાડનાર (raiser), (૬) રંગારી (dyer), (૭) પાનાર (sizer), (૮) રાચ ભરનાર (heald filler), (૯) સાંધનાર (joiner) (૧૦) ભાજણી ભરનાર (thread arranger), (૧૧) વણનાર (weaver), આમા ખોલવાનુ અને છણવાનું કામ સ્ત્રીઓ તથા છોકરીઓ કરતા અને બાકીના કામ પુરુષો કરતા આ બધા કામ અમદાવાદમા કેવી રીતે થતા તેની જે વીગત અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમા આપી છે તે ઉપરના કારીગરોને લગતી હોવાથી અહી તે વિશે લખાણ કરવાની જરૂર નથી

મશરૂ અમદાવાદનો મશરૂ બહુ ઉચી જાતનો થતો એને બનાવવાની ખાસ રીત હતી અને એને ધોવા માટે ખાસ કુવા હતા ઈ સ ૧૮૫૧ મા ર મગનલાલ મશરૂના ઉદ્યોગનુ વર્ણન આપતા લખે છે કે ' હેવુ કહેવાય છે કે બત્રીસ જણના હાથમા ગયા પછી (મશરૂ) તઇઆર થાય છે ' એ વખતે મશરૂ બનાવી વેચનાર ૩૦૦ હતા એમા રેશમનો છ પડો (six-fold) તાણો અને વાણો વહેરના સુતરનો નખાતો ' દાક્તરી (વિનાયતી) સુતર આવ્યુ હોવામા લોકોએ મશરૂમા એ સુતર ઘાલવાનુ અજમાવ્યુ પણ તેની ટોક સારી બેઠી નહિ, ને મોજ પતરીબધ આવ્યુ નહિ, તેથી તે સુતર મશરૂમા આવતું નથી ' આ ઉપરથી વિનાયતી સુતર મશરૂમા ન ચાલ્યુ એમ જણાય છે અમદાવાદી મશરૂમા ઘણી જાતો થાય છે તેમા મુખ્ય આ પ્રમાણે છે—(૧) કમખી, (૨) તગડુ, (૩) જોડાપરી, (૪) કગારણી, (૫) કાકડીઆ, (૬) પટાપરી, (૭) સોજ, (૮) તમાચી, (૯) બાહાદરખાની, (૧૦) લાલમાદા, (૧૧) પીળાસાદા, (૧૨) લીલાસાદા, (૧૩) મીરખાણી, (૧૪) કાલાલેહેર, (૧૫) સાદા ગેટાની, (૧૬) સોદાગીરી આ જાતોના નામ તેના વણાટ અને કારીગીરી ઉપરથી પડેલા છે

રા. મગનલાલ લખે છે કે સોદાગીરી મશરૂની જાતમાં દશેક વર્ષ ઉપર (લગભગ ઈ. સ. ૧૮૪૦) એક વહોરાએ ઘણો સુધારો કર્યો અને તેમા તરેહતરેહની જાતો થઈ.[૬] મશરૂ તૈયાર કરવાની રીત આ પ્રમાણે છેઃ–રેશમના થોકડા લઈને ઉચણનારને ઉચણાવવા[૬∗] આપે છે. એ પછી એને સમારવા માટે સમારનારને આપે છે. ઉચણનાર અને સમારનાર એક જ માણસ હોય છે. સમારાયા પછી પાનારાને પાવા માટે આપે છે. પવાયા પછી જેટલો પનો બનાવવો હોય તેટલા પનાની ફણી સરખટના સાંઠાની છાલમાથી તૈયાર કરી તેને રાચભરા પાસે ભરાવે છે. એ પછી એને સંધાવે છે. પછી ભાંજણીગરાને ત્યાં આપી, તેમાં રંગ ભરાવી, કારીગરને વણવા આપે છે. વણવા માટે લાગતા વખતનો આધાર લંબાઇ, પનો, અને કારીગરની હુંશીઆરી ઉપર છે. કારીગરની મજુરી પણ એ ઉપર છે. વણાયા પછી લીંબુના રસમા ધોઇ ચંદનતળાવડીના કુવાના પાણીથી એને ધુવે છે. રા. મગનલાલ લખે છે કે મશરૂને એ કુવા સીવાય બીજું પાણી 'ભાવતુ' નથી ધોવાયા પછી એને છાંટી નાખીને કુંદી કરાવવા બંધારાને ત્યાં નાખે છે. કુંદીમા ગુંદનો આગ દે છે. એ પછી મશરૂ વેચવા માટે તૈયાર થાય છે. મશરૂ વેચવાના એ વખતે બે ભાવ હતા. એકને 'સોરઠી વટાવ' કહે છે. એમા રૂપીએ આનો વટાવ કપાય છે. બીજો મોટો વટાવ કહેવાય છે. એમાં રૂપીએ ત્રણ આના વટાવ કપાય છે.

પાંચ પટા : ૧૮૫૧ મા પાચ પટાના વેપારી ૬૦ હતા. એમા પાચ રંગનું રેશમ આવે છે. પણ ભાત જૂદી જૂદી નથી હોતી એની બનાવટ મશરૂ પ્રમાણે જ છે. મશરૂમા સુતરાઉ વાણો આવે છે અને પાચ પટામા ખાસ કરીને કીરમજી રેશમનો જ વાણો ઘાલે છે એટલો અગત્યનો ફેર છે.

[૬] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૬૬–૧૬૭: સોદાગીરી મશરૂની જાતો આ પ્રમાણે છે.–(૧) ચુંદડી, (૨) કુંદડી, (૩) કુલગોટા, (૪) કળશ, (૫) વેલ, (૬) લેહેરના, (૭) કાઠેદાર, (૮) સતાકુલા, (સાતકુલા ?) (૯) ચોકુલા, (૧૦) ખજુરી. આ જાતો કાપડની ભાત ઉપરથી કહેવાઈ હશે એમ લાગે છે.

[૬∗] જાદા ઝીણા તારના વર્ગ પ્રમાણે જુદા પાડવા તે સંસ્કૃત અવ+ચિ=અવચિનોતિ ઉપરથી હશે. પાવું=કાંજી (size) ચઢાવવી. રેશમની સાંજી માટે મશાલો કેવી રીતે કરે છે તેની માહીતી મળી નથી.

કુંદીમાં પણ ફેર છે. પાંચપટાને મશરૂની પેઠે શુંદરનો નહિ પણ ખાંડનો આર દે છે. પાંચપટા કાઠીઆવાડ તરફ વધારે ખપે છે.

કોશું અથવા ગજીઆણી : ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં આના ૬૦ વેપારીઓ હતા. ગજીઆણી બનાવવામા પણ બહુ ફેરફાર નથી. એમા તાણો વાણો બન્ને રેશમના હોય છે. એને વણાયા પછી રંગ દેવાય છે. કેટલીક વખત ગજીઆણી લઇને જોઇએ તેવી બાધણી બંધાવીને પછી રંગાવે છે. રંગાયા પછી કુંદારીને કુંદી કરાવે છે. અમદાવાદની ગજીઆણી બહુ મજબુત થાય છે. એનો ૧૬ ગજનો તાકો બંધાય છે. કેટલીક વખત એનો ભાવ તોલ ઉપર પણ થાય છે. આ કાપડ સ્ત્રીઓના પહેરવેશમા ખાસ વપરાય છે.

શોળાં : શોળાં વણનારની દુકાનો ૧૮૫૧ મા ૫૫ હતી. શોળા કેવળ રેશમના જ હોય છે એની કોર ઘણુંખરૂં કસબી હોય છે. સાદા શોળાં પુરુષોને જમતી વખતે અને એવા બીજાં કામ વખતે પહેરવામા જોય છે. સ્ત્રીઓ જરા જુદી જાતના શોળાં પહેરે છે.

અતલસ અતલસ રેશમની હોય છે. રા મગનલાલ અમદાવાદના રેશમી કાપડમા અતલસનું નામ લખતા નથી, એટલે અતલસની બનાવટ માટે કાંઈ ખાસ જાણી શકાયું નથી. ૧૮૫૧ મા અતલસની બનાવટ રા. મગનલાલનુ ધ્યાન ખેંચે એવી નહિં હોય. છતા હાલ કેટલાકના ઘરમા અતલસ નીકળે છે અને લોકગીતોમાં અતલસના કાપડનું નામ આવે છે. અતલસ ઉપર તરેહ તરેહની ભાતો થતી હતી. એમા શાહ આલમની જાળીની ભાત ખાસ પંકાતી અને એના પૈસા પણ વધારે પડતા. એ 'શાલમજાળી' ની અતલસના નામથી મશહૂર હતી.[૭]

કિનખાબ : જે કાપડને માટે અમદાવાદ એના જન્મથી તે આજ સુધી એક સરખું અને હિંદના બીજા કોઈ પણ ભાગ કરતા વધારે મશહૂર થયું છે

(૭) અતલસ મશરૂ અને પાચપટાના નામો આપણા લોકગીતોમા પણ આવે છે—

"એને પાચપટાનો ચરણીઓ સાંજુડે કસબી કોર રે" લોકગીત

"એક અતલસ ઓશીકાં મશરૂની તળાઇ,
ચાલે તે શાલમસુરિયાં " લોકગીત.

"ધાધાપુરી ઘાઘરો બુરાનપરી ચીર,
અતલસની કાચળી સે રહી ઠીકાઠીક–ઝીણા મારૂજી હો રાજ" લોકગીત.

તે કિનખાબ. સુરત તથા બનારસમા કિનખાબ સારો બને છે, પણ તે અમદાવાદની તોલે આવતો નથી. મેન્ડેલ્સ્લો લખે છે કે 'હું જ્યારે અમદાવાદમાં હતો ત્યારે એક જાતનું સોનેરી ફુલવાળું રેશમી કપડું નવુ બન્યુ હતું તે પાચ ક્રાઉનનુ એક વાર વેચાતુ હતું ' થેવેનો પણ કસબ તથા રેશમના કાપડ ગણાવે છે. ૧૬૯૫ મા એક મુસાફર લખે છે કે વેનીમના જેવો કસબ અને રેશમનો માલ અમદાવાદમા બનતો. એમા ફુલવેલી તથા પક્ષીઓની સુંદર વિચિત્ર ભાતો કરવામા આવતી[૮] અમદાવાદે એના કિનખાબના કામની ખ્યાતિ આજ સુધી જાળવી રાખી છે. ગઇ સદીના પહેલા પાદમા જેટલો કિનખાબનો માલ ખપતો હતો તેટલો હાલ ખપતો નથી. દેશી રાજાઓની વપરાશમા, તથા એમના દરબારોમાં શિરપાવ આપવામા કિનખાબ ઘણો ખપતો હતો તે હવે ખપતો નથી મલ્હારરાવ ગાયકવાડના અમલ સુધી વડોદરામાં અમદાવાદના કિનખાબની મોટી ખપત હતી તે છેક બંધ પડી ગઇ છે. એટલે માત્ર દેશી કે પરદેશી ધનવાનોના શોખ માટે અને લોકોના કોઇ ટાણા પ્રસંગે કિનખાબની ખપત રહી છે. ઈ. સ ૧૮૯૦ મા રૂશિયાના ઝારના પાટવી અમદાવાદમા આવ્યા ત્યારે અમદાવાદના વેપારીઓને બોલાવી તેમણે ઘણી ચીજો લીધી હતી એમા કિનખાબ મુખ્ય હતો. એ મુસાફરીના લેખક લખે છે કે "કિનખાબ સીસીલિયન ભરત જેવો લાગતો હતો. પશ્ચિમમા એ કામ આરબો લાવ્યા હતા. મુસલમાનો છેક સ્પેન સુધી ઇરાનીઓને લાવ્યા હતા તેમા કોઈ હિંદી કારીગર હોય તો નવાઇ શુ ?"[૯]

કિનખાબ સાથે મખમલનું કામ પણ અમદાવાદમા સારૂ થતું. મીરાતે અહમદીમા અમદાવાદમા તૈયાર કરેલા પ્રસિદ્ધ મખમલ ઉપર કસબથી ભરેલા

[૮] જુઓ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૯૮ અને ૨૨૫ [૯] Travels in the East of Nicholas II when Cesarewitch Vol I. p 277. ઝારને જુદો જુદો માલ બતાવવા આવેલા વેપારીના માલના વર્ણન કરી પછી ઇતિહાસકાર લખે છે કે "It is but fair, however, to say, that they still have something to be proud of. How wonderous are their silks embroidered with gold and silver—Kincob! The threads of precious metal vie in beauty with the green and crimson sheen of the ground orna-

શેમિયાનાનો બે વાર ઉલ્લેખ આવે છે[૧૦] આ શેમિયાનો સુબા સિપેહદારખાએ એક લાખ રૂપિઆને ખરચે શાહજહાંને નજર કરવા માટે કરાવ્યો હતો અને હી સ ૧૦૪૪ મા બાદશાહના નવરોઝને દીવસે દરબારમા એને બાધવામા આવ્યો હતો હી સ ૧૦૬૫ મા પણ નવરોજને દીવસે એ જ આગ્રે બીજે શેમિયાનો બાધ્યાનો ઉલ્લેખ છે આ શેમિયાનો ૪૩ ગજ લાબો તથા ૩૨ ગજ પહોળો હતો અને તે પણ અમદાવાદના કારખાનામા તૈયાર થયેલો મખમલ ઉપર જરી કામનો શેમિયાનો હતો એમ લખેલુ છે

હી સ ૧૧૧૪ મા બાદશાહજાદો મુહમ્મદ આઝમશાહ અમદાવાદનો સુબો હતો, એ વખતે એના ઉપર અમદાવાદના કીનખાબના કારીગરોને ઉત્તેજન આપવા માટે ઔરંગઝેબ બાદશાહનો હુકમ આવેલો હતો તે આ પ્રમાણે છે "ગૂજરાત દેશ એ એક હિંદુસ્તાનના શણગારરૂપ ગણાય છે તેમા સઘળી જાતના હુન્નરી અને ધધાદારી લોકો રહે છે ત્યાથી હાલમા સરકારી કારખાનાનો જે માલ આવે છે, તે ઘણી જ ઉત્તમ કારીગીરીવાળો, ઉમદા કસબનો, ચળકાટવાળો, ટકાઉ અને કિમતમા પણ ઘણો જ મોઘો છે ત્યાની સઘળી વસ્તુઓ કુદરતને પણ ભુલાવો ખવરાવે તેવી છે, માટે તે ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખીને તે લોકોને કામ વગર રહેવા દેવા નહિં એક ચોક્કસ સમય મુકરર કરી આપી તેમને કામે વળગાડવા જોઇએ, કે જેથી કાઇ નસીબમા હોય તો તેઓને મળી શકે દિલ્હીના કારખાનામા કિનખાબ તથા રૂની વસ્તુઓની

mented with flowers and animals Connoisseurs recognise the identity of the character of these splendid tissues with the distinctive marks of that Sicilian embroidery which was so famous in the West during the Middle Ages, and the art of manufacturing which was brought by the Arabs from the wrecked empire of the Sassanides The leaders of Islam transported whole colonies of Iranians as far even as Spain What wonder, then if some artisans from India should have been of their number? આ સસ્સેનીયન મહારાજ્ય ઈરાનમા અરદેશર પહેલાના વશનુ છે એમના સિક્કા આપણે ત્યા ગઢૈયા સિક્કા તરીકે જાણીતા છે એ મહારાજ્યને ગૂજરાત સાથે સબધ હતો [૧૦] મીરાતે અહમદી ગૂ ભા ભા ૧ પૃ ૨૧૪ અને ૨૪૧

બનાવટ ઘણી જ ઉમદા થતી હતી પરંતુ તે હાલમા બધ પડી ગએલી છે."૧૧

ઇ. સ. ૧૮૫૧ મા રા. મગનલાલ વખતચંદ કિનખાબ માટે આ પ્રમાણે લખે છે. " આખા હિંદુસ્તાનમાં એક અમદાવાદનો ને એક કાશીનો કિનખાબ વખણાય છે. નેં હેવો કંઈ થતો નથી. લોકોના કેહેવામા હેવુ આવે છે કે કાશી કરતા પણ અમદાવાદનો કિનખાબ રંગમા, જલેમા, પોતમા નેં ભાતમા ઘણો જ સરસ થાય છે. નેં હેવું કેહેવાય છે કે બીજા દેશના કરતા અહીઆનો કિનખાબ ઘણો ટકાઉ નેં તેનો રંગ લગીરે જતો નથી. ઉચામા ઉંચા કિનખાબની કિંમત આઠ આઠસે ચઉદ ચઉદસે રૂપૈઆ થાય છે. કાશીના કિનખાબના કસબ કરતા અહીઆ કસબ ઉચો વાવરે છે. અહીઆના કિનખાબની જલેનું કારણ એ છે કે કાકરિયા તલાવ આગલા કુવાનુ પાણી ઘણુ જ માફક આવે છે " આ પ્રમાણે કાકરિયા પાસેના ખાસ કુવાના પાણીથી કિનખાબનું કાપડ ધોવાતુ. રા. મગનલાલ કિનખાબના એ વખતના ભાવ અને જાતોના નામ પણ આપે છે. ૧૮૫૧ મા કિનખામના સર્વે વેપારીઓમા નાગર ભગત નામનો વેપારી મોટો ગણાતો, અને એના માલ જેવી તલાવટ બીજા વણાવનારાઓના માલમા આવતી નહિ. કિનખાબ ૧૮૫૧ સુધી મુબાઇ, વડોદરા, પુના, ગ્વાલીઅર, રજપુતાના, મેવાડ, સિંધ, અફઘાનીસ્તાન, અરબસ્તાન, ઇરાન તથા ચીન વગેરે દેશ જતો. આજે પણ અમદાવાદનો કિનખાબ ઘણા દેશોમા જાય છે અને વખણાય છે, પરતુ એની ખપત પહેલા જેટલી રહી નથી.

કિનખાબની મુખ્ય જાતો એ સમયના ભાવ સાથે રા. મગનલાલ નીચે પ્રમાણે ગણાવે છે-૧૨

(૧)	ગાશીઓ	૧ લી જાત.	૧૫૦) રૂપીએ	ગજ
	,,	૨ જી જાત.	૧૦૦) ,,	રાા ગજ
(૨)	કાચાની કાતરાની		૪૦) ,,	ગજ
(૩)	કોરા કાતરાનો		૪૦) ,,	,,
(૪)	કાગશ બાનનો		૩૫) ,,	,,

[૧૧] મીરાતે અહમદી ન. બા-ભા. ૧ પૃ. ૩૬૮ [૧૨] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૬૪-૧૬૫.

(૫)	ફુલ ભાત	:	૩૫)	રૂપીએ	ગજ
(૬)	બમેરૂ	:	૪) થી ૩૫)	,,	,,
(૭)	મોહોરનો	:	૯) થી ૩૫)	,,	,,
(૮)	લાલબુટ્ટામા	:	૨૫)	,,	,,
(૯)	ગરેબંદી	:	૨૦)	,,	,,
(૧૦)	મોરપુતળી	:	૨૦)	,,	,,
(૧૧)	કાતરાનો લીલો	:	૪) થી ૨૦)	,,	,,
(૧૨)	ખપેડી	:	૨૦) થી ઉપર	,,	,,
(૧૩)	તારામંડળી	:	૨૦)	,,	,,
(૧૪)	લેરીઓ	:	૧૮)	,,	,,
(૧૫)	બદામીકઠા લીલા	:	૧૮)	,,	,,
(૧૬)	લપાનો કાશાની	:	૧૨)	,,	,,

બીજી જાતો પણ થાય છે. એમાં વારંવાર સુધારા વધારા તથા ફેરફાર પણ થયા છે. પોપટવેલાનો જાણીતો કિનખાબ રા. મગનલાલે ગણાવ્યો નથી. કાપડની ભાતમા મોર, પોપટ ને ચકલી એ માનીતાં પક્ષીઓ છે, પણ કિનખાબમા પોપટ ખાસ માનીતા છે. પોપટની ભાતના કિનખાબમા હિંદુઓ બન્ને બાજુના મ્હોનો પોપટ કરે છે પણ મુસલમાનો ફેરવેલા મ્હોંના જ કરે છે.[૧૩] ઈ. સ. ૧૮૮૬ મા અમદાવાદમા ૭૦ થી ૭૫ કિનખાબવાળા હતા. સુરતમા કિનખાબનો ધધો એ વખતે અમદાવાદ કરતા સારો હતો. અમદાવાદમાં કિનખાબની ૫૦૦ થી ૬૦૦ શાળો હતી. સુરતમાં ૯૦૦ થી ૧૦૦૦ હતી. આ કિનખાબ રાજાઓની ગાદીઓ તથા જીન ઉપર નાંખવા માટે, ગાદી ઉપર પાથરવા માટે, તકીઆ માટે, ખુરશીઓ તથા કોચ માટે, વરરાજાના જામા માટે, કબજા માટે, રૂમાલ માટે તથા મુસલમાનો જાકીટમાં વાપરવામા આવે છે.[૧૪]

સુતરાઉ કાપડના વણાટ વિશે લખતા હિંદના સર્વોત્તમ કારીગરો અમદાવાદ અને સુરતમા મળી આવે છે એમ ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટીઅરમા લખ્યુ

[૧૩] Indian Art Journal No. 15: September 1886; p. 120. [૧૪] એજ ન ૧૧ પૃ. ૮૨–૮૩. મે ૧૮૮૬.

છે. આ લખાણુ ખરી રીતે સુતરાઉ કાપડ કરતાં કિનખાબ તથા બીજા રેશમી કાપડને વધુ લાગુ પડે છે.૧૫

બાદલું તથા તારકસબ : ઉપર વર્ણવેલા કિનખાબ અને મખમલના કામ માટે જે સોનેરી તથા રૂપેરી કસબ અને જરી જોઇએ તે અમદાવાદે કદી પરદેશી આણી નહોતી. હિંદુસ્તાનમાં તારકસબનો હુન્નર ખાસ કરીને પશ્ચિમ હિંદ એટલે ગૂજરાત તથા તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં વિકસેલો હતો. પરદેશી તારકસબ આવતા પહેલા ગૂજરાતમાં બીજે પણ એ હુન્નર હતો. ધોરાજી, બુરહાનપુર તથા સુરતમા કસબ બનતો. પરંતુ તે અમદાવાદ જેટલો ઉંચી જાતનો થતો નહિ. હાલ આ હુન્નર ફક્ત અમદાવાદ અને સુરતમા જ છે. હિંદુસ્તાનમાં જ્યા એ કસબ વપરાય છે ત્યા સુરતના કસબને નામે વેચાય છે. એટલે હાલ કસબના કામમાં અમદાવાદ કરતા સુરતનુ નામ આગળ આવે છે. ફ્રાસ અને ગૂજરાતના કસબ હાલ બધે મળે છે. પરતુ ફ્રાસ કરતા સુરતી કસબની આખર ઘરાકોમા સારી છે. આ ગૂજરાતી કસબ હાલ અમદાવાદ તથા સુરત ઉપરાત હિંદના દેશાવરોમા–બનારસ, તથા દક્ષિણના સેલમમદુરા અને કોઇમ્બતુર જીલ્લાઓમા ખાસ જાય છે.

સોનેરી કસબ બનાવવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે; ચાદીનો દાડો બનાવી તેના ઉપર જેટલો ભારે કે સસ્તો કસબ કરવો હોય તે પ્રમાણે સોનાનું પતરૂં ચઢાવે છે. તે પછી એને આશરે દસ મીનીટ સુધી તપાવી હથોડાથી ટીપે છે. એ પ્રમાણે બીજી વાર તપાવીને ટીપે છે, અને ત્રીજી વાર તપાવી ઠંડું પાડે છે. આ તૈયાર થએલો દાડો જાણે સોનાનો હોય એવો જ દેખાય છે. આવા દાડાને જતેડામા ઘાલીને ખેંચી ખેંચીને પાનજો તાર કરે છે. આ કામ કરનારને પાસાતાણીઆ કહે છે. એ પછી વધારે ઝીણો તાર ખેંચવા તાણીઆને આપે છે. પાસાતાણીઆ કરતા તાણીઆના હથીઆર વધારે બારીક હોય છે. તાણીઓ એક તોલામાથી ૭ થી

(૧૫) Imperial Gazetteer Provincial Series Bombay Presidency Vol. I. p. 66 "The districts of Poona, Nasik, Sholapur, Dharwar, and Belgaum are noted for Weaving but the highest point of excellence is reached in Ahmedabad and Surat where some of the most skilful weavers in India are to be found

આઠમો વારનો તાર ખેંચી શકે છે. પરંતુ કેટલાક કસબી તાણીઆ એક તોલામાંથી બેહઝાર વાર લાંબો તાર નીકળે એટલું બારીક કામ કરી શકે છે એ તારને પછી ચપડીઆ પાસે મોકલાય છે. ચપડીઓ એને ચપટીને બહાલ્લુ બનાવી રેશમના તાર ઉપર વીંટે છે. આ રેશમ ઉપર વીંટનારને અસારો કહે છે રૂપેરી કસબની રીત લગભગ આવી જ છે ફક્ત તેમા સોનાનું પતરૂં ચાંદીના દાંડા ઉપર ચઢાવવામા આવતુ નથી.[૧૬] કસબની બનાવટની વીગત અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખકે આપેલી છે. કસબ બનાવનારા બધા કણબીઓ છે. ૧૮૫૧ મા શહેરમા તારકસબની ૪૦ દુકાનો હતી.

કસબી તોઇ, મ્હોળીઆં, કોર, વગેરે: ૧૮૫૧ મા તોઇ અને કિનારો વેચનારની દુકાનો આશરે ૧૫; અને કોરપાલવ વણાવનાર ૬૦ હતા. કિનારીના પના ⅛ તસુથી ૩ તસુ સુધી થાય છે. કોર અથવા મ્હોળીઆ ચાર આના ગજથી આઠ દસ રૂપીએ ગજની કિંમત સુધીના મળે છે એમા તરેહતરેહના રંગ તથા ભાત આવે છે. પાલવ ૭૦ થી ૬૦ રૂપીઆની કિંમતના મળે છે. આ કોરપાલવ બાદને ચોડવાના ખપમા આવે છે. આ હુન્નર હાલ સુરતમા અમદાવાદ કરતા વધારે હોય એમ જણાય છે. પરંતુ સુરતમા અમદાવાદ કરતા કસબ હલકો વપરાય છે એમ લોકોનું માનવું છે. તોઇ, કોર, પાલવ વગેરેમા દેશી માલે સારૂ સ્થાન જાળવેલુ છે. કેટલીક વખત વિલાયતી કસબથી પણ કોર વગેરે વણવામા આવે છે.

બીજાં કાપડ: સુતરાઉ રેશમી અને કસબી કાપડમા અમદાવાદે ઉંચું સ્થાન અસલથી ભોગવ્યુ છે તે જોયુ ગરમ કાપડમા અમદાવાદે સારો ઉદ્યોગ

[૧૬] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૨૭–૨૮. મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ ૧૬૬. ગેઝેટીઅરમા રૂપેરી તથા સોનેરી કસબની જે જુદી જુદી રીતો આપેલી છે તે વધારે વીગતવાળી છે એમા રૂપેરી કસબને રેશમી તાર ઉપર વીંટવાનુ લખ્યુ નથી રા. મગનલાલ રૂપેરી તથા સોનેરી કસબ બનાવવાની એક જ રીત આપે છે. રૂપેરી કસબમા અસારાનુ નામ લખેલું નથી. સોનેરીમા રેશમ ઉપરનુ કામ અસારો કરે છે એમ લખ્યુ છે રા. મગનલાલ અસારાનુ નામ લખતા જ નથી. ચપડીઆ સુધીની ક્રિયા જ લખે. આની વધાર વીગત ગૂજરાતના હુન્નરના ઇતિહાસને લગતી છે તેથી અત્રે બન્ને રીતો મેળવીને ટુંકો સાર જ લીધો છે.

ખીલવ્યો હોય એમ જણાયું નથી. મીરાતે અહમદીમાં કામળીઓના ઉલ્લેખ આવે છે પરંતુ એ ક્યા વણાયલી તે બાબત કાંઇ લખેલું નથી. રા. મગનલાલ વખતચંદ કામળીનો ઉદ્યોગ લખે છે, પરંતુ એ ઉદ્યોગ પાલી અગર એવા બીજા દેશાવર જેવો સારો નથી એમ લખે છે. ફોઝદારી કેદખાનામા કામળી બનતી, અને અમદાવાદની કામળી અમદાવાદમા જ ખપતી શાલ કે બીજું, ગરમ કપડું બનતું નથી એમ પણ રા. મગનલાલ લખે છે મીરાતે અહમદીમા એક વખત મીણીઆં-વોટરપ્રૂફ કપડા-પરદેશી મુસાફરોએ બાદશાહને નજર કર્યાં હતા એવો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી એવા કપડા પણ અહીં નહિ બનતા હોય એમ જણાય છે.

કાપડને ધોવા, રંગવા, તથા છાપવા વગેરેના જૂદા જૂદા ઉદ્યોગો પણ અમદાવાદમા સારી રીતે જામેલા હતા.

ધોલાઇ: ધોબીનો ધધો અમદાવાદ જેવા કાપડના કેન્દ્રમા ખીલે એમા નવાઈ નથી. અમદાવાદમા ધોલાઈ બહુ ભભકાદાર થતી એમ મીરાતે અહમદી લખે છે ધોવાનો ધધો જૂના વખતનો હોવા છતા એ સાદો હોવાથી એનો જૂદો ઉલ્લેખ ખાસ નથી થયો. પરતુ હાલ એ ઉદ્યોગની નોધ લીધા વગર ચાલે તેમ નથી. અમદાવાદની મીલોમા જે કાપડ નીકળે છે તેનો મોટો ભાગ હાથે જ ધોવાય છે. બહુ થોડી મીલોમા ધોવાના સંચા છે. હાથની ધોલાઇનો અમદાવાદનો માલ મુબાઇની મીલોના માલ કરતા સસ્તો થવાથી વધુ પ્રમાણમા જાય છે. અમદાવાદમા કેટલાક ધોબીઓ તો સંચામા ધોયેલા કાપડ જેવું ધોઈ શકે છે. પરંતુ ખાડું કાપડ સંચા જેટલું સફાઈદાર હાથથી હજી ધોવાતું નથી. સારામા સારી ધોલાઇ પસંદ કરનારા દેશાવરોમા અમદાવાદનું કાપડ આ કારણથી પાછળ પડી જાય છે છતા અમદાવાદમા ધોવાનો ઉદ્યોગ મોટે ભાગે હાથનો જ છે અને એણે બીજા દેશોના ધોયેલા માલ સાથે પ્રમાણમા સારી ટક્કર ઝીલી છે તે જોતા એનું મહત્વ ઓછુ નથી

રંગાટી: અમદાવાદમા રંગરેજનુ કામ ભાવસાર લોકો કરે છે. કેટલાક મુસલમાન રંગારા પણ છે. રંગનું કામ પહેલા બહુ મોટા પ્રમાણમા થતું. ઘેરા રંગ તો બધે થતા, પણ આછા રંગ અમદાવાદમા ખાસ સારા થતા હતા. રગરેજનો ધંધો આખા ગૂજરાતમા ઘણો સારો ખીલેલો હતો. અમદાવાદમાં એની કાઈ ખાસ વિશેષતા નથી. રેશમ ઉપર રગ કરવામા અમદાવાદની વિશેષતા છે તે આગળ જોઇ ગયા.

છીંટ : કાપડ ઉપર જૂદી જૂદી છાપો છાપીને છીંટ બનાવવાનો ઉદ્યોગ એ ગૂજરાતની એક ખાસ વિશેષતા છે. આ ધંધો આખા હિંદુસ્તાનમા ગૂજરાતીઓએ ખીલવ્યો છે એમ માનવાને કારણ છે. એટલે ગૂજરાતના પાટનગરમા એ સારા પ્રમાણમા હોય એમાં નવાઈ નથી. પરંતુ ગૂજરાતના ઘણા ભાગમા છીંટનું કામ સારૂં થાય છે એટલે અમદાવાદમા એની કાંઈ ખાસ નવાઈની જાતો થતી નથી. એક વખત જ્યારે વિલાયતી છીંટો નહોતી આવતી ત્યારે આ ઉદ્યોગ બહુ જોરમા હતો. જ્યારે યૂરોપમાં ગૂજરાતની છીંટ ખાસ વખણાતી ત્યારે અમદાવાદમા એના ઘણા સારા કારીગરો હતા અમદાવાદની છીંટો સીયામ વગેરે દેશમા પણ જતી હતી. છીંટના ધંધાને મોટામા મોટો પ્રહાર વિલાયતી છીંટે કર્યો છે હાલ અમદાવાદમા મછલીપટણ જેવું છાપવાનું કામ થતુ નથી એકાદ રંગમા હાલ છપાય છે. વધારે રંગમા છપાયલી છીંટો વિલાયતથી આવે છે. અમદાવાદમા છીપા લોક કપડું પહેલું મેલુ કરી પછી હાથે ધુએ છે કે ધોબી પાસે ધોવરાવે છે, અને પછી છાપે છે છાપવાના બીબા લાકડાના હોય છે. ખત્રી અને ભાવસાર લોકો છીપાનો ધંધો કરે છે.[૧૭]

ઇ. સ. ૧૮૭૮ મા હાલની કેલીકો મીલ મૂળ છીંટ બનાવવાના ઇરાદાથી અઢી લાખની મુડીથી કાપડ છાપવાના નાના કારખાના તરીકે નીકળી હતી એમા એક રગની સાદી ભાત છાપવાનું કામ સારૂ થતુ. પણ વધારે રગની છાપ બરોબર થતી નહિ, અને થોડા સમયમા જ કારખાનુ બંધ થયુ હતું.[૧૮] એના ત્રણ જૂદા મકાનો હતા. એમા છાપવાના, ધોવાના, સૂકવવાના, આર ચઢાવવાના, તથા ગેડ કરવાના સંચા હતા.

[૧૭] છીંટ શબ્દ ગુજરાતી હોય એમ લાગે છે. એનું મૂળ તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ જાણે. પણ અગ્રેજીમા Chintz ગુજરાતી છીંટ ઉપરથી થયો છે. એને Calico Printing પણ કહે છે. કેલીકો એ છાપવા માટેનુ કોરૂ કપડુ છે. મૂળ એ જાતનુ કપડુ કેલીકટથી ચડતુ એ ઉપરથી અગ્રેજોએ એવા કોરા કાપડને કેલીકો નામ આપ્યુ એ કેલીકો છપાય એટલે છીંટ થતી. છીપા અને રગરેજોનો ઉદ્યોગ મૂળ ગૂજરાતી જ છે એમ મને લાગે છે મછલીપટણમા હાલ અમદાવાદ કરતા છાપવાનું કામ સારૂ થાય છે ત્યા એક કરતા વધારે રગમા ઉત્તમ કામ થાય છે પરતુ ત્યા એ કામ ગૂજરાતીઓ લઈ ગયા છે એમ જણાય છે. હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમા પણ કાપડ છાપવાનું કામ ગૂજરાતીઓએ ફેલાવ્યુ છે એમ માનવાને કારણ છે. [૧૮] અમદાવાદ ગેઝેટીઅરઃ પૃ. ૧૩૩

બાંધણી. બાંધણી અગર બંધન સાડીનું કામ રંગરેજના ધંધાના જેવું હોવા છતાં એ ઉદ્યોગ જૂદો જ છે. આ ઉદ્યોગને ગૂજરાતી સ્ત્રીઓનો ઘરનો ઉદ્યોગ કહીએ તો ચાલે. પુરુષો બાંધણી બાંધવાનું કામ કરે છે ખરા પરંતુ સ્ત્રીઓમાં આ કામ મોટે ભાગે થતું જોવામાં આવે છે. બાંધણી છેવટની તૈયાર કરનારને બધારા કહે છે. સુતરાઉ કાપડ તથા રેશમી કાપડ બન્ને ઉપર બાંધણી બંધાય છે. બાંધણીના વેપારી કપડું જેવું જોઇએ તેવું લઇને બાંધનારને આપે છે, તે પહેલાં જે જાતની ભાતો પાડવી હોય તેવી ચીતરનાર પાસે ચીતરાવે છે, અને તે પ્રમાણે બાંધનાર બાંધે છે. ભાતવાળો ભાગ આગળાથી પકડીને દોરાથી તેને મજબુત બાંધી લે છે એ પછી જે રંગની જમીન કરવી હોય તે રંગમાં બોળી, સુકવીને બાંધેલા દોરા છોડી લે છે, એટલે બાંધેલી જગ્યાએ કોરી ભાત પડે છે નાના ગોળ કુંડાળા કે ચોરસાની ભાત સાદામાં સાદી છે. ફુલવાડી, હાથીઘોડા વગેરે અનેક જાતની ભાત પણ પાડી શકાય છે એક જ રંગની બાંધણીનું કામ સહેલું છે, પરંતુ બેચાર રંગની બાંધણી રંગવાનું કામ કડાકુટીઉં છે. જેટલા રંગ કરવાના હોય તેટલી વખત ફરી બાંધીને રંગ દેવા પડે છે આવી બાંધણી ઘણી કિંમતી હોય છે. સુતરાઉ બાંધણી કરતાં રેશમી કામ જરા ભારે છે. રીત લગભગ એક જ સરખી છે. માત્ર તૈયાર થયા પછી રેશમી બાંધણીને ચુંદીવાળાને ચુંદી કરાવવા આપવી પડે છે. રેશમી બાંધણીમાં કલધાર પાનેતર ચુંદડી વગેરે થાય છે ચુંદડી બનાવનારાને ચુંદડીગર કહે છે. આ ધંધો હિંદુ તથા મુસલમાન બન્ને કરે છે મોટે ભાગે મધ્યમ તથા ગરીબ વર્ગના બધા બૈરાં ઘરમાં બાંધણી બાંધવાનું કામ કરે છે. આ હુન્નર પહેલાં ઘેરઘેર હતો તે હાલ ઓછો થયો છે છતાં બીજા ઘરગથુ હુન્નરો કરતાં વધારે પ્રચલિત છે બાંધણી બાંધનારા બૈરાં કેટલાક એવાં હુંશિયાર હોય છે કે ગમે તેવાં ફુલઝાડ કે પશુપક્ષીની ભાત પાડી શકે છે ઘણી સ્ત્રીઓ રોજનું એક રૂપીઆ જેટલું કામ કરે છે. કેટલાક વર્ગની સ્ત્રીઓ તો બાંધણી બાંધીને પોતાના પતિ કરતાં પણ વધારે કમાતી હોય એવા દાખલા બનતા અને હાલ પણ બને છે. ગૂજરાતની સ્ત્રીઓએ આ ઉદ્યોગને સારી રીતે ખીલવીને વધારવો જોઇએ. એનો નાશ ન થવા દેવો એ હવે પણ આપણા હાથની વાત છે. હાલ બાંધણીનો માલ ગૂજરાત કરતાં રજપૂતાનામાં વધારે ખપે છે. ઉત્તર ગૂજરાત કરતાં દક્ષિણ ગુજરાતમાં બાંધણી ઓછી ખપે છે અમદાવાદમાં

આજે પણ બાંધણીનું કામ ઘણું થાય છે, પરંતુ ઇડર કે જામનગર જેટલું તે હવે વખણાતું નથી જૂની કલાઓને ઉત્તેજન આપવાનો શોખ આજે થતો જાય છે એ શુભ ચિહ્ન છે આવે વખતે ઘેર બેસીને કમાણી કરાવનારા તથા બૈરાંને કંઇક અંશે સ્વતંત્ર કરનાર આ શુદ્ધ, પવિત્ર, કલામય ઉદ્યોગને વધારે ઉત્તેજન મળે એવું કયો સ્વદેશપ્રેમી નહિ ઇચ્છે ?

ગલીચા રેશમી તથા ઉનના ગલીચા અમદાવાદમાં સારા બનતા અને આજે પણ બને છે તેમના ગાલીચાનો ઉલ્લેખ મુસાફર થેવેનોએ કરેલો છે હાલ અમદાવાદમાં ગલીચાનું એક કારખાનું છે એ શાહપુરમાં બીનાડીવાળા નામના ગૃહસ્થની માલકીનું છે અહીંના ગલીચા હજી પણ વખણાય છે, અને અમેરીકા સુધી જાય છે અમદાવાદના લોકોમાં ગલીચાનો વપરાશ ઓછો થવાથી આ ઉદ્યોગ વિષે ઘણા અમદાવાદીઓ ઓછું જ જાણે છે અમદાવાદના ગલીચા બૅંગલોર કરતા સારા છે હિંદુસ્તાનમાં સારા ગલીચાની પંક્તિએ એ બેસી શકે છે, પરંતુ રંગમાં મછલીપટણના ગલીચા કરતા સારા હશે કે કેમ તે શંકા છે ઇ સ ૧૮૫૧ મા અમદાવાદમાં ગલીચા બનાવનારનું માત્ર એક ઘર હતું એમ રા મગનલાલ લખે છે ગઈ સદીના છેલ્લા પાદમાં હઠીસિંગ બ્રધર્સની પેઢીએ ગલીચાનું કારખાનું કર્યું હતું સર ઇવાન જેમ્સ લખે છે કે એમાં ઘણો ઉંચો અને મોંઘો માલ બનતો હતો એ ગલીચા મોંઘા હોવાથી ઇંગ્લાંડમાં ખપતા નથી પણ અમેરિકામાં ખાસ વખણાય છે અને ત્યાં જ વધારે ખપે છે એ જ લેખક આગળ લખે છે કે બ્રીટીશે હિંદના રસ (tastes) બગાડ્યા છે એમ કહેવાય છે તે અમદાવાદના ગલીચા જોઇએ ત્યારે ખોટું પડે છે આ ગલીચાનું ઉન અમદાવાદમાં જ પસંદ કરીને એને દેશી રંગથી રંગે છે લેખક હાલ અમદાવાદમાં હયાત હોત તો અમદાવાદના રસ કેવા બગડ્યા છે તે જાણી શકત[૧૯]

ગરમ ગંજીફરાક મોજાં વગેરે બનાવવાનું કારખાનું પણ અમદાવાદમાં છે બારેજડીમાં ઉનના ગંજીફરાક બનાવવાનું કારખાનું હતું તે હાલ અમદાવાદમાં આવ્યું છે એના ગંજીફરાક સારા બને છે અને હજી પણ બારેજડીના નામથી વેચાય છે

[૧૯] Journal of Indian Art No-34 1492 April

પ્રકરણ છત્રીસમું

ઉદ્યોગ (ચાલુ)

(પરચુરણ ઉદ્યોગો)

અમદાવાદના સર્વથી મોટા ઉદ્યોગ, કાપડ–સુતર, રેશમ અને જરી–કીનખાબના ઉદ્યોગોનુ વર્ણન કર્યું. અહીં ફરીથી પણ કહેવું જોઇએ કે અમદાવાદના વેપાર તથા ઉદ્યોગોનો સમાવેશ ખરી રીતે ગૂજરાતના વેપાર ઉદ્યોગના ઇતિહાસમા જ થઈ જાય છે. અમદાવાદ ગૂજરાતનું પાટ-નગર તેથી એ વેપાર ઉદ્યોગ અમદાવાદમા એકત્ર થયેલા અને સારામા સારી રીતે ખીલેલા એટલું જ. આ કારણથી ગૂજરાતના જ બીજાં સ્થળો કરતા અમદાવાદના માલમા કાંઈક વિશેષતા છે અને એની વેપારની પદ્ધતિઓમા પણ કાંઈક વધારે વ્યવસ્થા છે. પરતુ ગૂજરાતના વેપાર ઉદ્યોગથી અમદાવાદને સર્વથા જૂદું પાડી શકાય તેમ તો નથી જ કેટલીક વસ્તુઓનો વેપાર તથા ઉદ્યોગ બીજાં સ્થળે મળી આવે તે અમદાવાદમા ન પણ મળે એવું બને, પરંતુ હિંદુસ્તાનના શહેરોની સરખામણીમા તો ગૂજરાત અને એના પાટનગરના ઉદ્યોગોનું સ્થાન ઉંચું જ છે. એના મુખ્ય ઉદ્યોગનું બની શકે તેટલું ટુંકામા વર્ણન કર્યુ: હવે બીજા ઉદ્યોગો જોઇએ

સોના રૂપાનું કામ: સોના રૂપાનુ કામ કરનાર સોની છે. એમની મોટી નાત અમદાવાદમા છે. સોનીનો ઉદ્યોગ સોનીઓ ઘણે ભાગે ઘરમા કરે છે, એટલે આપણે એને એક મોટા ઉદ્યોગ તરીકે ગણતા નથી. પણ ખરી રીતે એ એક મોટો ઉદ્યોગ છે. એમા ઘણા લોક પોતાનું પોષણ કરે છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક એને એક ઉપયોગી અને મોટો ઉદ્યોગ ગણે

છે. આ લોકો નકકુર સોનાના તથા ગાભાના અનેક તરેહના ઘરેણા બનાવે છે ગૂજરાતના કોઈ પણ ભાગમાં વપરાતા ઘરેણા તથા પરદેશી ઘરેણાનું અનુકરણ પણ કરી શકે છે. સોનીના ધંધાની રીત લગભગ દરેક જણ ઓછી વધતી જાણે છે અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે સોનીનો ધધો ઓછો પ્રમાણિક છે એમ મનાય છે તેથી ઘરાક ચોકસીને ત્યાથી સિક્કા, ઘરેણુ કે લગડી લઇ સોનીને ત્યા આપે છે અને પોતે પાસે બેસીને દાગીનો ઘડાવે છે[1] પહેલાના વખતમા ઘરાક સોનીને પોતાને ઘેર બોલાવી ઘરેણા ઘડાવતા સોનીને માથેથી અણુવિશ્વાસની કહેવત હજી ઉતરી નથી પરતુ સોનીને ત્યા બેસી રહેવાનો કે સોનીને ઘેર બોલાવી નજર આગળ ઘરેણા ઘડાવવાનો વખત હાલના

[1] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ ૧૨૬ "His fondness for cheating is a by-word ગેઝેટીઅરમા અમદાવાદમા બનતા દરાબાર ઘરેણા ગણાવ્યા છે એ તથા બીજા વધારાના અહીં-અનના ઘરેણાના ગુજરાતી નામ આ પ્રમાણે છે માથાના ઘરેણા-દામણી શિશફુલ, બગાસરૂ વેણી અગર અંબોડો (કળીઓવાળો) ચાક, કતકી, કેવડો ગોળફુલ મોર, (સેરની નીચે બાધવાનો) સાતસેર ચાકા આડ, (કપાળમા ચોઢવા), (આ ઘરેણા સોના સાથે રત્નજડિત પણ થાય છે) નાકના ઘરેણા:-વાળી નથની, જડ, કાટો, નેસર, બુલાખ, આ બધામા થોડો થોડો ફેર છે, કાનના ઘરેણા-કાપ, બુટીઓ, કરણફુલ ઘુઘરવાળી અકોટી, લટવાળી અકોટી, કાટા નખરો, લવિંગિયુ, બુટી, કડી, ભુગરી, મોકરવુ અથવા મચકલિયુ, વેણો (નખલાની જાતનો) સતફુલીઆ વાળી, ડોયણુ અથવા લોળીયુ, ગોરવાળી કુડકુ, જુમ્મર (માળવાળા કાટા), આગનિયા, લાલ વગેરે દાતમા ઘણા સોનાની રેખો મુકાવતા, તથા સોનેથી દાત બાધવાનો ઉદ્યોગ જુના સમયથી હતો ગળાના ઘરેણા-સાકળી, ચૈયાર ઝુમણા, જવાળી, ગરદનહાર, મોહનમાળા, હીરાકંઠી મગમાળા તોરણમાળા, ચોખાકંઠી, રામણમાળા, બોરમાળા, ગુલબ્જી કાઠલી, રુપીઓ, હાસડી નાગણુ, મગળસૂત્ર, તનમનિયુ, ઝરમર, છેડો, ચાસપટી, ગળુબધ, કાળીગાઠી, અછોડા ફુલહાર, કીડીઆસેર, ઉતરી અથવા દોરો, ત્રુશી, ચિતાક, જસુઓ પગલા. (મોર કે દેવ કે શોકયના), બુટબાજળી અથવા મચકણિયુ મુરકી, શાપોટીઆ કંઠી, બદી હાવર, હાથના ઘરેણા -ઘુઘરી દેશી (અમદાવાદી) તથા સુરતી, બેરખા વાક કડુ, કાતરો, બાજુબધ, બાજરિયા, ડાકણી, ચુડી, ચુડો બલૈયા, ફુલબલૈયા, ચીરચુડી (ચુડામા શીશોળીયા રિવલિગીઆ વગેરે થાય છે) આખળીઆ-આ બધામા હાથી દાત ઉપર સોનાનુ કામ થાય છે, ડાકણિયો, બાંય, પલૈયો, (સાદી ને સિંહમુખી),

જમાનામાં ભાગ્યેજ મળે છે. તેથી લોકો સોનીને ત્યાં ઘરેણાં ઘડાવવા આપે છે, અને વિશ્વાસ રાખી તૈયાર થયા પછી પાછો લે છે. સોનું ઘડાવવા આપતા પહેલાં તથા દાગીનો ઘડાઇને આવ્યા પછી માણેકચોકમાં મહાજનના ધરમાદાને કાંટે વજન કરાવી તેની ચીઠ્ઠી લે છે. આ ચીઠ્ઠીમા સોની તથા ઘરાક બન્ને વિશ્વાસ રાખે છે. હવે ચોકસી લોકોએ તૈયાર દાગીનાની દુકાનો માંડી છે, અને લોકોં નવાં ઘરેણાં ઘડાવ્યા કરતાં તૈયાર લેવું વધારે પસંદ કરતાં શીખ્યા છે. મોતી ભરાવતી વખતે હજી પણ પરોણીગરને ઘેર બોલાવીને બેસાડવાનો રિવાજ છે. હીરા જડાવવા માટે જડીઆને ત્યાં જઇ ઘરાક આજે પણ બેસે છે. હવેના જમાનામા સોના રૂપાના દાગીનાને બદલે હીરા મોતી તથા પોખરાજના દાગીનાનો વપરાશ વધતો જાય છે. છતા કમાણીના અમુક ભાગ કરી, બચત ખાતે થોડું રોકડ તથા થોડું સોનું કે દાગીના નાખવાનો રિવાજ અમદાવાદમા આજે પણ કાયમ છે. સોનાના દાગીના ખરી વખતે જવાબ દે એ માન્યતા અમદાવાદીઓમા હજી ચાલુ છે.

સોના ચાદીના વરખ અમદાવાદમા બને છે. સોના ચાદીનું પતરૂં લઇ તેને પાતળા ચામડાની ચોપડી જેવુ બનાવેલુ હોય તેમા મુકી ભારે હથોડાથી ટીપે છે. જેવડું પતરૂ મુકયું હોય તેનાથી ચાર ગણો મોટો વરખ થાય છે. વરખગર મોટે ભાગે મોચી લોકો છે. વરખ ગાજા સાથે પીવામા, મીઠાઇ ઉપર ચોડવાના કે દવાના કામમા આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૫૦ મા સોનેરી વરખ બનાવનારના ઘર બે તથા રૂપેરી વરખ બનાવનારના પાચ કે છ હતાં. સોનેરી વરખ થ્રાવકો બહુ વાપરતા. ૩×૫॥ તસુના સોનેરી વરખનું વજન એક રતી થતું, અને ૩×૪ તસુના રૂપેરી વરખનું વજન ½ રતી થતુ.

પીત્તળનું કામ: પીત્તળનુ કામ અમદાવાદમા ઘણા જૂના સમયથી થાય છે. પીત્તળ પહેલા અમદાવાદમા જ બનતુ, બહારથી બહુ થોડું આવતુ. હવે

ગોખા, વેઢ, વીટી, સાકળા, (અનેક જાતના) ગજરાઓ, સાટલાઓ, બગડી. (અનેક જાતની), દરશનિયા, કડા, ગજરા પવિત્રી, કળા ગાર. -કના ઘરેણાઃ-કંદોરા. મેર, પગના ઘરેણાઃ-સાકળા, ઝાઝર અથવા નૂપુર ઘુઘરા, જજીરા. ઘુઘર, ગજરા, કલ્લા, કાબી, બેડી, પગપાન. આગુઠિયા, વેઢવા, ફુલ, નાઘલી, કપડા, ચાલુવટ બીછવા. આમાના કેટલાક બીજા ગામોમાના નામ છે. ઘણામા અનેક જાતો પણ થાય છે. કેટલાંક નામ શબ્દકાષમા મળતા નથી.

પરદેશી પીત્તળના લટ્ટા તથા પતરાં મરતા પડવાથી પીત્તળ અહીં ઓછું બને છે ૩૦ શેર ત્રાંબામા ૨૦ શેર જસત મેળવીને, અગર ચાર ભાગ ત્રાંબું અને ત્રણ ભાગ જસત મેળવીને પીત્તળ બનાવે છે.[૨] ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં કંસારાના ૨૦૦ ઘર હતા. હાલ પણ માણેકચોકમા માડવીની પોળ આગળ કંસારાનું બજાર સારી સ્થિતિમા છે. અમદાવાદમા પીતળનું કામ પહેલા ઘણું સારૂ થતું એમા ખાસ કરીને બારીક કારીગીરીવાળી જાળીઓ તથા પાનદાન બને છે જાળીઓમા શાહઆલમ સાહેબના રોજાના કમાડની જાળી અમદાવાદના પીતળ કામનો અદ્ભુત નમુનો બતાવતી આજે દેખાય છે. મીશ્રીના ગોખના પણ પીતળના નમુના કરાવી કોલોનિયલ અને ઈન્ડીઅન મ્યુઝિયમમા મુકાયા હતા.[૩] અમદાવાદના પાનદાન ભૂંગળી જેવા થતા, અને એની આમપાસ બારીક જાળીવાળી કારીગીરી થતી એમા આજુબાજુ કાથાચુનાની દાબડીઓ તથા વચમા પાન રહેતા. જાળીને લીધે પાનને હવા મળે એ વિશેષતા હતી પાનના આકારના ડબા થતા વાળેલા તૈયાર કરેલા પાન રાખવાને કેરીના આકારના ડબા પણ થતા આ સિવાય ખડીઆ, મીઠાઇના ડબા, લોટા વગેરે ઘરના ઉપયોગના વાસણો, તથા રમકડા પણ સારા થતા. આ બધું કામ દેશાવરોમા ખાસ પકાય એવુ હવે થતુ નથી. નાસીક કે મુરાદાબાદની પેઠે અમદાવાદના વાસણો હાલ કાંઇ ખાસ વખણાતા નથી. અમદાવાદના ઘરઉપયોગના વાસણો આજે પણ હિંદુસ્તાનના કોઇ ભાગ કરતા આકારમા વધારે દેખાવડા થાય છે પરંતુ આ આખા ગૂજરાતની એક વિશેષતા છે બંગાળ કે મદ્રાસ કે ઉત્તર હિંદમા ઘરઉપયોગના વાસણોના ઘાટ ગૂજરાત જેવા સુંદર નથી દેવપૂજા વગેરે બાબતમા ગૂજરાત કરતા બીજાં પ્રાંતો વધારે આગળ વધેલા હોવાથી પૂજાના ઉપયોગના નાના વાસણો આપણા કરતા બીજે સારા થાય છે. પરંતુ મોટા વાસણોના ઘાટની સુન્દરતા તથા વિવિધતામા આપણે આગળ છીએ પીત્તળના રમકડા અમદાવાદમા થાય છે ખરા પણ તે ખાસ વખણાય એવા થતા નથી. ૧૮૫૧મા રા મગનલાલ લખે છે કે અહીં હાથી ઘોડા પાલખી વગેરે રમકડા થાય છે પણ તે દેશાવરમા જતા નથી, પણ પાનાભાઇ વખત-

[૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૩૦ મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૭૭.
[3] Indian/Art Journal No-11.

ચંદના ઘરના દેરાસરમા બાર મણ વજનના પીતળના ઘોડા છે તે ઘણા નાજુક છે એમ કહેવાય છે.[૪] આ સિવાય પીત્તળની દીવીઓ તથા લટકાવવાના દીવા પણ અહીં સારા થતા હતા. દીવાઓનો ઉપયોગ ઓછો થતા હવે કોઇ ભાગ્યે જ તે લે છે. મસ્જીદોમાં જે ચિરાગ ત્રણ સાકળોથી લટકાવેલા પત્થરમા કોતરેલા છે તે ઘણું કરીને આવા લટકતા દીવા ઉપરથી કરેલા છે. જો એમ હોય તો લટકતા પીતળના દીવા જૂના વખતમા અહીં ઘણા સારા થતા હશે. એ ચિરાગના ચિત્રો જોવાથી સમજાશે. મૂર્તિઓ પણ પીત્તળની બનતી પરંતુ એમાં કાંઇ વિશેષતા નથી. અમદાવાદની ખાસ વિશેષતા પીત્તળની હીંચકાની સાકળોની છે. હીંચકો એ આપણા પ્રાતની એક વિશેષતા છે એમ કહીએ તો ચાલે. આથી સાંકળોમા અનેક સુંદર દેખાવો કરવામા આવતા હતા. સાકળમા વચ્ચે અનેક આકારો તાસકો, હાથીઘોડા, મોર વગેરે જાનવરો મુકીને તેને ઘણી આકર્ષક બનાવવામા આવતી હતી. હાલ હીંચકો તો ઘેરઘેર છે, પણ લોખંડની સાકળને બદલે પીતળની સાકળો જ્યા વપરાય છે ત્યા પણ આવી સુંદર સાકળોને બદલે સીધા સળીઆ કે સાદી સાકળ હોય છે. ઘણાના ઘરમા જૂના વખતની કારીગીરીવાળા સાકળો હોય તો તેને નકામી ગણી વેચી નાખે છે, અને અહીં એક મ્યુઝિયમ ન હોવાથી એનો નમુનો પણ ન રહેતા પરદેશીઓ એને ખરીદીને લઈ જાય છે. અમદાવાદમા હાલ બે મેટલ ફેક્ટરીઓ અને એક પ્રેસીડેન્સી આયર્ન એન્ડ બ્રાસ વર્ક્સ નામની ફેક્ટરી છે.

બીજી ધાતુઓ : ત્રાંબુ કાસુ તથા કલાઇનું કામ પણ અમદાવાદમા ઘણું થાય છે. ત્રાબાના વાસણો ઘણુંખરું મોટા હોય છે. ત્રાબાના ગોળા, ગાગર, દેગડા, બેડા, પાણીના બંબા, પાટીઆ, બટવા તથા કરવડા લોટા ઘણા થાય છે. આપણા મોટા વાસણોના આકારમા પ્રાચીન કાળથી કાઈ બહુ ફેર પડયો હોય એમ લાગતું નથી. આપણા ગાગરબેડાના આકાર હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ પ્રાતના પાણી ભરવાના વાસણોના આકાર કરતા વધારે સુંદર છે. આપણા વાસણો માથે મુકવાના હોય છે, જ્યારે બીજા પ્રાતોના વાસણો કેડે મુકી બગલ નીચે રાખવાના હોય છે. એ કારણથી ત્યાના ઘાટ બેડોળ હોય છે. પાણીઆરે

[૪] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૭૮.

એ તો ગૂજરાતની એક ખાસ વિશેષતા છે.[૫] બીજા પ્રાંતોમાં આપણાં જેવાં જૂદાં, સુંદર ઘાટવાળાં, સુંદર ચકચકતાં વાસણથી શોભતાં પાણિયારાં જોવામાં આવતાં નથી. આપણાં પાણિયારામાં જ્યારે પીતળના લોટા તથા ત્રાંબાના ગાગરબેડાં મુકયાં હોય ત્યારે ઘરમા એક સુંદર દેખાવ થઇ રહે છે, ઘર એથી શોભે છે. ત્રાંબાના આવા વાસણો ઉપરાંત ઘરેણાં રાખવાની પેટીઓ તથા ખડીઆ પણ થતા. નાતમાં રાંધવાના દેગ, ચરૂ, તથા હાંબોળી પણ ત્રાંબાનાં બનતાં. એ દરેકના આકાર જૂદા થતા. પાણી ગરમ કરવાની નાની દેગડીનો આકાર વળી બીજાં બધા વાસણથી જૂદો પડે છે. ત્રાંબાકુંડીનો આકાર ગળિયામણો છે, એ પણ આપણી એક વિશેષતા છે. ત્રાંબાકુંડી દરેક ઘરમા હોય જ કારણ લગ્ન પછી વરને ગાગરબેડું, કથરોટ તથા ત્રાંબાકુંડી મળે જ. 'ત્રાંબાકુંડીઓ તે નગર સોહામણી' એમ દરેક શુભ પ્રસગે ગવાય છે. આપણી સુંદર ગાગરોની નવ આકૃતિઓ અડાલજની વાવમા એક ગોખમા કોતરેલી છે. આજે ચારસો વર્ષથી એનો આકાર એવો જ રહ્યો છે.

કાંસાના વાસણો પણ ઘણા બને છે. કાંસુ અમદાવાદમા બને છે. ત્રાંબુ તથા જસત સરખે ભાગે મેળવીને કાંસુ બનાવે છે. ત્રાંબુ તથા જસત બન્ને પરદેશથી આવે છે. કાંસાના વાસણો પહેલા બહુ વપરાતાં. હાલ એનો ઉપયોગ ઘણો જ ઓછો થયો છે. કોઈ શુભાશુભ પ્રસંગે જ હવે કાંસુ વાપરવામા આવે છે. ગામડાના લોકો કાંસાના વાસણ હજી પણ વાપરે છે. કાંસાનું વાસણ પડે તો ભાગી જાય છે અને ઉચ્ચ વર્ણમા સ્પર્શાસ્પર્શના સંબંધમાં એને માટી જેવુ ગણે છે એટલે એનો વપરાશ હવે બંધ થયો છે. પહેલા કાંસાના સવા ગજ વ્યાસના થાળા તથા થાળીઓ થતાં; ઘંટ, તાસળાં વગેરે પણ થતા. રા. મગનલાલ લખે છે કે કાંસાના વાસણોમાં વીસનગર જેવી તલાવટ અમદાવાદમાં આવતી નથી. વીસનગરથી કાંસાના વાસણો અમદાવાદમાં અત્યારે પણ આવે છે.

કલાઈનો ઉદ્યોગ ઘણે ભાગે ત્રાંબાપીતળના વાસણો ઉપર કલાઈ કરવામા જ ખીલેલો છે. રા. મગનલાલ લખે છે કે કલાઈના વાડકા, વટલોઈઓ

[૫] "આપણા રાચરચીલાં" એ વિષય ઉપર એક ઉત્તમ નિબંધ રા. ગજાનન પાઠકે વાંચ્યો હતો. એમા આપણાં બીજાં રાચરચીલા સાથે વાસણોની વિશેષતા

તથા કુંડીઓ બનતી પણ તે વીલાયત જેવાં સફાઈદાર ન હોવાથી ઓછાં વપરાતાં હતાં. કલાઇનાં નાનાં રમકડાં પણ બનતાં હતાં. કલાઈનાં વાસણો હવે વપરાતાં નથી. આ સદીની શરૂઆતમાં અથાણાં વગેરે ભરવા માટે કલાઈના વાડકા કોઈ કોઈ ઘરમાં જોવામાં આવતા હતા. નવસાર વાપરીને કલાઇ કરવાનો ઉદ્યોગ હાલ જાણીતો છે.

કલાઈનાં પતરાં અગર વરખ બનાવવાનો ઉદ્યોગ પણ સારો છે. એ વરખને ચળકતો પીળો સોના જેવો રંગ કરે છે. એક શેર કલાઇમાંથી ૭ આંગળનાં સોળ કોડી વરખ બને છે. એના ઉપર રંગ ચઢાવવાની ખાસ રીત છે. આ વરખ ગરીબ લોકો શુભ પ્રસંગે બારસાખે ચોઢવા માટે ખરીદે છે. આમાંથી આંગી પણ બને છે. આ વરખ ઉપર સાધારણ ભાત પણ છાપવામા આવે છે. હાલ ચાંલ્લાઓળમાં આ કામ થાય છે. કલાઇના વરખનાં રંગબેરંગી અલંકાર દેવમંદિર માટે બને છે. કાગળ કાપીને તેના ઉપર પણ વરખ લગાડાય છે. જાતજાતની આંગીઓ ઉપરાંત એમાંથી દેવના ઘણાં અલંકાર બને છે. જન્માષ્ટમીને દીવસે ઠાકોરજી માટેના નાના મોરમુગટ, ચાક્ષા વગેરે અનેક ચીજો બને છે. રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ ઉપર સોનેરી તથા રૂપેરી વરખની ફુલ-વેલની ભાત પણ આ કારીગરો પાડે છે. જેની ભાત પાડવાની હોય તેવાં બીબાં બનાવી તેને ગુંદર લગાવી કપડા ઉપર છાપે છે. ત્યાર બાદ તેના ઉપર સોનેરી કે રૂપેરી વરખ પાથરીને એક લીસા લાકડાના કકડાથી (મોર) એને ખૂબ ઘસે છે એટલે બીજે ઠેકાણેથી વરખ ઉખડી જઇ માત્ર ગુંદરવાળી ભાતમાં તે ચોટી રહે છે. આ કામ એવું સારૂં થાય છે કે ગમે તેમ વાપરવા છતાં વરખ ઉખડતો નથી. આ વરખના બધા કામનો ધંધો મોચીના હાથમાં છે અને તે ઠીક ચાલે છે.[૧]

રસાણિયા લોક ત્રાંબા ઉપર ચાંદીનો ઢોળ ચઢાવે છે. (electro-plating). ચાંદી ઉપર સોનાનો ઢોળ ચઢાવવાનુ કામ પણ થાય છે. વિલાયતી ઇલેકટ્રો પ્લેટિંગનો હુન્નર આવ્યાથી જુની રીતે કોઈ હવે ઢોળ ચઢાવતું નથી. જૂની રીતે ચાંદી ઉપર સોનાનો વરખ ચઢાવી એના ઉપર જે કેટલીક ક્રિયા

[૧] અમદાવાદ ગેઝીટીઅર પૃ. ૧૨૯.

કરવાની હોય છે, એ બહુ કડાકૂટવાળા છે. આ ધંધો સોનીને બદલે મોચી લોકના હાથમાં છે.

માટીનાં વાસણ : અમદાવાદ ગૅઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે અમદાવાદની માટીની ચીજો પશ્ચિમ હિંદના બીજા ભાગની માટીની ચીજો કરતાં સારી થાય છે.[૭] ઉપયોગમાં આવે એવી અને બીજા દેશ કરતાં ઘાટમાં ઘણી સારી એવી માટીની ચીજો હાલ અમદાવાદમાં બને છે ખરી, પરંતુ માટીની ચીજો માટે અમદાવાદ ખાસ વખણાતું નથી. અમદાવાદમાં બનેલી માટીની વસ્તુ બહારગામ સારા પ્રમાણમાં જતી હોય એમ જણ્યું નથી. અમદાવાદમાં માટીનાં રમકડાં બને છે પણ તે છેક સાધારણ કારીગીરીનાં છે. પોંડીચેરીનાં રમકડાં જેવી એની પ્રસિદ્ધિ નથી. બીજાં વાસણમાં પણ પાટણ જેટલું અમદાવાદ વખણાતું નથી. છતાં બંગાળ કે મદ્રાસ બાજુની ગોળાઓ તથા ચંબુ કરતાં આપણી ગોળાઓ તથા ચંબુ દેખાવમાં વધારે સુંદર, નાજુક, અને રંગે સારા છે. બધા દેશોમા રમકડાંને રંગ લગાડવામા આવે છે, પરંતુ ગૂજરાત જેવો રંગ વાસણને બીજે ક્યાંઈ લગાડાતો નથી. રમચી, ખડી તથા અબરખનો રંગ લગાડવામા આવે છે. કેટલાક કુંભાર વાસણ ઉપર ચળકાટ (glaze) પણ લાવી શકે છે. લાખવાળા માટીના લાખોટેલાં વાસણ અગર બરણીઓ ઘી તેલ તથા અથાણાં માટે બને છે, પણ ચીની બરણીઓ આવ્યા પછી એનો ઉપયોગ ઓછો થયો છે. કોઠી, ઘડા, ઘડા, ગોળી, ચંબુ, હાંલ્લાં, ડોયલા વગેરે જુદા જુદા આકારનાં વાસણો બને છે. શકોરાં વગેરે બીજાં નાનાં વાસણ પણ બહુ બને છે. અમદાવાદમા ચલમ બને છે પણ તે ધંધુકા તથા રાણપુર જેટલી સારી નથી થતી. નળીઆ દેશી ઘાટનાં બને છે. મેંગલોરી નળીઆંનું એક કારખાનું થોડાં વર્ષો પહેલા હતું. જુની રીતના કુંભારના નીભાડા હવે ઓછા થયા છે, તેને બદલે હવે ટેબલ ઈંટોના ઈંટવાડા થયા છે. એકંદરે અમાદાવાદની માટીની ચીજોનો ઉદ્યોગ અમદાવાદને પોતાને જ માટે છે. બાદશાહી સમયમાં અમદાવાદમાં ચીની ચોરસા (glazed tiles) જેવી ચળકતી માટીનું કામ થતું. શાહીબાગમાં એવાં નળીઆંના લતાકુંજનો ઉલ્લેખ છે. મહેમદાવાદના ભમરિયા કુવાના ઓરડાઓમાં હાલ કોઇ કોઇ ભાગમાં એવી ભીંતો રહી ગયેલી દેખાય

[૭] એ જ પૃ. ૧૨૬.

છે. એટલે એવી ચળકતી ભીંતોનું કામ મહેલો વગેરેમાં થતું હશે એમ માનવાને કારણ છે.-હાલ એ ઉદ્યોગ નથી.

ખરાદીનો ઉદ્યોગ અમદાવાદમાં સારો હતો. ખાટલાના પાયા તથા ઇસો, ઘોડીઆં, ભમરીઓ, અનેક જાતનાં લાકડાંનાં રમકડાં, ડબ્બીઓ, ભમરડા વગેરે આ ખરાદી અગર સંગાડીઆ લોક બનાવતા. રંગબેરંગી લાખના રંગ એના ઉપર થતા. ખાટલા ઘોડીઆં તથા ડબ્બીનો ઉપયોગ પહેલાં બહુ હતો. અમદાવાદની આ વસ્તુઓ મોડાસા જેવી સારી બનતી નહિં. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે આ ઉદ્યોગને યરોપની હરીફાઈથી કાંઇ હાની થઇ નથી. પરંતુ ગેઝેટીઅર લખાયે આજ અડધી સદી થઈ ગઈ. હવે રંગેલા ખાટલા અગર ઢોળીયા કોણ વાપરે છે. જુના હોય તે ભાગી ગયા પછી નવા કોણ લે છે ? પરદેશી લોખંડના જાળીઓવાળા ખાટલા ઘેર ઘેર થતા જાય છે. ઘોડીઆંને બદલે લોખંડના પારણાં વપરાય છે, અને ખરાદીએ ઉતારેલા રમકડાનો ઉપયોગ પણ ઓછો જ થાય છે. ભમરડા ફેરવવાની રમત પણ દીવસે દીવસે ઓછી થતી જાય છે. કોઈ મરી જાય ત્યારે તેરમાની સરવણીમાં ખાટલો દાન અપાય ત્યારે ખાટલો, અને સ્ત્રી છોકરું લઈ સાસરે આવે ત્યારે છુપાણામાં ઘોડીઉં લાવે ત્યારે ઘોડીઉં ખરીદાય છે. માત્ર આટલું ઉત્તેજન ખરાદીના ઉદ્યોગને છે અને આ જૂની રૂઢિઓ જશે ત્યારે એ પણ જશે.

મણિયાર અને ચુડગરનું **હાથીદાંત**નું કામ અમદાવાદમા થાય છે ખરૂ. પરંતુ દાંતના સ્ત્રીઓને પહેરવાના ચુડા સીવાય રમકડા વગેરે બીજું કંઇ અહી થતું નથી.[૮] ત્રીવેન્દ્રમ્ વગેરે બીજાં હાથીદાતની કારીગીરીથી વખ-

[૮] અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમા આમ લખેલું છે. પણ રા. મગનલાલ વખતચંદ (પૃ. ૧૮૨) લખે છે કે શેતરંજના નાના રમકડા વગેરે ચીજો બનાવનાર ત્રણચાર આશામી હતા. વળી સરખાવોઃ-Forrest Cities of India P. 81. "The labour of an industrious and ingenious people was employed in the manufacture of Silk and Cotton of every description, in metal work, wood and ivory carving, and in inlay." આ ઉપરથી જણાશે કે હાથીદાત તથા જડિતકામનો ઉદ્યોગ અમદાવાદમાં સારો હશે પણ ગઈ સદીમા ઉત્તેજન વગર નાશ પામ્યો હશે.

ણાતાં શહેરોની પેઠે અમદાવાદમાં એ કામ બીલકુલ થતું નથી. ચુડા વહેરવાનું તથા ઉતારવાનું કામ પહેલાં સારૂં થતું. સારી સ્થિતિનાં બૈરાં દાંતના ચુડા પહેરતાં, ગરીબ સ્થિતિનાં લાકડાના ચુડા પહેરતાં. હવે ધીમે ધીમે ચુડા પહેરવાની રીત ઓછી થતી જાય છે. માત્ર સારે માઠે પ્રસંગે રૂઢિનાં ચિહ્ન તરીકે એનો વપરાશ છે. ચડાનું સ્થાન પરદેશી કાચની બંગડીઓએ લીધું છે.

છીપનું જડિતકામ : આ કામ હાલ એક ઉદ્યોગ તરીકે અમદાવાદમાં નથી. પરંતુ બાદશાહી સમયમાં જડિતકામ સારૂં થતું હશે એમ જણાય છે. શાહઆલમ તથા સરખેજના રોજાઓમાં છીપનું જડિતકામ છે. રાણીના હજીરાની કાળા આરસની કબરમાં પણ સુંદર જડિતકામ છે. દિલ્હી આગ્રા જેવું કામ અહીં થતું એમ જણાય છે, પરંતુ દિલ્હી આગ્રામાં જેટલું બારીક કામ વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે તેવું અહીં નથી. ખેતરપાળની પોળમાં એવું છીપ તથા બીજા કિમતી રંગીન પત્થરથી જડિત ઉત્તમ કામ કરેલું છે; ફતાશાની પોળમાં પણ એવું કામ છે, પણ તે સાધારણ છે. હાલ પણ જડિત કામ કરનારા ગૂજરાતમા છે. પરંતુ દિલ્હી આગ્રામાં જેમ એક ઉદ્યોગ તરીકે એવા કામના ટેબલો, પેટીઓ, કાગળ દાબવાના પથરા (પેપરવ્હેઇટ) વગેરે બને છે તેમ અહીં બનતું નથી.

ચામડાંનું કામ : અમદાવાદમાં ડબગર અને મોચી લોક ચામડાંનું કામ કરે છે. ડબગરો ઘણુંખરૂં ઘી તેલને માટે ચામડાંનાં કુલ્લાં અને ત્રાજવા પણ બનાવે છે. આ કામ માટે ભેંશનું ચામડું વપરાય છે. એને ચુનાના ઠંડા પાણીમા પલાળીને કેળવીને લાળ વગેરે સાફ કરીને માટીના ઉપર ગોઠવી કુલ્લું બનાવે છે. માટીનાં કુલ્લાં ડબગરની સ્ત્રીઓ બનાવે છે. કુલ્લું બન્યા પછી સુકાય એટલે માટીનું કુલ્લું ફોડી નાખીને કાઢી નાંખે છે. પહેલાં આ કુલ્લા આખા ગૂજરાતમાં વપરાતાં અને તે ઉપરાંત ઇરાન અરબસ્તાન તથા આફ્રીકા જતા. હાલ એનો ઉપયોગ ઓછો થઈ ગયો છે. ડબગર લોકો ચોમાસામા લીલા રંગના મીણીઆની છત્રીઓ બનાવે છે.

જોડા બનાવવાનું કામ અમદાવાદમાં ઠીક છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે અમદાવાદની સ્ત્રીઓને પહેરવાની સપાટો ગૂજરાતમાં સારામાં સારી ગણાતી. હાલ અમદાવાદ જોડા માટે ખાસ પ્રસિદ્ધ નથી એ જાણીતી વાત છે. અમદાવાદના લોક હવે જોડા પહેરતા થયા છે. આજથી વીસ વર્ષ

પહેલાં બહુ થોડા લોક જોડા પહેરતા. કોઇ ઉઘાડે પગે હોય તો એણે અમદાવાદી હોલબુટ પહેર્યા છે એમ મશ્કરી થતી. ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે ગાય ભેંશના ચામડાના પટા તથા પીકર્સ (એ સમયે) મીલોમા પણ વપરાતા[૯] રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે અમદાવાદમા ઢાલ સારી બનતી.[૧૦] એ ઢાલ ઉપર ચિત્રામણ પણ થતું. ઈ. સ. ૧૮૮૫ મા મુળચંદભાઇ હઠીસિંહે એન્ટવર્પના પ્રદર્શનમા ઉત્તમ કારીગીરીની ગેંડાની ઢાલ મુકી હતી હિંદુસ્તાનમાથી ઢાલની જરૂર ગઈ તે સાથે તે અમદાવાદમાથી પણ ઉડી ગઇ, અને એ ઉદ્યોગ બંધ થયો. ઘોડાના જીન, તથા બીજો સામાન અમદાવાદના મોચીઓ બનાવે છે. પહેલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સારી નકશીવાળા તથા સોનેરી રૂપેરી ભાતવાળા ચામડાંના પુઠા બનતા. હાલ એવુ કામ બનતું નથી. ફક્ત ચોપડાના લાલ પુઠાં બને છે

લોખંડ : અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે અમદાવાદના લોખંડના ઉદ્યોગને યૂરોપની હરીફાઈથી હાનિ થઇ છે. પરંતુ લોખંડના કામમા યંત્રોનો ઉપયોગ થવાથી મુબાઇની પેઠે અમદાવાદના લોખંડના ઉદ્યોગ માટે હાલ સારૂ ક્ષેત્ર છે. અમદાવાદના લુહાર હુંશિયાર અને મહેનતુ છે. મી. લેલીનું આ લખાણ ખરૂ છે, પરતુ લોખંડનો ઉદ્યોગ ખાસ વખાણવા લાયક અહીં નહોતો. હાલ જે લોખડનો સામાન બનાવવાના નાના મોટા કારખાના છે તે હરકોઇ મશીનના દાગીના તથા ચક્કરો ઢાળીને બરોબર ઉતારી શકે છે, અને એકંદરે બહુ સારૂ કામ કરે છે. લોખડના ઉદ્યોગને મોટું ઉત્તેજન મીલો તરફથી મળે છે લોખંડ મુબાઈથી આવે છે એના પતરામાથી નળા, ડોલ, વગેરે વાસણો બને છે લોખંડના સામાનનો મોટો ભાગ તો પરદેશથી તૈયાર જ આવે છે. છતા અમદાવાદમા ખીલા મજાગરા વગેરે પણ બને છે. તાળા તથા કળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ બહુ ઓછા પ્રમાણમા છે. જે માલ બને છે તે સારો અને ટકાઉ બને છે, પણ અલીગઢ જેટલો તે પ્રસિદ્ધ નથી. ગર્ડર, પતરા, વગેરે ઘર બાધવાનો માલ પરદેશથી આવે છે. લુહારોનો મોટો ભાગ લોખંડની નવી ચીજો બનાવવા કરતા તૈયાર પરદેશી માલને ઘડીને બેસાડવામા વધારે રોકાયો

[૯] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૪૦. [૧૦] મગનલાલ વખતચંદનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૮૨, અને Journal of Indian Art, No 7 1885.

છે. તીજોરીઓ અમદાવાદમાં સારી બને છે. યંત્રથી લોખંડનું કામ કરનારાં થોડાં કારખાનાં પણ છે. એમાં ઇમ્પીરિયલ આયર્ન વર્ક્સ તથા વિક્ટોરિયા આયર્ન વર્ક્સ એ મોટાં છે. કેટલાક લુહાર સોનું ચાંદી ઘડવાનું કામ કરે છે તે રૂપાઘડા લુહાર કહેવાય છે. અમદાવાદની મીલોને શરૂઆતમાં કોલસાને બદલે લાકડાં બાળવાં પડતાં. લોખંડ તથા કોલસા પરદેશથી જ આવતા. દેશી કોલસો પણ બંગાળ જેટલે દૂરથી આવતો. આ કારણથી ઉદ્યોગ હુન્નરના વિકાસદ્વારા અમદાવાદને અસલની જાહોજલાલીમાં આવેલું જોવાની ઈચ્છા કરનાર રણછોડલાલની દીર્ઘદૃષ્ટિએ લોખંડ તથા કોલસાનો ઉદ્યોગ ગૂજરાતમાં ઉભો કરવાનું કામ આરંભ્યું. ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં ધી ગૂજરાત આયર્ન એન્ડ કોલ કંપની લીમીટેડ નામની એક પેઢી શહેરના પ્રતિષ્ઠિત વેપારીઓને મેળવીને એમણે ઉભી કરી.[૧૧] આ કામ પાર પડત તો અમદાવાદ, ગૂજરાત, અને આખા હિંદુસ્તાનને લાભ થાત. પરંતુ સરકાર સાથેની કેટલીક શરતોમાં વાંધો પડવાથી કંપની પડી ભાંગી. આ સાહસ જો પાર પડ્યું હોત તો અમદાવાદના ઉદ્યોગોના નેતાએ ગૂજરાતમાં બીજું જમશેદપુર ઉભું કર્યું હોત. પણ તે ઉગતાં જ અસ્ત થયું અને એમાં એના સંચાલકોનો દોષ નહોતો.

લાકડકામ : અમદાવાદમાં લાકડકામનો ઉદ્યોગ બે જાતનો છે: એક ઘર તથા બીજી સાદી લાકડાની વસ્તુઓ, બનાવવાનો બીજો લાકડામાં કોતરણી કરવાનો. ઘણુંખરૂ આ બન્ને કામ કરનાર સુતાર જુદા હોય છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે અમદાવાદના સુતાર[૧૨] સીસમમાં કોતરણી કરવા માટે લાંબા સમયથી પ્રસિદ્ધ હતા. લાકડામાં કારીગીરી કરનારા ગૂજરાતના ઘણા સુતારો મુંબાઇ જઇને વસ્યા છે, છતાં અમદાવાદમાં લાકડકામ ઘણું જ સુંદર થાય છે. ગઇ સદીના પૂર્વાર્ધમાં જ્યારે રેલ્વે નહોતી થઇ ત્યારે ધોલેરામાં લાકડાનાં મોટાં પીઠા હતાં. ત્યાં વલસાડ બાજુથી સાગ તથા મલબારથી સીસમ અને સુખડના લાકડાં આવતા અને અમદાવાદના સુતારો એ ધોલેરાથી ખરીદ કરતા.

[૧૧] રણછોડલાલ છોટાલાલનું જીવનચરિત્ર. [૧૨] મકાન બાંધનાર મુખ્ય મીસ્રીને માટે સંસ્કૃત શિલ્પશાસ્ત્રોમાં તથા ઘણા લેખોમાં સૂત્રધાર શબ્દ વાપરેલો છે, એના ઉપરથી સુથાર અગર સુતાર શબ્દ થયો, અને એનું ટૂંકું થઇને ઠાર શબ્દ થયો. અમદાવાદના સુતારો ઠાર કહેવડાવવામાં આનંદ માને છે.

અમદાવાદના લાકડકામની કારીગીરીએ યૂરોપનાં પ્રદર્શનોમાં સારી પ્રશંસા મેળવી છે.[૧૩] પ્રદર્શનો માટે સરકાર તથા રાજાઓએ, અને ખાનગી ઉપયોગ માટે અમેરિકાના ધનવાનોએ જ અમદાવાદના લાકડકામના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપ્યું છે. હિંદુસ્તાનના કોઇ ધનવાને કે અમદાવાદના કોઈ શહેરીએ હાલના વખતમાં કાંઇ ઉત્તેજન આપ્યું નથી એ મોટા શોકની વાત છે. આ કારણથી લાકડાની કોતરણીનું કામકાજ હાલ અમદાવાદમાં ઓછું થઇ ગયું છે. એન્ટવર્પના પ્રદર્શનમાં સુળચંદભાઈ હઠીસિંહે કોતરણીવાળું એક કબાટ (કેબીનેટ) મુકેલું હતું તેનું કોતર કામ ઉત્તમ હતું. ગઇ સદીના છેલ્લા પાદમાં અમેરિકન વહીવટથી ચાલતી એક 'વુડકારવીંગ કંપની' નામની પેઢી લાકડાનું કોતરણીવાળું ફરનીચર વગેરે તૈયાર કરાવતી હતી. એ કંપનીએ અમદાવાદની કેટલીક પ્રસિદ્ધ પત્થરની જાળીઓની નકલ લાકડામા કરાવેલી છે. ઇ. સ. ૧૮૮૬ મા 'ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ આર્ટ મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની' નામની પેઢીમાં મી. વીમ્બ્રીજે લાકડાની કોતરણીના સારા નમુના બનાવ્યા હતા. એમાં અમદાવાદની મુહાફિઝખાંની, શાહપુરની, દસ્તુરખાંની, તથા સીપ્રીની મસ્જીદોની કારીગીરીની નકલ કરી હતી.[૧૪] અમદાવાદના સુતારોએ મીરઝાપુર રાણી રૂપવતીની મસ્જીદની તથા મુહાફિઝખાંની મસ્જીદની સપ્રમાણ નાની પ્રતિકૃતિઓ ફોર્બ્સ સાહેબ તથા એક બીજા યૂરોપિયન ગૃહસ્થ માટે બનાવી હતી. એ દરેકની કિંમત રૂા. આઠસેંથી હઝાર સુધી પડી હતી. શાહપુરની મસ્જીદના ગોખની કોતરણી ફરનીચરમા, ખુરશીઓના ટેકા વગેરેમા, ખાસ કરવામાં આવતી હતી. ભદ્રની જાળીઓના નમુના હઝાર રૂપીઆની કિંમતે થયા હતા. પરદેશનાં પ્રદર્શનો તથા સંગ્રહસ્થાનો (મ્યુઝિયમો)મા લાકડાની કોતરણીનું જે કામ મુંબાઇને નામે મુકવામાં આવતું તે કેવળ ગૂજરાત અને એના પાટનગર અમદાવાદનું જ હતું.

અમદાવાદમા કલેક્ટર તથા કમીશનર તરીકે રહી ગયેલા સર ઇવાન્સ જેમ્સ લખે છે કે બૌદ્ધોની પત્થરની કોતરણીમાંથી મુસલમાનોએ લાકડાની કોતરણી કરી એમ ગુપ્તે ધારે છે તે ખોટું છે. કોતરણી કરવી એ (હિંદના)

[૧૩] Journal of Indian Art No 11. 1886 May. 42. કોલોનિયલ એન્ડ ઇન્ડીઅન પ્રદર્શન. અને No. 7. 1885 એન્ટવર્પ પ્રદર્શન. [૧૪] Journal of Indian Art No. 11. P. 82. 1886 May.

આ તરફના ભાગનો જન્મસિદ્ધ સ્વભાવ છે ગામડાના ગરીબ સુતારને પણ એ આવડશે એ જ ગૃહસ્થ આગળ લખે છે કે ગૂજરાતના સુતારની આ નૈસર્ગિક શક્તિ ઉત્તેજનના અભાવે બે ત્રણ પેઢી (generations)મા નાશ પામશે કારણ કે લોકમા કોતરણી કરવાનો ઉત્સાહ જતો રહ્યો છે એક ચોરસ ફુટ લાકડાની નકશીના રૂ ૧૫) થી ૫૦) થાય છે પહેલા આઠ આના રોજ હતો, હવે (ઈ સ ૧૯૧૬) કોતરણી કરનાર સુતારનો રોજ દોઢ રૂપીઓ છે[૧૫] નવા દિલ્હીમા અમદાવાદની નકશીનું કાઇક અનુકરણ કરવાની ભલામણ કરીને, દેશી સ્થાપત્ય અને કલાનો ખરો પૂજક લોર્ડ કર્ઝન એ સમયે નથી એથી સર ઇવાન જેમ્સ શોક કરે છે[૧૬]

અમદાવાદમા લાકડાની કોતરણી કરનાર મીસ્ત્રીઓમા ચકુ ભૂદર અને સોમનાથ મીસ્ત્રીનું નામ પ્રસિદ્ધ છે આ કોતરણી માટે સીસમ ઉપરાત સાગના લાકડામા ગૂજરાતનો વલસાડી સાગ ખાસ વપરાતો એમ કહેવાય છે કે વલસાડી સાગ ઉપર ઉધઈ નથી વળતી અને ચડે છે તેના ડાઘા પણ નથી પડતા તેમાય પનસાડનુ જે લાકડુ ડાગના જગલોમાથી આવે છે તે સારૂ ગણાય છે અમદાવાદના સુતારો મૌલ્મીન કે કનારાના સાગ કરતા એને વધારે પસદ કરે છે સર ઇવાન જેમ્સ લખે છે કે એક કામને માટે તો ચકુ મીસ્ત્રી

[૧૫] સરખાવો Journal of Indian Art No 38 1892 H E M James (ઉ વિ ના કમિશનર) નો લેખ Notes on Ahmedabad Carved Screen and Bracket' – Carving in that part of the country seems a born instinct even with the lowest Carpenter and in the remotest Villages (p 9) [૧૬] સરખાવો એજ No 136 October 'Wood Carving in Gujrat By Sir H Evan M James –' and no doubt Messrs Lutyens and Baker the famous architects whom the Government of India is employing could easily adapt Ahmedabad Carving to their designs But even were this article to be read sympathetically by the Viceroy himself, it is difficult to hope that any such end will be achieved આજ લેખમા લૉ. કરઝન આ સમયે નથી એની લેખક દીલગીરી બતાવે છે અને આગળ સર ચીનુભાઈ માધવલાલ બેરોનેટનો શાહીબાગનો શાતિકુજ બગલો આવી કોઇ કોતરણી વગરનો થયો છે તે માટે જીવ બાળે છે

જાતે વલસાડ જઈ સાગ પસંદ કરી લાવ્યા હતા. લેખક આગળ લખે છે કે અમદાવાદનું કોતરણીનું કામ વાયવ્ય પ્રાંત (N. W. Provinces) જેવું સાધારણ (superficial) નથી થતુ; અમદાવાદના કામની ઝીણવટ અને સૌંદર્ય અસાધારણ છે (details remarkably beautiful). એ જ ગૃહસ્થે આવી કોતરણીનો એક મોટો પડદો રેલ્વે તથા સ્ટીમર મારફત કરાચી મોકલ્યો પણ હરકોઈ બીજા પદાર્થના પડદાની પેઠે તેમાથી કાઇ ભાગ્યું નહિ, આ અહીંની કોતરકામની મજબુતીનો સારો દાખલો છે.[૧૭]

મીસ્ત્રી ચકુ ભૂદરે હાલના જમાનામા લાકડાની કોતરણી માટે ખાસ ખ્યાતિ મેળવી હતી કહેવાય છે કે મીસ્ત્રી પોતાનો હુન્નર કોઇને બતાવતા નહિં. પોતાના સગા-ભાણેજ ભત્રીજાને જ કામમા લેતા. મીસ્ત્રીનું ઘર કાળુપુર પાચપટીમા હતુ સર ઇવાન જેમ્સ લખે છે કે ચકુ મીસ્ત્રી બહુ હુશિયાર કામ કરનાર હતા, પણ સાધારણ રીતે દેશી કારીગરોને હોય છે એમ એમનુ કામ બીલકુલ વ્યવસ્થિત નહોતું. પશ્ચિમના દેશ જેવી વ્યવસ્થિત કામ કરવાની ટેવ હોય તો આવા કારીગરો બહુ નામના મેળવે, પૈસો કમાય, અને તે સાથે દેશમા હુન્નર પણ જીવતો રહે. હુન્નર છાનો રાખવાની આપણા કારીગરોની ટેવે દેશને ઘણુ નુકશાન કર્યું છે. આવી ટેવ અને અવ્યવસ્થાને લીધે મીસ્ત્રી હમેશ નાણાની તાણમા રહેતા, અને એમને કાઇ કામ આપ્યુ હોય તો રોજ આપવા માટે વારંવાર પૈસા આપવા પડતા. આથી મીસ્ત્રીની પાસે કદી મુડી ભેગી થતી નહિં. ચકુ મીસ્ત્રી છબીઓ મઢવાના ખોખા બહુ સુદર બનાવતા. એક ચોખઠું (frame) રૂ. ૧૬)નુ થતું. આ ઉપરાત કોતરણી વાળા ખડીઆ, અને મેજ ઉપર રાખવાની બીજી સુંદર ચીજો પણ તે સારી બનાવતા હતા. કોતરેલા પડદા બનાવવામા એ ખાસ પ્રસિદ્ધ હતા. એક પડદાને બનાવતા બે ચાર મહીના જેટલો સમય લાગી જતો, અને એની કિંમત રૂ. ૫૦૦)થી ૧૫૦૦) થતી[૧૮] એ સમયે રૂ. ૧।। નો રોજ હતો ત્યારે એટલી કિંમત થતી, તો હવેના ભારે રોજમા તો એની કિંમત વધી જાય ચકુ મીસ્ત્રી અને સોમનાથ ભૂદર મીસ્ત્રી પછી લાકડામા એવુ કામ કરનાર ભાગ્યે જ કોઇ છે

[૧૭] જુઓ એ જ No 38 અને No 136મા સર ઇવાન જેમ્સના લેખો.
[૧૮] Journal of Indian Art. No. 38 1892· April

ઇલાકાના બધા ભાગોમાં તથા મધ્ય હિંદુસ્તાનમા પણ જતો. ૧૮૭૮ મા સરકારી (રજીસ્ટર) દફતરોમા, દેશી રાજ્યના દફતરોમા તથા દેશી વેપારીઓના ચોપડામાં એ વપરાતો. અમદાવાદી કાગળ પાચ જાતના થતા હતા. ૧ સાહેબખાની; ૨ ખંભાતી; ૩ મુરાદશાહી; ૪ ગાશીયા, ૫ ખરચી.[૨૨] હાલ અમદાવાદી કાગળ કોઇ કલાના શોખીનને ચિત્રો માટે જોઇએ તો ત્યા અથવા ચોપડામાં વપરાય છે.

પરચુરણ ઉદ્યોગો : સુરોખાર, છીંકણી, તથા સાબુના ઉદ્યોગો અમદાવાદ જીલ્લાના કેટલાક ગામમા છે, અમદાવાદમા નથી. અમદાવાદ વેપારનું મથક હોવાથી એ બધો માલ તૈયાર થયા પછી અમદાવાદ આવે છે પહેલાની આબાદીના વખતમા આ ઉદ્યોગો અમદાવાદમા હશે ખરા. દેશી રીતે ઘાણીથી તેલ કાઢવાનો ઉદ્યોગ અમદાવાદમા છે. દરેક જાતના તેલબીઆમાથી ઘાચી લોક તેલ કાઢે છે. યત્રોથી તેલ કાઢવાની મીલો પણ અમદાવાદમા પાચેક થઈ છે દૂધ દહીંનો ધધો રબારીઓ ઉપરાત કેટલેક અંશે ઘાચીઓ પામે છે. મીલસ્ટોરના પીકર્સ વગેરે કેટલીક નાની ચીજો બનાવવાના કારખાના પણ છે, પરતુ વિલાયત જેવો માલ ન બનવાથી એની વપરાશ બહુ નથી ગુજરાત કેમીકલ વર્ક્સ, પાયોનિયર મેગ્નેશિયા વર્ક્સ, જીવરામ લલ્લુભાઇનું કાચનું કારખાનું, તથા સીમેંટથી હ્યુમ પાઇપ બનાવવાનું કારખાનું, એ બધા કારખાના અમદાવાદના ઉદ્યોગોની વિવિધતામા ઉમેરો કરે છે. પણ એ બધા કરતા કાકરિયે આવેલી ઇસ્લામ મેચફેક્ટરી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. અમદાવાદના દીવાસળીના ઉદ્યોગને દરેક દેશીએ ખાસ ઉત્તેજન આપવુ જોઇએ. જથાબંધ લોટ દળવાની બે ત્રણ આટા મીલો પણ સારી ચાલે છે. લોટ દળવાના નાના યંત્રો શહેરમા ઠેરઠેર થવાથી દરણુ દળનારીઓની રોજી તુટી ગઇ છે. ડાગર ખાડવાના કારખાના પણ નીકળ્યા છે. દૂધમાથી માખણ બનાવી દેશાવર મોકલનારી નવી ઢબની જે ડેરીઓ છે ત પણ સારી ચાલે છે, પણ શહેરને દૂધ પુરૂં પાડવાનો પ્રશ્ન દીવસે દીવસે વધારે વિકટ થતો જાય છે. છાપખાનાનો ઉદ્યોગ અમદાવાદમા

[૨૨] અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૩૩-૩૪ : કાગળ બનાવનારા અને કાગળ વેચનારા જુદા છે વેચનારા કાગદીઓ (વહોરા) બનાવનારાને પૈસા તથા કાચો માલ આપી કાગળ બનાવરાવે છે. આસા, કોયળા, કે જુના કાગળમાથી નવા કાગળ બને છે.

સારો ચાલે છે હાલ છાપખાના ઘણા થઈ ગયા છે અને અદરઅદરની સખ્ત હરીફાઈથી કમાણી ઝાઝી રહી નથી. ડાયમડ જ્યુબિલી, સૂર્યપ્રકાશ, આદિત્ય, નવજીવન, કુમાર વગેરે છાપખાના સારા અને સસ્કારી છે કુમારમા ચિત્રોનું કાર્યાલય અને બ્લોક બનાવવાનુ કામ ઘણુ સારૂ થાય છે લીથોનુ કામ અમદાવાદમા સારૂ થતુ નથી સોડા, લીંબુ વગેરેના પાણી (સોડાવોટર) બનાવવાના કારખાના બે ત્રણ સારા ચાલે છે બરફના બે કારખાના પણ સારી સ્થિતિમા છે

ખેતીવાડીનો ઉદ્યોગ દેશનો મોટામા મોટો ઉદ્યોગ છે, પણ તે શહેરમા નથી અમદાવાદ શહેર જ્યારે ગઇ સદીના પૂર્વાર્ધમા અરધુ ઉજડ હતુ,[૨૩] ત્યારે શહેરના કોટમા પણ ખેતી થતી હતી, અને કોટ બહાર તો ખેતરો જ હતા એમા જાર બાજરી સીવાય કાંઈ થતું નહિં હાલ તો શહેર બહાર પણ ખેડ હકની જમીન ટાઉનપ્લેનીગમા આવેલી છે, અને એમા શાહુકાર લોકોના બગલા થતા જાય છે એટલે ખેતીવાડીના ઉદ્યોગ સાથે શહેરનો સબધ છેક ઓછો થયો છે શાકભાજી, ફળફળાદિ શહેરને માટે જોઇએ તે શહેરની આસપાસ વવાય છે, તેમજ પરદેશથી પણ આવે છે શાકભાજી વગેરેની વાડીઓના વર્ણનમા ઉતરવા જેવુ નથી પરતુ એટલી નોધ લેવી અહીં જરૂરની છે કે આજથી પોણી સદી પહેલા જે ફળફળાદિ અમદાવાદમા થતા તે આજે થતા નથી વસ્તીની આવી ઉજડ સ્થિતિમા થતા ફળનું વર્ણન રા મગનલાલ વખતચદે આપ્યુ છે, એટલે આબાદીના સમયમા અનેક જાતના શાક તથા ફળ થતા હશે રા મગનલાલનુ વર્ણન ટુકામા જોવા જેવુ છે.

શિયાળામા શીતાફળ, ત્રણ જાતના બોર, જામફળ, નારગી, પપનસ (ચિકોતરૂ), સોનેરી કેળા વગેરે ફળ આવતા અજીર પણ અમદાવાદમા શિયાળામા આવતા એમ રા મગનલાલ લખે છે અમદાવાદના અજીર સારામા સારા થતા એ બાબત જહાગીર બાદશાહનો ઉલ્લેખ આગળ જોયો છે વસંત ઋતુ તથા ઉનાળામા કેરી, રાયણ, ટેટી, તડબુચ, ફાલસા, શેતુર, લીલી ખારેક વગેરે તથા હાલ શેતુર લીલી ખારેક વગેરે ઓછા થઈ ગયા છે બાદશાહી સમયમા તો શેતુરનો મોટો બાગ હતો કેરીને માટે રા મગનલાલ લખે છે

[૨૩] હાલ રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઈસ્કૂલ છે ત્યા છેક ગત સદીના અત સુધી ખેતી થતી હતી

કે વટવા પાસે બે હજાર ઝાડનું મોટું આંબાવાડીયું છે. નીકોલ અને સૈજપુર (સૈયદપુર)ની સીમમાં પણ મોટાં આંબાવાડીયાં છે. કેરી માટે આપણા પ્રાંતની ખ્યાતિ પહેલાં બહુ હતી. આંબાવાડીયાં હવે આછાં થઇ ગયાં છે. કેટલાક આંબા ઉપર સવા શેરની કેરી થતી અને એમાંથી છેક નાનો ચપટો ગોટલો નીકળતો. ધૂળીઆ કોટના રસાલા (ગૂજરાત કોલેજ પાછળ) પાસે થોડી કુવાનો બાગ હતો, એમાં સુખડનાં ઝાડ તથા બારે માસ કેરી આવે એવાં આંબાનાં ઝાડ હતાં એમ રા. મગનલાલ લખે છે. ચોમાસું બેસતાં દાડમ, ખાટાં મીઠાં લીંબુ વગેરે થાય છે. ખાટાં લીંબુ ઘણાં થાય છે. એના ત્રણ ઉપયોગ છે. એક એનું અથાણું કરવાનું તે; બીજો કિનખાબ ધોવામાં એની બહુ ખપત હતી તે; અને ત્રીજો એનો રસ કેટલાક પારસીઓ પીપમાં ભરીને મુંબાઇ મોકલતા તે પપૈયા અનાનસ બીજોરાં રામફળ વગેરે પણ થોડાં થોડાં થતાં. રા. મગનલાલ લખે છે કે 'અહીંઆ નારીએળી, સોપારી, અને વાંસનાં ઝાડ છે પણ તે નવાઈ જેવાં જ છે.' શાકમાં વાલોળ, પાપડી, મેથી, તાંદળજો, ઓરિયાં, કારેલાં, કો'ળું, ભીંડાં, ગવાર, તુરિયા, કંકોડાં વગેરે થાય છે; પણ પરવળ થતા નથી. રા. મગનલાલ લખે છે કે બટાટાં અને વિલાયતી મૂળા અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય આવ્યા પછી અમદાવાદમાં આવ્યાં. બટાટાં હવે ઘણાં થાય છે, પણ વિલાયતી મૂળા નથી થતા. કોબીચ ફ્લાવર અને નોબેકોળનાં નામ રા. મગનલાલે ગણાવ્યા નથી, એટલે ૧૮૫૦ માં એ શાક એમના ધ્યાનમાં આવે એટલા નહિ આવતાં હોય.

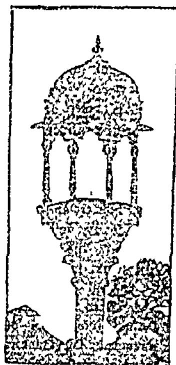
અમદાવાદમાં થતા દેશી લાકડાના ઉદ્યોગ પણ રા. મગનલાલે ગણાવ્યા છે. આંબાનું લાકડુ ઘરનાં કમાડ કરવામાં, રાયણનું લાકડું ઉબરા કરવામાં, આબલીનું લાકડું મેચકા કરવામાં તથા બાળવામાં, બાવળ ગાડાનો સામાન કરવામાં, હળમા તથા બાળવામા, અને લીંબડો ઘર બાંધવામાં ખપ લાગે છે. વડ અને પીંપળો કશા કામમાં આવતાં નથી.

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે અમદાવાદ વેપાર ઉદ્યોગનું એક મોટું કેન્દ્ર હતું અને હિંદુસ્તાનનાં બીજાં શહેરોનાં પ્રમાણમાં આજે પણ છે. આ ઉદ્યોગોને વેદકાળમા તે જે રીતે સધાતા હોય તે રીતે નહિ પણ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનની સહાયથી સુધારી વ્યવસ્થિત કરવામાં જ શહેરની આબાદી અને દેશનું ગૌરવ રહેલું છે.

આપણા ઉદ્યોગોની જે ખરાબી થઈ છે તે માટે રૂશિયાના માજી ઝારની મુસાફરીનો અહેવાલ લખનાર પ્રીન્સ ઉઠોમ્સ્કી બહુ શોક કરે છે. એમના લખાણનો ઉતારો નીચે નોંધમા આપ્યો છે ૨૪

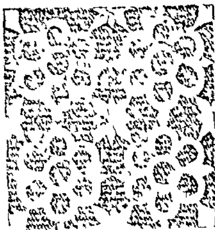
[૨૪] Travels in the East of Nicholas II, Emperor of Russia when Cesarewitch By Prince E Ookhtomsky, Vol I Chap XVI, P 276—"The capital of Gujrat, where we are still staying, has long been famed for its manufactures and for the artistic taste of the natives, who earn a living by them It was the home, at one time, of some of the best gold- and silver smiths, of the finest weavers, carvers in wood, stone and ivory etc The demand for all its manufactures was enormous firsty, for export, both into interior of the continent and beyond the seas—an export which in now no more, a flood of cheap from the West stifling native industry, and secondly, owing to the splendour with which the native princes loved to suround them selves, a thing at present beyond the means of most natives of rank Formerly money used, at times, to be exacted beyond all measure from the population, but it remained in India, now the taxation is seemingly lighter and more humane, yet the wealth of the Country is slowly failing, or being transferred to foreign lands, which draw the life-blood from the passive East, flooding it with the worst products of their industry, and slowly undermining the general prosperity of the natives, who to the superficial eye seem to be happy and contented, and preserved from their former internecine disturbances Let me illustrate this by an example The Gaekwar of Baroda, when occupying a more independent position, used annually to purchase from Ahmedabad some £ 80000 worth of silk and cloth alone From the time that the splendour of this Maratha prince began to fade, the merchants of Gujarat found themselves losing ground Some of the cleverest artisans remain without work, or earn

([૨૪] ની ટીપ ચાલુ) only a bare pittance. A serious modern historian, Sir Edward Clive Bayley (ભારતે શીખંડીનું આધાન કરનાર) curiously enough a native of St. Petersburg, has realised how abnormal this state of matters is, and has called on his British Countrymen to turn their attention to the natural but fatal decline of various trades in this once flourishing Country.

([illegible])

પ્રકરણ સાડત્રીસમું

મહાજન

લોક સમૂહની કોઈ પણ સંસ્થાએ નામ પ્રમાણે ગુણ જાળવી રાખ્યા હોય તો તે આપણી મહાજનોની સંસ્થાએ આજ સુધી જાળવી રાખ્યા છે. સંઘબળનો જે અપાર મહિમા છે તે આપણા મહાજનોમાં વ્યક્ત થાય છે. મહાજનો આપણા દેશમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી છે. અતિશયતાના આરોપના ભય વગર આપણે કહી શકીએ કે મહાજનોની ખીલવણી ગૂજરાતમાં જેટલી થઇ છે એટલી હિંદુસ્તાનના બીજા કોઇ ભાગમાં થઇ નથી. ગૂજરાતમાં અન્ય પ્રાંતોની સરખામણીમાં જે કાંઇ સંસ્કારિતા અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ જણાય છે તેનો મોટો ભાગ મહાજનોએ જ પોષ્યો છે, મહાજનોને લીધે જ એ ટકી રહ્યો છે. મહાજનોએ ગૂજરાતમાં વેપારને ટકાવી રાખીને અન્ય પ્રાંતોની પેઠે પરદેશીઓને તેમાં હાથ ઘાલવા દીધો નથી. મહાજનોએ ગૂજરાતમાં કોમી વિખવાદ ઉપર અંકુશ રાખી એને પ્રમાણમાં વધવા દીધો નથી. મહાજનોએ ગૂજરાતમાં રાજસત્તાઓની સામે બાથ ભીડી છે. રાજસત્તાથી લોકસમૂહને કચડાવા દીધો નથી. મહાજન તે મહા-જન છે, એની અવગણના રાજસત્તા ન જ કરી શકે એમ પ્રાચીન કાળથી મનાયું છે. સમધારણતા, વ્યવસ્થા, અને સમાધાન એ ત્રણ ગુણ જે આજે ગૂજરાતની આબરૂ ચારે બાજુ વધારી રહ્યા છે તેને પ્રાચીન કાળથી ઉછેરી પોષવાનું માન આપણાં

મહાજન

મહાજનોને છે. સામાજિક બાબતોમા પણ મહાજનોએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. ગૂજરાતની સામાજિક અને વ્યાવહારિક નીતિનું બંધારણ પાકું થવામા મહાજનોનો મોટો હાથ છે. સામાજિક બાબતોમા મહાજનોએ આપખુદીથી કેટલીક વાર અનર્થ પણ કરેલા છે, અને કરે છે. પરંતુ મહાજનની સસ્થાના અનેક ગુણ આગળ એ દોષ ક્ષમ્ય છે. ગૂજરાતનું ખાસ વિશિષ્ટત્વ બનાવનો જે મોટો આમ–મધ્યમ વર્ગ આજ આશરે હજાર વર્ષથી ગૂજરાતમા અનેક આસમાની સુલતાનીને ટતીને ઉભો રહ્યો છે, તેની મોટામા મોટી સંસ્થા તે મહાજન. હાલના વકીલ દાક્તરોના આમવર્ગથી આ કેવળ જુદો છે, એ વર્ગથી ઘણો પ્રાચીન છે. એની જોડી હિંદમા બીજે પહેલાં કદી નહોતી, અને આજે પણ નથી.

દશ દશ સૈકાઓથી વ્યવસ્થિત થયેલી મહાજનોની સંસ્થાઓથી ભરેલા દેશના પાટનગરના મહાજનો જ્યારે મજબુત હશે ત્યારે તે કેવા સત્તાવાળા એ સહજ સમજાશે જાહેર ધમાધમ અને આડંબર ન કરે એવાની ખરી વાત પણ મારી જાય એવો આ જમાનો છે, એટલે અમદાવાદના મહાજનોની મહત્તા આજ બહાર બહુ ઓછા જાણે છે. અમદાવાદીઓની સાદાઇ એ એનુ કારણ છે પરતુ આખા હિંદના કોઇ પણ શેહેરમા અમદાવાદ જેવા સપૂર્ણ બધારણવાળા મહાજનો નહોતા અને આજે પણ અહીંના જેવા મહાજનો બીજે નથી આ ખોટી બડાઇ નથી, પણ સત્ય છે. આગળનાં પ્રકરણોમા વેપારની જે જે બાબતો લખી છે તેમા મુબાઇ કલકત્તાને બાદ કરી અમદાવાદને સ્થાન મૂકેલ છે. મહાજનોની બાબતમા અમદાવાદને આ બે મોટા શહેરો પણ પહોચી શકે એમ નથી અમદાવાદના મહાજનોનો ઇતિહાસ હિંદના કોઇ પણ શહેરના મહાજનોના ઇતિહાસ કરતા વધારે આકર્ષક અને જ્વલંત છે. મુબાઇ કલ કત્તામા પરદેશી રીત પ્રમાણે એસોસીએશનો થયા છે પરતુ દેશી રીત પ્રમાણે અમદાવાદ જેવા મહાજનો નથી. આપણા મહાજનો એ આપણા સમાન્ય મધ્યમ વર્ગનું પરમ શસ્ત્ર છે.

વેપારી મહાજનો અને નાતના પંચો સિદ્ધાન્તમાં જુદા છે પરંતુ આપણા ધાર્મિક અને સામાજિક રિવાજોને લીધે એ બન્નેને એક બીજા સાથે સહકાર કરવો પડ્યો છે. આ સહકારના પરિણામ પ્રાચીન સમયમા ગમે તેવા આવ્યા હોય પરંતુ હાલ તો એની અસર માઠી જ થઇ છે ખરી રીતે મહાજન

વેપારને લગતી બાબતો ઉપર જ ધ્યાન આપે છે અને પંચ નાતને લગતી બાબતોમા નિર્ણય આપે છે પરતુ ઘણી વાર નાતના પંચો મહાજનના કાર્યો અને મહાજન પંચોના કાર્યો ઉપર ભારે અસર કરે છે

મહાજન અને નાતના પંચ

ઘણી વખત સુતાર લુહાર વગેરે એક જ નાતના માણસો એક જ ઉદ્યોગ કે રોજગાર કરે છે ત્યારે એમનુ મહાજન એ નાતનુ પંચ પણ હોય છે એક ધંધામા ચાર પાચ પેટા નાતો હોય અને એમનુ મહાજન તથા પંચ જૂદા હોય તોપણ પંચ મહાજનનો પરસ્પર સબધ હોય છે શુદ્ધ વેપારી મહાજનો ઉપર પણ નાતના પંચની લાગણી પહેલા પહોચતી અને સામાજિક બાબતે ઉપર મહાજનો ભાર મુકતા એક વખત એક શ્રીમાળી વાણીઆએ વિધવા વિવાહ કરી નાતને ગુસ્સે કરી એટલે કાપડ બજારના મહાજને એને બહાર કાઢ્યો પરિણામે એને દુકાન કાઢી નાખી બીજે ગામ જવુ પડયુ આવા દાખલા પહેલા ઘણા બનતા, પરતુ પશ્ચિમની સસ્થાઓના દાખલાથી અને નવા સરકારથી હવે એવુ ભાગ્યે જ બને છે વેપારી મહાજનો સામાજિક બાબતોથી બનતા સુધી દૂર રહે છે ફક્ત સામાન્ય ધાર્મિક પ્રશ્ન આવી પડે ત્યારે જ મહાજન એમા રસ લે છે અગત બાબતોમા માણસને હાલ છૂટ મળેલી છે એ શુભ ચિહ્ન છે

ખરી રીતે કોઈ પણ ધંધાનો બીનતોકરિઆત (freeman) માણસ કે પેઢી એ ધંધાના મહાજનમા પોતાનુ મતુ ગણી શકે છે એ ધંધામા જે સૌમા મોટો ખાનદાન માણસ હોય તે મહાજનનો શેઠ બને

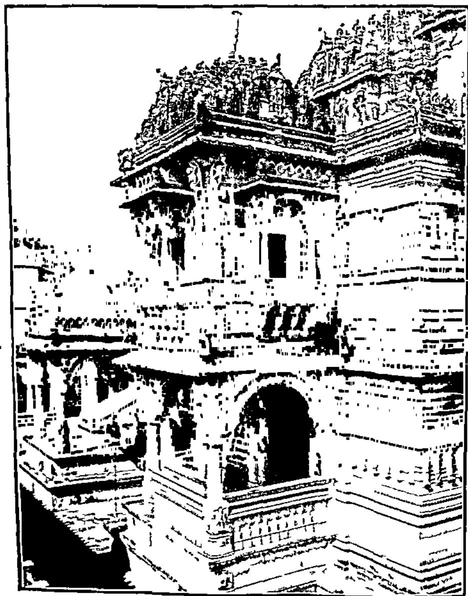
[illegible]

છે શેઠાઈ વંશપરંપરાની હોય છે ઘણુ ખરુ દરેક મહાજનમા બે શેઠ હોય છે હલકા ધંધાના મહાજના શેઠને પટેલ કહે છે શેઠાઈ વંશપરંપરાની હોય છે છતા લાયકાતવાળા પણ કોઈ વાર સેઠાઈ લઈ શકે છે 'લખતા લહીઓ નીપજે, ભણતા પંડિત હોય લડતા યોદ્ધાઓ નીપજે એનુ કુળ ન પૂછે કોય '–એ કહેવત બતાવી આપે છે કે શેઠાઈ કેવળ વંશપરંપરાની નહિ હોય વંશપરંપરાનો શેઠ જો પોતાનો ધંધો છોડે તો તેની શેઠાઈ જાય છે મહાજનનો શેઠ એની શેઠાઈને કે મહાજનને ન છાજે એવુ કાર્ય કરે તો પણ તેની શેઠાઈ જાય છે આવા પ્રસગે શેઠ માત્ર નામના જ રહે છે કારણ એના હાથમાથી બધી સત્તા જતી રહે છે, અને બનતા સુધી એના

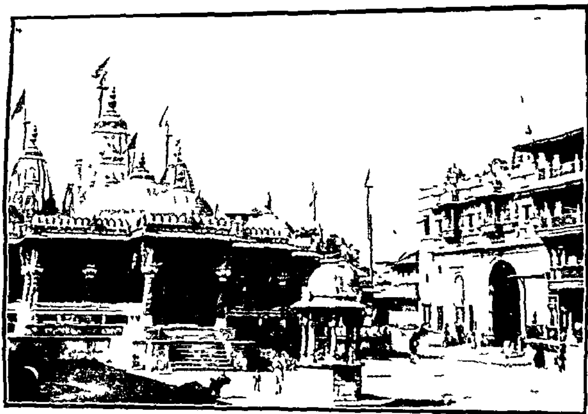
કુટુંબના જ કોઇ લાયક માણસને શેઠનું પદ આપવામાં આવે છે. આવા શેઠ સાથે ધંધામાં આગળ પડતા માણસોની પણ કાંઇક સત્તા હોય છે. એમની એક નાની સભા મહાજનની કાર્યવાહક સમિતિનું કામ કરે છે. એમાં મહાજનના મનદારોમા જે સર્વથી લાયક અને વિશ્વાસપાત્ર હોય તે જ ભાગ લઇ શકે છે. પૈસાવાળાં મહાજનોને જુદો ગુમાસ્તો પણ હોય છે. એ મનાદારો પાસેથી પૈસા ઉઘરાવે છે, હિસાબ રાખે છે, મહાજનના નિયમો બરાબર પળાય છે કે નહિં તે જૂએ છે, અને કાંઈ વાંધો હોય તો શેઠને ખબર આપે છે; મહાજનની સામાન્ય સભાઓ બોલાવવાનું કામ પણ ગુમાસ્તો કરે છે. મહાજનમાં મતું (membership) હોવું એ પહેલાં તો બહુ જ અગત્યનું ગણાતું, અને અત્યારે પણ ઘણે અંશે ગણાય છે. હાલ અદાલતોની સત્તા સર્વોપરી હોવાથી મતાદારની અગત્ય જરા ઘટી છે. પહેલાં તો અદાલતો કે અમલદારો ઉપર પણ મહાજનની અને એના શેઠની ઘણી જ લાગવગ રહેતી એટલે મહાજનના મતાંની કિંમત ભારે હતી. મતું જવાથી વેપાર વગેરેના જે હક રહેતા, તથા એ હકને જે રક્ષણ મળતું તે બધું જતું. આ કારણથી પણ મતાનું માન અસલના વખતમાં વધારે હતું.

મહાજનની સત્તા

મહાજનની સત્તા મોટી હોય છે. રાજસત્તાઓને પણ મહાજન સાથે સહકાર કર્યા વગર ચાલ્યું નથી. મહાજનના સંપથી રાજસત્તાના અન્યાયો સામે પણ આપણા સમાજે એ ભૂતકાળમાં ઘણું કરેલું છે. મોગલ અને પેશ્વાના સમયમાં તથા અંગ્રેજ સમયની શરૂઆતમાં શરાફ મહાજને નાણાં પ્રકરણમાં કરેલી ઉથલપાથલો આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ. પોતાનું જ નવું ચલણ ચલાવવાની હિંમત અને હુંશિયારી એ સમયમાં હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ સમાજ કે મહાજનમા ભાગ્યે જ દેખાઈ હશે. મહાજનોનું મજબુત બંધારણ અને એથી થએલી સમાજની વ્યવસ્થાને લીધે પરદેશી હુન્નર ઉદ્યોગો ગૂજરાત અને એના પાટનગરમાં હિંદના બીજા ભાગની પેઠે બહુ પગપેસારો નથી કરી શકયા, અને જૂના હુનરો ઘણે અંશે સચવાઇ રહ્યા છે. મહાજનોના જોરને લીધે ધંધાદારીઓને પરદેશી સત્તાઓ બહુ જુલમ કરી શકી નથી. આપણા મહાજનોની વાડને લીધે પહેલા જે યુરોપીયનો આવ્યા તે બીજે ફાવી શકયા પણ ગૂજરાતમા ફાવી ન શક્યા. આપણા દલાલોનો સમૂહ પણ ઘણા પ્રાચીન કાળથી એવો બળવાન હતો કે કોઇ કામ દલાલ વગર બની શકતું નહિં; અને ખાસ કરીને પરદેશીઓ તો

૫૨ હઠીસિંહના મંદિરના વિમાનનો ભાગ

૫૨ સ્વામીનારાયણનું મંદિર અને દરવાજો

માલ લેવા કે વેચવાની બાબતમાં દેશી કારીગરો કે વેપારીઓ સાથે સીધો પ્રસંગ પાડી શકતા નહિ. એમના ખાસ દલાલોને પણ મહાજનને વશ રહેવું પડતું એટલે કોઈ જાતનો પક્ષપાત ચાલતો નહિ. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખકે વિરમગામના એક વૃદ્ધ રંગરેજને પૂછી પહેલાંના રાજ્યોના સમયનો એક દાખલો નોંધેલો છે. એ રંગરેજે કહ્યું કે " પહેલાંના વખતમાં (અંગ્રેજી રાજ્ય પહેલાં) કોઈ સરકારી અમલદારને કપડું રંગાવવું હોય તો તે મહાજનના શેઠને મોકલી આપે. શેઠ એને રંગાવીને રંગામણીના પૈસા કા તો મહાજનના સામાન્ય ભંડોળ-માંથી' કે કા તો બધા મતાદારો પાસેથી ઉઘરાણુ કરીને ભરી આપતો. આના બદલામાં જે કોઇ મહાજનના નિયમ ન પાળે, અગર મહાજનના ખર્ચમાં ભાગ ન લે, અગર મહાજનના નિયમ પ્રમાણે શેઠનો હુકમ ન માને તો સરકાર એને શિક્ષા કરવામાં મહાજનને મદદ કરતી." આ દાખલો મરેઠા સમયનો લાગે છે. પરંતુ જૂદે જૂદે સમયે જૂદી જૂદી સરકારો સાથે પણ મહાજને સારા સહકારના સંબંધ રાખેલા છે. આ ઉપરથી જણાશે કે પહેલાના સમયની આપખુદ સરકારો પણ મહાજન અને એના શેઠ મારફત જ પોતાનું કામ કરાવી શકતા; બારોબાર કારીગર પાસે વેઠ કરાવી શકતા નહિ. કારીગરોને રાજસત્તા સામે આ મોટામા મોટું રક્ષણ હતું. રાજસત્તાના બળ કે શરમને લીધે કે એની પાસેથી મળતી સત્તાના બદલામા કામના પસા મહાજન આપે એ વાત જૂદી છે. પરંતુ કામ કરનાર કારીગરને તો રક્ષણ મળતું અને એને એકલાને કાંઇ ખમવું પડતું નહિ.

મહાજનો વેપાર ઉપર વેરા નાખી શકતા. મહાજનના કર અને લાગા બંધ કરવાને કોઈની સત્તા ચાલતી નહિ. કેટલીક લડાઇઓ વખતે અમદાવાદના નગરશેઠે શહેરની અમુલ્ય સેવા કર્યાથી, શહેરના મહાજનોએ અમુક વસ્તુઓ ઉપર વેરા નાખીને એ વેરા નગરશેઠના કુટુંબને વંશપરંપરા મળે એવી રીતે દસ્તાવેજ કરીને હક આપ્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે આ વેરો વર્ષાસનના રૂપમા આજે પણ એ કુટુંબને મળે છે. મહાજનોની સત્તા માટે આ ઉદાહરણ કંઈ નાનુંસૂનું નથી. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરનો કર્તા લખે છે કે બ્રીટીશ રાજ્ય ચાલુ થયા પછી પણ કેટલીક વખત કેટલાક ધંધાઓ ઉપરના 'કસબ વેરા' ઉઘરાવી સરકારને ભરવાનું કામ મહાજનો અને તેમના શેઠ કરતા હતા.

મહાજનની સત્તાના દોષ જોવાને બદલે પહેલાં આપણે ગુણ જોઇએ. કેટલાક સામાન્ય ગુણ આગળ જોયા. નાના મોટા દરેક ધંધાઓને મહાજનનું મોટું

ન્યાય આપે છે મહાજનને કાટે તોળેલુ સોનું ઘરાક અને સોની બન્ને માન્ય ગણે છે. તોલ કરાવવા માટે લેવાતો પૈસો પાજરાપોળમા જાય છે ૩ બજારનું મહાજન ૩ના ઝઘડા પતવે છે અને કરારો પ્રમાણે બરોબર એટ જાતનું ૩ આપ વામા આવે છે કે નહિ એની તપાસ રાખે છે. ઘણા મહાજનો વાયદાના ભાવ તથા વખત ઠરાવે છે, અને એમની દેખરેખથી વધણુ પતતા વાધા પડતા નથી તેઓમા કોઇ વાધો કાઢે નહિ, અને મદીમા ગમે ત્યાથી વાધા ઉભા થાય એ વેપારીઓનુ ખાસ લક્ષણ છે અમદાવાદના વેપારીઓ પગ વાધા કાઢવામા ઓછા દુશિયાર નથી પરતુ મહાજનોની સત્તાને લીધે અમદાવાદના વેપારીઓના વાધા અન્યાયથી ભરેલા હોતા નથી, અને હોય તો તેનો જલદી નિકાલ આવે છે આ કારણથી હિંદુસ્તાનના બજારોમા વાધાની પતાવટ માટે અમદાવાદી જાણીતો છે

મહાજનના નિયમોનો ભગ કરનારને દડ કરવામા આવે છે આ દડ તથા વાર્ષિક લવાજમ વગેરે મળને મહાજનો પાસે મોટુ ભડોળ એકઠું થયેલ હોય છે નવુ દાખલ કરતી વખતે પણ દાખલ ફી સારી રીતે લેવામા આવે છે ઠરાવ કરતા વધારે વખત નામ કરવાના ગુનાહ માટે પણ ગ ૫૧) જેટલો દડ થવાના દાખલા બનેના છે મહાજનમાથી બહાર કાઢવાની શિક્ષા તો બહુ ભારે છે મહાજનથી મળતા લ અને રક્ષણને લીધે મહાજનની સામે થવાની કોઈ હિંમત કરતું નહિ ર

[ર] ગે ર પૃ ૧૧૦ "Refusal to pay a fine or any other very grave offence is followed by expulsion Even when unattended by caste-excommunication this is a severe penalty as the previlages of a member are often of great value In the first place he is protected against the competition of the rest If he leaves any work un finished in consequence of a dispute with his employer no fellow craftsman will take it up until his demand, if considered reasonable by the guild has been satisfied Secondly, exclusion from the guild deprives of all the minor good offices of fellowship in business life pretty much as exclusion from caste operates in social life

મહાજનની સંસ્થા એક તરફ આટલા ફાયદા કરી આપતી હતી તો બીજી તરફ તેનાથી સમાજને અમુક નુકશાન પણ થતું. કોઈ ધંધામાં કંઈ પણ સુધારો થઈ શકતો નહિ. મહેનતુ અને આળસુની સરખી કિંમત થતી. મહેનતુને મહેનતનો બદલો મળતો નહિ. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરનો લેખક આને અંધ સમાનતાવાદ (bigoted Communism) કહે છે, અને લખે છે કે હરકોઇ વ્યક્તિને જાતે ધનવાન થવામાં આ સંસ્થાઓ બહુ હરકતરૂપ હતી. આ પ્રમાણે આ સંસ્થાઓના ફાયદા અને ગેરફાયદા હતા. માણસની સ્વતંત્રતાને આ રીતે બાધવી કે ફાવે તેમ નિરંકુશ ચાલવા દેવી એ સવાલ આજે મોટા અર્થશાસ્ત્રીઓ ઉકેલી રહ્યા છે. ગૂજરાતમાં અને એના પાટનગરમા મહાજનની સંસ્થાએ સારું કર્યું છે કે ગેઝેટીઅરનો લેખક કહે છે તેમ નુકશાન કર્યું છે એની ચર્ચામાં ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી. પશ્ચિમના દષ્ટિબિંદુથી તપાસતા આપણે ભલે વેપારમાં બહુ આગળ પડતા ન કહેવાઇએ, કે ઉદ્યોગમા પછાત ગણાઇએ; પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં બીજા પ્રાંતોના હિસાબે જે કાઇ વેપાર ઉદ્યોગ આપણે ત્યાં જળવાઈ રહ્યા છે તેમાં મહાજનોએ ભજવેલો ભાગ ઓછો અગત્યનો નથી. છેલ્લે સરવાળે જોતાં મહાજનોએ વેપારઉદ્યોગને ઘણું જ બળ આપ્યુ છે; અને સમય આવ્યે રક્ષણની વાડ તરીકે કામ કર્યું છે. હાલની કેળવાયલી અને કાઇક વ્યવસ્થિત દષ્ટિએ એમાં નુકશાન-કારક તત્ત્વો જણાતા હશે, પરંતુ આપણે દેશકાળને અનુસરીને એને સુધારી શકીએ. આપણા ઔદ્યોગિક જીવનની આ પ્રાચીન સંસ્થાને તોડી પાડવાને બદલે આપણે તેને સુધારીને નવું સ્વરૂપ આપીએ એમા જ આપણું શ્રેય છે.

ગઇ સદીના લગભગ છેલ્લા પાદમા તો આ સંસ્થાઓ શિથિલ પડતી જતી હતી. આજે ઘણે અંશે શિથિલ છે. દરેક ધંધાઓમાં પહેલાંના જેવું બંધારણ હાલ નથી. બહારના લોક હરીફાઇ કરી શકે છે, તોપણ મહાજનોનું જોર છેક જતું રહ્યું નથી. અન્ય સ્થળો કરતાં આપણા મહાજનો વધારે વ્યવસ્થિત છે, અને હજી વધારે વ્યવસ્થિત બનતાં જાય છે. રાજ્યના કાયદાને લીધે ફક્ત મહાજનમાંથી જૂદા પડનારને પહેલાના જેવા ત્રાસ વેઠવા પડતા નથી. અત્યારે પણ ભાવની વધઘટ ઉપર મહાજનો સારી રીતે અસર કરી શકે છે. કામ કરવાનો સમય, ભાવ, રજાના દીવસો વગેરેમાં મહાજનોની મત્તા ચાલુ છે; અને એના નિયમો બરોબર રીતે પળાય છે.

હાલના મહાજનો

જૂના વખતમાં શરાફ મહાજનનું અને એના ગોરનું માન બહુ હતું નગરશેઠાઈ ઘણે ભાગે એને મળતી કાપડબજારના મહાજનનો ગોર ચૌટાનો શેઠીઓ કહેવાતો હાલ શરાફ મહાજન છે, પણ અમદાવાદમા સર્વથી વ્યવસ્થિત અને સત્તાવાળા તો કાપ-સુતર અને ગેરબજારના મહાજનો છે આ મહાજનો અને એના શેઠીઆના માન બધા છે એ મહાજનના નિયમો બરોબર પળાય છે એમની સાખ પણ સારી છે અમદાવાદના કાપ-બજારના મહાજન જેવુ વ્યવસ્થિત મહાજન મુબાઈ સિવાય હિંદના કોઇ પણ શહેરમા આજે નથી કાપડના અહીં બે મહાજનો છે અમદાવાદનું સુતરનું મહાજન તો મુબાઇથી પણ ચડે તેવુ છે અમદાવાદનું ગેરબજાર મહાજનની વ્યવસ્થાનુ સારૂ ઉદાહરણ છે અમદાવાદમા બીજા ઘણા મહાજનો છે. એ બધાની નામાવલી અને નિયમોમા ઉતરવાની જરૂર નથી મીલમાલીકોનું મહાજન એકદરે ઠીક છે એને મુબાઈના મીલમાલીકોના મહાજનની પેઠે મુબાઇ સરકારની અને વડી સરકારની ધારાસભાઓમા એક સભાસદ મોકલવાનો હક છે મીલોના હક જાળવવાનું કામ એ ઠીક કરે છે મીલોને લગતા ઝઘડામા એ મીલ ઉદ્યોગના પક્ષ તરફથી ભાગ લે છે અમદાવાદમા આવા જૂદા જૂદા અનેક મહાજનો છે પરતુ હાલની રીત પ્રમાણે એ બધાની એકત્રતા સધાય એવુ જે એક મુખ્ય શહેર-મહાજન હોવુ જોઇએ તે નથી જૂના સમયમા શહેરના મુખ્ય મહાજનો તરફથી શરાફમહાજનના શેઠ કે નગરશેઠ આગળ પડતા

શહેર મહાજનનો અભાવ

પરતુ હાલ શહેરના તમામ વેપારી તથા ધધાદારીઓના પ્રતિનિધિત્વવાળા એક મુખ્ય મહાજનની ખાસ અગત્ય છે એવુ મહાજન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના જેવુ કાર્ય કરી શકે અમદાવાદ જેવા વ્યવસ્થિત મહાજનો આવી એક સસ્થા સારી રીતે ઉભી કરી શકે, અને આખા અમદાવાદના ધધાદારીઓના પક્ષ તરફથી પ્રમગ આવ્યે ઉભુ રહી શકે ઈ સ ૧૮૭૫ ના ડીસેંબરની ૧૧ મી તારીખે બબાનાન સાકરલાલે દેશના ઉદ્યોગ ઉપર ભાષણ કરેલું તે ઉપરથી નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ, રણછોડભાઇ વગેરેની એક સ્વદેશ ઉદ્યોગવર્ધક મ ળી થઈ હતી એ કાઇક અશે ચેબર જેવી ગણાય પણ એ ટકી હોય એમ લાગતું નથી

આ બધા મહાજનોમા મજૂર મહાજનનું સ્થાન કેવળ નવુ અને ઘણ અગત્યનું છે પહેલા અમુક નાતના માણસો અમુક ધધો કરે અને એનું મહાજન બને એમ

સાધારણ રીતે બનતું. જૂદી જૂદી નાતના લોક એક ધંધામાં હોય ને તેમનું એક મહાજન હોય એવુ પણ બનતું. હુન્નરી કારીગરોમા મહાજન બનાવવાની પ્રથા ઓછી હતી. મોટા વેપારના મહાજનોમા જ અનેક નાતના લોક ખાસ કરીને ભેગા થતા. હાલ મજૂરમહાજનમા કારીગરો અને મજૂરો અનેક નાતના હોવા છતા બધા એક જ મહાજનમા જોડાયા છે. પશ્ચિમ સાથેના આપણા સંબંધની એ સારી અસર છે. આથી હલકામા હલકો ધંધો કરનાર મજૂર પોતાના સંઘબળથી અન્યાયની સામે લડી શકે અને ન્યાય મેળવી શકે. અમદાવાદમા પશ્ચિમની ઢબે ઉદ્યોગોની શરૂઆત થઇ ત્યારે મજુરોમા ઉચ નીચ વર્ણનો સવાલ બહુ આકરો હતો. એ સવાલ અંત્યજોદ્ધારની ચળવળ પછી હવે પહેલાના જેટલો તીવ્ર રહ્યો નથી.

મજૂર મહાજન

મજૂર મહાજનનો ઇ. સ. ૧૯૨૫ ની સાલનો રીપોર્ટ કહે છે કે અમદાવાદમા લગભગ દોઢ લાખ મજૂરો વસે છે. એ સખ્યા તો કદાચ દરેક નાના મોટા ધંધાના મજૂરો અને છુટક મજૂરોને સાથે ગણતા થતી હોય. એમ હોય તો પણ અમદાવાદની અરધી વસ્તી મજૂરોની થાય. કેટલાક માને છે કે મજૂરોની સંખ્યા એક લાખની છે. ફક્ત મીલોમા કામ કરનાર મજૂરોની સંખ્યા ૧૯૨૧ માં ૪૦ થી ૪૫ હઝારની થાય એમ રા. અમુભાઈ મહેતા લખે છે. ઇ. સ. ૧૯૨૭મા મુબાઇની મીલ ઓનર્સ એસોસીએશને બહાર પાડેલા હિંદુસ્તાનની મીલોના આકડાના પત્રક પ્રમાણે અમદાવાદના મીલમજુરોની સંખ્યા આશરે ૬૦ હઝાર ગણાય છે.[૩] આમા બીજા નાના મોટા ધંધાના મજૂરોની સંખ્યા ઉમેરીએ તો લાખેક મજૂરો થાય એમ માની શકાય. શહેરની વસ્તીના આટલા મોટા ભાગને માટે શહેર કે શહેરના વહીવટદારોએ શુ કર્યું છે તે વિચારવા જેવું છે.

[૩] એ પત્રકમા આપેલી મીલમજૂરોની સરાસરી સખ્યા ૬૦૮૬૩ થાય છે. એમા અમદાવાદના વહીવટથી ચાલતી ભરૂચની બે મીલો અને વીરમગામની બે મીલોનો સમાવેશ થાય છે. આ સાથે નીચેની સરખામણી પણ રમમય થઈ પડશે. સાડાપાચ લાખની વસ્તીના મદ્રાસમા નાની સોડાવોટરની ફેક્ટરીઓ અને છાપખાનાઓથી માડીને મીલો સુધી ગણતા કુલ ૨૬૧૭૮ (ઈ. સ. ૧૯૨૭ મા) મજૂરો કામ કરે છે. અમદાવાદની ઉપરની સખ્યામા પરચુરણ ફેક્ટરીઓના મજૂરોની સખ્યા ગણી નથી.

અમદાવાદમાં ગાંધીજીના નિવાસ પછી એક વખત મીલમજૂરો અને શેઠીઆઓ વચ્ચે તકરાર પડી. મીલમજૂરોના પ્રશ્નને શ્રીમતી અનસૂયા બહેને પોતાનો કર્યો. આ તકરારમાં ગાંધીજી, આનંદશંકરભાઈ, અને શેઠ મંગળદાસના સબળ પ્રયાસથી પતાવટ થઈ. એ દીવસથી મજૂરોમા શ્રીમતી અનસૂયા બહેનનું માન ઘણું વધ્યું. ત્યારબાદ થોડા સમય પછી મજૂરમહાજનની સંસ્થા શરૂ થઈ. આજે એ સંસ્થા સારી ખીલી છે અને એના પ્રમુખ શ્રીમતી અનસૂયા બહેન છે. આ મહાજનને ગાંધીજીની હુંફ પણ ઘણી મોટી છે. આ બધાના પરિશ્રમથી અને તે સાથે અમદાવાદના વ્યવહારદક્ષ મીલમાલીકોના સહકારથી આ મજૂરમહાજન હજી બાળક છતાં પ્રૌઢને શોભે એવી વ્યવસ્થા બતાવી રહ્યું છે, અને ઉત્તમ કાર્ય કરી રહ્યું છે.

મજૂરમહાજનમા બધા મજૂરો જોડાતા નથી. શરૂઆતમાં મીલોના જૂદા જૂદા ખાતાના મજૂરોએ પોતપોતાના મહાજનો અગર પંચો કરેલાં. તેનાથી તેમને સાધારણ ફાયદો મળતો. એમા તાણાવાળાનું મહાજન પહેલું હતું. હવે મજૂરમહાજનમા આ બધા મહાજનોનો સમાવેશ થાય છે. ઇ. સ. ૧૯૨૫ મા મહાજનમા આશરે સોળ હજાર મજૂરો સભાસદ હતા તે ૧૯૨૬ માં ઘટીને ૧૨૪૦૦ થયા હતા. એમ કહેવાય છે કે કેટલીક મીલોના વિરોધને લીધે મહાજનમા જોડાવા ઇચ્છા રાખનાર મજૂરો એમા જોડાઈ શકતા નથી.

મજૂરમહાજનનું કાર્ય

મજૂરમહાજન મજૂરોને લગતી તમામ બાબતો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. મજૂરોની ફરિયાદોના નિકાલ લાવવામાં મહેનત કરે છે. ઈ. સ. ૧૯૨૬ મા એવી ૯૫૮ ફરિયાદો ઉપર મહાજને કામ કર્યું હતું, અને એમાથી ૬૫૧ ફરિયાદોનો નિકાલ સંતોષકારક રીતે આવ્યો હતો. બાકી રહેલી ફરિયાદોમા કેટલીક ખોટી નીકળેલી, કેટલીક પાછી ખેંચી લીધેલી, અને કેટલીક નિષ્ફળ ગય હતી. આ જોતાં આ કામ સારૂં કહી શકાય. હડતાળોના નિકાલમાં પણ મહાજન સારૂં કામ કરે છે. મહાજન તરફથી એક ઇસ્પીતાલ અને બે દવાખાના ચાલે છે. ઇસ્પીતાલમા સુવાવડખાનું પણ છે. ૧૯૨૬ મા ઇસ્પીતાલ પાછળ રૂા. ૧૧૯૨૮) રૂપીઆનું ખર્ચ મહાજને કર્યું હતું. મજૂરોની કેળવણી માટેનો મહાજનનો પ્રયાસ પણ પ્રશંસનીય છે. ૧૯૨૬ માં એના તરફથી ૧૫ રાત્રિશાળા તથા ૧૧ શાળાઓ ચાલતી હતી. મોન્ટેસરી પદ્ધતિ પ્રમાણે એક બાલમંદિર પણ ચાલે છે.

એ જ વર્ષમાં કેળવણી પાછળ કુલ રૂા. ૩૪૩૨૨–૪–૮ ખર્ચ થયું હતું. આ ઉપરાંત મજૂરોને માટે એક વાચનાલય પણ કાઢેલું છે. મજૂર સંદેશ નામનું અઠવાડિક મજૂરોમાં જાગ્રતિ લાવવા સારો પ્રયત્ન કરે છે. એ પત્રની ૫૦૦૦ નકલો મજૂરોમાં મફત વહેંચવામાં આવે છે. મીલમજૂરો માટે સસ્તા અનાજની ખાસ દુકાનો તથા ચાહપાણીની દુકાન પણ મહાજને ખોલી છે. આ ઉપરાત મીલમજૂરો ભારે વ્યાજે પૈસા લાવીને દેવાદાર ન બને તે માટે જરૂર પ્રસંગે ૬। ટકા વ્યાજે નાણાં ધીરવાની સગવડ મહાજને કરી છે. મજૂરોના ચાલુ ખર્ચોને પહોંચી વળવા માટે કેટલીક વાર તે મદદ કરે છે અને કોઈ મજૂર બરતર્ફ થાય તેને સહાય કરે છે. ઈ. સ. ૧૯૨૫ મા મહાજને જે મજૂર સેવિંગ બેંક ખોલી હતી, એમાં ૭ ટકા વ્યાજ અપાતું. મજૂરોને મ્યુનિસીપેલીટીને લગતી સગવડો બરોબર મળે છે કે નહિ એ બાબત ઉપર પણ મહાજન ધ્યાન આપે છે.

મજૂરોની સ્થિતિ અને કાર્યકુશળતા

આજે આખા હિંદુસ્તાનમા મજૂરોની સ્થિતિ ખરાબ છે. પણ પંચો તથા મહાજનોની જૂની સંસ્થાઓને લીધે અને હાલના મજૂર મહાજનના પ્રયાસને લીધે અમદાવાદના મજૂરોની સ્થિતિ કાંઇક સારી કહી શકાય. હિંદુસ્તાનના મજૂરો કાયમ એક કામ કરી શકતા નથી. અમુક વખત કામ કર્યા પછી તેઓ પોતાને ગામ ચાલ્યા જાય છે. ખેતી કરનારા મજૂરો ખેતીની મોસમમા પોતાને ગામ જાય છે. આ કારણને લીધે કોઈ પણ ઉદ્યોગને એક સરખી આવડતવાળા અને સ્થિર થઇ રહે એવા મજૂરો ભાગ્યે જ મળે છે. આમા આપણા દેશના જે કેટલાક સામાજિક રિવાજોમા વધારે પડતો સમય જાય છે એ ઉમેરો કરે છે. આવા કારણોથી અને કેટલેક અંશે મજૂરોનાં અજ્ઞાનથી તથા કોમી લાગણીઓથી કોઇ એક જગ્યાએ એક મજૂરે ઘણાં વર્ષ સુધી કામ કર્યું હોય એવું ભાગ્યે જ બને છે. આથી મજૂરોની કાર્યકુશળતાનો જોઇએ તેવો વિકાસ થતો નથી. એટલે પ્રમાણમાં કામ ઓછું થાય છે. કાર્યકુશળતા ન હોવાનું કારણ મજૂરોની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ છે એમ પણ કેટલાએક કહે છે. આ સમસ્ત પરિસ્થિતિનું પરિમાણ અંતે એ આવે છે કે વિલાયતમાં જે કામ કરવામાં એક મજૂર જોઇએ ત્યા આપણે ત્યા ત્રણથી ૭ મજૂરો જોઇએ છીએ. વિલાયતથી નવો આવનાર એક ગૃહસ્થ એક સ્પિનિંગ મીલમા મજૂરોની સંખ્યા જોઇને હબકી ગયો. એને લાગ્યું કે આટલી સ્પીંડલો માટે આટલાં બધાં

માણસ ! મજૂરોને સારો ખોરાક મળતો નથી વગેરે, અને ખાસ કરીને એમ રહેવાના સ્થળ ઘણા જ ખરાબ છે તેથી એમના શરીર અને મન સુધરેલ નથી એ વાત ખરી છે મીલ માલીકોએ એ બાબત ઉપર ધ્યાન આપવાની ખાસ અગત્ય છે પરતુ નવુ કાંઈ પણ થાય તેની સામા થવાની આપણા મજૂરોની ટેવ પણ એમની કાર્યકુશળતાની વચ્ચે કેટલી આવે છે તે વિચારવા જેવુ છે હલકી વર્ણના મજૂરોમા દારૂની ટેવ બહુ છે મજૂર મહાજને આ બદી સામે ઘણો પ્રયાસ કર્યો છે, પરતુ દારૂ જેટલુ જ નુકશાન જરા ઉચી જાતના મજૂરોને આપણા સામાજિક રિવાજો કરી રહ્યા છે દીકરા દીકરીના કે પોતાના લગ્ન અને તેને લગતા અસખ્ય ટાણા, અને મા બાપના બારમા પાછળ કેટલા મજૂરો ખુવાર થઈ હમેશના દેવાદાર બને છે તેની તપાસ કરવા જેવી છે

આમ છતાયે અમદાવાદના મજૂરો હિંદના બીજા ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોના મજૂરો કરતા વધારે સ્થિર ગણાય છે જે જૂના વણકરોએ પોતાનો હાથનો ધધો છોડયો છે તેઓ મીલોમા સ્થિર થઈને કામ કરે છે ખેતીવાળા મજૂરો પોતાને ગામ જાય છે ખરા પરતુ બદલામા બીજુ માણસ મુકે છે અને બનતા સુધી પોતાની જગ્યા સભાળી રાખે છે કેટલાક ખાતામા એકલી સ્ત્રીઓ અને કેટલાકમા સ્ત્રી પુરુષ ભેગા કામ કરે છે શાળખાતામા વિના યતમા સ્ત્રીઓ કામ કરે છે, જ્યારે આપણે ત્યા ફક્ત પુરુષો જ કામ કરે છે સ્ત્રી મજૂરો માટે કેટલીક મીલોમા ચોડીઆશાળા કાઢવામા આવેલી છે એકદરે મજૂર મહાજનના પ્રયાસથી અને મીલ માલીકોના સમાધાનીભર્યા સ્વભાવથી અમદાવાદનો મજૂરવર્ગ સાધારણ રીતે ઠીક છે અમદાવાદમા આ કારણને લીધે મોટી હડતાળો બહુ પડતી નથી, અને જે કાંઈ પડે છે તેનો અદર અદર સમજીને તરત નિકાલ થઈ જાય છે આ રીતે મજૂર મહાજન આ જમાનાની એક મોટી સસ્થા છે અને અમદાવાદ જેવા ઉદ્યોગના મથકમા એની અગત્ય ઘણી છે[૪]

[૪] અમદાવાદના મજૂરો વગેરે સબધી લખતા મજૂર મહાજન કે બીજા મહાજનોથી સ્વતત્ર અને વિચારોમા પણ સર્વથા સ્વતત્ર એવા અમદાવાદના એક શેઠનુ વર્ણન જે ડી નાઈને પોતાના Indian Politics નામના પુસ્તકમા આપ્યુ છે વર્ણન ઉપરથી એ વ્યક્તિ સહજ ઓળખાશે મી ન્યાઇને નામ નથી લખ્યુ એટલે

મહાજન પોતાપોતાના ધંધાનાં રક્ષણ ઉપરાંત લોકહિતનાં કાર્યો પણ ઘણાં કરે છે, એમાં પાંજરાપોળની સંસ્થા એ એક ખાસ અગત્યનું કામ છે. આ સંસ્થા મોટે ભાગે જૈન કોમને લીધે ઉદ્દભવી છે, અને આપણા પ્રાંતમાં તો ઘણી પ્રાચીન છે. અન્ય પ્રાંતોમાં જૈનો–ગૂજરાતી–મારવાડી જૈનો–એને

અહીં લખવું ઠીક નથી. એ વર્ણનનો કેટલોક ભાગ રસમય હોવાથી અહીં આપ્યો છે. જુઓ Indian Politics: by G. T. Gwynn: Chap. XXII p. 115–117. "There is another personality in Ahmedabad. ××× This man stands as a class by himself among the Ahmedabad Millowners. His parents gave him a fair property and ordinary-rather narrow education which cad be had in an Indian Mofussil town. But they gave him also brains and courage. With their help he has got riches, and *what is more remarkable*, he has *cultivated* his mind. He is now (1922–24) one of the largest employers of labour in Ahmedabad. He admires Miss Ansuyabai's devotiou to the cause of labour, and he is one of Mr. Gandhi's best friends. But he does not allow either Mr. Gandhi or the lady to dictate the policy he follows in dealing with his employees. On the other hand, he is not content with the short views taken by the local association of Millowners, and he holds himself free to act independently. He has put much money into welfare work —Efficiency-work as he prefers to call it. Housing, schools, and hospitals have been provided for his Millhands. I saw some of the works. It was *far ahead* of any *efforts in* the same line that were shown to me in Bombay. An Indian doctor was in charge and India deserves the credit for work done. ××× He does not count himself a polititian. He wants to attend his own business. ××× This man is no sentimentalist." આ શેઠ સાથે મી. ગ્વાઇનને રાજકીય વિષય ઉપર બહુ રસમય વાતો કરેલી છે. એ બધું એ શેઠના સુંદર ચારિત્ર ઉપર ઠીક પ્રકાશ પાડે છે. પણ અહીં વિસ્તારના ભયથી છોડી દીધું છે. રાજકીય હક્કોની બાબતમાં મી. ગ્વાઇનના જવાબમાં શેઠે કહેલું કે "It is not what you give that counts. It is the spirit in which it is given."

નીભાવે છે. પરંતુ આપણા પ્રાંતમાં એને જૈન સિવાય બીજી કોમોનો પણ ટેકો છે. જૈન કોમ વેપારાદિમાં અસલથી જ આગળ પડતી હતી, તેથી અન્ય ધર્મના વેપારી પણ એમને પગલે ચાલતા અને પુણ્યના કામમાં કોઈ વાંધો લેતા નહિ. જીવદયાને આખા ગુજરાતે પોતાનો ધર્મ માન્યો છે. પરંતુ કોઈ વખત જૈનો હિંદુ વેપારીઓના તહેવારો વખતે કાંઈ વાંધો ઉઠાવે ત્યારે જ હિંદુ વેપારીઓ પાંજરાપોળના પૈસા ભરવા સામે વાંધો ઉઠાવે એવા પ્રસંગો બનેલા છે. પાંજરાપોળના ઉલ્લેખો પ્રાચીન કાળથી મળી આવે છે. પરદેશી મુસાફરોને તો આ પશુ પક્ષી જીવ જંતુ તમામને મારેની 'ઇસ્પિતાલ' જોઈને ભારે નવાઈ જ લાગતી. પશુ પક્ષી ઉપરાંત જીવ જંતુ માટે પણ જીવાતખાના હતા. પાંજરાપોળના નિભાવ માટે માલની આવક જાવક ઉપર અમુક કર પણ લેવાતા. જૈનો તો અમુક રકમ પાંજરાપોળ માટે ખાસ કાઢતા. અમદાવાદની પાંજરાપોળની સંસ્થા મોટી છે. પાંજરાપોળ ખોડાં, દુર્બળ, રોગિષ્ટ અને અશક્ત ઢોરને રાખે છે, તેની દવા કરે છે અને ખવડાવે છે. આવાં ઢોર કે પક્ષી મુકવાના કાંઇ પૈસા આપવા પડતા નથી, પણ સારા માણસો ખર્ચ જોગું કંઇ આપે તો તે લેવાય છે. એનો વહીવટ મહાજન કરે છે અને તે ઘણે ભાગે જૈનોનું હોય છે. કેટલીક વખત કતલ થતાં ઢોરને પણ ખરીદીને બચાવવામાં આવે છે. પરવડીઓની સંભાળ કાં તો જુદાં જુદાં મહાજન રાખે છે અગર લોકો પોતે પણ તેમની સંભાળ લે છે. પરવડીઓ એ આપણાં પ્રાંતમાં જીવદયા કેટલે સુધી પહોંચી છે તેનો એક સુંદર નમુનો છે. પરવડીના નમુના પરદેશીઓ જુએ છે ત્યારે એ લોકો એને કલ્પિત વસ્તુ સમજે છે. પણ અમદાવાદમાં પરવડી તો ઠેર ઠેર છે, અને પક્ષીઓ માટેની દયા ઉપરાંત લોકોના શોખે એને અનુ-

પાંજરાપોળ

પરવડી

આમ 'spirit' ઉપર વાત ચાલે છે તે માટે મી. બ્રાઈન કહે છે કે "I think this Indian Millowner is right." આખાયે પ્રસંગ પછી મી. બ્રાઈન વિચારે છે કે "With that lesson comes the other lesson that the individual Indian is not an inferior but an equal, stronger than us in some points, and weaker than us in others, but when all is said and done, a human being equal in status to ourselves."

પમ કારીગીરીવાળી કરેલી છે એ તો નજરે જોયે જ સમજાય તેમ છે. પેરવડી અને જીવાતખાના ઉપરાત મહાજન વિસામા પણ બંધાવે છે. ઉનાળામા ભાર લઈ જનારને એ આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે છે. અમદાવાદની આસપાસના રસ્તા ઉપર આવા વિસામા જોઈ એનો ઉપયોગ સમજ્યા પછી જહાંગીર બાદશાહને એટલી તો નવાઇ લાગી હતી કે એણે ખુશી થઇ એવા વિસામા હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમા બનાવવાનો હુકમ આપ્યો હતો. આ બધા હિતના કાર્યો લોકોથી અને તેમાય ખાસ કરીને વેપારીઓથી નભે છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

હિંદુસ્તાનનો મેલ એકઠો કરીને એ જ ખરૂ હિંદુસ્તાન છે એમ જગતને બતાવનારી અમેરિકન પરદેશણ મીસ મેયો અમદાવાદમા આવી ત્યારે એણે પાજરાપોળ જોઈ હતી એણે લખ્યુ કે 'ઢોર એટલા દુબળા છે કે હવે તો (એણે ચોપડી લખી તે વખતે) મરી પણ ગયા હશે ' આ વાત અર્ધ-સત્ય હતી. દ્વેષના પડળને લીધે એણે ખરી વાત કયાય પણ જોઈ નથી. પાજરાપોળમા એવા ઢોરને જ સારવાર માટે મુકવામા આવે છે, સબળાને નહિ એ વાત એણે છુપાવી છે. એનો દેશ જગલીઓથી વસેલો હતો તે પહેલા પાચ પાચ સદીઓથી જીવદયાના સિદ્ધાન્તની ટોચે પહોચેલા દેશના પાટનગરની એકેય સારી વસ્તુ એની નજરે પડી લાગતી નથી.

થોડાએક વખતથી યુવકસઘની પ્રવૃત્તિ ધ્યાન ખેંચે એવી થતી જાય છે એનો અહીં થોડો ઉલ્લેખ કરી લેવો જોઈએ આ સંઘને આપણે મહાજનો સાથે તો ન સરખાવી શકીએ, પણ એક દૃષ્ટિએ યુવકોનુ-વિદ્યાર્થીઓનુ એ મહાજન ગણાય તેનો ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીઓમા સંઘશક્તિ લાવવાનો છે. સસ્થા નવી જ છે, અને તેના ઉદ્દેશો કેટલા પાર પડે છે તે હજી જોવાનું છે.

આગળ જોયું તેમ અમદાવાદમા એકે મુખ્ય શહેરમહાજન નથી શાહુકાર મહાજનના શેઠને સાધારણ રીતે નગરશેઠ કહે છે. અગત રીતે આ શેઠ શહેરીઓના સામાન્ય હકો તરફ જુએ છે અને સમય આવ્યે બધા મહાજનોને એકઠા પણ કરે છે. પરંતુ એવુ હાલ ભાગ્યે જ બને છે. આખા શહેર તરફથી આગળ થવાના પ્રસગ પહેલા નગરશેઠને ઘણી વાર આવતા શહેરના બધા વેપારીઓને એકમત કરવા માટે ચૌટાના શેઠ-કાપડમહાજનના શેઠનો સહકાર કરવો પડતો. દશેરાની સ્વારી વખતે અગર વરસાદ ન પડે તે વર્ષે શહેરકોટની

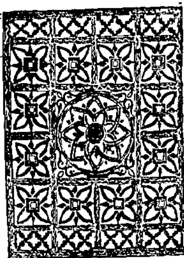
નગરશેઠ

પ્રદક્ષિણા કરવા માટે લોક નગરશેઠને કહેતા. શહેર તરફથી સરકારમાં કાંઇ અરજ કરવાની હોય તો લોકો નગરશેઠને મોખરે કરતા. આવા પ્રસંગ આગળ બહુ આવતા પણ હાલ નગરશેઠની કાંઇ ખાસ સત્તા નથી. અત્યારના નગરશેઠના કુટુંબને શાહજહાં બાદશાહના અંતના સમયથી શેઠાઇ મળેલી છે. એમના મૂળ પુરુષ શેઠ શાંતિદાસ ઔરંગઝેબના રાજ્યની શરૂઆત વખતે નગરશેઠ કહેવાયા. ત્યાર પછી એમના વશે શહેર અને રાજ્યને લગતી ઘણી બાબતોમાં તે કુટુંબે આગળ પડતો ભાગ લીધો છે તે આગળ જોઇશું. એક વખત શેઠ શાંતિદાસના પૌત્ર શેઠ ખુશાલચંદ લક્ષ્મીચંદે શહેરને મરેઠાની લૂટમાંથી બચાવ્યું તે માટે શહેરના બધા મહાજનોએ શેઠને શહેરમાં આવતી વસ્તુઓ ઉપર વંશપરંપરા પા ટકાનો લાગો કરી આપ્યો.

આમ શહેરના ઇતિહાસમાં એના મહાજનોની અને એના શેઠીઆઓની સેવા ઓછી નથી. અમદાવાદના વેપારનો ઇતિહાસ આ મહાજનોથી ઉજળો છે.

પ્રકરણ આડત્રીસમું

નવું ને જૂનું

—સિંહાવલોકન—

શહેરોની આબાદી સત્તાવાળાની શાંતિ જેવી અસ્થિર ને અનિયંત્રિત છે; ધનવાનના સૌજન્ય જેવી ચંચલ છે. શહેરની એક ઘડી તે માણસની આડધી કે એક શતાબ્દિ બરોબર છે. જગતના અનેક શહેરોના ઇતિહાસ આ વાત બતાવી આપે છે. એમના જીવનમા નાની ચઢતી પડતીઓ અનેક આવે છે. કેટલાં પ્રાચીન મહાનગરોના આજે નાનાં ગામડા થઈ ગયાં છે, અને મુબાઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, જેવા કેટલાં ગામડાં આજે મહાનગર થઇ પડયાં છે. અમદાવાદ! તારી આજ સુધીની જીંદગીમા તેં પણ આવી નાની અસ્થિરતાઓ અને ચંચલતાઓ બહુ જોઇ છે!

આશાવલ! તું આજે ક્યા છે? તું તારા ખરા વખતમાં ગૂજરાતના રાજવીઓનું પ્રિયસ્થાન હતું; ગૂજરાતના વેપારીઓનું મુખ્ય ધામ હતું. મહારાજા કર્ણદેવે તને ગૂર્જર રાજલક્ષ્મીનું કર્ણાવતંસ બનાવ્યું. દેવચંદ્રાચાર્યની મુખ્ય પાટ તારે ત્યા હતી. ગૂજરાતના મહાવિદ્વાન કલિકાલસર્વજ્ઞને તેં આચાર્યપદના પાઠ ભણાવ્યા. પાટણથી ઉતરતુ ગૂજરાતનું પાટનગર! આશાવલ! મુસલમાન સુબાઓએ પણ તને અવગણ્યું નથી.

પણ વખત બદલાયો. તારાથી મોહ પામી એ અહમદશાહે તારૂં પાસું સેવવું પસંદ કર્યું; તારી ગોદમાં જ એણે અમદાવાદ ઉભું કર્યું. અંતે તમે બન્ને એક શહેર થઈ ગયાં. છતાં તેં જૂદું વ્યક્તિત્વ રાખ્યું હતું. મુસલમાન રાજ્ય-

કર્તાઓએ તારા મંદિરોનો ઉપયોગ એમની મસ્જીદો બાંધવામાં કર્યો પણ તારો ગોતાનો નાશ ન કર્યો; તારા હિંદુ રાજ્યકર્તાને હાથે તારો નાશ થયો છે. આજે તું ક્યાં છે તે કોઈ જાણતું નથી. જમાલપુર દરવાજા બહાર તારી પીઠ ઉપર ખેતરો, ગટરખાનું, ટેકરા, અને મીલ છે. એ સંચાના ગડગડાટ સામે ભૂમિના ભીતરમાંથી તું કદી તારા ઘંટનાદ સંભળાવે છે?

મંદિરો ગયાં; એમનાં વિવિધ આકારનાં શિખરો ગયાં. દેવ ભોંયરામાં પેઠા. મસ્જીદો થઇ. મંદિરોથીયે વિશાળ થઇ. એના મીનારા ગગન સુધી પહોંચ્યા. એ મીનારાએ પડી ગયા. ભોંયરાના દેવ બહાર નીકળ્યા, પણ એમના ઉપરથી ભોંયરાનો અંધકાર ન ગયો. બધું શન્યકાર થઇ ગયું. નવી જાતનાં ઘર અને બંગલા ઉભા થયા. ઉંચા સુંદર મીનારાને બદલે નીચેથી ધોળાં ને ઉપર મુખ આગળથી કાળા એવા વાનરમુખાં મીલનાં ભૂંગળાં ઉભાં થયાં. ક્યાં મંદિરના શિખરો અને મિનારા અને ક્યા આ ભૂંગળા! પહેલા બે મીનારાવાળી પાંચસો મસ્જીદો હતી; એટલે હજાર મીનારાવાળું શહેર કેવું મનોહર લાગતું હશે! મંદિરના ઘંટારવ અને આરતિ સમયના દુંદુભિનાદ જતા રહ્યા. એનું સ્થાન મીનારા ઉપરથી પોકારાતી બાંગે લીધુ. એ સમય પણ ગયો. આજે સૂર્યોદય વખતે એ વાનરમુખી ભૂંગળા પોકારે છે, અમદાવાદીઓને કહે છે 'ઉઠો' 'ઉઠો! કાળનો આ મહાન મહિમા છે!'

અમદાવાદ! તું ગુર્જર રાજલક્ષ્મીનું મુખ હતું. કર્ણદેવ કે વીરધવલ, અહમદશાહ કે મહમૂદશાહ તને અંતરિક્ષમાંથી જુએ તો ઓળખે? આ મહારાજાધિરાજો તારા પુરાતન ભાગ્યવિધાતા હતા. આજ તારૂં ભાગ્ય તારાં સંતાનોના હાથમા છે. મુહાફિઝખાં, મલીકસારંગ, કે સુજાતખાંની પેઠે આજે પણ એગ્રેડેલ, હોપ, કે ચેટફીલ્ડ જેવા તારા વહીવટદાર થયા છે. જહાંગીર કે શાહજહાં જેવા શોખીન રાજવીઓ હવે આવે તેમ નથી. દેવચંદ્રસૂરિ, અહમદખટ્ટુ કે શાહઆલમ સાહેબ જેવા સંતોએ તારી કીર્તિ હિંદુસ્તાનમાં અમર કરી છે. પુરાણના અંધકારમા રહેલા દધિચિનાં સ્મરણ હજી કોણ ભૂલ્યું છે. સાબરમતીના નીર વહેશે ત્યાં સુધી તો કોઇયે નહિ ભૂલે. પરંતુ આજે યે તું સંતની છાયામાં છે. અમદાવાદ! ધન્યભાગ્ય છે તારાં કે પુરાણ કાળથી કે તારા પૂર્વાવતાર આશાવલથી માંડીને આજ સુધી તું કદીયે સંતોની છાયાથી વંચિત રહ્યું નથી. દેવચંદ્રસૂરિથી માંડીને ગાંધીજી સુધીના સઘળાં હિંદુ મુસલમાન સંતોની નામાવલી

કરીએ તો, અમદાવાદ ! એક સુંદર નક્ષત્રમાળાની વચ્ચે પૃથ્વિ હોય એવું તું દીપે ! તારી આબાદી આ મહાપુરુષોના તપનાં પચાશ ભાગથી જ ટકી રહી હશે તોપણ કોણ જાણે છે ? અમદાવાદ! સંતોની છાયા કદી ન છોડીશ. એથી જ તારા જીવનમા શાંતિ રહી છે અને રહેશે. તારો સ્થાપનાર બાદશાહ અહમદશાહ પણ પીર ગણાય છે–સંત ગણાયો છે, એ ઓછું અદ્દભુત છે ! જન્મથી આજ સુધી સંતોનો સંગ એ ઓછુ ભાગ્ય છે ?

સરસ્વતીની ઉપાસના પણ તેં વિસારી નથી. હેમચંદ્રસૂરિને તેં પાઠ ભણાવ્યા. લાવણ્યસમય, અખો, સામળભટ, દલપતરામ આદિ કવિઓ અમદાવાદના. સુલતાન મુઝફ્ફર હલીમના સમયમા તો સરસ્વતીએ અહીં વાસ કર્યો હતો. પહેલા ઉર્દૂ કવિ વલી તે અમદાવાદના. વજીઉદ્દીન સાહેબ જેવા તત્ત્વજ્ઞશિરોમણિ, અબુતુરાબ, સિકંદર, અલીમુહમ્મદખા જેવા ઇતિહાસકાર પણ અમદાવાદના. એ ખરૂં છે અમદાવાદ ' કે કલકત્તા અગર મૈસુરની પેઠે તારી ગલીએ ગલીમા નાજુક લલનાઓના સ્વરસંયોગ સંભળાતા નથી એને બદલે હથોડીઓના અવાજ ટીક ટીક સંભળાય છે. વિષ્ણુશાસ્ત્રી જેવા મહાસંગીતાચાર્ય દક્ષિણમા થયા છે. એટલે કલાના સ્વરૂપમા સરસ્વતીને હજી તારે ઉપાસવાની છે. પણ દયારામ અને નાનાલાલના રાસના મનોહર કલઘોષ તારી પોળે પોળે સંભળાય છે તેવા હિંદુસ્તાનના બીજા કયા શહેરમા સંભળાય છે. ગૂજરાતના સ્ત્રી–જીવનની એ વિશેષતાને અમદાવાદ ' તેં ખાસ શોભાવી છે. પરંતુ વિદ્વત્તામા એવું નથી. હિંદુસ્તાનના મહા વિદ્વાનોની પંક્તિમા અગ્રસ્થાન લે એવા મહા પંડિતો–નરસિંહરાવભાઇ, કેશવલાલભાઈ, આનંદશંકરભાઈ આજે તને શોભા આપે છે, અને પુરાતત્ત્વ મંદિરનો વિદ્વાનવર્ગ તારે આંગણે આવી વસ્યો છે. વરાહમિહિરના મહેણાના જવાબમા અમદાવાદ ' તું કહી શકીશ કે ગૂજરાતમા સરસ્વતી સંકાઇ નથી. ઉત્તરના ગ્રંકા પાંડિત્યના સંગથી કંટાળી ત્યાથી ગૂજરાતમા નાસી આવી તેના થાકને લીધે ઘડીમા પ્રત્યક્ષ ને ઘડીમા અંતરિક્ષ એમ વમે છે અને કોઇ કોઇ વાર વ્યવહારબુદ્ધિને રૂપે બહાર આવે છે.

તારી વસ્તી આઠ દસ લાખથી ઘટીને એંશી હજારની થઇ ગઈ. તે પાછી વધીને આજે ત્રણ લાખની થઇ છે. પરાના વિસ્તાર ચારે બાજુ હતા તે નાશ પામ્યા, આજે તે પાછા વધે છે. અમદાવાદ ! તેં ક્ષણિક રોગથી દૂબળું થયેલું તારૂં શરીર તો પાછું સુધાર્યું ને વધાર્યું. પરંતુ તારી બાદશાહીના અલંકાર તેં ખોયા તે ખોયા જ !

ક્યાં ગયા તારા દસગાઉ સાથે ચાલે એટલા મોટા રસ્તા ! ક્યાં ગયાં મોટાં ચોગાનો ! ક્યાં ગઈ તને ચારે બાજુ વીંટળાયલી પેલી લીલી ઉદ્યાનમાળા ! અલંકાર તો બાદશાહો જ પહેરાવી શકે. પણ અમદાવાદ ! બાદશાહ ગયા તેથી નિરાશ થવાનું નથી. બાદશાહ ગયા પણ શાહ તો છે; પહેલાં જેટલા જ બળવાન છે. એ શાહમાં જ્યાં સુધી શાહપણું રહેશે ત્યાં સુધી કોઇક દીવસે પણ અલંકારની આશા છે. બાદશાહો હતા ત્યારે પણ શાંતિદાસ જેવા શાહ રંગ રાખતા. હઠીસિંહ, રણછોડલાલ અને મગનભાઈ જેવા શાહોએ તારે માટે ઓછું નથી કર્યું. અમદાવાદના એ શાહ-વેપારી ! ગાંસડીઓ અને સંચામાંથી સહેજ તમારૂં ડોકું ઉંચું કરો. અમદાવાદના આ ખંડિત અલંકાર અને મેલાં વસ્ત્રો કાઢી એને સુંદર શણગાર તમારે સજાવવાના છે. શહેરસુધારણામાં પ્રમાદ ન કરશો.

અમદાવાદમાં ત્રણસો હાથી બાદશાહની સલામી માટે રોજ હાજર રહેતા. સમાચાર લઈ જવા લાવવા માટે ઘોડેસ્વાર શહેરમાં ઘુમતા. ચુવાળના સુંદર ગૂજરાતી બળદની વ્હેલો ફરતી. નશીબદાર લોક પાલખી કે મેનામાં બેસતા. વખત બદલાઈ ગયો. આજે હાથી જેવી મોટરો શાહની સલામી ભરે છે. ગાડાં ને ઘોડાગાડીઓનો સુમાર નથી. ગરીબ કે ધનવાન સર્વેને વાહનની સગવડ છે. સંદેશો લઈ જવા લાવવા માટે ટેલીફોનની ઘંટડીઓ ઠેરઠેર વાગે છે. સમયનો એ અજબ મહિમા છે.

અમદાવાદ ! તારા સુંદર કલશવાળા શિખરો કે ભવ્ય મીનારાઓને બદલે હાસના વાનરમુખી બૂગળાં થયાં છે તેનો તિરસ્કાર કરીશ નહિ. રાષ્ટ્રીયતાના આવેશમાં એનો ધ્વંસ કરીશ નહિ. તારી ખોવાયલી લક્ષ્મી શોધવામાં એણે ઓછી સહાય કરી નથી. એ વાનરસેનાની સહાયથી તો તારે ગરીબાઇનો સમુદ્ર તરવાનો છે. પરંતુ એટલું ધ્યાન રાખજે કે વાનરસેનાને માથે સત્ય અને મર્યાદાની મૂર્તિ ભગવાન રામચંદ્રજી હતા. રામને માથે રાખીશ તો એ સમુદ્ર તરાશે, નહિ તો વાદરાં જાતે ડૂબશે ને તને ડૂબાડશે.

અમદાવાદ ! આજે ભૂતકાળના પડદા પાછળથી કર્ણદેવ કે અહમદશાહ તને જુએ તો તેમને શું લાગે ? આજે તું કોઇ સ્વતંત્ર મહારાજ્યનું પાટનગર નથી. તારી સ્વતંત્રતા ગઇ છે, પણ ગયેલી સમૃદ્ધિ પાછી આવી છે. આ બન્ને મહારાજાધિરાજાઓએ તો તારી પાસે ગંગાયમુનાની પેઠે સ્વતંત્રતા અને સમૃદ્ધિ બન્નેનો સંગમ જોયેલો. અત્યારે સ્વતંત્રતા વગરની એકલી સમૃદ્ધિને જોઇને એ

આત્માઓને ઉર્વશી વિનાની એકલી સખીને જોઇને પુરુરવાએ બોલેલું વાક્ય યાદ આવશે-'संगमे दृष्टपूर्वेय यमुना गंगाया विना'॥

કવિ હુલ્વી શીરાઝીના શબ્દોમાં જ વિરમીએ તોઃ-

ઈલાહી તુ ઈંશહરે આલી બીના
મદે તા બહુસ્સશ. ઝવાલો ફના

હે ખુદા! આ આલીશાન બાંધણીવાળા શહેરનો તું કયામતના દીવસ સુધી નાશ થવા દઈશ નહિં.

પ્રકરણ ઓગણચાળીસમું

જોવાલાયક સ્થળો

(પંદરમી સદીનો પૂર્વાર્ધ)

ભદ્રનો કિલ્લો

અમદાવાદમાં જૂના અને નવા જોવાલાયક જગાઓ ઘણાં છે તે આપણે હવે જોઈએ. આમા ભદ્રનો કિલ્લો પહેલો અને મુખ્ય છે. આ કિલ્લાનો પાયો સુલતાન અહમદશાહે શહેર વસાવ્યું તે જ દિવસે નાંખ્યો છે. મીરાતે અહમદી એની પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઇ ૪૪૭ ઇલાહી ગજ અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૪૦૦ ઇલાહી ગજ એમ આપે છે. પણ એમાં કાંઇ ફેર જણાય છે. કિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ કુલ ૪૩ એકર છે. મીરાતે અહમદી પ્રમાણે એને ૧૪ બુરૂજો હતા. તે ઉપરાત બાદશાહી નગારખાનાનો દરવાજો (ભદ્રકાળીની બાજુનો કે લાલદરવાજા પાસેનો તે નક્કી થઈ શકતું નથી), કચેરીનો દરવાજો અને બગીચાનો દરવાજો–એટલું સુબાઓના સમયમાં ઉમેરાયલું છે. નર્ગસુદ્દૌલાએ એક બુરજ ઉમેરેલો છે. મીરાતે અહમદીમાં એને અરકનો કિલ્લો એવું નામ આપેલું છે. ભદ્ર નામ માટે અહમદી લખે છે કે પાટણના કિલ્લાને ભદ્ર કહેતા, અને એવા ઘાટનો આ કિલ્લો બાંધ્યો તેથી આને પણ લોકો ભદ્ર કહેવા લાગ્યા. એ જ પ્રમાણે અહમદનગર અને ચાંપાનેરના કિલ્લાને પણ લોકો ભદ્ર કહે છે.

ભદ્રનો કિલ્લો એટલે અમદાવાદનો રાજગઢ. હાલ એ રાજગઢ નથી. ભદ્રનો કિલ્લો હાલ પહેલાં જેવો નથી. એનો ઉંચો પૂર્વાભિમુખી બુરજ માત્ર પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે. મહમૂદ બેગડાએ બંધાવેલો (નીચેનો) ચાંપાનેરનો કિલ્લો જોઈએ છીએ ત્યારે સહજ લાગે છે કે અમદાવાદનો કિલ્લો હાલ છે એવો નહોય. હોય કહે છે તેમ કોઇ પ્રાચીન કિલ્લાની જગ્યાએ અહમદ-

શાહે કિલ્લો બાંધ્યો એમ માનવાને આધાર નથી. ભદ્રકાળીનું મંદિર પણ હોય કહે છે તેમ પ્રાચીન નથી. મોગલાઇની શરૂઆતમાં ભદ્રના જે જૂના બાદશાહી મહેલો પડી ગયા હતા તે જહાંગીરના આવતાં પહેલાં સમરાવવામાં આવ્યા હતા. એટલે આજ સુધીમાં કિલ્લાનાં કેટલાંય રૂપાંતર થઈ ગયાં હશે.

ઓજીલ્બી (૧૬૮૦) ના મત પ્રમાણે ભદ્રનો કિલ્લો મોગલ રાજ્યમાં માત્ર કાબુલ અને કંદહારના કિલ્લાથી મજબુતાઇમાં ઉતરતો ગણાતો હતો. એના ઉપર રક્ષણ માટે નાની તોપો ઉપરાંત ૧૮ મોટી તોપો રહેતી. મુસાફર મેન્ડેલ્સ્લો લખે છે કે કિલ્લો પત્થરનો બનાવેલો હતો, અને મહારાજ્યના સર્વથી મોટા કિલ્લાઓમાં ગણાતો. થેવેનો કહે છે કે એ એક નાના શહેર જેવો હતો. આ વર્ણનો ઉપરથી જણાશે કે આજે ભદ્રનો કિલ્લો જોઇએ છીએ તે એના અસલ સ્વરૂપમા નથી. એનો જે અસલ દરવાજો બે મોટાં ગોળ બુરજો અને એની વચ્ચેની ઉંચી ભીંત સાથે આજે ઉભો છે તે જ પ્રાચીન છે. આટલો દેખાવ પણ ઘણો ભવ્ય છે અને પ્રાચીન સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપવાને પુરતો છે. એ મુખ્ય દરવાજાની આગળનો દરવાજો જે કારંજમાં પડે છે તે પાછળથી મોગલાઇમા બનેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે. એની પહોળી કમાન અંદરના દરવાજાની શુદ્ધ અમદાવાદી કમાનથી જૂદી પડે છે. ભદ્રના કિલ્લાની ઇશાને સીદી શહીદની મસ્જીદ પાછળથી કોટ તોડીને કરેલી. પૂર્વે મુખ્ય દરવાજાની બાજુમાં આવેલો આઝમખાનો મહેલ પણ મોગલાઇમા કોટ તોડીને કરેલો. એ મહેલ આગળ આવવાથી મુખ્ય દરવાજા આગળ ખૂણો ન પડે માટે જ આગળ બીજો દરવાજો કરેલો હશે, અને એની હારમાં મકાનો કરવા દીધાં હશે એમ જણાય છે. ભદ્રની નૈઋત્યમા કોટ તોડીને એલીસ બ્રીજ કરેલો છે. પહેલા એ પૂલ કિલ્લાની બહાર હતો. તે તુટી ગયા પછી માણેકબુરજને અડકીને એની ઉત્તરે લીધો. ભદ્રને આઠ દરવાજા છે. પૂર્વમાં બે મોટા, એક મુખ્ય દરવાજો અને બીજો લાલ દરવાજો. મુખ્ય દરવાજાને ૧૮૨૪ માં પીરાનપીરનો દરવાજો કહેતા. આ દરવાજો અપસવ્યં બાંધણીનો છે. એમાં હાલ ઉત્તર વિભાગના કેળવણીખાતાના વડા બેસે છે. એના ઉપર ઘડીયાળનો મોટો બુરજ છે. પહેલા એ બુરજ ઉપર બ્રીટીશ વાવટો રહેતો અને તેની પાછલી બાજુએ ફાસી દેવાની જગ્યા હતી. ત્રીજો મોટો દરવાજો નૈઋત્ય દિશામા છે તે ગણેશ બારી. એ ઇ. સ. ૧૭૭૯ માં

આપાજી ગણેશે એક દીવસમા તૈયાર કરાવ્યો હતો. દક્ષિણમા એક તથા ઉત્તરમા બે દરવાજા સાધારણ કદના છે. મીરાંતે મીકંદરીનો મીરકુ દરવાજો તે આ ઉત્તર તરફ મીરઝાપુર બાજુ હોવો જોઇએ. એની જોડે બગીચાનો દરવાજો છે. પહેલા કિલ્લામા બાદશાહી બગીચો હતો એને નગીના બાગ કહેતા. ત્યા થઇ ખાનપુરના શાહજહાના મહેલે જવાતું. પશ્ચિમમા બે બારીઓ છે તે નાની છે–એક બારાદરી અને બીજી રામદરવાજાની બારી.

ભદ્રના બાદશાહી મહેલો તો જહાગીરના આવતા પહેલા (૧૬૧૮) ખંડેર થઇ ગયા હતા. એટલે કોઇ પરદેશી મુસાફર પણ એ જોઇ શકે તેમ નહોતું પરદેશી મુસાફરોએ જોએલા એ તો મોગલાઈ વખતના મહેલો. મોગલાઇમા પાદશાહી મહેલ સમરાવ્યો કે નવો કરાવ્યો, અને શાહજહાએ ખાનપુર દરવાજા પાસે મહેલ બંધાવ્યો. આ મહેલનું અવશેષ ચાદા સુરજના મહેલમા રહેલુ છે. અંદરના મહેલોના કાઇ અવશેષ રહ્યા નથી. શાહજહાએ ભદ્રમા હમામખાના બધાવેલા તે મુખ્ય દરવાજામાથી પેસી જરાક દૂર જતા વાયવ્ય ખુણા તરફ હતા. ૧૮૨૪ મા સર્વે થઈ ત્યા સુધી એની નિશાનીઓ હતી. મુખ્ય દરવાજામા પેસી લાલ દરવાજા તરફ જતા ડાબે હાથે રોજા જેવું આવે છે ૧૮૨૪ મા ત્યા મુહમ્મદ અમીનખા ઔરંગઝેબના સુબાની કબર અને મસ્જીદ હતી કબર હાલ એક ઓફીસના આગણામા છે પણ મસ્જીદ જણાતી નથી. ત્યા જ બીજી કબર ઇબ્રાહીમ સૈયદની છે એમ કહેવાય છે. આ ઇબ્રાહીમ સૈયદ આરતોડીયા બહારની મસ્જીદવાળા કે બીજા તે નક્કી થતું નથી કલેકટરની જૂની ઓફીસના આગણામા ઇબ્રાહીમ કુલીખાની જે કબર છે એમા ફક્ત એનું માથુ જ છે અને શરીર બગદાદ ગયેલુ છે એમ ગેઝેટીઅરમા લખેલુ છે. પણ આ માટે અહમદીનો આધાર નથી લાલ દરવાજાથી જતી સડક મીરઝાપુર તરફના દરવાજામાથી આવતી સડકને મળે છે તે ખુણા ઉપર શેલુકરની હવેલી હતી, એનો મોટો દરવાજો ૧૮૨૪ સુધી હતો. લોકો એને શેલુગરનો દરવાજો કહેતા એમા પાછળથી અદાલત થઇ હતી શેલુકરની હવેલી સામે દીવાન જગન્નાથની હવેલી હતી. હાલ રેકર્ડ ઓફીસ છે તેની સામે અને મુબાઇ બેંકની તથા એની આસપાસની મોટી જગ્યા ઉપર પેશ્વાના સમયમા ફડનીસવાડી નામનો બાગ હતો. દક્ષિણના દરવાજા પાસે અહમદશાહની મસ્જીદ, એની પાછળ માણેક બુરજની પાયમા અને એની બાજુમા બીજા હમામખાના હતા

અસલ બાદશાહી મહેલ તો સાબરતીને છેક કીનારે અહમદશાહની મસ્જીદની બાજુમા હશે કલેકટરની જૂની ઓફીસની જગ્યાએ એક મહેલ હતો એમ જૂની સર્વે ઉપરથી ગેઝેટીઅર કહે છે એને બાદશાહી દીવાનખાનુ કહેતા અમદાવાદ બ્રીટીશ અમલમા આવ્યુ ત્યા સુધી એ દીવાનખાનામા નામની રાજગાદી રહેતી અને એના ઉપર રોજ ફુલ ચડતા, એમ પહેલા કલેક્ટર મી ડનલોપ લખે છે શેલુકરની હવેલીને એક મોટો ઓરડો અને બીજી ઘણી અધારી નાની ઓરડીઓ હતી કહેવાય છે કે એ હવેલીમા કુલ ૩૫૦ બારણા હતા ૧૮૦૦ મા બધાયલી એ હવેલી ૧૮૫૯ મા ખાલી ગઈ હતી અને ૧૮૭૪ મા તેને ઉતરાવી નખાવી ઢીલા વાલે, મેન્ડેલ્સ્લો અને થેવેનોના વર્ણનો પાછળના સમયના છે તેથી તે ઉપરથી મહેલનો કાઇ ખ્યાલ આવતો નથી

ભદ્રના બહારના દરવાજાની ઉત્તરે હાલ ટેલીગ્રાફ ઓફીસ છે એની લગભગ પાસે પહેલા (૧૮૨૪ મા) કસ્ટમ હાઉસ હતું માણેક બુરજ ૫૩ ફીટ ઉંચો છે એમા પહેલા કુવો હતો એને માણેક કુવો કહેતા માણેક બુરજમા શહેરનું ખાતમુહૂર્ત થએલું ત્યાર બાદ નદીનું વહેણ બદલાયાથી કુવામા પાણી આવતું બધ થયું, અને ૧૮૬૬ મા એને પૂરી નાખવામા આવ્યો બારાદરી દરવાજા પાસેના એક બુરજમા પણ કુવો હતો તેમાથી બાગને માટે રેંટથી પાણી કાઢતા રામ-દરવાજા પાસેના એક કુવામા ભદ્રેશ્વર મહાદેવનુ મદિર છે.

ભદ્ર–એક વખતનો ગજગઢ આજે પાધર છે એમા બેચાર સાધારણ કચેરીઓ અને નૈઋત્ય ખુણે થોડા ઘર છે ત્યા ૧૮૨૪ મા ૬૧૮ ઘર હતા તે ૧૮૭૮ મા ૧૬૨ થયા હાલ ભદ્ર નામ માત્ર છે અને ભદ્રકાલી માતાને લીધે જ એનો મહિમા આજે રહ્યો છે

ત્રણ દરવાજા અને મેદાને શાહ (કારંજ)

ત્રણ દરવાજા એ અમદાવાદનું મુખ્ય સ્થળ છે શહેર વસાવ્યા પછી થોડા વખતમા જ અહમદશાહે આ દરવાજા બધાવ્યા છે એની વચલી કમાન ૧૭½ ફીટ પહોળી અને બાજુની ૧૩ ફીટ પહોળી છે ઉચાઈ ૨૫ ફીટ છે વચ્ચે કમાનોની અદર એક બીજાના જેવા શણગાર એવી વચ્ચે નાની કમાનો છે પૂર્વ પશ્ચિમ બાજુ વચલા દરવાજાની આસપાસ મસ્જીદના મીનારા જેવા રેખ અને કોતરણીકામ નાના બુરજો છે ઉપર અગાશી કરેલી છે તેને

બન્ને બાજુ ત્રણ ત્રણ ઝરૂખા છે. ગઇ સદીમાં ઉપર છાપરૂં હતું. તે ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં કઢાવી નાંખી અગાશી ખુલ્લી કરી છે. ત્રણ દરવાજાનું હાલનું અને ગઇ સદીના મધ્યનું ચિત્ર સરખાવવાથી આ સમજાશે.

ગઈ સદીના ચિત્રથી ભદ્ર અને ત્રણ દરવાજાની વચ્ચે આવેલા મોટા 'મેદાને શાહ' નો પણ કાંઇક ખ્યાલ આવશે. આ મેદાનનો આસપાસનો ભાગ હાલ બેડોળ ઘરોથી દબાઇ ગયો છે. પણ પહેલાં આ મેદાન એક ભવ્ય વિશાળ ચોગાન હતું. પૂર્વે ત્રણ દરવાજાની પશ્ચિમે ભદ્રનો કિલ્લો અને ઉત્તર દક્ષિણ પણ દરવાજા હતા. દક્ષિણ તરફના દરવાજાનું નામ અહમદીમાં ખાફ્નો દરવાજો એવું આપેલું છે. આ મેદાનમાં હાલ કારંજવાળાનું મોટું મકાન છે ત્યા મોટો હોજ ફુવારો અને આસપાસ નાના મકાનો હતાં[૧] એના ઉપર બેસી બાદશાહ શુક્રવારનું બજાર જોતા. પાછળથી કોટવાળી ચબુતરો હાલ મીડલ સ્કુલ છે ત્યા થયો ત્યારે કોટવાળી કચેરી પણ મેદાનમાં ભરાતી. આ મેદાનમાં અમલદારો ચોગાન (polo) રમતા એવડું એ મોટું હતું. મેદાનની દક્ષિણે આવેલી ફરહત ઉલમુલ્કની મસ્જીદ આગળ પોલો રમવા આવતાં ચંગીઝખાંનું મરણ થયું હતું. બાદશાહી સમયમાં લશ્કરી કવાયતો તથા હાથીની સલામી આ મેદાનમા થતી.

મેદાનની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમાં ૬૨૦ વાર અને પૂર્વપશ્ચિમ પહોળાઇ ૩૩૦ વાર આપેલી છે. આ માપ જૂની હદ નક્કી કરીને આપેલું છે. એ ઉપરથી ઉત્તર દક્ષિણ હદ સલાપોસના નાકાથી ફરહત ઉલમુલ્કની મસ્જીદની પેલી બાજુ ઘણે દૂર સુધી હશે. આ બધા ભાગ આજે મકાનોથી પુરાઈ ગયા છે, અને એ મકાનો પણ 'મેદાને શાહ 'ના નામને લજવે એવા છે. મુસાફર મેન્ડેલ્સલો (૧૬૩૮) આ મેદાનનું માપ ૧૬૦૦ × ૮૦૦ ફીટ આપે છે. એ લખે છે કે મેદાનની બન્ને બાજુ તાડ, નાળીએરી, આંબલી, નારંગી વગેરે ઝાડની હાર હતી. મુસાફર થેવેનો (૧૬૬૬) એનું માપ ૨૧૦૦ × ૧૨૦૦ ફીટ આપે છે. એ લખે છે કે મેદાનમાં વચ્ચે નાનાં નાનાં નવ ફીટ

[૧] ફુવારામા ભદ્રના એક કુવામાંથી પાણી આવતુ એમ ગેઝેટીઅર લખે છે. કારંજની જમીન ગઈ સદીમા ચાર ફીટ ચઢી ગઇ છે. મીડલ સ્કુલની જમીનની સપાટી લેવાથી એ સમજાશે.

ઉંચાં ચોરસ મકાનો હતાં અને વચ્ચે નિશાન તાકવા માટે એક મોટું ઝાડ હતું. ગઇ સદીના પૂર્વાર્ધમા આ મેદાન કેવું હતું એનો ખ્યાલ ચિત્રપરથી આવશે. હાલ વચ્ચેના હવાડા અને બજાર કઢાવીને મ્યુનિસીપેલીટીએ જરા સફાઈ કરી છે. પણ આ મેદાનને એની અસલ હદ પ્રમાણે 'મેદાને શાહ' બનાવવાની ઘણી અગત્ય છે. એક પ્રેમાભાઇ હોલ સિવાય અને બીજા એક બે બંગલા સિવાય હાલના મકાનો અમદાવાદના શાહી મેદાનને લજવે એવા છે. વચ્ચેનો બાગ ગઇ સદીમાં ગમે એવો હશે પણ હાલ નકામો છે. સુભાગ્યે આ બાગ કાઢી નાંખી ત્યાં લીલોતરી કરી સર ચીનુભાઈ માધવલાલ બેરોનેટનું મોટું પુતળું મુકવાનું ઠર્યું છે. બાગની આગળ એક મી. ફીલપોટ નામના અમલદારનુ પુતળું છે. એમ કહેવાય છે કે એ કલેકટર હતા ત્યારે એમને રસ્તામા બૈરા રડેકુટે એ રિવાજ બીલકુલ પસંદ નહોતો. એક વખત બૈરા રસ્તામા કુટતા હતાં એટલામાં ફીલપોટ સાહેબ ત્યાથી જતા હતા. સાહેબે ગાડી ઉભી રાખી દૂરથી ધીમે ધીમે બૈરાના ટોળામા પેસી હાય હાય કરી કુટવા માડયું. ત્યાર પછી એ સાહેબ રહ્યા ત્યા સુધી બૈરા રસ્તામા કુટવાની હિંમત કરતા નહિં એમ કહેવાય છે.[1]

[1] આઝમખાનો મહેલ અને એની પાસેનો દરવાજો નહિં થયો હોય ત્યારે મેદાને શાહની હદ ભદ્રના અંદરના દરવાજા સુધી હશે. આઝમખાના મહેલ (પોસ્ટ ઓફીસ)ની પશ્ચિમે એક ખૂણે એક કબર છે તેને સીદીબાદશાહની કબર કહે છે. એમ કહેવાય છે કે સીદીબાદશાહ શહેરનો કોટવાલ હતો. એક રાત્રે કિલ્લા આગળ ચોકી કરતા એક અત્યંત રૂપવતી સ્ત્રી એને મળી. પુછતા જણાયુ કે એ લક્ષ્મી છે. એ સ્ત્રીએ એ જગ્યાએ જ બાદશાહને મેળવવા માટે કોટવાલને કહ્યુ. કોટવાલે કહ્યુ કે બાદશાહ આવે અને દેવી અદૃશ્ય થઇ જાય તો બાદશાહ કોપે ભરાઇને પોતાને મારી નાખે. દેવીએ બાદશાહ આવે ત્યા સુધી ત્યા જ ઉભા રહેવાનું વચન આપ્યુ. સીદી બાદશાહ મહેલમા સુલતાનને જગાડવા ગયો અને બધી વાત કરી. સુલતાન વાત સમજી ગયો, અને લક્ષ્મી પોતાના શહેરમા હમેશ વાસ કરીને રહે તે માટે રાત્રે જગાડવાનું બહાનું કાઢી, કોપ કરી, કોટવાલને ત્યા જ મારી નાખ્યો. લક્ષ્મી તે દીવસની ત્યા જ ઉભી છે, અને તે અદૃશ્ય છે આ ઉપરથી અમદાવાદ હમેશ લક્ષ્મીવાળુ શહેર રહ્યુ છે એમ મનાય છે. (આ વાત ડૉ. ટેલરે કહેલી તે પ્રો. કોમીસેરીએટના ઇતિહાસમાથી સારરૂપે ઉતારી છે.) સીદી બાદશાહની એક કબર પાથરકુવા પાસે પણ છે એમ કહેવાય છે.

અહમદશાહની મસ્જીદ ઉર્ફે છોટી જુમામસ્જીદ

અહમદશાહની મસ્જીદ ભદ્રના કિલ્લાની અંદર દક્ષિણ બાજુના દરવાજાને અડીને આવેલી છે. તે હાલની ગૂજરાત ક્લબની બરોબર સામે છે આ મસ્જીદ અમદાવાદમાં સર્વથી પહેલું બનેલું મકાન છે. અહમદશાહે શહેરનો પાયો નાખ્યો અને કિલ્લો બાંધવા માંડ્યો તે જ વખતે આ મસ્જીદ બાંધવી શરૂ કરી. ઈ સ ૧૪૧૪ ના ડીસેંબરની ૧૭ મી તારીખે તો એનું કામ પુરૂ થયું. હાલ આ મસ્જીદ અમદાવાદની સર્વથી ખૂણે પડેલી મસ્જીદોમાંની એક છે. ભાગ્યે જ કોઇ એને જોવા જાય છે. પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એનું સ્થાન ઉંચુ છે. અમદાવાદની બાદશાહીનું એ સર્વથી પહેલું મકાન લગભગ અણીશુદ્ધ દશામાં આજે આપણી સામે ઉભું છે.

મસ્જીદના વચલા મહેરાબ ઉપર આ પ્રમાણે અરબીમાં આરસના પત્થર ઉપર કોતરેલો લેખ છે –

" આ મોટુ મકાન–વિશાળ મસ્જીદ–અલ્લાહની દયાનું શરણુ લેનાર નોકરે–જે અલ્લાહને મસ્જીદમાં ભજવામાં આવે છે,–અને કુરાને શરીફ પ્રમાણે, ' મસ્જીદ અલ્લાહની છે અને એની સાથે બીજા કોઇને ભજશો નહીં '–એ અલ્લાહની મદદમાં વિશ્વાસ રાખનાર નોકરે–અહમદશાહ, તે મુહમ્મદશાહનો પુત્ર, તે મુઝફ્ફરનો પુત્ર–તે સુલતાને, બંધાવી છે એ પુરી થયાની તારીખ ૪ શવાલ હી સ ૮૧૭ છે." (૧૭–ડીસેંબર–૧૪૧૪)

મસ્જીદનું માપ આ પ્રમાણે છે–૧૫૬'–૯" × ૫૪' (અંદરથી) ઉપર ૧૦ મોટા ઘુમટ છે અને તેના આધાર માટે ૧૫૨ થાંભલા છે ભીંતો ૧૮ ફીટ ઉંચી છે, પણ મસ્જીદના મુખ ભાગ (facade)નો વચલો ભાગ જે ૩૬ ફીટ પહોળો છે ત્યાં ઉંચાઇ દસ ફીટ વધારે છે એટલે વચલી કમાન બીજી કરતાં એટલી વધારે ઉંચી છે વચલી કમાનની આસપાસના બે મીનારા ઘણા જ સાદા છે અને ભીંતથી ૨'–૫" જ ઉપસેલા છે પાછળની મસ્જીદો પેઠે જાડા, ભારે, ખૂણાવાળા અને બહુ શણગારવાળા મીનારા આ શરૂઆતની મસ્જીદોમાં જણાતા નથી. વચલી કમાનની ઉપર એ ૧૭½ ફીટ ઉંચા હતા એટલે જમીનથી તેની કુલ ઉંચાઈ ૪૫½ ફીટ હતી. મીનારાનો ઉપરનો ભાગ બહુ હાલી જવાથી ગઈ સદીના ત્રીજા પાદમાં એને ઉતારી નાખ્યા હતા.

ડૉ. બર્જેસે એને કોઇ ફરી બંધાવે તો કામ લાગે એમ ધારી માપ પ્રમાણે એનું ચિત્ર કરી રાખ્યું છે. લીવાનની ભીતમાં વચલી કમાન ઉપરાંત બીજી ચાર કમાનો છે. કમાનો દરેક અણીવાળી મુસલમાન ઘાટની છે અને તેમાં આઠ કોતરણીવાળી જાળીઓ છે. પશ્ચિમ તરફની પાછલી ભીંતમાં એટલી જ જાળીઓ છે અને ઉત્તર તરફની ભીતમાં ચાર જાળીઓ છે. દક્ષિણ બાજુ ભદ્રનો કોટ આવેલો છે. આગલી ભીતમાં ત્રણ આંતરી અગર કંદોરા છે અને એની કારીગીરી શુદ્ધ હિંદુ છે.

આ મસ્જીદના થાંભલા ખાસ જોવા જેવા છે. લગભગ બધાએ થાભલા કોઇ હિંદુ મંદિરમાંથી ઉપાડી આણેલા છે. થાંભલા જુદી જુદી ભાતના છે. કેટલાક ઉપર હિંદુ દેવોની મૂર્તિઓ હજી પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. એક થાંભલા ઉપર શિવલિંગ સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને એક ઉપર વિ. સં. ૧૩૦૭ (ઇ. સ. ૧૨૫૦) નો મહારાજા વિશલદેવના સમયનો એક ખંડિત લેખ પણ છે પરંતુ તે સ્પષ્ટ નથી. ઘુમટોની અંદરની કારીગીરી પણ હિંદુ છે અને એ પણ કોઈ હિંદુ મંદિરના અવશેષો હશે એમ જણાય છે. મસ્જીદના ઉત્તર-પશ્ચિમ ખૂણામાં મુલુકખાનું અગર જનાનાને પ્રાર્થના કરવાની જગ્યા છે. એની નીચે ૨૫ થાંભલા એકસરખા અને સારી કોતરણીવાળા છે તે તમામ એક જ મંદિરમાંથી ઉપાડેલા જણાય છે.

મુલુકખાનું કરવાનો રિવાજ ફક્ત ગૂજરાતની મસ્જીદોમાં અને તે પણ ચૌદમી સદી અને પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધમા બંધાયલી મસ્જીદોમાં જ જોવામાં આવે છે. ઘણુંખરૂં મુલુકખાનાવાળી મસ્જીદ રાજકુટુંબના માણસે બાંધેલી હોય છે. મુલુકખાનાનો જે ભાગ મસ્જીદમાં પડે છે ત્યાં પત્થરની કોતરેલી જાળી કરેલી હોય છે, અને એમાં દાખલ થવાનું દ્વાર મસ્જીદની ઉત્તર તરફની ભીંતમાં બહારથી જ હોય છે. એટલે સ્ત્રીઓ બહારથી બારોબાર પ્રવેશ કરી શકે. મસ્જીદની પેઠે જ એમાં પણ પશ્ચિમ તરફ મહેરાબ કરવામાં આવે છે. આ મસ્જીદના મુલુકખાનામાં બહારથી પ્રવેશ કરવાનો ઓટલો સુંદર કઠેરાવાળો અને ઘુમટથી ઢાંકેલો છે. એનો આખોએ ઘાટ શુદ્ધ હિંદુ છે. આ મુલુકખાનામાં એક સુંદર મહેરાબ છે અને તેની આગળ સહેજ ઉંચી વેદી જેવું છે. એમ કહેવાય છે કે એની ઉપર એક સુંદર છત્રી હતી અને એની નીચે બાદશાહ અહમદશાહ હમેશ નીમાજ પઢવા આવતા. ગઈ સદીમાં આ મસ્જીદ જેને તાબે હતી તેણે આ

સુંદર કલાનો નમુનો ઉખાડી વેચી દીધો છે એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે.

વચલી કમાન બીજી કમાનો કરતાં ઉંચી છે, અને એની પાછળી ભીંતમાં ઉપર જાળી મુકેલી છે. પાચે કમાનોની સામે પાંચ મહેરાબ છે. એક મલુકખાનામાં છે. વચલા મહેરાબની બાજુમાં નવ પગથીયાંવાળો કોતરણીથી ભરેલો મીંબર (વ્યાસપીઠ) છે. મહેરાબ અને મીંબર બધું આરસનું છે. મસ્જીદનું તળીઉં રંગબેરંગી આરસથી જડેલું છે.

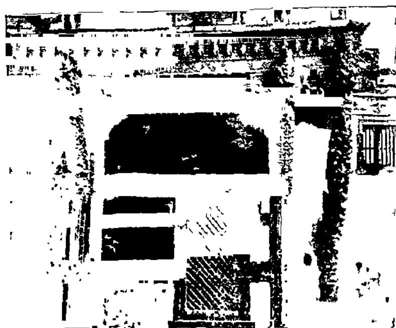
ફરગ્યુસન લખે છે 'બહારથી આ મસ્જીદનો દેખાવ અણીવાળી કમાનોને લીધે મુસલમાની છે. મીનારા ઘુમાટીઆં કરતાં ભાગ્યે જ સારા છે. અંદર જૈન ઘુમટ સફળતાથી બનાવ્યો છે. ઘણી ખરી સામગ્રી કોઇ મંદિરની છે. એ સામગ્રી માટે કોઈ મંદિર તોડી પાડયું હશે, અને એની સામગ્રી ફક્ત ગોઠવી દીધી હશે.'

આ મસ્જીદ કિલ્લાની અંદર છે. કિલ્લો એટલે રાજગઢ. કિલ્લામાં રાજકુટુંબ સિવાય બીજું કોઈ રહી શકતું નહિં. એટલે આ મસ્જીદ રાજકુટુંબની ખાનગી પ્રાર્થના કરવાની મસ્જીદ છે. દિલ્હી અને આગ્રાના કિલ્લાઓમાં આવી જુદી મસ્જીદો આપણે જોઈએ છીએ. ચાપાનેરમાં અમદાવાદની ઢબે જ મસ્જીદ છે. આ મસ્જીદમા ગૂજરાતના ઘણાખરા બાદશાહોએ અને તે પછીના સુબાઓએ નિત્ય પ્રાર્થના કરી હશે. એના મલુકખાનામાં બેગમો પોતાના પરિવાર સાથે પ્રાર્થના માટે આવતી હશે. મોગલાઇ પુરી થયા પછી મરેઠાઓએ આ મસ્જીદને વખાર તરીકે વાપરી એમાં કાડી અને ઘાસ ભર્યું હતું. એ પછી એનો કબજો કોઈ સુન્ની વહોરાના હાથમાં આવ્યો હતો. એક વખત આગળના આંગણામાં એણે કાંઇક મકાનો કર્યાથી કલેકટરનું ધ્યાન ખેંચાયું, અને તપાસ કર્યા પછી સરકારે મસ્જીદનો કબજો લીધો. (૧૧ નવેંબર-૧૮૭૧) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ મસ્જીદ પહેલી અને અગત્યની છે. આંગણા સાથે એનો કુલ વિસ્તાર ૪૧૩૩ ચો. વાર છે. આંગણાની દક્ષિણ બાજુએ ગંજશાહીદની જગ્યા હતી તે હાલ નથી.

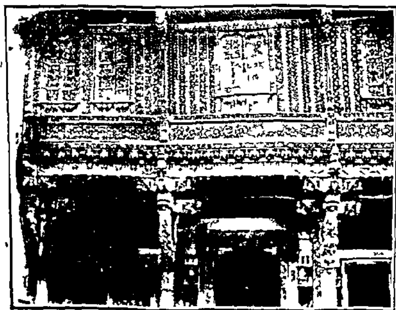
૨.

હૈબતખાંની મસ્જીદ.

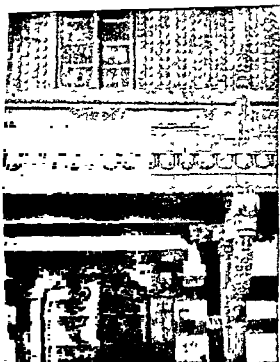
હૈબતખાની મસ્જીદ જમાલપુર દરવાજા પાસે ડાબે હાથે કોટની છેક પાસે છે. મસ્જીદની બાંધણી ઉપરથી એ પણ અહમદશાહની મસ્જીદની સાથે જ

૫૩ (અ) હરકોર શેઠાણીની હવેલીનો એક ભાગ

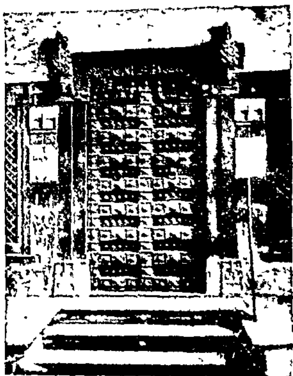

(આ) પાચીઆની પોળમાં બાલાભાઇ મઘારામના ઘરનો મ્હોરો (૧૦૦ વર્ષનું જુનું)

(અ) ફતાસાની પોળમાં હરકોર શેઠાણીની હવેલી પરનું લાકડાનું કોતરકામ

૫૪

(આ) હરકોર શેઠાણીની હવેલીનું બારણું

બંધાઈ હોય એમ જણાય છે. એમા બંધાયાની સંવતનો લેખ નથી. આ મસ્જીદની રચના અહમદશાહની મસ્જીદ કરતા ખરાબ છે. એની તમામ સામગ્રી કોઇ હિંદુ મંદિરની છે, અગર તો હિંદુ દેવળને ફેરવી નાખીને મસ્જીદ બનાવવામા આવી છે આ બાબતની નીશાનીઓ અંદર સ્પષ્ટ દેખાય છે બહારનો દેખાવ તદ્દન સાદો છે. મીનારા નીચે સુધી ન આવતા ધુમાડીઆની પેઠે કમાનની ભીંત ઉપરથી જ લીધા છે અને છેક ટુંકા છે આગલી ભીંતમા ત્રણ સાદી કમાનો છે. ઘુમટો અનિયમિત અષ્ટકોણ ઉપર બનાવ્યા છે. મસ્જીદની અંદરના માપ ૭૮'-૭" x ૩૧'-૫" છે આગળ ચાર અને બન્ને બાજુએ એક એક એમ કુલ ૭ જાળીઓ છે. થાભલા જુદા જુદા મંદિરમાથી લીધા હોય એવા જુદી જુદી જાતના છે અને સુંદર કોતરણીવાળો ઘુમ્મટ આખો કોઈ જૈન મંદિરનો હોય એમ જણાય છે આગણાના પ્રવેશદ્વારની બધી બાંધણી શુદ્ધ હિંદુ છે. આગણા સુદ્ધા મસ્જીદનો વિસ્તાર ૨૫૭૮ ચોરસવાર છે.

હૈબતખાની કબર સાધારણ રિવાજ પ્રમાણે મસ્જીદ પાસે હોય છે તેમ નથી એનો રોજો કાળુપુર દરવાજા બહાર શહેર કોટડાની જમીનમા સરસપુરના પુલ પાસે એક આગણામા છે. જુના રોજાના ચિહ્નો બાજુમા દેખાય છે અસલ કબરનું ઠેકાણું નથી અને આરસની કબર છે તે આધુનિક છે એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખકનું માનવુ છે. કબરની જમીનનો વિસ્તાર ૨૦૦ ચોરસવાર છે. એ જમીન વકફની ગણાય છે. એની આસપાસ દુકાનો કરેલી છે તેનું ભાડુ આવે છે હૈબતખાનું બીજું નામ મસ્તીખા હતું, અને એ સુલતાન અહમદનો કાકો થતો હતો

સૈયદ આલમની મસ્જીદ

આ મસ્જીદ ખાનપુરમા એક ટેકરા ઉપર આવેલી છે. આસપાસની જમીન ધોવાઇ જઇને ટેકરો થયો લાગે છે મસ્જીદમા લેખ છે એમા લખ્યુ છે કે હસની વંશના સૈયદ આલમ અબુબકરે હી સ ૮૧૫ ના રજબ માસની પૂર્ણિમાને દિવસે બાધી (તા ૫-૧૧-૧૪૧૨-શનિવાર) લેખમા ૮૧૫ મા ૮ ને બદલે ૯ વચાય એવુ છે પણ હકીકત અને બાધણીથી આઠનો આક સાબીત થાય છે સોરઠ તથા દક્ષિણમા લશ્કર સાથે એક સૈયદ કાસીમને અહમદશાહે મોકલ્યો હતો એના બાપનું નામ સિકંદરીમા સૈયદ આલમ આપેલુ છે એ જ આ સૈયદ આલમ એમ ડૉ બર્જેસ ધારે છે. જૂના

સીગી સર્વેમા આલમ ચીસ્તીની મસ્જીદ તરીકે આ મસ્જીદને ઓળખાવી છે મસ્જીદ પત્થરની છે દેખાવ અહમદશાહની મસ્જીદને મળતો છે, પણ કાઇક સુધાર્યો હોય એમ લાગે છે બાંધણીના ઇતિહાસમા આ મસ્જીદ લગભગ ત્રીજી આવે છે અને સર્વથી જૂના મકાનોમા ગણાય છે તે સિવાય તેમા કઈ ખાસ વિશેષતા નથી.

જુમા મસ્જીદ

જુમા મસ્જીદ શહેરની વચ્ચે છે એ અમદાવાદની મોટામા મોટી અને સૌથી ભવ્ય મસ્જીદ છે હિંદુસ્તાનની ઉત્તમ અને મોટામા મોટી જુમા મસ્જીદોમા એની ગણત્રી થાય છે આ જુમા મસ્જીદ એક વખતે એક મોટા મેદાનના અલકારરૂપે હતી એની ચારે બાજુએ બજાર હતું શહેરના ચારે બાજુથી આવતા રસ્તાનું એ મધ્યબિંદુ હતી હાલ એ ખરાબ, નીચા, ગદા ઘરોથી ઢકાયલી છે એક વખતે જ્યારે એના મીનારા ઉભા હતા ત્યારે એશીઆની મુસલમાન દુનિયામા હાલતા મીનારાની મસ્જીદ તરીકે એ પ્રસિદ્ધ હતી બાદશાહ જહાગીરે ઈ સ ૧૬૧૮ મા જુમા મસ્જીદની મુલાકાત લીધી હતી એ લખે છે કે ' એની રચના મને બહુ પસદ આવી છે ' બીજા જે જે યુરોપીય મુસાફરો આવી ગયા તે પણ એના મુક્તકંઠે વખાણ કરે છે ઈ સ ૧૭૮૧ મા જેમ્સ ફોર્બ્સે એની મુલાકાત લઈ એનું એક ચિત્ર દોર્યું છે મીનારા તુટયા પહેલાનું એ એક જ ચિત્ર આપણી પાસે છે (જુઓ આર્કીઓલોજીકલ સર્વે ઓફ અહમદાબાદ ભા ૧ પૃ ૩૦)

દિલ્હીની જુમા મસ્જીદ બહારથી વળી ભવ્ય લાગે છે એ પણ પહેલી પક્તિની મસ્જીદ તો છે પરતુ અમદાવાદની જુમા મસ્જીદની સુદરતા અને ભવ્યતા એથી કાઇક જુદી પડે છે દિલ્હીની મસ્જીદ એક સુદર પરદેશી સ્ત્રી જેવી લાગે છે, અમદાવાદની સુંદર કોમળ હિંદુ સ્ત્રી જેવી લાગે છે દિલ્હીમા અલકાર નથી અમદાવાદમા અલકાર છે મસ્જીદમા પ્રવેશ કરતા જ વાતાવરણ જુદુ લાગે છે એની ભવ્યતા મન ઉપર અસર કરે છે મીનારા ઉભા હશે ત્યારે હાલ કરતા ઘણી જ સુદર લાગતી હશે, અને એથી જ જહાગીરના મન ઉપર અસર થઈ હશે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવાનું આ સ્થળ છે એવુ ભાન આપોઆપ થાય છે ઉત્તમ સ્થાપત્ય, વિશાળ બાંધણી, અને સુદર અલકારોની મન ઉપર કેવી અસર થાય છે તે આ મસ્જીદમા પ્રવેશ કરતા અનુભવાય છે

નાનાં સાંકડાં અંધારાં મંદિરોમાં એવી ભાવનાનો અનુભવ થતો નથી. એક લેખક લખે છે કે આ મસ્જીદ અસાધારણ ગંભીર વાતાવરણવાળી છે અને સુંદર પણ તેટલી જ છે. એના દરવાજામાંથી નજર નાંખતાં ચાંભલાનો બગીચો હોય એવું જણાય છે. એક જણ લખે છે કે ગમે તેવા હલકા વિચારથી માણસ આવી મસ્જીદમાં પ્રવેશ કરે પણ પેસતા જ મન પવિત્ર થઈ જાય છે.

અમદાવાદ વસ્યા પછી ત્રીજે વર્ષે અહમદશાહે આ મસ્જીદ બાંધવા માંડી અને એને પુરી થતા બાર વર્ષ થયા. ઇ. સ. ૧૪૨૩–૨૪ મા મસ્જીદનું બાંધકામ પુરૂં થયુ. એના વચલા મહેરાની ઉપર નીચે પ્રમાણે અરબી લેખ છે. અગાઉ અહમદશાહની મસ્જીદમાં લેખના જે શબ્દો છે તે શબ્દોથી લગભગ બધા લેખ શરૂ થાય છેઃ–

" × × × × × આ મોટી મસ્જીદ ખુદામા અને એની મદદમા વિશ્વાસ રાખનાર સેવક નસીરૂદુનિયા વુદ્દીન અબુલફતહ અહમદશાહ, બીન મુહમ્મદશાહ, બીન મુઝફ્ફર, સુલતાને બંધાવી. બંધાયાની તારીખ પેગંબર સાહેબની (એમના ઉપર અલ્લાહના આશિર્વાદ હો) હીજી સંવત ૮૨૭ નો સફર માસ (મહિનો વિજયી અને સફળ નીવડો) ને પહેલો દીવસ છે." (૪ થી જાન્યુઆરી ૧૪૨૪.)

આ મસ્જીદ અમદાવાદની બીજી મસ્જીદોની પેઠે ઘેરા બદામી રંગના–રેશમી જેવા દેખાતા રેતીઆ પત્થરની બાંધેલી છે. શરૂઆતની મસ્જીદોની પેઠે આમાં હિંદુ મંદિરની સામગ્રી આખાયે એમ ને એમ વાપરવામાં આવી નથી. પત્થરો ખાસ મંગાવી જરૂર પ્રમાણે ઘડ્યા છે એમ ચોકખું દેખાઇ આવે છે. મંદિરોની સામગ્રી નહી વપરાઇ હોય એમ કહેવાનું નથી, પરંતુ જ્યા દેખાવ ન બગડે ત્યાં જ હિંદુ મંદિરની સામગ્રી એમ ને એમ વપરાઇ છે. શાકબજારમા પડતો ઓટલો એની નિશાની છે. બીજા પત્થરોનો પણ ચોકખો ઘડેલો ભાગ બહાર રાખી મૂર્તિવાળો કે બીજી કારીગીરીવાળો ભાગ ભીંતમા ઉંધો જડી દીધો હોય તો તે બનવાજોગ છે. પરંતુ અહમદશાહની અને હૈબતખાંની મસ્જીદની પેઠે હિંદુ સામગ્રી એમ ને એમ સાફ પણ કર્યા વગર મસ્જીદમા બેસાડી દીધી નથી.

આખી મસ્જીદની લંબાઇ પહોળાઈ ૩૮૮'–૯" × ૨૪૬'–૮" છે. મસ્જીદના ચોકની પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ ૨૮૪'–૬" અને પહોળાઈ ૨૩૬'–૮" છે. ત્રણ બાજુની પડાળીનો ભાગ બાદ કરતાં ચોક ૨૭૪$\frac{1}{2}$ × ૨૧૬$\frac{1}{2}$

ફીટ રહે છે. મસ્જીદના લિવાનની લંબાઈ ૨૦૭ ફીટ ઉત્તર દક્ષિણ અને પહોળાઇ ૧૦૦'-૫" ફીટ છે. મસ્જીદની વચ્ચેનો ભાગ ૪૫ ફીટ ઉંચો છે.

આ મસ્જીદની વિશાળતા મસ્જીદની સાધારણ બાંધણીનું કદ વધારીને આણેલી નથી, પરંતુ ચાલુ બાંધણીને બેવડી ત્રેવડી રીતે જોડીને મેળવેલી છે. એટલે સાધારણ રીતે ત્રણ ઘુમટ (મોટા) હોય છે તેને બદલે પાંચ કર્યા છે. એ રીતે લિવાનની લંબાઇ વધારી છે. પહોળાઇ અગર ઉંડાઇ વધારવા માટે સાધારણ રીતે એક અષ્ટકોણ મંડપની હાર થતી તેને બદલે ત્રણ કરી છે. એટલે મુખ્ય ઘુમટો પંદર થયા છે. એ પંદરે ઘુમટો બાર થાંભલાના અષ્ટકોણ મંડપો ઉપર ઉભા છે. દરેક હારની વચ્ચે એક એક થાંભલાની હાર રાખેલી છે. એ રીતે લિવાનમાં છુટા થાંભલા ૨૫૨ થાય છે.[1] એમાં આગલા બેવડા થાંભલા, કે ભીંતના અડધીઆ થાંભલા કે મલુકખાનાના થાંભલાનો સમાવેશ થતો નથી. ફરગ્યુસન લખે છે કે દક્ષિણના મંદિરના ૫૦૦ કે ૧૦૦૦ થાંભલાના ગંજાવર ખંડમાં એકસરખા થાંભલાની હારથી જે નીરસતા (monotonous effect) થાય છે તેવું આ થાંભલા જોઇને થતું નથી. જુમા મસ્જીદ બંધાતી હતી તે જ વખતે મેવાડમાં સાદડીમાં જૈન મંદિર થતું હતું. એનું ભોંયતળીઉ (plan) મસ્જીદને કાંઈક મળતું આવે છે. એમાં મોટા ચોરસમાં વીસ ઘુમટ કરેલા છે. એ મંદિરમાં થાંભલાની ગોઠવણ દક્ષિણના મોટા ખંડ જેવી એકસરખી નથી પણ જરા ગુંચવણવાળી છે એમ ફરગ્યુસન માને છે. જુમા મસ્જીદમાં એ ગુંચવણ ઉકલી છે, અને દક્ષિણ ખંડનું નીરસ એકસરખાપણું અને સાદડીના મંદિરની ગુંચવણની વચ્ચે ઉત્તમ તોડ નીકળ્યો છે. ૩૦૦ થાંભલા એક જ તળીઆ ઉપર ગોઠવવા એ સહેલું નથી. જુમા મસ્જીદમાં એમાં સફળતા મળી છે. મસ્જીદની ઉંચાઈ ચઢતાઉતરતી હોવાથી આમાં વધારે સુંદરતા ઉમેરાય છે.

મસ્જીદનો મ્હોરો ચઢતાઉતરતો છે અને વચલો ઘુમટ ત્રણ માળ

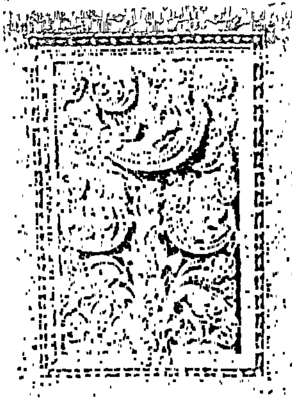
[1] મીરાતે સિકંદરીમાં મસ્જીદનું માપ આપેલું છે. એમાં અંદરના, બહારના, પડાળીઓના, અડધીઆં બધું મળીને ૭૦૭ થાંભલા થાય છે એમ જણાવ્યું છે. મીનારાને ૧૭૬ પગથીઆં છે અને નીચેનાં ૯૩ છે એમ પણ લખ્યું છે. એ નીચેનાં ૯૩ પગથીઆં ગણાવ્યાં તે કયાં તે સમજાતું નથી. નાના મોટા મળીને ૭૭ ઘુમટો છે.

જેટલે ઉંચે લીધો છે. બીજા માળ ઉપરથી જે ચોક મસ્જીદમાં નીચે પડે છે તેની આસપાસ કઠેરો કરી બેઠક કરેલી છે, તે ઉપરથી મસ્જીદમા નીચે જોઇ શકાય છે. ત્રીજા માળના થાંભલા અને ઘુમટ વચ્ચે જાળી કરી લીધેલી છે. આ ચઢતા ઉતરતી રચના અને એથી મસ્જીદમાં તે જ આવે એવી ગોઠવણનો વિચાર આગળ વિસ્તારથી કરેલો છે.

વચલી કમાનનો દેખાવ ભવ્ય છે. એમા પેસતા આગલા થાભલા ૨૬⅚ ફીટ ઉંચા લીધેલા છે, અને એમની વચ્ચે હિંદુ તોરણ કરેલું છે. ૨૨ ફીટ ઉંચેથી તોરણ શરૂ થાય છે તેથી ઉંચા થાભલાનું બેડોળપણું જતું રહે છે. મહેરાબ પાસેના થાભલાને પણ તોરણ છે મસ્જીદના વાયવ્ય ખૂણામાં મલુકખાનું છે. એમા આવવાનો રસ્તો ઉત્તર તરફથી બહાર રસ્તા ઉપરથી જુદા માંડવામા થઇને છે. મલુકખાનાના થાભલા મસ્જીદના બીજા થાભલાની પેઠે મસ્જીદને માટે જ ખાસ તૈયાર કરેલા નથી, પણ કોઇ જૈન મંદિરમાથી આખાયે લીધેલા છે અને અમદાવાદ વસ્યા પહેલાના બસો ત્રણસો વર્ષ જૂના લાગે છે એમ ડૉ. બર્જેસ માને છે. મલુકખાનામા એક ઘુમટ ચોરસ પીરામીડના ઘાટનો છે એની નકશી ઉત્તમ છે. મલુકખાનાના નૈઋત્ય ખૂણામા ૭ ઇચ ઉંચા એક ઓટલા જેવું છે. એના ઉપર પથ્થર ઘસાઇ તેના પર પડેલા બે ડાઘ પરથી કહેવાય છે કે અહમદશાહ ત્યા રોજ નિમાજ પઢતા એથી એ ભાગ ઘસાયલો છે. પરંતુ અહમદશાહ જુમા મસ્જીદને બદલે ભદ્રની મસ્જીદમા નિમાજ પઢતો હોય એવો સંભવ વધારે છે.

મસ્જીદના મહેરાબ ઠીક છે. વચલો મહેરાબ સાદા આરસનો છે. મહેરાબની પાછળની ભીંતે ચોરસ ટેકા કરેલા છે મીંબર ત્રણ પગથીઆનો સાદો જ છે. સાધારણ રીતે અમદાવાદની મસ્જીદોમા ઉંચા અને નકશીવાળા મીંબરો હોય છે એવુ અહીં નથી. આ મસ્જીદના મીનારા શહેરમા ઉંચામા ઉંચા હતા અને તે ૧૮૧૯ ના ધરતીકંપમા પડી ગયા. કહે છે કે એના ઉપરથી પાવાગઢ દેખાતો. આ મીનારા હાલતા હતા અને એક હલાવતા બીજો એની મેળે હાલતો. એને મસ્જીદની ઉંચાઈ ઉપરાંત ચાર માળ હતા. મીનારાની નીચેની નકશી બીજી મસ્જીદોના જેવી ઝીણી ને ભરચક નથી તેમ તેમા બહુ ખૂણા પણ નથી. મીનારાની આસપાસની બન્ને બાજુની ભીંતમા વનસ્પતિના વિચિત્ર આકારની નકશીવાળા બે ગોખ છે. આ આખાયે ગોખ કોઈ હિંદુ મંદિરના હોય એમ જણાય છે.

પાટણ દેલવાડા વગેરે જગ્યાએ એ જ નકશી દેખાય છે. આ બન્ને ગોખના ચિત્રો આપેલા છે

જુમા મસ્જીદની બાજુનો ગોખ

(આની જોડના બીજા ગોખ માટે પૃ ૪૬૨ જુઓ)

મસ્જીદના મોટા ચોકમા વચ્ચોવચ્ચ હોજ છે ઉત્તરની પડાળીમા છથી સાત ફીટના ફ઼ના મોટા અક્ષરોથી પવિત્ર વાકયો કોરેલા છે એ પડાળીની વચ્ચે ઉત્તર તરફ મરિયામ રસ્તામા પડતો દરવાજો છે તે પ્રમાણમા નાનો છે મસ્જીદનો મુખ્ય દરવાજો પૂર્વ બાજુ અહમદશાહના રોજામા પડે છે તે પણ પ્રમાણમા નાનો છે દક્ષિણ તરફ ચાક બજારમા જે દરવાજો પડે છે તે સુદર છે એની આગળ મોટો મડપ છે એના થાભલા આબાબ હિંદુ મદિરના છે કોતરેલા થાભલા અડાલજની વાવના જેવા છે મૂર્તિઓ કાઢી નાખી છે

તેટલો ભાગ ખાલી દેખાય છે. વચ્ચેનો ઘુમટ પડી ગયો છે, પણ આસપાસના નાના ઘુમટ સ્પષ્ટ રીતે હિંદુ મંદિરમાથી ઉપાડેલા જણાય છે. દક્ષિણ પડાળીમા રસ્તા ઉપર પડતા ઝરૂખા છે. બધીયે પડાળીઓમા થઇને ૧૦૨ થાભલા છે. મસ્જીદના લિવાનની મુખ્ય કમાનના ઉંબરામા એક મોટો કાળો આરસ નાખેલો છે. એ પત્થર સોમનાથનો છે એમ મુસલમાનો કહે છે, પરંતુ ખરી રીતે એ ઉંધી મુકેલી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે.[1]

અમદાવાદની આ મુખ્ય, ભવ્ય, અને સુંદર મસ્જીદ આજે દક્ષિણ તરફના થોડા ભાગ સિવાય ગદા નાના બેડોળ મકાનોથી ઢંકાઇ ગઈ છે. શાક બજારની બાજુ સિવાય કોઇને ખબર પણ ન પડે કે શહેરની વચ્ચે આવી મોટી મસ્જીદ છે આ મસ્જીદ એક વખત ખુલ્લી હતી, અને શહેરના એક અલંકાર રૂપ હતી. આસપાસ દુકાનોથી ઘેરાયલા એક ગજાવર ચોગાનની વચ્ચે ઉંચા મીનારાવાળી આ મસ્જીદ અને એની સામેના બાદશાહ અને રાણીના હજીરાથી એ આખાયે મેદાનનો દેખાવ કેવો ભવ્ય અને સુદર લાગતો હશે! ત્યારે માણેકચોક તે ખરેખર માણેકનો જ લાગતો હશે! પરતુ હવે તો ગદવાડની વચ્ચે રહેલા રત્નોની એ સુદરતાને માત્ર કલ્પવાની જ રહી છે! જુમા મસ્જીદના તાબાની હાલ કેટલીક દુકાનો છે એનું જે ભાડુ આવે છે તે મસ્જીદના કામમા વપરાય છે.

અહમદશાહનો રોજો

જુમા મસ્જીદના પૂર્વના દ્વારમાથી બહાર નીકળતા અમદાવાદ વસાવનાર બાદશાહ અહમદશાહના રોજા આગળ અવાય છે એનું મુખ્ય દ્વાર માણેકચોકમા પૂર્વ તરફ પડે છે રોજો ૮૭⅚ ફીટના એક મોટા ચોરસ ઉપર બાધેલો છે. એ ચોરસને ચારે ખુણે ચાર ઓરડા છે વચ્ચે ૩૬ ફીટ ચોરસનો એક મોટો ઓરડો છે. એના ખુણા કમાનથી કાપી અષ્ટકોણ બનાવી એના ઉપર ઘુમટ કર્યો છે આ રચનાથી ચાર ખૂણાના ઓરડાઓની વચ્ચે ચાર ઉંડા ઓટલા પડે છે, આ ઓટલા ૩૪⅚'x૨૨' છે, અને ખૂણાના ઓરડા ૨૦⅚ ફીટ ચોરસ છે. વાયવ્ય ખૂણાના ઓરડામા એક મહેરાબ કરીને મસ્જીદ બનાવેલી છે

[1] આર્કીઓલોજીકલ સર્વે—અમદાવાદ ભા ૧ પૃ ૩૫ અને અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૨૭૧

ઉત્તર તરફના ઓટલાની સામે મુખ્ય દ્વાર છે. એક ખુણે અગાશી ઉપર ચઢવાની ગોળ સીડી છે.

વચલા ખંડમાં વચ્ચે અહમદશાહ બાદશાહની આરસની કબર છે. એની આજુબાજુ એના પુત્ર મુહમ્મદશાહની અને પૌત્ર કુતુબુદ્દીન અહમદશાહની કબરો છે. પશ્ચિમ તરફના ઓટલા ઉપર કોઇ કાસેશહીદની કબર છે એમ કહેવાય છે પણ ખરી રીતે એ અહમદશાહના એક પૌત્રની છે, અને પૂર્વના ઓટલા ઉપર સુલતાન અહમદ ત્રીજાની કબર છે એમ જે મનાય છે તે મહમૂદ બેગડાના પુત્ર અહમદખાની છે, એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે. અહમદશાહ ત્રીજાને આ રોજામા જ દફન કર્યાનો ઉલ્લેખ તાવારીખોમા આવે છે એ ભૂલવાનુ નથી. રોજો અહમદશાહે પોતે બંધાવેલો, પરંતુ એમા લેખ છે એની અંદર ચીમનના પુત્ર નવખા ફરહત ઉલમુલ્કે (કારંજની દક્ષિણ તરફની મસ્જીદવાળા) હી. સ. ૯૪૪ (ઇ. સ ૧૫૩૭–૮) મા મરામત કરી એમ લખ્યુ છે. વર્ણના શબ્દો કવિ મહયાએ બનાવેલા છે અને લેખ અહમદ બ્જુએ કોતર્યો છે એમ લખ્યું છે

આ રોજાનો ભવ્ય દરવાજો પૂર્વ તરફ પડે છે, એના ઉપર ચાર વખત નોબત વાગે છે. રોજાની દક્ષિણે એક વંડામાં લંગરખાનું છે.[1] ત્યા ગરીબોને રોજ ખીચડી વહેંચાય છે. એનું ખર્ચ સરકારી તીજોરીમાથી મળે છે. આગણામા ઘણી દરગાહો અને કબરો છે, એમાની એક પીર અબદુલ્લા સાહેબની અને એક જનરલ વેલેન્ટાઇનના કેટલાક છોકરાની છે.

રાણીનો હજીરો

અમદાવાદની વચ્ચે, માણેકચોકમા અમદાવાદના સ્થાપત્યમા માણેક કહી શકાય એવો આ અમદાવાદના સ્થાપનારની રાણીઓનો રોજો છુપાઈ રહ્યો છે, શહેરમા એ રાણીના હજીરાના નામથી ઓળખાય છે. માણેકચોક

[1] આ લંગરખાનામા હાજરી–ખાવાનું–અપાય છે તેથી આ રોજાને હજીરો કહેતા હશે, અને એ ઉપરથી અમદાવાદમા રોજાઓને હજીરો કહેવાનો ચાલ પડયો હશે એમ ડૉ. બર્જેસ લખે છે પરંતુ હજીરો શબ્દ અરબી 'હજીરહ' ઉપરથી નીકળ્યો છે, અને એનો અર્થ કબરસ્તાનનો વંડો, અગર કબર ઉપરનો ઘુમટ એવો થાય છે. (જુઓ શીરશીકૃત ગુજરાતી–ફારસી–અરબી કોષ)

એક ધૂળવાળા રસ્તાને બદલે ખરેખરો ચોક-ચોગાન હશે ત્યારે આ રો હાલની પેઠે ગંદાં ઘરોથી ઢંકાયેલો નહિ પણ ખુલ્લો શોભતો હશે. ,મદશાહના રોજાની સામે એક ભવ્ય દરવાજામાંથી હજીરામાં જવાય છે. .જો જોતાં જ રોજાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. દરવાજા ઉપર નોબત વગાડ- ા બેસી શકે એવી ગોઠવણ બન્ને બાજુ કરેલી છે. દરવાજાની અંદર દાખલ ં એક ઉંચા વિશાળ ઓટલા ઉપર લાલ પત્થરનો અસાધારણ કોતરણી- ા હજીરો આવેલો છે. આ હજીરાને બીજા રોજાઓની પેઠે ઉપર ઘુમટ ો. બાંધણીમાં એક દરગાહ તરીકે અમદાવાદના બીજા રોજાઓ કરતાં આ ળ જુદો જ પડે છે. પગથીઆં ચઢીને અંદર જતા વિશાળ ચોકમાં સુંદર રો આવેલી છે.

આ કબરો કોની હશે એ માટે મતભેદ છે. અહમદશાહની રાણીઓની ા કબરો હશે એમ આજ સુધી મનાતું આવ્યું છે. આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના મક ડૉ. બર્જેસ લખે છે કે વચ્ચેની મુખ્ય કબર ધોળા આરસની છે તે લતાન મહમૂદ બેગડાની મા મુગલાઈ બીબીની છે. એ કબરની આસપાસ રસીમા એ લેખ છે. પરંતુ આ વિગત એમણે એવી રીતે લખેલી છે કે એ નુમાન એમણે ફારસી લેખથી કે કોઇ બીજી રીતે કર્યું તે ચોક્કસ થઇ કતું નથી. કબરની આસપાસ ઘણુંખરૂં કુરાને શરીફનાં વાક્યો લખેલાં ાય છે એટલે એ લેખમા એવાં વાક્યો છે કે નામ છે તે નક્કી થતું નથી. . બર્જેસ આગળ લખે છે કે મુગલાઇ બીબીની પાસે એની બહેન અને ાહઆલમ સાહેબની સ્ત્રી મુરકી બીબીની કબર છે. જો ડૉ. બર્જેસે આ કીકત પ્રસ્તુત લેખ ઉપરથી લખી હોય તો શંકાને સ્થાન નથી. પરંતુ તેમ હોય તો આ કબરો કોઈ બીજી જ રાણીઓની હોવાનો સંભવ વધારે છે. ીરાતે અહમદીમાં[1] લખેલું છે કે મુરકી બીબીની કબર જમાલપુર દરવાજા હાર એના પુત્ર શાહ ભીકનની કબરની સાથે છે. એટલું ધ્યાન રાખવાનું છે મીરાતે અહમદીના કર્તાએ પોતાના સમયની અને તે સમયનાં ઉભેલાં મકા- ાની જે હકીકત લખેલી છે તે ઘણેભાગે સત્ય છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે.

[1] જુઓ મીરાતે અહમદી ગુ. ભા. ભા. ૨. ઓલીયા પ્રકરણમાં શાહ ભીકનનું વૃત્તાન્ત.

એટલે મુરકી બીબીની કબર ડૉ. બર્જેસ કહે છે તેમ રાણીના હજીરામા હોવાનો સંભવ નથી. મુગલાઇ બીબી સુલતાન મુહમ્મદશાહની સ્ત્રી અને મહમૂદ બેગડાની મા એટલે એની કબર માણેકચોકમા હોવાનો સંભવ ખરો. પરંતુ તે પણ આ રોજામા મુખ્ય કબર તરીકે વચ્ચે ન હોય. વચ્ચેની કબરો તો અહમદશાહની બેગમોની જ હોવી જોઇએ. પોતાના રોજાની સામે પોતાની જ સ્ત્રીઓ માટે અહમદશાહે આ રોજો કરાવેલો સંભવે, અને એમા એની માનીતી સ્ત્રીની કબર જ મુખ્ય હોય. પછી ગમે તો આસપાસ રાજકુટુંબની કોઈ પણ સ્ત્રીની કબર હોઈ શકે.[1]

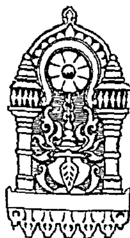
હજીરો બહારથી કુલ ૧૨૧½ ફીટ ચોરસ છે. અંદર ૯'-૮" પહોળી પડાળી છે અને એમા થાભલા છે પડાળી સુદ્ધા અંદરનું ચોરસ કુલ ૯૮ ફીટ છે અને પડાળી બાદ કરતા ચોક ૭૯ ફીટનું ચોરસ છે. બહારની પડાળીમાથી અંદર આવવાના દ્વારની આગળ ચારે બાજુએ આગળ પડતો ઓટલો કરેલો છે એ ઓટલાને ગણત્રીમા લઇએ તો પહોળાઈ ૧૩૭½ ફીટની થાય છે

આ હજીરાની ખાસ ખુબી એની જાળીઓમા રહેલી છે. એમાની જુદી જુદી આકૃતિઓ નીરાળી કરી આપીએ તો એક આલબમ ભરાય છેડા ઉપર આખા દરવાજામા જાળી કરેલી છે અને તે સાધારણ જાળીઓની પેઠે આરપાર કોતરેલી નથી (blind doors.) આખો યે દરવાજો માત્ર દેખાવનો છે અને કોતરણીથી ભરેલો છે. આ જાતનું દ્વાર અગર જાળી એ આ રોજાની નવીનતા છે. આ રોજામા હિંદુ થાભલા ઉપરથી સાદા મુસલમાન થાભલા થવા માડયા હોય એમ જણાય છે

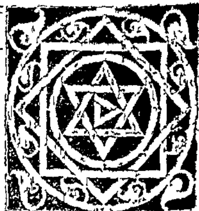
[1] ડૉ. બર્જેસ આ હજીરાને અહમદશાહે બધાવ્યો છે એમ માને છે છતા વચ્ચે ધોળા આરસની મુખ્ય કબર તે અહમદશાના પુત્ર મુહમ્મદશાહની સ્ત્રી—જે મુહમ્મદશાહના મરણ પછી શાહઆલમ સાહેબ સાથે ફરી પરણી હતી તેની કબર શી રીતે હોઇ શકે? ડૉ. બર્જેસે એમ કહેવા માટે વધારે કારણ આપ્યુ હોત તો ઠીક હતુ. કબરની આસપાસના લેખથી મુગલાઈ બીબીની કબર હોય એમ ચોખ્ખુ થતુ નથી. હુ આ લખતી વખતે એ લેખ જોવડાવી શક્યો નથી. જો ડૉ. બર્જેસની વાત ખરી હોય તો આ હજીરો મહમૂદ બેગડાએ અગર બહુ તો મુહમ્મદશાહે બાધ્યો હોય પણ જો અહમદશાહે બાન્ધ્યો હોય તો તો મુગલાઇ બીબી મરણ પામતા સુધી મુખ્ય વચલી કબરની જગ્યા ખાલી જ હોય. પણ એમ બનવુ શક્ય નથી. રોજો અહમદશાહે જ બાધ્યો છે એમ વધારે સભવે છે.

વચ્ચેની ધોળા આરસની કબર સુંદર કોતરણીથી ભરેલી છે. પાસેની ડૉ. બર્જેસના મત પ્રમાણે મુરકી બીબીની કબર કાળા આરસની છે. એના ઉપર છીપનું સુંદર જડીત કામ હતું. આ બન્ને કબરોની કારીગીરી અસાધારણ બારીક અને સુંદર છે.

આ હજીરાનું આંગણું હલકી ઝુંપડી જેવી દુકાનોથી આજે વીંટાયલું છે. દક્ષિણે એક ઓટલા ઉપર સારી કોતરણીવાળી આરસની ત્રણ કબરો છે. પણ તે કોની છે તે જણાતું નથી.

પ્રકરણ ચાલીસમું

જોવા લાયક સ્થળો

(પંદરમી સદીની વચલી વીશી)

(ઇ સ ૧૪૪૦ થી ૧૪૬૦)

કુતુબુદ્દીનશાહની મસ્જીદ

હિલ્હી ચકલામા આ મોટી મસ્જીદ આવેલી છે તે સુલતાન કુતુબુદ્દીને એના બાપ મુહમ્મદશાહની હયાતીમા બધાવી છે એના વચલા મહેરાબ ઉપર લેખ છે એમા મુહમ્મદશાહના સમયમા હી સ ૮૫૩ (અક્ટોબર ૧૪૪૯) તા ૬ રમજાનને દીવસે હમાનુ સુલતાનીના પુત્ર નીઝામે બાંધી એમ લખેલુ છે એટલે રાજપુરની મસ્જીદની પેરે આ મસ્જીદ પણ સુલતાન કુતુબુદ્દીને બીજાને માટે બધાવેલી છે. મસ્જીદની જોડેના રોજામા કોની કબરો છે એ પણ જણાયુ નથી ગઈ સદીમા એમા રૂની ગાસડીઓ ભરાતી અને અંદર લોક રહેતા એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના રીપોર્ટ લખે છે ઇ સ, ૧૮૫૧ મા રા મગનલાલ લખે છે કે મસ્જીદ નીચાણમા પડી ગઇ છે અને એમા અધારૂ ઘણુ હોવાથી ચામાચીડીઆ બહુ થયા છે. ઇ સ ૧૮૨૪ ના સર્વે વખતે મસ્જીદની પાછલો ઘણો ભાગ એના તાબામા હતો એ વખતે ૬૨૮૩ ચો વા જમીન હતી તે ૧૮૬૩-૬૪ ની સર્વે વખતે ૪૫૧૪ ચો વા થઇ ગઇ હતી

આ મસ્જીદની બાંધણી સારગપુર ચકલાવાળી મસ્જીદને ઘણી મળતી આવે છે મ્હોરામા પાચ કમાનો છે આખીયે બાંધણી જાડી છે મીનારા અનેક ખૂણાવાળા ચોખ્ખા હિંદુ ઘાટના છે ગોખની નકશી ઠીક છે અંદરના થાભલા સાદા છે, પણ વચલા મડપમા આઠ થાભલા આઠ ખૂણાવાળા છે. મસ્જીદ અંદરથી ૧૪૯ ફીટ લાંબી અને ૧૭ ફીટ પહોળી છે. વચલો ઘુમટ રીત પ્રમાણે ઉંચો છે

મલીકશાબાંનો રોજો અને મસ્જીદ

પૂર્વ શહેરથી સવાબે માઈલ દૂર, સરસપુરની પાછળ અગ્નિખૂણા તરફ રખિયાલ ગામની હદમાં મલીકશાબાનો રોજો આવેલો છે. રોજો અમદાવાદના જાળીઓવાળા ચોરસ સામાન્ય રોજાઓ જેવો છે પણ જરા મોટો છે અને જાળીઓ ઉત્તમ છે. એ ૮૩½ ફીટના ચોરસ ઉપર બાંધેલો છે. અંદરનું ચોરસ ૪૩½ અને ૩૫ ફીટ છે. પશ્ચિમ બાજુ ત્રણ મહેરાબ કરીને મસ્જીદ કરેલી છે. રોજાની ભીંત ઉપર મોટો લેખ છે; એમાં રોજો બાગ વગેરે કરવા મલીકશાબાંને આપેલી જમીનની સનંદ છે. એમા સુલતાન કુતુબુદ્દીનનું નામ અહમદશાહ સ્પષ્ટ રીતે લખેલું છે. લેખની તા. ૨ જી જમાદુલ અવલ હી. સ. ૮૫૬ છે. ૭ હળ જેટલી (૭ હળ ખેડે તેટલી) જમીન મલીકને બાગ વગેરે બનાવવા આપેલી છે. રોજાની બહાર વાવ છે તે પડીને પુરાઈ ગઇ હતી. ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં એને ફરી સમરાવેલી પણ હાલ પાછી તુટી ગઇ છે. બાજુમાં મલીકશાબાંનું મોટું તળાવ છે. બાગે શાબા અહીં જ હતો. પણ તેની હાલ કશી નિશાની નથી.

આ મલીકશાબાંએ ઉપરના લેખની તારીખે જ ભદ્રની પાસે કારંજમા મસ્જીદ બંધાવી છે. કારણ એના લેખની તારીખ ઉપર પ્રમાણે જ છે. એને હજુરી શાહની મસ્જીદ પણ કહે છે. સલાપોસ રોડમાં પેસતાં ડાબે હાથે તુરત આ મસ્જીદ આવે છે. મસ્જીદની બાંધણી ખાસ જૂદી છે અને હિંદુ મંડપને જ મસ્જીદમાં ફેરવી નાખ્યો હોય એવી બાંધણી દેખાય છે. એની લંબાઇ ૫૪ ફીટ છે. પહોળાઇ અગર ઉંડાઇ વચ્ચેથી ૪૦ ફીટ અને છેડા ઉપર બન્ને બાજુ ૨૬½ ફીટ છે. થાંભલા અને બીજું કામ ઠીક સારું છે. મીનારા નથી.

કાંકરિયા તળાવ

આ તળાવ બંધાયું ત્યારથી ગઇ સદીના અંત સુધી અમદાવાદનું રમણીય સ્થાન હતું અને આજે પણ છે, પરંતુ હાલ લોક ત્યાં બહુ જતા નથી. આ તળાવ સુલતાન કુતુબુદ્દીને બંધાવ્યું તેથી એને હોજે કુતુબ કહે છે. ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં આ તળાવનો ભભકો કેવો હશે એ તો કલ્પી શકાય એટલું પણ તેમાંનું હાલ કાંઈ રહ્યું નથી. શાહીબાગ પહેલાં એ બાદશાહી નિવાસનું ખાસ સ્થળ હતું. જહાંગીરના આત્મ ચરિત્ર પરથી માલુમ પડે છે કે

કાકરિયાની આસપાસ ચાર બાજુ મકાનો-મહેલો, બગીચા વગેરે હશે. મોટું બાંધેલું તળાવ, વચ્ચે બાગ અને સુંદર મકાન, એમા જવાનો પૂલ, તળાવની સુંદર ગરણી વગેરે રચના જોઈ પરદેશી મુસાફરો તો તટાક થઈ જતા જહાંગીર જેવા હિંદના સમ્રાટને પણ આ તળાવ જોઇ બહુ આનંદ થયો હતો તળાવની રચના પોતાને બહુ ગમી એમ એ શોખીન બાદશાહ જાતે લખે છે પરંતુ ગૂજરાતમા એના તળાવ આના પહેલા ચારસો વર્ષથી થતા હતા હાલ હિંદુસ્તાનના સર્વથી મોટા બાંધેલા તળાવોમા કાકરીયાની ગણત્રી થાય છે એમ યૂરોપિયન લેખકો કહે છે ઈ સ ૧૬૨૩ મા ડીલા વાલે (Della Valle) લખે છે કે આ તળાવ જગતનું એક સુંદર દશ્ય છે. 'one of the most remarkable places in the world' ઈ સ. ૧૬૩૮ મા મુસાફર મેન્ડેલ્સ્લોએ એનું વર્ણન શાહીબાગ સાથે મેળવી દઈને ગોટાળો કર્યો છે ઈ સ ૧૬૬૬ મા થેવેનોએ પણ બરોબર વર્ણન કરીને એની તારીફ કરેલી છે ઇ સ ૧૭૮૧ મા જેમ્સ ફોર્બ્સે કાંકરિયું જોયુ ત્યારે એ ઉજ્જડ થઇ ગયુ હતુ અને નગીનાવાડી વેરાન હતી પુલ તુટી ગયો હતો આ સ્થિતિ મરેઠા સમયના પહેલા ભાગમા હતી પણ પાછળથી ગાયકવાડના વહીવટમા મરામત થઇ હતી આ પહેલા જહાંગીરના સમયમા સફીખાએ એક વખત મરામત કરાવી હતી એ પછી છેવટની મરામત ગઇ સદીના ઉત્તરાર્ધમા કલેક્ટર મી બોરેડેલે કરી હતી નગીનાવાડીનુ હાલનું લમચોરસ મકાન એમનું બંધાવેલુ છે બાદશાહી સમયમા આ તળાવમા અંદર તેમજ આસપાસ રોશની કરી આતશબાજી ઘણી વાર કરેલી હશે જહાંગીરે એવી રોશની કરાવી હતી એમ એ પોતે લખે છે બીજા ચોક્કસ ઉલ્લેખ મળતા નથી પણ બાદશાહી સમયમા એવુ વારંવાર થતું હશે ગઇ સદીમા રૂશીઆના ના ઝાર આવ્યા ત્યારે પણ રોશની કરી હતી[1]

[1] ગઈ સદીના અંતમા ઝાર આવ્યા ત્યારે રોશની કરેલી તેનુ ચિત્ર એમની મુસાફરોના હેવાલના ગ્રંથમા છે એ પછી ચાર વર્ષે કચ્છના રાવને દીવાન મોતીલાલ લાલભાઈએ પોતાની પુત્રી (લેખકની મા)ના લગ્નપ્રસંગે નોતર્યા હતા ત્યારે કાકરીઆની આસપાસ રોશની કરી અંદર પણ દીવા તરતા મુકયા હતા, અને મજલિસ કરી હતી એ પછી કાકરિયુ રોશનીથી શણગારાયુ હોય એમ જાણવામા નથી

કાંકરિયું સુલતાન કુતુબુદ્દીનને ઈ. સ ૧૪૫૧ મા એના પિતાની હયાતીમા બંધાવ્યુ. એને ૧૯૦ ફીટ લાબી એવી ૩૪ એક સરખી બાજુઓ છે. ઘેરાવો ૨૧૫૩ વાર એટલે સવા માઇલનો છે. વ્યાસ ૬૮૩ વારનો છે; એટલે ક્ષેત્રફળ ૭૬ એકર થાય છે. આ તળાવ જૂનું કર્ણસાગર છે એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. કાકરિયુ નામ પડવા માટે એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ સાહેબ એને ખોદાતી વખતે જોવા આવ્યા ત્યારે એમના પગમા કાકરી વાગવાથી એ નામ પડ્યુ તળાવનુ ગરનાળુ અને ગરણી ઉત્તમ કારીગીરીના નમુના છે. કિનારા ઉપર બાર થાભલાના મંડપો બેઠક માટે બાધેલા છે. ગરનાળા અને ગરણીને માટે ડૉ. બર્જેસ અને ફરગ્યુસન લખે છે કે આના કવળ જરૂરીઆત અને મજબુતાઈ માટેના કામમા પણ નકશી કરીને એને સુદર બનાવ્યુ એ અમદાવાદના લોકોમા કલાનો રસ કેટલો જામેલો હશે અને શોખ કેટલો હશે એ સિદ્ધ કરે છે. એમના જ શબ્દોમા આ વાત જોઇએ ફરગ્યુસન લખે છે કે:—

"Another object of architectural beauty at Ahmedabad is found in the inflow and outflow sluices of the great tanks which abound everywhere around the City. આ પછીનો ઉતારો પ્રકરણ ૨૪ માની નોધ ૩ જીમા આપ્યો છે (Hist Ind. Eastern Arch II 241.)

ડૉ બર્જેસ લખે છે કે.—

"In almost any other Country, and with other nationalities, a sluice would be considered so distinctly a piece of engineering masonry, that the builder would scarcely dream of making it a pleasing architectural feature. Yet here it is done X X" (આર્કીઓલોજીકલ સર્વે—અમદાવાદ. I)

જહાંગીર લખે છે કે—

"Certainly it is a place exceedingly enjoyable and pleasant Its style pleased me." (તુઝકે જહાંગીરી)

આ જગ્યાએ ઘટામંડળના મહેલને નામે ઓળખાતા મહેલનો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે આજ સુધી લગભગ બધા લેખકો આ મહેલને કાકરિયાની વચ્ચેનો મહેલ ધારે છે. આ ભ્રમ શાથી ઉત્પન્ન થયો છે તે સમજાતુ નથી. મીરાતે સિકંદરીમા લખેલુ છે કે કુતુબુદ્દીને કાકરિયુ તળાવ, નગીના બાગ, અને ઘટામડળના મહેલ બંધાવ્યા નગીનાબાગ પણ તળાવની અંદર

બાંધ્યો કે બાજુમા તે એ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ નથી થતું પાણીના મુબારકના ઉલ્લેખથી નગીના બાગ અગરના બગીચાને કહેતા હતો એમ સ્પષ્ટ થાય છે પરંતુ એની ગાદરનો મહેલ તે તો ધગામડળનો મહેલ નહિ એ સ્પષ્ટ છે એ મહેલ બાદશાહને હમેશ રહેવાનું સ્થળ હતું કેટલીક જગ્યાએ એનો મહેલ નહિ પણ મહેલો અગર મહેલાત સમૂહ તરીકેનો ઉલ્લેખ છે મીરાતે અહમદીમા એના ઉલ્લેખ વારવાર આવે છે એમા એ મહેલ કાંકરિયાની પાસે હતા એમ સ્પષ્ટ લખેલુ છે[1] કાંકરિયાની મધ્યમા ઘટામડળના મહેલ હતા એવુ એ ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાતુ નથી ધગામડળ નામ માટે પણ સમજ નહે છે સિકદરીમા એ નામ અનેકવાર જુદી જુદી રીતે લખ્યુ છે સર ક્લાઇવ બેલીએ અહમદી ઉપરથી ઘટામડળ નામ ત જૂમામા લીધુ કે અહમદીમા પણ ધગ મડળ નામ કઈ રીતે આવ્યુ તે સમજાતુ નથી એમા ઘણી જગ્યાએ ખામ-રેલના મહેલ એમ લખ્યુ છે સિકદરીમા ખામમેન અને કહમપ્રોન એમ લખ્યુ છે એ નામ ખરુ લાગે છે સુધખામદોન ગામની જમીનમા મહેલ બાધ્યા હતા એથી એ ખામદોલના મહેલ કહેવાતા ધગમડોન નામ એનો અપભ્રશ હશે અને એના ઉપરથી ધગામડળ નામ પડ્યુ હોય અગર તો એને સસ્કૃત રૂપ આપી નામ પાડયુ હોય સિકદરી લખાઈ ત્યારે સત્તરમી સદીની શરૂઆતમા આ મહેલો પડી ગયા હતા એમ એનો કર્તા લખે છે[2]

સારંગપુરની મસ્જીદ

સારગપુર ચકલામા આ એક મોટી મસ્જીદ છે આપણે નગરરચનાના પ્રકરણમા માણેકચોકથી સારગપુર જતો જે સીધો પ્રાચીન રસ્તો કલ્પ્યો છે તેના ઉપર ઉત્તરે આ મસ્જીદ આવે આ મસ્જીદ કોણે ક્યારે બાધી તે જણાયુ નથી ડૉ બર્જેસ એમ માને છે કે મલીકસારગે સુલતાન મુઝફ્ફર બીજાના સમયમા એ અમદાવાદનો સુબો હતો ત્યારે એને બાધી હશે જો કે એના વર્ણનમા

[1] જુઓ બેલી પૃ ૧૪૭, ૨૦૨ અને ૪૫૧ એમા ધટામડળના મહેલો અગર મકાનો એમ લખ્યુ છે અને એ કાકરિયાની પાસે હતા એમ સ્પષ્ટ લખે છે વચ્ચેનુ મકાન ઉનાળામા મહેલગાહ માટે કે મજલિસ માટે જ હશે. [2] અમદાવાદમા કોઇ દેવુ કરે તો 'કાકરિયુ કર્યું' એમ કહેવાય છે એ કહેવત શાથી પડી એ જાણવા જેવુ હશે

ડૉ. બર્જેસ ૨૫૯ લખે છે કે મસ્જીદ બહુ ભારે બાંધણીની છે. સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં મસ્જીદની બાંધણી કોમળ બની ગઈ હતી તે રાણી સીપ્રીના દાખલા ઉપરથી જણાશે. પરંતુ આ મસ્જીદમાં તો મહમૂદ બેગડાના પાછલા સમયમાં બંધાયલી અચુતકુકી વગેરે મસ્જીદો જેટલી પણ કોમળતા નથી. તેથી ઉલટું આમાં દીલ્હી ચકલે આવેલી સુલતાન કુતુબુદ્દીનની મસ્જીદ જેવી બાંધણી ચોકખી દેખાઈ આવે છે; અને જો કે આ મસ્જીદ રાજપુર હાલતા તોડાની મસ્જીદ જેટલી સુંદર નથી, પણ એનો કેટલોક ભાગ એના જેવો છે. રાજપુર મસ્જીદના મીનારાના ગોખની નકશી પણ કુતુબુદ્દીનની મસ્જીદના તથા રાજપુર અને જુમા મસ્જીદના બે હિંદુ ગોખના છોડની આકૃતિઓને મળતી આવે છે. એટલે આ મસ્જીદ સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયમાં બંધાઈ હોય એમ મારૂં તો માનવું છે. એમ હોય તો મલીકસારંગની આ મસ્જીદ કહેવાય નહિ. લોકમા આ મસ્જીદ રાણીબીબીની કહેવાય છે એમ ડૉ. બર્જેસ પોતે લખે છે, એ રાણીબીબીને ડૉ. બર્જેસ મલીકસારંગની સ્ત્રી ધારે છે પરંતુ તેમ માનવાને કાંઇ આધાર નથી. એથી ઉલટું સુલતાન કુતુબુદ્દીનના જનાનાની કોઇ માનીતી સ્ત્રીએ મસ્જીદ બંધાવી હોય એમ બને મસ્જીદમા લેખ નથી એ દીલગીરીની વાત છે.

મસ્જીદની અંદરથી લંબાઈ ૧૪૭⅔ ફીટ અને પહોળાઈ ૩૬⅔ ફીટ છે. અંદર બાંધણી હિંદુ રીત પ્રમાણે મંડપોની છે. બહાર મ્હોરો પાચ કમાનોનો બનેલો છે. બીજી મસ્જીદોની પેઠે આને જુદી બાંધણીની પાખો નથી. વચલી કમાન મોટી ને વધારે સુંદર છે. મીનારા મોટા ભારે હિંદુ આકારના છે અને રાજપુર મસ્જીદને બરોબર મળતા છે એમ ડૉ. બર્જેસ લખે છે. દક્ષિણ મીનારો ગઈ સદીના મધ્યમા ઉતરાવી નાખેલો. ઉત્તર મીનાર આર્કીઓલોજીકલ સર્વે વખતે હતો અને એને પબ્લીક વર્ક્સખાતાએ ઉતરાવ્યો. એનું ચિત્ર સર્વે રીપોર્ટમાં આપેલું છે. મસ્જીદના મીનારાના ગોખ, ઉપર લખ્યુ તેમ, જૂની ઢબના છે પણ મનોહર છે. આગલી ભીંતમા કોતરેલી જાળીઓ છે તે પણ જૂની ઢબ મુજબ છે. પાછલી મસ્જીદોમા આવી જાતની વીગત નથી દેખાતી.

મસ્જીદનો રોજો ૭૪⅔ ફુટના ચોરસમા બનાવેલો છે. એમા થાભલાની એકબીજાની અંદર ત્રણ ચોરસ હારો છે. રાણી સીપ્રીના રોજાની પેઠે આના ખૂણાઓ ઉપર ભીંત કરેલી છે. અંદરની જાળીઓ જતી રહેલી છે. એકંદરે

આ રોજો અખિશદ્ધ દશામાં હશે ત્યારે શહેરના સારામા સારા રોજાઓમાં ગણાતો હશે એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે.

રાજપુર બીબીજીની મસ્જીદ

(હાલતા મીનારાની મસ્જીદ)

ગોમતીપુરના અગ્નિ ખૂણામા, રાજપુરહીરપુરની હદમા અમદાવાદના સર્વથી સુંદર મસ્જીદોમા ગણી શકાય એવી આ મસ્જીદ આવેલી છે. લોકમા એ હાલતા તોડાની કે હાલતા મીનારાની મસ્જીદ કે રાજપુર મસ્જીદ તરીકે ઓળખાય છે. આ મસ્જીદની નોધ હોપ અને ફરગ્યુસને લીધી નથી; તેમ જ અમદાવાદ ગેઝેટીઅરે પણ કાઇ લખ્યું નથી આ મસ્જીદ બહુ સારી હાલતમા રહેલી છે એનો દેખાવ ભવ્ય અને સુંદર છે, મસ્જીદમા લેખ છે. એ ઉપરથી સુલતાન કુતુબુદ્દીને ઇ સ. ૧૪૫૪ મા સૈયદ ખુન્દમીર બીન સૈયદ બડા બીન સૈયદ યાકુબની મા બીબીજી માટે બંધાવી એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમા લખ્યુ છે. પાસેના રોજામા પણ બીબીજીની કબરો છે એમ એ માને છે. એમા ખરી હકીકત આ પ્રમાણે છે —

સૈયદ ખુન્દમીર તે સૈયદ બડાના પુત્ર થાય અને સૈયદ યાકુબના પૌત્ર થાય એમના વડવા ઇરાનથી પાટણ અને ત્યાથી અમદાવાદ આવેલા. ઉરેજી સૈયદોમા એમનું નામ બહુ મોટુ છે સૈયદ ખુન્દમીર બાળક હતા ત્યારે એમના પિતા ગુજરી ગયા એમના માતા સરકારી હતા બાળકને ઉછેરતી વખતે એ રોજ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે કે જો આ બાળક મોટો ભક્ત થાય તો જ જીવાડજે, નહિ તો નહિ. અગીઆર વર્ષની ઉમરે સૈયદ ખુન્દમીર ગાદીએ આવ્યા. એમણે વટવાના સૈયદ કુતુબે આલમ સાહેબ અને સૈયદ અબદુલફતાહ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, અને એમના સમયમા નામાંકિત થયા કુતુબુદ્દીનના વઝીર મલીકશાબા એમના ઉપર બહુ ભક્તિ રાખતા એમના મા બીબીજી પણ ભક્ત હતા મલીકને રાજકાજનો ભાર હોવાથી પોતાના પુત્ર (કે જમાઈ) મલીક ખુશબાશને સૈયદની ખરદાશ કરવાને કહ્યુ. સૈયદના મા બીબીજીએ એક વાર મલીકશાબા પાસે દરગાહ અને મસ્જીદ માટે જગ્યા માગવાનુ પોતાના પુત્રને કહ્યુ. એ ઉપરથી પોતાના બાગ પાસે જ પોતાને માટે તૈયાર કરેલી દરગાહ અને મસ્જીદ સૈયદને આપવાનું મલીક ખુશબાશે કહ્યુ એ ઉપરથી બીબીજીએ એ દરગાહ જોઇ ત્યાથી એક ફુલ સુધી કહ્યુ કે આપણા બેમાથી જે પહેલ

ગુજરી જાય તે અહીં દટાય. છેવટે મલીક ખુશબાશ પહેલા ગુજરી ગયા અને તે એ દરગાહમા દટાયા. બીબીજી અને સૈયદ ખુન્દમીર અસારવા પાસે બીબીપુરમા રહેતા હતા તે ત્યા જ દફન થયાં છે. સૈયદ ખુન્દમીર હી. સં. ૮૭૪ ના રબીઉસ્સાની માસની ૧૦ મીએ ગુજરી ગયા. અસારવા પાસે હાલ બીબીજીના કબરસ્તાનમા એમની અને બીબીજીની કબરો છે. બીબીપુર પણ બીબીજીએ વસાવેલું. ઉપરના કારણથી કુતુબુદ્દીનના સમયમા મલીકશાબાએ સૈયદ ખુન્દમીરના મા બીબીજી માટે આ મસ્જીદ બંધાવી તેથી એ બીબીજીની મસ્જીદ કહેવાય છે. કુતુબુદ્દીને નાણુ આપ્યા હશે એટલે લેખમા એનુ નામ મલીકશાબા કે ખુશબાશને બદલે લખ્યું હશે. પરંતુ મસ્જીદ સામેની દરગાહમા બીબીજીની કબર હશે એમ ડૉ. બર્જેસ માને છે તેને આધાર નથી. ઉપરનું વર્ણન અહમદીમા ઓલીઆઓના વર્ણનમા આપેલુ છે અને તપાસ કરતા એ જ ખરૂ લાગ્યું છે. મગનલાલ વખતચંદ આ મસ્જીદને સુલતાન અહમદે (અહમદ પહેલાનો પૌત્ર એટલે કુતુબશાહ) પોતાની પુત્રી મખદૂમે જહાની માટે બંધાવી એમ લખ્યું છે, પણ તે ખરૂ નથી.

આ મસ્જીદ શહેર બહાર ખૂણે આવેલી હોવાથી હોય અને ફરગ્યુસનના વર્ણનમા રહી ગઈ છે. શહેરની સુદર મસ્જીદોમા એની ગણત્રી કરી શકાય. એનુ માપ ૧૫૦ × ૫૩½ ફીટ છે. દેખાવ ભવ્ય છે. મીનારા સુદર છે અને ઉપરથી હલાવતા આજે પણ હાલે છે. દક્ષિણનો મીનારો ગઈ સદીમા વીજળી પડવાથી તુટી ગયો છે. એ આખો હતો ત્યારે એક હલાવતા બીજો એની મેળે હાલતો. એનો મ્હોરો સુંદર છે. આસપાસની પાંખો નાની કમાનો સાથે આગળ હિંદુ કઠેરો કરીને કરેલો છે. મીયાખા ચીશ્તીની મસ્જીદમા આની નકલ છે. કુતુબુદ્દીનના સમયની મસ્જીદોમા આ સર્વથી સુદર છે. મસ્જીદ બાદશાહના નામથી બંધાઇ હોવાથી એમા મલુકખાનું પણ છે. સામેના રોજામા વચ્ચેની કબર મલીકશાબાના સગાની કે ખુશબાશની હોવી જોઇએ. બાજુમા એક આરસની મોટી કબર છે એના ઉપર 'ધુલ કદહમા મરણ પામ્યા' એવુ લખ્યુ છે (Decease Dhu'l qa'dah). આ અને વર્ષ હી. સં. ૮૬૧ એટલા ઉપરથી જણાય છે કે સૈયદ ખુન્દમીર કરતા ઘણા વખત અગાઉથી રોજામા કબરો થઇ છે. મસ્જીદ તાબાની કુલ જમીન ૫૫૦૦ વાર છે. આર્કીઓલૉજીકલ સર્વેના લેખક લખે છે કે ઇ. સ. ૧૮૬૭ ના સરકારી હુકમમા આવી સુદર મસ્જીદની આસપાસની જમીન

જાહેર જાજરૂના ઉપયોગમા વાપરવી એમ લખેલું છે એ યૂરોપમાં તો કોઈ માને જ નહિ. મરજીદને એક ૩૬ એકરનું ખેતર પણ છે.

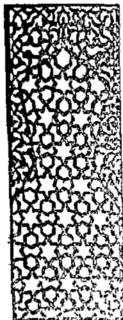
સરખેજ

સરખેજનું બરોબર વર્ણન કરીએ તો બહુ લંબાણ થાય. એટલે અહીં તેનું ટુંકાણમાં જ વર્ણન કરવું પડશે. સરખેજનું મૂળ નામ શ્રીક્ષેત્ર છે. સાભ્રમતી માહાત્મ્યમા એનો ઉલ્લેખ છે. એ ગામની પાસે શેખ અહમદ ખટ્ટગંજ બક્ષે મુકામ રાખ્યો. એમનો મકબરો ત્યાં થયો એટલે ત્યા જે વસ્તી થઇ એ ગામનું નામ મકબરા પડયું. અમદાવાદના સ્થાપત્યને લગતા બધા લેખકો એકમત છે કે સરખેજ જેવો મકાનોનો સમૂહ અમદાવાદમા બીજો નથી. બધા મકાન સાથે લેતાં જ એની સુંદરતા જણાય છે. રોજા, મસ્જીદ, મહેલ અને વચ્ચે સુંદર તળાવ. આ રચના બીજે કોઇ ઠેકાણે નથી.

શેખ અહમદ ખટુ ૧૧૧ વર્ષની ઉમરે ગુરુવાર, તા. ૧૩ જાન્યુઆરી, ઈ. સ. ૧૪૪૬ના દિવસે ઇન્તકાલ નશીન થયા. એમનો રોજો એ જ સાલમા સુલતાન મુહમ્મદે બંધાવવા માંડ્યો તે ઇ. સ ૧૪૫૧ મા કુતુબુદ્દીને પુરો કર્યો. મસ્જીદ પણ એ જ વખતે બંધાઈ છે. સુલતાન મહમૂદ બેગડાને આ સ્થળ બહુ પ્રિય હતું એટલે એણે પોતાની દરગાહ અહમદ ખટુના રોજાની સામે જ કરાવી, અને ૮૩૦ ફીટ લાંબુ તથા ૭૦૦ ફીટ પહોળું મોટું તળાવ ખોદાવ્યું. તળાવના નૈઋત્ય ખૂણે પોતાને માટે તથા જનાનાને માટે મહેલો પણ કરાવ્યા. એક વખત આ તળાવને કિનારે ચારે બાજુ મકાનો હતાં. સંતના સંગમાં રહેવાની ઇચ્છાવાળા સરખેજમા આવીને રહેતા, અને ત્યા જ દફન થવાનું પસંદ કરતા. આ રીતે ઘણા પ્રસિદ્ધ પુરુષો સરખેજમાં દફન થએલા છે.

ચોગાનમા સંત અહમદખટુનો રોજો મુખ્ય છે. ગૂજરાતના રોજાઓમાં એ સર્વથી મોટો છે. ૧૦૪ ફીટના ચોરસ ઉપર એ બાંધેલો છે. વચલા ઘુમટનું જે ચોરસ પડે છે તેની હારમાં ચારે બાજુએ છેક આગલી ભીંત સુધી થાભલાની હાર બેવડી કરેલી છે. એ કાંઇક અંશે ઉસમાનપુરના રોજાને મળતું છે. રોજામા પીત્તળનું નકશીકામ બારણાં વગેરેમા ખાસ જોવા જેવું છે. રોજાની આસપાસની ભીંતોમા અને અંદરની ભીંતોમા અસંખ્ય તરેહની ભૌમિતિક આકૃતિઓની જાળીઓ ભરેલી છે. એમાં પૂર્વ તરફની બે જાળીઓ

સીદી શહીદની ભૌમિતિક આકૃતિઓવાળી જાળીઓને એવી બરોબર મળતી આવે છે કે ડૉ. બર્જેસ એ મસ્જીદને સરખેજથી પહેલી બંધાયલી માનતા હોવાથી એના કારીગરે એ જાળીઓ બનાવી હશે એમ લખે છે. પણ સરખેજ પછી સોયે વર્ષે એ લાલદરવાજાવાળી મસ્જીદ બંધાઇ છે. આ રોજાની ત્રણે તરફ આવી સુંદર જાળીઓ છે. ફરગ્યુસને સ્થાપત્યના પ્રકરણમા જાળીઓના વર્ણનમા એની તારીફ કરેલી છે. દક્ષિણ તરફની ભીંતને ફક્ત ઉપલા ભાગમા જ જાળી છે.

સરખેજના રોજાની પીત્તળની જાળી

રોજાની સામે એક સોળ થાભલાનો ચોરસ સાદો હિંદુ ઘાટનો મંડપ છે. એની પાછળ તળાવમા ઉતરવાના પગથીઆ અને એની બાજુમા સુલતાન મહમૂદ બેગડો અને એની રાણીઓના રોજા છે. એ રોજાઓની ભીંતોમા પણ ભૌમિતિક આકૃતિઓની જાળીઓ છે. મહમૂદ બેગડાની કબર આરસની, સુંદર કોતરણીવાળી છે. એની આસપાસ સુલતાન મુઝફ્ફર બીજાની અને મહમૂદ ત્રીજાની કબરો છે. આ રોજાનું માપ ૭૫ × ૭૧ ફીટ છે. પાસેના રોજામા રાણીઓની કબરો છે એમાની મુખ્ય કબર રાણી રાજબાઇની છે. આ રોજાઓમા પશ્ચિમની ભીંતમા નાના સુંદર નકશીવાળા મહેરાબ કરી મસ્જીદનો દેખાવ કરેલો છે. રાણીઓના રોજાની જાળીઓમા કેટલીક પક્ષિઓની આકૃતિઓ અને શીરોઇની આકૃતિઓ પણ છે.

ચોકની પશ્ચિમે મોટી મસ્જીદ છે. એનુ કદ અમદાવાદની જુમા મસ્જીદથી જ માત્ર ઉતરતું કહી શકાય. મસ્જીદનો ચોક ૧૭૧×૧૫૦ ફીટનો છે. મસ્જીદ સાથે કુલ વિસ્તાર ૪૩૦૦ ચો વા છે. ચોકની આસપાસ પડાળીઓ છે. મસ્જીદ સાદી છે મ્હેરો એક સરખો જ છે, અને એમા થાભલા વાપરેલા છે. કમાન નથી, અને મીનારા પણ નથી લિવાનનું માપ ૧૫૦×૬૬ ફીટ છે. એના વાયવ્ય ખૂણામા મજુકખાનું છે, એનો રસ્તો રિવાજ મુજબ બહારથી છે. મસ્જીદની દક્ષિણ ભીંત તળાવને કિનારે પડે છે. ઉત્તર તરફ બહાર બગીચો છે. આ મસ્જીદને આગ્રાની મોતી મસ્જીદ સાથે સરખાવી ડૉ. બર્જેસ એને

હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત મોતી મસ્જીદથી જ ઉતરતી ગણે છે. મોટા સ્થપતિઓની નજર ગમે તેવી હોય પણ પ્રાકૃત માણસને તો આ મસ્જીદમાં એવું કાંઈ આકર્ષણ દેખાતુ નથી.[૧]

મુખ્ય રોજા ઉપર લેખ લખેલો છે એમા એ સંતને આખું જગત નમે છે એમ કહીને સરખેજ શબ્દ ઉપર શ્લેશ કર્યો છે.[૨]

તળાવને નૈઋત્ય ખુણે મહમૂદ બેગડાનો મહેલ અને જનાનાના મકાનો છે. આ મકાનો છેક ખંડેરની હાલતમા છે મહેલના ફક્ત થાંભલા જ ઉભા છે. જનાનાની નીચે તળાવમા ઉતરવાનો મોટો દરવાજો છે એની સામેની બાજુએ તળાવનું ગરનાળું છે એ પણ નકશીવાળું છે. સરખેજનાં મકાનોનો વિસ્તાર એક વખત બહુ મોટો હશે. કારણ કે રોજાના દરવાજાથી પૂર્વે ૭૦૦ ફીટ છેટે એક મોટો દરવાજો આવેલો છે. આસપાસ અનેક ખંડેરો અને કબરો છે. ઉપરના દરવાજાથી કેટલેક છેટે બે બુરજો છે અને કોટ ત્યા અટકે છે. એટલે પુરાણા વિસ્તારનુ કાંઈક ભાન થાય છે. રોજાના આગણાની બહાર પણ એક મોટો રોજો છે. એનુ માપ ૭૫ ફીટ ચોરસ છે. એ કોનો છે તે જણાતું નથી પણ ગૂજરાતના હબસી અમીરો અને અકબરના સમયનો પ્રસિદ્ધ સુબા મીરઝા અઝીઝ કોકાની કબરો સરખેજમા છે, એવા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. સરખેજના રોજાથી પા માઇલ દૂર બાબા અલીશેરની દરગાહ છે. એનો વિસ્તાર પણ મોટો છે

[૧] Burgess—Ahmedabad Architecture I 49—"Except the Moti Masgid at agra there is probably no mosque in India that surpasses this in simple elegance"

[૨] "When the ocean of Ahmed's palm scatters pearls,
Hohe's hem becomes the treasure of Parwiz
No wonder, if in order to bend before his shrine,
The whole surface of the earth raises its head" (Sarkhiz)

પ્રકરણ એકતાળીસમું

જોવા લાયક સ્થળો

(પંદરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ)

(મહમૂદ બેગડાનો સમય)

મલીક અલીમની મસ્જીદ.

(શાહઆલમ પાસે)

શાહઆલમ જતા અલીમપુર અગર ઈલિમપુરની જમીનમાં રસ્તાની જમણી બાજુ આ મસ્જીદ આવેલી છે. સર. ટી. સી. હોપે જે કેટલાક ભ્રમ ઉભા કર્યા છે એમા આને વિશેનો પણ એક ખોટો તર્ક આવી જાય છે. એમણે લખ્યું છે કે ઇ.સ. ૧૪૨૨ મા સુલતાન અહમદના જમાઈ મલીક આલમ બીન નુર કબીર વઝીર ઉલમ માલિકે આ મસ્જીદ બાંધી. આ લખાણથી એને બધા મલીક આલમની મસ્જીદને નામે ઓળખે છે. ડૉ. બર્જેસે મીરાતે સીકંદરી પ્રમાણે આ મસ્જીદ મલીક ઇલમની હોવી જોઇએ અને સુલતાન અહમદના સમયમા ૧૪૨૨ મા નહિ પણ મોડી બંધાયલી હોવી જોઇએ એમ શંકા કર્યા છતા મસ્જીદને જુમા મસ્જીદથી પહેલી મુકી છે અને નામ પણ મલીક આલમની મસ્જીદ એવું લખ્યું છે. આમ માનવાથી વચલી કમાન અને ઘુમટ ઉંચા લઈ પ્રકાશ અંદર લાવવાની જે રીત મસ્જીદોમા લીધી છે તે આ મસ્જીદમા સૌથી પહેલી દાખલ કરી એમ એમને માનવું પડ્યુ છે. પરંતુ એ આખો યે ભ્રમ છે અને ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમા હોપે મેળવેલી અધુરી હકીકતને લીધે એમ થયું છે.

ગઇ સદીમા કોઇએ મલીક આલમનું નામ ભૂલથી ફેલાવ્યુ લાગે છે. ૧૮૫૧ મા રા. મગનલાલ વખતચંદ આ મસ્જીદના ઉલ્લેખ બે વાર આપે છે. પહેલા ઉલ્લેખમાં લખ્યું છે કે "રસુલપુર (શાહઆલમ) જતા ઈલીમપુરમા

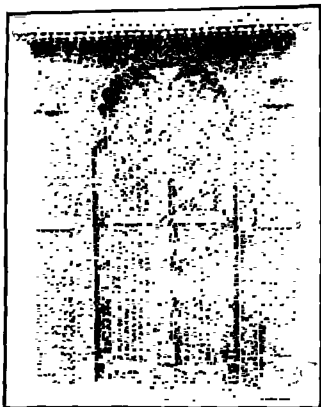
અહમદશાહની વખતમાં વઝીર મલીક આલમ બીન તુરી કબીરે તા. ૧૯ મી મોહરમ હી. સં. ૮૨૬ ને રોજ બંધાવી." બીજી જગ્યાએ લખે છે કે "શાહઆલમ જતાં અલીમપુરમાં પથ્થરની મસીદ વઝીરૂલમમાલીક આલમે માહમુદ બેગડાની વખતમાં ૯ મી મોહોરમ હીજરી સને ૮૨૬ ને રોજ કરાવી છે." આમ બન્ને વખત ગોટાળાવાળું લખાણ છે. આ મલીક આલમ બીન તુર કબીરના નામની દંતકથા હોય પણ સાંભળી હશે. મગનલાલ એક વાર ૯ મી ને બીજીવાર ૧૯ મી તારીખ આપે છે. એક વાર અહમદશાહ અને બીજી વાર મહમૂદ બેગડાનો સમય લખે છે. ૮૨૬ હીજરીમાં મહમૂદ બેગડો હોય જ નહિ. પરંતુ દંતકથામાં સમયના ગોટાળા અને નામફેર કેમ થાય છે તે આથી જણાશે. ખરી રીતે મીરાતે સિકંદરીના ૨૫૯ ઉલ્લેખ પ્રમાણે સુલતાન અહમદના પુત્ર સુલતાન મુહમ્મદશાહના જમાઈ મલીક આલીમ ખુદાવંદખાંએ અલીમપુરું પઈ વસાવ્યું અને એમાં આ મસ્જીદ બંધાવી. આ મલીક આલમને સિકંદરીમાં પણ એક જગ્યાએ સુલતાન મુહમ્મદનો સસરો અને બીજી જગ્યાએ એનો જમાઇ કહ્યો છે. સુલતાન મુહમદના પુત્ર મહમૂદ બેગડાના રાજ્યમાં મલીક અલીમ લાબો વખત જીવ્યા છે એટલે સસરો ભૂલમાં લખાયું છે, પણ ખરી રીતે એ જમાઈ જ છે. હોપ તથા મગનલાલે લેખ જોઇને તારીખ કે વર્ષ લખ્યું છે કે કેમ તે જણાવ્યું નથી. લેખ હશે અને પાછળથી જતો રહ્યો હશે તોપણ વર્ષ જોવામાં એમની ભૂલ થઈ હશે. મસ્જીદ વહેલામાં વહેલી મલીક અલીમ થોડો સમય અમદાવાદનો સુબો બન્યો હતો ત્યારે બંધાઈ હોવી જોઇએ. એટલે ઇ. સ. ૧૪૬૦ પછી બંધાઈ હશે. એટલે હોપ, ફરગ્યુસન અને ડૉ. બર્જેસ લખે છે તેમ જુમા મસ્જીદની પહેલાં નહિ પણ ત્યાર પછી આશરે ચાલીસ વર્ષે બંધાયલી હોય. ઉપર જણાવેલી પ્રકાશ લાવવાની રીત તો હિંદુ મંદિરોમાં હતી તે ગૂજરાતી સ્થપતિઓ જાણતા જ હતા. શરૂઆતની મસ્જીદોમાં ઉતાવળને લીધે એ રીત નહિ દાખલ કરી હોય; પણ સૌથી પહેલાં એ રીત જુમા મસ્જીદમાં જ દાખલ કરી છે; મલીક અલીમની મસ્જીદમાં નહિ.

મીરાતે અહમદીમાં એક ખુદાવંદખાંની મસ્જીદ બહુ જ ઉત્તમ કારીગીરીવાળી અને હાલતા મીનારાવાળી હતી એમ લખેલું છે. પણ તે આ મસ્જીદ કે બીજી એ નક્કી થતું નથી. ગૂજરાત સલ્તનતના ઇતિહાસમાં ખુદાવંદખાં ઘણા થયા છે. આ મસ્જીદનું માપ અંદરથી ૧૧૨'-૭" × ૬૧'-૮" ફીટ છે

(અ) હાજા પટેલની પોળમા શેઠ બાલાભાઈ કેવળદાસ ટકશાળ-
વાળાના ઘરના ટેકા (૮૫ વર્ષ જુનુ)

૫૫

(આ) ખજુરીની પોળમા શેઠ ડાહ્યાભાઈ ભગુભાઇના ઘરનુ દ્વાર

૫૬ ઝવેરી શાંતિદાસ અને શ્રી રાજસાગર સૂરિ

આ ચિત્ર નગરશેઠના વંશજોની દેખરેખમા ચાલતા એક ઉપાસરામા થાભલા ઉપર જડેલુ છે ચિત્ર ઓછામા ઓછુ બસો વર્ષનુ જૂનું દેખાય છે કોઇ જૂના ચિત્રની નકલ હોય એમ લાગે છે. રંગ હજી પણ સારો રહેલો છે દાઢીઓ વગેરે સામગ્રી પણ સારી ચીતરેલી છે આ ચિત્ર રંગમા મોટુ કરવા જેવું છે.

બીજી બાંધણી સાધારણ મસ્જીદ જેવી જ છે. આ મસ્જીદમા વચલો ઘુમટ ઉંચો લઇ માળ કરવાની રીત કરેલી છે એ બાબત અગાઉ વર્ણન કરેલું છે. એના મ્હોરામા વચલી કમાનની આસપાસની પાખો થાભલાની જ રાખેલી છે, અને એમા વચ્ચે કમાન વાપરી નથી. મીનારામા પણ બહુ નકશી નથી એના ગોખમા ફક્ત સાદા ચીરાગ છે

મસ્જીદની સામે રોજો હતો. એના પત્થરો ઇ. સ ૧૮૫૯ મા જેહાભાઇ મૂળજીએ વેચાતા લઇ લીધેલા, અને એની વાવ બંધાવેલી, એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખક જણાવે છે. આ મસ્જીદની પાછળ શેખ કમાલ માળવીની દરગાહ છે ત્યા પણ ઘણા લોક જાય છે. શેખ કમાલ માળવી વિશે આગળ લખાશું.

આજમખાં અને માઝમખાંનો રોજો

કોચરબથી માઇલ દૂર સરખેજને રસ્તે જતા ડાબે હાથે આ ગંજાવર રોજો આવે છે. મહમૂદ બેગડાના સમયમા આઝમખા અને મુઆઝમખા નામના બે ખુરાસાની ભાઇઓ હતા એમણે એ બંધાવ્યો છે. બાંધણી દરિયાખાના ઘુમટ જેવી જાડી છે, તેથી મહમૂદ બેગડાના રાજ્યની શરૂઆતમા તેની સાથે જ એ બંધાયો હશે એમ મનાય છે. કામ ઇંટનું છે ભીંતો ઘણી જાડી છે, પણ દરિયાખાના ઘુમટ કરતા દેખાવ ઠીક છે. આ બે ભાઇઓ સરખેજના રોજાના મુખ્ય મીસ્ત્રીઓ હતા અને એ બાંધકામમા ખોટી રીતે લાભ મેળવી એમણે પોતાના મકાનો બાંધેલા એવી દંતકથા છે એમણે જે મસ્જીદ બાંધેલી તે હાલ નથી એક તળાવ કરેલુ તેમા એમના અપરાધને લીધે પાણી રહેતુ જ નહિ એવી પણ દંતકથા છે મીરાતે સિકંદરીમા આ ભાઇઓને સારા તીર-અંદાઝ કહ્યા છે એનો કર્ત્તા લખે છે કે એમના અપરાધ વિષે લખવુ ઠીક નથી, એટલે એ વિષય જાહેરમા લખાય એવો નહિ હોય. આ બાબતમા સિકંદરીના તરજુમાઓમા ફેર છે. બેલીના અંગ્રેજી તરજુમામા આ રોજો શાહ ગુમાન આગળ આવેલો છે એમ લખેલુ છે. એટલે કોચરબથી દક્ષિણના ભાગને શાહગુમાન કહેતા હશે ગૂજરાતી તરજુમામા એ વાત નથી

રાણી રૂપવતીની મસ્જીદ

ભદ્રથી દિલ્હીદરવાજે જતા મીરઝાપુરમા હાલની કોન્વેન્ટ સ્કુલની સામે આ મસ્જીદ આવેલી છે. અમદાવાદની થોડી સર્વથી સુંદર મસ્જીદોમા આની

ગણત્રી થાય છે. એના મીનારા હાલ તુટી ગયેલા છે એટલે એની સર્વાંગ સુંદરતામાં એટલી ખોડ છે.

રાણી રૂપવતી માટે ઘણો મતભેદ છે. મીરાતે અહમદીના સમયથી રાણી રૂપમતી કે રૂપવતીને નામે એ મસ્જીદ ઓળખાય છે. અહમદીમાં એનું નામ રૂપમોહિની પણ આપેલું છે. મસ્જીદનું સ્થાપત્ય સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયના પૂર્વાર્ધ જેવું છે. એ સુલતાનની પોતાની જ એક રૂપમંજરી નામની રાણી હતી એમ મીરાતે સિકંદરીમાં લખેલું છે. રાણી રૂપમંજરી પહેલાં સુલતાન કુતુબુદ્દીનના જનાનામાં હતી. સ્વરૂપવતી ઉપરાંત

રાણી રૂપમંજરી

એ ઘણી ચાલાક અને બુદ્ધિશાળી હતી. કુતુબુદ્દીનને નાના ફતેહખા (પાછળથી મહમૂદશાહ બેગડો) ઉપર વેર હતું. તે એનો સાવકો ભાઇ થતો અને સુલતાનના વેરને લીધે શાહઆલમ સાહેબની છાયામાં રહેતો હતો. સુલતાને ફતેહખાંની તપાસ કરી સમજાવી પકડી લાવવા માટે રાણી રૂપમંજરીને શાહઆલમ સાહેબના નિવાસમાં મોકલી. રાણીએ એને શોધી કાઢયો અને હાથ ઝાલી ખેંચવા લાગી. ફતેહખાને જવાની ઇચ્છા નહોતી. શાહઆલમ સાહેબ વચ્ચે પડયા, અને એમના મુખમાંથી વચન નીકળ્યું કે 'હરકત નહીં. આજ એ તારો હાથ ખેંચે છે પણ તું એનો હાથ ખેંચીશ.' અર્થાત તું એને પરણીશ. રાણી વાકયોનો અર્થ સમજી અને શરમાઇને પાછી વળી કુતુબુદ્દીનને સમજાવ્યો. પાછળથી એ રાણી ફતેહખાં–મહમૂદ બેગડા સાથે પરણી. એ રાણી અને સુલતાનનો મોટો છોકરો કાલા સુલતાનની હયાતીમા જ મરણ પામ્યો.

આ રૂપમંજરી એજ રાણી રૂપમતી હશે એમ આપણે લગભગ ચોકસ માનીએ તો વાંધો નથી. આ માનવામાં એક જ વાંધો આવે છે. મીરાતે સિકંદરીમા રાણી રૂપમંજરીની પ્રસિદ્ધ કબર માણેકચોકમાં છે એમ લખેલું છે. માણેકચોકમાં રાણીના હજીરામાં રૂપમંજરીની કબર છે એવું કોઇ બીજા તવારીખકાર કે લોકવાયકાથી જણાયું નથી. એટલે સિકંદરીની આ વાત ઉપર કેટલું વજન આપવું તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. ગૂજરાતી સુલતાનોની તવારીખમાં કોઈ બીજી રૂપવતી કે રૂપમંજરી પ્રસિદ્ધ થઇ નથી. એટલે મીરઝાપુરની મસ્જીદવાળી રૂપમતી બીજી એમ કહેવા માટે પણ આધાર જોઇએ. મસ્જીદ મીરઝાપુરમાં હોય અને કબર માણેકચોકમાં હોય એમ કહી શકાય

એમ નથી. કારણ કે મીરઝાપુરની મસ્જીદમા રોજો છે તેમા જ રૂપવતીની જ કબર હોવી જોઇએ ડૉ બર્જેસ પણ એમ માને છે મસ્જીદમા લેખ નથી એ મોગી દીવગીરીની વાત છે આ બાબતમા મીરાતે સીકદરીના કર્તાની સરતચુક માની લઈ રૂપવતી એ જ રૂપમજરી એમ માનવુ વાધાવાળુ નથી મસ્જીદની બાધણી આ માન્યતાને ટેકો આપે છે અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક આ મસ્જીદને સુલતાન અહમદ પહેલાના સમયમા (૧૪૩૦ થી ૧૪૪૦) મુકે છે એ છેક આધાર વિાનુ છે હોપને લીધે એ ભૂલ થઇ હશે ડૉ બર્જેસ આ મસ્જીદ મુઝફ્ફર બીજાના સમયની હોય એવી શકા કરે છે તેનુ પણ કારણુ નથી રાણી રૂપમજરીની કથા એમના ધ્યાનમા આવી નથી એથી એવી શકા કરી હશે.

આ મસ્જીદ એના બધાવનારના નામ જેવી જ સુદર છે હિંદુની થાભલા-વાળી ચોરસ બાધણી અને મુસલમાની કમાનનો આવો સપૂર્ણ મેળ બીજી એકે મસ્જીદમા બેઠો નથી તે સાથે એના મીનારાની કોતરણી, અને મ્હોરામા મુકેલા ઝરૂખા વગેરેનું તમામ મિશ્રણ એવુ તો અનુરૂપ લાગે છે કે છુટક અલ કારની વાત બાજુએ મુકીએ તો આ મસ્જીદને સર્વાંગ સુદર કહી શકાય જો કે મીનારાના અલકાર સાથે સરખાવતા ફરગ્યુસનને વચલી કમાન સાદી લાગે છે, અને હિંદુ કારીગર કદી કમાન શણગારતા ન શીખ્યા એમ ટીકા કરે છે

આ મસ્જીદ ૧૦૩x૪૬ ફીટ બહારથી અને ૯૩⅚x૩૬⅚ ફીટ અંદરથી છે મોટા ઘુમટના અષ્ટકોણનો વ્યાસ ૧૯ ફીટ છે વચલો ઘુમટ ઉચો કરી પ્રકાશ માટે ગોઠવણ કરી છે આ ઘુમટથી જે છજુ પડે છે તેને સુદર કઠેરા છે વચલા થાભલાને ઉચા લઇ જવામા આવ્યા છે એની કુભીઓ ચોરસ નથી પણ ૭ ખૂણાવાળી છે ખૂણા સીધા જોડતા વચ્ચેથી છેદ પાડી ૧૫૦° ડીગ્રીનો ખૂણો પડે એવી રીતે કર્યા છે થાભલાની ઉચાઇને ચાર જગ્યાએ ભાગ પાડી વચ્ચે વચ્ચે કારનીસો મુકી છે બીજી રચના સામાન્ય મસ્જીદો જેવી છે ઘુમટની કોતરણી ઉત્તમ જાતની છે મસ્જીદને પડખે રોજો છે તે ૪૦ ફીટના ચોરસ ઉપર કર્યો છે બાધણી રાણી સીપ્રીના રોજા જેવી છે, ફક્ત આને જાળી નથી એટલો ફેર છે રાણી સીપ્રીની પેઠે આનો ઘુમટ બહુ ઉચો નથી લીધો એટલે દેખાવ સારો લાગે છે અદરની કબર જૂની જણાતી નથી પણ સમરાવેલી લાગે છે રોજાની બાજુમા હોજ છે

ઈ. સ. ૧૮૨૪ ના સર્વે વખતે આ મસ્જીદ તાબેની કુલ જમીન ૪૪૩૮ ચો. વા. હતી. તે પાછળથી ઘટીને ૨૭૭૬ ચો. વા. થઈ ગઈ. રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે (૧૮૫૧) આ મસ્જીદ એક ઉંચા ટેકરા ઉપર હતી. વચલા મહેરાબની ઉપર લેખ હતો તે ખરી ગયો હતો. મસ્જીદની આસપાસ શીતાફળના ઘણાં ઝાડ ઉગી ગયા હતાં. જનાવર વાદરાં વિગેરે હતાં. મીનારા ઘણે ઠેકાણેથી ભાગી ગયા હતા. આ વર્ણન જોતાં મીનારા ૧૮૧૫ ના ધરતીકંપમાં નહિ પણ પાછળથી તુટી ગયા હશે. મીરઝાપુરમાં જમીન ખાડાવાળી હતી ને ખેતી થતી એ આપણે જોયું. આ ઉપરથી ત્યાં વસતી નહિ જેવી ને જંગલ હશે. ઇ. સ. ૧૮૩૨ ના અરસામા કલેકટર મી. વાઈબર્ટે આ મસ્જીદમા વાઘ માર્યો હતો. કલેકટર મી. જેકસને આ મસ્જીદનો લાકડાનો નમુનો એક ફુટે અડધા ઈંચના માપથી રૂ. ૮૦૦) ખર્ચીને તૈયાર કરાવ્યો હતો. તે હાલ કેપ ઑફ ગુડ હોપમા છે. સરકારે એની મરામત પાછળ રૂ. ૧૫૨૯) ખર્ચ્યા હતા. હાલ આ મસ્જીદ અમદાવાદના કસાઈ મહાજનના હાથમા છે. એ લોકો એને બહુ સ્વચ્છ રાખે છે અને સારો બાગ બનાવ્યો છે. રા. મગનલાલ રોજાની બે કબરોમાની એકને રાણી 'રૂપમંતજન્મતી' કે 'રૂપમટી' ની કહે છે. મસ્જીદનો રંગ અને દેખાવ મીનારા નથી તોપણ ઘણો જ ભવ્ય અને સુંદર લાગે છે.

દરિયાખાંનો ઘુમટ

આ ઘુમટ શાહીબાગમા આવેલો છે. ઇટ ચુનાનો એના જેવડો મોટો ઘુમટ ગૂજરાતમા બીજે નથી. સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમીર અને મિત્ર દરિયાખાએ એ બધાવેલો છે. એના જ એક મિત્રની મસ્જીદ ધોળકામા ખાનની મસ્જીદ નામે જાણીતી છે. એના ઘુમટની સાથે આની બાંધણી મળતી આવે છે. ઘુમટ ઈ. સ. ૧૪૫૩ મા બંધાયો એમ કહેવાય છે. એનું માપ ૧૨૧⅔×૧૧૯⅔ ફીટ છે; એની ભીંતો ૯ ફીટ જાડી છે. એના ઘુમટની બાંધણી ખાસ મહત્વની છે, તેનું વર્ણન સ્થાપત્યના પ્રકરણમા કરેલું છે. આખા રોજાનું કામ ઘણું જ ગુંલદ છે. એને લગતી મસ્જીદ નથી એ કારણથી એમાં ભૂતોનો વાસ થશે એમ રોજો બંધાયા પછી શાહઆલમ સાહેબે કહેલું એવી દંતકથા છે. અમદાવાદના બીજા રોજાઓ કરતાં આ રોજો બાંધણીમા કેવળ જૂદો પડે છે. બીજા રોજાની કોમળ સુંદરતા એમ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે અમદાવાદના સુલતાનો

કે અમીરોની મરણની કલ્પના ભયંકર નહોતી પણ સુદર હતી. મરણની બીક ન હોય, છંદગીમા તપ અને ભક્તિથી એમણે મરણનો ભય જીત્યો હોય એવું એમના સુંદર રોજાઓ જોતા જણાય છે. રોજા ઘણે ભાગે મરનાર પોતાની હયાતીમા બંધાવતા એથી આ ધારણાને પુષ્ટિ મળે છે. દરિયાખાના ઘુમટમા એવું નથી. મરણની ભયકરતા એના સ્થાપત્યમા જ દેખાઇ આવે છે. હિંદુસ્તાનમા બીજે બધે રોજા આવી જ રીતે મરણની ભયાનકતા વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ અમદાવાદના મોટે ભાગે સુદર રોજાઓની વચ્ચે આ એક જ મોટો બુલંદ જાડા સ્થાપત્યનો રોજો છે. મોર અને હંસના ટોળામા ઘુવડ લાગે એવો એ અમદાવાદના રોજાઓમા દેખાય છે. એ કારણથી પણ એમા ભૂતોનો ભય કલ્પાયો હોય. આ રોજામા કબર બરોબર મધ્યમા નથી. રોજો એક વખતે છોયેલો અને રંગેલો હશે એમ જણાય છે.[1]

બીબી અચુત કુકીની મસ્જીદ

આ સુદર મસ્જીદ દૂધેશ્વર પાસે આવેલી છે આ મસ્જીદને બે મોટા વડાવાળા મેદાન છે. અદરના આગણાને પત્થરનો નકશીદાર કોટ અને સુદર હિંદુ ઘાટનો દરવાજો છે મસ્જીદની બાધણી હિંદુ અને મુસલમાન સ્થાપત્યને બહુ ઉત્તમ રીતે મેળવીને કરેલી છે. ફરગ્યુસન લખે છે કે આ મસ્જીદમા બન્ને બાધણી એવી મળી ગઇ છે કે ઘણો અભ્યાસ હોય તે જ બન્નેને પારખી શકે મસ્જીદમા લેખ છે તે બરોબર વચાતો નથી. પરતુ મહમૂદ બેગડાના સમયમા હી. સ. ૮૭૬ (ઈ. સ. ૧૪૭૨)મા મલીક બહાવદીન સુલતાનીએ તે બાધી. લેખમા બહાવદીનના પહેલા બે અક્ષરો જ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એનો ઇરકાબ

[1] Fergusson Ahmedabad P 93–94 "There are hundreds, perhaps it would be safe to say thousands, of such tombs scattered over the plains of Hindustan × × × If gloom is to be associated with the grave, this is the more appropriate style of the two but this was not the manner in which death presented itself to the sovereigns of Ahmedabad in that great age, and the cheerful elegance with which they surrounded their burying-places shadowed forth a happier philosophy."

લેખમા દસ્તુરૂલમુલ્ક આપેલો છે જ્યારે ટૅાપ સાહેબે આ મસ્જીદ ઈ સ ૧૪૬૯ મા હાજીમલીક બહાઉદ્દીને પોતાની સ્ત્રી અચુતકુકીને માટે બાંધી એમ લખ્યુ છે એના ઇલ્કાબ ઇમાદ ઉલમુલ્ક અને ઇખ્તિયાર ઉલમુલ્ક એવા આપેલા છે મીરાતે સિકંદરીની એક પ્રતમા કવિ હાજીખાએ એક મોટી મસ્જીદ હાજીપુરમા બાંધી એમ લખ્યુ છે, પણ તે આ મસ્જીદ હોવાનો સભવ નથી. ડૅા બર્જેસ બહાઉદીન ઈમાદ ઉલમુલ્કે ૧૪૭૨ મા એ બાંધી એમ માને છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મલીક બહાઉદ્દીને મસ્જીદ બાંધી અને એને ઇમાદ ઉલ્મુલ્કનો ઇલ્કાબ નહિ પણ ઇખ્તિયાર ઉલ્મુલ્ક અને દસ્તુર ઉલ્મુલ્કના ઇલ્કાબ હતા લેખમા નામ નહિ વચાયુ હોય પણ અહમદી અચુતકુકીનું નામ સ્પષ્ટ લખે છે આ મસ્જીદની બીજી બાંધણી મીરઝાપુરની મસ્જીદ જેવી છે. મીનારા સારી નકશીવાળા છે મીરાતે અહમદીમા આ મીનારા પણ હાલે છે એમ લખેલુ છે આ મસ્જીદને પહેલા સાત મીનારા હતા ત્રણ આગલા કોટ ઉપર, બે પાછલા ઉપર, અને બે મસ્જીદના પોતાના મીનારા મસ્જીદનુ માપ ૮૩ × ૩૬⅔ ફીટ છે વચલો ઘુમટ ઉંચો લીધેલો છે એની નીચે સુદર છજ્જુ કાઢેલુ છે આગના ભાગમા એને થાભલાને બદલે કમાનના ટેકા છે બધુ સાથે જોતા આ મસ્જીદ ઘણી સુદર છે એની બાજુમા રોજો છે એ અચુતકુકીને માટે બધાવેલો પરતુ એમા બીજાની કબરો છે, અને અચુતકુકીની કબર મસ્જીદની દક્ષિણ પાખની સામે છુટા મેદાનમા છે એમ આર્કીઓલૉજીકલ સર્વેના લેખક જણાવે છે આસપાસની મુસનમાન સ્ત્રીઓમા એનુ માન ઘણુ છે, અને સુવાવડ પછી ચાલીસમે દીવસે તેઓ છોકરાને લઇને અહીં બાધા મૂકવા આવે છે

ઉસમાનપુરની મસ્જીદ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની પાસે ઉસમાનપુરમા વટવાવાળા કુતુબે આલમ સાહેબના મુખ્ય શિષ્ય સૈયદ ઉસમાનને માટે સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ આ મસ્જીદ બધાવી છે આ મસ્જીદની સામે જ સૈયદ ઉસમાનનો રોજો છે રોજો પીરને માટે હોવાથી લગભગ મસ્જીદ જેવડો જ છે ઉલટુ તે મસ્જીદનુ અદરનું માપ રોજાથી નાનું છે મસ્જીદ ૭૫ × ૪૬ ફીટ છે, રોજો ૭૮ ફીટ ચોરસ છે રોજો પહેલો બધાયો હશે એમ લાગે છે રોજાના થાભલાની રચના પ્રમાણે જ વેધન આવે એમ મસ્જીદના થાભના ગોઠવ્યા છે મસ્જીદની બાંધણી

પણ જૂદી જાતની છે. મ્હોરો થાભલાવાળો ખુલ્લો છે. કમાન નાખેલી નથી. સૌથી પહેલા આ મસ્જીદમા મીનારા છેડા ઉપર લઈ જવામા આવ્યા. મીનારામા જવા માટે મસ્જીદના પડખામા મુકેલા ઝરૂખામા સીડી કરેલી છે. અગાશીથી ઉપરના ભાગમા મીનારા નક્કુર છે મીનારાનો નીચેનો ભાગ હિંદુ ધાટનો છે અને ગોખમા ઉત્તમ કોતરણી છે.

રોજાની બાધણી પણ કાંઈક જૂદી છે. થાભલાને બબ્બે અને ચાર-ચારની હારમા વચ્ચે વચ્ચે ગોઠવ્યા છે આ કારણથી ધુમટના અષ્ટકોણમા પણ આઠને બદલે બાર થાભલા નખાયા છે એ નવીનતા છે. બાધણીની દષ્ટિએ આ મસ્જીદ અને રોજો જોવા જેવા છે રોજાની પાછળ એક નાના ધુમટમા મસ્જીદ બાધનાર સ્થપતિની કબર છે એમ કહેવાય છે

મીયાંખાં ચીશ્તીની મસ્જીદ

શાહીબાગમા નદી કિનારે નારણઘાટની પૂર્વે આ મસ્જીદ આવેલી છે. શાહીબાગની પહેલા એ જગ્યાએ મકસુદપુર નામનું જે પરૂ હતું તેના વસાવનાર મલીક મકસુદ વઝીરે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમા મીયાખા ચીસ્તીને માટે ઈ. સ. ૧૪૬૫ મા આ મસ્જીદ બધાવી અચુત કુકીની મસ્જીદવાળા મલીક બહાઉદ્દીનનો મલીક મકસુદ ભાઈ થતો હતો એમ કહેવાય છે. આ મસ્જીદની બાધણી અચુતકુકી, સીદી બશર વગેરે મસ્જીદોને કાઇક મળતી છે. જો કે હાલ એનું સ્વરૂપ એટલુ બધુ ફરી ગયુ છે કે બાધણી ઓળખવી મુશ્કેલ પડે. આ મસ્જીદની પાયો રાજપુરની મસ્જીદના જેવી હિંદુ કઠેરાવાળા પણ ઉપરથી કમાનવાળા છે. ધુમટો હિંદુ રીત પ્રમાણે ચોરસ ને અનેક વખત કાપીને બનાવ્યા છે. મીનારા પણ હિંદુ રીત પ્રમાણેના બીજી મસ્જીદો જેવા જ છે. ઉપલો ભાગ તુટી જવાથી ઉપરથી ગોળાકાર કરેલા છે. આ મસ્જીદમા ઈ. સ. ૧૮૭૪ મા રેલ્વે કંપનીના કોઇ ઇજિનેરનું રહેઠાણ થવાથી આસપાસ તુટેલા ભાગમા ભીંતો ભરી લઇ કમાડ કરી લીધા છે આ ગ્રથમા આપેલુ ચિત્ર ગઇ સદીના મધ્યમા લીધેલુ છે. હાલ એ દેખાવમા ઘણો જ ફેર થઈ ગયો છે. મસ્જીદનું માપ અંદરથી ૯૨ x ૩૭ ફીટ છે.

સકરખાંની મસ્જીદ

આ મસ્જીદ કાલુપુરમા આવેલી છે કાલુપુર વસાવનાર હાજી કાલુનું નામ સકરખા હશે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી પણ આવી મોટા કદની

મસ્જીદ પઈ વસાવનારની હોય એમ ડૉ. બર્જેસ ધારે છે. મસ્જીદ સાદી છે. એનો મ્હોરો એક સરખો છે. ઘુમટ ઉંચાનીચી નથી. માત્ર થાંભલાની રચના હિંદુ રીત પ્રમાણે છે. વચ્ચે એક નાની કમાન નાખેલી છે. મીનારા નથી. મ્હોરો ખુલ્લો જ છે. ફક્ત વચ્ચે બે જગ્યાએ ભીંત કરી જાળીઓ મુકેલી છે આ બાબતમા આ મસ્જીદનો મ્હોરો કેવળ જૂદો પડે છે. બાંધણી ઉપરથી ડૉ. બર્જેસ આ મસ્જીદને ઇ. સ ૧૪૪૦ થી ૧૪૭૦ ની વચ્ચે બંધાયલી માને છે. એનું માપ ૧૫૩¾ × ૫૩ ફીટ છે. મસ્જીદને લગતો રોજો ૬૦ વાર છેટે છે. એની અને મસ્જીદની વચ્ચે આજે ઘરો આવી ગયા છે. રોજાને લીધે એ મકાનોનો સમૂહ હજીરાની પોળ કહેવાય છે.

દસ્તુરખાંની મસ્જીદ

આસ્તોડીઆ ચકલામા આ મસ્જીદ આવેલી છે. શહેરકોટ થતો હતો ત્યારે મજુરો પાસેથી બદામ લઇને આ મસ્જીદ બંધાવેલી તેથી એને બદામી મસ્જીદ કહે છે, પણ આ વાત પાયા વગરની છે. મસ્જીદમા લેખ છે તેમા લખ્યુ છે કે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમા માલકી મલીક ગણી ખાસ ઝાદ, જેને વસ્તુ રૂલમુલ્કનો ઇલ્કાબ હતો, તેણે તા. ૧૦ શાબા હી. સ. ૮૬૭ (શનીવાર તા ૩૦ એપ્રીલ ૧૪૬૩)ને રોજ બંધાવી. મસ્જીદની બાંધણી બીજી મસ્જીદો કરતા જૂદી જ જાતની છે. ૧૦૦ × ૯૩¾ ફીટના લંબચોરસમા ચારે બાજુ પડાળીઓ કરી પશ્ચિમની પડાળી બીજી કરતા બેવડી પહોળી કરી છે પ્રવેશને માટે રસ્તા ઉપર ઓટલો છે ચોકના અગ્નિ ખુણામા હોજ છે. એની નીચે મોટુ ટાકુ છે. ડૉ. બર્જેસ લખે છે કે અમદાવાદમા આવા ટાકા બહુ છે અને કેટલાક તો અંદરની રચનાથી ઇસ્તંબુલના 'પાણીના ખંડ' Hall of Waters જેવા લાગે છે. ચોકમા કેટલીક કબરો છે. મસ્જીદની દક્ષિણે એક કબરસ્તાનમા દસ્તુરખાની પોતાની કબર છે મસ્જીદની આસપાસ ભૌમિતિક આકૃતિઓની સુંદર જાળીઓ છે.

શાહ ફેઝલની મસ્જીદ

આ મસ્જીદ ગાયકવાડની હવેલીમા છે એ કોણે બાંધી તે જણાયુ નથી. મહેરાબ ઉપર લેખ છે એમા મસ્જીદ મહમૂદ બેગડાના સમયમા ઇ સ. ૧૪૮૭ મા બંધાઇ એમ લખ્યુ છે પણ બાંધનારનું નામ આપ્યું નથી એટલે

આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમા ઉપરનું નામ કોઇને પુછીને લખાયુ હશે મસ્જીદનુ માપ ૫૬૯/૧૦ × ૨૯૯/૧૦ ફીટ છે

મુહાફિઝખાંની મસ્જીદ

ઘીકાટાને રસ્તે આ મસ્જીદ આવેની છે અમદાવાદની ત્રણચાર સર્વોત્તમ મસ્જીદોમા આને ગણી શકાય આ મસ્જીદ આજ સુધી લગભગ આખી રહેલી છે એ ઉપરથી એની મરામત સારી થઈ હોય એમ લાગે છે સુલતાન અહમદની સામે બળવો કરનાર શેખ મનીક અગર મરતીખા જે સુલતાન મુઝફ્ફરનો પુત્ર થતો હતો એણે ઈ સ ૧૪૬૫ મા આ મસ્જીદ બધાવી એવી લોકવાયકા ચાલે છે તે પાયા વગરની છે મસ્જીદમા લેખ છે એમા સ્પષ્ટ લખેલુ છે કે સુલતાનના સુલતાન શમ્સ ઉલ મલુક વ ઉન હક નસીરૂદુનિયા વઉદ્દીન અબુલફતહ મહમૂદશાહ બીન મુહમદશાહના રાજ્યમા શેખ મુઇમુદ્દીન અલ કુરેશીના પુત્ર જમાલુદ્દીને તા ૧૪ રજબ ૮૯૭ (ઇ સ ૧૪૯૨ ૧૩ મી મે)ને રોજ બાધી જમાલુદ્દીનનો ઈલ્કાબ મુહાફિઝખા હતો એણે પોતાના કુટુબ માટે ખાનગી મસ્જીદ તરીકે આ મસ્જીદ બધાવી હતી આ મસ્જીદ રાણી સીપ્રીની પછી બધાઈ એમ પહેલાના લેખકો માનતા હતા તેથી એના સ્થાપત્યને કેટલોક અન્યાય થયો છે એમ ડૉ બર્જેસ માને છે ફરગ્યુસનને આ મસ્જીદની બાધણી ગમતી નથી એની નકશીની વીગતને લીધે જ એ એને જરા વખાણે છે

ખાનગી ઉપયોગ માટે હોવાથી મસ્જીદ નાની છે એનો મ્હોરો પાખો વગરનો છે એમા માત્ર ત્રણ નાની સાદડી કમાનો નાખેલી છે મસ્જીદનુ માપ ૪૭ × ૨૪૯/૧૦ ફીટ અદરથી થાય છે એ ત્રણે કમાનો ઉપર દેખાવના નાના ઝરૂખા કરેલા છે આ મસ્જીદમા નકશી છુટે હાથે કરી છે અદર મહેરા, મીબર વગેરે બધુ બહુ જ સુદર કોતરણીથી ભરી દીધેલુ છે મીનારા મસ્જીદને બન્ને છેડે કર્યા છે મસ્જીદના કદના પ્રમાણમા એ બહુ જાડા છે હિંદુ ઘાટ પ્રમાણે ખૂણાઓવાળા છે અને એ પણ અવકાશથી ભરચક છે એના ગોખની કારીગીરી ઉત્તમ છે છેક ટોચ સુધી કોતરણી કરેલી છે આ બન્ને મીનારા હાલે છે, અને એક હલાવ્યાથી બીજો એની મેળે હાલે છે વચલો ઘુમટ ઉચો લઇ માળ કરેલો છે કીબલાની પાછળના ટેકા પણ અનુપમ કારીગીરીથી ભરેલા છે, અને પછીત તથા પડખાની ભીંતોમા ઉત્તમ પ્રકારના કઠેરા છે બન્ને પડખામા ઘણા જ સુદર ઝરૂખા અને આરપાર કોતરેલી મનોહર જાળીઓ છે

મીંબર ઉપરની છત્રી જતી રહેલી છે. અંદરના એક થાભલા માથે પત્થરની સુંદર દીવી કરેલી છે દીવા માટેની આવી રચના અમદાવાદની મસ્જીદોમાં જ છે મસ્જીદનો લાકડાનો નમુનો ફોર્બ્સ સાહેબે રૂા ૫૦૦) ખર્ચીને કરાવ્યો હતો આ મસ્જીદ અમદાવાદમા ખાસ સુંદર ગણી શકાય, પરંતુ એના કદના પ્રમાણમા જો જરા વધારે નાજુકપણું હોત, જરા જાડાપણું ઓછું હોત તો તે સર્વથી વધારે સુંદર છે એમ કહી શકાત એના ગોખમા વેલની કારીગીરી એવી ઉત્તમ છે કે જાણે નકશી નીચેના પત્થરથી જૂદી તરી આવતી હોય એમ લાગે છે ઇ સ ૧૮૨૪ માં આ મસ્જીદની જમીન ૨૯૧૨ ચો વા હતી તે ઘટીને ૨૬૬૫ ચો વા થઈ છે ઉત્તર તરફ મુસાફિરખાનો સાદો રોઝો છે. પૂર્વ તરફનું મસ્જીદનું મુખ્ય દ્વાર ધરોથી પુરાઇને જતું રહ્યુ છે હાલ દક્ષિણ બાજુએ આવેલા નાના દ્વારમાથી અંદર પેસાય છે

દાદાહરીની મસ્જીદ

અસારવા પાસે હરીપુરમા દાદાહરીની વાવની બરોબર પશ્ચિમે આ નાની સુંદર મસ્જીદ આવેલી છે બાઈહરીરે વાવ અને બગીચાની સાથે જ આ મસ્જીદ અને પોતાને માટે રોઝો બાંધ્યો છે આ મસ્જીદ હોપ અને ફરગ્યુસનના પુસ્તકમા લીધેલી નથી પરંતુ એ આખી હશે ત્યારે વાવ, બાગ, અને આ મસ્જીદ મળીને એ આખોયે મમૂહ અમદાવાદના રમણીય સ્થાનોમા અગ્રસ્થાને હશે મસ્જીદનો દેખાવ બીબી અચુતકુકી, મીયાખા ચીશ્તી અને રાજપુરની મસ્જીદોના મ્હોરાના મિશ્રણ હોય એવો છે મીનારા પણ એવા જ છે. મીનારા ગઇ સદીમા હતા, પણ પડે એવા થઇ જવાથી પબલિક વર્કસ ખાતાએ ઉતરાવી નખાવ્યા મસ્જીદની પહોળાઇ અથવા ઉંડાઇ બહુ ઓછી છે—માત્ર વચલો ઘુમટ સમાઇ રહે એવડી જ છે નકશી છુટથી વાપરી છે માપ ૮૭$\frac{1}{2}$ × ૨૦$\frac{1}{2}$ ફીટ છે મસ્જીદને અડકીને આગણાની ઉત્તર બાજુ બાઇહરીરનો રોઝો છે, એ પણ એક સમયે ઘણો સુંદર હશે એની જાળીઓ સુંદર છે, અને ઉપરના રહેલા થોડા કતારા પણ ઝીણી નકશીથી શણગારેલા છે રોઝાનું માપ ૫૦ ફીટ ચોરસ છે અંદર કબરનો ભાગ ૨૭ ફીટ ચોરસ છે ગઈ સદીમા આ મસ્જીદ બીલકુલ દરકાર વગર ઘણી ખરાબ હાલતમા હતી

સીદી બશીરની મસ્જીદ

સારગપુર દરવાજા બહાર એક કમાન અને બે મીનારા માત્ર દેખાય છે

તે સીદી બશીરની મસ્જીદને નામે ઓળખાય છે. એ મસ્જીદના આટલા જ અવશેષ રહેલા છે. એને તાબે કુલ ૨૦૨૭ ચો. વા. જમીન છે. મીનારા મીયાખા ચીસ્તીની મસ્જીદના મીનારાની બાંધણીના છે એમ ડૉ. બર્જેસ કહે છે. એટલે આ મસ્જીદને મહમૂદ બેગડાના સમયની કહી શકાય. આ મીનારા હાલે છે. તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન આગળ સ્થાપત્યનાં પ્રકરણમાં કરેલું છે. મીનારાની ઉંચાઈ ૬૯⅔ ફીટ છે.

આ મસ્જીદ કોની એ નક્કી થઇ શકતું નથી. હોપ એને સીદી બશીરની કે મલીક સારંગની કહે છે. ડૉ. બર્જેસ મલીક સારંગની મસ્જીદ દરવાજાની અંદરની હોય એમ માને છે એટલે આને સીદી બશીરની કહે છે. સીદી બશીર સુલતાન અહમદનો માનીતો ગુલામ હતો એમ હોપ કહે છે. 'જેટલા સીદી એટલા સુલતાન અહમદના માનીતા ગુલામ' એમ માનવામા હોપને મઝા પડતી લાગે છે. સારંગપુર શહેરની અંદરનો લત્તો અને બહાર પરૂં એમ માનીએ તો આ મસ્જીદ બહાર પરાની વચ્ચે મલીકસારંગે બાધી હોય. એની બાધણી પણ મલીકસારંગના સમયની જ લાગે છે, અને સારંગપુરની અંદરની મસ્જીદ કરતા મોડી બંધાઈ હોય એમ લાગે છે પાસે રોજો છે એમા કોની કબર છે તે જણાયું નથી. મસ્જીદ મલીકસારંગની ગણીએ તો તે એની કબર હોય. સીદી બશીરની કબર મસ્જીદની નીચે પ્રશાન્ત પૂણામા જૂદી છે એમ ડૉ. બર્જેસનું કહેવું છે. આ મસ્જીદ ઈ. સ. ૧૭૫૩ મા જવામર્દખા બાબી અને મરેઠા વચ્ચેની લઢાઈમા તુટી ગઇ.

સ્ટેશનના મીનારા

અમદાવાદ રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર બે મોટા મીનારા ઉભેલા છે. આ મીનારા ૯૫ થી ૧૦૦ ફીટ ઉંચા છે અને અમદાવાદમા એ સર્વથી ઉંચા કહી શકાય. મીનારાના પ્રમાણમા ત્યા કોઈ મોટા કદની મસ્જીદ હશે. મીનારાની બાધણી ઉપરથી એ મહમૂદ બેગડાના રાજ્યના પહેલા કાળમા બંધાયા હશે એમ લાગે છે. મીનારા ઈંટોના છે, એ ઉપરથી આવુ સુદર કામ ઇંટોમા પણ થાય છે એમ બતાવી શકાય. આ કોઇ વહોરાઓની જૂની મસ્જીદના મીનાર છે એમ મનાય છે. રેલ્વે સ્ટેશન બનાવતી વખતે એને કાઢી નાખવાના હતા, પણ પછી તે રહી ગયા. ત્યાર બાદ એમને વચ્ચે લઈ અમદાવાદના મુસલમાન સ્થાપત્યને અનુસરીને સ્ટેશન બાંધવાની સૂચના થઇ. આ સૂચનાનો અમલ થયો હોત તો અમદાવાદનું સ્ટેશન એક ઉત્તમ નમુનાનું થાત. પરંતુ રેલ્વે કંપનીમાં એટલી કલ્પના કલાની

દૃષ્ટિ કે રસ ક્યાંથી હોય ? આજ અમદાવાદનું સ્ટેશન શહેરના પ્રમાણમાં છેક ખરાબ દેખાવનું છે.

દરવેશ અલીની મસ્જીદ

પાનકોરના નાકામા પીરમદશાહના રોઝા આગે આ નાની સુંદર પથ્થરની મસ્જીદ આવેલી છે. એ ખોજાબીબીની મસ્જીદ છે એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખક લખે છે. લોકોમા એ દરવેશ અલીની, અગર ટાંકવાળાની, અગર ખોજાબીબીની મસ્જીદને નામે ઓળખાય છે. ખોજાબીબી કોણ તે જણાયુ નથી, પણ લેખમા એની તારીખ હી. સં. ૯૧૦ ઇ. સ. ૧૫૦૪ લખેલી છે. ઇ. સ. ૧૮૨૪ ના સર્વેમા આ મસ્જીદને ૧૦૦૦૯ ચો. વા. જમીન હતી, પણ ધીમે ધીમે બધી દબાઈ ગઇ અને આ સદીની શરૂઆતમા ફક્ત રોજા અને મસ્જીદ જેટલી ૪૧૦ ચો. વા. જમીન રહી. આ મસ્જીદ ફક્ત ૩૭ ફીટ લાંબી છે અને ઘણી નાની છે. બાધણી ગણી સીપ્રીને મળતી છે. કારીગીરી બહુ ઉત્તમ છે. રસ્તા ઉપર પડતી જાળીઓ અને કીબલાની પાછળના ટેકા ઉત્તમ છે. આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખક આ મસ્જીદને પણ અમદાવાદની ઉત્તમ કારીગીરીવાળી મસ્જીદોમા ગણે છે. મસ્જીદના મીનારા પાતળા અને સુંદર નકશીવાળા છે પણ બીજી મસ્જીદોની પેઠે એમા ગોખ નથી. મહેરાબ પણ બહુ સુંદર છે. આ મસ્જીદની પૂર્વ એક મોટુ ટાંકુ છે એના ઉપર ધાબું વાળેલુ છે ઉનાળામા અંદર બેસાય એવુ છે આ જગ્યાએ જૂના વખતમા કોઇનો મહેલ પણ હોય

રસુલાબાદ-શાહઆલમનાં મકાનો

શાહઆલમ સાહેબે જમાલપુર દરવાજા બહાર સુધખાર્મક્રોશ અગર દાનીલીમડા ગામ પાસે એક પરૂ વસાવ્યુ હતુ એનું નામ રસુલાબાદ. બાદશાહી સમયમા એ આબાદ પરૂ હતું અને સંતનું ધામ હોવાથી એને કોઈ હરકત કરી શક્તું નહિ. રસુલાબાદનો કોટ આજે જીર્ણદશામા દેખાય છે કોટમા રાજગઢ હોય તેમ અંદર બીજા દરવાજામા શાહઆલમ સાહેબનો રોજો છે પહેલા એ જગ્યાએ શાહઆલમ સાહેબ રહેતા હતા. મકાનોના સમૂહની જગ્યાનો આકાર નિયમ વગરનો છે. એની કુલ લંબાઇ ૨૨૧ વાર અને પહોળાઈ ૧૮૫ વાર છે. એમા અંદરના બધા મકાનોનો સમાવેશ થાય છે. કુલ ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૪૪૦૦ ચોરસવાર છે. એમા શાહઆલમનો રોજો, એની સામેનો રોજો, મસ્જીદ, અને જમાતખાનું. એટલું મુખ્ય છે. આ બધા મકાનોના મેદાનને બે

મુખ્ય દરવાજા છે. પશ્ચિમ તરફનો દરવાજો જે રોજાની સામે છે તે ઉરસને દીવસે ખોલે છે; ઉત્તર તરફનો દરવાજો સુંદર અને ભવ્ય છે તે હમેશ ખુલ્લો રહે છે.

મુખ્ય રોજો પૂર્વ તરફ વચ્ચે આવેલો છે. ઇ. સ. ૧૪૭૫ માં શાહઆલમ સાહેબના જાનશીન થયા પછી તાજખાં નરપાલીએ એ બંધાવ્યો. એ ૬૫ ફીટના ચોરસ ઉપર બાંધેલો છે. એ ચોરસ જગ્યા ઉપર એકબીજાને સમાંતર એવાં થાંભલાનાં ત્રણ ચોરસ કરેલાં છે. બહારના ચોરસમાં ૨૮ થાંભલા છે તેને જાળીઓથી જોડી દીધા છે. એની અંદરનું ચોરસ વીસ થાંભલાનું છે. એ બન્ને ચોરસોની વચ્ચે પડાળી છે. અંદરનું ચોરસ બાર થાંભલાનું છે એના ઉપર ઘુમટ છે. દરવાજા ચારે બાજુ છે, પણ પશ્ચિમે આગળ પડતા માંડવા સાથે સુંદર દરવાજો છે. ચારે બાજુએ ભીંતિમાં તથા કમાનોમાં પત્થરની જાળીઓ છે. પણ પશ્ચિમે મુખ્ય દરવાજાની બાજુમાં બન્ને બાજુ ત્રણ ત્રણ મળીને ૭ જાળીવાળા લાકડાનાં કમાડ છે. પહેલાં એને પત્થરની જાળીઓથી પુરવાનું ધાર્યું હશે પણ કોઇ કારણથી કમાડ કરી દીધાં હશે. કબરની આસપાસની જાળીઓ ઘણી જ ઉત્તમ કારીગીરીવાળી છે. શાહઆલમની જાળીઓ એટલી વખણાતી કે શહેરની અતલસ ઉપર 'શાલમ-જાળી'ની ભાત હોય તો વધારે પૈસા ઉપજતા. કબરની આસપાસ ચાર ફીટ ઉંચો આરસનો કોતરેલો કઠેરો છે. આ અંદરની જાળીના ઓરડાને ઉત્તર તરફ દ્વાર નથી, બીજી ત્રણે બાજુ દ્વાર છે. કબરની ઉપર છીપના સુંદર જડીતકામની સરખેજ જેવી લાકડાની છત્રી છે. ઘુમટમાં પણ છીપનું સુંદર જડીતકામ ગ્યાસુદ્દીન અલી અસફખાંએ કરાવેલું છે.[1] પીતળની જાળીઓવાળાં મુખ્ય દરવાજાનાં કમાડ ઘણાં પાછળથી બનાવેલા છે, તે અમદાવાદમાં આજ સુધી પીતળનું આવું સુંદર કામ થતું એમ બતાવે છે. આ રોજાની દક્ષિણ પડાળીને પૂર્વ છેડે સાત કબરો છે તે શાહઆલમના પુત્રો અને પૌત્રોની છે એક નાની કબર એક પોપટની છે. દક્ષિણના દ્વારની પશ્ચિમે એક જાળીમાં એક કબર છે તે શાહઆલમથી પાંચમા સૈયદ જલાલુદ્દીન માહઆલમની છે એમ કહેવાય છે.

[૧] આ ગ્યાસુદ્દીન અલી અસફખાં નુરજહાંના ભાઇ મીરઝાં અબુલ હસન અસફખાંનો સસરો થાય; કેટલાક ધારે છે તેમ નુરજહાંનો ભાઈ અસફખાં નહિ. આ અસફખાં અકબર સાથે ગુજરાતમાં આવ્યો હતો. (આર્કીઓલોજીકલ સર્વે અમદાવાદ II. પૃ. ૧૯ નોંધ.)

આ રોજાની પશ્ચિમે ૬૦ વાર છેટે બીજો એવો જ રોજો છે. એમા શાહઆલમથી બીજા પીર સૈયદ મકબુલે આલમની કબર છે રોજો અંદરથી શાહઆલમ જેવો સુદર નથી એમા એમના વંશજો સૈયદ મકસુદ આલમ, બદર આલમ, સૈયદ જલાલુદ્દીનની કબરો છે. અદર પૂર્વ બાજુ સૈયદ મહેબુબે આલમની કબર છે. મુખ્ય કબર ઉપર કદમે રસુલ શરીફ-પેગબર સાહેબના પવિત્ર પગલા છે. એમ કહેવાય છે કે દિલ્હીની જુમા મસ્જીદમા એવા પગલા છે એની આ નકલ છે, પણ એ કયે વખતે કોણ લાવ્યુ તેની ખબર પડી નથી[1]

આ રોજાની દક્ષિણે ઘણી કબરો છે એમા એક છત્રીવાળી મોટી કબર સૈફખાની છે. આ સૈફખા સુલતાન મુઝફ્ફર બીજાનો સરદાર હતો, અને માળવા તથા ઇડર સામેની લડાઇઓમા લડેલો હતો એ મુખ્ય રોજાઓની વચ્ચે એક નાની જાળીવાળી છત્રીમા વડોદરાના નવાબ નામીરૂદ્દીનની કબર છે એ નવાબ આ વશના સૈયદોનો શિષ્ય હતો, એ ૧૭૮૦ મા ગુજરી ગયો.

બીજા રોજાની દક્ષિણે અને મેદાનની પશ્ચિમોત્તરે મોટી મસ્જીદ છે આ મસ્જીદ મુહમ્મદ સાલેહ બદક્ષીએ બધાવી મીનારા પાછળથી નજાબતખાએ બનાવ્યા તે સૈફખા (જહાગીરનો સુબો) એ ૧૬૨૦ મા પુરા કર્યા આ મસ્જીદ એની બાધણીમા અમદાવાદની બીજી મસ્જીદોથી જુદી પડે છે. મુહમ્મદ ગૌસ અને લાલ દરવાજે સીદી શહીદની મસ્જીદોની બાધણીના જેવી આની બાધણી છે એમા અષ્ટકોણ મડપ કે થાભલા તથા પાટડાવાળી હિંદુ રીતને બદલે એક એક થાભના ઉપર આવીને મળતી ચાર ચાર કમાનોથી ઉપરનું ધાબુ ટેકાવેલુ છે આ જાતની કમાનોવાળી બાધણી હિંદુસ્તાનમા ઘણી જગ્યાએ જોવામા આવે છે. મસ્જીદ કુલ ૧૨૧ ફીટ લાબી અને ૫૪ ફીટ પહોળી છે મીનાર પાછળથી કર્યા છે એટલે છેડેથી નવ ફીટ જેટલે દૂરથી શરૂ થાય છે એમની ઉંચાઈ ૯૦ ફીટ છે ૧૮૧૯ ના ધરતીકંપમા મીનારા નમળા પડેલા અને પાછળી ભીંત તુટી ગયેલી, તે ૧૮૬૩ પછી સમરાવ્યા હતા મસ્જીદની આગળ ૭૨ ફીટ ચોરસ ટાકુ છે એની આગળ ૨૨ ફીટ ચોરસનો હોજ છે મેદાનને ઇશાન ખૂણે મોટુ જમાતખાનું અગર દીવાનખાનું છે એનું માપ ૬૧ × ૪૧ ફીટ છે

[૧] જુઓ એ ૦૮. પૃ ૨૦-૨૧.

મ્હોરો ખુલ્લો છે. આ જગ્યાએ શાહઆલમ સાહેબના વખતનું એક દીવાનખાનું હતું એમ કહેવાય છે. છેલ્લે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહે હાલનું દીવાનખાનું કરાવ્યું. એને સૈયદ જાફર બદરે આલમે સુધરાવ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં જનરલ ગોડાર્ડના ઘેરા વખતે એના છાપરા વગેરેનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો. હાલ એના ઉપર ઘાણું છે. પશ્ચિમના દરવાજાની બહાર થોડેક દૂર એક નાનુ તળાવ છે એને મુસ્તફા સર કહે છે. એ તાજખાની સ્ત્રીએ બંધાવ્યુ છે.

સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમા તો શાહઆલમ સાહેબ અને એમની ગાદીના વારસોના પગમા મહારાજ્યની લક્ષ્મી ઉભરાતી હતી. પણ ગૂજરાત સલ્તનતના અંત પછી સો વર્ષે રોજાના ખર્ચ માટે તાણ પડી હોય એમ લાગે છે. ઇ. સ ૧૬૭૦ મા ઔરંગઝેબે રોજાના ખર્ચ માટે ઇસનપુર, સારસા, વાસણાફતેપુર, વાસણાબુઝુર્ગ, વાસણામારગીઆ, અને સાલજડા એટલા ગામ ઇનામ તરીકે આપ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૧૭ મા બ્રીટીશ અમલ થયો ત્યારે કેટલાક ગામ જતા રહ્યા હતા, માત્ર ઇસનપુર, સારસા, અને વાસણાફતેપુર રહ્યા હતા. વખત જતા એના ઉપર પણ કેટલીક વાર બોજા મુકાયા હતા, અને મદદ મળવાથી ઓછા પણ થયા હતા. આની લાબી વીગતમા ઉતરવાની જરૂર નથી. ઇ. સ. ૧૮૬૨–૬૩ મા કમીશનર સર બેરો એલીસે આ બાબત તપાસ કરી રોજાના મકાનો સમરાવવાની સરતે વાસણાબુઝુર્ગ જે ખાલસા કરેલું તેમાથી વરસે રૂા. ૧૩૦૦) થી ૧૪૦૦) આપવા કહેલું. પણ એવા જૂના મકાનો પાછળ પૈસા ખરચવા બાબત જીલ્લા કલેકટરે વાંધો ઉઠાવ્યો. એમની પછીના કમીશનરે પણ એ વાતને ટેકો આપ્યો. આ ઉપરથી મુંબાઈ સરકારમાથી લખાણુ આવ્યુ કે કોઇ એક કોમના પૂજ્ય મકાનો છે માટે નહિં પણ એના અનુપમ સ્થાપત્યની ખાતર સરકારે એની પાછળ ખર્ચ કરવુ જોઇએ. એટલે એ વખતના કલેકટરે લખ્યુ કે એ પહેલાના કલેકટર સાથે મળતો આવતો નથી; આ મકાનો એક ધાર્મિક મકાનોનો સમૂહ માત્ર નથી પણ ગૂજરાતના મુસલમાની મહારાજ્યનો વૈભવ બતાવે છે અને તેથી સરકારે ખર્ચ કરવું જોઇએ. આ ઉપરથી એલીસ સાહેબના મત પ્રમાણે શાહઆલમ અને સરખેજ પાછળ પાચ પાચ હજાર રૂપીઆ કાઢવામા આવ્યા.[૪]

[૪] આર્કીઓલોજીકલ સર્વે. અમદાવાદ ભા. ૨. પૃ. ૧૬–૧૭.

ચંડોળા તળાવ

ચંડોળા તળાવ હાલ અમદાવાદનું એક જોવા લાયક સ્થળ ગણાય છે. આ તળાવ ઘણું મોટું છે. એનો વિસ્તાર ૧૮૧ એકરનો છે. એનું પાણી ખેતીવાડી માટે વપરાય છે. પહેલાં તળાવના કીનારા પત્થરથી બાંધવાનો વિચાર હશે એમ ગેઝેટીઅર લખે છે. પણ એ વિચાર પડતો મુકાયલો. આ તળાવ પ્રાચીન નથી. કોણે બંધાવ્યું, કયારે બંધાવ્યું અને એનું નામ ચંડોળા શાથી પડયું એનો કાંઇ પત્તો લાગતો નથી. જૂના નકશાઓમાં આ તળાવ બહુ નાનું આપેલું છે. એટલે ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વધ્યું હશે. એને કિનારે નરસિંહજીનું મંદિર છે. કિનારે કિનારે ઇસનપુરની સડક જાય છે. તળાવમાં કમળ થાય છે અને સાંજે પક્ષીઓ ગાન કરે છે ત્યારે બહુ રળીયામણું લાગે છે. ઇસનપુર બાજુથી આવતાં તળાવને કિનારે શાહઆલમનાં મકાનોનો દેખાવ બહુ ભવ્ય લાગે છે. સહેલગાહ કરવા માટે આ એક ઉત્તમ સ્થળ છે.

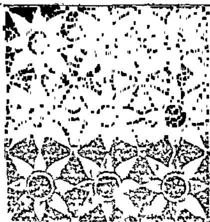
ઇસનપુરની મસ્જીદ (મોટી)

ચંડોળાને કિનારે થઇ એની દક્ષિણે ઇસનપુરની ભાગોળમાં આ મસ્જીદ આવેલી છે. એનો ઘાટ અને બાંધણી અમદાવાદની બીજી બધી મસ્જીદોથી જૂદા છે. દસ્તુરખાની મસ્જીદને મળતી બાંધણી કાંઇક અંશે કહી શકાય. ૧૩૮ ફીટ લાંબા અને ૧૦૭½ ફીટ પહોળા ઉંચા લંબચોરસ ઉપર ત્રણ બાજુ ખુલ્લી પડાળીઓ કરી છે. ચોથી પશ્ચિમની બાજુએ મસ્જીદનું લિવાન છે. એનું માપ ૫૯ × ૩૪ ફીટ છે. એનો મ્હોરો ખાસ જૂદી જાતનો છે. બન્ને બાજુ કમાન વગરના થાંભલાવાળી પાંખો છે. વચ્ચે એક મોટી કમાનને બદલે ત્રણ નાની કમાનો છે. એમા વચલી કમાન જયપુરી કમાનને મળતી અનેક વર્તુળોની બનેલી છે. આથી મ્હોરાનો આખોયે દેખાવ બહુ મનોહર લાગે છે. ચોકની વચ્ચે રોજો છે એમાં મસ્જીદ બંધાવનાર મલીક ઇસનની કબર છે. મલીક ઇસન મહમૂદ બેગડાનો અમીર હતો, એટલે મસ્જીદ એના સમયમાં બંધાઇ છે. હાલ એ ઉજડ સ્થિતિમાં છે છતાં જોવા લાયક છે. આ મસ્જીદને મીનારા નથી મસ્જીદમાં નકશી નથી, છતા બાંધણીમાં આકર્ષણ ખૂબ છે.

પ્રકરણ બેતાલીસમું

[illegible]

અમદાવાદની વાવ

વાવ એ આખા ગૂજરાતની વિશેષતા છે વાવની બાંધણી કેવી હોય છે તે આપણે પાછળ જોઇ ગયા છીએ વાવમાં એક બાજુ પગથીઆથી પાણીના તળીઆ સુધી પહોંચાય છે અને બીજી બાજુથી કોસથી પાણી ખેંચી શકાય છે જેમ જેમ ઉતરતા જઈએ તેમ તેમ માળ આવતા જાય છે માળના થાંભના ઉપર અગાશી કરેલી હોય છે એને કૂટ કહે છે વાવ જેવી નિત્યની લોકોપયોગી વસ્તુને પણ અસાધારણ અલંકારથી આપણે ભરી દીધી છે અને પાણી ભરવા જનારને તે ભાવનાથી ભરી દે છે વાવમા પાણી સુધી પહોંચી શકાય છે એ ફાયદો છે, પાણીને અડવાથી અને અંદર વસ્તુઓ ધોવાથી પાણી બગડે છે એ નુકશાન છે

માતરભવાનીની વાવ

અમદાવાદમા પહેલા ઘણી વાવો હતી ઘણી નાશ પામી કે પુરાઇ ગઇ છે હાલ ત્રણ વાવો મશહૂર છે એમા માતરભવાનીની વાવ અસારવામા આવેલી છે આ વાવ તણ ખડની ને સાદી છે એમા અલંકાર બીલકુલ નથી આ વાવને એની બાંધણી ઉપરથી શહેર વસ્યા પહેલાની છે એમ ડૉ બર્જેસ વગેરે માને છે લોકો એને કૌરવ પાડવના વખતની કહે છે એ વાવ શહેરના પહેલાની નથી એમ કહેવા માટે જેમ આધાર નથી તેમ એ શહેરના પહેલાની છે એમ સાબીત કરવાને પણ આધાર જોઇએ મુસલમાન સમયમા જ કોઇ હિંદુએ સાદા ઘાટની એ વાવ કેમ ન બધાવી હોય ? જો એને શહેરના પહેલાની માનીએ તો એના ઉપર પુષ્કળ મરામત થયા કરી હશે એમ માનવુ

પડે. એ મરામત કોણે કરી ? કેટલાંક હિંદુ ચિહ્નો એમાં છે પરંતુ એવાં તો અડાલજની વાવમાં એથી ઘણાં વધારે છે. એના થાંભલા અને પગથીઆંની બાંધણી કેવળ હિંદુ જ છે, પણ એમ તો અમદાવાદના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં ઘણું હિંદુ છે. ચઢાણ સીધુ હોવાથી પગથીઆં સીધાં ન કરતાં થોડે થોડે છેટે કાપી નાંખીને આડાં કર્યાં છે એ કેવળ હિંદુ કુંડોનાં પગથીઆંનો આકાર છે. આ વાવને અમદાવાદ પહેલાંની માનવાથી અસારવાને આસાવલ ધારવાની ભૂલ થયેલી છે. વાવમાં આ પ્રાચીનતાનું તત્ત્વ ન ઉમેરીએ તો કાંઇ જોવા જેવું નથી. કાંઈ આધાર નથી માટે એને શહેર વસતા પહેલાંની માની લઇએ, અને અસારવાના લોકોએ વારે વારે સમરાવી એમ પણ માનીએ. પરંતુ એમાં બેસાડેલી માતાભવાનીની મૂર્તિ તો પ્રાચીન હોવાનો સંભવ નથી. મીરાતે અહમદીમાં આ વાવનો ઉલ્લેખ એક જગ્યાએ છે. તે સિવાય જૂની તવારીખોમાં ઉલ્લેખ નથી. અમદાવાદનાં હિંદુ સ્થળોની નામાવલિ અહમદીએ આપી છે એમાં આ વાવ શહેર વસતા પહેલાંની છે એવી લોકવાયકા છે એમ લખ્યું છે, એટલે લોકવાયકા ૨૦૦ વર્ષ પહેલાથી તો ચાલતી જ હશે.

દાદાહરીની વાવ

આ વાવથી ત્રણસો વાર દક્ષિણે દાદાહરીની વાવ આવેલી છે. આ વાવ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અંતઃપુરની કોઇ હરીર નામની સ્ત્રીએ બંધાવી છે. આ બાઈની અંતઃપુરમાં અને વઝીરોમાં ઘણી લાગવગ હતી એમ લેખ ઉપરથી જણાય છે. એ મહમૂદ બેગડાની પોતાની અગર તો એના કોઇ મોટા કુંવરની ધાવ હશે એમ એની આગળના દાદા શબ્દથી જણાય છે. લેખમાં એને માટે 'અંતઃપુરદ્વારે સર્વાધિકારિણિ બાઈ શ્રી હરીર' એમ લખ્યું છે. એણે અમદાવાદ શહેરની ઇશાને વિ. સં. ૧૫૫૬ ના પોષ સુદી ૧૩ ને સોમવારે (૧૫ ડીસેંબર ૧૪૯૯) હરીરપુરમાં ૩૨૯૦૦૦ મહમૂદી ખર્ચીને વાવ બંધાવી. હરીરપુર પણ એણે જ વસાવ્યું છે. વાવની જોડે એક ફળનો બગીચો અને મસ્જીદ પણ એણે બંધાવી હતી. વાવ મુસલમાન અમલદારની દેખરેખ નીચે હિંદુ સ્થપતિએ બાંધી છે. લેખને છેડે એનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે: "वापीनिर्माणेऽधिकारः परमेश्वराज्ञापालक मलीकश्री विहामिद तथा गजधर (गूर्जर) वैद्य सू० वीरा तत्पाश्चात्कारस्त देवा श्री गिरणा महं० सावाधा तथा महं धीरा–" ૩૨૯૦૦૦ મહમૂદી એટલે આશરે ૧૫૮૪૦૦ રૂપીઆ થયા. સંસ્કૃત લેખની સામે અરબીમાં બીજો લેખ

છે. એમાં હી. સં. ૯૦૬ તા. ૮ જમાદીઉલ અવલ આપેલી છે, એટલે તા. ૩૦ નવેંબર ૧૫૦૦ થાય. આમ બે લેખની તારીખ વચ્ચે વરસ એકનું અંતર પડે છે.

વાવની કુલ લંબાઇ ૨૪૧½ ફીટ છે. અંદરના મંડપ ૧૬ ફીટના છે. અષ્ટકોણ કુવાનો ચોરસ ભાગ ૨૪ ફીટનો છે. મંડપો વાવની ઉપરની સપાટીથી માતાભવાનીની વાવની પેઠે ઉંચા લીધેલા નથી. વાવમા થાભલા સાદા છે. દરેક ખંડમાં મસજીદના મીનારાની પેઠે ગોખ મુકયા છે તેમા જૂદી જૂદી આકૃતિઓ કરેલી છે. એક ગોખમા શોભાવાળા મોર પણ કોતર્યા છે. પ્રાણીની આકૃતિઓ આ રીતે છેક કાઢી નાખી નથી. વચલા અષ્ટકોણ કુવાની બાજુઓ સુંદર રીતે કોતરેલી છે. છેક ઉપરથી પાણી સુધી જતી બે ગોળ નાની સીડીઓનાં દ્વાર આ અષ્ટકોણ કુવા આગળ પડે છે. આ કુવાને હિંદુ કોતરણીનો સુંદર કઠેરો છે. આ વાવ અડાલજની વાવ જેટલી સુદર નથી; પણ ગૂજરાતમા જે થોડી સુંદર વાવો છે એમા આની ગણત્રી થાય છે. વાવની બાજુઓ ધસી ન પડે તે માટે નીચેના ખંડોમા બાધણી ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામા આવ્યું છે તેની વીગતમા ઉતરવાની જરૂર નથી. આચારજીની ગાદીવાળા આ વાવનો ઉપયોગ જમીનમા પાણી લેવા માટે કરતા. વાવની મરામત પાછળ સરકારે હજાર રૂપીઆ ગઈ સદીમા ખર્ચ્યાં હતા.

અડાલજની વાવ

અમદાવાદથી બાર માઇલ ઉત્તરે અડાલજ ગામમા આ સુંદર વાવ આવેલી છે. ગૂજરાતની હાલ રહેલી વાવોમા આ વાવ સર્વથી વધારે સુંદર છે.

આ વાવ કદમા દાદાહરીની વાવ કરતા મોટી નથી, પણ અલંકારમા એનાથી બહુ ચડીઆતી છે. એમા પેસવાનાં દ્વાર ત્રણ છે એ ખાસ મોટો ફેર છે. શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ જયા નામની વાવ કહેવાય છે. જ્યારે દાદાહરીની ભદ્રા જાતની, અને માતાભવાનીની નંદા કહેવાય છે. અડાલજની વાવમા પેસતા ૨૨½ ફીટનો ચોરસ મંડપ આવે છે. એના ઉપર સાધારણ રીત પ્રમાણે અષ્ટકોણ કરીને ઘુમટ કર્યો હશે. ઘુમટ હાલ નથી. મંડપના થાંભલા સારા છે પણ એમાંથી વાવમા ઉતરતા જે થાભલા આવે છે તે તો ઘણી જ ઉત્તમ કારીગીરીવાળા છે. મંડપની ચારે બાજુ પાણીઆરી માટેની ઓરડીઓ છે. એના સુંદર ઝરૂખા મંડપની શોભામા ઘણો વધારો કરે છે. આ ઝરૂખાની નીચે હાથી વગેરે આકૃતિઓના કંદોરા કરેલા છે. એવા કંદોરા વાવમા પણ છે. વાવના ગોખ

દાદાહરીની વાવની પેઠે શણગારેલા છે. મુસલમાની ચીરાગ પણ દેખાય છે. પણ ખાસ નવીન વસ્તુઓ ઘણી છે. એક ગોખમાં એક હિંદુ દેવની મૂર્તિ છે. એકમાં સાધારણ ગૂજરાતી આકારની નવ ગાગર ત્રણ ત્રણની હારમાં કોતરેલી છે. બીજા માળના અષ્ટકોણ કુવાની ભીંતમાં નવગ્રહોની મૂર્તિઓ છે. પાણીની ઉપરનાં માળના એક પાટડામાં જૂદી જૂદી ઘરગથુ બાબતો કોતરી છે એમાં એક પલંગ, પાણીની શીશેરાઈ વગેરે શયનખંડની સામગ્રી છે. આ પાટડો પાણી નીચું હોય તો જ દેખાય છે. એટલે કોતરણીની બાબતમાં આ વાવમાં ઘણું જ જોવાનું છે. વાવ અધુરી રહી હશે એમ ધારવામાં આવે છે. વાવમાં એકલા ઉતરાતું નથી, અંદર ખંડ બહુ હતા તે પુરી નાંખ્યા વગેરે વગેરે વાતો તો પાયા વગરની છે.

વાવની કુલ લંબાઇ ૨૫૧ ફીટની છે. અષ્ટકોણ કુવાની આસપાસની નકશી દાદાહરીની વાવ કરતાં પણ વધારે સુંદર છે. દાદાહરીની વાવની પેઠે અષ્ટકોણ કુવાની આસપાસ ગોળ નિસરણી છે. એનાં દ્વાર અષ્ટકોણ કુવાના છજ્જામા દરેક માળે પડે છે. એની કોતરણી હિંદુ છે અને દાદાહરીની વાવના દ્વાર કરતાં ઘણી જ ઉત્તમ છે.

આ વાવમા સંસ્કૃત લેખ છે. તેમા લખેલું છે કે વિ. સં. ૧૫૫૫ માં ઉત્તરાયણના સૂર્ય હતા તે વખતે, માઘ માસના શુકલ પક્ષની પંચમીને દીવસે, ઉત્તરા–નક્ષત્ર હતું અને બવકરણ તથા સિદ્ધિયોગ હતો ત્યારે આ વાવ બંધાવી. આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૪૯૯ નું વર્ષ આવે છે. આ વર્ષ અડાલજની વાવનો જે લેખ ફોર્બસ સભાના સંગ્રહમાં છે તેમાં આપેલું છે. આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમા વિ. સં. ૧૫૫૮, ઇ. સ. ૧૫૦૨ નું વર્ષ આપેલું છે. વર્ષનો આ ફેર શાથી આવેલો છે તે સમજી શકાતું નથી. લેખમાં આગળ જણાવેલું છે કે સુલતાન મહમૂદના રાજ્યમાં દંડાહીના વાઘેલા રાજા મોકલસિંહના પુત્ર કર્ણના પુત્ર મુળરાજના પુત્ર મહીપને વીરસિંહ અને જેત્ર નામના બે પુત્રો હતા. એમાં વીરસિંહને વેણેશજીની પુત્રી રૂડાદેવી નામે સ્ત્રી હતી. એ રૂડાદેએ ગંગાજલ સરખી આ વાવ પોતાના પતિના પુણ્યાર્થે કરાવી. એ પછી વાવનું વર્ણન અને રૂડાદેનાં વખાણના શ્લોકો છે. છેવટે બંધાયાનું ખર્ચ ૫૦૦૧૧૧ ટંકા થયા એમ લખ્યું છે. ટંકાની કિંમત અહીં સમજવી મુશ્કેલ છે. ડૉ. બર્જેસ આશરે ૧૬૬૭૮૦) રૂપીઆ લખે છે. ડૉ. બર્જેસ વીરસિંહના ભાઇનું નામ લેખ પ્રમાણે નૈસ

(Naish) આપે છે. લેખના અંતમાં ગૂજરાતી ભાષામાં પણ નાગરી લિપિમાં ૨૬ અને ૨૭ મી લીટીમા આ પ્રમાણે લખ્યું છેઃ—

"श्री रुडबाइ भर्तासपग्ररलोकार्थि अडालिजि वावी करावी। श्रीमाली ज्ञाति। मइंमीमा। सुत मराण।

वावि नीपजावी टंका लष ५००१११ अंके पांच लीक्ष दया। आचंद्रार्कस्थिर स्थावरमस्तु ॥"

રૂડાદે વીરસંઘ વાઘેલાની પત્ની હતી. એણે વાવ બંધાવી તે વિશે બીજી દંતકથા પણ ચાલે છે. કહે છે કે એક વખત બાદશાહ કે એના કોઇ અમીરના જોવામાં એનું રૂપ આવ્યું. એથી એના સગા પાસે એની માગણી કરી. રૂડાદેએ યુક્તિથી કહ્યું કે મારૂં નામ રહે એવું કાંઇ કરાવો પછી તાબે થઉં. એ ઉપરથી એની ઇચ્છા પ્રમાણે બાદશાહે વાવ કરાવી. છેવટે બાદશાહને વશ થવું પડશે એમ ધારી વાવ જોવાને બહાને રૂડાદેએ વાવમા પડતું મુકી આપઘાત કર્યો. રૂડાદેએ તીજોરીમાથી પોતાના પૈસા કાઢયા અને પતિના શ્રેયાર્થે વાવ કરાવી એવું લેખમા સ્પષ્ટ છે એટલે આ વાત માનવા જેવી નથી.

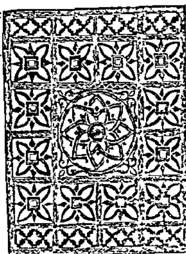
વીરસિંહ વાઘેલાના વંશ માટે પણ બહુ મતભેદ છે. ડૉ. બર્જેસ એને આણુંદદેવ વાઘેલાના વંશનો કહે છે તે રાસમાળાને આધારે કહે છે, પણ રાસમાળામા ફોર્બ્સે આ ગોટાળો કબુલ કરેલો છે. આપણે લેખ પ્રમાણે એને ત્રોગલના વંશનો માનવો એ સારૂં છે. મુળ આ વાઘેલા ગૂજરાતના છેલ્લા રાજા કર્ણદેવ વાઘેલાના વંશના હતા અને કલોલમા રાજ કરતા હતા. કલોલની આસ પાસના ઉજ્જાને કદાચ ડંડાહી કહેતા હોય. વીરસિંહનું મરણ મુસલમાનો સાથેની તકરારમા થયું પણ રાજ્ય ૧૭૨૮ સુધી ચાલુ હતું એમ કહેવાય છે. એટલે તકરાર નામની હશે. વીરસિંહ એનો ભાઇ જેત્ર અથવા અજિત્રસિંહ એ રાસમાળામાં વર્ણવેલા અહમદશાહના સંબંધીઓ અને વરહો તથા જેતો બે લાલા રાણીના ભાઇઓ. આમ મહમૂદ બેગડાના સમયના બે ભાઇઓને ભાટ લોકોએ વરાહો ને જેતો બનાવી અહમદશાહના સાળા બનાવી દીધા છે. એ વાતો ઉપરથી મુસલમાન બાદશાહો સાથે આ વાઘેલા કુટુંબનો સંબંધ હશે એ સિવાય બીજું કાંઇ નીકળતું નથી. કલોલનું રાજ્ય ૧૭૨૮ મા ભગતસિંહે ખોયુ. એમણે લીંબોદરેથી આંજણા કણબીને નસાડી ત્યા રાજ્ય કરેવા માડ્યું. આજે પણ લીંબોદરાના ઠાકોર વાઘેલાઓમા મોટી શાખાના કહેવાય છે. નાની શાખાએ સાણંદમા રાજ કર્યું

બીજી વાવો

અમદાવાદમા ઘણી વાવો હતી, ઘણી આજે નાશ પામી છે એમા ખાસ ઇસનપુર અને દાનીલીંબડા ગામની વચ્ચે જેઠાભાઈ જીવણલાલ નાગજીભાઈ (અગર મૂળજી)એ બધાવેલી વાવ છે આ વાવ બરોબર નિયમસરની બાંધણીની અને હમણાની છે એટલે નોધ લેવા લાયક છે એ બાધવા માટે બધાવનારે મલીક અલીમની મસ્જીદની જોડેના રોજાના પત્થર તથા રાજપુર-હીરપુરમા આવેલી નેનપુરવાડાની મસ્જીદના પત્થર વેચાતા લીધા હતા, અને એનાથી એ વાવ અને શહેરકોટડામા એક મદિરનો મડપ એટલુ બાધ્યુ એમ આર્કી ઓલોજીકલ સર્વેના લેખક લખે છે વાવમા એક આખો મહેરાબ વાપરેલો છે એમ કહે છે આ વાવ ૨૧૦ ફીટ લાબી ને ૨૨ ફીટ પહોળી છે થાભના અનેક તરેહના જેમ તેમ બેસાડેલા છે પચીશ વર્ષ પહેલા એ વાવ ઉપયોગમા ન આવે એવી થઈ ગઈ હતી

બીજી એક વાવ ઇસનપુર પાસે છે ત્યા એક ઇટોની વાવ પણ છે મલીકશા બાના રોજા પાસે એક ઇટોની વાવ પડી ગયેલી છે મીઠાખળી પાસે ધૂળીઆકોટની પાછળ એક વાવ છે માધવલાલ બોર્ડીંગની દક્ષિણે શાહીબાગમા એક નાની વાવ છે એમા એક નાના ફારસી લેખમા 'હી સ ૧૧૯૪' લખેલુ છે સ્ટેશન ઉપર એક વાવ સાક્ષર શ્રી કેશવલાલભાઇના પિતા હર્ષદરાયે બધાવી છે

પ્રકરણ ત્રેતાલીસમું

જોવા લાયક સ્થળો

(ઇ. સ. ૧૫૧૦ પછીનાં ગૂજરાત સલ્તનતમાં બંધાયલાં મકાનો)

રાણી સીપ્રીની મસ્જીદ

ગઈ સદીના લેખકોમાં આ મસ્જીદ માટે ઘણો ભ્રમ ચાલ્યો હતો. રાણી સીપ્રી એટલે શિપ્રા નામની આશા ભીલની પુત્રી અને સુલતાન અહમદશાહ પહેલાની રાણી એમ માનવાથી એ ભ્રમ થએલો. એનું બીજું નામ રાણી અસની છે. એટલે અવાજના સાદૃશ્યથી પણ એ આશાભીલની પુત્રી એમ ઘણા માનતા. કોઈ સીપ્રી એટલે મૂળનામ શાહપરી હશે એમ પણ ધારે છે. ખરી રીતે સીપ્રી નામનું મૂળ જાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ અસની નામ ખરૂં છે. હોપના ગ્રંથમાં આ મસ્જીદને અહમદશાહના રાજ્ય વખતે થએલી ગણી છે તેથી કેટલાક એમ માનતા આવેલા. છેવટે લેખ વંચાયા પછી ડૉ. બર્જેસે ભ્રમ ભાંગ્યો છે. લેખમાં જણાવેલું છે કે શમ્સ ઉદ્ દુનિયા વ ઉદ્દીન અબુનસ્ર મુઝફ્ફરશાહ (બીજા) ના રાજ્ય વખતે સુલતાન મહમૂદ (બેગડા) ના પુત્ર અબુબકરખાંની મા રાણી અસનીએ હી. સ. ૯૨૦ (ઈ. સ. ૧૫૧૪) માં બંધાવી.[1] મીરાતે સિકંદરીમાં આ બાબતનો ઉલ્લેખ છે. એમા આ

[1] આ લેખનો તરજુમો આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમા આપ્યો છે. એમા રાણી સીપ્રી નામ લખીને કૌંસમાં પ્રશ્નાર્થનું ચિહ્ન મુકયુ છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં પૃ. ૨૬૯ ની નોંધમાં બીજો તરજુમો આપ્યો છે, એમા પણ એવા ચિહ્ન વગર રાણી

રાણીનું નામ રાણી 'પીરાઇ' લખેલું છે. એણે આસ્તોડીએ દરવાજે મસ્જીદ બાંધેલી એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. આ રાણી સુલતાન મહમૂદ બેગડાની સ્ત્રી હતી. એનો પુત્ર આબાખા અથવા અબુબક્રખાં હયાત હતો ત્યારે પાટવી ગણાતો હતો. પણ એની ચાલ સારી નહોતી તેથી સુલતાનના હુકમથી એને મારી નાખવામા આવેલો.

મસ્જીદ ઘણી નાની છે. માપ ૪૮×૧૯૩/૪ ફીટ છે. પરંતુ એની બાંધણી અને નકશી એવી મનોહર છે કે અમદાવાદની ચારેક સારામા સારી મસ્જીદોમા એ ગણાય છે એને 'મસ્જીદે નગીના'—મસ્જીદોમા રત્ન એવું ઉપનામ મળેલુ છે. એની બાંધણી કમાન વગરની, થાભલાવાળી શુદ્ધ હિંદુ છે મ્હેરો ચઢતા ઉતરી નથી પણ એક સરખો જ છે, એટલે કે વચલો ઘુમટ બીજા કરતા ઉચો નથી એના મીનારા જૂદી જાતના છે. ઉસમાનપુરની મસ્જીદની પેઠે બે છેડે કરેલા છે પણ મુહાફિઝખાની મસ્જીદની પેઠે પ્રમાણ કરતા જાડા નથી મસ્જીદના કદના પ્રમાણમા નાજુક અને પાતળા છે. એથી એમા સીડી થઈ શકી નથી પરતુ નીચેથી ઉપર સુધી ઘણી જ બારીક નકશીથી શણગારેલા છે. આ નકશી પણ મુહાફિઝખાની પેઠે એકદમ ભરચક નથી પણ પ્રમાણસર છે. રસ્તા ઉપર ઝરૂખા પડે છે એના પ્રમાણ, નકશી અને લાવણ્ય અસાધારણ છે. મસ્જીદની સામે જ રોજો છે. એટલે એના થાભલાની રચના મસ્જીદના થાભલા સાથે વેધન આવે એમ કરેલી છે રોજાની આસપાસના કઠેરામા હિંદુ મદિરના કઠેરા જેવી કોતરણી છે, પણ એ બહુ બારીક અને કોમળ છે મુહાફિઝખાની મસ્જીદની પેરે અદરના થાભલા પાસે પત્થરની સુંદર નીવી કરેલી છે ઇ. સ ૧૮૭૧ મા મી બોરેડેલે રૂા ૩૦૦૦) ખર્ચીને મરામત કરાવી હતી ફરગ્યુસન આ મસ્જીદને નાની પણ અત્યંત સુંદર કહે છે અને દુનિયાના સારા મકાનોની પંક્તિમા મુકે છે. એમનાજ શબ્દોમા જોઇએ "Notwithstanding the smallness of its dimensions, it may be considered the gem of Ahmedabad, and, in its class, as one of the most exquisite buildings in the world It is also one of the most

અસની નામ લખ્યુ છે, એટલે અસની ખરૂ ધારેલુ છે સિકંદરીના ગૂજરાતી તરજુમામા શાણુસરાની એવુ નામ લખેલુ છે

perfectly Hindu of au the buildings of this City, no arch being employed anywhere, either constructively or for ornament."

"The charm of this building resides in two things. First, the completeness and unity of the design, every form and every detail is designed for the place where it is put, and is appropriate to that place And next the fact that all the details are beautiful in themselves, and just sufficient to relieve and accentuate the construction, without concealing or interfering with it It would of course be absurd to compare such a building with the Parthenon, or one of our great Gothic Cathedrals, but it is, architecturally, a more perfect building than the Erechtheion at Athens, and though we have some Gothic Chapels of great beauty, there propably is not one that would not look coarse and plain if placed side by side with this mosque" ઇન્ડીઅન આર્ટ જરનલમા જેન મીરીસ્સે પણ આ મસ્જીદનું વર્ણન કરેલું છે (અંક ૪૬)

ફરહત ઉલ્મુલ્કની જામી મસ્જીદ

કારજમા દક્ષિણ તરફ આ મસ્જીદ આવેલી છે. રાણી સીપ્રીની મસ્જીદ પછી એ ધાટની કેટલીક મસ્જીદો અમદાવાદમા બંધાઈ. એમા આ મસ્જીદ તથા દરવેશ અલીની તથા ઇબ્રાહીમ શહીદની મસ્જીદો મુખ્ય છે. આ મસ્જીદનો મ્હોરો એક સરખો અને સાદા થાભલાનો છે. બન્ને છેડે પાતળા મીનારા કરેલા છે. મસ્જીદનું માપ ૬૮×૩૦ ફીટ છે અંદર લેખ છે એમા લખેલુ છે કે લતીફશાહના પુત્ર સુલતાન મહમુદ (ત્રીજો) ના સમયમા ચીમનના પુત્ર નવખા જેને ફરહત ઉલ્મુલ્કનો ઇલ્કાબ હતો તેણે આ મસ્જીદ હી. સ. ૯૪૫ મા બાધી (ઈ. સ. ૧૫૩૮) આ ફરહત ઉલ્મુલ્કે સુલતાન અહમદશાહનો રોજો સમરાવેલો તે પાછળ જોઇ ગયા. લેખમા વર્ષ કવિ મહયાએ કાઢેલુ છે. આ મસ્જીદની પશ્ચિમે શાહ ખુબ સૈયદ મુહમ્મદ ચીશ્તીની કબર છે તે ઉપરથી મસ્જીદને પણ ખુબ સૈયદની મસ્જીદ કહે છે એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમા લખેલુ છે

વટવાનો રોજો

અમદાવાદથી દક્ષિણે ૭ માઇલ છેટે વટવા ગામમા પ્રસિદ્ધ સંત

મખદુમ જહાનિયા સૈયદ જલાલ બુખારીના પૌત્ર સૈયદ બુરહાનુદ્દીન કુતુબે આલમ સાહેબનો રોજો આવેલો છે આ સતપુરુષ અમદાવાદ વસ્યું તે વખતના આશાવલમા આવીને રહેલા અને પછી વટવામા રહેતા હતા. એમનો રોજો એમના મરણ પછી સાધારણ અમદાવાદના રોજાના ઘાટનો બંધાયો હશે, પરતુ એમનો હાલનો રોજો એ બાંધણીનો નથી હાલના રોજાની બાંધણીમા બધે કમાનો વાપરેલી છે એથી એનો ઉચો ઘાટ બુલંદ બન્યો છે ધોળકાના સુલતાન સિકંદરના રોજાને અને મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ)ના સૈયદ મુબારકના રોજાને આ રોજાની બાંધણી મળતી આવે છે એટલે બાંધણી પ્રમાણે આ રોજાને આપણે સુલતાન બહાદૂરશાહ અને તેની પછીના સમયમા જ મુકી શકીએ ડૉ બર્જેસ આ રોજો મહેમદાવાદના રોજાના ઘાટનો છે એમ કબુલ કરવા છતા એને મહમૂદ બેગડાના સમયમા મૂકે છે મહેમદાવાદના સૈયદ મુબારકના રોજાને કોઇ કારણથી ભૂલ કરીને ડૉ બર્જેસ મહમૂદ બેગડાના સમયમા મુકે છે તેથી આ રોજાના સમયની ગણત્રીમા પણ ભૂલ થઈ હશે ખરી રીતે સૈયદ મુબારક સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા હતા, અને એમનો રોજો એ પછી બંધાયો છે એટલે એવી બાંધણીનો આ રોજો મહમૂદ બેગડાના સમયનો હોઇ શકે નહિ. વટવાનો રોજો ૧૦૩ ફીટના ચોરસ ઉપર બાંધેલો છે રોજાની અંદરના ભાગમા થાભલાઓ વચ્ચે જાળી કરેલી છે આ રોજાને લગતી મસ્જીદ છે તે રોજા પહેલા અગર હાલના રોજાની પહેલા જે રોજો હશે તે સમયની બંધાયલી છે એમા હી. સ ૮૭૪ (૧૪૬૯) નો મહમૂદ બેગડાના સમયનો લેખ છે રોજાથી એની બાંધણી છેક જૂદી છે માપ ૯૨૬×૩૮૬ છે મીનારા નથી કામ છેક સાદુ છે આ મસ્જીદ ખાસ ઉલ્મુલ્ક બશીર સુલતાની ખાજાએ બંધાવી એમ લેખમા જણાવેલું છે એક બીજો લેખ આ મસ્જીદ રૈમસ્તખા સુબાના સમયમા હી સ. ૧૦૬૧ (૧૬૫૨) મા ભમરાવી એવી મતલબનો છે પણ એ દરવાજાને લગતો હશે એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખક માને છે મુખ્ય રોજામા કુતુબે આલમ સાહેબની તારીખનો એક લેખ છે વટવામા બીજી કેટલીક ખડેર થએલી દરગાહો છે એ સાધારણ અમદાવાદી ઘાટની છે એમા બારીક સુંદર ભૌમિતિક આકૃતિઓ કરેલી છે કુતુબે આલમ સાહેબનો અસલ રોજો પણ આવોજ હશે

સીદી શહીદની મસ્જીદ

અમદાવાદમાં લાલ દરવાજા પાસે સીદી સૈયદની મસ્જીદના નામથી આ મસ્જીદ પ્રખ્યાત છે. આ મસ્જીદ એની અંદરનાં બે જાળીઓનાં ઝાડને લીધે આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનો બાધનાર કોણ તે આજ સુધી માલુમ પડેલું નથી. એટલે મસ્જીદનું વર્ણન કરતા પહેલા સીદી સૈયદ કોણ તે ટુંકાણમાં જોઈએ. આ મસ્જીદને આજ સુધીના બધા લેખકો એની બાંધણીમા મોટી શંકા પડવા છતાં અહમદશાહ પહેલાના સમયના મકાનોમાં ગણે છે તેની ચર્ચાની પણ જરૂર છે.

સર ટી. સી. હોપે ગઈ સદીના મધ્યમા કેટલીક તપાસ કરેલી એને અંગે શહેરનાં મકાનોના ઇતિહાસમા કેટલાક ભ્રમ ચાલેલા છે. તેમા આ મસ્જીદ સીદી સૈયદે બાંધી અને એ અહમદશાહ (પહેલા)નો માનીતો ગુલામ હતો માટે ભદ્રના ખુણામા મસ્જીદ બધાઈ છે એમ હોપના લખાણને લીધે બધા માને છે. ડૉ. બર્જેસ મસ્જીદનું સ્થાપત્ય અને બાધણીની વીગત અહમદશાહના મકાનોથી ખાસ જુદા પડે છે એમ કબુલ કરવા છતા મસ્જીદને પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધમા મુકે છે. ડૉ. બર્જેસ ખાસ લખે છે કે આ મસ્જીદમાં ઉપરનું ધાબું ટેકવવાને માટે બાર થાભલાના અષ્ટકોણ હિંદુ મંડપને બદલે એક થાંભલા ઉપર સામસામી પડતી ચાર ચાર કમાનોથી ધાબું અગર ઘુમટો ટેકવ્યા છે એ રીત જ આ મસ્જીદ અહમદશાહ (પહેલા)ની પછી ઘણે કાળે બંધાઈ હશે એમ માનવાને પુરતી છે. આમ છતા પણ ડૉ. બર્જેસ શાહઆલમના રોજાની બાધણી સાથે આ બાધણી સરખાવી એને મહમૂદ બેગડાના સમયના પાછલા ભાગમા મુકે છે. ખરૂં જોતા આ મસ્જીદની બાધણી શાહઆલમના રોજા જેવી નથી પણ એ રોજા પછી લગભગ પોણી કે એક સદી પછી બંધાયલી શાહઆલમવાળી મોટી મસ્જીદના જેવી છે. એવો જ બીજો નમુનો સારંગપુરમા મુહમ્મદ ધૌસની મસ્જીદનો છે. એ બન્ને મસ્જીદો ઇ. સ. ૧૫૬૦ પછી એટલે સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમા બંધાઈ છે. ઇ. સ. ૧૫૫૦ પહેલાં કમાનોની આવી બાધણીની રચના અમદાવાદની કોઈ મસ્જીદમાં દેખાતી નથી. આ રચના અમદાવાદમા સોળમા સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હિંદના બીજા ભાગોમાથી આવી છે. આ કમાનો સિવાય આ મસ્જીદના મીનારા બે છેડે સાદા અષ્ટકોણ આકારના છે તે મુહમ્મદ ધૌસની મસ્જીદના મીનારાના

ઉપરના ભાગ જેવા ઘણે અંશે છે. અંદર પ્રકાશને માટે જાળીઓની રચના પણ કેવળ જાુદી છે એમા ત્રણ જાળીઓ તો અધુરી રહેલી છે અને મીનારા પણ અધૂરા લાગે છે. આ જોતા પણ આ મસ્જીદ ગૂજરાત સલ્તનતના અંત ભાગમા રાજ્યક્રાતિના સમયે બની હોય એમ લાગે છે. કમાનોની બાધણી એને ટેકો આપે છે.

હવે જોવાનુ એટલુ જ કે હોપે સૈદી સૈયદ, અહમદશાહનો ગુલામ એમ જે કહ્યુ છે એમા શુ માનવુ એ દતકથામા જે કાઈક સત્ય છે તે ફક્ત સૈયદને બદલે શહીદ કહીએ તો બંધબેસતુ થઈ રહે છે. અમદાવાદના મુસલમાન અવશેષોની તપાસમા મને આ અનુભવ થએલો છે. મુજાવર કે રક્ષક અજ્ઞાન હોય તો સૈયદ અને શહીદ બન્ને શબ્દો એવી રીતે બોલે છે કે ભ્રમ થાય-શૈદ કે શઈદ એમ બોલે છે. સર ટી સી હોપ પોતે સીદી સૈયદ શબ્દ લખે છે તેની જોડણી 'Syeed' કરી છે. એટલે એમણે શૈદ કે શઈદ ઉચ્ચાર સાભળી સૈયદ જ આવી સુંદર મસ્જીદ બાધે એમ ધારી સૈયદ શબ્દ માની લીધો એમ લાગે છે. પણ શહીદ શબ્દ પણ એમ જ ઉચ્ચારાય છે. મુસલમાન તવારીખો જોતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે પંદરમી સદી અને સોળમી સદીના પહેલા પાદ સુધી કોઈ એવો મોટો સીદી થયો નથી ગૂજરાતમા સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાથી સીદી અમીરો જોરમા આવ્યા હતા સુલતાન અહમદ ત્રીજાના સમયમા તે બહુ જોરમા હતા. એમા જુઝારખા અને ઉલુધખા સીદી જાણીતા છે. સુલતાન અહમદ ત્રીજાના મરી ગયા પછી એતમાદખા અને મુઝફ્ફર ત્રીજાના અમલના પહેલા દસ વર્ષ જુઝારખા અમદાવાદમા સર્વોપરી હતો, એટલે એ ભદ્રનો કોટ તોડીને મસ્જીદ બધાવે તો કોઇ ના કહી શકે નહિ પહેલાના સત્તાવાળા સુલતાન ગમે તેવા માનીતાને રાજગઢનો કોટ તોડીને મસ્જીદ બાધવા દે નહિં હાલ સીદી વાત્ર પત્થરકુવા પાસે છે ત્યા જુઝારખાના નામનો રસ્તો હતો એટલે ત્યાથી એના સગાને અને ભદ્રમાથી એને મસ્જીદમા આવવા માટે ભદ્રના આ ઈશાન ખૂણાની જગ્યા જ માફક આવે ભદ્રનો કોટ તોડી મસ્જીદને જોડી દીધેલો તે આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના ચિત્રમા સ્પષ્ટ છે જુઝારખાને અકબરના હુકમથી હાથીના પગ તળે મારી નાખ્યો હતો એટલે સીદી લોકોએ એને શહીદ કહેવા માડયો હોય વળી અકબરે બધા અમીરોની જામીનગીરી માગી ત્યારે સીદીઓએ ન આપી. એ લોકો પહેલા

બાદશાહી ગુલામ તરીકે અમદાવાદમા આવેલા, એટલે અકબરે એમને હમેશ ગુલામ ગણવાનો હુકમ આપેલો એમ અહમદી લખે છે સુલતાન અહમદ ત્રીજાના એ લોક ગુલામ જ ગણાતા હતા. એટલે જુઝારખા એ સીદી શહીદ અને સુલતાન અહમદ (ત્રીજા)નો ગુલામ એ બધી વીગત બધ બેસી રહે છે. આમા ફક્ત શહીદને બદલે સૈયદ સાભળવાની જ ભૂલ જણાય છે. જુઝારખા ઈ. સ ૧૫૬૦ અને ૧૫૭૦ વચ્ચે સપૂર્ણ સત્તામા હતો, સુલતાન જેટલી જ એની સત્તા હતી. એટલે રાજગઢમા એને કોઇ રોકનાર નહોતું. આ સમયમા એણે મસ્જીદ બાધી હોય એમ ખાસ સંભવે બાધણી પણ આ સમયને ટેકો આપે છે

આ પ્રમાણે જુઝારખા સીદીએ આ મસ્જીદ ઈ. સ ૧૫૬૦ અને ૭૦ ની વચ્ચે બાધી એમ મારૂ માનવુ છે જુઝારખાએ ન બાધી હોય એમ માનીએ તો પણ બાધણી ઉપરથી ડૉ. બર્જેસ વગેરે કહે છે તેમ એ પદરમી સદીમા નહિ પણ સોળમીના ઉત્તરાર્ધમા બધાઈ એમ મારૂ ચોક્કસ માનવું છે.

ઇ સ. ૧૮૨૪ ના સીટી સર્વેમા ખાનપુર જીલ્લામા એક ઘુમટ વગરની મસ્જીદ ગણાવી છે એનુ નામ મીદી હાલીમની મસ્જીદ એવું લખ્યું છે. મરેઠા સમયમા એણે ઘણા હુમલા ખમ્યા છે એમ પણ એમા લખ્યુ છે. જાળીઓ બાબત કાઇ ઉલ્લેખ નથી આ મસ્જીદ સીદી શહીદની જ હશે, પણ સીદી હાલમ નામ જુદુ છે એ શકા ઉત્પન્ન કરે છે. પણ ૧૮૨૪ ની સર્વેમા અને ખરા નામ વચ્ચે આવા ઘણા ફેર પડ્યા છે, એટલે આ ફેર બહુ મહત્વનો નથી. આ મસ્જીદ એની બે સુંદર ઝાડવાળી જાળીઓથી પ્રસિદ્ધ છે એમા વચ્ચે ત્રીજુ ઝાડ વચ્ચેની કમાનમા હોવું જોઇએ એને બદલે પત્થર જડેલા છે. આ માટે લોકમા કહેવાય છે કે લોર્ડ એલ્જીનના મમયમા એને કોઈ કાઢી ગયુ છે. આ વાત માનવા જેવી નથી કા તો વચલા મહેરાબની બરોબર ઉપર હોવાથી ત્યા જાળી જ ન કરી હોય, કે વચલી જાળી આજુબાજુનાથી વધારે સારી કરવાના હેતુથી અધુરી રાખી હોય, કે છેવટે મરેઠા સમયમા લડાઇઓથી તુટી ગઇ હોય. આમાથી ઉપરના બે કારણ મને વધારે ઠીક લાગે છે હોપના પુસ્તકના ચિત્રો લોર્ડ એલ્જીનના સમયમા જ લીધા છે એમા બે જાળીનો જ ઉલ્લેખ છે. કેટલાક લોર્ડ કર્ઝનના સમયમા જાળી ગઈ છે એમ કહે છે તે વાત કેવળ પાયા વિનાની છે ગઇ સદીના છેલ્લા પાદમા સાઉથ કેનિંગ્ટન

મ્યુઝિયમ માટે એની કાગળની છાપ લેવાતી હતી ત્યારે થોડું નુકશાન થયુ હતું, અને થોડુ નુકશાન પક્ષીઓએ માળા ઘાલીને કર્યું હતું ગઇ સદીમા મામલતદારની ઑફિસ આ મસ્જીદમા હતી, એ કારણથી પણ કાંઈ ફેરફાર થયો હશે એ વખતે એને ચુનાથી ધોળાવીને બગાડી હતી ધોળેલી જાળીઓને ગઈ સદીમા ઘણા મુસાફરો આરસની ધારીને ગયા છે. પરતુ એ સાદા રેતીઆ પત્થરની જ છે અને કકડા કકડા સાધીને બનાવેલી છે.

મસ્જીદની લબાઇ ૬૮ ફીટ અને પહોળાઈ ૩૬ ફીટ છે. મ્હોરો અને અદરનો ભાગ અમદાવાદી કમાનોનો છે મડપને બદલે કમાનોવાળા થાભલાથી પદર ભાગ પાડયા છે ઉપર ધાબા માટે ચપટા ઘુમટ કર્યા છે તે કમાનો ઉપરની છતને જ્યા મળે છે ત્યા ત્રણ જૂદી જૂદી રીતે રચના કરી છે ઉપરના ચોરસના ખૂણા હિંદુ રીત પ્રમાણે ટેકો મુકીને એક જગ્યાએ કાપ્યા છે, બીજી જગ્યાએ ખૂણાઓમા નાની કમાનો મુકી અષ્ટકોણ કરેલુ છે, અને ત્રીજી જગ્યાએ શાહઆલમ અને મુહમ્મદ ઘૌસની મસ્જીદની પેઠે રાખ્યું છે આવી મેળવણી છે મીનારા તદ્દન સાદા અને અષ્ટકોણ છે એમા જવાની સીડીના દ્વાર ઉપર નકશી કરેલી છે કંદોરા મીનારા સુદ્ધા આખી યે મસ્જીદને ફરી વળે છે એ નવીનતા છે. જાળીઓ ભીંતમા ઉંચે છે પડખામા ત્રણ ત્રણ જાળીઓ ભૌમિતિક આકૃતિઓની છે, પણ ઉત્તર પડખાની ત્રણે અધુરી રહેલી છે પછીતમા પાચ જાળીઓ છે એમા એક કમાનમા પત્થર જડેલા છે બાકીની ચારમા છેડાની બે ભૌમિતિક આકૃતિઓની અને બીજી બે તાડ અને એવા ઝાડને ગુથીને સુંદર રીતે કોતરેલી છે આ બે જાળીઓને લીધે આ મસ્જીદ જગતમા પ્રસિદ્ધ છે જાળીઓની ઉંચાઇ ૧૦ થી ૧૧ ફીટ અને પહોળાઇ ૬½ થી ૭ ફીટ છે હોપ કહે છે કે આવી જાળીઓ આખી પૂર્વની દુનિયામા બીજે કયાયે નથી ફરગ્યુસન કહે છે કે હિંદુસ્તાનમા અને દિલ્હી આગ્રામા પણ આવી સુંદર જાળીઓ નથી ગ્રીક અને મધ્યકાલીન સ્થાપત્યના કોઇ પણ કળાના નમુનાઓ કરતા આમા કુદરત વધારે શોભે છે રશીઆના માર્ક્વીસ ઝારે આ જાળીઓ જોઇને કહેલું કે 'હિંદુસ્તાનનું વનસ્પતિ સૌંદર્ય જાળીમા અહીં કોતર્યું છે આ જાળીઓ જોઇએ છીએ ત્યારે ધૂળીઆ ઉજડ શહેરમા ઉભા છીએ એ ભૂલી જઇએ છીએ ' અનેક મુસાફરોએ મુક્તકંઠે એની પ્રસશા કરેલી છે લાકડામા એની પ્રતિકૃતિ એક હજાર રૂપીઆને

ખર્ચે થએલી છે. ન્યુયોર્ક અને સાઉથ કેનિંગ્સ્ટન મ્યુઝિયમમાં એની પ્રતિકૃતિઓ છે. ફરનીચરમાં તો અનેક નકલો થઈ છે. આ જાળીઓ અમદાવાદના કારીગરોનો એક ચમત્કાર છે એમ કહીએ તો ચાલે. જોડેની ભૌમિતિક આકૃતિઓની બે જાળીઓ જેવી જાળીઓ સરખેજના રોજામાં પૂર્વ બાજુ છે. એ ઉપરથી ડૉ. બર્જેસ બન્નેનો કારીગર એક ધારે છે. પણ એમ માનવાનુ કારણ સરખેજથી આ મસ્જીદ પહેલી બંધાઇ એમ એ માને છે તેથી ઉભું થયું હશે. પરંતુ સરખેજના કારીગરના છોકરા કે છોકરાના છોકરાએ આ કામ કર્યું હોય. જીઆરખાં વગેરે હબશીઓ સરખેજમા દફન થએલા છે, એટલે એમના પ્રિય સ્થાનની જાળીઓની નકલ એમણે આ મસ્જીદમા કરાવી હોય એમ પણ બને.[૧]

શેખ હસન મુહમ્મદ ચીશ્તીની મસ્જીદ

શાહપુરની કુતુબ ઓલીઆ શેખ હસન મુહમ્મદ ચીશ્તીની મસ્જીદ અમદાવાદમાં એક નમુનેદાર મસ્જીદ ગણી શકાય. શેખ હસન મુહમ્મદ ઇ. સ. ૧૫૭૪ માં જીન્નતનશીન થયા. મસ્જીદના વચલા મહેરાબ ઉપર કોઈ દૈરત મુહમ્મદ સખર નામના માણુસે લેખ લખ્યો છે. લેખ ઉપર એણે પોતાનું નામ બહુ હુશીયારીથી ગોઠવીને કોતર્યું છે. લેખમા 'બનાઈ શેખ' એ શબ્દો ઉપરથી વરસ નીકળે છે. અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે હી. સં ૯૭૩ નું વર્ષ આવે છે એટલે ઇ. સ. ૧૫૬૫-૬૬ થાય.

મસ્જીદ ૫૯ ફીટ લાંબી અને ૩૮ ફીટ પહોળી છે. વચ્ચે ૧૯'-૪' નું ચોરસ પડે છે. તેના ઉપર ઘુમટને માટે બાર થાંભલા ઉપર અષ્ટકોણ

[૧] આ મસ્જીદ સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા ગુજરાત સલ્તનતના અંતમા બંધાઈ છે એમ મારૂં ચોક્કસ માનવું છે; અને જુઝારખા સીદીએ બંધાવી હોય એમ પણ લાગે છે. પરંતુ બંધાવનારની બાબતમા હજી શંકાને અને વધુ ચર્ચાને સ્થાન છે. આ વર્ણન મેં સંપૂર્ણ ચર્ચા સાથે ફારસીના વસંતમા કરેલું છે તે જોવા વિનંતિ છે. વિસ્તારના ભયથી એ લેખનો સાર માત્ર અહીં લીધો છે આ મસ્જીદના બાંધનાર સંબંધી વધારે હકીકત હાજી અદ્દબીરનાં અરબી ઇતિહાસનું ભાષાંતર થાય તો મળી શકે. આ બાબત વધારે પ્રકાશ પાડી શકાય સૂચનો કરવાને માટે હું ફારસી-અરબી વિદ્વાનોને વિનંતિ કરૂં છું.

કર્યો છે. મ્હેરામાં નવ કમાનો છે. તેમાં વચલી પાંચ ઉપર માળ કર્યો છે. આ માળ બીજી મસ્જીદોના જેવો નથી, પણ આખી મસ્જીદની પહોળાઈ જેવડો છે. આગળ છજું છે. મીનારા બન્ને છેડે છે અને મોટા સાધારણ હિંદુ ખૂણાઓવાળા છે. આ મીનારા અધુરા રહેલા જણાય છે. મીનારામાં જે ગોખ કોતરેલા છે તેની નકશી અમદાવાદમાં સર્વોત્તમ છે. અમદાવાદમાં કોઈ પણ ગોખમાં આ મસ્જીદના ગોખ જેવી નકશી નથી. લાકડાની નકશીના ફરનીચર માટે આ ગોખની ઘણી નકલ થએલી છે. આ મસ્જીદ પુરી થઈ હોત તો અમદાવાદમાં એક નવીન નમુનો થાત. મસ્જીદને પડખે સુંદર ઝરૂખા છે. પછીતમાં કોતરેલી જાળીઓ છે. મસ્જીદને લગતી કુલ જગ્યા ૧૮૮૧ ચોરસ વાર છે.

બાબા લુલુઇની મસ્જીદ

આ મસ્જીદ સર્પાંિના આરા પાસે આવેલી છે. મીરાતે અહમદી પ્રમાણે આશાવલ પાસેના મંઝેરીપરામા આવેલી કહેવાય. મસ્જીદની બાંધણી ઘણે ભાગે શાહપુરની મસ્જીદ જેવી જ છે. ફક્ત શાહપુરની મસ્જીદને મોટો મેડો છે એવો અહીં નથી. ફક્ત વચલો ઘુમટ જ મોટા કદનો છે. મસ્જીદની લંબાઈ ૬૯ ફીટ અને પહોળાઇ ૩૭ ફીટ છે. ઇ. સ. ૧૮૭૫ ના પુરમાં આ મસ્જીદને નુકશાન થયુ હતું પણ વેળાસર ભીંત કરી લીધી હતી. આ મસ્જીદ પણ શાહપુરની મસ્જીદ બંધાઇ તે વખતે જ બંધાઈ છે. પણ બાબા લુલુઈ કે લુલુવી તે અમદાવાદ સ્થાપનાર બાર બાવામાં ગણાય છે એ કે બીજા તે નક્કી થતું નથી. બાબા મુહમ્મદ ઝાફર નામના કોઇ મોતીના વેપારીએ મસ્જીદ બંધાવી એમ પણ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખક શંકા કરે છે. આ મસ્જીદની કુલ જગ્યા સવા ત્રણ એકર છે. તા. ૨ જી મુહર્રમને દીવસે બાબા લુલુઇનો ઉરસ થાય છે. મસ્જીદના મીનારાની નકશી સારી છે. નદી કિનારે આ મસ્જીદ સારો દેખાવ આપે છે.

મુહમ્મદ ઘૌસ સાહેબની મસ્જીદ

(સારંગપુર દોલતખાનામાં એક તોડાની મસ્જીદ)

આ મસ્જીદ અમદાવાદની બાંધણીમાં અગત્યનો ફેરફાર બતાવે છે. એની બાંધણી અમદાવાદી નથી પણ જુવાનપુરી છે.

શેખ મુહમ્મદ ઘૌસ અલ આલમનું ખરૂં નામ હાજી હમીદુદ્દીન ગ્વાલીઅરી છે. હિંદુસ્તાનના મુસલમાન પીરોમાં એમનું સ્થાન બહુ મોટું છે. એ મોટા વિદ્વાન હતા, અને અમદાવાદના શેખ વજીઉદ્દીનના મુરશીદ (ગુરુ) થતા હતા. આગ્રામાં તા. ૧૪ સપ્ટેમ્બર ૧૫૬૨ ને દિવસે એ ગુજરી ગયા. એમનો રોજો હાલ ગ્વાલીઅરમાં છે. શેખ સાહેબે ગલઝાર-અબ્રાર નામનું હિંદના સૂફીઓનાં જીવનનું એક પુસ્તક, જવાહીર અલખમ્સ નામનું પુસ્તક અને બીજા કેટલાક ગ્રંથો લખ્યા છે. આ મસ્જીદની જોડેના રોજામાં ઘૌસ અલ આલમ સાહેબના બે પુત્રો અને એક સ્ત્રીની કબર છે એમ કહેવાય છે. એમના બીજા એક પુત્ર સૈયદ મુઝફ્ફરની કબર સહેજ દક્ષિણે છે. ઇ. સ. ૧૮૨૪ મા આ મસ્જીદની કુલ જગ્યા ૧૦૫૬૦ ચો. વા. હતી પણ હાલ અડધાથી ઓછી છે.

પબલીક વર્ક્સ ખાતાને હાથે અમદાવાદના કોઈ મકાનમા આ મસ્જીદ જેટલો ફેરફાર થયો નથી એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખક લખે છે. એના મ્હોરામા વચ્ચે જે પ્રચંડ જુવાનપુરી કમાન (propylon) હતી તે ઉખાડીને બન્ને મીનારા વચ્ચેનો મ્હોરો સીધો કરી નાંખ્યો છે અને એની ઉપર કાંગરા પણ બેસાડ્યા છે કે જેથી પહેલાં શું હતું તેનો ખ્યાલ પણ આવે નહિ. વચલી ત્રણ કમાનોની આસપાસ જે ઉપસેલા ચોરસ ભાગ કરેલા છે તેની ઉપર ૪૮ ફીટ ઉંચી, અને ૪૩ ફીટ પહોળી એક ગજાવર ભીંત હતી. એમા ૩૮ ફીટ ઉંચી એક ખાલી કમાન (recessed arch) હતી. પ્રવેશને માટે તો એ આખીયે ખાલી કમાનમા નીચે હાલ છે તે જ ત્રણ કમાનો હતી. એટલે ખાલી કમાન દેખાવ માત્રની હતી. જુવાનપુરની મસ્જીદો આ જાતની હોય છે. એને મીનારા હોતા નથી. આ ખાલી કમાનમા સીડી હોય છે તેના ઉપર ચઢીને બાંગી પ્રાર્થના માટે બોલાવે છે. આ ખાલી કમાન (ચિત્રમા બતાવ્યા પ્રમાણે) ઇ. સ. ૧૮૧૯ ના ધરતીકંપ વખતે પડવા જેવી થઇ હતી તેને સરકારે રૂા. ૧૧૬૦) ખર્ચીને ઉતરાવી નંખાવી હોપના પુસ્તકમા આ કમાન સાથે મસ્જીદની છબી લીધેલી છે. આ મસ્જીદ જુવાનપુરી બાંધણીની ખરાબ નકલ છે જો કે દેખાવમા ભવ્ય ને સુંદર લાગે છે એમ સ્થાપત્યના વિદ્વાનો કહે છે. જુવાનપુરી મસ્જીદોમાં મીનારા હોતા નથી, આમા મીનારા છે એ નવીનતા છે. મીનારા નક્કર છે એનો દેખાવ ઉપરથી અષ્ટકોણ અને નીચેથી અમદાવાદી મીનારાની

પેઠે ખૂણાવાળો છે. ઉપર પાચ દેખાવના છજાં અને અસંખ્ય ગોખલા કરેલા છે. દક્ષિણ બાજુનો મીનારો અધુરો છે. મીનારની ઉંચાઇ ૮૨ ફીટ છે.

આ મસ્જીદની અંદરની બાધણી પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. શાહઆલમની મસ્જીદની પેઠે એને અદર કમાનોથી ધાબું ટેકવેલું છે. કમાનોના ખૂણા વાળીને ઘુમટ બહુ હુંશિયારીથી ટેકવ્યા છે દક્ષિણના અધુરા મીનારમા ઉપર જવાની સીડી છે. ઉત્તર મીનારમા કાઇ નથી. મસ્જીદની ઉત્તર બાજુ ત્રણ ઓરડા છે આ રચના કોઇ પણ મસ્જીદમા દેખાતી નથી. દક્ષિણ બાજી ઓરડા જેવું કાંઈ નથી

સલ્તનતના અંત ભાગની કેટલીક સારી મસ્જીદો

કાઇક અંશે રાણી સીપ્રીના ઘાટને અનુસરીને બંધાયલી સલ્તનતના અત ભાગની કેટલીક મસ્જીદો છે. બાધણીની દષ્ટિએ એ બધીયે સારી કહી શકાય.

એવી એક મસ્જીદ દરિયાપુરમા કોટની ગગે આવેલી છે એને લોકો ફુટી મસ્જીદ કહે છે ખડેરની પેઠે પડેલી છે એટલે એમ કહેતા હશે એમ નહિં પણ ખરી રીતે એનું નામ ફતહ મસ્જીદ છે, અને એ ઉપરથી ફુટી કહેવાતુ હશે એનુ માપ ૧૧૬ × ૨૬$\frac{3}{4}$ છેં બાધણી અને મીનારા રાણી સીપ્રીની માફક છે, પણ કામ તદ્દન સાદુ છે આ મસ્જીદથી ૬૦ વાર છેટે કોટની પાસે એક કુવો છે એ સુલ્તાન અહમદનો કુવો કહેવાય છે.

આ જાતની એક મસ્જીદ હસનપુરમા જેઠાભાઇ મૂળજીની વાવ પાસે આવેલી છે એને ગુમટી મસ્જીદ કહે છે મસ્જીદ નાની છે. એને બે છેડે પાતળા મીનારા છે તે ખાસ જોવા જેવા છે એમા નકશી છે, પણ ગોખ કે સીપ્રીની પેરે ચાલુ રીત પ્રમાણે નકશી નથી. જમીનથી ૨૭ ફીટની ઉંચાઈ સુધી અનેક ખૂણા પાડીને નકશી કરેલી છે એ રીતે આ મીનારા એવા બીજા મીનારાઓ કરતાં જૂદા પડે છે

આવી જ એક મસ્જીદ કાચરબમા નદી ઉપર આવેલી છે. એને લોક રાણીની મસ્જીદ કહે છે પણ ખરી રીતે એ બાવા અલીશાહની મસ્જીદ છે. અંદરથી એનું માપ બહુ નાનુ ૩૭ × ૯ ફીટનું છે એના પડખામા સુંદર ઝરૂખા છે કઠેરા અને ફીબલાની પાછળના ટેકા પણ ઉત્તમ છે મીનારા રાણી સીપ્રી પ્રમાણે કરેલા છે એક જ મીનારાનો હાલ થોડો ભાગ ઉભો છે. કોચરબ

આગળ જ એક ટેકરા ઉપર ૯૮૦૦ ચો. વારના ચોગાનમા બાવા ફેઝુલ્લાનો રોજો અને મસ્જીદ છે. બાવા ફેઝુલ્લા પીરાણાના સૈયદના વશના છે. મસ્જીદ ખુલ્લી છે. ખાસ જોવા જેવુ નથી.

ઇબ્રાહીમ શાહીદની મસ્જીદ

આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર શાહઆલમના રસ્તા ઉપર આ મસ્જીદ આવેલી છે. એ પણ ઉપર મુજબની બાધણીની છે. આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમા ઇબ્રાહિમ સૈયદ અગર શહીદ એમ લખ્યુ છે. આ પુરુષ કોણ તે જાણી શકાયુ નથી. પણ મીરાતે અહમદીમા નેનપુરના બારામા ઇબ્રાહિમ શહીદની મસ્જીદ આસ્તોડીઆ બહાર આવેલી છે એમ લખ્યુ છે. આ ઉલ્લેખ નેનપુરના પરાની જગ્યા નક્કી કરે છે, અને ઇબ્રાહિમ શહીદની કબર પણ નક્કી થાય છે. ભદ્રમા જે ઇબ્રાહિમ સૈયદ કે શહીદની કબર મુહમ્મદ અમીનખાની સાથે છે તે અને આ એક કે જૂદા તે સમજાતુ નથી. ઘણે ભાગે જૂદા હશે. ઇબ્રાહિમ શહીદની કબર આ મસ્જીદની પાસે આવેલી છે. લોકોમા માન્યતા છે કે દર વર્ષે એ એક ચોખાપુર ખસે છે, એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખક લખે છે. મસ્જીદનું માપ ૬૮ × ૩૧ ફીટ છે. પડખામા સારા ઝરૂખા છે. મીનારા બે છેડે પાતળા છે. એની ઇંચાઈ ૩૨ ફીટ છે. એમા રાણી સીપ્રીની પેઠે ગોખ કરીને કારીગીરી કરી છે. મ્હેરો એક સરખો અને ખુલ્લો છે. કમાન નથી.

શેખ વજીઉદ્દીનનો રોજો

ભદ્રના કિલ્લાની ઉત્તરે ખાનપુરમા શેખ વજીઉદ્દીન અલવીનો મોટો રોજો આવેલો છે રોજાને ચારે બાજુથી વંડો વાળેલો છે અને અંદરનું આગણુ સારૂં છે. બાધણી મિશ્રણવાળી છે. નીચેનો ભાગ કાઇક અમદાવાદી રોજાને મળતો છે. ઘુમટ ગોળા જેવો જુદી જાતનો છે. રોજાના આગલા પશ્ચિમ તરફના ભાગની વચ્ચે મુખ્ય કબર છે અને એના ઉપર મુખ્ય ઘુમટ છે. મુખ્ય ઘુમટ અને કબર રોજાના મકાનથી વચ્ચે નથી. બીજી બાજુ નવ કબરો છે. રોજાની પહોળાઇ ૩૦½ અને લબાઇ ૫૮½ ફીટ છે. આ આખી દરગાહના ચોકની નીચે મોટુ ટાકુ છે, એમા બેઠકો કરેલી છે અને પ્રકાશ પણ સારો આવે છે.

શેખ વજીઉદ્દીન સાહેબ તા. ૨૦ નવેંબર ૧૫૮૯ ને દીવસે જન્નતનશીન થયા. એમનો રોજો અમીર સઆદતખાએ બંધાવવો શરૂ કર્યો તે બુખારા

મહોલ્લો વસાવનાર અગીઆરમા સુબા શેખ ફરીદ બુખારીએ પુરો કરાવ્યો. શેખ ફરીદ ઘણા ઉદાર પુરુષ હતા ઇતિહાસમા એ મુરતઝાખાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે

શાહ અલારઝાક અને છોટા ઇદ્રુસની મસ્જીદ અને રોજા

સીવીલ હોસ્પીટલની સામે ઘીકાંટારોડની પૂર્વ બાજુએ એક પથ્થરની મસ્જીદ છે. ૧૮૨૪ મા એને અલીખા કાજીની મસ્જીદ કહેતા, પણ પછીથી કાજીની અગર નાના ઇદ્રુસની મસ્જીદ કહેતા. એ મસ્જીદ ઔરંગઝેબના સમયમા કાજી અબ્દુલ ફરહખાએ બાંધી છે મસ્જીદને ઉત્તર તરફનો અડધો ભાગ જતો રહેલો છે. આ મસ્જીદ એક વખતે ઘણી સુંદર હશે એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખકનું માનવુ છે મસ્જીદની સામે શાહ અલી રઝાકનો રોજો છે અને એનાથી ઇશાન બાજુ છોટા ઇદ્રુસનો રોજો આવેલો છે. બન્ને રોજા અને મસ્જીદની મળીને ૧૮૨૪ મા ૧૭૭૫૬ ચો વા. જમીન હતી તેમાથી ૧૦૫૨૧ ચો. વા. જતી રહેલી છે.

મીર અબુ તુરાબનો રોજો

ઉજડ થઇ ગયેલા આશાવલમા આ રોજો આવેલો છે. જૂના આશાવલ પાસે મીર અબુ તુરાબે નવું આશાવલ વસાવ્યુ અને એમા આ રોજો બાંધ્યો હાલ કેલીકો મીલની દક્ષિણે આ રોજો આવેલો છે. અબુ તુરાબ ઈ. સ ૧૫૯૭ મા ગુજરી ગયા. એટલે આ રોજો અકબરના સમયમા બંધાયો છતા ગૂજરાત સલ્તનતના અંત સમયમા થયેલી થાભલાને બદલે કમાનોવાળી રોજાઓની બાંધણીનો છે ૪૧ ફીટના ચોરસ ઉપર બાંધકામ કરેલુ છે. બબ્બે થાભલા આગળ લઇને માંડવાના ઓટલા કાઢયા છે. થાભલાને બદલે કમાનો કરવાથી ઉચાઈ ઠીક આવી છે ફરગ્યુસન અને ડૉ. બર્જેસ જેવા તો આ રોજાની બાંધણીના ઘણા વખાણ કરે છે. શાહપુર અને બાબા લુલુઇની મસ્જીદમા કમાનો છે પણ આમા કમાનોની બાંધણી બીજા કોઇ અંતરાય વગરની એક સરખી છે એટલે આખો ઘાટ મનોહર લાગે છે એમ એ બન્નેનું માનવુ છે. રોજો ખુ'લો જ છે. વચ્ચે ઘુમટ ઉચો લીધેલો છે.

આ રોજાની પાસે મસ્જીદ હતી એની હાલ નીશાની નથી

કદમે રસુલ શરીફ (પેગંબર સાહેબના પવિત્ર પગલા)

બંગાળની રાજધાની ગૌડમા અને દિલ્હીની પાસે કદમ શરીફ અથવા પેગંબર સાહેબના પવિત્ર પગલાની જગ્યાઓ છે એમ કહેવાય છે. પરંતુ

અમદાવાદમા પણ એ માટે એક ભવ્ય મકાન હતું. શાહઆલમના રોજાની સામેના રોજામા કદમ શરીફ છે પરંતુ એ વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. મીર અબુ તુરાબ મક્કેથી કદમ મુબારકની નિશાનીવાળો પત્થર લાવ્યા હતા; અને અકબરના કહેવાથી એમણે આશાવલમાં પોતાના ઘર પાસે એક મોટું મકાન બનાવી એ પવિત્ર પગલા એમા પધરાવ્યા હતા એમ મીરાતે અહમદીમા લખેલું છે. આ મકાનની હાલ નિશાની નથી, પરંતુ એ મીર અબુ તુરાબના રોજાની પાસે જ હશે એમ મનાય છે. મોગલાઇ પછીની લડાઇઓમા એ કદમ શરીફને શહેરમા લાવ્યા હતા મીરાતે અહમદીની પુરવણીમા લખેલું છે કે કદમ શરીફ અમદાવાદમા લાવ્યા પછી ૭ વર્ષ સુધી બાધકામ કરીને એના ઉપર સુંદર દરગાહ અને મસ્જીદ કરી હતી. શેખ ફૈઝે "રિસાલે કદમીઆ" નામનુ પુસ્તક રચ્યું છે એમા તે લાવ્યાનુ વર્ષ નીકળે છે. અહમદીમા જણાવેલુ છે કે મરેઠા સમયમા એ પગલાને શહેરમા લાવ્યા હતા. આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમાં લખ્યું છે કે એ પગલાને ખભાત લઇ ગયા હતા. એમ કહેવાય છે કે મુહર્રમમા એ પગલાની એક આગળીના ચિહ્નમાથી પરસેવા જેવું પાણી નીકળતું હતું તે ઘણા લોક લઈ જતા. ઘણા લોક પ્રદક્ષિણા ફરવા પણ જતા.[૧]

[૧] જૂઓ મીરાતે અહમદી ગુ. ભા. ભા ૨ પૃ ૨૭ ૨૮. તથા નવાબઅલી અને સેડનની અગ્રેજી આવૃત્તિ.

ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ કરાવેલી છે. એની અને ભદ્રની વચ્ચેનો કોટ તોડી નંખાવીને માટે બીજાં મકાનો વધાર્યાં છે. મહેલની પાછળની ઓરડીઓમાં જુના દફ્તરો રહે છે.

આ મહેલ બંધાયા પછી તરત જ આઝમખાંએ એમાં એક નાચની મહેફિલ આપેલી અને એ વખતે આઠ નાચનારીઓને કતલ કરેલી. મુસાફર મેન્ડેલ્સ્લો એ વખતે હાજર હતો. મેન્ડેલ્સ્લો લખે છે કે મેદાનેશાહમાં ઈંટોનો બાંધેલો રાજમહેલ છે. એના આગલા દરવાજા ઉપર નોબત અને વાજાં ચાર વખત વાગ્યા કરે છે. થેવેનો એ પછી ત્રીસ વર્ષે આવેલો એ આ મહેલને ધર્મશાળા કહે છે. એ મહેલ મેદાનનું અલંકાર હતું. એનો દરવાજો દક્ષિણ બાજુ હતો એમ એ લખે છે. રાજમહેલ જૂદો ગણાવે છે. થેવેનોના વર્ણનમાં એક રીતે ગોટાળો છે. પરંતુ એ ઉપરથી સમજાય છે કે દક્ષિણ તરફનો દરવાજાવાળો તે ધર્મશાળા એટલે મહેલની જે દક્ષિણ પાખ જેનો એક દરવાજો દક્ષિણમાં પડે છે તે ધર્મશાળા તરીકે વપરાતી હતી; અને મહેલ જેનું બારણું મેદાનમાં જ પડે છે તેને એણે રાજમહેલ ધાર્યો હશે. આ મહેલમાં પાછળથી મહેમાન થઈ રહેતા. મરેઠા સમયમાં એમાં લશ્કરી અમલદાર રહેતા. બ્રીટીશ એમાં ૧૮૦૦ માં કેદખાનું કર્યું; અને દલપતરામ જેવાને 'તે કારણ કાળાશથી ભદ્ર દીસે ભારે દુઃખ' એમ ગાવાનો વખત આવ્યો. પછી મહેલનાં નકશા ફર્યા અને એમાં કલેક્ટરની ઓફીસ થઇ. આજે અમદાવાદના લોકોએ મ્યુઝિયમ બનાવવા માટે આ મહેલની માંગણી કરી છે અને મહેલ એ માટે જ ખાસ લાયક છે. મુખ્ય દરવાજા ઉપર લેખ છે એમાં લખ્યું છે કે અદલ ઇન્સાફ કરનારા આઝમખાંએ બાદશાહ શાહજહાંના રાજ્ય વખતે આ મકાન બાંધ્યું એની તારીખ 'મકાન એ બક્ષીશ ઇહસાન' એ શબ્દોમાંથી નીકળે છે. હી. સં. ૧૦૪૭-(૧૬૩૭). શબ્દોનો અર્થ 'બક્ષીશ ને મહેરબાનીનું મકાન' એવો થાય છે.

નવાબ સરદારખાંની મસ્જીદ

નવાબ સરદારખાં ઔરંગઝેબનો માનીતો સરદાર હતો. એણે થોડો વખત અમદાવાદમાં પણ અમલ કરેલો. હતાશ થએલો દારા અમદાવાદ પાછો આવ્યો ત્યારે સરદારખાંએ શાહનવાઝખાં સફવીના નાયબ સુબા સૈયદ અહમદને કેદ કરી દરવાજા બંધ કરી દારાને પેસવા દીધો નહિ. ચાર વર્ષ પછી એ ભરૂચનો વહીવટદાર બન્યો. પછી સોરઠનો સુબો બન્યો. હિ. સ. ૧૦૭૦ માં એણે ...

આજમખાંનો મહેલ

ભદ્રમાં હાલ પોસ્ટ ઓફીસ છે તે આજમખાંના મહેલમાં બેસે છે. મોગલાઇના જે બે ચાર સુબાઓએ મકાન બાંધીને અમદાવાદમાં પોતાનું નામ અમર કર્યું છે તેમાં આઝમખાનું નામ મુખ્ય છે. આઝમખા ઇ. સ. ૧૬૩૫ મા ગૂજરાતનો સૂબો હતો. ઈ. સ. ૧૬૩૭ મા ભદ્રના મુખ્ય દરવાજાની દક્ષિણ તરફની ભીંત તોડીને આ મહેલ તેણે બંધાવ્યો. મહેલના મુખ્ય ચોરસ ભાગની ઊંચાઇ (ઉંડાઇ) ૨૪૦ ફીટ છે; અને પહોળાઇ ૨૧૦ ફીટ છે. ઉત્તર દક્ષિણ પાંખો લંબાવેલી છે. ઉત્તરની પાંખ સાથે ભદ્રના કિલ્લાને જોડી દીધો છે દક્ષિણની પાંખ દક્ષિણ તરફ ૨૫૦ ફીટ લાંબી છે. આ મહેલની અંદરની રચના પહેલા કેવી હશે તે બરોબર ચોક્કસ કહી શકાતુ નથી કારણ કે એના ઘણા અવતાર થઇ ગયા છે. જ્યારે એમા કેદખાનું હતું ત્યારે પણ ફેરફાર થયા હશે એમ મનાય છે. હાલ મુખ્ય દરવાજો મોગલાઈ ઘાટનો છે અને દિલ્હી આગ્રાના દરવાજાઓનું કાંઈક ભાન કરાવે છે. અંદર પેસતા મોટો અષ્ટકોણ ઓરડો આવે છે. એની આસપાસ ચાર બાજુને ખૂણે ચાર નાની અષ્ટકોણ ઓરડીઓ છે. મોટા અષ્ટકોણ ઓરડાના ખૂણાની બાજુઓ લંબાવીને એ ઓરડીઓમા જવાનો રસ્તો કાઢેલો છે. આ મોટા ઓરડાને એક માળ પણ છે. અષ્ટકોણ ઓરડામાથી પાછળ એક ચોરસ આગણામા જવાય છે. એની આસપાસ ઘણી ઓરડીઓ કરેલી છે, અને એને પણ મેડો છે. અષ્ટકોણ ઓરડો અને એની આસપાસની ઓરડીઓ જેટલા ભાગમા નીચે ભોયરૂં છે. ભોયરામા ચારેક જગ્યાએથી અજવાળું લાવવાની સારી ગોઠવણ છે. વચ્ચે એક હોજ છે. હોજમા ફુવારામાથી પાણી આવતુ. એ પાણીની કોઇ જગ્યાએથી ગોઠવણ કરેલી હશે. હોજનું પાણી આજે પણ નિર્મળ દેખાય છે. ભોંયરામા પણ અષ્ટકોણ ઓરડાની આસપાસ ઓરડીઓ છે અને ઉપર જવાના બીજા રસ્તા છે તે બંધ કરેલા છે. આ ભોયરામા કોઈ કેદીને પુરેલો તે મહેમદાવાદ નીકળેલો એટલે અંદર એવો રસ્તો છે એમ કહેવાય છે, પણ એ વાતને કાંઇ આધાર જણાતો નથી. મહેલની ઉત્તરની પાખ છેક ભદ્રકાળીના મંદિર સુધી જાય છે. ભદ્રકાળી માતાનું મંદિર આ મહેલની ઉત્તર પાખની એક ઓરડીમા જ છે. દક્ષિણ પાખ ભદ્રના કોટની બહાર ૨૫૦ ફીટ સુધી લીધી હતી હાલ ડીસ્ટ્રીકટ કોર્ટમા જવાનો દરવાજો એ મહેલનો છે. આ પાખને સુધરાવી ઉપર મેડો કરાવી હાલ

પ્રકરણ ચુમ્માળીસમું

જોવા લાયક સ્થળો

શાહીબાગનો મહેલ

(મોગલાઇના મકાનો)

શાહીબાગનું બાગ તરીકે વર્ણન પાછળ થઇ ગયુ છે. મહેલ પણ બાગની સાથે જ શાહજહાના હુકમથી બંધાયો હતો. શાહજહાને એમા રહેવા વારો નથી આવ્યો. એ સમયના સુબા મુહમ્મદશફી અગર સૈફખાનો શાહીબાગ બંધાવવામા ખાસ હાથ હોય એમ માનવાને કારણ છે આ મહેલ નદી કિનારે આવેલો છે. એનો આકાર ચોરસ છે. વચ્ચે મોટો અષ્ટકોણ ઓરડો અને આસપાસ નીચે ચાર અષ્ટકોણ ઓરડીઓ ને ચાર ઉપર મળીને આઠ ઓરડીઓ છે. ઉપર સળગ ધાબુ છે. આગળ અને પાછળ નદીની બાજુએ મોટા ઓટલા છે. આખાયે મહેલની તળે ભોંયરા છે પાછલા પગથીઆ છેક નદીના પાણીમા ઉતરે છે. મહેલની ભીતો એવા સારા ચુનાથી છોએલી છે કે આરસ જેવી લાગે. ધાબા ઉપર બે ઓરડીઓ ઇ. સ. ૧૮૩૫ મા મી. વીલિયમ્સે બંધાવી છે. નીચેના ભાગમાં પણ કેટલાક સુધારાવધારા કર્યા છે. આ કારણથી મકાનનો આખોયે દેખાવ ફરી ગએલો છે. આ મહેલમા પહેલા ડીસ્ટ્રીક્ટ જજ રહેતા; હાલ ઉત્તર વિભાગના કમીશનર રહે છે.

શાહીબાગની પશ્ચિમે છોટા શાહીબાગ છે. એ મકાન જનાના માટે હશે એમ ધારવામા આવે છે. એમા હાલ પોલીસના મુખ્ય અમલદાર રહે છે. શાહીબાગના મહેલથી દક્ષિણે થોડે દૂર સર રૂસ્તમજીના બંગલામાં ઐતિહાસિક કૂવો છે. એમાં બેઠકો હતી અને અંદર ઉતરાતું. હાલ એના ઉપર ધાબુ કરી લીધેલુ છે.

(અ)

(આ)

૫૭ પરબડીઓ અને રસ્તાપરનાં જૂની ઢબનાં તથા નવી ઢબનાં મકાનો

(અ) પરબડીઓ (આ) ડાબાહાથના ખૂણાના ચિત્રમા શેઠ કસ્તુરભાઈ લાલભાઇની નવી દુકાનોનુ ચિત્ર છે જમણે હાથે ખાડિયાના એક રસ્તાનો દેખાવ છ

ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ કરાવેલી છે. એની અને ભદ્રની વચ્ચેનો કોટ તોડી નંખાવીને કોર્ટ માટે બીજાં મકાનો વધાર્યાં છે મહેલની પાછળની ઓરડીઓમાં સરકારી દફતરો રહે છે.

આ મહેલ બંધાયા પછી તરત જ આઝમખાએ એમાં એક નાચની મજલિસ આપેલી અને એ વખતે આઠ નાચનારીઓને કતલ કરેલી મુસાફર મેન્ડેલ્સ્લો એ વખતે હાજર હતો. મેન્ડેલ્સ્લો લખે છે કે મેદાનેશાહમાં ઈંટોનો બનાવેલો રાજમહેલ છે. એના આગળના દરવાજા ઉપર નોબત અને વાજાં ચાર વખત વાગ્યા કરે છે. થેવેનો એ પછી ત્રીસ વર્ષે આવેલો એ આ મહેલને ધર્મશાળા કહે છે એ મહેલ મેદાનનું અલંકાર હતું એનો દરવાજો દક્ષિણ બાજુ હતો એમ એ લખે છે રાજમહેલ જુદો ગણાવે છે થેવેનોના વર્ણનમાં એક રીતે ગોટાળો છે પરંતુ એ ઉપરથી સમજાય છે કે દક્ષિણ તરફના દરવાજાવાળી તે ધર્મશાળા, એટલે મહેલની જે દક્ષિણ પાંખ જેનો એક દરવાજો દક્ષિણમાં પડતો તે ધર્મશાળા તરીકે વપરાતી હતી, અને મહેલ જેનું બારણું મેદાનમાં જ પડે છે તેને એણે રાજમહેલ ધાર્યો હશે આ મહેલમાં પાછળથી મરેમત થઈ હતી મરેઠા સમયમાં એમાં લશ્કરી અમલદાર રહેતા બ્રીટીશે એમાં ૧૮૨૦ માં કેદખાનું કર્યું; અને દલપતરામ જેવાને ‘ તે કારણ કાળાશથી ભદ્ર દીસે ભયકાર ’ એમ ગાવાનો વખત આવ્યો પછી મહેલના નશીબ ફર્યાં અને એમાં પોસ્ટ ઓફીસ થઇ આજે અમદાવાદના લોકોએ મ્યુઝિયમ બનાવવા માટે આ મહેલની માગણી કરી છે અને મહેલ એ માટે જ ખાસ લાયક છે. મુખ્ય દરવાજા ઉપર લેખ છે એમાં લખ્યું છે કે અદલ ઇન્સાફ કરનારા આજમખા બહાદુરે શાહજહાના રાજ્ય વખતે આ મકાન બાંધ્યું એની તારીખ ‘ મકાન ઔર ઉ ઇહિસાન ’ એ શબ્દોમાંથી નીકળે છે. હી સ ૧૦૪૭–(૧૬૩૭) શબ્દોનો અર્થ ‘ ભલાઇ ને મહેરબાનીનું મકાન ’ એવો થાય છે.

નવાબ સરદારખાંની મસ્જીદ

નવાબ સરદારખા ઔરંગઝેબનો માનીતો સરદાર હતો એણે થોડો વખત અમદાવાદમાં પણ અમલ કરેલો. હતાશ થએલો દારા અમદાવાદ પાછો આવ્યો ત્યારે સરદારખાએ શાહનવાઝખા સફવીના નાયબ સુબા સૈયદ અહમદને કેદ કરી દરવાજા બંધ કરી દારાને પેસવા દીધો નહિં. ચાર વર્ષ પછી એ ભરૂચનો વહીવટદાર બન્યો, પછી સોરઠનો સુબો બન્યો. ઇ સ ૧૬૭૦ માં એને ઈડર

મોકલ્યો હતો. ૧૬૮૫ માં એ નગરઠ્ઠામા મરણ પામ્યો. એની મસ્જીદ અને દરગાહ એ અમદાવાદમા હશે ત્યારે તેણે બંધાવી હશે. એને માટે પાટણથી આરસ લવાયા હતા એ પાછળ જોયું છે. એની મસ્જીદ અમદાવાદની મસ્જીદો કરતા જૂદી બાંધણીની છે. ઘુમટ મોગલ મકાનોના ઘુમટ જેવા માટીલા છે. જમાલપુર જતા રસ્તા ઉપર આ મસ્જીદ આવે છે.

નવાબ સુજાતખાંની મસ્જીદ

સલાપોસરોડથી મીરઝાપુર જતા ઔરંગઝેબના સુબા સુજાતખા ઉર્ફે કારતલબખાની મસ્જીદ આવે છે આ મસ્જીદ પણ મોગલાઇમા બંધાયલા મોડા મકાનોમા ગણાય છે. મસ્જીદની બાંધણી, કમાનો, ઘુમટ વગેરે મોગલ રીતનું છે. એમા નવીનતા કે આકર્ષણ કાંઇ નથી. બાંધણી ઈંટોની છે, પણ ભીંતોમા માથોડું આરસ જડેલા છે. બાકીની ભીંતમા છો પણ આરસ જેવી જ બનાવી છે. ભોયતળીઆમા પણ આરસ છે, અને નિમાજ પઢવા માટે આરસના મુસલ્લા કોતરેલા છે. મસ્જીદની અંદરના આરસના દેખાવથી એને લોકો હાથીદાતની મસ્જીદ પણ કહે છે મસ્જીદનો ઘુમટ બહુ મોટો છે. આ મોટા ગોળા જેવા ઉત્તર હિંદુસ્તાની ઘુમટોમા અર્ધગોળ ઘુમટો જેટલુ શાંત સ્થિરતા (expression of restful stability) દેખાતી નથી એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે. મસ્જીદનુ માપ ૭૩' × ૪૧' છે આગળનો ચોક ૮૦' × ૭૦' છે. એમા મોટો હોજ છે. મસ્જીદની ઉત્તરે સો ફીટના મોટા ચોરસમા સુજાતખાનો રોજો છે અને દક્ષિણે મુસાફરખાનું તથા મકેબ્રા છે. આ બધુ મળીને ૪૧૩૩ ચો. વા. જગ્યા થાય છે. સુજાતખાનો મહેલ આ મસ્જીદની સામે હતો. ગઇ સદીમા ત્યા મેદાન અને ખડેર હતા.

હિદાયત બક્ષ મદ્રેસા

આસ્તોડીઆમા દસ્તુરખાની મસ્જીદની પશ્ચિમે શહેર કાજીની મસ્જીદ આવેલી છે એ મસ્જીદ પત્થરની છે, પણ નાની છે. એની પાસે સદર સુબા મુહમ્મદ અકારુદીન શેખુલ ઇસ્લામખા[1]એ ઇ. સ ૧૬૫૯ મા બંધાવેલી મસ્જીદ

[1] પાછળ ૨૬ મા પ્રકરણની નોધ ૬ (પૃ. ૩૨૯)મા મુસા બબારની નોધમા એ જગ્યા શેખ ઉલ ઈસ્લામની મદ્રેસા આગળ છે એટલે મીરઝાપુરમા હોય એમ લખેલું છે એ ભૂલ છે. અહીં સ્પષ્ટ થાય છે કે શેખ ઉલ ઈસ્લામની મદ્રેસા આસ્તોડીએ છે

છે એને હિદાયત બક્ષ મદ્રેસા કહે છે. હિદાયત બક્ષ એટલે ઉપદેશ આપવો એવો અર્થ થાય છે. એ મસ્જીદ બાંધવામાં ૧૨૪૦૦૦) રૂપીઆ ખર્ચ થએલું છે. શેખુલ ઇસ્લામખાની આરસની કબર આગણાંમાં જ છે. મસ્જીદની બાંધણી સુજાતખાંની મસ્જીદ જેવી છે પણ કમાનો સહેજ અમદાવાદી આકારને મળતી છે. આ મદ્રેસાના ખર્ચ માટે પહેલા ત્રણ ગામ આપેલાં હતાં. હાલ સુલતાન અહમદશાહના લંગરખાનામાંથી રૂા. ૨) મળે છે. મદ્રેસાની પૂર્વે એક વંડામાં કેટલીક આરસની કબરો છે એમા એક મૌલાના નુરૂદ્દીન સીદીની છે. એમને માટે મદ્રેસા બંધાવેલી હતી. બીજી કબર અમદાવાદના પહેલા કાજી નિઝામુદ્દીનખાની છે. એ હી. સં ૧૧૬૫ (૧૭૪૨) મા ૧૧૪ વર્ષની ઉમરે ગુજરી ગયા હતા. એની પશ્ચિમે કાજી રૂકનુલ હકની કબર, અને કાજી મહમ્મદ સાલેહની આરસની કબરો છે.

એટલે ફુસા બજાર આસ્તોડીએ હશે. પૃ. ૩૨૯ ની નોંધમા અબદુલવહાબ શેખ ઉલ ઇસ્લામ માટે જે લખ્યું છે તે અબદુલવહાબનો કાંઇ ખુલાસો થતો નથી. મીરઝાપુરવાળા અબદુલવહાબ સાહેબ બીજા કોઇ છે.

પ્રકરણ પીસ્તાળીસમું

જોવા લાયક સ્થળો

બીજાં સ્થળો

(મુસલમાનોનાં)

શહેરમાં મુસલમાન અવશેષો ઘણા છે; હાલ છે એનાથી પહેલાં તો ઘણાં જ વધારે હશે. હાલનાં અવશેષોની એક સવિસ્તર નામાવલિ (વકફ લીસ્ટ) કોર્ટ તરફથી થએલી તે સરકારી ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ થઇ છે. પરંતુ એમાં યે ઘણાં રહી ગયાં હશે. એ આખી નામાવલિ ઘણી મોટી હોવાથી અહીં આપી શકાય તેમ નથી. એટલે આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના પુસ્તકમા ખાસ અગત્યનાં સ્થળો આપેલાં છે તેને ટુંકાણમા અહીં ઉતારીશું. પહેલાં આવી એક નામાવલિ પુરાણા અવશેષોના રક્ષણના રીપોર્ટ સાથે કોલી ખોવેલી અને ફરનાંડીઝે તૈયાર કરેલી; આ ઉપરાત હેનરી કઝીન્સે પણ કરેલી.

ગંજ ઈનાયતશાહની મસ્જીદ: શાહપુર દરવાજા પાસે છે. એ સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં બંધાયલી. એમા લેખ છે એમા શમ્સખાએ તે બંધાવી એમ લખ્યું છે.

ચંપાકી મસ્જીદ: શાહપુર ચકલામા પશ્ચિમ બાજુ છે. આ મસ્જીદ હાલ ઇંટ ચુનાની છે. એમ કહેવાય છે કે પહેલા એ મસ્જીદ ઈ. સ. ૧૫૧૫ માં મખદુમ જલાલુદ્દીન જમનશાહે બંધાવેલી. એમની કબર નદીપાર નવરંગપુરમાં છે.

ખરાતી મસ્જીદ: દિલ્હી દરવાજાની અંદર પશ્ચિમે છે. ઇંટ ચુનાનું મકાન છે. એમાં મહમૂદશાહના સમયનો લેખ છે. માલીક મલીક ધની સુલતાનીએ બંધાવી એમ લખ્યું છે. એને કનામ ઉલમુલ્ક, અને મલીક ઉલ બરના ઇલ્કાબ

હતા. આ લેખ બીજી કોઈ જગ્યાએથી લાવીને અહીં નાંખ્યો હશે એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે.

બાદશાહ સૈયદની મસ્જીદ : એને નગીના પોળની મસ્જીદ પણ કહે છે. દરિયાપુર ચકલાથી ૧૦૦ વાર પૂર્વમા છે. આસપાસ કેટલીક કબરો ઘરો વચ્ચે આવેલી છે એ બધો ભાગ પહેલા મસ્જીદને લગતો હશે

મીરાં સૈયદ અલીની મસ્જીદ : આ મસ્જીદ દરિયાપુરમા ઝુણુસાવાડામા છે. આનું દ્વાર માત્ર જરા સારૂ છે. મીરા સૈયદઅલી પદરમી સદીના અંતમા ગુજરી ગયા. ઉંઝા પાસે ઉનાવ ગામમા એમનો રોજો ઘણો પ્રસિદ્ધ છે. મીરા દાતાર તરીકે એમને બધા ઓળખે છે, અને ત્યા ઘણા લોક જાય છે.

મીયાં મુહમ્મદ હુસેનની મસ્જીદ આ મસ્જીદ દરિયાપુરમા ચંદન તળાવડી પાસે છે. એને દાદામીયાની મસ્જીદ પણ કહે છે, અને એમને રોશન પીર પણ કહે છે. મસ્જીદ ઈંટ ચુનાની બાંધેલી છે. ખાનગી કુટુંબની હોવાથી સારી છે. ભીંતો ઉપર સુંદર કમાનો કોતરેલી છે અને થાભલા લાકડાના કોતરેલા છે. રોજામા દાદા મીયા મશહદી સાહેબની કબર છે. પાસે બીજા રોજામા સૈયદ મુરતઝાની કબર છે

હાજી સાહેબની મસ્જીદ દરિયાપુરમા લાલ બાવાના ટેકરા આગળ આ મસ્જીદ છે. એ સત્તરમી સદીના મધ્ય ભાગમા બંધાઈ છે. એની પાસે હાજી સાહેબ અથવા હાજી સાખી અને શાહ નુરની કબરો છે. ૧૮૨૪ મા આ મસ્જીદને લગતી જગ્યા ૧૫૬૪ ચો. વા. હતી

અબદુલ્લા રઝાકનો રોજો અને મસ્જીદ આ જગ્યા હાલગરવાડાથી પોપટીઆવડના રસ્તા ઉપર (દરિયાપુર) છે. મસ્જીદ નાની છે પણ પત્થરની છે અને ભોયતળીઆમા આરસ જડેલા છે. રોજો પત્થરનો અને જાળીઓવાળો છે. નીચે ટાકુ છે. આ મસ્જીદને તાબે શહેરકોટડામા અને કાળુપુર બહાર જમીનો હતી એમાની કેટલીક રેલ્વે પરામાટે ખરીદી લેવામા આવી હતી

પીર દસ્તગીરની મસ્જીદ. આ મસ્જીદ ઘી કાંટાના રસ્તા ઉપર ડાહ્યાભાઈની વાડી પાસે હતી. આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખક લખે છે કે હાલ મસ્જીદ નથી અને રોજો ખરાબ હાલતમા છે. એની જમીનમા એક ટાંકુ છે.

વાહીદશાહ પીરની મસ્જીદ : આ મસ્જીદ અને રોજો મીરઝાંપુરમાં રાણી રૂપમતીની મસ્જીદથી ઈશાન ખુણામાં ૧૦૦ વાર છેટે છે. મસ્જીદ અને રોજો ઈટ ચુનાની બાંધણીનાં અને નાનાં છે. વાહીદશાહ ઇ. સ. ૧૭૮૦-૯૦ માં ગુજરી ગયા. એમનું માન ઘણું છે અને ઘણે છેટેથી દર્શન માટે લોક આવે છે. રોજાની કુલ જમીન ૧૪૬૬ ચો. વાર છે.

શાહ અબદલ ફતહની મસ્જીદ : આ મસ્જીદ શાહપુર મીલ પાસે આવેલી છે. મસ્જીદ નાની પણ ભારે બાંધણીની છે. એની ઈશાન બાજુએ અબદલ ફતહની કબર છે.

શાહ અબદલ વહાબની મસ્જીદ અને રોજો : આ મસ્જીદ હાલ નથી પણ એની જગ્યાએ નવી થઈ છે. રોજો મોટા ઘુમટવાળો છે. રોજો અને મસ્જીદ એક વખતે સારા હશે. અબદલ વહાબનું માન ઘણું છે, અને અમુક દીવસે હિંદુ મુસલમાન બન્ને એમના દર્શને જાય છે. એ રોજાની પાસે શાહ અબદલ વહાબના પિતા શાહ ગ્યાસુદ્દીનનો રોજો છે. આ અબદલ વહાબ કયા તે જાણી શકાયુ નથી. મીરાતે અહમદીમા એક અબદલ વહાબનું વર્ણન છે. એમણે ૪૪ વાર હજ કરેલી. પરંતુ એમના પિતાનું નામ ગ્યાસુદ્દીન નથી. તેમજ ઔરંગઝેબના મોટા કાજી અબદુલ વહાબ શેખ ઉલ ઈસ્લામ તે આ હશે એમ પણ કહી શકાતું નથી. અહમદીની પુરવણીમા ઓલીઆ વર્ણનમા કાદરી સૈયદોના વર્ણનમા સૈયદ અબદુલ વહાબ અને સૈયદ ગ્યાસુદ્દીનના નામ આવે છે પરંતુ ઉપરની હકીકત અને અહમદીની હકીકતમા ફેર છે. એટલે અહમદીમાં જણાવેલા ગ્યાસુદ્દીન અને અબદુલ વહાબ કોઇ બીજા જ હશે. આ બાબતનો કાઇ ખુલાસો થઇ શકતો નથી.

નવાબ શાહજહાંખાં અને મોમીનખાંની મસ્જીદ : આ મસ્જીદો હાલ નથી. એની જગ્યાએ ઘર બંધાઇ ગયા છે. મીરઝાપુરમાં રૂપવતીની મસ્જીદથી ૩૩૩૦ વાર છેટે આ મકાનો હતા એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમાં લખ્યું છે. આ મસ્જીદોને લગતી ઘણી જગ્યા હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં કોઇ મીસીસ ક્રીગે ૨૨૮૫ વાર જગ્યા વેચાતી લઈ ત્યા બંગલો કરેલો, અને પાછળથી વધારે જગ્યા પણ લીધેલી. આ બધામાથી હાલ ફક્ત ૧૫૦ વારના કકડામાં એક કબરસ્તાન રહેલું છે. એમાં એક આરસની કબર આગળ લેખ છે એમા લખ્યું છે કે 'મીરઝાં મુહમ્મદ જાફર નજમુદ્દૌલા સાહની-મોમીનખાં' આ

મોમીનખાં ઇ. સ. ૧૭૨૮ માં ૫૭ મા મોગલ સુબા હતા. મરેઠાઓ સાથેની લડાઇમાં એમણે લીધેલા ભાગનું વર્ણન આવી ગયું છે. એ ખંભાતના પહેલા નવાબ હતા. હિ. સ. ૧૧૫૫ તા. ૮ મી મુહર્રમ (ઇ. સ. ૧૭૪૨) ને રોજ એમનું મરણ થયું હતું. નવાબ શાહજહાંખાં માટે કાંઇ હકીકત મળી નથી. આ જગ્યાની પાસે કોઈ અલીખાંની મસ્જીદ પણ હતી.

મુહમ્મદ સૈયદની મસ્જીદ ઘીકાંટાના રસ્તા ઉપર છે. એ દત્તવાળા (Dattawala)ના કુટુંબને તાબે છે. કુલ ૧૪૯૮ વાર જમીન છે, અને એમાં કબરો છે.

શેખ મુહમ્મદ જાહીદની મસ્જીદ ઘીકાંટાને રસ્તે આવેલી છે. એને મોરકી મસ્જીદ પણ કહે છે. જૂની મસ્જીદની પાછલી ભીંત અને એક સુંદર મહેરાબ માત્ર રહેલો છે.

સૈયદ અબ્દુલ્લા એદ્રુસનો રોજો : આ રોજો ઝવેરીવાડમાં આવેલો છે. એમા સૈયદ હઝરત શમ્સ અલ શમ્સ શેખ બીન અબ્દુલ્લા અલ ઇદ્રુસની કબર છે. એમના વડવા સૈયદ અબુબકર ઇદ્રુસ સોળમી સદીમાં ગૂજરાતમાં આવ્યા હતા. હાલ એમના વંશના સૈયદ સાહેબો સુરતમાં રહે છે. આ રોજાની આસપાસ સુંદર જાળીઓ છે. ઇ. સ. ૧૮૨૪માં એને લગતી ૩૯૨૧ ચો. વાર જમીન હતી. ૧૮૮૬ મા ૧૯૨૬ વાર રહી હતી.

કાજી અલીની મસ્જીદ : એને હુસેન સૈયદની મસ્જીદ પણ કહે છે. પાચપટીને રસ્તે મુગલ પોળને નાકે એ આવેલી છે. મુગલ પોળના નાકાની બીજી બાજુ એક જૂની આરસની કબર છે તે આ મસ્જીદને લગતી હશે એમ આર્કી. સર્વેના લેખકનું માનવું છે.

અશરફખાંની મસ્જીદ : કાળુપુર નવી મોહોલાત, અને સુથરા પોળમા આ મસ્જીદ અને બડા મીયાં સાહેબનું કબરસ્તાન આવેલું છે. મૂળ મસ્જીદ કુતુબુદ્દીનશાહના સમયમાં અમીર અશરફખાંએ બાંધેલી તે હયાત નથી. હાલ વહોરા લોકોએ ત્યાં નવી મસ્જીદ બાંધી છે. એની પશ્ચિમની ભીંતમાં પત્થરની જાળીઓ છે. આ મસ્જીદમાં બે લેખ નાખેલા છે. એક અહમદશાહના સમયનો અને બીજો મહમૂદ બેગડાના સમયનો છે. એ કોઈ બીજી મસ્જીદો કે જેનો હાલ પત્તો નથી એમાંથી લાવીને અહીં રાખ્યા હશે. લેખમાં એક બેત સ્તુતિની છે તેમાં આ પ્રમાણે લખેલું છે:—" 'સેવકલોકના પાલક હે

પ્રભુ ! તારી કૃપાનું એક અણું હજારો વર્ષની પ્રાર્થનાઓ અને બક્ષીસોથી વધારે ઉત્તમ છે.' આ ઝમાનાના ખલીફ નસીરૂદ્દુનિયા વુદ્દીન અબુન ફતહ અહમદશાહ બીન મુહમ્મદશાહ બીન મુઝફ્ફરશાહ સુલતાન, ના રાજ્યમા અલ્લાહની ભક્તિ કરનાર આલમગીરે આ સુંદર મકાન બંધાવ્યુ. તા. ૧૫ મુહર્રમ હી. સ. ૮૨૬ (૨૪ ડીસેંબર ૧૪૨૩)" બીજો લેખ મહમૂદ બેગડાના સમયનો છે તેની તારીખ ૧૮ મી મુહર્રમ હી સં. ૮૯૬ (૨ ડીસેમ્બર ૧૪૯૦)છે

આ જગ્યાથી ઈશાનમા સૈયદ શમ્સ-અદ્-દીનનો કબર છે. એના ઉપર છત્રી છે. એ વિદ્વાન અને પવિત્ર હતા, ને પીર મનાતા હતા ઇ. સ. ૧૭૩૫ મા એ ગુજરી ગયા. એની વાયવ્ય બાજુએ બે કબરો છે. એક શાહ અબ્દલ રસુલ બોડનોમ, શમ્સઅદ્દીનના પીરની; અને બીજી બડા સાહેબ બોડનોમના પિતાની કબર છે. આ મસ્જીદ અને રોજાને સરકારી તીજોરીમાથી વાર્ષિક રૂ. ૧૫૫) મળે છે એમ આર્કી. સર્વેમા લખેલુ છે.

પીરમહમદશાહની મસ્જીદ અને રોજો : પાનકોરના નાકામા પેસતા થોડે છેટે આ મોટો રોજો પ્રસિદ્ધ છે. મકાન ઈંટ ચુનાનું અઢારમી સદીના મધ્ય ભાગમા બાંધેલું છે. આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખક લખે છે કે સુની વહોરાઓની આ મુખ્ય મસ્જીદ છે. મસ્જીદનો વિસ્તાર ૧૧૭ ચો. વા. છે, પણ કુલ જમીન બે એકર ઉપર છે.

શેખ મુહમ્મદ ચીશ્તીનો રોજો : ખાસ બજાર પટવાશેરીની બહાર એક ખૂણે આવેલો છે. મકાન ઈંટ ચુનાનું છે પણ સારૂં છે.

બાવા અહમદની મસ્જીદ : સલાપોસરોડ પાસે મલીકશાબાનની મસ્જીદની પશ્ચિમે આ નાની મસ્જીદ આવેલી છે. જૂનું મકાન હાલ નથી. નવું સાધારણ છે. આ બાવા અહમદ શહેર વસાવવામાં મદદ કરનાર બાર બાવાઓમાના એક છે એમ કહેવાય છે. બાવા અહમદ નાગોરી એ જ હશે.

અલેફની મસ્જીદ : આ મસ્જીદ કારંજમાં ઉગા ઓટલા કરીને બનાવેલી છે. એમ કહેવાય છે કે જુમા મસ્જીદ બની ત્યારની એ બનેલી. હાલ એ મસ્જીદના સુધારા વધારા કરી પત્થરની સારી કમાનો નાખેલી છે. એનુ નામ અલેફ અથવા અહમદ મુરતઝા છે

રા' માંડળિકની કબર : આ કબર કડીઆઓળમા માણેકચોક બાજુમા પેસતા જમણે હાથે એક દુકાનમાં છે. એના ઉપર હજી ફુલ ચડે છે, ગદગદ

બેગડાએ જૂનાગઢ જીતી રા' માંડળિકને અમદાવાદ લાવ્યા પછી શાહઆલમ સાહેબના પ્રભાવથી એણે મુસલમાન ધર્મ અંગીકાર કરેલો એમ સિકંદરીમાં લખેલું છે.

ગલીઆરા મસ્જીદ અને પીરકમાલની દરગાહ : આ મસ્જીદ ખાડીઆ ચોકીથી ચાર રસ્તે જતાં આવે છે. મસ્જીદનું દ્વાર પત્થરનું કારીગરીવાળું છે. મસ્જીદને લગતી જમીન પહેલાં વધારે હશે, કારણ કે પીરકમાલનું કબ્રસ્તાન એને લગતું હશે એમ મનાય છે. એમાં બે આરસની કબરો શાહઆલમ સાહેબના સમયની ગણાય છે. વહોરા લોકોમાં એનું ઘણું માન છે.

હજીરાની પોળનો હજીરો : સાકડીશેરી હજીરાની પોળમાં ખૂણે મોટો ઘુમટ છે. આની નોંધ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમાં કે વકફ લીસ્ટમાં નથી. બાંધણી ઉપરથી અને કમાનો વચ્ચેના ચીરાગનાં ચિહ્નની ખાસ આકૃતિ ઉપરથી મહમૂદ બેગડાના પહેલાના સમયનો આ ઘુમટ જણાય છે.

આલમખાંનો રોજો : આલમખા સુલતાન અહમદનો અમીર હતો એમ કહેવાય છે. કદાચ અહમદ ત્રીજાનો હશે. રોજો દાણાપીઠમાં આવેલો છે. કામ પત્થરનું છે. એને લગતી જમીન ૧૫૫૭ ચો. વા. છે.

રાયખડ દરવાજા આગળનો રોજો : આ રોજો ઈંટ ચુનાનો પણ સારો છે. એને પત્થરનું દ્વાર અને જાળીઓ છે. આર્કી. સર્વેના લેખકનું માનવું છે કે આ જગ્યા નવાબ શાહજહાંખાં અને મોમીનખાંની મસ્જીદોની પેઠે પાછળથી કોઈના હાથમાં ગઈ હશે.

સૈયદ મુહમ્મદ જાફર અને સરાઝી સાહેબના રોજા : ઓલીફંટરોડ ઉપર આ બે રોજા આવેલા છે. બાંધણી પત્થરની છે, અને આસપાસ જાળીઓ છે. એમાં એકમા પાછળથી વધાર થએલી એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખક કહે છે.

કાજી સાહેબની મસ્જીદ : રાયપુર પાંચપટીમાં આ મસ્જીદ ખંડેરની સ્થિતિમાં છે. એ નસીર સૈયદની મસ્જીદ હતી. ૪૦ વાર છેટે રોજો હતો. નસીર સૈયદની કબર આરસની હતી અને એના ઉપરે સરખેજ અને અહમદશાહની કબરો જેવી નકશી હતી. કેટલાક આરસ નીકળી ગયા છે ત્યાં ઈંટો કરેલી છે.

સૈયદ જાફરની મસ્જીદ : આસ્તોડીઆમાં રાણી સીપ્રીની મસ્જીદની સામે આવેલી છે. રોજામાં સૈયદ હામીદ જાફર શીરાઝીની કબર છે. એ સુન્ની વહોરાના પંથના સ્થાપક હતા એમ આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લેખક જણાવે છે

શાહ મુહમ્મદઅલીની મસ્જીદ જમાલપુર ચકલામાં આવેલી છે. મકાન સારું હાલની ખાધણીનુ છે. મસ્જીદની સામે રોજો છે; એમાં તળાઉ અને કબર આરસના છે. ત્યા એક બીજો રોજો છે એને લગતી કુલ જમીન ૨૨૯૩ ચો. વાર છે.

મુસ્તફા સૈયદની મસ્જીદ જમાલપુરમા નવાબ સરદારખાની મસ્જીદની દક્ષિણે છે. મસ્જીદ નાની પત્થરની છે પહેલા એની જમીન વધારે હશે પણ હાલ એટલી નથી.

પીર કુતુબુદ્દીન સૈયદનો રોજો : ઉપરની મુસ્તફા સૈયદની મસ્જીદની પૂર્વે આ રોજો છે. એ અહમદશાહ પહેલાના સમયનો ગણાય છે. કુતુબુદ્દીન, કુતુબશાહ દીવાન અથવા પીર કુતુબ સૈયદ એવા નામોથી ઓળખાય છે. એમા એક લેખ સુલતાન અહમદના સમયનો છે. એ લેખમા અહમદશાહને ઘણા જ ભારે વિશેષણો લગાડેલા છે હમેશના વિશેષણો ઉપરાત 'ખીદીવ', 'સુલતાનોના સુલતાન', વગેરે લખ્યુ છે. બંધાવનારનું નામ 'કુતુબ બીન ખાજગી' એવું લખ્યું છે. વર્ષ નથી લખ્યુ પણ મહિનો મુહર્રમ લખેલો છે.

મખદૂમ સાહેબની મસ્જીદ જમાલપુરમા દધપથરની પાસે છે. જૂની મસ્જીદની જગ્યાએ હાલ નવી કરેલી છે સારી છત્રીમા મખદૂમ સાહેબની આરસની કબર છે એ શાહઆલમ સાહેબના વજીર હતા એમ કહેવાય છે.

શાહ બડા કાસીમનો રોજો : તાજપુરમા છે. વીસ થાભલાનો પત્થરનો ઘુમટ છે. શાહ બડા કાસીમ શાહઆલમ સાહેબના શિક્ષક હતા એમ કહેવાય છે એવુ આર્કી. સર્વેમા લખ્યુ છે.

કાચની મસ્જીદ : તાજપુરમા આ મસ્જીદ પત્થરની છે અને જાણીતી છે. એના ઉપર મેડો હતો અને છાપરામા ચળકતા નેવા હતા તેથી એનું નામ કાચની મસ્જીદ પડેલુ એતુ ખરૂ નામ જણાયું નથી. આ મસ્જીદ મહમૂદ ગીઝનીના સમયની છે એમ લોકો માને છે, પરંતુ એ અશક્ય વાત છે.

પીરાન પીરના દરગાહ આ દરગાહ ખાનજહા દરવાજા પાસે છે. અબ્દલ કાદર જલાની જેમને ઘૌસ અલ આઝમ મુહીઉદ્દીન પીર દસ્તગીર અથવા પીરાનપીર કહે છે, તેમના વંશજ શાહ અબ્દલ ખલક સૈયદ અબ્દલ કાદર બગદાદથી અહીં આવીને સત્તરમી સદીની શરૂઆતમા વસેલા એમની આરસની કબર આ રોજામા છે એમ આર્કી. સર્વેમા જણાવેલુ છે. રોજો જાળીઓ

વાળો છે. જૂની મસ્જીદ ખંડેર થવાથી હાલ નવી બાંધી છે. એમના કુટુંબના સૈયદ મીયાં અને સૈયદ અસકરી મીયાંની કબરો પણ ત્યાં છે; બહાર એક આંબલીના ઝાડ નીચે બે કબરો છે. એક મહબુબ આલાની પુત્રી રાજેશરીફાની (હી. સં. ૧૧૫૦) અને બીજી શમેસુરહાંની (સૈયદ ઉસમાન)ના કુટુંબના સૈયદ કાસીમની કબર છે. બધી મળીને કુલ જગ્યા ૩૨૮૭ ચો. વાર છે.

ખાનજહાંની મસ્જીદ : આ મસ્જીદ પત્થરની છે. ખાનજહાં દરવાજા પાસે આવેલી છે. એની બાંધણી જૂની જણાય છે. ખાનજહાંની દરગાહ ત્યાં જ છે. ખાનજહાં કોણ હતો તે જણાયું નથી.

શાહ અલીજી ગામધણીની મસ્જીદ અને રોજો : જમાલપુરને રસ્તે જતાં રાયખડ રોહીલવાડમા આ જગા આવેલી છે. શાહ અલીજી સૈયદ અબ્દુર્રહીમ સાહેબના પુત્ર થાય. સૈયદ અબ્દુર્રહીમ સૈયદ અહમદ કબીરના વંશના છે. એ બધા રફાઈ સૈયદો કહેવાય છે એમ અહમદીના ઓલીયા વર્ણનના વિભાગમાં લખ્યું છે. સૈયદ અબ્દુર્રહીમે રાયપુર દરવાજા બહાર સુલતાનપુર નામનું પરૂં વસાવ્યું હતુ. એમની કબર ત્યાં છે. શાહ અલીજી ગામધણી અને એમના પૌત્ર શાહ અલીજી નાદીરશાની કબર ઉપરના રોજામાં છે. રોજો પત્થરનો છે. શાહ-અલીજી ગામધણી તા. ૧૪ જમાદી ઉલ અવલ હી. સં. ૯૭૩ માં ગુજરી ગયા.

અલીફખાંની અગર બાબીની મસ્જીદ : ઉપરની જગ્યાની પશ્ચિમે ૬૦ વાર દૂર એક મસ્જીદ છે. એ પત્થરની હતી. હાલ માત્ર પાછળની ભીંત અને મીનાર રહ્યા છે. કીબલા ઉપર સુલતાન અહમદશાહ ત્રીજાના નામનો હી. સં. ૯૬૦ નો (ઇ. સ. ૧૫૫૩)નો લેખ છે. આ બધી વાતમાં કાંઇક ફેર દેખાય છે. ડૉ. બર્જેસ આ મસ્જીદને બાબીની મસ્જીદ કહે છે પણ એ બાબીની મસ્જીદ હોઇ શકે નહિં. જો બાબીની હોય તો લેખનો પત્થર પાછળથી નાંખ્યો હોય. બાબી વંશનું વર્ણન આગળ કરીશું. બાબીઓની હવેલીઓ શરૂઆતમાં રાયખડમાં હતી એમ બાબીવિલાસ કાવ્યમાં લખ્યું છે. ડૉ. બર્જેસ ડૉ. ટેલરના આધારે નોંધમાં લખે છે કે શાહ અલીજી ગામધણીની મસ્જીદ અને ઉપરની મસ્જીદની વચ્ચે એક કબર છે તે અલીફખાં બાબીની છે. અલીફખાં બાબીની કબર રાયખડમાં હોવાનો સંભવ ખરો, જો કે બાબીઓનું કબરસ્તાન કાંકરિયા પાસે ઇદગાહ પાસે છે. ગમે તેમ હોય તોપણ ઉપરના લેખવાળી મસ્જીદ બાબીની મસ્જીદ હોઈ શકે નહિં.

શાહ ગઝનીની મસ્જીદ : ઉપરની મસ્જીદથી ૧૨૦ વાર દૂર ૩૩૮૦ ચો. વારના મોટા જૂના વંડામા શાહ ગઝનીની મસ્જીદ હતી. જૂની મસ્જીદ હાલ નથી. ત્યા શાહ ગઝની અને શાહ અલી ઈઝતની કબરો છે. મસ્જીદનું ટાંકુ અને દરવાજો હાલ છે. પાસે ઈંટ ચુનાનો એક રોજો છે તે લાડલે પીરનો કહેવાય છે, એમ આર્કી. સર્વેમા લખેલું છે, શાહીબાગ ચોકીની સામે પણ એક લાડલે પીરની કબર છે તે અને આ લાડલે પીર જૂદા હશે ?

નવગજા પીર. સ્વામીનારાયણના મંદિરની સહેજ દક્ષિણે નવ કબરો છે. દરેક અઢાર ફીટ ત્રણ ઇંચ લાંબી છે એમ ગેઝેટીઅરમા લખ્યું છે. ૧૮૨૪ ની સર્વે પ્રમાણે આ કબરો શહેર કરતા પણ બેવડી જૂની છે; પણ એ માનવા જેવું નથી. આ કબરોનું માન સારૂ છે. સ્વામીનારાયણના મંદિર પાસે એક જગ્યા છે એને હસતી બીબીનો ગોખલો કહે છે એમ કહેવાય છે કે કોઇને છોકરા બહુ રોતા હોય તો હસતી બીબીની બાધા રખાય છે ગોખલા આગળ ઘોડા ચડાવવામા છે.

શહેર બહારનાં સ્થળો

સૈયદ રાજુની કબર : સૈયદ રાજુની કબર શાહીબાગમા રૂસ્તમબાગમા આવેલી છે. હાલ એ નવરોજી હોલની પાછળ એક વડામા આવેલી છે. વંડામા ઘણી કબરો છે. સૈયદ રાજુ તથા એના અનુયાયીઓ ઔરંગઝેબના વખતમા એના હુકમથી શહેર બહાર ગયેલા અને લડતા શહીદ થયેલા એ વર્ણન આગાઉ આવી ગયું. હાલ પાલણપુર તરફથી દરગાહની સંભાળ રખાય છે. મહમૂદ બેગડાના સમયમા સૈયદ મુહમ્મદ નુરબક્ષ જુવાનપુરી બહુ વિદ્વાન અને પ્રસિદ્ધ હતા. એમનુ માન ઘણું હતુ અને ઘણા એમના શિષ્ય બનતા એ વખતે ભવિષ્યમા આવનાર મહેદી એજ છે એમ માનવા લાગ્યુ અમદાવાદમા કેટલોક વખત રહીને એ પાછા ગયેલા. મીરાતે અહમદીની પુરવણીના ઓલીયા વર્ણનમા લખ્યુ છે કે ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર, દીવાન એતમાદખા, શેરખા, મુસાખા પોલાદી વગેરે આ પથના હતા પાલણપુરમા એ પંથના ઘણા અનુયાયીઓ છે. સૈયદ રાજુ એ પંથનો હતો એટલે નુરબક્ષી સૈયદોમા એ ગણાય છે. અહમદી લખે છે કે આ શહેરમા પીંજારા, દૂધ વેચનાર, અને બીજા કેટલાક ધંધાદારીઓ મેહદવી છે.

મુસા સુહાગની દરગાહ. દિલ્હી દરવાજા બહાર કાપને રસ્તે જતા

રેલ્વે ક્રોસીંગ આગળ મોટા દરવાજાવાળા વંડામાં કુલ ચાર કબરો છે અને એક બહાર છે. મસ્જીદ સાધારણ કદની અને પાછલા જમાનાના ઘાટની છે. મુસા-સુહાગને લોક બંગડીઆ પીર કહે છે. એમનું વર્ણન આગળ કરીશું. આ જગ્યાને તાબે ૨૨ એકર જમીન ગણાય છે.

ચીની પીર: શાહીબાગના રેલ્વે ક્રોસીંગ આગળ એક ઝાડ નીચે કબર છે. એ વલી અગર ચીની પીરની કબર કહેવાય છે. એ ઉર્દુના પહેલા કવિ હતા. આ માટે કેટલોક મતભેદ પણ છે. ચીની પીરથી ઉત્તરે દરિયાખાંન ઘુમટ પાસે એક પડી ગયેલા વંડામા સીદી પીરની કબર છે.

બદામી મસ્જીદ: શાહીબાગ જવાના રસ્તા ઉપર જહાંગીર મીલની પાસે છે. એમ કહેવાય છે કે અચુત કુકીની મસ્જીદ બાંધતાં એક એક બદામ લઇને આ મસ્જીદ બધાવી તેથી તે બદામી મસ્જીદ કહેવાય છે.

બાબા બરકલ્લા ચોસ્તીની મસ્જીદ અને રોજો: દિલ્હી દરવાજા બહાર પેન્ટર ગાર્ડનની પાછળ આ જગ્યા આવેલી છે. બાબા બરકલ્લા શાહ-આલમના સમયમા હતા. મસ્જીદ અને રોજાના મકાનો નવાં કરેલાં છે. રોજાનો ઘુમટ મોટો છે. પાસે શાહઅબ્દુલ ફેતહના પુત્ર શાહ ઇસ્ર અલ્લાની મસ્જીદ છે.

બંગાળી ઘાટની દરગાહો: બંગાળી વાસનાં ઝુંપડાંના આકારના ઘુમટવાળી દરગાહો ઉત્તર હિંદમાથી સત્તરમી સદીમા અમદાવાદમાં આવેલી. શહેરની આસપાસ એવી ઘણી દરગાહો છે; પણ એમાં સૌથી સારી શાહીબાગમાં માધવલાલ બોર્ડીંગ પાસે બે છે. આ દરગાહો ચોરસ છે. લંબચોરસ મસ્જીદો ઉપર આ જાતના બંગાળી ઘુમટોના દાખલા થોડા છે.

શહેર કોટડાની હદમાં આવેલાં સ્થળો: (૧) શાહ બાદશાહ પીરનો રોજો, પત્થરનો બનાવેલો છે. (૨) ચાર તોડા કબ્રસ્તાન: આ જગ્યાને તાબે ૨૪ૢ એકર જમીન છે એમ આર્કો. સર્વેમાં લખ્યું છે. મસ્જીદ પત્થરની છે. મીનારા નથી, એટલે ચાર તોડા નામ શી રીતે પડયું હશે તે સમજાતું નથી. કોઇ ચાર તોલા પણ કહે છે. (૩) ચાર તોડાની પાસે પીર કાસીમ-શાહનો રોજો છે, અંદર ત્રણ કબર અને આરસનું કામ છે. કાસીમશાહ પીરાણાના સ્થાપક ઇમામશાહના ભાણેજ કે ભત્રીજા થાય છે એમ કહેવાય છે. એમનું માન ઘણું છે, અને ત્યાં ઘણાં લોક જાય છે. (૪) પાસે જ બાકરશાહનો રોજો છે, અને એ પીરાણાવાળા ઇમામશાહના પુત્ર થાય એમ

આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના ગ્રંથમાં લખ્યું છે. દરગાહની ઇમારત મોટી અને ભારે બાંધણીની ઇંટ ચુનાની છે. બાકરશાહનું[1] માન ઘણું છે અને ઘણે દુરથી લોક દર્શન માટે આવે છે. (૫) એક વંડામાં પીર મશાયકનો રોજો છે. મકાન પત્થરનું છે, અને એને વીસ થાંભલા છે. ભીંતમાં કોતરેલા પત્થર વાપર્યા છે. પશ્ચિમ બાજુ મસ્જીદ છે. પાસે બીજા રોજામા પીર મશાયક શાહના પૌત્ર પીર અબુ તાલીબની કબર છે. (૬) કાળુપુર દરવાજા બહાર રેલ્વે પરાની હદમા શાહ મહબુબ મઝુબનો રોજો આવેલો છે. શાહ મહબુબ ઇ. સ. ૧૫૩૦-૪૦ મા હતા. શાહ કુતુબના એ સમકાલીન હતા. વિદ્વાન અને પવિત્ર પુરુષ ગણાતા. એમનો ઓરસ થાય છે. આ બધી જગ્યાઓની હાલની સ્થિતિ નક્કી થઈ શકી નથી.

અફઝલખાં બંબાણીની મસ્જીદ અને રોજો : સારંગપુર દરવાજા બહાર નીકળી રાયપુર દરવાજા તરફ જતા જમણે હાથે આ જગ્યા આવે છે. આ જગ્યાની સ્થિતિ હાલ સારી નથી; પણ એક વખત ત્યા મહેલો અને સુંદર મકાનો હશે. અફઝલખા બંબાણી સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના વઝીર હતા, અને પાછળથી ભક્તિમાર્ગમાં વળ્યા હતા. એમની મસ્જીદ કોટની છેક પાસે હતી. મરેઠાઓની લડાઇ વખતે એનો ઉપયોગ થશે એમ ધારીને એનો નાશ કરેલો હતો. મસ્જીદની પાછલી ભીંત માત્ર છે અને એ ઉપરથી એની બાધણી ઉત્તમ હશે એમ મનાય છે. આ મસ્જીદ હોત તો ગૂજરાત સલ્તનતના છેલ્લા ભાગના મકાનોમાં જે વિવિધ બાધણી દેખાય છે તેમા એક મકાનનો ઉમેરો થાત. અફઝલપુર આ જગ્યાએ હતું.

મરીઅમ બીબીની મસ્જીદ : રાજપુરની હદમા હાલતા તોડાની મસ્જીદથી થોડે છેટે આ નાની પણ સુંદર મસ્જીદ આવેલી છે. માપ ૩૦ x ૨૦ ફીટ છે. કામ પત્થરનું છે. રાણી સીપ્રીની ઘાટની ખુલ્લી બાંધણી છે. પડખાંમા ઝરૂખા છે. એક મીનારો રહ્યો છે તે પણ સીપ્રીના ઘાટનો છે. રખીઆલની હદમાં બીજી નાની પત્થરની મસ્જીદ હતી એને મંછાની મસ્જીદ કહેતા. એની

[૧] પીરાણામા એક બાકરઅલીનો રોજો છે. બાકરશાહનો રોજો શહેરકોટડામા છે તે આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના લખાણ પ્રમાણે પીરાણાને લગતો છે. ગેઝેટીઅરમા આ બાબત લખાણ નથી. બાકરશાહ એજ બાકરઅલી કે કેમ એ નક્કી થઈ શકયુ નથી. આકરશાહ-બાકરશાહનો રોજો કહેવાય છે તે એ હશે.

બાધણી ઉપરથી એ સોળમી સદીની શરૂઆતની હશે એમ મનાતું. આર્કીઓલોજીકલ સર્વેમા લખ્યુ છે કે એના પત્થરનો ઉપયોગ બોરેડેલ કલેકટરના નામથી સ્ટેશન પાસે બંધાયલી વાવમા થયો છે.

ગંજશહીદ : બહેરામપુરની હદમા ૨૬ એકર જમીનમા મોટું કબરસ્તાન છે. ત્યા એક ટેકરા ઉપર વંડામા ગંજશહીદની કબર છે. કબર પ્રમાણમા લાબી છે. આર્કી. સર્વેમા આનું નામ 'ગજશાહેદા' લખ્યુ છે, પરંતુ અહમદીમા શહીદ છે. અહમદીમા લખ્યુ છે કે ગજશહીદ આશાવલની પાસે છે. તપાસ કરતા ગજશહીદ નામ ખરૂ લાગ્યુ છે. આ જગ્યા હાલ કેલીકો મીલથી દક્ષિણે થોડે છેટે અણુ તુરાબના રોજાની દક્ષિણે છે. એટલે કેલીકો મીલની જગ્યાએ આશાવલનુ સ્થાન નક્કી થાય છે. ગજશહીદની પાસેની જમીન પહેલા અનેક ખંડેરોથી ભરેલી હશે એમ જણાય છે. બગાળી ઘાટની કેટલીક દરગાહો ત્યા છે

કાસીમખાંનો રોજો છાકવાડ અથવા માદલપુરમા આ રોજો આવેલો છે પહેલા એ મકાન સારૂ હશે એમ આર્કી. સર્વેના લેખક કહે છે

મુહમ્મદ અન્વરખાં બાબીનો રોજો. કાકરિયાથી દક્ષિણે આ રોજો આવેલો છે. બાબીવિલાસ કાવ્યમા ઇદગાહ પાસે જે દરગાહના ઉલ્લેખ આવે છે તે જ આ હશે જો એ જ હોય તો આર્કી સર્વેમા લખ્યા પ્રમાણે એકલા અન્વરખા બાબીની જ નહિ પણ બીજા પણ એ વંશના બીજા પુરુષોની કબરો ત્યા હોય

પીરાણા અમદાવાદથી દક્ષિણે નવ માઇલ છેટે ગીરમઠા ગામ પાસે એક કોટની અંદર કેટલાક રોજાઓ છે આ જગ્યાને પીરાણા કહે છે અમદાવાદ ગેઝેટીઅરના લેખક લખે છે કે એ ભાગ ઠીક ઝાડીવાળો, અને સારા સૃષ્ટિ સૌદર્યવાળો છે બાકી મકાનોમા સ્થાપત્ય કે કલાને લગતુ કાઇ જોવા જેવુ નથી ત્યા પાચ રોજા છે ઇમામશાહનો, નુરશાહનો, સુરાભાઇનો, બાબા મુહમ્મદનો, અને બાકરઅલીનો આ પાચે રોજાઓના પીરને માનનારા જૂદા જૂદા છે, પણ એ બધાયે પીરાણાના મુખ્ય પીરને માન આપે છે ઇમામશાહને માનનારાનો મોટો ભાગ હિંદુનો છે. હિંદુની દરેક નાતમા એમના થોડા ઘણા નીકળે છે, પણ પાટીદારમા વધારે છે આ બધા હિંદુ જ કહેવાય છે, અને હિંદુ નાતોના રીતરિવાજ પાળે છે. દીવાની પૂજા કરે છે મડદાને હિંદુ રીત પ્રમાણે બાળે છે, પણ કેટલાક બાળ્યા પછી થોડા હાડકા દાટવા માટે

રાખે છે, ટચલી આંગળી દાટે છે એ વાત ખોટી છે એમ ગેઝેટીઅરની નોંધમાં લખ્યું છે. નુરશાહના અનુયાયીઓ એમના છે, અને એ નુરશાહી કહેવાય છે. સુરાભાઇની કબર નથી પણ ગાદી છે. મુળ પાંચ સેવકો વહીવટ કરતા તેથી એ પાંચીઆ કહેવાય છે. આ પંથમાં કેટલાક રબારીઓ છે તથા શીરોહી મુંબાઇ કચ્છ વગેરે જગ્યાએ પણ અનુયાયીઓ છે. બાબા મુહમ્મદના રોજાનું માન શેખ જાતના મુસલમાનોમાં છે. મુળ સાત વહીવટ કરનાર ઉપરથી એ સાતીઆ કહેવાય છે. બાકરઅલીના અનુયાયીઓ અમદાવાદ, મહીકાંઠા, વડોદરા, સુરત વગેરેમાં છે. કાઠીઆવાડના કેટલાક કાછીઆ અને સોની લોકો પણ એને માને છે. ગેઝેટીઅરમાં લખ્યું છે કે બાકરઅલીના વડવા અકલમીયાં મોગલાઇમાં સીધથી આવ્યા હતા અને પોતે ઇમામશાહના વંશના છે એમ જાહેર કરી બાદશાહ પાસેથી પરવાનો લીધો હતો. એમણે પીરાણાની જગ્યાનો કબજો લીધો પણ પહેલાંના સૈયદોએ પાછળથી પેશ્વા સરકારને અરજ કરી કબજો પાછો મેળવ્યો. અકલમીયાને રૂા. ૨૫૦૦૦) આપવાના ઠર્યો અને એમણે પીરાણામાં ન રહેવું એમ ઠર્યું, એટલે એમણે અમદાવાદ અને ખંભાતમાં રહેવા માંડ્યું. કહેવાય છે કે ઇ. સ. ૧૮૩૨ સુધી, બાકરઅલીના મરણ સુધી ત્યાં રોજો બંધાયો નહોતો.

ઇમામશાહ પીરાણાના મૂળ સ્થાપક છે. એ સંવત ૧૫૦૫ ઇ. સ. ૧૪૪૯માં ઇરાનથી ગૂજરાતમાં આવ્યા હતા અને ગીરમથા ગામ પાસે એક ટેકરા ઉપર રહેતા. એમણે ઘણા ચમત્કારો કરેલા એમ કહેવાય છે. એ વખતના સુલતાન મુહમ્મદ બીજાએ કેટલીક પરીક્ષા કર્યા પછી ઇમામશાહને સારૂં માન આપ્યું હતું. એમના ચમત્કારોથી હિંદુઓ અને ખાસ કરીને પાટીદારો એમના સેવક બન્યા. લોકોમા કહેવાય છે કે એક સંઘ કાશીની જાત્રાએ જતો હતો તેમાંના દરેકને થોડી થોડી વાર કપડું ઢાંકી કાશીની જાત્રા ગીરમથા ગામ આગળ જ કરાવેલી, અને એ ચમત્કારથી એ બધા ઇમામશાહના સેવકો બન્યા. આ વખતે ત્યાં સાક્ષાત્ મણ જનોઇઓ ઉતરી હતી એવી પણ દંતકથા છે. ઇમામશાહને પાંચ મુખ્ય શિષ્યો હતા. હાલ ખાનદેશ અને ગૂજરાતના ઘણા ભાગમાં એમના સેવકો છે. આ પંથના ધર્મ પુસ્તકને શિક્ષાપત્રી કહે છે. એ લોકો શિવોહમ્, ઇમામ કેવલઃ, એવું બોલે છે. એમના આદીવાળા કાકા કહેવાય છે. શ્રાવણ અને ભાદરવાના કેટલા હિંદુ તહેવારોમાં ત્યાં મેળા ભરાય છે. દરેક મહિનાની બીજે અને ચોથે દીવસે તેઓ અપવાસ કરે છે

અને રમઝાન મહિનાના રોજા પાળે છે. ઇ. સ. ૧૬૯૧ માં એમના સૈયદોને કાંઈ હરકતો થવાથી આ પંથના લોકોએ મોટું હુલ્લડ કર્યું હતું, અને ભરૂચનો કિલ્લો હાથ કર્યો હતો.[૧]

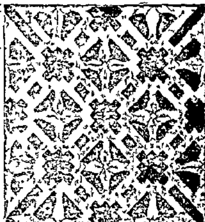
આ સિવાય ઘણાં મુસલમાન અવશેષો છે જેનું વર્ણન કરતાં લંબાણ થાય તેથી એ છોડી દીધાં છે, બાકી ઘણાખરાનાં નામનિશાન કોઇ જાણતું નથી. અહમદીમાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ પુરુષોની કબરોના ઉલ્લેખો આપ્યા છે તેનો આજે પત્તો લાગતો નથી.

અમદાવાદની દક્ષિણે જેતલપુર ગામ પાસે એક સુંદર મોટું તળાવ અને એક ખંડેર થયેલો કિલ્લો છે. આ બધું જહાંગીરના સમયમાં સૈફખાંએ બંધાવેલું, અને તળાવની પાસે છતબાગ નામે બાગ હતો. આ જગ્યા આજે પણ સુંદર છે. અમદાવાદના લોકોને સહેલગાહ (પીકનીક) વગેરેને માટે આ જગ્યા ઉત્તમ છે. આખો રસ્તો મનોહર છે. ચોમાસામા તો ઘણું જ રમણીય લાગે છે.

સાબરમતી સ્ટેશનથી દોઢેક માઇલ ઉત્તરે કાલી ગામ આગળ એક કિલ્લો છે એ પણ મુસલમાન અવશેષ તરીકે જોવા જેવો છે. હાલ કાલીના કિલ્લા તરીકે એ ઓળખાય છે, પણ મોગલાઈમાં એમાં થાણું હતું અને ફોઝદાર રહેતો. અહમદીમાં લખ્યું છે કે આ કિલ્લો આઝમખાં ઉયઇએ બાંધ્યો. આઝમખાએ વાત્રક ઉપર આઝયાબાદનો કિલ્લો બાંધ્યો હતો અને ચુંવાળના કોળીઓથી શહેરનું રક્ષણ કરવા ખલીલાબાદનો કિલ્લો બાંધ્યો હતો. ફાર્બસ સભાના હસ્તલિખિત સંગ્રહમાં પણ એક જગ્યાએ આ કિલ્લો આદમખાં ઉદાઈ, જેણે રાણપુરમાં કિલ્લો બાંધ્યો એણે જ કાળીનો કિલ્લો બાંધ્યો, એમ લખ્યું છે. એટલે ચુંવાળના કોળીઓથી રક્ષણ કરવા બાંધેલો કિલ્લો આ હોઈ શકે; અને એ જ ખલીલાબાદનો કિલ્લો એમ મને લાગે છે.

[૧] પીરાણાનો અહેવાલ વિસ્તારથી આપવાનું સ્થળસંકોચને લીધે બની શક્યું નથી. ઘણોખરો ભાગ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર (પૃ. ૨૮૭–૨૯૦)માંથી સારરૂપે લીધો છે. ફાર્બસ સભાના હસ્તલિખિત સંગ્રહમાંથી પણ થોડો આધાર દંતકથા માટે લીધો છે.

પ્રકરણ છેતાલીસમું

જોવા લાયક સ્થળો

હિંદુ સ્થળો

અમદાવાદમાં પ્રાચીન હિંદુ સ્થળો તો ખાસ નથી. મીરાતે અહમદીમા કેટલાક હિંદુ સ્થાનકોનું વર્ણન આપ્યુ છે. એટલે બસો વર્ષથી પહેલા એ સ્થાનકો હશે એમ માની શકાય, અને એટલા પુરતાં એ પ્રાચીન કહી શકાય.

રણછોડજી : માડવીની પોળમા છે. જૂનું દહેરૂ પડી જવાથી અહમદી લખાતી વખતે (૧૭૬૨) રજા લઇ નવી ઇમારત બાંધેલી. ત્યા કોઈ બ્રાહ્મણે બીજુ મંદિર બાંધી ત્રીકમજી નામ રાખેલુ એમ કહે છે.

રણછોડજી : હાલ સારગપુર રણછોડજીની પોળમા આ મોટું મંદિર છે. અહમદી લખાઇ ત્યારે ત્યા પોળ હોય એમ લાગતું નથી એ મંદિર દોલતખાનામા ગણાતું. અહમદીમા લખ્યુ છે કે "જુના વખતમા દરવાજા બહાર રાણીશેરીમા એ મૂર્તિ હતી. શહેરની પડતી થઈ ત્યારે બહાર ઉજડ થવાથી તેને શહેરમા લાવ્યા. સદાશિવ રામચદ્રના ભાઇ નથુજીએ પોતાની હકુમતના સમયમા મંદિર બાંધ્યુ અને મૂર્તિ પધરાવી. એ વખતે સેવકો માટે નાણા પણ ઠરાવ્યા હતા." પ્રો. નવાબઅલીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમા નથુજીને બદલે સંતોજી નામ આપેલુ છે

રઘુનાથજી : હાજાપટેલની પોળમા આ મદિર છે. અહમદીમા લખ્યુ છે કે આવી સુદર મૂર્તિ બીજી એકે દેખાતી નથી બે પડખે લક્ષ્મણ અને સાતાજીની મૂર્તિઓ છે. ગમનવમીએ ઘણા લોક–ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ દર્શને જાય છે એમ અહમદી જણાવે છે.

ચતુર્ભુજ ચગપોળમા કાળા પત્થરની ચાર હાથની મૂર્તિ છે એ કારણથી ચતુર્ભુજ કહેવાય છે

મદનમોહન રાજામહેતાની પોળમા એક બ્રાહ્મણના ઘરમા છે (ઇ સ ૧૭૬૨) મૂર્તિ પીતળની છે આ બાબત અહમદીની ગૂજરાતી નકલ બહુ લોક ખરી માને છે અને અંગ્રેજીમા ઓછા લોક માને છે એમ લખ્યુ છે

ગોકુળચંદ્રમા આ માટે અહમદીમા આ પ્રમાણે લખ્યુ છે –"રાજા મહેતાની પોળમા રઘુનાથ ગોસાઈના ઘરમા આ મૂર્તિ હતી એમના પછી એમના પુત્ર વ્રજનાથે દોશીવાડાની પોળમા નજભૂષણના ઘરમા લાવીને રાખી વાણીઆ દીવસમા પાચ વાર દર્શને જાય છે, અને મદિરનું મોટુ ખર્ચ પુ પાડે છે " આ દોશીવાડાની પોળના મોટા મદિરની મૂર્તિ હશે?

રામનાથ માડવીની પોળમા દેવશેરીમા ભોયરામા આ મદિર છે આ મદિરની મૂર્તિ શહેર વસતા પહેલાની કહેવાય છે એમ અહમદી લખે છે મુસનમાની અમનમા તેને ભોયરામા સ્થાપી હતી

ભૈરવ અહમદી લખે છે કે સાકડીશેરીમા મહાદેવની પીતળની ચાર હાથની મૂર્તિ છે, અને શિવલિંગને બદલે આવી મૂર્તિ છે તેથી એના કર્તાને નવાઇ લાગે છે આ મદિર લાખાપટેલની પોળ સામે હશે અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમા આ મદિર લખેલું નથી

અંબાજી અને બહુચરાજી : આ મદિર ચગપોળમા સરિયામ રસ્તા ઉપર હોવાથી બહુ ભીડ થતી એમ અહમદીના કર્તા લખે છે બીજુ એક મદિર આકાશેઠકુઆની પોળને મોઢે ભોયરામા છે એમ જણાવે છે આ મદિર આજે પણ ભોયરામા છે

બહુચરા આ મદિર સારગપુર તળીઆની પોળમા છે આ મદિરમા નવરાત્ર કર્યા પછી એક બાઇ આદમે પોતાની જીભ કાપીને હોમતી અને જીભ પાછી હતી તેવી થઇ જતી અહમદીના કર્તા લખે છે કે લોકોએ હાલ (૧૭૬૨) આ વાત નજરે જોયેલી છે, અને એ સ્રી ઘરડી થઇ જવા છતા આદમે એ પ્રયોગ કરે છે આ વર્ણનમા અગ્રેજી આવૃત્તિમા તુલજાપોળ અને બહુચરાનું મદિર લખ્યુ છે ગૂજરાતી આવૃત્તિમા બહુચરાને બદલે 'મછરાલ' લખ્યુ છે અને તળીઆની પોળ લખે છે ઢાળની પોળમા બહુચરાનું એક બીજુ મદિર

હતું એમ અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં લખ્યું છે, જ્યારે ગૂજરાતીમાં એ જ મંદિરને તોતલાભવાનીનું મંદિર કહ્યું છે.

તોતળાભવાની : રાજામહેતાની પોળમાં તોતળાજીની પોળમા હાલ આ મંદિર છે. અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં એનુ નામ 'તુલસા' (તુલજા) ભવાની લખ્યુ છે. ગૂજરાતીમાં બહુચરા લખ્યું છે. ગૂજરાતીમાં ઢાલની પોળના મંદિરને તોતળાજીનું મંદિર કહ્યું છે એટલે ઉલટાસુલટી લખવાની ભૂલ થઇ હશે. અઢારમી સદીમાં આસો અને ચૈત્રની પાંચમે 'બાદા' (અંગ્રેજી આવૃત્તિમા 'મંદા') જાતના વાણીઆને માતાનો વા આવે છે એ વખતે ઘણા લોક મનની વાત પુછવા આવે છે.

આશાપુર : સાકડી શેરીમા ઘણી સુદર આરસની મૂર્તિ છે અને કૃપાશંકર નામના નાગરે એ વખતે મંદિર કરાવેલુ એમ અહમદી લખે છે. આશાપુરીમા બાજુના ગોખમા આરસની મૂર્તિ મહિષાસુરમર્દિનીની છે તે આ હશે. હાલની મૂર્તિ હશે કે બાજુમા પડી છે તે હશે એ ચોક્કસ કહી શકાતુ નથી. કૃપાશંકર પણ ભોળાનાથ સારાભાઇના વડવા કે બીજા તે કહી શકાય નહિં. આશાપુરીમા છુટા પથ્થર ઉપર એક લેખ છે. એ બરોબર વાચી શકાયો નથી. પણ એ કોઈ બીજી મૂર્તિને લગતો હશે. એમા કૃપાશંકરનુ નામ નથી કેટલાક સલાટોનાં નામ છે. કોઈ સલાટને અંબાજીએ સ્વપ્નું આપેલું, અને એણે મર્તિ લાવીને અહીં સ્થાપેલી એમ પણ કહેવાય છે.

નરસિંહજી : અહમદી લખે છે કે રાજપુરમા તુલસી મહોલ્લામા આ મૂર્તિ છે તે મુસલમાનોની બીકથી ભોયરામા સંતાડેલી તે હાલ (૧૭૬૨) ભોયરામા છે. આ ગોમતીપુરના નરસિંહજી હશે ? બીજી એક મૂર્તિ ચંડોળા તળાવ ઉપર છે

જાગેશ્વર : રાયપુર દરવાજા બહાર છે. આ જાગનાથ મહાદેવ હશે. અહમદી લખે છે કે નઝમુદ્દૌલા (મોમીનખા)ના વખતમા નંદરામે એ મંદિર બાધીને બગીચો કર્યો.

કાંકરેજભવાની : કાકરિયાના ગરનાળાના એક થાભલા ઉપર મર્તિ ધારીને તેની પૂજા કરવામા આવે છે એમ અહમદીમા લખ્યુ છે.

સીંધવાવભવાની : ખોખરા મહેમદાવાદમા આ મૂર્તિ છે.

હનૂમાનજી અહમદીમા લખ્યુ છે કે સુલતાનપુરમા આ મૂર્તિ જમીનમા હતી દામાજીરાવ ગાયકવાડના દિવાન રેંદુજી પંડિતને એની ખબર પડવાથી મંદિર કરાવ્યુ શનિવારે ત્યા ઘણા લોક જતા આ સ્થળ હાલ ક્યા છે તે ખબર મળી નથી સુલતાનપુર રામપુર દરવાજા બહાર હતુ

નીલકંઠેશ્વર વસાલ ગામમાં આ મંદિર આવેલુ છે અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમા સાલકેશ્વર નામ આપ્યુ છે એ મંદિર જૂના વખતથી પ્રસિદ્ધ છે એમ પણ લખ્યુ છે શ્રાવણ માસમા ત્યા ઘણા લોક જતા

માતરભવાની એ જ નામની વાવમા ગોખ છે અહમદી લખે છે કે શહેર વસ્યુ ત્યારનું મંદિર હતું અને વાવ બાંધવાનુ કોઈને સ્વપ્નામા કહેલું આર્કીઓલોજીકલ સર્વે પ્રમાણે વાવમા ગોખ પછીથી કરેલો છે એમ મનાય છે આને શહેર પહેલાની વાત ન માનીએ તોપણ અઢારમી સદીમા એ માન્યતા હતી એમ માનવુ પડે

ધનુષધારી અમદાવાદની ઉત્તરે દૂર આ મંદિર છે પહેલા એ સિદ્ધપુરને નામે ગણાતું અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમા 'ધનકધારી' અને ગૂજરાતીમા 'ઢગધારી' એમ લખેલુ છે

નીલકંઠ મહાદેવ અમારવામા આ મહાદેવ આવેલા છે શ્રાવણ વ૦ અમાસે લોકો ત્યા દર્શને જાય છે અમદાવાદમા બાવાઓના કેટલાક પંથ છે એમાના એક પ્રસિદ્ધ પંથના તાબામા આ મંદિર છે

આચાર્યજીના પગલા અમારવામા આચારજીને નામે આ જગ્યા પ્રસિદ્ધ છે ગોસાઈજી મહારાજ પહેલા આવેલા ત્યારે ત્યા રહેલા તેમના પગલા અને ગાદી પૂજાય છે આના વર્ણનમા અહમદીના ભાષાતરોમા ફેર છે

એકલિંગભવાની અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમા 'નહગગ ભવાની' લખેલુ છે દૂધેશ્વરના પુલ આગળ આ મૂર્તિ હતી એમ અંગ્રેજી આવૃત્તિમા લખ્યુ છે ગૂજરાતીમા પુલ નથી લખ્યો

ભીમનાથ અને ખડ્ગધારેશ્વર મહાદેવ આ બન્ને મંદિરો શાહી બાગમા મુહમ્મદ અમીનખાના બાગ પાસે હતા એમ લખેલુ છે એટલે બન્નેની વચ્ચે એ બાગ હશે ખડ્ગધારેશ્વર પ્રાચીન છે સાભ્રમતી માહાત્મ્યમા શિવરાત્રી માહાત્મ્યની જે વાત કહેવામા આવે છે તે જ વાત ખડ્ગધારેશ્વર માટે લખી છે એક ભીલથી ભુલથી શિવરાત્રી થઈ ગઈ, ઉપવાસ થયો, બીલીના ઝાડ ઉપ

રથી પાદડા વગેરે તોડયા તે નીચે શિવલિંગ ઉપર પડયા એમ ભૂલથી પૂજા થવાથી શિવ પ્રસન્ન થયા વગેરે વાત લખેલી છે ભીમનાથ મહાદેવનું મંદિર મરેઠા સમયમા બંધાયુ છે ભીમનાથનો આરો અમદાવાદમા સર્વથી ઉત્તમ છે

હીંગળાજ ભવાની નદી પાસે નવરંગપુરામા આ મંદિર છે. બ્રહ્મ-ક્ષત્રીઓની કુળદેવી છે

સસભાનેશ્વર મહાદેવ સપ્તર્ષિના આરે આ મંદિર છે અંગ્રેજી આવૃત્તિમા થાનેશ્વર લખ્યુ છે આ મંદિર મજુરી પરામા છે અને પાચ મુખ વાળુ લિંગ છે એમ અહમદી લખે છે મજુરી અને આશાવલ લગભગ એકજ હતા ઋષિપાચમે ત્યા લોક જાય છે

શીરેશ્વર મહાદેવ આ મંદિર ઘણુ જૂનું હતું તે પેશ્વાના સુબા શ્રીપતરાવે નવું કરાવ્યુ, અલીમપુરમા આવેલુ છે એમ અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમા લખેલુ છે ગૂજરાતીમા આ મંદિર નથી ગણાવ્યુ આ મંદિર અસીમપુર અથવા અલીમપુરમા શાહઆલમના રસ્તા ઉપર આવેલું છે એને હાલ ગગનાથ મહાદેવ કહે છે

આ પ્રમાણે બસો વર્ષ ઉપર મંદિરો હતા તેનો અહેવાલ અહમદીમા આપ્યા પ્રમાણે આપ્યો છે આ ઉપરથી જણાશે કે ખાસ મંદિરો અને પોળના ગોખોનો અહેવાલ પણ આપ્યો છે, પણ માણેકચોકનુ મંદિર કે ભદ્રકાળી માટે કાંઈ લખ્યું નથી સાભ્રમતી માહાત્મ્યમા આપેલા મંદિરોમાથી કેટલાક છે અને કેટલાકનો પત્તો નથી

સાભ્રમતી માહાત્મ્ય પ્રમાણે અમદાવાદથી ઉત્તરે આવેલા હાસોલ ગામની સામી બાજુ નદી કિનારે આવેલુ કોટેશ્વરના મંદિરનું સ્થળ પ્રાચીન છે જગ્યા મનોહર છે સહેલગાહ (પીકનીક) માટે સારૂ સ્થળ છે હાસોલ પાસે રણમુકતેશ્વર છે તેનુ નામ માહાત્મ્યમા નથી, પણ જગ્યા સારી છે એ પછી ખડ્ગધારેશ્વર અને પછી દૂધેશ્વર આવે છે દૂધેશ્વર સામે પાર છે ૧૮૭૫ ના પુરમા ત્યાનો આરો પડી ગયો, ત્યા ચદ્રભાગા સગમ છે કામધેનુએ ત્યા દૂધનું લિંગ બનાવ્યુ હતુ એમ કહેવાય છે ત્યા દધિચિ મુનીનો આશ્રમ હતો એ વાત જાણીતી છે એ પછી ગુપ્તેશ્વર અને બ્રહ્મચારેશ્વર આવે છે ગુપ્તેશ્વર કલિયુગ મા ગુપ્ત થઇ જશે એમ લખેલુ છે દૂધેશ્વરથી ભદ્ર સુધીના આ સ્થાનો અસલ હશે ભદ્રના બુરજમા એક ગુપ્તેશ્વર કહેવાય છે પણ એ સ્થાપન મરેઠા સમ

થમા થયુ છે માણકેશ્વરની વાત પાછળ જોઈ ગયા છીએ હાલ વિક્ટોરિયા ગાર્ડન આગળ માણેક બુરજની પાસે આ મહાદેવ છે એમ કહેવાય છે માણકેશ્વર પણ કલિયુગમા ગુપ્ત થશે એમ માહાત્મ્યમા લખ્યુ છે એ પછી પિચુમર્દાર્ક તીર્થ આવે છે ત્યા પીલીમા શિવ, પીંપળામા વિષ્ણુ, શિરીષમા ઇંદ્ર, અને લીંબડામા પ્રભાકર રહેલા છે આ તીર્થને નિંમાર્ક પણ કહે છે ગુદાનો રોગ થએલો બ્રાહ્મણ ત્યા નાહેલો અને રોગ મટેલો, એટલે ત્યા નાહવાથી રોગ મટે એમ લખેલું છે, આ તીર્થ હાલ ક્યા છે તે જણાયુ નથી પ્રાચીન કાળમા આ કોઈ સૂર્ય મંદિર હશે? એ પછી માહાત્મ્યમા એક સિદ્ધતીર્થ આવે છે, ત્યા ઉષાને માટે અનિરુદ્ધને ભાઈ જતી વખતે એક ઘરમા ચિત્રલેખાએ એને રાખેલો એમ લખેલુ છે ત્યા કૃષ્ણે બાણાસુરને જીતી પાછા વળતા અનિરુદ્ધે પ્રાર્થેલી કોટરાક્ષીનું સ્થાપન કરેલુ આ સ્થાનનો પત્તો મળ્યો નથી એ પછી સપ્ત સારસ્વત અગર સપ્તસારેશ્વર તીર્થ આવે છે ત્યા ચંદનમિશ્રિત સાત નદીઓ વહે છે ગુપ્ત સોમતીર્થ, અને વામન તીર્થના નામ પણ લખ્યા છે સાભ્રમતી માહાત્મ્યની મને મળેલી પ્રતમા આ નામોમા ઘણો ગોટાળો જણાયો છે સપ્તર્ષિને સપ્તસારેશ્વર પણ કહ્યા છે ત્યા અરુધતી સહિત સાતે ઋષિઓ રહ્યા છે. એ પછી એક ગાઉ દૂર ગણેશતીર્થ, વૈજનાથતીર્થ અને શ્રીક્ષેત્રતીર્થ છે શ્રીક્ષેત્ર એ સરખેજ છે આટના તીર્થ અમદાવાદની હદમા છે વૈજનાથતીર્થનો પત્તો મળ્યો નથી એના વર્ણનમા ગુર્જરસ્થાના લોકાના વાંછિતાર્થ પ્રદોભવ। એવો શ્લોકાર્ધ છે

અમદાવાદમા બીજા હિંદુ મંદિરો પણ ઘણા છે એ અને ઉપરના મંદિરોમા સ્થાપત્યને લગતુ કાઇ ખાસ જોવાનુ નથી શહેરમા કેટલાક શિવ મંદિર સારા છે રાયપુરના ચકલાથી મદનગોપાળની હવેલી તરફ જતા બે શિવમંદિર સારી બાધણીના છે એકમા (આકાશેઠકુવાની પોળ સામે) બાજુની દેહરીમા ચાર મુખવાળુ શિવલિંગ છે. ચાર મુખવાળા શિવલિંગ ભાગ્યે જ જોવામા આવે છે (કાદમ્બરીમા એવા લિંગનો ઉલ્લેખ આવે છે) નાગરોના હાટકેશ્વરના મંદિરો છે. એમા વાડી વગેરે સાથે લેના સાર્વદરા નાગરનુ મકાન સારૂં છે, પણ મંદિર તરીકે ચિંતનગરનું મંદિર ઉત્તમ છે એ અમૃતલાલ વગેરે ગાયકવાડના સમયમા બંધાવેલુ છે ઘીકાંટાને રસ્તે પણ એક સારુ મંદિર છે હિંદુ મંદિરોમા સર્વથી ઉત્તમ બાધણીનુ તો સ્વામીનારાયણનું મંદિર છે એ

મંદિર ગયે સદીના પૂર્વાર્ધના અંતમા બંધાયું છે. મંદિરની બાંધણી પ્રાચીન હિંદુ ઘાટની અને આકર્ષક છે. એને લગતાં મકાનો તથા દરવાજો પણ ભવ્ય છે અને મકાનો લાકડકામના ઉત્તમ નમુનારૂપ છે.

જૈન મંદિરો

અમદાવાદના અલંકારરૂપ તો જૈન મંદિરો છે. અમદાવાદ મુસલમાનોએ વસાવ્યું અને એમની બાદશાહી રહી એટલે એમના મકાનો તો ઉત્તમ હોય જ. પરંતુ અમદાવાદ અસલથી જૈન નગરી છે. મુસલમાન સમયમા પણ શહેરમા જૈનોનું જોર બહુ હતુ. મોટા મોટા જૈન શેઠીઆઓને રાજદ્વાર તરફથી સારૂ માન મળતુ. એટલે જૈનોના મંદિરો વખતોવખત સારા થત પ્રાચીન આશાવલના જૈન મંદિરોનો ખ્યાલ સરખોયે હાલ આવતો નથી હાલ તો સર્વથી પ્રાચીન મંદિરોમા શાન્તિદાસનું મંદિર અને ઝવેરીવાડાના કેટલાક મંદિરોને ગણી શકાય.

ચિંતામણનું દેહેરૂં: આ મંદિર શાહજહાના સમયમા ઝવેરી શાન્તિદાસે બાવન જિનાલયવાળું બંધાવેલું. ઔરંગઝેબની સુબાગીરી વખતે એ અપવિત્ર થયું હતું અને એનું સુંદર બાંધકામ તથા પૂતળીઓ તોડી નાખવામાં આવી હતી. મુખ્ય પ્રતિમાઓ શેઠ શાન્તિદાસે ભોંયરા મારફતે ઝવેરીવાડામાં લઈ જઇ બચાવી હતી. એમ કહેવાય છે કે શાહજહાએ આ મંદિર ફરી બાંધવા માટે હુકમ આપ્યો હતો. હાલ આ મંદિર એક મોટો ખંડેરનો ટેકરો છે અને સરસપુરથી વાયવ્ય બાજુએ આવેલો છે. ગભારાના પાછલા ભાગની જરા નિશાની સિવાય આજે બીજુ કાંઈ રહ્યું નથી. ભોંયરા છે. એમ કહેવાય છે કે એ ભોંયરા ઝવેરીવાડમા નીકળતા હતાં. રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે આ દહેરાનો ઘાટ હઠીસિંહના મંદિર જેવો જ હતો, પણ કારીગીરી ઉત્તમ હતી એમ કહેવાય છે. આ મંદિર પહેલા એક તીર્થ જેવું ગણાતુ. એમાથી આણેલી મૂર્તિઓમાથી ત્રણ ઝવેરીવાડામાં આદીશ્વર ભગવાનના મંદિરમા ભોંયરામા બેસાડી, અને એક નીશાપોળમા જગવલ્લભના ભોંયરામા બેસાડી, તથા મુળનાયકની મૂર્તિ સુરજમલના દેહેરામા બેસાડી એમ રા. મગનલાલ લખે છે શાન્તિદાસના દેહેરાના ઘુમટમાં ઉત્તમ પૂતળીઓ હતી એમ કહેવાય છે.

હઠીસિંહનું મંદિર: દિલ્હી દરવાજા બહાર આ મંદિર છે. અમદાવાદનુ એ સારામા સારૂં મંદિર છે. ગયે સદીના પૂર્વાર્ધના અંતમા એ બંધાયું

છે. ગૂજરાતના સલાટો પ્રાચીન રીત પ્રમાણે કામ કરવાનું ભૂલી નથી ગયા એ આ મંદિરની બાંધણી સિદ્ધ કરી આપે છે. આ મંદિર પ્રેમચંદ સલાટે બાંધ્યું છે. બાંધણી શાંતિદાસના મંદિર જેવી છે એમ કહેવાય છે. આબુના પ્રસિદ્ધ મંદિરને પણ તે કંઈક અંશે મળતી આવે છે. આ મંદિરની બહાર મોટો યૂરોપિયન ઘાટનો બંગલો છે. ગઇ સદીમાં એના જેવો બંગલો શહેરમાં એકે નહોતો. આજે મંદિરના શુદ્ધ પ્રાચીન સ્થાપત્ય આગળ બંગલાના કોરિન્થિયન થાંભલા અને ઢંગ વગરની ગોળ કમાનો છેક ઝાંખાં પડે છે. મંદિરમાં આગળ એક માળવાળો સુંદર મંડપ છે. અંદરના ચોકમાં વચ્ચે મુખ્ય મંદિર આબુના મંદિરની બાંધણીનું છે. એની આસપાસ બાવન જિનાલયો છે. મંદિરનો આગલો મંડપ, વચલો મંડપ, અને ગભારાનું કામ ઘણું જ ઉત્તમ છે. ઉપર માળ છે અને નીચે ભોંયરું છે વિમાનનું કામ પણ ઘણું જ ઉત્તમ છે. આનંદકુમાર સ્વામી આ મંદિરની બાંધણીને નાગર બાંધણી કહે છે. બર્જેસ અને ફરગ્યુસ આ આચાર્યે મંદિરની બાંધણી અનુપમ સૌંદર્યવાળી અને દરેક ભાગ એકબીજા સાથે માપમાં કેવા બંધબેસતા છે એમ લખે છે, એ એમના શબ્દોમાં જ જોઈએ.

જિનાલયો સાથે મંદિરનું વર્ણન કરી ડૉ. બર્જેસ ફરગ્યુસનના આધારે લખે છે કે —

"This gives a dignity to the outer enclosure, combined with meaning which is seldom found in any other style of architecture and the whole arrangement leads pleasingly up tot he central feature, showing great skill in the subordination of the various parts" (આર્કીઓલોજીકલ સર્વે અમદાવાદ ભાગ ૨ પૃ ૮૮)

ફરગ્યુસન લખે છે કે હિંદુ સમયમાં જૈન સ્થાપત્ય ઉંચી ટોચે પહોંચ્યું હતું, અને મુસલમાન સમયમાં કેટલાક મિશ્રણથી એ વધારે શુદ્ધ બન્યું, અને મુસલમાન સમયમાં પણ જૈન મંદિરો બંધાયાં આ આખા મંદિરની રચના સંપૂર્ણ છે

"Each part goes on increasing in dignity as we approach the sanctuary The exterior expresses the interior more completely than even a Gothic design and whether looked at from its courts or from outside it possesses variety without confusion and an appropriateness of every part to the purpose for which it was intended" (ફરગ્યુસનની Hist of Ind & Eastern Archi માંથી ડૉ. બર્જેસે લીધેલો ઉતારો)

ગઈ સદીમા હિંદમા આવેના જેમ્સ સેમ્યુઅલસન આ મદિરને ભૂનથી બૌદ્ધમદિર કહે છે પણ એની બાધણી માટે આ પ્રમાણે લખે છે —

"At Ahmedabad there is one of the best known Buddhist temples in India So far as architectural details are concerned, it is almost perfect, and the pavement of inlaid marble is perhaps the finest in India

આ મદિરની બાધણી આગલી ઉત્તમ છતા એનુ પ્રતિમાવિધાન પહેલા દરજ્જાનુ નથી એમ મનાય છ બહારના થાભનાઓ ઉપરની પૂતળીઓ એકદરે સારા નમુનાઓમા ગણી શકાય એ ચિત્ર ઉપરથી જોઇ શકાશે મૂર્તિ વિધાનનો અભ્યાસ આપણા શિલ્પીઓમા પાચ પાચ સદીઓથી અનેક સજોગોને લીધે મદ પડી ગયો હતો એ ભૂલવુ ન જોઇએ આ મદિરની ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઇ ૧૨૬ ફીટ છે, બહારના મડપ સિવાય પૂર્વ પશ્ચિમ લગાઇ ૧૬૦ ફીટ છે એકદરે આ મદિર અમદાવાદના સ્થાપત્યના ગૌરવરૂપ છે

બીજા જૈન મદિરો અમદાવાદમા ઘણા છે એમાથી જે ખાસ જોવા લાયક છે તે આ પ્રમાણે છે ઝવેરીવાડામા સભવનાથનું મદિર છે એ બધા યાની ચોક્કસ તારીખ ખબર પડી નથી, પણ એ શહેરમા સૌથી પ્રાચીન જૈન મદિર ગણાય છે એમા મદિરની રીત પ્રમાણે સભામડપો અને ગભારો એમ મળીને ત્રણ ભાગ છે નીચે ભોયરૂ છે એમા પણ એ પ્રમાણે છે તળીઆ ઉત્તમ આરસથી કરેલા છે એમા ત્રણ પ્રતિમાઓ એવડા કદની બહુ મોટી છે આ મદિર બાધવામા લાખ રૂપિઆ ખર્ચ થયા હતા

ત્યા જ બીજુ મદિર આદીશ્વર ભગવાનનુ છે આ મદિર ઈ સ ૧૮૫૯ મા લલ્લુભાઈ પાનાચંદે ફરીથી કર્યું હતુ એમા પણ ભોયરૂ છે એમા ત્રણ મોટી પ્રતિમાઓ છે વચ્ચેની પ્રતિમાની આસપાસ કાર્યોત્સર્ગ એટલે ઉભેલી સ્થિતિમા બે નાની મૂર્તિઓ છે મુખ્ય મૂર્તિ આદીશ્વર ભગવાન અથવા ઋષભદેવની છે નીચે વિ સ ૧૧૬૬ (ઈ સ ૧૧૦૯) લખેલી છે આ મદિરમા બીજી પણ કેટલીક મૂર્તિઓ છે એક ગોખમા લલ્લુભાઈ પાનાચદ અને એમની સ્ત્રીની મૂર્તિ છે

પાસે જ નીશાપોળમા જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથનુ જૂનુ મદિર છે એ બાધ વામા રૂ ૭૫૦૦૦) ખર્ચ થયુ હતુ ચોમુખજીની પોળમા ચોમુખજીનુ મદિર

ઇ સ ૧૮૬૬ મા શેઠ મગનભાઇ હકમચંદે રૂા ૮૫૦૦૦) ખર્ચીને કરાવ્યુ હતું ઝવેરીવાડામા ચિંતામણ પાર્શ્વનાથના બે મદિરો છે એક પંચ તરફથી બધાયલુ છે, અને બીજુ શેઠ સુરજમલ વખતશાહે રૂા ૪૦૦૦૦) ખર્ચીને બધાવ્યુ હતું અજિતનાથનું મદિર શેઠ વખતચંદ ખુશાલચંદે બધાવ્યુ હતું મહાવીર સ્વામીનું મદિર શેઠ પ્રેમાભાઈ હેમાભાઇએ ઈ સ ૧૮૪૯ મા રૂા ૪૦૦૦૦) ખર્ચીને બધાવ્યુ હતું દોશીવાડાની પોળમા અષ્ટાપદજીનું મદિર શેઠ મગનભાઈ કરમચંદે ઇ સ ૧૮૫૬ મા રૂા ૬૫૦૦૦) ખર્ચીને કરાવ્યુ હતુ આ મદિર જૂની શુદ્ધ બાધણીનુ નથી એમ ગેઝેટીઅરના લખાણ ઉપરથી સમજાય છે એ જ પોળમા બીજુ એક મદિર જૈનોએ રૂા ૪૦૦૦૦) ખર્ચીને બધાવેલુ છે ટંકશાળની પોળમા શેઠાણી હરકુવરે ધર્મનાથનુ મદિર રૂા ૨૦૦૦૦) ખર્ચીને બધાવેલુ છે ધનાસુતારની પોળમા આદીશ્વર ભગવાનનું જૂનું મદિર રૂા ૩૦૦૦૦)ને ખર્ચે સદા સોમજીએ બધાવેલુ છે

ફતાશાની પોળમા મહાવીર સ્વામીનુ પ્રાચીન મદિર રૂા ૫૦૦૦૦)ને ખર્ચે શેઠ ઉમાભાઇ રૂપચદે ઈ સ ૧૮૬૬ મા ફરી બધાવેલુ છે ત્યા જ ધર્મ નાથજીનુ એક મદિર શેઠાણી હરકુવરબાઇએ રૂા ૫૦૦૦૦)ને ખર્ચે ફરી બધાવ્યુ છે આ મદિરના ઘુમટ વગેરે ઉત્તમ છે ફતાશાની પોળમા સામસામી બે મદિરો છે તેમા પૂર્વાભિમુખના મદિરમા કામ ઉત્તમ છે તળાઉ ઉત્તમ જડિત-કામના આરસનું છે ઘુમટનું કામ પણ સારૂ છે, પરતુ ઘુમટમા મુકેલી પૂતળી ઓને ગૂજરાતી પોશાક પહેરાવ્યો નથી આ સદીના પચીશ વર્ષમા જે નવા શિલ્પના કામ બન્યા છે એમા આપણા સનાટો ગુજરાતી પોશાક ભૂલી ગયા લાગે છે ' ચિત્રોમા પણ ગૂજરાતી પોશાક ભાગ્યે જ થાય છે અને દેવદેવીઓ તો ગૂજરાતી પોશાકમા ભાગ્યે જ કરાય છે

ચગપોળમા પણ કેટલાક ઉત્તમ મદિરો છે એમા સભવનાથનું મદિર રૂા ૭૦૦૦૦)ને ખર્ચે થયેલુ છે આકવીની પોળમા સમેતશિખરનું મદિર છે તે ખાસ જોવા લાયક છે એ મદિર રૂપવિજય મહારાજે બધાવેલુ કોઇ કહે છે કે એમા ૧૩૬૦૦૦) રૂા નું ખર્ચ થયુ છે અને કોઈ રૂા ૫૦૦૦૦) કહે છે જમાલપુર ટોકરશાની પોળમા ગોડી પાર્શ્વનાથનું મદિર પણ જૂનું ગણાય છે સાકડીશેરીને નાકે ખેતરપાળની પોળમા એક નાનું જૈન મદિર છે આ મદિર ખાસ જોવા લાયક છે એનુ ભોયતળીઉ અને થાભમા સુદર આરસના કરેના

છે. એમાં રંગબેરંગી જડિતકામ દિલ્હી આગ્રાનાં મકાનો જેવું કરેલું છે તે ઘણું જ મનોહર છે. એ કરનારા ગૂજરાતી સલાટો હતા. એમ કહેવાય છે કે ૧૬) રૂપીએ શેર સુધીના મોઘા પત્થરો જડિતકામને માટે વાપર્યા છે. શહેરમાં સ્થાપત્ય અને કલા જૈન કોમે આજ સુધી સાચવી રાખ્યાં છે.

હિંદુ મંદિરોનુ વર્ણન આવી ગયુ છે. નવા હિંદુ મંદિરો જૂના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બરોબર બંધાતા નથી. મંદિર તરીકે એમા કાઇ આકર્ષણ હોતુ નથી. કોઈ ધનવાન વ્યક્તિ બંધાવે કે સમાજ ઉઘરાણું કરીને બંધાવે તોપણ સારૂ શોભે એવું કામ થઈ શકે; નવી રીતો પ્રાચીન રીતો સાથે સારી રીતે મેળવી શકે. પરંતુ બાંધણીનો રસ હિંદુ પ્રજામા આજે તો દેખાતો નથી. આ બાબતમા ખાસ દીલગીરીની વાત તો એ છે કે કેટલાક જૂના મંદિરોમા વિલાયતી ચળકતા કે રંગબેરંગી ટાઇલ્સ વપરાય છે. વાપરનારાને એ ચળકાટ સારો લાગતો હશે, પણ મંદિરની પવિત્રતા સાથે એ રસ આખને કેવળ અણગમો ઉપજાવે છે. એવા ટાઇલ્સ કરતા તો સાદા પત્થર સારા લાગે છે. શહેર બહાર દેવ-દેવીઓના ઘણા મંદિરો આ જાતના છે. પાછળ મીરાતે અહમદીમા આપેલા હિંદુ સ્થળોનું વર્ણન કર્યું છે. એ બધા પ્રમાણમા પ્રાચીન છે. એ સિવાય બીજાં હિંદુ સ્થળો પણ ઘણા છે. આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર બહુચરાજીના બે મંદિરો છે. રાયપુર દરવાજા બહાર તલભાંડેશ્વર મહાદેવ છે. એ દર વર્ષે તલ જેટલા વધે છે એમ કહેવાય છે. અલીમપુરના ગગનાથ મહાદેવ પ્રાચીન છે. એ માટે અહમદીનો ઉલ્લેખ પાછળ જોયો છે. સ્થાન રમણીય છે પણ મંદિર જરાયે આકર્ષક નથી. સારંગપુર દરવાજા બહાર કર્ણમુક્તેશ્વર મહાદેવ છે, એ કર્ણદેવે કર્ણાવતી સાથે જ સ્થાપેલા એમ કહેવાય છે પરતુ પ્રબંધચિંતામણિના ઉલ્લેખ પ્રમાણે એ કર્ણસાગર તળાવને કિનારે જ હોય, અને કર્ણસાગર મોઢેરા પાસે છે એટલે કર્ણમુક્તેશ્વર અમદાવાદમા ક્યાથી આવ્યા એ વિચારવાનુ છે. અનેક નાતોની વાડીઓમા દેવદેવીઓના નાના મોટા મંદિરો છે, એની ગણત્રી થઇ શકે તેમ નથી. રસ્તામા, અને ચકલાઓમા પણ મંદિરો છે એ બધા પાછલા સમયમા બંધાયલા છે. શાહીબાગમા સ્વામીનારાયણ તરફથી આરો અને મંદિર છે આરો ઠીક છે પણ બીજા મકાનમા બાંધણી આકર્ષક નથી. એની પાસે સર ચીનુભાઇના સ્મરણમા બંધાવેલા ચીનુનાથ મહાદેવ છે. મંદિરની બાંધણીમા આકર્ષણ આવી શક્યુ નથી.

પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર એલીસ્ટ રોડ ઉપર ખમાસાને ચકલે આ મંદિર આવેલું છે એ બંધાતા પહેલા પ્રાર્થના સમાજ ટ્રેનીંગ કૉલેજના મકાનમા બેસતી. મંદિરનું બાંધકામ ઈ. સ ૧૮૭૬ મા પુરૂ થયું અને તા. ૧૦ બુધવાર ૧૮૭૬ ને દીવસે વાસ્તુ ઉજવાયુ હતુ[1] બાંધનાર મીસ્ત્રીનું નામ નાગર ઝવેર હતુ આ મંદિર બંધાવવામા સમાજના સભાસદો ઉપરાંત મોટી મદદ શેઠ બેચરદાસ લશ્કરીએ કરી છે. મંદિરની બાંધણી વિચિત્ર છે બે બાજુ ઓટલવાળા બે ઓરડા તથા ઉત્તર બાજુ નાનો ખંડ કરીને એના ઉપર હિંદુ મંદિર જેવુ શિખર કર્યું છે. આખા મંદિરનુ ભોયતળીઉં (plan) ખ્રીસ્તી દેવળની બાંધણી જેવું 'ક્રોસ' ના આકારનું છે મોટો ખંડ, શિખરવાળો ખંડ અને એની આસપાસની બે કોટડીઓથી એ આકાર સમજાય છે. આમ ખ્રીસ્તી બાંધણી ઉપર હિંદુ શિખર બેસાડવાથી કોટ પાટલુન અને ટાઈ પહેરેલા માણસે ભાવનગરી કે એવી કોઈ બીજી પાઘડી પહેરી હોય એવું દેખાય છે.

રૂપચંદનો પાળીઓ દૂધેશ્વરની ટાંકી પાસે એક ખેતરમા કે નદી કિનારે એક કુવો છે. એના થાળામા એક આરસનો પાળીઓ જડેલો છે પાળીઆમા એક ઘોડેસ્વાર અને એની પાસે ત્રણ સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ છે ઉપલે બન્ને ખુણે સૂર્ય ચંદ્ર છે. મૂર્તિઓના મુખ કોઈએ તોડી નાખ્યા છે આરસની તખ્તીની આસપાસ હાસીઓ (margin) છે એમા રપછ અક્ષરે દેવનાગરી લિપિમા લેખ છે ઘોડાનો સામાન તથા મૂર્તિઓના પોષાક ઉત્તમ છે લેખ આ પ્રમાણે છે :—

"संवत १६७२ वर्षे वइसाष सुदि ३ गरेउ स। सोनपाल पुत्र रा। रूपचंद आरजा रूपश्री कोमा केसरजणी त्रणे सागमन कीधो। श्री पातसाहा सलेम वजेराजे श्री जाहांगीर दली थी अहिमदावाद नगरे साभमति तीरे सभमवति ओसव ज्ञातीय वृद्ध साषाय लोढागोत्रे रुषभदास ततपुत्र रा। कआरपाल सोनपाल॥

ઋષભદાસના પુત્ર સોનપાલના પુત્ર રૂપચંદની પાછળ એમની ત્રણ સ્ત્રીઓ અહીં સતી થએલી એની યાદગીરીનો આ પાળીઓ છે એમ લેખ

[1] જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ, જુન ૧૮૭૬.

ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. ઋષભદાસના કુંરપાલ સોનપાલ નામના બે પુત્રો ઘણા પ્રસિદ્ધ હતા તેથી બન્નેના નામ લેખમાં છેડે સાથે આપ્યાં છે. આ બન્ને પ્રસિદ્ધ ભાઇઓ માટે તદ્દન ચોક્કસ માહિતી તો મળતી નથી, પરંતુ જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં પ્રો. બનારસીદાસનો આગ્રા પ્રશસ્તિનો લેખ છે. એ પ્રશસ્તિ આગ્રામાંથી જડી હતી. એમાં કુંરપાલ સોનપાલ સંબંધી સારી હકીકત મળી આવે છે. એ ભાઇઓ જહાગીરના સમયમા એના અમાત્ય હતા. એનું વતન આગ્રા હતું એમ પ્રશસ્તિ કહે છે. એમા એમને વસ્તુપાલ તેજપાલ સાથે સરખાવ્યા છે. એક બીજુ જૂનું હિંદી કાવ્ય પણ જડેલું છે. એમા પણ આ બન્ને ભાઇઓની ઘણી સ્તુતિ કરેલી છે. બાદશાહના એ જમણા હાથ જેવા હતા અને સોનપાલને 'હિંદુ સુલતાન' નું પદ મળ્યુ હતું એમ એમાં લખેલું છે. એ બધી હકીકતનો વિસ્તાર કરવાનું આ સ્થળ નથી. જહાંગીરના સમયનો ઇતિહાસ જોતા આ નામ સ્પષ્ટ રીતે મળતા નથી. પરંતુ એમા કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ નામના બે ભાઇઓએ ભજવેલા ભાગનુ સારૂં વર્ણન છે. સુંદરદાસને જહાગીરે 'રાજા વિક્રમાજિત' નો ઇલ્કાબ આપેલો તે હિંદી કાવ્યના 'હિંદુસરતાણુ' સાથે બંધ બેસે છે. જહાગીર અને શાહજહાનો એ જમણો હાથ હતો. મીરાતે અહમદીમા પણ એમના ઉલ્લેખ છે અને એ બન્નેએ વારા ફરતી ગૂજરાતની દીવાની કરી હતી એમ સમજાય છે. શાહજહાએ જહાગીર સામે બળવો કર્યો ત્યારે સુંદરદાસે શાહજહા તરફથી મુખ્ય ભાગ લીધો હતો અને એમાં છેવટે એનુ મરણ થયુ હતું. જહાગીર પોતે લખે છે કે સુંદરદાસના જ ચઢાવ્યાથી શાહજહાએ બળવો કર્યો હતો. આ બન્ને બાઇઓ તે જ કુંરપાળ (કુંવરપાળ) સોનપાલ એમ ચોક્કસ કહેવું તો મુશ્કેલ છે; પરંતુ એમના વર્ણન તો મળતા આવે છે, અને એ સિવાય જહાંગીરના સમયમા બીજા ભાઇઓ એવી સત્તાવાળા જડતા નથી. જહાગીર એમને ક્ષત્રિય કહે છે એ વાંધો આવે છે ખરો, પણ એ સમયમાં ઘણા ક્ષત્રિઓ ઓસવાળ જ્ઞાતિમા દાખલ થતા એ ભૂલવાનુ નથી. સુંદરદાસ રાજા વિક્રમાજિતે ગૂજરાતમાં જીવહિંસા અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો એમ એક પરદેશી મુસાફર લખે છે, એ ધ્યાનમા લેવા જેવું છે. આ બન્ને ભાઇઓ અમદાવાદમાં રહેતા હોય અગર શત્રુંજય સંઘ લઇને આવ્યા હોય ત્યારે અમદાવાદમા રહ્યા હોય અને એ વખતે સોમપાલના પુત્ર રૂપચંદનું મૃત્યુ થયું

હોય એમ ખાસ સંભવ છે. રૂપચંદ પણ લર્દવંયો હતો એમ જણાય
આ સુંદર પાળીઓ મ્યુઝિયમમાં મુકવા યોગ્ય છે, તેને બદલે આ નિર્જન જગ્યાએ કુવા ઉપર જડેલા છે. આસપાસ લોક જાજરૂ બેસે છે. એના ઉપર ભવ્ય છત્રી હશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે.

બીજાં જોવા લાયક સ્થળોમાં રાયખડ અને ખાનજહાન દરવાજા ગાયકવાડની હવેલી છે તે છે. એ ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં બંધાઈ એમ કહેવાય છે. એનો વહીવટ મોમીનખા અને મરેઠાઓએ વહેંચી લીધો ત્યારે મરેઠાઓએ પો માટે બીજો કિલ્લો બાંધ્યો. એનો ઘાટ ઠેકાણા વગરનો છે. એના કોટમાં શહે ઘણા પ્રાચીન અવશેષોના પત્થરો વપરાયા હોય એમ જણાય છે. મોમીનખ સુબાના મકાન ઉપર દેખરેખ રખાય એવી રીતે જમાલપુર પાસે એક ઉ બુરજ બાંધ્યો હતો તે મરેઠા સુબાએ વાંધો લીધાથી ઇ. સ. ૧૭૪૦ માં તો નાખવો પડેલો. આ હવેલી અગર કિલ્લામા હાલ મુખ્ય પોલીસથાણું આ કિલ્લાનો દક્ષિણ ભાગ ૧૮૧૪ માં કેશોબા પંડિતે વધારેલો છે. બ્રીટી અમલની શરૂઆતમા એમા લશ્કર રહેતું અને પાછળથી દારૂગોળા રહેતે આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર કાગડાપીઠમા પતીઆનું દવાખાનું છે એને ૫૬ સારો કોટ કરેલો છે. ત્યા વિઠ્ઠલપુરાની જગ્યા હતી. જૂના વખતમા એમ સરાઈ હતી. પછી દાણા બજાર કરેલું પણ પાછળથી ફેરવી નાંખેલું. ઇ. સ. ૧૮૬૬ થી ત્યા પતીઆનું દવાખાનું કરેલું છે.

હાલના મકાનોમા ગૂજરાત કૉલેજ અને રણછોડલાલ હાઈસ્કુલનાં મકાનો અંગ્રેજી મિશ્ર બાંધણીના પણ જોવા લાયક કહી શકાય. મીરઝાંપુરમાં બે ખ્રીસ્તી દેવળો છે. એની બાંધણી સાધારણ છે. એક રોમન કૅથોલિક ચર્ચ છે તે ૧૮૪૨ માં બંધાયલું અને ૧૮૬૪ મા વધારેલું. બીજું ઇગ્લીશ ચર્ચ છે તે ઇ. સ. ૧૮૪૮ મા રૂા. ૧૨૦૦૦)ને ખર્ચે બંધાયલું છે. એનું માપ ૭૧ × ૪૨ ફીટ છે. બોયતળાઆનો ઘાટ ક્રોસ જેવો છે. બાંધણી ઇલિઝાબેથન છે એમ ગેઝેટીઅરમા લખેલું છે. હાલના નવા બંગલાઓમા ખાસ જોવા જેવો એકે ન કહેવાય. રહેવાના બંગલામા આરોગ્ય માટે અંગ્રેજી રીતો દાખલ કરી જૂની બાંધણી

[૧] આ બાબતની વિગતવાર હકીકત માટે જુઓ "જૈન સાહિત્ય સંશોધક" અ. ૩. ખંડ ૪ થામાં મારો લેખ.

સાચવી શકાય, પરંતુ એવું થતુ નથી. શેઠ અંબાલાલનો શાહીબાગનો બંગલો વિચિત્ર બાંધણીનો વિલાયતી રીતનો કહી શકાય. પણ સર ચીનુભાઇનો શાંતિકુંજ બગલો અને મીરઝાપુરનો શેઠ અંબાલાલનો બંગલો મિશ્ર ઘાટનો કહી શકાય સર ચિનુભાઇના બંગલામા તો અનેક જાતની દેશી અને વિદેશી બાંધણીની રીતોનું બહુ વિચિત્ર મિશ્રણ કરેલુ છે. એ માટે સર ઇવાન જેમ્સની ટીકા જાણવા જેવી છે.[1] એ ટીકા બંગલા અને ઘર બાંધવામા વધારે નાણા ખર્ચનાર દરેકે જાણવા જેવી છે. પરંતુ શાંતિકુંજ બગલાનો આખોયે દેખાવ આગળ તથા પાછળથી ભવ્ય અને મનોહર લાગે છે. નવી સગવડ સાચવીને જૂની રીતનુ મનોહર મિશ્રણ કરીને દુકાનો બાંધવાનુ માન શેઠ કસ્તુરભાઈ લાલભાઇને છે એવી બાંધણીની દુકાનો દરવેશઅલીની મસ્જીદની જોડે એમણે બંધાવી છે તે ઠીક પરંતુ તે દુકાનો પાછળનો એમનો બંગલો વીલાયતી ઢબનો છે।

સારી બાંધણીના ઘર હવે બંધાતા નથી લાકડકામની કારીગીરીવાળા ઘર દોશીવાડાની પોળમા અને કાળુપુરમા છે અમદાવાદના ઘર ખાસ વખણાય છે. શાહપુરના એક ઘરનો આખોયે ભાગ વિલાયતના એક મ્યુઝિયમમા લઈ જઇને ઉભો કરેલો છે. પ્રાચીન બાંધણીના ઘરો અને હવેલી હજી પણ શહેરમા છે પીપળીની પોળમા વેણીભાઈની હવેલી, લાખાપટેલની પોળમા ભોળાનાથ

[૧] જુઓ Journal of Indian Art 1916 October No 136 સર એચ ઇવાન એમ જેમ્સનો લેખ

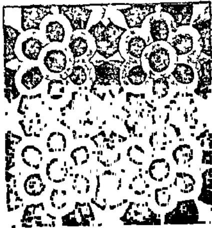
"The late Sir Chinubhai M Ranchhorlal who was created a baronet for his great public spirit and his liberal charities, constructed an extensive residence for himself on the banks of the river Sabarmati outside the City of Ahmedabad, resembling a rich Parsee's Bunglow on Malbar Hill, with a dash of the White City at shepherd's Bush thrown in, and no person of taste could call it beautiful Of course, the cost would have been greatly increased had much of the whitewashed brick walls been adorned with panels and balconies in carved teakwood and as an able businessman, perhaps Sir Chinubhai preferred the economy of stucco '

સારાભાઈની હવેલી અને સાકડીશેરીના રસ્તા ઉપર મોતીલાલભાઈની હવેલી બાંધણીને માટે ખાસ જોવા લાયક છે. લાકડાની કોતરણીવાળા ઘરોના ચિત્રો અહીં આપ્યા છે.

શહેર બહારના સ્થળોમા રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ અને ઉદ્યોગાશ્રમ (સત્યાગ્રહાશ્રમ) છે. વિદ્યાપીઠનુ મકાન વિશાળ અને ભવ્ય છે પણ આકર્ષક નથી. આશ્રમમા બાંધણી જોવાની નથી, પણ મહાત્મા ગાંધીજીના નિવાસ સ્થાન તરીકે આખા હિંદુસ્તાનનુ એ કેન્દ્ર છે. એના મકાનો સાદા છે. દૂરથી જ આશ્રમ કે તપોવન જેવું લાગે છે, અને અંદર જતા પવિત્ર વાતાવરણમા આવ્યા હોઇએ એવુ લાગે છે સાદાઇ અને પવિત્રતા આપોઆપ મનમા સ્ફુરે છે. ભભકાબંધી કે વિલાયતી કપડા પહેરી આ આશ્રમમા જતા ગમે તેવા માણસને પણ દુષ્યંતની પેઠે विनीत वेषेण प्रविष्टव्यानि तपोवनानि नाम એવુ મનમા થાય છે. આ આશ્રમને લીધે અમદાવાદ આજે તીર્થનું સ્થાન થઈ પડયુ છે

આ સર્વે હિંદુ મુસલમાનના જોવા લાયક સ્થળોનો ટુંકો અહેવાલ આપ્યો છે, એ ઉપરથી તથા ચિત્રો ઉપરથી ધૂળ અને ધુણીની અંદર, તથા ગંદી પોળોની અંદર છુપાઈ રહેલું બીજુ મનોહર અને આકર્ષક અમદાવાદ કેવુ છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે

પ્રકરણ સુડતાલીસમું

અમદાવાદના સંતો

આદમ કુ ખુદા મત કહો આદમ ખુદા નહિ,
લેકિન ખુદાકે નુરસે આદમ જુદા નહિ.

સંતોનો સંગ અમદાવાદને નિરંતર રહ્યા કર્યો છે એ એના ઇતિહાસની એક વિશિષ્ટતા છે. ગૂજરાતી સુલતાનોના સમયમાં રાજ્યલક્ષ્મીનો સારો ભાગ સંતોના ચરણોમા જતો અને એમની મારફતે ગરીબોમા વહેંચાતો. અમદાવાદના પાયામાં જ સંતોની અમીદૃષ્ટિ પડેલી છે. આશાવલ કે કર્ણાવતીમાં જૈન અને હિંદુ સંતો–પ્રસિદ્ધ જૈન સંતપુરુષો વસતા હતા એમ આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ એમના સંબંધી વિશેષ માહિતી મળતી નથી. અમદાવાદ વસ્યું ત્યારથી મુસલમાન સંતપુરુષોના નિવાસ અમદાવાદમા થવા માંડયા. સુલતાનોના અને એમના અમીરોના ધાર્મિક વલણથી પરદેશથી અનેક મહાપુરુષો અમદાવાદમાં આવીને વસ્યા. અહીં બની શકે એટલા ટુંકાણમા એ સંતપુરુષોનું આપણે પિછાન કરીએ.

સંતો અને મહાત્માઓના ચરિત્રોમા એક વાત ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની છે. એમના જીવન સાથે એમના ભક્તો અનેક ચમત્કારોને જોડે છે. એમા ભક્તિથી પ્રેરાયલી અતિશયોક્તિ પણ હોય છે, પરંતુ એ બનાવો સર્વથા હસી કાઢવા જેવા હોતા નથી. સંતોના અંતઃકરણ આપણા કરતાં વધારે ઉંચી ભૂમિકા ઉપર ગયેલાં હોય છે. આ દુનિયા અને તેની પારની વસ્તુઓ વચ્ચે જે

પડદો હોય છે તે એમની આગળ રહી શકતો નથી. ખુલી ગયેલાં આંતરચક્ષુથી એ આપણા કરતા વધારે જોઈ શકે છે અને એ માટે એમને શ્રમ કરવો પડતો નથી. આપણે જેને સિદ્ધિ કહીએ છીએ એ સિદ્ધિઓ એમને વશ રહે છે, અને કેટલીક વાર એની એમને ખબર પણ હોતી નથી. આવા મહાત્માઓ દરેક કાળમા દરેક ધર્મમા થાય છે; એટલે પ્રાચીન કાળના મહાત્માઓના વર્ણનમા ચમત્કારના ભાગ ખાસ નોધાયા હોય છે. ભક્તવર્ગ એથી જ દોરાય છે અને એ જ યાદ રાખે છે. બીજુ એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે દરેક ધર્મોમા સામ્પ્રદાયિકતા જડ ઘાલીને રહેલી છે. દરેક ધર્મના મહાત્માઓ પણ સામ્પ્રદાયિકતાના વિષથી ભાગ્યે જ મુક્ત હોય છે. સામ્પ્રદાયિકતાને જીતનારા તો વિરલ જ હોય છે. પ્રાચીન કાળમા આ સામ્પ્રદાયિકતાનું જોર આજ કરતા કાઈક વધારે હતું દરેક ધર્મના પોતાના દષ્ટિબિંદુથી એ દોષ ખરેખરો દોષ ગણાતો નથી એટલે સામ્પ્રદાયિક દુરાગ્રહ હોવા છતા સંતપણુ હોઇ શકે છે. એ ન હોય તે તો મહાનમા મહાન સંત. મહાત્માઓના વર્ણનમા આ બે વસ્તુઓ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની છે.

શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ

અમદાવાદના સંતોના વર્ણનમા એની સ્થાપનામા મુખ્ય ભાગ લેનાર સંતશિરોમણી શેખ અહમદ ખટ્ટુથી શરૂઆત કરવી યોગ્ય છે. આ મહાપુરુષની ખરી માતૃભૂમિ કઈ તે નક્કી થઇ શકતું નથી કોઇ એમને નાગોર પાસે ખટ્ટુ ગામના કહે છે અને કોઇ પાટણના કહે છે. બન્ને રીતે આપણે એમને ગૂજરાતી કહી શકીએ એમનો જન્મ દિલ્હીમા થયો હતો એમ મનાય છે એમના પિતા મલીક ઇખ્તિયાર અદ્દીન સુલતાન ફિરોઝશાહના દૂરના સગા થતા હતા શેખ અહમદનો જન્મ ઇ. સ ૧૩૩૮ મા થયો અને એમનું નામ વજીહદ્દીન પાડ્યુ.[૧] પિતાના મરણ પછી મોટી મીલકત એમના હાથમા આવી અને એમણે મોજશોખમા ઉડાવી. પરતુ એમ કરતા એમને વિરાગ ઉત્પન્ન થયો, અને જગતમા સાર ન દેખતા ખટ્ટુ ગામમા શેખબાબા ઇશાક મધરબી પાસે આવી એમના શિષ્ય બન્યા ધીમે ધીમે એમને એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ કે એમને બધા 'પ્રકાશ' અથવા 'દીપક' તરીકે ઓળખવા લાગ્યા એમના

[૧] મનાકેબુલ્તવારીખમા જન્મનું વર્ષ હી સ. ૭૩૭ (ઇ. સ. ૧૩૩૬) આપેલું છે અને નામ નસીરૂદ્દીન આપ્યુ છે. ભા. ૧. પૃ. ૩૫૭ નોધ.

ગુરુ સીલસીલહ મધરબી પંથના હતા એટલે એ પણ એ પંથના થયા. મનતુબે મુત્તવારીખમા લખ્યું છે કે તૈમુરે જ્યારે દિલ્હીના વતનીઓને પકડીને કેદ કર્યા હતા ત્યારે શેખ અહમદ ખટ્ટુએ તૈમુર અને એની સભાના વિદ્વાનો સાથે ઘણી અસરકારક વાતચીત કરીને એ કેદીઓને છોડાવેલા. એ પછી તૈમુરની એમના ઉપર શ્રદ્ધા થઇ હતી. બદૌની લખે છે કે શેખ સાહેબે હિંદુસ્તાનની આ ખરી સેવા બજાવી હતી. (૧–૨૫૭) ઇ. સ. ૧૩૭૪મા એમના ગુરુના મરણ પછી એમણે મક્કે જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ખંભાત આવ્યા. એ વખતે ગૂજરાતના સુબા ફરહત ઉલ્મુલ્ક રાસ્તીખાના પિતા ફતેહખાએ એમની બહુ સેવા કરી કેટલેક વર્ષે મક્કેથી પાછા ફરતા એ નગરઠઠ્ઠા ઉતર્યા, અને ત્યાથી ગૂજરાત ઉપર એમનો ભાવ થએલો હોવાથી પાટણ આવ્યા, અને સાબરમતીને કિનારે આશાવલથી ત્રણ કોષ છેટે આવેલા સરખેજ ગામમા નિવાસ કર્યો એ વખતે એમની ઉમ્મર ૬૦ વર્ષની હતી આ વખતે સુબો ઝફરખા હતો તે સ્વતંત્ર થયો અને મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કર્યું એ અને એનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ (તાતારખા) આશાવલમા ઘણુંખરૂ રહેતા એટલે એમને શેખ અહમદ સાથે બહુ સારો સંબધ થયો, અને મુઝફ્ફરશાહને તો સત સાથે ગુરુ–શિષ્ય જેવો સબધ થઇ ગયો સતની મિત્રતા એવી શુદ્ધ હતી કે મુહમ્મદશાહે પિતાની વિરુદ્ધ પડી પોતાનું રાજ્ય કાયમ રાખવા માટે પ્રાર્થના કરવા વિનતિ કરી સંતને મોટી રકમ ભેટ કરી સતે એ રકમ પાછી મોકલી કહેવડાવ્યુ કે 'એ પૈસા ઉપર તો તારા પિતાનો હક છે' આ કારણથી એમને ગજબક્ષ કહેતા હશે[૧] ગૂજરાતી સુલતાનો સાથે શેખ સાહેબનો સબંધ વધતો ગયો. મુઝફ્ફરશાહનો પૌત્ર અહમદશાહ પણ એમને મહાપુરુષ ગણી બહુ માન આપતો અને સલાહ લેતો ઈ સ. ૧૪૧૧ મા અહમદ ખટ્ટુની પ્રેરણાથી એણે આશાવલ પાસે અમદાવાદ વસાવ્યુ એ કાર્યમા અહમદ નામના ચાર પવિત્ર પુરુષો પાયો નાખવામા

[૧] ડૉ ટેલર ગજબક્ષ ઉપનામનુ આ કારણ આપે છે ખાસ કારણ માલુમ પડતુ નથી. પરંતુ અહમદ ખટ્ટુ બહુ ઉદાર પુરુષ હતા એમ માનવાને કારણ છે એમને ધાર્મિકોમા ચદ્ર અને પવિત્ર લોકોમા સૂર્ય એવુ ઉપનામ પણ હતુ ડૉ ટેલર એમને 'કુતુબ અલ એક તાબ' પણ કહે છે. સિકંદરીમા એ નામ વટવાના કુતુબે આલમ સાહેબ માટે લખ્યુ છે

હતા તેમા શેખ અહમદ ખટ્ટુ મુખ્ય હતા અમદાવાદ વસાવવામા એમનો જે ભાગ હતો એથી એમનુ નામ આજ સુધી અમર છે એમ કહેવાય છે કે રાજ્ય તરફથી એમને ઘણું દ્રવ્ય નજર થતુ ત્રણ કરોડ ગૂજરાતી ટકા (સાડાસાત લાખ રૂપીઆ) દર વર્ષે એમના પગ આગળ નજર કરાતા એમના ચમત્કારો પણ ઘણા છે એમણે એક વખત લડાઈ જીત્યા બાદ અહમદશાહને પાટનગરમા પ્રવેશ કરવાની ચોક્કસ તારીખ અગાઉથી કહી હતી એમની દરગાહ ઉપરની ચાંદીની સાકળ ચોર લેવા આવ્યા ત્યારે આપોઆપ ઉંચી જતી રહી એમના પવિત્ર જીવનથી આકર્ષાઈ ઘણા લોક સરખેજમા રહેવાનુ અને ત્યા જ દફન થવાનુ પ્રચ્છતા આજ ગૂજરાતના ત્રણ બાદશાહો અને કેટલાયે અમીરો શેખ અહમદ ખટ્ટુની દરગાહની છાયામા સુતેલા છે શેખ સાહેબ ઈ સ. ૧૪૪૬ ના જાન્યુઆરીમા હી સ ૮૪૯ મા ગુરુવાર તા ૧૪ માહે સ વાનને રોજ બપોર પહેલા સરખેજમા ૧૧૧ વર્ષ (ચદ્રના વર્ષ)ની ઉમ્મરે ગુજરી ગયા એટલે ૧૦૮ સૌર વર્ષ થાય એમણે જીવનમા લગ્ન કરેલુ નથી એમ અહમદીમા લખેલુ છે શેખ અહમદ ખટ્ટુ હિંદુસ્તાનના ૭ મોટા પીરોમા ગણાય છે દર ગુરુવારે એમની દરગાહના દર્શન માટે સેંકડો લોક જાય છે

કુતુબે આલમ સાહેબ

ગૂજરાતમા બુખારી સૈયદોના મુખ્ય પુરુષ કુતુબે આલમ સાહેબનુ આખુ નામ સૈયદ બુરહાનુદ્દીન અબુ મુહમ્મદ અબ્દલ્લા બુખારી છે જાહેરમા એ કુતુબે આલમ સાહેબ તરીકે મશહૂર છે એમના પિતા નસીરૂદ્દીન મુહમ્મદ ઉર્ફે સુપ્રસિદ્ધ સતશિરોમણિ સૈયદ જલાલુદ્દીન મખદૂમ જહાનીયા બુખારીના પુત્ર થાય એમનો જન્મ તા ૧૪ રજબ હી સ ૭૯૦ મા થયો હતો એમના પિતા એમને દશ વર્ષના મુકીને ગુજરી ગયા, અને એમના કાકાએ એમને મોટા કરીને જ્ઞાન આપ્યું એ મોટા થયા એટલે એમને કહેવામા આવ્યુ કે ગૂજરાતમા તમે પ્રસિદ્ધ થશો એ ઉપરથી હી સ ૮૦૨ મા એમની માતા સાથે એ પાટણ આવ્યા, અને ત્યાથી આવીને આશાવલમા વસ્યા સુલતાન મુઝફ્ફર પહેલાને ગૂજરાતનુ રાજ્ય કુતુબે આલમ સાહેબના દાદા મખદૂમ જહાનિયાના આશિર્વાદથી મળ્યુ હતું એટલે એ સુલતાને એમને બહુ માન આપ્યુ સુલતાન અહમદે પણ એમને ઘણુ માન આપીને એમની તારીફમા એક કવિતા બનાવીને આશિર્વાદ માગ્યો કુતુબે આલમ સાહેબે કહ્યુ કે મારા દાદાએ ગૂજરાતની ગાદી માટે તમારા કુટુંબને

આશિર્વાદ આપ્યો છે. ત્યારે અહમદશાહે કહ્યું કે 'એ તો કુટુંબને આશિર્વાદ આપેલો પણ આપ અમદાવાદ શહેર સુખી થાય એવો આશિર્વાદ આપો.' એટલે કુતુબે આલમ સાહેબે કહ્યું કે 'અહમદાબાદ અબ્દુલ આબાદ,' 'પરમેશ્વરની કૃપાથી અમદાવાદ હમેશ આબાદ રહેશે.'

એક વખત આ સાહેબ મધરાતની નિમાજ માટે ઉઠ્યા હતા એવામા અંધારામાં એક ઢેફું એમના પગમા વાગ્યુ અને લોહી નીકળ્યું એટલે એ બોલી ઉઠ્યા કે: "ક્યા હે, લોહા હે કે લક્કડ હે કે પત્થર હે." સ'વારમા સર્વેને ખબર પડી કે એ ઢેફામાં લોખંડ, લાકડું અને પત્થર ત્રણે વસ્તુઓનો સમાવેશ થઇ ગયો હતો. કુતુબે આલમ સાહેબે હુકમ કર્યો કે 'એ ઢેફાને દાટી દો અને કોઇએ આ વાત જાહેર કરવી નહિં. જે એ ઢેફું કાઢશે એનો વંશ રહેશે નહિં.' છેવટે એક સેવકે વંશ વિનાના રહેવાનું પસંદ કરીને ઢેફું બહાર કાઢ્યું, અને એ ચમત્કાર જોવા લોક આવવા લાગ્યા. એ ઢેફું અકબર બાદશાહે જોયેલું અને નવાઈની ચીજ સમજી અડધુ આગ્રે લઇ ગયેલા. બાકીનું અડધુ આજે પણ વટવામા છે. કુતુબે આલમ સાહેબ હી. સ. ૮૫૦ ઝીલહજ માસની ૮ મી તારીખે ૬૮ વર્ષની ઉમરે ગુજરી ગમા. પાછલા ભાગમાં એ વટવામા રહેતા. ત્યા એમનો રોજો છે.

કુતુબે આલમ સાહેબને બાર પુત્રો હતા. તેમાના બીજા પુત્ર શાહઆલમ સાહેબ બહુ પ્રસિદ્ધ હતા. પહેલા પુત્ર સૈયદ નાસીરૂદ્દીન અબુલ હસન મહમૂદ જે ચાદ ખડા કહેવાતા હતા તે પણ પ્રસિદ્ધ હતા. એમણે સુલતાન બહાદૂરને ગૂજરાતની ગાદી મળવાનો અને ચીતોડ જીતવાનો આશિર્વાદ આપ્યો હતો. બુખારી સૈયદોના બે ખાનદાન ચાલે છે. એમા કુતુબે આલમ સાહેબની ગાદીના કુતુબી સૈયદો કહેવાય છે, અને એમના પુત્ર શાહઆલમ સાહેબની ગાદીના શાહી સૈયદો કહેવાય છે.

શાહઆલમ સાહેબ

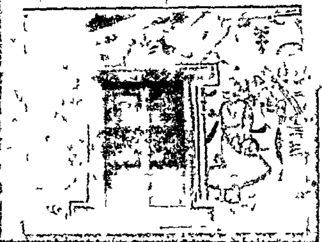
શાહઆલમ સાહેબનું આખું નામ સીરાજુદ્દીન અબુલ બરકાત સૈયદ મુહમ્મદ-હજરતે શાહઆલમ સાહેબ બુખારી છે. વટવાના કુતુબે આલમ સાહેબના એ બીજા પુત્ર થાય. એમની માતાનું નામ બીબી અમીના સુલતાન ખાતુન છે. એ ઇમાદુદ્દીન ખુદાવંદખાના દીકરા કરીમખાંની દીકરી થાય. અમદાવાદના સંતોમા આ હજરત સાહેબ અગ્રસ્થાને છે.

એક વખત એક જડીઓ બાદશાહ માટે જડિત રૂબાબ લઇને જતો હતો. શહેરના કાજી નજમુદ્દીને એ લઇને તોડી ફાડી નાખ્યો, જડીઆએ જઈ ફરિયાદ કરી. બાદશાહ બોલ્યો નહિ પણ જડીઆના ગયા પછી કહ્યું કે રસુલાબાદમાં મીયાં મંજલા (શાહઆલમ) ધર્મવિરુદ્ધ રેશમી વસ્ત્રો પહેરે છે અને ગાયન સાંભળે છે તેને કેમ કાજી કાંઇ કહેતો નથી. કાજીને કાને આ વાત પહોંચી એટલે એણે રેશમી વસ્તુઓ અને ગાયન વિરુદ્ધનાં ધર્મવચનો એક કાગળ ઉપર લખી શાહઆલમ પાસે ગયો. કાગળ પાઘડીમાં રાખ્યો હતો. શાહઆલમ સાહેબ ફક્ત શુક્રવારે જ બહાર નીકળતા અને આર્ત, જીજ્ઞાસુ તથા અર્થાર્થીનાં દુઃખ નિવારણ કરતા. એમણે કાજીને જોતાં જ પાઘડીમાનો કાગળ માંગ્યો. કાજીને અચંબો લાગ્યો. કાગળ કાઢીને જુએ છે તો કોરો દીઠો. એટલામાં પાસેની એક લાકડી ઉપર સંતની નજર પડતાં તે સોનાની થઈ ગઇ. કાજી નરમ થઈ ગયો અને મનમાં હજરત સાહેબનો સેવક બની ગયો. શાહઆલમે એ દીવસે કાળો જભ્ભો પહેર્યો હતો. પાસે કામ કરતા એક સુતારની દોરી એમણે કેડે બાંધી અને એમાં એક લાકડી ખોસી. પછી કાજી સાથે બહાર નીકળતાં જ જભ્ભો રેશમી કિનખાબનો થઈ ગયો, લાકડી સોનાની રત્નજડિત ખંજર થઈ ગઇ અને દોરી કમરબંધ થઇ. હજરત સાહેબે કહ્યું કે તમે જાણો છો કે હું તો એનો એ છું પણ પરવરદીગારની એવી ઇચ્છા છે તેથી બીજા મને એવો દેખે છે. વાતનો સાર એટલો જ છે કે નિર્મળ અંતઃકરણના, વીતરાગ મહાત્માઓ જે ભોગ ભોગવે છે એમાં એમને આસક્તિ હોતી નથી. એમના કર્મ લોકસંગ્રહને માટે જ હોય છે.

શાહઆલમ સાહેબ ૬૩ વર્ષની ઉમ્મરે હી. સં. ૮૮૦ માં તા. ૨૦ જમાદીઉલ આખરે શનીવારે રાત્રે પાછલે પહોરે જીન્નત નશીન થયા. એમનો રોજો રસુલાબાદમાં મશહૂર છે. એમના મરણનું વર્ષ 'આખીર ઉલ ઓલીઆ' એ શબ્દો ઉપરથી નીકળે છે.

શાહઆલમે જૂનાગઢના પતનની જે લડાઈ રા' મંડળિક અને મહમૂદ બેગડા વચ્ચે થઈ તેમાં શરૂઆતમાં જે ભાગ લીધો હતો તે એમના અને માંગરોળના સૈયદ રૂકનુદ્દીનના પત્રવ્યવહાર ઉપરથી સમજાશે. રા' મંડળિકના જુલમ ઉપરથી સૈયદ રૂકનુદ્દીને શાહઆલમ ઉપર વિનંતિપત્ર લખેલો અને એ ઉપરથી એ સુલતાનના દિવાનને મળેલા એટલું કાગળ ઉપરથી સમજાય છે.

૫૯ શહેરની ભીંતોપરનાં
ચીતરામણ

૬૦ શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ

લડાઇનું મૂળ કદાચ એમાં હોય. આ કાગળો પુરાતત્વ પુ. ૫ અંક ૩ જામાં પ્રસિદ્ધ થયા છે; એમાં શાહ આલમ સાહેબના હસ્તાક્ષર છે.

શાહઆલમ સાહેબનો વંશ : શાહઆલમ સાહેબની ગાદીના સૈયદોને શાહીસૈયદો કહે છે. શાહઆલમ સાહેબને પાચ પુત્રો અને ચાર પુત્રીઓ હતી. એમના એક પુત્ર શાહ ભીકનની વાત જાણવા જેવી છે. એ બીબી મુરકીના પુત્ર હતા. એમનું ખરૂં નામ સૈયદ બેગ મુહમ્મદ છે. એ સાહેબ શરૂઆતમા એમના પિતા સાથે આશાવલમા રહેતા હતા. નવ વર્ષની ઉમ્મરે એમનું મરણ થયું. એ સંબંધી વાત મલીક ફકરૂદ્દીને પોતાના પિતા સુલતાન અહમદના જમાઈ મલીક સૈફુદીન બીન અજ્જરખા[1] પાસેથી સાભળેલી તે સિકંદરીના કર્તાએ નોધી છે. મલીક કહે છે કે એક દીવસ હું મરી ગયો. મારા પિતા શોકથી ગાડા જેવા થઇને કુતુબેઆલમ પાસે ગયા. એમણે એમને શાહઆલમ સાહેબ પાસે મોકલ્યા. શાહઆલમે કહ્યું કે પરમેશ્વરની ઇચ્છાને તાબે થવું જોઇએ. એમ કહી એમણે મલીકની પ્રાર્થના ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું. મલીકે ત્યાંથી શાહ ભીકન પાસે જઈ પોતાના પુત્ર માટે કાશ કરવા શાહઆલમ સાહેબને વિનંતિ કરવા અરજ કરી. શાહ ભીકને પોતાના પિતાને વિનંતિ કરી એટલે એમણે કહ્યુ કે 'એના છોકરાને બદલે તમે જીવ આપવા તૈયાર છો?' શાહ ભીકને હા પાડી. થોડી વારમા શાહ ભીકન મરણ પામ્યા એમ જાહેર થયું. એ પહેલા મલીક ઘેર ગયો હતો ત્યારે એણે પોતાનો પુત્ર જીવતો દીઠો. પાછળથી શાહ ભીકનના મરણની વાત સાભળી મલીકને બહુ દુઃખ થયું. આ

[૧] અહીં એક વાત ખાસ નોધવા જેવી છે. સૈફુદીનના બાપનું નામ અજ્જરખા એ અહમદીની માત્ર ગુજરાતી આવૃત્તિમા જ આપેલુ છે, અંગ્રેજીમા આપ્યુ નથી. પરંતુ એ નામ મહત્વનું જણાય છે. અનાક પરા વર્ણનમા અજ્જરપુરનું નામ આવ્યુ છે પણ એના વસાવનારનું નામ જણાયલું નથી. ત્યા કવિ લાવણ્યસમયનો જન્મ થયો હતો એટલે મહમૂદ બેગડાના સમયમા એ પરૂં આબાદ હતું. વળી એના વર્ણન ઉપરથી એ શહેરમાં મહોલ્લા તરીકે અને બહાર પરા તરીકે પણ હતું. એટલે બેગડાના સમય પહેલાંનું જ હોય. સલ્તનતના અમીરોમા અજ્જરખા નામ બીજુ જડતુ નથી. વળી આ અજ્જરખાનો પુત્ર સુલતાન અહમદનો જમાઈ થતો હતો એટલે એ મોટો અમીર હોય અને એણે અજ્જરપુર વસાવ્યુ હોય એમ મને લાગે છે.

વાત જહાંગીર બાદશાહે પણ સાંભળેલી અને પોતાના ચરિત્રમાં નોંધી છે. શાહ બીકનની દરગાહ આશાવલમાં હતી. એમની મા બીબી મુરકી તથા એ બીબીના બાપ જામજુવા પણ ત્યાં જ દફન થયેલા છે. શાહબીકનનો ગજો જમાલપુર દરવાજા બહાર નદી કિનારે ગઈ સદી સુધી હતો તે ઇ.સ. ૧૮૬૮ ની રેલ વખતે પડી ગયો.

શાહઆલમ સાહેબનો વંશ આ પ્રમાણે છેઃ-એમના પછી એમના પુત્ર સૈયદ રાજુ સત્તાર આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ અહમદ શહીદ પનાહ આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ અબ્દુલગફુર મઝીરઆલમ, એમના પુત્ર સૈયદ હસન નુરઆલમ, એમના પુત્ર સૈયદ જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ માહઆલમ, એમના પુત્ર સૈયદ મુહમ્મદ મકબુલ આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ જલાલુદ્દીન મકસુદ આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ જાફર બદર આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ મુહમ્મદ મેહબુબ આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ જલાલુદ્દીન હમીદ આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ જાફર મજીદ આલમ, એમના પુત્ર સૈયદ મેહબુબ આલમ. આટલે સુધી મીરાતે અહમદીમાં વંશાવળી આપેલી છે. આ બધા ગાદીપતિ સૈયદોના વર્ણનો પણ છે, અને એમની કરામતોના વર્ણનો પણ આપેલા છે. એમા શાહઆલમ સાહેબથી પાંચમા સૈયદ માહ આલમ સાહેબ માટે કહેવાય છે કે એ સાહેબ બહુ જ ઉદાર હતા, અને પોતાનાં પહેરેલા વસ્ત્રો પણ ઘણી વાર ગરીબોને આપી દેતા. ગરીબોને વહેંચવા માટે એમને ધન ગમે ત્યાથી આવી મળતુ. મીર અબુતુરાબે આપેલી ઉનાળી વખતે એમણે કપડું કોઇ ગરીબને આપી દીધુ ત્યારે ત્યા કોઇ ન હોવા છતા શાલ આવેલી, અને એક વખત રૂપીઆ પણ આવેલા. એમના પુત્ર સૈયદ મકબુલ આલમ સાહેબ વિદ્વાન હતા. એમણે કેટલાક પુસ્તકો લખ્યા છે. એમની કબર શાહઆલમ સાહેબની સામેના મોટા રોજામા વચ્ચે છે. એમા કદમે રસુલ શરીફ-પેગંબરના પવિત્ર પગલા પધરાવેલા છે. આ રોજો જહાંગીરના સમયમા સૈફખાએ બંધાવેલો હતો. એમના પુત્ર મકસુદ આલમ કવિતા બનાવી જાણતા. એમણે શાહજહાના સમયમા સદરસ્સુદ્દરનો હોદ્દો ભોગવ્યો હતો. એમનું મરણ લાહોરમા થયુ હતું પણ પછીથી એમને અમદાવાદ લાવ્યા હતા એમના પિતાની જોડે એમની કબર છે. એમના પુત્ર સૈયદ જાફર બદરે આલમે પણ કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે. શાહઆલમ સાહેબનો વહીવટ કરનાર એક દીવાન સૈયદ મહંમદ ઝાહીદ હતા. એમની કબર વટવામા છે.

સૈયદ ઉસમાન શમે બુરહાની[1] આ સાહેબ વટવાના કુતુબે આલમ સાહેબના પહેલા શિષ્ય હતા. મીરાતે અહમદીમા લખ્યુ છે કે આ દેશના પીરોમા એ મોટા છે એમની ઘણી કરામતો કહેવાય છે. કુતુબે આલમ સાહેબના કહેવાથી બહાવદીનપુરમા રહીને એ બોધ આપતા પણ ત્યા ઘણા માણસો ભેગા થવાથી ફાવ્યુ નહિ તેથી સઘળી માલમીલકતનો ત્યાગ કરી નદી પાર એક તંબુ નાખીને તે રહ્યા. એ ખરેખરા ત્યાગી હતા એમનું પાછળથી ઉપનામ 'શમે બુરહાની' (દીવાનો પ્રકાશ) હતું એમ કહેવાય છે કે એ નદીએ નહાવા ગયેલા ઘેર પાણી લઈ જવા માટે વાસણ પાસે નહોતુ એટલામા એક ગદાધર નામનો હિંદુ છોકરો ગાગર ભરીને પાણી લઇ જતો હતો. સૈયદ ઉસમાને ગાગર માગી અને પાણી ઘેર પહોચાડયુ પછી એ છોકરાને ત્યા વસવાનું કહ્યુ. છોકરાએ કહ્યુ કે 'મારા બાપ પાસે પૈસા નથી એટલે અહીં વસીને ઘર શી રીતે બનાવીએ' સૈયદ સાહેબે કહ્યુ કે 'સાબરમતીમાથી ગાગર ભરીને ઘેર જા' છોકરાએ ગાગર ભરી ઘેર ઠાલવી ત્યારે સોનામહોરો નીકળી એટલે એનુ કુટુબ સૈયદ સાહેબ પાસે આવીને વસ્યુ એ પછી ત્યા ઉસમાનપુર વસ્યુ ત્યા એમની મસ્જીદ અને મોટો ઘુમટ મહમૂદ બેગડાએ બધાવ્યો છે. એમનો ઉરસ તા ૧૫ મી જમાદીઉલ અવ્વલે થાય છે આ સૈયદ સાહેબે કેટલાક સુફી ગ્રથો બનાવ્યા છે એમા 'મદારીજ ઉલ મઆરીજ' પ્રસિદ્ધ છે એમની એક પ્રસિદ્ધ ગઝલમા કહ્યુ છે કે "રાજ્યાસન દરવીશોના આગણાનું પાથરણુ છે દુખ એ ફકીરોનુ દ્રવ્ય છે. ફકીરોની કફનીમાથી ચિરસ્થાયી દ્રવ્ય (આત્મજ્ઞાનરૂપી) મળે છે દરવીશોને કનડવાથી દુખ આવે છે. એમના આશીર્વાદ તિરસ્કારને ફેરવીને એમાથી પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે"

શેખ અલી ખતીબ: આ શેખ અલી કુતુબે આલમ સાહેબના શિષ્ય હતા જ્યારે એ પ્રભુના પ્રેમમા મસ્ત બનતા ત્યારે રોવા માડતા, કે નાચતા, કે ચીસો પાડતા એમનો રોજો આશાવલમા કુદનપુરમા હતો એમ અહમદી ઉપરથી સમજાય છે

[૧] ડૉ. બર્જેસ સૈયદ ઉસમાનને કુતુબેઆલમ સાહેબના મોટા પુત્ર કહે છે પણ અહમદીમા એમના પુત્રોના નામ આપ્યા છે એમા એમનુ નામ નથી. અહમદી એમને મુખ્ય શિષ્ય કહે છે

સૈયદ મહમૂદ એરજી અથવા શેખ પીર: આ શેખ સાહેબ મક્કે જતા હતા એ વખતે અમદાવાદમા ભંડેરીપુરમાં ઉતર્યો, અને શેખ અહમદ ખટ્ટુનાં દર્શને ગયા. શેખ અહમદને એમના આવવાની ખબર પહેલેથી પડેલી અને એમને બોલાવવા માણસ મોકલેલો. છેવટે શેખ મહમૂદ શેખ અહમદ ખટ્ટુના શિષ્ય બન્યા. એમની કબર ભંડેરીપુરમાં છે (કાળુપુર) એમ અહમદીમાં લખ્યુ છે.

શેખ સલાહુદ્દીન : એમનું નામ તુકાજી હતું અને એ હિંદુ હતા. એ શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ પાસે નાના હતા ત્યારે ગયા, એટલે હજરત ગજબક્ષે એમને 'બાબા તાલીબ' (શોધક) કહીને બોલાવ્યા અને હાથમાં કુરાન આપ્યુ તે તુકાજીએ એકદમ વાચવા માંડ્યું. આસપાસના સર્વેને એથી નવાઇ લાગી. એ પછી ગંજબક્ષ સાહેબમા શ્રદ્ધા પડવાથી મુસલમાન થઈ એમણે ધર્મમાર્ગ લીધો, અને શેખ સલાહુદ્દીન નામ પાડ્યું. મીરાતે અહમદીમાં લખ્યુ છે કે સુલતાન મહમૂદ બેગડો ગંજબક્ષ સાહેબના મરણ વખતે આવેલો તે વખતે એણે શેખ સલાહુદ્દીનનો હાથ લઈ પોતાને માથે મુકયો હતો. આ શેખની કબર ગંજબક્ષ સાહેબની પાસે છે.[1] ૨૨ મી રબીઉલ અવલે એમનો ઉરસ થાય છે.

મૌલાના શેખ અહમદ અથવા મીયાં મખદુમ : એ બુરહાનના પુત્ર થાય. એમના દાદાના બાપ નાગોરના સુબા હતા એમનું પેઢીનામુ હિંદના પહેલા મુસલમાન બાદશાહ મુહમ્મદ ઘોરી સુધી પહોચે છે. મીયા મખદુમનો જન્મ શેખ અહમદ ખટ્ટુના આશીર્વાદથી થયો હતો અને એ શાહઆલમ સાહેબના શિષ્ય થયા હતા. ૨૨ રબીઉલ આખરે ૮૮૦ મા એ મરણ પામ્યા. એમની કબર તાજપુરમા છે એમ અહમદીમા લખ્યુ છે. સાથે મસ્જીદ અને ઘુમટ પણ છે.

શાહ ગઝની : આ શાહ કોઇ ગૂજરાતી સુલતાનના સગા થતા

[1] આ વાતમા સમયનો ફેર માલુમ પડે છે. ગંજબક્ષ સાહેબ મહમૂદ બેગડાના પિતા મુહમ્મદશાહના સમયમા મરણ પામ્યા હતા. ગંજબક્ષના મરણના પછીના વર્ષમા મહમૂદ બેગડાનો જન્મ થયો હતો. આ વાતમા અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિ અને નવાબઅલીની અંગ્રેજી આવૃત્તિ બન્ને એ જ ભૂલ કરે છે, એટલે મૂળ પ્રતમા જ ફેર હશે.

હતા. તેથી અભિમાનમાં લોકોને કનડતા. એક વખતે એમણે શાહઆલમ સાહેબના સેવક શેખ અહમદ પાસેથી એમના પૈસા ખુંચાવી લીધા. ફરિયાદ ગઈ ત્યારે શાહઆલમે કહ્યું કે 'કાંઈ નહિં, ભક્તિનું બીજ રોપાઈ ગયું છે.' એ પછી ગાડીમાં બેસી શાહઆલમ અને મખદુમ સાહેબ જતા હતા ત્યારે રસ્તે બધા એમને માન આપતા અને ઘોડા, ગાડી, વગેરેમા બેઠેલા ઉતરી જતા હતા. એવામા શાહ ગઝની મળ્યા તે ઘોડેથી ન ઉતર્યો. મખદુમ સાહેબે શાહ આલમને ફરિયાદ કરી ત્યારે શાહઆલમે કહ્યું કે 'પ્રભુ કરશે તો એ તમારા જેવા પાસે ઝાડુ કાઢવાનુ કામ કરશે.' આ શબ્દો કાને પડતા શાહનું અભિમાન ઉતર્યું. એ શાહઆલમના સેવક બન્યા, અને શુદ્ધિને માટે રસોડું સાફ કરવાનું કામ લીધું પાછળથી ધર્મમાર્ગ તરફ વળ્યા. એમની કરામતો પણ કેટલીક કહેવાય છે. રાયખડમા હાલ એમનો રોજો છે. એ હી. સ. ૯૨૨ તા ૨૦ મી સફરને રોજ મરણ પામ્યા.

મીયાં કુતુબુદ્દીન : એમનું પેઢીનામુ બલ્ખ (મધ્ય એશીઆ) ના સુલતાન ઇબ્રાહીમ આદમ સુધી પહોંચે છે. એ શાહ આલમ સાહેબના શિષ્યોમા અગ્રસ્થાને ગણાતા. પહેલા એ ખંભાતવાળા શેખ બાપુ ચીસ્તીના સેવક હતા એમ અહમદીમા લખ્યું છે. એ હી. સં. ૯૪૩ જમાદીઉલ આખરની તા. ૨૦ મીએ મરણ પામ્યા. એમની કબર ખાનપુરમા છે એમ અહમદીમા જણાવ્યું છે.

શાહ અથવા કાજી હમીદ : એ શાહઆલના શિષ્ય હતા. એ ઘણા સત્યવાદી હતા અને પોતાની મહેનતનું જ ખાતા. વખતે કોઈ અધર્મથી મેળવેલુ ખવડાવે તો એ ના પાડતા અને ભૂલથી ખવાય તો ઉલટી થઇ જતી. એમના ઘોડાને પણ એમની એવી અસર થએલી કે તે કદી બીજાનો દાણો કે ઘાસ ખાતો નહિં. અહમદીમા એમનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલુ છે. એમની કબર સારંગપુર બહાર છે એમ અહમદીની ગુજરાતી આવૃત્તિમા લખેલું છે. અંગ્રેજી આવૃત્તિમા કાંઇ લખ્યું નથી.

શેખ ઉલ ઈસ્લામ ખ્વાજા અહમદ બીન ડોસન : એ શાહ આલમ સાહેબના શિષ્ય હતા; અને શાહઆલમ સાહેબે પોતાને હાથે એમનું ઉપનામ 'મિસ્કીન અલ્લાહ' લખેલું તે ગેઝતે શાહીઆ નામના પુસ્તકમા છે એમ અહમદીમા લખેલુ છે. એમની કબર શાહપુર દરવાજા પાસે છે.

કાજી સૈયદ ઇસ્માઇલ ઇસ્ફહાની, શૈયદ બુરહાનના પુત્ર : એ ભરૂચના કાજી હતા. શાહઆલમ સાહેબ નંદરબાર બાજુ જતા હતા ત્યારે એમનો મેળાપ થએલો, અને પછીથી એમના શિષ્ય થઇ ફકીરની પેઠે રહેતા હતા. અહમદીમાં લખ્યું છે કે એમની કબર અમદાવાદમા બહુપુરમાં છે. બહુ પુર કયું તે જણાયું નથી.

મૌલાના મુહમ્મદ : એમને માટે અહમદીની ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી આવૃત્તિઓમા ફેરવાળું લખાણ છે. ગૂજરાતી આવૃત્તિમાં એમને સિદ્દીક કહ્યા છે. નવાબ અલીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં સુહર્વરદી કહ્યા છે. એમની જન્મભૂમિ મુલતાન છે. શાહ આલમ સાહેબના સસરા સિંધના જામ સાથે એ અમદાવાદમા આવ્યા એમ જણાય છે. એમની કબર જૂના આશાવલમાં આવેલા કુતુબપુરમા શાહ ભીકનની કબર પાસે છે એમ અહમદી લખે છે. આ ઉલ્લેખ આશાવલનું સ્થાન ચોક્કસ કરે છે.

મીરાતે અહમદી અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ સૈયદોના ખાનદાનનાં નામ ગણાવે છે. એમા પણ ગૂજરાતી આવૃત્તિ અને અંગ્રેજી આવૃત્તિમા થોડો ફેર પડે છે. ગૂજરાતીમા નવ નામ લખ્યા છે. અંગ્રેજીમાં દસ છે તે આ પ્રમાણે છે:— (૧) બુખારી સૈયદો, હજરત કુતુબે આલમ, અને શાહઆલમ સાહેબના વંશના. (૨) કાદરી સૈયદો, હજરત સૈયદ અબ્દુલ કાદર જલાની પીર દસ્તગીર ના વંશના છે. એમાં સૈયદ જમાલ પથરી, સૈયદ અબ્દુલ જલાલ, વગેરે પ્રસિદ્ધ છે. સૈયદ જમાલની કબર રાયખડ આગળ છે. (૩) શીરાઝી સૈયદો, એમાં ત્રણ શાખા છે. સૈયદ અહમદ ઝાફર અને એમના પુત્રો, સૈયદ કમાલુદ્દીન જેમની કબર જૂના આશાવલની જુમામસ્જીદની પાછળ છે, અને સૈયદ અબુ તુરાબ. સૈયદ અહમદ જાફરે ચાલીસ વર્ષ એકાંતવાસ કરેલો એમ કહેવાય છે. એમની કબર આસ્તોડીઆ દરવાજા પાસે છે. (૪) રફાઈ સૈયદો, એમાં સૈયદ અબ્દર્રહીમ, શાહ અલીજી ગામધણી વગેરે છે. (૫) મશહદી સૈયદો. મખદુમ જહાંનિયાંના જમાઇ સૈયદ સરફુદ્દીનના પુત્રો એમ અહમદીમાં લખેલું છે. સૈયદ મુહમ્મદ મુરાદશાહની કબર નવતાડમાં છે એમ પણ લખેલું છે. હાલ મશહદી ખાનદાન અમદાવાદમા પ્રસિદ્ધ છે. એમનો નિવાસ દરિયાપુરમાં છે. શહેરમાં એમના ઘણા અનુયાયીઓ છે. (૬) ઇદ્રુસી સૈયદો. શરીફ અબુબકર ઇદ્રુસના વંશના. એમની દરગાહ ઝવેરીવાડામાં છે. એમના વંશના સાહેબો

હાલ સુરતમા રહે છે. (૭) તીરમીઝી સૈયદો. એમનો સંબંધ મખદુમ જહાનીયાના શિષ્ય સૈયદ યહયા તીરમીઝીથી છે. એમની દરગાહ વડોદરામા માતરીયા તળાવ પાસે છે. પ્રો. નવાબઅલી લખે છે કે બેચરાજીના મંદિર પાસે છે. (૮) ભક્તરી સૈયદો. મખદુમ જહાનિયાના શિષ્ય સૈયદ બદર ભક્તરીના વંશજો. (૯) ઉરેઝી સૈયદો. ખુન્દમીર, એમના દાદા સૈયદ યાકુબ વગેરે. એમની દરગાહ બીબીપુરામા (અસારવા પાસે) છે. એમના નામથી બંધાયલી રાજપુરની મસ્જીદ સુપ્રસિદ્ધ છે. (૧૦) ઐદીઆ સૈયદો. આ સૈયદો સૈયદ ઉસમાન શમે બુરહાનીના વંશના છે. આ સૈયદોનું નામ અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમા ગણાવેલુ નથી.

સૈયદ યાકુબ ચીશ્તી : મીરાતે અહમદીની અંગ્રેજી અને ગૂજરાતી બન્ને પ્રતોમા એમને સૈયદ ખુન્દમીરના પુત્ર કહ્યા છે. મલીક ઇખ્તીઆરે એમને દત્તક લેવા માગણી કરી, અને પોતાની પાસે રાખી જ્ઞાન આપ્યા પછી એમને 'સૈયદ' એવું નામ આપ્યુ. શાહઆલમ સાહેબના એ ખાસ મિત્ર થતા હત એમ પણ અહમદીમા જણાવેલુ છે.

શેખ વજીઉદ્દીન અહમદ અલવી સાહેબ : એમનો જન્મ હી. સં. ૯૧૦ ના મુહર્રમ માસમા મુહમ્મદાબાદ ચાપાનેરમા થયો હતો. એમના પિતાનું નામ શેખ નસરૂલ્લાહ અલવી હતું પાચ વર્ષની ઉમરથી એમણે જ્ઞાન મેળવવા માડ્યું. એમણે સુફીનુ જ્ઞાન મુહમ્મદ ઘૌસ સાહેબ પાસેથી મેળવેલુ. એ શાહકાજન ચિશ્તીના પણ શિષ્ય હતા. શેખ વજીઉદ્દીન સાહેબ ઘણા વિદ્વાન હતા અને એમણે પણ ખાનપુરમા પોતાના નિવાસમા ઘણાને જ્ઞાન આપેલું. એમણે ઘણા પુસ્તકો રચ્યા છે એમનુ માન ઘણું જ હતું અને લોકોના ટોળે-ટોળા એમના દર્શન માટે જતા. એક વખત મુહમ્મદ ઘૌસ સાહેબ અમદાવાદમા આવેલા ત્યારે કોઈ કારણથી શેખ અલીમુત્તકી અને બીજા ઉલેમાઓએ એમને મારી નાખવા માટે ફતવો કાઢ્યો. એમા વજીઉદ્દીન સાહેબની સહી ન હોવાથી સુલતાને એ કબુલ રાખ્યો નહિ. એ હુકમનો કાગળ લઇ શેખ વજીઉદ્દીન મુહમ્મદ ઘૌસ પાસે ગયા અને એમને જોતા જ કાગળ ફાડી નાખ્યો. શેખ અલીમુત્તકી પણ વિદ્વાન હતા શેખ વજીઉદ્દીને એમને કહ્યુ કે 'મુહમ્મદ ઘૌસ ઘણા જ્ઞાની છે, તમે એમને ઓળખતા નથી.' પછી શેખ વજીઉદ્દીન ઘણી વાર કહેતા કે "ખુલ્લી રીતે શરેહના કાયદા શેખ અલીમુત્તકીની પેઠે પાળવા જોઇએ, પણ અંદરથી ભક્તિભાવ અને જ્ઞાન મુહમ્મદ ઘૌસ જેવુ રાખવું

જોઈએ." શેખ વજીહુદ્દીન ૮૮ વર્ષની ઉંમરે હી. સં. ૯૯૮ ના મુહર્રમ માસની છેલ્લી તારીખે જીન્નતનશીન થયા. એમની કબર ખાનપુરમાં પ્રખ્યાત છે. આજે પણ એમનું માન ઘણું છે. હાલ એમનું ખાનદાન ખાનપુરમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ચીશ્તી ખાનદાન: એમ કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં ચાર મોટા મુસલમાન સંપ્રદાયો ચાલે છે, એમાં ચિસ્તી સંપ્રદાય ઘણો મોટો છે. એનું માન પણ ઘણું છે. મોટા મોટા બાદશાહોએ સંપ્રદાયના પીરોની સેવા સ્વીકારેલી છે. એમ કહેવાય છે કે સુલતાન અહમદશાહ અને સુલતાન મહમૂદ બેગડો ચિસ્તી સંપ્રદાયના હતા. આ સંપ્રદાયના મોટા પીર અજમેર નિવાસી ખ્વાજા સાહેબ છે. એમની પરંપરા ચાલી તેમાં ચરાગ દેહલી સાહેબ ઘણા પ્રસિદ્ધ છે. એમના વંશના જમાલુદ્દીન જમ્મનશાહ સાહેબ પાટણથી અમદાવાદ આવ્યા, અને નદીપાર નિવાસ કર્યો. એમની દરગાહ ત્યાં છે. એમના પછી શેખ હસન મુહમ્મદ સાહેબ ગાદી ઉપર આવ્યા. મીરાતે અહમદીમાં એમના પિતાનું નામ શેખ અહમદ અથવા શેખ મીયાજી લખેલું છે. એ પણ વિદ્વાન અને સુફી હતા. એમણે અમદાવાદમા શાહપુરમા નિવાસ કર્યો. એમ કહેવાય છે કે એમને ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાનની ખબર પડતી. મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે એમણે કાદરીઆ, તુરબક્ષીઆ, અને તૈફુરીઆ સંપ્રદાયોની ખીલાફત પણ મેળવી હતી. એમણે કુરાને શરીફ ઉપર એક ભાષ્ય લખ્યું છે એને 'તફસીરે મુહમ્મદી' કહે છે, અને એને ઉલેમાઓ ઘણું માન આપતા. એમના બીજાં લખાણો પણ વખણાય છે. એમનો જન્મ હી. સં. ૯૨૩ મા થયો હતો. એમણે શાહપુરમાં જે પ્રસિદ્ધ મસ્જીદ બંધાવી છે એનું વર્ણન જૂદું કર્યું છે. મીરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે પાછળથી રાજ્ય બદલાયું તેથી મસ્જીદના મીનારા અને કેટલુંક કામ અધુરૂં રહી ગયું. હી. સં. ૯૮૨ ના જીલકઅદ માસની ૨૮ મી તારીખે એ જીન્નતનશીન થયા. એમનું માન ઘણું હતું એથી એમને કુતુબ ઉલ ઓલીઆ પણ કહે છે. એમના પછી એમના પુત્ર શેખ મુહમ્મદ સાહેબ ગાદીએ આવ્યા. એમનો જન્મ હી. સં. ૯૫૬ માં થયો હતો. એમણે પણ ઘણું ગ્યાન સંપાદન કરેલું હતું. સૈયદ જલાલુદ્દીન માહઆલમ એમને સારૂં માન આપતા. એમના ગાદીએ આવ્યા પછી એમના શિષ્યોએ ગૂજરાતી સુલતાનોના સમયમાં મળેલી જાગીરોની સનદો ફરી ચાલુ કરવા અકબર બાદશાહને અરજ કરવાની સૂચના કરી. ત્યારે શેખ મુહમ્મદ

બોલ્યા કે "ફકીરોને એવી શી જરૂર છે કે જગતના મહાન બાદશાહ પરમેશ્વરને મુકીને સંસારના બાદશાહને અરજ કરે." એમ કહી એમણે સનદો હોજમાં નાખી દીધી. કેટલોક વખત એ મલીક મકસુદની મસ્જીદ (શાહીબાગમાં મીયાખાં ચીસ્તીની મસ્જીદ)માં એકાંતવાસમાં રહેતા. એમને વાજીંત્ર વગરનું ગાયન સાભળવું ગમતુ. મીરાતે અહમદીમા એમનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. એમા એક બનાવ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે. હી. સં. ૧૦૨૭ મા જ્યારે જહાંગીર બાદશાહ અમદાવાદમા હતા ત્યારે એમણે શેખ સાહેબને મળવાની ઇચ્છા બતાવી. શેખ સાહેબ જ્યારે બાદશાહને મળવા આવ્યા ત્યારે બાદશાહ વાઘોનો તમાસો જોતા હતા. એવામા એક વાઘ પાજરૂં તોડીને બહાર નીકળ્યો એટલે બધા લોકો નાસી ગયા. વાઘ શેખ મુહમ્મદના પગ ઉપર માથુ મુકી લાડ કરતો ઉભો રહ્યો હી. સં ૧૦૪૦ ના રબીઉલ અવલની ૨૯ મી તારીખે એમનું મરણ થયું. એમ કહેવાય છે કે એમને પણ 'કુતુબ'નો ઇલ્કાબ મળ્યો હતો.

શેખ મુહમ્મદને ચાર પુત્ર હતા. એમના ભત્રીજા શેખ યહયા ચિશ્તીને, એમના પુત્ર શેખી સીરાજુદ્દીને પોતાના બાપની ગાદીએ બેસાડયા. આ શેખ યહયા ઘણા જ પ્રસિદ્ધ થયા છે એમનો જન્મ હી. સં. ૧૦૧૦ ના રમઝાન માસની ૨૦ મીએ થયો હતો. ૨૦ વર્ષની ઉમ્મરે એમણે સઘળું જ્ઞાન સંપાદન કરી લીધુ હતું. ઔરંગઝેબ બાદશાહ એમને ઘણું માન આપતો. મીરાતે અહમદીમા લખેલું છે કે વાજીંત્ર વગરના સુરીવાદના ગાયન એમને પસંદ હતા. પણ એ વખતના બાદશાહી હુકમ પ્રમાણે મીરઝા બાકર એમને ગાયન ગવડાવવાની મનાઇ કરવા લાગ્યો. એમણે હુકમ ન માનતા તકરાર ઉઠાવી. બાદશાહને કાગળથી આ વાતના સમાચાર પહોચતા તુરત એ બાબતની છુટનો હુકમ એ વખતના સુબા જસવતસિંહ ઉપર મોકલ્યો. એમ કહેવાય છે કે એમણે ૧૭ હજ કરી હતી, અને છેવટે મદીનામાં હી. સં ૧૧૦૧ સફર માસની ૧૮ મી તારીખે ગુજરી ગયા. એમની કબર મદીનામા છે. એમને 'કુતુબ ઉલ મદીના' પણ કહે છે.

ચિશ્તી ખાનદાનનું માન આજે પણ ઘણુ છે. ગઈ સદીમા મહમૂદમીયાં સાહેબ, તથા એમના પુત્ર ફરીદુદ્દીન સાહેબ ઘણા પ્રસિદ્ધ હતા. હાલ ગાદી ઉપર નસીરદ્દીન સાહેબ છે. વડોદરા રાજ્યમા અને હૈદરાબાદમા એમના ઘણા અનુયાયીઓ છે. એ શાહપુરના કાઝીસાહેબ કહેવાય છે.

શાહ બારકુલ્લા ચીશ્તી : એ દિલ્હીના નિઝામુદ્દીન ઓલીઆના શિષ્ય હતા. એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ સાહેબનું નામ 'શાહઆલમ' શાહ બારકુલ્લાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ સાહેબ એમના પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે શાહ બારકુલ્લા પાસે ગયા. એ વખતે એ દીવાલ ચણાવતા હતા. શાહઆલમ માથે ભાર લઇને અંદર ગયા પણ બારકુલ્લાએ તુરત 'આવો શાહઆલમ તમારે માથે શાહી છત્ર શોભે છે' એમ કહી એમને પહેલવહેલા એ નામથી બોલાવ્યા. પછી પોતાના અતાઉલ્લા પાસે લઇ જઇ રાંધેલા ધાનની દેગ આપીને કહ્યું કે 'આ લઇને જાઓ અને જ્યાં 'શાહઆલમ' 'શાહઆલમ' એવા શબ્દો સંભળાય ત્યાંથી પાછા ફરજો. એ ત્રણ દરવાજે આવ્યા ત્યારે એક બોબડો અને આંધળો માણસ ત્યાં હતો તે એકદમ બોલતો અને દેખતો થઇ ગયો અને 'શાહઆલમ' 'શાહઆલમ' એમ બોલ્યો અને આસપાસથી પણ એવા અવાજ આવ્યા. એ પછી એ દેગ લઈ એ પોતાના પિતા પાસે ગયા. મીરાતે અહમદીમા લખ્યું છે કે આ ઉપરથી ગૂજરાતમા કહેવત થઈ કે "ચિશ્તીઉને પકાઇ ને બુખારીઉને ખાઇ."[1] શાહ બારકુલ્લાની દરગાહ દીલ્હી દરવાજા બહાર પેન્ટર ગાર્ડનની બહાર છે.

મુસા સુહાગ : સંત મુસા સુહાગ ચીશ્તી સંપ્રદાયના હતા એમ અહમદીમા લખ્યું છે. અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમા એમનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપેલું છે. એક વખત દુકાળ પડવાનો હતો ત્યારે લોકની વિનંતિથી મુસા સુહાગે પ્રાર્થના કરી અને વરસાદ પડયો. એ ઉપરથી એમની કીર્તિ ઘણી વધી અને લોક આવી આવીને એમને ભક્તિમા હરકત કરવા લાગ્યા. આથી કંટાળીને એમણે સ્ત્રીનો વેશ બંગડીઓ વગેરે પહેરી અને આ રીતે એ છુપા રહેતા. એક વખત વરસાદ બહુ પડયો એને બંધ રખાવવા માટે લોકો આવ્યા ત્યારે વધારે કીર્તિના ભયથી અને લોકૈષણાથી બચવા માટે એમણે ભૂમિ પાસે માગ માંગ્યો, અને દટાઈ ગયા. સુલતાને એમને કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે એમનું માથું બીજી

[૧] અહમદીની પુરવણી ગૂજરાતી આવૃત્તિ. ભા. ૨. પૃ. ૮. અ મેજી નવાબઅલીની આવૃત્તિ પૃ. ૭૨ ગૂજરાતી આવૃત્તિમા ભાષાંતરકાર નિઝામુદ્દીન સાહેબ નોંધમાં લખે છે કે આ કહેવત અજ્ઞાનીઓનું કથન છે. શાહ બારકુલ્લા અને શાહઆલમના સારા સબંધથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

જગ્યાએ દેખાયુ આમ ચાર વાર બન્યુ ત્યારે સુલતાને કમર ઉપર ફુલ મુકવા કહ્યુ એટલે માથુ પાચમી જગ્યાએ દેખાયુ એ રીતે હાલ એમની ચાર કબરો વડાની અદર અને એક બહાર છે એમની ખરી કબર કઈ તેની કોઈને ખબર નથી એમની દરગાહ હાલ શાહીબાગના 'કાચની સડકના રેલ્વે ક્રોસીંગ પાસે છે ત્યા ચપાના ઝાડને પુત્રેષણાવાળા લોકો ૭, ૧૧, ૧૩, ૨૧, ૨૯, અને ૧૨૬ બગડીઓ ચઢાવે છે, આ કારણથી એમને બગડીઆ પીર પણ કહે છે એમનો એક પથ ચાલે છે એ લોકો સ્રીઓના કપડા અને નાકે વાળી પહેરે છે આ હકીકત મીરાતે અહમદીમા આપેલી નથી એમા ફક્ત એટલું ખાસ લખ્યું છે કે એ બગડીઓ પહેરતા અને પોતાના જ્ઞાનને છુપુ રાખતા એમના મરણની શાહઆલમ સાહેબને ખબર પડી ત્યારે એમણે એમને બગડીઓ સાથે જ દફન કરવાનુ કહ્યુ આ ઉપરથી એ શાહઆલમના સમકાલીન હશે એટલુ સમજી શકાય છે એની ચાર કબરો છે એ પણ અહમદીમા લખેલુ છે

મીયાંખાં ચીસ્તી એ સાહેબ ચીસ્તી સપ્રદાયના છે. એમની ગુરુ પરપરા ચીરાગ દેહલી સાહેબ સુધી પહોચે છે એ નદી કિનારે મકસુદપુરમા રહેતા હતા મલીક મકસુદે એમના નામથી મોટી મસ્જીદ બધાવી છે તે હાલ શાહીબાગમા નારણઘાટની પૂર્વે છે મીયાખા ત્યા ઓરડી બાધીને રહેતા અને એકાતમા વખત ગાળતા કોઈ એક વાર મળી ગયુ હોય તેને બીજી વાર મળતા નહિ એમની મસ્જીદનુ જૂદુ વર્ણન કર્યું છે

મીયાં ગેબનશાહ એ શેખ મુહમ્મદ ચીસ્તીના સેવક હતા જ્યારે સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાએ અમદાવાદ ફરીથી અકબર પાસેથી લીધેલુ ત્યારે એ સુલતાન ગેબનશાહનો આશિર્વાદ લેવા આ યા હતા, ત્યારે એમણે કહ્યુ કે 'મુઝફ્ફર કોણ છે? મુઝફ્ફર તો હુ છુ' એ પછી સુલતાન મુઝફ્ફર હાર્યો ગેબનશાહની કબર શાહપુર દરવાજા બહાર છે લોકો અડદ જવારની રોટલી વગેરે ધરાવીને બાધા માને છે

શેખ અલી મુતકી એ શેખ મુહમ્મદ ચીસ્તીના શિષ્ય હતા એ વનસ્પતિનો ખોરાક લેતા હી સ ૧૦૪૦ મા એ મરણ પામ્યા અહમદી લખે છે કે એમની કબર 'જૂના આશાવલમા શાહ ભીકનની દરગાહ સામે છે' આશાવલ માટે આ ઉલ્લેખ જરૂરનો છે

મખદુમ શેખ અઝીઝુલ્લા અને શેખ ન્હેમતુલ્લા શેખ અઝી

ગુલ્નાની કરામતો જાણીતી હતી એમ અહમદીમા લખ્યુ છે એમના પુત્ર શેખ રહેમતુલ્ના સુલતાન મહમૂદ બેગડાના ગુરુ થતા હતા એમ અહમદી લખે છે એમની કબર એમણે વસાવેલા શેખપુરમા નદીપાર છે પરંતુ મીરાતે સિકદરી પ્રમાણે શેખપુરવાળા શેખ જે મહમૂદ બેગડાના ગુરુ થતા હતા તેમનું નામ શેખ સિરાજુદ્દીન છે એ પણ શેખ 'અઝીઝુલ્નાના પુત્ર હતા એમ સિકદરી લખે છે એટલે આ બાબતમા કયુ ખરૂ તે નક્કી થઇ શકતું નથી મહમૂદ બેગડાના ગુરુ અને શેખપુરવાળા શેખ સિરાજુદ્દીન એમ માનવુ ઠીક છે સિકદરી લખે છે કે એમની કીર્તિ સાભળી મહમૂદ બેગડો જ્ઞાન લેવા એમની પાસે ગયો એટલે શેખે કહ્યુ કે જ્ઞાન માટે તો બધુ છોડીને આવવું જોઇએ મહમૂદે રાજપાટ છોડવાનુ પણ કબુલ કર્યું, એટલે શેખે કહ્યુ કે રાજ્ય છોડવાની જરૂર નથી પાદશાહી ન્યાયથી ચાલે તો જ્ઞાનને અવરોધ કરતી નથી પાદશાહને ન્યાયની એક ક્ષણ સો વર્ષના તપ અને પવિત્રાઇની બરોબર છે એમ કહી શેખે સુલતાનને કહ્યુ કે 'આજે જાઓ, અને કાલે હું જે કહુ તેની હા પાડજો ' બીજે દિવસે શેખે ગજ્યની નોકરી માગી એ જોઈ બધાને બહુ નવાઇ લાગી અને નેખના ઉપરથી ઘણા લોકને માન ઉતરી ગયુ પણ સુલતાને એમને મોટો હોદ્દો આપ્યો નોકરી લેવામા ખાસ હેતુ હતો નોકરી દરમ્યાન સુલતાનને એમણે ઘણુ જ્ઞાન આપ્યુ, અને કર્તવ્ય પુરૂ થયુ એમ લાગતા શેખ નોકરી છોડી પોતાની ઝુપડીમા પાછા ગયા સિકદરી લખે છે કે આ બાબતનો મર્મ ત્રીસ વર્ષે સમજાયો કે 'સાધુ સુલતાન છે અને સુલતાન સાધુ છે '

ખુશતરા બીબી મીરાતે અહમદીમા લખ્યુ છે કે આ બાઇ શેખ અઝીઝુલ્નાહના પૌત્ર શેખ રહીઉલ્લાના પુત્રી અને શેખ મુહમ્મદ ચીશ્તીના માશી થતા હતા એ બાઈ ભક્ત હતા અને જ્ઞાની પણ હતા એમની કબર નર્સીરાબાદ પરામા શેખ અતાઉલ્નાના રોજાગા છે એક વખત જહાગીર બાદશાહે એમને મળવા આવવા કહેલુ ત્યારે એ બાઇએ ના પાડેલી અને વગર મળ્યે આશિર્વાદ મોકલ્યા હતા

મીયાં ખૂબ મુહમ્મદ ચિશ્તી એ ઘણા જ્ઞાની અને વિદ્વાન ગણાતા હતા. હી સ ૧૦૨૩ મા એમનુ મરણ થયુ 'એમની કબર કુરેશત ઉલ્મુલ્કની મસ્જીદ પાછળ ખાડના દરવાજાના ચોંટા પાસે છે ' એમ અહમદીમા લખ્યુ

છે. ફરહત ઉલ્મુલ્કની મસ્જીદ હાલ એમને નામે જ ઓળખાય છે કારજની દક્ષિણે હાલ એ જગ્યા છે.

બાવા અલીશેર: એ અમદાવાદ વસાવવામા મદદ કરનારા જે બાર બાવા કહેવાય છે એમા ગણાય છે. સરખેજમા એમને જૂદો રોજો છે. અહમદીમા લખ્યું છે કે એ મસ્ત રહેતા અને કપડા પહેરતા નહિ. શેખ અહમદ ખટ્ટ એમને મળવા આવે ત્યારે જ વસ્ત્ર મગાવતા. એમનું માન આજે ઘણું છે. એમનો ઉરસ તા ૧૦ જમાદીઉલ અવ્વલને રોજ થાય છે લોકોમા કહેવાય છે કે બાવા અલીશેર આજે પણ એમની દરગાહમા રોજ રાત્રે વાઘ થઇને ફરે છે એ કારણથી દરગાહના કોટની અદર રાત્રે કોઈ સુઇ શકતુ નથી પરતુ આ વાત કોઇ તવારીખમા લખી નથી

મલીક મુહમ્મદ ઇખ્તીઆર અને શેખ કબીરૂદ્દીન. મલીક મુહમ્મદ ઇખ્તીઆર સુલતાન મહમૂદ બેગડાના મિત્ર અને અમીર હતા. દરિયાપુર વસાવનાર દરિયાખા, ધોળકાની આન મસ્જીદવાળા અલફખા અને મુહમ્મદ ઇખ્તીઆર એ ત્રણે એક બીજાના અને સુલતાનના ગાઢ મિત્રો હતા મલીક અમદાવાદના મીઠાપુર નામના પરામાથી ઘોડે બેસી એક દીવસ જતા હતા તાપનો દિવસ હોવાથી એક આબલીના ઝાડ નીચે આરામ લેવા બેઠા અને ત્યાજ ઉંઘી ગયા ઉઠયા ત્યારે પાસેની મસ્જીદમા એક મુલ્લા નાના છોકરાઓને શીખવતા હતા એમનુ નામ કબીર હતુ મલીકે મસ્જીદમા જઇ નિમાજનો વખત થયેલો હોવાથી મુલ્ના સાથે નિમાજ પઢી મુલ્લા સામુ જોયુ એટલે મુલ્લા પ્રત્યે એક જાતનુ અદ્દભુત આકર્ષણ થયુ મલીકને ઘેર ગયા પછી ચેન ન પડ્યુ બીજે દીવસે મુલ્લા પાસે આવીને બેઠા વાતમા મુલ્લાએ કહ્યુ કે આપ સમારી છો તો અહીં શા માટે આવો છો? જો ભક્તિ કરવી હોય તો જજાળ છોડો મલીકને ઘણી જ શ્રદ્ધા બેઠી હતી એણે ઘેર જઇને માલમીલકત નોકરોને વહેંચી દીધી અને કુવારા દાસદાસીઓને એમની ઇચ્છા પ્રમાણે પરણાવ્યા પછી હાથી ઘોડા ઝવેરાત વગેરેની ટીપ કરી સુલતાનની પાસે જઇ એને નજર કરી સુલતાનને ઘણી જ નવાઈ લાગી એણે મલીકને કહ્યુ કે જેણે તમારી લાગણી દુખાવી હોય તેને હુ સજા કરીશ પણ મલીક તો તુરત ઘેર ગયા સુલતાને અલફખા અને દરિયાખાને મલીકને સમજાવવા મોકલ્યા એ બન્ને મલીકને ઘેર ગયા. મલીકને એમના હેતુની ખબર પડ-

વાથી એ બન્નેને બહાર બેસાડી, એક હજામને બોલાવી પોતાનું માથું દાઢી મુછ ભમ્મરો વગેરે બધું મુંડાવી ફકીરને વેશે બહાર આવ્યા. એમને જોઈનેજ બન્ને અમીરો સમજ્યા કે મલીક ગાંડા થઈ ગયા છે. એમણે આ વાત સુલતાનને જઇને કહી. અહીં મલીકે પોતાની સ્ત્રીને બોલાવી કહ્યું કે 'તમારે અહીં રહેવું હોય તો ભરણપોષણ જેટલું છે. પીયર જવું હોય તો જાઓ, અને પુનર્લગ્ન કરવું હોય તોપણ મારી રજા છે.' મલીકની સ્ત્રીએ કહ્યું કે 'તમે પરવરદીગારને શોધવા જાઓ છો તો હું પણ છાયાની પેઠે પાછળ આવીશ' આ પછી મલીક ભક્તિ અને જ્ઞાનને રસ્તે એવા ચઢ્યા કે વખત જતાં હજારો લોકો મલીકના પગમાં માથું મુકવા લાગ્યા. અભિમાન ન આવે માટે મલીક નદીમાથી પોતાને માથે ઘડો મુકી મુલ્લાને માટે પાણી લાવતા. લોકોમાં પ્રસિદ્ધિ થાય એથી સિદ્ધિનો માર્ગ અધવચથી અટકે એવી સલાહ મળવાથી મલીકે એવો રસ્તો લીધો કે કોઈ પાસે આવે જ નહિ. જે આવે તેની પાસેથી કાંઈ માગે, પણ ખાનગી રીતે એ ચીજ કોઇ ગરીબને આપી દે. આમ થવાથી લોક એમની પાસે આવતા બંધ થયા. મલીકની પ્રસિદ્ધિ જોઈ હજરત શાહ આલમના કોઈ શિષ્યે એમને કહ્યુ કે આપણા ફલાણા સેવકો મલીક ખ્બ્તીયારની સેવામા જાય છે. ત્યારે શાહઆલમ સાહેબે જવાબ દીધો કે 'જેને આ અને પેલી દુનિયામાં શ્રેય સાધવું હોય તે મલીકના શિષ્ય બનો.' એ પછી શાહઆલમ અને મલીક વચ્ચે પણ સારી દોસ્તી થઇ. આ પ્રમાણેનો અહેવાલ મીરાતે સિકંદરીમા આપેલો છે. મીરાતે અહમદીમા લખ્યું છે કે મલીક ખ્બ્તીયાર અને મુલ્લા અથવા કબીરૂદ્દીનની કબરો સરસપુર અને રાજપુરની વચ્ચે વહોરાઓના મકરબા પાસે છે. આ જગ્યા હાલ ક્યા છે તેની તપાસ થઈ શકી નથી.

અફ્જલખાં બંબાણી : આ સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના અમીર હતા, અને રાજ્યમા ઘણા મોટા હોદ્દા ઉપર હતા. પાછળથી એ ભક્તિમાર્ગમા ભળ્યા હતા અને સંતોમા એમની ગણત્રી થતી. બુરહાને જ્યારે સુલતાન મહમૂદનું ખૂન કર્યું અને બીજા અમીરોને મારી નાખ્યા ત્યારે અફ્જલખાને પણ બોલાવ્યા. પણ એમના તરફ નજર પડતા એ એમનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. મલીકને પોતાના મૃત્યુની ખબર પડી હતી એમ કહેવાય છે. છેવટે બુરહાને એમને પણ મારી નાખ્યા. એમણે સારંગપુર દરવાજા બહાર અફ્જલ-

પુર વસાવ્યુ હતુ, અને ત્યાજ રહેતા અહમદી કહે છે કે એમણે એક સુદર મસ્જીદ ત્યા બધાવી હતી તે મોમીનખા અને મરેઠા વચ્ચેની લઢાઇમા પાડી નાખવામા આવી હતી આ મસ્જીદ હાન પણ સારગપુર દરવાજા બહાર એક પછીત અને થોડા પથ્થરો રહેલા છે ત્યા બતાવવામા આવે છે અફ્જલખાની કબર પણ ત્યા જ છે એમણે જમાનપુરમા પણ એક મસ્જીદ બધાવી હતી એમના ભાઇ મલીક મૈનુમ આખીદીનની કબર પણ એમની સામે પૂર્વ બાજુ છે સ ૧૫૮૯ ના મહમૂદ ત્રીજાના સમયના એક દસ્તાવેજમા મુખ્ય અમલદાર તરીકે અફ્જલખાનું નામ આવે છે તે આ જ હશે

શેખ કમાલ કીરાની, શેખ શિરાજ, અને શેખ પીર એ ત્રણે જૂના સમયના સતોમા ગણાય છે શેખ કમાલ કુતુમે આલમ સાહેબના સમયમા હતા એમની કબર બહેરામપુર છે શેખ શીરાજ કુતુમે આલમ સાહેબના શિષ્ય હતા એ હકીમનુ કામ કરતા સુલતાન મહમૂદને એમના તરફ ઘણુ માન હતુ એમની કબર મઝુરીમા છે એમ અહમદીમા લખ્યુ છે શેખ પીર એ મુહમ્મદ ઘૌસના શિષ્ય હતા એમની કબર અમદાવાદની બહાર અહમદપુરમા છે એમ અહમદીમા લખ્યુ છે અહમદપુર જૂદુ પરૂ હતુ એ જાણવા માટે આ ઉલ્લેખ જરૂરનો છે

મૌલાના સદરજહાં મીરાતે અહમદીમા એમનું લાબુ વર્ણન આપેલુ છે એમની કબર તુરગજમા છે એમ લખ્યુ છે શાહઆલમ સાહેબ એના તરફ ઘણા માનથી જોતા મૌલાના આચારમા ઘણા સખ્ત હતા એ કોઇના પૈસા લેતા નહિ પૈસા લેવા માટે શાહઆલમ સાથે એમને સદેશા ચાલ્યા હતા અને એમાથી એમને જ્ઞાન થયુ હતું આ હકીકત લાબી હોવાથી અહીં જરૂરની નથી છેવટે એ શાહઆલમના મતના થયા અને એક કવિત બોલ્યા, તેનો સાર આ પ્રમાણે છે "માશુકની શેરીમા ઉડતી ધૂળથી પવિત્રતાના વસ્ત્ર ખખેરી નાખ્યા મને ખબર નહોતી કે મારે પોતાને એ રજ એક દીવસ સુરમાની પેઠે વાપરવી પડશે '

મૌલાના ઇમાદુદ્દીન તારમી એમનો બાપ ઇરાનમા શીરાઝ પાસે આવેના તારમમા વેપારી હતા એ ઝવેરાત અને જરીનો કિંમતી તણુ લઇ હિંદુસ્તાનમા આવ્યા હિંદના બાદશાહે એ તણુ વેચાતો લીધો નહિ પછી અમદાવાદમા શાહઆલમ સાહેબ પાસે એ આવ્યા હજરતશાહને એ વાતની

ખબર પડી એટલે લાખ રૂપીઓ તંબુ વેચાતો લીધો અને ઈરાની સીક્કા કાઢી આપ્યા અને તંબુ લઇને પછી લૂંટાવી દીધો. એ પછી એ વેપારીને શ્રદ્ધા પડવાથી એમનો શિષ્ય બન્યો અને એમના આશિર્વાદથી એને પુત્ર થયો. એનું નામ ઈમાદુદ્દીન પાડયુ. એ મોટો ભક્ત થયો. ઈમાદુદ્દીનની કબર કયા તે અહમદીમા લખ્યું નથી પણ એમનો ઉરસ જમાદીઉલ અવ્વલની બીજી તારીખે થાય છે, એટલે એ અમદાવાદમા હશે. અહમદીમા લખ્યુ છે કે શેખ વજીઉદ્દીન એમના શિષ્ય હતા.

મૌલાના અહમદ બીન સુલેમાન : આ બહુ મોટા વિદ્વાન અને જ્ઞાની હતા અહમદીમા લખ્યુ છે કે એમણે ઘણી ભાષામા પુસ્તકો બનાવ્યા છે, એમની કબર મુસા સુહાગની પશ્ચિમે છે એટલે શાહીબાગની હદમા હશે પણ હાલ તે કયા છે તેની તપાસ થઇ શકી નથી.

મીરાતે અહમદીમા બીજા કેટલાક નામ આપેલા છે. એમા (૧) **સૈયદ નાનુદ્દીન** : મખદુમ જહાનિયાના ખલીફા છે અને એમની કબર મીરઝાપુરમા મુહમ્મદ બેગડાની હવેલી પાસે છે એમ લખ્યુ છે. આ હવેલી હાલ નથી. પરંતુ મીરઝાપુરમા શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈના બગલાની જમીનની લગભગમા એ હવેલી હતી એમ તપાસ કરતા જણાયુ છે. એમનો ઉરસ શવ્વાલ માસની બીજી તારીખે થાય છે. (૨) **શાહ મહેબુબ મસ્તાન** : એમની કબર કાળુપુર દરવાજા બહાર છે. ઉરસ તા ૧૮ મી શાબાનને રોજ થાય છે. (૩) **મીયાં ખામાશાહ** અહમદીમા લખ્યુ છે કે એમની કબર શહેરમા છે કયા છે તે લખ્યુ નથી. ઉરસ જમાદી ઉલ આખરની તા. ૧૪ મીએ થાય છે. અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમા 'ખાનમાનશાહ' એવુ નામ લખ્યુ છે. આ ખામાશાહને 'ખમાસા'ના ચકલા સાથે કાઇ સબંધ હોઈ શકે ? એ ચકલો એમના નામ ઉપરથી કહેવાતો હોય' (૪) **સૈયદ અબ્દુલ લતીફ રસુલદાર** : એમની કબર સરખેજના તળાવ ઉપર છે. ઉરસ જમાદીઉલ અવ્વલની ૨૯ મીએ થાય છે. (૫) **હાજી જમાલ** : કબર બહેરામપુરમા જમાલપુર દરવાજા બહાર છે રજબ માસની તા. ૨૬ મીએ ઉરસ થાય છે એમ અહમદી જણાવે છે (૬) **સૈયદ અબ્દુલકરીમ શેરસ્વાર** : અહમદીની ગૂજરાતી આવૃત્તિમા શેરસ્વાર—વાઘસ્વાર લખ્યું છે, અંગ્રેજીમા camelrider (ઉંટના સ્વાર) લખ્યુ છે. કબર આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર છે. ઉરસ રજબ માસની ૩ જી તારીખે

થાય છે. (૭) **શેખ ઈસા** : અહમદીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં કબર રાયપુરમા છે એમ લખ્યું છે. ઉરસ ૧૨ મી શાબાને થાય છે. (૮) **ગંજ શહીદ** : આશાવલ પાસે છે. એમનો ઉરસ જમાદી ઉસ્સાની માસની ૨૯ મીએ થાય છે. અંગ્રેજી આવૃત્તિમા તા. ૨૬ મી રજબ લખે છે. (૯) આ જગ્યાની પાસે પીર ગૈબની કબર છે. એમનો ઉરસ ૧૯ મી રજબે થાય છે. (૧૦) **ગોહર શહીદ** : કાકરિયા તળાવ પાસે છે. (૧૧) **સાલાર શહીદ** : અહમદીમા લખ્યું છે કે એમની કબર કટોરીઆ તળાવ પાસે છે, અને ઉરસ ૧૬ મી રજબે થાય છે.[1] (૧૨) **મીયાં શાહ સઇદ શહીદ** કબર હસનપુરમા છે, ઉરસ ૨૫ મી રજબે થાય છે. (૧૩) **મીયાં શાહ પીર મુહમ્મદ સાહેબ** : મીરાતે અહમદીમા લખ્યુ છે કે આ સાહેબ અમદાવાદમા આવ્યા પછી જુમા મસ્જીદમા જ રહેતા હતા, અને ઘણા જ્ઞાની હતા. એ કાદરી સીલસીલામા મુરીદ હતા. મીયા વજીઉદ્દીન પાસેથી પણ એમણે જ્ઞાન મેળવેલુ એમની કબર સલાહુદ્દીનખાની હવેલી પાસે છે એમ લખેલું છે. એ જગ્યા કઈ તે તપાસ થઈ શકી નથી. (૧૪) **શેખ અલીરઝા** : એ સરહિંદથી આવીને વસેલા. પ્રભુ પ્રેમમા મસ્ત રહેતા, અને રાગ સાભળીને બેભાન થઇ જતા અબ્દુલ્લાખાન ફિરોઝજંગની સાથે દક્ષિણથી આવેલા અમીરો એમના શિષ્યો હતા. હી. સં. ૧૧૪૨ મા એ મરણ પામ્યા. એમની કબર ઝવેરીવાડામા છે. (૧૫) **સૈયદ મુહમ્મદઅલી** : એમની કબર જમાલપુરમા આવેલી અફ્જલખા બંગાણીની મસ્જીદ આગળ છે, અને એમનુ મરણ હી સં ૧૧૫૩ તા. ૭ મી સફરે થએલુ એમ અહમદીમા લખ્યું છે એમના ઉપર મીર હીસામુદ્દીને કવિતા કરેલી છે એમાથી વર્ષ નીકળી આવે છે (૧૬) **ઇબ્રાહીમ શહીદ** : આસ્તોડીઆ દરવાજા બહાર કબર છે. એમની મસ્જીદ જાણીતી છે. (૧૭) **શાહ અબ્બાસ** : એમની કબર મઝુરીમા છે. એ હી. સ ૧૦૦૮ મા અમદાવાદમા આવ્યા અને ૧૦૬૩ મા મરણ પામ્યા આ સવતના આકડામા અહમદીની ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી આવૃત્તિઓમા ફેર છે. શાહ અબ્બાસે કેટલાક સુફી ગ્રથો લખ્યા છે એમ અહમદી લખે છે હાલ એમની કબર મર્મરના આરા પામે છે.

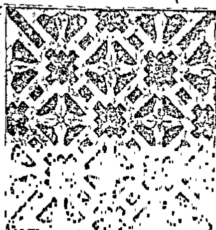
[1] અમદાવાદમા કાનતોરીફ તળાવ કહે છે તે આ કટોરીઆતળાવનો અપભ્રંશ હશે ?

મીરાતે અહમદી ઉપરાંત બીજા ગ્રંથોમાં પણ ઓલીયાઓનાં વર્ણનો આપેલાં છે. અહમદીમાં જે મુખ્ય છે અને જેમના ઉરસો અહમદી લખાઇ તે વખતે ઉજવાતા હતા તેનાં જ વર્ણનો આપ્યાં છે. એમાંથી જે અમદાવાદમાં માત્ર અમુક વર્ગો રહી ગયા હોય તેમનાં વર્ણન અત્રે લીધાં નથી. મનતુખેબુત્તવારીખમાં એક શેખ મુનવાર પુત્ર શેખ કબીરનું વર્ણન છે. એમણે નાનપણથી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એમના બાપ લાહોરના હતા પણ એ અમદાવાદમાં રહ્યા હતા અને ત્યાં જ મરણ પામ્યા હતા. એમના કેટલાક અવગુણોનું વર્ણન પણ એ ગ્રંથમા કરેલું છે. એમની કબર ક્યાં છે એ જણાવ્યું નથી.

પ્રકરણ અડતાલીસમું

અમદાવાદના સુલતાનો

અમદાવાદના સુલતાનોનું વર્ણન કરવામાં અહમદીય વંશના બધા સુલતાનોને ખરી રીતે ગણવા જોઇએ. પરંતુ આ ગ્રંથમાં ખાસ મુખ્ય સુલતાનો જેમની દરગાહ અમદાવાદમાં છે એમનું જ વર્ણન કરીશું.

નસીર ઉદ્ દુનિયા વઉદ્ દીન અબુલ ફતહ અહમદશાહ

અમદાવાદ સ્થાપનાર અહમદશાહનો દાદો ઝફરખા અથવા મુઝફ્ફરશાહ દિલ્હીની સત્તા નાખી દઇને ગૂજરાતનો પહેલો સ્વતંત્ર સુલતાન થયો હતો. એનો બાપ વજીઉલ્મુલ્ક જાતનો ટાક રજપુત હતો. એણે મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી દિલ્હીના તખ્તનો એ મોટો અમીર થયો. એના પુત્ર તાતારખાં (પાછળથી મુહમ્મદશાહ) ને ત્યાં દિલ્હીમાં હી. સં. ૭૯૩ ના ઝીલકાદ માસની ૧૯ મી તારીખે (ઇ. સ. ૧૩૯૧ નવેંબર તા. ૧૮ મી) આ બાદશાહનો જન્મ થયો હતો. હી. સં. ૮૧૦ માં અમદાવાદમા એના દાદા મુઝફ્ફરશાહના મરણ વખતે અહમદશાહ નામ ધારણ કરીને એ ગાદીએ બેઠો. તે પહેલાં એને અહમદખાં કહેતા.

મીરાતે સિકંદરી ઉપરથી લગભગ બધા ગ્રંથકારો લખે છે કે અહમદશાહ દરેક રીતે ઉત્તમ બાદશાહ હતો. પણ એણે એના દાદા મુઝફ્ફરશાહને ઝેર દઇ મારી નાંખ્યો હતો એ મોટું કલંક હતું. આ કારણથી એની આખી જીંદગી પશ્ચાત્તાપમાં ગઇ હતી અને એને મરણ પછી 'ખુદાયગાને મગ્ફુર'

કહેતા તે પણ એ કારણથી જ હશે. એ શબ્દોનો અર્થ 'મોટો પુરુષ (lord) જેના બધા પાપ માફ થયા છે,' એવો થાય છે. મીરાતે સિકંદરીએ આ વાત સાંભળીને લખેલી છે અહમદશાહના મરણ પછી આશરે ૬૫ વર્ષે મિરાતે સિકંદરી લખાઇ છે. એ જ અરસામા બીજા પણ કેટલાક ઇતિહાસો લખાયા છે. સિકંદરી અહમદશાહને માથે કલંક મુકે છે તેની સામે જો કે મજબુત પુરાવા મળતા નથી પરતુ સિકંદરીનું લખાણ ખોટું હોઈ શકે એટલુ બતાવવા પુરતા પુરાવા મળી શકે છે. તારીખે ફિરિસ્તામા લખ્યુ છે કે શાહજાદો અહમદ ગૂજરાતમા આવ્યો ત્યારે મુઝફ્ફરશાહ માંદો પડ્યો અને એણે અહમદખાને ગાદીનો વારસ નીમ્યો એ પછી એ મરણ પામ્યો. મનતુખે તુત્તવારીખમા લખ્યુ છે કે મુઝફ્ફરશાહે પોતાના જીવતા અહમદખાને ગાદીએ બેસાડયો અને એ પછી એ પાચ મહીના જીવ્યો. તારીખે અલફીમા તો એમ પણ લખ્યુ છે કે મુઝફ્ફરશાહને એવો રોગ થયો હતો કે એણે ગાદી છોડી અને એના પૌત્રને ગાદીએ બેસાડયો, અને એ પછી એ પાંચ મહીના ને સોળ દિવસ જીવ્યો. એ ગ્રથ સિકંદરીથી જરા પહેલો લખાયલો છે. મુઝફ્ફરશાહના રાજ્યના વર્ષોમા જૂદી જૂદી તવારીખોમા જે ફેર આવે છે તેનો ખુલાસો પણ આમાથી થાય છે કેટલાક આ પાચ માસ સોળ દીવસ અહમદશાહના રાજ્યમા ગણે છે અને કેટલાક મુઝફ્ફરશાહના રાજ્યમા ગણે છે તબકાતે અકબરી પણ તારીખે અલફીના મતને મળે છે ઝેર દેવા માટે અલફીમા કાઈ લખ્યુ નથી એટલે સિકંદરી એ બાબતમા એકલી પડે છે. તબકાતે પણ એનાથી જરા પહેલી લખાયલી છે એટલે અહમદશાહને માથે દાદાને ઝેર દેવાનુ જે કલક લગભગ બધા ગ્રંથકારોએ મુક્યુ છે તેની સામે આટલા પુરાવા મળે છે. બેલી જેવા લેખક આ બધા પુરાવા જાણવા છતા એ આરોપ મુકે છે. તબકાતે અકબરીમા અહમદશાહનો મરણ પછીનો ઈલ્કાબ 'ખુદાય ગાને મગફુર' એવો આપ્યો છે. એટલે પાછળના લેખકો એમ માની લે છે (સિકંદરી ઉપરથી) કે દાદાને માર્યાનું પાપ થયું અને પાછળની પવિત્ર જીદગીથી એ માફ થયુ એટલે આવો ઈલ્કાબ હશે પરંતુ એવો અર્થ લેવાનું કારણ નથી અહમદશાહની જીદગી એવી પવિત્ર હતી કે જીંદગીના સર્વ પાપ પરમેશ્વરે માફ કરી એને પીર જેવો બનાવ્યો હતો એવો જ અર્થ કુદરતી છે. અહમદશાહને આજે પણ લોકો પીર ગણે છે અને એનો

ઉરસ થાય છે તે નોંધવા જેવું છે. દુનિયાનાં સર્વ પાપ માફ થયા છે એવું કોઈ પણ સંતને લગાડી શકાય. છતાં આ બાબતમાં હજી વધારે પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે.

અહમદશાહની જીંદગી ઘણી પવિત્ર હતી. એણે પાચે વખતની નિમાજ કદીયે પાડી નહોતી. આ કારણથી ચાર પવિત્ર અહમદોમાં અમદાવાદ વસાવતી વખતે એની ગણત્રી થઇ. એને માથે બીજો આરોપ ધર્માંધતાનો આવે છે. ધર્માંધતાના આરોપ માટે એટલું ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે એ સમય કયો અને કેવો હતો. છતાં એટલું કબુલ કરવું પડે કે શરૂઆતના-જહાગીર સુધીના મોગલબાદશાહોમાં જે સહિષ્ણુતા હતી તેવી બીજા મુસલમાન બાદશાહોમા ઓછી જ હશે. અહમદશાહે મુસલમાન ધર્મ ગૂજરાતમા ફેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો એમ ઘણીખરી તવારીખો કહે છે. પરતુ એણે મંદિરો તોડવા માટે મલીક તુહફાતાજ ઉલ્મુલ્કને નીમ્યો એ ફિરિશ્તા જ કહે છે. ઘણા લેખકો ફિરિસ્તાના આ લખાણને અહમદશાહે નાશ જ કર્યો છે એમ બતાવવા માટે વાપરે છે. પરંતુ એ લખાણમાથી એવો અર્થ પણ નીકળે છે કે હિંદુ ગરાસીઆ અને મેવાસી લોકોને શિક્ષા કરવા એની નીમણૂંક થઇ હોય. આમ પણ ઘણા ગરાસીઆ અને મેવાસી લોકોનો કેટલેક અંશે નાશ હોય તો અહમદશાહ પછી આશરે સોયે વર્ષે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં થયો હતો, અહમદશાહના સમયમા નહિં એટલે અહમદશાહે મુલકગીરી માટે જે લશ્કર મોકલેલું એનું જેમણે સર્વોપરીપણુ સ્વીકાર્યું તે રહ્યા, પેશકશી આપી તે રહ્યા અને બીજા સાથે લડાઇ થઇ, એ બધા મોટે ભાગે હિંદુ જ હતા એટલે લડાઇ હિંદુઓ સાથે જ થઈ. આ લઢાઇઓ ઘણી ખરી ધર્મની લઢાઇઓને બદલે બંદોબસ્તની લઢાઇઓ પણ હોય ' અહમદશાહે મેવાસી અને બીજા રાજ્યોની સરહદો ઉપર કિલ્લાઓ બાધ્યાના જે વર્ણનો વારંવાર આવે છે તે ઉપરથી આમ કહી શકાય.

અહમદશાહે જેટલુ સર્જન કર્યું છે તેટલો જ ઉચ્છેદ કર્યો છે એમ પણ ઘણા લેખકો કહે છે. અહમદશાહે બે શહેરો વસાવ્યા. બીજાં પણ કેટલાક ફરી તાજાં કર્યાં. કિલ્લા તો ઘણા બાધ્યા. હિંદુ મંદિરો તોડયાં અને કેટલાંકની ફેરવીને મસ્જીદ કરી. ધાર્મિકતાનો આવો જુસ્સો, સાંપ્રદાયિક કલેશ અને

દુરાગ્રહથી એ જમાનામાં કોઇ પણ પ્રજા તદ્દન મુક્ત હશે કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એટલે એ વાતને વધારે આધાર મળે ત્યાં સુધી બાજુએ રાખવી એ જ ઠીક છે. બીજી રીતે જોતાં કોઈ પણ કુલ કે સંસ્થા સ્થાપનાર મૂળ પુરુષમાં અવગુણ કરતાં ગુણ વધારે હોય છે; ઉચ્છેદ વૃત્તિ કરતાં સર્જક વૃત્તિ વધારે હોય છે; વંશ ગમે ત્યાંથી ચાલ્યો હોય પણ એનો કોઈ પ્રતાપી પુરુષ વંશકર્તા કહેવાય છે અને એના નામથી વંશ ચાલે છે. એવી રીતે અહમદશાહ એના કુલનો વંશકર્તા હતો; એને લીધે ગૂજરાતની સલ્તનત અહમદશાહી કહેવાય છે. મુલકગીરી અને પાડોશનાં રાજ્ય જીતવાં એ તો એ સમયમાં દરેક ધર્મના રાજાઓ કરતા, એને અંગે પ્રજાઓમાં ત્રાસ પણ વર્તાવતા પરંતુ એ કારણથી આખા માણસના ચારિત્રને હલકું પડાય નહિ; એ માટે બીજા આધાર જોઇએ.

અહમદશાહે હિંદુ ઠાકોરો પાસેથી કન્યાઓની માંગણી કરી અને જેમણે ન આપી તેમની સાથે લડાઇ કરી. આ વાત ફૉર્બસ સાહેબે ભેગી કરેલી ચારણકથાઓ ઉપરથી મનાવા લાગી છે. હિંદુ રાજાઓની કન્યાઓ હિંદુઓને ત્રાસ આપવા માટે કે તેમને વટલાવવા માટે જ માંગવામાં આવતી એમ માનવા કરતાં રાજાઓની બાબતમાં તો આંતરકોમીય લગ્નથી રાજ્યની સલામતી વધે માટે જ કરવામાં આવતાં હોય એમ માનવું વધારે સારું છે. સર કલાઈવ બેલી પણ આવાં લગ્નો રાજનીતિ (policy)ની ખાતર થતાં હશે એમ માને છે. વળી અહમદશાહનાં હિંદુ કન્યાઓ સાથેનાં લગ્નોની જે વાતો ફૉર્બ્સે લખી છે તે ખરી રીતે અહમદશાહને જ લગતી હશે એમ માનવાને આધાર નથી. વરહો અને જેતો એ બે ભાઇઓની બહેન લાલાં અહમદશાહને પરણી એ આખીયે બીના કેવળ જૂઠી છે, અને એમાં જેટલો થોડો ભાગ સત્ય છે તે બધો સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં બનેલો છે. એટલે એ ચારણ કથાઓ માનતા પહેલાં બહુ વિચાર કરવાનો છે, અને એમાં રહેલો સત્યનો અંશ જ ઉપયોગમાં લેવાનો છે.

આ ઉપરથી વધારે લંબાણ ન કરતાં છેવટે એટલું કહી શકાય કે શુદ્ધ મુસલમાનની દૃષ્ટિએ અહમદશાહ ઉત્તમ રાજ્યકર્તા હતો. એણે બંદોબસ્ત સારો કર્યો. એની લશ્કરી પદ્ધતિ સારી હતી. એણે જે જીતો કરી એનું પત્રક આપવાનું આ સ્થળ નથી. મુસલમાનો સાથે પણ એણે લડાઇઓ કરી હતી. માળવા અને દક્ષિણમાં ફોજો મોકલેલી તવારીખકારો કહે છે કે એણે કદી

હાર ખાધી નથી.[1] એનો ન્યાય પણ સખ્ત હતો. એક વખત એના જમાઇએ ખૂન કર્યું. કાજીએ ચાલીસ ઉંટ આપી મરનારના સગાંને શાંત પાડવાનો ચુકાદો આપ્યો, પણ અહમદશાહને ખબર પડતા પોતાના જમાઇને બજાર વચ્ચે ફાંસી દેવડાવી. બીજો દાખલો એવો છે કે એ વખત સાબરમતીના પુરમાં એણે એક કાળી ચીજ તણાતી જોઈ. તપાસ કરાવતાં એક કોઠી નીકળી અને એમા એક મુડદું હતું. બાદશાહે એના ઘડનારની તપાસ કરાવી અને એણે કોઠી કોને વેચેલી તે પણ શોધાવ્યું. એ ઉપરથી જણાયું કે કોઈ ગામના મુખીએ કોઇ દાણાવાળાનુ ખુન કર્યું હતું. પછી એ મુખીને શિક્ષા કરવામા આવી હતી.

અહમદશાહના મરણની તારીખ વિશે તવારીખોમા મતભેદ છે. સિકંદરી હી. સં. ૮૪૫ લખે છે. તબકાતે અકબરી તા. ૪ થી રબીઉલ આખર હી. સં. ૮૪૬ લખે છે. તારીખે અલફી પણ એ જ વર્ષ કહે છે. ફિરિસ્તા ૪ થી રબીઉલ અવલ ૮૪૭ કહે છે. ૮૪૬ સુધીના અહમદશાહના સિક્કા જડેલા છે. એટલે તબકાતે અકબરીનું લખાણ ખરૂ મનાય છે.

અમદાવાદ અહમદશાહે વસાવ્યું એટલે એ 'બાની અહમદાબાદ' કહેવાય છે. એની પવિત્રતાને લીધે એ પીર કહેવાય છે. અહમદશાહનો ઉરસ ઉજવાય છે. પણ ખાસ નોંધવાનું તો એ છે કે ચાર ચાર સરકારો બદલાયા છતા આ ગૂજરાતના પાટનગરના સ્થાપનાગને નામે આજે પણ ગરીબોને એના રોજા આગળ અન્ન વહેંચાય છે અને એના ખર્ચના રૂ. ૨૬૦૧) દર વર્ષે સરકારી તીજોરીમાથી અપાય છે. બાદશાહી ચિહ્ન તરીકે દીવસમા ચાર પહોરને વખતે હજી પણ નોબત ગડગડે છે અમદાવાદ જ્યા સુધી આબાદ હશે ત્યા સુધી અહમદશાહની કીર્તિ અખંડ રહેશે. એમ કહેવાય છે કે હિંદના કોઇ બાદશાહની દરગાહને સરકારના ખર્ચે આ જાતનું માન મળતું નથી. એમ

[1] અહમદશાહના લશ્કરે ઘણે ભાગે જીત મેળવી છે એ ખરી વાત છે. પણ જે હિંદુ રાજ્યો આજ સુધી રહ્યા છે તે કા તો પેશકશી આપીને, સબંધ રાખીને, કે કાંઇ બળથી પણ રહ્યા હશે. ઇડર રાજ્ય સાથે સુલતાનોને હમેશ લડાઇમા ઉતરવું પડ્યુ, અને ઈડરે હાર ખાધી હતી એમ મનાય છે. પણ એમ ગાભજાવામા આવ્યુ છે કે એ સમયનું એક જૂનુ ગુજરાતી કાવ્ય જડ્યુ છે તેમા અહમદશાહે ઇડરના રાજાને હાથે હાર ખાધેલી તેનું વર્ણન છે. આ કાવ્ય મારા જોવામા આવ્યુ નથી.

કહેવાય છે કે અહમદશાહ કવિતા કરી જાણતો. કુતુબેઆલમ સાહેબને માટે એણે કવિતા બનાવી હતીઃ-

'કુતુબે ઝમાન એમા બુરહા બસરત મારા;
બુરહાન ઓ હમેશા સુનામશ આશકારા.'

આ કવિતામાં બુરહાન શબ્દ ઉપર શ્લેશ છે. અર્થ આમ થાય છેઃ- 'અમારા સમયના ધ્રુવ તરીકે બુરહાન અમને જોઈએ તેવા છે. તેમનું નામ છે તે પ્રમાણે એ હમેશાં અમને બુરહાન (સિદ્ધ કરનાર) રહે.' કુતુબેઆલમ સાહેબનું નામ બુરહાનુદ્દીન હતું.

ગીયાસુદુનિયા વઉદ્ દીન અબુલફતહ મુહમ્મદશાહ

અહમદશાહની પાછી એનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ ઇ.સ. ૧૪૪૨ માં ગાદીએ આવ્યો. મુહમ્મદશાહ શોખીન અને ખર્ચાળ સ્વભાવનો હતો. પૈસા આપવામાં એની ઉદારતા અગર ખર્ચાળપણું એવું હતું કે લોક એને 'ઝરબક્ષ' કહેતા. એનામાં એના બાપ જેવું શૌર્ય, બુદ્ધિ, કે વ્યવસ્થાશક્તિ નહોતાં. સિકંદરીમાં લખ્યું છે કે માળવાનો સુલતાન એના ઉપર ચઢી આવે છે એમ એણે સાંભળ્યું ત્યારે એની સાથે લડવાને બદલે એણે નાશી જવાનો વિચાર કર્યો. એમ કહેવાય છે કે એનો સલાહકાર એક વાણીઓ હતો. એણે કહ્યું કે 'આપ તો જમીન અને સમુદ્ર બન્નેના સુલતાન છો. આપણે તીજોરી લઇને વહાણમાં જતા રહીએ અને દીવબંદર જઇને રહીએ, એટલે માળવી સુલતાન પાછો જશે.' પરંતુ અમીરોને આ સલાહની ખબર પડતાં એમણે સુલતાનના પુત્ર જલાલખાં ઉર્ફે કુતુબુદ્દીનને બોલાવ્યો. એ મીરકુ દરવાજેથી અંદર પેઠો અને મુહમ્મદશાહને ગાદીએથી ઉઠાડી મુક્યો. એમ કહેવાય છે કે ત્યાર પછી કોઈ રીતે સુલતાને મારી નાંખવામાં આવ્યો. એની કબર માણેકચોકમાં એના બાપની સાથે છે. મુહમ્મદશાહનું મરણ તા. ૭ મી મુહર્રમ હી. સં. ૮૫૫ ને રોજ થયું.

કુતુબુદુનિયા વઉદ્દ દીન અબુલ મુઝફ્ફર અહમદશાહ (બીજો)

હી. સં. ૮૫૫ ના મુહર્રમ માસની તા. ૧૧ મીએ (ઈ. સ. ૧૪૫૧ ફેબ્રુઆરી તા. ૧૩) જલાલખાં અહમદશાહ (બીજો) નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એનું બીરૂદ કુતુબુદ્દીન હતું. એના અને અહમદશાહ પહેલાના બાપનું નામ મુહમ્મદશાહ હતું એટલે ઇતિહાસમાં આ સુલતાન અહમદશાહ બીજાને

બદલે કુતુબુદ્દીનશાહ અથવા કુતુબશાહને નામે મશહુર છે[૧] આ સુલતાન લડવામા કાઇક શુરવીર હતો, પણ એના દાદા જેવો નહિ એ જ્યારે નીશામા ચકચુર રહેતો ત્યારે ક્રૂર કામ કરવામા પાછો હઠતો નહિ, એ વિલાસી પણ બહુ હતો એણે માળવાના સુલતાનને હરાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ સાહેબની સહાયથી એ સુલતાનને હરાવી શક્યો હતો પરતુ શાહઆલમ સાહેબ સાથે એને સારાસારી નહોતી એ હજરત સાહેબ પાસેથી નાના ફતેહખા (મહમૂદ બેગડા) ને પકડી મગાવવા સુલતાને બહુ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ એમા એને સફળતા મળી નહોતી એક વખત તો સુલતાને રસુલાબાદ તારાજ કરવાનો હુકમ આપેલો પણ એમ બની શક્યુ નહિ સિકદરી લખે છે કે કુતુબુદ્દીનનુ મરણ અજાયબ રીતે શાહઆલમ સાહેબના શાપથી થયુ હતુ. આ શાપ એના કોઈ ખરાબ કામને લીધે દેવાયો હોય એમ બને બીજી *તવારીખોમા એવા શાપની વાત લખેલી નથી આ સુલતાનને પાછળથી 'ગાઝી'* પણ કહેતા એના સિક્કાઓ ઉપર એને અમીરૂલ મોમીનીનનો ઇલ્કાબ લગાડેલો છે આ ઇલ્કાબ ફક્ત ખલીફને જ લાગી શકે છે સુલતાનનુ મરણ હી. સ ૮૬૨ ના રજબ માસના ૨૦ મીએ થયુ (ઈ સ ૧૪૫૮) એની કબર માણેકચોકમા એના દાદાની બાજુમા છે

નસીરૂદુનિયા વઉદ્ દીન અબુલફતહ મહમૂદશાહ

મશહુર 'બેગડો'

કુતુબુદ્દીન પછી સુલતાન દાઉદને ગાદીએ બેસાડયો પણ એણે એક મહીનો યે રાજ્ય કર્યું નહિ એને ઉઠાડી મુક્યા પછી ફતેહખા શાહજાદો મહમૂદ શાહ નામ ધારણ કરી બેઠો એનો જન્મ હી સ ૮૪૯ તા ૨૦ મી રમઝાનને રોજ થયો હતો ગાદીએ બેસતી વખતે એની ઉમ્મર ૧૩ વર્ષની હતી. કુતુબુદ્દીનનો એ સાવકો ભાઇ હતો એની મા મુગલાઇ બીબી સીંધના જામની

[૧] કુતુબુદ્દીનના સમયના લેખોમા, તથા સિક્કાઓમા એનુ નામ અહમદશાહ છે. વસતવિલાસ કાવ્યમા પણ અહમદશાહ નામ છે આજ સુધીના ઘણાખરા ઇતિહાસોમા એનુ નામ કુતુબુદ્દીન જ લખ્યુ છે અને એની પછી ઘણે વર્ષે થએલા સુલતાન અહમદ ત્રીજાને અહમદશાહ બીજો લખેલો છે વિગત માટે વસતવિલાસ અને સુલતાન કુતુબુદ્દીન માટેનો ૧૯૮૩ આશ્વિનના 'વસન્ત'ના પ્રગટ થએલો મારો લેખ જુઓ

પુત્રી હતી. શાહઆલમ સાહેબ એના મામા થતા હતા. કુતુબુદ્દીનની બીકને લીધે એ શાહઆલમની છાયામાં ઉછર્યો હતો. એને સુલતાનના પંજામાંથી બચાવવા માટે હજરતશાહે કરેલી કરામતો સિકંદરીમાં વિસ્તારથી લખેલી છે. એણે ગાદીએ આવીને તરત જ અમીરોનો બળવો પોતાની હૂશિયારીથી શમાવ્યો.

ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં આ સુલતાન સર્વથી વધારે મશહૂર છે. એણે અનેક લડાઈઓ કરી, અનેક કિલ્લા અને દેરો જીત્યા. એ બધાનું વર્ણન કરવાનું આ સ્થળ નથી. જૂનાગઢ અને ચાંપાનેરના વિજય ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. શહેર વસાવવામાં એ એના દાદાથી ઉતરે એમ નહોતો. એણે જુનાગઢ ફરી વસાવી મુસ્તફાબાદ નામ આપ્યુ. વાત્રકને કાંઠે મહમૂદાબાદ નવું જ વસાવ્યુ. ચાંપાનેર ફરી વસાવી એનું નામ મુહમ્મદાબાદ આપ્યુ. બાંધકામમાં પણ આજે એના સમયના અવશેષો સૌથી વધારે દેખાય છે અને એ સૌથી વધારે સુંદર પણ છે. હિંદુ રાજ્યમાં જે સ્થાન સિદ્ધરાજનું છે એ સ્થાન મુસલમાન રાજ્યમાં મહમૂદ બેગડાનું છે. કેટલાક એને ગૂજરાતનો અકબર કહે છે. એના સમયમાં ગૂજરાતી મહારાજ્યની સીમા ગૂજરાતની ભૌગોલિક મર્યાદા ઓળંગીને ઘણે દૂર સુધી ફેલાઈ. એના સમયમાં ગૂજરાતી નાવિક પ્રવૃત્તિ હિંદી મહાસાગરમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ હતી ગૂજરાતી નૌસેનાધ્યક્ષ–મીરે બહર–મલીક અયાઝ સુલતાનીના વહીવટ દરમિયાન ફીરંગીના કાફલાએ એક કરતા વધારે વાર હાર ખાધી હતી. દેશ-પરદેશથી એલચીઓ ગૂજરાતના પાટનગરમાં આવતા હતા.

સુલતાનનું જીવન પવિત્ર હતું. હિંદુઓ મુસલમાન બને એમ સુલતાન ઇચ્છતો, હિંદુ રાજા પકડાય તો એને મુસલમાન થવાનો દુરાગ્રહ કરતો, અને મુસલમાનને સતાવનાર હિંદુ ઉપર સખ્ત વેર લેતો, એ વાતની ના કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ સામાન્ય પ્રજા તરીકે હિંદુઓને એના રાજ્યમાં દુઃખ પડયુ હશે કે નહિં એ માટે તો વધારે આધારની જરૂર છે. હિંદુ અમલ-દારોના નામ એના સમયમાં નજરે પડે છે મલીક ગોપીનાથ એના સમયનો મોટો અમીર હતો અને જાતે નાગર હતો. આ સુલતાનનો ન્યાય ખાસ જાણીતો હતો એક વખત એના બે મિત્ર જેવા અમીરોએ એક ખૂની અમી-રને બચાવવા માટે બે નિર્દોષ લશ્કરીઓને છેતરીને શિક્ષા કરાવેલી તે પાછળથી બહાર પડતા એ બન્ને મિત્રોને સુલતાને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરી હતી એક વખત એક અમીરનું મરણ થયુ, ત્યારે એની મિલકત એના પુત્રોને ન આપવા માટે

બીજા અમીરોએ સુલતાનને કહ્યુ, અને એ પુત્રો નાલાયક છે એમ કારણ આપ્યું. સુલતાને કહ્યુ કે 'મીલકતની જવાબદારી એમને લાયક બનાવશે.'[1] ખરાબ વર્તન માટે એણે એના પુત્ર આબાખા અગર અબુબકરખા (રાણી સીપ્રીનો પુત્ર)ને મારી નંખાવ્યો હતો એના સમયમા અને ગૂજરાત સલ્તનતના આખાયે સમયમા એણે કચેરીની ભાષા મોટે ભાગે ગૂજરાતી મિશ્રિત સંસ્કૃત કરી હશે એમ દસ્તાવેજો ઉપરથી જણાય છે. એ દસ્તાવેજોમા બીજા બાદશાહો કરતા મહમૂદના વિશેષણો ખાસ વધારે અને જૂદા છે એ આ પ્રમાણે છે "...श्री गूर्जर धरित्र्या च समस्त राजावलीसमलंकृत प्रौढप्रताप अरिवरूथिनी गजघटाकुंभस्थलविदारणैक पंचाननराज्यलक्ष्मीस्वयंवरमालालंकृत कंठकंदल रिपुवनदहनदावानल अन्यायवृक्षोन्मूलनमत्तद्विप अन्यायांधकारमार्तंड न्यायैकनिमंदिर सेवकजनदारिद्रमोचन महाराजाधिराज पातसाह सुरताण श्री महमूद विजयराज्ये... ।" આમા ન્યાયને માટેના વિશેષણો ખાસ નોધવા જેવા છે. પણ કોઈ કહેશે કે કચેરીમા દસ્તાવેજ નોધાવવાના એટલે એવા વિશેષણો લખવા પડે. પરતુ આનાથી ઓછા વિશેષણોવાળા દસ્તાવેજો પણ છે અને ન્યાય માટે ખાસ વિશેષણો સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના અને બહાદૂરશાહના સમયના દસ્તાવેજોમા દેખાતા નથી આવા દસ્તાવેજોમા પચકુલના નામોમા હિંદુ નામો પણ નજરે પડે છે. આમ છતાયે જગતખેટના રાજા ભીમે મૌલાના મુહમ્મદ સમરકદીને લુટયા હતા તે માટે એ રાજાને પકડી એના કટકા કરી અમદાવાદને દરવાજે લટકાવ્યા હતા એ વિશે તો આજની દૃષ્ટિએ કહેવાનુ રહેશે જ.

સુલતાન મહમૂદના સમયમા ગૂજરાતની આબાદી ઘણી થઈ. એને દેશ આબાદ કરવાનો શોખ જ હતો કોઈ જગ્યાએ કોઈ ઝાડ વાવે તો એ ઇનામ આપતો કોઇ ઘર ઉજડ કે ખડેર જેવું દેખે તો એમ થવાના કારણની જાતે તપાસ કરતો અને એને ફરીથી વસાવવા બનતી મદદ કરતો. ખેડુતોને કુવા

[1] મહમૂદ બેગડાના આ વાક્ય ઉપર ડૉ. બર્ડે પોતાના ગ્રથના પૃ. ૨૦૫ મા આ પ્રમાણે નોધ લખી છે –"This anecdoto deserves the notice of our Indian legislators, who, to better the Indian character, must give the people more places of trust" –આ ગ્રથ ડૉ. બર્ડે મીરાતે અહમદીના ભાષાતરરૂપે ઈ. સ. ૧૮૪૬ ના અરસામા લખ્યો છે.

કરાવી આપતો. આ બધું સામાન્ય રૈયત માટે હતું. તવારીખોમાં આ વર્ણન છે તેમાં પ્રજાને માટે ધાર્મિક ભેદ રખાયો હોય એવું જણાતું નથી. વેપારને એ ઉત્તેજન આપતો એમ માનવાને કારણ છે, અને એ કામ હિંદુ વેપારીઓ તથા મહાજનો સાથે સારાસારી રાખ્યા વગર ન બની શકે. ભાટોની વાતો કેટલી માનવી એ પ્રશ્ન છે. મુસલમાન બાદશાહોના ઝનુન વિશે લખ્યા છતાં એમની પાસે વાણીઆ દિવાનો કે મુત્સદ્દીઓ પણ રહેતા એટલું ચારણ કથાઓમાં આવે છે. સિકંદરીમાં સુલતાન મહમૂદના માનમાં આ પ્રમાણે કવિતા છેઃ-" જુલ્મગારોમાં તારી સત્તાને લીધે એવી તો બીક બેસી ગઇ છે કે એક કબુતર પર પણ કોઈ બાજ પક્ષી છોડી શકતું નથી." સિકંદરીમાં લખ્યું છે કે આ સુલતાનના સમયમાં જેવી સોંઘવારી હતી એવી ગૂજરાતે પછી કોઈ દીવસ જોઇ નથી. ગૂજરાતમાં નવી જાતના બગીચા એના સમયમાં થયા.

મહમૂદની જાતનું વર્ણન ઘણું વિચિત્ર છે. કહે છે કે એનો ખોરાક એક મણ જેટલો હતો. એકસો સોનેરી કેળાં એ ખાઈ શકતો. પથારી પાસે બન્ને બાજુ ખાવાનું મુકાવી રાખતો. પોતે કહેતો કે 'ખુદાએ મને બાદશાહ ન બનાવ્યો હોત તો મારૂં પેટ કેમ ભરાત!' વળી એનું શરીર પ્રચંડ હતું. મુછો એવી મોટી હતી કે બન્ને કાન પાછળ લઇ જઇ ગાંઠ વાળી શકાય. દાઢી પણ લાંબી હતી. મુછોને લીધે એનું નામ બેગડો પડ્યું, બે ગઢ જીત્યા તેથી નહિં. બે હાથ પહોળા કરીએ ને જે આકાર થાય એવા શીંઘડાંવાળા બળદને ગૂજરાતીમાં 'વેગડો' કહે છે. મહમૂદની મુછો 'વેગડા' જેવી હતી એટલે એ નામ પ્રસિદ્ધ થયું. યૂરોપીય મુસાફરો વરથેમા અને બારબોસા એનું વિચિત્ર વર્ણન કરે છે. કહે છે કે એને રોજ ઝેર ખાવાની ટેવ હતી. એથી શરીર ઝેરથી વ્યાપ્ત થએલું હતું. વરથેમા કહે છે કે કોઇને સજા કરવી હોય તો પાન સોપારી અને જાયફળ ચાવી એ માણસ ઉપર થુંકતો એટલે થુંકના ઝેરથી એ માણસ અડધા કલાકમાં મરી જતો. આ વાત માનવા જેવી નથી. બારબોસા લખે છે કે નાનપણથી સુલતાનને ઝેર ખાવાની થોડી થોડી ટેવ હતી એટલે શરીર એવું ઝેરી બન્યું હતું કે માંખ બેસે તો મરી જાય. આ વાત કાંઇક અંશે ખરી હોય. સુલતાન કુતુબુદ્દીનના પંજામાંથી બચવા માટે નાનપણથી આ ટેવ રાખી હોય. આવાં કારણોથી યૂરોપમાં આ બાદશાહ ઘણો પ્રસિદ્ધ હતો. સેમ્યુઅલ બટલરે હુડીબ્રાસમાં આ પ્રમાણે લીટીઓ લખી છેઃ-

" The Prince of Cambay s daily food
Is asp and basilisk and toad '

મુસલમાન તવારીખકારો આ ઝેરી શરીરની વાત લખતા નથી માત્ર ભારે જઠરાગ્નિની વાત લખે છે. એમા સમોસાની બે તાસકો પથારી પાસે રાખવાનું, કેળાનુ, અને મધનો એક પ્યાલો પીવાનું લખ્યુ છે[૧]

મહમૂદે કોઇ વિદ્યાનુ રીતસર જ્ઞાન લીધુ નહોતુ છતા અકબરની પેઠે એને વિદ્વાનો શોખ હતો એના દરબારમા કવિતાવિલાસ થયાના દાખલા મળે છે (ફારસી) જ્ઞાનીઓના સંગથી દરેક વિષય બરોબર સમજવાની એનામા શક્તિ હતી, અને ઘણી ગુચવણુના ઉકેલ એ પાડી શકતો સિકંદરીમા લખ્યું છે કે ઇબ્નિ અશરફને એનુ પુસ્તક તૈયાર કરવામા સુલતાને કેટલીક શકાઓના સમાધાન કરેલા એમ એ ગ્રથકાર કહે છે ખુદાવંદખા મલીક અલીમના બોલ સહન કરી એની વિદ્વત્તા ખાતર જ સુલતાન એને માન આપતો એના ગુરુ શેખ સિરાજુદ્દીન સાથેનો પ્રસગ પાછળ આવી ગયો છે

સુલતાને પોતાની દરગાહ સરખેજમા સત અહમદ ખટ્ટુની છાયામા એમની સામે પોતાના જીવતા કરાવી રાખી હતી જ્યારે એ છેલ્લો માદો પડયો ત્યારે એ દરગાહ સામે જોઇ કહ્યુ કે ' હવે ત્યા મહમૂદની છાવણી થશે ' હી સ ૯૧૭ રમજાન માસની ૨ જી તારીખે (ઇ સ ૧૫૧૧) એનુ મરણ થયુ સુલતાને પોતાની પાછળ સારૂ કુટુંબ મુકયુ હતુ કુતુબુદ્દીનની રાણી રૂપમજરી સાથે એણે લગ્ન કર્યું હતું એ અને એનો પુત્ર મુહમ્મદ કાળા સુલતાનની હયાતીમા ગુજરી ગયા હતા રાણી પીરાઈ (સીપ્રી)નો પુત્ર આબાખા (અબુમકર) હતો તેને સુલતાનના હુકમથી મારી નાખવામા આવ્યો હતો, કારણ કે એ કોઇના ઘરમા પેસી ગયો હતો. એક પુત્ર અહમદખા નામનો હતો તેને સુલ-

[૧] James Douglas લખે છે કે બટલરના King of Kambay મા પણ સુલતાનનુ વર્ણન છે, અને 'Nursery tales of Blue Beard' મા પણ છે રૂગ્લાસ પોતે આ સુલતાનનુ વર્ણન આ પ્રમાણે આપે છે —" He is the most ugly and interesting man in Gujrat history Like the sky terriers, his beauty consists in his ugliness He is attractive and repulsive As was said of Lauderdale by his wife 'The brute is an elephant, but he has an ivory tusk ' This is Bigarah '

તાનની ગાદીએ બેસાડવા ખુદાવંદખાંએ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો હતો. એક પુત્ર ખલીલખાં હતો તે એના પછી મુઝફ્ફરશાહ બીજાનું નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એની માનું નામ રાણી હરબાઈ હતું. મહીકાંઠાના રજપુત રાણા તાહની એ પુત્રી હતી.[1] મહમૂદ બેગડાનો મરણ પછીનો ઇલ્કાબ 'ખુદાયગાને હલીમ' હતો, એમ તબકાતે અકબરીમાં લખ્યું છે; મહમૂદ નમ્ર, દયાળુ, બહાદુર, અને ઈશ્વરથી ડરનારો હતો એ પણ એ ગ્રંથમાં જણાવેલું છે.

શમ્સુદુનિયાં વઉદ્દ દીન અબુન્નસ્ર મુઝફ્ફરશાહ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના મરણ પછી એનો પુત્ર ખલીખાં મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો. એનો જન્મ હી. સં. ૮૮૦ તા. ૬ શાબાનને રોજ સંવારે બુધવારને દીવસે થયો હતો. (તા. ૬ ડીસેંબર ૧૪૭૫). કૂર્પે (બાળક) એ શબ્દ ઉપરથી વર્ષ નીકળે છે. એની મા રાણી હરબાઇ એને ચાર કે પાચ દીવસનો મુકીને ગુજરી ગઇ હતી. એટલે સુલતાન મહમૂદના બાપ સુલતાન મુહમ્મદની સ્ત્રી રાણી હંસબાઇએ એને ઉછેરી મોટો કર્યો હતો. હંસબાઇ સુલતાન મહમૂદની સાવકી મા થતી હતી. સુલતાન મુઝફ્ફર બહુ પ્રસન્ન મુદ્રાનો અને લાવણ્યવાળા ચહેરાનો હતો. આ સુલતાન ગૂજરાતના સુલતાનોમા સર્વેથી વધારે સંસ્કારી હતો. એ હી. સં. ૯૧૭ ના રમજાન માસની ત્રીજી તારીખે પિતાના મૃત્યુ પછી વડોદરામાં પોતાની જાગીર હતી ત્યાંથી આવ્યો અને તા. ૭ મીએ ગાદીએ બેઠો. (૨૯ નવેંબર ૧૫૧૧).

આ સુલતાન નમ્ર અગર દયાળુ-હલીમ-ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ ઘણો ધર્મિષ્ટ હતો અને સાથે સારો વિદ્વાન હતો. એટલે ધર્મથી વિદ્યા અને વિદ્યાથી ધર્મ બન્ને શોભતા. એને દરેક જાતના નીશાનો ઘણો તિરસ્કાર હતો. ભાંગ, માઝમ વગેરેને પણ ધિક્કારતો તો દારૂની તો વાત જ કેમ થાય?[2] એક વખત એના ઘોડાને ચુંક આવવાથી દારૂ પાવામાં આવ્યો. એ વાત જાણ્યા પછી એ

[1] સિકંદરીના બેલીના ભાષાંતરમા હરબાઈ અને રાણા તાહ એ નામો આપ્યાં છે. ગૂજરાતી ભાષાતરમા હીરાબાઇ અને નાગરાણા એવું નામ આપેલું છે. [2] James Douglas લખે છે કે: "He would have nothing to do with intoxicants. This was the Golden age of Gujarat for teetotalism."

ઘોડા ઉપર એ કદી બેઠો નથી એના અગત ગુણ એક ફિરિસ્તાને શોભે એવા હતા. સિકદરીમા એનુ બહુ વિસ્તારથી વર્ણન છે. મોતને એ રોજ યાદ લાવતો અને થોડુ હસતો એને દરવીશ લોકો ઉપર શ્રદ્ધા નહોતી, ફક્ત વિદ્વાનોને જ એ માન આપતો પાછળથી થવાનાળા શાહ શેખજીના સગથી એને દરવીશ ઉપર પ્રેમ થવા માડયો હતો વિદ્વાનોને તો એ એટલુ બધુ માન આપતો કે એના હાથ પણ પોતે ધોવડાવતો એના એક અમીરનું ભલુ કરવા એણે તપ આદ રેલુ ત્યારે માસાહાર છોડીને એ ગત્રીઓ પ્રાર્થનામા ગાળતો એ કોઈ દીવસ ક્રોધ કરતો નહિ અને નોકરો સાથે દાક્ષિણ્યથી વર્તતો "પોતાની આખી જીદગીમા પરમેશ્વરના કોઇ પણ પ્રાણીની એણે ગસવાટ કરી નથી, અથવા તો કોઈ તરફ ધિક્કાર દર્શાવ્યો નથી દરેકની સાથે તે માનથી વર્તતો, અને કોઇ પણ માણસ સુલતાનથી અસતોષી નહોતુ તે હેતો કે 'જો હુ જગલમા એકલો હોઉં તોપણ મને કોઈ હેરાન કરશે નહિ, કારણ કે મેં કોઇને રજાડયા નથી અને હુ કોઇને રજાડીશ નહિ" એની દયા ઘણી જ હતી એક વાર એના નાહવાના પાણીમા ઉદર ઉકળ્યો હતો દસામખાનુ અને આફતાબચિયાત ખાતામા સો માણસ નોકરી ઉપર હતા છતા આવી ભૂલ થઈ નવડાવતી વખતે ઉદર સુલતાનને માથે પડયો એ વખતે સુલતાન એટલુ જ બોલ્યો કે 'સો માણસ એક માણસનુ કામ નથી સાચવી શકતા' હુ તો ઘરડો છુ ને માફી આપુ છુ, પણ મારા પુત્રો આગળ આવી ભૂલ કરશો તો શુ થશે?' એમ કહેવાય છે કે સુલતાન બહાદૂરના ઉપર એક આફતાબચીએ જરા વધારે ગરમ પાણી રેડયુ તેના ઉપર એણે ખળખળતું ગરમ પાણી રેડાવ્યુ હતુ એક વખત ચોખા માટે તરવાર લઈ પાછળ ઉભેલા માણસના હાથમાથી અફીણના ઘેનમા તરવાર સુલતાનના ખભા ઉપર પડી સુલતાને એ માણસને માફી આપી પણ કેફ ન કરવાની કબુલાત કરાવી લીધી એ ભોજનશાળામા કે આડાઅવળા રસ્તે પૈસા ખર્ચતો નહિ, તેથી ઘણા લોકો એને કજુસ કહેતા છતા માગવા લઇને એણે એ... સુલતાનને પાછુ બક્ષીસ કર્યું હતું વિદ્વાનોને એ નનોપતો ગત્રે એ નગર ચર્ચા જોવા નીકળતો, અને ગરીબ તથા ધનવાન લોકની સ્થિતિ ... એનો ખગ દુખીનુ દુખ બીજે દિવસે ટાળતો સુલતાન સદાચારી પણ ... નો સિકદરીમા લખ્યુ છે કે માળવા છતી તે મહમદમા રહ્યો હતો ત્યારે માળવાના સુલતાન મહમદે પોતાના જનાનાની સ્વર્ગના મોર જેવી ખુબસુરત

સ્ત્રીઓને શણગારીને મુઝફ્ફરશાહ સામી ઉભી રાખી, અને કહ્યું કે 'આપે મને જીત્યો છે એટલે આ પણ આપની મીલ્કત છે' સુલતાને એ સ્ત્રીઓને નમન કર્યું અને પારખી સ્ત્રીઓ ઉપર નજર ન નાખવાનું કહીને માળવાના સુલતાનને એ બંધનમાંથી મુક્ત કર્યા આ સુલતાનને ઘણી વસ્તુઓ આવડતી કુસ્તીમા એ સારો ગણાતો તીર ફેંકવામા એક્કો હતો તલવાર એવી સારી રીતે ફેરવતો કે મરી ગયેલા બકરાના પણ એક ઘાએ કટકા કરતો ભાલાની દરેક રમતો જાણતો સગીતમા ઘણો કુશળ હતો બધા વાજીત્રો એ વગાડી જાણતો અને મોટા ગવૈયા એના શિષ્ય કહેવડાવવામા માન સમજતા વિદ્વાનોની સભામા વ્યાકરણ અને શબ્દઅલંકારના કાવ્યો પોતે સમજતો અને જવાબ પણ આપતો એક વખત એણે સરસ્વતીનો સ્વાગ ભજવાવીને ચપા નામની સ્ત્રી પાસે નાચ કરાવેલો! એના વાહન માટે સોનાનો હસ શહેરના સોનીઓ પાને કરાવ્યો હતો કહે છે કે એ સ્વાગ તથા નાચ એવો થયો હતો કે મોગ ઉસ્તાદો સ્તબ્ધ થઇ ગયા હતા

સુલતાનની સ્ત્રીઓમાં બીબી રાણી ખાસ પ્રસિદ્ધ હતી એના યુવરાજ સિકદરખાનની એ મા થતી હતી સુલતાનનો એના ઉપર બહુ પ્રેમ હતો બીબી રાણી બહુ હૂંશિયાર હતી રાજ્યના અમલદારો એના તરફ માનથી જોતા સુલતાનને એ રાજ્યકાજમા સલાહ આપતી બીબી રાણીના મૃત્યુથી સુલતાનને એટલો મોટો આઘાત થયો કે એ માદો થઈ ગયો બીબી રાણીની કબર ખામહોળ (ઘટામડળ) ના મહેલ પાસે હતી

સુલતાનને આખુ કુરાન મોઢે આવડતુ પાપથી એ બહુ ડરીને ચાલતો એનું આખુ જીવન પવિત્ર થઇ ગયુ હતુ એક વખતે દુકાળ પડ્યો ત્યારે એણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે "અરે પરમ પરવરદીગાર! જો મારા પોતાના પાપને માટે ગૂજરાતના લોકોને તું આમ સતાવતો હોય તો મને પોતાને આ ફાની દુનિયામાથી લઇ લે, અને તારે પોતાને ખાતર લોકોને દુકાળના પજા માથી બચાવ, કારણ કે ગરીબ મુઝફ્ફર ગરીબ લોકોનો ભૂખમરો જોઇ શક્તો નથી" કહે છે કે પ્રભુએ આ પ્રાર્થના સાભળી વરસાદ પાડ્યો, પણ સુલતાનની તબીયત બગડી, અને કેટલોક વખત માદો રહી હી સ ૮૩૨ (૧૫૨૫) ના જમાદીઉલ અવ્વલ માસની બીજી તારીખે શુક્રવારે તે જીન્નતનશીન થયો

સરખેજમાં એના પિતાના રોજામાં એની કબર છે.[1] સુલતાનના ગુણોની તારીફ ફારસી તવારીખોમાં જ છે એમ નથી. શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં પણ આ પ્રમાણે શ્લોક છે :—

ततो लक्षण साहित्यज्योतिः सङ्गीत शास्त्रवित्।
आधारो विदुषां वीर श्रीवरोऽभून्मुजफ्फरः ॥
प्रज्ञाः प्रजा इवापाद्यः प्रजा इव प्रजा अपि।
शकन्दरादयः पुत्रा बभूवुस्तस्य भूविभोः ॥ (ઉલ્લાસ ૨ શ્લોક ૧૭–૧૮)

સુલતાન સિકંદરે બહુ થોડાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એનો રોજો હાલોલમાં (ચાંપાનેર પાસે) છે; બહાદુરશાહ દીવના દરિયામાં શહીદ થયો હતો એટલે એમનાં વર્ણન અહીં કરીશું નહિં. ફક્ત શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધના બે શ્લોકમાં એનું વર્ણન આવી જશે. તે આ પ્રમાણે છે :—

नयविनय भक्ति शक्ति प्रमुखगुणैरन्वितः पितृक्षेतः।
अह्वरच्छकन्दराह्वो जायान्सूनुः प्रजायाश्च ॥ १९ ॥
बाधरनामा तदनुज उद्दरचरितः प्रतापजिततरणिः।
रिपुहृदये प्रलयानल इवोदितः साहसी सततम् ॥ २० ॥

બહાદૂરશાહ પ્રતાપી હતો પણ એનામા એના પિતા જેવી વિદ્વત્તા અને નમ્રતા, તથા દાદા જેવી દીર્ઘદૃષ્ટિ નહોતી.[2] એનો સ્વભાવ ઉતાવળીઓ

[1] તવારીખના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે કે સુલતાનની છેલ્લી માંદગીનો સમય ખામંદ્રોલના મહેલમાં ગયો હતો, પણ છેલ્લી ઘડીએ એને ભદ્રમાં લાવ્યા હશે એમ સમજાય છે. [2] જેઈમ્સ ડગલાસ ગુજરાતના બાદશાહોનાં ટુંકાં વર્ણનમાં એમની કવિત્વવાળી શૈલીથી કાંઈક ન્યાય આપવા પ્રયત્ન કરે છે. બીજા બાદશાહો માટે એમણે કાંઇક ઠીક લખ્યું છે. પણ સુલતાન સિકંદરના ચારિત્ર માટે એમનું લખાણ બરોબર નથી. સિકંદરનું ચારિત્ર એ લખે છે એવું ખરાબ નહોતું. સુલતાન બહાદુરને તો એમણે અન્યાય જ કર્યો છે. બહાદુરશાહમાં ઉતાવળીઆ સ્વભાવને લીધે કેટલાક દુર્ગુણો દેખાતા હતા. એનામાં વિદ્યા નહોતી એટલે એના બાપ જેવા એનામાં સારા સંસ્કાર નહોતા. પણ જેમ્સ ડગલાસ ગાયો દે છે એવું એનામાં કાંઈ દેખાતું નથી. પોર્ટુગીઝોએ સુલતાનને મારી નાંખ્યો એમા જેમ્સ ડગલાસ આનંદ માને છે, પરંતુ પોર્ટુગીઝો માટે એ ઓછી શરમની વાત નથી. જુઓ Douglas's Western India I. p. 304.

હતો. એણે દેશો બહુ જીત્યા હતા ચીતોડ લૂટ્યુ અને માળવા ખાલસા કર્યું ઉત્તરમા આગ્રા પાસેનું બયાના, પૂર્વમા ચંદેરી અને ભોપાળ અમદાવાદના મહારાજ્યના જીલ્લા બન્યા દક્ષિણના પાચે મુસલમાની રાજ્યો ખંડીઆ થયા સમુદ્રમા ફીરંગીઓ વશ હતા. બહાદૂરશાહના રાજ્યના છેવટના ભાગમા એ લોકો ફાવ્યા અને હુમાયૂ સાથેની જેલ્લી લડાઇની હારના થાકમાથી સહેજ તાજો થએલો બહાદુરશાહ ફીરંગીઓને હાથે દીવ આગળ મરાયો 'સુલતાનુલ બર શહીદુલ બહર' 'પૃથ્વીનો સુલતાન દરિયામા શહીદ થયો' એ શબ્દો ઉપરથી એના મરણનુ વર્ષ નીકળે છે

એના પછી સુલતાન મહમૂદ ત્રીજો અને સુલતાન અહમદ ત્રીજો એ બે બાદશાહો કંઇક લાંબો વખત રાજ્ય કરનાર થયા પણ એમના સમયમા દેશમા અવ્યવસ્થા બહુ હતી અને એ અમીરોના હાથમા રમકડા જેવા હતા ગૂજરાત દેશ ખરી રીતે અમીરોએ વહેંચી લીધો હતો, એટલે એમના વર્ણનમા લંબાણ કરવાની જરૂર નથી મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા હિંદુ પ્રજાને ત્રાસ પડ્યો હતો[1] એના સમયમા જાહોજલાલી કાંઇક જળવાઇ રહી હતી.

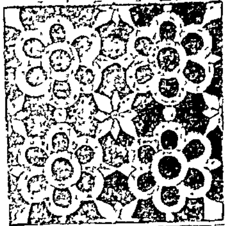
[૧] આમ છતા યે જેમ્સ કનવાસ કેટલુક વિચારવા જેવુ લખે છે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાને માટે એમનુ લખાણ વિચારવા જેવુ છે એ સુલતાનનો અમલ મુસલમાનો માટે સારો હતો પણ હિંદુઓને બહુ ત્રાસ પડ્યો હતો એમ તવારીખકાર લખે છે કનવાસ લખે છે કે—"The Hindus had a hard time of it, for the genius of intolerance was now in the ascendant But as this was the very time when in our own country Beaton and the Lord Chancellor of Scotland looked out from a window on the burning body of Wishart, perhaps the less we say on this subject the better" ધાર્મિક બાબતોના જુલમો ઉપર ટીકાઓ કરતા પહેલા, સમયના સમગ્ર વાતાવરણ ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવાનુ છે બીજા બાદશાહોના સમયમા હિંદુ પ્રજાને પ્રજા તરીકે આ સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમય જેટલો જુલમ હોય એવુ માલુમ પડતુ નથી સુલતાન મહમૂદના સમયમા પણ એક અમીરની સલાહથી એવા જુલમ થયા હોય એમ જણાય છે બહાદૂરશાહ પછી સુલતાનો કરતા અમીરોનુ જોર વધારે હતુ એ ગમે તે હોય પણ મુસલમાન બાદશાહો માટે કાંઈ પણ ટીકા કરતા પહેલા એ સમયની વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરવો ઘટે છે મુઝફ્ફરશાહ બીજા પછીના સુલતાનોના ઠેકાણા માટે સિક્કાનુ પ્રકરણ જુઓ

એનામા કેટલાક ગુણ પણ હતા પરતુ બહાદુરશાહ પછીના સુનતાનોના સમયમા સ્વતનતની પડતી થઈ એમના વર્ણનનો વિસ્તાર અહીં થઇ શકે તેમ નથી સુનતાન મહમદને એના નોકર બુરહાને મારી નાખ્યો અને અહમદ ત્રીજાને અમીરોએ મરાવીને સાબરમતીની રેતીમા ફેંકી દેવડાવ્યો હતો સુનતાન મહમદને સરખેજમા મહમૂદ બેગડાના રોજામા અને અહમદ ત્રીજાને અમદાવાદમા સુલતાન અહમદ પહેલાના રોજામા દફન કર્યા હતા

સુનતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો અહમદશાહ ત્રીજા પછી ગાદીએ આવ્યો એના સમયમા અમીરોએ દેશ વહેંચી લીધો હતો અને મુખ્ય સત્તા ઇતમાદખાની હતી એણે સ્વતનતા માટે ઓછા પ્રયત્નો કર્યા નથી એના સમયમા ગૂજરાત અકબરના હાથમા આવ્યુ એમા એનો એકનો દોષ કાઢી શકાય તેમ નથી એણે અકબરની સામે અને એના સુબાઓની સામે વણી ટક્કર ઝીની હતી ઇ સ ૧૫૭૨ મા અકબરે ગૂજરાત લીધુ અને એક વાર અમદાવાદ લીધા પછી અકબરનું લશ્કર પાછળ પડેલુ હોવાથી કાઠીઆવાડમા રખડતા છેવટ મુઝફ્ફરે ઈ સ ૧૫૯૨ મા આપઘાત કર્યો અકબરના લશ્કર સામે આમ ત્રીસ વર્ષ ટક્કર ઝીલનારને માટે ખરાબ શબ્દ કહેતા પહેલા જરા અટકવુ પડે, એના સજોગોનો વિચાર કરવો પડે પરતુ જગત પરિણામથી જ ન્યાય આપે છે ગૂજરાત સ્વતનતના છેલ્લા સુનતાનમા કોઈ પણ વશના પડતીના વખતના છેલ્ના વશજો જેવા દુર્ગુણો હશે પરતુ એના જે ગુણોને લીધે એણે અકબર સામે બાથ ભીડી, જે ગુણોથી ગુજરાતે એને ત્રીસ વર્ષ સુધી મદદ કરી અને જે ગુણોને લઇને અમીરોથી એ છુટી શક્યો એ ગુણો માટે આપણે કાઇ જ જાણતા નથી

આ જમાણે ગૂજરાતની સ્વતત્ર બાદશાહીના સુલતાનોના ચરિત્રોમા પણ ઘણુ જાણવાનુ છે

પ્રકરણ ઓગણપચાસમું

અમીરો અને ઐતિહાસિક પુરુષો

ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતના અને મોગલાઈ તથા મરેઠા સમયમાં અસંખ્ય અમીર ઉમરાવ તથા બીજા ઐતિહાસિક પુરુષો અમદાવાદમાં થઇ ગયા છે. એ બધાનું વર્ણન કરવું શક્ય નથી. એટલે મુખ્ય માણસોનું બહુ જ ટૂંકાણમા અહીં વર્ણન કરીશું.

મલીક શાબાઁ: 'મલેક શાબાના નરસિંહજી'ને લીધે આજે અમદાવાદમા દરેક જણ આ અમીરને સંભારતા હશે. સુલતાન કુતુબુદ્દીનનો એ મોટામાં મોટા અમીર હતો. કારંજના મેદાનમાં (સલાપોસ રોડને નાકે) એને મસ્જીદ બાંધવાનો પરવાનો મળ્યો હતો એ ઉપરથી એની સત્તાની ઝાંખી થશે. એક વખત શિરોહીના રાજા કુંથદેવ પાસેથી આબુનો કિલ્લો મેવાડના રાણાએ લઇ લીધો હતો, ત્યારે એ રાજાએ સુલતાનની મદદ માંગી. સુલતાને મલીક શાબાંને મોકલ્યો પણ મેવાડના લશ્કર આગળ મલીકની હાર થઇ. (હી. સં. ૮૬૦ ઇ. સ. ૧૪૫૬). બીજી વખતે રાણો નાગોર ઉપર ચઢી આવ્યો ત્યારે મધ્ય રાત્રે સુલતાનને જગાડવાની કોઈનામાં તાકાત નહોતી. મલીક શાબાંએ એને જગાડ્યો. સુલતાન નીશાના અમલમાં હતો છતાં મલીકના કહેવાથી રાત્રે નિશાનડંકા વગડાવી લશ્કર સાથે બહાર નીકળ્યો. એ પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમા બીજા અમીરોના દ્વેષથી શાબાંને પકડી સુલતાને કેદ કર્યો. પણ અંદરથી એ શાબાંના ગુણ જાણતો હતો. છેવટે બળવાખોર અમીરોને પકડી શિક્ષા કરી અને શાબાંને છોડીને મુખ્ય વઝીર બનાવ્યો. પાછલી જીંદગીમાં

મલીકને ભક્તિ કરવામાં જ રસ હતો. સુલતાનના આગ્રહ છતાં એણે નોકરી ચાલુ ન રાખી અને એકાંતવાસ છોડયો નહિ. મલીક બહુ ડાહ્યો અને અક્કલવાળો હતો. એનામાં રાજદ્વારી કુનેહ હતી, અને પોતાના વહીવટમાં એણે દરેક જણને સંતોષ આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે એમ તવારીખકાર લખે છે. મોજે રખીઆલમાં એને માટે બાગ, તળાવ, રોજો, મસ્જીદ વગેરે કરવા સુલતાન કુતુબુદ્દીને પરવાનો આપ્યો હતો. એ લેખ એના રોજામાં આજે પણ છે. એણે બાગે શાબાં બનાવ્યો, અને સુંદર તળાવ બનાવ્યું. એને મલીક ઉસ્શર્ક, ઈમાદ ઉલ્મુલ્ક, અને અઝીઝુલ્મુલ્કના ઇલ્કાબ હતા.

મલીક અયાઝ સુલતાની : આ અમીરનું વર્ણન ગૂજરાતના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ થાય. અમદાવાદમા એનું સ્થાન હશે પણ એ સંબંધી બહુ જણાયું નથી. એણે ઘણો ભાગ દીવબંદરમા ગૂજરાતના નૌસેનાધ્યક્ષ–મીરેબહર–તરીકે ગાળ્યાં છે. એના વહીવટમાં ફીરંગી લોકો ગૂજરાતના બંદરે રજા વગર આવી શકતા નહિ. એનુ પદ કાઇક અંશે નૌકાખાતાના પ્રધાન–first lord admiralty–ના જેવું હતું. એના પુત્રોને પણ એ હોદ્દો મળ્યો હતો. મલીક અયાઝ ઘણો જ ઉદાર પુરુષ હતો. એના જીવનની હકીકત અમદાવાદને લગતી ન હોવાથી અહીં લખવી ઠીક નથી. અમદાવાદના દરબારનો એ એક મુખ્ય અમીર હતો એટલું જ.

મુહાફિઝખાં : એનું ખરૂં નામ જમાલુદ્દીન છે. એ બહાદૂર અને વહીવટ કરવામા બહુ હુંશિયાર હતો. સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમા એને અમદાવાદની ફોજદારી મળી હતી એવું વર્ણન પાછળ આવી ગયું છે. એની હુંશિયારીથી એની ચઢતી થઇ ગઇ. સુલતાને એને અમદાવાદ શહેરની કુલ હકુમત સોંપી હતી, અને પાછળથી વઝીર બનાવ્યો હતો. એને મસતુફૈમ માલિકનો ઇલ્કાબ પણ આપ્યો હતો. જગતના રાજા ભીમને સુલતાને કરેલી શિક્ષાનો અમલ મુહાફિઝખાએ કર્યો હતો. ચાપાનેરની લઢાઇમાં એણે મુખ્ય ભાગ લીધો હતો, અને પાવાગઢના કિલ્લાનો છેક ઉપરનો ભાગ એણે બંધાવ્યો હતો. એનું ઘર અમદાવાદમા ઘીકાંટાને રસ્તે હશે એમ જણાય છે, કારણ કે એના કુટુંબ માટે બાંધેલી મસ્જીદ હાલ એ રસ્તે છે. મસ્જીદ ઘણી સુંદર છે અને ઘણી સારી સ્થિતિમા છે. એનું વર્ણન જૂદું કર્યું છે. મુહાફિઝખાં 'તારીખે બહાદુરશાહી'ના કર્તાનો દાદો થતો હતો. 'તારીખે બહાદુરશાહી'ના કર્તાએ સુલતાન

બહાદૂર અને હુમાયૂ વચ્ચેની લડાઇમા ભાગ લીધો અને મીરાતે સિકંદરીના કર્તાના પિતાએ એને પોતાના તબુમા રાખીને મરતો બચાવ્યો હતો

મલીક સારંગ સારંગપુર વસાવનાર મલીક સારંગને અમદાવાદમા બધા ઓળખશે તો ખરા એનું રહેવાનુ અને મસ્જીદ શહેર બહાર—સારંગપુર દરવાજા પાસે હતી એમ તવારીખ ઉપરથી સમજાય છે સારંગપુરમા ઘણી બીબીની મસ્જીદને નામે ઓળખાતી મસ્જીદને કેટલાક લેખકો મલીક સારંગની મસ્જીદ કહે છે તે બરોબર નથી સીદી બશીરની મસ્જીદ એની હશે મલીક સારંગ રજપુત હતો સુલતાન મહમૂદના રાજ્ય વખતે એ મુસલમાન થયો એ કેદી તરીકે પકડાયલો એ વખતે એને મુસલમાન થવાની ફરજ પડેલી એમ કહેવાય છે એણે છેક સુલતાન બહાદૂરના સમય સુધી નોકરી કરી છે, અને ઘણી લડાઇ ઓમા ભાગ લીધો છે ચાપાનેરનો કિલ્લો છાપો મારીને એકદમ લીધો ત્યારે એણે તેમા મુખ્ય ભાગ લીધો હતો દક્ષિણમા બહાદૂર ગીલાની સામે એને લશ્કર મોકલ્યો હતો માળવામા માન્ડુનો કિલ્લો લેતી વખતે એણે બહુ બહાદૂરી બતાવી હતી ચીતોડના રાણા સામે પણ એને મોકલ્યો હતો, અને એક વખત નિઝા મુલ્મુલ્ક (અમીર) સાથેના વેરને લીધે એણે ચીતોડના રાણાને નિઝામુલ્મુલ્ક ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે ખટપટ કરી હતી મલીક અયાઝ સાથે એને બનાવ નહોતો સુલતાન બહાદૂરના સમયમા એને દીવનો વહીવટ સોંપાયો હતો ત્યારે એણે ફીરંગીઓને પકડ્યા હતા એમ તવારીખકાર કહે છે, પણ ફીરંગી લેખકો આ વાત કબુલ કરતા નથી મુઝફ્ફર બીજાના સમયમા એ અમદાવાદનો ઘણ સત્તાવાળો સુબો નિમાયો હતો એ સુલતાનના સમયમા એની સત્તા બહુ હતી, અને ઘણી વાર એ સુલતાનના સામુ પણ બોલતો સુલતાનને લાગતુ પણ એ સહન કરીને બોલતો નહિ મલીક બહુ અક્કલવાળો, હાજરજવાબી અને બોલવામા હુંશિયાર ગણાતો એણે મુઝફ્ફરશાહના આબદાર-પાણીખાતાના ઉપરીનુ કામ પણ કરેલુ હતું એનો મિત્ર મલીક ગોપી નાગર હતો એની સત્તા પણ બહુ હતી મલીક સારંગને કિવામ ઉલમુલ્કનો ઈલકાબ હતો સુલતાન બહાદૂરનો ખાસ મિત્ર અને કવિતા બનાવવામાં તથા હસવુ આવે એવુ બોલવામા ઘણો હુંશિયાર મલીક અમીર કમાન એના દુશ્મનો હતો

મલીક બહાવદીન એને હાજી મલીક બહાઉદ્દીન પણ કહે છે. ઈ સ ૧૪૬૬ મા એ વઝીરની પદવીએ ચડ્યો હતો શાહપુર તથા દિલ્હી

દરવાજા બહાર હાજીપુર નામનુ પરૂ એણે વસાવ્યુ હોય એમ લાગે છે. એણે ઈ. સ ૧૪૭૨ મા દૂધેશ્વર પાસે બીબી અચુત કુકીના નામથી પ્રસિદ્ધ મસ્જીદ બંધાવી છે તેનુ વર્ણન જૂદુ કર્યું છે. મીયાખા ચિસ્તીની મસ્જીદ બાંધનાર મલીક મકસુદ વઝીર પણ આ મલીકનો ભાઈ હતો એમ કહેવાય છે. મલીકને ઇખ્તીઆર ઉલમુલ્ક અને ઇમાદ ઉલમુલ્કના ઇલ્કાબો હતા

ખુદાવદખાં મલીક અલીમ : આ અમીરે રસુલાબાદ (શાહઆલમના સ્થાન) પાસે અલીમપરૂ વસાવ્યુ છે અલીમનો અર્થ જ્ઞાની થાય છે. મલીક અલીમ સુલતાન મુહમ્મદ બીજાનો જમાઇ થતો હતો અને મહમૂદ બેગડાના સમયમા એનુ માન બહુ હતુ એણે મહમૂદ બેગડાના પુત્ર અહમદખાને ગાદીએ બેસાડવા કાવતુ કરેલુ પણ એમા સફળતા મળેલી નહિં આ અને એવા બીજા એના અનેક ગુન્હા સુલતાને માફ કર્યા હતા, કારણ સુલતાન કહેતો કે ' મલીક અલીમ વગર કેમ રીતે રહી શકાય ' મલીક કવિતા બનાવી શકતો અને બોલવામા બહુ ચતુર હતો સભારંજન પણ કરી શકતો આ કારણથી સુલતાનનો એના ઉપર બહુ પ્રેમ હતો પાછલી જીંદગીમા મલીક એકાંતમા ભક્તિ કરતો હાલ અલીમપુરમા એની મસ્જીદ છે આ અલીમપુરમા ઘણા સમય સુધી વસ્તી હતી અને 'ઇલમપુર' નામથી એ પ્રસિદ્ધ પરૂ ગણાતુ. એમ કહેવાય છે કે આ મલીકે ગૂજરાતમા તડબુચ, અંજીર અને વાસ પહેલ વહેલા વવરાવ્યા આ મલીકને ઘણી ભાષાઓ આવડતી, અને તીર મારવામા તથા દડાની રમતમા એ ઘણો જ હુશિયાર હતો કેટલાક દડા એકી સાથે હવામા અદ્ધર રહે એવી રીતે ઉછાળી શકતો

દરિયાખાં આ અમીર મહમૂદ બેગડાનો આલમખા હતો એણે દરિયાપુર વસાવ્યુ શાહીબાગ પાસે એનો જે પ્રખ્યાત રોજો છે એનો ઘુમટ ઘણો મોટો છે ગૂજરાતમા એટલો મોટો બીજો ઘુમટ નથી એનુ વર્ણન જૂદુ કરેલુ છે આ અમીર માટે વધારે વીગત તવારીખકારોએ નોંધેલી નથી[1] આ

[1] સુલતાન બહાદુરનો અમીર અને એ પછી સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા બહુ સત્તામા આવેલો એક દરિયાખા છે જેને માટે તવારીખોમા લબાણવાળી વીગત મળે છે પણ એના ચારિત્રમા અહિં રસ પડે એવુ કાંઈ નથી બેલી પોતાના ગ્રંથની અનુક્રમણિકામા દરિયાપુરવાળા દરિખાનો ઈલ્કાબ યાકુબખાને હતો એમ લખે છે તે બધબેસતુ લાગતુ નથી

દરિયાખાનું ચારિત્ર સારૂં નહોતુ અને તેવી હાલ એના નામ સાથે ભૂતોની વાત જોડવામા આવે છે તેને કાઇ આવાર નથી

અલફખાં બોકાઇ આ પણ મહમૂદ બેગડાનો અને દરિયાખાનો મિત્ર હતો એણે ધોળકામા મોટી મસ્જીદ બધાવી તે હાન ખાનની મસ્જીદ કહેવાય છે દરિયાખાનો ઘુમટ જેમ ઇટના બનેલા મકાનોમા ઘણો મોટો કહેવાય છે તેમ ઇટની મસ્જીદોમા આ સર્વથી મોટી અને ઘણી ભવ્ય છે

મલીક હસન એને ઈમાદુલમુલકનો ઈલ્કાબ હતો રસુલાબાદ અને વગ્વાની વચ્ચે એણે હસનપુર વસાવી સુંદર મસ્જીદ બાધી છે ઈસનપુર અને વટવા જેવા પવિત્ર સ્થળોની વચ્ચે હોવાથી શાહઆલમ સાહેબ એને કરીમ-ઉલ-તરફીન-બન્ને બાજુથી સુમારમ કહેતા મીરાતે સિકદરીમા આ હસનપુરની શોભાનું ઘણું વર્ણન કરેલું છે કહે છે કે એના જેવુ સુંદર પરૂ બીજુ એકે નહોતુ એની આસપાસ ઘણી મનોહર વાડીઓ હતી

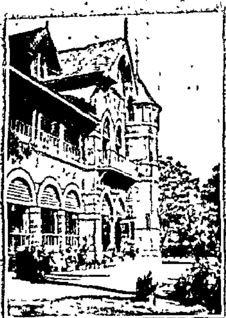
તાજખાં નરપાલી એને તાજખા નુરપાલી અથવા સલાર પણ કહે છે એ બહુ ઉદાર દિલનો હતો અને સખાવત કરવામા ખાસ જાણીતો હતો એની ભારે સખાવતો અને ઉદારતાને લીધે એના મરણ પછી એનો ઇલ્કાબ લેવાની કોઈ અમીરે હા પાડી નહિ એ શાહઆલમ સાહેબનો પરમ ભક્ત હતો એમનો રોજો એણે બધાવ્યો છે, અને શહેરની અદરનું તાજપુર પણ એનું વસાવેલુ છે

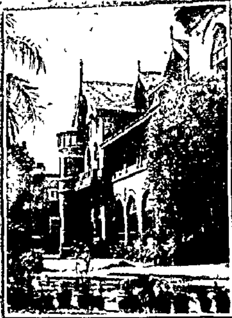
હાજી કાલુ એ મહમૂદ બેગડાનો અમીર હતો એ ઘણો જ હુશિયાર અને ભણેલો હતો એણે શહેરની અદર કાળુપુર વસાવ્યુ છે અસન એ મહમૂદ બેગડાનો ગુલામ હતો

ઇતમાદખાં ગૂજરાતી એનું નામ અબ્દુલ કરીમ હતુ એ મૂળ હિંદુ હતો, અને સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાનો નોકર હતો મુસલમાન થયા પછી એની સત્તા એટલી વધતી ગઇ કે એને જનાનાની સભાળ રાખનારની પદવી મળી જ્યારે બુરહાને સુલતાન મહમૂદનું ખૂન કર્યું ત્યારે ઇતિમાદખાએ એને પકડયો અને એક છોકરાને અહમદશાહ નામ આપી એ રાજકુટુંબનો છે એમ કહી ગાદીએ બેસાડયો ઇતિમાદખાએ આમ બે વાર ગૂજરાતની ગાદીએ સુલતાનો બેસાડયા છે એ સમય દરમિયાન વીસ વર્ષ સુધી ગૂજરાતમા એની સત્તા

૬૧ રા બા. રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઇ, ઈ

Arts College

Right Wing — Left Wing

૬૨ ગુજરાત કૉલેજ

સર્વોપરી હતી. સુલતાન અહમદ ત્રીજાનું મૃત્યુ થયા પછી નથુ અગર નહતું અગર હબીબ નામના છોકરાને મહમૂદ ત્રીજાનો એ છોકરો છે એમ સોગનપૂર્વક કહી એણે ગાદીએ બેસાડયો. એ વખતે ચંગીસખાં વગેરેની સત્તા વધવાથી ઈતિમાદખાંને અમદાવાદ છોડવું પડ્યું. બીજી વખતે પણ એને અમદાવાદ છોડવાનો સમય આવ્યો હતો. એ વખતે સુલતાન મુઝફ્ફર એને છોડીને એના શત્રુ શેરખાં ફૂલાદીની સાથે મળી ગયો હતો ત્યારે એણે કંટાળીને મીરઝાંઓને અને પછી અકબર બાદશાહને ગૂજરાત જીતી લેવા નોતર્યા હતા. અકબરે એને વડોદરા ચાંપાનેર અને સુરત જાગીરમાં આપ્યાં, પણ કેટલાક અમીરોની ખટપટથી એને કેદ કરવામા આવ્યો અને કેટલાક વખત પછી પાછો છોડી મુકયો. થોડો વખત એ બાદશાહના ઝવેરાતખાનાનો ઉપરી રહ્યો પણ પાછો શાહબુદ્દીન અહમદખાંની જગ્યાએ ગૂજરાતનો સુબો નીમાયો. એનામાં વ્યવસ્થાશક્તિ ન હોવાથી તાબાના માણસોએ બળવો કર્યો. મુઝફ્ફર સુલતાને છેવટનો બળવો કર્યો ત્યારે અબુ તુરાબ, શાહબુદ્દીન અહમદખાં, અને ઈતિમાદખાં નદી કિનારે પડાવ નાંખીને પડયા હતા તે હાર્યા. એ વખતે એણે બીલકુલ બહાદુરી બતાવી નહોતી, એના હોદ્દાને છાજે નહિં એવી વ્યવસ્થા રાખી હતી. હી. સં. ૯૯૫ મા પાટણમા એનું મરણ થયું. એ ખટપટી હતો, પણ એનામાં પતાવટ કે વ્યવસ્થાશક્તિ નહોતા અને શરાતન પણ નહોતું. અબુલ ફઝલ એના ઉપરથી ગૂજરાતીઓ ઉપર ખરાબ ટીકા કરે છે કે "ગૂજરાતીઓમાં કેટલાક સારા ગુણ છે પણ એ લોકો બાયલા છે, છેતરપડી કરનારા, અને હલકા છે, અને ઈતિમાદખા એ જાતનો હતો."[૧]

ચંગીઝખાં: ચંગીઝખા ઈમાદ ઉલ મુલ્ક અસલાન રૂમીનો દીકરો હતો. એની જાગીર ભરૂચમાં હતી. સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના રાજ્યમાં અમીરોએ ગૂજરાત વહેંચી લીધુ ત્યારે સુરત ભરૂચ વડોદરા અને ચાપાનેર એના ભાગમાં આવ્યાં હતા. આ અમીરનું નામ ગૂજરાત અને અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ખાસ અગત્યનું ગણાય. ઇતમાદખાને હરાવી મોડાશે નસાડયા પછી ચંગીઝખાં અમદાવાદમાં સર્વોપરી બન્યો હતો એનું વર્ણન થઇ ગયું છે. ઇ. મ.

[૧] આ સાર સિકંદરી, મી. કોમીસેરિયેટનો ઇતિહાસ, અને બ્લોકમેનની આઇને અકબરી સરખાવીને લીધો છે.

૧૫૧૬ થી ૧૫૧૮ સુધી શહેરમા અને આસપાસના મુલકમા ચગીઝખાની સત્તા સુલતાન જેવી જ હતી ઇતમાદખા સિવાય બધા અમીરોએ એની સત્તા કબુલ કરી મીરઝાઓ, માળવાનો પ્રસિદ્ધ બાઝબહાદુર, મરજાન જુઝારખા અને હબસી અમીરો, બધા એની આસપાસ આવી ભરાયા. સિકંદરિનો કર્તા પોતે નજરે જોયેલી વાત લખે છે કે ચગીઝખાના ટુકા અમલ દરમ્યાન બધે વ્યવસ્થા જામી ચગીઝખા ન્યાયી પુરુષ હતો એના લશ્કરીઓ લોકોને નડે નહિ એ માટે એણે ઘણી કાળજી રાખી હતી એની છાવણી કાંકરિયે પડી હતી ત્યારે આસપાસના ખેતરના અનાજને કોઈ લશ્કરીનો ઘોડો મોઢુ પણ ન અડકાડે તેની એણે તજવીજ રાખી હતી એના સમયના 'ચગીઝી મહમૂદી' ના સિક્કા ભરૂચ બાજુ ચાલતા હતા અમદાવાદની બહાર આવેલુ ચગીઝપુર એનુ વસાવેલુ કહેવાય છે શહેરમા ચગપોળ જેનું ખરૂ નામ ચગીઝપોળ છે તે પણ વખતે એના નામ ઉપરથી હોય જુઝારખા અને અલફખા હબસીઓ પાછળથી એના ખાસ મિત્રો થયા હતા એ હબસીઓનું એક વખત એણે અપમાન કરેલુ એ વાત યાદ દેવડાવી એના જનાનાના એક હબસી નોકરે ખોટી રીતે ચઢાવીને ચગીઝખાને મારી નાખવા એમને ઉશ્કેર્યા એ લોકોએ ચગીઝખાને ચોગાન રમવા માટે ભદ્રના મેદાને શાહમા બોલાવી કપટથી કરહત ઉલ મુલ્કની મસ્જીદ આગળ મારી નાખ્યો

જુઝારખાં સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયથી કેટલાક હબસી લોકો સત્તામા આવ્યા હતા ઇ સ ૧૫૨૭ મા હબશ (એબીસીનિયા) મા મુસલમાનોએ ચઢાઇ કરી હતી ત્યારે કેટલાક કેદી પકડાયના તે ઇ સ ૧૫૩૧ મા કમરાન થઇને મુસ્તફા બીન બહરામ પોતાનો નાકો લઇ બહાદુરશાહને ફીરગીઓ સામે મદદ કરવા ગૂજરાતમા આવ્યો ત્યારે એની સાથે આવ્યા હતા શરૂઆતમા એ લોકો ગુલામ તરીકે આવ્યા પણ પાછળથી લશ્કરમા નોકરી કરી આગળ વધ્યા અને અમીર બન્યા. એમા ઉલુગખા (અથવા અલફખા) અને જુઝારખા મુખ્ય હતા જુઝારખાનું નામ મરજાન સુલતાની હબસી હતું એના બાપનુ નામ બીલાલ હતું હાજી આદ્દબીર જેણે અરબીમા ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તે શરૂઆતમા આ કુટુબનો નોકર હતો આ હબસી અમીરોનુ કબ્રસ્તાન સરખેજમા છે એમ ઇતિહાસકાર લખે છે આ બધા હબસી અમીરોમા જુઝારખા સર્વથી મોટો હતો સુલતાન અહમદ

ત્રીજાના સમયમાં એની સત્તા વધી. એ સુલતાનના મરણ પછી ઇતમાદખાં અને બીજા અમીરો વચ્ચેની લડાઇઓમાં એણે અગત્યનો ભાગ લીધો છે. ચંગીઝખાંને મારી નાંખ્યા પછી જુઝારખાં અમદાવાદમાં એક બે વર્ષ સર્વોપરી રહ્યો. એની સત્તા એ સમયે સુલતાનના જેટલી જ હતી. પરતુ એ ગાદી જમાવે તો મૂળ પરદેશી હોવાથી બધા અમીરો અને લોકોને રુચે નહિ એટલું સમજવાનું ડહાપણ એનામાં હતું. એટલે ઇતમાદખાંને અને મુઝફ્ફરને પોતે જ ચંગીઝખાં પાસેથી રાજ્ય અપાવ્યું એમ મનાવી ઉપકારવશ રાખી સત્તામા રહેવું એવું એના બુદ્ધિશાળી મને વિચાર્યું. સિકંદરી લખે છે કે મુઝફ્ફરના રાજ્યની શરૂઆતનાં વર્ષોમા ઇતિમાદખા કરતાં પણ જુઝારખાંની સત્તા વધારે હતી. હાલ પત્થરકુવા પાસે સીદીવાડ છે ત્યા એનું મકાન હશે. ત્યા જુઝારખા નામનો મહોલ્લો હતો એમ અહમદી લખે છે. ભદ્રની સીદી સૈયદને નામે પ્રસિદ્ધ થએલી મસ્જીદ આ જુઝારખા સીદી અગર હબસીએ એના અમલ દરમિયાન બંધાવી હોય એમ માનવાને કારણ છે.[1] અકબરે અમદાવાદ લીધુ ત્યારે બધા અમીરોએ જમીનગીરી આપી પણ હબસીઓએ ન આપી તેથી એમને અસલની પેઠે બાદશાહી ગુલામો તરીકે જાહેર કર્યા એમ અહમદીમા લખ્યું છે. આખરે અકબરને ચંગીઝખાની માએ ફરિયાદ કરી કે જુઝારખાએ વિના કારણ એના પુત્રને માર્યો હતો માટે ન્યાય મળવો જોઇએ. આ વાત સાબીત થતાં અકબરે એને હાથીના પગતળે છુંદાવી નંખાવ્યો. એની કબર સરખેજમા છે એમ કહેવાય છે. હબસીઓ એને મોટા માનની નજરથી જોતા હોય તેથી એને શહીદ કહેતા હોય એ બનવા જોગ છે. ઇતિહાસકાર હાજી અદ્દબીરે પછી અકબરના વખતમા પણ રાજ્યની નોકરી કરી હતી.

મીર અબુતુરાબ: આ મીર શીરાઝી સૈયદોમા ગણાય છે. એના વડવા સુલતાન મહમૂદના સમયમા ગૂજરાતમા આવ્યા અને ચાપાનેરમા વસ્યા હતા. અબુતુરાબે ગૂજરાત સલ્તનતના છેવટના ભાગમા અને અકબરના રાજ્યની શરૂઆતમાં અગત્યનો ભાગ લીધો હતો. અકબરને નોતરવામાં અબુતુરાબ આગળ ગયો હતો. સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના બળવા વખતે અબુતુરાબ અકબર તરફથી

[૧] આ માટે ૧૯૮૪ના આશ્વિનના વસન્તમા 'સીદી શહીદ' નામનો મારો લેખ માટે જુઓ.

લડવામાં હતો પણ એણે બહાદૂરી બતાવી નથી. અબુતુરાબ અને ઇતમાદખાં મક્કે ગયા હતા ત્યાંથી કદમે રસુલ શરીફ લાવ્યા હતા[૧] અને એને હાથી ઉપર દમામ સાથે આગ્રે લઇ જઈ અકબરના હુકમથી પાછાં અમદાવાદ લાવી પોતાના મકાન પાસે પધરાવ્યાં હતા એ વર્ણન આવી ગયું છે. અબુતુરાબ આશાવલમાં રહેતા હતા. જૂના આશાવલ પાસે એમણે નવું આશાવલ વસાવી ત્યા પોતાનો રોઝો બનાવ્યો. હાલ એ રોઝો કેલીકો મીલ પાછળ છે. મીર અબુતુરાબ વળી આજે ખાસ તો એમના બનાવેલા ગૂજરાતના ઇતિહાસથી પ્રસિદ્ધ છે ઇ. સ. ૧૫૮૪ સુધીના બનાવોનો-લગભગ વિશ્વાસ લાયક નજરે જોયેલા બનાવોનો ઇતિહાસ એમા છે એમ કહેવાય છે. ઇતિમાદખાને જ્યારે અકબરે સુબો નિમ્યો ત્યારે અબુતુરાબને અંગીનની જગ્યા આપી હતી. એમની સાથે બક્ષીના કામ ઉપર તબકાતે અકબરીનો પ્રસિદ્ધ લેખક નિઝામુદ્દીન અહમદખા હતો. તબકાતનો કેટલોક ભાગ અમદાવાદમાં લખાયો છે અને ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે કેટલીક રીતે જોતાં એ સર્વથી વિશ્વાસલાયક ઇતિહાસ છે. નિઝામુદ્દીન અહમદખા બહાદૂર અને હુશિયાર હતો. એણે મુઝફ્ફર ત્રીજાના બળવા વખતે બહાદૂરી ભરેલો ભાગ ભજવ્યો હતો. એનો બાગ અને મકાન કાંકરિયા ઉપર હતા.

ખાને આઝમ મીરઝાં અઝીઝ કોકા: આ મીરઝાં અકબરનો દૂધભાઇ હતો. અકબરને એના ઉપર ઘણી જ પ્રીતિ હતી. એ ચાર વાર અમદાવાદનો સુબો નિમાયો હતો અને છેવટે અમદાવાદમા જ મરણુ પામ્યો. એની કબર સરખેજમા છે એમ અહમદી લખે છે પણ હાલ તપાસ કરતા પત્તો લાગ્યો નથી. એની સુબાગીરીના વર્ણન પાછળ થઇ ગયા છે.

અઝીઝ કોકા અકબરને ઘણી વખત ચીડવતો પણ બાદશાહ ચીડાવાને બદલે કહેતા કે 'એની ને મારી વચ્ચે દૂધની નદી છે એ હું ઓળંગી શકીશ નહિ.' એણે કાઠીઆવાડમા જઇને સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાને હરાવીને પકડયો હતો. હિંદના બીજા પ્રાંતોમા પણ એ લશ્કર લઇને ગયો હતો. બિહાર અને બંગાળમાં જીત મેળવ્યાથી એને પાંચ હજારી મનસબ અને ખાને આઝમનો ઇલ્કાબ મળ્યો હતો. એ કાઠીઆવાડમા મુઝફ્ફરને હરાવી બંદોબસ્ત કરી લીધા

[૧] ઈ. સ. ૧૫૭૭ મા અબુતુરાબે હજ કરી હતી.

પછી દીવ આવ્યો અને ફીરંગીઓ સાથે સલાહ કરી એકાએક વેરાવળથી મક્કે જવા ઉપડયો. આમ એકાએક જવાથી અકબરને સારું લાગેલું નહિ. હજ કરવા જતાં પોતાની સાથે પોતાના ૭ છોકરા અને ૭ છોકરીઓ તથા ૧૦૦ નોકરો સાથે હતા. મક્કામાં એણે બહુ ખર્ચ કર્યું હતું. આઇને અકબરીની નોંધમાં બ્લોકમેન લખે છે કે ત્યાં એને એટલા બધા પૈસા ખર્ચવા પડયા ('was so fleeced') કે એથી કેટલોક વખત એની ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા નરમ થઇ ગઇ હતી. અકબરની સાથે એ આસીર (ખાનદેશ) ગયો હતો ત્યાં એની મા ગુજરી ગઇ. એ વખતે અકબરે પોતે એનું મડદું ઉપાડયું હતું. અકબર પછી ખુશરૂને ગાદી મળે એ પક્ષનો એ હતો, તેથી જહાંગીરને રાજ્ય મળ્યા પછી એને મરણની સજા થાત પણ જનાનાની કેટલીક બેગમોની લાગવગથી એ બચી ગયો. જહાગીરના વખતમા પણ એ અમદાવાદમા સુબા તરીકે આવ્યો હતો. ચોથી વારની સુબાગીરી વખતે એનો પુત્ર જહાગીર કુલીખાં નાયબ સુબો થઇને આવ્યો હતો. હી. સં. ૧૦૩૩ માં એનું મરણ થયું. એ બોલવામાં બહુ ચતુર હતો. કવિતા કરી જાણતો. એના કેટલાક ટુચકા પ્રસિદ્ધ છે.[૧] તવારીખકાર કહે છે કે એને ફારસી આવડતું પણ આરબીનું જ્ઞાન નહોતું. એને ઇતિહાસનો શોખ પણ હતો. ખાન કહેતો કે માણસને ચાર સ્ત્રીઓ જોઇએ. એક ઇરાની વાર્તાવિનોદ માટે, બીજી ખુરાસાની ઘર કામ માટે, ત્રીજી હિંદુ

[૧] મનતુખે બુત્તવારીખમા બદૌનીએ મીરઝાની કવિતાના કેટલાક ટુકડા આપ્યા છે—(ભા. ૩. પૃ ૩૦૯) "Since honour and reputation prevented me from obtaining the desire of my heart, I will henceforward shatter my reputation with a stone"

"My heart is sick with pain and grief of loveliness, O physician of the sick heart, what dost thou prescribe?"

"My griefworn heart has become dust in the road of fidelity; See, my faithless love, the way of those who humble themselves to the dust."

મીરઝા અઝીઝની પુત્રી અકબરના ચોથા પુત્ર મુરાદ સાથે પરણી હતી. ભાષાતર કર્તા નોબગા લખે છે કે મીરઝાએ મક્કાથી આવ્યા પછી અકબરનો નવો ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. પણ બદૌની આ વાત ટુંકામા પતાવી દે છે.

છોકરાં ઉછેરવા માટે, અને ચોથી માવરા ઉન્નહેરી બીજી સ્ત્રીઓ ઉપર દાખલો બેસાડવાને મારવા માટે.[1]

સૈફખાં : એનું નામ મુહમ્મદસફી હતું. ઈ. સ. ૧૬૧૮ માં જહાંગીરની સ્વારી અમદાવાદમાં આવી તે પહેલાં કેટલાંક વર્ષથી એ સુબાના દીવાનની પદવી ઉપર હતો. એણે જહાંગીરના રાજ્યના છેલ્લા દીવસોમાં સુબાની જગ્યા સાચવી હતી. મુહમ્મદસફી ઘણો વિચારવંત, હરેલ અને ડાહ્યો પુરુષ હતો. જહાંગીરની સ્વારી વખતે અમદાવાદમાં બાદશાહને રહેવા લાયક મહેલ નહોતા. કાંકરિયું ખરાબ સ્થિતિમાં હતું. મુહમ્મદસફીએ એ સમરાવ્યું અને બીજાં મકાનો પણ કરાવ્યાં. શાહજહાંના હુકમથી ખાનપુરની દક્ષિણે જે મહેલો ભદ્રનું હમામખાનું તથા શાહઆલમ વગેરે બન્યું છે તે બધું બાંધવામાં ખરો હાથ મુહમ્મદસફીનો હોય એમ લાગે છે. શાહજહાંએ જ્યારે જહાંગીર સાથે બળવો કર્યો ત્યારે મુહમ્મદસફી જહાંગીરને વફાદાર રહ્યો અને શાહજહાંના લશ્કરને અમદાવાદ લેવા ન દીધું. આથી ખુશ થઇ જહાંગીરે એને સૈફખાંનો કિતાબ આપ્યો હતો. અબ્દુલ્લાખાં ઉપરની આ ફતેહ જેતલપુર ગામ પાસે મળી તેથી સૈફખાએ ત્યા જીતબાગ અથવા સૈફબાગ અથવા જન્નતબાગ બંધાવ્યો. અહમદી લખે છે કે એણે ભદ્રના કિલ્લા આગળ મસ્જીદ મદ્રાસા અને ઔષધાલય કરાવ્યાં. મદ્રાસાએ સૈફખાં એ નામથી એ શાળા પ્રસિદ્ધ હતી. આ મદ્રાસા વગેરેનો પત્તો હાલ મળી શકતો નથી. સૈફખાંના નામનો એક રસ્તો નાગોરીસરાઇ પાસે હતો. જ્યારે શાહજહા ગાદીએ આવ્યો ત્યારે સૈફખાંને કેદ કર્યો. પણ બાદશાહની મારી સૈફખાંની સ્ત્રી થતી હતી એની લાગવગથી એ છુટો થયો. એ વખતે એ અમદાવાદમાં જ રહેતો. શાહઆલમ સાહેબનો એ ભક્ત હતો. એમના રોજામા એણે કેટલાક પૈસા ખરચ્યા હતા. રોજાના દીવાનખાનાની મરામત તથા રોજાની અંદરની મરામત એણે કરેલી છે. હી. સં. ૧૦૫૦ માં એનું મરણ થયું; અને એ શાહઆલમના રોજા પાસે દફન કરવામાં આવ્યો. કોઈ કવિએ 'સૈફખાં મુરદહ' એ શબ્દો ઉપરથી એનું વર્ષ કાઢેલું છે.

[1] આ ઇકબાલનામામાથી બ્લોકમેને લીધેલો ઉતારો છે. પણ મીરાતે અહમદી ભા. ૧ પૃ. ૨૦૫ મા આ પ્રમાણે લખ્યુ છેઃ—(૧) ખુરાસાની ઘરબાર વાસ્તે; (૨) માવરા ઉન્નહેરી, શીઘ્રાક વાસ્તે (૩) હરાઝી, પ્રેમ વાસ્તે; અને (૪) હિંદી સ્વામી હકો બજાવવા માટે.

સિકંદર બીન મુહમ્મદ : આ પ્રસિદ્ધ પુરુષ મીરાતે સિકંદરીનો કર્તા છે. એ ગ્રંથથી જ એની ખરી પ્રસિદ્ધિ થઈ છે એને માટે બરોબર વિગત મળી નથી એ દીલગીરીની વાત છે. એના પિતાનું નામ મુહમ્મદ ઉર્ફે મનજુદ હતું એનો જન્મ મહમૂદ ત્રીજાના મરણના વર્ષમા હી સં ૯૬૧ મા (ઈ. સ ૧૫૫૮) મહમુદાબાદમા થયો હતો. એના પિતા હુમાયૂં પાદશાહ ગૂજરાતમા આવ્યા ત્યારે એના કિતાબખાના (પુસ્તકાલય)ના ઉપરી તરીકે સાથે આવ્યા હતા. સિકદર લખે છે કે જૂના ઓળખાણને લીધે તારીખે બહાદૂરશાહીના કર્તાને એના પિતાએ કતલમાથી બચાવેલા, અને બહાદૂરશાહીનો કર્તા ગૂજરાતી હતો એટલે મનજુદ પણ ગૂજરાતી હશે એમ અનુમાન થાય છે પણ ખરી વાત જણાઈ નથી સિકદરે અને એના પિતાએ સૈયદ મુબારક બુખારીની નોકરી કરી હતી સિકદરનો બાગ અને રહેઠાણ શાહીબાગની હદમા રૂસ્તમબાગ પાસે કોઇ જગ્યાએ હશે એમ જહાગીરના લખાણ ઉપરથી લાગે છે. સિકદર પાછલી અવસ્થામા ભક્તિમાર્ગે ચડી ગયો હતો બુખારી સૈયદોનો એ પરમ સેવક હતો એટલે સિકદરીમા એમના વર્ણનોની વીગત વધારે આવે છે. એનો ઇતિહાસ પ્રમાણિકપણે લખાયલો છે એ લખે છે કે 'જેમ દર્પણને કાઇ શરમ નથી કે સામો ઉભેલો માણસ સિકદર (એલેક્ઝાડર) છે તેમ ઇતિહાસમા માણસના ગુણદોષ લખવામા મેં શરમ રાખી નથી' આમ છતા એ પોતે ઇતિહાસકારને બદલે ભક્ત હતો એટલે ખરા ઇતિહાસકાર જેવુ એનુ લખાણ ન ગણાય એણે નજરે જોયેલી બીનાઓ ખરી જ છે, બાકીની સાભળેલી છે. સાભળેલી બાબતો એના કરતા તબકાતે અકબરીની વધારે વિશ્વાસલાયક ગણી શકાય છતા મિરાતે સિકદરી ગ્રંથ મહત્વનો છે કોઈ પ્રાતનો મુસલમાન સમયનો આ જાતનો જૂદો ઇતિહાસ ભાગ્યે જ હશે

આઝમખાં એનુ નામ મીર મુહમ્મદ બાકર હતુ જહાગીરે એને ઇરાદતખાનો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો ઇ સ ૧૬૨૮ મા શાહજહાએ વીઝારત-દુલ્લનો હોદો આપી બે વર્ષ પછી એને આઝમખાનો ઇલ્કાબ આપ્યો ઈ. સ. ૧૬૩૫ મા એ ગૂજરાતનો સુબો નીમાયો એનો જન્મ કે એનું મરણ અમદાવાદમા નથી થયા એટલે એ વિશે અહીં વિસ્તાર નહિ કરીએ એણે અમદાવાદમા ભદ્રમા જે મહેલ બંધાવ્યો તેથી એનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. એ મહેલ આજે પોસ્ટ ઓફીસ તરીકે વપરાય છે એનું જૂદુ વર્ણન કરેલુ છે. આ

આઝમખાં બહુ સખ્ત સ્વભાવનો, આગ્રહી તથા ક્રૂર હતો. ગૂજરાતમાં લૂંટફાટ અટકાવી વ્યવસ્થા કરવા એને મોકલ્યો હતો. એ વ્યવસ્થા એણે એવી સખ્ત રીતે કરી કે ગૂજરાતના લોક કંટાળી ગયા. એણે કોળી અને કાઠીથી રક્ષણ મેળવવા કિલ્લા કરાવ્યા. એમાં મહીકાંઠા બાજુના કોળીથી રક્ષણ માટે વાત્રક ઉપર આઝમાબાદનો કિલ્લો કર્યો. ચુંવાળના કાનજી ઉપર ચઢાઈ કરી. એ બાજુના કોળીથી રક્ષણ કરવા એણે કાળી ગામ પાસે કિલ્લો કરાવ્યો. આ કિલ્લો ખલીલાબાદ નામનો કિલ્લો હોવો જોઈએ. કાઠીઆવાડમાં સુડારાણપુર પાસે એણે શાદપુરનો કિલ્લો કરાવ્યો હતો. આમ બાંધકામ કરવાથી એને ગૂજરાતના લોક 'ઉધાઇ' કહેતા. એનો સ્વભાવ એટલો ઉગ્ર હતો કે એક વાર નાચનારીઓ એના બોલાવ્યા પ્રમાણે ન આવી તેથી આઠ નાચનારીઓને એના મહેલમા કતલ કરી નાખી. સરખેજના ગળીવાળાઓને યૂરોપીય વેપારીઓની ફરિયાદથી સખ્ત સજા કરવાની ધમકી આપી. એનો ભભકો બહુ જ હતો. મેન્ડેલ્સ્લો લખે છે કે એની પાસે સ્થાવર જંગમ મળીને દસ કરોડ રૂપીઆની મીલકત હતી. એ મુસાફર કહે છે કે સુબો ન્યાયી હતો પણ એટલો સખ્ત અને ઉતાવળીઓ હતો કે એને ક્રૂર કહી શકાય. એનું વર્ણન બરોબર કરીએ તો બહુ લંબાણ થાય. એનું મરણ ઈ. સ. ૧૬૪૯ મા જુવાનપુરમા થયું. અસફખા ઝાફરબેગનો ભાઇ થતો હતો.

મુહમ્મદ અમીનખાં : આ સુબો ઔરંગઝેબના સમયમા થઇ ગયો. એના સમયમાં જઝીઆવેરો પડયો. વ્યવસ્થા કરવામા એ સારો હતો. ઔરંગઝેબે પોતે કહેલું કે મુહમ્મદ અમીનખાં જેવો કોઇ સુબો થયો નથી. એણે શાહીબાગમાં ખડ્ગધારેશ્વર અને ભીમનાથની વચ્ચે એક બાગ કર્યો હતો. એની દરગાહ ભદ્રમા એન્જીનિયરના રહેઠાણવાળા બે રોજા છે તેમાંથી એકમા છે. એણે બંધાવેલી મસ્જીદ એ રોજાની પૂર્વે હતી.

નવાબ સુજાતખાં : એનું બીજું નામ કારતલબખા હતું. ઔરંગઝેબના સમયમા આ સુબાએ સર્વથી વધારે લાંબા સમય સુધી સુબાગીરી કરી હતી એણે વહીવટ સારી રીતે કર્યો અને એના સમયમા સુખશાંતિ સારી રહી. મીરાતે અહમદીમા લખ્યું છે કે હિંદુ સ્ત્રીઓ પણ એના નામના ગરબા ગાતી હતી. એની કબર સવાપોસરોડ ઉપર છે, અને સાથે એની મસ્જીદ છે એની સામે જ એની હવેલી હતી.

ઇબ્રાહિમકુલીખાં અને મોમીનખાં : આ બન્નેના વર્ણનો પાછળ આવી ગયા છે. ઇબ્રાહિમકુલીખાં સુજાતઅલી અને રૂસ્તમકુલીખાનો નાનો ભાઇ હતો. અમદાવાદમા હામીદખાં સાથેની લડાઇમાં એ શહીદ થયો હતો. એ ઘણો ન્યાયી કહેવાતો હતો. એમ કહેવાય છે કે કેટલાક દસ્તાવેજમા 'કુલ અબ્રામ નદવા' એવું લખાય છે તે આ ઇબ્રાહિમકુલીએ ચુકવેલા દાવા ન્યાયી હતા અને એ બધા માન્ય રાખતા એ ઉપરથી લખાતું હશે.[1] એની કબર ભદ્રમાં કલેક્ટરની ઓફીસના આગણામા છે. મોમીનખાની લડાઇઓનુ વર્ણન પણ આવી ગયું છે. મોમીનખા મોગલ હતો. ખંભાતનો એ પહેલો નવાબ હતો. એને નજમુદ્દૌલાનો ઇલ્કાબ હતો. મોમીનખાની કબર મીરઝાપુરમા છે.

બાબી વંશ : આ વંશ ગૂજરાતમા પ્રસિદ્ધ છે. આજે એ વંશના નવાબોનાં ત્રણ રાજ્યો ગૂજરાતમા હયાતી ધરાવે છે.–રાધનપુર, જૂનાગઢ, અને વાડાસીનોર. એ વંશનો મુળ પુરુષ એદલખાનો પુત્ર ઉસમાન હુમાયૂં સાથે હિંદુસ્તાનમા આવ્યો હતો. તેનો પુત્ર બહાદૂરખાં જહાગીરના સમયથી સારી સત્તામા આવ્યો અને એનો વંશ ગૂજરાતમા બાબી વંશ કહેવાયો. શેરખા બાબીએ શાહજહાના સમયની લગભગમા અમદાવાદમા રાયખડમા હવેલી બાંધીને નિવાસ કર્યો. બાબી વંશના વર્ણનનું એક મોટુ હિંદી કાવ્ય કેશવસુત કેવળરામે જવામર્દખા બાબીના સમયમા બનાવ્યું છે એમાથી થોડુ લઇને આ વર્ણન જોઇએ:–

શેરખાન રહે ગુજરાત ॥ બસે શાહ સુબા નૈનાત ॥
શેર અહમદાબાદમે આએ ॥ મિલે કબિલા લોગ સરસાએ ॥
રાયખડકો નાથા બહે ॥ આસપાસ સબ સૈયદ રહે ॥
કરી હવેલી એક અનૂપ ॥ નીકા સીફત કરે સબ ભૂપ ॥

[1] 'કુલ અબરામનદાવા'ને ઈબ્રાહીમ કુલીખા સાથે સબધ હોય એમ લાગતુ નથી અવાજના સાદ્દશ્ય ઉપરથી એમ મનાયુ હશે. ગેઝેટીઅરમા દગ્રુ લતકુલ્લાહની નોધ આપી છે. એમા લખે છે કે આ વાક્ય અરબી ઉપરથી થયુ હશે. 'અમ્'= સાધારણ રીતે; ઈબ્રાઇ=છુટકારો, ફારગતી (release), કુલ=બધા; 'ન' અગર 'લા'; અને દઆવા=દાવા (claims). આ અરબી ગબ્દો દસ્તાવેજમા લખાતા હશે એનુ બગડેલું રૂપ 'કુલ અબરામ ન દાવા' થઈ ગયુ હશે. આ બધબેસતુ લાગે છે. ગ. મગનલાલ લખે છે કે ઈબ્રાહિમ કુલીખાની કબરની માનતા ઘણી ચાલતી.

અહમદાબાદ વતન જેના મીનો ॥ બેવારી રાજ બહવંત કીવિનો ॥

... ...

અહમદાબાદ દફન તરફ ॥ કંદના કે પદ પાન ॥
દારપાન દીવાનકી ॥ કરી કબર જહાં પાસ ॥

એ પછી મુબારકખાં બાબીની વડનગરની ફોજદારીનું વર્ણન આવે છે. મુબારકખાંનું ત્યાં મરણ થયું પણ એને અમદાવાદમાં લાવી ઉપર જણાવેલી ફરિયાદ પાસેની દરગાહમાં દફન કર્યો. એ બનાવ નવાબ સુજાતખાંના સમયમાં બન્યો હતો. એ નવાબે બાબીઓને માટે બાદશાહને નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું :—

કરી અરજ પાતશાહકો ॥ નવાબ સુજાયતખાન ॥
બાબી બડે સિપાહ ॥ રાખનાર પરે ગર્દાન ॥

મુહમ્મદ આજમશાહની સુબાગીરીના વખતમાં વીર દુર્ગાદાસ રાઠોડ નદી કિનારે ઉસમાનપુર તંબુ નાખી રહ્યાં હતા ત્યારે જે તકરાર થએલી એમાં દુર્ગાદાસને વહેમ પડવાથી એ પાટણ તરફ નાઠો અને સફદરખા બાબી એની પાછળ પડયો. ઓરંગઝેબને બાબી વંશ ઉપર બહુ વિશ્વાસ હતો. એના પત્રોમાં ઉલ્લેખ આવે છે કે ગૂજરાતમા બાબી વંશ ઉપર ખાસ વિશ્વાસ રાખવો. સુબા શાહજાદા બેદારબખ્ત ઉપર ઓરંગઝેબે હુકમ લખેલો તે માટે કવિ લખે છે કે :—

દેદાર બખ્ત શાહજાદેકો, હુકમ કીયો પતશાહ ॥
મારવ ધરકો છોડ કે, ગુર્જર અમદા જાહ ॥
બાબી સફદરખાનકો, રાખો સંગમો પ્રેમ ॥
ચાકર નિમક હલાલ હૈ, ખાગે જ્યુ ગુર્જર ક્ષેમ ॥

બાબીવિલાસ ઉપરથી જણાય છે કે બાબીઓ હિંદુઓ સાથે સારી રીતે વર્તતા હતા. કવિ દેવજીરામ એ વંશનો જ ખાસ કવિ હતો. જવામર્દખા બાબીના વખતમા હિંદુઓ, ખાસ કરીને નાગરો બહુ જોરમા આવ્યા હતા. એ કાવ્યમાં લખ્યુ છે કે રતનસંઘે જ્યારે એના વહીવટ દરમિયાન અમદાવાદની પ્રજાને દુઃખ દીધુ ત્યારે કમાલુદ્દીનખા બાબી લશ્કર લઇ શહેરમાં આવ્યો. એ વખતે શહેરની પ્રજા બહુ ખુશી થઇ હતી

"બાબી ખાન કમાલદીન રહે પનાહ જોર ॥
રાજી હોય ગજરાતકી, માર નીકાસે ચોર ॥

શાહબુદ્દીનખા બાબીને પણ ફરિયાદ પાસેની દરગાહમાં દફન કર્યો હતા. જોરાવરખા બાબીએ મરેઠાઓને એક વાર હગવેલા ત્યારે જે ઇનામો વહેંચ્યાં એમા

કવિ કેવળરામને ઘોડો ને રૂપીઆ આપેલા. કવિ કહે છે કે એ વખતે વાઘ ને બકરી સાથે પાણી પીએ એવી શાંત વ્યવસ્થા હતી.

અન્નરોર સબ ઇંકવન ચરે ॥ રૈયતકે દુખહી પરહરે ॥
સબે બસત વેપારી લોગા ॥ ધાનપાન અરુ ધન સંજોગા ॥
જુઆમર્દ કરી આબાદી ॥ મનુભાઈકે ઘર ઘર શાદી ॥

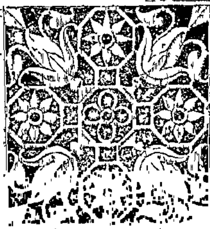
શેરખા બાબીના પુત્ર જાફરખા બાબીને ઔરંગઝેબે સફદરખાનો ઇલ્કાબ અને રાધનપુરના વહીવટનો હોદ્દો આપ્યો હતો સફદરખાના પુત્ર ખાન છખાને જવામર્દખાનો ઇલ્કાબ હતો. ખાનછખાના પુત્ર કમાલુદ્દીનખાને પણ જવામર્દખા (બીજા) નો ઇલ્કાબ હતો. આ જવામર્દખાના નાના ભાઇ મુહમ્મદ અન્વરખાની દરગાહ કાકરિયાથી ૬૦૦ વાર દક્ષિણે હાલ છે. ઇદગાહ વાળી દરગાહ તે એ જ હશે. એમ હોય તો એમા ડૉ. બર્જેસ કહે છે તેમ એકલા અન્વરખાની કબર નહિં પણ ઉપર પ્રમાણે કુટુબના ઘણા માણસોની કબરો હોવી જોઇએ. એ જ કુટુબના સલાબત મુહમ્મદખા બાબીના પુત્ર શેરખાને જૂનાગઢનો વહીવટ ઇ સ. ૧૭૨૮ મા મળ્યો હતો. શેરખા જૂનાગઢના નવાબના અને જવામર્દખા રાધનપુરના નવાબના વડવા થાય છે.

અલી મુહમ્મદખાં–બાદશાહી દીવાન·મોગલાઇના છેલ્લા ભાગમા અને પેશ્વાની શરૂઆતના ભાગમા અલી મુહમ્મદખા અને એમના બાપે ગૂજરાતની રાજદ્વારી બાબતોમા સારો ભાગ લીધેલો છે મુહમ્મદશાહ બાદશાહ (દિલ્હીના) ના અંત સમયમા અલી મુહમ્મદખાને ગૂજરાતના દીવાનની પદવી મળેલી એમને માટે વીગતવાર હકીકત મળતી નથી. એમનુ કુટુંબ હાલ બાદશાહી દીવાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે પણ અલી મુહમ્મદખાની ખરી નામના એમણે લખેલા મીરાતે અહમદી નામના ઇતિહાસથી છે મીરાતે અહમદીમા કર્તા પોતા સબંધી કેટલાક ઉલ્લેખો કરે છે તે જોઇ ગયા છીએ મોગલાઈ પછી મરેઠા રાજ્ય વખતે એ કુટુબને વર્ષાસન ચાલુ રહ્યુ હતું. શહેરમા હાજી, નગરશેઠ, અને બાદશાહી દીવાન એ ત્રણ કુટુબ પાસ મહત્વના ગણાતા. કાઇ પણ અગત્યનું કામ હોય તો આ ત્રણ કુટુબો આગળ પડતા. બાદશાહી દીવાનનું કુટુબ અલી મુહમ્મદખાથી ચાલ્યુ હતું. એ કુટુબની રહેવાની જગ્યા હાલ જમાલપુરમા છે.

ઈ. સ. ૧૭૬૧ મા ગૂજરાતના સૂબાના મહેસૂલની આવક જનકનુ

એક પુસ્તક લખવુ શરૂ કર્યું એ પછી એમા ઇતિહાસનો ભાગ ઉમેર્યો અમદાવાદ અને એની વસ્તીને લગતી વીગત અને ગૂજરાતના હિંદુ તીર્થો તથા નવાઇની વસ્તુઓના વર્ણનો પણ ઉમેર્યા આ બધા સંગ્રહનું નામ મીરાતે અહમદી પડ્યુ એમા ઇ. સ ૧૭૭૪ સુધીનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ છે મીરાતે અહમદીનું સ્થાન પ્રાતિક મુસલમાન તવારીખોમા ઘણુ ઉંચુ છે કોઈ પણ પ્રાતની મુસલમાન સમયની આર્થિક સ્થિતિનો ખ્યાલ મીરાતે અહમદીની પેઠે આપેલો જણાતો નથી બાદશાહી સમયના ઇતિહાસ કરતા મોગલાઈના અત ભાગની અને મરેઠાના શરૂઆતના ભાગની વીગત કર્તાએ અને એના પિતાએ નજરે જોયેલી હોવાની અને કર્તાએ એમા ભાગ લીધેલો હોવાથી ખાસ વિશ્વાસ લાયક ગણી શકાય

મીરાતે સિકદરી અને અહમદીમા આ અમીરોના વર્ણન આપેલા છે કેટલાકના વર્ણન બીજા ગ્રંથોમા પણ જોવામા આવે છે એ બધાનુ વર્ણન કરતા લખાણ વધારે થાય મનતુખે બુત્તવારીખમા બદૌની લખે છે કે અકબરના સમયમા મલીક મહમૂદ પ્યારૂ અરબી વગેરેમા તથા મુસલમાન શાસ્ત્રોમા નિષ્ણાત હતા એ અજમેરમા ખાજા પીરની દરગાહમા કામ કરવા માટે કેટલોક વખત ગયા હતા પણ પાછળથી શાહઆલમના (એમના વશજના) લાભ્ત બન્યા હતા અને સસારનો ત્યાગ કરીને છેવટ સુધી અમદાવાદમા રહ્યા હતા

પ્રકરણ પચાસમું

મુખ્ય વેપારીઓ

શેઠ શાંતિદાસ ઝવેરી અને નગરશેઠ કુટુંબ —

અમદાવાદના ઇતિહાસમા સતો અને સુલતાનોનુ જેવુ સ્થાન છે એવુ જ ઉચુ સ્થાન અમદાવાદને આબાદ રાખનાર શાહ-વેપારીઓનુ છે. અનેક મોટા મોટા વેપારી આ અમદાવાદ શહેરમા થઈ ગયા છે. વેપાર અને બજારો ઉપરાત રાજદ્વારમા પણ એમનું સારૂ માન હમેશ રહેલુ છે અનેક મોટા વેપારીઓ વિશે આપણે કાઈ પણ જાણતા નથી. ઘણાના તો નામ માત્રના ઉલ્લેખો સિવાય કાઈ મળતુ નથી જ્યારે કેટલાએકની થોડી ઘણી વીગત મળે છે આવા વેપારીઓમા શેઠ શાતિદાસ મુખ્ય ગણાય છે મોગલ સમયમા એમણે વેપાર, રાજદ્વાર અને જૈન કોમમા ઘણી કીર્તિ મેળવી છે સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયના વેપારીઓ માટે કાઈ હકીકત મળી શકતી નથી. શાતિદાસ મોગલ સમયના મોટામા મોટા વેપારી હતા આ ઉપરાત એમને મળેલી અમદાવાદની નગર શેઠાઈ અને એ આજ સુધી એમના વશમા ચાલી આવે છે એ જોતા અમદાવાદના ઇતિહાસમા નગરશેઠ કુટુબનુ સ્થાન ઘણુ ઉચું છે

અમદાવાદના નગરશેઠ કુટુબના મૂળ સ્થાપક પુરુષ શાતિદાસ શેઠ હતા. એ મૂળ અમદાવાદના વતની કે સુરતના કે દિલ્હીના તે બાબત શકા જેવુ છે. રા મગનલાલ વખતચદે મેળવેલી હકીકત ઉપરથી એ દિલ્હીના વતની એમ કહી શકાય પણ એ હકીકત આધાર રાખવા લાયક નથી. શાતિદાસ શેઠના રાસ વગેરે જૈન સાહિત્ય ઉપરથી એ ગૂજરાતના જ વતની એટલુ તો ચોક્કસ થાય છે શાતિદાસ શેઠને મત્રસિદ્ધિ સુરતમા થઈ હતી એમ કહેવાય છે. પરતુ

એમના શેઠ શાંતિદાસ મણિયા નામના પુરુષ સુરતના હતા એટલે નોકરીને અંગે પણ શાંતિદાસ સુરતમાં રહેતા હોય. જૈન રાસમાળાની સમાલોચનાના લેખક એમને અમદાવાદના જ વતની કહે છે, એ ખરૂં લાગે છે. ચિંતામણના મંદિરની પ્રશસ્તિ ઉપરથી પણ એ પોતે અમદાવાદના રહેવાસી લાગે છે શાંતિદાસ શેઠના વંશજોનો ઘણો મોટો ભાગ અમદાવાદમાં જ છે. એમને અમદાવાદની નગરશેઠાઈ મળેલી, અને એમણે ચિંતામણજીનું મંદિર અમદાવાદમાં બંધાવેલું એ જોતાં એ અમદાવાદના જ વતની એમ માનવાને વાંધો નથી.[1] રાસમાં એક જગ્યાએ એ અમદાવાદના વતની હતા એમ લખ્યું છે.

શાંતિદાસ ન્યાતે ઓસવાળ હતા, પણ અસલ એમના વડવા મેવાડના શુદ્ધ સીસોદીઆ રજપુતમાંથી ઉતરી આવેલા છે એમ મનાય છે. એમના પિતાનું નામ સહસ્રકિરણ અને દાદાનું નામ વત્સા શેઠ અને તેના બાપનું નામ હરપાળ હતું, ' હરપાળ શેઠ સામંત સગ્રામસિંહ અને કુમારપાળ સીસોદીઆના વંશના છે અને એ વંશની શાખા કાકોલા છે. આ મેવાડના રાજાના ઠેઠ નજીકના સગા હતા ' એમ જૈન રાસમાળાની સમાલોચનામાં લખેલું છે. હરપાળે જૈન ધર્મ સ્વીકારી ક્ષત્રિયનો ધંધો છોડીને વેપાર કરવા માંડયો અને એમના કુટુંબીઓ ઓસવાળ જ્ઞાતિમાં ભળ્યા. હરપાળનું નામ એક જગ્યાએ પદમશાહ પણ જોવામાં આવે છે, એમના મોટા ભાઈનું નામ વર્ધમાન હતું. શાંતિદાસનો જન્મ ક્યારે થયો હતો એ જણાયું નથી. પરંતુ અકબરના સમયની લગભગમાં એમનો જન્મ થયો હશે એમ માની શકાય. અકબર બાદશાહની બેગમ સાથે એમને એવો ભાઈ જેવો સબંધ હતો કે જહાંગીર એમને મામા કહેતો અને જહાંગીરે એમને નગરશેઠની પદવી આપેલી એમ જૈન રાસમાળાની સમાલોચનામાં લખ્યું છે. આ વાતને આધાર નથી. શાંતિદાસ શેઠને ઔરંગઝેબના સમયમાં નગરશેઠાઈ મળી હોય એમ લાગે છે. એમ કહેવાય છે કે શાંતિદાસ શેઠને કોઈ મુનિએ ચિંતામણિ મંત્ર આપેલો હતો અને એ

[૧] મીરાતે અહમદીમાં શાંતિદાસ શેઠનું નામ સનીદાસ લખ્યું છે. એમના ઉલ્લેખ અમદાવાદ અને સુરત બન્નેમાં આપે છે. પરંતુ એ અમદાવાદના એટલું તો અહમદી ઉપરથી પણ જણાઈ આવે છે. સુરત એ સમયનું મોટું બંદર એટલે કદાચ સુરતમાં એમની પેઢી હશે.

એમણે સિદ્ધ કર્યો હતો. એ જગ્યા હાલ પણ સુરતમાં ભોયરામા છે એમ મનાય છે. આ મંત્રની સિદ્ધિથી શાતિદાસ શેઠને દરેક કાર્યમા સફળતા મળતી. કહે છે કે દિલ્હીમાં જહાગીર બાદશાહે એક વખત સભામા પોતાની કિંમત કરવાનું કહ્યું.[1] દરબારીઓએ કિંમત કરવા માટે ઝવેરીઓને બોલાવવા કહી પોતાને માથેથી જોખમ ઉતાર્યું. ઝવેરીઓ પણ ગભરાયા. એ વખતે શાતિદાસ દિલ્હીમા હતા એ જેને ત્યા ઉતર્યા હતા તેની પાસેથી આ વાત જાણી એ બીજે દીવસે દરબારમા ગયા, અને કાટો લઇ એમા બન્ને બાજુ એક એક રતી મુકતા જઇ બાદશાહની કિંમત રતી જેટલી છે એમ કહ્યુ બાદશાહે આનો અર્થ પુછ્યો, ત્યારે શાતિદાસે કહ્યુ કે, આપ અને બધા માણસો સરખા છે, પરતુ આપ રાજા છો અને બીજા રૈયત છે એનુ કારણ આપનામા રતિ-ભાગ્ય વધારે છે એટલુ જ છે. રૈયતમા રતિ નથી. આ સાભળી બાદશાહ ખુશી થયા અને શાતિદાસના માન વધ્યા.[2] બીજી વખત બાદશાહે શાતિદાસની પરીક્ષા કરવા જવાહીર, સોનું, ત્રાંબુ, અને લોખંડના ચાર ગોળા ઉપરથી સરખા પણ વજનમાં એકબીજાથી ભારે કરી કિંમત કરવાનું કહ્યું. શાતિદાસે ચિંતામણિ મંત્રના પ્રભાવથી જેની જેટલી કિંમત હતી તેટલી બરોબર કહી.[1]

[૧] રા. મગનલાલ વખતચંદ જૂદી જ વાત લખે છે કે-શાતિદાસ શેઠના શેઠ એક બીજા શાતિદાસ હતા. એ એક જોગીની સેવા બહુ કરતા ઘણા વખત પછી જોગીએ પ્રસન્ન થઇને શેઠ માટે યંત્ર સિદ્ધ કરવા કહ્યુ, અને પોતાને રોજ પાચ શેર દૂધ ને શેર સાકર આપી જવા કહ્યુ એ પ્રમાણે શેઠ રોજ દૂધ પહોચાડતા. છ મહીના થવા આવ્યા ત્યારે શેઠ યન્ત્ર લેવા ગયા. ત્યારે ભોયરામાથી જોગીએ જવાબ દીધો કે 'આવતી કાલે તૈયાર થશે.' બીજે દિવસે શેઠે જાણ્યુ કે આજે પણ વખતે ફેરો પડે એમ ધારીને પોતાને બદલે પોતાના ગુમાસ્તા શાતિદાસને મોકલ્યા જોગીએ નામ પુછ્યુ ત્યારે શાતિદાસે પોતાનું નામ કહ્યુ અંધારામા આકૃતિ ઓળખાઇ નહિ. જોગીએ યન્ત્ર આપતા કહ્યુ કે 'આ યન્ત્રથી તુ અને તારી પેઢીમા કોઇ ભૂખ્યુ નહિ રહે' શાતિદાસે આ યન્ત્ર શેઠને આપવ ને બદલે પોતે રાખ્યુ અને એથી એમની સમૃદ્ધિ વધી (પૃ.૨૭૦-૭૧) [૨] જૈન રાસમાળા. ૧ પૃ. ૪-૬ [૩] આ પરીક્ષાની બાબતમા પણ રા. મગનલાલ જૂદું લખે છે. બાદશાહે પરીક્ષા કરવા શાતિદાસને જવાહીર આપ્યુ. શાતિદાસને પરીક્ષા હતી નહિ છતા યન્ત્રના પ્રતાપે જવાહીરમા કીડો હતો તે એમણે કહ્યુ અને ભાગતા કીડો નીકળ્યો. એ પછી બાદશાહના દરબારમા તથા જનાનામા

તથા માણેકચંદના નામનું ફરમાન છે લક્ષ્મીચંદનો વેપાર પણ બહોળો હતો કેટલાક લોકો એમના નાણા ડુબાડતા હતા તે માટે એમણે ઔરંગઝેબને ફરિયાદ કરેલી તે માટે ઔરંગઝેબે પોતાની મોટી મહોરવાળું ફરમાન શેઠને આપ્યું હતું આ ફરમાન નગરશેઠને ત્યાં છે અને જૈન રાસમાળામાં તરજૂમો છપાયો છે લક્ષ્મીચંદ શેઠના પુત્ર ખુશાલશા શેઠે પણ મોગલાઈના અંત સમયમાં તથા મરેઠાઓની ચઢાઈઓની વખતે શહેરના ઇતિહાસમાં નામ રહે એવો ભાગ લીધો હતો નિઝામુલ્મુલ્કના કાકા હામીદખાએ સુજાતખાને મારી અમદાવાદ લેવા પ્રયત્ન કર્યો હતો ત્યારે એનો ભાઈ ઇબ્રાહિમ કુલીખાં ભદ્રમાં શહેર વાસીને ભરાયો હતો એ વખતે ખુશાલશાહ શેઠે દરવાજા ઉઘાડીને હામીદખાને અંદર આવવા દીધો એ પછી હામીદખા અને ઇબ્રાહિમ કુલીખાની વાત જે બની છે તે આવી ગઈ છે જૈન રાસમાળામાં લખ્યું છે કે એ વખતે હામીદખા સાથેના મરેઠા લશ્કરે શહેર લુંટ્યું હતું પણ ખુશાલચંદ શેઠ વચ્ચે પડયા અને પોતાના ઘરના રૂપીઆ આપીને મરેઠાઓને પાછા કાઢ્યા એ ઉપરથી શહેરના તમામ લોકોએ જેટલો માલ શહેરમાં કાંટા ઉપર તોળાય તે માલ ઉપર સેંકડે પા ટકો શેઠને વંશપરંપરા મળે એવો દસ્તાવેજ રાજીખુશીથી કરી આપ્યો[1] એ દસ્તાવેજ જૈન રાસમાળામાં છાપ્યો છે એના ઉપર ઈ સ ૧૧૫૦ ની 'આદી મેસર એ રસુલુલ્લાહ કાજી મુન્તશીદખા' એવી મહોર છે સહી અમદાવાદના દશ મુખ્ય વેપારીઓની છે એમાં કિશોરદાસ રણછોડદાસ, અપમન્દાસ વલ્લભદાસ, મહમદ અબદુલવાહીદ, અને અણુમખ્ર શાહાભાઈની સહીઓ મુખ્ય છે દસ્તાવેજની અંદરની તારીખ હી સ ૧૧૩૭ તા ૧૦ માહે શાબાન છે આ હક ચાલુ રાખવા માટે ખુશાલશાહના પુત્ર નથુશાહે રઘુનાનરાવ બાજીરાવ પેશ્વાને અરજી

[1] રા ગ મનલાલ વખતચંદ આ બાબતમાં જુદી જ વાત લખે છે ખુશાલશા શેઠે હામીદખાને શહેરમાં પેસાડીને દગો કરેલો અને બીજા કેટલાક લાકડાં લડાવેલા, અને એમ કરી પોતાનું ઘર તાજુ રાખેલુ એમ એ લખે છે જો એ વાત ખરી હોય તો ખુશાલશા શેઠે હામીદખાને પેસાડ્યો પણ મરેઠાને પાછળથી લૂટતા અટકાવ્યા હશે ફખ્રાદીન કુલીખા જેવા સારા વહીવટદારની સામે હામીદખાને પેસાડ્યો તે પણ સારું કામ તો નથી જ પરંતુ આ વાતને દસ્તાવેજની વાત સાથે સ્પષ્ટ વિરોધ છે એટલે ખરી વાત ઉપર પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે રા મગનલાલ ગા ગાર્ટે 'ઇબ્રાહિમ કુલીનો સાળો' જેવા કહે છે (પૃ ૧૧)

કરેલી તે બાબતનું પેશ્વાનું ફરમાન પણ એમને મળેલું છે. જ્યારે અમદાવાદમાં બ્રીટીશ અમલ થયો ત્યારે ૧૮૨૦ માં આ હકને બદલે વાર્ષિક ૨૧૩૩) રૂ. આપવાના કંપની સરકારે ઠરાવ્યા. એ પછી એક કલેક્ટરે આ વર્ષાસન બંધ કરવા જણાવેલું પણ પ્રેમાભાઈ શેઠ વિલાયત સુધી લડ્યા, અને એમના પ્રયાસથી આ વર્ષાસન આજ સુધી શાંતિદાસના વંશજોને મળે છે.[૧] ગાયકવાડ અને પેશ્વા સરકાર તરફથી ખુશાલશા શેઠ અને વખતશાહ શેઠને પાલખી છત્રી તથા વર્ષાસન મળેલું તેના દસ્તાવેજો પણ મળે છે.

ખુશાલશાહ શેઠના પુત્ર વખતચંદ શેઠ પણ નામાંકિત થઈ ગયા. એમણે જનરલ ગોડાર્ડે શહેર લૂંટવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે વચ્ચે પડી એ હુકમ પાછો ખેંચાવી લીધો હતો અને શહેરને બચાવ્યુ હતું. રા. મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે વખતચંદના શેઠ નથુશાહે ગોડાર્ડના હુકમ વખતે શહેર બચાવ્યું હતું. વખતચંદ શેઠનો રાસ શ્રી ક્ષેમવર્ધને રચ્યો છે. એમ કહેવાય છે કે વખતચંદ શેઠના વખતમાં કુટુંબની સમૃદ્ધિ અને વેપાર બહુ વધ્યા હતા. ગાયકવાડના દરબારમાં શેઠની લાગવગ સારી હતી. વખતચંદ શેઠને સાત સંતાન હતા. એમા ખાસ નામાંકિત નગરશેઠ હીમાભાઇ થયા. બીજા પુત્ર મોતીચંદના વંશમાં શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઇ થયા.

હેમાભાઈ અગર હીમાભાઈ શેઠને અમદાવાદમા બધા ઓળખશે. એમણે ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક કાર્યોમાં સારું ખર્ચ કર્યું છે. હીમાભાઈ ઈન્સ્ટીટ્યુટ જાણીતું છે. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને પણ એમણે મદદ કરેલી. અમદાવાદની કૉલેજમા એમણે સારી રકમ આપી હતી અને મ્યુનિસીપાલીટી સ્થાપવામા પણ સારો ભાગ લીધો હતો. પાંજરાપોળના વહીવટમા એમણે ઘણું કામ કર્યુ હતું. એમના ધાર્મિક કાર્યો પણ ઘણા છે. શત્રુંજય ઉપર લગભગ સાડાત્રણ લાખ રૂપીઆ ખર્ચી એમણે ટુંક બંધાવી છે તે આજે એમના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઘણે સ્થળે એમણે ધર્મશાળાઓ પણ બંધાવી છે.

(૧) નગરશેઠનું કુટુંબ હાલ ઘણુ મોટુ છે માટે વર્ષાસનનો ઘણો મોટો ભાગ વહેંચણીમા આવે છે. એમ સાભળ્યુ છે કે આખું કુટુંબ વર્ષમા એક વાર દૂધપાક કરીને જમે છે. દસ્તાવેજોની નકલ માટે જૈન રાસમાળા ભા. ૧. પૃ. ૩૧-૩૭ જુઓ.

વખતચંદ શેઠ અને હીમાભાઇ શેઠના સમયમાં કુટુંબનો વેપાર ઘ
હતો. એ માટે રાસમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

'આઢતી દોકાનો દેશાવરે રે, ઢાકા બંગાળા દેશ
કપડ મંગાવે બહુ ભાતનાં રે, ભાર અલ્પ મૂલ વિશેષ
સુરત મુંબાઇ પુના વળી રે, જયપુર ને નાગોર,
દિલ્હી આગ્રા મેડતો રે, ચિત્રોડ કોટા બુંદી ઓર.
દક્ષિણુ સોરઠ મેવાડમાં રે, નવખંડે પ્રસિદ્ધ,
હુંડી સકરાય તીણે કરી રે, જશ પડો જગ લીધ.
વહાણવટી વ્યાપારમા રે, કરિયાણાં બહુ કોડ,
જલવટ થલવટ ભેદથી રે, વાણોતર બહુ જોડ.
પાલીતાણુ પોતાતણુ રે, રાચરડા દીગામ,
વગસ્યા સરપાવમા રાજ્યી રે, સરકાર કરતા કામ.
દસબાર ગામ ઘરાણે રે, બીજા અનેરે લેય,

(જૈન રાસમાળા. પૃ. ૨૩–૨

ઝવેરીવાડામા આ કુટુંબે કેટલાંક મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. ચિંતા
પાર્શ્વનાથનું મંદિર નથુશાહ શેઠે બંધાવ્યું હતું. આદીશ્વર ભગવાનનું મં
શાંતિદાસના સ્મરણાર્થે બંધાવ્યું હતું. વખતચંદ શેઠે અજિતનાથનું, વીર પ્ર
સંભવનાથનું વગેરે મંદિરો બંધાવ્યા હતા. હીમાભાઇનાં કામ પ્રસિદ્ધ છે. એ
કહેવાય છે કે શેઠના કુટુંબનું રખોપું–વેરો–પાલીતાણામાં લેવાતો નથી. ન
શેઠની ગાદીએ શાંતિદાસ પછી લખમીચંદ, પછી ખુશાલચંદ, પછી નથુ
પછી એમના ભાઇ વખતચંદ, એ પછી વખતચંદના પુત્ર પાનાભાઇ પ
એમના નાના ભાઈ હીમાભાઈ આવ્યા હતા.

હીમાભાઈ પછી એના પુત્ર પ્રેમાભાઇ નગરશેઠ થયા. પ્રેમાભાઈનું ન
અમદાવાદમાં ઘેર ઘેર જાણીતું છે. પ્રેમાભાઈ હોલ એમના નામનો છે. પ્રેમદરવા
એમના નામનો છે. ધર્મના કામ ઉપરાંત લોકહિતાર્થ એમની સખાવતો સારી
એમ કહેવાય છે કે ૧૮૫૭ના બળવા વખતે ઇંદોરથી અમદાવાદ સુધી ટપ
સમાચાર શેઠ ખાનગી ખર્ચથી મંગાવતા, અને એ સમયના કલેક્ટરને પહોંચાડત
એમની રાજસેવાથી લોર્ડ લીટને એમને રાવ બહાદૂરનો ઇલ્કાબ આપ્યો હતે
એમણે સિદ્ધાચલ શત્રુંજય ઉપર પાચ લાખના ખર્ચે એક મંદિર અને પાલીતાણા

ધર્મશાળા બંધાવ્યા હતાં. શેઠ હીમાભાઈ સંવત ૧૯૧૪ના મહા સુદ અગીઆરશે, અને શેઠ પ્રેમાભાઈ સંવત ૧૯૪૩ના આસો વદ ૮ ને દીવસે પરલોકવાસી થયા હતા.

પ્રેમાભાઈ પછી શેઠ મણીભાઈ અને એમના પછી શેઠ ચીમનભાઈ નગરશેઠની ગાદીએ આવ્યા હતા. પહેલાં દરેક મોટા રાજદ્વારી કામમા નગરશેઠને આગળ કરતા. પણ હવે જમાનો બદલાયો છે. છતાં નગરશેઠ કુટુંબનું માન શહેરમા સારૂં છે.

વખતચંદ ખુશાલચંદના સાત સંતાનમાથી મોતીચંદના પુત્ર ફતેહભાઈ, એમના પુત્ર ભગુભાઈ, એમના પુત્ર દલપતભાઈ, અને એમના પુત્ર **લાલભાઈ** હતા. લાલભાઈ શેઠ નગરશેઠ નહોતા, પરતુ પ્રેમાભાઈ શેઠ પછી શાતિદાસના કુટુંબમા એ સર્વથી પ્રતિભાશાળી પુરુષ હતા. વેપાર અને ધર્મના કાર્યોમા આગળ પડતા હતા. એમણે આણદજી કલ્યાણજીની પેઢીનો વહીવટ ઉત્તમ રીતે ચલાવ્યો હતો. ગઈ સદીના અંતમા અને આ સદીની શરૂઆતમાં શેઠ લાલભાઈ જૈન કોમમા અગ્રેસર પુરુષ ગણાતા. એમણે રતનપોળમા ધર્મશાળા અને કન્યાશાળા બધાવી છે. એમના પુત્રોમાથી શેઠ કસ્તુરભાઇને આજે સર્વે ઓળખે છે. મીલો ઉપરની એકસાઈઝ જકાત કઢાવી નંખાવવા માટેની એમની લડત જાણીતી છે.

આમ અમદાવાદનુ નગરશેઠ કુટુબ પ્રાચીન કાળથી આજસુધી પોતાનું માન અને સમૃદ્દિ સાચવી રહ્યુ છે. ગૂજરાતના રૈયતવર્ગમા આ કુટુંબનું ઐતિહાસિક મહત્વ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવુ છે.

શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ

હઠીભાઈ શેઠને દિલ્હી દરવાજા બહારનુ એમનુ સુંદર મંદિર રહેશે અને હઠીપરૂ રહેશે ત્યા સુધી તો અમદાવાદમા કોઇયે નહિં ભૂલે. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૫૨મા થયો હતો. એ ઘણા ઉદાર, ડાહ્યા, વિચારવંત, ગરીબનું રક્ષણ કરનાર મહાપુરુષ થઇ ગયા એમ રા મગનલાલ વખતચદ લખે છે. એમની નાનપણની હકીકત મળી શકી નથી. એ સમયના પ્રમાણમા સાધારણ જરૂર પડે એટલું એ ભણ્યા હતા. એમના બાપ કેસરીસિંહ રેશમ અને કરમજનો ધંધો કરતા. એ હઠીસિંહને નાના મુકીને ગુજરી ગયા, એટલે મઝીઆરી પેઢીનો વહીવટ એમના કાકાના દીકરા મહોકમભાઇ ચલાવતા. એ વખતે

એમની પુંજી ત્રીસ ચાલીસ હજારની ગણાતી. હરમજ અને રેશમને માટે મુંબાઈમાં અમીચંદ સાકળચંદવાળાના મોતીના શેઠ એમના આડતીઆ હતા.

એક વખત સંઘ ગોગવાડ ગયો ત્યારે મહોકમભાઈએ પોતાના પાંચ સાત હજાર રૂપીઆ ખરચીને સંઘ જમાડ્યો. એ વખતે એમને મોતીશા સાથે ઘણી સારાસારી હોવાથી નોતરાં મોતીશાના નામનાં ફર્યાં. આમ મોતીશાને જશ મળ્યો તેથી એ ઘણા ખુશી થયા, અને મહોકમભાઈને મુનાફો તેઓની કોઈ રીતે ખટાવવા ધાર્યું. એ બંને મળ્યા ત્યારે એવો બંદોબસ્ત કર્યો કે મહોકમભાઈ પાલી અને રતલામ એ બે સ્થળે ગુમાસ્તા રાખે અને મોતીશા તરફથી અફીણની ખરીદી કરી હુંડીઓ મુંબાઈ મોતીશાની પેઢી ઉપર લખે. અફીણ ખરીદ કરી દમણ બંદરેથી ચીન ચડાવવાનું હતું. આ ધંધામાં મહોકમભાઈનો પણ કાંઈક ભાગ હતો. મહોકમભાઈ આગળ પણ થોડું કરતા. આમાં એમને તથા મોતીશાને સારો નફો થયો, કારણ કે એ વખતે અફીણનો ધંધો સારો હતો, અને બારોબાર ચીન ચડાવવામાં બહુ હરીફાઈ નહોતી. આ ધંધામાં મહોકમભાઈની પેઢીની પુંજી વધીને ચાર પાંચ લાખની થઈ. એવામાં મહોકમભાઈ મરણ પામ્યા, અને બધી દુકાનોના વહીવટનો ભાર હઠીસિંહને માથે પડ્યો. હઠીસિંહે પણ વેપાર સારી રીતે ખેડવા માંડ્યો. એક વખત ચીનનું વહાણ ઉપડવાનો વખત આવ્યો ત્યાંસુધી મોતીશાનું અફીણ આવેલું નહિ. તેથી એમણે દમણ બંદરના પોતાના ગુમાસ્તાને હઠીસિંહનું અફીણ લઈ ચડાવવા લખ્યું. હઠીસિંહને ખાતે હમેશ મોતીશાનું લેણું ચાલતું અને એ બંનેનો સંબંધ સારો હતો. દમણમાં એ વખતે હઠીસિંહનો મુગટચંદ અભેચંદ નામનો ગુમાસ્તો જરા તામસી હતો. એણે પોતાના શેઠના જવાબ વગર અફીણ આપવાની ના પાડી, કાંઈ વધારે ઓછા શબ્દો લખ્યા. એ વાતની ખબર મોતીશાને પહેલી પડી તેથી એમને ખોટું લાગ્યું. હઠીસિંહને ખબર પડી ત્યારે એમણે મોતીશાને અફીણ આપી દેવા લખ્યું, પણ એ પહેલાં મોતીશાને ખોટું લાગી આવ્યું હતું. આથી બંને વચ્ચેનો સંબંધ બગડ્યો. એ સુધારવા માટે હઠીસિંહના મા સુરજબાઈ મુંબાઈ ગયા. વેપારનો ઝઘડો પતાવવા એવા સમયમાં વહાણને રસ્તે ગુજરાતણ જ જાય. મોતીશાએ સુરજબાઈને કહ્યું કે 'તમે શા વાસ્તે ફેરો ખાધો, મેં કાંઈ તમારી સાથે ધંધો નથી કર્યો.' કાંઈ પતાવટ ન થવાથી સુરજબાઈ દસ દીવસ મુંબાઈ રહી અમદાવાદ આવ્યાં,

અને હઠીસિંહને મુબાઇ જવા માટે કહ્યું. હઠીસિંહને આ બનાવથી ઘણી શરમ લાગી હતી તેથી એમણે જવાની ના પાડી. છેવટે હઠીભાઇના સસરા હીમાભાઇ નગરશેઠે એમને બહુ સમજાવ્યા અને મુબાઇ જવા માટે તૈયાર કરી પોતાના ભાઈ સુરજમલ અને ભત્રીજા ફતેહભાઇને પણ સાથે મોકલ્યા વિ. સં. ૧૮૮૦ મા આ બધા મુબાઇ ઉપડયા.

એ વખતના અધિકારીઓ હાલના જેવા અતડા નહોતા. કલેકટરે મુબાઇ ગવર્નરને લખ્યુ કે અમદાવાદના નગરશેઠ ત્યા આવે છે. ગવર્નરે મોતીશા શેઠને નગરશેઠ આવે એટલે ખબર આપવાનુ કહેવડાવ્યુ. જ્યારે હઠીસિંહ સુરજમલ વગેરે વહાણમાથી ઉતર્યા ત્યારે મોતીશા લેવા ગયા. ગવર્નરે એમને લેવા વાજા વગેરે સામુ મોકલ્યુ અને પોતે એમને ઘેર સામા મળવા આવીને ઘણુ માન આપ્યુ, આ વખતે સરકાર તરફથી નગરશેઠની અને હઠીસિંહની રૂા. ૮૫૦૦ ની ખોરાકી પોશાકી માફ થઈ, એટલે એટલા ઉપર એમની પાસેથી હાસલ નહિ લેવાનું ઠર્યું હઠીસિંહે મોતીશા સાથે પોતાનો બધો વાધો પતવી દીધો, અને હીમાભ ચુકતે કરી દીધા. એ પછી હઠીસિંહે અમદાવાદ આવીને ભારે વેપાર કરવા માડયો અને એમા ફાવતા પણ ગયા. એક વખત વિ. સ. ૧૮૯૦ મા એમનું અફીણ ચીનમા રોકાયુ એમા એમને નુકશાન તો નહોતું પણ રોકાયાના સમાચાર મળતા એમના ઉપર નાણા માટે તગાદો થયો. અમદાવાદના લોકો ખોટી ખરી વાતો ઉપરથી ઉતાવળ કરી દરોડા પાડવામા કેવા છે એનો અનુભવ આજે પણ ઘણાને હશે. હઠીસિંહ ચીનમા રોકાયલા માલનો અવેજ રોકાઈ રહ્યો હતો અને તે સાથે અહીંઆ પણ રોકડને બદલે અવેજમા માલ જ હતો આ વખતે ઘણી મુસ્કેલીએ શેઠે તગાદો સાચવી લીધો, અને પાછો વેપાર ચાલુ રાખ્યો. એ પછી એમને સારી કમાણી થવા માંડી અને કોઇ કોઈ વર્ષે તો પાચ, સાત, કે દસ લાખ સુધી નફો તારવતા

હઠીસિંહનો વેપાર ચીન અફીણ ચઢાવવાનો હતો; પણ એ સટ્ટો પણ મોટો કરતા એમ કહેવાય છે કે હજાર બે હજાર પેટીથી ઓછો સોદો એમનો કદી થતો નહિ. રા. મગનલાલ લખે છે કે " હમણા હમણાના વ્હેપારીઓની પેઠે કોઇની સાથે દગો રમતા નોહોતા, નેં કચરતા નહીં, પણ કદી તેઓ બહુ જ કચરાના હોય તો તેમનેં ન કચરાવા દેતા ભાવ ઓછો વધતો તહે ખાંડતા. પોતાનેં ટેરો આવતો હોય તો પોતે ખોટ ખમીનેં તે વેપારીઓનેં

ઉભા રાખે " ગરીબોના એ બેલી હતા કહે છે કે એમને ત્યાં કોઈ માંદો કે કોઈ દુખી જતો તો તેને સતોષતા ખાલી હાથે કોઇ પાછો ફરતો નહિ દાન આપવામાં વર્ણ કે જાતનો ભેદ નહોતા રાખતા એકથી હઝાર સુધીની રકમ પણ વખતે દાનમાં આપી દેતા એમની ઉદારતાને લીધે મરણ પછી ઘણા ગરીબ લોકો એમને સભારતા હઠીસિહનું મુખ લાબુ હતું રંગ ઘઉંવર્ણો હતો શેઠ હીમાભાઈ અને મગનભાઈ કરમચદની સાથે મળીને પચતીર્થનો સંઘ લઇ તે જાત્રાએ નીકળ્યા હતા પણ રસ્તામાં રોગ ચાલ્યાની ખબર મળતા પાછા આવ્યા વિ સ ૧૯૦૧ (ઈ સ ૧૮૪૮)ના મહા મહિનામાં એમણે દિલ્હી દરવાજા બહાર મોટા મદિરનુ ખાત મુહૂર્ત કર્યું એ મદિર પુરૂ થાય તે પહેલા એમના મા સુરજબાઈ માંદા પડયા એમની આખર અવસ્થામા હઠીસિહને હોઠે ફોલ્લી થઈ તે વકરી તેથી ચાર દીવસની માંદગીથી હઠીસિહ વિ સ ૧૯૦૧ ના શ્રાવણ ૫ ને શુક્રવારે મરણ પામ્યા કહે છે કે એમને લઈ જતી વખતે ગામના લોક જોવા ભેગા મળ્યા હતા, અને ત્રણ દીવસ સુધી લોકોની આખમાં આસુ દેખાતા હતા હઠીસિહના મરણ પછી એક મહિને એમના મા સુરજબાઈ ગુજરી ગયા [1]

હઠીભાઈ શેઠ હીમાભાઈ નગરશેઠની પુત્રી રૂક્ષ્મણી સાથે પરણ્યા હતા એ સ્ત્રી આખે અધ થઇ તેથી હીમાભાઇની બીજી પુત્રી પ્રસન્ન સાથે લગ્ન કર્યા, અને પ્રસન્નનું મરણ થયુ ત્યારે ઘોઘાના એક વાણીઆની પુત્રી હરકુવર સાથે ત્રીજી વારનું લગ્ન કર્યું આ હરકુવર અથવા હરકોર શેઠાણીનું નામ અમદાવાદમા આજ સુધી પ્રસિદ્ધ છે કહે છે કે હરકોર શેઠાણી બહુ શુકનિયાળ હતા અને એમના આવ્યા પછી હઠીસિહની સમૃદ્ધિ બહુ વધી શેઠાણી ભણેલા અને હુશિયાર હતા એમણે મદિરનું અધુરૂ કામ પુરૂં કરાવ્યું પ્રતિષ્ઠા કરાવતી વખતે કકોત્રીઓ કાઢી, એમા અનેક સઘ આવ્યા લગભગ લાખ માણસ ભેગુ થયુ હતું દિલ્હી દરવાજાથી શાહીબાગના મહેલ સુધી લોકોનો પડાવ થયો હતો. " ઘણી વિધિ વિધાન સહિત સવત ૧૯૦૩ ના મહા વ ૫ ને દીવસે ચૌદ ઘડી ને પાચ પળે પ્રતિમાની અજન સલાકા કરીને મહા વદી ૧૧ ને દીવસે પ્રતિમા પધરાવી " પ્રતિષ્ઠા થઇ ત્યારે

[૧] શેઠ હઠીસિહનો બધો અહેવાલ રા. મગનલાલ વખતચદના ઇતિહાસમાથી લીધો છે (પૃ ૨૫૪ ૨૬૫) મદિરનુ વર્ણન જૂદુ કર્યુ છે

રૂા ૮૦૦,૦૦૦)નુ ખર્ચ થઈ ચુક્યુ હતુ એ પછી મદિર પુરૂ થયુ ત્યારે કુલ ૧૨ લાખ ખર્ચ થયા પ્રતિષ્ઠાના ઉત્સવમા પાચ સાત લાખ ખર્ચ થયા આ ઉપરાત બહાર રસ્તા ઉપર બગચો બધાવ્યો તેમા લાખ રૂપીઆ ખર્ચાયા હતા હઠીસિંહને પુત્ર નહોતો તેથી પોતાના પીત્રાઇ ભાઈ દોલતભાઈના બે મોટા દીકરાઓને પોતાની બે સ્ત્રીઓ પાસે દત્તક લેવડાવ્યા એ બન્નેના નામ જેશગભાઇ અને મગન ભાઇ હતા હઠીસિંહ એંશીથી નેવુ લાખની મીલ્કત મુકીને દેવલોક પામ્યા હતા

રા. બ. મગનભાઈ કરમચંદ

શેઠ મગનભાઇનો જન્મ વિ સ ૧૮૭૮ ના વૈશાખ સુદ બીજને રોજ થયો હતો. એ નાતે દશા શ્રીમાળી હતા એમના પિતા કરમચદ લોકોમા ‘કમાશા’ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા રા મગનલાલ વખતચદ લખે છે કે લોકોમા કમાશા મરદ માણસ કહેવાતા[1] એમને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી અને પાચ સતાન હતા એમના ત્રણ પુત્રામા મોટા દીકરાનું નામ મગનભાઈ મગનભાઇએ એ સમયના રિવાજ પ્રમાણે કામપુરતું શિક્ષણ લીધેલુ પણ એમની બુદ્ધિ ઘણી તીક્ષ્ણ હતી રા મગનલાલ લખે છે કે એ સમયના બીજા શાહુકારો કરતા એમને વાચવાનો શોખ વધારે હતો કમાશા મરણ પામ્યા ત્યારે મગનભાઈની ઉમ્મર ૧૧ વર્ષની હતી એ વખતે પેઢીનું કામ ગુમાસ્તા ચલાવતા પણ ઉમ્મરલાયક થતા જ મગનભાઇએ પેઢીનુ સઘળુ કામ હુશિયારીથી ઉપાડી લીધુ એમના નાના ભાઈ મોતીલાલ ઘરનું કામ સભાળતા, પણ એ નાની ઉમ્મરે મરણ પામ્યા પોતાની બુદ્ધિથી મગનભાઇએ સારૂ ધન મેળવ્યુ વિ સ ૧૮૯૮મા એટલે ફક્ત વીસ વર્ષની ઉમ્મરે એમણે શેઠ હઠીસિંહ અને શેઠ હીમાભાઇ સાથે મળીને પચ તીર્થોના સઘ કાઢયો હતો એમ કહેવાય છે કે મગનભાઇ શેઠે આટલી નાની વયમા મુબાઇ જઇ સર જમશેદજી જીજીભાઈ અને એમના પુત્ર સાથે મૈત્રી કરી, અને એ ઉદાર પારસી ગૃહસ્થનો દાખલો લઇ લોકહિતના કાર્યોમા દ્રવ્ય ખર્ચવુ ઉત્તમ છે એમ શીખ્યા કેળવણી વગેરેની

[૧] રા મગનલાલ વખતચદે પોતાનો ઇતિહાસ ઈ સ ૧૮૫૧મા છપાવ્યો એ વખતે મગનભાઈની ઉમ્મર આશરે ૨૮ વર્ષની હશે એટલે રા મગનલાલ એમને માટે જુવાન શબ્દ લખે છે એમણે કરેલી ગણાવતો એટલી નાની ઉમ્મરે કરેલી એમ રા મગનલાલના લખાણ ઉપરથી જણાય છે

જરૂર પણ દેશને કેટલી છે એ ગઇ સદીના પૂર્વાર્ધમા સમજાવા તો માડયુ હતુ પણ આગળ પડીને કેળવણીને સૌથી પહેલા ટેલાવનારાઓમા શેઠ મગનભાઇ અગ્રેસર હતા ઈ સ ૧૮૫૦–૫૧ મા (વિ સ ૧૯૦૭) મગનભાઇએ રૂા ૨૦૦૦૦) આપી કન્યાશાળા કાઢી રા મગનલાલ વખતચદ લખે છે કે એ કન્યાશાળા અમદાવાદમા પહેલ વહેલી હતી છોકરીઓની નીશાળ કાઢવી એ કામ એ જમાનામા ભારે હિંમતનુ અને સુધારાનું ગણાતું રા મગનભાઇએ એ રકમ આપી અને નાળાનું કામ કરવા ધાર્યું ત્યારે એમની ઉમ્મર માત્ર ૨૭ વર્ષની હતી બીજા પુણ્યના કામમા પણ એ પૈસા ખર્ચતા ધર્મના કામો પણ એમણે કરેલા છે આ બધુ ધ્યાનમા લઇ સરકારે એમને ૧૯૦૭ના આસો સુ' ૫ મે દરબાર ભરી જજ હેરીસનને હાથે ગવનહાદરનો પ્રકાબ આપ્યો હતો શેઠ મગનભાઇએ પાછળથી રણછોડલાલ છોટાલાલની સાથે મળીને મીલઉદ્યોગ અને વેપારને લગતા બીજા કાર્યોમા પણ સારો ભાગ લીધો હતો ૯ાનની કેલીકો મીલ એમણે શરૂ કરેલી મગનભાઇની વાડીના કુવાનું પાણી સારૂ વખણાતુ છેક આ સદીની શરૂઆત સુધી પાણી સારૂં હોય તો લોકો 'મગનભાઈની વાડીના કુવાનુ પાણી' એમ કહેતા

મગનભાઇના વશમા હાલ શેઠ અંબાલાલ સારાભાઇ કેલીકો મીલનો વહીવટ ચલાવે છે એ મીલનું વર્ણન આવી ગયુ છે, શેઠ અબાલાલમા મગનભાઈના કાર્યકુશલતાના ગુણ આવ્યા હોય એમ એમના વહીવટની સફળતા ઉપરથી જણાઈ આવે છે

રણછોડલાલ છોટાલાલ

પડિત મેક્સ મૂલર કહે છે કે જર્મનીના બીસ્માર્કમા અને ભાવનગરના ગૌરીશકર ઓઝામા એક જ સરખી બુદ્ધિ, કાર્યકુશળતા, અને પ્રતિભા હતા કાર્યક્ષેત્ર અને સજોગો જૂદા હોવાથી એક બહુ પ્રસિદ્ધ અને બીજા ઓછા પ્રસિદ્ધ રહ્યા એકે જે રીતે જર્મની બનાવ્યુ તે જ રીતે બીજાએ ભાવનગર બનાવ્યુ યૂરોપના ઘણા સમર્થ માણસોને બુદ્ધિમા ટક્કર મારે એવા પુરુષો આપણા હિંદમા થાય છે પણ આપણો દેશ કમનસીબ છે, પરતત્ર છે, એટલે એવા પુરુષોની બુદ્ધિને ન્હાનું કાર્યક્ષેત્ર મળે છે સજોગો તો યૂરોપના દેશોથી તદ્દન ઉલટા, કેવળ પ્રતિકૂળ હોય છે ગૌરિશકર ઓઝા કે સર સનાર જગ જેવા મહાપુરુષો આ કમનસીબ દેશમા જન્મ્યા તેના કરતા યૂરોપમા જન્મ્યા હોત

તો એ પ્રજાઓએ એમના આજે કીર્તિસ્તંભ કર્યાં હોત. આપણે આપણા મહાપુરુષોને પુરા ઓળખતા પણ નથી. આપણી રસવૃત્તિ જ કાંઇક વિચિત્ર છે. એ એકદેશી છે સર્વદેશી નથી. હવે એમાં ફેર પડતો જાય છે. પહેલાં ધાર્મિક નેતા જ પ્રસિદ્ધ થતા. હવે કવિઓ અને નવલકથાકારોને જ દેશ ઓળખે છે. બીજાં ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરનારનો હીસાબ નથી. રાજદ્વારી અગ્રેસરોનું માન હવે વધતું જાય છે. પણ આજે પણ ઘણાં રત્નો અણઓળખ્યાં રહે છે. ગૂજરાત માસિકમાં એક વખત ગૂજરાતના બાર નરરત્નો ખોળવાનું જાહેર થયું હતું. ક્રીકેટમાં જગમશહૂર થનાર મહારાજા રણજીતસિંહનું નામ કોઇએ લખ્યું હતું ?

રણછોડલાલ છોટાલાલ જેવા ઘણા મહાપુરુષો વિશે આપણે કાંઇ જાણતા નથી. એમણે જે સમયમાં અને જે સંજોગોમાં ગૂજરાત–અમદાવાદ–ની જે સેવાઓ કરી છે તેનો અમદાવાદને કેટલો ખ્યાલ છે ? રણછોડભાઇ જેવા પુરુષો યૂરોપમા હોય તો આજે એમના કેટલા સંભારણાં પ્રજાએ કર્યાં હોય. કેવળ પ્રતિકૂળ સંજોગોમા, લોકોની શારીરિક, આર્થિક અને માનસિક આબાદી વધે એવાં તદ્દન નવાં ને પહેલવહેલાં ચિરસ્થાયી કાર્યો સંખ્યાબંધ કરવા એ અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ જ કરી શકે. રણછોડભાઇના આખા ચારિત્રની અને અમદાવાદમા અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે એમણે જે જે કાર્યો કર્યાં તેની છેક સામાન્ય રૂપરેખા આપીએ તોપણ લંબાણ થઈ જાય. એટલે મુખ્ય વાતો ઉપર બબ્બે બોલ કહીને આ મહાપુરુષનું રેખાચિત્ર પુરૂં કરવું પડશે.

રણછોડભાઇનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૭૯ ના ચૈત્ર વદ અમાસે (બુધવાર તા. ૨૯ એપ્રીલ ૧૮૨૩) ખાડીઆ ગોલવાડમાં ભાણસદાવ્રતની પોળમા થયો હતો. નાતે એ સાઠોદરા નાગર. એમની અવટંક કુંચા, પણ બહાર બક્ષી મશહૂર છે. હાલ તો એમનું કુટુંબ અમદાવાદના નાગરિકોમાં પ્રમુખ-સ્થાને છે એટલે એ અટક પણ કોઈ જાણતું નથી અને વાપરતું યે નથી. એમને બક્ષીગીરી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી મળેલી અને હાલ એનું વર્ષાસન પણ મળે છે એમ એમનું ચરિત્ર લખનાર કહે છે, પરંતુ ખરી રીતે એમની બક્ષીગીરી જૂની છે. રણછોડભાઇના પિતા છોટાલાલ, એમના પિતા હરિશંકર, એમના પિતા મંગળજી, એમના પિતા કસનજી, એમના પિતા કહાનજી, એ પ્રમાણે પેઢીનામુ છે. વલ્લભજી કહાનજી (કસનજીના ભાઈ ?) બાળવામાં

દિવાન હતા એમ રણછોડભાઈનો અંગ્રેજી ચરિત્રકાર લખે છે. એમ પણ કહેવાય છે કે મંગળજી અથવા મંગળદાસ ઔરંગઝેબના બક્ષી નીમાયા હતા, અને એણે ગોળકોંડાનો કિલ્લો લીધો ત્યારે સમાચાર લખનાર તરીકે એ સાથે હતા. એમણે 'વાકેઆતે આલમગીરી' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે એમ પણ મનાય છે.[1] મંગળદાસનું ફારસી જ્ઞાન ઉત્તમ હતું. છોટાલાલના પિતા ઉદયશંકરના સસરા આનંદરામ મુશરફ કમાલુદ્દીનખા–જવામર્દખા બાબીના દિવાન હતા, અને બાબીના પુત્ર સાથે કાંઈ કલેશના કારણથી એમનું ખૂન થયું હતું બાબી વંશની ગાદી રાધનપુર ગઈ ત્યારે ઉદયશંકર વગેરે ત્યા જઈ પાટણમા રહ્યા હતા. એ પણ સારી પદવીએ હતા. છોટાલાલનો જન્મ પાટણમા થયો હતો. ઉદયશંકર પાટણમા દેવલોક પામ્યા ત્યારે એમના ધર્મપત્ની પ્રાણકોર સતી થયા. કહે છે કે એ વખતના પાટણના પેશ્વાઇ સુબાએ તથા બીજા ઘણાએ સમજાવ્યા છતા એમને ખરું સત ચઢ્યું અને વિ. સ. ૧૮૫૫ મા સતી થયા. એમની દેયડી હાલ પાટણમા છે અને રણછોડભાઇ તથા હાલ સર ચીનુભાઇના કુટુબમા શુભ પ્રસગે સતીમાના દર્શન કરવાનો રિવાજ છે. એ પછી છોટાલાલ અમદાવાદમા ભાણુસદાવતની પોળમા આવી વસ્યા અને ત્યા

[1] આ બાબત રણછોડભાઈના જીવનચરિત્રોમા જણાવેલી નથી પરંતુ નિઝામુદ્દીન ચીશ્તી સાહેબના જોવામા એ પુસ્તક આવેલું, અને એમણે એનો તરજુમો કરવા માટે સ્વ. સર ચીનુભાઇને કહેલું પણ પછી કાંઈ થયુ નહિ. આ વાત નિઝામુદ્દીન સાહેબે મને કહેલી. આ વાતને પુષ્ટિ મળી શકે છે સર ચીનુભાઈની લાયબ્રેરીમા એક આલમગીર નામાની મોટી નકલ છે. મુહમ્મદ કાસીમના પ્રસિદ્ધ આલમગીર નામાની એ નકલ છે. એમા છેડે લખ્યુ છે કે એ નકલ મગળદાસે સ્વદસ્તે કરી છે. એ ઉપરથી આલમગીર બાદશાહની નોકરીમા એ હોય એમ મનાય છે. બીજા ઇતિહાસના ફારસી ગ્રંથ નથી. આ ગ્રંથમા મગળદાસ પોતે લખે છે કે 'મગળદાસ વલદે કસી કુથી નાગર સાકદ અરા' એ ઉપરથી કુથી અગર કુચા અષ્ટક ખરી જણાય છે રા. ભગવાનલાલ બાદશાહ લખે છે કે નાતમા 'ઉચામા કુચા' એ કહેવત ચાલે છે તેને કાંઈ આધાર નથી. વાકેઆતે આલમગીરી એક જાણીતી છે. બીજી અબ્દુલવહાબ અમદાવાદીના મુનીમ પાટણના નાગર ઇશ્વરદાસે બનાવેલી એ ડૉ. બર્ડે જોએલી જે હાલ ઇન્ડીઆ ઓફીસમા છે એમ કહેવાય છે. મગળદાસની વાકેઆતે આલમગીરી જડી તે નીઝામુદ્દીન સાહેબે એનો તરજુમો કર્યો હોત તો ઘણુ સારુ થાત.

રણછોડભાઈનો જન્મ થયો. એમની માતાનું નામ લાભબાઈ હતું. ગિરનારના કોઈ તપસીના આશીર્વાદથી રણછોડભાઈનો જન્મ થયેલો એમ કહેવાય છે. નાનપણમાં એમના લાડ એટલા હતા કે ઘરમાંથી નીકળવા દે નહિ. મેડા ઉપર બહીઓ કરીને લખોટીઓ રમે. આથી રણછોડભાઈનો સ્વભાવ બહુ શાંત રહ્યો, પરંતુ એમનું પરાક્રમ શાંત નહોતું નાનપણમાં રણછોડભાઈને ધોતીઉં પણ કોઈ પહેરાવે ત્યારે બરોબર પહેરાતું ઉતરૂ દેખે તો ઘરમાં પેસી જાય અને કોઈને દેખી શરમાઈ જાય. એ જ રણછોડભાઈ અમદાવાદના પ્રથમ પુરુષ બન્યા।

રણછોડભાઈ ૭ વર્ષની ઉમ્મરે રાયપુરમાં તુળજારામ મહેતાજીની ખાનગી નિશાળે બેઠા અને એ વખતની રીત પ્રમાણે કેળવણી લેવી શરૂ કરી સાતમે વર્ષે દેસાઈની પોળના મહેતા બાપુજી મહાસુખરાયની પુત્રી જેઠીબા સાથે એમનું લગ્ન થયું ધૂળીઆ નિશાળનો અભ્યાસ પુરો કરી મુનશી ફૈઝુદ્દીન પાસે ફારસી અભ્યાસ શરૂ કર્યો પાછળથી ભોળાનાથના પિતા સારાભાઈ પાસે એ ફારસી શીખવા જતા ત્યાંથી ભોળાનાથ સાથે એમને મૈત્રી થઈ. અંગ્રેજી તો એ વખતે કોણ શીખવે? સારાભાઈએ અંગ્રેજી મૂળાક્ષરો શીખવવા માંડયા એ પછી પૂનેથી આવેલા કોઈ કસારાએ ખાનગી નિશાળ કાઢી હતી ત્યાં ભણ્યા અને છેવટે ટી. કસોઝા નામના પોર્તુગીઝે અમદાવાદમાં સબ્સ્ક્રીપ્શન સ્કુલ કાઢેલી તેમાં એ અને ભોળાનાથ બન્ને ભણ્યા. રણછોડભાઈના પિતા ધાર્મિક પુરુષ હતા એટલે એમના સંગથી રણછોડભાઈએ ધાર્મિક સસ્કાર અને સસ્કૃતનું કાંઈક જ્ઞાન મેળવ્યું. રણછોડભાઈનું પાછળથી થયેલું સારૂ અંગ્રેજીનું જ્ઞાન કેવળ ખંત અને અભ્યાસથી જ મેળવેલું હતું ૨૦ વર્ષની ઉમ્મરે એમણે રૂા. ૧૫)ની નોકરી કસ્ટમ ખાતામાં લીધી એમાં છેવટે રેવાકાંઠાના પોલીટીકલ એજંટના દફતરદારની જગ્યા સુધી ચઢયા એ નોકરીમાં લુણાવાડા ગન્યને લગતી કોઈ બાબતમાં એમના ઉપર લાંચનું આળ આવ્યું એમાં એ આખરે નિર્દોષ ઠર્યા. પણ એમની નોકરી ગઈ. આળ એમના દુશ્મનોએ પ્રપંચથી ઉભું કરેલું એમ કહેવાય છે અને નોકરી છોડયા પછી એ લોકો ઉપર કાયદેસર કામ ચલાવી રણછોડભાઈએ પોતે નિર્દોષ છે એમ સિદ્ધ કર્યું હતું

રણછોડભાઈ સરકારી નોકરીમાંથી છૂટયા એ એક રીતે સારૂ જ હતુ. એમની નૈસર્ગિક બુદ્ધિ હવે સ્વતંત્ર બની ઈ સ ૧૮૪૪ થી ૧૮૫૪ સુધી

રણછોડભાઇનુ મન યૂરોપીય રીતોથી દેશી હુન્નર ઉદ્યોગ વધારી શકાય કે નહિ તેના વિચારોમા રોકાયું આ અમદાવાદના વેપાર ઉદ્યોગને લગતો વિષય છે. આ વિચાર રણછોડભાઇના મનમા કદાચ પહેલો જ આવ્યો હોય એમ બને મુબાઇમા એ વખતે મીલો શરૂ થઇ નહોતી. રણછોડભાઇનો વિચાર અમલમા મોડો આવ્યો પણ એમનો મીલ કરવાનો પ્રયત્ન પણ ૧૮૫૦ મા જન્મ પામ્યો હતો એમ એમના અંગ્રેજી ચરિત્રકાર મી એડવર્ડ્ઝ અને સર ઇર્વિન જેમ્સ લખે છે. એ વખતે મુબાઇમા મીલ થઈ નહોતી. આ બધી બાબતનું તેમ જ મીલ-ઉદ્યોગ અમદાવાદમા જામ્યા પછી રણછોડભાઇએ મ્યુનિસીપેલીટી દ્વારા શહેરની કરેલી સેવાઓનું વિગતવાર વર્ણન કરીએ તો બહુ લંબાણ થાય શહેર આજ એમના કાર્યો નજરે દેખે છે ખરી રીતે શહેરમાથી બાદશાહી ગઇ ત્યારે શહેરનો ઇતિહાસ એ એના વેપારનો અને બીજી પ્રગતિઓનો જ ઇતિહાસ છે ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધની શરૂઆતથી રણછોડભાઈએ શહેરની તમામ જાતની પ્રગતિનુ અગ્રેસરી પદ લીધુ અને એ સદીના અંત સુધી પોતાના અવસાન સુધી શહેરની સેવા કરી એટલે ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધનો અમદાવાદનો ઇતિહાસ–વેપારમા કહો કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યમા કહો ગમે તેમા–એટલે રણછોડભાઇનુ જીવનચરિત્ર પહેલવહેલો મીલઉદ્યોગ પ્રતિકૂળ વાતાવરણમા ઉભો કરવો, પહેલવહેલા નળ ગટર વગેરે કરવા, અનેક વાધા અને મુશ્કેલીઓમાથી પાર પડવુ એ બધુ અસાધારણ બુદ્ધિ વગર ન જ થઇ શકે એ બધાનુ બરોબર વર્ણન કરવા તો જૂદો ગ્રંથ જોઇએ આ ટુંકા અહેવાલનું એ કામ નથી[1]

રણછોડભાઇએ બે મોટી મીલો કરી એમા એમનું મહત્વ નથી એ મ્યુનિસીપાલીટીના પહેલા દેશી પ્રમુખ થયા એમા પણ મહત્વ નથી ચીલે ચઢેલી ગાડી બધા ચલાવે, ઘોર જગલમા માર્ગ કાપી નવા ચીલા પાડવા એમા જ પ્રતિભા છે. રણછોડભાઇએ અમદાવાદના લોકજીવનને નવા ચીલા પાડી બતાવ્યા એ ચીલે આજે અમદાવાદ ચાલ્યુ જાય છે સંજોગો તો છેવટ સુધી પ્રતિકૂળ જ હતા લોક અજ્ઞાન હતા, રૂઢિઓના બંધનથી સડી ગયા હતા ધર્મને નામે જ્ઞાનથી પણ દૂર નાસતા અશક્તિમાથી અંગ્રેજી

[1] રણછોડલાલનુ મરણ તા ર૬ ઓક્ટોબર ૧૮૯૮ મા ૭૬ વર્ષની ઉમ્મરે થયુ

રાજ્યની શાંતિ જોઇને ગાંડાઘેલા થઈ ગયા હતા. સરકાર પરદેશી હતી. એવા સંજોગોમાં સફળ થવામાં જ મહત્વ હતું. આ સંજોગોને લીધે રણછોડભાઈની બધી મહત્વાકાંક્ષાઓ સફળ ન થઈ. પણ એ જરા વધારે જીવ્યા હોત તો થાત. પંચમહાલમા લોખંડ અને કોલસાની ખાણનું કામ શરૂ કરી ગૂજરાતની મીલોને એ બાબતમાં સ્વતંત્ર કરવાની એમની મહત્વાકાંક્ષા સરકારની પ્રતિકૂળતાને લીધે સફળ ન થઈ. અમદાવાદથી ખંભાતનો પંથ સુવેજની નહેર કરતા ટુંકો છે એ વિચાર આવ્યાથી અમદાવાદ સુધી દરીઓ લાવી એને બંદર બનાવવાનો રણછોડભાઇનો મનોરથ મનમા જ રહી ગયો. આવો મહત્વાકાંક્ષી પુરુષ અનુકૂળ સંજોગોમા સ્વતંત્ર દેશમા જન્મ્યો હોય તો શું ન કરી શકત?

રણછોડભાઈમા અસાધારણ બુદ્ધિ હતી. એ બધુ જાતમહેનતથી સિદ્ધ કરતા. મીલમા દરેક ખાતાની ઝીણામાઝીણી વીગત પોતે જાતે સમજતા અને ખાતાના ઉપરીને રસ્તો બતાવી શકતા. વિલાયતની એક જાણીતી કંપનીનો માલિક લખે છે કે રણછોડભાઈ જેટલું બીજા કોઈ હિંદીનું નામ લેંકેશાયરમા જાણીતું નહોતું.[૧] ક્રોધ કરવો તો જાણતા જ નહિ, શત્રુને પણ હસીને બોલાવતા. એમની વિચિત્ર કરકસરના રમુજી દાખલા શ્રી નરસિંહરાવભાઇએ સ્મરણમુકુરમા આપ્યા છે. એમના ધર્મ સંબંધી ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય એવું છે. એ પ્રાર્થનાસમાજને સહાય કરી એમા ભાષણો આપતા, પણ ગાયત્રી પુરશ્ચરણ, સહસ્રચંડી વગેરે કરાવતા એ કોઈ પણ પંથના માણસ સાથે ધાર્મિક ચર્ચામા બહુ ભાગ લેતા. છતા જાતે ચુસ્ત વૈષ્ણવ હતા. સામાજિક અને રાજકીય સુધારો થવો જોઇએ એમ એ માનતા. કોન્ગ્રેસ પહેલી નીકળી ત્યારે એમણે ટેકો આપેલો. એક પ્રાતિક કોન્ફરન્સમા એ સન્માનકારિણી સભાના પ્રમુખ થયા હતા, પણ બ્રીટીશ અમલદારોમા એમને વિશ્વાસ હતો. આજની દષ્ટિએ એમના રાજકીય વિચારો હાલના મોડરેટોથીયે નરમ હતા, છતા એમના સમયનો વિચાર કરીએ તો એ પ્રગતિશીલ હતા. કૌન્સિલમા એમણે મહુડાબીલ વખતે સરકારનો પક્ષ લીધેલો. તેનું કારણ દારૂનિષેધના કાર્યમા એ અમદાવાદના નેતા હતા એ હતું. હુંડિયામણ અને ટંક-

[૧] "We can assure you that no Indian name is better known in Lancashire and none more respected."—H. W. Wilson—

શાળના સવાલ ઉપર એમણે અભ્યાસપૂર્ણ લેખો લખ્યા છે. પાણીના નળ નાખતી વખતે ઘણા ઈન્જિનેરોએ અંદાજ કાઢેલા એમા એક અંદાજ અને સ્કીમ રણછોડભાઈએ કાઢેલ. ઈન્જિનેરી અને નાણાની દૃષ્ટિએ એ અંદાજ કોઈ પણ ઇજનેરથી ઉતરતો નહોતો. એમની રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનું પુરેપુરૂ વર્ણન કરવાનું આ સ્થાન નથી. એમની પ્રવૃત્તિઓ સર્વદેશી હતી અને જેમા એમણે હાથ ઘાલેલો તેનો એમણે સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલો અને બહુ સ્થિર ચિત્તથી જ નિર્ણયો બાંધેલા. ઉતાવળીઆપણું કે ઉપલક્ઝીઆપણુ તો એમનામા હતુ જ નહિ. પોતે ન સમજે કે ખાત્રી ન પડે તેનું ગમે તેવું કામ સારૂ હોય તોપણ તે કરતા નહિ. એમની બુદ્ધિની ઝીણવટ માટે મોતીલાલ લાલભાઈ કહેતા કે "બીજાના મગજમા બુદ્ધિ હશે પણ રણછોડભાઈના તો નખેનખમા પણ બુદ્ધિ ભરેલી છે. મેં કચ્છની દીવાનગીરી લીધી તેના કરતા રણછોડભાઇનો ગુમાસ્તો થયો હોત તો મારી અક્કલ વધત." નાગરની નાતમા સમુદ્રગમન માટે કેવી ધમાલ થાય છે તે બધા જાણે છે. સાઠોદરા નાગરની નાતમા હરિલાલ ધ્રુવ વિલાયતથી આવ્યા તે પ્રસંગનો લાભ લઈ રણછોડભાઇએ એવા ઠરાવો કરાવી નાખ્યા કે એ નાતમા વિલાયત જનારને ભવિષ્યમા કાંઈ હરકતો રહી નહિ. રણછોડભાઈમા ગર્વ બીલકુલ નહોતો. ગરીબ કે ધનવાનનો ભેદ એ ગણતા નહિ, સર્વની સાથે સરખી રીતે વર્તતા. નાતજાતના વ્યવહારમા બહુ કાળજી રાખતા. એમના ઉપર ભાગ્યેજ કોઇ નાખુશ થતુ. કોઈ એમના ઉપર ક્રોધ કરે તો પોતે નમ્રતાથી સમજાવતા એવા દાખલા નાતમા તેમજ સમાજમા બનેલા છે. ટુકામા અમદાવાદનો અડધી સદીનો ઇતિહાસ આ મહાપુરુષના ચરિત્ર સાથે સંકેલાઈ ગયેલો છે. અમદાવાદ રહેશે ત્યા સુધી સર્વે અહમદશાહને સંભારશે, મીલો અને મ્યુનિસીપાલીટી રહેશે ત્યા સુધી સૌ કોઈ રણછોડભાઇને સંભારશે.

સરદાર સર ચીનુભાઈ માધવલાલ બેરોનેટ

રણછોડભાઈના પુત્ર માધવલાલના પુત્ર ચીનુભાઈની ઓળખાણ અમદાવાદીઓને આપવાની ગ્રહે? અમદાવાદમાં ઘેરેઘેર એમનુ નામ જાણીતું છે, ઠેકાણે ઠેકાણે એમની કીર્તિ મૂર્તિમાન ઉભેલી જોવામા આવે છે. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૪ મા થયો હતો. રણછોડભાઇના હાથ નીચેજ એમણે વેપાર વગેરેનું શિક્ષણ લીધુ હતું. રણછોડભાઈ અને એ પાછી તુરત માધુભાઈના

અવસાનથી બધો ભાર ચીનુભાઇને માથે પડયો તે એમણે સફળતાથી ઉપાડયો અને સમૃદ્ધિ અને કીર્તિ બન્ને વધાર્યાં. પણ ચીનુભાઈની મહત્તા બીજી વસ્તુમાં છે. ચીનુભાઈ વેપારી હતા–સફળ વેપાર તરીકે ધનવૃદ્ધિ કરી શક્યા હતા, પરંતુ એમના સંસ્કાર જૂદા હતા. વણિક્‌વૃત્તિના હમેશના સહવાસ છતાં એમનામાં શુદ્ધ બ્રહ્મત્વ હતું. આર્યના–બ્રાહ્મણના–એમાં ખાસ કરીને નાગરના સંસ્કાર એમનામાં સંપૂર્ણ હતા. પોતે કૉલેજમા ગયા હતા અને ઉપાધિ મેળવી નહોતી એમ છતાં કૉલેજની ડીગ્રીઓ લીધેલા કરતા એમનું જ્ઞાન ઘણું ઉંચી જાતનું હતું. વિદ્યા તરફ અભિરુચિ–એ નાગરનું લક્ષણ એમનામાં અસાધારણ રીતે ખીલેલું હતું. વિદ્યાથી ખીલેલા સંસ્કારે જ એમની દાનશીલતાને વેગ આપ્યો; એમની દાનશીલતાને લીધે જ એ આજે હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત છે. અમદાવાદમાં સર ચીનુભાઈ જેવો બીજો કોઈ દાનેશ્વરી થયો નથી. પણ એ મહાન ગુણનું મૂળ વિદ્યાની સંપૂર્ણ ખીલેલી અભિરુચિમાં હતું. ચીનુભાઇ કવિતા લખતા નહિ કે લેખો લખતા નહિ એટલે એમનો આ શોખ એમના સંસર્ગમા આવ્યેથી જણાતો. સંસ્કૃત સાહિત્ય અને વેદાંત ઉપર એમને ખાસ પક્ષપાત હતો. એક પણ દીવસ પાડયા વગર રોજ રાત્રે દોઢ કલાક વે. શા. સં. વ્યાકરણવારિધિ શાસ્ત્રી રામકૃષ્ણ પાસે એ બેસતા અને જે રસથી અભ્યાસ કરતા તેની બહારની દુનિયાને ઓછી જ ખબર છે. ચીનુભાઈ શેઠે મરણ પામતા અગાઉ ત્રણ દીવસ પહેલાં પણ આ અભ્યાસ છોડયો નહોતો. વેદાંત સાથે કાવ્યશાસ્ત્ર અને નાટકો પણ એ અવારનવાર વાંચતા. કાલિદાસનાં કાવ્યોનો મોટો ભાગ એમની જીહ્વાગ્રે હતો. ૫૦ વર્ષની ઉમ્મરે પણ એ કાવ્યોનું પુનરાવર્તન કરતા. ૧૯૧૪ માં એમની ઉમ્મર ૫૦ વર્ષની હતી. એ વખતે એક દીવસ મને એમણે કહ્યું કે 'સંસ્કૃત સુધારવું હોય તો ભટ્ટીકાવ્ય વાંચો.' ભટ્ટીકાવ્યમાં કાવ્ય અને વ્યાકરણ બન્ને ભેગાં છે એ જાણીતી વાત છે. થોડી વાર રહી શેઠ બોલ્યા કે 'હું હમણાં જ થોડા દીવસ ઉપર એનું પુનરાવર્તન કરી ગયો, નહિ તો આપણે સાથે વાંચત.' હું તો જોઇ જ રહ્યો હતો. મેં તપાસ કરી તો જણાયું કે ભટ્ટીકાવ્યનું એ એમનું છઠ્ઠું કે સાતમું પુનરાવર્તન હતું. સંસ્કૃતનો કેટલો શોખ હોય ત્યારે ભટ્ટીકાવ્ય આટલી વાર વાંચી શકાય એ સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ સમજી શકશે. સંસ્કૃતમાં એ સારી રીતે બોલી શકતા. એમની લાયબ્રેરીમાં સંસ્કૃત પુસ્તકોની સંખ્યા બહુ મોટી

ઉકેલા દર્શન કરવા લાખો લોકની ઠઠ જામી હતી. એમના મરણનો ખરો શોક તો જે અનાથ અસહાય પુરુષોને એમની ખાનગી મદદ મળતી હતી, અને જેમની આબરૂ ખાતર એ વાત તેમના નામ બહાર કોઈ પણ જાણતું નહિ એવા અનેક માણસોને થયો. ગુજરાત કૉલેજને તો મોટી ભેટો કરેલી એટલે બીજાઓએ એક તો કૉલેજે બે રજાઓ પાળી. ચીનુભાઈ શેઠનું સ્થાન અમદાવાદમાં હજી કોઈ ધનાઢ્યે લીધું નથી. છેવટે રણછોડભાઈના અંગ્રેજી ચરિત્રકારના શબ્દોમા આ વર્ણન પૂરું કરીશું:-" His death in March 1916, at the comparatively early age of fifty-two, closed a career which seemed to be imbued with the spirit of Ranchhodlal's achievements and offers an inspiring example to his young son, born in 1906, who is now the guardian of the family wealth and traditions of service for the public weal. May the latter uphold worthily the standard set by his distinguished great-grandsire, of whom it may be truly said—

" His life was gentle and the elements
So mixed in him, that Nature might stand up
And say to all the world, ' This was a man ! ' "

બહેચરદાસ લશ્કરી

બહેચરદાસના પિતાનું નામ અંબાઈદાસ હતું. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૧૮ મા થયો હતો. એમના પિતા ગાયકવાડ તથા પેશ્વાના સમયમા લશ્કરી અમલદારોને નાણા ધીરતા એટલે એમની અટક લશ્કરી પડી. ધધાના કામને અગે જરૂર જેટલી એમણે ગૂજરાતી, અંગ્રેજી, મરાઠી, હિંદી, તથા ઉર્દુ ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે બહેચરદાસે ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે સરકારને કિંમતી મદદ કરેલી. વેપારમા એ સાહસિક હતા. અમદાવાદમા રણછોડભાઈ પછી બીજી મીલ એમણે રાયખડમા કરી તે હાલ ચાલે છે. એમણે દવાખાનું કાઢેલુ તે પણ ચાલુ છે. વિદ્યાવૃદ્ધિમા પણ એમણે પૈસો ખરચ્યો છે. એ સુધારક હતા. પ્રાર્થનાસમાજનું મંદિર બાધવામા એમણે સારી મદદ કરેલી. ધારાસભાના એ સભાસદ હતા. સરકારે એમને સી. આઈ. ઇ. નો તથા રાવબહાદૂરનો એમ બે ઇલ્કાબ આપ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૯ મા ૭૨ વર્ષની વયે એમનું અવસાન થયું.

કરીને બુમ પાડી ચીનુભાઇએ હસતે હસતે ઉતાવળે જઇને શેઠને કોટપાટલૂન બરોબર પહેરતા બતાવ્યુ. એ પ્રસંગ ઘણો રમુજનો બન્યો હતો ચીનુભાઇને ક્રોધ ચઢતો ત્યારે બહુ ભારે વાત થતી જેના ઉપર એ ક્રોધ ઉતરે એને ભારે વેઠવુ પડતું-ઘણુખરૂ નોકરી જતી એમની ધર્મભાવના સનાતન ધર્મ પ્રમાણે બરોબર હતી કુટુબના વૈષ્ણવ ધર્મમાથી એમનું વલણ દેવીની સાત્વિક ભક્તિ તરફ વળ્યુ હતું નવરાત્રમા માતાજીનુ પૂજન કરી ગરબાનુ સ્તવન કરતા શેઠની આખમા ભક્તિના આસુ આવેલા ઘણી વાર દેખાતા દોઢ કલાકનુ નિત્યકર્મ કર્યા વગર એ કદી જમતા નહિ રેલ્વેની મુસાફરીમા પણ એ નિત્યકર્મ પડતુ મૂકતા નહિ શિયાળાની ઠંડીમા રેલ્વે મુસાફરીમા બે ટ્રેનોની વચ્ચે ઉભા રહી ઠંડે પાણીએ નહાતા, કે સ્ટેશનના નળ આગળ તપેલુ મુકાવી નહાતા સર ચીનુભાઇને જોયા હોય તો એમની ધર્મ અને આચારની ભાવનાનો ખ્યાલ આવે એમનો ખાવાનો શોખ પણ ઉત્તમ હતો જૂદી જૂદી જાતની વાનીઓ અને મીઠાઇઓ એ સારી રીતે ખાતા મુસાફરીમા જે દેશનુ જે વખણાતુ હોય તે ખાસ શુદ્ધ બ્રાહ્મણીઆ રસોઈ કરાવીને જમતા મુસાફરી અને યાત્રાનો શોખ પણ એવો જ પ્રબળ હતો ચીનુભાઇ શેઠના મોટા દાનથી સરકારે એમને સી આઇ ઈ તથા નાઇટના ઇલ્કાબ આપ્યા હતા ઓગણજ ગામના ઇનામદાર તરીકે એમને સરદારનો ઇલ્કાબ મળ્યો હતો સીવીલ સરવીસની પરીક્ષા આપ્યા વગર ચીનુભાઇ ઇનામદારના પુત્ર તરીકે કલેકટર થઇ શકે એવા ઇરાદાથી રણછોડભાઇએ ઓગણજ ગામ ખરીદેલુ એમ કહેવાય છે એ પછી નાઇટનો ઇલ્કાબ મળ્યો અને ઇ સ ૧૯૧૩ મા બેરોનેટનો ઇલ્કાબ મળ્યો એ ઇલ્કાબ વંશપરપરાનો હતો હિંદુસ્તાનમા પારસી અને મુસલમાન બેરોનેટ હતા પણ બાવીસ કરોડ હિંદુઓમા સર ચીનુભાઇ પહેલા અને એકના એક બેરોનેટ હતા ઇ સ ૧૯૧૬ ના માર્ચમા શિવરાત્રીને દીવસે મહાપૂજાની આરતીને સમયે હૃદયરોગથી ત્રણ દીવસની ટુકી માંદગી ભોગવી સર ચીનુભાઈ સ્વરૂપસ્થ થયા એ વખતે એમનુ વય પર વર્ષનુ હતુ જીવનભર કરેલો વેદાતનો અભ્યાસ એમને અત સમયે કામ લાગ્યો હતો અત્યન્ત શાતિ અને પ્રસન્નતાથી એમનુ અવસાન થયુ હતુ માંદગીની શરૂઆતમા જ જાણે ખબર પડી ગઇ હોય એમ એમનુ ચિત્ત દુનિયામાથી ઉઠી ગયુ અને વીતરાગ થઈ ગયુ હતુ એમના મરણને દીવસે શહેર આખુ ગમગીન થયુ હતુ શાહીબાગથી દૂધેશ્વર સુધી લોકના

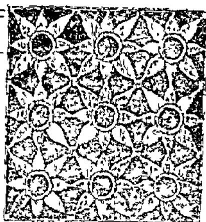
ઉપરાંત દર્શન કરવા લાગ્યા લોકની હદ નહોતી. એમના મરણનો ખરો શોક તો જે અનાથ અશક્ત પુરુષોને એમની ખાનગી મદદ મળતી હતી, અને જેમની આબરૂ ખાતર એ વાત તથા નામ બહાર કોઈ પણ જાણતું નહિ એવા અનેક માણસોને થયો. ગૂજરાત કૉલેજને તો શેઠે ઉભી કરેલી એટલે બીજાઓએ એક તો કૉલેજને બે રત્નો પાળી. ચીનુભાઈ શેઠનું સ્થાન અમદાવાદમાં હજી કોઈ ધનાઢ્યે લીધું નથી. ઉપરે રણછોડભાઈના અંગ્રેજી ચરિત્રકારના શબ્દોમાં આ વર્ણન પૂરું કરીશું:-" His death in March 1916, at the comparatively early age of fifty-two, closed a career which seemed to be imbued with the spirit of Ranchhorlal's achievements and offers an inspiring example to his young son, born in 1906, who is now the guardian of the family wealth and traditions of service for the public weal. May the latter uphold worthily the standard set by his distinguished great-grandsire, of whom it may be truly said —

" His life was gentle, and the elements
So mixed in him, that Nature might stand up
And say to all the world, ' This was a man ! ' "

બહેચરદાસ લશ્કરી

બહેચરદાસના પિતાનું નામ અંબાઈદાસ હતું. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૧૮ મા થયો હતો. એમના પિતા ગાયકવાડ તથા પેશ્વાના સમયમાં લશ્કરી અમલદારોને નાણા ધીરતા એટલે એમની અટક લશ્કરી પડી. ધંધાના કામને અંગે જરૂર જેટલી એમણે ગૂજરાતી, અંગ્રેજી, મરાઠી, હિંદી, તથા ઉર્દુ ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે બહેચરદાસે ૧૮૫૭ના બળવા વખતે સરકારને કિંમતી મદદ કરેલી. વેપારમાં એ સાહસિક હતા. અમદાવાદમા રણછોડભાઈ પછી બીજી મીલ એમણે રાયખડમાં કરી તે હાલ ચાલે છે. એમણે દવાખાનું કાઢેલું તે પણ ચાલુ છે. વિદ્યાવૃદ્ધિમા પણ એમણે પૈસો ખરચ્યો છે. એ સુધારક હતા. પ્રાર્થનાસમાજનું મંદિર બાંધવામાં એમણે સારી મદદ કરેલી ધારાસભાના એ સભાસદ હતા. સરકારે એમને સી. આઈ. ઇ. નો તથા રાવબહાદુરનો એમ બે ઈલ્કાબ આપ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૯ માં ૭૨ વર્ષની વયે એમનું અવસાન થયું.

પ્રકરણ એકાવનમું

નામાંકિત પુરુષો

૧

ભક્તસુધારકો

દાદુ દયાળ

પ્રસિદ્ધ દાદુ પથના સ્થાપક સંત દાદુ અમદાવાદમા જન્મ્યા હતા એમ કહેવાય છે. સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા એમનો જન્મ થયો હતો. દાદુ નાનપણમાં રમતા હતા ત્યારે કબીરજીના કોઇ શિષ્યના જોવામા એ આવ્યા, અને એ વખતે એણે એમનામા અલૌકિક તેજ દીઠું. દાદુનુ ચિત્ત નાનપણથી જ ધર્મ તરફ હતું. અઢાર વર્ષની ઉમ્મરે કબીરજીના શિષ્ય એમને ફરી મળ્યા ત્યારે સંસાર છોડી એમણે જ્ઞાનમાર્ગ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. સમય જતા દાદૂનુ ચિત્ત પરબ્રહ્મમા ઘણું લીન થઈ ગયુ, અને એમના પ્રભાવથી ઘણા એમની પાસે વગર બોલાવ્યે બોધ લેવા આવવા લાગ્યા. ગરીબાઇ, સત્ય, ઇચ્છા માત્રનો ત્યાગ, અભિમાનનો ત્યાગ, પ્રાણીમાત્ર તરફ પ્રીતિ, અને છેવટે આત્માને ઓળખવો એ એમનુ ખાસ ધ્યેય હતું.

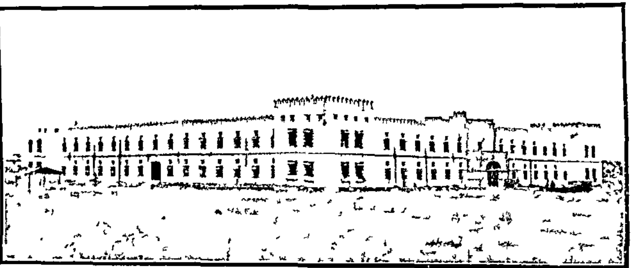
દાદુએ જે પંથ કાઢ્યો તે પરબ્રહ્મ સમ્પ્રદાય, અગર સહજ સંપ્રદાય તરિકે ઓળખાય છે બાબુ ક્ષિતિમોહન સેન એને 'બ્રહ્મસમાજ' (Brahma Society) કહે છે. સંપ્રદાય જેવું એમા ખાસ છે નહિ. હિંદુ મુસલમાન કોઈ પણ એમા જોડાઈ શકે છે. દાદુના હિંદુ તેમજ મુસલમાન શિષ્યો હતા. એમાં સુંદરદાસ, રજબજી વગેરે ખાસ જાણીતા છે. સુંદરદાસે 'સુંદર વિલાસ' નામનો હિંદીમા ગ્રંથ લખ્યો છે. દાદુપથનું મંદિર અમદાવાદમા એક છે. દાદુનો પંથ હાલ ઉત્તર હિંદ અને ખાસ કરીને પતીઆળા બાજુ ચાલે છે. એ પંથ

ઉત્સવો દર્શન કરવા લાગ્યા લોકની ઠઠ જતી હતી. એમના મરણનો ખરો શોક તો જે અનાથ અસહાય પુરુષોને એમની ખાનગી મદદ મળતી હતી, અને જેમની આબરૂ ખાતર એ વાત તથા નામ બહાર કોઈ પણ જાણતું નહિ એવા અનેક માણસોને થયો. ગૂજરાત કૉલેજને તો મોટે હિસ્સે ખોટ પડી. રણછોડભાઈ શેઠનું સ્થાન અમદાવાદમાં હજી કોઈ ધનાઢ્યે લીધું નથી. છેવટે રણછોડભાઈના અંગ્રેજ ચરિત્રકારના શબ્દોમાં આ વર્ણન પૂરું કરીશું:–" His death in March 1916, at the comparatively early age of fifty-two, closed a career which seemed to be imbued with the spirit of Ranchhodlal's achievements and offers an inspiring example to his young son, born in 1906, who is now the guardian of the family wealth and traditions of service for the public weal. May the latter uphold worthily the standard set by his distinguished great-grandsire, of whom it may be truly said —

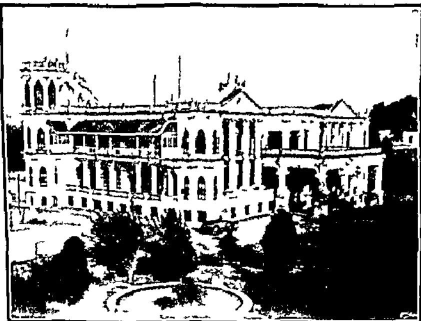
" His life was gentle and the elements
So mixed in him, that Nature might stand up
And say to all the world, ' This was a man ! ' "

બહેચરદાસ લશ્કરી

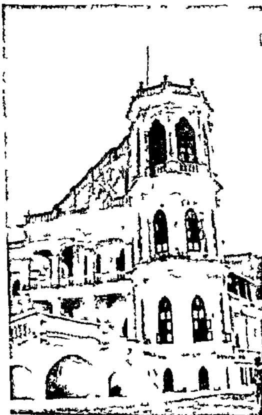
બહેચરદાસના પિતાનું નામ અંબાઈદાસ હતું. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૧૮ મા થયો હતો. એમના પિતા ગાયકવાડ તથા પેશ્વાના સમયમાં લશ્કરી અમલદારોને નાણાં ધીરતા એટલે એમની અટક લશ્કરી પડી. ધંધાના કામને અંગે જરૂર જેટલી એમણે ગૂજરાતી, અંગ્રેજી, મરાઠી, હિંદી, તથા ઉર્દુ ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે બહેચરદાસે ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે સરકારને કિંમતી મદદ કરેલી. વેપારમાં એ સાહસિક હતા. અમદાવાદમાં રણછોડભાઈ પછી બીજી મીલ એમણે રાયખડમાં કરી તે હાલ ચાલે છે. એમણે દવાખાનું કાઢેલું તે પણ ચાલુ છે. વિદ્યાવૃદ્ધિમાં પણ એમણે પૈસો ખરચ્યો છે. એ સુધારક હતા. પ્રાર્થનાસમાજનું મંદિર બાંધવામાં એમણે સારી મદદ કરેલી ધારાસભાના એ સભાસદ હતા. સરકારે એમને સી. આઈ. ઈ. નો તથા રાવબહાદૂરનો એમ બે ઈલ્કાબ આપ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૯ માં ૭૨ વર્ષની વયે એમનું અવસાન થયું.

૬૩ વિદ્યાપીઠ

૬૪ (અ) સર ચીનુભાઈ માધવલાલનો 'શાંતિકુંજ' બંગલો

એમનુ નામ ગોપીનાથ હતુ એ ગોપી મલેક નામથી પાછળથી ઓળખાતા હતા. ગોપીનાથે ચાપાનેર તથા વડોદરામા મકાનો બંધાવ્યા હતા અને અમદાવાદમા ગોપીપરૂ વસાવ્યુ હતું મોગલાઇમા એમના વશજોએ દફતરનુ કામ કરેલુ મગનભાઇના દાદાના બાપ નથમલ મહેતા શહેરમા જવામર્દખા બાબીનો સ્વતંત્ર અમલ થયો ત્યારે રાજ્યના વકીલ હતા પેશ્વાનો અમલ થયો ત્યારે પણ એમનુ કામ ચાલુ રહ્યુ અને બાલાજી બાજીરાવ પેશ્વાના દરબારમા પૂનામા એ વકીલ તરીકે જાણીતા હતા. અમદાવાદ પેશ્વાના હાથમા આવ્યુ ત્યારે અલીમુહમ્મદખા દીવાન (મીરાતે અહમદીનો કર્તા) વગેરે જે જે ગૃહસ્થોના નામથી સાલીયાનો જારી રહ્યો તેમા નથમલ વકીલનુ નામ હતુ હાલ પોલીટીકલ પેનશનના વશપરંપરા અમલમા લખાઇને એ નાણા મળે છે[1]

આ મલેક ગોપીનાથ તે મીરાતે સિકન્દરીના મલીક ગોપી હોવા જોઇએ મહમૂદ બેગડાના સમયમા બીજા ગોપીનાથ મલીક થયાનુ તવારીખોમા જણાયુ નથી. મલીક ગોપી મહમૂદ બેગડાના અમીર થયા હતા. મલીકસારગના (સારગપુર વસાવનાર) એ ભાઇબંધ થતા હતા મુઝફ્ફર બીજાના સમયમા મલીકસારગ અને ગોપી બન્ને શહેરમા અગ્રેસર કાર્યકર્તા હતા. એમણે વસાવેલા ગોપીપરાનો હાલ પત્તો નથી પણ તે સારગપુર પાસે હોવું જોઇએ. સુરતના ઇતિહાસમા આવતા ગોપીનાથ અને ત્યા ગોપીપુરા

મલીકગોપી

વસાવનાર ગોપીનાથ સાથે આ મલીકગોપીને સંબંધ હશે કે કેમ તે કહેવુ મુશ્કેલ છે સિકન્દરીમા લખ્યું છે કે ગોપીનાથની સત્તા બહુ હતી નાચગાનના એ શોખીન હતા એક વખત કેટલીક બહુ જ સુદર સ્ત્રીઓને બોલાવી એમણે નાચ કરાવેલો તેમા સુલતાનના સગાને આમંત્રણ નહોતું પણ એ વેશ બદલીને ગયો હતો જ્યારે એ વાતની મલીકગોપીને ખબર પડી ત્યારે એને ઘણો માર માર્યો આ બનાવનુ બહાનું લઈ સુલતાન મુઝફ્ફર બીજાને એના કેટલાક સગા અમીરોએ ચડાવ્યો, અને એના

[૧] કૃપારામ દીવેટીઆ કૃત બાલાનાથ નારાભાઈનુ જીવનચરિત પ્ર ૨ પૃ. ૮-૯. મલીકગોપીને માટે વિ સ ૧૫૦૮ ટી ની ૮૭ આપેલી ૮ એને મહમૂદ બેગડાના સમયના સિકન્દરીમા લખેલ મલીકગોપી એ જ હશે એમ નક્કી કહેવાને પારો નથી. જીવનચરિત્રમા ગોપીનાથને મોટો અધિકાર હતો એમ્જ લખેલુ છે

હુકમથી ગોપીનાથને મારી નાખવામાં આવ્યા[1]

નથમલ મહેતાથી સારાભાઈ સુધી દરેકને ફારસીનું જ્ઞાન સારું હતું, અને બાપાભાઈ તથા સારાભાઈએ ફારસીના જ્ઞાનને લીધે સારી નોકરીઓ કરી હતી નથમલ મહેતાના સમયની લક્ષ્મી કૃપાશંકર સુધી રહી બાપાભાઈથી કુટુંબની સ્થિતિ સાધારણ હતી તે ભોળાનાથના વખતમાં સુધરી. સારાભાઈએ અંગ્રેજ સરકારની સારી નોકરી કરેલી તેના બદલામાં ભોળાનાથને નિકોલ ગામ ઈનામમાં મળ્યું, અને રાધનપુરના નવાબ જોરાવરખાનજીએ ધનોરા ગામ ઈનામમાં આપ્યું

ભોળાનાથના કુટુંબની અટક દીવેટીઆ છે એમના જીવનચરિત્રમા પાના નીચેની નોંધમા લખ્યુ છે કે સારાભાઈએ મથુરા નાગોરના ચોપડામા આ પ્રમાણે લખ્યુ છે "અરજ ગવેચા, પંક્તિ લાગણદીવા, મશહૂર દિવટિયા."

દિવેટીઆ ગુલેચા કુળના ?

આ નામો શી રીતે પડ્યા એનો કાંઈ ખુલાસો કરેલો નથી દિવટિયાનું રૂપાંતર દીવેટીઆ થયું છે 'લાગણદીવા' અને 'દિવટિયા'નો ખુલાસો થઈ શકતો નથી. પણ 'ગવેચા' શબ્દ વિચારવા જેવો છે ખરો શબ્દ 'ગુલેચા' છે. અમદાવાદના વડનગરા નાગરની નાતમા લગ્નની વિદાયગીરી વખતે કુલોચ્ચાર થાય છે તેમા ગુલેચા શબ્દ આવે છે. એમા કેટલાક મુખ્ય કુટુંબોમા ગુલેચા નામ આવે છે એટલે કે દિવટિયા કુટુંબ મુખ્ય કુટુંબ હોવુ જોઈએ દિવટિયા નામ તો માત્ર લોકમા મશહૂર નામ હતુ એમ સારાભાઈના પોતાના લખાણથી સિદ્ધ થાય છે અને ખરી અવટંક ગુલેચા છે તે પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે મહમૂદ બેગડા સુધી આ કુટુંબના વડીલો નામાંકિત હશે એમ જણાય છે વળી મહારાજ ભીમદેવ, વીરધવલ, અને વીસળદેવના રાજપુરોહિત સોમેશ્વરદેવ ગુલેચા કુળના હતા એમ ઉલ્લેખ મળે છે એમના કુળમા સોનશર્મા નામના એક વિદ્વાન પુરુષે સોમયાગ કરેલો અને મૂળરાજે એમને પુરોહિત નીમેલા એ કુટુંબમા લલ્લાઈ, યજ્ઞ, મહીપાલ તથા પુરોહિતપણું કરનારા થઈ ગયા એ કોઈ દાન લેતા નહિ સોમેશ્વરદેવમા શીઘ્ર કવિત્વની શક્તિ હતી આબુના પ્રસંગમા એમણે

[1] મારાને સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૦૬-૭ વીગત માટે જુઓ

નાટક રચી કાઢયું હતું. વડનગરા નાગરમાં ગુલેચા કુટુંબ બીજું જાણવામા નથી. જો આ ગુલેચા કુટુંબ પ્રાચીન ગુલેચાનું જ ઉતરી આવેલું હોય તો દીવેટીઆ કુટુંબનો ઇતિહાસ ઘણો જ પ્રાચીન ઠરે; અને ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં મૂળરાજથી માંડી આજ સુધી ઘણા નામાંકિત માણસો એ કુળમા થઈ ગયા એમ કહેવું પડે. બારમી–તેરમી સદીમા જેવા મહાવિદ્વાન અને કવિ એ કુટુંબમાં થયા તેવા આજે વીસમી સદીમા પણ નરસિંહરાવભાઈ જેવા એ કુટુંબમા થયા એ ખરેખરા ગૌરવની વાત છે. ભોળાનાથ પોતે પણ કવિ હતા. એમના પુત્ર ભીમરાવ કવિ હતા. ભોળાનાથના સૌથી નાના પુત્ર કૃષ્ણરાવ પણ ઉત્તમ લેખક હતા. હાલ શ્રી નરસિંહરાવને આખું ગૂજરાત ઓળખે છે.

ભોળાનાથ સારાભાઈના જીવનમા ખાસ અગત્યની વાત પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના છે. પ્રભુને બદલે વહેમની પૂજા કરતા અને આચારધર્મને બદલે સડેલી રૂઢિઓનું સેવન કરતા હિંદુ ધર્મનુ નામ લગાડતા સમાજ ઉપર એમને શ્રદ્ધા ઉઠતી જતી હતી. ધાર્મિક વૃત્તિઓ ભોળાનાથમા મૂળથી હતી. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના પુત્ર સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદમા ન્યાયાધિશ હતા એ વખતે એમની મૈત્રીથી ભોળાનાથની ધાર્મિક વૃત્તિઓ બીજી બાજુ વળી. એમના સંસ્કારી હૃદયમા ભક્તિભાવ ઉછળી રહ્યો, અને નિરાકાર ઇશ્વિરની સુંદર સ્તુતિઓની કવિતાઓના રૂપમા એ બહાર નીકળ્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૩–૬૪ ના અરસામાં આ પરિવર્તન થયુ, અને એને લીધે 'પ્રાર્થનામાળા' લખાઇ. અમદાવાદમા મોદાનંદ નામના એક સન્યાસીને આ પ્રાર્થનામાળાથી એવી અસર થઈ કે એમનું મન એ બાજુ વળ્યુ અને મંદિરની વેદી ઉપરથી એમણે ભાષણો પણ આપ્યા. આ બધા વિષય ઉપર લંબાણ કરવાનુ આ સ્થળ નથી. ભોળાનાથની કવિતા વિશે સાહિત્યના ગ્રંથોમા જોવાથી ખ્યાલ આવશે. અમદાવાદમા ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ એક નવી દિશામા–સુધરેલી દિશામા વાળવામા ભોળાનાથ પહેલા હતા એ જ મહત્વની વાત છે. એમણે સુધારો અને કેળવણીના ક્ષેત્રમા કેટલીક સખાવત કરેલી છે. લીટરરી ઇન્સ્ટીટયુટ અને આપારાવ લાયબ્રેરી એમણે કર્યા છે. દયા, પરોપકાર, અતિથિસત્કાર, પ્રમાણિકતા, નિરભિમાનવૃત્તિ, અને ઉદ્યોગ એટલા ગુણો એમનામા હતા. એમનો કુટુંબ ગુણ ક્રોધી હતા ધર્મબળથી એમણે ક્રોધ ઉપર જીત મેળવી હતી. ભોળાનાથ અને રણછોડલાલ છોટાલાલ એ બે મહાપુરુષો એક જ વર્ષમા જન્મ્યા હતા, અને સાથે ભણ્યા હતા અને મિત્રો

હતા ઈ. સ. ૧૮૫૮-૫૯ માં રણછોડલાલના આગ્રહથી એમણે ધર્મસભા કાઢી હતી. પ્રાર્થનાસમાજ નીકળ્યા પછી બન્ને મિત્રોના ધાર્મિક વલણમાં સહેજ ફેર પડયો હતો. એ બન્ને પ્રિય મિત્રો હતા છતાં બન્નેના મનના બંધારણમાં જે અંતર હતું તે ભાગ્યે બીજા કોઈ મિત્રો વચ્ચે હશે. "એક (રણછોડલાલ) સતત બદ્ધ પદ્ધતિએ વિચાર કરનાર, બીજા (ભોળાનાથ) અંતઃકરણમાં જે ખરૂં લાગે તેમ અનુવર્તન કરનાર; એક પર્વતના જેવા નિશ્ચલ, બીજા સમુદ્ર જેવા તરંગમય પણ ગંભીર; એક મનનપરાયણ; બીજા ભાવપરાયણ; એક સંરક્ષક નીતિના અંગીભૂત, બીજા ઉત્કર્ષ નીતિના પક્ષકાર; એમ બન્નેમા ફેર હતો."[1] ભોળાનાથનું મરણ ઇ. સ. ૧૮૮૬ ના મે માસમા થયુ.

ભગત છવાજી કિશોર

આ સતપુરષ અમદાવાદમા વિ. સં. ૧૯૦૦ માં જન્માષ્ટમીને દીવસે જન્મ્યા હતા. જ્ઞાતિએ ભાવસાર હતા. એ એક છુપા સંત હતા. બહારનો આડંબર એમને ગમતો નહિં. ગૂજરાતી ત્રણ ચોપડીઓ ભણ્યા હતા, પણ વેદાન્તના ગહન સિદ્ધાન્તોના ખુલાસા કરતા, અને અખા વગેરે કવિઓના તથા બીજા તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોના માર્મિક ખુલાસા ઉત્તમ રીતે કરતા. આત્માનો અનુભવ એ જ એમની મોટાઈનું ખરૂં તત્ત્વ હતુ. કર્મયોગ એમણે જીવનમા ઉતાર્યો હતો. પોતાનો કુન્દીનો ધધો એ ઉંચટ સુધી કરતા. કોઈ પ્રાણિને દુઃખ થાય એવું ન કરવુ, કોઈ પાસે સેવા ન કરાવવી, પોતાનુ કામ પોતે કરવું, સત્યપરાયણ રહેવું એ એમના ખાસ વ્રત હતા. સાપ્રદાયિક દુરાગ્રહોથી એ હમેશ દૂર રહેતા અને દરેક સંપ્રદાય તથા ધર્મનું રહસ્ય માનથી સમજતા તથા સમજાવતા.

[1] બહેરામજી મલબારી ભોળાનાથ માટે નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—" Mr. Bholanath s an elderly gentleman and ranks among the reformers. But age has taught him to be cautious, and I do not wonder that he is not such a favourite with the ardent youngsters as with men of his own time But all the same he is an estimable old gentleman, and if he can do good by 'word of mouth', he will not be silent. " જુઓ મલબારીનું Gujarat and Gujarati's p. 107.

એમની સ્ત્રી નાનપણમાં જ ગુજરી ગઇ હતી એ પછી એ પરણ્યા નહોતા, અને એમને સંતાન પણ નહોતું બાકીનું જીવન એમણે આજીવિકા પુરતો ધંધો કાયમ રાખી વેદાંતના ભજનો બનાવવામાં, ગાવામાં, ભજન વગેરે કરવામાં તથા જિજ્ઞાસુઓને બોધ દેવામાં ગાળ્યો એમનું વર એના જિજ્ઞાસુઓથી ઉભરાતું, પરંતુ પોતે બહાર પડવાને મોહ ના પાડતા નડિયાદવાળા સંતરામના શિષ્યના શિષ્ય જીજી ભગતના એ શિષ્ય હતા અહંકારનો નાશ કરી મનનું મનપણું જાય એટલે માણસને પરમાનંદ સ્વરૂપનું ભાન થાય એ એમનો સિદ્ધાન્ત હતો પોતાના મૃત્યુનું ભાન અગાઉથી થવાથી એમણે ત્રણ મહિના અગાઉ ઘરબાર વેચી નાખી જાતે જ ધમાદામાં પૈસા વાપરી નાખ્યા હતા એમ કહેવાય છે આ સતપુરુષનું મરણ થોડા વર્ષ ઉપર વિ સ ૧૯૭૭ ના મહા વદ ૧૦ મે થયું આવા કેટલાય મહાપુરુષો આપણા દેશમાં અણઓળખ્યા રહે છે

૨
રાજદ્વારી પુરુષો

અમદાવાદમાં થએલા રાજદ્વારી પુરુષોમાં જે બાદશાહ સમયમાં તથા મોગલ સમયમાં થયા તેમાંના મુખ્યનું વર્ણન આવી ગયું એ પછી થએલા ખાસ અગત્યના પુરુષોનું વર્ણન હવે ટુંકામાં જોઇએ

કૃપાશંકર અને હઝરત કુતુબ

શંભુરામની પેઠે કૃપાશંકરે પણ અમદાવાદમાં મોગલાઇના પાછલા વર્ષોમાં અગત્યનો ભાગ લીધો હોય એમ જણાય છે કૃપાશંકરના ઉલ્લેખ બે વાર આવે છે, અને ‘ કૃપાશંકર નાગર ’ એટલા એ નામ સિવાય પિતાનું નામ કે બીજી માહિતી આપેલી નથી અહમદી લખે છે કે ગાકડીશેરીમાં આશાપુરીનું મંદિર નાગર જાતના માણસ કૃપાશંકરે બંધાવ્યું છે ઇબ્રાહિમકુલીખાં અને સુજાતઅલીના ભાઇ રૂસ્તમકુલીના પવાડામાં કૃપાશંકર નાગરનો ઉલ્લેખ આવે છે રૂસ્તમકુલીનું લશ્કર સુરતથી અમદાવાદ લેવા આવતું હતું ત્યારે મરેઠાઓ સાથે લડાઇ થઇ હતી એમાં નિરાશાને સમયે કૃપાશંકરે રૂસ્તમકુલીખાને હિંમત આપી હતી કૃપાશંકર બહાદુર લડવૈયા હોય એમ જણાય છે

આ કૃપાશંકર કોણ તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે આશાપુરી બાંધનાર કૃપાશંકર અને આ કૃપાશંકર એક કે નહિ તે માટે આધાર તો નથી પરંતુ સંજોગોના સમય ઉપરથી એક માનીએ તો બાધા જેવું નથી ભોગીનાથ સારા

ભાઇના વહીવટમાં નથમલ મહેતાના પુત્ર એક કૃપાશંકરનું નામ આવે છે. બીજા કૃપાશંકર એક હજરત કુટુંબના દીવાન ચુનીલાલ સારાભાઇના વહીવટમાં આવે છે ભોળાનાથના કુટુંબનો જે અહેવાલ સારાભાઇએ લખેલો એમના ચરિત્રમા આપ્યો છે તે ઉપરથી લાગે છે કે કૃપાશંકર કરતા એમના પિતા નથમલ મહેતા વધારે પ્રસિદ્ધ હતા પોતાના દાદા કૃપાશંકર જો ઉપર પ્રમાણે લડાઈમા પ્રસિદ્ધ થયા હોય તો સારાભાઇએ તેનો જરૂર ઉલ્લેખ કર્યો હોત દાદાને બદલે એમણે દાદાના બાપ નથમલ મહેતા વિષે વધારે લખ્યુ છે એટલે એ કૃપાશંકર બ. પ્રસિદ્ધ ન પણ હોય, અને નથમલ મહેતા મીરાતે અહમદીના કર્તા અલી મુહમ્મદખાના સમકાલીન હતા એટલે એમના પુત્ર કૃપાશંકર એમનાથી સહેજ મોડા પ્રકાશમા આવ્યા હોય ઉપરના કૃપાશંકરનો સમય મીરાતે અહમદીના કર્તાથી ૪૦ વર્ષ પહેલા (૧૭૨૫ ની લગભગમા) આવે એટલે નથમલ મહેતાથી પણ પહેલાના સમયમા એ થયા હોય હવે હજરત કુટુંબમા જે કૃપાશંકર છે તેમનો સમય એ સમયની લગભગ આવી રહે છે હજરત કુટુંબ સુરતથી આવ્યુ હોય એવી પણ કુટુંબકથા છે હજરત કુટુંબની પરંપરામા ઘણા લડવૈયા થઇ ગયા એમ કહેવાય છે અકબરને ચિતોડ લેવામા એ કુટુંબના કોઇ વડીલે મદદ કરેલી તેથી અકબરના હુકમથી 'હજરત' શબ્દ એમને લગાડાયો એવી દંતકથા છે કૃપાશંકર પણ લડવૈયા હતા, અને એ જ કુટુંબના એક વહાલાભાઇના પુત્રે ૧૮૫૭ ના બળવામા સરકાર તરફથી લડાઇમા ભાગ લીધો હતો એમ કહેવાય છે એટલે આ વીર કૃપાશંકર અમદાવાદના હજરત કુટુંબના હોય એમ મારું માનવુ છે આશાપુરી માતા બંધાવનાર કૃપાશંકર પણ એ જ હોય એમ માની શકાય હાલ હજરત કુટુંબના બે ઘરો આશાપુરી માતાની પાસે છે ભોળાનાથભાઇના કૃપાશંકરે આશાપુરી બાંધ્યા હોય તો અહમદીનો કર્તા ચોખ્ખું લખે, કારણ કે એમના પિતા નથમલ મહેતાનો એ સમકાલીન અને મિત્ર જેવો હતો એટલે નથમલ મહેતાના પુત્ર કૃપાશંકરે આશાપુરી બાંધ્યા હોય તે કરતા ૪૦ વર્ષ પહેલા થએલા આ કૃપાશંકરે જ આશાપુરીનું મંદિર બાંધ્યુ હોય અને નાગર કૃપાશંકર એટલો ઉલ્લેખ અહમદીના કર્તાએ કર્યો છે તે એમનો જ હોય એમ વધારે સંભવ છે છતા આ વિષય ઉપર અમદાવાદના વડનગરા નાગરોમાથી કોઇ કાંઈ પ્રકાશ પાડશે એમ આશા છે

હજરત કુટુંબમા ચુનીલાલ સારાભાઇ પ્રસિદ્ધ પુરુષ થયા લાંબી

મુદ્દત દીવાનગીરી ભોગવવા માટે એમનું જીવન ખાસ અગત્યનુ છે. વીસ વર્ષ સુધી જુનાગઢ વગેરે કાઠીઆવાડના જૂદા જૂદા રાજ્યોમા, અને ૨૦ વર્ષ સુધી કચ્છમા, એમ મળીને ૪૦ વર્ષ સુધી એમણે દીવાનનુ પદ ભોગવ્યુ છે એટલી લાબી દીવાનગીરી કોઈએ ભાગ્યે જ ભોગવી હશે ચુનીલાલ સાગભાઈ ન્યાયી, સત્યપ્રિય, મહેનતુ, ઝીણી દૃષ્ટિવાળા અને પ્રમાણિક હતા. અથાગ કર્તવ્યનિષ્ઠા એ એમનો ખાસ ગુણ હતો પોતાને કામ ન હોય તો એમને ગમતુ જ નહિ, અને કામ સિવાય બીજી કોઈ વાતમા એમને રસ પડતો નહિ ઇ સ ૧૯૨૩ મા કચ્છમા દીવાનપદ ઉપર એ દેવલોક પામ્યા

વેણીભાઇ દીવાન, અમૃતલાલ વકીલ અને લલ્લુ બહાદૂર

વેણીરામ આદિતરામ અમદાવાદના બ્રાહ્મણ હતા એ બહુ હિંમતવાન અને ખટપટી હતા એમ જણાય છે ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમા એ વડોદરાના ગાયકવાડ સયાજીરાવ બીજાના વકીલ હતા સયાજીરાવને એમના ઉપર બહુ વિશ્વાસ હતો એમ સમજાય છે ઇ સ ૧૮૨૮ મા એ પ્રભાકર દીક્ષિત ઉર્ફે ભાઉ પુરાણિકની સાથે દીવાન તરીકે નીમાયા વડોદરે નોકરી લીધા પહેલા એ અમદાવાદમા વકીલાત કરતા વેણીભાઈ દીવાન વિશેની ચોક્કસ માહીતી આપવી મુશ્કેલ છે, પરતુ વડોદરા ગેઝેટીઅર ઉપરથી સમજાય છે કે એ બહુ ખટપટી અને જુલ્મી માણસ હતા[1] એમણે વડોદરાના કેટલાક શરાફો ઉપર જુલમ કર્યો હતો આ શરાફોને બ્રિટિશ સરકારે રક્ષણનુ વચન આપેલુ હતું સયાજીરાવ જેમ વેણીરામ કહે તેમ કરતા વેણીરામનું આખુ નામ 'વેણીરામ વકીલ હિંમતબહાદૂર' એવુ હતું એમના સમયમા વડોદરા રાજ્યની સરહદો ઉપર કોળી વગેરેનો ત્રાસ ઘણો હતો એ લોકો ગામના ગામ લૂટતા કે બાળી મુકતા, અને લશ્કર કાઇ કામ કરતુ નહિ ઇ સ ૧૮૩૩ પછી વેણીરામ મુખ્ય દીવાન તરીકે રહ્યા એક વલ્લભદાસ માણેકચદ નામના અગીણના દીવાનના કુટુબ ઉપર વેણીરામે બહુ જુલમ કર્યો હતો એના સોળ સગાને કારણ વગર કેદ કર્યા હતાં આ ત્રાસથી વલ્લભદાસે આપઘાત કર્યો, અને એ કારણથી મુબાઈના ગવર્નર સર રોબર્ટ ગ્રાટે સયાજીરાવને ઘણી તાકીદ કરી, અને રૂા ૫૦૦૦૦ મરનારના કુટુબને અપાવ્યા કહે છે કે સયાજીરાવને વેણીરામ આડે રસ્તે ચઢાવતા,

[1] જુઓ, Baroda Gazetteer p 236, 240, 246, 248, 250-57

અને ખાસ કરીને બ્રીટીશની વિરુદ્ધ વલણ બતાવતા. આવાં ઘણા કારણોથી અને જુલમથી બ્રીટીશ સરકારે સયાજીરાવ ઉપર અમુક સરતો પાળવાની મોકલી આપી હતી એમા વેણીરામને બરતરફ કરવાની પણ એક સરત હતી સયાજીરાવ વેણીરામને છોડવાને રાજી નહોતા. ત્યાર બાદ કાંઈ કારણને લીધે વેણીરામે કાશીએ જઈ વસવાની ઇચ્છા બતાવેલી પણ સયાજીરાવે જવા દીધેલા નહિ એક વખત વડોદરાના મુખ્ય વેપારીઓની સહીની અરજી આવી કે વેણીરામને કાયમ રાખવા બીજી મોટી અરજી નનામી આવી કે વેણીરામ જુલમી છે માટે રાખવા નહિ લોકવાયકા છે કે મહારાજાએ પોતે વેપારીઓ પાસે વેણીરામના તરફેણની અરજી કરાવી હતી. વેણીરામે રતનજી કહાનદાસ, પરભુદાસ શેઠ, અને લલ્લુ મંગળ પારેખના ઘર લૂટાવ્યા હતા એમ કહેવાય છે ગોપાળરાવ મેરાળ અને હરિભક્તિવાળાને પણ નાસ પડેલો પણ પાછળથી એમણે વેણીરામ સાથે સબંધ રાખેલો એમ સમજાય છે. આવા કારણોથી ઘણુંજ દબાણ થવાથી તા ૨૮ નવેંબર ૧૮૩૯ ને દીવસે બહુ કચવાતે મને સયાજીરાવે વેણીભાઈને રજા આપી કહેવાય છે કે પીંજાજી જોરાજી નામના માણસે પોતાનો ગરાસ મેળવવા યત્ન કરેલો તેના હાથ વેણીરામે કપાવી નંખાવેલા. એ બ્રીટીશ રૈયત હતો એટલે સરકારે એને હજાર રૂપીઆ નુકશાની અને માસિક ૭૫) રૂપીઆ અપાવ્યા હતા આ વેણીરામની હવેલી અમદાવાદમા ખાડિયામા ધોબીનીપોળમા છે

અમૃતલાલ વકીલ પણ બ્રીટીશ સરકાર અને ગાયકવાડ વચ્ચે વકીલનુ કામ કરતા અને ઘણા બાહોશ માણસ ગણાતા એ વીસનગરા નાગર હતા એમના નામ ઉપરથી ખાડીઆમા અમરતલાલની પોળ કહેવાય છે ખાડીઆમા વીસનગરાના હાટકેશ્વરનું મંદિર એમણે બંધાવેલું છે

લલ્લુ બહાદુર વિશે વધારે જાણવામા આવ્યુ નથી એ વાણીઆ હતા. પણ ઘણા હિંમતવાન અને બહાદુર હોવાથી લલ્લુ બહાદુર કહેવાતા. એ શાહપુરમા રહેતા. વડોદરા રાજ્ય સાથે એમનો સબંધ હતો લલ્લુ મંગળ પારેખવાળા તે એ જ એમ સમજાય છે, અને શાહપુરમા મંગળ પારેખનો ખાંચો એમના નામ ઉપરથી કહેવાતો હશે

મોતીલાલ લાલભાઈ

શ્રી નરસિંહરાવભાઈ સ્મરણમુકુરમા લખે છે કે મોતીલાલ લાલભાઈ

કોણ એમ આજે ઘણા પુછે છે મોતીનાને લેખક થવાનો ગુનોહ નથી કર્યો એથી એ પ્રશ્ન પુછાય છે એમ શ્રી નરસિંહરાવભાઈ જણાવે છે તે યોગ્ય છે અન્ય ક્ષેત્રોમા કાર્ય કરનારને આપણો સમાજ વીસરી જાય છે એટલી હજી સત્કારની ખામી છે

મોતીનાલનો જન્મ વિ સ ૧૮૯૮ (૧૮૮૨) મા અમદાવાદમા સાઠોદરા નાગર જ્ઞાતિમા થયો હતો એમનાથી છઠ્ઠા પુરુષ શકરદાસ દયાળજીએ અમદાવાદમા બાબીઓ સ્વતત્ર થયા ત્યારે થોડો વખત દીવાનગીરી ભોગવી હતી એમના કુટુબની અવટક કથારિયા છે શકરદાસ મૂળ નડિયાદના વતની હતા પણ નોકરીને અગે અમદાવાદમા વસ્યા હતા એમ કહેવાય છે કે સમયની અસ્થિરતાને લીધે એમણે અમદાવાદમા બાર ઘર રાખેલા અને બારે ઘેર રસોઇ થાય તથા બીજાના પથરાય અને શકરદાસ ક્યે ઘેર જમશે એ કોઇ જાણી શકતુ નહિ ફારસીના જ્ઞાનને લઇને એમને ઉંચી પદવી મળેલી એ ફારસીમા કવિતા બનાવી શકતા એમ કહેવાય છે કે દરબારમા કાંઇ ખટપટને લીધે શકરદાસને કતલ કરવામા આવ્યા હતા, અને માલમીલકત જપ્ત થઇ કુટુબ કેદ પકડાયુ હતુ એમના એક પુત્ર મનજીએ થોડો કુદાવવાની બહાદૂરી બતાવી બાદશાહને હાથોહાથ હાથી ઉપર અરજી આપી તેથી કુટુબનો છુટકારો થયો હતો[૧] શકરદાસ ઉદાર પુરુષ હતા એમના નામનુ એક ચકલુ નડિયાદમા આજે પણ 'શકરદાસનુ ચકલુ' અગર 'કથારિયા ચકલુ' એ નામથી ઓળખાય છે, અને એમણે ૩૨ ઘર અનાજ વગેરેથી ભરીને બ્રાહ્મણોને દાન આપેલા તે આજે પણ નડિયાદમા બ્રહ્મપોળને નામે પ્રસિદ્ધ છે

શકરદાસના પુત્ર રામળદાસ, તેના પુત્ર ચીમનાભાઇ, તેમના પુત્ર બાનાભાઇ, અને તેમના પુત્ર નાલભાઇ એ મોતીનાલના પિતા થાય લાલભાઈની સ્થિતિ ગરીબ હતી શકરદાસના બીજા પુત્ર મનજીનો વશ નડિયાદમા છે મોતીનાલને નાનપણથી જ વિદ્યાનો વધો શોખ હતો પણ ગરીબાઇને લીધે વધારે અભ્યાસ થઈ શક્યો નહિ પેનો તથા લખોટીઓ રમી એ વેચીને

[૧] શકરદાસના બાર ઘરમાથી ચારના દરવાજા આજ સુધી હતા અને પાચમુ મુખ્ય ઘર સાકરીરોરીમા છે એ ઘર ગઈ સદીના અતમા મોતીલાલે નવુ બધાવ્યુ તે લાકડકામના સારા મકાનોમા આજે પણ ગણાય છે

ભણવામાં પૈસા વાપરતા ! મોતીલાલે મ્યુનિસીપાલીટીને ફાનસે વાંચીને અભ્યાસ કર્યો હતો. ચોપડી વેચાતી લેવાના પૈસા ન હોય ત્યારે કોઈની લઈને આખી ઉતારી લેતા. અભ્યાસ ઘણો સારો હોવાથી શિક્ષકો રાજી રહેતા, અને સ્કોલરશિપ મળ્યા પછી તો એ પૈસા મોતીલાલ ઘરના ઉપયોગ માટે પોતાની માતાને આપતા. મોતીલાલના નાનપણના મિત્રમંડળના એક અંબાલાલ સાકરલાલ સિવાય બધા ગરીબ સ્થિતિના હતા અને મોટા થયા પછી બધા નામાંકિત થયા હતા. સાધનની મુશ્કેલીને લીધે મોતીલાલને અભ્યાસ છોડી નોકરી લેવી પડી. મહેનત, ખંત, અને પ્રમાણિકપણાના ગુણોને લીધે ઉપરીઓ મોતીલાલ ઉપર ખુશ રહેતા. એટલે નોકરીમાં ધીમે ધીમે ચડવા લાગ્યા. મોતીલાલના પ્રમાણિકપણા માટે એક બનાવ બનેલો છે તે નોંધવા જેવો છે. ખેડા જીલ્લામાં એ મુનસફ હતા ત્યારે એમનું વય બહુ નાનું હતું. એક ભારે કામનો દાવો ચાલતો હતો તેવામાં એક માણસ એક ડમણીમાં કેટલીક કોથળીઓ ભરી રૂપીઆ લાવ્યો અને મોતીલાલને આપવા માંડયા. મોતીલાલે એ વૃદ્ધ પુરુષને કહ્યું કે 'કાકા એ મારે ન ખપે'. વૃદ્ધ પુરુષે બહુ કહ્યું, છેવટે કંટાળ્યો અને જતી વખતે બોલ્યો કે 'તમને હજી મુછો પણ નથી ઉગી એટલે દુનિયાનો અનુભવ નથી. મારા જેવો આપનારો નહિ મળે.' મોતીલાલે શાંતિથી જવાબ દીધો કે "કાકા, સરકારની નોકરી કરીશું ત્યાં સુધી તમારા જેવા આપનાર તો ઘણા મળશે પણ મારા જેવા ના કહેનાર તમને ભાગ્યેજ મળશે." પ્રમાણિકપણું એ મોતીલાલનો મુદ્રાલેખ હતો. મુનસફમાંથી ફર્સ્ટ કલાસ સબ જજ સુધી ચઢી, વડોદરામાં બ્રીટીશ ગરાસીઆ એજંટ તરીકે એમણે સારૂં કામ કરેલું. એ કામથી સર. ટી. માધવરાવ કહેતા કે 'મોતીલાલ જેવા નોકર હોય તો રાજ્ય સુધરે.' ૧૮૭૫ માં મોતીલાલ કચ્છના નાયબ દીવાન નિમાયા, અને વચમાં સરકારી નોકરી કરી પાછી ૧૮૮૫ માં કચ્છના દીવાનનું પદ મેળવ્યું. એમણે કચ્છની દીવાનગીરી ૧૭ વર્ષ કરી. એમનું મૂળ કામ ન્યાયનું હોવાથી કચ્છમાં પણ ન્યાય માટે એ ખાસ જાણીતા છે. છતાં કચ્છના જીવનથી મોતીલાલને સતોષ નહોતો. એ કહેતા કે 'કચ્છમાં જઇને હું ટટાઈ ગયો, સરકારના ન્યાયખાતામાં જ હું રહ્યો હોત તો વધારે જાણવાનું મળત.' ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં દીવાનગીરી છોડી મોતીલાલ અમદાવાદ આવ્યા, અને ૧૯૦૩ માં એમને અમદાવાદ મ્યુનિસીપાલીટીના પ્રમુખનું સ્થાન મળ્યું. એ પદ ઉપરજ

થોડા સમય પછી મોતીલાલને પેટનો અસાધ્ય વ્યાધિ લાગુ પડ્યો અને વિ સ ૧૯૬૧ ના ચૈત્ર સુદ ૧૪ (૧૯૦૫ એપ્રીલ) ને દીવસે એમણે આનદ ધામમા વાસ કર્યો

મોતીલાલના જીવનમા એક ભાગ ઉત્તમ આવી ગયો એમનું બીજી વારનું લગ્ન કવિ અલખબુલાખીરામના શિષ્ય મહેતા બાપુભાઇ નાનાલાલની પુત્રી કકુબાઈ સાથે થયુ હતુ બાપુભાઈ પણ ભક્ત કવિ હતા કકુબાઇની બાલ્યવયમા જ એ મરણ પામેલા, પણ એમની કાર્યશક્તિ અને બુદ્ધિ વારસામા આપતા ગયેલા કકુબાઇએ નિશાળનું જ્ઞાન લીધુ નહોતું મોતીલાલ સાથે લગ્ન થયા પછી એમણે ગૂજરાતી તથા અગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો એમનું મન એટલુ તો કર્તવ્યશીલ રહેતું કે એક ઘડી પણ તે નવરાશની ગાળતા નહોતા અભ્યાસ તથા કથા સાભળવા ઉપરાત ભરત ગુથણ વગેરે હુનરો પણ તેમણે શીખી લીધા હતા એક વખત તે સરસ્વતી માહાત્મ્યની કથા રોજ સાભળવા જતા અને જેટલુ સાભળ્યુ હોય તેટલુ સભારીને પછીથી લખી લેતા એ પ્રમાણે ગૂજરાતીમા સરસ્વતી માહાત્મ્ય તૈયાર થયુ તે એમના મૃત્યુ પછી મોતીલાલે છપાવ્યુ અગ્રેજી પણ એવા જ ખતથી એમણે શીખી લીધુ અને સેન્ડફર્ડ એન્ડ મર્ટન નામના અગ્રેજી પુસ્તકનો ગૂજરાતીમા તરજુમો કર્યો "સરસ્વતી માહાત્મ્યની સમાલોચના કરતા સા શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિ સ ૧૯૭૭ ના સુદર્શનમા લખે છે કે 'આખા ગૂજરાતને આ સ્મારક લઘુગ્રથથી ઘણો ઉપદેશ લેવાનો છે અમે ધારીએ છીએ કે કકુબાઇએ શાળામા કેળવણી લીધી નહોતી, છતા તેમને આવુ શુદ્ધ ભાષાજ્ઞાન, આવી સારી વિચાર ને સ્મરણશક્તિ તથા સાભળવા પ્રમાણે કાર્ડિક અગ્રેજીનુ પણ જ્ઞાન હતુ તેમની કુટુબભક્તિ પણ જવાન મડળને અનુસરણ કરવા યોગ્ય હતી'' કકુબાઇનો સ્વભાવ એટલો બધો કર્તવ્યશીલ હતો કે મોતીલાલ કચ્છમા દીવાનપદે નીમાયા ત્યાર પછી એ ભાગ્યે એકાદ વર્ષ જીવ્યા છે, પરતુ એટલો વખત કચ્છમા રહી કચ્છી ભાષાનો કોષ ન હોવાથી એ કોષ તૈયાર કરવાનું એમને મન થઇ આવ્યુ એક વર્ષ સુધી મહેનત લઈ કોષ અડધો તૈયાર થયો હતો તેવામા એમનુ ૨૯ વર્ષની વયે અવસાન થયુ કકુબાઇના મરણથી મોતીલાલના આખા યે મિત્રમડળમા ઘણો શોક ફેલાયો હતો એ જમાનામા એમના જેટના

ગુણવાળી સ્ત્રી ભાગ્યે જ હશે એમ એમના મિત્રો કહેતા મનસુખરામભાઈ જેમણે સેન્ડફર્ડ અને મર્ટનના તરજૂમાની પ્રસ્તાવના લખી છે, એ કહેતા કે 'અમારા મંડળમાં સમાર અને સ્ત્રીની બાબતમાં મોતીલાલ જેટલો કોઈ સુખી નથી' સરસ્વતી માહાત્મ્યની પ્રસ્તાવના છોટાલાલ સેવકરામે લખી છે એમાં પણ કંકુબાઈના ગુણના ઉલ્લેખો કર્યો છે એ જમાનામાં અમદાવાદમાં અંગ્રેજીનો તરજુમો કરનાર કંકુબાઈ કદાચ પહેલા જ સ્ત્રી હશે મોતીલાલ અને એમના મિત્રોએ મળીને એમના નામનું સ્મારક ભેગું કરી ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને આપ્યું છે એમાંથી પુસ્તકો બહાર પાડવા ઉપરાંત કન્યાઓને ઇનામો વહેંચાય છે

મોતીલાલનો સ્વભાવ ઘણોજ આનંદી અને અસાધારણ સંતોષી હતો એમના આનંદી સ્વભાવનો કાંઈક ખ્યાલ શ્રી નરસિંહરાવભાઈના સ્મરણમુકુરથી આવશે મનસુખરામભાઈ અને મણિભાઈ જસભાઈના મિત્રમંડળમાં મોતીલાલ સર્વથી વધારે આનંદી ગણાતા મનસુખરામભાઈ એમના મિત્ર હતા ખરા પણ એમના અંતરંગ મંડળમાં મોતીલાલ નહોતા ભોળાનાથ સારાભાઈ સાથે મોતીલાલને મૈત્રી હતી અને તે ઉપરાંત એમના તરફ પૂજ્યભાવ પણ હતો હરિદાસ વિહારીદાસ અને અંબાલાલ સાકરલાલ સાથે એમને ગાઢ મૈત્રી હતી એ આખું યે મિત્રમંડળ દીવાનગીરી કે એવા બીજા મોટા પદ ઉપર ચઢ્યું હતું એ મિત્રોએ એક ત્રિપુટી કરી હતી તેમાં મણિભાઈ જસભાઈ, મોતીલાલ, અને અંબાલાલ સાકરલાલ હતા એમ કહેવાતું કે મણિભાઈ ઉદાર, મોતીલાલ મમવારણ,[1] અને અંબાલાલ ખુશ હતા કોઈ મણિભાઈને બદલે હરિદાસ વિહારીદાસનું નામ કહે છે મોતીલાલનું અંગ્રેજી જ્ઞાન ઘણું સારું હતું અંગ્રેજોના સહવાસમાં રહેલા એક માણસને નીચે નામ દાબીને મોતીલાલનો કાગળ બતાવ્યો તો એ કોઈ અંગ્રેજનો જ

[1] રા નારાયણ હેમચંદ્રે પોતાના 'હું પોતે' નામના પુસ્તકમાં મોતીલાલના સ્વભાવ સંબંધી અતડાપણાની અને કંજુસાઈની ટીકા કરી છે પરંતુ નારાયણ જ્યારે ભૂજ ગયેલા ત્યારે મોતીલાલના પત્ની કંકુબાઈના મરણને થોડો જ સમય થયો હતો એટલે મોતીલાલ સ્વસ્થ નહોતા એટલે કે નારાયણની ટીકા પુરા અનુભવ વગરની છે મોતીલાલના સ્વભાવ વિશેનો ખ્યાલ શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથનું સ્મરણમુકુર જોવાથી આવશે

છે એમ એણે કહ્યુ એમ કહેવાય છે કે એમના સમયમા સારામા સારૂ અગ્રેજી લખનાર ગૂજરાતમા ત્રણેક માણસો ગણાતા અને એમા એમની ગણત્રી થતી કાયદાનું જ્ઞાન પણ એટલું જ સારૂ હતુ અંબાલાલ સાકરલાલ વડોદરાના મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતા અને એલ એલ બી હતા, પરતુ એમની પાસે કોઇ કાયદાની ઝીણવટની સલાહ લેવા જાય તો એ નિખાલસપણે કહેતા કે 'એ બાબતમા તમે મોતીલાલ પાસે જાઓ ' અગ્રેજી છઠ્ઠી ચોપડી ભણેલા મોતીલાલ બી એ ના વિદ્યાર્થીને બેકનનું 'એડવાન્સમેન્ટ ઑફ લર્નિંગ' શીખવાડે એ ઉપરથી એમના અગ્રેજી જ્ઞાનનુ ધોરણ સમજાશે એમનો પ્રમાણિકપણાનો મુદ્રાલેખ દરેક કાર્યમા સાથે રહેતો છેલ્લા દીવસોમા મ્યુનિસીપલ પ્રમુખનુ કામ કરતા પણ દરેક વસ્તુ એ જાતે જોઇને કરતા શિયાળામા રાત્રે બે વાગે દૂરના લત્તામા આગ લાગી હોય અને ગાડીવાન ન હોય તો હિંડતા જતા એમને જોયેલા છે પ્લેગના વખતમા આખી પોળ કે લત્તાના ઘર પોતાને ખર્ચે સાફ રખાવતા આનદ અને સતોષ એમની સાથે છે'ની ઘડી સુધી રહ્યો હતો

અબાલાલ સાકરલાલ

અબાલાલ સાકરલાલનો જન્મ ઇ સ ૧૮૪૪ મા થયો હતો એ જ્ઞાતિએ બ્રહ્મક્ષત્રિય હતા જન્મથી જ એ સાધનસપન હોવાથી એમના બીજા મિત્રોની પેઠે ઉંચી કેળવણી લીધા વગર રહ્યા નહિ એમ એ બી થઇને એમ એ ની પરીક્ષા પણ એમણે પસાર કરી ગૂજરાતમા એ સૌથી પહેલા એમ એ હતા અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમા હેડમાસ્તરનો હોદ્દો એમણે ભોગવ્યો હતો શિક્ષક તરીકે એ વખણાયલા અને હાલના ઘણા નામાકિત પુરુષો એમના હાથ નીચે ભણી ગયેલા છે થોડો વખત એમણે ગૂજરાત કૉલેજના પ્રીન્સિપાલનુ કામ પણ કરેલુ બોલવામા અંબાલાલને વાક્યે વાક્યે 'હ' 'હ' એમ બોલવાની ટેવ હતી તેથી કૉલેજમા છોકરા તોફાન કરતા આ ટેવ તેમની વૃદ્ધાવસ્થા સુધી રહી હતી, પણ પાછળથી એમણે એના ઉપર ઘણો કાબુ મેળવ્યો હતો કેળવણી ખાતામાથી અબાલાલ ન્યાય ખાતામા ગયા અને વડોદરા રાજ્યમા વરિષ્ટ અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશની પદવી સુધી ચઢયા હતા ન્યાયાધીશ તરીકે અમાનાન બહુ જ સ્વતત્ર અને પ્રમાણિક ગણાતા વડોદરામાથી નિવૃત્ત થયા પછી સરકારે એમને દીવાન બહાદૂરનો ઇલ્કાબ આપ્યો એમણે અગ્રેજી=ગૂજરાતી શબ્દકોષ સૌથી પહેલા બનાવ્યો, અર્થ

ગુણવાળી સ્ત્રી ભાગ્યે જ હશે એમ એમના મિત્રો કહેતા મનસુખરામભાઇ જેમણે સેન્ડફર્ડ અને મર્ટનના તરજૂમાની પ્રસ્તાવના લખી છે, એ કહેતા કે 'અમારા મડળમા સસાર અને સ્ત્રીની બાબતમા મોતીલાલ જેટલો કોઇ સુખી નથી' સરસ્વતી માહાત્મ્યની પ્રસ્તાવના છોટાલાલ સેવકરામે લખી છે એમા પણ કકુબાઇના ગુણના ઉલ્લેખો કર્યા છે એ જમાનામા અમદાવાદમા અગ્રેજીનો તરજુમો કરનાર કકુબાઇ કદાચ પહેલા જ સ્ત્રી હશે મોતીલાલ અને એમના મિત્રોએ મળીને એમના નામનું સ્મારક ભેગુ કરી ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને આપ્યુ છે એમાથી પુસ્તકો બહાર પાડવા ઉપરાત કન્યાઓને ઇનામો વહેંચાય છે

મોતીલાલનો સ્વભાવ ઘણોજ આનદી અને અસાધારણ સંતોષી હતો એમના આનદી સ્વભાવનો કાઇક ખ્યાલ શ્રી નરસિહરાવભાઇના સ્મરણમુકુરથી આવશે મનસુખરામભાઇ અને મણિભાઇ જસભાઇના મિત્રમડળમા મોતીલાલ સર્વથી વધારે આનદી ગણાતા મનસુખરામભાઇ એમના મિત્ર હતા ખરા પણ એમના અંતરગ મડળમા મોતીલાલ નહોતા ભોળાનાથ સારાભાઇ સાથે મોતીલાલને મૈત્રી હતી અને તે ઉપરાત એમના તરફ પૂજ્યભાવ પણ હતો. હરિદાસ વિહારીદાસ અને અબાલાલ સાકરલાલ સાથે એમને ગાઢ મૈત્રી હતી એ આખુ યે મિત્રમડળ દીવાનગીરી કે એવા બીજા મોટા પદ ઉપર ચઢયુ હતું એ મિત્રોએ એક ત્રિપુટી કરી હતી તેમા મણિભાઈ જસભાઇ, મોતીલાલ, અને અબાલાલ સાકરલાલ હતા એમ કહેવાતુ કે મણિભાઇ ઉદાર, મોતીલાલ સમધારણ,[1] અને અબાલાલ લુચ્ચા હતા કોઈ મણિભાઇને બદલે હરિદાસ વિહારીદાસનુ નામ કહે છે મોતીલાલનું અગ્રેજી જ્ઞાન ઘણુ સારુ હતુ અગ્રેજોના સહવાસમા રહેલા એક માણસને નીચે નામ દાબીને મોતીલાલનો કાગળ બનાવ્યો તો એ કોઇ અગ્રેજનો જ

[૧] રા નારાયણ હેમચદ્રે પોતાના 'હુ પોતે' નામના પુસ્તકમા મોતીલાલના સ્વભાવ સબધી અતડાપણાની અને કજુસાઇની ટીકા કરી છે પરતુ નારાયણ જ્યારે ભૂજ ગયેલા ત્યારે મોતીલાલના પત્ની કકુબાઇના મરણને થોડો જ સમય થયો હતો એટલે મોતીલાલ સ્વસ્થ નહોતા એટલે કે નારાયણની ટીકા પુરા અનુભવ વગરની છે મોતીલાલના સ્વભાવ વિશેનો ખ્યાલ શ્રી નરસિહરાવ ભોળાનાથનુ સ્મરણમુકુર થી આવશે

હતા. નાનપણમા એમની સ્થિતિ સારી નહોતી સાધારણ વિદ્યાસપાદન કરી હતી, અને બીજા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા. થોડુ અંગ્રેજી શીખી એમણે રેલ્વેમા રૂા ૨૦) ની નોકરી લીધી, અને થોડા વખત પછી શેઠ દલપતભાઇ ભગુભાઈની મુબાઈની પેઢીમા નોકરી માટે ગયા. ત્યા નામાનો અનુભવ મેળવી રોયલ બેંકના શરાફ થયા, અને એ પછી 'વિક્ટોરીયા ફાઇનેન્સ' નામની કંપનીના મેનેજર બન્યા. એ દરમિયાન સોલીસીટરની પેઢીઓમા એમણે અનુભવ લીધો અને હાઇકોર્ટ વકીલની પરીક્ષા પણ પસાર કરી ઇ. સ ૧૮૭૮ મા એમણે સોલીસીટરનુ કામ શરૂ કર્યું, અને ભાઇશંકર કાગા અને ગિરધરલાલની પેઢીના ભાગીદાર તરીકે એમણે ઘણી નામના મેળવી. અમદાવાદમા રેવાબાઇની ધર્મશાળા, દવાખાનુ, લાયબ્રેરી, વગેરેમા તથા સ્મશાન ભૂમિમા સગવડ કરવા માટે એમણે સખાવતો કરી છે. સાહિત્યમા પણ એ રસ લેતા. કાયદામા એમની બુદ્ધિ ઘણી જ તીવ્ર ગણાતી, અને સામી બાજુ ભાઇશંકર છે એમ જાણતા જ કેટલાક તો ગભરાતા અમદાવાદ સંસ્કૃત પાઠશાળાનું નવુ બધારણ કરવામા એમણે ઘણો ભાગ લીધો હતો. અમદાવાદ મ્યુનિસીપેલીટીના એ પ્રમુખ પણ થયા હતા, પણ વ્યવસાયને લીધે એ કામ એ કરી શકયા નહોતા.

લાલશંકર ઉમિયાશંકર

લાલશંકરનો જન્મ ઈ. સ ૧૮૪૫ મા થયો હતો એ જ્ઞાતિએ વિસનગરા નાગર હતા અંગ્રેજીનો થોડો અભ્યાસ કરી એ ગણિતના શિક્ષક બન્યા પણ પાછળથી કાયદાનો અભ્યાસ કરી એમણે હાઇકોર્ટ વકીલની પરીક્ષા પસાર કરી. ઘણી જગ્યાએ સમ જજનો હોદ્દો ભોગવ્યા પછી અમદાવાદમા એ સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટના જજ થયા હતા એમણે વ્યાકરણ અંકગણિત વગેરે ઉપર પુસ્તકો લખ્યા છે. પંઢરપુરમા એમણે બાળકરક્ષણનો આશ્રમ કાઢેલો છે એમના કાર્યોની કદર કરીને સરકારે એમને રાવ બહાદુરનો ઇલકાબ આપ્યો હતો ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સેક્રેટરી તરીકે એમણે ઉત્તમ કામ કર્યું હતું લાલશંકર સુધારક હતા અને પ્રાર્થના સમાજના એક ખાસ સભ્ય હતા એમનુ મકાન ખાડિયામા અમરતલાલની પોળમા છે ઇ. સ. ૧૯૪૦ મા એ દેવલોક પામ્યા.

ન્યાયમૂર્તિ લલ્લુભાઇ આશારામ શાહ

લલ્લુભાઇના પિતા આશારામ દલીચદ અમદાવાદમા શાહપુરના વતની

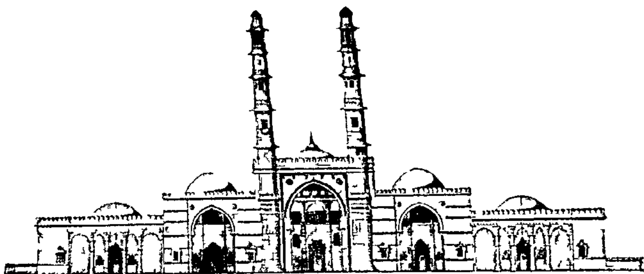
એ પ્રભાવશાળી પુરુષ હતા અને લેખક પણ હતા લલ્લુભાઈએ વિદ્યાભ્યાસ પુરો કર્યા પછી મુબાઈમા વકીલાત કરવી શરૂ કરી હતી એમાથી એ હાઈ કોર્ટના ન્યાયાધીશની પદવી સુધી ચઢ્યા એમણે કેટલોક વખત મુખ્ય ન્યાયાધીશની પદવી પણ શોભાવી હતી એ પદ ઉપર એ પહેલા અમદાવાદી હતા લલ્લુભાઈ સ્વતત્ર વિચારના અને બહુ જ સીધા પુરુષ ગણાતા હતા શુદ્ધ ન્યાય માટે એમની ભાવના એટલી ઉચી હતી કે એ લોકમા બહુ ભળતા પણ નહિ, અને કોઇ વકીલ કે સોલીસીટર એમને ત્યા આવે તે એમને ગમતુ નહિ 'હિંદુ લૉ' ઉપર એ પ્રમાણ ગણાતા યુરોપિયનોને હાથે ચુથાયના 'હિંદુ લૉ'નો સ્વતત્ર રીતે અભ્યાસ કરવા માટે એમણે શાસ્ત્રી રોકયા હતા એમ કહેવાય છે મુબાઇના રૉયલ એશિયાટીક સોસાયટી, અને ગૂજરાતી ફૉર્બ્સ સભાના એ પ્રમુખ હતા એ સસારસુધારક હતા, એમને સર–નાઇટ–નો ઇલ્કાબ મળ્યો હતો ન્યાયાધીશના હોદ્દા ઉપર જ હૃદયરોગથી ઘણી ટુકી માદગી ભોગવી એ દેવલોક પામ્યા હતા અમદાવાદમા એમના નામના કાયદાના એલ એલ બી ના વર્ગ નીકળ્યા છે એ એમનુ યોગ્ય સ્મારક થયુ એમ કહી શકાય.

૩

લેખકો અને કવિઓ

લેખકો અને કવિઓની સ્થિતિ બીજા મહાપુરુષો જેવી નથી સાહિત્ય રસિકોએ એમના ચરિત્રોનું સશોધન કરવા તથા લખવા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્નો કરેલા છે અમદાવાદમા થયેલા લેખકોની વીગત પણ સાહિત્યના અનેક ગ્રથોમાથી મળી શકે તેમ છે એટલે અત્રે ફક્ત તેમની ઘણી જ ટુકી નોધ લઈ વિરમીશુ પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકારોમા સિકદર, અલીમુહમ્મદખા વગેરેનો ઉલ્લેખ આવી ગયો છે પહેલા ઉર્દુ કવિ વલી અમદાવાદના હતા અને એમની કબર શાહીબાગમા ચીની પીરને નામે ઓળખાય છે એમ કહે છે, પરતુ એ વાતમા મતભેદ છે અનેક મુસલમાન લેખકો અમદાવાદમા થઇ ગયા છે હિંદુ લેખકો પણ ઘણા થયા છે[1] સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ અમદાવાદનો ઇતિહાસ રસમય છે પરતુ અહીં એનું લખાણ થાય તેમ નથી

[1] ડૉ હ હ ધ્રુવે વડોદરાના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્ટોકહોમની ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સમા

૬૫ જુમા મસ્જિદના લિવાનના મ્હોરાના મીનારા ઉભા હશે તે વખતનો દેખાવ
(વચલી કમાનની પહોળાઈ ૨૨½ ફીટ છે તે સ્કેલ પ્રમાણે આ ચિત્રનું માપ સમજી લેવું)

૬૬ (અ) ભદ્રકાળી માતા અને આઝમખાનો મહેલ

લાવણ્યસમયઃ લેખકોની નામવલિમાં મહમૂદ બેગડાના સમયમાં અમદાવાદના અજદરપુર પરાના વસનાર લહુરાજ અથવા લાવણ્યસમયથી શરૂ કરીએ. એ શ્રીમાળી વાણીઆ હતા. એમના વડીલ પાટણથી અમદાવાદ આવી વસેલા. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૫૨૧ પોષ વદ ત્રીજે થયો હતો. નાનપણથી જ એ વિદ્વાન ગણાવા લાગ્યા. સંસ્કૃતમા પણ એ લખી શકતા. ૯ વર્ષની વયે તપાગચ્છના આચાર્ય લક્ષ્મીસાગર સૂરિએ એમને દીક્ષા આપી, અને લાવણ્યસમય નામ રાખ્યું. એમનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ વિમલપ્રબંધ છે. બીજા ગ્રંથો પણ એમણે રચ્યા છે. વિમલપ્રબંધમાથી કવિની કેટલીક અતિશયોક્તિ બાદ કરીએ તો મહમૂદ બેગડાના સમયની સામાજિક સ્થિતિ જાણવા માટે ગ્રંથ ઉપયોગી છે, પરંતુ એ પહેલા ચાર સદીઓ પૂર્વે થઇ ગયેલા વિમલશાહના સમય ઉપર કાંઇ પ્રકાશ પડતો નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગ્રંથની બહુ કિંમત નથી; કવિતા તરીકે સારો છે.

શામળભટઃ ગૂજરાતનો પ્રસિદ્ધ કવિ છે. એનો જન્મ વિ. સં. ૧૭૪૦ ના અરસામાં થયો મનાય છે. શામળભટ શ્રીગૌડ બ્રાહ્મણ હતો. અમદાવાદ પાસે સારંગપુર પાસે વેગણપુરનો વતની હતો. એણે ધાર્મિક આખ્યાનોને બદલે સાંસારિક વારતાઓ તરફ ગૂજરાતી કવિતાનો પ્રવાહ વાળ્યો. ચરોતરના રહીશ રખીદાસ નામનો પાટીદાર એનો આશ્રયદાતા હતો. વિ. સં. ૧૮૦૦ ની લગભગમાં એનું મૃત્યુ થયું. એના કાવ્યો અને એની સમાલોચના પ્રસિદ્ધ છે.

વલ્લભભટઃ આ કવિ અમદાવાદના ભટ મેવાડા બ્રાહ્મણ હતા. વિક્રમની અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા એમણે કવિતાઓ કરેલી છે. એ વૈષ્ણવ

ભાષણ કરેલું તેમા ગૂજરાતી ભાષાની રૂપરેખા આપી હતી. એમા એ લખે છે કે અમદાવાદમા સૌથી વધારે સખ્યામા કવિઓ થયા છે. આ કવિઓ બહુ મહાન પ્રતિભાવાળા નથી એ ખરૂ છે. પરતુ અખો અને શામળનું પદ ઉતરે તેમ નથી. અમદાવાદના જનસ્વભાવનું લક્ષણ અમદાવાદી કવિઓમા પણ જણાયલુ છે. " We have found that Ahmedabad has given the largest number of poets, and yet we have none of them among these epoch-makers. (નરસિંહ પ્રેમાનંદ વગેરે) Among their contemporaries we have named Akho Bhagat and Samal who are the best representatives of that *Matter of fact City*."

હતા પણ પાછળથી દેવીભક્ત થયા બહુચરાજી માતાના એ અનન્ય ભક્ત હતા બહુચરાજી માતામા ' જે ' બોલાય છે ત્યારે વલ્લભભટ અને એમના ભાઈ ધોળાના નામની ભેગી જે-' વલ્લભ ધોળાની જે '-એમ-બોલાય છે માતાજીની સ્તુતિના એમના કરેલા પદ પ્રસિદ્ધ છે

કેવળરામ આ કવિ વીસનગરા નાગર હતા અમદાવાદ પાસે રાજપુરમા તુલસીની પોળમા રહેતા હતા બાબી વશના નવાબોના એ રાજ કવિ હતા અઢારમી સદીના મધ્યમા જવામર્દખા બાબીના એ સમકાલીન હતા બાબીઓની કીર્તિનું એમણે હિંદીમા ગાન કરેલુ છે એ ગ્રથ બાબીવિલાસ કહેવાય છે તે હજી અપ્રસિદ્ધ છે બાબીઓના વખતથી એમને કવીશ્વરનું પદ મળેલુ હાલ એમના વશજો પોતાની અટક કવીશ્વર લખાવે છે અમદાવાદમા ખાડિયામા કવીશ્વર કુટુબ આજે જાણીતું છે

અલખ બુલાખીરામ આ કવિ અમદાવાદના ખડાયતા નાગર હતા ગઇ સદીના પૂર્વાર્ધમા એ હતા નાનપણમા એ તોફાની હતા એક વખત નદીમા એ નાક પકડી સધ્યા કરતા હતા એવામા કોઇ સન્યાસીએ પુછ્યુ કે ' નાક પકડીને શુ જોયુ ? ' બુલાખીરામે કહ્યુ કે ' એમા વળી શુ દેખાય ' વાતચીત થતા બુલાખીરામનું મન સન્યાસી તરફ દોરાયુ અને વખત જતા પરબ્રહ્મ તરફ વળ્યુ ગઈ સદીમા એમની પાવડીઓ પૂજાતી, અને એમનું શિષ્યમડળ પણ હતું એમની કવિતાઓ કાવ્યદોહનમા પ્રસિદ્ધ થએલી છે

મગનલાલ વખતચંદ ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમા આ જૈન લેખક જાણીતા હતા અહીં એમની નોધ લીધા વગર ચાલે તેમ નથી આ ગ્રથમા એમનો ઘણો આધાર લીધો છે મરેઠા સમયના છેવટના ભાગનો તથા અગ્રેજી સમયની શરૂઆતનો એમણે લખેલો ઇતિહાસ ઘણે ભાગે વિશ્વસનીય છે એમણે બીજાં નાના પુસ્તકો પણ લખ્યા છે

ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ અમદાવાદ હાઈ સ્કુલના પહેલા માસ્તર હતા એમણે એમના સમયમા સાહિત્યવૃદ્ધિ માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો હતો રા બ **ખુશાલરાય સારાભાઈ** સાઠોદરા નાગર હતા એમણે છોટાઉદેપુરની દીવાનગીરી ભોગવેલી, અને એ સરકારી લેખક અને ભક્ત હતા એમણે નિબધો લખેલા છે અને પચમહાલની કેટલીક વિગતો ભેગી કરેલી છે રામાયણમા એમને એટલી બધી ભક્તિ હતી કે એ વાચતા એક વખત એમના એક બીજા

ઘરમાં આગ લાગ્યાના સમાચાર આવ્યા પણ પાઠ પુરો કર્યા વગર ઉઠયા નહિં.

સાંકળેશ્વર જોશી અમદાવાદના હતા એમ કહેવાય છે. એમણે કેટલાક નિબંધ લખેલા છે. યાંત્રિક કલામાં એ નિપુણ હતા. વિપળ, પળ, સેકંડ, મીનીટ, કલાક, ઘડી, તિથિ, વાર, પક્ષ, માસ, વર્ષ વગેરે ઘણી વિગતો બતાવતું ઘડીઆળ એમણે બનાવ્યું હતું. કાંગપ્રામા મીનારા ઉપર મુકેલું ઘડીઆળ એમણે બનાવ્યું હતું. આવા કુશળ માણસોને આપણા કમનસીબ દેશમાં ઉત્તેજન નથી. ખા. બ. એદલજી ડોસાભાઈ પણ અમદાવાદના હતા. એમણે ગૂજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. આ સાથે ગૂજરાતના પરમમિત્ર જેવા બે યૂરોપીય ગૃહસ્થોનું નામ આપણે ભૂલી શકીએ તેમ નથી. ફૉર્બ્સ સાહેબને તો બધા ઓળખે છે. એમનું કાર્યક્ષેત્ર અમદાવાદ હતું. એમના જીવનનું ચિરસ્થાયી કાર્ય-ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી-રહેશે ત્યાંસુધી ગૂજરાત એમને ભૂલશે નહિં. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ રાસમાળાની કિંમત ગમે તેટલી હોય પણ એનું સ્થાન ઇતિહાસ-સામાજિક ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને માટે ઓછું ન હોવું જોઇએ. એ લખી શકાય એટલો ગૂજરાત ઉપરનો એમનો પ્રેમ એ જ ખાસ માનની વસ્તુ છે. ફૉર્બ્સ ન હોત તો દલપતરામને કોણ આગળ લાવત ? એવા જ બીજા ગૃહસ્થ **રેવરંડ જોસફ વાન સોમરેન ટેલર** હતા. એમણે અમદાવાદમાં ઘણાં વર્ષ ગાળ્યાં. વ્યાકરણ વગેરે લખી ગૂજરાતીની સેવા બજાવી. એમનું ખરૂં મહત્વનું કાર્ય તો ગૂજરાત સલ્તનતના સિક્કા ઉપર એમણે નાંખેલો પ્રકાશ છે. **શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ** મલાતજના સાઠોદરા નાગર હતા. એ વિદ્વાનનું નામ ગૂજરાતી ભાષાના ઇતિહાસના રસિકોથી અજાણ્યું નથી. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને અંગે અમદાવાદ એમનું કાર્યક્ષેત્ર બન્યું હતું.[1] ડૉ. બ્યુલર જેવા વિદ્વાનને હિંદ તરફ માનની પ્રેરણા ગૂજરાતમાંથી જન્મી હતી. એમણે નોકરીનો ઘણો સમય અમદાવાદના કેળવણીખાતાના વડા તરીકે ગાળ્યો હતો.

કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ ક૦ દ૦ ડા૦ થી કોણ અજાણ્યું છે ? એમને માટે વધારે લખવું જરૂરનું નથી. ગૂજરાતનું નાનું છોકરૂં પણ એમને ઓળખે છે. એ અમદાવાદના મોટા કવિ, ઘણા કવિઓને કવિતા શીખવનાર વગેરે વગેરે.

[૧] આ બધો સાર શ્રી ડાહ્યાભાઇ દેરાસરીના સાઠીના સાહિત્યના દિગ્દર્શન ઉપરથી લીધો છે.

એમનું ચરિત્ર ઘણી જગ્યાએ લખાયલું છે; એમની કવિતાની સમાલોચના માટે પણ આ સ્થળ નથી. અહીં ફક્ત એક વાતની નોંધ લેવી ઠીક છે. આ કવિ વઢવાણના હતા, પણ એમણે અમદાવાદને પોતાના વતન જેવું બનાવેલું. ગૂજરાતી ભાષાની ખરા દિલથી એમના જેવી સેવા કરનાર એ પહેલા જ હતા. એમનામાં બીજા પણ ઘણા ઉમદા ગુણો હતા. સ્વદેશાભિમાન અને સત્યપ્રિયતા પણ ઘણાં જ હતા. પાછળથી ૧૮૬૫-૬૬માં સટ્ટો ચાલ્યો ત્યારે કવિ લોભમા પડી સટ્ટે ચડયા. અમદાવાદી તરીકે એ એમનું ખાસ લક્ષણ હતું. અમદાવાદનો વતની ગમે તે ધંધો કરતો હશે પણ વેપારી વલણથી તદ્દન મુક્ત તો નહિ જ રહ્યો હોય. કવિએ શેર સટ્ટામાં ખોયેલું; પણ બીજા વેપારીઓની પેઠે પૈસા દબાવ્યા નહિ અને સર્વસ્વ આપી દઇને આબરૂ રાખી. ખંડેરાવ મહાસભા આગળ એમણે કહેલું કે 'રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ હું,' એ લીંટીમા જ કવિના આખા જીવનનો સાર આવી જાય છે. ઈ. સ. ૧૮૯૯ મા એમનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમનો ફાર્બસ સાહેબ સાથેનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે. એમના ત્રણે પુત્રો કવિ થયા, પણ એમાં શ્રી નાનાલાલ સૌથી પ્રસિદ્ધ છે. દયારામ પછી ઉત્તમ ગરબીઓ લખવામાં એમનું સ્થાન પહેલું છે. એમણે પણ અમદાવાદમા હાલ નિવાસ કર્યો છે. દલપતરામના મરણ વખતે સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ લખે છે કે "તેમના જેવી સર્વમાન્ય કાવ્યશક્તિ, સર્વત્ર માર્ગ કરવાની આર્દ્રતા, પ્રત્યેક પ્રસંગે પ્રસરતી કાવ્યપ્રતિભાની તત્પરતા, હવે કોઇનામા નથી; ગુજરાતી ભાષાનો હવે કોઈ એવો એકાન્ત ઉપાસક નથી." આ શબ્દો તદ્દન ખરા લાગે છે.

મહિપતરામ રૂપરામ : આ વીર પુરુષ સુરતના વતની હતા પણ પાછળથી તેમણે અમદાવાદને પોતાનું વતન બનાવ્યું હતું. ટ્રેનિંગ કૉલેજના મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે એમનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. ગૂજરાતીમાં એમણે ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે. નાગરની નાતમા વિલાયતમાં જવા માટે એમણે પહેલી હિંમત કરી હતી. એ વિલાયત ગયા ત્યારે સ્ટીમરમાં સીધું સામાન સાથે લઇ ગયેલા તેનું વર્ણન અને વિલાયતથી આવેલા પત્રો બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયા છે તે રસમય છે. પ્રાર્થનાસમાજમાં એમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો.

ભીમરાવ ભોળાનાથ અને કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ: આ બન્ને ભાઇઓમા એમના પિતા ભોળાનાથની શક્તિ ઉતરી હતી. ભીમરાવ કવિ

હતા. કૃષ્ણરાવ વિદ્વાન લેખક હતા. એમનાં ચરિત્રો ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જાણીતાં છે.

છોટાલાલ સેવકરામ : અમદાવાદમા સાંકડીશેરીમા રહેતા હતા. એમણે કેટલાક ગ્રંથો લખેલા છે. એમના સવૈયા સારા કહેવાતા. એમણે માર્કસ ઑરેલિયસના તત્ત્વચિંતનનું ભાષાંતર કરેલુ છે છોટાલાલ બાવની વગેરે કાવ્યના ગ્રંથો પણ જાણીતા છે.

ડાહ્યાભાઇ ધોળશાજી : આ પ્રસિદ્ધ નાટકકારને આખા ગૂજરાતમા અને ગૂજરાતી જાણનાર બહારના સર્વ કોઈ જાણે છે. એમના નાટકો સારા, બોધક, અને સરળ હતા. એમના ગાયનો હાલના કેટલાક નાટકોના ગાયનો પેઠે છીછરા અને ફક્ત ચાળાચટકાવાળા નથી. સમાજને એમનાં નાટકો બહુ પ્રિય હતા.

કિલાભાઈ ઘનશ્યામ : એમણે સંસ્કૃતની પદ્ધતિએ કેટલાક ભાષાતરો કર્યા છે. એમા મેઘદૂતનું ભાષાતર તો ઘણું જ ઉત્તમ છે. એ વધારે જીવ્યા હોત તો ઉત્તમ ભાષાતરકર્તા થાત.

ભોગીંદ્રરાવ દીવેટીઆ, શિભાઇ બાપુભાઇ, અને કંચનલાલ વાસુદેવ : વારતાના લેખક તરીકે આ ત્રણે પુરુષો ગૂજરાતી વાચકને જાણીના હતા. રા. કંચનલાલ 'મલયાનિલ'ના તખલ્લુસથી ઉત્તમ ટુંકી વારતા લખતા. યુવાન વયમા જ આ ત્રણેના મૃત્યુ થયા એ શોકજનક છે.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રીવેદી · એ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. ઉત્તમલાલ ઠરેલ, સત્યપ્રિય અને વિદ્વાન પુરુષ હતા. એમણે કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે, પરતુ એ સર્વમા એમનું નામ અમર કરે એવો ગ્રથ તો લો. મા. તિલકની ગીતાનું ભાષાતર છે.

ડૉ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ : આ વીર પુરુષ અમદાવાદના સાઠોદરા નાગર હતા. એ સમર્થ વિદ્વાન હતા. એમણે કેટલાક કાવ્યો લખ્યા છે. એમની શૈલી નવી, પ્રમાદવાળી, સંસ્કારી, સ્વતંત્ર, તથા શૌર્ય ઉપજાવે એવી છે. દેશનું અભિમાન કવિ નર્મદે કવિતામા ગાયુ તે ઉપરાત હરિલાલની કવિતામા પણ સ્વદેશાભિમાન ઉછળે છે. એમના લેખ નવા યુવાનોને હમેશા પ્રેરણા આપતા. એમનું ખરૂં કાર્ય તો વડોદરા રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્ટોકહોમ (સ્વીડન)મા ભરાયલી આઠમી આતરરાષ્ટ્રીય ઓરિએન્ટલ કોન્ગ્રેસમા એમણે ગૂજરાતી ભાષાનું

ગૌરવ વધારે એવું જે ભાષણ આપેલું તે છે. યુરોપમાં બીજા પણ વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખો એમણે વાંચેલા. વસંતવિલાસિકા અને કુંજવિહાર એ એમનાં ખાસ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો છે. ગૂજરાત સાહિત્યસભા અને વર્નાક્યુલર સોસાયટીના હાલના પ્રમુખ સાક્ષરશિરોમણિ દી. બ. કેશવલાલભાઇના એ મોટા ભાઈ થાય.

ગણપતરામ રાજારામ: એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં થયો હતો. જ્ઞાતિએ રાયકવાળ બ્રાહ્મણ હતા. એમણે કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે એમાં પ્રતાપ નાટક અને લઘુભારત પ્રસિદ્ધ છે.

સર રમણભાઇ મહિપતરામ નીલકંઠ: અમદાવાદના લેખકોની નામાવલિ અને અમદાવાદનો ઇતિહાસ સર રમણભાઈના મંગલમય નામથી સમાપ્ત કરીશું. મહિપતરામ રૂપરામ અમદાવાદમાં વસ્યા ત્યારથી રમણભાઇને તો આપણે અમદાવાદના વતની કહી શકીએ. એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં થયો હતો. રમણભાઈ નાનપણથી હોશિયાર હતા. એમના નાનપણની વાત લખતાં નારાયણ હેમચંદ્ર લખે છે કે "મહિપતરામના છોકરાઓ તે વેળાએ હાઇ સ્કુલમાં ભણતા હતા. તેમાં રમણ હોશિયાર હતો. તે મને બહુ સવાલો પૂછતો હતો. તેના હું જવાબ આપતો હતો. હાલમાં રમણભાઇ વકીલ થયા છે. તે પોતાને વિદ્વાન, ધાર્મિક, અને કર્તવ્યનિષ્ટમાં ખપાવવાનો યત્ન કરે છે.' રા. નારાયણ કહે છે તેમ રમણભાઇ ખપાવવાનો યત્ન નહોતા કરતા પણ એ ખરેખર વિદ્વાન, ધાર્મિક, અને કર્તવ્યનિષ્ટ હતા. પાછળથી આ ગુણો સાથે નિરાભિમાનપણું, સત્યપ્રિયતા, સાદાઇ વગેરે ગુણો પણ એમનામાં ખીલ્યા હતા. ઘણું કામ હોય છતાં રમણભાઈ દરેકને ગ્નાતિથી મળતા અને જેને જે બાબત જોઇએ તે સલાહ આપતા. એમની કર્તવ્યનિષ્ઠા તો એટલી બધી હતી કે એમના ધંધા ઉપરાંત જે જે કાર્ય એ લેતા એ પોતાનું જ છે એમ ધારી, લાભાલાભનો વિચાર બાજુએ મુકી, શુદ્ધ કર્તવ્ય બુદ્ધિથી કરતા. ગૂજરાત સાહિત્ય સભાના પ્રમુખ, વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સેક્રેટરી, તથા મ્યુનિસિપાલીટીના પ્રમુખ તરીકે એમણે ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે. આ સદીના છેલ્લા પચીસ વર્ષમાં તો દરેક પ્રવૃત્તિઓમાં રમણભાઈ અગ્રસ્થાને હતા. શહેરની આ છેલ્લી પચીસી એટલે રમણભાઈનું જીવન. રમણભાઇનુ નામ એમની સાહિત્ય કૃતિઓ અમર રાખશે. એ વિદ્વાન, કવિ, નાટકકાર, વિવેચક, અને હાસ્યરસના લેખક હતા. આટલી બધી દિશામાં સાહિત્યની સેવા કરનાર કોઇકજ

હશે. કવિતા અને સાહિત્ય તથા રાજ્યના પર્યતનાં વખાણ કરતાં વિસ્તાર બહુ થાય. પરંતુ હાસ્યરસના લેખક તરીકે રમણભાઈનું સ્થાન ગૂજરાતી ભાષામાં અમર છે એ તો કહ્યા વગર છુટકો નથી. એ સ્થાને હજી બીજો કોઈ લેખક આવી શક્યો નથી. ભદ્રંભદ્રની જુદી જુદી દષ્ટિએ ગમે તેવી ટીકાઓ કરવામા આવે, અને અંગ્રેજી લેખકોના હાસ્યરસ ઉપર વચનો ટાંકી ભદ્રંભદ્રના હાસ્યરસને ઉતારી પાડવાને 'ધર્મરક્ષકો' ગમે તેવા પ્રયત્નો કરે પરંતુ ગૂજરાતી ભાષામાં ભદ્રંભદ્રે જે ઉંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે કદી જવાનું નથી. વીસમી સદીનું બીજું પાદ શરૂ થયુ તો યે આપણા દેશમાં અનેક ભદ્રંભદ્રો વિદ્યમાન છે એ જ્યારે અનુભવીએ છીએ ત્યારે 'ભદ્રંભદ્ર' ગ્રંથ ઉપર અધિક માન પેદા થાય છે.

રમણભાઈએ જે જે કાર્યક્ષેત્રોમા હાથ નાખ્યો તે દરેકમા તે અગ્રસ્થાને આવ્યા. પહેલી પંક્તિના સુધારક, દરેક જાતના સાહિત્યમા પહેલી પંક્તિના લેખક, પહેલી પંક્તિના શહેરી, પહેલી પંક્તિના વકીલ. કહે છે કે વકીલ થાય છે તે વેપારીની પેઠે સરસ્વતીને બુદ્ધિવિલાસના રૂપમા પૂજવાનું ભૂલી જાય છે. અપવાદો તો હોય જ. વેપારીને એ ક્ષમ્ય છે. કારણ કે વેપારી ઉંચી કેળવણી લેતો નથી. વકીલને એ ક્ષમ્ય નથી કારણ એ તો ઉંચી કેળવણી લે છે. કોઈ કહેશે કે વકીલોને બુદ્ધિની બહુ જરૂર પડે છે. એ ખરૂં છે પણ એમના જીવનમા બુદ્ધિનો સંગ્રામ છે, વિલાસ નથી. રમણભાઈ આમા અપવાદરૂપ હતા. એમનામા બુદ્ધિનો વિલાસ હતો. એમનું ગૃહજીવન ઉંચી કોટીનું અને પવિત્ર હતું. એમનું કુટુંબજીવન આદર્શરૂપ હતું. રમણભાઈ અને વિદ્યાગૌરીનો સંસાર ગૂજરાતના આદર્શ ગૃહસંસારના ઉદાહરણોમા ગણાશે. સ્ત્રીકેળવણીની બાબતમા તો એમણે પોતાના કુટુંબથી જ દાખલો બેસાડ્યો છે. ગૂજરાત કૉલેજના પ્રિન્સીપલ ગેગર્ટસન કહેતા કે અમદાવાદમા સંપૂર્ણ ગૃહસ્થ -gentleman-કોણ એમ મને કોઈ પુછે તો હુ કહું કે રમણભાઇ મહિપતરામ નીલકંઠ. અંતે અનેક કર્તવ્યોના બોજાથી રમણભાઈની તબીયત બગડી. સરકારે એમને નાઈટનો ઇલ્કાબ આપ્યો અને ગયા માર્ચમા એ દેવલોક પામ્યા. એમના મરણને હજી વરસ પણ થયુ નથી. જ્ઞાનસુધા અને વસંતના તંત્રી ઉપરાંત રમણભાઇ કેટલીક કંપનીઓમા ડાયરેક્ટર પણ હતા-એ અમદાવાદીના જીવનનું ખાસ લક્ષણ. દરેક દષ્ટિથી રમણભાઇનું જીવન અમદાવાદ-ગૂજરાતમા આદર્શરૂપ છે.

પરિશિષ્ટ : અ

અમદાવાદની બાદશાહીનું રાજચિહ્ન

અમદાવાદની બાદશાહીનું રાજચિહ્ન શું હશે તે માટે કોઈ તવારીખમાં કોઈ ઉલ્લેખ જડી શક્યો નથી અમદાવાદના બાદશાહી જમાનાના કેટલાક રોજા વગેરે મકાનો ઉપર કળશની ઉપર બદામ અગર પીંપળાના પાનના આકારનું એક પીતળનું પાન મુકેલું હોય છે આ પાનને ડૉ બર્જેસ સલ્તનતનું રાજચિહ્ન કહે છે ડૉ બર્જેસે તે કે એમ કહેવા માટે બીજો કોઈ આધાર આપ્યો નથી, પરંતુ હાલ સારી સ્થિતિમાં રહેલા લગભગ દરેક રોજા ઉપર આ ચિહ્ન છે, તે સાથે મોગલ સમયમાં બનેલા રોજાઓ ઉપર આવા પાનના ચિહ્નને બદલે ગાદ છે, એટલે ડૉ બર્જેસનું કહેવું ખરૂં હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી એમણે અમદાવાદના આર્કીઓલોજીકલ સર્વેના પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં સરખેજના વર્ણનમાં (પૃ ૮૮) અને મુહાફિઝખાની મસ્જીદના વર્ણનમાં (પૃ ૯૦ ૯૧) આ બાબત લખેલું છે એ બન્ને ઉતારા જાણવા જેવા છે એટલે અહીં આપવાની જરૂર છે —

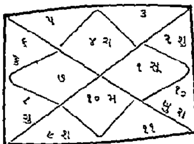
'The dome itself also still supports on its finial the pipal-shaped brass plate employed as their crest or standard (*'alam*) by the Ahmad Shahi dynasty the crescent was adopted by the Seljuks and Turks only after 1460

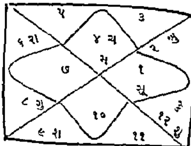
"The finial was originally a brass plate in the form of the pipal leaf but when the Public Works Department under Major Cole s direction carried out the repairs and restoration of the mosque about twenty years ago a met l crescent was supposed to be the proper symbol thus forgetting altogether that at the date then ascribed to the mosque the crescent had hardly been used even by the Turks For it is well known that it was not adopted by them till some time after the overthrow of the Byzantine empire by Muhammad II who died in 1481 It had previously been the symbol of Byzantine sovere gnty and it was only after that adopted by the Turks and generally spread over the countr es held by them but it is still unknown to the ıhammadans of India except as a foreign ensign unconnected any way with their relig on

આ પાનનાં ચિહ્ન મુહાફિઝખાંની મસ્જીદના મીનારા ઉપરનાં હતાં. એટલે હાલ રોજાઓ ઉપર તો ઘણી જગ્યાએ છે પણ મસ્જીદોના મીનારા ઉપર પણ હશે એમ આ લખાણ ઉપરથી સમજાય છે. અને આ આકારનું પાન ગૂજરાત સલ્તનતનું રાજ-ચિહ્ન હોય એમ પણ માનવાને કારણ મળે છે. છતાં આ બાબત ઉપર વધારે પ્રકાશ પાડવાની જરૂર છે. ઘુમટના કલશ ઉપર આ પાન કેવી રીતનું હોય છે તેનું ચિત્ર પહેલા પાનાની બાજુમા આપેલું છે. પાનનો ભાગ બતાવવા ઘેરો કરેલો છે ઉપરના ઉતારા ઉપરથી એ પણ સમજાશે કે ટર્કીમા ચાદ છેક ઇ. સ. ૧૪૮૯ ની લગભગમા દાખલ થયો, એટલે ત્યાર પહેલા તે હિંદુસ્તાનમા આવ્યો હોય નહિ. એ મુળ બેઝેન્ટાઈન મહારાજ્યનું ચિહ્ન હશે એમ પણ સમજાય છે.

પરિશિષ્ટ : આ

જ્યોતિષમા રસ લેનારને અમદાવાદની કુંડલીમા રસ પડશે. મીરાતે અહમદી પ્રમાણે અમદાવાદની સ્થાપના વિ. સ. ૧૪૪૯, શકે ૧૩૧૪ વૈશાખ સુદ પાચમ ને ગુરુવારે સૂર્યોદય પછી ઘડી ૧૫ પળ ૩૫ પછી થઈ છે. આ વર્ષ ખરૂ નથી એ વાત અગાઉ ચર્ચેલી છે. વળી એ વર્ષમા વૈશાખ સુદ પાચમને ગુરુવારને બદલે શનિવાર આવે છે એમ અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વિદ ગિરિજાશંકર હરિશંકરનુ માનવું છે. મીરાતે અહમદીની પૂરવણીની પ્રો. નવાબઅલીની અગ્રેજી આવૃત્તિમા આ વર્ષ અને તારીખ લઇને અહમદીમા આપેલી કુડલી જ લીધી છે. એમા વડોદરાના રા. ડી. એન. આપ્તેએ લખાણથી ફલાદેશ લખેલો છે. રા. આપ્તે વર્ષ અને વારની ભુલ જોઇ શક્યા હોય એમ લાગતુ નથી શ્રીયુત ગિરિજાશકરે બ્રહ્મપક્ષને આધારે ગણિત કરી ઈ. સ. ૧૪૧૨ ના વૈશાખ સુદ પાચમ કે સાતમની કુડલી કરી છે. આ કુડલી થોડા ફેર સિવાય અહમદીની કુડલીને મળે છે. બન્ને કુડલીઓ આ પ્રમાણે છે—

ન. ૧ મીરાતે અહમદીમા આપેલી કુડલી. ન. ૨ જોશી ગિરિજાશંકરે બનાવેલી કુંડલી.

આમા શુક્ર, બુધ, અને રાહુમા ફેર આવે છે. મગળમા પણ ફેર છે. પરતુ આ ફેર ચલાવી શકાય તેવો છે. જોશી ગિરિજાશંકરે આપેલો ફળાદેશ આ પ્રમાણે છે:—

"અમદાવાદમા ભવિષ્યમા વસ્તી દસ લાખ ઉપર થશે. ધન ધાન્ય ઉદ્યોગવગેરે વધારે વૃદ્ધિ થશે. હજુ પંચાસ વર્ષ અભ્યુદયના છે."

રા. આપ્તેએ લબાણથી ફલાદેશ આપેલું છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે – "લગ્નમા સ્વગૃહી ચદ્ર છે એટલે શક્તિ, ઉત્સાહ, ચચળપણુ, વ્યવહારકુશળતા વગેરે રહે. મહત્વાકાક્ષા અને કીર્તિનો લોભ રહે. બીજા ધનસ્થાનનો સ્વામી સૂર્ય ઉચ્ચનો દસમે કેન્દ્રમા છે પૈસેટકે ઘણી જ સારી આબાદી રહે પાચમા બુદ્ધિ અને સતાનના સ્થાનમા ગુરુ રહેલો છે એટલે સટ્ટો ખૂબ ચાલે, નાટકશાળા, ગાયનશાળા વગેરે સારી રીતે ખીલે. વસ્તી વધે. છઠ્ઠા શત્રુસ્થાનમા શની છે તે શત્રુ વધારે અને તેમનો નાશ પણ કરે. ચોકસાઇ, ચીકણાશ, ગભીરતા, અને જોખમદારી સમજવાની શક્તિથી શત્રુ જીતી શકાય સાતમુ સ્ત્રીનુ સ્થાન શહેરને માટે મિત્રોનુ સ્થાન ગણાય એમા ઉચ્ચનો મગળ છે, એટલે મિત્રો લડાયક અને સબળ હશે, કોમળ નહિ હોય. નવમા સ્થાનમા બુધ પડેલો છે એટને ધધા રોજગાર સારા ચાલે. દશમા કીર્તિ અને રાજદ્વારના સ્થાનમા ઉચ્ચનો સૂર્ય પડેલો છે એટલે રાજદ્વારી બાબતોનુ આ શહેર કેન્દ્ર રહે અને કીર્તિ ઘણી વધે. કુડળીમા ચાર ગ્રહો ઉચ્ચના છે અને ત્રણ કેન્દ્રોમા ગ્રહો પડેલા છે એટલે મોટે ભાગે ભાગ્યોદય સૂચવે છે."

આમા ખરૂ ખોટુ શુ એ તો અમદાવાદના ભૂતકાળના પાચસો વર્ષનો ઇતિહાસ સરખાવતા ખબર પડી શકે. અહમદીની કુંડળી કરતા જોશી ગિરિજાશકરની કુડળી ઘણે અશે ખરી લાગે છે રા આપ્તેએ અહમદીની કુડળી પ્રમાણે ફળાદેશ કેમ લખ્યો તે સમજાતુ નથી. રા આપ્તે નવમા સ્થાનમા મીનનો નીચનો બુધ મુકે છે તે કરતા બુધને વૃષભમા લાભસ્થાનમા મુકી, શુક્ર નવમે મીનમા ઉચ્ચનો મુકશે એ વધારે બધબેસતુ છે નીચના બુધને નવમે મુકી ધધારોજગારનુ ફળ આપ્તે કહે છે તેમ કહી શકાતુ નથી. એના કરતા નવમા સ્થાનને ધર્મનુ સ્થાન શાસ્ત્ર પ્રમાણે ગણીને એમા રહેલા ઉચ્ચના શુક્રથી અમદાવાદને ધાર્મિક કહેવુ એ બરાબર મળતુ આવે છે રાહુને પણ પહેલી કુડલી કરતા બીજી કુડલી પ્રમાણે કન્યાનો ત્રીજે પરાક્રમ સ્થાનમા મુકવો એ અમદાવાદે ભૂતકાળમા કરેલા પરાક્રમને બધબેસતુ છે. ચદ્ર મગળ બન્ને કુડલી પ્રમાણે લેતા બહુ ફરક નથી પડતો દ્રવ્યયોગ થાય છે. રા આપ્તે લગ્નમા કર્કનો ચદ્ર પડ્યાથી જે ફળ લખે છે તે બરોબર નથી. મગળના સદ્યોગ કે દૃષ્ટિથી એમા બહુ ફેર પડે છે. એ મગળના યોગે જ દ્રવ્યવાન છતા કલાથી વિમુખ, અને જડ આ શહેર આજે બની ગયુ છે સૂર્યનુ ફળ ઘણુ સારૂ છે, તેનાથી અમદાવાદ ગૂજરાતનુ પાટનગર રહ્યુ. અને મોગલાઇમા પણ બાદશાહોનુ માનીતુ રહ્યુ રાજદ્વારી બાબતોમા એણે મોટા ભાગ લીધા, આજે પણ એ બાબતોમા એની કીર્તિ મોટી છે. ગાધીજીને લીધે એની કીર્તિ દુનિયામા ફેલાઈ છે, ધનભવનો સ્વામી એ જ સૂર્ય દસમે છે તેથી

દ્રંષ્પમાં પણ શહેર સદ્ધર છે, આ બધું સૂર્યનું ફળ. ગુરુને માટે રા. આપ્તે કહે છે તેવું સટ્ટાનું ફળ નથી. ગુરુમાં સટ્ટો કરાવનારા ગુણ હશે કે કેમ એ શંકા છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા એના ગુણો પ્રમાણે ગુરુ હાલ ફળ આપે છે કે નહિં એમાં પણ મને તો શંકા પડે છે. મને લાગે છે કે બીજા પ્રાંતોનાં પાટનગરોના પ્રમાણમાં વિદ્યા-વૃદ્ધિ અમદાવાદીઓમાં હાલ નથી એનું કારણ વિદ્યાના સ્થાનમાં ગુરુ પડ્યો છે તે જ હશે. વેપાર ઉદ્યોગ તો સૂર્યે જ વધાર્યો છે. રા. આપ્તેએ શ્રીરામચંદ્રજી અને શિવાજી મહારાજની કુંડલીઓ સરખામણી માટે આપી છે. બન્નેમા અમદાવાદની પેઠે કર્ક લગ્ન છે. કેટલાક ગ્રહો પણ સરખા છે. કુંડલીઓ પ્રસિદ્ધ છે એટલે અહીં આપી નથી.

મીલનું નામ	એજંટ	મુડી	ત્રાકો	શાળો	રૂવપરાશ	મજુરો
૨૭ ભરતખંડ ટેક્સટાઇલ્સ	જીવણલાલ ગીરધરલાલ	૮૫૦૦૦૦	૨૨૫૪૪	૫૧૮	૨૦૧૪	૯૫૫
૨૮ ભારતલક્ષ્મી કોટન	રણછોડલાલ અમૃતલાલ	૮૧૫૦૦૦	૧૦૬૪૪	—	૮૨૨	૨૦૦
૨૯ સીટી ઑફ અમદાવાદ સ્પી. મેન્યુ.	ચકુલાલ કરસનદાસ કું.	૭૦૦૦૦૦	૨૧૨૯૬	૪૦૬	૨૪૮૩	૮૫૪
૩૦ કમર્શીઅલ મીલ	ધનજીભાઇ અને ત્રીકમલાલ	૫૨૫૦૦૦	૨૭૯૯૬	૫૭૨	૩૫૩૫	૯૫૩
૩૧ ગોરધન સ્પી. મેન્યુ.	નરસીદાસ જેકીશનદાસ	૭૮૬૬૫૦	૧૭૪૯૨	૩૫૫	૨૧૫૩	૭૧૦
૩૨ ગુજરાત કોટન	પરિખ શાંતિલાલ ભગવાનદાસ	૧૦૫૦૨૫૦	૨૯૫૪૦	૬૧૬	૨૯૦૦	૧૨૪૦
૩૩ ગુજરાત જીનીંગ	જમનાભાઇ મનસુખભાઇ કું.	૯૨૪૦૦૦	૭૨૧૨૮	૧૮૪૦	૭૬૨૯	૨૮૯૬
૩૪ ગુજરાત સ્પીનીંગ	" " "	૪૨૦૦૦૦	૨૬૩૭૨	૬૭૮	૩૦૫૪	૧૧૪૩
૩૫ હરિવલ્લભ મુળચંદ	ગીરધરલાલ હરિલાલ	૫૨૫૦૦૦	૧૭૫૦૮	૩૫૨	૧૯૦૯	૬૭૨
૩૬ હઠીસિંહ મેન્યુ.	માણેકલાલ મનસુખભાઈ	૨૨૨૫૦૦	૧૯૫૫૨	—	૧૭૩૩	૪૬૦
૩૭ હીમાભાઈ મેન્યુ	ધીરજલાલ ખુશાલદાસ બ્રધર્સ	૧૭૯૫૦૦	—	૩૭૬	—	૩૨૮
૩૮ ઇન્ડીઆ સ્પી. વી.	ગીરધરલાલ એન્ડ સન્સ	૯૨૬૩૯૦	૧૧૫૦૦	૩૩૨	૯૫૨	૬૧૩
૩૯ જહાંગીર વકીલ મીલ	રૂસ્તમજી મંગળદાસ કું.	૭૦૦૦૦૦	૨૭૧૬૪	૫૨૧	૩૦૨૦	૧૦૨૧
૪૦ માણેકચોક અ. મેન્યુ. ૧ અને ૨.	હીરાલાલ ત્રીકમલાલ	૫૨૫૦૦૦	૨૯૭૮૪	૬૫૪	૨૮૦૩	૧૧૩૯
૪૧ માણેકલાલ હરિલાલ મીલ	હરિલાલ હરિવલ્લભદાસ	૪૫૦૦૦૦	૩૩૦૮૦	૫૪૦	૩૯૦૬	૧૧૦૬
૪૨ માર્સડન સ્પી.	માર્સડન બ્રધર્સ અને કું. લી:	૧૩૬૫૫૦૦	૧૬૮૦૦	૪૮૨	૨૪૨૨	૬૮૩
૪૩ મોતીલાલ હીરાભાઇ સ્પી. મેન્યુ.	મોતીલાલ હીરાભાઇ	૯૯૯૦૦૦	૩૦૬૦૦	૭૦૧	૩૦૮૮	૧૧૮૯

મીલનું નામ	એજંટ	મુડી	ત્રાકો	શાળો	રૂ વપરાશ	મજુરો
૪૪ નગરી મીલ્સ	પોપટલાલ ચીમનલાલ કું.	૭૩૫૦૦૦	૧૫૪૮૮	—	૧૫૦૩	૩૫૮
૪૫ નેશનલ મીલ	ચીમનલાલ એન્ડ ગોવિંદલાલ	૪૪૦૦૦૦	૧૫૧૯૬	૪૦૧	૨૧૨૪	૬૮૭
૪૬ ન્યુ માણેકચોક સ્પી. વી.	લાલભાઇ ત્રીકમલાલ	૫૨૫૦૦૦	૨૬૮૬૪	૬૪૦	૨૯૭૮	૧૧૩૫
૪૭ ન્યુ શોરોક સ્પી. મેન્યુ. (નડિયાદ સ્વદેશી મીલ)	મફતલાલ ચંદુલાલ કું.	૩૨૫૦૦૦	૩૬૯૩૬	૮૯૮	૨૯૨૦	૧૬૬૦
૪૮ ન્યુ સ્વદેશી (અમદાવાદ સ્વદેશી)	ભીમરાજ શિવનારાયણ	૫૮૨૩૨૫	૨૫૮૨૪	૬૮૨	૨૯૬૯	૧૦૬૯
૪૯ પટેલ મીલ્સ (ગોમતીપુર સ્પી.મેન્યુ)	ધીરજલાલ ચુનીલાલ કું.	૧૯૬૬૨૫	૭૯૨૮	—	૨૫૯	૧૫૬
૫૦ પુરશોતમ સ્પી. મેન્યુ.	મનસુખભાઈ ભગુભાઇ	૫૫૫૩૭૫	૨૫૬૦૦	૪૮૦	૧૮૦૮	૯૫૩
૫૧ રાયપુર મેન્યુ.	લાલભાઈ દલપતભાઈ	૫૦૦૦૦૦	૩૬૦૦૮	૮૬૦	૪૯૪૦	૧૫૦૩
૫૨ રાજનગર સ્પી. મેન્યુ ૫૩ મીલ. ૧, ૨–૩.	મંગળદાસ ગીરધરદાસ પારેખ	૫૯૯૭૫૦	૧૯૭૭૬ ૨૫૮૬૪	૫૨૪ ૬૪૪	૪૩૫૦	૮૬૬[1] ૧૦૩૬
૫૪ રાજપુર મીલ.	પટેલ શાહ કું.	૨૦૦૦૦૦	——	૧૯૨	——	૧૫૦
૫૫ રૂસ્તમ જહાંગીર વ. મીલ	રૂસ્તમજી મણીલાલ કું.	૪૦૦૦૦૦	——	૧૦	——	૨૨
૫૬ સારંગપુર કોટન મેન્યુ.	સાકરલાલ બાલાભાઈ કું.	૪૬૪૦૦૦	૨૭૦૮૦	૫૭૬	૩૪૯૮	૧૧૩૦
૫૭ સરસપુર મેન્યુ.	કસ્તુરભાઇ લાલભાઇ	૬૦૦૦૦૦	૩૩૮૨૪	૬૩૮	૪૧૧૭	૧૧૭૧
૫૮ શોરોક સ્પી. મેન્યુ.	મફતલાલ ચંદુલાલ કું.	૩૨૫૦૦૦ ૨૫૦૦	૨૭૧૨૦	૬૬૩	૨૩૨૦	૧૦૬૯

---

૧ નં. ૨ ની મશીનરી નં. ૩ માં ફેરવી છે.

મીલનુ નામ	એજંટ	મુડી	ત્રાક	શાળો	રૂ વપરાશ	મજુરો
૫૯ શ્રી અબિકા મીલ્સ	હરિવલ્લભદાસ કાળીદાસ	૨૫૦૦૦૦	——	૨૫૬	——	૨૪૨
૬૦ શ્રી લક્ષ્મી વી મેન્યુ	મુનશા કુ	૨૦૭૦૦	——	૧૭૪	——	૧૫૦
૬૧ શ્રી નગર વી મેન્યુ	ગોવિંદલાલ માણેકલાલ કુ	૫૨૦૧૫૯	૧૧૯૬૦	૪૬૧	૧૨૩૧	૪૫૦
૬૨ વિવેકાનદ મીલ્સ	નાનુભાઇ માણેકલાલ કુ	૩૯૮૫૭૫	——	૨૨૪	——	૨૧૧
૬૩ રી’નરકોટન	ગોપાળભાઈ બાલાભાઇ કુ	૯,૦૦૦૦	૧૯૦૩૬	૩૫૭[1]	૨૫૬૨	૫૦૦
૬૪ યુનિવરસલ કોટન (અ. સીલ્ક મીલ)	મણીઆર અને સાહેબા (લીકવીડેટર)	૧૦૨૦૦૦૦	——	૨૬૦	——	૧૯૦[2]
૬૫ વલ્લભ વી. મીલ	છગનલાલ ઝવેરદાસ	——	——	૪૨	——	૪૦
૬૬ વિજય વી વર્કસ	શાહ માધવલાલ	——	——	૨૦	——	૫
૬૭ મેનોગ્રામ મીલ્સ	માસર્ડન બ્રધર્સ		૨૦૦૦૦	૫૦૦		
૬૮ અરૂણ મીલ્સ	પી એમ હઠીસિંહ		૨૦૦૦૦	૪૮૦		
કુલ ૬૮		રૂા ૩૯૬૯૭૯૧	૧૪૯૧૧૮૪	૩૩૦૮૨	૧૫૩૨૦૦	૫૭૭૮૧

1 તૈયારીમા 2 લીકવીડેશન

[*] આ મીલોનુ પત્રક ઇ સ ૧૯૭૭ મા તૈયાર કરેલા મુબાઇ મીલ ઓનર્સ એસોસીએશનના પત્રક ઉપરથી બતાવ્યુ છે એમા અમદાવાદમા જે મીલો છે તે અને એક નડિયાદની એટલી મીલો ગણી છે અમદાવાદની મુડી અને અમદાવાદી એજન્ટોને હાથે વિરમગામ, ભરૂચ, મુબાઈ, ભાવનગર, જબલપુર વગેરેમા ચાલતી મીલોની ગણત્રી કરી નથી એ બધી મીલોમાથી કેટલીકની ઓફીસ અમદાવાદમા છે અમદાવાદ એડવાન્સ મીલની ઓફીસ મુબાઇમા છે લીકવીડેશનમા ગયેલી મીલોની મુડી ગણી નથી નવી મીલોની વીગત પણ લીધી નથી એ બધુ ગણીએ તો તથા અમદાવાદનીજ મીલોની મૂળ મુડી આશરે ચાર કરોડ રૂપીઆ થાય, ત્રાકો આશરે પદર લાખ ઉપર થાય, શાળો આશરે તેત્રીસ હજાર થાય, રૂનો વપરાશ આશરે એક લાખ સાઠ હજાર ખાડી થાય અને મજૂરો આશરે સાઠ હજાર થાય. મૂળની મુડીમા પાછલા નફાના વધારાથી, ઉમેરેલા ભાગથી હાલ મીલોની કીંમત ઘણી વધારે ગણાય.

શુદ્ધિપત્ર

નોંધની લીટીની આગળ નોં. એ પ્રમાણે લખ્યું છે.

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨ નોં.	કૃષ્ણુના	કૃષ્ણાના
૩	૧૨ નોં.	કોટિશ્વર મહાદેવનું	કોટચર્ક પ્રભુનું
૫	૩ નોં.	हठज्जग्राह	हठाज्जग्राह
૫	૪ નો.	तज्ञलं	तज्जलं
૫	૫ નો.	गौरीमयाच	गौरीमयाच
૬	૧૭	સાક્ષરત્ન	સાક્ષરરત્ન
૬	૬ નો.	લાગે છે કે	લખે છે કે
૭	૧૦	બ્રહ્મપુરાણ	પદ્મપુરાણ
૮	૧૧ નો.	earchquakes	earthquakes
૧૨	૮ નો.	स्वेतुकामः...प्रार्त	जेतुकामः...प्राप।
૧૩	૭ નો.	आह्लायन्	आह्वायन्
૧૫	૧૪ નોં.	कराज्जरंह।	कराज्जरह्ने
૧૬	૧૦	સાગે	સાથે
૨૨	૧૧ નો.	ફરત્યુશન	ફરગ્યુસન
૬૪	૧૯	સુલતાત	સુલતાન
૭૨	૧	ત્રાણુચાર	ત્રણુચાર
૮૬	૪ નો.	કનેહર	કનહર
૧૦૯	૭	ત્રીસ	ત્રાસ
,,	૧૬	ઔરંઝેબ	ઔરંગઝેબ
૧૧૮	૬	durty	dusty
૧૧૯	મારૂજીન	નેમેનો	પેચેનો
૧૨૦	૭	મહાનેશાહ	મેહાને શાહ
,,	,,	આઝખાનો	આઝમખાનો
૧૨૬	૬ નોં.	લકરાર	તકરાર
૧૨૭	૧૨	મદનગોપાપાળ	મદનગોપાળ
૧૨૮	૨૫	હતું જૂનો	હતું (જૂનો શબ્દવપારનો છપાયો છે)

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૯	૩ નો.	મતતુખે બુલબુબાબ	મનતુખે બુલ્લુબાબ
,,	૧૧ નો.	વખતનો	વખત તો
૧૪૨	૧	દામજી	દામાજી
,,	૨૪	શહેમા	શહેરમા
૧૪૫	૧	જાઇએ ઝાંખી	જોઇએ ઝાખી
૧૫૧	૫	શેકર	શેલુકર
૧૬૭	૧૬	૧૭૧૭ ની	૧૮૧૭ ની
૧૬૯	૧૧	પાટનપુર	ખાનપુર
૧૮૦	૧	સુરતની મીલો	સુતરની મીલો
૧૮૨	૧૪	૧૯૫૭	૧૮૫૭
૧૮૭	૭	ન્યાયમ	ન્યાયમા
૧૯૬	૨૨	લાગડેલો	લગાડેલો
૧૯૭	૭ નો.	કેટવાલ	કોટવાલ
૧૯૯	૧૪	અહમનગર	અહમદનગર
૨૦૨	૧૭	સિક્કના	સિક્કાના
૨૦૯	૧૬	સદાના	સદીના
,,	૫ નો.	સમયના	સમયના હસ્તેલેખો પણ મળે છે.
૨૧૩	૧૧	उष्णकलि	उष्णकालि
૨૧૪	૨ નો.	મહાપુર	માહપુર
૨૧૫	૧૨	ખુન્મીર	ખુન્દમીર
૨૨૫	૮	હતો	હતા
,,	૧૫-૧૬	ઔરંગુબ-વસાવલું	ઔરંગઝેબ, વસાવેલું
૨૨૬	૨	અજદપુર	અજદરપુર
,,	૭	શાર્ક	શાર્ક
,,	૯	ગુબાબ	ગુલાબ
૨૨૭	૩	કાવ્યની	કાવ્યનું
,,	૧૦	કુએ અરબ	કુચે અરબ
,,	૧૨	મુફ્ફરરાબાદ	મુઝફ્ફરાબાદ
,,	૬ નો.	तयागच्छ	तपागच्छ
૨૨૮	૧૨	અમદાવાવ	અમદાવાદ

પૃ.	લીં'	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૨૮	૧૯	અમદાવાવાદ	અમદાવાદ
૩૧૧	માર્જીન	મૂતિવિધાન	મૂર્તિવિધાન
૩૧૮	૧૨	વરયુ	વર્યું
૩૧૯	૬	મધ્યામ	મધ્યમ
૩૨૧	૮	અવરન્વાર	અવરજવરે
૩૨૨	૪	પેળો	પોળો
૩૨૩	૧૫	આકારો	આકરો
૩૨૪	૯	સુતરની	સુતારની
૩૨૪	૧૩	શિલ્પશસ્ત્રો	શિલ્પશાસ્ત્રો
૩૨૯	૧૪	બુરહાનપુર ઉલ્મુલ્ક	બુરહાન ઉલ્મુલ્ક
,,	૪ નો.	રસ્નો	રસ્તો
૩૩૬	૨ નો.	ઝવેદી	ઝવેરી
,,	૫ નો.	હવે	હશે
૩૩૮	૧૦	સર્વમા	સર્વેમા
૩૫૩	૨૦	thdun	thaun
૩૬૮	૧૦ નો.	ગદમા	ગદામા
૩૭૦	૧૩ નો.	૧૮૮૫ મા થયો છે.	૧૮૪૫ મા થયો છે.
૩૭૭	૨૦	મોટરોની...ઓછી	મોટરોના...ઓછા
૩૭૮	૧ નો.	1185–1890	1885–1890
૩૭૯	૧	આવી ગયેલા	હિંદમા આવી ગયેલા
૩૮૧	૫	૬૪૦૦૦,	૬૪૦૦૦૦,
૩૮૪	૧ નો.	फलद	घलद:
૩૮૬	૫	૩૬	૬૬
૩૯૪	૨૯	ઈ. સ. ૧૪૪૨	ઈ સ. ૧૪૫૨
૪૦૯	૩ નો	ખીલ નીસએ	છેલ નીસરે
૪૧૦	૪	ઈ ધનની	ઇધનની
,,	૧૬	મુસાવરખાનુ	મુસાફરખાનુ
૪૧૩	૮	કસુર કરે	કસર કરે
૪૨૧	૧૮	એ મોટા	એ મારા
૪૨૮	૨	સરકારી	સરકારી
૪૨૯	૨—૩	માલવિયાજી-પાટનગરના.	માલવીયજી-પાટનગરની

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૩૭	૬	જગનાથ	જગનાથ
,,	૧૦	ભીમનાથ એને	ભીમનાથ અને
,,	૧૮	આરછ	આચારછ
૪૩૮	૧૫	રાંધાલ	રાજ્વાલ
૪૩૯	૭	ગુમાવી છે	ગુમાવ્યું છે
૪૪૦	૧૪	અને સુમાત્રા, એ ત્રણ...	અને સુમાત્રા તથા એ ત્રણ
૪૪૧	૧૯	મહારાજ્ય તરિકે	મહારાજ્યના પાટનગર તરિકે
૪૪૭	૧	હગીફાઈ	હરીફાઇથી
,,	૨	વખતમા પરેલા	વમળમા પરેલા
,,	૧૩	ગુમાએલી	ગુમાવેલી
૪૪૯	૯ નો.	Marwa	Marwar
૪૫૦	૫ નો.	Cousider	Consider
૪૫૩	૧ નો.	member	number
૪૫૯	૨૫	શરૂઆતર	શરૂઆત
૪૬૮	૬–૭	મોટા મોટા	મોટા
૪૭૬	૧૧ નો.	an	on
,,	૧૪ નો	he	the
,,	,, નો.	Aud	And
૪૮૯	૧ નો.	આકળ્યો	નીકળ્યો
૪૯૭	૨૫	મ ત્રબળ	ય ત્રબળ
૫૦૦	૨	અને હજી	એને હજી
૫૧૦	૩	કારીગરો રાખી	કારીગરો રહેતા, અને
૫૧૪	૭ નો'	Iranius	Iranians
૫૧૫	૧૧	આગલા	આગળના
૫૧૬	૨૩	મુસલમાનો	મુસલમાનોના
૫૧૮	૧૪	બાદને	બાટને
૫૨૧	૧૮	કલધાર	કલધર
૫૨૨	૧ નો	૧૪૯૨	૧૯૯૨
૫૩૦	૨૧	એ ગલોરી	મે ગલોરી
૫૩૮	૧૬	કદરો	કદોરા
૫૪૦	૧૧	તેલબીઆ	તેલીબીઆ

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૪૨	૧૭	નોખકોળ	નોળકોળ
૫૪૩	૧૦ નો.	cheap from	cheap goods from
૫૪૪	૪ નો.	called an his	called on his
૫૪૭	૨	કાર્યો	કાર્યો ઉપર
૫૫૫	૩	પૃથા	પ્રથા
૫૫૯	૬ નો.	cad	can
૫૬૨	૬	બાબતોમા તે કુટુંબે આગળ	બાબતોમા આગળ
૫૬૫	૨૧	વિજ્ઞાન વર્ગ	વિદ્વાન વર્ગ
૫૬૬	૨૦	ધ્વ શ	ધ્વંસ
૫૬૭	૨	દષ્ટપૂર્વેય	દષ્ટપૂર્વેવ
,,	૫	બહુસરા	બહુસરા
૫૬૮	૮	નર્ગમુદ્દૌલા	નઝમુદ્દૌલા
૫૭૧	૧૭	સવેશ્વર	સર્વેશ્વર
૫૭૯	૧૨	બુદ્દીન	મુદ્દીન
૫૮૦	૧૯	દક્ષિણ ખ ડનુ	દક્ષિણના મોટા ખ ડનું
૫૮૨	૪	કોરેલા	લખેલા
૫૮૪	૧૩	કવિ મહુયા	કવિ યદુયા
,,	૫ નો	ફીરૂફી કૃત	ફારૂકી કૃત
૫૯૮	૫ નો.	Hohe's hem	Hope's hem
૫૯૯	૫	વઝીર ઉલમ માલીક	વઝીર ઉલ મમાલીક
૬૦૦	૧૧—૧૨	મલીક આલીમ-આલમ	મલીક અલીમ
૬૦૬	૨૮	વેધન આવે	વેધ ન આવે
૬૦૭	૧૭	સીદી બરાર	સીદી બશીર
૬૦૮	૧૪	માલફી મલીક	માલીક મલીક
,,	૧૫	વરતુ રૂલ મુલ્કનો	દરતુરૂલ મુલ્કનો
૬૦૯	૨૧	મહેરા	મહેરાબ
૬૧૦	૨૫	ક તારા	કાગરા
૬૨૧	૧૮	મોગલના વ શનો	મોકલના વ શનો
,,	૨૮	કરેવા	કરવા
૬૨૫	૧	of an the	of all the
,,	૨૫	કવિ મદયા	કવિ યદયા

પૃ.	લી.	અશુધ્ધ	શુધ્ધ
૬૨૬	૨૩	રૈમગ્તખા	રૈયસ્તખા
૬૨૮	૨૩	સીદી વાવ	સીદી વાડ
૬૨૯	૧૪	સીદી સર્વમા	સીદી સર્વેમા
,,	૧૮	સીદી હાલમ	સીદી હાલીમ
,,	૨૯	કેનિન્ટન	કેન્સીંગટન
૬૪૧	૮	કારતસબખાની	કારતલબખાની.
૬૪૨	૧૦	કુકતુલ દલ્ની	કુકતુલ દકની
૬૪૫	૨૪	૩૩૩૦ વાર છેટે	૩૩૦ વાર છેટે
૬૪૭	૨૬	મસ્જીદના	મસ્જીદમા
૬૫૪	૧૨	છાકવાડ	છાડવાડ
૬૫૮	૪	નકલ	નકલમા
૬૫૯	૧૦	આશાપુર	આશાપુરી
૬૬૧	૬	સમસાનેશ્વર	સમશાનેશ્વર
૬૬૨	૧૭	શુમ	શુભ
૬૬૫	૨૩	કાર્યોત્સર્ગ	કાયોત્સર્ગ
૬૬૮	૧૯	સામામ	સામાન
૬૬૯	૨૯	સોમપાલ	સોનપાલ
૬૭૬	૧૯	ઉછન	ઉછના
૬૮૦	૭	પોતાના અતાઉલ્લા	પોતાના ભાઈ અતાઉલ્લા
૬૮૧	૪	શાહીબાગના કાપની સડકના	શાહીબાગમા કાપની સડકના
,,	૨૦	શેખ અઝીગુલ્લા	શેખ અઝીઝુલ્લા
૬૯૨	૫—૨૨	,,	,,
૬૯૩	૧૩	ખાન મસ્જીદવાળા	ખાન મસ્જીદવાળા
૬૯૫	૬	મૈનુબ આબીદીન	ઝૈનુલ આબીદીન
૬૯૬	૧૩	સૈયદ નાનુદીન	સૈયદ તાનુદીન
,,	૧૪	મુહમદ બેગડાની હવેલી	મુહમ્મદ બેગની હવેલી
૬૯૮	૫	મુનવાર પુત્ર	મુનવારના પુત્ર
૬૯૯	૧૧	અમદાવાદમા એના .. ગાદીએ બેઠો	પાટણમા એના... ગાદીએ બેઠો.
૭૦૦	૩	આશરે ૬૫ વર્ષે	આશરે ૧૬૫ વર્ષે

પૃ.	લીં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૦૧	૧૨	તુહફાતાજ ઉલ્મુલ્ક	તુહફા તાજ ઉલમુલ્ક
,,	૧૬	નાશ હોય	નાશ થયો હોય
૭૦૨	૩	સ્કુલ	કુલ
૭૦૭	૧૦	निर्मंदिर	निजमंदिर
૭૧૦	૮	ખલીખા	ખલીલખા
૭૧૯	૫	ઈયાદ ઉલમુલ્ક	ઈમાદ ઉલ્મુલ્ક
૭૨૩	૨ નો.	લેખ માટે જુઓ	લેખ જુઓ
૭૨૪	૭	અબુતુરાબ વળી	અબુતુરાબ વલી
૭૨૫	૨૨	loveliness	loneliness
,,	૨૮	ગછી	પછી
૭૨૬	૧૧	સાથે	સામે
,,	૨૪	અને એ શાહઆલમના	અને એને શાહઆલમના
૭૨૭	૨૪-૨૫	વીઝારત ફુલ	વીઝારત ફુલ
૭૩૧	૨૪	હાજી	કાજી
૭૩૬	૭	સાથે જે જાહેરનામું	સાથે જાહેરનામુ
,,	૬ નો.	पश्वचिंतामणेर्य	पार्श्वचिंतामणेर्य,
૭૩૭	૧ નો	ખન્દમીર	ખુન્દમીર
૭૩૯	૧૧	વખતચંદના શેઠ નથુશાહે	વખતચંદના ભાઈ નથુશાહે
,,	૧ નો.	ઘણો મોટો ભાગ	ઘણો થોડો ભાગ
૭૪૩	૧૯	હઠીસિંહ ચીનમા	હઠીસિંહના ચીનમા
૭૪૮	૪-૧૦ નો.	વાકેઆને આલમગીરી	વાકેઆતે આલમગીરી
૭૫૨	૨૨	સકેલાઈ ગયેનો	સકળાઈ ગયેલો
૭૫૩	૩	વેપાર	વેપારી
૭૫૮	૧૦	કહ્યું?	ક્યુ?
૭૬૩	૧૧	બદલે	નામે
૭૬૬	૧૭	વહાલા ભાઇના	વહાલાભાઇ નામના
૭૬૯	૫	(૧૮૮૨)	(૧૮૪૨)
૭૭૩	૪	એલ. એલ.	એલ એલ. બી.
૭૭૫	૨૭	ઈ. સ. ૧૯૪૦	ઈ. સ. ૧૯૧૪
૭૮૧	૧૫	શીભાઈ	શિવભાઇ

અમદાવાદ શહેર અને પરાંના નકશાના આંકડાની સમજુતી

શહેરના કોટની અંદરનાં સ્થળો

૧ સુલતાન અહમદશાહની મસ્જીદ.
૨ આઝમખાનો મહેલ : પોસ્ટ ઓફીસ.
૩ સીદી સૈયદની મસ્જીદ.
૪ પ્રેમાભાઇ હોલ.
૫ ફરહત ઉલ મુલ્કની મસ્જીદ.
૬ મલીક શાબાનની મસ્જીદ.
૭ અનેકની મસ્જીદ.
૮ ત્રણ દરવાજા
૯ નવાબ સુજાતખાની મસ્જીદ રોઝો અને મદ્રેસા.
૧૦ રાણી રૂપમતીની મસ્જીદ મીરઝાપુર.
૧૧ શાહ વજીહુદ્દીનનો રોઝો.
૧૨ સૈયદ આલમની મસ્જીદ. ખાનપુર.
૧૩ શાહ અબ્દુલ વહાબનો રોઝો
૧૪ નવાબ મોમીનખાની મસ્જીદ.
૧૫ સુલતાન કુતુબુદ્દીનની મસ્જીદ - દીલ્હી ચકલા.
૧૬ શેખ હસન મુહમ્મદ ચીશતીની મસ્જીદ. : શાહપુર.
૧૭ ફતેહ મસ્જીદ - દરીઆપુર.
૧૮ બુદાઇજીખાની મસ્જીદ. પીકાટા
૧૯ પીર દસ્તગીરની મસ્જીદ.
૨૦ મુહમ્મદ સૈયદની મસ્જીદ.
૨૧ પીરમહમદશાહની મસ્જીદ.
૨૨ દરવેશ અલીની મસ્જીદ.
૨૩ ઈદ્રુસ શાહની મસ્જીદ અને રોઝો.
૨૪ સ્વામીનારાયણનું મંદિર.
૨૫ સફરખાની મસ્જીદ : કાળુપુર.
૨૬ અજિતનાથનું મંદિર
૨૭ આદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર.